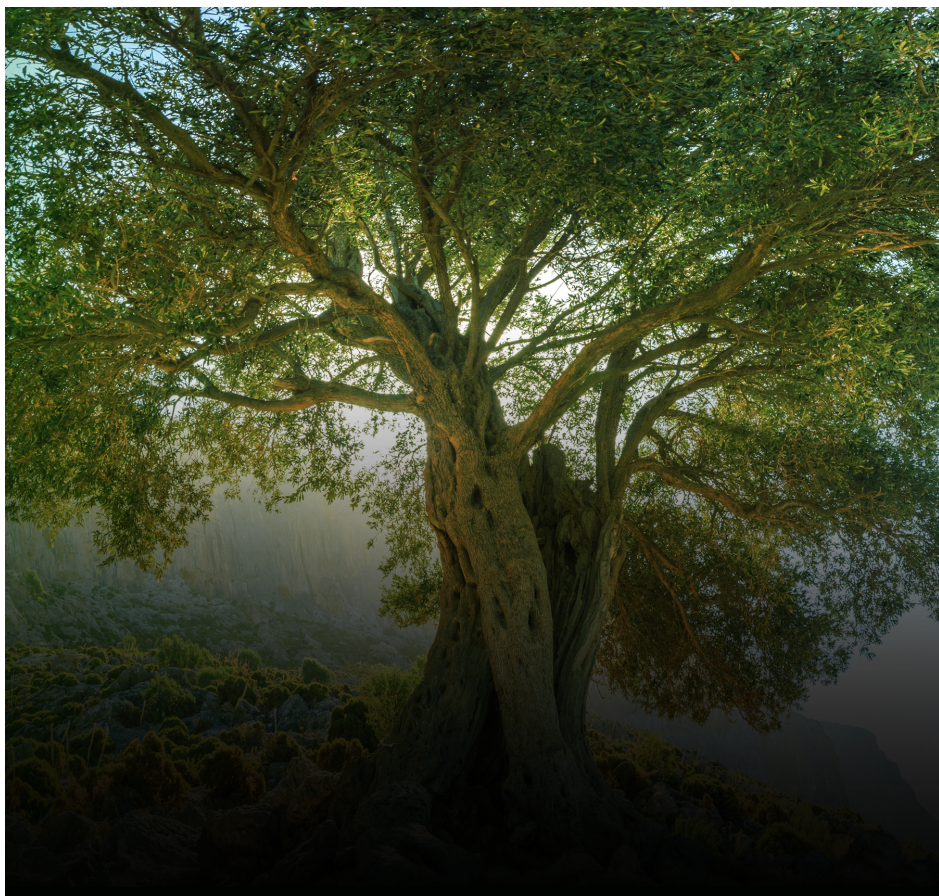

KAEM KO DEN

Waskia Bible

Contents

GENESIS	1
RUTH	78
PSALMS	84
PROVERBS	210
ISAIAH	256
JOEL	286
OBADIAH	292
JONAH	294
NAHUM	298
HAGGAI	303
MALACHI	306
MATTHEW	311
MARK	374
LUKE	414
JOHN	479
ACTS	528
ROMANS	586
1 CORINTHIANS	615
2 CORINTHIANS	643
GALATIANS	662
EPHESIANS	672
PHILIPPIANS	681
COLOSSIANS	688
1 THESSALONIANS	694
2 THESSALONIANS	700
1 TIMOTHY	704
2 TIMOTHY	713
TITUS	719
PHILEMON	723
HEBREWS	725
JAMES	747
1 PETER	755
2 PETER	764
1 JOHN	769
2 JOHN	777
3 JOHN	778
JUDE	779
REVELATION	782

KAEM KO DEN

The New Testament and portions of the Old Testament in the Waskia Language of Papua New Guinea

Buk Stat, sampela hap long Buk Song, ol Provep, na Nupela Testamen long tokples
Waskia long Niugini

Language: Waskia

Provided by: Wycliffe Bible Translators

This print-on-demand edition of Scripture is produced and provided at cost by the Digital Bible Society in partnership with the Bible League of Canada, Open Doors International, and other missions and translation agencies. To order additional copies of this or other Bibles, please visit www.dbs.org (USA), www.bibleleague.ca (Canada), and www.opendoors.org (Europe).

Copyright and Permission to Copy

Copyright © 1985, 2011, 2014 The Bible Society of Papua New Guinea

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0. You may share and redistribute this Bible translation or excerpts from it in any format, provided that:

You include the above copyright information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

PDF, ePub, and MOBI Bible covers and design are copyrighted 2017 by the Digital Bible Society (www.dbs.org).

PDF generated on 2017-08-24 from source files dated 2017-08-24.

4265e5b2-7baf-52e0-8d15-e8b710202a10

ISBN: 978-1-5313-0704-2

GENESIS

Nup Genesis mu ko nunguning “duap nunguningkiri”, se batoga Genesis imi mel suen biya ko duap ko balso. Ko paoga bibiya ilagala: chapter 1 nama 11 mu te mel duap te nunguningkiri arataman mu ko dugu duap te aniso, se chapter 12 nama 50 mu te Abraham, Isaac, Jacob, se Joseph nunga dugu duap te aniso.

Mel suen biya arataman ko duap

1 Duap te nunguningkiri Kaem taiti se ali beteram.* ² Sor ko ariga mu lilim biya, ulal biya, se ipi anikaso. Yu la sor ira saparam, se sor mu tiromorom biya anikaso, se Kaem ko Bur yu awote nama taiwakaso.

³ Se Kaem balam, “Nikim aratukko,” mam. Se nikim aratam. ⁴ Se Kaem nikim aratam mu arigam yawarakala. Aking balam se nikim kigilik nama sanamaram, se tiromorom kigilik nama sanamaram. ⁵ Se nikim mu nup beteram “woremkalal” mam, ale tiromorom mu nup beteram “tirom” mam. Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 1.

⁶ Se Kaem balam, “Yu paga ilagala arukko,” mam, “bo kualala, se bo aliti, se kusumuri mu kuwim yam bo anirukko.” ⁷ Se balam mu uwutata aratam. ⁸ Se kuwim yam kusumuri mu nup beteram “taiti” mam. Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 2.

⁹ Se Kaem balam, “Yu taiti bowa ningi aliti aniso imi nama kuwim suanta bolala aruk, se sor marakuk ale ali ko aratukko.” Se balam mu uwutata aratam. ¹⁰ Se sor marakam ale ali aratam

mu Kaem nup beteram “ali” mam, se yu nama kuwim suanta bolala aram mu nup beteram “gagi” mam. Ale Kaem mel aratam mu arigam yawarakala.[†]

¹¹ Se Kaem balam, “Ali lilim la awote sirsir duap duap, mayang duap duap, se tam duap duap nunguning kapa se sor irokko mu aratamonko,” mam. Se balam mu uwutata aratam. ¹² Ali awote tammanga nunguning sisik warukko mu ali lilimaram. Se Kaem mel aratam mu arigam yawarakala. ¹³ Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 3.

¹⁴ Se Kaem balam, “Nikim duap duap taiti gomang te aratamon ale tirom nikim tumon ale woremkalal nikim tui se, day suan suan, se sige yia suan suan mu ningi ko tom duap duap mu wetang sapamonko. ¹⁵ Ale nononga niking ali lilim la tumonko.” Se balam mu uwutata aratam. ¹⁶ Kaem nikim bibiya ilagala balam se arataman: biya nunguningkiri mu worem, mu arkalal nikim tuokko, se ko gotek nuam sige mu tirom nikim tuokko. Ale balam se baras agotala arataman. ¹⁷ Kaem mel imi taiti ningi nunga awuram, mu ali nikim tumonko. ¹⁸ Ale arkalal tirom nikim kapa se, tirom kigilik bita se woremkalal kigilik betemonko. Se Kaem mel aratam mu arigam yawarakala.[‡] ¹⁹ Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 4.

²⁰ Se Kaem balam, “Yu gagi ningi mu melmasak duap duap aratamon ale yu gagi karogo terong maukko. Se yalek inangnang suen la aratamon ale benge-mon geragamonko.” ²¹ Buta se Kaem gagi se yu ningi wal bibiya se wal gotektek se anapeya mel duap duap yu ningi karangasan mu nunga beteram. Ale ali

*1:1 Kaem mel suen biya beteram: John 1:1-3; Hebrews 11:3.

†1:10 Yu: Psalm 104:6-9; Psalm 148:4; 2 Peter 3:5-6.

‡1:18 Nikim se mel gagi ningi: Psalm 104:19-26.

awote inangnang duap duap ago nunga beteram. Ale nu mel aratam mu arigam yawarakala. ²²Se marak nungaru se balam, “Gagi ningi ko mel duap duap gue pagamon ale gagi terong maukko. Se ali awote inangnang suen biya tala pagamonko.” ²³Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 5.

²⁴Se Kaem balam, “Ali ko mel duap duap aratamonko, wonong ko mel lila mu ta se giarum ko mel diwang dugu karo geragasan mu aratu namamonko.” Se butata aratam. ²⁵Se Kaem mel suen biya imi nunga beteram mu arigam yawarakala.

²⁶Se Kaem balam, “Ana nangata nanga nanimi nadera te kariimet nunga nungurnakko. Nuna yu gagi ko mel suen la se, anapeya luman karogo kualala bengesan geragasan mu se, anapeya mel ali awote aolak ilu geragasan, mu suen la nunga bitarmonko.”

²⁷Se Kaem kariimet nunga nungam, kota ko numi dora te nunga nungam. Nu kari nungam, imet nungam.

²⁸Ale marak nungaru se balam, “Nina kuriang iluwal, se gue kaparuk sor magaruk, ale sor suen biya te dagi namamon ale mel suen biya mu bitarmonko. Nina yu gagi ko mel suen la se, anapeya luman karogo kualala bengesan geragasan mu se, anapeya mel ali awote aolak ilu geragasan, mu suen la nunga bitualko.”[¶]

²⁹Nu iwita nunga maonam, “Ikialko. Ani ali imi te tam muguri sisik karogo mu se, tam nunguning kaposo mu suen biya nenenga na ko nalko ningarsam. ³⁰Ale melmasak suen biya marak bagasan, mel bibiya se gotektek ali awote aolak ilu geragasan mu se, inangnang mel kualala bengesan, mu tam gawa sirsir mel mu nunga inang ko nungarsam.” Se butata aratam.

³¹Se Kaem mel suen la balam se aratu aratu namaram mu arigam, mu am yawarakala nunguningkiri se karogo amilmilaram. Se sor awuru iluwam nama nikim pagam ale baingam mu day 6.

2 Butatala Kaem taiti, ali, se ko mel duap duap koma koma suen la bita saparam.

²Nu day 7 ningi ura bo me beteram, nu ura nukum kaolam ale noman saparam. ³Ale nu day 7 mu marak tuam, ale balam day imi laili mam. Mu awuk, nu mel suen biya bita saparam ale kam mu te noman saparam.

Adam Eve ilak nunga den

⁴Imi ali se taiti Kaem Yawe aguwaya kiwolaram wore ko dugu duap. Tom iru la nu taiti se ali nungam mu, ⁵tuwik kaparukko me balukaso, aitak, se tam agi sirsir mel bo awote me aragakaso. Se kariimet bo awote ura iluwokko mu mena tala. ⁶Bare baras nuwi kusat, lawung ko biyala kapakaso ale ali yu tuikaso. ⁷Se Kaem Yawe ali gege giam, ale kari te nungam, ale noko marir marak karogo mu kuamuru ningi itugumam se kari marak barasu sanamaram.

⁸Kaem Yawe ningam bo koma worem bausa mu te Eden beteram, umu te kari nungam mu ningi beteram. ⁹Ale balam se tam duap duap yawara yawara, namotam barasa karogo se inang ningo karogo, mu ningam ningi barasaman. Ningam mu ko kusumuri tam ilagala bangawakasan. Bo mu no ale marak ningo toko. Se bo mu no ale ikia sinararuk se munan ningo se memek mu ko ikiko.

¹⁰Se Eden ningi la yu bo aratukaso ale ningam umu yu tuikaso. Se yu umu pagam ale suring ilagala ilagala aratam. ¹¹Se yu suring bo gira mu Pis-

[¶]1:28 Kariimet: Psalm 8:6-8.

hon masan; mu ko luan sor nup Havilah mu ningi geragam dalelaram. ¹² Sor mu gold yawara karogo. Se ko tam bo karogotala, mu ko liliki siring yawara, nup bdellium. Se ko manga bo agotala, nup onyx, se ko ariga nikinang garagar. ¹³ Se yu suring bo mu Gihon masan; mu ko luan sor Cush ningi geragam dalelaram. ¹⁴ Se yu suring bo tala mu Tigris masan; mu ko luan Assyria ko koma worem bausa te mu ningi geragam dalelaram. Se yu suring bo mu Euphrates masan.

¹⁵ Buta se Kaem Yawe nu kari mu tam ale ningam Eden ningi berteram, nu te ura to se ko sinar taukko. ¹⁶ Ale kari mu maonam, “Ni tam nunguning suen la ningam imi ningi am noko. ¹⁷ Bare tam bo sanamiwoso, ko nunguning nasan ale ikia sinarso se ningo memek ko ikisan, umutang ko nunguning me ta noko. Ni no mu ni kuarko, nunguning.”

¹⁸ Asele Kaem Yawe balam, “Kari kota mu me terong. Ani ko bo, nu turantala, bitirik se ilak wete бага se sangukko.”

¹⁹ Kaem Yawe ali gege giam ale mel-masak ali awote aolak ilusan mu se, inangnang kualala bengesan mu suen biya nunga nungam. Ale nongorak kari kote nunup nungarukko namaram. Se kari aguwaya nunga nunup balam mu nononga nunup aram. ²⁰ Nu wonong ko anapeya bibiya lila mu se, inangnang kualala bengesan mu se, giarum ko mel diwang suen la nunup nungaram.

Bare Adam⁸ mu kumik ko bo nu turantala ilak bagarukko mu mena. ²¹ Buta se Kaem Yawe negeram se kari mu aniram kueram. Aniwaram se ko worogorak sokel bo kutuwuram, ale aking ko kuwim mu nungam se sisiram. ²² Asele nu kari mu ko worogorak tam mu te imet nungam. Ale ilak nama kari mu tuam.

²³ Se kari mu balam,

“Ese! Aitak imi asele aninga angimik sokel te aratam, ale aninga angimik nunguning te aratam;

buta se ani aurik ‘imet’ maikko, mu awuk, nu aninga angimik sokel te aratam,” mam.**

²⁴ Duap bore te se, kari nuamnuet bitiruk ale imet ilak wete bagara suanta bagamonko.

²⁵ Se imet kari ilagala mu guang mel nungumik te mena, bare dolara mel ikikasan.

Kari ikup te dagulam ko dugu duap

3 Kaem Yawe melmasak giarum ningi aolak ilu geragaman mu suen biya nunga berteram, bare mot mu ko ikia kawel te suen la nunga kiaram. Se mot mu imet isuam, “Nunguningta Kaem iwita balam, nina tam suen la ningam ningi mu ko nunguning me nalko mam e?”

² Se imet mot maonam, “Ana tam suen biya ningam ningi anisan mu ko nunguning am nanakko. ³ Bare tam suanta kusumuri sanamiwoso mu Kaem balam ana ko nunguning me nanakko mam. Nu balam ana tam mu ko nunguning nanak agi ilu tanak, mu ana kuenakko mam.”

⁴ Se mot aking imet maonam, “Mena, nina me kueralko. ⁵ Kaem ko ikiam, nina nal mu nunga ikia sinararuk se munan ningo se munan memek mu ko ikial ale nu turantala bagaralko. Duap owore te se nigiring kaolam.”

⁶ Se imet tam nunguning mu arigam, mu nana ko yawara, se ko ariga mu namotam barasa karogo, se ikia sinar ningo te ta ko yawara tala. Se nu tam mu ko nunguning bo tam ale nam. Ale sang kuari ilak bagaram mu tuam se nu agotala nam. ⁷ Asele nunga ikia nama

⁸2:20 Nup Adam ko nunguning mu “kari”.

**2:23 Hebrew den te “imet” mu “ishah” masan, se kari mu ko bala bo tala mu “ish”.

sinararam, se nunumi arigiman mu nuna nunguning la bagasan, buta se tam fig ko gawa giman ale nunumi te ereman.

⁸ Sor baingam ale ipiram, se kari ko imet ilak Kaem Yawe ningam ningi aol lak iluwam taikaso mu ko kumik nirung ikiman, ale nama tam duap ningi yumu-man. ⁹ Bare Kaem Yawe kari mu auram, “Ni apalak bagasam a?” mam.

¹⁰ Se kari koma balam, “Ani ni ningam ningi aol lak iluwem se kimik nirung ikiem, ale ani nunguning la, se nguan-gerem ale yumuwasam,” mam.

¹¹ Se Yawe isuam, “Ni awuk ko ikiem ni nunguning la bagasam? Agi ni tam nunguning ani me noko balem wore ni naem agila?” mam.

¹² Se kari balam, “Imet ni keta ani aisem ewere, nu ani tam nunguning aisam se naem.”

¹³ Se Yawe imet isuam, “Ni anape ko munan sowore beterem?”

Se imet balam, “Mot aninga kulam se naem.”^{††}

Yawe munan memek ko koma balam

¹⁴ Se Kaem Yawe mot iwita maonam, “Ni munan memek beterem; buta se giarum ningi melmasak suen la geragawasan mu nunga ningi ni ikup memek giko.

Ni tom suen biya tagu luan te geraga se, kupkup no se lagerko.

¹⁵ Ni se imet mu ilak ninga kusumuri nengemang motam suanta me ta anirukko;

nika gue te, se imet ko tuagu te, mu uwu-tata lagaralko.

Imet ko tuagu te mu nu nika sipiling ita parusuwurokko,

se ni noko suwik durum usirko.”

¹⁶ Yawe aking imet iwita maonam, “Tom ni tagu ago se kuriang ilupko mu

ni ikup yaman biyala toko.

Bare ka kari mu ninguru ko kua lagerko; se nu nika pulawura iwita бага se ka bituokko.”

¹⁷ Se aking Yawe Adam iwita maonam,

“Ni ka niwus ko kuring karem ale tam nunguning ani me noko balem wore ni naem.

Buta se, ali imi na inang ninguru me te kaparukko;

ni ura kowar bita se kimik sail ya-man ikiok asele na aratuk se no se lagerko.

¹⁸ Tam kore ago mu se, sum sirsir memek mu barasuk ka ningam irok, se ni giarum ningi tam gawa gurek mu no se lagerko.

¹⁹ Nika ura kowar te inang aratuk se to noko, se ura kowar la bita laga ali ningi namarko.

Ani ali gege te nika nungem; buta se ni piler ali ningi namarko.”^{‡‡}

²⁰ Adam ko nuwus nup beteram Eve mam, mu awuk, nu kariimet suen la nunga nunam gira nunguningkiri bagarukko.

Yawe Adam se Eve ningam ningi nunga kaoram

²¹ Se Kaem Yawe sipsip mel saki nunga guang te guang sang nungam, ale Adam Eve ilak mu nungaram se kata-man. ²² Asele balam, “Aitak kari ko ikia sinararam se ningo memek mu ko ikiam, ale ana iwitatata aratam. Buta se nu tam ko nunguning nasan ale marak pempem bagasan mu me tauk ale naukko,” mam.

²³ Ale Yawe kariimet ilagala ningam Eden ningi bagaman mu nunga kaoram se arataman. Yawe ali gege te kari nungam, ale aitak kari kaoram se ali mu

^{††}3:13 Satan nu kawel kari: John 8:44; Revelation 12:9. 1 John 2:15-17 ago arikko.

^{‡‡}3:19 Romans 8:20-22 ago arikko.

te ura to naukko namaram. ²⁴Tom kao-ram se aratam mu engel cherubim mu ningam Eden mu ko koma worem bausa mu te nunga awuram se bagakasan. Ale kariimet bo marak nungara ko tam wore duap ningi namaruk bore ko, baenat bo, tama kuamili ago, koma mu te karogo beteram se nama pilawakaso.

Cain se Abel

4 Adam nuwus Eve ilak bagaram se tu-agu aratam se kuriang Cain iluwam. Ale balam, “Yawe aninga saongam se kuriang kari iluwem,” mam. ²Udagi te kuriang bo tala iluwam, Abel.^{¶¶}

Udagi Abel mu nu sipsip nunga bitarukaso, se Cain mu nu ningam ura ilukaso ale na inang asurukaso. ³Tom bo Cain na inang sang giam ale ago nama nup sapa Yawe tuam. ⁴Se Abel betela mu sipsip gotek gira bilangara mu sikina nunga giam ale nunga moram se kueman, se nunguning welang ago mu la giam ale ago nama nup sapa Yawe tuam. Se Yawe Abel ko amilmilaram, ale ko munan beteram mu ago ko amilmilaram. ⁵Bare nu Cain ko me amilmilaram, ale ko munan beteram mu ko me amilmilaram tala. Se Cain ninguru gomang motam magaram se koma motam tiromorom kelagam.

⁶Se Yawe Cain isuam, “Ni anape ko gemang magoso se kema magaram?” ⁷Ni ningo bitar, mu ani ni ko ko amilmilarik se ni karogo amilmilerko. Bare ni memek bitar bore ko la sinar toko, mu awuk, memek mu barasam ale nika maguwurokko negawoso, se ni ko sokel ira se kaparuk se nu kierko,” mam.

⁸Udagi te Cain ko uria Abel maonam, “Tair se namanak geraganakko,” mam. Se nuna ilagala namaman geragawa, Cain barasam ko uria moram se kueram.

⁹Kam me maiyam se Yawe Cain isuam, “Nika uria Abel apoko ya?” mam.

Se Cain balam, “Ani me ko ikisam,” mam. “Awuk, ani aga uria ko bitua kari e?”

¹⁰Se Yawe balam, “Ni anape mel beteram? Nika uria ko kumik gue ali awote kaparam ale aningate niawoso, owore ikiko! ¹¹Ni keta ka kiting te ka uria morem se kueram se kumik gue ali ningi kaparam. Buta se aitak ani ni memek te ka bitirikko den aora biya balsam. Ni ali imi bitar ale tagi toko. ¹²Ni ningam ura ilup ale na inang asuru, bare nunguning me kaparukko. Ale keta ka kiwim nunguning bo mena, se am ngual ngual geraga se lagerko,” mam.

¹³Se Cain Yawe maonam, “Ikup ni ani aisem mu aromemek nunguningkiri, ani giekko me terong. ¹⁴Ni ani ali imi te aga karosam, ka kema te agotala aga karosam. Se ani agiwim mena se am ngual ngual geraga se lagarikko. Se kari bo agarkuk, mu aga moruk se kuerikko.”

¹⁵Bare Yawe iwita nu maonam, “Mena. Kari bo ka moruk se kuar, mu ani koma biyala nu tuekko.” Ale nu Cain kumik te kawilis bo beteram, se kari awiriya Cain arigimon, bare kawilis mu arigimon ale me momonko.

¹⁶Se Cain Yawe koma motam ko numi kaluwu namaram, ale sor nup Nod wore te bagakaso.^{§§} Sor mu ningam Eden ko koma worem bausa mu te anikaso.

Cain ko numasari se ko taleng girigir

¹⁷Cain ko nuwus ilak bagaram se tu-agu aratam se kuriang Enoch iluwam. Tom mu te Cain wonong bo nunguruwakaso, se wonong mu ko namar nup te beteram Enoch mam. ¹⁸Udagi Enoch tuagu te mu Irad aratam. Se Irad tuagu te mu Mehujael. Se Mehujael tuagu te mu

^{¶¶}4:2 Abel: Matthew 23:35; Luke 11:51; Hebrews 9:22; 11:4; 12:24; 1 John 3:12.

^{§§}4:16 Nup Nod mu ko nunguning mu ngual ngual geraga.

Methushael. Se Methushael tuagu te mu Lamech aratam.

¹⁹ Lamech imet ilagala nunga giam, bo Adah, se bo Zillah. ²⁰ Se nuwus Adah tuagu te mu Jabal aratam. Jabal mu kariimet sel sapara ale ningi бага se bulmakau nunga bitua ko kariimet nunga girigir. ²¹ Jabal ko uria mu Jubal. Jubal mu kariimet gita elesan ale birak ituwusan wore nunga girigir. ²² Se nuwus Zillah tuagu te mu Tubal-Cain aratam. Tubal-Cain mu ain brass te melmasak nunga ko kari. Se ko koras mu ko nup Naamah.

²³ Lamech ko nuwusari ilagala iwita nunga maonam,
 “Adah se Zillah, agiring ikialko;
 nina Lamech ko nuwusari, den balik ewere ikialko.
 Ani kari bo morem se kueram,
 kari kulak bo lot aisam se morem se kueram.
²⁴ Ikialko. Kari bo Cain moruk se kueruk,
 mu memek biyala taukko;
 bare kari bo aninga kau tauk mu
 memek am biyala nunguningkiri taukko!”

Seth

²⁵ Udagi te Adam ko nuwus ilak bagaram se kuriang kari bo tala iluwam ale nup beteram Seth i mam.* Ale balam, “Kaem ani kuriang bo, Abel, Cain moram se kueram, wore ko kuwim te aking aisam,” mam. ²⁶ Udagi te Seth tuagu te kuriang kari bo aratam se nup beteram Enosh mam.

Tom umutang te kariimet Kaem ko nup nunguning Yawe mu te nup patawura duap beteman.

Adam ko numasari se ko taleng girigir

5 Imi kariimet Adam ko gue te kapaman. Tom Kaem kari nungam mu

nu kota numi dora te nungam. ² Nu kari nungam, imet nungam, ale marak nungaram. Ale nunga balam “kariimet” mam.

³ Adam ko yia tom 130 asele noko kuriang bo noko turantala aratam. Se nu nup beteram Seth i mam. ⁴ Adam 800 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi mu noko kuriang sang kari se imet mu agotala bilangaman. ⁵ Adam ko yia tom ali imi te bagaram mu 930.

⁶ Seth ko yia tom 105 asele noko kuriang kari gira aratam, mu Enosh. ⁷ Seth udagi 807 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet mu agotala bilangaman. ⁸ Seth ko yia tom ali imi te bagaram mu 912.

⁹ Enosh ko yia tom 90 asele noko kuriang kari gira aratam, mu Kenan. ¹⁰ Enosh udagi 815 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ¹¹ Enosh ko yia tom ali imi te bagaram mu 905.

¹² Kenan ko yia tom 70 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Mahalalel. ¹³ Kenan udagi 840 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ¹⁴ Kenan ko yia tom ali imi te bagaram mu 910.

¹⁵ Mahalalel ko yia tom 65 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Jared. ¹⁶ Mahalalel udagi 830 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ¹⁷ Mahalalel ko yia tom ali imi te bagaram mu 895.

¹⁸ Jared ko yia tom 162 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Enoch. ¹⁹ Jared udagi 800 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ²⁰ Jared ko yia tom ali imi te bagaram mu 962.

*4:25 Nup Seth ko nunguning mu “Yawe aisam”.

²¹ Enoch ko yia tom 65 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Methuselah. ²² Enoch Kaem ilak kapetaram ale 300 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ²³ Enoch ko yia tom ali imi te bagaram mu 365. ²⁴ Nu Kaem ilak kapetara la бага yumu namaram, mu awuk, Kaem kumik guang karogo lilim tam.[†]

²⁵ Methuselah ko yia tom 187 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Lamech.[‡] ²⁶ Methuselah udagi 782 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman. ²⁷ Methuselah ko yia tom ali imi te bagaram mu 969.

²⁸ Lamech ko yia tom 182 asele ko kuriang kari gira aratam. ²⁹ Se nu nup beteram Noah i mam, ale balam, “Yawe ali imi ko den aora biya balam se ana te ura to turutuwu lagasan. Bare kuriang imi aratam mu ana yaman ikup giwasan imi ningi wore nanga sanguk se naneman sapanakko,” mam. ³⁰ Se Noah bilangaram buring ko mu Lamech 595 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang imet se kari agotala bilangaman. ³¹ Lamech ko yia tom ali imi te bagaram mu 777.

³² Noah 500 yia bagaram asele ko kuriang kari Shem, Ham, se Japheth bilangaman.

Kariimet nunga betera kaora memek

6 Udagi te kari gue pagam ali iram, ale kuriang imet karogotala bilangaman. ² Se kari nunup bibiya[¶] imet itiwik mu nungarkaman ale nomotam barasam, se nunga nongomang te non-

goma nongoma nunuwus ko nunga gikasan. ³ Se Yawe balam, “Ani ali kariimet ko angimik gagoraram. Ani bo karogo me yaman kua se lagarikko. Nuna ali ko kariimet, kua namamonko. Buta se ani nunga marak bagara ko tom mu batagem se kapa ko tom 120 yia iwita.”

⁴ Tom mu te Nephilim[§] karogotala ali imi te bagakasan. Se udagi betelatala. Nuna kari nunup bibiya itiwik nunga giman mu nunga nutagu te arataman. Nuna kager ko kari sokel karogo bibiya, nunup ago.

⁵ Yawe sor suen biya te kariimet nunga betera kaora arigam mu memek nunguningkiri. Nuna tom suen biya kilek memek ko la ikia tokasan. ⁶ Se nu nungarkam ale gomang motam yaman iram. Ale nu kariimet ali imi te nunga beteram mu ko, kota numi ko me amilmilakaso. ⁷ Buta se Yawe balam, “Ani kariimet ali imi te nunga nungem mu suen la nunga menawurikko, kariimet ta, se melmasak bibiya gotektek ta ali imi te aolak ilusan ale karanga geragawasan, se inangnang kualala bengesan mu suen la nunga menawurikko. Ani mel to ya ko nunga nungem!” ⁸ Bare Yawe mu Noah kota suanta gomang tuikaso.

Noah

⁹ Noah se ko gue te mu nunga dugu duap.

Noah mu nu kari diram nunguningkiri. Tom mu te ko kariimet nunga ningi nu kota suanta ko bagara aolak mu diram. Nu Kaem ilak kapetaram ale bagakaso. ¹⁰ Noah ko kuriang ilagala suan: Shem, Ham, se Japheth.

[†]5:24 Enoch: Hebrews 11:5; Jude 14.

[‡]5:25 Kari imi mu gomang ningi nunguning ko kari bo. Kari bo nup Lamech tala mu Cain ko gue te aratam ale nu numi patawura kari: Genesis 4:23-24.

[¶]6:2 “Kaem ko namarari” (NIV) mu Hebrew nunga bala, bare mu Kaem Yawe ko namarari mena.

[§]6:4 Nuna kari lagara bibiya se kalel bibiya.

¹¹ Bare kariimet suen biya Kaem koma te nunga bagara am memek. Kilek memek, kager daong karogo mu ali sor suen biya te pagam sor iram. ¹² Se Kaem ali sor lilim la te loagaram mu munan memek ningi ninguru kapa sapaman.

¹³ Se Kaem Noah maonam, “Ani kariimet suen la nunga menawurikko. Mu awuk, nuna te se ali kager daong karogo terong mam. Buta se ani kariimet ta se ali karogo la menawurikko,” mam. ¹⁴ “Buta se ni tam ningo se aora mu gi ale dal biya bo kaloko. Ale ningi galung gotektek awu awu karogo namarko. Ale tam kiri gi ale te ningi mu palunguru nunguru karogo namar ale matangi mu gogong te bagu bagu karogo namarko.

¹⁵ “Ni dal mu iwita kaloko: ko maiya mu 133 metre, ko ulal mu 22 metre, se ko kalel mu 13 metre. ¹⁶ Ni dal ko gul kalo, bare ko komal mu kaparuk dal norogen me kau tauk, am awar nuam 44 centimetre iwita bagarukko. Ni dal naung lilim la ningi barim bibiya ilagala suan kaloko, bo aliti, bo ko awote, se bo tala ko awote. Ale dal ko kuring biya suanta nunguruko. ¹⁷ Ani balik se lom biyala ali imi te aratuk ale mel suen la marak anisan mu nunga maguwu saparukko. Mel suen biya ali te mu am kua sapamonko.

¹⁸ “Bare aninga den nunguning kerak kalosam. Se ni ka imet kuriang se iton karogo mu dal ningi nama naguralko. ¹⁹ Ale iwita bitarko. Ni melmasak marak bagasan mu koma koma te, imet kari imet kari nunga gi nongorak nama dal ningi nunga awur se ni kerak ningo la bagamonko. ²⁰ Buruk kausik inangnang se mel suen biya karanga sipawasan mu kete taimon se koma koma te, imet kari imet kari dal ningi nunga awur se ningo la bagamonko. ²¹ Ale na

inang duap duap, nenenga mu se, buruk kausik inangnang nunga, mu karogotala gi ale ilu biguwur ale galung bo ningi tugumko.”

²² Buta se Noah mel suen biya Kaem balam butata bita saparam.**

Yu lom biya aratam

7 Se udagi te Yawe iwita Noah maonam, “Ani ni karkem mu ni keta kariimet ningi ka bagara aolak diram. Buta se ni ka imet kuriang se iton karogo dal ningi nama naguralko. ² Ni melmasak aolak ilu geragawasan se Kaem koma te ningo, mu suen la nunga ningi kari 7 ta se imet 7 tala nunga gi gi ago namarko. Se mel saki Kaem gomang motam te me anira, mu nunga ningi imet suan la, kari suan la nunga gi gi ago namarko. ³ Ale inangnang suen la nunga ningi kari 7 ta se imet 7 tala nunga gi gi ago namarko. Ni suwuta bitar mu me mena namamonko, udagi te nononga gue paguk ale ali imi te sor terong maukko. ⁴ Se ubou suanta buring ko mu ani balik se ali imi te tuwik biyala kaparukko, woremkalal 40 ko se tirom 40 ko, se mel suen biya nunga nungem marak bagasan mu nunga menawu saparikko.”

⁵ Se Noah mel suen biya Yawe balam uwutata beteram.

⁶ Tom lom biya ali imi te kaparam mu Noah ko yia 600 bagaram se lom kaparam. ⁷ Se nu ko imet, ko kuriang kari, se nunga imet karogo dal biya mu aragaman se lom biya me nunga maguwuram. ⁸ Melmasak aolak ilu geragawara, Yawe koma te ningo ta memek ta, se ali awote karangawara, se inangnang mel suen la ilagala ilagala, ⁹ imet kari, imet kari, Noah kote taiman ale dal aragaman, Kaem Noah maonam butata. ¹⁰ Se

** 6:22 Noah: Matthew 24:37-39; Luke 17:26-27; Hebrews 11:7; 1 Peter 3:20; 2 Peter 2:5; 3:4-7.

ubou suanta namaram asele lom biya aratam ale ali iramuram.

¹¹Noah ko yia 600 mu ko sige 2 se ko day 17 mu te, yu bibiya ali ningi mu barewareng mam ale basukaso. Se kualala taiti kuring pagam se ¹²tuwik biyala kapakaso, woremkalal 40 ko, se tirom 40 tala ko.

¹³Se tom suanta mu te la Noah, ko imet, ko kuriang ilagala suan, Shem, Ham, Japheth, se nunga imet karogo, mu dal biya mu ningi kasu naguman. ¹⁴Se mel bibiya giarum ningi mu se, mel anapeya lila mu se, mel anapeya karanga geragasan mu se, inangnang se anapeya luman karogo bengesan, mu koma koma agotala dal ningi kapa sapa-man. ¹⁵Anapeya mel bibiya gotektek marak bagasan mu Noah kote taiman ale dal ningi kapaman. ¹⁶Se mel suen la marak bagasan mu imet kari, imet kari, dal ningi kapakasan, Kaem Noah maonam butata. Asele Yawe kota dal kuring baguram.

¹⁷Lom biya am kaparam nama day 40 tam, se yu lom ali kiaram kalel biya bausam se dal biya mu pataram. ¹⁸Yu am kalel biya tarigiwakaso, se dal biya mu yu gomang te betela pataram tarigikaso. ¹⁹Se yu biyala nunguningkiri tarigiram, duruk bibiya suen la ira kaluwuram namakaso. ²⁰Yu tarigiram duruk kalel bibiya nunga kiaram am tarigiram nama 7 metre tam. ²¹Se ali awote mel suen biya marak bagara mu kua sapaman: inangnang, wonong ko mel bibiya, giarum ko mel diwang suen la, se mel anapeya ali awote karanga geragasan, se kariimet, am lilim paranga sapaman. ²²Ali te mel suen la marak bagara mu kua muruwuman. ²³Kaem ali ko mel marak bagara suen la nunga menawu saparam; kariimet ta, mel bibiya gotektek ta, ali awote karanga geragasan, se inangnang mu nunga menawu saparam. Noah kota

suanta marak bagaram, se awilaya gotek nu ilak dal ningi bagaman mu marak bagaman.

²⁴Se lom ali lilim kaluwuram nama day 150 tam.

Lom nukum

8 Bare Kaem Noah se giarum ko mel diwang se wonong ko mel lila suen biya dal te ilak bagakasan mu me nunga kuamili saparam, am nunga sinar towakaso. Se nu balam se daula barasam se yu marakam kapakaso. ²Aliti yu kuring kaolam, ale kualala tuwik kuring kaolam, tuwik me kaparukko balam. ³Day 150 mu ningi, yu lom kumik kueram pila pila kapakaso, ⁴se sige 7 ko day 17 mu te dal nama duruk bibiya Ararat mu te soraram ale sanamaram. ⁵Se yu marakam am kapawakaso nama sige 10 mu ko day 1 mu te duruk motongar kuting aratu aratu namaman.

⁶Udagi te day 40 tala namaram, se Noah ko dal ko kuring gotek, te tatagara ko, mu kaogam. ⁷Ale inangnang sengkasik bo beteram se aratam namaram. Bare yu me marakakaso se am binga lagakaso, me peleram tairam. ⁸Noah yu marakam agi wore te ikiokko akingtala inangnang biton beteram se bingam namaram. ⁹Bare yu am kalel biya anikaso, se biton namaram sor arigam, mu nu kuwim bo te daigokko wore mena, se peleram dal te tairam. Se Noah kuting garukam se te daigam, se to ningi beteram.

¹⁰Noah day 7 tala бага, akingtala biton mu beteram se namaram. ¹¹Biton mu bainga ningi peleram tairam mu olive gawa gurek bo usiram ale karogo tairam. Mu te Noah ikiam yu katir marakam kaparam. ¹²Se nu ubou suanta karogo kimi beteram ale biton mu beteram se aking namaram, bare biton mu me peleram tairam.

¹³Noah ko yia tom 601, se yia mu te sige 1 ko day 1 mu te sor marakam. Noah dal gul gogong bo beteram ale sor marakam mu arigam. ¹⁴Se sige 2 mu ko day 27 mu te ali maraka saparam.

¹⁵Asele Kaem Noah maonam, ¹⁶“Ni dal bitar ale ka kuriang imet iton karogo ali te kaparako. ¹⁷Melmasak suen la arungak kaparko: inangnang, se melmasak bibiya gotektek, se mel ali te karanga namasan, mu suen la nongorak kapar se gue pagamon ale ali lilim ira sapamonko,” mam.

¹⁸Buta se Noah dal beteram, ale ko imet kuriang iton karogo kapaman. ¹⁹Se melmasak suen la dal ningi mu nunga paoga paoga te ali te kapakasan.

Noah Kaem tama bita tuam

²⁰Asele Noah tama bita Yawe tua ko kuwim nungam, ale melmasak sang se inangnang sang Yawe motam te ningo mu suan suan nunga giam, ale tama bita Yawe tuam. ²¹Se Yawe Noah ko tama mu ko amilmilaram, ale gomang motam ningi balam, “Ani ikisam, ali kariimet mu ikia memek mu gotektek la karogo lagasan nama kariimet asan. Owore te se, ani udagi kariimet nunga kilek memek umu ko ali sor me maguwurikko. Ani melmasak suen la marak bagasan mu nunga menawurem iwita mu udagi me bitirikko.

²²“Tom ali imi me menaso, ale am aniso ko tom imi te mu, inang aguwa ko tom se inang gia ko tom mu anirukko; sor ipi ko tom se sor kowar, se worem tom se tuwik tom, se woremkalal se tirom ko tom mu butata anirukko,” mam.

Kaem Noah ilak den kaolam

9 Kaem Noah ko namarari ago marak nungaram ale balam, “Nina te ninga kuriang gue kaparuk ale ali sor imi

karogo terong ma saparukko. ²Melmasak suen biya, bibiya ta, gotektek ta, ali te se kualala bengesan se gagi ningi mu nenenga ko biring biring mamon, se nina nunga bitualko. ³Nina melmasak suen la marak baga se nama taiwasan mu inang ko am nalko. Ani sume galuk nina nalko ningarem iwitatata, aitaq ani mel suen biya ningarsam, mu nina am nalko.

⁴“Bare anapeya mel, ko nunguning marak gue ago, mu me nalko. ⁵Awiriya, bo moruk se kueruk ale kumik gue kaparuk, mu koma ikup taukko. Se anapeya mel diwang bo kariimet bo moruk se kueruk ale kumik gue kaparuk, mu koma memek tualko.

⁶“Ani Kaem, se agata aga aimi adera ari se kariimet nungem; buta se awiriya kari bo moruk se kueruk mu nu betelatala kari kuting te kuerukko.

⁷Bare nina mu, nina te gue paguk ale ali sor karogo terong ma saparukko.”

⁸Se Kaem Noah ko namarari nongorak nunga maonam, ⁹“Aitaq ani ni se ka kuriang imas taleng girigir alo mu nengerak den imi kalosam, ¹⁰ale mel suen biya marak karogo, inangnang se melmasak lila wonong ko se diwang giarum ko, dal ningi baga nengerak ali te kapaman, wore nongorak den imi koma suanta tala kalosam. ¹¹Den nengerak kalosam mu iwita: mel marak anisan mu udagi tuwik lom biya me ta nunga maguwurokko. Aking udagi lom biya sor me maguwurokko tala.”

¹²Ale Kaem balam, “Ikialko. Ani den nengerak kalosam imi ko kausa bo betesam, kausa imi arigal mu den ani nina nengerak kalem, kumik menara mena, mu ko ningamin ares maukko. ¹³Se ani kausa mu magulep taiti nuwi ningi betesam, mu aninga den ali lilim la ilak kalem mu ko kausa anirukko. ¹⁴Tom ani taiti nuwi bitirik se aratuk, se mag-

ulep karogo aratuk se arigek, ¹⁵mu ani den nengerak kalem mu ko angamin ares maukko, ani udagi yu lom biya te ali lilim me maguwurikko. ¹⁶Tom ani mag-ulep taiti nuwi ningi aratuk se arigek, mu ani nina kariimet se melmasak suen la marak bagasan mu nengerak aga den pempem la anirukko kalem mu ko angamin ares maukko.”

¹⁷Kaem udagi tala Noah maonam, “Aninga den nina se mel suen biyala marak bagasan nengerak kalem mu mag-ulep te la ko ikialko,” mam.

Noah ko kuriang alo

¹⁸Noah ko kuriang dal beteman ale arataman mu Shem, Ham, se Japheth. Se Ham mu Canaan ko nuet. ¹⁹Noah ko namarari ilagala suan umu te kariimet gue pagam ali lilim iramuram.

²⁰Noah kuting gege nagura ko kari. Se nu waen ningam bo aguam. ²¹Udagi nu waen sang nam ale ngualaram, ale ko guang kutuwu waram ale nunguning la ko kawam sel ningi aniwakaso. ²²Se Ham, Canaan ko nuet, mu tairam, ko nuet nunguning la aniwaram se arigam, ale peleram namaram ko launuria ilagala mu nunga maonam. ²³Se Shem Japheth ilak guang bo taman, ale nubiwang te beteman, ale nubiring ko aolak iluman nama kawam sel ningi kasu naguman, ale nonet nunguning la aniwakaso wore kumik arigimon bore ko, nomotam kaluwu se guang taman nonet te ereman.

²⁴Se udagi te Noah ko ikia dirmam, se ko kuriang Ham nu kumik te munan beteram mu ko den ikiam. ²⁵Ale nu kuriang umu ko den iwita balam: “Canaan mu ikup biya nunguningkiri irokko!

Nu noko launuria nunga dungan kari ko bagarukko.”

²⁶Ale aking balam,

“Yawe nup biya, Shem ko Kaem!

Canaan nu Shem ko ura dungan kari ko bagarukko.

²⁷Aninga angamang mu Kaem baluk se Japheth ko gue paguk ulalaruk, ale nuna Shem ko gue te mu nongorak nongorak bagamonko; se Canaan noko ura dungan kari bagarukko,” mam.

²⁸Tom yu lom duap beteram mu Noah ko yia tom mu 600.^{††} Ale yu lom burying ko mu 350 yia tala iwita bagaram.

²⁹Noko marak bagara tom lilim la mu 950 yia baga asele kueram.

Yu lom burying ko Noah ko namarari te kariimet gue duap beteram ale pagam namaram wore ko dugu duap

10 Imi lom biya mu burying ko Noah ko kuriang Shem, Ham, se Japheth gue kaparam namaram wore nunga nunup.

Japheth ko kariimet

²Noah ko namar Japheth ko kuriang kari mu Gomer, Magog, Madai, Javan, Tubal, Meshek, se Tiras.

³Se Gomer tuagu te mu Ashkenaz, Riphath, se Togarmah.

⁴Se Javan tuagu te mu Elishah, Tarshish, se ali sor Cyprus se Rhodes kariimet alo.

⁵Se Japheth ko gue te ko kariimet imi parasaman lang karoman, tual gotektek se sor nuwi bibiya te dagi dagi nama-man, ale nunga den ago kirker.

^{††}9:28 Genesis 7:6.

Ham ko kariimet

⁶Noah ko namar Ham ko kuriang kari mu Cush, Egypt, Put,^{‡‡} se Canaan.

⁷Se Cush tuagu te mu Seba, Havilah, Sabtah, Raamah, se Sabteca.

Se Raamah tuagu te mu Sheba se Dedan.

⁸Cush ko kuriang bo ko nup Nimrod. Nimrod ali imi te giram ale kari supuling sokel ago se kari ngarangarak bagakaso. ⁹Yawe motam te mu nu bulamara kari tamatama bo iwita bagakaso. Owore te se, nuna tom sikina kari bo ko balsan, “Nu Nimrod iwita, Yawe motam te bulamara kari tamatama,” ma balsan.

¹⁰Nimrod giram ali sor Shinar (Babylonia) bitarukaso, se ko wonong bibiya mu Babylon, Uruk, Akkad se Kalneh. ¹¹Nu Shinar bitaruwa se udagi Assyria agotala bitarukaso. Ale mu te ko wonong bibiya, Nineveh, Rehoboth-Ir, Calah, ¹²se Resen umutang kaolam. Resen mu Nineveh se Calah wonong bibiya mu nunga kustumuri anikaso.

¹³Ham tuagu te Egypt ko gue te ko kariimet mu Lydia, Anam, Lehab, Naphthuh, ¹⁴Pathrus, Casluh, se Caphtor kariimet alo. Se Casluh tuagu te mu Philistia kariimet.[¶]

¹⁵Ham tuagu te Canaan ko kuriang laun mu Sidon. Canaan ko gue te ko kariimet mu Heth alo, ¹⁶se Jebua alo, se Amor, Girgash, ¹⁷Hivi, Arki, Sini, ¹⁸Arvad, Zemar, se Hamath alo.

Udagi te Canaan ko gue te ko kariimet mu parasaman. ¹⁹Nunga ali te dagiman bagakasan mu ko tom Sidon

duap beteram nama wonong Gerar, Gaza duap te; se koma worem bausa te nama Sodom, Gomorrah, Admah, se Zeboiim, Lasha duap te.

²⁰Se kariimet gue imi lilim la mu Noah namar Ham ko tuagu te ko kariimet. Suan suan nongota nunga sor te dagi namaman, ale suan suan nunga den ago kirker.

Shem ko kariimet

²¹Noah ko namar Shem tuagu te mu ko kuriang kari agotala. Shem ko laun mu Japheth.^{§§} Nu Eber tuagu te kapaman mu nunga girigir bagoso.

²²Shem ko kuriang kari mu Elam, Asshur, Arphaxad, Lud, se Aram.

²³Se Aram tuagu te mu Uz, Hul, Gether, se Meshek.

²⁴Se Arphaxad tuagu te mu Shelah, se Shelah tuagu te mu Eber.

²⁵Eber ko kuriang kari ilagala, bo ko nup Peleg. Peleg ko tom te ali ko kariimet nunumi pagaru gilingiman, ale motam kirker bagakasan.* Se Peleg ko uria ko nup Joktan.

²⁶Joktan tuagu te mu Almodad, Sheleph, Hazarmaveth, Jerah, ²⁷Hadoram, Uzal, Diklah, ²⁸Obal, Abimael, Sheba, ²⁹Ophir, Havilah, se Jobab. Se imi suen la Joktan ko namarari wore nunga nunup.

³⁰Se sor kariari mu te bagakasan mu Mesha duap beteram nama wonong Sephar, sor duruk ago koma worem bausa mu te aratam.

³¹Se kariimet gue imi lilim la mu Noah namar Shem ko tuagu te ko kariimet.

^{‡‡}10:6 Cush, Egypt, Put: kari ilagala suan imitang mu kariimet ali sor Ethiopia, Egypt, Libya mu te anisan wore nunga girigir alo. Hebrew den te Egypt ko nup bo mu Mizraim.

[¶]10:14 Pathrus alo mu Egypt ko koma south mu te bagakasan. Caphtor mu tual bo, se ko nup bo Crete.

^{§§}10:21 Kariimet sikina balsan mu Shem mu Japheth ko laun. Nup Hebrew mu nup Eber wore te taman.

*10:25 Nup Peleg mu ko nunguning nunumi paoga.

Suan suan nongota nunga sor te dagi namaman, ale suan suan nunga den ago kirker.

³²Se nunup imi kariimet Noah ko kuriang nutagu te arataman wore nunga nunup, se nunga wonong sor nunga nunup. Yu lom biya menaram se ko buring ko mu, kariimet gue pagam sor iram; kariimet mu suen la Noah ko kuriang nutagu te la aratu sapaman.

Babylon wonong te kawam kalel biya kaloman

11 Tom mu te mu ali lilim la ko kariimet mu den suanta te munakakasan. ²Nuna koma worem bausa mu te nama, kuwim wolong bo sor Shinar mu te arigiman ale te dagiman.[†]

³Nuna nunumi manorman, “Ario, ana ali gege monak ale kainak se brick ko arukko.” Nuna kawam biya te kaola ko manga mena. Bare nuna brick te kawam kalomonko mu nungurman. Ale nunga mel bo, ko kiri aora biya, brick te palungurmon se numi ilukuawurukko, mu karogotala. ⁴Asele balman, “Aitak ana nangata nanga wonong biya kalonak, ale ningi kawam bo aromemek se kalel biya, taiti gomang kautaukoyam kalonakko. Se kariimet arigimon ale anananga nanip patawumonko. Mena mu, kariimet sang taimon nanga parusuwumon se kirker namanak bore ko.”

⁵Bare Yawe nunga wonong se kawam kalel aromemek kaloman mu arigokko tai kaparam, ⁶ale balam, “Kariimet imi nunga bagara suanta, se den suanta te munakawasan. Nuna duap beteman mel imi betesan se udagi munan duap duap mu nunga ikia te betemonko terong mamonko. ⁷Buta se ana nama kapanak, nunga den ngualawunak, se udagi nunumi nuguring me ikimonko,” mam.

⁸Ale Yawe nunga parusuwuram se ngual ngual namaman, ali sor suen biya te bagakasan, ale nuna udagi nunga wonong umutang me kaloman. ⁹Se wonong mu nup Babel mamam, mu awuk, Yawe wonong oworta te ali lilim la nunga den ngualawuram ale nunga parusuwuram, se ali sor suen biya te namaman ale bagakasan.[‡]

Shem ko numasari, se taleng girigir

¹⁰Imi Shem ko kuriang alo. Yu lom mu buring ko, yia ilagala namaram se Shem ko namar gira Arphaxad aratam. Tom mu te mu Shem ko yia tom mu 100.

¹¹Namar Arphaxad buring ko mu Shem 500 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

¹²Arphaxad ko yia tom 35 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Shelah.

¹³Arphaxad udagi 403 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

¹⁴Shelah ko yia tom 30 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Eber. ¹⁵Shelah udagi 403 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

¹⁶Eber ko yia tom 34 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Peleg. ¹⁷Eber udagi 430 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

¹⁸Peleg ko yia tom 30 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Reu. ¹⁹Peleg udagi 209 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

²⁰Reu ko yia tom 32 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Serug. ²¹Reu udagi 207 yia tala bagaram. Se yia luan umu

[†]11:2 Sor Shinar ko nup bo mu Babylonia.

[‡]11:9 Nup Babel mu ko nunguning mu “ngual nunga maguwuram”.

ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

²²Serug ko yia tom 30 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Nahor. ²³Serug udagi 200 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

²⁴Nahor ko yia tom 29 asele ko kuriang kari gira aratam, mu Terah. ²⁵Nahor udagi 119 yia tala bagaram. Se yia luan umu ningi noko kuriang sang kari se imet agotala bilangaman.

²⁶Terah ko yia tom 70 бага asele namar Abraham bilangaram. Asele buring ko mu Nahor se Haran bilangaman.

Terah ko kuriang ko numasari

²⁷Imi Terah ko kuriang alo: Terah ko kuriang mu Abram, Nahor, se Haran. Haran tuagu te mu Lot bilangaram. Asele koras Milcah, se uria Iscah bilangaman. ²⁸Terah am marak bagaram se namar Haran giram kueram, Chaldea ko wonong Ur nu te bilangaram wore te aking kueram. ²⁹Abram imet tam, ko nuwus mu Sarai. Uria Nahor betela imet tam, ko nuwus mu Milcah, Haran ko nanawus. ³⁰Se Sarai mu kumik kuriang mena, mu awuk, nu kuin sisira.

³¹Udagi te Terah namar Abram se numas Lot, se noton Sarai, Abram ko nuwus, nunga giam ale Chaldea wonong Ur beteman ale Canaan namakasan. Bare nama Harran wonong te arataman mu aking umu te dagi gilingiman. ³²Terah umu te бага kueram. Noko yia tom mu 205.

Kaem Abraham auram

12 Yawe Abram maonam, “Ka wonong sor, ka kariimet, ka gue suan nunga bitar ale sor ani ka kausekko mu te namarko.

²“Ani marak sokel kisek ale ni te kariimet motam biya bo ilu biguwurekko;

ani nup biya ni kisek, se ni te kariimet mel ningo ningo arigimonko.

³Awiriya munan ningo kete bitiruk, mu ani munan ningo kote bitirikko; bare awiriya nika bita maguwurok, mu ani nu bita maguwurikko; se ni te kariimet suen la ali imi te mu daiga bagara ningo arigimonko,” mam.

⁴Se Abram Yawe kuring karo tuam ale barasam sor umu beteram. Se Lot nu ilak namaram. Abram ko yia tom 75 tom nu wonong Harran mu beteram. ⁵Nu ko imet Sarai tam, ale ko uria ko namar Lot tam, ale arungak namakaso. Nuna nongota nunga melmasak se nunga ura kariimet se melmasak suen la Harran бага se giman mu gi sapaman, ale karogo Canaan nama laga nama arataman.^f

⁶Se Abram ko kariimet ago nama Shechem wonong mu te, tam biya bo te sanamiwoso, nup beteman Moreh maman, mu te arataman. Tom mu te Canaan kariimet sor mu te am bagakasan. ⁷Se Yawe Abram kote aratam ale maonam, “Ali ewerta ani nika nimasari ka taleng girigir ago ningarikko,” mam. Se Abram kuwim Yawe nukote aratam mu te manga te altar kaolam ale Yawe nup patawuram.

⁸Udagi nu ko kariimet arungu sor mu beteman ale aolak iluman nama sor duruk ago, Bethel wonong ko koma worem bausa mu te arataman ale kuwim taman. Se Bethel mu koma worem kapara mu te anikaso, se Ai wonong mu koma worem bausa mu te anikaso. Sor mu te Abram akingtala altar kaolam ale Yawe nup patawuram.

⁹Udagi nu aking ko kariimet arungu barasaman ale Canaan ko koma south

^f12:5 Abraham: Acts 7:2-8; Hebrews 11:8-12.

mu te, sor nup Negev masan, wore te namakasan.

Abram Egypt sor te namaram

¹⁰Udagi te karak biya kaparam se sor mu te na inang menaram. Se Abram tom tukunangta ko Egypt bagarukko nama kaparam. ¹¹Se tom nu Egypt wonong te nama kasu nagurokko pipingi aram, mu nu ko nuwus Sarai iwita maonam, “Ikiko. Ni imet kema motam balayam. ¹²Se ani ikisam, Egypt kari ni karkamon ale balmon, ni aninga aiwus mamon, ale aninga momon ale nika tamonko. ¹³Buta se ni iwita nunga manaruko, ni aninga agoras ma baluko. Se nuna ni te ani ninguru aga sinar tamonko, me aga momonko,” mam.

¹⁴Se Abram Egypt tai aratam se diram tala, Egypt kari alo noko imet koma balayam arigiman. ¹⁵Se Pharaoh ko kari bibiya Sarai ago arigiman ale Pharaoh manorman, “Imet imi imet yawara pa!” maman. Ale namaman taman ale ilak Pharaoh ko kawam te namaman. ¹⁶Se Pharaoh Sarai ko ninguru kuakaso, ale kilek ningo la Abram kumik te bitakaso. Ale sipsip, goat, bulmakau, donkey, camel, se ura dungan kariimet suen biya Abram tuam.

¹⁷Bare Pharaoh Abram ko nuwus Sarai noko imet ko tam bore ko, Yawe kuera memek duap duap Pharaoh se ko kariimet mu nungarukaso. ¹⁸Se Pharaoh Abram ko den beteram se nu tairam se isuam, “Ni awuk se munan ewere ani angimik te betere? Sarai mu nika niwus, bare ni awuk se wetang te me aga manem? ¹⁹Ni awuk se nika koras ma balem se ani nu aga imet ko taem? Buta se ka niwus iwo to ale ilak tagi talko!” ²⁰Ale Pharaoh ko kari nunga maonam se Abram, ko nuwus, ko ura

kariimet, se nunga mel suen la karogo nunga karoman, se Egypt wonong beteman ale namakasan.

Abram Lot nunumi beteman ale kirker namaman

13 Abram Egypt beteram ale Canaan ko koma south mu te Negev namaram, ko imet se ko melmasak suen la ago namaram. Se Lot arungak namaram.[§] ²Abram ko mel suen biya, noko sipsip, goat, bulmakau suen biya, se ko manga silver, se ko gold mu biya tala.

³Nu sor Negev mu te бага beteram ale barasam, ale lage luan te ani barasu barasu Bethel peleram namakaso. Nu kuwim Bethel se Ai ko kusumuri, te бага beteram, mu te tai aratam. ⁴Kuwim umu nu motam motam Kaem ko altar te kalam. Umu te tai aratam ale Yawe nup patawuram.

⁵Se Lot Abram me bitakaso. Nu ko sipsip, goat, bulmakau, se ko kuriang imet, se ko ura kariimet se ko kawam sel lilim ago Abram kowom karo geragakaso. ⁶Nuna weten nunga melmasak singir biya, se kuwim te dagiman mu kirikirikaram se nunumi te sapamonko me terong. ⁷Se nunga bulmakau sipsip bitua kari nunumi karogo kaeyakasan. Nuna la umu te me bagakasan. Bare Canaan sang se Perez sang sor mu te ago bagakasan.

⁸Se Abram Lot maonam, “Ikup imi ni analak nanga kusumuri me anirukko. Nika ura kari se aninga ura kari kiwem imi me betemonko, mu awuk, ni analak gue suan. ⁹Ni arikko, ali ulal biya aniso. Se nanimi betenak ale awar awar baganakko. Ni ali sengam ko mu gemang tui, mu ani ali ngas ko mu te namarikko. Agi ni ngas ko mu gemang tui, mu ani sengam ko namarikko.”

§13:1 Lot: Genesis 11:27,31; 12:4-5; chapter 13, 14, 19; Psalm 83:6; Luke 17:28-32; 2 Peter 2:7-8.

¹⁰Se Lot loagaram ale Jordan ko sor wolong koma Zoar namaram mu arigam, sor mu yu suen biya, Yawe ko ningam Eden iwita, se Egypt sor iwitatala. Tom mu Yawe Sodom Gomorrah me maguwukaso, aita. ¹¹Buta se Lot Jordan ko sor wolong koma worem bausa mu te mu lilim la gomang tuam, ale umu te nunumi beteman ale Lot barasam namakaso. ¹²Abram ali Canaan mu te bagakaso. Se Lot mu namaram Jordan ko sor wolong mu ko wonong gotektek ningi ningi nama Sodom duap te daigam. ¹³Sodom kariimet mu kariimet memek. Nuna Yawe koma te kilek memek memek nungun-inkiri bitakasan.

Yawe Abram ali bataguru tuam

¹⁴Lot namaram, se udagi Yawe Abram maonam, “Ni te sanamiwasam mu te baga se loager ale ali sor imi ari gurugu saparko. ¹⁵Ali sor lilim la ni arigisam imi ani ni, se ka kuriang gue lilim la ningaru saparikko. Se ali mu eng tom suen biya nenenga. ¹⁶Ani nika gue te kariimet bitirik se paguk ale saun, kaura ko koma mena iwita aratamonko. ¹⁷Ario, ni bares ale ali ani kisisam imi te dugu karo gerage ale ko maiya ko ulal arikko. Ani ali imi lilim la ni kisisam.”

¹⁸Se Abram barasam ko kuwim sor moa giam ale Hebron namaram, ale Mamre ko tam bibiya mu duap te kuwim tam ale bagakaso. Nu mu te altar bo kao-lam ale Yawe nup patawuram.

King sang nunga kager

14 Tom mu te sor Shinar ko king Amraphel, se sor Ellasar ko king Arioch, se sor Goiim ko king Tidal, se sor Elam ko king Kedorlaomer ²mu nunumi nuguting iluman ale kager ko namaman. Nuna Sodom ko king Bera, se Gomorrah ko king Birsha, se Admah ko king Shinab, se Zeboiim ko king She-

meber, se Bela ko king, nup Bela tala, mu arungu kagermonko namaman. Bela wonong ko nup bo Zoar. ³King alo 5 imi mu Siddim ko sor wolong mu te kager ko tai ilu biguwuman. Sor wolong mu aita Dead Sea masan. ⁴Nuna giringila yia 12 ko Elam ko king Kedorlaomer ko bowa ningi bagakasan. Bare yia mu buring ko mu nuna Kedorlaomer beteman ale nuna nongota sanamaman.

⁵Bare ko yia buring ko mu te, Kedorlaomer, ko king ilagala suan karogonumi kuting iluwam mu arungu namaman ale Ashteroth Karnaim sor mu te, Rephaim alo nongorak kagerman ale nunga menawuman. Ale nama sor Ham mu te Zuzim alo mu agotala nunga menawuman. Ale nama Shaveth Kiriathaim mu te Emim alo betelatala nunga menawuman. ⁶Ale namaman sor duruk ago Seir umu te, Hor alo nunga parusuwuman nongorak nama El Paran, sor garagarayam mu duap te nunga awuman. ⁷Asele nuna peleman En-Mishpat (Kadesh) namaman, ale Amalek alo nongorak kagerman, ale nunga sor lilim la bataguru nobowa tuguman. Ale Amor alo Hazezon Tamar bagakasan mu betela nunga nobowa tuguman.

⁸Bare king 5, Sodom, Gomorrah, Admah, Zeboiim, se Bela (Zoar), mu Siddim ko sor wolong mu te kager ko sanami muruwuman. ⁹Se king Kedorlaomer ko king ilagala suan arungu taiman, ale king 5 mu arungak kagerman, ale ninguru nunga maguwuman. ¹⁰Siddim ko sor wolong umu te mu mutim kolta ago mu suen biya anikaso. Se Sodom Gomorrah nunga king mu nagu parasaman se nunga kari sang mutim mu ningi dagulaman ale kueman. Se saki la naguman duruk te nama tarigiman. ¹¹Se Kedorlaomer ko king ilagala suan arungu mu Sodom Gomorrah ningi na inang mel ningo ningo gi ago namaman. ¹²Ale Abram uria ko namar Lot

mu Sodom bagara ewere se, nu agotala se ko melmasak suen la karogo gi ilak namaman.

Abram Lot bataguru tam

¹³Bare kari bo kager ko naguram ale Hebrew kari Abram kote namaram ale maonam, “Nuna Lot agotala taman ale ilak namaman,” mam. Tom mu te Abram mu Mamre ko tam bibiya wore duap ningi bagakaso. Mamre mu digo Amor ko kari bo, se ko uriamitak ilagala, Eschol se Aner. Kari ilagala suan imi Abram ilak tiran gar ningo, nunumi nongomang suanta bagakasan.

¹⁴Se Abram ko uria ko gue Lot gi ilak namaman mu ko den ikiam, mu nu ko kari sokel ago, kager ko terong, mu nunga auram se taiman. Kari mu nunga tom 318; nuna noko kawam ningi bilangaman ale laga gilingiman. Nu nunga giam ale Kedorlaomer se ko king ilagala suan arungu mu nunga karoman, arungak nama sor Dan mu te arataman. ¹⁵Tirom Abram ko kari nunga paogam se nongorak kagerman nongorak nama Hobah, Damascus koma north mu te arataman. ¹⁶Kager mu ningi Abram Kedorlaomer ko king ago melmasak tere giman mu nongote gi saparam, ale ko gue kuagi Lot ko melmasak lilim karogo nuguting te bataguru tam, imet kuriang ko kariimet lilim la karogo nunga giam, bo me maga namaram.

Melchizedek Abram marak tuam

¹⁷Abram Kedorlaomer se ko king ilagala suan arungak numi kuting iluwam mu, kager te nunga menawuram ale peleram taikaso. Se Sodom ko king Abram amilmil tuokko sor wolong Shaveh mu te nama aratam ale arigam. Sor wolong Shaveh mu tom sikina balsan “King ko sor wolong” masan.

¹⁸Bare king bo tala, Melchizedek,** Salem ko king, mu bread se waen giam ago tairam. Nu Kaem Kalel Biya ko priest, ¹⁹se Abram marak tui se maonam,

“Kaem Kalel Biya, taiti se ali beteram, mu ni Abram marak kisokko.

²⁰Kaem Kalel Biya nu nup biya!

Nu ka saongam se ka kager kari memek nunga menawurem.”

Se Abram mel suen biya giam mu pakakumuram ale motam 10 ko kaparam, ale motam gira suanta mu Melchizedek tuam.

²¹Bare Sodom ko king Bera mu Abram maonam, “Mel suen biya ni kager te giem mu nika. Bare aga kariimet nunga bataguru giem mu nunga bita aisuko,” mam.

²²Bare Abram iwita balam, “Yawe, Kaem Kalel Biya, taiti se ali beteram, mu ko koma te ani nunguningta nunguning ka manorsam, ²³ani nika mel buna bo ta me ta taikkowo! Mena. Mu awuk, ni maingte balu, ‘Ani te se Abram kumik mel suen biya ago,’ me wore ko. ²⁴Ani mel bo agata angimik ko me giekkko. Mel aninga kari maingkala naman borta la ani giem. Se aga saonga ilagala suan, Aner, se Eschol se Mamre, mu asele nunga mel saki am gimonko.”

Yawe Abram ilak den kaolam

15 Udagi te Yawe kausa bo ningi Abram iwita maonam, “Abram, ni me nguangerko. Ani nika karem; ani mel ningo nunguningkiri kisekko,” mam.

²Bare Abram balam, “Yawe, ni keta suanta aninga Biya, ni anape ko mel ningo ani aisuko? Ani angimik kuriang mena. Se awiri ani agiwim te aninga mel ningo mu giokko? Agi aninga ura kari

**14:18 Melchizedek: Psalm 110:4; Hebrews 7.

Eliezer, Damascus kari, mu aninga mel suen biya giokko e? ³Ni kuriang bo ani me aistem, se aninga ura kari ani agiwim tauk ale aninga melmasak suen la nu giokko.”

⁴Bare Yawe Abram maonam, “Nika ura kari sumu ni kiwim te ka melmasak me giokko. Kuriang kari bo ni keta ka gue nunguningkiri umutang ni kiwim taukko.” ⁵Ale Yawe Abram tam ilak watingi aratam ale maonam, “Kualala taiti gomang te loager ale baras suen la mu kau saparko terong agi mu arikko.” Ale mam, “Nika gue te mu baras umu uwutata sor magamonko,” mam.

⁶Yawe kausa beteram ale den balam mu Abram ko gomang ningi nunguning aram, owore te se Yawe nu kari ningo diram ko ma balam.

⁷Ale maonam, “Ani Yawe, anigita ali ewere kisek se nika arukko kerak Chaldea ko wonong Ur beterem ale kerak tairem,” mam.

⁸Bare Abram mam, “O Yawe, aninga Biya, ani awuk ta ko ikiek nunguningta ali imi aninga ali ko maikko?”

⁹Se Yawe den koma maonam, “Bulmakau pagar gotek bo, se goat pagar bo, se sipsip anumang bo, nunga yia ilagala suan mu se, biton gotek se arum gotek nunga gi ale karogo tairko,” mam.

¹⁰Se Yawe mel suen la balam mu Abram giam ago kote tairam, ale bulmakau se goat se sipsip mu kusumuri nunga pakaku koma sing sang nunga awuram.^{††} Bare nu inangnang ilagala me nunga pagaru kirker nunga awuram. ¹¹Se taraga saki taiman Abram mel awuram mu namonko karogo kaeyakasan, bare Abram nunga karokaso.

¹²Worem kapa nagukaso se sor awuru iluwam taikaso, se Abram ninguru aniram kueram. Se tiromorom biya bo, nguangara karogo mu tairam iramuram.

¹³Se Yawe nu iwita maonam, “Ninguru ikiko. Nika taleng girigir sor bo nononga sor mena mu te 400 yia iwita bagamon, se sor mu ko kari dungan ura te nunga bita maguwumonko. ¹⁴Bare ani sor wonong nuna nunga bita maguwumon mu ikup nungarikko. Se tom nuna wonong mu betemon, mu nuna nunga melmasak lilim la karogo aratamonko.

¹⁵Bare ni mu yawarakala бага laga ninguru garuker ale gemang lila karogo kuar se ka mutim tugumonko. ¹⁶Nika gue te ka kariimet mu sor iwareng te бага laga nunga taleng girigir aratamon, bare tairate me peleton taimonko. Mu awuk, Amor kariimet nunga ali te dagiwasan mu nunga memek mu ko sokel te ikup arigimonko mu ko tom te me tai aragoso. Tom mu te tai aratuk mu nuna peleton taimonko.”

¹⁷Worem nama kaparam se sor tirom batagam, se kani bo, tama bur ningi barasuwara mu se, galep kaniwara mu bulmakau goat sipsip pagaru koma sing sang awuram mu nunga kusumuri namaman.^{‡‡} ¹⁸Tom umutang te Yawe Abram ilak den kalo se balam, “Ani ali imi ni se ka gue te lilim la ningarsam. Se ali ko tom mu Egypt ko Wadi mu te se nama yu biya Euphrates.”^{¶¶} ¹⁹Ani Ken kariimet alo, se Keniz, Kadmon, ²⁰Heth, Perez, Rephaim, Amor, ²¹Canaan, Girgash, se Jebus kariimet alo nunga ali mu bataguru taik ale ningarikko,” mam.

^{††}15:10 Tom mu te kariimet sor mu te anikasan mu den nungurmon mu uwutata sokel tumonko.

^{‡‡}15:17 Ko nunguning mu Kaem kusumuri aolak iluwam namaram.

^{¶¶}15:18 Yu gamung maraka namaram wore ko nup wadi masan.

Hagar se Ishmael nunga den

16 Abram ko nuwus Sarai kuriang bo me ilu tuikaso. Bare ko ura dungan imet bo, Egypt ko, mu arungak bagakaso, ko nup Hagar. ²Se Sarai Abram maonam, “Yawe ani atagu kaolam se ani kuriang bo me iluwem. Ni namar aninga ura dungan imet wore ilak anir se nu kuriang bo iluwok agi mu aninga.”

Se Abram Sarai kuring iluwam. ³Se Sarai ko ura dungan imet Hagar mu Abram ko nuwus bo iwita balu tuam. Nuna yia 10 ko Canaan бага munan imi nungumik te aratam. ⁴Se Abram Hagar ilak bagaram se tuagu aratam.

Se tom Hagar numi ikiam nu tuagu ago, mu nu Sarai mel yam ko bitakaso. ⁵Se Sarai Abram maonam, “Ni ikup ani giwasam imi ko kotam! Aninga ura dungan imet ni kiting te beterem, se nu aitak tuagu ago, se ani mel yam ko aga beteso. Yawe kota ni analak nanga tuterukko!”

⁶Se Abram den koma balam, “Ikiko! Hagar mu nika ura dungan imet. Mu ni nu bitarsam. Nika gemang te ni nu kumik te aguwaya bitarko mu uwutata bitarko.” Se Sarai Hagar bita maguwukaso ale yaman ikup ninguru tuikaso. Se nu nunga berteram ale namakaso.

⁷Hagar nama laga sor merang te yu bo bulowolok basuwara mu duap te daigam; yu mu lage Shur namara mu norogen ko aniso. Se Yawe ko engel arigam ale kote tairam, ⁸ale isuam, “Hagar, Sarai ko ura dungan imet, ni aparete wore tairem, ale apalak namarko?”

Se Hagar mam, “Aninga imet biya Sarai ko nguangerem ale naguwasam.”

⁹Se Yawe ko engel maonam, “Ni piler kote namar ale nu la iki karo tuiko.”

¹⁰Akingtala maonam, “Ani nika tagu te kuriang gue nungek se gue paguk ninguru sor magaruk, se kariimet bo kaurokko me terong.”

¹¹Yawe ko engel akingtala maonam, “Ni aitak tagu karogo, se ni kuriang kari ilup,

ale ko nup mu Ishmael meko, mu awuk, Yawe nika gemang niara mu arigam.”^{§§}

¹²Bare nika kuriang mu kumik lila mena, donkey diwang iwita bagarukko;

nu kariimet ngual ngual nongorak kaerukko,

se kariimet mu betela nu ilak dun kopa ilumonko.

Nu ko gue suan arungu ningo me bagarukko,” mam.

¹³Se Hagar Yawe ko iwita balam, “Aitak ani Kakirip motam te pempem lagasam mu amotam te arigem. Buta se ani nup betesam, El Roi, mu awuk, nu Kaem, ani nu motam te lagasam.” ¹⁴Buta se Hebrew den te yu mutim umutang mu nup balsan Beer Lahai Roi. Se yu mutim mu aitak wonong Kadesh se Bered nunga kusumuri am aniso.

¹⁵Se Hagar Abram ko kuriang kari iluwam se nup berteram Ishmael mam.

¹⁶Abram ko yia tom 86 bagaram se kuriang mu bilangaram.

Kari kumik guang batoga ko den

17 Abram ko yia tom 99 se Yawe kote aratam ale iwita maonam, “Ani Kaem Sokel Ago. Aninga agiring tom suen biya karo ale munan diram la bitarko. ²Se ani ni kerak den kalem mu ko iki se balik se ka taleng girigir suen biya aratamonko.”

³Se Abram bugura kulukam ale koma ali ningi kaparam. Se Kaem nu maonam,

§§ **16:11** Nup Ishmael ko nunguning mu “Kaem ikiso”. Ishmael: Genesis 16; 17:18-21; 21:6-21; 25:12-18; Galatians 4:21-31.

⁴“Ani ni kerak den iwita kalosam: ni kariimet motam suen biya nunga girigir aratuko. ⁵Se ka nip Abram mu ani menawusam. Aitak nika nip mu Abraham, mu awuk, ani aitak ni kariimet motam suen biya nunga nonet gira ko ka betesam.* ⁶Ani balik se nika taleng girigir suen biya aratamon ale ni te sor nuwi bibiya aratamonko. Ale ni te king arika aratamonko tala.

⁷“Ani ni kerak den kalosam imi butata pempem anirukko, ni analak nanga kusumuri se nika gue luan udagi taiwasan mu nongorak butata anirukko. Ani nika Kaem, se nika gue luan udagi mu nunga Kaem бага se lagarikko. ⁸Se Canaan ali lilim la imi, aitak ni kari iwareng iwita te bagasam, mu ni se nika gue luan maiya taiwoso mu ningarikko, se ali mu eng am nenenga arukko. Ale ani nenenga Kaem bagarikko.”

⁹Kaem Abraham aking maonam, “Bare ni se ka taleng girigir udagi aratamonko mu karogo, nenenga ura mu aninga den kalem mu karo tui se lagaralko. ¹⁰Aninga den kalem umu ko kausa mu kari suen la ningimik guang batoga ko munan te nama saparalko. Ale munan imi butata karo tui se lagaralko. ^{11–12}Nina ningimik guang batoga te nama saparalko: ninga kuriang kari iru bilangamon mu day 8 mu te nungumik guang batoga te namamonko; se ninga ura imet nunga kuriang kari ilusan mu se, ura dungan kari nina gue iwareng nongote nunga diaman mu karogotala nungumik guang batoga te nama sapamonko. Se munan imi mu den ani nina nengerak kalem umu ko kausa iwita anirukko. ¹³Nengeta ninga kuriang, se ninga bagara suan nunga kuriang, se ura

kari nongote nunga diasan mu suen la nungumik guang batoga te nama sapamonko. Ikialko. Ningimik guang batoga ko munan imi pempem butata anirukko. ¹⁴Bare kari bo agi kuriang kari bo munan imi kumik te me beteral, mu nenenga ningi me bagarukko. Mu awuk, nu aninga den nengerak kalem umu me karo tuam. Buta se kaoral se tagi taukko.”

Kaem Abraham Sarah ilak kuriang nungarukko balam

¹⁵Kaem akingtala Abraham maonam, “Bare nika niwus Sarai mu nup Sarah mu te aruko. Nup Sarai mu ani menawusam. ¹⁶Ani marak tuek se nu ka kuriang kari ilu kisokko. Ani marak tuek se nu kariimet motam suen biya nunga nunam gira bagarukko. Ale nu te king arika aratamonko.”

¹⁷Se Abraham bugura kulukam ale moke ali ningi kaparam, se gusi laga gomang ningi la mam, “Agi kari aora bo ko yia tom 100 mu kuriang gue bo bitirukko terong e? Se aga imet aora Sarah mu ko yia tom 90, mu nu kuriang iluwokko terong e?” ¹⁸Uwuta balam ale Kaem maonam, “Aguwa mu Ishmael la marak tui se aninga agiwim taukko,” mam.

¹⁹Bare Kaem “Mena,” mam. “Nika niwus Sarah kuriang kari ilu kisok se ni nup bitar Isaac meko,” mam.[†] “Ani den ni kerak kalem mu koma suanta nu se ko gue te mu nongorak pempem anirukko. ²⁰Bare Ishmael mu ni balem butata ani marak tuekko. Nu te kariimet gue suen biya paga tuokko. Nu kari supuling bibiya 12 mu nunga nonet gira bagarukko, se ko taleng girigir kasik biya nunguningkiri aratamonko. ²¹Bare

*17:5 Nup Abraham mu ko nunguning Hebrew den te mu “kariimet motam suen biya nunga nonet gira”.

†17:19 Nup Isaac mu ko nunguning Hebrew den te mu “nu gusiso”.

ananga den ni kerak kalem mu koma suanta tala Isaac kote anirukko. Tom iwitatala yia namake ko taiwoso mu te, Sarah kuriang mu ilu kisokko.” ²² Kaem den mu Abraham ilak balu saparam, mu eng am Abraham beteram ale namaram.

²³ Se kowarkalal suanta mu te la, Abraham Kaem kuring kaoram ale ko namar Ishmael se, kari noko kawam te bilanganman mu se, kari sor iwareng te nunga diaram se taiman bagakasan, mu nungumik guang batoga te nunga beteram. ²⁴ Abraham ko yia tom 99 se kumik guang batoga te namaram. ²⁵ Se ko namar Ishmael mu ko yia tom 13 mu te kumik guang batagorman. ²⁶⁻²⁷ Abraham namar Ishmael ilak se, ura kari alo nu ilak bagara, mu suen la kowarkalal suanta mu te la nungumik guang batoga te nama sapaman.

Kari ilagala suan Abraham arigimonko taiman

18 Udagi worem kowar biya se Abraham tam Mamre bibiya mu duap ningi, ko kawam sel kuringi dagi-waram se Yawe kote aratam. ² Abraham dagiwa loagaram mu kari ilagala suan ko sel koma ko sanamiwaman se nungarkam, ale naguram amilmil nungarukko nongote namaram ale bugura kulukam ale koma ali ningi kaparam.

³ Ale bo gira sanamaram mu maonam, “Aga Biya,” mam, “ani ningo nuam ko agarkal agi mu ani nenenga ura kari aga kawam me kiaralko, ani ninga sangikko. ⁴ Ani balik se yu ago taimon se nisi-wik te anuwal ale aga tamarum te neman saparalko. ⁵ Nina aninga kawam te taiman, se ani na sang ningarik se nal sokel tal, ale asele barasal aolak iluwalko.”

Se nuna balman, “Mu terong. Balsam butata bitarko,” maman.

⁶ Se Abraham ko kawam sel ningi biririka namaram ale Sarah maonam, “Tairate plaua ningo nunguningkiri singir ilagala suan gi ale gurugu ale bread ko kaiko,” mam.

⁷ Aking pasak ala bulmakau te bagaman mu te namaram ale bo kumik titiyam kulak mu iluwam, ale ko ura kari tuam se tairate la kaiyam ale nungam burangaram. ⁸ Asele Abraham bulmakau nunguning kaniram mu giam, ale goat ko amin kiri mu giam, ale kiri sang pakongaram, bread te ilu nasan, mu giam ale karogo nama nongoma te awuram. Se nuna na nowakasan mu nu nungumik duap te tam bowa ningi sanamiwakaso.

⁹ Nuna na no kutuwuman ale Abraham isarman, “Nika niwus Sarah apoko ya?” maman.

Se Abraham balam, “Uwa, kawam sel ningi bagoso,” mam.

¹⁰ Asele Yawe[‡] iwita Abraham maonam, “Nunguningta, tom iwitatala yia nangama ko taiwoso mu te, Sarah nika niwus kuriang kari iluwok ilak bagaruk se ani tairik arigekko,” mam.

Se Sarah nuna nubiring ko, kawam sel kuringi бага se den umu ikiwakaso. ¹¹ Abraham Sarah ilak garukaman nunguningkiri, ale Sarah kuriang iluwokko tom kiaram. ¹² Se Sarah gusi se gomang ningi la balam, “Ani angimik garuk nunguningkiri, se aninga kari biya mu betela garuk nunguningkiri. Se kuriang gi patawura ko amilmil mu awuk ta nangate pelerukko?”

¹³ Se Yawe Abraham isuam, “Awuk se Sarah gusiram ale mam, ‘Ani garukerem ale awuk ta kuriang iluwekko ya?’ mam.

¹⁴ Ani Yawe. Ani anapeya bitirikko mu aningate ikup iwita mena. Tom iwitatala yia nangama ko taiwoso mu te, Sarah

[‡]18:10 Hebrew den te mu iwita: “nu balam”, bare verse 1 se 13 arikko.

kuriang kari iluwok ilak bagaruk se ani nengege tairik arigekko.”

¹⁵Se Sarah nguangaram, ale kawelaram, “Ani me gusirem,” mam.

Bare Yawe balam, “Mena. Ni gusirem.”

Abraham Sodom wonong ko Yawe ilak wosengakaso

¹⁶Kari ilagala suan mu namamonko barasaman ale nomotam kaparam se Sodom wonong arikasan. Se Abraham arungak nama lage te nunga awurokko arungu namakaso. ¹⁷Ale Yawe kota numi isuam, “Ani anapeya mel bitirikko ko negawasam mu anape ko Abraham koma te kaluwurekko? Mena. ¹⁸Mu awuk, Abraham te sor bo aromemek se sokel ago aratukko, se sor saki ali imi te mu nu te marak tamonko. ¹⁹Ani nu atumukirem, nu ko kuriang, ko taleng girigir nunga kiti gurugok se, ani Yawe aga den karo tumon ale munan ningo diram la betemon se, mel suen biya ani nu kumik te bitirikko balem mu bita saparikko.”

²⁰Buta se Yawe Abraham maonam, “Sodom Gomorrah ningi munan duap duap memek nunguningkiri wore arataso, se ko den suen biya arataso. ²¹Se ani nama kaparik arigek ale den ikiem mu uwutata agi mu ko arigek kiekko.”

²²Se kari ilagala mu nongoma guruguman ale Sodom namakasan. Bare Abraham Yawe ilak am sanamiwakaso. ²³Asele Abraham Yawe kote pingi nuam kasu namaram ale isuam, “Kari Biya,” mam, “awuk, ni kariimet ningo diram mu kariimet memek mu arungu lilim nunga menawurko e? ²⁴Bare awuk? Kariimet ningo diram 50, sor mu te bagamon, mu wonong mu am menawu saparagi, nunga ningo ko to ilupko e? ²⁵Ani ikisam, ni uwuta me bitarko. Ni uwuta

bitar mu kariimet ningo ta, kariimet memek ta, memek koma suanta arigimonko. Buta se ani ikisam, ni uwuta me bitarko. Ni ali lilim ko Tuteru Kari se ningo diram la bitarko.”

²⁶Se Yawe den koma iwita balam, “Ani Sodom ningi kariimet ningo diram 50 ko nungarkik, mu nononga ningo ko se sor lilim la me maguwurikko.”

²⁷Se aking Abraham mam, “Ani ni Kari Biya kerak iwita me den tagirekko, mu awuk, ani ali kari, kupkup te aga nungem. ²⁸Bare aking awuk? Kariimet pila kam 45 mu ningo diram, mu ni awuk bitarko? Sor mu lilim maguwur i?”

Se Yawe balam, “Ani kariimet ningo 45 ko nungarkik, mu ani nunga ningo ko se sor me maguwurikko,” mam.

²⁹Se Abraham aking isuam, “Bare kariimet ningo diram 40 iwita nungarki, mu ni awuk me?”

Se nu balam, “Ani kariimet ningo 40 ko nungarkik, mu umu nunga ningo ko sor wonong me maguwurikko,” mam.

³⁰Se aking Abraham wosenga se balam, “Kari Biya, ani aking den bo balikko mu ni me ko gemang magarukko. Se kariimet ningo 30 bagamon mu awuk bitarko?”

Se nu balam, “Ani kariimet ningo diram 30 ko nungarkik, mu ani sor lilim me maguwurikko.”

³¹Se Abraham aking balam, “Kari Biya, ani iwita me bitirikko agila wore akingtala ka isarsam, kariimet ningo nuam 20 iwita bagamon, mu awuk bitarko?”

Se nu balam, “Kariimet ningo 20 mu nunga ningo ko ani sor mu lilim me maguwurikko.”

³²Se Abraham aking balam, “O Kari Biya, ago ko gemang me magarukko, bare aga isa nukum ewere ka isuekko. Kariimet ningo mu 10 iwita, mu awuk bitar?”

Se nu balam, “Ani kariimet ningo 10 bagamon se nungarkik, mu ani wonong lilim me maguwurikko,” mam.

³³Yawe Abraham ilak munaka kutuwuram ale Abraham beteram. Se Abraham peleram ko kawam sel ningi namaram.

Yawe wonong ilagala Sodom Gomorrah nunga menawuram

19 Engel ilagala bainga ningi Sodom wonong te tai arataman. Se Lot lage kuringi dagiwa nungarkam, ale barasam nongote namaram ale bugura kulukam ale koma ali ningi kaparam, ²se mam, “Aga kari bibiya, ani ninga ura kari, aga kawam te tairalko. Tairal ale nisiwik anuwal ale, tirom agarak aga kawam te aniralko. Se tumong biyala asele nina aolak ilu namaralko.”

Bare nuna balman, “Mena. Ana tirom imi wonong tuagu te aninakko.”

³Bare Lot am sail tagi lagaram, se nuna ilak ko kawam te namaman. Asele Lot bread yeast mena mu kaiyam ale na yawara bo nungam ale nungaram se no gilingiman. ⁴Nuna animonko negawaman se Sodom wonong lilim ko kari, kulak te, garuk te taiman, Lot ko kawam laturu guruguman, ⁵ale Lot aruman ale isarukasan, “Kari ilagala tirom kerak bagamonko taiman mu apoko ya? Nongorak aratu se ana nongorak aninakko.”

⁶Se Lot nungarkukko aratam, ale songkuring buring ko baguram, ⁷ale balam, “O aga sikisaki, nina munan memek imi me beteralako. ⁸Ikiialko. Aninga kuriang imet ilagala mu kari arungu katir me animan, mena. Umutang arungak aratik se nina aguwaya arungak beteralako mu beteralako. Bare nina kari imi nungumik te kilek memek bo me beteralako. Nuna aninga daup, se ani ninguru nunga bituekko.”

⁹Bare nuna balman, “Lage bitar ale tagi toko!” maman. Nuna Lot ko

balukasan, “Kari imi kari iwareng, bare aking tutera kari ko aratukko kaeso e?” Ale balukasan, “Ni me tagi to, mu ana kari mu nungumik te memek luan nuam bita se, ni mu eng am memek biyala to bore ko,” maman. Ale Lot am guguna tuikasan, ale songkuring batagarmonko Lot kokosa te ita diruwuman.

¹⁰Bare kari ilagala kawam ningi mu nuguting garukuman ale Lot tagiman se kawam ningi kasu naguram se songkuring bagaman. ¹¹Ale kari kulak te, garuk te, songkuring karogo sanamiwaman mu nomotam maguwuman se posaman ale kawam songkuring arigimonko me terong.

¹²Se engel ilagala mu Lot manorman, “Nika gue suan agi ewela ago, ka iton, ka kuriang kari se imet, se awiriya bo wonong imi te ni karogo ko ikiwasam, mu suen la nunga gi ale wonong imi bitarko. ¹³Mu awuk, ana wonong imi menawunakko taiman. Yawe wonong ewere ko bagara memek arigam ikiam ale menawunakko balam se ana taiman.”

¹⁴Se Lot nu Sodom kari ilagala noko nanawusari nongorak namonko nunga luan iluwam mu nongote namaram ale nunga maonam, “Nina pasak barasal ale wonong imi beteralako. Yawe wonong imi maguwurokko pingi aram,” mam. Bare nuna ilagala den mu ikiman mu den kolara ko balman.

¹⁵Se ukira ago engel ilagala mu Lot guguna tuman, “Bares ale ka imet, ka nanawusari ilagala mu nunga gi ale sor imi beteral ale tagi talko! Wonong ewere nunga memek koma tamonko, bare nina karogo memek tal bore ko!”

¹⁶Bare Lot am ikup biya, se engel ilagala kuting te taman, ko kuriang imet ago nuguting te iluman, ale arungak wonong mu ko buring ko arataman. Yawe uwutata gomang nungaram ale nunga saongam. ¹⁷Nongorak arataman

se engel bo nunga maonam, “Kual bore ko, nagural ko! Nibiring ko me loagar-alko, ale sor wolong te me sanamar-alko. Nagural duruk te tarigiralko. Mena mu, memek taiso mu nunga sarumu warukko!”

¹⁸ Bare Lot balam, “Aga kari bibiya, suwuta mena ko! ¹⁹ Nina nengemang aisiman ale yawarakala aninga sangorman. Bare duruk mu awar biya, se ani tairate me te namarik se ikup mu lage luan te aga iluwok se ani kuerikko. ²⁰ Arigalko. Wonong gotek bo pingi nuam aniso, mu asele ani te tairate nagu namarikko terong mam. Mu wonong gotektir, se aguwaya balal mu ani te nagu namarik ale aimi kaluwurekko.”

²¹ Se engel nu maonam, “Mu terong. Wonong gotek mu ani betela me maguwurikko. ²² Ario! Tairate wonong mu te nagural namaralko! Nina nama aratal bare asele ani sor maguwurikko.” Lot wonong mu ko balam wonong gotektir ma balam, se nuna wonong mu nup beteman Zoar maman.^f

²³ Worem basu aratuwaram se Lot nama Zoar aratam. ²⁴ Se Yawe tama sulphur karogo kaniwara mu taiti gomang te waram se tuwik iwita Sodom Gomorrah wonong te kaparam se wonong am lilim malilaram. ²⁵ Yawe uwutata wonong ilagala mu se, ko sor wolong se ko kariimet se tam anapeya suen la nunga menawu saparam. ²⁶ Bare Lot ko nuwus giris palagam buring ko loagaram ale nu agotala kani malilaram, ale geragam manga bangawakoyam bangawoso.

²⁷ Sor ukiram tumong biyala Abraham kuwim nu Yawe ilak te munakaram mu te peleram nama sanamaram. ²⁸ Ale motam loagaram se Sodom Gomorrah wonong te animan mu te nama kaparam,

se ko sor wolong lilim la tama bur kaetkiriya barasuwakaso se arigam.

²⁹ Tom Kaem sor wolong mu ko wonong ilagala mu nunga kai maliluwurokko, mu nu Abraham ko wosenga ko ikiam, ale Lot sangaru towa se sor nu te bagaram mu menawuram.[§]

Lot se ko nanawusari ilagala

³⁰ Lot Zoar wonong te bagarukko nguangaram. Ale ko nanawusari ilagala nunga giam ale arungak duruk te nama tarigiman ale manga gogong ningi bagakasan. ³¹ Se tom bo ko nanawus biya mu ko uria maonam, “Anananga ba garukaram,” mam. “Ana ko munan nunguning te kari ginakko, bare kari ito imi te ana arungak nanakko mena. ³² Buta se nanga ba yu tunak se nauk ale ninguru ngualaruk se ilak aninak ale kuriang ilunak se nanga nainet ko nup me menarukko,” mam.

³³ Se tirom nuna ilagala nunga nonet waen tuman se nam ale ninguru ngualaram. Se ko nanawus biya tairam nuet ilak aniram. Bare nunga nonet waen ninguru ngualawuram se ko nanawus kiwem nu ilak beteram mu nu me ko ikiam.

³⁴ Aking ukiram se ko nanawus biya mu ko uria gotek mu maonam, “Ekalako ani ba ilak anirem. Se aita tirom imi mu aking waen tunak se nauk ngualaruk se ni ani beteram turan ilak anirko. Se nu te nanga nainet ko nup me menarukko.”

³⁵ Se tirom aking waen tuman se nam ngualaram, se ko nanawus gotek mu ilak aniram. Nu ninguru ngualaram, ale nu akingtala nanawus gotek mu kiwem nu ilak beteram mu nu me ko ikiam.

³⁶ Buta se kuriang itiwik ilagala mu nongota nunga nonet Lot kumik te nu-tagu aratam. ³⁷ Se biya mu kuriang kari

^f19:22 Nup Zoar mu ko nunguning mu “gotektir”.

[§]19:29 Den imi ago arikko: Luke 17:28-32; 2 Peter 2:6-8; Jude 7.

iluam ale ko nup Moab mam, mu nu Moab kariimet nunga girigir. ³⁸Se ko nanawus gotek mu kuriang kari iluwam tala, ale ko nup Bet-Ami mam. Bet-Ami mu Amon kariimet aitik am anisan wore nunga girigir.

Abraham Abimelech ilak nunga den

20 Abraham Mamre sor beteram ale Negev namaram, ale wonong ilagala Kadesh se Shur ko kusumuri bagakaso. Ale tom nu Gerar sor te бага se mu, ²noko nuwus Sarah mu noko koras ko ma balam. Se Gerar ko king Abimelech Sarah ko balam, se ilak kote taiman.

³Bare tirom bo te Kaem ipingira te Abimelech kote tairam ale maonam, “Ni mu am kua namarko wore marak bagasam, mu awuk, ni imet sumu ko kari karogo bare ni taem.”

⁴Bare Abimelech Sarah ilak me katir aniram. Se nu balam, “Kari Biya, ani memek bo me beterem. Bare ni aninga kariimet ago aga bita maguwurko e? ⁵Ikiko. Abraham kota Sarah noko koras ma balam. Se Sarah betela Abraham mu noko koras mam. Se aninga ikia te nu nunguningta balam makasam, ale memek bo betesam iwita me ko ikikasang. Buta se ani memek bo me beterem.”

⁶Se Kaem ipingira mu ningi nu maonam, “Nunguningta, mu ani ikiem, ni me ikia se uwuta beterem. Buta se ani nika ikia kalem, ni amakete kilek memek bitar bore ko, se ni nu ilak me taga anirem. ⁷Se aitik kari mu ko nuwus sumu tuiko! Nu prophet bo, se ni ko ko ngatangaruk se me kuarko. Bare ni me tui, mu ni ko ikiko, ni ka kariimet suen la ago kueralko.”

⁸Se ukiram se tumong biyala Abimelech ko kari supuling nunga aulam se taiman, se mel aratam mu ko

nunga maonam. Se nuna ninguru nguangakasan. ⁹Asele Abimelech Abraham aulam se kote tairam se isuam, “Ni awuk se ana nogo ko kilek suwutata beterem a? Ani anape memek nikate beterem se ni ani aga kariimet ago ikup memek ewere nangarem? Ni kiwem bo ani angimik te me bitarko wore beterem. ¹⁰Ni anape duap ko suwutata beterem?”

¹¹Se Abraham den koma balam, “Ani iki paguwurem, sor ewere ko kariimet Kaem ko me nguangasan iwita ikiem, ale Sarah ko aninga momon se kuerikko iwita ikiem ale ani uwutata beterem. ¹²Bare mel bo tala mu nunguningta Sarah mu aninga agoras. Anananga nainet duap suanta, bare nainam nu kirker. Se ani nu aga imet ko taem. ¹³Se ulengkala Kaem aninga ait ko duap yager bitirikko balam. Se ani barasikko se Sarah iwita manem, ‘Ana sor saki te geraga se mu, ni aninga angamang motam balik mu karo tui mu asele nunguningta ni aninga kuesam maikko. Aninga angamang mu ana apareyate namanak, mu ni aninga agoras ko nimi baluko,’ maem.”

¹⁴Se Abimelech sipsip se bulmakau se ura dungan kariimet sang ago Abraham tuam. Ale Sarah karogo tuam. ¹⁵Ale maonam, “Arikko, ali imi lilim la mu aninga. Bare ni koma aguwaya mu te dagiko, mu am te dagiko.”

¹⁶Ale Sarah maonam, “Ani nika kariimet nomokete manga silver 1000 imi ka koras tusam, mu aninga dolara nikate mu diasam. Ni memek bo me beterem.”

¹⁷⁻¹⁸Sarah kumik te, Yawe Abimelech ko nuwus se ko ura dungan imet suen la nutagu kaolam se kuriang me ilukasan. Se Abraham Kaem kote wosengam, se Kaem Abimelech saongam, ale ko nuwus se ko ura dungan imet nunga nutagu kaogam, se aking kuriang ilukasan.

Isaac bilangaram

21 Yawe maingkala balu beteram uwutata, ko nunguning Sarah kumik te beteram. ² Abraham garukaram nunguningkiri, bare Sarah tuagu aratam se tom Kaem maingkala balu beteram mu te kuriang kari iluwam. ³ Se Abraham kuriang nup beteram Isaac mam.**
⁴ Udagi day 8 namaram se Abraham Kaem balam butata ko kuriang Isaac kumik guang batogam. ⁵ Abraham ko yia tom 100 bagaram se Sarah kuriang Isaac iluwam.

⁶ Se Sarah iwita balam, “Kaem ani gusira amilmil aisam. Se awiriya ani ago ko den ikiok, mu ani agarak karogo gusirok amilmilarukko.” ⁷ Akingtala balam, “Kariimet bo mel bo iwita Abraham kumik te aratukko me ko ikiwaram, bare aita nu garuk ningi ta ani ko namar ilu tuem.”††

Hagar Ishmael ilak wonong beteman

⁸ Se kuriang Isaac lagaram ale amin beteram, se Abraham ko na biya bo beteram. ⁹ Se Abraham ko kuriang Egypt imet Hagar tuagu te mu Isaac ilak kola se beta te atumu tokaso, se Sarah arigam, ¹⁰ ale Abraham maonam, “Ura dungan imet ko kuriang ilak nunga karoko!” mam. “Imet sumu ko kuriang nika mel sang me giokko. Mel suen biya imi mu aninga kuriang Isaac ko la,” mam.

¹¹ Se Sarah den balam mu Abraham gomang motam ninguru batagam, mu awuk, Ishmael mu noko kuriang tala. ¹² Bare Kaem nu maonam, “Ni ura dungan imet mu ko kuriang ilak me nunga gemang batagukko. Ni Sarah den balso mu karo tuiko, mu awuk, noko kuriang

Isaac ko tuagu te ani kariimet gue nunga balem mu aratamonko.‡‡ ¹³ Bare ani balik se nika ura dungan imet ko kuriang umu ko kuriang imas, ko taleng girigir suen biya tala aratamonko, mu awuk, nu nika kuriang tala.”

¹⁴ Ukiram se tumong biyala Abraham na se, goat kumik guang te yu kuting nungurman mu giam, ale ago nama Hagar biwinang te awuram, ale ko kuriang ilak nunga awuram se namakasan. Nuna nama sor merang Beersheba koma mu te geraga dalela se bagakasan.

¹⁵ Tom nunga yu giman mu menaram, mu Hagar ko kuriang ilak nama tam gotek bo bowa ningi beteram se bagakaso. ¹⁶ Se nu nama awar nuam daigam ale ikia moakaso, se kuamin tugukaso, “Ani kuriang ari sagarik se kuerukko me ko kuesam,” makaso. Ale nu daigam бага kuriang niakaso se nu ago niakaso.

¹⁷ Se Kaem kuriang mu ko niara ikiam. Se ko engel duruk te бага se Hagar auram ale maonam, “Hagar, ni anape ko ikia ka moa lagoso ya? Me nguangerko! Kaem kuriang niakaso mu ikiam. ¹⁸ Nama kuting te patawur se barasuk se noman taukko, mu awuk, noko gue te ani kariimet motam biya bo bitirik se aratukko,” mam.

¹⁹ Ale Kaem Hagar motam sinar awuram se yu mutim bo arigam, ale te namaram yu utuam, ale sang karogo nama kuriang tuam se nam.

²⁰ Kaem kuriang mu bitaruwaram se lagaram kari aram. Nu sor merang Paran mu te bagakaso, ale nu bulamu nana ko kari terong bagakaso. ²¹ Se nu sor merang mu te bagaram se ko nuam Egypt imet bo to tuam.

**21:3 Nup Isaac mu ko nunguning mu “nu gusiso”.

††21:7 Hebrews 11:11-12 ago arikko.

‡‡21:12 Den imitang ago arikko: Galatians 4:28-31; Romans 9:7.

Abraham Abimelech ilak den kaloman

²²Tom mu te King Abimelech ko kager kari supuling Phicol ilak Abraham kote taiman ale iwita ilak munakaman, “Kaem ni kerak bagoso se mel suen biya betesam mu ningo la arataso. ²³Buta se ni Kaem koma te den ningo bo aga manaruko, ni pempem la ani agarak, agi aga kurian alo aga taleng girigir nangarak, ningo la bita se lagerko. Ni taira kari bo iwita ali imi te dagiwasam. Buta se ani ningo kerak bitakasam iwita, ni ani agarak se aga sor lilim la nangarak nika ningo mu bitarko.”

²⁴Se Abraham balam, “Ani butata bitirikko Kaem aninga den ikiwoso,” mam.

²⁵Asele Abraham ko yu mutim Abimelech ko kari bataguru taman ale gura-maman mu ko Abimelech ilak balam. ²⁶Se Abimelech mam, “Arikaya kiwem sumu beteman mu ani me ko ikisam. Ni awuk se ulengkala ani me aga manem se ani aitakta diram ikiem?”

²⁷Se Abraham sipsip sang se bulmakau sang ago Abimelech tuam se nuna ilagala den kaloman. ²⁸Abraham ko sipsip ningi sipsip gotek pagar 7 mu nunga giam ale kilimik nunga awuram. ²⁹Se Abimelech nu isuam, “Kiwem sumu ko duap awuk?”

³⁰Se Abraham koma balam, “Sipsip gotek 7 imi aninga agiting kisisam. Imi kausa, ni te iki se lagerko, mu awuk, yu mutim mu ani agata irem.”

³¹Se udagi te kariimet sor mu nup beteman Beersheba maman, mu awuk, Abraham se Abimelech mu te den kaloman. [¶]

³²Ale mu te numi gomang suanta beteman, ale Abimelech ko kager kari supuling Phicol ilak peleman Philistia namaman. ³³Se Abraham Beersheba sor te tam tamarisk bo aguam, ^{§§}ale Yawe, nu Kaem tom suen biya bagoso, wore ko nup patawuram. ³⁴Ale Abraham taira kari iwita Philistia koma mu te tom maiya biya bagakaso.

Kaem Abraham gomang motam ira arigam

22 Udagi Kaem Abraham ira arigam. Nu maonam, “Abraham,” mam. Se Abraham “Ani iweya,” mam.

²Se Kaem maonam, “Ka kurian suanta Isaac, ni ninguru ko kuesam, mu to ale ilak Moriah sor te namarko. Ale duruk bo ani ko balik mu te namar ale Isaac te tama bur siring yawara bita aisuko,” mam.*

³Se ukiram tumong biyala Abraham barasam ale melmasak gi donkey awote awuram. Ale ko namar Isaac se ko ura kari ilagala ago nunga giam. Nu tama ko tam sang pakokaram nama terong mam, asele nongorak kuwim Kaem balam mu te aolak iluwam namakaso. ⁴Day ilagala aolak iluman nama day 3 mu te Abraham motam patawu duruk Kaem balam mu arigam, bare duruk mu katir awar nuam anikaso. ⁵Se nu umu te ko ura kari ilagala mu nunga maonam, “Nina imi te donkey karogo bagaral se, ani kurian ilak koma owore te namanak ale Kaem nup patawunak, ale asele pelenak nengete tainakko,” mam.

⁶Ale Abraham tam siping ago te tama bitirukko mu patawu Isaac tuam se

[¶]21:31 Nup Beersheba ko nunguning mu iwita: “den kaloman ko yu mutim”.

^{§§}21:33 Tam tamarisk mu sor garagarayam ko tam bo, kalel biya tarigiso ale tamarum yawara beteso. Ale ko yager du biya ali ningi namoso.

*22:2 Duruk Abraham te tama bur siring yawara Kaem tuokko mu, aitik Jerusalem aniso owore ningi ko duruk bo.

giam.[†] Se nu kota mu tama se batir ago giam. Nuna wete aolak iluman nama se,⁷ Isaac nuet Abraham isuam, “Ba,” mam.

Se Abraham koma ko mam, “Aga namar, baluko,” mam.

Se Isaac mam, “Ana tama se tam mu giman, bare sipsip te tama bita Kaem tunakko mu apoko ya?” mam.

⁸Se Abraham balam, “Aga namar,” mam, “Kaem kota sipsip te tama betenakko mu nangarukko,” ma se wete aolak iluman namakasan.

⁹Nuna nama kuwim Kaem balam mu te arataman, se Abraham umu te altar bo kaolam ale tam awote muram. Ale ko namar Isaac mayang te taliparam, ale patawu tam muram mu awote beteram. ¹⁰Ale batir tam, ale ko namar te morukko, ¹¹bare Yawe ko engel duruk wonong te бага se auram, “Abraham! Abraham!” mam.

Se Abraham “Ani iweya,” mam.

¹²Se Yawe ko engel nu maonam, “Ni kiting kuriang sumu kumik te me ta bitar ale kiwem bo kumik te me bitarko. Aitak asele ani ko ikiem, ni Kaem ko nguanga se kuring karo tusam, mu awuk, nika namar suanta diram, bare ni me ko gemang soraram,” mam.

¹³Se Abraham motam patawuram ale sipsip anumang bo, ko kom tam kower kutiram se bagaram mu arigam. Ale namar iluwam ago tairam ale ko namar kuwim te Kaem tama bita tuam. ¹⁴Ale Abraham sor umu nup beteram, “Yawe nangarukko,” mam, (Jehovah-Jireh). Ale tom mu te se tai aitak kariimet balsan, “Yawe ko duruk te mel nangarukko,” masan.[‡]

¹⁵Se Yawe ko engel duruk wonong te бага akingtala Abraham auram, ¹⁶ale maonam, “Yawe iwita balam, ‘Ani agata suanta ani Biya, se ani wetang te ka

manorsam, ni kiwem ningo beterem ale ka namar suanta sumu ko gemang me soraram. ¹⁷Buta se ani marak ningo nun-guningkiri kisek ale ka kuriang gue mu suen biya se kaura koma mena, baras taiti ningi mu iwita, se saun langi mu iwita. Ale sor saki nengerak barimamon mu nuna la nosowek te nunga eremon ale nunga sor mu nobowa tugumonko. ¹⁸Se nika gue te ali likilim ko kariimet marak nungarikko, mu awuk, ni ani agiring karo tuem.”

¹⁹Asele Abraham peleram tai ko ura kari ilagala mu nongote aratam, asele nuna suen la peleman Beersheba naman. Se Abraham sor mu te bagakaso.

Nahor ko kuriang

²⁰Tom sang namaram se Abraham ko uria Nahor, nuwus Milcah, se nunga namarari ago nunga den ikiam. ²¹Kuriang Uz mu laun, se uria Buz, se Kemuel, nu Aram ko nuet, ²²se Kesed, Hazo, Pildash, Jidlaph, se Bethuel. ²³Se Bethuel tuagu te mu Rebekah. Abraham ko uria Nahor ko nuwus Milcah namarari 8 umutang nunga iluwam. ²⁴Se Nahor ko nuwus uria mu ko nup Reumah, se ko namarari nunga iluwam mu Tebah, Gaham, Tahash se Maakah.

Sarah kueram se Abraham te mutim tugumokko ali diaram

23 Sarah yia 127 ko бага kueram. ²Nu Canaan sor te Kiriath Arba (Hebron) бага kueram. Se Abraham kumik duap te daigam ale ko mo nia lagakaso.

³Ale udagi te Abraham nuwus kueram aniwaram mu beteram, ale barasam ale Heth kariimet nongorak munakaram. Nu iwita balam, ⁴“Ani taira kari nina nengerak bagasam ewere te se, ani ali bi-

[†]22:6 John 19:17 ago arikko.

[‡]22:14 Abraham: Hebrews 11:17-19.

lik nengete diarik ale aga kariimet kuera wore te nunga mutim tugumekko angamang aniso.”

⁵Se Heth kariimet Abraham den koma manorman, ⁶“Dom kari, ni anananga den ikiko. Anananga ningi ni kari supuling aromemek. Owore te se ka niwus ko kumik guang mu anananga kuera kariimet nunga mutim ningo nunguningkiri umu bo te am mutim tugumko. Ana nanga ningi bo kuera mutim umu ko gomang me ikuwurokko pa!”

⁷Se Abraham barasam ale Heth kariimet, sor mu ko kotam, bugura kulukuru nungaram, ⁸ale balam, “Bare nenenga nengemang ani aiwus imi te mutim tugumekko, mu nina ani angamatal ale kari Ephron, Zohar ko namar, ilak munakaralko. ⁹Ani manga gogong nup balsan Machpelah masan wore diarikko angamang aniso. Manga gogong mu Ephron ko ali ko dun te aniso. Nina isual se ani ko manga gogong mu ko tom te diram la diarik se nenenga ningi aninga ali motam iwita anirukko.”

¹⁰Heth kariimet suen la wonong ko lage kuringi biguwura kuwim te biguwuman. Se Ephron mu karogo nunga ningi dagiwa barasam, ale kariimet suen la nomokete Abraham ko den koma balu tuam: ¹¹“Mena, aninga dom, balik ewere ikiko. Ali mu kisisam, ale ko manga gogong mu karogotala kisisam. Aninga kariimet nomokete angamang ningi nunguning te kisisam. Ka niwus te mutim tugumko.”

¹²Bare Abraham akingtala Heth kariimet, sor mu ko kotam, bugura kulukuru nungaram, ¹³ale Ephron maonam, “Aninga agiring ikiko, se kariimet ago ikimonko. Ani ali bilik imi manga te diarikko. Manga mu yam to se ani aga imet te mutim tugumekko.”

¹⁴Se Ephron aking mam, ¹⁵“Agiring ikiko, aga dom. Ali umu ko diara koma mu silver ko ikup 400 shekel,[†] bare analak mel mu ko me balnakko, mu mel yam. Ka imet am te mutim tugumko.”

¹⁶Bare Abraham manga tom Ephron Heth kariimet nomokete balam mu ikiam, ale Ephron maonam, “Terong!” mam. Ale diara kari betesan turantala, nu ko manga giam ale ko ikup skel te tuteram ikiam, ale silver ko ikup 400 shekel to Ephron tuam.

¹⁷Munan mu te Abraham Ephron ko ali Machpelah mu nu dia tam. Se ali mu sor Mamre duap te. Abraham ali mu se ko manga gogong se ko tam mel-masak lilim la dia tam. ¹⁸Se Heth kariimet biguwura te animan mu nuna suen la ikiman, ali umu aita Abraham ko ali ma balman.

¹⁹Asele Abraham ko nuwus Sarah ko kumik guang sor Machpelah ko manga gogong ningi beteram. Mu Mamre duap te (Hebron), se ali lilim Canaan mu te mutim tugumam. ²⁰Buta se Heth kariimet nunga ali biling manga gogong karogo mu eng am Abraham ko kariimet nunga ali motam ko aram.

Isaac Rebekah nunga den

24 Abraham aita mu ninguru garukaram. Yawe sangarukaso se ko kulak te tai garuk ningi anapeya bitakaso mu ningo la aratukaso. ²Se nu ko ura kari nunga supuling gira nunguningkiri mu maonam, “Ni kiting agaluwong bowa ningi bitar, ale ³Yawe, duruk wonong se ali ko Kaem koma te balu, Canaan sor ani te bagasam imi ko imet bo to ale aninga namar me tuiko. ⁴Bare piler aninga wonong duap te namar ale aninga gue suan ningi Isaac ko imet toko.”

[†]23:15 23:15 Silver ko ikup 400 shekel mu 4.6 kilogram iwita.

⁵Se ko ura kari balam, “Bare imet umu ko wonong duap bitiruk ale imi te tairukko me amilmilaruk, mu ani nika namar la ilak nika sor duap te pelerik agi awuk?”

⁶Bare Abraham koma balam, “Mena!” mam. “Ni aninga kuriang to ale ilak mu te me namarko!” ⁷Yawe, duruk wonong ko Kaem, aga wonong duap, aga singsang ningi, aga aru tam, ale den balam ale nunguningta nunguning mam, nu ali imi aninga taleng girigir nungarukko balam, mu borta ko engel bitiruk se girok namarukko. Se sor umutang te ni aninga namar ko imet mu arikko.⁸ ⁸Bare imet ni kerak tairukko me amilmilaruk, mu terong, mu nikate memek bo mena. Bare ni aninga namar to ale ilak aninga wonong duap te me namarko.”

⁹Se ura kari ko kuting Abraham kualuwong bowa ningi beteram ale maonam, “Ni balsam butata bitirikkowo!” mam. ¹⁰Ale Abraham ko camel 10, se mel ningo saki ago giam. Ale nu mel suen la nungam, ale Aram Naharaim** ko lage kaoram ale Nahor ko wonong te namakaso. ¹¹Ale nama wonong nung te aratam, bare watingi yu mutim duap te camel nunga awuram se dagiman nonoman sapawakasan. Umu bainga ningi, se imet nunga yu utua ko tom tala.

¹²Se nu Yawe auram, “O Yawe, aninga dom Abraham ko Kaem, ni aninga ura guyak awur, ale aninga dom Abraham ko gomang motam nunguruko. ¹³Ani yu imi duap te bagasam. Se wonong imi ko imet itiwik yu utumonko taiwasan. ¹⁴Se aninga angamang mu taimon se nunga ningi bo manik, ‘Ka yu kuting te yu sang utu aisu se naikko,’ maik, se nu baluk, ‘Ni no se ani sang ka camel nungarik se namonko,’ ma baluk, umutang te ani ko

ikiek, imet borta ni atumukirem se nu nika ura kari Isaac ilak naukko. Se umu te betela ani ko ikiek, ni aninga dom kari ko gomang motam nungem maikko.”

¹⁵Nu guranek menawuwaram mu Rebekah yu kuting biwinang te giam ale taikaso. Rebekah mu nu Bethuel ko nanawus. Se Bethuel mu Abraham uria Nahor nuwus Milcah ilak nutagu te aratam. ¹⁶Se imet itiwik mu koma motam balayam nunguningkiri; nu kari bo ilak tom bo te me aniram. Nu yu mutim te kaparam yu utuam ale karogo bausam.

¹⁷Se ura kari mu biririkaram kote namaram ale mam, “Yu sang ais se naikko,” mam.

¹⁸Se Rebekah balam, “Mu terong,” mam. Ale yu kuting ago mu kutuwuram ale iluwam se ura kari nokaso.

¹⁹Ura kari yu no saparam se itiwik umu maonam, “Ani ka camel agotala yu nungarik se namon ale nungumik terong maukko,” mam. ²⁰Ale yu kuting ago mu tawir camel te yu nasan mu ningi waram se nokasan. Se aking naguram namaram yu kuting mu aking utuam karogo tai waru nungaram, ale butata tala bitawaram se camel suen la yu naman nungumik karogo terong ma sapan. ²¹Ura kari mu kutek mam, ale itiwik mu kiwem bitakaso mu ari se, Yawe noko aolak mu ko nunguning wetang saparuk agi wore ko motam bitakaso.

²²Tom camel yu no sapan asele ura kari mu nangamuru ko ring bo, gold te nunga se ko ikup 6 gram iwita mu se, nagiting ko paspas ilagala, gold te nunga se suan suan ko ikup mu 120 gram iwita, mu woyam ale ²³tui se isuam, “Ni awiri ko nanawus a?” mam. “Ni awuk ikisam? Nika niet ko kawam te mu ana kuwim te aninakko karogo agi?”

§24:7 Genesis 12:7.

**24:10 Mu Mesopotamia ko koma north mu te.

²⁴ Se itiwik mu balam, “Ani Bethuel ko nanawus. Se aninga ait mu Nahor Milcah nunga namar.” ²⁵ Ale mam, “Ananangate camel nunga kuwim ningo ago, se nunga inang terong la aniso. Se galung nina te aniralko mu karogotala.”

²⁶ Se Abraham ko ura kari mu bugura kulukam, ale Yawe nup patawu se ²⁷ balam, “Yawe, ni nip biya. Ni aninga dom Abraham ko Kaem. Ni noko gomang motam se nika ningo nu ilak berterem mu ko kamili me saposo. Se ani betela, ni Yawe, ani lage aga kausem, se tai aga dom ko gue suan nongote aratem, mu ko amilmil kisissam.”

²⁸ Se imet itiwik mu naguram ko kawam te namaram, ale nuam se suen la kawam te mu mel suen biya nu kumik te aratam mu nunga maonam. ^{29–30} Se Rebekah ko koras ko nup mu Laban. Nu karogotala den Rebekah balam mu iki saparam, ale gold ring ko koras Rebekah nung kuamuru te mu arigam, aking gold ring ilagala kuting te mu agotala arigam, ale aratam biririka namaram ale Abraham ko ura kari yu mutim duap te camel nongorak bagaram mu arigam. ³¹ Ale auram ale balam, “Yawe ni kerak bagoso. Ni tairko. Ni anape ko ewerete sanami lagasam? Namanakko. Ani nika kiwim sor nungem, ale ka camel nunga karogo nungem.”

³² Se Abraham ko ura kari mu kawam te namaram. Se camel nungumik te mel-masak mu giman se kaparam, se sua merang te animonko mu se, sirsir inang ko namonko mu karogo tai awuman. Ale yu Abraham ko ura kari, ko ura kari arungu nusuwik te anumonko mu karogo tai nungarman. ³³ Asele na nungarman. Bare ura kari mu balam, “Ani anapeya ko tairem mu balik se ikial, asele na naikko,” mam.

Se Laban balam, “Buta, balu se ikinakko.”

³⁴ Se ura kari duap berteram, “Ani Abraham ko ura kari. ³⁵ Yawe aninga dom biya mu marak ninguru tuam, se nu kari aromemek, kumik mel ago bagoso. Yawe mel suen biya nu tuam: sipsip se bulmakau, silver se gold, ura kari se ura imet, se camel se donkey ago terong mam. ³⁶ Se noko nuwus Sarah garuk ningi ta kuriang kari iluwam, se aninga dom biya mu ko mel suen la mu ko namar umu tuam. ³⁷ Aninga dom biya aga isuam se aing maem, se den aora biya iwita aga maonam, ‘Ni Canaan sor imi, nunga ali bilik ani te dagiwasam umu ko imet itiwik bo to aninga namar ko nuwus iwita me tuiko. ³⁸ Bare aninga ait ko duap yager te namar ale, aninga gue suan nunga ningi aninga namar ko imet bo arikko,’ mam.

³⁹ “Se aninga dom biya mu aking iwita isuem, ‘Se imet itiwik mu ani agarak tairukko me amilmilaruk agi mu, ani awuk bitirikko?’

⁴⁰ “Se nu koma balam, ‘Yawe koma te ani diram la aolak ilu lagasam mu, noko engel bo bitiruk se ni kerak namaruk, se aolak imi ningo la aratuk, se ni aninga ait ko duap yager se aninga gue suan ningi aga namar ko imet bo arikko. ⁴¹ Se ni aga gue suan ningi namar se imet itiwik umu guramamon agi mu, ni kimik den mena.’ Nu uwutata aga maonam.

⁴² “Buta se aitakta kowarkalal ani tai yu mutim duap te aratem mu ani Yawe iwita aru manem: ‘Yawe, aninga dom Abraham ko Kaem, ni aninga sangaru se anapeya bitirik mu ningo la aratukko.’

⁴³ Ale aking manem, ‘Ani yu mutim duap te bagasam. Se imet itiwik bo yu utuokko tairuk se ani isuek, yu sang utu aisu se naikko maik, ⁴⁴ se nu baluk, no se ani sang utuek ale ka camel nungarikko mauk, mu te ani ko ikiek, mu imet borta Yawe aninga dom ko namar ko nuwus ko atumukiram maikko.’

⁴⁵ “Ani uwutata angamang ningi la baluwerem se Rebekah yu kuting giam ale tairam, ale yu mutim te nama kaparam ale yu utuam. Se ani nu manem, ‘Yu sang aisuko,’ maem.

⁴⁶ “Se tairatela nu yu aisam ale balam, ‘No se, ani ka camel karogo la yu nungarikko,’ mam. Se ani naem, asele nu camel yu nungaram.

⁴⁷ “Se ani nu isuem, ‘Ni awiri ko nanawus a?’ maem. Se nu mam, ‘Ani Bethuel ko nanawus. Se Bethuel mu Nahor Milcah nunga namar.’

“Asele ani ring kuamuru te beterem, ale paspas kuting te beterem. ⁴⁸ Ale ani bugura kulukem ale Yawe amilmil tuem. Nu aninga dom Abraham ko Kaem, se ani nup patawurem. Nu aninga kiti gurugam ale diram nenengate agarak tairam, se aninga dom ko namar ko nuwus mu nenenga ningi arigem. ⁴⁹ Buta se nina aninga dom biya ko gomang motam nungal agi mena mu aga maonal, se aking aguwaya bitirikko mu ko iki gurugekko.”

⁵⁰ Se Laban ko nuet Bethuel ilak den koma iwita balman, “Yawe kota lage imi beteram. Se awuk balnakko? ⁵¹ Rebekah to ale ilak namar se, Yawe balam butata, nika dom biya ko namar mu ilak naukko.”

⁵² Se Abraham ko ura kari den umu ikiam ale bugura kulukam ale Yawe amilmil tuam. ⁵³ Asele bala mel silver gold te nungurman, ningo ningo, se guang ningo woya Rebekah tuam. Ale melmasak ningo ningo, ko manga tom kalel biya, mu munan iwita Laban nuam ilak nungaram. ⁵⁴ Asele nu ko kari arungak na yu naman giman, ale nunga kawam mu te nongorak animan.

Tumongola barasaman se nu nunga maonam, “Aga saongal ale aga melmasak nungal burangaral, se aninga kari dom kote pelerik namarikko,” mam.

⁵⁵ Bare Rebekah ko nuam se ko koras iwita balman, “Ngual am Rebekah beteral se day 10 iwita nangarak bagaruk, asele ilak namaralko,” mamam.

⁵⁶ Bare nu nunga maonam, “Yawe aninga saongam se aninga aolak mu ningo la aratam. Buta se me aga kaolal, aga beteral se aninga kari dom kote pelerik namarikko.”

⁵⁷ Se nuna balman, “Ana itiwik mu arunak se tairuk se ko gomang ikinakko,” mamam. ⁵⁸ Ale aruman se tairam se isarman, “Ni kari imi ilak namarko agi mena e?”

Se nu balam, “Ani nu ilak namarikko,” mam.

⁵⁹ Se nuna nunga nogoras Rebekah se ko bitua imet mu ilak, Abraham ko ura kari alo nuguting te nunga awu se, ⁶⁰ marak sangam den iwita nunga nogoras Rebekah manorman,

“Nanga nagoras, nika tagu te ka imas bitir kaparuk ale sor magariukko! Ale sor saki nengerak barimamon mu, nuna la nosowek te nunga eremon ale nunga sor mu nobowa tugumonko.”

⁶¹ Se Rebekah ko saonga imet itiwik sang ago nunumi nungurman, ale camel te aragaman, ale eng arungak namakasan. Se ura kari uwutata Rebekah tam ale ilak namaram.

⁶² Tom mu te mu Isaac Beer Lahai Roi beteram ale tairam Negev bagakaso.

⁶³ Ale tom bo bainga ningi, noman sapa aolak ilu geragawa, motam namaram se camel taiwaman mu nungarkam. ⁶⁴ Se Rebekah betela motam namaram se Isaac arigam. Ale camel awote mu kaparam, ⁶⁵ ale Abraham ko ura kari isuam, “Kari mu awuk wore aolak iluwam ananangate taiso ya?” mam.

Se ura kari balam, “Mu aninga dom taiwoso,” mam. Se Rebekah guang supuling te iram mu ko kopa tam ale kuamuru kuring kaluwuram.

⁶⁶Se ura kari mel suen biya beteram mu Isaac maonam. ⁶⁷Se Isaac Rebekah tam ale ilak ko nuam Sarah ko kawam sel ningi ilak namaram, ale eng am nunumi giman. Se Rebekah Isaac nuwus aram, se Isaac ninguru ko kuakaso, ale ko nuam Sarah kueram se ko gomang bataga mu menaram.

Abraham ko gue Keturah tuagu te

25 Abraham imet bo tala aking tam, ko nup Keturah. ²Se Abraham ko gue Keturah tuagu te mu Zimran, Jokshan, Medan, Midian, Ishbak, se Shuah. ³Abraham namar Jokshan tuagu te mu Sheba se Dedan. Se Asshur, Letush, se Leum kariimet mu Dedan ko gue te ko kariimet. ⁴Se Abraham namar Midian ko namarari mu Ephah, Ephher, Hanoah, Abida, se Eldaah. Se kariimet imi suen la Keturah tuagu te ko kariimet.

⁵Abraham ko melmasak suen la Isaac tuam. ⁶Bare tom nu marak бага se, mu ko kuriang sang imet saki nutagu te mu melmasak munan iwita nungaru gurugam, ale nunga beteram se ko namar Isaac kumik duap te mena, ali koma worem bausa mu te namaman bagakasan.

Abraham kueram se mutim tuguman

⁷Abraham ko bagara tom ilu biguwu sapara mu 175 yia. ⁸Nu garukaram nununginkiri, noko yia suen biya, asele kueram. Nu ko nuet nongotak nogowom karo namaram. ⁹Se ko namarari ilagala, Isaac se Ishmael, Machpelah ko manga gogong, Mamre duap te, Heth kari Zohar ko namar Ephron ko ali te, mutim tuguman. ¹⁰Abraham ali mu Heth kariimet nongote dia tam ale ko nuwus Sarah te mutim tuguman wore te nu agotala mutim tuguman. ¹¹Abraham kueram se

Kaem Isaac marak sokel tuam. Tom mu te Isaac Beer Lahai Roi bagakaso.

Ishmael ko kuriang imas se ko taleng girigir

¹²Imi Abraham namar Ishmael ko kuriang gue nunga nunup. Ishmael mu Egypt imet Hagar, Sarah ko ura dungan imet, wore tuagu te bilangaram.

¹³Imi Ishmael ko namarari nunga nunup, kari laun te duap beteram ale kaparam. Se kari laun mu Nebaioth, se kowom kaora mu Kedar, asele Adbeel, Mibsam, ¹⁴Mishma, Dumah, Massa, ¹⁵Hadad, Tema, Jetur, Naphish, se Kedemah. ¹⁶Imi Ishmael ko namarari 12. Nuna nunga kariimet koma koma dagi dagi namaman mu nunga supuling bibiya bagakasan. Se nunga kariimet mu nunga kari supuling nunga nunup nunup te nunga arusan. ¹⁷Ishmael ko bagara tom ilu biguwu sapara mu 137 yia, asele kueram, ale ko nuet nongotak nogowom karo namaram. ¹⁸Se Ishmael ko gue te ko taleng girigir alo mu, sor Havilah mu te dagiman nama sor Shur arataman, mu Egypt ko beta ko, lage Asshur namara mu te. Bare nuna nunumi karogo nongomang suanta me bagakasan.

Esau Jacob ilak bilangaman

¹⁹Imi Abraham ko namar Isaac ko gue.

²⁰Isaac Bethuel ko nanawus Rebekah nuwus ko tam. Tom mu te noko yia tom mu 40. Rebekah mu Bethuel ko nanawus, se Laban ko koras. Nuna Aram kariimet, se nunga sor mu Paddan Aram.^{††}

²¹Bare Rebekah kuriang mena. Se Isaac, Yawe Rebekah sangukko ko aru maonam. Se Yawe Isaac ko kuring iluwam se Rebekah tuagu aratam. ²²Ale

^{††}**25:20** Paddan Aram mu ko nup bo Mesopotamia. Ali sor mu yu bibiya ilagala nunga nunup Euphrates se Tigris nunga kusumuri aniso, aita ali sor Iraq mu te aniso.

kuriang ilagala noko tuagu ningi, se nun-umi ita bilakasan. Se Rebekah balam, “Awuk se kilek ewere ani angimik te arataso ya?” Ale nu kilek owore ko duap ko Yawe isuokko namaram.

²³ Se Yawe iwita Rebekah maonam, “Kari ilagala ni tagu ningi mu maingte kariimet motam ilagala aratamon ale nunumi pagarmonko; bo kariimet aora biya ko bagaruk, se bo mu mena ko; laun mu uria mu ko kari dungan bagarukko.”

²⁴ Se Rebekah kuriang iluwokko tom tai aratam, se Yawe balam uwutata nu kuriang kari ilagala nunga iluwam. ²⁵ Se kuriang giram bilangaram mu kumik diriyam se kumik mone biya, owore te se nup beteman Esau mamam.^{‡‡} ²⁶ Se bo udagi bilangaram mu ko kuting ko laun Esau ko suwik durum ilukuawuram ale bilangaram, owore te se nup beteman Jacob mamam.[¶] Isaac ko yia tom 60 bagaram se Rebekah kuriang ilagala umu nunga iluwam.

Esau ko marak ningo saparam

²⁷ Se kuriang ilagala mu lagaman. Esau bulamara kari ningo ko aratam. Nu wonong te tawun biya me bagakaso, bare bulamara ko la lagakaso. Se Jacob mu kari kutekam se awar biya me namakaso. ²⁸ Isaac Esau ko bulamara mu naukko kuakaso, ale Esau ko ninguru kuakaso. Bare Rebekah mu Jacob ko kuakaso. ²⁹ Bare tom bo Jacob bin kumin kamiwaram se Esau bulamurokko gerga laga na ko nunguningkiri kueram, ale tairam, ³⁰ ale Jacob maonam, “Ani na ko ninguru kuerem,” mam. “Kumin

diriyam beterem sowore sang ais se naikko,” mam. Bore te se nuna Esau arukasan Edom makasan.^{§§}

³¹ Bare Jacob balam, “Ani kisekko pa! Bare ni kari laun ka marak ani aisu, asele ani kisekko.”

³² Se Esau balam, “Ikiko! Ani kuerikko pingita, se ani kari laun aga marak mu anape ningo ani aisuokko?”

³³ Bare Jacob balam, “Ni Yawe koma te nunguningta aisuko balu mu asele.” Se Esau Yawe koma te nunguningta mam, ale ko kari laun ko marak mu ko uria Jacob tuam.

³⁴ Se Jacob bread se bin kumin sang Esau tuam. Se nu na yu nam ale barasam namaram.

Esau kari laun bare numi saparam.

Isaac Abimelech ko sor te Gerar bagakaso

26 Karak tom bo akingtala kaparam, ulengkala Abraham ko tom te kaparam iwitatala. Se Isaac Gerar wonong te Philistia nunga king Abimelech kote namaram.* ² Yawe Isaac kote aratam ale iwita maonam, “Ni Egypt me namarko,” mam, “ni kuwim ani te ka manik mu te la bagerko. ³ Ni ali imi te taira kari iwita dagi ale bager, se ani pempem kerak бага se marak kisekko. Ani ali imi lilim la ni se ka taleng girigir ago ningarikko. Ani nika niet Abraham ilak den kalem uwutata bitirik se aratukko. ⁴ Ani balik se taiti gomang te baras kaura koma mena iwita nika taleng girigir aratamon se ali imi lilim la nungarikko. Se nika gue te ali lilim ko kariimet marak nungarikko, ⁵ mu awuk, Abraham aninga

^{‡‡}25:25 Nup Esau mu ko nunguning mu “kumik mone biya”.

[¶]25:26 Nup Jacob mu ko nunguning mu “mel ilukuawura ale ko sokel te tagi batoga”, se aking “kawel kari”.

^{§§}25:30 Nup Edom ko nunguning mu diriyam.

*26:1 Abraham ko tom te ko Abimelech mu kigilik, se Isaac ko tom te mu bo kilimik tala.

den suen la ikiam ale karo tuam.”⁶ Buta se Isaac eng am Gerar daigam bagakaso.

⁷ Se sor mu ko kari alo Rebekah ko nu isarukasan, mu nu balukaso, “Mu aninga agoras,” makaso. Nu baluk “aninga aiwus” ma balukko bare nguankakaso, mu awuk, nu ikikaso, “Rebekah koma balayam, se ani ‘aninga aiwus’ maik, mu nuna aninga momon ale Rebekah tamonko.”

⁸ Isaac sor mu te kam maiya nuam bagaram, se tom bo Philistia nunga king Abimelech ko kawam te kualala baga se, ko marir te ta ko songkuring gotek te loagaram se kaparam, se Isaac ko nuwus Rebekah yasaram ale ilak kola gusiwaram se arigam. ⁹ Abimelech Isaac ko den beteram se Isaac kote tairam se nu maonam, “Nunguningta Rebekah mu nika niwus! Bare ni awuk se balem, nu nika koras maem?”

Se Isaac koma ko mam, “Kari Rebekah ko nomotam barasa te aninga momon se kuerik se nu tamonko iwita ikiem, ale ani kawelerem.”

¹⁰ Se Abimelech Abraham ining tuam, “Ni anape ko kiwem sowore ana nangimik te beteram? Nika kawel mu te aninga kari bo nika niwus ilak aniram le mu, ana ikup giman le.”

¹¹ Buta se Abimelech den aora bo beteram se ko kariimet ningi geragam, “Awiriya kari imi agi ko nuwus imi bita maguwurok, mu nunguningta nu kuerukko.”

¹² Isaac yia pempem inang muguri agukaso, se yia tom suanta mu ningi la nunguning suen la kapakaso, mu awuk, Yawe nu ilak baga se sangarukaso.

¹³ Isaac kari nup biya, kumik mel suen biya karogo ko aratam. Bare noko mel-masak mu am gue pagawakaso. ¹⁴ Noko

sipsip, ko bulmakau, ko ura kariimet mu namaram am suen biya aram, se Philistia alo arigiman ale ko nongomang makakaso. ¹⁵ Se yu mutim suen la ko nuet Abraham ko ura kari iman mu saguwu sapaman.

¹⁶ Se Abimelech Isaac maonam, “Ni kari aromemek ko aratem, se ana ni kerak me terong. Buta se nanga bitar ale namarko,” mam.

¹⁷ Buta se Isaac Gerar sor koma nuna te bagakasan mu nunga beteram, ale nama Gerar sor ko sor wolong mu te kuwim tam daigam. ¹⁸ Isaac ko nuet Abraham ko tom te yu mutim iram se Philistia alo saguwu saguwu karogo namaman, mu aking i i karogo namaram, ale nunup koma suanta nuet te balam mu te aking balu balu karogo namaram.

¹⁹ Sor mu te Isaac ko ura kari yu ko mutim i ari ari namawa, bo iman se yu ningo bausam se arigiman. ²⁰ Bare sor duap Gerar ko bulmakau sipsip bitua kari alo taiman, Isaac ko bulmakau sipsip bitua kari alo nongorak den tagiman, ale yu mu nononga mam. Se Isaac yu mutim umu nup beteram Esek mam, mu awuk, nuna yu mu ko ilak den tagiman.[†]

²¹ Se Isaac ko ura kari yu mutim bo tala iman, bare mu ko agotala nongorak den tagiman. Buta se Isaac yu mutim mu nup beteram Sitnah mam.[‡] ²² Nu bo karogo kasu namaram ale yu mutim bo tala iram. Bare aitik mu kari bo nu ilak den me tagiram. Se nu yu mutim mu nup Rehoboth tui se balam, “Aitik asele Yawe kuring nangaram, se ana te yawarakala daginakko.”[¶]

²³ Umu te asele Isaac Beersheba nama tarigiram. ²⁴ Se ko tirom mu, Yawe nukote aratam ale maonam, “Ani nika niet Abraham ko Kaem. Ni me

[†]26:20 Nup Esek mu ko nunguning “den tagira”.

[‡]26:21 Nup Sitnah mu ko nunguning “den te kager”.

[¶]26:22 Nup Rehoboth mu ko nunguning “kuwim yam”.

nguangerko, ani ni kerak bagasam. Ani marak kisek, ale aga ura kari Abraham ilak den kalem mu ko ningo ko, nika gue te mu nunga nungek se pagamon sor eremonko.”

²⁵ Isaac umu te altar bo kaolam ale Yawe nup patawuram. Nu mu te kawam sel saparam ale kuwim tam, ale mu te tala ko ura kari yu mutim bo i gilingiman.

Isaac Abimelech ilak den kaloman

²⁶ Se Abimelech ko kiti guruga kari Ahuzzath se ko kager kari supuling Phicol nunga giam, ale Gerar wonong beteman ale Isaac arigimonko taiman. ²⁷ Se Isaac nunga isuam, “Nina anape ko aningate taiman? Nina ani agarak balman ale aga karoman.”

²⁸ Se nuna balman, “Ana wetang te arigiman Yawe ni kerak bagoso. Bore te se ana ni kerak den kalonakko taiman. Gemang motam nangaru se, ana ikia sang ni kerak kalonakko. ²⁹ Se anananga ikia mu iwita: ana ni me ka bita maguwuman, ninguru ka bitarman, ale namotam la karkiwaman se ni nanga beterem. Se aita Yawe ni kerak bagoso. Buta se ni memek bo ana nangimik te me bitarko.”

³⁰ Se Isaac inang barim bita nungaram. ³¹ Tumong biyala barasaman, ale bagara suanta bagamonko nunumi nongomang suanta awuman ale ikia kaloman. Asele Isaac nunga beteram se nongomang lila te nunumi beteman.

³² Se kowarkalal suanta mu te, Isaac ko ura kari taiman ale yu mutim bo iman mu ko manorman, ale balman, “Ana yu bo barukuman se lairam basam!” mam. ³³ Se Isaac yu mutim umu nup beteram Shibah mam. Se tom mu te se tai aita, wonong mu eng ko nup Beersheba masan.[§]

Esau ko nuwusari

³⁴ Esau ko yia tom 40 бага se Heth kari Beerli ko nanawus Judith, se Heth kari bo tala Elon ko nanawus Basemath nunga giam. ³⁵ Se noko imet ilagala mu ko, Isaac Rebekah ilak nongomang bataga lagakaso.

Isaac Jacob marak tuam

27 Isaac garukaram ale motam am pila saparam, se mel ninguru arigokko me terong. Se ko namar biya Esau auram ale maonam, “Ba,” mam. Se nu mam, “Baluko,” mam.

² Se Isaac balam, “Ani garukerem ale kuerikko tom pingi aram. ³ Ario, ka bulamara ko melmasak gi ale namar ale mel bo ani naikko koma mu moarko. ⁴ Karogo tair ale inang ani ko kuesam umu karogo kamir, ale ago tair, se ani naik ale aga marak ningo kisek, ale asele бага kuerikko.”

⁵ Rebekah due guruguwa Isaac den Esau manaruwaram mu nu karogo ikiam. Ale tom Esau aratam namawaram mu, ⁶ Rebekah iwita namar Jacob maonam, “Jacob,” mam, “ani ikiwerem se ka niet ka laun Esau maonam, ⁷ Namar mel bo moar karogo tair, ale inang ani ko kuesam mu karogo kamir, se ani naik ale Yawe koma te aninga marak ningo kisek, ale asele бага kuerikko,” mam se ikiem. ⁸ Ario Jacob, den ani balik mu ninguru iki ale karo tuiko. ⁹ Namar ale goat suguri te ilagala moar ale ago tair, se ba ko inang nana ko koma mu te nungek burangarikko. ¹⁰ Se ni gi karogo nama tui se nauk ale, me kueso la noko marak ningo kisokko,” mam.

¹¹ Bare Jacob ko nuam Rebekah maonam, “Bare Esau mu kumik mone gurum, se ani mu angimik

[§]26:33 Nup Beersheba mu ko nunguning mu iwita: “den kaloman ko yu mutim”.

palepalengam. ¹²Se ba ani angimik kau tauk agi mu, nu ko ikiok, anigita kuluruwasam mauk, ale marak memek angimik kual balu aisukko, se ani ningo bo me arigekko.”

¹³Bare ko nuam iwita balam, “Ba, mel bo uwuta aratuk mu ani ko ikup giekko! Bare ni ani balsam wore la karoko. Namar ale goat mu nunga giko.”

¹⁴Se Jacob namaram giam ale ago tai nuam tuam. Se nu Jacob ko inang nana ko iki se te nungam burangaram.

¹⁵Ale Esau ko guang ningo nuam kawam te aniram mu giam, ale Jacob tuam se naguram. ¹⁶Ale goat ko kumik guang Jacob ko kuting te ira kaluwuram, ale ko dogotak komang kuting mu karogo la te ira kaluwuram. ¹⁷Asele na nungam mu patawu tuam, ale bread kaiyam mu karogo gi tuam.

¹⁸Se Jacob na giam ago ko nuet kote namaram ale auram, “Ba!” mam.

Se nuet “Bare awiri ya?” mam.

¹⁹Se Jacob ko nuet maonam, “Anigita Esau, nika kuriang laun. Ani ni aga manem butata beterem. Se bares ale na inang ani giem ale ago tairem mu no ale ka marak aisuko.”

²⁰Se Isaac aora balam, “Ba, ni awuk ani mel balem wore tairate taem karogo tairem a?” mam.

Se Jacob balam, “Yawe nika Kaem wore aninga saongam se taem.”

²¹Se Isaac aora namar Jacob maonam, “Ba,” mam, “pingi utu tair se, ni nungingta Esau agi wore ko, kimik ilu arigekko.”

²²Se Jacob ko nuet kote kasu namaram, se ilu arigam ale balam, “Ka munak ka degetak mu Jacob ko dogotak iwita. Bare ka kiting mu Esau ko,” mam. ²³Mu nu Jacob i, bare nuet ninguru me ari ko ikiam, mu awuk, noko kuting luan mone ago, Esau ko wore turan. Se nu marak tuokko, ²⁴se akingtala isuam, “Nunguntingta ni aninga namar Esau e?” mam.

Se Jacob balam, “Anigita,” mam.

²⁵Asele Isaac mam, “Aga Ba,” mam, “Na inang nungem mu sang aisu se naik, asele aga marak kisekko,” mam.

Se Jacob inang mu patawu tuam, ale waen sang karogo tuam se nam. ²⁶Asele Isaac Jacob maonam, “Ba, iwita tair ale aga yasirko,” mam.

²⁷Se Jacob nuet kote namaram ale yasaram. Se Isaac aora Esau ko guang Jacob kumik te mu siring ikiam, ale marak tui se balam, “Ah,” mam, “aniga kuriang ko kumik siring mu ningam bo Yawe marak tuam wore ko siring iwita,” mam.

²⁸Asele mam, “Kaem ka ningam suen la yu lawung yawara tuok, se inang suen la ningo aratamonko, wheat suen la se yu waen suen la.

²⁹Se sor saki nika ura dungan betemonko,

kariimet nubugura kulukuru kisimonko. Ni ka gue suan nunga kari gira bagerko, se nuna nika bowa ningi pempem bagamonko.

Awiriya ka bita maguwurok, mu nu koma memek taukko;

se awiriya marak ningo kisok, mu nu marak ningo taukko.”

Esau ko nuet am marak tuokko ilak wosengam

³⁰Isaac namar Jacob marak tuam, se Jacob nu berteram ale namaram, tom me maiyam se ko laun Esau bulamu laga tairam. ³¹Nu betela na ningo nungam ale giam ago ko nuet kote tairam. Ale auram maonam, “Ba,” mam, “bares ale na ani ago tairem ewere no ale ka marak ani aisuko.”

³²Se nuet Isaac tingam ale “Ni awiri ya?” mam.

Se nu mam, “Anigita, ka namar laun Esau,” mam.

³³Se Isaac aora ninguru biririkaram, ale kumik wanara ko kapa se isuam, “Se awiri maingkala bulamaram, ale kama-

ram, ale ago agate tairam? Ani naem ale aga marak tuem, se nu ta tam! Ale namawoso se ni tairem,” mam.

³⁴Se Esau nuet ko den mu ikiam ale kuring paogam sail te niaram, ale gomang maga se nuet maonam, “Marak aisuko, aninga Ba! Ani agotala marak aisuko!”

³⁵Bare nuet mam, “Nika uria kawel ko munan te nika marak tere tam.”

³⁶Se Esau maonam, “Noko nup Jacob** maman mu diram, nu kawel kari! Nu tom ilagala ko aga kulam! Ani kari laun, bare nu ko kawel te kari laun ko aratam. Ale aita aga marak ningo kawel te tala tere tam. Se Ba, ni marak bo bo mena e? Ani agotala marak aisuko!”

³⁷Bare Isaac Esau ko den koma iwita maonam, “Ani maingkala noko balem nu nika kari gira bagarukko, se noko launuria suen la nu bowa ningi bagaralko. Ani noko wheat se waen ninguru aratu tuokko manem. Buta se aga namar, awuk ka bitirikko?”

³⁸Bare Esau nuet am isaru diruwuwakaso, “Nikate marak suanta diram e, Ba? Ani agotala marak aisuko!” Esau uwuta balam ale biyala niakaso.

³⁹Se Isaac aora nu maonam, “Ni butata ali welang mena, yu bugulik me kau tata mu te baga lagerko.

⁴⁰Ni daong kager te to no se, ka uria bowa ningi la бага, kimik alis paguk mu kari tam giturum biwinang te patawu saposo iwita, patawu saparko.”

Jacob Laban kote namaram

⁴¹Esau marak tere ta ko munan Jacob beteram mu mel memek bo iwita noko gomang ningi iluwam. Nu kota numi maonam, “Ba ko kuera tom

pingi aram. Se kueruk se ko naneman bataga menaruk, mu ani Jacob morik se kuerukko,” mam.

⁴²Bare tom namar Esau ko den mu Rebekah dogowa te namaram, mu tairate ko namar gotek Jacob ko den beteram, se kote tairam se maonam, “Nika laun Esau ka moruk se kuar asele gomang kutek maukko ikia bitawoso. ⁴³Ario, Jacob, ani anapeya balik mu ni butata bitarko. Ni aita ewerta bares ale aninga agoras Laban, nika nie, Harran bagoso, mu kote namarko. ⁴⁴Ni ilak umu te bager, se ka laun ko gomang yaman kua kaparuk asele tairko. ⁴⁵Tom nika laun mu ko gomang memek kua kaparuk, se kiwem ni nukote betarem mu kuamili saparuk se ani arigek, mu ani den bitirik se ni tairko. Mu awuk, nina tom suanta te kural se arigekko me kuesam.”††

⁴⁶Udagi te Rebekah kuari Isaac aora maonam, “Ani Heth imet ilagala Esau ko nuwusari imi nunga angimik gagoraram. Se Jacob betela sor imi te ko Heth imet bo ko nuwus ko tauk agi mu, ani ngual am, am kua namarikko!”

28 Se Isaac Jacob auram se tairam, se sangam tuam ale maonam, “Ni Canaan imet bo me ta toko. ²Ni nimi nunguru ale ka niam ko nuet Bethuel ko kariimet ningi Paddan Aram namarko. Ale umu te ka niam ko koras Laban ko nanawus bo ka imet ko toko. ³Se Kaem Sokel Garagar mu kerak бага se marak kisok, se gue paguk ale sor magaruk ale kariimet motam bibiya ko bagamonko. ⁴Kaem Abraham maonam uwutata, ni se ka kuriang gue karogo marak ningaruk, se ali nina aita taira kari iwita te dagi-wasan umu bataguru talko. Ali sumutang Kaem Abraham tuam.” ⁵Asele Isaac aora Jacob beteram se Paddan Aram

**27:36 Genesis 25:26.

††27:45 Esau: Hebrews 12:16-17. Obadiah ago arikko.

namakaso. Nu nue Laban, Aram kari Bethuel ko namar, se Esau Jacob ilak nunga nunam Rebekah ko koras, wore kote namaram.

Esau imet bo agotala tam

⁶Mel aratam mu Esau dogowa ningi namaram, se nu ikiam, Isaac aora namar Jacob Canaan imet bo me ta taukko maonam, bare Paddan Aram namaruk ale imet bo mu te taukko maonam, ale nu Jacob sangam tuam,⁷ se Jacob nuam-nuet nuguring kaoram ale Paddan Aram namaram.⁸ Umu te Esau maingkala sinar aram, noko nuwusari Canaan imet umu, noko nuet Isaac me nunga amilmilakaso.⁹ Buta se nu Ishmael kote namaram, ale Ishmael ko nanawus Mahalath, Nebaioth ko koras, nuwus ko tam. Ishmael mu Abraham ko namar. Esau ko imet ilagala, se imi bo tala aking tam.

Jacob Bethel aniwa ipingiram

¹⁰Jacob sor Beersheba beteram ale barasam Harran wonong te namakaso.¹¹ Nu am aolak iluwaram se worem kaparam ale sor tirom batagam se lage luan te umu te aniram. Nu manga bo tam, supuling ko beteram ale taga aniram ale anikaso.¹² Nu aniwa ipingira bo arigam, se ipingira mu ningi titeng bo arigam, ko duap ali te se luan kopa taiti ningi nama tarigiram, se Kaem ko engel alo te tarigi kapawakasan mu arigam.¹³ Se Yawe tairam titeng mu ko dun kuali biya mu te sanamaram^{††} ale maonam, “Ani Yawe, nika nengetak Abraham ko Kaem, se ka niet Isaac ko Kaem. Se ali ni aitakta te aniwasam imi mu, ani ni se ka kuriang gue ningarikko.¹⁴ Nuna saun, kaura ko koma mena iwitata aratamonko. Ale nuna parasamon, ale koma worem bausa mu te se worem kapara te, koma north

se koma south mu te, sor ira sapamonko. Ani ni te, se ka kuriang gue te, ali lilim ko kariimet marak nungarikko.¹⁵ Ani ni kerak bagasam, ale ni apalagaya namar bare ani ka sinar taik, ale kerak ali imi te pelerik tairikko. Ani kerak bagarik la, mel suen biya ani ko balem mu aratu saparukko.”

¹⁶Se Jacob tingam maragaram, ale mam, “Nunguningta, Yawe kuwim imi te bagoso, bare ani me ko ikiem.”

¹⁷Nu nguangaram ale mam, “Kuwim imi kuwim duap bo! Nunguningta, kuwim imi Kaem ko duruk wonong ko kawam ko lage kuring!”

¹⁸Ukiram tumong biyala Jacob barasam ale manga supuling ko beteram mu patawu baongam, ale olive oil awote waram.¹⁹ Ale sor mu nup beteram “Bethel” mam.[¶] Ulangkala kariimet balukasan Luz wonong makasan.

²⁰Ale te Jacob iwita Kaem maonam, “Ni aninga aolak imi te agarak бага se, aga sinar to se inang aisu, ale guang nagurekko mu aisu,²¹ se ani ningo la pelerik aga ait ko kawam te tairik, mu asele ni Yawe aninga Kaem ko bagerko.²² Se manga ani bangem, mu nika kawam koma tata iwita anirukko. Se mel suen biya ni ani aisu, mu ani pagik se motam gotektek 10 ko kaparuk, se suanta gira mu ni kisekko.”

Jacob Laban ko sor te nama aratam

29 Asele Jacob ko aolak mu kunasaram ale namakaso. Nu aolak iluwam nama koma worem bausa ko kariimet nunga sor te aratam.² Umu te nu yu mutim bo arigam, se sipsip motam ilagala suan duap te ani barasuwan mu nungarkam. Se yu mutim mu ko kuring mu manga biya bo te bagu-

^{††}28:13 Bala bo mu iwita: Yawe tairam Jacob beta duap te sanamaram.

[¶]28:19 Nup Bethel mu ko nunguning mu “Kaem ko kawam”.

man. ³ Tom sipsip motam suen la yu mutim duape te tai bolala awusan, mu nunga bitua kari mu manga yu kuring awote mu silatasan ale sipsip yu utu nungarsan. Se sipsip yu nasan nama terong masan, mu aking bitua kari alo manga te aking yu kuring bagusan. Nuna pempem butata betesan.

⁴ Se Jacob sipsip bitua kari nunga isuam, “Aga saki alo, nina apalak ko ya?” mam.

“Ana Harran ko pa,” maman.

⁵ Se aking nunga isuam, “Nina Laban, Nahor ko numas, mu ko ikisan e?”

“Se, ana ko ikisan,” maman.

⁶ Se aking Jacob nunga isuam, “Nu terong bagoso e?” mam.

“Nu terong bagoso pa,” maman. “Arikko, ko nanawus Rachel ko sipsip arungak o taiwoso owa.”

⁷ Se Jacob nunga isuam, “Nina awuk se worem kalel biya aniso wore sipsip pasak yu nungara ale nongorak pelera se sirsir bo karogo nana mena iwitata kimi bita lagasan a?” mam.

⁸ Bare sipsip bitua kari mu balman, “Mena. Ana suwuta me betesan. Ana sipsip suen la tai bolala awusan, umutang asele ana yu mutim kuring kagorsan ale yu nungarsan se nasan.”

⁹ Se Jacob nongorak munakawaram se Rachel nuet ko sipsip giam arungak tairam, mu awuk, nu sipsip bitua imet.

¹⁰ Se Jacob nu arigam, ale ko nue Laban ko sipsip nu giam arungu taiwaram mu arigam, ale nu yu mutim te namaram ale manga mu gurugu beteram ale sipsip yu nungarukaso. ¹¹ Asele nu Rachel kol te musuk mam ale ilak niaram, ¹² ale maonam, “Ani nika niet ko koras Rebekah ko namar,” mam. Se Rachel nagu nagu namaram ko nuet maonam.

¹³ Se Laban ko nugar Jacob tairam wore ko den ikiam, ale naguram kote namaram. Ale iluwam kol te musuk mam, ale ilak ko kawam te namaram. Se Jacob

nu mel suen biya nu kumik te aratam mu ko Laban maonam. ¹⁴ Se Laban balam, “Mu nunguningta,” mam, “ni aninga gue miri.”

Jacob Leah se Rachel noko imet ko nunga giam

Se Jacob Laban ilak sige suanta bagaram, ¹⁵ asele Laban isuam, “Ni aninga aigar, se awuk? Ni ani ago ko am ipi ura to lagerko e? Nika ura koma anapeya ko kuar, mu am aga manaruko.”

¹⁶ Laban ko nanawus ilagala; biya mu Leah, se gotek mu Rachel. ¹⁷ Leah ko motam ariga mu gugum se yawarakala, bare Rachel ko koma motam kumik lilim la mu balayam se yawarakala nunguningkiri. ¹⁸ Jacob gomang motam Rachel tuam, ale nu Laban maonam, “Ni ani ka nanawus gotek Rachel aisuko balu, mu asele ani yia tom 7 ko nika ura taikko,” mam.

¹⁹ Se Laban balam, “Mu terong. Ani ni kisekko, kari bo kilimik tuekko angamang me aniso. Ni ani agarak bagerko.” ²⁰ Se Jacob Rachel gomang motam ninguru tuam ewere te se, yia tom 7 ningi ura tam mu ko ariga am tom tukunang gotek iwita.

²¹ Asele Jacob Laban maonam, “Tom aram,” mam. “Ka nanawus aisu se ilak naikko,” mam.

²² Se Laban na inang biya beteram, ale kariimet nunga auram se nukote tai gilingiman. ²³ Bare tirom umu te Laban Leah ilak nama Jacob tuam se ilak aniram. ²⁴ Ale Laban ura imet bo, ko nup Zilpah, agotala ko nanawus Leah ko ura imet ko tuam.

²⁵ Se turomola Jacob imet koma arigam mu Leah! Se namaram Laban maonam, “Ni awuk se kiwem ewere ani angimik te beterem? Ani ura beterem mu Rachel ko ani ura taem. Se ni awuk se aninga kulem?”

²⁶ Se Laban balam, “Ana imi te nanga munan mu iwita: kuriang laun mu kari tauk, asele uria mu kari taukko. ²⁷ Ni Leah ilak bager se Leah kari tam ko amilmil ko tom week suanta imi menaruk, asele Rachel agotala kisekko. Bare ni yia tom 7 ko tala Rachel ko ura toko.”

²⁸ Se Jacob butata beteram. Nu Leah ilak bagaram se week umu menaram, asele Laban ko nanawus Rachel agotala ko nuwus ko tuam. ²⁹ Laban ura imet bo, ko nup Bilhah, agotala nanawus Rachel ko ura imet ko tuam. ³⁰ Se Jacob Rachel ilak aniram; ale wete nongorak baga se, wore Rachel ko tawun biya kuakaso. Ale nu yia tom 7 ko tala aking Laban ko ura tam.

Jacob ko kuriang alo

³¹ Jacob Leah me tawun biya ko kua tuikaso mu Yawe arigam, ale Leah saongam se tuagu aratam. Bare Rachel mu kuriang me ilukaso. ³² Leah tuagu aratam se kuriang kari iluwam, ale nup beteram Reuben mam. Mu awuk, “Yawe aninga angamang bataga arigam ale aga saongam. Aitak asele aga agari aga kuerukko,” mam.^{§§}

³³ Aking udagi tala Leah tuagu aratam se aking kuriang kari tala iluwam. Ale balam, “Yawe kuriang bo tala aisam, mu awuk, nu Jacob ani me aga kueso mu ari ikiam.” Buta se kuriang nup beteram Simeon mam.*

³⁴ Se Leah akingtala tuagu aratam ale kuriang kari tala iluwam. Ale balam, “Aitak asele aninga agari aga kitirokko, mu awuk, ani noko kuriang kari ilagala

suan iluwem,” mam. Ale kuriang nup beteram Levi mam.[†]

³⁵ Se Leah akingtala tuagu aratam ale kuriang kari tala iluwam. Ale balam, “Bare aitak mu ani Yawe nup patawurikko,” mam. Ale kuriang nup beteram Judah mam.[‡] Se mu te Leah aking tom maiya nuam kuriang me ilukaso.

30 Rachel Jacob ko kuriang bo me ilukaso, Leah la kuriang ilukaso, owore te se nu Leah ko gomang magakaso. Se nu Jacob maonam, “Ni awuk se kuriang gue bo ani me aisisam? Kuriang aisko! Mena, mu ani kuerikko!”

² Se Jacob gomang magaram se balam, “Ani Kaem me kiarikko! Nu kota ni tagu kaolam se ni kuriang me ilusam.”

³ Se Rachel mam, “Buta, aninga ura imet Bilhah iwo. To ale ilak anir se kuriang bo ilu ani aisuokko. Se umu te ani kuriang gue agotala bagarikko.”

⁴ Asele nu ko ura imet Bilhah Jacob ko imet ko tuam. Se nu ilak bagaram, ⁵ se tuagu aratam, se Jacob ko kuriang kari iluwam. ⁶ Se Rachel balam, “Kaem aninga niara ikiam ale aga saongam ale kuriang kari aisam.” Bore te se kuriang nup beteram Dan mam.[¶]

⁷ Se Rachel ko ura imet Bilhah akingtala tuagu aratam se Jacob ko kuriang kari bo tala iluwam. ⁸ Se Rachel balam, “Aninga laun ilak kuriang ko tagi gurungumu lagaman se ani nu kiarem.” Ale kuriang nup beteram Naphtali mam.[§]

⁹ Se Leah aking kuriang bo karogo me iluwokko i mam, ale ko ura imet Zilpah Jacob ko imet ko tuam. ¹⁰ Se Zilpah Jacob ko kuriang kari iluwam. ¹¹ Se Leah balam, “Imi am yawarakala se ko

^{§§29:32} Hebrew den te nup Reuben mu ko nunguning mu “arikko, kuriang kari”, se ko nirung mu den imi ko nirung ko pingita: “aninga angamang bataga ikiam”.

^{*29:33} Nup Simeon mu ko nunguning mu “ikiso”.

^{†29:34} Nup Levi mu ko nunguning mu “kitira”.

^{‡29:35} Nup Judah mu ko nunguning mu “nup patawura”.

^{¶30:6} Nup Dan mu ko nunguning mu “Kaem aninga saongam.”

^{§30:8} Nup Naphtali mu ko nunguning mu “ani ko tagi gurungumu lagerem”.

amilmilasam!” Ale kuriang nup beteram Gad mam.**

¹² Leah ko ura imet Zilpah kuriang kari bo tala iluwam. ¹³ Se Leah balam, “Aitak ani ninguru amilmilam! Se imet suen la aga balmon amilmil imet mamonko.” Ale kuriang nup beteram Asher mam.††

¹⁴ Wheat nunguning gia ko kam te, Reuben geragawa mandrake muguri arigam,‡‡ ale sang giam karogo tairam ko nuam Leah tuam. Se Rachel Leah maonam, “Ka kuriang mandrake muguri giam wore sang aisuko,” mam.

¹⁵ Bare Leah balam, “Ni aninga agari tere taem mu ni mel gotek ko iwita ikisam ale aitak aking aga kuriang mandrake karogo tairam imi sang ko balsam e?”

Se Rachel mam, “Mu ani ikisam. Bare aitak iwita betenakko mu awuk, terong e? Nika kuriang mandrake ago tairam mu sang aisuk, mu asele aitakta tirom mu ni Jacob ilak anirko,” mam.

¹⁶ Se bainga ningi Jacob ningam ningi laga peleram taiwaram se Leah arigokko namaram ale maonam, “Aitak tirom imi ni ani agarak anirko. Ani maingkala mandrake te ka diarem,” mam. Se tirom mu te Jacob ilak aniram.

¹⁷ Kaem Leah ko gomang motam se ko niara ari ikiam, bore te se Leah tuagu aratam se kuriang kari bo tala iluwam. Aitak Jacob ko namarari Leah tuagu te mu 5 aram. ¹⁸ Se nu mam, “Ani aga ura imet aga agari tuem se Kaem koma yawara aisam.” Ale kuriang nup beteram Issachar mam.¶¶

¹⁹ Leah akingtala tuagu aratam se kuriang kari bo tala iluwam. Aitak kuri-

ang Leah tuagu te mu 6 aram. ²⁰ Se balam, “Kaem munan ningo ani aisam. Se aitak aninga agari bala ningo ago ko balukko, mu awuk, ani ko kuriang kari 6 nunga iluwem.” Ale kuriang nup beteram Zebulun mam.§§

²¹ Se udagi Leah kuriang imet iluwam, ale nup beteram Dinah mam.

²² Asele Kaem ko gomang motam lila te Rachel ko niara iki karo tuam ale tuagu kaogam. ²³ Se Rachel tuagu aratam se kuriang kari iluwam, ale balam, “Kaem aninga dolara menawuram,” mam. ²⁴ Ale kuriang nup beteram Joseph ma se wosengam, “Yawe kuriang bo karogotala aisukko,” mam.*

Jacob ko goat se ko sipsip

²⁵ Joseph Rachel tuagu te bilangaram, asele Jacob Laban maonam, “Aninga bitar se aga sor wonong te pelerikko.

²⁶ Aninga imet kuriang nunga giekkko ko ura ani ninguru beteram. Ale aninga ura kowar ni ko ko mu ni ninguru ko ikisam. Buta se aga imet kuriang karogo nanga awur se namanakko.”

²⁷ Bare Laban nu maonam, “Aninga ikia yumura mu balik se ikiko. Ani ninguru ari kutuwu saperem, ni ani agarak bagasam se ni te Yawe ani karogo la aga saongam. Buta se am agarak baga se, ²⁸ ura i bitar ale ko koma anapeya ko balu, mu ani am kisekko.”

²⁹ Se Jacob nu maonam, “Ni keta ani ura iluwem mu ko ikisam. Ale ni ikisam, ani ka sipsip se mel suen biya ninguru nunga bituem. ³⁰ Uleengkala mu nika sipsip mel suen biya uwuta mena. Bare aitak ani ni kerak bagasam umu te, Yawe

**30:11 Nup Gad mu ko nunguning mu “yawarakala”.

††30:13 Nup Asher mu ko nunguning mu “amilmil”.

‡‡30:14 Tam umu muguri giam mu nuna ikikasan mu namon se nutagu nungok se kuriang ilumonko iwita ikikasan.

¶¶30:18 Nup Issachar mu ko nunguning mu “munan betera ko koma yawara”.

§§30:20 Nup Zebulun mu ko nunguning mu “munan ningo”.

*30:24 Nup Joseph mu ko nunguning mu “bo ago tuokko”.

ka saongam se suen biya arataman. Se awuk, ani amaru te agata aga kuriang imet se angimik ko ura iluwekko ya?"

³¹Se Laban Jacob isuam, "Ani anape te ka diarikko?" mam.

Se Jacob balam, "Ani mel bo ko me kuesam. Bare aninga angamang imi balik se ni karo tuiko balu, mu asele ani ka sipsip se ka goat aking nunga bituekko.

³²Aninga angamang mu aitaq ani nika sipsip se goat ninguru nungarki gurugek, ale sipsip siraram mu nika, se suan suan ningi kaetam mu ani giekkko. Se goat kaetam mu nika, bare suan suan ningi kaetam siraram mu ani nunga giekkko. Sipsip kaetam mu se goat kaetam siraram mu aninga ura koma nunga giekkko.[†] ³³Se udagi te ni keta arik, ani munan diram beterem agi mu arikko. Mu awuk, tom ni tair ale aninga sipsip se goat nungarki, ale sipsip siraram lilim bo arik agi, goat kaetam lilim bo arik agi, mu nika wore ani giem iwita ko ma baluko."

³⁴Se Laban balam, "Mu terong. Ni balem butata betenakko." ³⁵Bare tom suanta umutang te la nu kawel bo beteram, ale goat nungumik kaetam siraram mu se sipsip nungumik kaetam Jacob ko balam mu nunga tueteram, ale ko namarari nungaram. ³⁶Nuna suen la day ilagala suan aolak iluman awar biya namaman ale sor bo te bagakasan. Se Jacob mu Laban ko sipsip siraram likilim se goat kaetam likilim wore la nunga bitaruwakaso.

³⁷Bare Jacob tam duap duap ko kower marak wore giam, ale guang naung naung maiya la wasaram, se tom siraram se maramarak mu aratu namaman. ³⁸Ale tam umu kuwim goat se sipsip te yu nokasan mu ko koma ko bangaru bangaru ago namaram. Mu awuk, tom goat se sipsip yu namonko taisan

mu, nuna oworete nunumi awote araga kapa gilingisan. Buta se goat se sipsip yu namonko taikasan, ³⁹ale tam mu ari se nunumi awote araga kapakasan. Ale udagi kuriang kaetam siraram nunga ilukasan agi mu, ⁴⁰Jacob nunga gikaso, kuwim kigilik te nunga awukaso, mu noko. Bare sikina mu nunumi awote araga kapara ko tom te mu, nongoma gurugu Laban ko sipsip kaetam se ko goat kaetam siraram wore nongoma tuikasan. Nu munan mu te, kota ko sipsip se goat motam bo ilu biguwuram. Nu Laban ko mu arungu me bolala awuram.

⁴¹Se tom goat se sipsip sokel ago mu nunumi awote araga kapamonko tom, mu Jacob tam kower umu kuwim te yu nana mu duap te bangarukaso, se nuna ari se nunumi awote araga kapakasan.

⁴²Bare goat se sipsip tilital, mu nu tam kower nunga nomokete me bitakaso, se kuriang ilukasan mu tilital tala. Se munan mu te goat se sipsip tilital mu Laban ko, se goat ningo nuam kaetam siraram se sipsip kaetam sokel ago mu noko gikaso.

⁴³Se mu te Jacob mel gemarukko negeram mu me karogo kolaram. Noko ura kariimet ta, se sipsip ta, se goat ta, se camel ta, se donkey am koma suanta.

Jacob Laban ilak бага naguram

31 Jacob den marir Laban ko namarari nu kumik ko balukasan mu tai due naguram se ikiam, "Jacob anananga ba ko mel suen biya nu giam! Ale nu aitaq mel suen biya ago bagoso," makasan. ²Se Jacob betela Laban ko kiwem arigam mu pempem uwuta mena, se nu maingkala ko ikiam.

³Se Yawe Jacob maonam, "Ni piler ale ka ba alo nunga sor te, ka gue suan nongote namarko. Ani ni kerak bagasam."

[†]30:32 Sor Jacob te bagakaso mu te, sipsip suen biya mu siraram la, bare suan suan mu kaetam. Se goat mu suen biya kaetam la, bare suan suan mu kaetam siraram. Nup Laban ko nunguning mu "siraram".

⁴Se Jacob ko imet ilagala Leah se Rachel nunga den beteram, taimon ale awar kuwim nu te sipsip se goat nunga bitaruwaram wore te arigimonko balam. ⁵Se taiman se iwita nunga maonam, “Nenenga ba ko munan pempem aningate bitawara mu geragam se ani arigisam. Bare aninga ait ko Kaem mu ani agarak baga se aga sangarukaso. ⁶Nina ilagala ikisan, ani nenenga nenet ko ura aora biya nunguningkiri taem. ⁷Bare nu pempem la kawelakaso ale aninga ura koma balukaso iwita te diram me aisukaso. Bare Kaem aninga sinar tokaso se ani memek bo nu kuting te me arikasam. ⁸Se tom nu balukaso, ‘Goat nungumik kaetam siraram mu nika,’ makaso, mu goat nuam kuriang nungumik kaetam siraram mu la nunga ilukasan. Se tom nu balukaso, ‘Goat nungumik mone kaetam siraram maiya maiya mu nika,’ makaso, mu goat nuam kuriang uwutata nunga ilukasan. ⁹Mu Kaem kota nenenga nenet ko sipsip se ko goat nunga gikaso ale ani aisukaso.

¹⁰“Tom goat nunumi awote aragamon kapamonko tom te, ani ipingira bo arigem, mu goat anumang nungumik kaetam siraram wore la goat pagar mu nunga awote araga kapakasan se arigem. ¹¹Se Kaem ko engel aga auram, ‘Jacob,’ mam. Se ani ‘Baluko,’ maem. ¹²Se nu balam, ‘Arikko, goat anumang nungumik kaetam siraram mu la diram goat pagar mu nunga awote araga kapasan. Mu awuk, munan Laban ni kimik te bitakaso mu ani ari saperem. ¹³Ani Kaem ewerta ni Bethel bagerem se kete aratem. Se ni manga bo patawu bangem, ale olive oil awote warem, ale ani agarak den kalem.† Ario, bares ale sor imi bitar, ale ka sor te piler ale namarko,’ mam.”

¹⁴Se Leah Rachel ilak Jacob manorman, “Mu terong. Ana ilagala mel bo

anananga nainet kote ginakko mena.

¹⁵Nu ana wonong bo ko imet iwita aitak nangarkoso! Ni maingkala anananga diarem, bare ana ni kiting umu katir me arigiman, nu kota maguwu saparam.

¹⁶Nunguningta, Kaem anananga nainet ko melmasak suen biya giam ale ana nanga kuriang ago nangaram. Buta se ni Kaem ka maonam butata bitarko.”

¹⁷Se Jacob barasam ko imet kuriang nunga gi camel awote nunga awuram.

¹⁸Ale ko sipsip se ko goat, se ko mel suen la Paddan Aram giam, mu camel donkey karogo nunga diruwuram se giriman. Nu ko melmasak lilim karogo ko nuet Isaac kote Canaan peleruk ale namarukko. ^{19–21}Nu uwuta bitirukko mu Aram kari Laban katir me maonam. Nu am kuluru banuwa, ko mel suen biya giam, ale yu Euphrates batagorman, ale aolak iluman, Gilead sor duruk ago mu te ko lage taman namakasan. Tom mu Laban ko sipsip nunga nomone batagukko namaram, se Rachel ko nuet Laban ko kaem kawel kuar te kisiman se kawam ningi aniram, mu karogotala nunga tere giam ale karogo naguram.

Laban Jacob kowom kaoram

²²Jacob naguram se day ilagala suan namaram asele Laban den ikiam. ²³Nu ko kari sang nunga giam, ale day 7 ko, Jacob kowom karoman ale nama sor Gilead duruk ago umu te Jacob arigiman. ²⁴Se tirom mu te Kaem ipingira te Laban maonam, “Ni sinar toko. Ni den ikup bo, ningo agi memek ta, wore Jacob me manaruko!” mam.

²⁵Jacob ko kuwim Gilead sor duruk ago mu te nungam. Se Laban nama arigam, mu nu agotala ko kawam sel sor mu te tala bare awar nuam baongam.

²⁶Asele Laban Jacob maonam, “Ni awuk se munan sowore betarem? Ni aninga

†31:13 Mel Bethel aratam: Genesis 28:10-22 arikko.

kulem, ale aninga nanawusari talipara kariimet iwita nunga giem. ²⁷ Ni anape ko aga kulem ale yumura la nagurem? Ni awuk se ani me aga manem? Ni aninga manem le mu, ani amilmil te wur bawe te ka beterem se namerem le. ²⁸ Ni tom kulupik bo aistem se ani aga aimasari se aga nanawusari nunga yaserem ale den ningo mu nungaru se me nunga beterem se namaman. Ni ngualara kilek beterem. ²⁹ Aninga sokel te ka maguwurikko mu karogo. Bare nika niet ko Kaem tirom ipingira te aga maonam ale mam, 'Sinar toko. Ni den ikup bo, ningo agi memek ta, wore Jacob me manaruko,' mam. Ewere te se, ani kiwem bo nikate me bitirikko. ³⁰ Ani ikisam, ni ka niet ko sor duap te pilerko gemang tawun biya aniso. Bare ni paguwurem. Ni anape ko aninga kawam bitua ko kaem agotala tere giem?"

³¹ Se Jacob balam, "Ani ni ka nanawusari sail te nunga bataguru gi wore ko nguangerem. ³² Bare aninga kariimet karogo nanga ningi, bo nika kaem mu nunga iluwuruk se arik agi mu, nu marak me bagarukko. Nanga gue suan nomotam te, aninga mel suen la gurugu sapar ale nika mel i bo arik mu toko." Bare Jacob nuwus Rachel mu ko nuet Laban ko kaem kawel nunga tere giam mu Jacob me ko ikikaso.

³³ Se Laban Jacob ko kawam sel ningi kasu naguram ale loagaram. Ale aking Leah ko kawam sel ningi kasu naguram ale loagaram. Asele ura saonga imet ila-gala mu nunga kawam sel ningi kasu naguram ale loagaram. Bare nu mel bo me arigam. Ale nukum kitira mu Rachel ko kawam sel ningi kasu naguram. ³⁴ Bare Rachel mungkala ko nuet ko kaem kawel mu nunga giam ale ko camel ko daiga kuwim ningi kaluwuram, ale awote daigam bagakaso. Se Laban mel suen biya kawam sel ningi aniram mu ari

gurugu saparam, bare nu ko kaem kawel me nungarkam.

³⁵ Se Rachel nuet maonam, "Aninga Ba, gemang me ikuwurokko. Ani aga sige arigem ale dagiwasam, ni kema te barasu sanamarikko me terong." Se Laban sor gi kutuwuram, bare ko kaem kawel me nungarkam.

³⁶ Se Jacob gomang ninguru magaram se Laban ilak alisiram, "Ani anape memek beterem se ni iwitata aninga karem agarak tairem? ³⁷ Se aitak ni aninga melmasak suen la ilu gurugu patawu saperem. Se nika mel i bo arigem agi mu, gi karogo tai imi te bitar se suen la, nika ta, aninga ta, arigimonko. Se nuna awiriya diram mu balmon se ikinakko.

³⁸ "Ani yia 20 ko ni kerak bagerem. Se nika sipsip agi goat bo katir kuriang gue me sapa arigam. Agi ani ka sipsip garuk bo, tom bo te ta me morem ale kai naem, mena. ³⁹ Tom mel memek saki ka sipsip nunga moakasan, mu ani me ka kasurukasam, mena. Ani agata sipsip magakaso mu koma bo to kuwim te bitakasam. Woremkalal agi tirom mel tere nokasan, mu ni tom suen biya ani koma kutuwurekko den aora biya aga manarukasam, se ani koma kutuwukasam. ⁴⁰ Ani tirom kowarkalal uwutata bagakasam. Kowarkalal worem ninguru aga kanikaso. Se tirom mu marir ninguru aga kulukurukaso. Amotam anira me arikaso. ⁴¹ Yia 20 ko ani uwutata kerak бага se ka ura ilu lagerem. Ani ka nanawusari nunga giekko mu yia 14 ko ura iluwem, ale udagi yia 6 ko, nika sipsip se goat sang aisuko ko ura taem. Bare ni aninga ura koma balukasam uwutata me bitakasam. ⁴² Aninga ait Isaac se angatak Abraham nunga Kaem mu agarak me bagaram le mu, aninga ura kowar mu koma mena, ni ipi aga beterem se namerem le. Bare Kaem aninga angamang ikup se aga ura

kowar beterem mu arigam, ale ekelako tirom den sail karogo ka maonam.”

Jacob Laban ilak den kaloman

⁴³ Se Laban Jacob ko den koma balam, “Imet imi mu aninga nanawusari, se nononga kuriang mu aninga. Se sipsip se goat mu aninga tala. Se mel suen biya ni arigisam mu aninga. Bare ani lage bo te aga nanawusari se nunga kuriang nunga guramarikko me terong. ⁴⁴ Buta se ni anak den bo kalonakko. Ale kausa bo betenak, ale pempem te nangamin ares maukko.”

⁴⁵ Se Jacob manga bilik bo maiya wore tam ale patawu baongam. ⁴⁶ Ale ko gue suan nunga maonam, “Manga sang gial ale nunumi awote awuralko,” mam. Se butata beteman. Se duap te dagiman ale na no gilingiman. ⁴⁷ Se Aram den te Laban sor mu ko nup berteram Jegar Sahadutha mam. Se Hebrew den te Jacob sor mu ko nup berteram Galeed mam.

⁴⁸ Se Laban balam, “Manga nunumi awote awuman imi mu kausa iwita, ariginak ale te nangamin ares maukko.” Buta se sor mu nup beteman Galeed mam. ⁴⁹ Sor mu ko nup bo tala beteman Mizpah mam. Mu awuk, Laban balam, “Aitak ni anak kirker baganakko. Bare Yawe nangarkiwurukko.” ⁵⁰ Ni aninga nanawusari nunga bita maguwur agi, imet iru gi agi, se ani me ko ikiek agi, wore Kaem ni anak nangarkiwoso mu ko me kamili saparukko.”

⁵¹ Ale Laban akingtala Jacob maonam, “Manga nunumi awote awuman imi se manga bangorman sumu, mu ni anak nanga kusumuri anirukko. ⁵² Manga nunumi awote awura mu se manga baonga mu kausa iwita aniruk, se ani kiarik namarik me ka maguwurik, se

ni betela, kier ale tair ani me aga maguwurko. ⁵³ Anananga nanangatak Abraham Nahor ilak nunga Kaem mu nanga tutura ko Kaem bagarukko.”

Se Jacob den aora biya noko nuet Isaac ko Kaem, ko nguanga se nup patawukaso, wore ko nup te balam. ⁵⁴ Ale nu goat bo moram ale sor duruk ago mu te Kaem tama bita tuam. Ale ko nunguning sang kaiyam ale inang berteram, se ko gue suan suen la taiman ale naman. Ale sor umu te ani gilingiman.

⁵⁵ Ukiram se tumong biyala Laban barasam, ko nanawusari se ko numasari nunga iluwam ale den amilmil nungaram, ale nu peleram ko sor te namaram.

Jacob Esau arigokko numi nunguru burangikaso

32 Jacob betela sor mu berteram ale aolak iluwam namawaram se Kaem ko engel lage te kote arataman. ² Se nu nungarkam ale balam, “Kuwim imi Kaem ko kager kari nunga nuguwim!” mam. Umutang nu sor mu nup berteram Mahanaim mam.[§]

³ Jacob ko ura kari den nungaram ale nunga giruwuram se ko laun Esau kote, ko ali Seir, sor Edom mu te, girimon namamonko nunga maonam. ⁴ Nu nunga kiti gurugam ale mam, “Nina aninga agiring imi aga kari laun Esau maonalko, ‘Nika ura kari Jacob iwita balam: Ani Laban ilak бага laga pelerem taiwasam. ⁵ Aga bulmakau se donkey, sipsip se goat, se aga ura kariimet karogo lilim taiwasam. Ale ani den imi ni aga kari dom kete betesam, mu ni amilmiler mu asele ani tairikko.”

^{§31:49} Nup Mizpah mu ko ikia mu “kuwim te daiga ale awar loagara ko”.

^{§32:2} Nup Mahanaim mu ko nunguning mu “kuwim ilagala nungurman ale te bagaman”, kuwim bo Jacob ko, se bo mu Kaem ko.

⁶Se Jacob ko ura kari mu Esau ko den koma karogo peleman Jacob kote taiman ale manorman, “Ana nika laun Esau kote nama arataman, se nu ni karkukko taiwoso. Noko kari 400 nunga giam ale taiwoso.”

⁷Se Jacob den mu ikiam ale ninguru nguankakaso, ale ikia moakaso. Se nu ko kariimet, ko bulmakau, camel, sip-sip, goat, donkey, pagaru motam ilagala awuram. ⁸Nu ikikaso, “Esau tairuk motam gira nunga moruk agi mu, motam udagi mu nagumonko terong agila.”

⁹Asele Jacob guranek beteram ale mam, “O aninga angatak Abraham ko Kaem, aga ait Isaac ko Kaem, O Yawe, nigita aninga manem, ‘Ni piler ale ka sor te, ka gue suan nongote namar se ani ningo la kete bitirikko,’ balem. ¹⁰Ani kari ningo bo iwita mena, bare ni gemang aisem, ale kilek ningo la ani ka ura kari agate beterem. Tom ani kulak la aga nang ba nunga beterem, mu ani agata suanta aga sikir iluwem ale Jordan kiarem ale namerem. Bare aitik ani pelerem mu aga daup motam bibiya ilagala karogo lilim taiwasam. ¹¹O Yawe, ani nguangasam. Aga sangaruko. Aga laun Esau tairuk ale aga imet kuriang karogo lilim nanga maguwurok bore ko, aga sangaruko. ¹²Bare ni balem, ‘Ani ningo la nikate bitirik se nika gue te kariimet kapamon ale langi ko saun iwita sor tamonko, se kariimet bo kaurokko me terong.’ Ni den mu ko kamin ares maukko.”

¹³Se Jacob sor mu te tirom bagaram. Se ukiram se noko melmasak suen la mu ningi, melmasak suan suan gi Esau tuokko ilu biguwuram: ¹⁴goat pagar 200 se goat anumang 20, se sipsip pagar 200 se sipsip anumang 20, ¹⁵se camel gotek ago mu 30, se bulmakau pagar 40 se bulmakau anumang 10, se donkey pagar 20 se donkey anumang 10. ¹⁶Nu uwutata beteram, asele ura kari nunga

paogam, ale nunga tuteram mel paogam mu nunga bitarmonko nunga awuram. Ale nu nunga maonam, “Nina giral se ani negowom karikko. Se melmasak mu motam kirker animonko.”

¹⁷Ale ura kari girok namarukko mu maonam, “Tom aninga laun Esau lage te ni karkuk ale ka isuok, ‘Ni awiri ko ura kari ya?’ mauk, ale ‘Aparete namasam a?’ mauk, ale ‘Melmasak imi awiri ko ya?’ mauk, ¹⁸mu ni iwita baluko, ‘Mel suen la imi mu nika ura kari Jacob ko munan noko kari dom nikate beteram se ani ago taiwasam. Se Jacob kota mu udagi taiwoso,’ iwita baluko.”

¹⁹Se Jacob den koma suanta umutang la ko ura kari mel bitarmonko mu nungaru saparam. Ale nunga maonam, “Tom nina lage te Esau arigal, mu den suanta umutang la nu maonalko. ²⁰Ale den ‘Nika ura kari Jacob udagi taiwoso’ mu maonalko mu ningamili me saparukko,” mam. Mu Jacob iwita kuamin tugukaso, “Ani munan imi te aga laun gomang lila awurekko agila. Se nu ani agarkuk, bare memek ani ulengkala nu kumik te beterem mu ko kuamili saparukko.” ²¹Buta se Jacob ko munan laun Esau ko beteram mu balam se giriman ago namakasan, se nu tirom umu te ko kuwim te bagaram mu te am bagakaso.

Jacob Kaem ilak numi saogam

²²Se tirom suanta mu te la, Jacob barasam ale ko imet ilagala mu se, ko ura saonga imet ilagala mu se, ko nama-rari 11 mu karogo, yu Jabbok ko luan kuringi mu karoman ale komasang te kasu kapaman. ²³Nu nunga diruwuram se giriman kasu kapaman, asele aking ko ura kari nunga diruwuram se ko melmasak lilim la karogo kasu kapaman. ²⁴Nuna bita sapaman se nu kota yu komasang ko bagaram. Se kari bo tairam ilak numi sagaru lagaram la sor ukira

duap iluwam. ²⁵Se kari mu numi ko ikiam mu nu Jacob ko sokel karogo kaparukko me terong, se nu Jacob ko bugi duap kau tam se kutugam. ²⁶Se kari mu Jacob maonam, “Sor ukirokko pingi aram. Aninga bitar se namarikko.”

Bare Jacob nu maonam, “Ni ani marak aisu mu asele ani ka bitirik se namarko.”

²⁷Se kari mu Jacob isuam, “Nika nip awiri ya?”

Se Jacob balam, “Aninga aip Jacob i,” mam.

²⁸Se kari mu balam, “Ni udagi ka nip Jacob me anirukko. Nika nip aitak mu Israel. Mu awuk, ni Kaem ilak nimi sagem, ale ali kari karogo la nongorak barimerem, ale nongorak kaperem.”**

²⁹Se Jacob isuam, “Nika nip aga manaruko,” mam. Bare kari mu mam, “Ni anape ko aninga aip ikiko?” Ale nu eng Jacob marak tuam.

³⁰Se Jacob sor mu nup beteram Peniel ma se balam, “Ani Kaem ilak pingita nanimi nangama arigiman, bare ani me kuerem,” mam.††

³¹Worem basuwaram se Jacob sor Peniel mu beteram. Bare nu aolak diram me ilukaso, mu awuk, noko bugi duap kutugam. ³²Buta se tom mu te se tai aitak, Israel alo anapeya mosan ale nasan, mu ko bugi duap ko pisi me nasan.

Jacob Esau arigam

33 Jacob motam patawu Esau ko kari 400 arungak taiwaram mu nungarkam. Ale noko nuwus ilagala Leah, Rachel, se ko ura saonga imet ilagala mu nunga kuriang nomoke nomoke nungaram se arungu sanami gilingiman. ²Nu ko ura saonga imet nunga kuriang arungu gira nunga awuram. Ale Leah ko kuriang arungu mu kusumuri nunga

awuram, ale Rachel ko namar Joseph ilak mu nukum te nunga awuram. ³Se Jacob kota mu giram ko laun kote nama se, bugura kulukurukaso koma motam ali ningi kapakaso, se aking barasukaso, nama akingtala uwutatala bitakaso. Nu tom 7 ko uwutata ko laun kote beteram.

⁴Bare Esau iluwok ale yasaruuko naguram kote tairam, ale iluwam yasaram ale musuk tuam. Ale wete nunumi iluman ale niakasan. ⁵Ale Esau loagaram ale imet kuriang nungarkam, ale isam, “Mu arika kariimet ni kerak taiman a?” mam.

Se Jacob balam, “Imi kuriang Kaem ko gomang ningo te ani ka ura kari aisam bore,” mam.

⁶Asele ura saonga imet nunga kuriang ago taiman Esau ko koma dugu te nubugura kulukurman. ⁷Nogowom kaora mu Leah ko kuriang nongorak taiman nubugura kulukurman. Se nukum kitira mu Joseph ko nuam Rachel ilak taiman nubugura kulukurman.

⁸Se Esau aking isam, “Se ani sipsip se goat se mel motam bibiya wore lage te nungarki se tairem mu ni awuk bitarko?”

Se Jacob mam, “Aga kari dom, mel-masak mu kisisam mu, ko amilmiler agi, mena agi, wore mu angamang motam bataga ka kasursam,” mam.

⁹Bare Esau balam, “Aga uria, ani betela aga melmasak suen biya se terong. Sumu nika, ilupko.”

¹⁰Bare Jacob nu maonam, “Mena. Ni ani ago ko amilmilasam agi mu, aninga agiting imi toko. Aitak nika gemang motam ningo te gemang aisem, se ani nika kema motam arigisam, mu ani Kaem koma motam ningi loaga kam ikisam.

¹¹Se ni aninga munan kistem mu giko. Kaem munan ningo beteram ale mel suen biya ani aisam, se aitak ani aga

**32:28 Nup Israel mu ko nunguning mu “Kaem ilak numi saogam”.

††32:30 Nup Peniel mu ko nunguning mu “Kaem koma motam”.

mel terong ma la.” Jacob uwuta balam, ale noko munan Esau tuokko mu ko sail tagiram, se Esau gomang tuam ale giam.

¹²Ale mam, “Namanakko. Ani nengerak bolala la namanakko,” mam.

¹³Bare Jacob nu maonam, “Aga kari dom, ni ikisam, kuriang nosokel mena. Se betela ani sipsip bulmakau nunga kuriang ago, wore nunga ikia aga moso tala. Ani tom suanta ko arungu aolak iluwekko nunga diruwurek, mu nuna kuemonko. ¹⁴Aga dom, ni gir nama se bager, se ani udagi te kewom karikko. Ani bulmakau sipsip nunga aolak ko sokel ko iki se, aking kuriang nunga aolak mu ko iki se, kewom karik tai Seir karkikko.”

¹⁵Se Esau balam, “Buta mu aninga kari sang awu kisek, se lage ka kasurmon kerak taimonko,” mam.

Bare Jacob balam, “Aga kari dom, mena. Ni ani ago ko ningo betere mel terong mam.”

¹⁶Se Esau peleram ko sor te Seir namakaso. ¹⁷Bare Jacob mu dalelaram Succoth namaram, ale umu te kuwim tam, ale bulmakau sipsip nunga asal kalo kalo karogo namaram. Se sor mu nup beteman Succoth mahan.

¹⁸Jacob Paddan Aram betere mel terong mam. ¹⁹Nu ali mu manga silver 100 te Hamor ko namarari nongote diaram ale te daigam. Shechem mu Hamor ko namar bo. ²⁰Ale sor mu te altar bo kaolam ale nup betere mel terong mam. ²¹

Shechem kilek memek Dinah kumik te betere mel

34 Dinah mu Jacob Leah nunga nanawus. Se tom bo nu Canaan imet saki nungarkukko namaram. ²Se Hamor, Hivi kari, mu sor mu ko kari supuling. Se ko namar Shechem Dinah arigam ale gomang barasam, se ko sail te namaram iluwam ale kager te iwita ilak aniram. ³Nu Jacob ko nanawus Dinah ninguru gomang tuam, ale gomang kuluka ko den welang manarukaso. ⁴Ale udagi te namaram ko nuet Hamor maonam, “Ba, imet owore aninga aiwus ko to aisuko,” mam.

⁵Udagi te Jacob ko nanawus Dinah kumik te kilek memek dolara karogo beteman mu ikiam, bare am kutek mam, mu awuk, noko namarari bulmakau sipsip mel nunga bitarmonko namaman lagakasan, se taimonko am nunga kimi bitawakaso.

⁶Se Shechem ko nuet Hamor Jacob ilak munakarukko namaram. ⁷Bare Jacob ko namarari mu Dinah ko nirung mu maingkala ikiman, ale biririkaman, ale ura beteman tai tai arataman. Nuna ninguru tala nongomang magaram, mu awuk, Shechem kilek memek bo dolara karogo wore Israel nunga ningi betere mel. Nu kiwem bo uwuta me bitirukko, wore Jacob ko nanawus kumik te betere mel ale ilak aniram.

⁸Bare Hamor nunga maonam, “Aninga kuriang Shechem nika nanawus gomang ninguru tuam ale balam. Se balu se noko imet ko am taukko. ⁹Nanimi karogo nanak ginakko. Nenenga nanawusari ana nangaral, se anananga nanawusari ningarnakko. ¹⁰Asele nina ana nangarak nanga

‡33:17 Nup Succoth ko nunguning mu “kawam asal”.

¶33:20 Nup El Elohe Israel mu ko nunguning mu “Kaem, Israel nunga Kaem”. Genesis 32:28 ago arikko.

sor imi te am bagaralko. Se nenenga nengemang kuwim aguwaya te bagaralko kueral, mu am te bagaralko. Ale diara guruga ko ura am beteral, ali sang dia talko mu am dia talko.”

¹¹ Se Shechem Dinah ko nuet se ko korasari iwita nunga maonam, “Nina Dinah aisalko iwita ikial, mu nina anapeya ko kueral balal, mu ani am ningarikko.

¹² Imet diara ko manga tom aisal, ale anapeya karogo ko, mu am balalko. Ani am dia saparikko. Bare mel biya mu kuriang itiwik sumu aninga aiwus ko aisalko.”

¹³ Se Jacob ko kuriang alo Shechem kilek memek nunga nogoras kumik te beteram wore ko nongomang magaram, se Shechem ko nuet Hamor ilak kula den nunga manorman. ¹⁴ Ale iwita balman, “Ana kari bo kumik guang me batogam mu nanga nagoras tunak se me ilak naukko. Ana buta betenak, mu ana dolara biya tanakko. ¹⁵ Bare nina kiwem suanta imi beteral mu, asele ana aing au manakko. Nina ninga kari suen la karogo ningimik guang batoga te nama saparalko. ¹⁶ Nina buta beteral, mu asele nina anananga imet gialko, se aking ana nenenga imet ginakko. Ale nengerak kariimet suan awunak ale baganakko. ¹⁷ Bare nina ningimik guang batoga ko munan me ko kueral, mu anananga nagoras tanak ale sor imi betenakko.”

¹⁸ Se Hamor ko namar Shechem ilak den mu ikiman ale ko amilmilaman. ¹⁹ Shechem tairate den mu karo tuam, mu awuk, nu Jacob ko nanawus ko ninguru kuakaso. Shechem mu ko launuria ningi nu kota gira. ²⁰ Se Hamor ko namar Shechem ilak biguwura kuwim wonong ko songkuring ago mu te namaman, ale den mu nunga wonong suan nunga manarukasan. ²¹ Ale balman, “Kariari mu nangarak bagara suanta bagamonko balsan. Se anananga ali biya. Se ana balnak

se nuna nanga ali te бага se dia gurugu nama tai se bagamonko. Ana nononga nanawusari nunga ginak, se nuna anananga nanawusari nunga gimonko. ²² Bare nuna balsan, anananga kari suen la nangimik guang batoga te nama sapanak ale nuna iwita aratanak, mu asele, nangarak bagara suanta bagamonko. ²³ Ninguru ikialko. Ana buta betenak, mu nunga sipsip bulmakau se nunga mel suen biya mu anananga arukko. Se nunga ikia mu karo nungarnak se nangarak bagamonko.”

²⁴ Se wonong mu ko kari suen la Hamor namar Shechem ilak nunga den ikiman ale ko amilmilaman, ale suen la nungumik guang batoga te namaman.

²⁵ Day ilagala suan namaram, se kari lot ko yaman karogo bagaman, se Jacob ko namar ilagala, Simeon se Levi, mu Dinah ko korasari nunam duap suanta, nunga baenat mu giman, ale sor mu ko kari, bagara ngualara bagara ko, kari suen la nunga moman se kueman.

²⁶ Nuna Hamor ko namar Shechem ilak karogotala nunga moman se kueman, se nunga nogoras Dinah Shechem ko kawam te bagaram mu taman ale ilak namaman. ²⁷ Se Jacob ko kuriang sang udagi taiman, kari kueman mu nungarki se melmasak suen la giman ago namaman, mu awuk, nononga nogoras sor owore te ikup arigam. ²⁸ Nuna sipsip se goat, bulmakau se donkey, se mel suen biya wonong te se ningam ningi mu gi sapaman. ²⁹ Nuna nunga manga mel kawam te mu se, nunga imet kuriang suen la, mu nunga nogoras ko koma ko gi sapaman.

³⁰ Bare Jacob ko kuriang Simeon Levi ilak nunga maonam, “Nina kilek memek mu beteman mu aninga aip maguwuman. Se aitak Canaan arika, Perez alo, se awiriya ali imi te, mu nuna ani ago ko nongomang magariukko. Ana kari

suen biya mena. Se nunga kari suen la biguwumon ale ani agarak kagermon, mu nuna ana suen la nanga menawumonko.”

³¹ Bare nuna balman, “Se anananga nagoras lage luan imet iwita beteman mu terong e?”

Kaem Bethel sor te Jacob marak tuam

35 Asele Kaem aking Jacob iwita maonam, “Bares ale nama tarigi Bethel mu te kuwim toko. Kuwim umu, tom ni ka laun Esau ko naguwerem se ani Kaem kete aratem, mu te altar bo kalo aisko.”

² Se Jacob ko imet kuriang, se ko kariimet ilak bagara, mu suen la nunga maonam, “Nina sor iwareng nunga kaem kawel ago bagasan mu suen la nunga waru saparalko. Ale nengemang motam nungal, ale guang ningo la naguralko.

³ Asele tairal se ana Bethel nama tariginakko. Ani aninga Kaem, aninga ikup ningi agiring ikikaso ale sor suen la te agarak bagakaso, wore ko altar bo kalo tuekko,” mam. ⁴ Se nuna suen la nunga kaem kawel alo se nodogawa ko ring suen la karogo tai Jacob tuman, se nu Shechem wonong te tam oak duap ningi mutim tugumam. ⁵ Se tom nuna aolak duap beteman mu Kaem nguangara duap bo wonong wonong pingi pingi nunga laturu bagara mu nungumik te beteram se kaparam, se bo nongorak kagerarukko me terong.

⁶ Jacob ko kariimet ago Luz wonong te nama arataman. Luz mu ko nup bo Bethel, wonong mu Canaan sor te aniso. ⁷ Asele Jacob altar bo kaolam, ale kuwim mu nup beteram El-Bethel mam, mu awuk, nu oworete ko laun Esau ko naguwarem se Kaem kote aratem.^{§§}

⁸ Se Deborah, Rebekah ko bitua imet aora, mu umu te kueram, se tam oak Bethel ko lete mu te duap ningi mutim tuguman. Ale tam nup beteman Allon Bakuth maman.*

⁹ Tom Jacob Paddan Aram beteram ale peleram taiwaram, mu sor Bethel oworta te Kaem akingtala kote aratam ale marak tuam. ¹⁰ Ale maonam, “Nika nip Jacob i,” mam. “Bare udagi ni Jacob ko me ka arumonko. Aitak nika nip Israel.”

¹¹ Aking Kaem maonam, “Ani Kaem Sokel Garagar. Nika tagu te kuriang gue suen biya aratamon ale sor magamonko. Ni te kariimet motam biya bo aratuk, ale kariimet motam biya mu te asele kariimet motam suen biya bare ilu biguwura suanta aratamonko. Ale nika gue te king arika aratu namamonko. ¹² Ani ali Abraham Isaac nungarem mu aking ni kisek, ale ka taleng girigir ni biring ko taiwasan mu nungarikko.” ¹³ Kaem buta maonam ale beteram ale namaram.

¹⁴ Se Jacob kuwim Kaem ilak te munakaram mu te manga biling bo patawu baongam, ale waen se olive oil mu awote waram. ¹⁵ Ale sor mu nup beteram Bethel mam.†

Rachel kueram

¹⁶ Nuna Bethel beteman ale aolak iluman namakasan. Se tom mu Rachel tuagu ago. Se nuna nama Ephrath ko pingi aratu se Rachel kuriang taukko tom iram, bare kuriang taukko ikup biya. ¹⁷ Nu yaman ikup biya ningi kuriang tam. Se ko saonga imet mu iwita maonam, “Ni me nguangerko,” mam. “Nika kuriang mu kari,” mam. ¹⁸ Se Rachel ikup yaman mu ningi kuriang tam, ale kuerukko nega se, ko namar mu nup beteram Benoni ma se kueram.

§§35:7 Nup El-Bethel mu ko nunguning mu “Bethel sor ko Kaem”.

*35:8 Nup Allon Bakuth mu ko nunguning mu “niara ko tam”.

†35:15 Nup Bethel mu ko nunguning mu ‘Kaem ko kawam’.

Bare nuet Jacob nup beteram Benjamin mam.[‡]

¹⁹Se Rachel uwutata kueram, se nuna lage luan te, lage Ephrath namara mu te, mutim tuguman. Ephrath ko bala bo Bethlehem. ²⁰Se Jacob Rachel ko ali motam te manga biling bo bangaru beteram, se manga mu aitak am aniso.

²¹Se Israel aolak iluwam nama Migdal Eder mu ko komasang te noko kuwim nungam. ²²Sor mu te бага se Reuben ko nuet Israel ko nuwus Bilhah ilak aniram se ko nuet den mu ikiam.

Jacob ko namarari 12. ²³Se ko nuwus Leah tuagu te mu, nunga nunup Reuben, kari laun, asele Simeon, Levi, Judah, Issachar, se Zebulun butata. ²⁴Se ko nuwus Rachel tuagu te mu, nunga nunup Joseph se Benjamin. ²⁵Se Rachel ko ura imet Bilhah tuagu te mu Dan se Naph-tali. ²⁶Se Leah ko ura imet Zilpah tuagu te mu Gad se Issachar. Tom Jacob Pad-dan Aram bagaram mu ko kuriang imi-tang bilangaman.[¶]

Isaac kueram

²⁷Jacob ko nuet Isaac kote Mamre, Kiriath Arba (Hebron) duap te, sor Abraham Isaac te bagaman mu te tairam bagakaso. ²⁸Isaac ko bagara tom ilu biguwu sapara mu 180 yia. ²⁹Nu garukaram nunguningkiri, noko yia suen biya, asele kueram. Nu ko nuet non-gotak nogowom karo namaram. Se ko namar ilagala, Esau Jacob ilak, mutim tuguman.

Esau ko kuriang numasari

36 Imi Esau ko kuriang numasari. Esau ko nup bo Edom.

²Esau Canaan imet ilagala suan nunga giam: bo Adah, Heth kari Elon ko

nanawus. Bo Oholibamah, nu Anah ko nanawus se Hivi kari Zibeon ko numas. ³Se bo Basemath, nu Ishmael ko nanawus, se Nebaioth ko koras.

⁴Adah Esau ko kuriang Eliphaz iluwam. Se Basemath Esau ko kuriang Reuel iluwam. ⁵Se Oholibamah Esau ko kuriang Jeush se Jalam se Korah nunga iluwam. Esau Canaan bagaram se ko namarari mu bilangaman.

⁶⁻⁷Esau Jacob ilak wete Canaan sor te bagaman. Bare nononga sipsip bul-makau mel suen biya nunguningkiri, se kuwim umu kirikirikaram, nuna ilagala te bagamonko me terong. Buta se Esau barasam, ko nuwusari, ko namarari, ko nanawusari, se ko kariimet, se ko bul-makau sipsip mel, se mel suen la nu Canaan sor te giam mu ago ko uria Jacob beteram, ⁸ale sor bo duruk ago, ko nup Seir, mu te nama daigam.

⁹Imi Esau ko gue te ko kariimet, nunga balsan Edom alo masan. Nuna sor duruk ago Seir mu te bagasan.

¹⁰Imi Esau ko namarari nunga nunup.

Esau ko imet Adah tuagu te Eliphaz bilangaram. Se Esau ko imet Basemath tuagu te Reuel bilangaram.

¹¹Se Eliphaz tuagu te mu Teman, Omar, Zepho, Gatam se Kenaz bilangaman. ¹²Se Eliphaz ko ura imet Timna ilak bagaram se ko namar Amalek ilu tuam. Kuriang imas imi mu Esau nuwus Adah tuagu te kapaman.

¹³Se Reuel tuagu te mu Nahath, Zerah, Shammah, se Mizzah. Kuriang imas imi mu Esau nuwus Basemath tuagu te kapaman.

¹⁴Esau ko imet Oholibamah tuagu te mu Jeush, Jalam, se Korah bilangaman. Oholibamah mu Anah ko nanawus se Zibeon ko numas.

[‡]35:18 Nup Benoni mu ko nunguning mu “kuriang kari yaman ningi iluwem”. Se nup Benjamin mu ko nunguning mu “kuriang kari aninga agiting sengam”.

[¶]35:26 Benjamin mu asele Bethlehem bilangaram.

¹⁵ Esau ko kuriang gue te digo supuling alo koma koma mu nunga nunup mu iwita:

Esau ko kuriang laun Eliphaz tuagu te mu Teman, Omar, Zepho, Kenaz, ¹⁶ Korah, Gatam, se Amalek. Nuna Edom sor te Eliphaz tuagu te ko digo supuling alo, se Esau Adah ilak nunga nunumasari.

¹⁷ Esau ko kuriang Reuel tuagu te mu Nahath, Zerah, Shammah, se Mizzah. Nuna Edom sor te Reuel tuagu te ko digo supuling alo, se Esau Basemath ilak nunga nunumasari.

¹⁸ Esau nuwus Oholibamah ko tuagu te mu Jeush, Jalam, se Korah. Nuna Esau Oholibamah ilak nutagu te ko digo supuling alo. Oholibamah mu Anah ko nanawus.

¹⁹ Imi Edom kariimet Esau ko gue te arataman wore nunga digo supuling nunup.

Hor kari Seir ko kuriang gue

²⁰ Imi kariimet gue bo kigilik agotala Edom bagakasan, nunga balsan Hor kariimet masan. Nuna Hor kari Seir tuagu te ko kariimet. Imi Hor kari Seir ko kuriang nunga nunup: Lotan, Shobal, Zibeon, Anah, ²¹ Dishon, Ezer, se Dishan. Nuna suen la mu nunga kariimet nunga digo supuling bagakasan.

²² Lotan ko namarari mu Hori se Homam. Timna mu Lotan ko koras.[§]

²³ Shobal ko namarari mu Alvan, Manahath, Ebal, Shepho, se Onam.

²⁴ Zibeon ko namarari mu Aiah, se Anah. Anah ewerta sor garagarayam mu te nuet Zibeon ko donkey nunga bitaruwa, yu kowar bulowolok mawaram mu nu giram arigam.

²⁵ Anah ko kuriang ilagala, namar mu Dishon, se nanawus mu Oholibamah, Esau ko nuwus.

²⁶ Dishon ko namarari mu Hemdan, Eshban, Ithran, se Keran.

²⁷ Ezer ko namarari mu Bilhan, Zaa-van, se Akan.

²⁸ Dishan ko namarari mu Uz, se Aran.

²⁹ Nuna suen la mu Hor kariimet nunga digo supuling bagakasan. Nunga nunup iwita: Lotan, Shobal, Zibeon, Anah, ³⁰ Dishon, Ezer, se Dishan. Nuna nonet Seir ko ali te Edom sor te bagakasan.

Edom kariimet nunga king

³¹ Israel alo nungumik king mena ko tom te, king imi Edom sor bitarukasan:

³² Motam motam Beor namar Bela Edom ko king ko aratam. Noko wonong nup Dinhabah.

³³ Tom Bela kueram mu Zerah namar Jobab, Bozrah kari, mu kuwim tam.

³⁴ Tom Jobab kueram mu Teman kari Husham kuwim tam.

³⁵ Tom Husham kueram mu Bedad namar Hadad kuwim tam. Nu sor Moab te Midian alo nunga menawuram. Noko wonong nup Avith.

³⁶ Tom Hadad kueram mu Masrekah kari Samlah kuwim tam.

³⁷ Tom Samlah kueram mu Rehoboth wonong yu Euphrates duap te ko kari Shaul kuwim tam.

³⁸ Tom Shaul kueram mu Acbor namar Baal-Hanan kuwim tam.

³⁹ Tom Acbor namar Baal-Hanan kueram mu Hadad kuwim tam. Noko wonong nup Pau. Noko nuwus nup mu Mehetabel, nu Matred ko nanawus se Me-Zahab ko numas.

⁴⁰ Imi Esau ko gue te ko digo supuling nunga nunup: Timna, Alvah, Jetheth, ⁴¹ Oholibamah, Elah, Pinon, ⁴² Kenaz, Teman, Mibzar, ⁴³ Magdiel, se Iram. Nuna Esau ko kariimet Edom koma

[§]36:22 Genesis 36:12 arikko.

koma daga daga namaman wore nunga digo supuling.

Esau nu Edom kariimet nunga usir.

Joseph ko ipingira

37 Jacob Canaan ali te, kuwim nuet te ulengkala bagaram mu te bagakaso. ²Se imi Jacob ko kuriang arungu nunga dugu duap.

Joseph kuriang kulak gotek bagakaso, ko yia tom 17. Nu ko nuet Jacob ko imet Zilpah se Bilhah nutagu te noko launari umu arungu sipsip se goat nunga bitarukasan. Bare ko launari kilek memek bitakasan, se nu ari laga tom bo nuet maonam.

³Israel (Jacob) ko namarari suen la nunga kuakaso, bare Joseph mu ninguru ko kuakaso, mu awuk, nu garuk ningi bagaram se Joseph bilangaram. Se nu guang bo balayam biriram ale Joseph tuam. ⁴Se ko launari nonet Jacob ko kiwem umu arigiman ale Joseph ko nongomang magakaso, se nongomang lila te me ilak munakakasan.

⁵Tom bo Joseph ipingiram, ale ko ipingira mu ko launari nomokete balam. Se nuna ikiman ale nongomang eng am ninguru tala maga kaparam. ⁶Nu iwita balam, “Aninga ipingira ewere balik se ikialko. ⁷Ana suen la ningam te wheat ilu biguwu se sikipiwaman se, ikialko, aninga wheat siping mu barasu diram sanamaram, se nenenga mu aninga mu ko tara bowa naguman.”

⁸Se ko launari nongomang memek te manorman, “Awuk? Ni anananga pulawura бага se nanga bitaruko e?” mam, ale ipingira mu ko, Joseph ko nongomang magara eng magara biya magakaso.

⁹Se Joseph akingtala ipingiram ale ko ipingira mu ko launari nunga maonam, “Ikialko. Ani aking ipingira bo tala arigem, mu worem se sige se baras 11

mu ani amake dugu te nubugura kulukuru aisiman.”

¹⁰Ale ko ipingira mu ko nuet agotala maonam, se ikiam ale ining tuam, “Sowore anape ipingira ya?” mam. “Awuk, ani se ka niam, se ka launari suen la tainak ale nabugura kulukuru kisinakko e?” ¹¹Se ko launari mu Joseph ko ninguru nongomang magaram. Bare ko nuet mu ipingira mu am ko iki guruguwakaso.

Joseph ko launari alo Joseph kari saki nuguting te beteman ale koma taman

¹²Tom bo Joseph ko launari Shechem wonong duap te nunga nonet ko goat se sipsip nunga bitaruwakasan, ¹³se Israel Joseph maonam, “Ni ko ikisam, nika launari mu Shechem wonong duap te goat se sipsip nunga bitaruwasan. Se aninga angamang mu ni nama nungarkiko.”

Se Joseph balam, “Mu ani namarikko,” mam.

¹⁴Se nuet balam, “Ka launari se sipsip se goat terong bagasan agi wore nama nungarki ale tai aga manaruko.” Tom mu te Israel Hebron ko sor wolong mu te бага se Joseph Shechem namarukko maonam.

Se Joseph nama Shechem aratam, ¹⁵ale ko launari nunga kupu kupu geragawaram se kari bo nu arigam ale isuam, “Ni anape kupusam a?” mam.

¹⁶Se Joseph mam, “Aninga launari nunga loaga guruguwasam. Nuna koma te sipsip se goat nunga bitaruwasan mu ni ko ikisam agi mu, aga manaruko.”

¹⁷Se kari mu balam, “Nuna sor imi maingkala beteman. Ale Dothan nama-monko balman se ani ikiem,” mam.

Se Joseph barasam ale nogowom kaoram nama Dothan wonong duap te nungarkam. ¹⁸Bare ko launari awar la nu arigiman, ale me tai aratukaso la, nuna momon se kuerukko nunumi manorman.

¹⁹Ale balman, “Ipingira kari o taiwosowo!” maman. ²⁰“Tairuk se monak se kueruk se mutim imi bo ningi sapanakko. Ale namanak balnak ‘mel diwang bo moram se kueram’ manakko. Ale ko ipingira ko nunguning kapa tuok agi mu ariginakko!”

²¹Bare Reuben den umu ikiam mu nu nuguting te Joseph bataguru taukko, se balam, “Ana me monak se kuerukko! ²²Kariimet gue nagiting me magarukko. Sor garagarayam imi ko mutim imi bo ningi saparalko, bare kumik me kau talko!” mam. Reuben nu Joseph sanguk ale ilak nama nonet kote bitirukko iki se uwutata balukaso.

²³Se Joseph ko launari nongote tai aratam se iluman, ale ko guang balayam nung mu kutuwuman, ²⁴ale ilak nama mutim ningi sapaman. Mutim mu yu ko mutim iman, bare kumik yu mena, yu marakam.

²⁵Ale na namonko dagiman ale nomotam patawu mu Ishmael gue ko kari alo, koma Gilead namara umu te taiwaman se nungarkaman. Se nunga camel mu melmasak siring yawara yawara, tam ko yu liliki te nunga, mu giman ale ilu arigimonko karogo Egypt namakasan.

²⁶Se Judah ko launuria iwita nunga maonam, “Ana nanga uria monak se kueruk se kaluwunak, mu anape mel ningo ningi tanakko? Mena. ²⁷Buta se am ngual Ishmael alo arungu ilu ariginak se diamon se koma tanakko. Ana me monak se kuerukko. Mu awuk, nu anananga uria, se anananga gue suan.” Se ko launuria den balam mu ko amilmilaman.

²⁸Se Ishmael ko gue te Midian kari alo tai arataman se nuna Joseph mutim ningi bagaram mu patawuman se bausam, se Ishmael ko kari alo manga biling silver 20 ko te nongorak Joseph diaman ale ilak Egypt namaman.

²⁹Reuben udagi te tairam ale mutim ningi loagaram, bare Joseph me bagaram. Se nu kota ko guang iluwam barukam. ³⁰Ale ko uriamitak nongote peleram ale balam, “Kuriang umu mutim ningi me bagoso! Se ani awuk maikko?”

³¹Se Joseph ko launari goat bo mo-man ale ko gue Joseph ko guang te iluman. ³²Ale giman ago nunga nonet kote namaman ale manorman, “Ana guang imi arigiman. Gurugu patawu ale arikko. Nika namar ko agi mena agi wore ko arikko.”

³³Se nu arigam ale balam, “Mu borta, aninga namar ko guang!” mam. “Mel diwang bo moa nam. Nunguningta,” mam, “Joseph batuwutuk mam katir katir kaparam.”

³⁴Ale Jacob guang kumik te mu barukam, ale guang wuli karogo memek umu numi te iram. Ale ko namar ko, tom maiya biya mo nia lagakaso. ³⁵Ko namarari se ko nanawusari gomang tamonko taikasan, bare nu miakaso. Ale balukaso, “Mena,” makaso. “Ani iwitata mo nia laga, aga namar kowom karo namarikko,” mam. Ko nuet uwutata mo lagakaso.

³⁶Bare Joseph mu, Midian alo ilak nama Egypt, Potiphar ilak diaman. Potiphar mu Pharaoh ko kawam bitua kari nunga kari gira, se Pharaoh ko kari supuling bo.

Judah se Tamar

38 Tom mu te Judah ko launuria nunga beteram ale Adullam wonong te nama kaparam ale kari Hirah ilak bagakaso. ²Nu umu te Canaan kari Shua ko nanawus arigam ale gomang tuam ale ko nuwus ko tam. Ale ilak bagaram, ³se imet mu tuagu aratam se kuriang kari ko nup Er ilu tuam. ⁴Imet mu akingtala tuagu aratam se kuriang kari iluwam ale nup beteram Onan mam. ⁵Aking udagi kuriang kari

tala iluwam, ale nup beteram Shelah mam. Judah Kezib wonong te bagaram se ko kuriang Shelah bilangaram.

⁶ Se udagi Judah ko namar biya Er ko imet bo to tuam, ko nup Tamar. ⁷ Bare Er, Judah ko namar biya, mu Yawe motam te ko kilek memek biya, se Yawe balam se nu kueram.

⁸ Se aking Judah Onan maonam, “Ka laun kueram, bare kumik kuriang mena. Se ni anananga munan karo ale nama ka laun ko nuwus ilak anirko. Se kuriang aratamon, mu ka laun ko nup gimonko.”

⁹ Bare Onan ikiam kuriang aratamon mu noko nup bowa ningi me bagamonko. Se tom nu imet ilak anikaso, mu noko kumik yu imet mu ko kumik ningi me warukaso, watingi warukaso. Nu uwuta bitakaso mu noko gomang kuriang bo laun nup te me aratukko. ¹⁰ Bare Onan munan bitakaso mu Yawe motam te me terong, se balam se Onan betela kueram.

¹¹ Udagi Judah ko noton Tamar iwita maonam, “Ka kari kueram. Buta se ni piler namar ka niet ko kawam te bagerko. Se aga kuriang Shelah lagaruk asele ni ilak noko.” Judah uwuta balam, mu nu nguankakaso, Shelah ko laun ilagala kueman wore turantala kueruk bore ko. Se Tamar peleram ko nuet kote namaram.

¹² Se kam maiya nuam namaram se Judah nuwus, Shua nanawus, mu kueram. Se Judah noman bataga te karur karogo laga, guram numi nungam, ale ko bo Hira, Adullam kari, umu ilak barasaman ale Timnah wonong te nama tarigiman. Nu ko ura kari sipsip mone bataguru se animan wore nungarkamonko namaman.

¹³ Se Tamar, ko tonger mu sipsip mone batagukko Timnah nama tarigiwoso mu ko den ikiam, ¹⁴ ale nu imet gera ko guang kumik te aniram mu kutuwuram, ale guang sang kigilik giam naguram. Ale guang bo supuling koma motam te

iram, ale namaram Enaim wonong ko lage kuringi, lage Timnah namara mu te daigam bagakaso. Mu nu iwita ikikaso, Judah ko kuriang Shelah mu kari aram, bare nuna me nu tuikasan.

¹⁵ Se Judah Timnah nama se imet mu arigam, ale nu lage luan imet ko balam, mu awuk, nu noko koma kaluwuram.

¹⁶ Bare nu imet mu noko noton Tamar iwita me ko ikiam. Se nu kote namaram ale maonam, “Tairko. Ani ni kerak anirekko,” mam.

Se imet mu isuam, “Ni ani agarak anir, mu anape aisuko?”

¹⁷ Se Judah balam, “Aninga goat gotek bo bitirik se kete tairukko,” mam.

Se imet mu aking isuam, “Nika mel bo aisu se ilu sagarik se ni goat bitar se tairuk asele ani aking kisekko.”

¹⁸ Se Judah balam, “Ani anape mel kisek se ni ilu sagerko ya?” mam.

Se imet mu mam, “Nika kiting dora te betera ko mel degetak te kekawoso mu se, ka sikir kiting te aniso sumu karogo aisuko,” mam. Se Judah uwutata beteram. Asele ilak aniram se tuagu aratam. ¹⁹ Se imet mu ko kawam te namaram ale guang mel numi te iram mu kututuwuram, ale imet gera ko guang mu aking naguram.

²⁰ Udagi Judah goat gotek bo tam, ko bo Adullam kari mu tuam, ale maonam, “To ale ago nama imet aninga mel-masak iluwoso mu tui ale aninga mel-masak gi karogo tairko,” mam. Se namaram kupam, bare imet mu me arigam. ²¹ Ale nu Enaim kari sang nunga isuam, “Lage luan imet kuwim imi te bagoso mu apoko ya?”

Se nuna balman, “Sor imi lage luan imet bo me te bagoso,” maman.

²² Se nu peleram namaram ale Judah maonam, “Ani namerem, bare imet mu me arigem. Se wonong mu ko kari balman, lage luan imet bo sor umu te me bagoso ma balman.”

²³ Se Judah balam, “Aninga melmasak mu bo la anirukko. Ana aking pelenak ale ko loaganak mu kariimet nanga iki-mon ale nago ko gusimon bore ko. Ni ik-isam ani terong beterem. Ani goat gotek imi kote beterem se ni karogo namerem, bare nu me bagaram.”

²⁴ Se sige ilagala suan iwita namaram se kari saki Judah manorman, “Nika ne-ton Tamar lage luan imet ko numi gurugam, ale aitak tuagu ago bagoso.”

Se Judah balam, “Iluwal ale tama te kaiyal se kuerukko!” mam.

²⁵ Bare tom nuna namaman iluman mu Tamar iwita balam, “Namaral ale aga atenger maonalko, ‘Ani melmasak e iluwasam ewere ko kotam ani kuriang aisam. Nagiting dora te betera ko mel imi, ko mayang karogo, se sikir imi ninguru arigal, ale awiriya ko mu ko ikialko.”

²⁶ Se Judah melmasak mu arigam mu nu ko ikiam, ale balam, “Imet sumu kumik te den mena. Mu ani ikup ago. Nu aninga kuriang Shelah ilak naukko, bare ani agata uwuta me beterem.” Ale nu udagi imet mu ilak me anikaso.

²⁷ Se Tamar kuriang iluwokko tom tairam se ko tuagu ningi mu kuriang kari singisik. ²⁸ Se kuriang iluwokko tom kaparam mu kuriang bo giram kuting garukam se aratam. Se imet bitaruwaram mu tairate kuriang kuting garukuwaram mu mayang gotek diriyam mu te kaolam ale balam, “Kuriang imi giram aratam,” mam. ²⁹ Bare kuriang umu aking kuting tagiram se peleram, se ko komasang mu giram aratam. Se bitua imet mu balam, “Ni ka sokel te girem aratasam e?” Se nup beteman Perez.**

³⁰ Se udagi te ko bo, kuting kopa mayang

diriyam ago, mu aratam. Se ko nup beteman Zerah mamam.^{††}

Joseph se Potiphar ko nuwus

39 Joseph ilak Egypt namaman, se Potiphar Ishmael ko kari alo ilak namaman mu nongote dia tam. Potiphar mu Egypt kari, nu Pharaoh ko kawam bitua kari nunga kari gira, se Pharaoh ko kari supuling bo.

² Yawe Joseph ilak bagakaso, se nu ko Egypt kari dom mu ilak бага se melmasak bitakaso mu ningo la aratu sapakaso. ³ Se Potiphar munan Yawe Joseph kote bitakaso mu arikaso, ⁴ ale nu Joseph ko amilmilakaso, ale noko kawam ningi melmasak suen la se ura suen la mu Joseph bituokko balam. ⁵ Tom mu te la Joseph kumik te se, Yawe Potiphar ko kawam ningi se watingi lilim la marak tuikaso se ningo la aratukaso. ⁶ Potiphar mel suen biya Joseph kuting te beteram ale bituokko balam. Ale nu kota ko mel bo me bitarukaso, nu ko na naukko mu la bitarukaso.^{‡‡}

Joseph kumik ago, se ko koma motam balayam. ⁷ Se tom me maiyam noko kari dom ko nuwus nu arigam ale motam barasam se maonam, “Tai agarak anirko,” mam.

⁸ Bare Joseph meram, ale maonam, “Aninga kari dom ko melmasak suen la kawam te mu buring tuam, ale aninga bitua bowa ningi beteram. ⁹ Kari bo noko kawam imi ningi aninga iwita me beteram. Noko kawam ningi noko mel bo ani ago ko me kaluwuso. Bare ni keta suanta, mu awuk, ni noko nuwus. Se ani awuk ta kiwem memek sumu Kaem motam te bitirikko?” ¹⁰ Bare imet mu tom

**38:29 Nup Perez mu ko nunguning mu “pagoso arataso”.

††38:30 Nup Zerah mu ko nunguning mu “diriyam”.

‡‡39:6 Egypt nunga kiwem te mu kari iwareng bo nononga na me nungok ale nungarukko: Genesis 43:32 arikko.

suen biya Joseph ilak anirukko yam is-
aru lagakaso. Bare Joseph miakaso, ale
kumik duap te bagarukko me kuakaso
tala.

¹¹Bare tom bo Joseph kawam ningi
ko ura bitirukko kasu naguram. Tom mu
ura kariimet sang kawam te me baga-
man. ¹²Se Potiphar ko nuwus Joseph
ko guang te iluwam ale maonam, “Tai
agarak anirko,” mam. Bare Joseph numi
tagi bataguru tam se ko guang la kutuwu
tam, se Joseph naguram watingi aratam.

¹³Se imet mu Joseph ko guang ilu
se Joseph naguram mu arigam, ¹⁴ale
nu ko ura kariimet sang nunga au-
ram se taiman, se nunga maonam,
“Arigalko!” mam. “Hebrew kari imi
anananga sangukko ilak taiman, bare
nu ana dolara nangaram! Nu utu nagu-
ram ale ani agarak anirukko aga iluwam,
bare ani sail te saonga ko airem, ¹⁵se
nu biririkaram ale ko guang saparam ale
naguram watingi aratam!”

¹⁶Imet mu Joseph ko guang am
karogo bagaram se Joseph ko kari dom
mu kawam te tairam. ¹⁷Se nu den imi
maonam, “Hebrew ura dungan kari ni
diarem ale ilak tairem, mu aningate
tairam ale dolara kiwem angimik te
bitirukko karogo kaeram. ¹⁸Bare tom
ani saonga ko sail te airem, mu nu
ko guang saparam ale naguram watingi
aratam.”

¹⁹Se Joseph ko kari dom ko nuwus
kuring te den umu ikiam ale gomang
ninguru tama ko kaniram. ²⁰Se balam
se Joseph talipara kawam ningi sapa-
man, se Pharaoh ko talipara kari nongo-
rak bagakaso.

²¹Bare Yawe Joseph ilak бага se
sanganuwakaso, owore te se, talipara
kawam ko bitua kari gira mu Joseph
ko ninguru amilmilakaso. ²²Ale balam
se Joseph talipara kari nunga kari gira
iwita бага se, anapeya mel betemonko
mu ko girikaso. ²³Se bitua kari gira mu

ura aguwaya Joseph kuting te beteram
mu ko ikia me tokaso. Mu awuk, Yawe
Joseph ilak бага se mel suen la te san-
garukaso se ningo la aratukaso.

Joseph kari ilagala nunga ipingira duap apuram

40 Tom bo Pharaoh ko waen bitua
ko kari gira, se ko bread kaiya ko
kari gira, kilek memek bo agi beteman
se, ²Pharaoh gomang magaram se ³tal-
ipara ko galung ningi nunga awuram.
Se talipara galung umu nunga bitua kari
gira ko kawam te anikaso. Se Joseph tal-
ipara kawam mu te ago bagakaso. ⁴Se
nunga bitua kari gira mu Joseph kari ila-
gala nunga bituokko nunga awuram.

Se nuna ilagala tom maiya nuam tal-
ipara ko galung ningi бага, ⁵tom bo
tirom nuna ilagala wete ipingiman, se
nunga ipingira ko duap mu kirker.

⁶Se ko ukiram tumongola Joseph non-
gote tairam ale nungarkam, mu nuna
nungumik amilmil bo mena bagaman.
⁷Se nu nunga isuam, “Nina awuk se
nengema motam amilmil mena bagasan
a?” mam.

⁸Se nuna balman, “Ana wete ipingi-
man, bare kari bo anananga ipingira
duap apurokko wore mena,” maman.

Se Joseph nunga maonam, “Kaem kota
ipingira ko duap apura ikiso. Nenenga
ipingira balal se ikiekko,” mam.

⁹Se waen bitua ko kari gira mu noko
ipingira mu Joseph koma te balukaso:
“Ani ipingirem ale tam waen bo angama
dugu te bangawaram se arigem, ¹⁰ko
kower ilagala suan. Tom ko gawa bu-
tuk diruwuram, mu tairatela nunguning
sisik waram, garukaram ale yoparam.
¹¹Pharaoh ko bagunang ani agiting te
anikaso, se ani waen muguri yoparam
mu giem, ale ituwem se ko yu bagunang
ningi kaparam se Pharaoh tuikasam
wore arigem,” mam.

¹²Se Joseph maonam, “Nika ipingira ko duap mu iwita: suring ilagala suan mu day ilagala suan ko balso. ¹³Day ilagala suan mu buring ko mu, Pharaoh aking nika aru tauk se nika ura te piler ale, ni ulengkala bitakasam butata aking waen bagun te langi Pharaoh tuiko,” mam. ¹⁴“Bare tom nika ningo tom kapa kisok mu, ani ago ko kamin tugum, ale gemang aisui, ale Pharaoh manaru se ani talipara ningi bagasam imi aga sanguk se aratikko. ¹⁵Mu awuk, aninga angamang te mena, nuna nononga sail te ani aga Hebrew sor te wore aga giman ale agarak taiman. Ale aita imi te mu betela, ani mel bo memek me beterem, bare am ipi ko talipara ningi aga beteman.”

¹⁶Se tom bread kaiya ko kari gira mu Joseph noko bo mu ko ipingira duap apuram mu ningo ikiam, mu nu Joseph maonam, “Ani betela ipingirem,” mam. “Ani korokem ilagala suan bread ago mu asupuling te giem. ¹⁷Se korokem awote nunguning mu ningi mu, Pharaoh ko bread duap duap anikaso, bare inangnang taiman ale nokasan,” mam.

¹⁸Se Joseph maonam, “Nika ipingira mu ko duap mu iwita: korokem ilagala suan mu day ilagala suan ko balam. ¹⁹Day ilagala suan mu buring ko mu, Pharaoh baluk se ni degetak batagarmon ale tam kower te ka ituwumon, se inangnang ka kimik nunguning namonko,” mam.

²⁰Se day ilagala umu buring ko, day bo umu te mu Pharaoh ko bilangara tom. Se nu ko ura kari supuling suen la nunga inang biya beteram. Ale waen bitua ko kari gira, se bread kaiya ko kari gira mu arungak talipara ningi mu aratam ale biguwura motam te nunga awuram. ²¹Ale waen bitua ko kari gira mu maonam se ko ura motam motam iluwaram mu te peleram. ²²Bare bread kaiya ko kari gira mu, Joseph ipingira

apu se balam uwutata, tam kower te ituwuman se kueram.

²³Bare waen bitua ko kari gira mu Joseph ko kuamin me tugukaso. Nu Joseph ko kuamili saparam.

Joseph Pharaoh ko ipingira duap apuram

41 Yia ilagala namaram se tom bo Pharaoh ipingiram. Ale nu Yu Nile norogen te sanamiwaram se ²bulmakau 7 nungumik ningo yu ningi basuman ale yu norogen te sirsir nokasan mu nungarkam. ³Aking udagi mu bulmakau 7 tala, nungumik memek, mu yu ningi basuman, ale bulmakau nungumik ningo mu nungumik duap te sanamaman. ⁴Ale bulmakau nungumik memek mu barasaman ale nungumik ningo mu nunga no gilingiman mu arigam. Pharaoh umu arigam ale tingam barasam.

⁵Ale aking taga aniram, ale aniwa ipingira bo tala arigam. Mu kon nunguning 7 kapaman, ningo se bibiya, bore kon duap suanta owore te la kapa muruwuman. ⁶Se udagi kon nunguning 7 tala kapaman, bare giningin se kituwura, se yar tairam nunga kaiyam se siririmaman. ⁷Se kon siririyam mu barasaman ale kon ningo mu nunga no gilingiman mu arigam. Pharaoh akingtala tingam barasam, bare udagi ta ko ikiam, mu nu ipingiram.

⁸Bare tumongola mu ipingira mu ko ikia am ninguru moakaso, se nu Egypt ko mang kari se ikia kari suen la nunga den beteram se taiman, se ko ipingira nunga maonam. Bare bo ta noko ipingira duap apurokko me terong.

⁹Asele waen bitua ko kari gira mu Pharaoh maonam, “Aitakta asele ani angamin ares mam. Ani mel bo ko balikko wore me balem mu iwita: ¹⁰Tom bo Pharaoh gomang magaram, se ko ura kari ilagala, ani se bread kaiya ko

kari gira mu ilak, talipara kari nunga bitua kari gira ko kawam te, talipara ningi nanga awuram. ¹¹Se tirom bo ana nangama nangama ipingiman. Se ipingira mu ko nunguning kirker. ¹²Tom mu Hebrew kuriang kulak bo mu karogotala ana nangarak bagakaso. Nu bitua kari gira ko ura kari. Bare ana ilagala nanga ipingira ko manorman se nu ko nunguning namake namake nanga maonam. ¹³Se mel nu balam butata aratu nangaram: ani aga ura girem iluwerem mu te pelerem, se bread kaiya ko kari gira mu ituwuman se kueram.”

¹⁴Se Pharaoh den mu ikiam ale Joseph tairukko balam. Se tairate talipara kawam te namaman ale ilak taiman. Joseph numi nungam, someone turuwuram, ale guang ningo mu tugumam, asele Pharaoh kote kasu naguram.

¹⁵Se Pharaoh nu maonam, “Ani ipingirem, bare kari bo ipingira duap apurok se ikiekkore wore mena. Bare kari saki iwita balman se ikiem, ni ipingira aguwaya mu ni ko duap am apurko terong maman.”

¹⁶Bare Joseph balam, “Ani agata me terong. Bare Kaem kota Pharaoh ko ipingira ko nunguning baluk ale gomang motam nungokko terong.”

¹⁷Se Pharaoh nu maonam, “Ani ipingirem ale ani Yu Nile norogen te sanamiwerem se ¹⁸bulmakau nungumik ningo 7 yu ningi basuman ale yu norogen te sirsir nokasan. ¹⁹Se aking udagi mu bulmakau 7 tala yu ningi basuman. Nuna nungumik memek se sokelel ala, se nunga ariga memek biya. Ani Egypt lilim ningi bulmakau bo uwuta katir me nungarki arigem. ²⁰Se bulmakau nungumik memek mu barasaman ale bulmakau nungumik ningo giriman basuman mu nunga no gilingiman. ²¹Nunga naman, bare nunga ariga mu mel bo me nokoyam, nunga ariga am memek

biya. Ani ipingira mu arigem ale tingem barasem.

²²“Ale aking pelerem taga anirem ale aking ipingira bo tala arigem. Mu kon nunguning 7 kapaman, ningo se bibiya, bare kon duap suanta owore te la kapa muruwuman. ²³Se udagi kon nunguning 7 tala kapaman, bare giningin se kituwura, se yar tairam nunga kaiyam se siririmaman. ²⁴Se kon siririyam mu barasaman ale kon ningo mu nunga no gilingiman, mu arigem. Ani mang kari alo aninga ipingira imi nunga manem. Bare bo ta ko duap apurokko me terong.”

²⁵Se Joseph Pharaoh maonam, “Nika ipingira ilagala sumu ko nunguning koma suanta. Kaem mel bitirukko wore nika kausam se arigem. ²⁶Bulmakau nungumik ningo 7 mu se, kon ningo 7 mu iwita: mu yia tom 7 ko balso. Mel ilagala umu nunga nunguning koma suanta. ²⁷Se bulmakau nungumik memek 7 udagi yu ningi basuman, se kon memek 7 tala kapaman bare yar tairam nunga kaiyam se siririmaman mu ko nunguning iwita: yia tom 7 ningi karak biya kaparukkowo.

²⁸“Ani maingkala ka manem iwitata, Kaem mel bitirukko wore ka kausam se arigem. ²⁹Yia tom 7 mu ningi, Egypt sor lilim inang ninguru sor magariukko. ³⁰Bare burying ko, yia tom 7 tala mu ningi, karak biya kaparukko. Se kariimet daiga bagara ningo arigiman mu nungamili saparukko, mu awuk, karak biya mu sor ninguru maguwu saparukko. ³¹Nunguningta, nuna yia tom 7 ningi mel terong la bagaman mu ko nungamili saparukko, mu awuk, karak biya mu ali imi iluwok ale ninguru gomang gurugokko. ³²Nika ipingira koma suanta bare tom ilagala arigem mu ko duap mu, Kaem mel imi nunguningta bitirukko wore ka kausam, ale bitirukko tom pingi aram.

³³“Se aitak ni kari bo, ko ikia sinar nunguning wore arik, ale balu se Egypt sor bituokko. ³⁴⁻³⁵Ale kari sang mu ago nunga baluko. Se yia tom 7 na ago mu ningi, kari umutang kariimet suen la nunga na gisan mu pagarmen motam 5 awumon, ale 4 mu kotam nungaru se, motam suanta mu bolala awumon, wonong wonong kawam bibiya ningi awumon ale ko sinar tamonko. ³⁶Se udagi yia tom 7 tala umu ningi, karak biya Egypt kaparukko tom mu te, Egypt kariimet na bolala awuman se aniso mu la gimon no se bagamonko. Ikia mu te asele kariimet na ko me kuemonkowo,” mam.

³⁷Pharaoh ko kari supuling arungu den Joseph balam mu ko amilmilaman. ³⁸Pharaoh nunga isuam, “Ana kari bo nu iwita, kaem wit nunga sokel karogo, mu ariginakko terong e?” mam.

³⁹Ale Pharaoh Joseph maonam, “Kaem kota mel imi suen la nika kausam, se kari bo ko ikia sinar nunguning nika iwita mena. ⁴⁰Buta se ni aninga kariimet nunga gira nunguning ka bitirik se nika kiring la karo tumonko. Kari bo nika kualala me bagarukko, ani agata ani king nika kualala bagarik se ni aninga abowa ningi bagerko,” mam.

Joseph Egypt kariimet nunga kari gira nunguning ko aratam

⁴¹Asele Pharaoh Joseph maonam, “Aitak ani ni Egypt sor lilim la nika bitua bowa ningi betesam,” mam. ⁴²Ale king nunga ring noko kuting peperek te aniram mu kutuwuram ale Joseph kuting peperek te tugu tuam. Ale guang ningo nuam mu giam ale Joseph tugu tuam, ale kulolo gold te nunga mu tam ale dogotak tugu tuam. ⁴³Ale noko karis ilagala

se, bo kari nu bowa ningi bagoso mu te geragoso mu tam, ale Joseph awote beteram. Se te ilak geragakan se bitua kari girikasan ale ai balukasan, “Nebugura kulukalko!” makasan. Pharaoh munan umu te Egypt sor lilim la Joseph ko bitua bowa ningi beteram.

⁴⁴Ale Pharaoh nu maonam, “Ani agata king biya, se ani balsam mu butata aratukko. Egypt kari bo ta kota ko ikia te mel bo me bitirukko, mena. Ni aing au awote bitar, bore asele uwutata aratukko,” mam. ⁴⁵Ale Pharaoh nup bo iru Joseph tuam, mu Zaphenath-Paneah. Ale imet Asenath agotala tuam. Nu Potiphera, On^f wonong ko priest bo ko nanawus. Se Joseph Egypt sor lilim la te geraga sapakaso.

⁴⁶Joseph ko yia tom 30 бага se nu Egypt ko king Pharaoh bowa ningi ura duap beteram. Nu Pharaoh ilak бага bitakaso mu Egypt sor lilim la karo sapakaso. ⁴⁷Se yia tom 7 ko na inang te sor magarukko tom mu te, inang ninguru sor magaram. ⁴⁸Se Joseph wonong suan suan te geragakaso ale nunga inang sang gikaso, ale nunga kawam nongoma nongoma umu ningi tugu tugu ago namakaso. ⁴⁹Nu wheat muguri ninguru gikaso ale numi awote kawam tugukaso. Se am suen biya, saun iwita. Se nu korokem suan suan kauwa, bare udagi karokko me terong, se kaura mu buring tuam.

⁵⁰Karak biya mu ko tom me tai aratam la, Joseph ko nuwus Asenath namarari ilagala iluwam. Asenath mu Potiphera, On wonong ko priest, wore ko nanawus. ⁵¹Se Joseph ko namar biya mu nup beteram Manasseh mam. Mu awuk, nu balam, “Kaem aga saongam se aga ikup suen la se aga launari nunga betera

^f41:45 On wonong ko nup bo Heliopolis. Nup mu ko nunguning “worem ko wonong”.

memek mu abiring tuem.”^{§§ 52} Se ko namar gotek mu nup beteram Ephraim mam. Mu awuk, nu balam, “Kaem sor ani te ikup arigem wore te kuriang aisam ale daiga bagara ningo aisam,” mam.*

⁵³ Na inang ko yia tom 7 mu menaram.

⁵⁴ Se karak ko yia tom 7 tala mu Joseph balam uwututala duap beteram. Se sor saki agotala te karak biya kaparam. Bare Egypt sor lilim mu inang karogo anikaso. ⁵⁵ Bare kam me maiyam, Egypt kariimet agotala karak ko sokel ko ikiman ale Pharaoh na nungarukko niakasan. Bare Pharaoh nunga maonam, “Joseph kote namaral se anapeya ninga manuk mu karo tualko,” mam.

⁵⁶ Karak tom memek nunguningkiri Egypt lilim iram, se Joseph kawam bibiya inang ningi tugu awuram mu kaogam, se Egypt kariimet taikasan na diakasan. ⁵⁷ Karak tom memek umu sor saki karogo la nunga iramuram, se nuna inang diamonko Egypt taikasan ale Joseph kote na diakasan.

Joseph ko launari na wheat diamonko Egypt namaman

42 Tom Jacob Egypt sor ko na inang terong la aniso mu ko den ikiam, mu nu ko namarari nunga maonam, “Nina awuk se yam bagara suwuta ya? ² Ani Egypt sor te inang aniso se ko den ikiem. Se nina namaral ale na sang diaralko. Mena mu ana baga kuesan pa ya,” mam.

³ Se Joseph ko launari 10 mu barasaman ale na inang diamonko Egypt nama kapaman. ⁴ Bare Jacob Joseph ko uria nunguning Benjamin mu guramam se arungak me namaram. Mu awuk, nu Benjamin memek bo arigok wore ko nguangaram ale guramam. ⁵ Se Israel ko namarari mu kari saki na

diamonko wore arungak namaman, mu awuk, karak biya mu Canaan sor karogotala iramuram.

⁶ Se Joseph mu aitak Egypt nunga governor ko bagakaso, se sor mu ko kariimet nukote na inang diakasan. Se tom Joseph ko launari tai arataman, mu nuna nu koma dugu te nubugura kulukurman ale nongoma ali ningi kaparam. ⁷ Se Joseph ko launari mu nomoke arigam mu nu tairatela nunga ikiam. Bare nu kawelakaso, ale kari kigilik iwita darangara karogo nongorak mu nakakaso. Ale mam, “Nina apalak ko wore taiman a?” mam.

Se nuna balman, “Ana Canaan sor ko wore na dianakko taiman,” maman.

⁸ Joseph ko launari mu nunga ikiam, bare nuna nu me ko ikikasan. ⁹ Nu ko ipingira nuna nogo ko mu ko kuamin ares mam se nunga maonam, “Nina sor ariga guruga ko tere kari! Nina taiman ale lage aguwaya te nanga maguwuralko wore ko sor ari guruguwasan,” mam.

¹⁰ “Mena, mena, aninga kari dom. Ana nika ura kari. Ana na inang dianakko taiman. ¹¹ Ana suen la mu kari suanta wore ko namarari la. Ana den nunguning la balsan. Ana tere sor ariga guruga ko kari mena.”

¹² Bare Joseph “Mena!” mam. “Nina taiman ale lage aguwaya te nanga maguwuralko wore ko sor ari guruguwasan,” mam.

¹³ Bare nuna balman, “Nanga kari dom, ana launuria 12, se kari suanta ko namarari, se nu Canaan sor te bagoso. Nanga uria gotek mu nanga ba ilak am bagoso tala. Se nanga bo mu kueram.”

¹⁴ Bare Joseph akingtala nunga maonam, “Ani maingkala balem uwutata nina tere sor arigalko taiman!

¹⁵ Ani iwita ninga bitirik ale arigekko.

§§41:51 Nup Manasseh mu ko nunguning mu “abiring tuem”.

*41:52 Nup Ephraim mu ko nunguning mu “bagara ningo gira agowom aisam”.

Pharaoh nup biya bowa ningi ani nunguningta ninga manorsam, nenenga uria gotek balsan mu ewela me tairuk, mu nina peleral ninga sor te me namaralko. ¹⁶Ninga bo namaruk ninga uria ilak tairukko, bare nina sikina mu talipara ningi bagaralko. Se ana udagi nenenga den mu nunguningta agi mena mu ko ikinakko. Bare nina kawelalaral, mu Pharaoh nup biya bowa ningi ani balsam, nunguningta nina tere sor arigalko taiman ma balikko.” ¹⁷Joseph uwuta balam, ale talipara ningi nunga awuram se day ilagala suan bagaman.

¹⁸Se day ilagala бага бuring ko day suan mu te, Joseph nunga maonam, “Ani Kaem kuring karo tua kari, se nina aninga agiring kaoral mu asele nina yawarakala bagaralko. ¹⁹Nunguningta nina den nunguning bala ko kari agi mu, nenenga bo talipara ningi am bagaruk, se nina sikina mu ninga imet kuriang na ko kuawasan mu nunga na inang diarl ale ago peleral namaralko. ²⁰Bare nina ninga uria gotek mu am ilak aningate tairalko nunguningkiri. Mu asele ani balik, nina den nunguning balman maik, se nina me kueralko.” Se nuna butata beteman.

²¹Nuna nunumi manarukasan, “Nunguningta, ana nanga uria bita maguwuman mu ko koma ana aita ikup imi ariwasan! Nu niakaso ale sangornakko nangarak wosengakaso, bare ana nade baguman. Buta se ana aita ikup imi ariwasan.”

²²Se Reuben balam, “Se ani nu uwuta me bita maguwuralako me ninga manem e? Ani balukasam bare nina nede sisiram. Buta se aita ko gue kaparam mu ko koma ikup am ginakko.” ²³Nuna nunga Hebrew den te nunumi ago munakakasan, se Joseph iki sapawakaso mu nuna me ikikasan. Mu awuk, pempem mu Joseph Egypt den te munakakaso se den guruga kari den gurugukaso.

²⁴Se Joseph nunga den mu ikiam ale gomang batagam, se buring gurugu nungaram ale mononge kau siwuram, ale aking koma gurugu nungaram ale nongorak munakakaso. Ale balam se nongoma te Simeon kuting kaloman ale ilak talipara ningi namakasan.

Joseph ko launari peleman Canaan namaman

²⁵Joseph ko ura kari nunga maonam, nuna noko launari nunga inang muguri te tuguma ko guang biriman mu, nongoma nongoma na inang te tugu nungarmon, ale nunga manga silver na te diaman mu guang umu ningi karogo la tugu tugu nungarmonko balam. Ale na lage te namonko mu ago nungarmonko balam. Se ko ura kari alo Joseph balam butata beteman. ²⁶Se ko launari nunga na inang guang ningi tuguman mu patawu nunga donkey awote awuman ale namakasan.

²⁷Nama lage te tirom batagam, se animon ale ukirok se aking namamonko. Se bo ko donkey na tuok se naukko guang inang te tuguman mu kuring kaogam, ale ko manga silver wore aking am ningi aniram se arigam. ²⁸Ale ko saki nunga auram ale balam, “Arigalko!” mam. “Silver inang te diarem mu aking inang ko guang ningi e aniso iweya!”

Se nuna suen la birikaman ale ninguru nguangakasan, ale nunumi isarukasan, “Kaem awuk se iwita nanga beteso ya?” makasan.

²⁹Nuna tai Canaan sor te, nunga nonet Jacob kote arataman, ale mel suen biya nungumik te aratam mu manorman. Nuna balman, ³⁰“Egypt sor lilim bitaruwara ko kari dom ana den alis ago nanga manarukaso, ale ana tere namotam sor ariga ko kari iwita nanga bitakaso. ³¹Bare ana balukasan, ‘Ana den nunguning la balsan. Ana tere sor ariga ko me taiman. ³²Ana launuria

12, kari suanta wore ko namarari. Bare nanga uria bo kueram, se kulak gotek mu nanga ba ilak Canaan bagoso,' ma balman.

³³“Se kari dom mu iwita nanga maonam, ‘Ani iwita ninga bitirik ale arigekko, nina nunguningta balsan agi mu ko ikiekko. Ninga ningi suanta ani agarak bagaruk, se nina sikina na inang gial ale ninga kuriang imet te nunga saongalko ago namaralko. ³⁴Bare ninga uria gotek mu am ilak aningate tairalko nunguningkiri,’ ma balam. ‘Mu asele ani balik, nina den nunguning balsan, ale nina tere sor ariga ko kari mena maikko. Asele ani ninga bo ani agarak bagoso mu ningarik se, nina imi te am dia gurugu namaral tairalko,’ mam.” Nuna uwutata nonet manorman.

³⁵Ale nuna suen la nunga guang na te tuguman mu kuring kagaru muruwuman, ale inang gi awumonko negawa, suen la biririkaman, mu awuk, nunga manga silver mu nomoke nomoke nunga inang ko guang ningi aniram se arigiman. Nunga nonet manga mu karogo arigam. Se nuna suen la ninguru nguankakan. ³⁶Se nunga nonet Jacob nunga maonam, “Nina aninga kuriang alo agate nunga gi sapasan pa! Joseph kua namaram. Simeon me peleram tairam. Se aita Benjamin agate tal ale ilak namaralko balsan. Munan suen la arataso mu am ikup la aisiso pa!” mam.

³⁷Se Reuben ko nuet maonam, “Ani Benjamin ilak me pelerik tairik, mu aninga namar ilagala la nunga moar se kuemonko. Se Benjamin ani agiting te bitar se ko sinar la ilak namarik ale aking ilak pelerik tairikko.”

³⁸Bare Jacob balam, “Aninga namar nina nengerak me namarukko. Noko laun kueram, se nu kota suanta bagoso. Se ani garukerem ale amone yak ma kutuwuram tala. Nenenga aolak sumu te

nu memek bo arigok, mu nina ikisan, nina ani angamang bataga ago mutim aga tugumalko.”

Benjamin ko launari nu ilak Egypt namaman

43 Karak biya ko tom sor lilim iram mu me menayakaso. ²Se Jacob ko kuriang imas inang Egypt ago taiman mu no kutuwuman, se nu ko namarari nunga maonam, “Peleral Egypt namaral ale inang sang ago diaralko,” mam.

³Bare Judah nu maonam, “Ba, kari dom mu den aora biya nanga maonam, ‘Nina ninga uria gotek mu ilak me tairal, mu ani nengema me arigekko,’ mam. ⁴Bare Ba, ni balu se ana nanga uria ilak namanak, mu asele ana na diara ko lage kuring mu kaigukko. ⁵Bare ni me balu, mu ana me namanakko, mu awuk, kari dom mu balam, ana nanga uria ilak me namanak, mu ana nangama motam me arigokko balam.”

⁶Bare Israel mam, “Se nina awuk se kari dom mu manorman, nina ninga uria gotek bo bagoso maman, ale ikup imi aisiman?”

⁷Se nuna balman, “Bare kari dom mu ana suen la nanga dugu duap ko nanga isaru diruwukaso. Ale nanga ba marak bagoso agi mu ko, se nanga uria bo karogo agi mu ko, karogo la nanga isuam. Se ana noko isa koma mu diram tala manorman. Ale ana awuk ko ikinak, nu ana nanga uria gotek ilak kote namanakko balukko? Mena.”

⁸Se Judah ko nuet Israel maonam, “Kuriang sumu bitar se aninga bitua bowa ningi tairuk se ana tairate namanakko, mu asele ni se ana suen la me kuenak, marak baganakko. ⁹Ani agata diram ko sinar taikko. Mel i bo kumik te aratuk, mu ani ko ikup giekko. Ani diram la nikate me pelerik tairik, mu ani butata ko ikup gi se lagarikko. ¹⁰Ana ulengkala la uwuta beteman le

mu, ana mungkala tom ilagala ko nama-man taiman ale aitaik terong la bagasan le.”

¹¹Se nunga nonet Israel nunga maonam, “Suwuta agi mu butata beteralako. Canaan ko mel ningo ningo sang gial, ale nigiriwim tugumal, ale ago nama kari dom mu munan iwita tualko. Mel siring ningo ningo mu se, honey, tam muguri yaman nuam, se mel sang uwuta uwuta mu gialko.

¹²Manga silver inang te diaman mu karogo aniram se arigiman umu gial, ale karogo pila kari dom mu tualko. Mu awuk, umu paguwura bo aratam agila. Ale na inang iru diara ko manga silver karogo gialko. ¹³Ario, nunga uria tal ale tairate peleral kari dom mu kote namaralko. ¹⁴Se Kaem Sokel Garagar mu nunga sanguk se kari mu gomang ningaruk ale nunga bo Simeon ningaruk, ale nunga uria Benjamin ago ningaruk se nongorak tairalko. Nina suen la agate peleral tairai, mu nina taiman maikko. E me peleral tairai, mu ta mena.”

¹⁵Se nuna munan te betemonko mel-masak giman, manga silver karogo pel-era ko mu se aking na iru te diara ko mu giman, ale nunga uria Benjamin karogo taman, ale tairate aolak iluman nama Egypt arataman ale nama Joseph arigiman. ¹⁶Joseph Benjamin arungu tairam se arigam, ale ko ura kari ko kawam bitaruwaram mu maonam, “Ni kari imi nunga gi nongorak aninga kawam te namar, ale sipsip bo moar ale na kai kami nunguru sagerko,” mam. “Kari taiman imi woremkalal ani agarak na namonko.”

¹⁷Se Joseph ko ura kari nu balam butata beteram, ale Joseph ko kawam te nongorak namakaso. ¹⁸Se tom nongorak kawam te namakaso mu nuna ninguru nguankakan, ale nungamin yenakaso, “Imi ana ulengko taiman ale na diaman, bare manga na te diaman

mu aking nanga na inang ningi aniram se ana arigiman, ewere ko agi nanga iluman agila. Kari dom mu nanga moruk maguwurok, ale ura dungan kari ko nanga bitiruk ale nanga donkey giokko agi, iwita nanga beteso,” makasan.

¹⁹Ale ilak nama Joseph ko kawam kuringi mu te, ko kawam bitua kari mu manorman, ²⁰“Mel bo balnak se ikiko. Tom iru la na na dianakko taiman, ²¹ale na diaman ale peleman nama lage luan te aninakko se, nanga na inang ko guang kuring kagorman mu nanga manga silver na te diaman mu butatala aking suan suan nanga na inang ningi aniram se arigiman. Ale aitaik ana giman karogo taiman. ²²Bare ana awiriya uwuta beteram mu ana me ko ikisan. Ana nanga manga silver iru aitaik na te dianakko mu karogo giman karogo taiman.”

²³Se bitua kari mu balam, “Mu mel bo mena. Nina me nguankaralko. Nenenga Kaem se nunga nenet ko Kaem mu nenenga mel yawara bo iwita nunga inang ko guang ningi awuram. Bare nenenga manga silver inang te diaman mu anigita giem.” Nu uwuta balu se Simeon tam ilak nongote tairam.

²⁴Ale nu arungak Joseph ko kawam ningi kasu naguram, ale yu nusuwik te anumonko mu nungaru se, nunga donkey karogo la na nungaram. ²⁵Nuna Joseph woremkalal tairuk arungak na naukko mu ko den ikiman, ale nunga nuguting munan nu tumonko giman mu nunguru burangikasan.

²⁶Se tom Joseph kawam te tairam mu, nuna nunga nuguting munan umu tui se nubugura kulukuru muruwuman ale nongoma motam ali ningi kaparam. ²⁷Se nu amilmil den nunga maonam, asele nunga isuam, “Se nenenga nenet aora ko balman se ani ikiem mu awuk? Nu terong se marak bagoso e?”

²⁸ Se nuna balman, “Anananga nainet, nika ura kari, mu marak yawarakala bagoso,” maman. Ale akingtala nubugura kulukurman.

²⁹ Nu nungarki gurugu tai uria Benjamin arigam, noko uria nunguningkiri, ale isam, “Imi ninga uria gotek ko aga manorman bore e?” Ale maonam, “Kuriang kulak yawara, Kaem ko gomang lila kerak bagarukko!” ³⁰ Noko uria arigam ale gomang ninguru batagam se niara dogotak kulukam. Se nu tairate nunga beteram ale ko galung ningi kasu naguram ale niakaso.

³¹ Nu niaram mam, ale koma motam anuwam asele aratam. Ale niara ninguru maguwukaso bare sail te iluwa se balam, “Na nungaralko,” mam.

³² Se nuna Joseph ko na mu kuwim kigilik te tuman, ale ko launuria nunga na mu kuwim kigilik te nungarman. Se Egypt kari Joseph ilak bagara mu nunga na kuwim kigilik te tala nungarman. Mu awuk, Egypt alo Hebrew nongorak dagisan ale wete na me nasan. Egypt nunga munan te mu kiwem umu memek. ³³ Se ura kari alo Joseph ko launuria mu nu koma dugu te kuwim nungarman, ale nunga bilangara tom te iki se, kari laun tai nama mom kopa te nunga awuman se dagi muruwuman. Se nuna munan imi arigiman ale ikia ninguru nunga moakaso. ³⁴ Se tom nuna suen la na nowakasan mu, Joseph noko na sang ko ura kari nungarukaso se ko launari nunga tawir koma koma te awu awu karogo namakasan. Bare uria Benjamin ko mu, na biya nuam beteram se giman karogo nama tuman. Na mu na biya, kari 5 iwita namonko koma. Se kari launuria mu amilmil te Joseph ilak nunumi karogo na no gi gilingiman.

Yu te na ko bagunang yumuram

44 Joseph ko kawam ko bitua kari gira mu iwita kiti gurugam:

“Kariari mu nunga na gimonko mu, nunga guang na te tuguma mu ningi koma koma tugu sager, se nama gimonko terong mauk, mu te ilupko. Ale nononga manga silver na te diaman mu koma koma nunga inang karogo tugu nungaruko. ² Asele aninga bagunang silver mu to ale, nunga uria gotek umu ko manga silver mu karogo biguwur, ale ko guang inang ningi tuguma mu ko kuring duap ko awurko.” Se Joseph ko ura kari nu balam butata beteram.

³ Tumong biyala Joseph ko launuria mu nunga melmasak nunguru donkey awote awuman, se nunga beteman se arataman namakasan. ⁴ Nuna wonong biya mu beteman ale nama nomolak me maiyam la, Joseph ko kawam bitua kari gira maonam, “Ni bares ale tairate kari namasan wore nogowom karoko. Tom nama nongote aratu mu iwita nunga manaruko, ‘Nina awuk se ana kilek ningo ningimik te beteman wore ko koma kilek memek ananangate beteman?’ ⁵ Nina anape ko aninga kari dom ko bagunang silver wore tere taman? Kari dom mu nu borta te yu naso, ale mel yumura umu ko ikiso. Nina kilek memek nunguningkiri beteman,’ uwutata nunga manaruko.”

⁶ Se Joseph ko ura kari nogowom kaoram ale nongote nama aratam ale butata nunga maonam. ⁷ Bare nuna den koma balman, “Dom, ni mel balem mu ana karogo ngualasan. Ana anape ko munan bo suwutata betenakko?” ⁸ Ni ikisam, ana manga silver inang ko guang ningi aniram karogo Canaan namaman ale arigiman, mu aking giman ago taiman se ni arigem. Se ana awuk ta nika kari dom ko kawam te ko silver agi gold tere nanakko? Mena. ⁹ Bare anananga ningi bo mel umu iluwuruk se arik agi mu, moar se kueruk se ana suen la mu nika ura dungan kari ko baganakko.”

¹⁰Se ura kari balam, “Mu terong, balman butata. Bare awiriya bagunang tam mu la aninga ura dungan kari ko bagarukko. Se nina sikina mu ningimik den mena, am namaralko.”

¹¹Se nuna tairatela nunga guang na inang te tuguman umu patatuwu aliti awuman, ale koma koma kuring kagorman. ¹²Se ura kari umu nunga guang suan suan ningi loaga loaga taikaso, nunga kari laun te duap beteram ale karogo kapa kari mom kopa mu te tai sanamaram. Ale bagunang mu Benjamin ko guang inang te tuguma mu ningi arigam. ¹³Se launari mel mu arigiman ale nongomang motam nunga ikia ninguru parasaram, se nunga guang nungumik te mu barurumuman. Ale nunga melmasak gi aking donkey awote awuman, ale wonong biya mu te aking peleman namaman.

¹⁴Joseph am ko kawam te bagaram se Judah ko launuria karogo nama kote arataman. Nuna koma dugu te ali awote kapaman ale nunumi am maguwu silataman. ¹⁵Se Joseph nunga maonam, “Nina awuk se kiwem ewere beteman a? Nina ikiman, ani kari imi mel bo suwuta aratuk se me ko ikiekko i mamam e?”

¹⁶Se Judah mam, “Ana anape balnakko, aga kari dom? Ana awuk balnakko? Ana lage bo te nanimi bataguru tanakko mu mena. Kaem anananga memek wetang saparam. Se ana aitak suen la nika ura dungan kari, ana se kari bagunang ko ikup kumik te soraram mu agotala.”

¹⁷Bare Joseph mam, “Mena. Ani munan bo suwuta me ta bitirikko. Kari bagunang ko ikup kote soraram umu diram aninga ura dungan kari ko bagarukko. Se nina ningimik den mena mu, nengemang lila te peleral ninga ba kote namaralko.”

Judah Benjamin kuwim taukko Joseph isuam

¹⁸Se Judah nama gira Joseph koma te sanamaram ale mam, “Kari dom, gemang lila te kuring aisu se den sang kerak balikko. Ni nip biya, ni Pharaoh iwitatala, se ani mu am mel yam bo iwita. Bare ago ko gemang me magarukko. ¹⁹Ni ana ka ura kari iru la kete taiman mu ni nanga nainet ko isuem, ale nanga uria gotek bo karogo agi mu ko nanga isuem. ²⁰Se ana koma balman, ‘Nanga nainet garuk nunguningkiri, se nanga uria gotek, tom nanga ba garuk ningi bagaram se bilangaram mu ago. Se nanga uria mu ko laun mu kueram. Nuna nunam duap suanta, se aitak nu kota bagoso, se nanga nainet ninguru ko kueso,’ mamam.

²¹“Se ni ana nu ilak kete tainak se keta motam te arikko balem. ²²Se ana balman, ‘Ana nanga uria mu ilak tainakko me terong. Mu awuk, nu nanga nainet bitiruk, mu nanga nainet kuerukko,’ mamam. ²³Bare ni balem, ‘Nina ninga uria ilak me tairal, mu ani nengema motam me arigekko,’ maem. ²⁴Se ana peleman nanga nainet kote namaman, ale ni kari dom ka kiring manorman se ikiam.

²⁵“Se tom bo nu balam, ‘Peleral namaral ale na sang ago diaralko,’ mam, ²⁶mu ana iwita nu manorman, ‘Ana nanga uria ilak namanak mu asele ana kari dom umu kote na dianakko. Bare mena, mu ana me namanakko. Nu ana nangama motam me arigokko balam.’

²⁷“Se anananga nainet iwita nanga maonam, ‘Nina ikisan, nenenga ninam Rachel kuriang ilagala diram nunga iluwam. ²⁸Se bo mu mel memek batutumu naman agila, se kumik me arigisam. ²⁹Se aitak nina aking ko gotek imi ilak namaral se memek arigok agi mu, nina ani angamang bataga ago mutim aga tugumalko,’ mam.

³⁰“Owore te se, kari dom, kuriang kari sumu ana nanga nainet ko gomang motam nunguningkiri. Se ana nama aratanak se ³¹kuriang kari sumu me nangarak namaruk se arigok, mu nu kueram. Nanga nainet mu garukaram nunguningkiri, se mone yak ma saparam, ewere te se, ana noman bataga karogo mutim tugunakko iwita. ³²Ani nanga nainet namem, ‘Kuriang sumu aninga bitua bowa ningi bagarukko. Ani me ilak kete pelerik tairik, mu ko ikup suen la ani giekkko.’

³³“Buta se, aninga kari dom ningo, ani kuriang kari mu ko kuwim te aga bitar se nika ura dungan kari ko bagarikko. Se nu bitar se ko launari sang arungu peleruk namarukko. ³⁴Ani kuriang kari sumu agarak me namaruk agi mu, ani awuk pelerik aga ait kote namarikko? Mena! Ani ikup imi ba kumik te aratuk se arigekko me kuesam.”

Joseph ko launuria nongote numi wetang te beteram

45 Joseph bo karogo numi kaluwurokko me terong mam, se sail te airam ale ko ura kari nunga maonam, “Nina suen la aratalko!” mam. Se kariimet bo kigilik mena, am mu kota ko launuria arungak, asele nu numi wetang saparam. ²Ale sail te niakaso, se Egypt kariimet ko niara mu ikiman. Se Pharaoh ko nuwus kuriang se suen la nirung umu ko den ikiman tala.

³Joseph ko launuria nunga maonam, “Ani Joseph i!” mam. “Aga ait kueram agi am bagoso e?” mam. Bare ko launari nu kuring te me basukasan, mu awuk, nuna noko koma motam ko nguangakasan.

⁴Joseph akingtala nunga maonam, “Aningate pingi tairalko,” mam. Se nuna kote pingi namaman, se balam, “Ani nenenga uria Joseph i. Nina ani Ish-

mael alo nuguting te aga beteman, ale manga taman, se nuna ani agarak Egypt taiman borta. ⁵Bare aitaik nina uwuta aga beteman mu ko, me ninimi nengemang maguwural ale dolaral nguangaralko. Mu awuk, Kaem ani te kariimet nunga sanguk se me kua parangamonko lage beteram se ani girem imi te tairem. ⁶Karak biya sor imi iram mu aitaik ko yia ilagala aram. Ale ningam aguwa ale gi nana ko munan mu betela, yia tom 5 nangama ko taiwasan mu ningi me anirukko tala. ⁷Buta se Kaem aninga giruwuram se tairem, nina nunga sangik se ninga kuriang gue ali imi te me mena namamonko. Imi kiwem aora bo beteram.

⁸“Bore te se, nina ani imi te aga beteman se me tairem, mena. Kaem kota aninga beteram se imi te tairem. Nu ani Pharaoh ko wosagam kitira ko kari gira ko aga beteram. Ale Pharaoh ko imet kuriang kawam digo lilim, se Egypt sor lilim ko governor ko aga beteram. ⁹Ario, nina tairate aga ba kote peleral namaral ale iwita maonalko: Ka namar Joseph iwita balam, Kaem Joseph Egypt sor lilim ko governor ko beteram se bagoso ma balalko. Ale pasak ala kote nama kaparko ko balam malko. ¹⁰Ni namar nu kumik duap te, koma Goshen masan mu te, ka kuriang nimasari, ka bulmakau, sipsip, se ka melmasak suen la karogo umu te kuwim toko mam. ¹¹Ani pingi mu te inang te ninga sinar taikko, mu awuk, karak biya imi yia tom 5 nangama ko taiwoso mu am nanga iluwuruk se, ni se ka kuriang gue lilim, se ka melmasak lilim ago paranga namaral bore ko,” mam.

¹²“Nina ta ani agarkaman uwutatala, aga uria Benjamin agarkam, mu nunguningta anigita nengerak munakawasam. ¹³Egypt alo nup biya ani aisisan mu se, melmasak suen la nina arigiman mu aga

ait maonal se ikiokko. Se pasak ala ilak imi te tai kaparalko,” mam.

¹⁴Ale ko uria Benjamin yasaram ale ilak niakaso. Se Benjamin agotala nu iluwam ale niakaso. ¹⁵Asele nu ko launuri suen la nunga yasaram ale nongorak niakaso. Se ko launuria nongomang motam kua kaparam se nu ilak munakakan.

¹⁶Tom Pharaoh ko kari supuling suen la karogo Joseph ko launuria kote taiman mu ko den ikiman mu nuna amilmilaman. ¹⁷Se Pharaoh Joseph maonam, “Ka launuria nunga manaru se melmasak gi donkey te awumon ale pelemon Canaan namamon, ¹⁸ale nunga nonet se nunga imet kuriang suen la nunga gimon ale arungak aningate taimonko. Se ani Egypt ali koma bo ningo mu nungarik se, nuna ali bilik mu ko ningo nuam te to no se bagamonko.

¹⁹“Ni nunga manaru se iwita betemonko: ana Egypt nanga karis saki nongorak namamon ale nunga imet kuriang se nunga nonet te nongorak taimonko. ²⁰Nunga biung kako ko ikia me tamonko, mu awuk, Egypt ko mel ningo ningo mu nononga arukko.”

²¹Se Israel ko namarari butata beteman. Joseph Pharaoh balam butata karis sang nungaram, ale na sang lage te namonko mu ago nungaram. ²²Ale suan suan guang iru iru nagumonko mu nungaram. Bare Benjamin mu manga silver 300 se guang iru motam 5 karogo tuam. ²³Ale nuet ko mu melmasak imi awuram: donkey 10 Egypt ko mel ningo ningo karogo terong mam, se donkey imet 10 tala mu na inang se melmasak saki lage te no se tairukko mu ago terong mam. ²⁴Asele ko launuria nunga beteram se namakasan, se nunga

maonam, “Lage luan te ninimi karogo me kaeralko!” mam.

²⁵Se nuna Egypt beteman ale nunga nonet kote Canaan sor te nama tarigiman. ²⁶Ale manorman, “Joseph marak bagoso! Ale nu Egypt sor lilim bitaruwoso,” maman. Bare Jacob den umu ikiam mu nu tingam ale kuring menaram. ²⁷Se nuna Joseph den suen biya nunga maonam mu manorman. Se karis, nu te gimon ale ilak pelemon namamonko beteram mu arigam, asele noman biyala saparam. ²⁸Ale balam, “Aitak asele ani angamang ningi nunguning aram. Aninga namar Joseph am marak bagoso! Ani amotam me kuinisam la, pasak namarik ale arigekko,” mam.[†]

Jacob ko kuriang iton numasari ago Egypt namaman

46 Se Israel ko melmasak ago lilim barasam ale namakaso. Nama Beersheba aratam mu nu ko nuet Isaac ko Kaem tama bita tuam.

²Se tirom Kaem anira te maonam, “Jacob! Jacob!” mam. Se Jacob “Ani iweya,” mam.

³Se Kaem mam, “Ani Kaem, nika niet ko Kaem. Egypt namarko me nguangerko. Ni te ani kariimet motam biya bo umu te bitirik se aratukko. ⁴Ani ni kerak Egypt namarik, ale agata tala aking ka taleng girigir arungak pelerikko. Se ni Egypt baga kuar se Joseph kota kuting te metam kui bagarukko,” mam.

⁵Se Jacob Beersheba beteram. Ale ko namarari se nunga imet kuriang ago Pharaoh karis nungaram mu te nunga giman arungak namakasan. ⁶Nuna nunga bulmakau se sipsip Canaan karogo bagaman mu se, nunga melmasak suen la karogo Egypt namakasan. ⁷Jacob ko na-

[†]45:28 Joseph ko den sang Acts 7:6-16 mu te aniso.

marari, ko nanawusari, ko numasari, imet te kari te, lilim ago Egypt namaram.

⁸Imi Jacob ko namarari nongorak Egypt namaram wore nunga nunup, se nunga kuriang gue nunga nunup:

Reuben mu Jacob ko namar laun. ⁹Se Jacob ko namar Reuben ko namarari mu Hanoch, Pallu, Hezron, se Karmi.

¹⁰Se Jacob ko namar Simeon ko namarari mu Jemuel, Jamin, Ohad, Jakin, Zohar, se Shaul. Shaul mu Canaan imet ko tuagu te.

¹¹Se Jacob ko namar Levi ko namarari mu Gershon, Kohath, se Merari.

¹²Se Jacob ko namar Judah ko namarari mu Er, Onan, Shelah, Perez, se Zerah. Bare ilagala, Er se Onan mu Canaan la kua gilingiman.

Se Judah ko namar Perez ko namarari mu Hezron se Hamul.

¹³Se Jacob ko namar Issachar ko namarari mu Tola, Puah, Jashub, se Shimron.

¹⁴Se Jacob ko namar Zebulun ko namarari mu Sered, Elon, se Jahleel.

¹⁵Se umu Jacob ko namarari nuwus Leah tuagu te, se nanawus suanta mu Dinah, tom nuna Paddan Aram bagaman tom te. Se ko namar nanawus suen la nunga ilu biguwura mu 33.

¹⁶Se Jacob ko namar Gad ko namarari mu Zephon, Haggi, Shuni, Ezbon, Eri, Arodi, se Areli.

¹⁷Se Jacob ko namar Asher ko namarari mu Imnah, Ishvah, Ishvi, se Beriah. Se nunga nogoras imet mu Serah. Se Asher ko namar Beriah ko namarari mu Heber se Malkiel.

¹⁸Se umu Jacob ko namarari nuwus Leah ko ura saonga imet Zilpah tuagu te. Nunga ilu biguwu sapara mu 16.

¹⁹Se Jacob ko nuwus Rachel tuagu te mu Joseph se Benjamin. ²⁰Joseph Egypt sor te On wonong ko priest Potiphara nanawus Asenath tam. Ko tuagu te mu Manasseh se Ephraim bilangaman.

²¹Se Jacob ko namar Benjamin ko namarari mu Bela, Beker, Ashbel, Gera, Naaman, Ehi, Rosh, Muppim, Huppim, se Ard.

²²Se umu Jacob ko nuwus Rachel tuagu te. Nunga ilu biguwu sapara mu 14.

²³Se Jacob ko namar Dan ko namar mu Hushim.

²⁴Se Jacob ko namar Naphtali ko namarari mu Jahziel, Guni, Jezer, se Shillem.

²⁵Se umu Jacob ko namarari nuwus Rachel ko ura saonga imet Bilhah tuagu te arataman. Nunga ilu biguwu sapara mu 7.

²⁶Jacob ko kuriang se ko numasari noko gue te ilak Egypt namaman mu suen la nunga ilu biguwu sapara mu 66. Bare Jacob ko namarari nunga nunuwus mu me ago nunga kauman. ²⁷Se Joseph ko namarari ilagala Egypt bilangaman mu sikina namaman mu karogo ilu biguwu sapara mu ko tom 70.

Jacob ko kariimikiri karogo Goshen kuwim taman

²⁸Jacob Judah giruwuram, namaruk Joseph kuring te Goshen wonong ko den ninguru taukko maonam. Se tom nuna nama Goshen wonong te arataman, ²⁹mu Joseph ko karis te aragam ale ko nuet Israel arigokko tairam. Tom nu tai ko nuet kote aratam, mu iluwam ale yasaram, ale ilak tom maiya biya nia lagakaso.

³⁰Asele nuet aora Israel iwita nu maonam, "Aitak asele ani am kuerikko, mu awuk, ani amotam te ni karkem, ni am marak bagasam!" mam.

³¹Se Joseph ko launuria se ko nuet ko kariimikiri ago suen la nunga maonam, "Ani nama tarigirik ale Pharaoh iwita manikko, 'Aga launuria se aga ait ko kariimikiri ago Canaan mu tai arataman. ³²Nuna bulmakau sipsip nunga bitua kari, se nuna nunga bulmakau se sipsip

mel ago lilim taiman,' maikko. ³³Se tom Pharaoh ninga aurok se kote kasu nagural se ninga ura ko ninga isuok, ³⁴mu nina iwita maonalko, 'Kari aromemek, ana nika ura kari. Anananga nainet alo nunga iwitatala, ana gotektek la nanga bulmakau sipsip nunga bitua kari ko lagaman,' malko. Mu asele nu baluk se nina koma Goshen mu te daigalko, mu awuk, Egypt alo nunga munan te mu, nuna sipsip nunga bitua kari nongorak bagamonko me kuesan."

47 Joseph namaram ale Pharaoh maonam, ale mam, "Aninga ait se aga launuria, nunga bulmakau sipsip se nunga melmasak lilim ago, Canaan wonong beteman ale taiman, aita Goshen bagasan," mam. ²Ale Joseph ko launuria 5 nunga tuteram ale nunga giam, ale Pharaoh nungarkukko nongorak kote namaram.

³Se Pharaoh nunga isuam, "Nenenga ura mu anape ya?" mam.

Se nuna balman, "Kari aromemek, ana nika ura kari. Anananga nainet nanangatak alo nunga nuguwim te ana sipsip nunga bitua kari alo. ⁴Ana taiman sor imi te katir бага asele ko, mu awuk, karak tom imi Canaan ningi mu am memek biya, se anananga sipsip sirsir ito namonko mu mena. Buta se anananga nangamang ni balu se ana Goshen daginakko aniso," maman.

⁵Se Pharaoh Joseph maonam, "Nika niet se ka launuria imi nikate taiman, ⁶se Egypt ko ali lilim imi ni kiting te aniso. Ka niet se ka launuria nunga gi ale, ali bilik ningo nunguningkiri mu te nunga bitar se dagimonko, Goshen nunga bitar se dagimonko. Saki nungarki terong mu, nunga bitar se aninga bulmakau nunga bitarmonko."

⁷Se Joseph ko nuet Jacob ilak Pharaoh arigokko kote namaram. Se Jacob bugura kulukam ale Pharaoh

den amilmil tuam. ⁸Se Pharaoh Jacob isuam, "Nika yia tom awila?" mam.

⁹Se Jacob balam, "Ani kuwim suanta te me bagakasam, ani sor suen biya te geraga lagerem ale aga yia tom mu 130. Aninga yia tom mu suen mena, se ningi ikup suen biya arikasam. Aninga ait angatak alo mu betela geraga dalela bagakasan, bare nunga yia tom mu suen biya," mam. ¹⁰Ale akingtala bugura kulukam ale Pharaoh beteram ale aratam.

¹¹Buta se Joseph Pharaoh balam butata beteram, ale ko nuet, ko launuria, Egypt sor Rameses ko ali welang ningo Goshen mu nungaram se te dagiman. ¹²Se Joseph na inang ko nuet se ko launuria nunga imet kuriang ago terong ma la nungaram.

Joseph karak tom ningi kariimet nunga bitarukaso

¹³Karak tom mu namaram am maga saparam, se na inang menaram. Sor Egypt ta se sor Canaan am koma suanta am maga saparam. ¹⁴Se Joseph Egypt se Canaan nunga manga na inang te diakasan mu gi saparam, ale karogo Pharaoh ko kawam te namaram. ¹⁵Se tom Egypt se Canaan kariimet nunga manga na te diamonko mu mena saparam mu, Egypt kariimet Joseph kote taiman ale manorman, "Na nangaruko," maman. "Awuk, am nangarkiw se kema te kuenakko e? Ana nanga manga suen la menaram," maman.

¹⁶Se Joseph balam, "Buta agi mu, ninga bulmakau sipsip mel ago tairal ale aisal asele ani na ningarikko." ¹⁷Se nuna nunga horse, sipsip, goat, bulmakau, donkey, ago Joseph kote taikasan ale tuikasan, se koma ko na inang nungarukaso. Joseph butata nunga katar-muwaram se yia mu menaram.

¹⁸Se umu buring ko, yia iru mu te aking kote taiman ale manorman, "Kari dom, anananga ikup ni kema te me

kaluwunakko. Anananga manga mena saparam, se nanga bulmakau sipsip mel mu maingkala nika aram. Se anananga mel bo ta me aniso, mena. Bare ana kariimet se nanga ali la diram aniso. ¹⁹Se awuk, ana nanga nangimik guang se nanga ali karogo metam te am mena namanakko e? Na inang te nanga ali ago likilim nanga dier, se ana Pharaoh ko ura dungan ko baganakko. Se inang muguri nangaru se agunak, ale inang ko me kue-nakko, se nanga ali me ipi maga namarukko,” maman.

²⁰Se Joseph Egypt nunga ali lilim Pharaoh ko diaram. Egypt kariimet karak nunga bilam se suen la nunga ali usi sapaman. ²¹Se Joseph Egypt kariimet lilim, dun saki te nama dun saki te, mu Pharaoh ko ura dungan ko nunga gi muruwuram. ²²Bare priest alo nunga ali mu asele Joseph me diaram, mu awuk, Pharaoh priest la manga nungarukaso, se na te dia nokasan ale nunga ali me Joseph kote diakasan.

²³Joseph kariimet iwita nunga maonam, “Nina ikialko,” mam. “Ani nina ninga ali ago lilim ninga diarem, se nina aita Pharaoh ko la,” mam. “Buta se inang muguri imi gial ale karogo nama aguwalko. ²⁴Se udagi nunguning kaparuk mu, nunguning tuteral motam 5 awural, ale suanta gira mu Pharaoh ko beteral, ale motam 4 mu nenenga. Inang muguri mu sang aguwa ko awural, ale sang ninga imet kuriang ago nalko,” mam.

²⁵Se nuna balman, “Kari dom, ni ana ninguru nanga sangem se ana bo me kue-man. Se ana suen la mu Pharaoh ko ura dungan kariimet ko baganakko.”

²⁶Se Joseph Egypt ali lilim ko munan uwutata beteram, se pempem inang garukaso se motam gira mu Pharaoh tusan. Se munan mu aita am bitawasan. Bare priest alo nunga ali mu nongota nunga, Pharaoh ko mena.

Jacob ko tom nukum ko den

²⁷Israel alo Egypt sor te Goshen dagi gilingiman. Se nunga melmasak suen biya umu te anikaso, se nunga kuriang gue umu te pagam ale sor magaram.

²⁸Se Jacob Egypt sor te mu, yia tom 17 bagaram, se ko yia tom lilim biguwu sapara mu 147. ²⁹Tom nu kuerukko tom pingi aram mu, nu ko namar Joseph auram se tairam se maonam, “Ni nunguningta aninga kuesam agi mu, kiting aninga agaluwong bowa ningi bitar ale, agarak den diram la se ningo la karo tuiko balu aisuko, tom ani amotam kui anirek, mu ni Egypt me aga mutim tugumko. ³⁰Bare aga gi ale agarak aga ait angatak nunga sor te namar ale aga mutim tugum se nongorak bagarikko,” mam.

Se Joseph mam, “Ani ni balsam butata bita saparikko,” mam.

³¹Bare Jacob balam, “Ni den nunguningta la baluko,” mam. Se Joseph nuet kualuwong bowa ningi kuting beteram ale balam, “Nunguningta nunguningkiri ani butata bitirikko,” mam, asele Israel ko sikir te numi sangaru se maigam ale Kaem nup pawuram.

Jacob numasari Ephraim se Manasseh marak nungaram

48 Tom sang namaram se Joseph den ikiam, “Nika niet kuera ago bagoso,” maman. Se nu ko namarari ilagala Ephraim se Manasseh arungak ko nuet arigimonko namaman. ²Se tom Jacob den ikiam, “Nika namar Joseph ni karkukko tairam,” mu nu ko anira kuwim te numi tagi gurungumu laga barasu daigam.

³Ale Joseph maonam, “Kaem Sokel Garagar mu Canaan sor te, wonong Luz mu te, agate aratam ale marak aisam, ⁴ale aga maonam, ‘Ani kuriang gue suen biya kisek se kapamon ninguru sor mag-

amonko,” mam. “Ale nika gue te kariimet motam bibiya aratamon ale ilu biguwura suanta bagamon, se kuriang gue ni biring ko mu ali imi nungarik se nononga pempem anirukko,” mam.

⁵“Buta se nika namarari ilagala ani Egypt me tairem la, ka niwus tuagu te bilangaman, mu aninga iwita ikiko. Reuben se Simeon ilak aninga iwitatala, Ephraim se Manasseh mu aninga. ⁶Kuriang i bo maingte bilanga kisimon, mu asele nika. Se kari ilagala mu nunup te nunga ali mel mu nuna ko kotam amonko. ⁷Ani Paddan бага pelerem tai Canaan lage luan te, Ephrath ko pingia se Rachel kueram ale angamang bataga aisam. Se ani lage Ephrath namaram mu ko norogen te mutim tugumem.” Ephrath nup bo Bethlehem.

⁸Ale Israel Joseph ko namarari ilagala mu nungarkam ale isuam, “Imi arika ya?” mam.

⁹Se Joseph nuet maonam, “Imi aninga namarari, Kaem ewerete ani aisam wore,” mam.

Se Israel mam, “Nongorak tair se marak nungarikko,” mam.

¹⁰Israel aora garukaram nunguning, ale motam sor ari turutuwukaso. Se Joseph ko namarari ilagala mu nongorak kote pingi namaram, se nu nunga iluwam ale nunga yasaram.

¹¹Ale Israel aora Joseph maonam, “Ani ni me karkikko iwita iki lagakasam. Bare Kaem lage yawara beteram se aitaq ani ni karkem, ale ka kuriang ago nungarkem.”

¹²Se Joseph ko namarari mu Israel aora gomang te dagiman mu nunga patatuwuram ale ko nuet koma te bugura kulukam ale moke ali ningi kaparam. ¹³Asele Joseph ko namarari ilagala mu nunga giam, ale Ephraim mu noko kuting sengam ko beteram, bare

mu Israel aora ko ngas ko; se Manasseh mu noko kuting ngas ko beteram, bare mu Israel aora ko sengam ko sanamaram. Se nongorak kote pingi tairam. ¹⁴Bare Israel aora mu kuting sengam mu garukam ale kari uria Ephraim, noko ngas ko sanamiwaram, mu supuling te beteram. Ale kuting ngas mu kuting sengam mu te supuram se garukam ale kari laun Manasseh, noko sengam ko sanamiwaram, mu supuling te beteram.

¹⁵Ale nu Joseph marak tuam, ale iwita balam,

“Aninga ait angatak Abraham Isaac nunga Kaem,

borta ani kuriang la aga bituam agarak tai aitaq,

¹⁶se nuguta Engel ani memek ningi aga sangaru tam, mu kuriang kari ilagala imi marak nungarukko.

Ale nuna te ani se aga ait angatak Abraham se Isaac nanga nanip me yumurokko.

Se nunga kuriang gue paguk ale sor irokko,” mam.

¹⁷Bare Joseph ko nuet ko kuting numi luan te supuram se kuriang nusupuling te awuram mu arigam, ale me amilmilaram. Se nu nuet ko kuting sengam Ephraim supuling te aniram mu tam, ale Manasseh supuling te bita se, ¹⁸“Mena, aninga Ba, imi kari laun. Nika kiting sengam mu noko supuling te bitarko,” mam.

¹⁹Bare ko nuet kuting tagi batogam ale mam, “Ani ko ikisam, aga namar, ani ko ikiwasam,” mam. “Nu betela noko gue te kariimet motam biya bo aratuk se nu nup biya karogotala bagarukko. Bare ko uria mu nu kiaruk ale nup biya nunguning bagarukko. Se noko gue te mu kariimet saki nunga ilu biguwumon se suanta bagamonko.”*

²⁰Ale tom nung te la marak nungaram ale balam,

*48:19 Israel koma north mu kam sikina Ephraim masan.

“Udagi Israel kariimet nunga saki alo marak den nungaru se iwita balmonko, ‘Kaem Ephraim Manasseh nungumik te beteram turan nina ningimik te bitirukko,’ ma balmonko.”

Israel aora buta balam, ale Ephraim kariuria mu giruwuram, ale Manasseh kari laun mu udagi ko beteram.[¶]

²¹ Ale Israel aora Joseph maonam, “Ikiko. Ani kuerikko tom pingi aram. Bare Kaem nengerak bagoso mu nengerak peleruk, ninga nenet nenengetak nunga ali te nengerak namarukko. ²² Ale ni mu, nika launari nunga kualala nunguning bagasam, mu ali ningo nunguningkiri, duruk komang kuting, ani Amor arungak kagererem ale nuguting te taem, mu kisisam,” mam.

Jacob ko namarari marak nungaram

49 Jacob ko namarari suen la nunga auram ale mam, “Tai biguwural se mel maingte ningimik te aratukko wore ninga manikko,” mam.

² “Tai biguwural ale nede gurugalko; nina Jacob ko namarari, ninga nenet Israel munakaruk bore ikialko.

³ “Reuben, ni aninga kuriang laun, ni aninga gue gira nunguning se aninga sokel;

ni nip ago se sokel ago, saki alo nunga iwita mena.

⁴ Bare ni nimi ira mena, mu awuk, ni yu lom iwita kuwim suanta te bagara me ikisam;

ni aninga anira kuwim te aragem ale karur tugumem.[§]

⁵ “Simeon se Levi mu launuria,

memek betera te mu nunga munan koma suanta:

nunga baenat mu te kager daong betesan ale kariimikiri nunga moa batutumusan.^{**}

⁶ Ani nunga biguwura ningi me namarikko,

ikia memek ko den kalosan mu ningi me daigekko,

mu awuk, nuna nunga nongomang memek te kariimikiri nunga moman se kueman,

se bulmakau nusuwik pisi batutumuman mu kumik duap bo mena.

⁷ Nononga nongomang magara mu memek biya, se koma memek arigimonko!

Ani nunga parusuwurik se Israel ningi kuwim suanta te me bagamonko.

⁸ “Judah, nika launuria mu nip patawumonko;

nika kager kari mu nodogotak te nunga ilup ale nunga menawurko;

ka launuria mu nubugura kulukuru kisimonko.

⁹ Ni lion kulak bo iwita, O Judah aninga namar;

nika inang moa nasam ale pelesam

ka kiwim te nimi dingumusam ale taga anisam.

Awiri kumik nguangara mena nika amuma ikiso? Mena.

¹⁰ Supuling ura betera ko tam, Judah kuting

te iluwa ko kualuwong luan te beteram se aniso mu,

gue kigilik bo tairuk me taukko;

bare kotam nunguning, noko gue, mu tairuk tauk ale iluwok,

[¶]48:20 Hebrews 11:21 ago arikko.

[§]49:4 Genesis 35:22.

^{**}49:5 Genesis 34:25-26.

ale te kariimet suen la nunga bituok se kuring bowa ningi bagamonko.^{††}

¹¹ Nu ko donkey tam waen karogo kalok, ale donkey ko gotek waen kower ningo mu karogo kalokko;

ale ko guang mu waen kiri gueyam mu karogo lilim aruk ale te numi bala tuokko.

¹² Noko motam mu kaetam, waen ko kiri mu kiaram, se ko kore nikim mu amin kiri siraram mu kiaram.

¹³ “Zebulun mu langi gagi duap te bagarukko;

se noko saun korang mu dal te tai nagu aratu namamonko;

se noko ali ko tom mu nama Sidon karogo numi iluwokko.

¹⁴ “Issachar mu nu donkey sokel ago iwita,

bare nu mel kota giokko wore ningi kaposo ale am ani lagoso.

¹⁵ Nu anira kuwim bo se ali ningo arigiso,

te noman saparukko yawara, mu te dagiso,

ale umu te kari nobowa ningi dungan ura bita se mel ikup ikup gi lagoso.

¹⁶ “Dan mu Israel ningi, noko kariimet motam mu nunga tutura kari bagarukko.

¹⁷ Nu mot memek iwita lage norogen ko бага se,

horse suwik ponor usiso se kari horse awote mu buring ko daguloso,

iwita bagarukko.

¹⁸ “O Yawe, ani ni aga sangaruko nikate la loaga lagasam.

¹⁹ “Gad mu tere kari motam bo taimon ilak kagermonko,

bare nu nunga moruk ale nunga karukko.

²⁰ “Asher ko inang mu duap duap se ningo ningo;

se na inang mu king naukko koma.

²¹ “Naphtali mu deer bo mayang batagorman se

ko gomang te geraga se kuriang ningo ningo nunga iluso iwita.

²² “Joseph mu mayang waen nunguning karogo,

yu gotek bo duap te wore toroman;

se ko kower maiso namoso ale kar aragoso kiaso komasang ko kaposo wore iwita.

²³ Kager kari memek nongomang memek te nunga daga wol kote tagiman.

²⁴ Bare nu gek am бага se kiaram;

noko kuting daga wol karogo mu sokel me kuakaso,

mu awuk, Jacob ko Kaem Sokel Garagar, Israel ko Bitua Kari, se ko Manga Gek am, mu nu saongam.^{‡‡}

²⁵ Joseph, nika niet ko Kaem ni ninguru ka sangarso,

Kaem Sokel Garagar melmasak suen biya te marak kisiso:

tuwik se worem te munan kisiso,

yu ali ningi se yu naguwošo mu te marak kisiso,

kuriang suen biya te marak kisiso.

²⁶ Nika niet ko marak kisas mu girakala ko duruk bibiya imi mu nunga kiaram, ale kumik menara mena.

Marak suen la ni Joseph kete la nama saparam,

se ni ka launuria ningi ni kari dom bagerko.

²⁷ “Benjamin mu kausik diwang bo daong karogo wore iwita bagoso;

nu tumongola mel diwang bo moa kam daongaso,

^{††}49:10 Israel ko king suen la mu Judah ko gue te arataman, tai Jesus aratam: Revelation 5:5.

^{‡‡}49:24 Joseph gek am bagaram: 2 Corinthians 10:4; Ephesians 6:10-13.

ale bainga ningi ko sikisaki arungu mel diwang mu parusuwu numi tui kam melmasak parusuwuso.”

²⁸Se imi Israel ko kariimet motam 12 mu nunga nonet marak den nongoma nongoma nunga kiwem te iki se nungaram.

Jacob kueram se mutim tuguman

²⁹Tom nu kiti guruga ko den imi nungaram mu nu mam, “Aninga kariimet giriman aniwasan mu nongote namarikko tom pingi aram. Ani agarak nama Heth kari Ephron ko ali te, manga gogong ningi aga beteralko. ³⁰Manga gogong mu Machpelah aniso, Mamre duap te se Canaan sor te. Manga gogong mu Abraham noko ali motam ko diaram, ale ko ali karogo diaram. ³¹Se Abraham ko nuwus Sarah ilak umu te nunga mutim tuguman. Ale Isaac ko nuwus Rebekah ilak umu te tala nunga mutim tuguman. Se ani aga imet Leah kuwim suanta nukung te la mutim tugumem. ³²Abraham ali se manga gogong umu Heth kari nongote dia tam. Se ani umutang te tala aga mutim tugumalko.”

³³Jacob den umu ko namarari nunga manaru saparam, mu nu suwik tagi patatuwu ko anira kuwim te awuram, ale kuamili kutuwam se ko nuet nongotak nogowom karo namaram.

50 Se Joseph ko nuet awote dagulam iluwam ale ilak mokaso. ²Ale ko ura kari, kari kuera se kumik guang nunga se me iwira, mu nunga maonam se taiman ko nuet Israel kumik guang nungurman. ³Nuna day 40 ko ningi ura umu bita gilingiman. Ura mu day tom uwutata taso. Se Egypt kariimet day tom 70 ko Jacob ko mo nia lagakasan.

⁴Se nongomang bataga se ma niara ko tom mu menaram se Joseph Pharaoh

ko ura supuling nunga maonam, “Nina ani ago ko amilmilasan agi mu, aninga den imi tal ale Pharaoh maonalko: ⁵Tom aninga ait kuerukko nega se iwita aga maonam, tom nu kueruk mu ani ilak Canaan sor te kuwim nungam wore te ilak nama mutim tugumekko mam. Se ani aing maem, butata bitirikkowo maem. Se aninga angamang mu ni balu se ani aga ait ilak nama mutim tugumek, asele pelerik tairikko.”

⁶Se Pharaoh den koma iwita balam, “Mu terong. Nika niet balam se ni aing maem butata ilak nama mutim tugum ale tairko.”

⁷⁻⁸Se Joseph nuet mutim tugumokko ilak nama tarigiram. Se Pharaoh ko ura supuling, se Egypt kari bibiya, se Joseph ko imet kuriang, se ko kari-imikiri se ko launuria se ko nuet ko kari-imikiri suen la nu ilak namaman. Se ura kari sang la kuriang gotektek se sipsip goat bulmakau nunga bitaru se Goshen bagakasan. ⁹Karis se kari horse te geragawara mu ago Joseph ilak namaman. Se kariimet umu kariimet motam biya bo nu ilak namaman.

¹⁰Se tom nuna nama Jordan duap te, Atad ko ali wolong na muguri te warsan ale nungursan burangasan mu te, mu nuna biyala mo niakasan. Ale sor mu te week suanta ko Joseph ko nuet ko mo nia lagakaso. ¹¹Se Canaan kariimet sor umu te bagaman mu ma niara Atad ko sor wolong umu te mu arigiman, ale nunumi manarukasan, “Egypt alo nongomang ninguru batagoso se mo niawasan,” makasan. Bore te se sor Jordan ko duap te umu nup beteman Abel Mizraim mamam.”[¶]

¹²Se Jacob ko namarari nu balam butata bita gilingiman. ¹³Nuna giman ilak Canaan namaman, ale ali Machpelah, ko mutim gogong Mamre duap te mu ningi

[¶]50:11 Nup Abel Mizraim mu ko nunguning mu “Egypt nunga ma”.

mutim tuguman. Ali mu girakala Abraham Heth kari Ephron kote dia tam.
¹⁴ Joseph ko nuet mutim tugumam mu nu ko launuria se kariimet ilak namaman mu arungak peleram Egypt namaram.

Joseph ko launuria nunga nguangara menawuram

¹⁵ Se Joseph ko launuria mu ko iki-man, nononga nonet mu kueram, buta se nuna nunumi manarukasan, “Joseph pa memek ana nukote beteman mu te sanamaruk ale koma ko nanga bita maguwurokko agi?” makasan. ¹⁶ Ale nuna den bo Joseph kote beteman ale manorman, “Nika niet kuerukko se iwita nanga maonam, ¹⁷ ‘Nina aninga agiring iwita Joseph maonalko,’ mam: ‘Ani iwita balsam, nika launari nika bita maguwu-man, bare ni nunga memek mu am siwu nungaruko,’ mam. Buta se ana nika niet ko Kaem ko ura kari, ni ana nanga memek siwu nangaruko wosengasan,” maman. Se Joseph den umu ikiam ale niakaso.

¹⁸ Bare ko launuria mu kote taiman ale koma dugu te dagulaman ale maman, “Ana nika ura dungan kari,” maman.

¹⁹ Bare Joseph nunga maonam, “Nina me nguangaralko. Ani Kaem mena. ²⁰ Nina ani memek ko lage te iki se aga beteman. Bare Kaem nenenga ikia memek mu tam ale ningo ko lage te

beteram. Se aita bitawoso iwita, kariimet suen la te nunga saongam. ²¹ Bore te se nina aita me nguangaralko. Ani nina se nunga kuriang ago nunga sinar taikko.” Ale nu den welang te aking non-gomang sokel tuam.

Joseph kueram

²² Se Joseph, ko launuria, se ko nuet ko kariimet lilim Egypt bagakasan. Nu yia tom 110 ko bagaram. ²³ Ale ko namar Ephraim ko gue te ko girigir aratam se arigam. Se Manasseh ko namar Makir ko kuriang bilangaman mu Joseph gomang te nunga awuram ale noko ma balam.

²⁴ Se Joseph ko launuria nunga maonam, “Ani kuerikko tom pingi aram. Bare Kaem nina nunga sanguk ale sor imi te nunga giok ale nengerak ali sor nu balu Abraham Isaac se Jacob nungaram mu te nengerak peleruk namarukko,” mam.

²⁵ Ale Joseph Israel ko namarari nunga maonam se den imi ilak kaloman, “Nun-guningta Kaem tairuk ale nunga sangukko. Se tom mu te aninga asokel bilal ale gial ago sor imi beteral ale namaralko,” mam.

²⁶ Ale Joseph motam kuiniram. Noko yia tom mu 110 ko bagaram. Noko kumik guang mu me iwirokko iki se nungurman burangaman, ale Egypt sor te kes ningi beteman.^{§§}

§§50:26 Joseph: Acts 7:9-16; Hebrews 11:21-22.

RUTH

Ruth mu Moab sor ko imet bo, bare nu Israel kariimet ilagala Elimelech se Naomi nunga namar bo ilak nokaso. Bare udagi ko kuari kueram se ko nome gera Naomi ilak bagakaso. Se tom Naomi peleram ko sor duap ko Israel namaram mu Ruth ilak namaram. Ale umu te aking Israel kari bo tala tam, kari mu ko nup Boaz. Se Ruth Boaz ilak nunga nunumas Jesse tuagu te taleng mu David bilangaram: 4:17; Matthew 1:5-6. Se David ko gue te kaparam namaram mu Jesus bilangaram: Matthew 1:16.

Naomi imet gerewa ko aratam wore ko dugu duap

1 Israel king mena se kari sinar Israel bitaruwakasan ko tom te, karak biya bo sor mu te kaparam. Se Judah sor ko wonong Bethlehem ko kari bo, ko nuwus se ko namarari ilagala mu nunga giam, ale tom tukunangta ko Judah sor beteman ale namaman Moab sor te bagakasan. ²Kari mu ko nup mu Elimelech, ko nuwus Naomi, se ko namarari Mahlon se Kilion. Nuna Ephrathah (Efrata) kariimet, nunga wonong Bethlehem, Judah sor te, bare namaman Moab bagakasan.

³Umu te baga Naomi ko kuari Elimelech kueram. Se nu ko namarari ilagala mu nongorak bagakaso. ⁴Se nuna Moab imet nunga giman, bo ko nup Orpah, se bo Ruth. Nuna sor mu te yia tom 10 iwita bagaman se ⁵Mahlon Kilion ilak agotala kueman. Se Naomi kari se kuriang mena kota bagakaso.

Naomi Ruth ilak Bethlehem peleman namaman

⁶Naomi Moab baga se, Yawe ko kariimet nunga ikup arigam ale na inang te nunga saongam mu ko den ikiam ale no-

tonari ago pelemonko nunumi nunguru burangikasan. ⁷Nu ko notonari ilagala mu arungu sor te bagaman mu beteman ale peleman Judah sor te namakasan.

⁸Nuna aolak ilu se, Naomi ko notonari ilagala mu nunga maonam, “Nina peleral ale ninga ninam nenet alo nongote namaralko. Nina ilagala munan ningo ani se aga namarari ilagala mu nangate beteman, se angamang mu Yawe uwu-tatala nengete ningo la bitirukko. ⁹Se kawam digo iru pueneral agi mu, Yawe ninga kawam digo lilim ago ninga bituok se ningo la bagaralko,” mam.

Asele Naomi wete nunga yasaram ale nongorak sail te niakasan. ¹⁰Bare imet ilagala mu manorman, “Mena. Ana am ni kerak ka kariimet nongote namanakko,” maman.

¹¹Bare Naomi mam, “Aga nanawusari, nina am peleralko. Ani kuriang kari bo ago iluwek se nina nongorak nalko wore asele agarak tairalko. ¹²Buta se aga nanawusari, am peleral ale namaralko. Ani garukerem ale kari bo iru taikko iwita mena. Agi terong iwita ikiek ale aitaq tirom kari bo taik agi, ale kuriang kari nunga iluwek ta, ¹³bare mu nina kari amon se nongorak nalko kimi bita lagaralko tala, se tom ninga kiarukko. Mena, aga nanawusari, nego ko angamang ninguru batagoso. Bare Yawe buring gurugu aisam mu ko ikup aningate mu am biya nunguningkiri!” mam.

¹⁴Asele akingtala biyala niakasan. Se Orpah akingtala nome yasaram ale asele beteram namakaso. Bare Ruth mu Naomi yasaram ale ilukuawuram ilak bagakaso.

¹⁵Se Naomi mam, “Arikko, ka bo mu peleram ko kariimet nongote se ko kaem alo nongote namoso. Ni betela kowom karo ale namarko,” mam.

¹⁶Bare Ruth mam, “Ni ani ka bitirik ale pelerikko me aga diruwurko,” mam. “Ni apareyate namar, mu ani agotala

namarikko. Ni apareyate bager, mu ani agotala mu te bagarikko. Nika kariimet mu aninga kariimet tala, se nika Kaem mu aninga Kaem tala. ¹⁷Ni apareyate бага кuar, mu ani umu te tala бага кuerik, se umu te aga mutim tugumonko. Mateng suanta diram ni analak nanga pagukko. Ani aga den balem umu lage bo kigilik te kulukek agi mu, Yawe am ikup memek nunguningkiri aisukko,” mam. ¹⁸Se tom Naomi nu Ruth ko ikia gomang motam mu uwuta arigam, mu udagi den bo ago me maonam.

¹⁹Buta se Naomi Ruth ilak wete aol lak iluman nama Bethlehem arataman. Tom nuna ilagala Bethlehem kasu nagu-man mu kariimet nungarkaman ale suen la amilmilakasan. Se nunga imet nunumi isarukasan, “Ewere Naomi e?” makasan.

²⁰Se Naomi nunga maonam, “Udagi ani Naomi ko me aga auralko. Mara ko aga auralko,” mam. “Mu awuk, Yawe Sokel Garagar mu ikup yaman memek aisam.* ²¹Tom ani wonong beterem namerem mu, ani aga kari, aga kuriang alo, se aga mel ago namerem, bare aitak pelerem mu Yawe agiting ipi agarak peleram tairam. Se Yawe, Kaem Sokel Garagar, mu memek ikup tawun biya aisam. Se nina anape ko Naomi ko aga auralko?” mam.

²²Se Naomi noton Ruth, Moab imet, mu ilak uwutata Moab sor beteman ale peleman. Nuna inang muguri barley masan mu gia ko tom duap bitawaram se tai Bethlehem arataman.

Ruth namaram ale Boaz ko ningam ningi ura tokaso

2 Naomi ko kuari Elimelech ko gue suan bo, ko nup mu Boaz, nu kari nup biya.

²Tom bo Ruth, Moab imet, mu Naomi maonam, “Aninga ikia mu ura kari-imet inang barley bataguru giwasan owore nongote namarik, se ura supuling agarkuk ale amilmilaruk agi mu, ani inang batutumu gisan se sang nubiring ko kaposo mu giekko,” mam.[†]

Se Naomi mam, “Aga nanawus yawara, mu terong, am namarko,” mam. ³Se Ruth namaram ale ura kari inang nunguning batutumukasan mu nogowom karo se saki kapakaso mu gikaso. Nu Boaz ko tom luan ningi kaparam ale inang gikaso mu me ko ikikaso tala. Kari Boaz mu Elimelech ko gue suan tala.

⁴Tom me maiyam, Boaz Bethlehem mu tairam. Nu ko ura kariimet den amilmil nunga maonam, “Yawe nengerak bagoso!” mam. Se nuna koma balman, “Yawe marak kisokko!” maman.

⁵Se Boaz ko ura kari supuling, ura kariimet nunga bitaruwara, mu isuam, “Imet itiwik mu awiri ko?” mam.

⁶Se ko ura kari mu mam, “Mu Moab imet itiwik, Naomi ilak Moab sor te wore tairam,” mam. ⁷“Nu iwita aga isuam, ‘Ani am ura kari nogowom karik ale na nunguning gisan se saki ali te kaposo mu giekko terong e?’ mam. Ale turomola la wore katir noman me saparam, am ura iluwaram se tai aitakta katirta noman sapawoso se ni taisam,” mam.

*1:20 Nup Naomi ko nunguning mu bagara guyak yawarakala iwita. Se nup Mara ko nunguning mu bagara ikup karogo se amilmil mena.

†2:2 Kaem Israel alo iwita nunga maonam, inang gia ko tom te mu nuna inang sang la gimon se sang am aniruk mu kariimet nungumik mel mena mu am gimonko: Deuteronomy 24:19-22.

⁸Se Boaz Ruth maonam, “Aga nanawus, ikiko. Ni tom luan saki ningi me namar ale tom luan imi me bitarko. Ni aninga ura imet kulak arungu pingi bagerko,” mam. ⁹“Ale tom luan aguwaya mu te inang bataguru giwasan mu ninguru arik ale kuriang itiwik nogowom karoko. Ani aga ura kari kulak nunga manem, ni kerak me kaemonko. Se tom ni yu ko kuar agi mu, namar ale kari kulak yu ko kuting te utu awuman mu am noko,” mam.

¹⁰Se Ruth bugura kulukam ale koma motam ali te kaparam se maonam, “Ani sor bo iwareng ko imet, bare ni awuk aninga ari ikieni ale munan ningo butata angimik te beterem?” mam.

¹¹Bare Boaz noko den koma balam ale mam, “Ani ni ka kari kueram se munan suen la ka neme kumik te beterem mu aga manorman se iki saperem. Ale aguwaya ka niet niam nunga beterem, ka sor wonong nunguning beterem, ale sor bo ko kariimet ni girakala me nunga iki ariga wore nunga ningi bagerko tairem. ¹²Buta se Yawe, Israel ko Kaem, ni ko luman bowa ningi yumurko tairem, mu nika munan mu ko koma yawara lilim la kisokko,” mam.

¹³Se Ruth akingtala mam, “Kari dom, ni munan ningo aningate beterem. Ani nika ura imet bo mena wore, ni den ningo aga manem ale angamang motam sokel tuem se ani amilmilasam,” mam.

¹⁴Se na nana ko tom te mu Boaz nu maonam, “Ewela tair ale aninga bread ewere sang noko. Bread sang to ale waen te ilu se noko,” mam.

Se Ruth ura kariimet arungu daigam bagakaso, se Boaz barley nunguning saki tama te kaiman mu Ruth bolala awu tuam. Se nu inang nam nama kumik ago terong mam se ko na nukum mu am anikaso. ¹⁵Tom nu barasam ale aking-

tala ura taukko namakaso mu te, Boaz ko ura kari nunga maonam, “Nu inang gi gi namaruk ale saki siping ago kutukutuk mam kaparam mu karogo giok, mu am nemetam la arigal, den bo me maonalko, mena. ¹⁶Bare nina giral ale nunguning saki maingkala kalo awura se anira mu sang gial ale am waru awural se aniruk se nu bolala awurok ale giokko. Nu me giokko iwita me maonalko, am ari se bagaral se giokko,” mam.

¹⁷Se Ruth ura towaram la nama sor baingam. Asele ko inang nunguning bolala awuram mu nungam burangaram, ale inang muguri mu giam ale inang te gia ko guang bo biya mu ningi tugumam, ko ikup mu 13 kilogram iwita. ¹⁸Ale giam ago uningi namaram ale nome kausam se arigam. Asele na kowarkalal nam ko nukum mu nome tuam.

¹⁹Se nome nu isuam, “Ni aitak awiri ko tom luan ningi na nunguning bolala awurem? Kari awiriya ni karkam ale ka saongam mu mel ningo ningo kote kapa tui se lagarukko!” mam.

Se nu awiriya kote tom luan ningi inang muguri giam mu ko balam gugugam, ale mam, “Kari mu ko nup Boaz i,” mam.

²⁰Se Naomi “Aik e?” mam. “Yawe marak ningo tuokko!” mam. Ale noton maonam, “Yawe kariimet kuera se kariimet marak bagara mu ningo la nongote beteso.” Ale mam, “Kari mu anananga gue suan bo, se nu anananga saonga ko ura mu ko kuting te aniso tala,” mam.[‡]

²¹Se Ruth, Moab imet, mu balam, “Mel bo tala, Boaz ani aking pelerik namarik ale ura iluwekko aga maonam. Nu mam ani noko ura imet arungu pingi la ura ilu sagarik se nama na nunguning bolala awura ko ura mu menarukko mam.”

[‡]2:20 Deuteronomy 25:5-10; Leviticus 25:25,47-49.

²²Se Naomi nu maonam, “Mu yawarakala! Ni noko ura imet itiwik arungu am ura toko. Ni tom luan bo kigilik ningi ura iluwer se kariimet i bo ka bita maguwurok bore ko,” mam.

²³Buta se Ruth namaram ale Boaz ko ura imet itiwik arungu pingi la ura iluwakaso. Nu ura iluwaram la, barley se wheat nunguning te bolala awura ko tom mu menaram. Se Ruth eng am nome ilak umu te bagakaso.

Ruth barley nunga burangara ko kuwim te namaram

3 Tom bo Naomi noton Ruth iwita maonam, “Aga nanawus, ani kari bo arigek se ni kerak nauk ale nika bituok se ni terong la bagerko. ²Se ni ko ikisam, Boaz, ni ko ura imet kulak non-gorak ura tokasam mu anananga gue suan bo. Se aitaq tirom mu nu barley te nunga burangara ko kuwim mu te ura iluwokko. ³Buta se ni guru, ka guang ningo nunguning mu tugum, ale oil siring yawara mu kimik te sapar, ale kuwim te ura towoso mu te nama kapar, bare ni mu te nama kaperem mu me nimi sapar se ko ikiokko, am nimi kaluwur ale bager se nu ko yu inang no kutuwurokko. ⁴Ale tom nu anirokko namaruk mu, ni nu kuwim apareya te taga aniso mu ni ninguru arikko. Asele namar, ale ko guang numi te iram mu kinikan sang patawur ale kumik duap te taga anirko. Asele aguwaya mu nu nika manuk se ikiko,” mam.

⁵Se Ruth mam, “Ani ni balem mu butata bitirikko,” mam. ⁶Asele nu ko nome balam butata kuwim mu te nama kaparam.

⁷Se tom Boaz na yu no kutuwuram mu nu amilmil te nama lagaram ale dun te biya, kuwim inang muguri te bolala awuman mu te taga aniram. Se Ruth kumik nirung mena kote namaram ale guang numi te iram mu dun sang

patawuram ale kumik duap te taga aniram. ⁸Se Boaz aniram nama mung lukan ta, mel bo kumik duap te iwita ko ikiam, ale numi gurugam mu imet bo kumik duap te aniwaram se arigam, ale tingam, ⁹ale “Ni awiri ya?” mam.

“Ani Ruth i, nika bitua bowa ningi bagasam. Ka guang dun saki te aga irako, mu awuk, aninga sinar ta ko ura mu ni kiting te aniso tala,” mam.

¹⁰Se Boaz mam, “Aga nanawus, Yawe ni kerak bagoso,” mam. “Ni ka kilek ningo aitaq beterem imi mu nika kilek ningo ekela uleng beterem mu kia saparam. Ni kari kulak suen biya, nungumik mel ago se nungumik mel mena bagasan, bare ni nunga kamin me tugumem. ¹¹Buta se aga nanawus, me nguangerko. Ni anapeya ko balu mu ani am bita saparikko. Aninga kariimet aga wonong suan alo mu suen la ko ikisan, ni imet ningo bo. ¹²Se mu nunguningta, ani nika kari ko gue suan bo, se nika bitua ko ura mu ani agiting te aniso tala. Bare anananga bo tala aninga ilu kia kam, nu nunguningkiri nika bituokko mu bagoso tala. ¹³Bare tirom imi, imi te bager, ale turomola asele ani ko ikiek, nu nika bituokko amilmilaruk, mu terong, nika bituokko. Bare nu uwuta bitirukko me kueruk agi mu, nunguningta nunguningkiri Yawe marak bagoso se ani balsam, ani ka bituekko. Se aitaq tirom imi ko mu imi te anir ale asele ko,” mam.

¹⁴Se Ruth nu kumik duap te aniram nama ukiram. Bare munumuning ago, kariimet numi koma arigokko me terong la, nu barasam. Se Boaz maonam, “Kariimet bo ni imi te tairem mu me ta ko ikiokko,” mam.

¹⁵Ale nu maonam, “Marir ko guang kimik te irem sowore karogo tai ulaluwurko,” mam. Se Ruth butata beteram. Se Boaz barley nunguning sang ningi waram, ko ikup mu 20

kilogram iwita, asele patawu tuam se giam ale peleram wonong te namaram.

¹⁶Se Ruth peleram nama nome kote namaram, se Naomi nu isuam, “Aga nanawus, awuk? Dun awuk? Awuk aratam?” mam.

Se Ruth munan suen biya Boaz nukote beteram mu maonam se iki saparam.

¹⁷“Se barley nunguning ko ikup 20 kilogram imi tugu aisu se mam, ni kiting ipi piler ale ka neme kote me namarko mam.”

¹⁸Se Naomi mam, “Aga nanawus, ni me neger, ni am бага asele anapeya aratuk mu ko ikiko. Mu awuk, kari umu ikia am moawuruk se dun imi aitakta la nungok se ikikowo,” mam.

Boaz nu Ruth noko imet ko auwam

4 Tom me maiyam se Boaz nama tarigiram ale wonong ko lage kuring ago biguwura kuwim mu te dagiwaram. Se tom noko gue suan bo, nu ko Ruth maonam, mu tairam, mu nu maonam, “Aga bo, iwita tair ale dagiko,” mam. Se kari mu namaram ale daigam.

²Se Boaz wonong ko kari dom nunga tom kuting koma singsang nunga giam ale nunga maonam, “Nina iwita tai daigalko,” mam, se tai dagiman. ³Asele nu ko gue suan mu maonam, “Naomi, Moab sor te бага tairam, mu ni analak nanga launuria Elimelech ko ali bilik wore awiriya diarukko wore ko ilu arigiso. ⁴Ani ko ikiem, ani mel imi am ko ka manik se ikiko, mu awuk, ni mu mel imi ko kotam gira nunguning. Ani iwita nika manaru se nika isuek se ni kari dom imi te dagiwasan nomokete se aninga kariimet nomokete ni ali mu dierko, mu dierko. Bare mena agi mu, wetang la aga manaru se ikiekko. Mu awuk, kariimet bo kilimik mel imi ko kotam mena. Mu

ni gira se ani ka atumukira bagasam,” mam.

Se ko gue suan mu balam, “Ani di- arikkowo,” mam.

⁵Asele Boaz nu maonam, “Buta se tom ni Naomi se Ruth, Moab imet, mu non-gote ali mu dier, mu ni kari kueram mu ko imet gerewa karogo to se noko nup se ko melmasak mu me yumu maga namarukko,” mam.

⁶Uwuta balam mu te aking ko gue suan mu mam, “Buta mu ani ali mu me diarikko. Ani buta bitirik, bare ani agata aga kuriang gue nunga melmasak maguwurik bore ko,” mam. Ale “Ni dierko,” mam. “Ani diarikko iwita me ikisam,” mam.

⁷Girakala Israel alo nunga munan te mu, kariimet bo, bo kote mel diaso ale taukko, mu nu agi ko komasang mu suwik gomang kutuwu komasang mu tuokko. Nuna kilek umu te munan umu te sokel tusan.[†]

⁸Se Boaz ko bo mu nu maonam, “Ni keta dierko,” ma se nu suwik gomang kutuwuram.

⁹Asele Boaz kari dom alo se kariimet suen la nunga maonam, “Aitak nina munan imi nemetam te arigiman. Ani Naomi kote Elimelech se Kilion se Mahlon nunga melmasak lilim dia tasam bo. ¹⁰Ale Ruth, Moab imet, Mahlon ko nuwus gerewa, mu aninga aiwus arukko. Ani munan imi te kari kueram umu ko nup se ko melmasak suen biya ko gue suan nunga ningi se wonong lilim ningi me yumu namarukko. Nina suen la munan imi nemetam nede te ari iki sapa- man, se mu butata anirukko!” mam.

¹¹Se kari dom alo se kariimet suen la wonong ko lage kuring ko bagaman mu balman, “Ana nanga namotam nade te ko ari iki sapa- man,” maman. “Yawe imet nika kawam pueneso mu sanguk,

[†]4:7 Deuteronomy 25:8-9.

se nu Rachel se Leah ilak nunga kuriang gue te kariimet motam biya Israel aratam, iwita bagarukko. Se ni mu sokel ago ka gue suan Ephrath alo nunga ningi, se Bethlehem wonong ningi nip ago bagerko. ¹²Se Yawe nu imet kulak imi kumik te, kuriang gue suen biya kapa kisokko, se Judah Tamar ilak nu-tagu te Perez ko kuriang kapaman iwita kapamonko.”[§]

Naomi namar gemaram

¹³Se Boaz nu Ruth noko imet ko tam, ale ilak bagaram. Se Yawe nunga saongam se Ruth tuagu aratam, se kuriang kari bo iluwam. ¹⁴Se wonong ko imet suen la mu Naomi manarukasan, “Yawe nup patawunakko, mu awuk, nuguta ni ka nimas imi ka sangukko kisam. Se nu nup ago Israel alo nunga ningi bagarukko! ¹⁵Nu ni amilmil kisok, ale tom ni garuker mu nu ninguru ka sangukko. Munan bo kuriang kari seven ta me kete betemonko koma, bare nika neton, ninguru ka kueso, imi

kete beteram ale nimas imi ilu kisam,” makasan.

¹⁶Se Naomi kuriang patawuram kualuwong te beteram ale ko sinar tokaso. ¹⁷Se imet umu te bagara mu balukasan, “Naomi ko namar ago,” makasan. Ale nup beteman Obed i maman. Obed tuagu te mu Jesse bilangaram, se Jesse tuagu te mu David bilangaram.

David ko nuet nongotak taleng girigir usir nunup

¹⁸Imi mu Perez ko kuriang gue luan namaram wore nunga nunup:

Perez tuagu te mu Hezron,

¹⁹se Hezron tuagu te mu Ram,
se Ram tuagu te mu Amminadab,

²⁰se Amminadab tuagu te mu Nahshon,

se Nahshon tuagu te mu Salmon,

²¹se Salmon tuagu te mu Boaz,

se Boaz tuagu te mu Obed,

²²se Obed tuagu te mu Jesse,

se Jesse tuagu te mu David.

[§]4:12 Rachel Leah ilak: Genesis 30. Tamar mu Ruth turan, sor bo ko imet bo, Judah ko mena: Genesis 38; Matthew 1:3. Noko kuriang Perez ko kuriang suen biya: Genesis 46:12.

PSALMS

Psalm ko batoga saki mu wur, se batoga sang mu guranek; psalm saki mu kari kota suanta ko gomang motam Kaem manarso, se psalm saki mu suen la ilu biguwura la nongomang motam Kaem kasursan. Ali imi te tom saki ana amilmil te bagasan, tom saki ikup ningi kapasan. Bare amilmil tom te agi, ikup tom ningi, wore ana pempem la Kaem nup patawu se, nangamang motam nu kasurnak, ale nu te la ira sanami se laganakko.

Kariimet bo suanta la psalm lilim me batogam, mena. King David mu suen nuam ta batogam. Se Moses, Solomon, se Korah ko kuriang alo, se Asaph Herman Ethan, kari ari imitang wur saki agotala batagorman. Se psalm saki kariimet batagorman mu nunup wetang te me aniso. Psalms ningi mu Jesus ko den yumura sang karogo balu beteman se aniso (2; 16:9-11; 22; 40:6-8; 110). Den Aleluya psalm sang ningi aniso, se ko nunguning mu Yawe nup patawuralko.

Kariimet diram alo se kariimet memek alo nunga den

1 Awiriya kariimet memek nunga ikia me karo tuso,
ale kariimet memek betesan mu nunga nomolak me karoso,
agi kariimet den nunguning mu mel yam ko betera mu arungu me dagiso,
mu nu amilmil ago bagarukko.
²Nu Yawe ko den ninguru ko amilmiloso,
ale tirom woremkalal den mu ko kuamin tugu se lagoso.
³Kari umu nu tam yu norogen te aguwa se бага ko tom te nunguning kapa se gawa me marakaso wore toroman.

Se nu anapeya nungurso mu am ningo la arataso.

⁴Kariimet memek mu uwuta mena.

Nuna tam gawa merang daula itugu warso iwitata.

⁵Buta se kariimet memek alo mu tutura kam te koma memek tamonko;
nuna kariimet ningo diram mu nunga biguwura ningi me bagamonko.

⁶Mu awuk, Yawe mu kariimet ningo diram mu nunga bagara aolak bitaruwoso;
bare kariimet memek alo mu sarenga namamonko.

Yawe se ko kari king biya ko atumukiram wore ko den

2 Awuk se ali sor lilim la ko kariimet nongomang magoso se ikia memek duap duap betemonko den kalosan? Mu kalomon ale betemon, bare nunguning mena.

²Ali sor lilim la ko supuling nongomang suan awuman ale

Yawe se ko kari atumukiram** mu nongorak dun kopa ilumonko den kaloman:

³“Ana nuguring bowa ningi me baganakko,
ana mayang umu batutumunak ale nunga betenak tagi tanakko.”

⁴Bare Yawe duruk uningi daigam бага se nunga gusirso,
ale nunga den kolara balso.

⁵Ale gomang maga se ining nungarso, ale nguangara nungarso, ale balso,

⁶“Kari ani king ko bagarukko balem mu ani marak tuem se aninga duruk laili Zion mu te bagoso.”

⁷Ani Yawe den balam mu balikko:
Nu iwita aga maonam, “Ni aninga kuriang,
se aitak ani nika niet bagasam.

**2:2 Kari atumukiram mu Hebrew den te *meschiach*, Messiah.

⁸Ni aninga isaru se ani ali lilim la, se ko kariimet ago kisekko.

⁹Se ni supuling ura ko tam aora mu te nunga bitaruko, ale kani iwita nunga pakakur se bilik bilik kapamonko.”

¹⁰Buta se, nina king alo, ikia sinar ago la bagaralko;

nina ali sor ko supuling alo, ninguru sinar talko.

¹¹Yawe ko nguanga se kua bowa nagural ale amilmil tualko.

¹²Nina king alo, noko namar suwik duap ningi nebugura kulukalko.

Mena mu, noko gomang magara mu tairatela barasuk ale nina menawurokko.

Ikialko. Kariimet arikaya nu nunga yumura kuwim ko arigisan mu amilmilamonko.

Kaem te la ira sanami se laganakko

(David king ko bagakaso, bare noko kuriang Absalom noko ura nu taukko ago kaeyakaso, se David Absalom ko nagu se den imi balam)^{††}

3 O Yawe, ani ago ko kager kari memek suen biya!

Nuna suen biya nunguningkiri ani agarak kagerawasan!

²Ale nuna ani ago ko balsan,

“Kaem nu me sangukko pa!” masan.

³Bare Yawe, ni keta suanta aninga karem se ni aninga lautem;

ni aninga kager menawusam ale nup biya se sokel aisisam.

⁴Ani Yawe kote sail ago niasam, se nu ko duruk laili mu te бага se agiring iluso.

⁵Ani taga anisam, ale anisam;

ale ukiso se barasasam;

Yawe aga bitarso se memek bo me arigisam.

⁶Ani kager kari memek suen biya nunguningkiri aga laturu sapaman, bare ani me ta nguangasam.

⁷O Yawe, aninga Kaem, bares ale aga bataguru toko!

Ni kari memek alo nogol kulukumur ale nogore motam biagerko.

⁸O Yawe, ni keta anananga Bataguru Ta Kari.

Nika kariimet marak nungaruko.

Kari Kaem nu bitarso wore ko amilmil den

(David ko wur)

4 O aninga Kaem ningo diram, ani nikate airik mu agiring ilupko!

Ani ikup memek ningi bagasam ewere te aga sangaru se aeman saparikko;

nika gemang aisu ale aga wosenga ikiko.

²O kariimet, nina tom amaru te aninga Kaem yawara nibiring tua ko munan mu bita talko ya?

Ale mel duap duap nunguning mena ko kuesan mu se, kaem kawel nunup patawuwasan mu nibiring tualko ya?

³Nina ninguru ikialko:

Yawe kariimet ningo diram mu nunga balam noko mam;

se ani Yawe arusam mu nu ani agiring ikiso.

⁴Nina nguanga se munan memek me beteralko;

ninga anira kuwim te taga aniral kutek mal ale nengemang motam ninguru ko ikialko.

⁵Yawe tama bita tua mu diram la beteral,

ale nu la kote loaga se lagaralko.

⁶Kariimet suen biya esesan,

“Awiri nanga sanguk se daiga bagara ningo ariginakko?” masan.

^{††}3:0 Absalom: 2 Samuel 15-18.

Se Yawe, nika gemang lila te ka ningo nuam anananga nangimik te bitarko.

⁷Se tom na inang se waen iru sor magaruk mu

ani ninguru amilmilarikko.

⁸O Yawe, ni la aga bitarsam, se ani terong bagasam.

Buta se ani mel bo ko me nguangasam; ani taga anisam mu lila te ani kuesam.

Munan ningo diram ko Kaem

(David ko wur)

5 O Yawe, ni aninga aira ikiko; de gurugu ale aga angamang niara ikiko!

²Ni aga King se aga Kaem, aga aira iki ale aga sangaruko!

Ani nikate diram guranek betesam.

³Yawe, ni turomola pempem aninga guranek ikisam;

aninga aira nikate betesam ale koma ko angimik bita lagasam.

⁴Ni Kaem, ni munan memek ko me amilmilasam;

kariimet memek alo mu ni kerak me bagamonko.

⁵Nunumi patawura ko kariimet alo mu ni kema te me bagamonko;

mu awuk, kariimet memek betesan mu ni me nunga kuesam.

⁶Den nunguning me bala ko kariimet mu ni nunga maguwusam;

ale nuguting gue ago mu se, kawel ko kariimet mu ni me ta nunga kuesam nunguningkiri.

⁷Bare ani nika gemang lila biya mu te se, nika kuwim laili ningi am tairikko; ani aimi karogo kapa se, angama ka temple laili mu tuek ale abugura kulukekko.

⁸Yawe, aninga kager kari alo suen biya anisan;

buta se ni ka munan ningo diram mu te aga lage dingumur ale agarak namarko.

⁹Den nuguring te arataso mu am kawel la;

nunga nongomang motam mu bo maguwura ko kiwem karogo terong mam.

Nunga nodogotak nuguring mu kuera ko mutim iwitata;

se nunga nungamili mu den kawel te balsan.

¹⁰Buta se Kaem, ni koma memek nungaruko!

Nongota nunga ikia memek betesan umu nunga taliparuk se memek tamonko.

Nunga memek suen biya mu koma ko nunga karoko,

mu awuk, nuna ni kiring batagorman ko moke.

¹¹Bare kariimet nika kuesan ale ni nunga sangaruko kete taisan, mu ni nunga bitarsam,

se nuna amilmilamon ale amilmil te wur ilu se lagamonko.

¹²Mu awuk, ni kariimet ningo diram mu marak nungarsam;

Yawe, ni nunga kuesam, ale nunga karem iwita nunga kaluwusam.

Kari ikup yaman biya ningi Kaem sangukko aruso

(David ko wur)

6 O Yawe, ani ago ko gemang magaruk se me aga biruwurko; ka gemang magara te memek te me aga bitarko.

²Ani angimik sokel mena kaparam; se ago ko neman bataguk se gemang aisuko;

angimik sokel yaman iki se aniso, se ni sokel iru aisuko.

³Ani angamang tuagu ikup biya; se ni tom amaru te aninga sangaruko?

⁴O Yawe, tair ale aga sangaruko;

gemang aisu ale kuera lage te bagasam mu aga sangaruko.

⁵ Ni ikisam, kariimet kuera mu nika nip biya ko balmonko me terong; se kuera iwiwara ko kuwim te mu awiri nika nip patawurukko terong? Mena.

⁶ Ani niara te angimik sokel mena saparam;

tirom suen biya aninga amononge kapa lagoso,

se aninga anira kuwim pupurut pagoso.

⁷ Ani angimik ko kager kari suen biya, se ani nia mo lagasam, ale amotam kui laga muruwuram, se ani sor arigekko me terong.

⁸ Nina kari memek, tagi talko!

Mu awuk, Yawe aninga niara ikiam.

⁹ Ani nu aga sangukko aurem, se ikiam ale agiring iluwam.

¹⁰ Se aninga bita maguwura ko kari mu nguangara dolara nunga iramurok se nongoma kaluwu namamonko.

Kari Kaem ko tutera ningo te sangukko niaso

(David nu Benjamin ko kari Cush munan beteram wore ko iki se wur imi iluwam)

7 O Yawe, aninga Kaem, ni aninga yu-mura kuwim;

kari aga momonko aga karowasan, se aga sangaru ale aga bataguru toko.

² Mena mu, nuna lion iwita aga batutumumon se katir katir kaparikko, se kariimet bo aga sangukko mena.

³ O Yawe, aninga Kaem, ani memek i bo bitirik se ko ikup angimik te aniruk,

⁴ agi aga tiran yawara ikup te bitirik, agi aga kager kari duap mena nunga bita maguwurik mu asele,

⁵ am agarkiwer se, aga kager kari aga ilu-mon ale

aga momon maguwumon ale ali te aga sapamon se kua namarikko.

Bare ani memek bo me beteram.

⁶ Buta se Yawe, gemang memek te bares ale kari agarak bita karowasan mu nunga maguwurko!

Aninga Kaem, munan diram mu ko sokel ago baluko.

⁷ Se mu ko, ni kariimet suen la kimik duap te nunga bolala awur ale nika daiga kuwim kualala mu te бага se ⁸ suen la nunga tutia saparko.

Ale Yawe, aninga munan diram mu ko aga wetang saparko, O Kaem Kalel Biya.

⁹ Kariimet memek alo imi nunga munan memek mu menawur se kariimet ningo mu terong bagamonko,

mu awuk, ni munan diram ko Kaem; ni kariimet nunga ikia nunga nongomang motam ko iki sapasam.

¹⁰ Kaem Kalel Biya mu aninga karem; nu kariimet nongomang diram mu nunga sangaru taso.

¹¹ Nu tutera ura diram la beteso; nu pempem ko gomang magara wetang saposo.

¹² Se kariimet bo me giris palaguk mu sinar taukko:

Kaem ko batir kore iluwam, ale ko daga wol tagiram ale sinar ago bagoso.

¹³ Nu kager ko mel nungam burangaram, ale gatu kore tamatama mu gi awuram se aniso.

¹⁴ Ikialko! Kari memek alo ikia memek betemonko ko ikia tasan,

kawel betemonko ko den nungursan,

¹⁵ ale kari saki te ningi dagulammonko mutim isan,

bare mu nongota aking ningi dagulasan.

¹⁶ Nuna nongota nunga ikia memek betesan umutang te memek to gilingisan;

ale nongota kager daong betesan mu aking peleso nongota nunga moso.

¹⁷ Ani wur te Yawe Kaem Kalel Biya mu nup patawurikko,

ale noko munan diram la mu ko amilmil tuekko.

**Kaem nup biya mu
kari nup biya tuam**

(David ko wur)

8 O Yawe, anananga Biya,
nika nip biya ali lilim iramuram!
Se taiti gomang lilim te nika nip biya we-
tang awurem.

²Ni kuriang gotektek nuguring te nup
biya tasam,
ale mu nika sokel aora garagar mu we-
tang saposo,
se kariimet ni kerak barimawara mu
nuguring menaso.

³Tom ani taiti gomang te loagasam
ale nika kiting kiwol sige se baras nunga
kuwim kuwim te nunga awurem mu
arigisam,
mu ani ikia tasam:

⁴Bare ana kariimet mu anape mel nun-
guningkiri se
ni ana mel biya ko nanga betesam, ale
ninguru nanga bitarsam?

⁵Ni keta nimi ari se nanga nungem,
ale am nika[‡] bowa ningi nunguningkiri
nanga awurem,
ale nikim se nup biya nangarem.

⁶Ni mel suen la ana nabowa ningi
awurem,
ale ana bitarnakko balem:

⁷sipsip se bulmakau,
se giarum ningi ko melmasak,
⁸se inangnang binga geragasan,
se wal se mel suen la gagi ningi
geragasan,
mu bitaru sapanakko balem.[¶]

⁹O Yawe, anananga Biya,
nika nip biya ali lilim iramuram!

**Kaem ko sokel garagar se ko
kiwem ningo ko amilmil wur**

(David ko wur)

9 O Yawe, ani angamang motam lilim
la te ka nip patawurikko;
ani nika kiwem bibiya duap duap
beterem wore ko balikko.

²Ani angamang motam ningo te nika
amilmilarikko;
O Kaem Kalel Biya, ani wur te nika nip
patawurikko.

³Aninga kager kari ni karkaman ale
naguman peleman;
nuna dagulaman ale mena namaman.

⁴Mu awuk, ni aninga munan ningo wore
ko aga atumu sangem;
ni ka daiga kuwim mu te daigem ale
tutera ningo bitawasam.

⁵Ni sor saki ining nungarem ale kari
memek alo nunga maguwurem;
ni nunga nunup siwu saperem se menara
biya menaram.

⁶Kager kari alo mu memek ko memek,
kumik menara mena owore nunga
maguwuram.

Ni nunga wonong lilim la menawu
saperem;
se kariimet sor umu ko nungamili sapa
namarukko.

⁷Yawe mu nu Kaem pempem бага
lagoso;
nu kiwem ningo ko kua tui lagoso.

⁸Ale nu kariimet suen la munan ningo
diram te nunga tuterukko;
nu tutera ningo te kariimet nunga
bituokko.

⁹Yawe mu kariimet nunga bita
maguwusan wore nunga yumura
kuwim,
ikup tom te nu nunga manga gek am.

[‡]8:5 Hebrew den te *elohim* “gods, God”. Greek den te mu iwita guruguman se aniso:
engel alo nobowa ningi.

[¶]8:8 Genesis 1:28.

¹⁰ O Yawe, awiriya nika nip ko ikiso, mu nu ko loagara mu nikate la beteso, mu awuk, awiriya nikate la loaga lagoso mu ni biring gurugu me tui arigem.

¹¹ Yawe Zion bagoso; wur iluwal ale nup patawuralko! Noko kiwem bibiya beteram mu sor saki nunga ningi balu paogalko.

¹² Nu kariimet ikup yaman giwasan mu nunga me buring gurugam, mena; nu nunga niara ikiam ale kariimet nunga bita maguwusan mu koma memek nungarukko.

¹³ O Yawe, kariimet awiriya aninga bita maguwusan ewere nungarkiko!

Ago ko neman bataguk se kuera mutim kuring te aga patawu toko!

¹⁴ Se ani nika nip biya Zion ko kariimet nongoma te balu pagik ale ni aninga sangaru taem wore ko amilmil biya bitirikko.

¹⁵ Sor saki nongota nunga mutim iluman wore ningi dagulaman; nunga nusuwik mu nongota nunga dagarok kaluwu beteman mu ningi soraram.

¹⁶ Yawe kota ko munan diram mu te numi wetang saparam, se kariimet memek alo mu nongota nunga munan mu giris palagam ale nunga taliparam.

¹⁷ Kariimet memek alo mu kariimet kuera nunga sor te namamonko, kariimet Kaem nubiring tuman mu suen la karogotala.

¹⁸ Bare nu kariimet nungumik mel mena mu me ta nunga kuamili saparukko; se kariimet ikup gi se nukote loaga lagasan mu nu nunga sangukko.

¹⁹ Yawe, baresko! Ni kariimet bo ari sager se me ka kiarukko; sor suen la ni kema te taimon se nunga tuterko.

²⁰ O Biya, ni nguangara aromemek te nunga maguwurko;

sor suen la nunga kasuru se ikimon, mu nuna ali ewere ko kariimet yam.

Kaem kariimet ikup memek ningi bagasan wore kari memek nuguting te nunga bataguru taukko ko wosenga

10 O Yawe, ni awuk se bagara suwuta?

Kariimet ikup arigisan bare awuk se ni me kasagasan?

² Kariimet memek alo nunumi patawusan,

ale nunga ikia memek mu dagarok iwita nungursan ale

kariimet kituwura guat te ilusan.

³ Nuna nunga ikia memek mu ko nunumi patawusan ale

nunga sikisaki kawel te mel gemasan mu nunga atumu sangorsan;

bare nuna Yawe nubiring tusan.

⁴ Nuna nunga nusupuling lagara te Kaem mel yam ko betesan, ale nongota nunga ikia nongomang karo tusan.

⁵ Nuna mel suen biya betesan mu terong la aratu saposi,

se kualala biya namasan ale nika munan nubiring tusan,

ale nunga kager kari mu nunga nusuwik sapasan.

⁶ Ale nongomang ningi la balsan, “Ana sokel ago bagasan;

bo me ta nanga bita maguwurokko,” masan.

⁷ Nononga nuguring mu bala memek se kawel karogo terong mam;

nguagara ko den nungamili kopa te aniso.

⁸ Nuna wonong duap te yumusan ale loaga guruguwa,

kariimet yam am ngual nunga ilusan ale nunga mosan se kuesan.

⁹ Ale lion iwita yumusan ale kariimet

nongota nunumi sangarmonko
me terong wore nunga loaga
guruguwa,
nunga ilusan ale nunga guratasan non-
gorak namasan.

¹⁰ Se kariimet mu memek biya arigisan
ale maga namasan;
kiwem mu te kariimet moa nobowa
tugusan,

¹¹ ale balsan, “Kaem koma motam
kaluwuram ale mel imi me ari ko
ikiokko,” masan.

¹² O Yawe, bares ale kasager lulumerko!
O Kaem, kariimet ikup ningi bagasan
ewere nunga sangaruko!

¹³ Nuna awuk se ni Kaem mel yam ko ka
betesan?

Ale balsan, “Nu ananangate mel bo me
bitirukko pa!” masan.

¹⁴ Bare O Kaem, ni kariimet umu nunga
ikup yaman ko niara mu arigem ale
koma bitarko;

kariimet nungumik saonga mena mu
nikate la loaga lagasan,
mu awuk, ni kariimet nungumik noko-
tam mena mu nunga sangorsam.

¹⁵ Ni kariimet memek mu nunga nosokel
menawurko!

Ale nunga kiwem yumura nunguning
umu ko koma ikup yaman ninguru
ninguru nungaruko!

¹⁶ Yawe, ni King ko butata pempem бага
lagasam;

se kariimet ni mel yam ko ka betesan mu
nika ali te mena namamonko.

¹⁷ O Yawe, ani ko ikisam, ni kariimet
memek ningi бага se kete niasan aisan
mu

ni nuguring ilup ale nongomang motam
sokel tuiko.

¹⁸ Ale ni kuriang marmar se kariimet ki-
tuwura guat mu nunga sangaru
se ali ko kariimet memek mu udagi me
nunga nguangamonko.

Kariimet ningo diram mu Kaem ilak bagamonko

(David ko wur)

11 Yawe mu aninga yumura kuwim.
Se nina anape ko aninga
manorsan,
ani inangnang iwita bingek nama
duruk duap ningi yumurekko aga
manorsan?

² “Arikko!” masan. “Kari memek nunga
daga wol tagi muruwuman ale yumura
la

kariimet ningo diram aolak iluwasan mu
te nunga momonko bagasan.

³ Munan ningo ningo ko nukuri maga
saparam imi mu kariimet ningo diram
mu awuk betemonko? Mena.”

⁴ Bare ikialko. Yawe ko temple laili ningi
bagoso;

nu ko daiga kuwim te kualala bagoso.
Nu loagoso ale kariimet ninguru nun-
garki kutuwuso.

⁵ Nu nungarkoso ale kariimet ningo di-
ram mu nunga amilmiloso;

bare kager daong ko kariimet memek mu
me nunga kueso.

⁶ Noko gomang magara mu tama iwita
sisuwurok se nungumik kuali
kaparukko;

se daula bo kowar biya mu nunga
maguwurokko.

⁷ Mu awuk, Yawe mu ningo se diram;
nu munan diram la anirukko kueso,
se kariimet munan diram la betesan mu
nu arigimonko.

Tom memek ningi saonga ko niara

(David ko wur)

12 O Yawe, nanga sangaruko!
Imi te kari ningo nuam bo ta me
bagoso;

se kariimet nongomang ningi nunguning
mu mena tala.

²Kariimet suen la nunga saki den kawel nunga manorsan;
nuguring te den welang balsan,
bare nongomang ningi kawel biya aniso.

³Buta se Yawe, kariimet den welang kawel
nuguring te aratuwoso mu nuguring kaloko!

Ale kariimet nunumi patawu se anira mu betela nuguring kaloko!

⁴Nuna balsan, “Anananga munak den te anapeya mel ko kuesan mu tanakkowo.

Kari bo ta ana nagiring me kalokko;
ana aguwaya balnakko mu am balnakko,” ma balsan.

⁵Bare Yawe iwita balso,

“Ani kariimet kituwura nunga bita maguwusan se nongota nunumi sangarmonko me terong, mu nunga niara kikiria ikiem;

ale aitak barasik ale kariimet memek mu nuguting te nunga giek ale nunga bituekko.”

⁶Se Yawe ko den mu nunguningta se nikim garagar,

silver tom seven ko, tama kowar tamatama mu te kaisan ale palungursan se nikim kapawoso wore toroman.

⁷Se Yawe, ana ikisan, ni kariimet memek

mu nunga, nanga bitaru se pempem ningo la baganakko.

⁸Tom kariimet kilek memek mu kilek ningo ko balsan ale nup patawusan, mu kari memek alo mu aratasan ale ali eresan ale nunumi patawu patawu geragasan.

Kaem ko saonga ko niara

(David ko wur)

13 O Yawe, ni tom awila nunguningkiri ani ago ko kamili saparukko?

Ni tom awila nunguningkiri ani ago ko kema kaluwurko?

²Ani tom awila nunguningkiri ikia aga moa lagarukko?

ale tirom woremkalal angamang bataga lagarukko?

Tom awila nunguningkiri aga kager kari aga maguwu lagamonko?

³O Yawe, ni aninga Kaem, kema gurugu aisu ale agiring ilupko!

Aga sangaru se ani me kuerikko;

⁴kager kari alo balmon, “Ana ka sokel menawuman,” mamon,

ale amilmilamon, “Ni dagulem,” ma aga balmon bore ko.

⁵Bare ni ani ago ko kua lagasam mu ko ani angamang ningi nunguning aso; ale kager kari nuguting te aga bataguru toko mu ko ani amilmilasam.

⁶Yawe, ani wur iluwek ale nip patawurikko,

mu awuk, ni ani ago ko ningo la bita lagasam.

Kariimet bo Yawe doleng sapara me ikiso

(David ko wur)

14 Kariimet ikia sinar mena mu balsan, “Kaem mena!” masan.

Nunga ikia maga saparam, se nuna munan suen la betesan mu am memek la betesan;

ale bo ta munan ningo me beteso.

²Yawe duruk wonong te бага se loagoso se ko kariimet lilim nongote tai kaposo, nu bo i ikia sinar karogo se nukote la motam bita lagoso wore arigokko loagoso.

³Bare mena. Nuna suen la lage ningo nubiring tui muruwuman,

ale suen la kilek memek te kapa sapaman,

ale bo ta munan ningo bo me bitawoso, am mena biya.

⁴Se kariimet memek bitawara mu awuk?
Nuna me ari ikimonko e?

Nuna aninga kariimet bread nokoyam
nunga bita maguwusan;
ale Yawe ko ikia me tasan.

⁵Bare nuna ninguru nguangamonko,
mu awuk, Kaem kariimet ningo diram
betesan mu arungak bagoso.

⁶Nina memek betera ko kariimet alo,
ikialko!

Nina kariimet kituwura guat nunga ikia
bagara parusuwural maguwuralko
taisan,

bare Yawe nunga bitarso.

⁷O saonga! Aga angamang mu saonga
bo Zion barasuk ale Israel kariimet
nunga sangukko!

Tom Yawe ko kariimet nunga sanguk se
aking daiga bagara ningo arigimon,
mu Jacob ko digo nongomang mo-
tam nungeruk se Israel kariimet
amilmilamonko!

Awiri Yawe ilak bagarukko terong?

(David ko wur)

15 O Yawe, awiri nika kuwim
laili nunguning mu ningi kasu
nagurokko terong?

Awiri nika duruk Zion mu te bagarukko
terong?

²Mu awiriya ko bagara aolak diram la,
se munan diram la beteso;
noko kuring te den nunguning la
arataso,

umutang ni kerak bagarukko terong.

³Nu saki alo me nunga balu maguwuso;
ale saki alo nungumik te memek bo me
beteso;

ale saki alo nubiring ko den me balu balu
geragoso.

⁴Nu kariimet memek nunga me kueso;
bare nu kariimet Yawe ko kuring karo
tusan mu nunga kueso.

Nu mel bitirukko balso mu eng am bu-
tata beteso,

bitiruk ale ko ikup giokko agi mu me ko
nguungoso, am beteso.

⁵Nu bo manga te sangarso mu koma
tuam

uwutatala aking taso, marir manga bo
karogo me taso;

ale nu kariimet saki alo nungumik den
mena, mu nunga bita maguwurokko
gomang kulukursan ale manga mel te di-
asan bare mu me taso,

ale munan mu me beteso.

Awiriya kiwem imi karo saposo, kari-
imet umutang gek am bagoso.

Yawe mu marak ningo bagara ko lage suanta

(David ko wur)

16 O aga Kaem, aga bitaruko,
mu awuk, ani nika ningi aga yu-
mura kuwim ningo arigem.

²Ani nu manorsam, “Ni aninga Kari
Biya;

ni mena mu, ani ningo bo me arigekko.”

³Ale nika kariimet ali imi te mu nunga
balsam,

“Nuna ningo, se ani nunga
amilmilasam.”

⁴Bare awiriya kaem kawel nogowom
karowasan mu,

ikup numi awote nunga morukko;

ani nunga tama bita nunga kaem nun-
gara mu ningi me bagarikko;

ale nunga kaem nunup me ta
patawurikko.

⁵Yawe, ni aninga mel ningo ningo suen
biya;

ni aninga ali welang ningo, aga tam-
manga mel suen la te ningo la
aragoso iwita.

⁶Ni ani ka munan suen la aistem mu am
yawarakala nunguningkiri,
se ani ninguru ko amilmilasam.

⁷Ani Yawe ko nup patawurikko, mu
awuk, nu ikia ningo ani aisiso;
ale tirom karogotala aga kiti guruguso.

⁸Ani pempem la Yawe te ira sanamasam;
nu ani agiting duap ningi aga iluso,
bore te se ani gek am bagasam.

⁹Ale bore te se, aninga angamang motam lila aso se ninguru amilmilasang;
ale aninga adera angimik me maga namarukko tala,

¹⁰mu awuk, ni ani nika kari, ni bowa ningi la lagara, mu agarkiwer se, kuera mutim ningi me kua iwi namarikko.

¹¹Ni marak pempem bagara ko lage aga kasursam;
se ani ni kerak amilmil te baga se,
ka kiting sengam mu te ningo la pempem bagarikko.

**Kari kumik den mena
wore ko wosenga**

(David ko ngatang bo)

17 O Yawe, ani memek bo me betera,

se aga wosenga ewere iki ale aga sangaruko!

De gurugu ale ikiko, ani nunguningta balsam.

²Nika motam sinar mu te ani aga gurugu patawur ale ani angimik den bo mena mu ko aga wetang saparko.

³Ni tirom tair ale aga angamang motam ningi tatager, mu ni memek bo me arikko;

ani agiring te den kawel bo me aratam.

⁴Ani nika den ilukuawukasam,
ale kager daong ko kari nunga munan kawel mu te me dagulukasang tala.

⁵Ani pempem nika molak diram la karo lagakasam, ale katir me paguwukasam.

⁶Aga Kaem, ni ani agiring ilusam, bore te se aninga aira nikate betesam;
de gurugu ale agiring ikiko.

⁷Kariimet kager daong ko nagusan kete taisan mu ni ka kiting te nunga iramursam.

Butatala, ka kua aisa ko munan ningo mu wetang sapor ale te aga sangaruko.

⁸Nika motam ko ninguru sinar tasam iwatatala, aninga sinar toko;
tarak nuam ko luman te ko gotek nunga eresowita, aga ira kaluwurko.

⁹Aga bitaru se kari memek me aga maguwumonko,
mu awuk, kari memek nunguningkiri aga talurman bagasan.

¹⁰Nuna bo kua tuata ko munan me ko ikisan;
nuna nunumi patawura ko den balu lagasan.

¹¹Nuna ani te bagasam mu ko ikiman ale aga laturu gilingiman,
ale aga ilu talipamonko kimi bitawasan.

¹²Nuna lion iwita yumuman ale inang moa namonko karanga sipa se loagakuawuwasan.

¹³Yawe, bares ale nongorak kagerer ale nunga menawurko;

ka batir te kari memek nunga moar ale aga bataguru toko.

¹⁴Nika sokel aora garagar mu te aga sangaru toko.

Nononga ikia nongomang motam mu na nokoyam ali ewere ko melmasak te aniso;

buta se nunga memek koma mu inang iwita ninguru nungaru se namon ale nutagu lagarukko,

nunga kuriang imas gue te koma suanta tala bitarko.

¹⁵Se ani mu angimik den mena, owore te se ani nika motam te bagarikko;
se tom ani maragarik mu aninga angamang motam amilmilarukko,
mu awuk, ani nika kiwim te kerak bagasam.

**Kaem king David ko niara ikiam ale
saongam wore ko amilmil den**

*(Yawe kager kari alo nuguting te se Saul
kuting te ko ura kari David bataguru tam
se David wur imi batogam)^{§§}*

18 O Yawe, ani ninguru ka kuesam;
ni sokel ani aisisam.

²Yawe mu aninga manga gek am, aninga
bitua gek am, se aninga bataguru ta
kari;

nu aninga Kaem, manga biya bo iwita,
se ani karasam ale aga kager kari
memek nunga ko te yumusam.

Nu aninga karem, se aninga sokel.

³Aninga niara Kaem nup biya kote
beterem,
se nu kager kari nuguting te aga
bataguru tam.

⁴Ani kuera mayang aga taliparam;
lom biya aga ira kaluwuram.

⁵Kuera mateng ko mayang aga talipi
saparam;
dagarok iwita aga iluwam.

⁶Se ani angamang uririkira sipira mu
ningi Yawe aurem,
aninga Kaem aga sangukko kote niarem,
se nu ko temple ningi бага se agiring
ikiam ale dogowa gurugam ale aga niara
ikiam.

⁷Noko gomang magara mu ali
sisuwuram
se duruk bibiya yukuman.

⁸Ale tama bur kuamuru gogong te
aratukaso;
ale tama kuamili korang te buluk bu-
luk makaso, ale melmasak kai kai
namakaso.

⁹Nu taiti gomang kaogam ale tai
kaparam;

se taiti nuwi kaetam mu sowek bowa
ningi anikaso.

¹⁰Engel cherubim bo nu giam ale ilak
bingam taiso iwita tairam;

ko ariga marir bo luman karogo iwita nu
giam ale ilak tairatela tai kaparam.

¹¹Tuwik ko taiti nuwi kaetam mu ningi
numi kaluwuram,

taiti nuwi ko tiromorom mu nu lautam.

¹²Noko kumik nikim biya taiti nuwi
ningi

nikim kapakaso, ale pure iwita biliwilik
makaso,

ale tuwik muguri bibiya iwita kapakaso.

¹³Yawe ko nup kuali biya mu duruk
wonong te бага se sokel karogo aikaso
se pure iwita pagakaso.

¹⁴Ale pure nikim mu gatu iwita
bitakaso se kari memek nunga
parusuwukaso.

¹⁵O Yawe, ni iningirem se kamuru te
daula aratam ale gagi kuring kau-
ram se

saun manga wetang te aratam;

se ali ningi ali ko nukuri
ilukuawuwaram mu wetang te
aratam tala.

¹⁶Yawe kualala бага se kuting garukam
ale aga tagi patawuram;

gagi biya aga iram, bare nu aga tagiram
se bausem.

¹⁷Aninga kager kari mu gek am
nunguningkiri,

se ani nunga kiarikko me terong;

bare nu nuguting te aninga bataguru
tam.

¹⁸Ani tom memek ningi kaperem se
kager kari taiman agarak kagerman,
bare nu aga saongam.

¹⁹Nu aninga saongam ale kuwim ningo
te aga beteram;

nu aninga kueram ale aga bataguru tam.

²⁰Ani munan laili karo tuem, se Yawe
koma ningo aisam;

ani memek bo me beterem, se nu marak
ningo aisam.

^{§§}18:0 2 Samuel 2:1-51 arikko.

²¹ Ani noko munan diram la karem;
ani munan memek bo me beteream, ale
abiring me gurugu tuem.

²² Ani pempem la noko munan mu
angama sengem ko aniso,
se kuring me kulukurukasam.

²³ Ani noko motam te angimik ikup bo
mena;

ani aimi ko ninguru sinar tokasam, ale
memek bo me bitakasam.

²⁴ Se Yawe aninga munan laili arigam
ale koma ningo aisam;
mu awuk, ani noko motam te diram la
bagakasam.

²⁵ O Kaem, awiriya ni ko ko kua kaposo,
mu ni ka kua kapara ko munan mu kote
betesam;

se awiriya munan ningo beteso,
mu ni ka munan ningo kote betesam.

²⁶ Awiriya munan diram la beteso, mu ni
munan diram mu ilak betesam;

bare awiriya munan daeldel bita lagoso,
mu ni aguwaya nu bitarko mu nikate mu
am mel gotektir.

²⁷ Mu awuk, ni awiriya numi karogo ka-
poso, mu ni sangaru tasam;

bare ni awiriya numi patawuso, mu ni
ilak kapasam.

²⁸ Nigita, O Yawe, ani nikinang aisisam;
aga Kaem, ni aninga tiromorom
bataguru sapisam ale nikim
aisisam.

²⁹ Ni te mu ani aga kager kari memek alo
am nunga menawurik nongorak
pelerikko;

ni aga Kaem abiring ko bager,
mu ani kager mu ko lauta am
parusuwurikko.

³⁰ Kaem ko munan mu ningo se diram;
nu mel bo bitirukko balso mu nu eng
karo tuso;

se kariimet nu kararasan mu nu nononga
karem bagoso.

³¹ Kaem bo awuk wore Yawe iwita
bagoso? Mena.

Nu kota suanta Kaem se nanga Manga
Gek am.

³² Kaem kota sokel aisiso ale aga bitarso.

³³ Nu aninga asiwik sokel tuso,
se ani deer iwita duruk kuamuru te araga
sanamasam.

³⁴ Nu kager aga kasurso, ale agiting sokel
tuso,

se ani daga wol aora biya mu tagisam.

³⁵ O Yawe, kager ningi ni keta aninga
saonga karem bagerem;

nika kiting sengam te agiting duap ningi
aga iluwem;

ni kua kaperem ale nup biya aistem.

³⁶ Ni aninga lage nungem ale
ulaluwurem,

bore te se ani asiwik ponor te me
gurikirem.

³⁷ Ani aga kager kari nunga karem
nongorak namerem ale nunga iluwem;
ani ninguru nunga maguwurem ale
nunga menawurem.

³⁸ Ani nunga ita parusuwu asiwik duap
ningi nunga beteream;
udagi barasamonko koma mena.

³⁹ Ni kager ko sokel ani aistem;
ale aga kager kari arungu kapa adeleng
duap ningi nunga awurem.

⁴⁰ Ni uwuta beteream se ani nodogotak ali
karogo irem ale nunga menawurem.

⁴¹ Nuna saonga ko niaman, bare kari-
imet bo nunga sangukko mena;
nuna Yawe kote niaman, bare nu nugur-
ing me iluwam.

⁴² Ani ninguru nunga maguwurem se
kupkup marir gi karogo namoso iwita
arataman;

ale lom gege iwita lage te nunga warem.

⁴³ Ni aga kager kari memek alo nuguting
te aga sangaru taem;

ale ani sor suen biya nunga supuling biya
ko aga beteream.

Se kariimet ani me nunga ikia mu aitik
ani abowa ningi bagasan.

⁴⁴ Nuwi saki ko kariimet aninga aip biya
ikisan,

ale nguangasan ale taisan nubugura kulukuru ani aisan.

⁴⁵ Nuna nguanga nguanga nunga yumura

kuwim aora mu bita bita aningate taisan.

⁴⁶ Ikialko, Yawe pempem bagoso!

Nu aninga Manga Gek am, se aga Saonga;

nup biya pempem anirukko!

⁴⁷ Nuguta nu Kaem, aninga luan taso,

ale sor saki nunga gi ani abowa tuguso,

⁴⁸ ale kager kari nuguting te aga tagi batagarso.

Yawe, ni aga kager kari nongoma te nup biya ani aistem;

ni aninga sangem se aga kager kari me aga moman se kuerem.

⁴⁹ Buta se ani sor saki ko kariimet nongoma te nika nip biyala patawurikko;

ale nika nip patawu se wur iluwekko.

⁵⁰ Kaem ani king ko aga balu beteram se bagasam;

noko kua nangara kumik menara mena mu ani David se aga kuriang gue lilim la pempem nanga iramuram.

Kaem lage suen biya te ikia ningo nanga kasurso

(David ko wur)

19 Taiti gomang kualala aniso mu Kaem ko ningo nanga kasurso; melmasak taiti gomang te mu Kaem ko kiwol wetang te saposo.

² Kowarkalal suan suan mu mel imi suen la ko nanga kasuruwoso; tirom suan suan karogotala ko nanga kasuruwoso.

³ Kowarkalal se tirom nungumik nuguring mena,

se mel imi ko balmon se me ikinakkowo.

⁴ Bare nunga nuguring ali lilim te geraga saparam;

nunga den mu sor suen la te geragam.

Taiti gomang te Kaem worem ko kawam bo kaolam.

⁵ Worem turomola basu arataso mu kari bo imet iru tam ale ko amilmil te ko kawam beteso ale arataso iwita;

agi kari bo kolara nagura imi ko nagurokko numi nungurso burangoso iwita.

⁶ Worem taiti duap koma sang te duap beteso ale nama koma sang te kaposo;

mel bo ta noko kowar ko yumurokko yam me terong, mena.

⁷ Kaem ko munan den mu yam dirkiryam, se marak iru nangarso; noko den balam mu ana te ira sanamanakko, se awiriya ikia ko tuku-nangaso wore ikia tuso.

⁸ Kari Biya ko den mu munan ningo nangarso, se awiriya karo tuso mu amilmiloso;

noko den gilalong mu yawarakala nunguning se nikinang ningo nangarso.

⁹ Awiriya Yawe ko kua kaposo mu kilek ningo beteso,

se kilek umu pempem ani lagarukko;

den nu balso mu ningo la,

se diram nunguningkiri.

¹⁰ Kaem ko den mu mel ningo ningo suen biya nunga kia saparam,

ali imi ko mel duap duap mu yam nunga kia saparam nunguningkiri;

buta se den imi mu ana nangamang ninguru tunakko.

¹¹ Yawe, nika den mu ani nika ura kari ikia ningo aisiso;

ani nika den karo tusam mu te ni aninga daiga bagara ningo aisisam.

¹² Bare awiri kota ko memek suen la ko iki saposo? Mena.

Buta se ani munan memek sang beteram wore me ko ikiem agi, angamili saparam

agi mu, ni siwu aisuko.

¹³ Ale aga sangaru se memek ko iki se wore am ngual me bitirikko;

aga sangaru se munan memek mu me
aga bituokko;

uwuta aga bitar mu ani ni kema te
memek biya bo mena, ningo la
bagarikko.

¹⁴ Aninga agiring te den, se aninga
angamang motam nunguning, mu ningo
la ni kema te anirukko.

O Yawe, ni aninga Manga Gek am se
aninga Sangaru Ta Kari.

**Ikup kam ningi Kaem te
la ira sanamanakko**

(David ko wur)

20 Tom ni ikup ka iramurokko agi
mu, Yawe nika sangukko;
anananga nangamang Jacob ko Kaem
mu nika sinar taukko!

² Nu ko temple biya te бага se ka
sangukko;

nu ko wonong Zion te бага se ka
bataguru taukko!

³ Nu ni tama bita nu tuata mu nu ko
kuamin ares maukko;

nika tama suen la mu nu gomang
tuokko.

⁴ Nu mel suen la ni ko kuesam mu yam
kisokko;

ale ni ura bitarko ko ikia towasam mu ka
sanguk se ningo la bitarko.

⁵ Buta se tom ni kager menawur ale
marirer mu,

ana ni marirerem mu ko amilmilanak ale
nanga Kaem ko nup patawunakko.

Anananga nangamang mu Yawe nika gu-
ranek suen la iki karo kisokko.

⁶ Aitak ani ko ikiem, Yawe nu kota king
baongam mu sangarso;

nu ko sor laili duruk wonong te бага se
noko ngatangara ikiso;

noko sokel te nu sangarso se nu kager
suen la te mariroso.

⁷ Sor saki nunga kager ko mel, karis se
horse suen biya, mu te ira sanamasan;

bare ana mu Yawe anananga Kaem mu
te ira sanamasan.

⁸ Se nuna mu sanami turutuwumon ale
dagulamonko;

bare ana mu mariranak ale sail karogo
sanamanakko.

⁹ O Yawe, ni king sangaru se nu
marirarukko!

Tom ana nika arunak mu ni anananga
sangaruko!

**Kaem king saongam se ko
nup patawura ko den**

(David ko wur)

21 O Yawe, ni ka sokel king tuem se
king nika ko amilmiloso;

ni nu sangem se nu kager te mariraram
mu ko ninguru tala amilmiloso!

² Mel nu ko kuakaso ale gomang tuikaso
mu ni maingkala tuikasam;

se mel ko kuakaso ale nika
ngatangerukaso mu ni karogo la tui
saperem.

³ Ni nu kote tairem ale marak ningo
tuem;

ale king ko kitigat gold te nunga mu
supuling tugumem.

⁴ Ni nu marak tuiko balam se ni marak
tuem;

ale marak tom maiya biya бага la-
garukko mu tuem.

⁵ Ni nu sangem se nu nup biya wore tam;
noko nup biya se ko sokel mu ni nu tuem.

⁶ Ni nu ninguru nunguningkiri kiwem
ningo kote beterem,

ale ni kiwem mu butata bita se lagerko.
Ni nu kumik duap te bagasam se nu

ninguru amilmila lagoso.

⁷ Yawe Kualala Biya, king nika ko go-
mang ningi nunguning aram.

Ni pempem la gemang lila king tui
lagasam, se nu te sokel karogo sanami
lagoso.

⁸ Nika kiting mu kager kari kasik la
nunga iluwokko;

nika sokel mu kariimet ni me ka kuesan mu nunga menawurokko.

⁹Tom ni wetang te aratu mu, tama melmasak kai saposi iwita, kager kari mu nunga menawurko.

Nunguningta Yawe, ni gemang magaruk se

kager kari mu nunga ira nongorak kapar se kasik la tama nunga kanirukko.

¹⁰Ni kager kari mu nunga kuriang nunga moar se kuemon,

se nunga taleng girigir bo ta ali imi te udagi me bagarukko.

¹¹Nuna ikia kalomon ta, den kalomon ta,

bare nuna me ta ka kiamonko.

¹²Mu awuk, ni ka gatu nongote sapor se nuna nagumonko.

¹³O Yawe, nika sokel aora garagar; se mu ko wur ilunak ale nip kualala biya patawunakko.

Kari ikup karogo ko aira, se aking Kaem nup patawura ko den

(David ko wur)

22 Aninga Kaem, aninga Kaem, ni awuk se biring gurugu aise?^{*}

Ni awuk se aninga aira me ikisam, ale awuk se ani me aga sangorsam?

²O aga Kaem, ani woremkalal ka arusam, bare ni ani agiring me ilusam;

aking tirom ai lagasam, aeman me sapsam.

³Bare ni King, keta laili nunguningkiri; ana Israel suen la ni nip patawusan.

⁴Nanga taleng girigir ni ko ko nongomang ningi nunguning aram, se ni memek ningi nunga sangem ale nunga giem.

⁵Nuna nikate niaman, se ni nunga sangem;

nuna ni ko ko nongomang ningi nunguning aram,

se ni me nunga bita tokasam, am nunga sangarukasam, ale nunga giem.

⁶Bare ani kariimet iwita mena, ani ali ko malalok iwita;

kariimet suen la ani agarki maguwusan ale aga gusisan.

⁷Ale suen la agarkasan mu den kolara balsan,

ale nusumulak daleluwu sapsan ale nusupuling sapa gilingisan.

⁸Ale aga manorsan, “Ni Yawe ko gemang

ningi nunguning masam, bare awuk se me ka sangarso?

E nu nika kueso, mu awuk se me ka sangarso?” iwita aga balu gilingisan.

⁹Bare ni keta ani ayam tuagu ningi yawarakala aga sinar taem se bilangerem;

ale tom ani amin nowakasam mu ni ninguru aga sinar tokasam.

¹⁰Ani bilanga se la, ni ko ko angamang ningi nunguning aram;

se ni aninga Kaem bagerem tai aita.

¹¹Ani ikup aga iram, se ni ani me aga bitarko!

Ani kariimet ito aga sangukko mena.

¹²Bulmakau diwang iwita aga taluluru gilingiman;

nuna sokel ago nunguningkiri, Bashan sor ko bulmakau turan.

¹³Nuna lion iwita mel bo momonko ngang masan ale niasan iwita,

aga momon maguwumonko bagasan.

¹⁴Se yu ali awote kaposi ale palenga namosi iwitata, ani asokel mena sapsam;

ani angimik sokel kutukutuk ma sapsam.

Aninga angamang motam ningi mu candle iwita kaniram ale palengam kaposi.

^{*}22:1 Matthew 27:46 ago arikko.

¹⁵ Ani adogotak garagara mam,
ale angamili tarigi gek mam;
ni ani kuerikko aga beterem, se ani
kuesam.

¹⁶ Kausik memek aga taluluru gurugu-
man iwita,
kari memek aga taluluru guruguman.
Nuna aga asiwik agiting usi barukuman.

¹⁷ Se aninga angimik sokel suen la mu
ani ko ikiwasam;
kariimet ani agarkasan ale “terong
memek tam” ma balsan.

¹⁸ Nuna aninga angimik guang kututuwu
giman ale pagaru nunumi tuman;
ale aga guang bo kolamon ale awiriya
taukko mu ko kola gilingiman.

¹⁹ Bare Yawe, ni awar biya me bagerko!
Ni aninga Saonga Kari, tairatela tair ale
aga sangaruko!

²⁰ Batir kore ningi aga sangaru toko!
Kausik nogore ningi ni aga sangaru toko!

²¹ Lion nuguring ningi aga bataguru
toko!

Bulmakau daong memek mu ko aga san-
garu toko!

²² Ani ka nip, ka dugu duap aga singsang
nunga manikko;

ale biguwura ningi ka nip patawurikko.

²³ Ale nunga manik, nina arikaya Yawe
kuring bowa ningi bagasan mu ko nup
patawuralko!

Nina Jacob ko taleng girigir, nup biya
tualko!

Nina Israel ko taleng girigir, nguanga se
nup patawuralko!

²⁴ Mu awuk, awiriya ikup memek
arigiso, bare nu me ari pateso,

ale koma motam me kaluwu namoso,
mena;

nu aninga aira ikiam, ale aga saongam.

²⁵ Biguwura biya te ani ka nip
patawurikko;

ale anapeya munan bita kisekko mu,
kariimet nika kiring bowa ningi bagasan
mu nomokete bita kisekko.

²⁶ Se kariimet nunup mena, kituwura
guat mu, na namon nungumik ago
terong maukko;

kariimet ni ko ko kuesan mu nika nip
patawumonko.

O Yawe, marak nungaru, se tom suen
biya amilmil ago la bagamonko!

²⁷ Ali koma suen la te, kariimet Yawe ko
ikimon ale giris palagamon ale kote
taimonko;

ali lilim ko kariimet nu koma te
nubugura kulukurmonko,

²⁸ mu awuk, Yawe nu King Biya;
nu ali sor suen la nunga bitarso.

²⁹ Kariimet nungumik mel karogo mu no
gi se nup patawumonko;

kariimet tom tukunangta бага kua iwi
namasan,

mu suen la koma dugu te nubugura ku-
lukurmon ale nup patawumonko,

mu awuk, nuna pempem marak me бага
lagamonko.

³⁰ Se kariimet gue udagi taiwasan mu nu
bowa ningi bagamonko;

ale nunga kuriang gue mu Kari Biya ko
dugu duap nunga manarmon se
ikimonko.

³¹ Nuna noko kiwem ningo umu balu pa-
garmon ale balmon,

“Nu nanga sangaru tam!” mamon se
kariimet gue me bilangasan mu maingte
karogo ikimonko.

Kari Biya mu aninga Bitua Kari Yawara

(David ko wur)

23 Yawe mu aninga Bitua Kari,
se ani mel bo ko me
tukunangasam.

² Nu ani kuwim ningo wolong wore te
agarak namoso,

yu ningo bo duap te agarak namoso,
se ani dagisam ale aeman sapasam.

³ Nu sokel sangam iru aisiso;
ale kota ko nup biya ko ningo ko,

nu aninga kiti guruguso se lage ningo di-
ram mu karosam.

⁴Ani ta memek biya ningi kaparik, bare
ani memek mu ko me nguangarikko,
mu awuk, ni ani agarak bagasam;
nika tam te aga bitarsam mu se,
nika sikir te aolak ilu se aga kiti guru-
gusam mu ani sokel aisiso.

⁵Ni aninga kager kari nomotam te na
ningo ningo angama te awusam;
ale oil siring yawara asupuling te
warsam;
se ani ninguru ko amilmilasam.

⁶Nunguningta, nika ningo se nika
gemang
lila mu ani agarak pempem ani se
lagarukko,
se ani ni kerak ka bagara kuwim te bu-
tata бага se lagarikko.

Yawe nu King nikim biya

(David ko wur)

24 Ali imi, se mel suen biya awote
aniso, mu Yawe ko la;
ali imi lilim la, se kariimet suen la te
anisan, mu Kaem ko la.

²Nu yu gagi nungam asele balam se
yu nama kuwim suanta bolala awuman
se ali sor aratam ale sokel ago aniso.

³Arika Yawe ko duruk te nama tarigi-
monko terong?
Ale arika noko kuwim laili mu te sana-
mamonko terong?

⁴Mu kariimet nuguting karur mena, se
nongomang motam lilim,
se kaem kawel me nunup patawusan,
ale saki alo den kawel te me nunga
kulursan,
kariimet uwuta mu Kaem ko kuwim umu
te bagamonko terong.

⁵Kariimet uwuta umu Yawe nunga
sangu tauk ale ningo daram ko nunga
baluk ale marak sokel yawara
nunarukko.

⁶Kariimet uwutata mu asele Kaem kote
pingi namamonko terong maman,
ale Jacob ko Kaem nup patawumonko
terong maman.

⁷Songkuring kagaru karogo namaralko;
girakala ko songkuring kagaru ulal awu-
ral se nikim biya ko King te kasu
nagurokko!

⁸Se nikim biya ko King mu awiri ya?
Mu Yawe sokel garagar nunguningkiri,
nu kager te sokel karogo.

⁹Se songkuring kagaru karogo
namaralko;
girakala ko songkuring kagaru ulal awu-
ral se nikim biya ko King te kasu
nagurokko!

¹⁰Se nikim biya ko King mu awiri ya?
Mu Yawe Sokel Garagar umutang nikim
biya ko King!

Kaem ko kiti guruga se ko saonga ko guranek

(David ko wur)

25 O Yawe, aninga Kaem,
ani nikate la ira sanamasam.

²Aninga angamang motam nikate la bita
lagasam;

ni aninga sangaru se aga kager kari me
agarak kapamon ale dolara aisimonko.

³Awiriya noko ikia nikate la bita lagoso,
mu me ta dolurukko;
bare kariimet awiriya kawel munan te
lagasan mu dolomonko.

⁴O Yawe, nika munan ningo aga kasuru
ale nika lage ningo aga kasuruko.

⁵Nika den nunguning te aga kiti gurugu
ale ikia sinar aisko, mu awuk, ni aninga
Kaem se aga Saonga Kari;
ani kowarkalal maiya nika ko amotam
bita lagasam.

⁶Nika gemang lila se nika kua nangara,
girakala la bita lagasam, mu ko kamili
me saparukko.

⁷O Yawe, aninga kulak te munan memek

beterem, ale asupuling lagara ko kiwem
beterem, mu ko kamin me tugumko;
nika ningo, se nika kua nangara ko
munan mu te ago ko iki ale aga
sangaruko.

⁸Yawe mu ningo se diram la;
se nu kariimet memek bitawara mu, nu
noko munan nunga kasurso se nuna karo
tusan.

⁹Nunumi karogo kapara ko kariimet mu,
nu nunga kiti guruguso ale munan diram
mu nunga kasurso se karo tusan.

¹⁰Kariimet noko den balam mu karo tu-
san mu,
noko munan mu yawarakala se diram la
nongote bita lagoso.

¹¹O Yawe, nika nip biya mu ko ningo ko,
aninga memek duap duap suen la mu
siwu aisuko.

¹²Kariimet awiriya Yawe bowa ningi la
bagasan, mu nu lage ningo nunga kau-
sok se nuna karo tumonko.

¹³Nuna daiga bagara ningo arigimonko,
se nunga kuriang gue ali imi te terong
baga lagamonko.

¹⁴Se nuna munan umu te Yawe nunga
balso noko tiran ningo maso,
ale noko den nongorak kaolam mu
nunga kasurso.

¹⁵Aninga amotam mu Yawe kote la
loaga lagasam,
mu awuk, nu kota aninga sanguk se da-
garok memek mu kiarikko.

¹⁶O aga Biya, gemang aisu ale kema gu-
rugu aisuko,
mu awuk, ani angimik saonga bo mena
se angimik sokel menaram.

¹⁷Aninga angamang motam ko ikup mu
lagaram,
se ikup mu te aga sangaru se angimik
guyak arukko.

¹⁸Agangamang yaman se angamang
ikup agarak gi ale aga memek suen
la siwu waruko.

¹⁹Arikko! Aninga kager kari mu suen
biya nunguningkiri!

Nuna nunga ikia te ani ago ko nongo-
mang ninguru tala magoso!

²⁰Se ni aga sangaru to ale aga bitaru se
dolara me aisimonko,
mu awuk, ni aninga yumura kuwim.

²¹Munan ningo se munan diram mu te
aga sangaru, se ani te sokel ago
sanamarikko,
mu awuk, ani nikate la amotam bita
lagasam.

²²O Kaem, ni ka kariimet Israel nunga
ikup suen la te nunga sangaruko!

Kari Yawe te la ira sanami lagara ko guranek

(David ko wur)

26 O Yawe, aga sangaruko,
mu awuk, aninga bagara aolak ko
ninguru sinar tokasam,
ale ni bowa ningi la бага se, bola pala
me nama taikasam.

²Yawe, ni ani agarki gurugu ale aga
angamang motam, aga ikia ningi loager
ale memek i arik mu siwu waruko,

³mu awuk, nika kua aisa mu aninga mel
gira nunguningkiri ko betesam,
ale ani pempem la nika den nunguning
mu karo tui lagasam.

⁴Ani kawel kariimet mu arungak me
aimi gisam,
ale kariimet nungamili sorang karogo
mu arungu me sorasam.

⁵Ani kariimes memek duap duap
bitawara mu arungak me bolala
awusam,
ale kariimet ikia memek ago mu nunga
dulursam.

⁶Yawe, aninga bagara aolak ko ninguru
sinar tasam, ale umu te ani nika altar
duap te taisam,

⁷ale ka wur bo nika nip te patawura mu
ilu se, nika kiwem duap duap mu ko
balsam.

⁸Yawe, ani nika temple laili mu ningi
bagarikko kua lagasam;

mu borta te nika kimik nikim te aniso.

⁹Ni memek betera ko kariimet se kariimet

nuguting gue karogo mu nongorak me aga sarumu saparko.

¹⁰Nuna kilek memek betemonko sinar ago bagasan, ale manga te kariimet non-gomang kulukursan.

¹¹Bare ani mu aga bagara aolak ko ninguru sinar tasam, bore te se gemang lila te aga sangaru toko!

¹²Se aitak ani gek am bagasam; se tom nika kariimet tai ilu biguwumon, mu ani ni Yawe ka nip patawurikko.

Yawe te la pempem ira sanamara ko den

(David ko wur)

27 Yawe mu aninga nikim se aninga saonga;

buta se ani awiri ko nguangarikko?

Nu aga bitarso se ani mel bo ko me uririkisam.

²Kariimet memek aga momon maguwumonko taimon mu, nongota dagulomon memek tamonko.

³Kager motam biya taimon ale aga laturmon, bare ani me ta nguangarikko; kager kari taimon agarak kagermon ta wore ani am gek kiryam bagarikko.

⁴Ani Yawe mel suanta ko isuem mu iwita: ani noko temple ningi pempem la ilak бага se, noko melmasak duap duap kumik nikim ningi mu ari se, amotam welang tai se, ko ikia to se lagarikko.

⁵Se ikup kam ningi mu nu ko kuting bowa ningi aga kaluwurok, ale duruk bo noko duruk Zion iwita te aga bitiruk se ningo la bagarikko.

⁶Se kari memek aga momon maguwumonko mu, aliti biya bagamon se ani kualala Yawe ko temple ningi iwita бага se airik ale

amilmil te wur yagowom gurugek ale tama bita Yawe tua iwita tuekko.

⁷O Yawe, airik mu agiring ikiko, gemang lila aisu ale aga guranek ikiko.

⁸Aninga angamang motam balso, nika kema motam arigekko;

se Yawe, nika kema motam arigekko angamang aniso.

⁹Se ni kema motam ani ago ko me kaluwurko;

gemang memek te ani ka ura kari me aga karoko,

mu awuk, ni keta ani aga sangorsam.

Ni biring me aisu ale me agarki daleluwurko,

O Kaem, aninga Saonga Kari.

¹⁰Aninga nang ba ilak agarki daleluwumon,

bare Yawe, ni aninga aru tagisam.

¹¹O Yawe, ni ka munan aga kasuruko, mu awuk, aninga bita maguwura ko kari suen biya bagasan;

buta se nika lage diram mu te agarak namarko.

¹²Ni kari memek nungarkiwer se nunga ikia memek mu te me aga ilumonko; nuna ani aip te den kawel ninguru balsan ale aga bita maguwusan.

¹³Bare ani am ninguru ko iki saperem, Yawe ani ago ko ningo bitirukko mu ani amotam te arigekko.

¹⁴Ani Yawe kote la loaga se kimi bita sagarikko; ani angamang sail tuek ale sokel karogo la bagarik se nu aninga sangukko.

Sangam ko aira

(David ko wur)

28 O Yawe, ni aninga Manga gek am,

ani nikate aisam;

degewa gurugu ale agiring ilupko;

mena mu, ani kariimet kua namaman mu toroman kua namarikko.

² Aninga niara ikiko,
gemang aisu ale aga sangaruko!
Ani agiting patawurem nika kuwim laili
te bagasam mu te garukem ale ka
arusam.

³ Ani kariimet memek bitawara mu arun-
gak me aga gurasi saparko;
nuna kariimet nongorak bagasan mu
arungu den welang balsan,
bare nongomang motam ningi ikia
memek karogo terong mam.

⁴ Nononga kiwem memek bita lagaman
mu koma nungaruko;

nunga memek mu ko koma, te beteman
uwutata te iki iki koma nungaruko.

⁵ Nuna Yawe ko ura biya se mel bita la-
garam mu me ko ikia tasan;
buta se nu nunga maguwurok ale nunga
menawurokko.

⁶ Ani Yawe ko nup patawurikko,
mu awuk, nu aninga aira ikiam.

⁷ Yawe mu aninga sokel se aninga
karem;
ani nu te ira sanamasam se nu aninga
sangarso;

se ani ninguru amilmilasam
ale wur te nup patawusam.

⁸ Yawe mu ko kariimet nunga sokel
bagoso;

nu ko king baongam mu bitarso ale san-
garu taso.

⁹ Se Yawe, nika kariimet nika ma nunga
balem mu nunga sangaru ale marak
sokel nungaruko;

ale nunga bitua kari бага se nunga gi
patawu se nunga bitaruko.

Kaem ko kuring dogotak mu sokel ago

(David ko wur)

29 Nina engel sail karogo bibiya,
Yawe ko nup patawuralko;
noko nup biya se noko sail ko
amilmilaralko!

² Yawe ko nup patawural ale nup biya
tualko;

ko nup laili mu ko amilmil tualko!

³ Yawe munakoso se gagi gomang suen
la te kuring iki gilingisan;

Kaem nup biya, se sail te aiso mu pure
iwita niaso ale,

noko den mu niaso gagi gomang suen la
te geragoso.

⁴ Yawe ko aira mu sokel karogo,
noko kuring dogotak mu sokel karogo se
aora biya.

⁵ Noko aira mu aora biya se tam gagam
iwita mu yam pakak maso,

Lebanon ko tam aora sida mu pakak
maso se bilik bilik kaposo.

⁶ Nu negeso se Lebanon sor uririkiso
ale bulmakau gotek iwita tengeso
geragoso,

se duruk Hermon mu bulmakau diwang
gotek iwita biririkoso.

⁷ Yawe ko aira mu pure nikim iwita taiti
gomang te biliwilik maso.

⁸ Yawe ko dogotak sor garagarayam mu
lilim sisuwuso;

nu sor garagarayam Kadesh mu yukurso.

⁹ Yawe ko aira mu tam bibiya yam moa
irukuso ale gawa kower kulukumuso se
kaposo se sor wetang aso.

Se noko temple ningi mu suen la aisan
ale balsan, "Kaem nup biya!" masan.

¹⁰ Yawe nu King bagoso, yu gagi lilim
bitarso;

Yawe nu King pempem la bagoso.

¹¹ Yawe ko kariimet sangam sokel
nungarso;

Yawe ko gomang lila kariimet nungarso.

Kaem ikup yaman ningi aga sangaru tam ko amilmil wur

(Temple nup sapara ko wur bo; David ko)

30 Yawe, ani nika nip patawurikko;
mu awuk, ani ikup ningi
kaperem, bare ni aninga
patawurem,

se kari memek me aga eremon se kaparik
se amilmilamonko.

²O Yawe, aninga Kaem, ani saonga ko
kete airem, se ni aga sangem ale aga
nungem.

³Ani kuera lage te, bare ni aninga san-
garu taem,
se ani me kua iwi namerem.

⁴Nina Yawe ko kariimet ningo, nina wur
iluwal ale noko nup laili mu
patawuralko.

⁵Mu awuk, noko gomang magara mu
tom tukunangta ko aniso,
bare noko gomang nangara mu tom
pempem ko ani lagoso;
tirom am nia mo laganakko,
bare turomola mu amilmil yawara aking
ariginakko.

⁶Yawe, tom ani terong бага se mu, ani
balem, “Mel bo me ta aga yukuokko,”
maem;

⁷tom ni ani ago ko terong bitakasam,
mu ani duruk aora bo iwita
sanamiwakasam;

bare tom ni ani ago ko kema kaluwurem,
mu ani ninguru tala nguangakasam.

⁸Buta se Yawe, ani nika aurem,
ale nika gemang lila ko niara wosenga
beterem,

⁹ale balem, “Ani kurakor kuring
nagurek ale mutim ningi kua
namarik mu,

anape mel ningo ningi aratukko? Mena.
Kariimet kueso ale kupkup aso mu, awuk
nika nip patawurukko?

Agi kuring paguk se nika munan ningo
mu ko baluk i? Mena.

¹⁰O Yawe, ni ani agiring iki ale gemang
aisuko; aninga Saonga Kari bagerko!”

¹¹Se ni aninga niara ma mu gurugem se
nama irua amilmil ko aram;

se kuera mateng ko guang angimik te
aniram mu kututuwu warem ale nika
amilmil mu guang iwita tugu aisem.

¹²Buta se ani agiring me ta kalikko,
ani wur iluwek ale ka nip patawurikko.

O Yawe, aninga Kaem, ani butata pem-
pem nika nip patawu se lagarikko.

Ikup kam ningi Kaem te la ira sanamara ko guranek

(David ko wur)

31 Yawe, ani nikate tairem, ni
aninga bitaru

se kari memek nuguting te memek me
arigek ale dolirikko;

nika munan diram te aga bataguru toko.

²Ni aninga guranek iki ale pasak ala aga
bataguru toko;

ni manga bo duruk iwita bagasam,
se ani nika ningi yumurekko;
ni aninga laturu se ani terong bagarik se
kager kari me ta aga maguwumonko!

³Nunguningta, ni aninga kuwim yu-
mura, se ni aninga sinar tasam;
se nika nip ningo mu ko iki se aga
diruwur ale lage ningo mu te agarak
namarko.

⁴Kari memek dagarok kira gilingiman,
ani te aga ilumonko, bare ni aninga sinar
to se ani te memek me arigekko,
mu awuk, ni aninga manga gek am.

⁵O Yawe, ani agata aimi ni kiting te
betesam;

ni kiwem nunguning la betera ko Kaem,
ni aninga bataguru toko.

⁶Ani kariimet kaem kawel nunup
patawusan mu me nunga kuesam;
bare Yawe, ani mu nikate la ira sanami
lagasam.

⁷Ni pempem la aninga kua lagasam,
buta se ani nika amilmila lagarikko;
mu awuk, ni aninga ikup yaman am ari
ko iki saperem ale aga sangem.

⁸Ni kari memek nungarkiwerem se nuna
me aga talipaman, mena;
ni aninga sangem se ani asiwik sor ipi
ningo mu te beterem.

⁹O Yawe, ni ani ago ko gemang
batagukko,
mu awuk, ani ikup biya ningi kaperem;

ani nia mo lagerem ale amotam duap
laga

saparam, se angimik sokel menaram.

¹⁰ Aninga ikup imi kumik menara mena
ko iwita, se aga ma niara imi te pasak ala
kua namarikko agila pa;

ikup memek oworete ani angimik sokel
menaram ale angimik galugaluk aram.

¹¹ Kari memek alo owore nungumik te
se,

aga bagara suan agarki patesan,

se aga tiran gar alo mu mel memek bo
iwita agarki gilingisan,

ale lage te agarkasan mu nuna nagu
gilingisan.

¹² Nuna ani ago ko nungamili saparam,
o kari maingkala kua namaram iwita;
ani kani papak mam se waru sapaman
iwita.

¹³ Kari memek abiring ko munakasan mu
ani ikisan;

nuna ani nguangara bo karogo aisi-
monko karogo kaesan;

ale den ningi aga betemon ale aga
momon se kuerikko karogo kaesan.

¹⁴ Bare Yawe, ani nikate la ira sanami
lagasam; ale balsam, “Ni aninga Kaem,”
masam.

¹⁵ Ani ni kiting te pempem la bagasam;
ni kari memek aninga momonko aga
karowasan umu nuguting te aga
bataguru toko.

¹⁶ Ani nika ura kari, se ni gemang aisuko;
nika kua aisa ko munan yawara mu te
aga sangaru toko.

¹⁷ Yawe, ani nika arusam, ni kari memek
me nungarki sager se dolara aisimonko;
ni nuna dolara ikup memek ningi nunga
waru se, kua paranga mutim ningi na-
mamon ale sor kutek maukko.

¹⁸ Nuna kawel kari, nunumi patawusan
ale

nusupuling lagoso se kariimet ningo di-
ram mu nunga den dolara balsan.

Ni nuguring kalo se sisirokko!

¹⁹ O Yawe, ni kariimikiri saki nongoma
te,

kariimet ni bowa ningi nagu tai yu-
musan mu nika mel ningo ningo
nungem mu nungaru gurugusam.

²⁰ Ale kimik duap te nunga kaluwusam,
se kari nunga bita maguwumonko den
kalosan mu me ta nunga bita
maguwumonko,

ale kari den te nunga atumumonko mu
nunga maguwumonko me terong
tala.

²¹ Ani Yawe nup patawurikko, mu awuk,
nu ani tawun biya aga kueso;
se tom kager kari aninga karoman ale
aga maguwumonko,

mu nu aninga saongam se ani noko sokel
te terong bagasam.

²² Ani ninguru nguangakasam,
ale ikikasang mu ni aninga beteream
ale awar biya bagasam iwita ko
ikikasang;

bare tom ani nikate wosengem, mu ni
aninga niara ikiem ale aga sangem.

²³ Buta se nina Yawe ko kariimet, nina
noko ninguru ko kua tualko!

Nu kariimet nu la karo tui lagasan mu
ninguru nunga bitarso,

bare nu nusupuling lagara ko kariimet
mu koma memek nungarso.

²⁴ Nina Yawe ko kariimet nukote la loaga
lagasan, nina nengemang ningi gek am
sanamaralko.

Memek Kaem koma te bala se nu siwu nangara ko amilmil

(David ko wur)

32 Awiriya ko munan memek Kaem
buring

tuam ale ko memek siwu saparam mu
amilmilarukko.

² Awiriya gomang ningi nunguning te ko
memek wetang te balu saparam se Yawe
siwu tuam mu amilmilarukko.

³ Tom aninga memek ira kaluwukasam

mu ani tirom woremkalal yaman karogo
niara kikira te angimik sokel menakaso.

⁴ Mu awuk, tirom woremkalal nika
kiting

ko ikup aga moakaso, se
worem sirsir kaiso se marakaso iwitata,
angimik sokel maraka saparam.

⁵ Bare ani ari ko ikiem ale aga memek
wetang te ni Yawe kema te balu
saperem,

se ni aga ikup memek mu suen la siwu
saperem.

⁶ Buta se awiriya ni karo kisu lagoso mu
noko ikup kam ningi pasak ala nikate
airukko;

se tom yu lom biya lairuk tarigiruk, mu
nu te memek bo me taukko.

⁷ Ni aninga yumura kuwim;
ni ikup kam ningi aga bitarsam ale aga
sanganu tasam,

ale sanganu ta ko wur amilmil angamang
ningi betesam.

⁸ Yawe iwita balam:

Ani ka kiti gurugek ale lage te namarko
mu ka kausekko;

ani de ilu se, ni aninga amotam te la
bagerko.

⁹ Ni horse se donkey, ikia mena se
mayang te diram nusumulak kalosan ale
nunga tagisan, uwuta me bagerko.

¹⁰ Kariimet memek mu ikup yaman
tamonko;

bare awiriya Yawe kote ikia gomang bita
lagoso, mu nu pempem gomang nun-
garso ale nunga sinar taso.

¹¹ Se nina kariimet diram alo, mu Yawe
ko amilmilaralko;

nina noko kuring karo tusan, mu wur
iluwal ale amilmil kelagalko!

**Kaem ko munan ningo
ko, nup biya tunakko**

33 Nina kariimet ningo diram, Yawe
ko wur iluwal ale amilmil tualko;
mu awuk, ana kariimet noko kuring karo

tusan mu nup patawunakko mu munan
diram.

² Kulele moral ale noko nup
patawuralko,
gita moral ale amilmilaralko.

³ Wur iru iluwal ale gita moral,
yagowom gurugal ale sail te airal
amilmil tualko!

⁴ Mu awuk, Yawe ko den mu diram se
nunguning,

se ura suen la gomang ningi nunguning
te beteso.

⁵ Nu munan ningo suen la ko kueso,
ale anapeya ningo diram mu ko kueso;
nu pempem la ali imi ko kariimet suen
la nunga kueso.

⁶ Yawe den te balam se melmasak suen
la kualala mu aratu muruwuman,
worem se sige se baras mu taiti gomang
te arataman.

⁷ Nu kari bo yu kani ningi utu betera
iwita,

gagi yu giam bolala awuram, ale ko tom
tom te awu awu ago namaram;
ale nu gagi ko nukum mu ali bowa ko du
biya beteram.

⁸ Buta se ali imi te kariimet suen la noko
ko la nguanga se kua tui se nu bowa
ningi la bagaralko!

⁹ Mu awuk, nu den te balam se ali imi
aratam;

ale balam uwutata gek am aratu
sanamaram.

¹⁰ Yawe ali ewere ko kariimet nunga ikia
bitawasan mu batagarso ale parusuwuso
se kirker namoso;

nuna ura bo betemonko ikia kalomon,
bare me ta betemonko.

¹¹ Bare tom Yawe mel bo bitirukko ikia
kaloso, mu uwutata arataso;
noko gomang motam mu pempem bu-
tata ani lagoso.

¹² Sor aguwaya mu nuna nunga Kaem
mu Yawe, mu amilmilamonko;
sor umu ko kariimet nu noko ma nunga
balam, mu amilmilamonko.

¹³ Yawe duruk wonong te daigam бага se,
loagoso se aliti kaposo se kariimet suen
la nungarkoso;

¹⁴ nu ko sor te bagoso mu te бага se,
kariimet ali lilim la imi te bagasan mu
nungarkoso;

¹⁵ nuguta kariimet nongomang motam
nungam, buta se nuna aguwaya betesan
mu nu ko iki saposo.

¹⁶ King bo noko kager kari suen biya mu
te la numi me sangarso;
agi kager kari bo ta kota ko sokel mu te
me numi bataguru taso, mena.

¹⁷ Uwutatala, kager te nanimi sangaru ta
mu nanga horse ko sokel te la me aniso;
nanga horse mu sokel tamatama wore
me nanga sangukko.

¹⁸ Bare Yawe kariimet nu ko nguanga se
nu bowa ningi la bagasan mu nunga
sinar taso;

awiriya noko kua nangara kumik
menara

mena mu te la ira sanamasan,

¹⁹ mu nu nunga sinar taso se nuna me
kuesan; nu karak tom te

na nungarso se terong la bagasan.

²⁰ Ana Yawe kote la loagawasan;
nu nanga Saonga Kari, se nanga karem.

²¹ Anananga nangamang motam
ninguru ta nu ko ko amilmiloso,
mu awuk, ana noko nup laili mu te la ira
sanami lagasan.

²² O Yawe, nika kua nangara kumik
menara mena mu nangaruko;
ana nikate la nangamang ikia bita se
lagasan.

Ana Kaem ko nguanga se pempem bowa ningi baganakko

*(David Abimelech ilak бага se kota kari
ngualara ko numi beteram se kaoram.*

David naguram asele wur imi batogam)†

34 Ani Yawe ko pempem balu se
lagarikko;

ko nup patawura mu ani agiring te bu-
tata anirukko.

² Aninga adera angimik mu noko balu
patawurukko;

kariimet ikup giwasan mu ikimon ale
amilmilamonko.

³ Nina ani agarak bolala la ko nup nikim
garagar wore patawunakko;

ana noko nup biya se noko sail ko
amilmilanakko!

⁴ Ani Yawe kote niarem se nu ikiam
ale aninga nguangara angimik ningi mu
menawu saparam.

⁵ Kariimet nu kote la loaga lagasan mu
nungumik guyak aso;

nuna dolara mu me nunga ira
kaluwurokko.

⁶ Ani ikup biya ningi kaperem ale nu au-
rem se nu ani agiring ikiam,

ale aga ikup suen la te aga saongam.

⁷ Ikialko. Yawe ko engel mu kariimet
noko nguangasan umu

nunga laturso ale nunga sangaru taso.

⁸ Yawe kau to arik ale asele ko ningo
nuam mu arikko;

kariimet noko ningi yumusan mu
amilmilamonko.

⁹ Nina noko kariimet alo, noko
nguangularalko,

mu awuk, kariimet nu ko nguangasan,
mu mel bo ko me tukunangamonko.

¹⁰ Lion mu tom saki na ko kuesan ale
nungumik sail menaso;

†34:0 1 Samuel 21:10-22:1.

bare kariimet Yawe kote loaga la-
gasan mu mel ningo bo ko me
tukunangamonko.

¹¹ Aninga kuriang alo, tairalko, tairal ale
agiring ikialko;

ani nunga kausek se Yawe ko nguanga se
pempem la bowa ningi bagaralko.

¹² Nenenga ningi awiriya marak бага se
lagarukko kueso,

ale ko gomang tom ningo ningo taiwoso
mu arigokko agi mu,

¹³ kuring kuamili te den memek bo me
baluk, ale kore sumulak te den kawel me
ta balukko.

¹⁴ Nina kiwem memek nibiring tual ale
kiwem ningo la beteralko;

bagara welang se lila mu nengemang
tual ale ko nisipiling diruwuralko.

¹⁵ Yawe ko motam mu kariimet diram
mu nungarkiwoso,

ale nunga aira ko dogowa gurugu lagoso;

¹⁶ bare kariimet memek betesan, mu nu
buring gurugu nungarso,

ale nunga menawuso se udagi kariimet
bo me ta nunga ikiso.

¹⁷ Kariimet ningo diram mu niasan se
Yawe nuguring iluso;

nu nunga ikup suen la te nunga sangaru
taso.

¹⁸ Ale kariimet nongomang motam
batagam mu nongorak pingi бага
se,

kariimet nunumi ikisan mel bo
betemonko

me terong mu sangam nungarso.

¹⁹ Kariimet ningo diram mu ikup suen
biya arigimonko,

bare Yawe ikup suen la mu te nunga
sangukko.

²⁰ Nu nunga nungumik sokel suen la ko
sinar tauk se bo ta me maga namarukko.

²¹ Memek betera ko kariimet alo mu
memek arigimonko;

nuna kariimet ningo diram mu nunga
bita maguwuman mu ko koma memek
tamonko.

²² Bare Yawe ko ura kariimet mu nunga
sangaru taukko;

awiriya noko ningi yumusan mu bo me
ta memek tamonko.

Kaem kager kari nuguting te nanga bataguru taukko ko guranek

(David ko wur)

35 Yawe, awiriya ani agarak
barimasan mu ni nongorak
barimerko;

awiriya ani agarak kagersan, mu ni non-
gorak kagererko.

² Ni bares ale tai aga sangaruko;
nika kager ko karem mel gi ale tai aga
sangaruko.

³ Nika gatu mare se saenang gi ale
tai kager aga ira baguram mu nongorak
kagererko.

Ni aninga adera angimik manaru ale
balu, “Ani nika saonga ningo,”
meko.

⁴ Kariimet aninga momon se kuerikko
agarak kaeyawasan mu,

nunga maguwur se dolomonko;
arikaya aninga menawumonko ikia
bitawasan mu,

nunga parusuwur se pelemon ale
ngualamon sipimonko.

⁵ Nuna tam gawa marir itugukoyam
iwita nunga itugum se

nika engel nunga diruwurok nongorak
namarukko.

⁶ Nu nunga diruwurok se
lage tiromorom se palepalengam mu te
maga namamonko.

⁷ Nuna ani ago ko dagarok kira beteman
mu kumik duap bo mena,

ale ani ago ko mutim bo ilu beteman mu
kumik duap bo mena tala.

⁸ Bare memek umu giris palaguk ale
nongota nunga maguwurok se
tengemonko;

se dagarok beteman mu giris palaguk
nongota nunga taliparukko,

nongota mutim ilu beteman mu ningi
dagulomon ale memek tamonko.

⁹Se ani mu Yawe ko amilmilarik
ale aga sangaru tam mu ko nup
patawurikko.

¹⁰Se aninga adera angimik lilim la te
balik,

“O Yawe, awiri nika turan a?” maikko.

“Ni mu kituwura guat alo nunga bita
maguwusan mu nunga sangaru tasam,
ale kari memek nuguting te kariimet
nosokel mena alo mu nunga bataguru
tasam.”

¹¹Kari memek alo barasasan ale den
kawel atumu aisisan;

nuna ani mel me ko ikia wore ko aga
isarsan.

¹²Nuna aninga kiwem ningo mu ko
koma kiwem memek agate betesan,
se ani angamang motam dagulam.

¹³Bare tom nuna kuera ikes tokasan mu
ani nuna nogo ko inang bitakasam ale
Kaem kote wosenga kira lagakasam;
ale wosenga koma me tokasam mu

¹⁴ani mo nia lagakasam, bola aninga
tiran agi aga launuria bo ko iwita.

Ani angamang bataga te magi
lagakasam,

bola aninga ayam kuakoyam mo
lagakasam.

¹⁵Bare tom ani ikup te dagulem mu nuna
ilu biguwuman ale amilmilakasan;
kariimet saki aga bita maguwumonko
ilu biguwukasan bare ani me ko
ikikasan;

nuna ago ko bala memek wore me ta bita
tokasan.

¹⁶Ani dagulukasam mu nuna gira awom
la aga balu maguwukasan;
nuna ani ago ko nongomang magakaso
se nogore usikasan.

¹⁷O Kari Biya, awuk am suwutata nun-
garki se lagerko e?

Nuna lion iwita daong ko geragasan;
buta se ni aninga tagi bataguru to se
nuna me aga maguwumonko.

¹⁸Buta bitar mu ani kariimet nunga
biguwura motam biya ningi den ningo
amilmil balu kisekko;

ale kariimet biya ningi nika nip
patawurikko.

¹⁹Kager kari memek alo me aga kuawara
mu nungarkiwer se

aga kiamon amilmilamon ale nomotam
kui me parang parang mamonko,
mu awuk, kumik duap bo mena.

²⁰Nuna den bo nongomang lila te me ta
balsan,

bare nuna kariimet yawarakala dagiman
ale kutek maman bagasan mu den kawel
atumu nungarsan.

²¹Nuna den atumu ani aisisan ale
balsan,

“Aha! Aha! Karkaman bo! Ana namotam
kuagi te kiwem memek bitawerem
se karkaman!” masan.

²²O Yawe, kiwem imi ni ari saperem;

buta se kiring me kaloko.

O aga Biya, aga bitar ale awar biya me
bagerko.

²³O Kaem, aga Biya, bares ale tair aga
sangaruko!

Ni ani ago ko sanamirko.

²⁴O Yawe, aninga Kaem, nika munan
ningo diram la mu te,

ani angimik te memek bo mena mu aga
wetang saparko;

ni nungarkiwer se me ta aga bita
maguwumonko.

²⁵Ni me nungarki sager se balmon,

“Ese, terong, ana mel nangamang te ani-
ram mu kumik te aratam!” mamon,
ale balmon, “Ana nu menawura biya
menawuman!” ma balmonko.

²⁶Arikaya ani ikup ningi kaperem se
amilmilakasan mu, dolara nungaru ale
nunga ikia ngualawurko;

arikaya ani memek kituwura ko aga
balsan

ale nuna ningo yawara ko nunumi bete-
san mu,

dolar nungaru ale nunup karogo kaparko.

²⁷Ni ani angimik memek bo mena mu wetang aga sapor se, kariimet aga kuawara mu ngata betemon ale amilmilamonko.

Nuna pempem balmon, “Yawe nup biya tunakko!

Nu noko ura kari bituok se ningo la bagarukko kueso,” mamonko.

²⁸Buta se ani nika munan ningo diram la

mu ko balu se, pempem nip patawu se lagarikko. Nunguning.

Yawe ko kua nangara mu kalel biya nunguningkiri

(David ko wur)

36 Kaem ko den bo aningate tairam, mu kariimet memek bitawara wore nunga memek ko den:

Nuna Kaem ko me nguanga gilingisan.

²Nuna nongota nunumi ko ikisan mu nuna terong ko nunumi balsan,

bore te se nongota nunga memek mu ari ikimon ale nubiring tumonko me terong.

³Nononga nuguring te mu den memek se den kawel la arataso;

nononga ikia maga saparam se kilek ningo bo me betesan.

⁴Nononga anira kuwim te taga anisan mu,

kilek memek betemonko mu ko ikia to laganan;

nuna ikia memek karo tumonko gira bagasan,

ale ikia memek me ta biriruwusan.

⁵O Yawe, nika kua nangara mu kalel biya nunguningkiri,

se nika munan nangarak pempem la bagara mu taiti nuwi kiaram.

⁶Nika munan ningo dirikiriyam mu duruk bibiya sokel ago iwita;

se nika munan diram la tutera mu du biya nunguningkiri.

O Yawe, ni kariimet se mel bibiya se gotektek duap duap nunga bitarsam se ningo la bagasan.

⁷Nika kua nangara kumik menara mena mu anananga mel yawara nunguningkiri!

Se kariimet nika luman bowa nagusan se ni nunga ira kaluwusam.

⁸Nika kawam ningi na ningo ningo nungarsam se no gilingisan,

se yu ningo nungarsam se nasan ale amilmilasan.

⁹Mu awuk, ni marak pempem bagara ko duap;

nika nikinang mu ana nikim nangarso.

¹⁰O Biya, nika kua nangara kumik menara

mena mu, kariimet nika iki karo tui laganan mu nongote pempem ani se lagarukko;

nika munan ningo nunguningkiri mu, kariimet diram la karo kisan mu nungaruko.

¹¹Nunumi patawura ko kariimet mu nungarki sager se ani nusuwik te me aga eremonko,

ale nuguting te me agarak kagermonko.

¹²Arigalko! Kariimet memek bitawara mu dagulaman aniwasan;

nuna dagulaman ale udagi me barasamonko!

Kaem kote la loaga se kimi bitawanak se nu nanga sangukko

(David ko wur)

37 Ni kariimet memek mu ningo la bagasan mu ko me gemang dagulokko,

ale nunga mel ningo ningo karogo

bagasan mu ko me ikia ka morukko,

²mu awuk, nuna mu sirsir iwita maraka namamonko tom pingi aram,

ale tam gawa marakaso ale kaposo iwita
mena namamonko.

³Yawe kote la loaga se kiwem ningo
wore bita se lagerko;

uwuta mu asele ali imi te бага se mel bo
ko me nguangerkowo.

⁴Yawe ko la amilmila se lagerko,
se nu mel suen la gemang motam te
aniso mu kisokko.

⁵Nika bagara aolak ka mel suen la Yawe
kuting te la bitarko;
nu la kote loaga se lager se nu nika
sangukko.

⁶Nu nika kiwem ningo diram la mu sor
ukiso iwita wetang saparukko;
se nika kilek yawara mu kowar tai
dirmaso ale nikim kaposo iwita
nikim kaparukko.

⁷Yawe koma te kutek me ale, nu kimi tui
sager se nu kiwem arukko;
kariimet memek nunga kiwem memek
ningi mel ningo ningo gimon se nun-
garki, mu ko ikia me ka morukko.

⁸Gemang me magaruk, se gemang mag-
ara ko munan mu biring tuiko;
ikia me ka morukko, mu awuk, munan
umu maga namara ko lage.

⁹Kariimet munan memek bitawara mu
mena namamonko;
bare awiriya Yawe kote la loaga lagoso
mu ali Kaem balam mu te бага
lagarukko.

¹⁰Tom me maiyuk se, kariimet memek
bitawara mu yumu namamonko;
ni nunga loager bare me nungarkiko.

¹¹Bare kariimet nunumi karogo
kapasan,
mu ali imi tamon ale amilmil te lila te,
te bagamonko.

¹²Kariimet memek mu kariimet ningo
diram mu nunga maguwumonko ko ikia
kalosan ale nogore usisan se gige-
k maso;

¹³bare Kari Biya kariimet memek
bitawara mu nunga gusiso, mu awuk, nu
ikiso nononga tom mu taiwoso.

¹⁴Kariimet memek mu baenat woyesan
ale

daga wol tagisan ale kariimet kituwura
se nungumik mel mena wore nunga
momon se kapamonko;

ale kariimet nunga munan ningo diram
mu karogo nunga momon se kue-
monko geragasan.

¹⁵Bare nunga baenat mu nongota nunga
nokosopas atumokko;
se nunga daga wol karogo mu koma ki-
likilik maukko.

¹⁶Ningo diram la бага se kimik mel suen
mena ago mu ningo,
mu kiwem memek bitawara mu nunga
melmasak suen biya kia saparam;

¹⁷mu awuk, Yawe kariimet memek
nunga sokel mu maguwurokko,
bare nu kariimet ningo diram mu nunga
sinar taukko.

¹⁸Yawe kariimet nungumik te den bo
mena mu pempem nunga bitarso,
ale nunga melmasak balu nungaram mu
eng am nononga pempem anirukko.

¹⁹Ikup ko tom te mu nuna me ta memek
arigimonko;
karak tom te mu nuna na suen biya se
me ta tukunangamonko.

²⁰Bare kariimet memek alo mu mena
namamonko;
Yawe ilak barimara ko kariimet alo mu
giarum ko wakala yawara iwita,
nuna mena namamonko - tama bur iwita
mena namamonko.

²¹Kariimet memek alo mu bo ko mel
tasan agi mu, koma me nungarsan;
bare kariimet ningo diram betera alo
mu,
amilmil te melmasak kariimet saki
nungarsan;

²²kariimet Yawe marak nungarso mu ali
imi tamonko,
bare awiriya nu buguwak kalo nungarso
mu memek tamonko.

²³Yawe kariimet bo ko munan ko
amilmiloso mu sokel tuso;

²⁴ se nu ikup arigok wore nu me ta dagulokko,
mu awuk, Yawe kota ko kuting te iluwok se nu me dagulokko.

²⁵ Aninga kulak te tai aita garuk arem, mu ani Yawe kariimet ningo diram mu buring gurugu nungaram se me nungarkem;

agi nunga kuriang inang ko ngatanga ngatanga geragaman se me nungarkem, mena.

²⁶ Nuna nongomang motam ningo te kariimet saki amilmil te melmasak nungarsan;

nononga kuriang marak ningo tasan.

²⁷ Nina munan memek nibiring tual ale munan ningo karo tualko;
mu asele nina tom pempem ningo la бага se lagaralko.

²⁸ Mu awuk, Yawe kariimet kiwem ningo betesan mu nunga kueso,
ale ko kariimet diram la karo tusan mu me buring gurugu nungarso.

Nu nunga bituok se ningo la pempem бага lagamonko;

bare kariimet memek alo nunga kuriang gue mu maga namamonko.

²⁹ Kariimet ningo diram bitawara mu ali tamon ale te butata бага lagamonko.

³⁰ Munan ningo diram la bagara ko kariimet mu nuguring te ikia sinar den aratukko,
ale nunga nungamili te den ningo wore la balmonko.

³¹ Nononga Kaem ko den mu nononga nongomang motam ningi aniso;
nunga aolak mu ningo se diram la.

³² Kari memek alo mu yumusan ale kariimet ningo diram wore nunga kimi bitawasan,
nunga momon se kuemonko ko бага lagasan;

³³ bare Yawe mu kariimet ningo diram mu nunga bitiruk se me memek tamonko,

bare den te nunga betemon mu nu nunga sangukko.

³⁴ Yawe ko la ikia bita se ko munan karo tuiko.

Se nu nika sanguk se ni ali mu kotam awurko;

nu kariimet memek alo mu nunga karo saparuk mu ni motam te arikko.

³⁵ Ani munan memek betera ko kari bo arigem, nu tam biya bo ali welang te aragam tarigiso iwita tarigiram se arigem.

³⁶ Bare tom me maiyam se apalagaya namaram se ko kuwim ipi aniso;
ani ko loagerem, bare me arigem.

³⁷ Kariimet nungumik te den mena se ningo diram la betesan mu nungarkalko;
nuna nongomang lila te saki alo nongorak бага lagasan,

buta se yawarakala бага se lagamonko.

³⁸ Bare memek betera ko kariimet mu yawarakala me bagamonko,
nuna maga sapamonko.

³⁹ Kariimet ningo diram nunga sangaru tata ko munan mu Yawe kote taiso;
ikup tom ningi mu, nu nunga manga gek am.

⁴⁰ Nu nunga sangarso ale kariimet memek nuguting te nunga bataguru taso;

nuna nu kote taisan se nunga ira kaluwuso,
mu awuk, nu nunga manga gek am.

Kari bo kota ko memek ko ikup iram se Kaem sangukko aruso

(David ko wur; wosenga den)

38 O Yawe, gemang memek te ani me ining aisuko;
nika gemang memek te aga memek koma me aga maguwurko.

² Mu awuk, nika gatu mare ninguru angimik ningi namaram;
nika kiting ninguru aga maguwuram ale agarak kaparam.

³ Nika gemang magara ani ago ko mu kuera yaman ninguru aisam, ale aninga asokel menawu saparam.

⁴ Aga memek mu ninguru aga iramuru saparam;

mel bo ikup biya iwita se giekko me terong.

⁵ Lot angimik te mu kiri moman ale sir-ing kapa gilingisan;

mu aninga ngualara owore ko koma.

⁶ Ikup ninguru aga iram agarak kaparam se am aliti biya bagasam; ani woremkalal maiya am niara ma te la бага lagasam.

⁷ Aninga asusuru yaman mu tama iwita barasoso, aninga angimik lilim la yukuwa saparam.

⁸ Ani menarem ale angimik sokel mena saparam; ani angamang motam yaman karogo nia kika lagasam.

⁹ O aga Biya, aninga angamang motam mu ni ari saperem; aninga niara kikiru mu ni ko iki saperem.

¹⁰ Ani angamang motam daung daung maso ale angimik sokel menaso; amotam tiromorom iram se sor arigekko me terong.

¹¹ Aga lot gawir ewere te se, aga gue suan alo se aga sikisaki alo aga dulursan; aga bagara suan alo mu ago ko awar biya bagasan.

¹² Kariimet aninga momon se kuerikko mu aninga dagarok kira gilingisan, se kariimet ani yaman aisimonko mu aga maguwumonko balu gilingisan; nuna ani ago ko bala guruga wore me ta bita to arigisan.

¹³ Bare ani mu kari bo dogowa mena se den me ikiso iwita bagasam; kari bo kuring mena se munakarukko me terong iwita bagasam.

¹⁴ Nunguningta, ani kari bo dogowa den me ikia iwita bagasam;

kuring mena se den koma me balukko iwita bagasam.

¹⁵ O Yawe, ani ni ko ko kimi bita lagasam;

O Kari Biya, aninga Kaem, ani ni agiring ilupko kimi bita lagasam.

¹⁶ Ani nika manem, “Ani ikup te dagulek mu aga kager kari alo mu me nungarki sager se aga eremon ale amilmil te nunumi me patawumonko,” maem.

¹⁷ Se aita mu ani dagulekko pingi arem; aga yaman mu angimik te am aniso.

¹⁸ Ani memek betarem mu ni kema te apusam;

ani ikup betarem mu ko angamang ninguru batagoso.

¹⁹ Aninga kager kari alo mu suen biya se nosokel aora biya;

nuna ago ko me kuesan bare mu kumik duap bo mena.

²⁰ Nuna ani munan ningo betesam mu ko koma mu munan memek mu agate betesan;

nuna ani munan ningo betesam wore ko ani agarak barimasan.

²¹ O Yawe, ni me aga bitarko; O aga Kaem, me aga bitar ale awar biya bagerko.

²² O aga Saonga Kari, urtuk la tair ale aga sangaruko.

Kari ikup memek ningi baga se ko wosenga

(David ko wur)

39 Ani balem, “Ani aga kiwem ko sinar taik

ale aga agiring te mel bo memek me ta balikko;

ani kariimet memek nongoma te den bo ta me balikko.”

² Buta se ani agiring kalem, ale den bo ta me balukasam,

mel bo ningo ko den ta wore me ta balukasam tala.

Bare aninga ikup mu yam namaram laga kaparam,

³se ani ikia ninguru aga moakaso.

Se ikup mu ko ikia tokasam mu eng am ikup biyala aga irakaso,

se agata aimi ko Kaem isarukasam:

⁴“O Yawe, ani marak bagarikko tom wore aga kasuruko;

ani ikisan ana tom tukunangta бага kuesan, bare Biya,

aga kasuru se ninguru ko ikiekko.

⁵Aninga marak bagara ko tom mu ni tukunang gotek nungem,

nika loagara te mu aninga marak bagara ko tom mu diriwakala iwita;

mu awuk, ana kariimet suen la am tom tukunangta бага kuesan,

marir nagiring te pus masan se arataso nama menaso iwita.

⁶“Agi tam bo ko tamarum iwita, worem motam kuiniso mu nu karogo mena namoso.

Ana namasan taisan, melmasak gemasan, bare mu me nanga sangarso;

awiriya giokko mu ana me ko ikisan tala.

⁷“Buta se Kari Biya, ani aga loagara biya anape te bita se lagarikko?

Aninga loagara biya mu nikate betesam.

⁸Aninga memek suen la ningi aga sangaru

toko, se kari ikia mena mu me aga gusimonko.

⁹Nigita ikup imi ani angimik te beterem, borta ko ani agiring kalem, ale den bo me balem.

¹⁰Ni yaman bo karogo me aisuko; ani nika kiting te kuerikko pingi arem.

¹¹Ni ana kariimet nanga memek ko nanga dingumusam;

ale ni dagor silale guang maguwuso iwitata anananga mel ningo ningo mu maguwusam;

ana kariimet mu marir nagiring te pus masan se arataso nama menaso iwita.

¹²“O Yawe, aninga niara ikiko;

ale aninga wosenga ko degewa guruguko!

Ani niawasam ewere aga sangaruko, mu awuk, ani kari iwareng iwita tom

tukunangta kerak bagarikko,

aninga taleng girigir alo nunga iwita.

¹³Nika gemang magara to ilup se ani aeman saparik,

ale asele бага kua yumu namarikko.”

Kaem kota suanta anananga

Saonga Kari gira

(David ko wur)

40 Ani aimi ago kaperem ale Yawe kote la

loaga se lagerem se nu koma gurugu aisam ale aga aira ikiam.

²Ani mutim lom gege karogo iwita ningi bagerem se

nu aninga patawuram se bausem se sor garagarayam aora mu te aga beteram se sanamerem.

³Ale amilmil aisam se noko nup te patawura ko wur bo iru ilusam;

suen biya munan imi arigimon ale ko sinar amon,

ale Yawe te la ira sanami se lagamonko.

⁴Awiriya Yawe te la ira sanami lagoso mu amilmilarukko;

nu nunumi patawura alo se kaem kawel alo nogowom karo ko kariimet mu me karo nungarso.

⁵O Yawe, aninga Kaem, ni kilek bibiya sokel ago suen biya beterem;

ni ana nago ko ikia ningo ningo nunguru awurem.

Kari bo ta nika tuar mena;

ani betela nika munan suen biya umu balu saparikko me terong tala,

mu awuk, mu suen biya nunguningkiri.

⁶Ni aninga tama bita kisa ko munan mu te me loaga lagasam,

bare ni aninga adogowa galuwurem se te kiring iki karo tuekko.

Mel altar te kai sapasan mu se,

memek te siwu nangaruko tama bita kisa
mu ni me te gemang tawun biya
aniso.

⁷Se ani balem, “Ani ni kiring karo
tuekko tairem iweya,
nika batoga te ani ago ko iwitata balem
se aniso.

⁸O aninga Kaem, ani nika gemang karo
tuekko ninguru kuesam;
nika den mu aninga angamang motam
ningi aniso.”

⁹O Yawe, ni ikisam, ani biguwura biya
ningi agiring me kalosam,
nika saonga te nanga sangaru taem mu
ko nunga manaru lagasam.

¹⁰Ani nika diram la karo tuata ko munan
mu se, ka kiwem ana me nanga bita
ariga, nangarak la бага se
nanga sangaru tata ko munan mu ko
agiring me kalosam.

Ani nika kariimet biguwura ningi, nika
gemang lila se ka munan nunguning mu
ko nunga manaru sapasam.

¹¹O Yawe, nika gemang lila ani ago ko
mu me to ilupko;

nika kua aisa ale ka bitua yawara mu
pempem la aninga iramurokko!

¹²Mu awuk, ani ikup memek suen biya
aga lautam;

se aga memek bita lagerem mu aga ira-
muram se kulupik bo te aratikko
mena.

Agaga memek mu suen biya nungun-
inghiri, se kaura moke mena;
se angamang motam sokel mena
saparam.

¹³O Yawe, gemang aisu ale aga
sangaruko;
pasak ala tair ale aga sangaruko.

¹⁴Se kariimet aninga momonko
negawasan mu dolomon ale parasa
namamonko;

ale nuna ani memek te namarikko non-
gomang aniso mu,
pelemon ale magi magi namamonko.

¹⁵Ale awiriya aninga gusirsan mu

nunga dolara nunga iramurokko.

¹⁶Bare kariimet nika kua lagasan mu
nonoman nungeruk se ni ko ko
amilmilamonko;

kariimet ni nunga sangaruko nomotam
bita lagasan mu pempem balmon,
“Yawe mu ningo!” ma balmonko.

¹⁷Bare ani kituwura, asokel mena;
buta se O Biya, ni ani ago ko kamili me
saparukko;

O aga Kaem, ni aninga saonga se aga
bataguru ta ko kari;
ni pasak ala tair ale aga sangaruko.

Kari kuera ikes ago baga se ko guranek

(David ko wur)

41 Kariimet awiriya kariimet ki-
tuwura guat nunga sangorsan mu
amilmilamonko;

tom nuna nongota ikup memek ningi ka-
pamon mu Yawe nunga sangukko.

²Nu nunga bituok se tom maiya
biya amilmil te ali imi te бага
lagamonko.

Nu kager memek nuguting te nunga
bataguru taukko.

³Tom nuna kuera ikes ago bagamon mu
nu nunga sanguk se nungemonko.

⁴Ani iwita Yawe aru manem,
“Ani ni kema te memek beterem,
bare gemang aisu ale kuera ikes ewere
siwu waruko.”

⁵Kager kari memek nongomang memek
karogo iwita ago ko balsan,
“Nu yam kua namaruk se nup mena na-
marukko,” ma balsan.

⁶Tom nuna ani agarkamonko taisan,
mu nuguring guang te agarak
wosengasan,
bare nongomang motam mu kigilik
aniso;

se namasan mu kariimet biya ningi aga
balu maguwusan.

⁷ Aga kager kari memek bolala awusan
ale abiring ko kasikasikan;
nuna balsan, “O memek biya
taukkowo!” masan.

⁸ “Kuera ikes memek nunguningkiri
iluwan, se me ta nungerrukowo!”
ma balsan.

⁹ Aga yawara, aga ilup se isirek,
ani nu ilak am suanta, mel katirta wete
nasan,
bare buring gurugu aisam tala.

¹⁰ O Yawe, gemang aisu ale aga sangaru
se ani nunga memek koma bita
nungarikko!

¹¹ Tom kager kari memek kager te me
aga
kiasan mu te, ani ikisam mu ni aninga
kuesam.

¹² Ani kiwem memek bo me beterem,
buta se ni aga sangorsam;
se ani ni kema te бага se lagarikko.

¹³ Ani Yawe nup patawurikko, nu ana Is-
rael nanga Kaem,
nup biya pempem la butata anirukko!
Nunguningta se nunguningkiri!

Ikup kam ningi Kaem kote la ikia loagara bita se laganakko

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

42 Aga Kaem, deer yu ko dogotak
marakaso se yu kupuso iwitatala,
ani yu ko kuakoyam ni kimik duap te
bagarikko ninguru kuesam.

² Kaem, ni Kaem marak duap;
se ani angamang angimik lilim la ni
kerak bagarikko.

Ani pa amaru aga Kaem koma te nama
aratikko ya?

³ Ani tirom woremkalal amononge kapa
lagoso,
se kariimet pempem la aga isarsan,
“Nika Kaem apoko ya?” masan.

⁴ Ani girakala kariimet nunga girikasam
ale nongorak Kaem ko temple te
namakasam,

ale nama se amilmil te aikasan, Kaem ko
wur ilu se nup patawukasan;
umu angamin te taiso se angamang mo-
tam ninguru batagoso.

⁵ Aninga angamang motam pa awuk se
dagulam?

Awuk se kumik lila mena?

Bare aninga ikia, aninga loagara mu
Kaem kote la bitirikko;

se nu aninga sanguk se ani akingtala nup
patawurikko;

nu aninga Saonga Kari, se ⁶ aninga
Kaem.

Ani angamang motam dagulam;
se yu Jordan ko supuling duruk Hermon
se duruk Mizar te бага se,

ni ko ko angamin ares maso,
⁷ mu awuk, ani nika yu tengeso ale tai
tagoso nirung kaposo

ale tamun numi moso ale namoso taiso
iwita bagasam.

⁸ Yawe woremkalal pempem gomang
aisiso,
ale tirom wur aisiso se guranek iwita ilu
aga Kaem tusam.

⁹ Aninga Kaem mu aninga Duruk
motongar,
se ani isarsam, “Ni awuk se ani ago ko
kamili saparam?

Awuk se kari memek aga maguwuman
se iwitata ma niara te la bagasam?”

¹⁰ Nuna kowarkalal maiya la nusuwik
sapara den balsan,
ale masan, “Nika Kaem apoko ya?”
masan.

Den imi ani mare iwita angimik
barukuso ale ningi namoso se ani
kuerikko kaesam.

¹¹ Aninga angamang motam pa awuk se
dagulam?

Awuk se kumik lila mena?

Bare aninga ikia, aninga loagara mu
Kaem kote la bitirikko;

se nu aninga sanguk se ani akingtala nup
patawurikko;

nu aninga Saonga Kari, se aninga Kaem.

**Kaem mu aninga Saonga Kari se
aninga yumura kuwim aora**

43 Aga Kaem, kariimet nubiring ni
kisiman

ale kiwem memek se kawel te aga bita
maguwusan

umu, nuguting te aga bataguru toko.

²Ni Kaem, aninga yumura kuwim aora.

Ni awuk se biring gurugu aistem?

Awuk se kari memek aga maguwuman

se iwitata ma niara te la bagasam?

³Nika nikim se nika bitua ningo mu te
lage aga kasuru ale

agarak nika bagara kuwim, ka duruk
laili mu te agarak namarko.

⁴Se ani nika altar duap te namarik ale
gita moa se ka nip patawurikko,

mu awuk, ni aninga Kaem,

ni angamang sangam tuem ale amilmil
aistem se ani ni ko ko ninguru
amilmilasam.

⁵Aninga angamang motam pa awuk se
dagulam?

Awuk se kumik lila mena?

Bare aninga ikia, aninga loagara mu
Kaem kote la bitirikko;

se nu aninga sanguk se ani akingtala nup
patawurikko;

nu aninga Saonga Kari, se aninga Kaem.

**Kariimet Kaem aking nunga
sangukko wosenga kira gilingisan**

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

44 O Kaem, ni girakala anananga
taleng

girigir alo nunga tom te kiwem aora
bibiya beterem;

dugu duap mu ana nainet alo nanga
manorman se ana nadogowa te ikiman.

²Ni keta kariimet iwareng nunga karo
parusuwurem

ale ali mu anananga girigir alo nun-
garem se te yawarakala dagiman;
ni kariimet iwareng umu nunga munan
memek koma nunga maguwurem,
ale anananga girigir alo nunga bituem se
gue pagam namaram.

³Nuna nongota nunga kager ko mel te,
agi nongota nunga nosokel te ali mu me
bataguru taman, mena;

bare mu nika kiting, nika sokel te,
se ka kimik nikim mu te kager mu
menawurem;

mu awuk, ni ka gemang motam ka kari-
imet ko aniram se uwutata beterem.

⁴Ni aninga Kaem se aninga King;
ni balsam se ana Jacob ko kariimet gue
kager te marirasam.

⁵Nika sokel te ana nanga kager kari
nunga karosan;

nika nip te la ana kager nunga sail
menawusan.

⁶Ani aga gatu mare karogo, bare umu te
la me ira sanamasam;
se aga saenang karogotala, bare mu te la
betela me marirasam.[‡]

⁷Bare ni nanga sangorsam se kager me
nanga maguwuso;
ni kariimet me nanga kuesan mu ngual
nungarsam se dolasan.

⁸Se Kaem, ana nika saonga mu ko ka
balu patawu laganan,
ale nika nip pempem la patawu se
laganakko.

⁹Bare aitak ni biring gurugu nangarem
ale nanga ira kutuwurem;
ale aitak ni anananga kager kari kager te
me nunga sangorsam.

¹⁰Ni uwuta beterem se ana kager arigi-
man ale naguman,
se nuna anananga melmasak gi
gilingiman.

¹¹Ni ana sipsip nunga momon se
kuemonko negawasan iwita nanga
beterem,

[‡]44:6 Saenang mu girakala ko baenat.

ale nanga parusuwurem se ngual ngual
namaman ale kariimet iwareng nunga
ningi bagasan.

¹²Ni ana ka kariimet nanga merem ale
diara kari iwareng nongote nanga ilu
arigem,
se manga koma aliti ta te nanga diaman
iwita,
ni manga bo biya nongote me taem.

¹³Ni uwutata nanga betere, se
kariimet
nangimik duap te bagasan mu nanga
balu maguwusan;
kariimet saki mu nanga gusirsan ale den
dolara nanga manorsan.

¹⁴Ni buta maem se sor saki ko kariimet
den dolara nangimik ko balsan;
ale kiwem nago ko aratam ewere ko
ninguru gusisan.

¹⁵Se ani pempem la aimi ari maguwu
lagasam,

se dolara mu angama sengem te aniso,

¹⁶mu awuk, kariimet agarak kagersan
mu dolara den aisu lagasan,
ale agarki maguwusan ale aga gusirsan.

¹⁷Munan memek imi suen la nangimik
te aratu saparam,

bare ana ni ko ko nangamili me
sapakaso,

ale ni ikia den nangarak kalem mu me
kulukurukasan tala.

¹⁸Ana nabiring gurugu me kisiman,
ale nika munan se nika lage nangarem
mu nabiring me tuman.

¹⁹Bare ni anananga maguwurem ale
kausik diwang nunga ningi nanga
awurem;

ale tiromorom biya te nanga iramurem.

²⁰Ni anananga Kaem, se ana nika nip me
ko nangamili saparam;
ana nagiting patawuman ale kaem kawel
bo ko me ngatangaman.

²¹Uwutata beteman le, mu ni am ko iki
saparko tala,

mu awuk, ni anananga ikia yumura mu
ni yam ari iki sapasam.

²²Ana nika kariimet ko bagasan, se
tom suen biya nanga mosan se
kuawasan;

ana nangarkasan mu sipsip nunga
momon

se kuemonko lage te bagasan mu iwita
nangarkasan.[¶]

²³Kari Biya, baresko! Ni anape ko
aniwasam?

Ni baresko! Ni biring nangara biya me
nangaruko!

²⁴Ana nanga bita maguwuman se ikup
tawun biya ningi bagasan,

bare ni anape ko ana nago ko kema
kaluwusam ale kamili sapakoyam
bagasam?

²⁵Ana ali te dagulu parasaman ale kari-
imet kuera iwita aniwasan.

²⁶Buta se ni bares ale tai nanga
sangaruko!

Ni ka kua nangara ko munan wore ko
kamin ares mauk, se tai nanga
sangaru se ana me kua namanakko!

King imet tam ko den

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

45 Den supuling yawara bo aninga
angamang motam ninguru atu-
muso se ani king koma te balu
tuekko;

aninga angamili mu, garek ko kari ningo
bo ko bugu yawara te garekoso wore
iwita,

se ani den te gurugek patawurikko.

²Ni kari ningo yawara, se kari bo bo nika
iwita mena;

nika kiring mu marolila ko den karogo;
Kaem uwutata nika beteram owore te se
nu pempem la marak ningo kisu lagoso.

³O king sokel karogo, nika saenang to
ale ka luan karogo ituwurko;

[¶]44:22 Romans 8:36 ago arikko.

ni ka nip biya se ka sokel aora biya mu kager ko bala iwita tugumko.

⁴Ni nip biya mu karogo kager te namar ale marirerko;

nika kager mu, den nunguning se bagara ningo diram mu ko ni kagersam; namar ale kiwem bibiya bitarko.

⁵Gatu mare kore tamatama mu kager kari memek nokosopas atumu barurumumonko;

sor sor ko kariimet nika siwik duap ningi la kapamonko.

⁶O Kaem,[§] nika king ko bagara mu pem-pem la butata lagerko,

se munan ningo diram mu nika king ko tam iwita, nika kingdom te bitaruko.

⁷Ni munan ningo ko kua lagasam ale munan memek mu ni biriruwusam;

buta se Kaem, nika Kaem, mu amilmil oil sipiling te waram,

ale ka saki alo nunga ningi, ni kualala biya ka beteram se bagasam.

⁸Ni guang balayam nagurem mu mel siring yawara yawara karogo terong mam;

nika kawam bala duap duap wore te bala tuman,

ale ni amilmil kisimonko gita te wur yagowom gurugusan.

⁹King saki nunga nanawusari se imet nunup bibiya mu karogo taiman;

se imet ni ilak nimi kiting ilup se nika niwus ko bagarukko mu,

kiting sengam mu te, sor Ophir ko bala gold te nungurman mu naguram ale bagoso.

¹⁰Ikiko, aga nanawus, degewa gurugu ale den imi ikiko:

Ni ka kariimet se ka niet ko kawam digo lilim biring tuiko.

¹¹Se king ka amilmilaruk, ale ka kema motam balayam mu ko kueruk,

se ni nup biya tui se nu nika bituokko.

¹²Sor Tyre ko kariimet nungumik mel suen biya karogo mu

gemang kulukurmonko munan duap duap karogo tai kisimonko.

¹³Imet kulak king aguam mu ko guang mu nikim ago se gold awote biliwilik

bagara se ko ariga yam yawarakala;

¹⁴se ko melmasak mu karogo diruwu-man ilak king kote namaman;

se itiwik kulak noko saonga mu karogo nunga diruwuman nongorak namaman;

¹⁵nuna amilmil te nongorak king ko kawam ningi kasu naguman.

¹⁶O king, nika kuriang kari bilangamon, ale

ni, ka niet alo nongorak iwita, nina nigiwim tamon ale ninga ali sor bitarmonko.

¹⁷Ani nika nip biya wetang saparik se kariimet gue udagi taiwasan mu ikimon

se sor suen la nika nip mu patawu se lagamonko.

Jacob ko Kaem nu anananga manga gek am

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

46 Kaem mu anananga kuwim yu-mura se anananga sokel, ikup kam te nanga sangukko sinar ago bagoso.

²Buta se ana me nguanganakko; ali yukuok se duruk kutukutuk mauk ale gagi ningi kaparuk,

³se gagi biyala kelaguk nirung kaparuk ale duruk moruk se yukuok,

bare ana me ko nguanganakko!

⁴Kaem Kalel Biya ko wonong laili umu te, yu yawara bo aniso,

se kariimet yu umu ko ninguru amilmilasan.

⁵Kaem wonong mu te bagoso,

[§]45:6 Imi te Kaem ko balso mu king ko balso, mu awuk, king mu Kaem kota ura tuam se nu Kaem koma tata bagoso. Hebrews 1:8 arikko.

se kager kari me parusuwumonko;
sor me ukia palagoso la, Kaem wonong
mu sangukko.

⁶ Ali lilim ningi niara nguangara biya
barasoso,
kingdom bibiya parasa kapasan;
mu awuk, Kaem ko kuring pure iwita
pagoso se, ali kutukutuk maso ale
turupuso kaposo.

⁷ Yawe Sokel Garagar mu nangarak
bagoso,
Jacob ko Kaem mu anananga manga gek
am.

⁸ Tairal Yawe kiwem beteram ewere
arigalko,
nu ali sor maguwuram ewere arigalko.

⁹ Nu ali lilim la te kager menawuram,
ale daga gatu gi kulukumuram,
ale karem gi tama ningi awuram se kani
namaram.

¹⁰ Ale balam, "Daigal kutek mal ale ani
Kaem mu aga ikialko;
sor suen la te aip patawumonko,
ali lilim la te nup biya aisimonko."

¹¹ Yawe Sokel Garagar mu nangarak
bagoso;
Jacob ko Kaem mu anananga manga gek
am.

Yawe kota suanta nu King Biya nunguning bagoso

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

47 Airal ale nigiting moralko!
Nina kariimet suen la Yawe nup
patawuralko!

² Mu awuk, nu am King duap bo;
nu kalel biya, ali lilim la bitarso.

³ Nu sor saki nunga gi nabowa ningi
nunga awuram,
ale ko kariimet nasiwik duap ningi
nunga awuram.

⁴ Nu ana nanga ali se mel suen la mu balu
nangaram,
se ana mu ko amilmilasan;
ana Jacob ko gue te ko kariimet,

nu ninguru nanga kueso.

⁵ Kariimet amilmil kelaga se,
trumpet ituguwaman se Yawe barasam
nama tarigiram.

⁶ Wur iluwal, Kaem nup patawuralko;
wur iluwal, nanga King ko nup
patawuralko.

⁷ Mu awuk, Kaem nu ali lilim la ko King,
se wur te nup patawuralko.

⁸ Kaem sor suen la bitarso;
nu ko daiga kuwim laili mu awote
dagiwoso.

⁹ Se ali sor suen la ko supuling alo mu
tai ilu biguwusan ale Abraham ko Kaem
ko kariimet arungu bagasan;
mu awuk, ali imi ko king alo mu Kaem
ko tala;
nu kota suanta King Biya nunguning
bagoso.

Zion wonong ko sokel aora biya ko wur

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

48 Yawe nu Biya! Noko wonong te
bagoso
umu ningi nup biya pempem to
lagarukko!

Kaem ko duruk laili mu

² kalel biya se yawarakala,
se ali imi ko kariimet suen la ko
amilmilasan.

Duruk Zion mu koma north mu te aniso,
mu King Biya wore ko wonong.

³ Kaem kota ko kager ko yumura kuwim
aora bibiya mu ningi бага se,
ko kariimet nunga bitarso ale ninguru
nunga sinar taso.

⁴ Sor saki ko king nunumi gikasan ale
Kaem ko wonong mu ilak kagermonko
taikasan,

duap te ilu biguwukasan,

⁵ bare tom wonong mu arikasan mu
nguagakasan ale nagukasan.

⁶ Nuna imet kuriang iluwokko yaman
taso ale numi tagi gurungumuso ale

nguangoso iwita, nguangara nunga iluwam.

⁷Se Kaem nuna sor Tarshish ko dal bibiya, daula worem bausa te taira ale nunga maguwura iwita, nunga maguwuram.

⁸Yawe Sokel Garagar ko wonong te mel bitakaso se ana nadogowa iki lagaram mu, aita ana namotam te arigiman:

nanga Kaem mu ko wonong bitarso, se pempem ningo la бага lagoso.

⁹Anananga Kaem, ana nika temple ningi kapasan mu,

ana nika kua nangara ko munan mu ko iki gurugu se amilmil kisan.

¹⁰Nika kiting sokel garagar mu ali lilim te

kager bibiya menawusam, ale munan diram la betesam,

se nika nip biya mu sor suen la te patawusan.

¹¹Duruk Zion te amilmil barasoso, se Judah sor lilim la nonoman nungeso, mu awuk, ni ka munan ningo diram wore te nunga sangaru taem.

¹²O kariimet, Zion wonong lilim ko por kaloman mu duap kaoral geragal ale ko kawam kalel bibiya mu ari gurugalko;

¹³ale ko kager ko yumura kuwim aora bibiya mu ago arigalko;

mu awuk, nina mel arigiman mu suen la gue udagi taiwasan mu nuguring te beteralko.

¹⁴Mel suen la ari ko ikiman umu mu Kaem nungam;

nu anananga Kaem pempem бага se nanga kiti gurugokko.

Nanga mel ningo ningo se nanip biya te me ira sanamanakko sinar den

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

49 Kariimet suen la mu nedegawa gurugal
ale den ani balsam ewere ikialko.

²Nina kariimet ninip ago ta, se kariimet ninip mena ta,

kariimet mel suen biya karogo, se ningimik mel mena ta, den imi ninguru ikialko.

³Aninga agiring te ikia sinar ko den balikko;

aninga angamang motam ningi den ningo mu balik se ikia ningo ningarukko.

⁴Ani den sinar bo angamin te taiso, se aga gita te kola se, ko duap nunga manikko:

⁵Ani anape ko tom memek aga irok mu ko ani nguanga se lagarikko?

Kari memek nunga kawel te aga laturmon, bare ani me ta nguangarikko.

⁶Nuna nunga mel suen biya wore te ira sanamasan,

ale nunga manga bibiya wore te nunumi patawusan.

⁷Bare ali kari bo ta, bo ko dora kumik dia taukko me terong;

agi nu kota numi manga te Kaem kote dia taukko me terong tala.

⁸Mu awuk, kariimet bo ko dora diara mu ko koma kalel aromemek;

manga ta, anapeya ta te, wore me terong la.

⁹Kari bo ikiok numi manga te diaruk ale me kua iwi namaruk,

marak pempem bagarukko i mauk wore ko, mu mena.

¹⁰Ana ikisan, kariimet ikia sinar karogo ta wore kuesan tala;

se kariimet ikia sinar mena se ngualara mu koma suanta kuesan,

ale nunga manga se mel ningo ningo mu betesan se kariimet saki no maguwusan.

¹¹Mungkala mu nuna nunga ali bibiya karogo,

bare aita mu nononga ali motam gotek te aniwasan umutang nunga ali sor ko pempem anirukko.

¹²Kariimet nunup biya mel suen biya karogo ta, wore me marak бага lagasan;

nuna buruk kausik kua iwi namasan
uwutatala, kua iwi namasan.

¹³ Aninga sinar den imi ikialko:
Kariimet nongota nunga ikia ningo
masan ale te ira sanamasan,

se kariimet saki nunga ikia umu karo tui
gilingisan,

¹⁴ mu nuna sipsip iwita,
se kuera mateng mu nunga bitua kari
iwita

nunga bitarso, ale nongorak mutim ningi
kapa naguso,

se nunga kawam digo mel ningo ningo
betesan ale kua iwi namasan;

se kariimet ningo diram mu turomola
nunga ira kalakumu nama taisan.

¹⁵ Bare Kaem ani kuera mutim ningi aga
sangaru tauk, se ani nu ilak pempem
marak bagarikko.

¹⁶ Buta se, awiriya kumik manga mel
suen biya,

se ko kawam ningi bala mel suen biya,
bare bo bo karogo am giwuruk se arik,
mu ni me ko gemang dagulokko.

¹⁷ Mu awuk, maingte nu kueruk mu mel
bo giok ale karogo me namarukko;
noko mel ningo ningo mu giok ale
karogo mutim ningi me kaparukko
tala.

¹⁸ Tom nu marak бага se mu, nu ko mel-
masak mu ko amilmil bitakaso,
se kariimet balukasan nu kari yawara
makasan.

¹⁹ Bare nu kuera ko sor, ko nuet nongo-
tak te kapaman, mu te kaparukko,
ale sor nikim me arigokko.

²⁰ Ikialko. Awiriya kumik mel suen biya
karogo, bare nu kumik ikia sinar ningo
mena,

mu nu mel diwang bo iwita kua iwi
namarukko.

Kaem tama bita tua ko munan nunguningkiri

(Asaph wur imi batogam)

50 Yawe nu Kaem, nu sokel garagar,
kowar bausa te se nama kowar
kapara te,

ali lilim ko kariimet suen la nunga aruso.

² Nu Zion wonong, wonong balayam
yawara nunguning mu te бага se,
kumik nikim biyala kaposo.

³ Anananga Kaem taiwoso mu tetela la
me taiso;

tama kuamili biya giram taiso se yar
daula samamer lautam ilak taiso.

⁴ Nu taiti se ali nunga aruso,
taimon ale iki sagamon se noko kariimet
den te nunga bitirukko aiso:

⁵ “Aninga kariimet, aninga ma nunga
balem se ani agarak tama bita aisa
ko den kaloman,

mu nunga aural se taimon angama te
biguwumonko,” maso.

⁶ Se taiti gomang lilim mu noko munan
ningo dirkiriya mu balu pagarso,
mu awuk, nu kota nu tutura kari.

⁷ “O aninga kariimet, iki sagaral se ani
balikko!

O Israel, ani den te ninga bitirikko.

Ani Kaem, nenenga Kaem.

⁸ Ani nenenga tama bita aisa mu ko me
iningisam;

pempem tama bita aisisan mu
yawarakala kani saposo.

⁹ Ani nenenga bulmakau kari agi goat
por ningi bagasan mu ko me balsam
tala.

¹⁰ Mu awuk, nio yalek se mel suen la gi-
arum ningi mu se,

bulmakau mel motongar kuting suen la
te no giwasan, mu am aninga tala,

se ani anape ko umu ko ninga isuekko?

¹¹ Ani inangnang suen la giarum ningi
binga geragasan mu am nunga ikia
la;

se kusiska se madar ugigi guringi
bagasan mu yam aninga tala.

¹² Ani ali kari iwita se na ko kuerik, mu
ani anape ko nenenga manikko?

Ali lilim la se mel suen la awote mu ani
ko kotam.

¹³ O ani pa nengerak bulmakau nungun-
ing nasam e?

Ani goat ko gue me nasam tala, mena.

¹⁴ Buta se, ani Kaem Kalel Biya agarak
den kaloman uwutata beteralako;
tama bita aisisan iwitatata, nengemang
motam lilim la aisal ale amilmil te aip
patawuralko.

¹⁵ Ale ikup kam ningi mu aninga aural,
se ani ninga sangaru taik se nina ani aip
biya aisalko.”

¹⁶ Bare nina munan memek betera ko
kariimet mu Kaem iwita nenenga ko
balso:

“Awiri kuring te nina aninga munan
den mu ninimi karogo tutia gurugu
lagasan?

Ale anape ko den ani agarak kalo-
man mu nigiring guang te la balu
lagasan?

¹⁷ Nina aninga den biriruwusan,
ale to nibiring ko betesan.

¹⁸ Nina tere kari nongorak sorasan,
ale kari imet karogo, agi imet kari
karogo mu nunga tagisan ale nongo-
rak nasan gisan.

¹⁹ Nenenga nigiring te den kawel se den
memek arataso.

²⁰ Nina nengeta ninga launuria nunga
nunup te den kawel balsan,
ale nenenga gue suan nubiring ko nunga
balu maguwusan.

²¹ Nina uwuta bitakasan se ani den bo
me balukasan,
se nina ani nenenga bo iwita aga
ikikasan.

Bare aitaik ani den te ninga betesam ale
den te ninguru ninga atumekko.

²² “Nina kariimet nibiring ani aisisan,
mu aninga den ikial ale giris
palagalko!

Mena mu, ani ninga batutumurek se
katir katir kaparal se kariimet bo
ninga sangukko mena.

²³ Ikialko. Kariimet tama bita aisa iwita
nongomang ningi nunguning te amilmil
aisisan,

mu ani aip biya aisisan, ale ani te
nunga sangaru taikko lage kuring
kagorsan.”

Kari Kaem noko memek siwurok ale gomang tuokko wosenga

*(David Uriah ko imet Bathsheba tam, se
Yawe ilak tuatara ko kari Nathan ko David
maonam se David den imi batogam.)***

51 O Kaem, nika kua nangara ko
munan mu te gemang lila aisuko;
nika gemang bataga biya mu te aga
memek siwu waruko.

² Aninga paguwura suen la siwu waru
ale aninga memek anup nunguruko.

³ Aninga bita paguwura mu angamin te
aniso,
ale aga memek mu wetang te aniso.

⁴ Ani memek beteream mu ni ari saperem,
ani munan memek nika motam te
beteream;

se ni den te aga betesam mu ni diram la
betesam,
ale aga memek wetang sapasam mu am
diram.

⁵ Ani kuriang gue te la memek ago,
se memek mu karogo aga ayam kumik te
bilangerem.

⁶ Ni ani kuriang gue te la munan diram
karo tuekko gemang anikaso;
se nang tuagu ningi la ikia sinar aga
kausem.

**51:0 2 Samuel chapters 11 nama 12.

⁷Ni hyssop kower te aga bilinguru se aninga memek menarukko;^{††}
aga memek suen la anu waru se nika metam te nikim la bagarikko.

⁸Ni aninga angimik asokel menawurem, bare aitaik ni aninga sangaru se aking amilmil te bagarikko.

⁹Ni aninga betera memek mu biring tui ale aga memek siwu waruko.

¹⁰O Kaem, angamang motam nikim iru tuiko;

ale sokel iru angamang motam ningi bitar se ani ni kerak la bagarikko.

¹¹Ni ka motam te me aga kau sarumu saparko;

ale ka Bur Laili aninga ningi mu me tagi bataguru toko.

¹²Aga sangaru tata ko amilmil mu akingtala angamang motam ningi bitarko;

aninga ikia sangam aisu, se ani te ni bowa ningi la бага se lagarikko.

¹³Mu te ani memek betera kariimet alo mu nika munan nunga kausek se giris palagamon kiring karo tumonko.

¹⁴O Kaem, ni aninga Saonga Kari, gue agiting te aniso imi siwur se ani amilmil te nika munan ningo dirkiriya mu ko wur iluwekko.

¹⁵Kari Biya, aga sangaru se ka nip biya patawurikko.

¹⁶Ani te tama bita kisa ko sipsip mel ta kete karogo tairik, bare ni mu ko me uririkisam;

ani tama bita kisek ta, bare nika gemang motam tawun biya te me aniso tala.

¹⁷O Kaem, tama bita kisa ko munan ni ko kuesam mu iwita:

kari ko memek ari ko ikiso ale ko go-mang ninguru batagoso;

munan o ta umutang ni ko kuesam ale me biriruwusam.

¹⁸O Kaem, nika amilmil ningo te wonong Zion gemang tui ale sangaruko;

Jerusalem ko por lautam umu sokel tuiko.

¹⁹Mu te ka kariimet nongomang motam ningo diram la te tama bita kisimonko, mel altar te lilim la kai sapara iwita bita kisimon se ni ko amilmilerko;

asele aking bull nunga momon ale altar te aking tama bita kisimonko.

**Kari kawel ko munan
te kawela lagoso mu Kaem
kuting te memek arigokko**

(Edom kari Doeg yumura la Saul kote namaram ale David Ahimelek ko kawam te namaram mu ko Saul maonam, se ko David batoga imi batogam)†*

52 O kari sokel ago, ni anape ko kilek memek betesam mu ko nimi nip patawu lagasam?

Ni Kaem motam te mu ni memek, se ni anape ko nimi patawu lagasam?

²Ni kari maguwura ko den bala ko kua lagasam;

nika kawel ko munan betesam mu kapit biling kore wuli karogo wore toroman.

³Ni kiwem memek se den kawel bala mu ninguru ko kuesam,

ale kiwem ningo se den nunguning bala mu biriruwusam.

⁴Ni kiring kawel ago!

Ale kariimet maguwura ko den baluko ninguru kuesam.

⁵Bare ikiko, Kaem ka maguwura biya ka maguwurokko!

Nu ka kawam ningi ka woyuk ale ali mu te ka menawura biya ka menawurokko!

⁶Se kariimet ningo diram mu arigimon ale nonoman biyala sapamon,

^{††}**51:7** Hyssop kower mu gue karogo: Exodus 12:22; Leviticus 14:1-7; Numbers 19:1-6,16-19; Hebrews 9.

^{††}**52:0** 1 Samuel 21; 22:9-19.

ale gusi se balmon,

⁷“Arigalko! Kari imitang Kaem te me ira sanami lagakaso,

kota ko mel suen biya te sanamikaso, ale kariimet nunga maguwura te sokel ago bagakaso, mu aita koma tam!”

⁸Bare ani mu tam olive bo, Kaem ko temple ko por ningi aragawara wore iwita,

ani pempem Kaem ko kua nangara ko munan mu ko kua se te ira sanami lagasam.

⁹O Kaem, ani ni kiwem beterem mu ko pempem amilmil kisu se lagarikko; ani nika kariimet nunga biguwura ningi ka nip patawurik ale ilukuawurikko, mu awuk, nika nip mu ningo.

Kariimet bo ta kilek ningo diram me beteso

(David ko wur)

53 Kariimet sinar mena mu balsan, “Kaem mena!” masan.

Nunga ikia maga saparam, se nuna munan suen la betesan mu am memek la betesan;

ale bo ta munan ningo me beteso.

²Kaem duruk wonong te бага se loagoso se ko kariimet lilim nongote tai kaposo, nu bo i ikia sinar karogo se nukote la motam bita lagoso wore arigokko loagoso.

³Bare mena. Nuna suen la lage ningo nubiring tui muruwuman, ale suen la kilek memek te kapa sapaman;

ale bo ta munan ningo bo me bitawoso, am mena biya.

⁴Se kariimet memek bitawara mu awuk? Nuna me ari ikimonko e?

Nuna aninga kariimet bread nokoyam nunga bita maguwusan; ale Kaem ko ikia me tasan.

⁵Bare ikialko, nuna ninguru nguangamonko, nguangara ko nguangara nunga iramurokko;

mu awuk, kari nunga moa maguwu lagaman mu ko koma, Kaem ninguru nunga menawurokko,

ale nunga nosokel ngil ngual waru parusuwurokko.

Nina mariralar se nuna dolomonko, mu awuk, Kaem nunga meram ale susuru gurugu nungaram.

⁶O saonga! Aga angamang mu saonga bo Zion barasuk ale Israel kariimet nunga sangukko!

Tom Kaem ko kariimet nunga sanguk se aking daiga bagara ningo arigimon, mu Jacob ko digo nongomang motam nungeruk se Israel kariimet amilmilamonko!

Kari ikup memek ningi бага se kue kumik ko Kaem auram

(Ziph kari alo Saul kote namaman ale David nononga sor te yumuram bagoso mu ko Saul manorman se David batoga imi batogam)[¶]

54 O Kaem, nika nip biya ko sokel te aga bataguru toko; ani memek bo me beterem se nika sokel te aga sangaruko.

²O Kaem, aninga guranek ikiko; degewa gurugu ale aninga aira ikiko.

³Nusupuling lagara alo mu ani agarak kagerawasan;

nuna daong kager ko kari se aninga momon se kuerikko;

nuna Kaem mel yam ko iwita ikisan.

⁴Nunguningta, Kaem mu aninga saonga kari; nu aninga bitarso se ani terong la bagasam.

⁵O Kaem, nononga memek ani ago ko beteman mu koma nungaruko;

[¶]54:0 1 Samuel 23:14-15,19-25.

ni munan diram la karo tua ko Kaem,
buta se nunga menawurko.

⁶O Yawe, aninga angamang amilmil te
tama bo bita kisekko;
ani nika nip patawurikko,
mu awuk, nika nip mu ningo.

⁷Ni aninga sangem se ikup suen la
angimik te aratam mu me aga
maguwuram,

ale amotam te aga kager ni nunga
maguwurem se nungarkem.

**Kari bo ikup biya ningi kaparam
ale ko ikup Kaem kasurso**

(David ko wur)

55 O Kaem, aninga guranek ikiko!
Ni aninga niara imi ko degewa
me bagurko.

²Aninga wosenga imi iki ale agiring
ilupko;

ikup imi aninga maguwurokko nungun-
ing iwita se angimik gawa kaparam.

³Kager kari aninga maguwumonko
balsan,

ale ani ninguru agarak kapa gilingisan;
nuna ikup ani angimik te betesan,
ale agarak balsan ale agarak barima
gilingisan.

⁴Ani angamang dung dung maso,
se kuerikko betela nguangasam.

⁵Nguangara biyala angimik te taiso ale
angimik sail menawuram,
se angimik barowara maso.

⁶Ayo-o, ani inangnang arum iwita
luman gemarik ale bingek awar biya
namarik ale aeman saparikko.

⁷⁻⁸Ani kuwim yumura bo,
kariimet mena se awar biya,
wore te biririka namarik ale tuwik marir
ewere ko yumurekko.

⁹O Kari Biya, kariimet memek alo nunga
ikia ngualawur ale ikia betemonko mu
menawurko!

Mu awuk, ani kager daong ngual ngual
wonong biya ningi ari lagasam.

¹⁰Tirom kowarkalal nuna ikup bete-
monko wonong karo gurungumu
lagasan;

se wonong tuagu ningi kariimet nunga
bita maguwura ko munan mu
ninguru aniso.

¹¹Munan memek duap duap barasam ale
wonong tuagu ninguru maguwuram;
kariimet nguangara tua ale kote mel gia,
se kawel ko munan sor lilim iram.

¹²Aninga kager kari memek alo nunga
bo

ago ko bala memek balam le mu,
ani ko ikia tawun biya me aga moso le.
Agi nu numi biya ko iki se ani kituwura
ko aga beteso le mu,
ani am abiring tui namasam le.

¹³Bare mena. Mu nigita, kari aninga tu-
ran tala,
aninga bagara suan se aga yawara, nigita
munan owore bitakasam.

¹⁴Ni analak nanimi ninguru gikasan,
ale kariimet sang nongorak Kaem ko
temple ningi namakasan ale Kaem
nup patawukasan.

¹⁵Aga bita maguwura ko kari alo mu
kuera mateng nunga iluwok se
marak loaga se kari kuera nunga mutim
ningi kapamonko!

Mu awuk, nononga nongomang motam
se nunga bagara mu kiwem memek
karogo terong ma saparam.

¹⁶Bare ani Yawe, aninga Kaem, mu aurik
se nu aninga bataguru taukko.

¹⁷Turomola, woremkalal, bainga ningi
ani ikup yaman ningi nia kika
lagasam,

se nu agiring ikiok ale aga sangukko.

¹⁸Suen biya agarak kagersan, bare ani
ikup bo me arigekko,
mu awuk, nu aga bituok ale aga
bataguru taukko.

¹⁹Kaem, king ko pempem la бага
lagoso,

mu aga niara ikiok ale aga kager kari
nunga menawurokko;

mu awuk, nuna nu ko me nguangasan,
ale nunga munan memek mu ko me giris
palagasan.

²⁰ Aninga tiran yawara mu noko sikisaki
ikup ningi nunga waram;

ale anananga ikia kaloman mu kulukam.

²¹ Kuring te mu den welang welang
balso,

bare gomang motam ningi mu kager ko
tama iwita kaniwoso;

noko den mu malin kaukoyam ikiko,

bare den mu batir iwita nanga
bataguruwoso.

²² Nika ikup suen la Yawe kuting te
bitarko,

se nu giok ale nu nika sangukko;

nu kariimet ningo diram mu

nungarkiwuruk se memek bo me
arigimonko.

²³ Bare ni, O Kaem, mu kariimet memek
alo mu nunga karanguru se kuwim
memek mu te namamonko;

kawel kari se kariimet nunga mora se

kuera ko kari mu kulak la kua
namamonko.

Bare ani agata mu, nikate la ira sanami
se lagarikko.

Nguangara biya ningi Kaem te la ira sanamara ko wur

*(Philistia alo wonong sor Gath mu te David
ilu talipaman se nu wur imi batogam)*^{§§}

56 O Kaem, gemang motam lila
aisuko,

mu awuk, kager kari memek aninga
momonko aga karo lagasan;

nuna kowarkalal maiya ani memek te
aga bita gilingisan.

² Nuna nonoman sapara mena agarak
kagera lagasan;

nuna suen biya se nunumi patawusan ale
agarak kagera gilingisan.

³ Tom ani nguangasan mu aninga loa-
gara suanta mu ni aninga sangaruko
mu te betesam.

⁴ Ni aga Kaem, ani ka den ko
amilmilasam,

ale nikate la ira sanamasam, ale me
nguangasan.

Ali ko kari bo awuk ta aga
maguwurokko?

⁵ Nuna kowarkalal maiya dagisan ale
den bo te aninga bita maguwu-
monko wore kupu lagasan,

ale nuna aguwaya aga maguwumonko
wore ko balu lagasan.

⁶ Nuna yumusan ale aninga tigirur
lagasan;

nononga ikia biya mu aninga momon se
kuerikko.

⁷ O Kaem, ni nunga memek koma
nungaruko!

Nika gemang magara te kariimet umu
nunga maguwurko!

⁸ Ani ikup giem ale karogo mo se memek
baga lagerem mu ni ko iki saperem;

ni aninga amononge awilaya kaparam
mu ni kau saperem ale ko ikisam.

⁹ Se tom ani nika aurik mu ani ikisam,
aga kager kari mu nagu sapamonko.

Umu te ani ikisam, Kaem mu aninga
saonga bagoso.

¹⁰ Ani Kaem ko den ko amilmilasam,
ani Yawe ko den ko amilmilasam.

¹¹ Ani Kaem te la ira sanamasam, ale me
nguangasan.

Ali ko kari bo awuk ta aga
maguwurokko?

¹² O Kaem, ani aga den balem uwutata
bitirik ale amilmil te tama bita kisekko.

¹³ Mu awuk, ni ani mateng lage te aga
bataguru taem,

se ani asiwik atumem ale me dagulem;

buta se ani Kaem nup patawu se, marak
ningo ko nikim te la aolak iluwekko.

^{§§}56:0 1 Samuel 21:10-15.

**Kaem ikup kam ningi aninga
yumura kuwim ningo**

*(David Saul ko naguram ale garap gogong
ningi бага se den imi batogam)**

57 Gemang aisuko, O Kaem, gemang
lila aisuko;
ni aninga yumura kuwim.

Ani nika kiting bowa kararik ale bagarik
se mel memek suen la aga maguwurokko
taiso mu mena saparukko.

² Aninga niara Kaem Kalel Biya mu kote
betesam; nu aninga bitarso.

³ Nu duruk wonong te бага se aninga
sangarso,
ale kager kari aga karowasan mu ining
nungarso;

Kaem me aga beteso, aninga kueso ale
lage mu te aga sangarso.

⁴ Ani kausik memek aga laturman se
kusumuri bagasam;
nuna kariimet nunga moa namonko
bagasan;

nononga nogore mu gatu kore iwita,
se nunga nungamili mu batir wuli
karogo wore toroman.

⁵ O Kaem, nika nip biya taiti gomang
suen la te wetang saparko,
se ka kimik nikim biya mu ali lilim
iramurokko.

⁶ Nuna ani te aga ilumonko dagarok
kereman,
se ani angamang ninguru ikuwoso;
nuna aninga lage te mutim bo iman,
bare aking nongota ningi dagulaman.

⁷ O Kaem, ani ni ko ko angamang me
namoso taiso,
ani angamang sokel ago bagasam;
ani nika wur iluwek ale nip
patawurikko.

⁸ Ani ukira duap ago barasik ale
aga gita se kulele kolawirik se sor
ukirokko!

⁹ O Kari Biya, ani sor kasik la nongoma
te amilmil kisek,
ale kariimet suen la nongoma te wur
iluwek ale nip patawurikko.

¹⁰ Mu awuk, nika kua nangara mu kumik
tom mena, taiti gomang kiaram;
se nika munan me nanga bita ariga mu
betela, taiti gomang karogo terong
mam.

¹¹ O Kaem, nika nip biya taiti gomang
suen la te wetang saparko,
se ka kimik nikim biya mu ali lilim
iramurokko.

**Kariimet memek alo nunga
memek koma tamonko guranek**

(David ko wur)

58 Nina supuling alo, nina kiwem
diram la te den arigisan ale
tutesan?

Nina nunguningta kusumuri ko бага se
kariimet nunga ikup tutesan?

² Mena! Nenenga ikia mu munan memek
beteralko wore la nengemang te aniso,
se nina kariimet suen la nunga
maguwuwasan.

³ Kariimet memek alo mu nunga bilan-
gara tom te la lage ningo bita taman;
nuna nunam tuagu ningi la den kawel
ago terong maman.

⁴ Nononga nodogawa mu, kausik daong
daongarukko se kotam kuring me ikiso
iwita,
se nononga den mu kausik ko kore wuli
karogo iwita;

⁵ se kariimet bo ta ikia duap duap te
nunga lila awurokko me terong,
nuna node sisi saparam.

⁶ O Yawe, ni nuguring ningi nogore
kulukumur ale nunga norogen sail
biagerko!

⁷ Nunga menawur se yu palengoso nama

*57:0 1 Samuel 22:1.

maraka namoso iwita maraka
namamonko;

ale nunga gatu mare iwita nunga ku-
lukumu waruko.

⁸Nuna tanan worem nunga kaiso se
pasak ala kua namasan iwita,
kua maraka namamonko;
nuna kuriang gugum motam worem
me ariga la kua namara iwita, kua
namamonko.

⁹Kaem kani tama kuamili awote me
karso la, nu kariimet memek mu
garuk te, se kulak te, pasak ala nunga
sarumu warukko.

¹⁰Kariimet memek bitawara mu nunga
memek koma tamon se
kariimet ningo diram mu nungarkamon
ale amilmilamonko;

kariimet memek mu nunga gue kaparuk
se kariimet ningo mu awote aolak
ilumonko.

¹¹Asele kariimet balmon,
“Nunguningta, Kaem kariimet ningo di-
ram mu koma ningo nungarso;
Kaem nunguningta бага se munan di-
ram te ali lilim la tuteso.”

**Kager kore memek ningi бага
se Kaem ko saonga ko aira**

*(David ko wur; Saul ko kager kari alo
David ko kawam laturman ale David
momon se kuerukko bagakasan)†*

59 O Kaem, kari memek nuguting te
aga bataguru toko;
kari ani agarak barimawasan mu nunga,
aga bitaruko.

²Nuna kari mora se kuera ko kari,
mu nuguting te aga bataguru to ale aga
sangaruko.

³Arikko! Nuna yumuman ale aninga
momon se kuerikko loagawasan!
Nuna kari memek alo nunguningkiri se

ilu biguwuman ale ani agarak
kagermonko.

O Yawe, nuna uwuta aga betesan mu am
kumik duap bo mena nunguningkiri.

⁴Ani memek bo me beterem,
bare ani agarak kagermonko bagasan.

O Kaem, ni bares ale aga sangaruko!

⁵O Yawe, ni Kaem Sokel Garagar, ni Is-
rael ko Kaem,

ni bares ale kari memek alo mu suen la
nunga maguwurko,
nuna memek nunguningkiri se me ta
nunga gemang nungaruko.

⁶Nuna tirom pelesan taisan ale wonong
karo gurungumu se kausik iwita kager
ko ngarak ngarak geragasan.

⁷Nuna nuguring te den balsan mu
memek biya,

batir kore wuli tamatama wore toroman,
ale balsan, “Awiri ‘mena’ maukko?
Mena!” masan.

⁸Bare O Yawe, ni nunga gusisam;
ale nunga den alel balsam.

⁹Ni aninga Sokel, se aga sangaruko
nikate la ira sanami lagasam;

O Kaem, ni aninga yumura kuwim,

¹⁰se ni ninguru aga kua lagasam;

se ani ikisam, ni aninga sangaru se kager
kari memek umu abowa nunga
tugumekko.

¹¹Bare aninga kariimet me ari ikimon
bore ko, O Biya, anananga Karem,
ni pasak ala kari memek umu me nunga
moar se kuemonko;

nika sokel aora mu te nunga bila ale
nunga parusuwur se nungumik sokel
menarukko.

¹²Nuna nuguring nungamili te den
kawel

se nunumi patawura ko den aratu
lagoso,

bare mu giris palaguk ale nunga
taliparukko.

†59:0 1 Samuel 19:11.

Nuna den memek te saki alo nunga balu maguwusan,

¹³ buta se nika gemang memek te nunga maguwur ale nunga menawu sapar se menara biya menamonko.

Ni uwuta bitar se ali sor suen biya ko kariimet te ikimon ale balmon, “Jacob ko Kaem nongorak bagoso.”

¹⁴ Aninga kager kari mu tirom pelesan taisan ale wonong karo gurungumu se kausik iwita ngararak ngararak geragasan.

¹⁵ Nuna na ko loagasan geragasan, ale me arigisan mu am ngus ngus geraga lagasan.

¹⁶ Bare ani nika sokel aora biya mu ko wur iluwekko;

turomola pempem mu ani nika kua nanggara mu ko wur iluwekko; mu awuk, ikup kam ningi mu ni aninga yumura kuwim, se aninga manga gek am.

¹⁷ Ni aninga Sokel, ani wur iluwek ale nip patawurikko;

O Kaem, ni aninga yumura kuwim, se ni ninguru aga kua lagasam.

Yawe kota suanta Israel alo nunga gatu supuling

(David ko wur, kariimet nunga kausa ko. David sor Aram Naharaim se Aram Zobah ko kariimet nongorak kageraram ale wur batogam. David ko kager supuling Joab kager te pila se, Edom kari twelve thousand, sor wolong “Valley of Salt” masan mu te nunga moram se kueman.)[‡]

60 O Kaem, ni ana nago ko gemang magaram se biring gurugu nanggarem se kager utu naguram ale nasokel menawuram;

bare akingtala nanga sangaruko!

² Ni wanara sor maguwu kam anananga ali yukuem,

se papak mam woselaram ale yukuawoso;

bare tair ale nunguru burangir se kuwim kuwim te aking pelerukko.

³ Ni ana nika kariimet ikup ninguru nangarem,

se kariimet yu aora nana ale dagulu barasukam ana dagulu barasuwasan.

⁴ Bare ni gatu supuling se ka gatu patawurem,

kariimet ni bowa ningi bagara mu tai nikate la biguwumon ale kager ko sokel iru tamonko.

⁵ Ni ana ninguru nanga kuesam, bore te se ka sokel te nanga sangaru toko.

⁶ Kaem ko kuwim laili mu ningi бага se den imi balam,

“Ani amilmil te, sail te Shechem ali mu pakakumurik,

ale sor wolong Succoth mu karogo tala parusuwu aga kariimet nungaru gurugekko.

⁷ Gilead mu aninga;

se Manasseh mu aninga;

Ephraim mu aninga kager ko kitigat;

se Judah mu aninga bitua ura ko tam.

⁸ Moab mu tawir yam bo iwita;

se Edom mu aninga asiwik gomang te bitirikko;

se Philistia ningi mu ani amilmil ngata te bitirikko.”[¶]

⁹ Bare aga Kaem, awiri ani agarak sor Edom mu te namaruk ale

ko wonong sokel aora garagar mu ningi agarak kaparukko?

¹⁰ Awiriya bo mena, mu am nigita.

[‡]60:0 2 Samuel 8:13. Valley of Salt mu sor wolong bo Dead Sea duap te.

[¶]60:8 Sor Gilead, Manasseh se Judah mu Israel ningi ko sor wonong. Se Moab, Edom se Philistia mu sor saki Israel ningi mena.

Ni biring gurugu nangarem ale kager te me nanga sangarukasam.

¹¹ Bare aitag mu ni ana nanga sangaruko;

mu awuk, ali ko kari bo ana nanga sangukko me terong.

¹² Bare ana nanga Kaem te mu ana kager te mariranakko;

nu kota kager kari memek alo mu nunga waruk se kapamonko.

Kaem kota suanta nu anananga yumura kuwim ningo

(David ko wur)

61 O Kaem, de gurugu ale aninga guranek ewere ikiko.

² Ani wonong iwareng bo awar biya wore te бага se,

saonga bo taikko lage bo am mena biya se ani nika arusam,

ni ani agarak nama manga bo kalel biya owore awote aga patawu bitarko.

³ Mu awuk, ni aninga manga gek am se aga lauta aora;

se kari memek me ta aga maguwumonko.

⁴ Aga angamang mu nika sasal ningi kerak pempem la бага se lagarikko;

se ni tarak nuam ko luman te gotek nunga

ira kaluwuso iwita, aga ira kaluwurko.

⁵ O Kaem, ni aninga den kerak balu saperem mu ni ikiem;

ale ali mel suen la, awiriya ni iki karo kisisan se nungarem, mu ni agotala aisem.

⁶ Ni marak sokel ani aisu se ani king ko, tom maiya biya ali imi te бага se aga imas bitir kapa se lagarukko.

⁷ Se ani nika bitua bowa ningi butata king ko бага se lagarikko;

ni pempem la ka kua aisa, kumik menara mena, mu ko munan te aga bitaruko.

⁸ Se ani mu tom suen la wur ilu se nika nip patawu se,

aga den kerak balem mu pempem bita se lagarikko.

Kaem kota suanta anananga saonga kari se nanga manga gek am

(David ko wur)

62 Ani Kaem kota aga sangukko mu ko iki se angamang lila te бага lagasam;

aninga saonga mu nukote tasam.

² Nu kota aninga manga aora, se aninga saonga kari;

nu aninga manga gek am, se ani me soror maikko.

³ Se nina amaru aninga mora maguwura sowore beteralko?

Ani kar parasaram ale dalelawoso iwita bagasam,

bare awuk, am aga itakuawural se dagulu parasarikko e?

⁴ Nunguningta, nuna aninga ura nup ago te bagasam wore te am aga menawumonko nunguningkiri karogo kaesan;

nuna nuguring guang la angimik ko ningo balsan ale munan umu ko ninguru amilmilasan,

bare nongomang motam ningi mu am maga namarikko balsan.

⁵ Bare ani Kaem kota aga sangukko mu ko iki se angamang lila te bagarikko; aninga angamang motam ko sangam mu nukote tasam.

⁶ Nu kota aninga manga aora, se aninga saonga kari;

nu aninga manga gek am, se ani me soror maikko.

⁷ Kaem kota aninga sangarso, ale kota nup biya aisiso;

nu aninga manga aora, se aga yumura kuwim.

⁸ O aga kariimet, Kaem kote la ira sanami se lagaralko;

nengemang motam lilim la kausalko; mu awuk, nu anananga yumura kuwim.

⁹Kariimet nunup mena mu marir nagiring
 te pus masan se aratu nama menaso iwita;
 se kariimet nunup ago mu mel nunguning
 bo mena, am ko dora wore iwita;
 se skel te ta nunga awumon mu nungu-
 mik ikup mena, wete guyak gotek.
¹⁰Buta se nina tere daong te saki nunga
 mel tagiral ale me ninimi te patawuralako;
 se munan umu te mel gemaral, mu me te ira sanamaralko.
¹¹Kaem ko munan wetang te beteram se ani mel ilagala ko ikiem:
 “O Kaem, ni sokel karogo,
¹²O Kari Biya, ni kariimet ninguru nunga kuesam;
 ni ana suen la nanga munan betesan mu te iki se diram la koma nangaruko.”

Na ko kuakoyam Kaem ilak bagara ko nangamang niara

(David naguram ale Judea ningi sor garagarayam mu te yumuram бага se den imi batogam)[§]

63 O Kaem, ni aninga Kaem, ani ni kerak pempem bagarikko kua lagasam;
 ani yu ko kuakoyam, ni ko ko adogotak garagara maso;
 ani ni kiwim ko angimik sokel menaram, se sor merang garagarayam bo yu mena wore turan bagasam.
²Ani ni nikim sokel ago ka kiwim laili te bagasam mu, amotam te karki kam ko ikia to lagasam.
³Nika gemang bataga ani ago ko mu, ali imi ko nam giam suen la kia saparam, se ani mu ko nika nip patawurikko.
⁴Ani pempem agiting patawurik ale ka nip patawu se lagarikko.

⁵Se aninga angamang motam mu na ningo nokoyam kua kaparuk se wur amilmil ilu se nip patawu se lagarikko.
⁶Aninga anira kuwim te taga anisam mu ani ni ko ko angamin tugu lagasam; tirom luan maiya ani ni ko ko me angamili saposu.
⁷Mu awuk, ni tom suen biya aninga sangorsam;
 ani nika luman bowa ningi бага se wur ilusam.
⁸Ani ni kerak kapetasam, se ni yawarakala aga bitarsam.
⁹Kari aninga momon se kuerikko nongomang aniso mu memek tamon ale kuera mutim ningi kapamonko.
¹⁰Nuna kager ningi kuemon se nunga nungumik guang mu kausik diwang namonko.
¹¹Bare king mu Kaem ko amilmilarukko; kariimet nu te la ira sanami lagasan mu nup patawumonko;
 bare kawel ko kariimet mu nuguring sisirokkko.

Kaem ko bitua wore ko guranek

(David ko wur)

64 O Kaem, ani ikup memek ningi bagasam;
 degewa gurugu ale aninga guranek ikiko;
 aninga bitaru se kager kari me aga maguwumonko.
²Kiwem memek betera ko kariimet alo mu aninga bita maguwumonko den kalosan;
 buta se ni aninga kaluwurko.
³Nononga nungamili mu batir iwita, se nunga den mu gatu kore memek iwita.
⁴Nuna nungumik nguangara mena; nuna yumusan ale бага se kariimet nungumik den mena mu nunga mosan.

[§]63:0 2 Samuel 15:23-28.

⁵Nuna nunga ikia memek mu betemonko nunumi atumu sangorsan, ale yumura la dagarok betesan ale balsan,

“Awiri nangarkukko ya?” masan.

⁶Nuna ikia memek kalosan ale balsan, “Ana ikia bo am terong la kaloman se kariimet bo ta me ko ikiokkowo,” masan.

⁷Bare nuna me ko ikimon se Kaem noko gatu te nunga moruk se kapamonko.

⁸Nu nunga den yumura kaloman mu gurugok se peleruk nongota nunga maguwurokko; se kariimet nungarkamon ale nungumik barowara maukko.

⁹Kariimet suen la mu nguangamonko; nuna Kaem kiwem beteram mu ko balmon ale, kiwem umu mu nungamin te ani se lagarukko.

¹⁰Kariimet ningo diram mu nuguting momon ale Yawe ko amilmilamonko; nuna noko nup patawumon se nu nunga bituokko.

**Na inang se mel ningo ningo ali
karogo terong mam
wore ko amilmil wur**

(David ko wur)

65 ¹O Kaem, ana Zion namanak ale nip patawunakko; ale nanga ikia kerak kaloman mu bita sapanakko.

²Ni ana nanga guranek koma nangarsam, se ana kariimet suen la nikate taisan.

³Anananga munan memek umu ko ikup ninguru nanga maguwuso, bare ni anananga memek mu siwu warsam.

⁴Kariimet ni nunga balsam nika masam, ale nongorak ka kuwim laili te taisam, mu amilmilamonko!

Ana nika munan yawara yawara nika

temple laili ningi aniso mu karogo ninguru amilmilasan.

⁵O Kaem, anananga Sangaru Ta Kari, ni kiwem duap duap te nagiring ilusam ale nanga bataguru tasam.

Ali lilim ko kariimet se gagi batoga te ta wore nikate la nunga loagara ikia betesan.

⁶Nika sokel aora mu te duruk bibiya mu nunga nungem,

ale mu te nika sokel biya mu wetang saperem.

⁷Ni gagi tamun ko kuring nirung kapawaram mu manem se kutek mam; ale kariimet nunga kager ko munak nirung mu uwutatala menawurem.

⁸Kariimet awar bibiya bagasan mu nika kiwem bibiya imi arigisan ale biririkasan;

kariimet worem bausa te se worem kapara te mu wur ilusan ale amilmilasan.

⁹Ni ali imi lilim la ko sinar tasam ale yu tusam se ali welang gemaso; nika yu suen la mu nungumik maraka namara bo mena;

se nika kariimet na inang karogo terong ma sapanan.

Nika gemang uwutata aniram se ni te uwutata betarem.

¹⁰Ni tuwik te ningam yu tusam se ali mu yu karogo,

buta se yu mu ali bugulik tuso se na inang terong la barasoso.

¹¹Nika ningo mu nangarsam se na inang sor magoso;

se kariimet nunga inang te gia ko kitak se korokem mu mel suen la kuring aratu sapos.

¹²Sor palunga wosesel biya mu te sirsir ningo barasoso;

se duruk luan amilmil kelagoso.

¹³Sor sirsir karogo mu sipsip sor magaram ale suen biya;

se duruk duap ningi sor wolong mu inang muguri karogo terong mam;

se melmasak suen biya ninguru tala
amilmilasan.

**Kaem ko munan ningo
ko amilmil wur**

66 Ali sor lilim ko kariimet,
amilmil kelagal ale Kaem nup
patawuralko!

²Wur iluwal, nup biya tual,
ale noko nup kualala biya patawuralko!

³Ale Kaem maonal, "Mel suen la
ni betesam mu am duap bo
nunguningkiri!

Nika sokel aromemek owore te se,
kariimet memek ni ko ko ninguru kuruga
namasan.

⁴Ali lilim la nubugura kulukuru kisan;
ale wur te nip biya patawusan."

⁵Tairal ale Kaem kiwem bibiya beteram
ewere arigalko;
nu kariimet nunga sangukko mel duap
duap beteram!

⁶Nu gagi kuring kauram se kariimet te
aolak iluman kasu kapaman;
buta se tairal se nup patawunakko!

⁷Nu ko sokel biya mu te ali lilim bitarso;
nu kariimet suen la ninguru nungarki
kutuwwoso;

buta se kariimet bo nu ilak me
barimarukko!

⁸O kariimet, anananga Kaem nup
patawuralko;
nigiring paogal ale sail te nup
patawuralko!

⁹Nu ikup ningi nanga sangaru tam se
ana ikup mu te me dagulaman.

¹⁰O Kaem, ni ana billy-can kaetam
yugur

gawa te iri lagara se nama nikim kapara
iwita nanga irirem.

¹¹Ni nanga iki se wore nanga beteram se
dungan ura ningi namaman,

ale nabiwinang te mel ikup ikup gikasan.

¹²Ale nanga bitua kari nungarkiwerem
se mel yam ko nanga bitakasan;

ni ana tama ningi, se yu lom biya
ningi iwita nanga beteram se aolak
iluman,

bare aitak ni nangarak sor mel suen la
terong la karogo mu te nangarak
tairam.

¹³Buta se ani aga den kerak kalem mu
karo tuek ale ka temple ningi tairik ale
tama bita kisekko;

¹⁴ani ikup ningi бага se den umu kerak
kalem.

¹⁵Ani sipsip mel nungumik titiyam mu
ago tairik ale tama bita kisekko;
sipsip anumang se, bull se, goat karogo
tai tama bita kisekko.

¹⁶O kariimet, nina Kaem kuring bowa
ningi bagasan mu,
tairal se nu kiwem aningate beteram mu
balik se ikialko!

¹⁷Ani nup patawu se nu aga sangukko
niarem,
ale aga memek me kaluwurem.

¹⁸Bare ani aga memek angamang mo-
tam ningi kaluwurem le mu,
nu me aga saongam le.

¹⁹Bare nu nunguningta aninga niara
ikiam ale agiring iluwam.

²⁰Se ana Kaem nup biya patawunakko!
Mu awuk, nu gomang motam kaolam ale
aninga niara me buring tuam.

Kariimet Kaem amilmil tumonko wur

67 O nanga Kaem, nika gemang lila
se ka marak nangaruko;
gemang nangaru ale ka nikim yawara
nangaruko.

²Mu te ali lilim ko kariimet nika munan
se

ka sangaru ta ko sokel mu ko ikimonko.

³O Kaem, aninga angamang kariimet
suen la ni ko ko amilmilamon ale nip
patawumonko!

⁴Nuna amilmil kelagamon ale wur ilu se
nip patawumonko,
mu awuk, ni munan diram te la kariimet
nunga bitarsam,

ale ikia ningo te la ali sor suen biya nunga kiti gurugusam.

⁵O Kaem, aninga angamang kariimet suen la ni ko ko amilmilamon ale nip patawumonko!

⁶Se ali imi te na inang sor magarukko, Kaem, anananga Kaem, mu nu marak nangarukko.

⁷Nunguningta Kaem gomang nangarukko,

se ali dun sika te nama dun sika te, nu bowa ningi la bagamonko.

**Kaem kager te mariraram
ko amilmil wur**

(David ko wur)

68 O Kaem, ni bares ale kariimet ni me ka

kuesan ale ni kerak barimawasan mu nunga moa parusuwur se nunumi tagimon ale nagumonko.

²Tama bur marir karogo nama menaso iwita, ni nunga karo parusuwurko; agi buruk ko welang pakongoso se karuwusan se palenga nama menaso iwita,

kariimet memek mu ni kema te mena namamonko.

³Bare kariimet ningo diram mu nongomang kua kaparuk se Kaem koma te amilmilamonko;

nuna ninguru amilmilamonko.

⁴Ana Kaem ko nup patawura ko wur ilunak ale nup patawunakko.

Nup patawuralko. Nu taiti nuwi awote daiga ale namara ko Kaem.

Nu koma te amilmilaralko. Noko nup mu Yawe.

⁵Kaem nu ko kuwim laili te bagoso, ale kuriang nonet nunam kuera mu nunga bitarso,

ale imet nugari kuera mu nunga sinar taso.

⁶Nu kariimet nungumik gue suan mena

mu nunga sangarso se launuria gue suan gema gilingisan.

Se kariimet talipara ningi mu nunga giso ale amilmil nungarso.

Bare nusupuling lagara ko kariimet mu sor garagara kiriyam memek mu ningi бага gilingisan.

⁷O Kaem, ni girakala nika kariimet nunga

giem, ale ni girem ale sor maraka merang mu te nongorak aolak iluwem.

⁸Tom mu te ni tairem mu tuwik biya kaparam ale wanara biya tala kaparam se ali yukuam,

mu awuk, ni duruk Sinai ko Kaem, se Israel ko Kaem.

⁹Ni tuwik biya beterem se kaparam se nika kariimet yu nungarem, ale nika ali magaram mu aking na yu welang tuem.

¹⁰Nika kariimet ali mu te kuwim taman ale dagiman;

se nika gemang motam ningo mu te kariimet nungumik mel mena mu nunga bituem.

¹¹Kari Biya den bo balu paogam, se imet motam biya giman karogo nama iwita balman:

¹²“King arika nunga kager kari memek mu nongorak melmasak warman ale nagu sapaman o!

Se Israel kari gi karogo nama nunga sasalkawam ningi imet nungarman,

se gi parusuwu nunumi tuman o!

¹³Bare nina kari am бага se sipsip por ningi mu nunga bitaruwaman mu kargotala kowo!

Inangnang dora, luman silver te nunga se mone gold te nunga, se mel ningo ningo mu giallo.”

¹⁴Nunguningta, Kaem Sokel Garagar king alo mu nunga moram parusuwuram se parasaman,

ale taiti nuwi duruk Zalmon ira kaluwuso iwitata sor ereman.

¹⁵ O Duruk Bashan, ni duruk sokel garagar,
nika motongar se kuamuru kuting suen biya,**

¹⁶ ni anape ko duruk Zion, Kaem te daigok ale pempem te bagarukko atumukiram, wore ko gemang maga lagoso?

Yawe kota umu te tom suen biya бага se lagarukko balam.

¹⁷ Ikiko! Kaem ko kager ko mel aora aora suen biya nunguningkiri, am kaura koma mena.

Kari Biya laili nunguningkiri Duruk Sinai beteram ale tai ko kuwim laili umu te bagoso.

¹⁸ O Yawe, ni talipara kari suen biya nunga giem,
ale nongorak nup biya taukko nama tarigirem;††

se kariimet munan ago tai kisukasan;
nusupuling lagara ko kariimet alo mu agotala munan ago tai kisukasan.

Se nunguningta nunguningkiri, ni Kaem Yawe ka kuwim laili umu te bagasan.

¹⁹ Ana Kari Biya nup patawunakko,
nu kota suanta anananga Bataguru Tata ko Kaem;

nu tom pempem la anananga ikup giso.

²⁰ Nu Yawe, anananga Sangaru Tata ko Kaem,

kuera mateng ko lage memek te nanga bataguru taso.

²¹ Nunguningta, Kaem kager kari memek nunga nusupuling ita pakakumurokko;
mu awuk, nuna kiwem memek pempem bita lagasan.

²² Kari Biya iwita balam, “Ani Duruk Bashan ko kager kari memek mu nongorak tai kaparikko;
ale kager kari gagi du biya nukum te

bagamon ta wore nongorak tai bausekko;

²³ asele nina mu nunga maguwural ale nunga gue awote aolak iluwalko;
se ninga kausik mu nunga gue namonko.”

²⁴ O Kaem, aninga King, ani kariimet mugum karogo numi kowom kaoram ale nika nip biya patawumonko
nika temple ningi kapawasan owore nungarkiwasam.

²⁵ Wur iluwa ko kariimet mu giriman se bawe mora ko kariimet mu nubiring ko;
se galawalang sokelel sisuwura ko kuriang itiwik mu kusumuri aolak iluwasan.

²⁶ Nuna aisan ale balsan, “Kaem ko kariimet biya, ko nup patawuralko!
Nina Israel ko kariimet, nina Yawe ko nup patawuralko!”

²⁷ Benjamin, kari mom kopa, mu ko gue mu giriman;

se Judah ko kari supuling bibiya mu Benjamin ko mu nogowom karowasan;
asele Zebulun se Naphtali ko kari supuling bibiya mu atumukira taiwasan.

²⁸ O Kaem, nika sokel aora garagar mu wetang saparko;

nika sokel girakala nanga kausem iwi-tata, aking nanga kasuruko.

²⁹ Nika temple mu Jerusalem aniso,
buta se king suen biya nunga munan karogo tai kisimonko.

³⁰ Egypt mu mel diwang memek aora bo yu lom ningi bagoso wore iwita;
se deleng te irako.

Sor saki mu nu bowa ningi buffalo diwang bibiya iwita bagasan,
se sor saki gotektek mu buffalo gotektek iwitala bagasan,
mu ni suen la nunga nosokel menawurko.

** 68:15 Duruk Bashan mu Jacob ko laun Esau ko sor te duruk bo.

†† 68:18 Ephesians 4:8 ago arikko.

Se mel diwang mu silver mel karogo tai kisokko;
se sor saki gotektek kager ko la kuesan mu nunga karo parusuwur se nagu parasamonko.

³¹ Sor Egypt mu barowara karu karu nunga mel ningo ningo bronze te nunga mu karogo tai kisimonko;
Ethiopia kariimet mu nguanga nguanga nuguting karogo tai kisimonko.

³² Nina ali sor suen la ko kariimet, Kaem ko wur iluwalko;
Kari Biya ko nup patawura ko wur iluwalko.

³³ Ikiialko. Kaem sokel karogo mu pure nia kam aiso,
nu taiti girakala la nungam se aniso wore te aolak iluso.

³⁴ Nina Kaem ko sokel aora biya owore ko balu paogalko;
nu Israel ko king nikim garagar, se ko sokel biya mu ana taiti gomang te arigisan.

³⁵ O Kaem, ni am duap bo nunguningkiri,
nika laili kuwim te bagasam.
Ni ana Israel nanga Kaem, se ni sokel ana nangarsam.

Ana Kaem ko nup patawunakko!

Kari bo Kaem ko saonga ko wosengam

(David ko wur)

69 O Kaem, aga sangaruko,
yu bausam adogotak te se sarenga namarikko tom pingi aram!

² Ani yu lom biya ningi kaperem ale sanamarikko me terong;
yu lom biya aga ira kaluwurokko tom pingi aram.

³ Ani ai nia lagerem ale angimik sail menaram ale adogotak maraka saparam.
Ni aninga Kaem se ni aga sangaruko

amotam bita lagasam, bare yam mena biya.

⁴ Kari ani agarak memek betesan, mu yam kumik duap bo mena biya;
nuna suen biya, amone asupuling te mu ko tom kiaram;
nuna suen biya se den kawel ago ko balsan ale aga momon se kuerikko ago kaesan.

Ani nunga mel bo me tere naem, bare den ipi atumu aisiman, se ani agata aga mel mu koma ko nungarem.

⁵ O Kaem, ni aninga memek mu ari saperem;

aninga paguwura mu ni ko iki saperem.

⁶ O Kari Biya, ni Yawe Sokel Garagar, yam agarkiwer se ani dagulek se nika kariimet ningo me nongomang ikuwurokko;

nuna ni ko ko nongomang pempem niawoso se me dolomonko, O Israel ko Kaem.

⁷ Ani ni la karo kisisam, buta se ani agarki maguwu gilingisan,
se ani dolara ninguru aga iramuram.

⁸ Aninga gue suan se aga launuria alo mu ani nononga bo iwita me agarkasan;

⁹ mu awuk, aninga angamang motam mu nika temple ko tawun biya kueso ale tama iwita kani lagoso,^{††}

kariimet nika balu maguwusan mu ani agotala aga balu maguwusan.

¹⁰ Tom ani aimi karogo kapasam ale inang kaola ko munan karosam mu kariimet aga balu maguwusan.

¹¹ Ani angamang batagoso se aimi karur tugusam ale amone guari pagoso, mu nuna aninga gusirsan.

¹² Kariimet lage te ilu biguwusan ale aninga ko munakasan,
se yu aora nana ale ngualara ko kari mu wur memek ani ago ko ilusan.

¹³ Bare O Yawe, aninga guranek nikate betesan.

^{††}69:9 John 2:17 se Romans 15:3 ago arikko.

Ni ani ago ko ninguru kuesam,
ale tom ni keta ko ikiwasam mu te
ananga guranek koma aisuko;
ni aga sangaru toko den kalo betere
mu te aga sangaru toko.

¹⁴ Ni aninga tagi bataguru to se ani lom
gege ningi me sarenga namarikko;
ni aninga bitaru se kager kari memek me
aga maguwumonko.

¹⁵ Ni aga sangaru se lom me aga
tagirokko;
ni aga sangaru se yu du biya ningi me
sarengik,
ale mutim ningi me kua namarikko.

¹⁶ O Yawe, agiring ilupko, nika kua aisa
biya mu ko ningo te aga sangaruko;
nika gemang lila ningo mu te kema gu-
rugu aisuko.

¹⁷ Biring gurugu nika ura kari me tuiko;
ani ikup biya ningi kaperem se ni tairate
tai aga sangaruko.

¹⁸ Ni aninga te tairate tair ale aga
sangaruko;
kager kari memek nuguting te aga
bataguru toko.

¹⁹ Kari aninga balu maguwusan mu ni
maingkala nunga iki saperem;
ananga aip karogo kapasan ale dolara ai-
sisan mu ni nunga ikiem.

²⁰ Bala se ikia suen la beteman mu
ananga
angamang motam batogam se aga sokel
menaram;
ani kariimet bo aga sanguk ale den ningo
aisuokko i maem, bare mena.

²¹ Nuna inang memek wore naikko
aisiman;
ale yu ko kuerem mu, yu memek mu
aisiman.

²² Aninga angamang mu, nunga amilmil
inang bibiya ko tom mu geraguk ale
nononga tom memek iwita nunga tali-
paruk se dagulamonko.

²³ Ni nunga nomotam tirom awur se sor
me arigimonko;

nunga nosokel menawur se ikup gimon
ale tara tara la lagamonko.

²⁴ Nika gemang memek nungumik kual
bitarko;

se nika gemang magara mu nunga
maguwurok se mena namamonko.

²⁵ Se nunga kawam digo mu kariimet bo
me ta ningi bagarukko;

nunga wonong tuagu mu sirsir pagukko.

²⁶ Mu awuk, kariimet saki nunga memek
koma nungarem mu agotala nunga bita
maguwusan;

ni yaman nungarem se lot gawir giman
mu nunga den siaman balsan ale ikup
nungarsan.

²⁷ Ni nunga memek koma ikup ko ikup
nungaruko;

ale nunga bitar se nika kariimet ningo
nunga por ningi me utu kapamonko.

²⁸ Nunga nunup marak ningo pempem
bagara ko batoga ningi mu siwu saparko;
ale nunga nunup mu

kariimet diram ningo nunga nunup
karogo me bitarko.

²⁹ Bare O Kaem, ani ikup yaman tawun
biya giem;

ni aninga bataguru to ale aga bitaruko.

³⁰ Ani Kaem ko wur iluwek ale nup
patawurikko;

ani amilmil te ko nup biya mu ko
balikko.

³¹ Ani uwutata bitirik mu Yawe aninga
wur te nup patawura ko munan mu ko
amilmilarukko;

nu tama bita tuata ko munan mu tawun
biya me ko kueso.

³² Se kariimet ikup giwasan mu arigimon
ale amilmilamonko;

Kaem nongomang tua ko kariimet mu
aking sokel iru tamonko.

³³ Mu awuk, Yawe kariimet nungumik
mel mena mu nunga wosenga ikiso,
ale ko kariimet talipara ningi mu me
nunga kuamili saposo.

³⁴ O taiti gomang se ali lilim, Kaem nup
patawuralko;

gagi suen la se mel suen la gagi ningi mu
betelatala;

³⁵mu awuk, nu Zion sanguk ale
akingtala

Judah wonong kuwim kuwim te
kalokko.

Noko kariimet umu te dagimon ale ali
umu aking tamonko;

³⁶nunga kuriang imas se arikaya nu kua
tusan mu eng am umu te bagamonko.

**Yawe mu anananga saonga se
nanga bataguru ta ko kari**

(David ko wur)

70 O Kaem, ni aninga sangaruko;
O Yawe, pasak ala tair ale aga
sangaruko.

²Se kariimet aninga momonko ne-
gawasan mu dolomon ale parasa
namamonko;

ale nuna ani memek te namarikko non-
gomang aniso mu peleton ale magi
magi namamonko.

³Ale awiriya aninga gusirsan mu
nunga dolara nunga iramurokko.

⁴Bare kariimet nika kua lagasan mu
nonoman nungeruk se ni ko ko
amilmilamonko;

kariimet ni nunga sangaruko nomotam
bita lagasan mu pempem balmon,
“Yawe mu ningo!” ma balmonko.

⁵Bare ani kituwura, asokel mena;
buta se O Kaem, tairate tair ale aga
bataguru toko.

O Yawe, ni aninga saonga se aga
bataguru ta ko kari;
ni pasak ala tair ale aga sangaruko.

**Kaem pempem la nanga bitua
bagarukko guranek**

71 O Yawe, ani ni kete taisam,
aga bitaru se dolara me aga
irokko.

²Agiring iki ale nika kiwem ningo diram
mu te aga sangaru ale aga bataguru toko.

³Ni pempem aninga manga aora bager
se ani te nagu nama yumurekko;
ni la balu se ani terong la bagarikko,
mu awuk, ni aninga manga gek am se
aninga yumura kuwim.

⁴O aga Kaem, kari memek nuguting te
aga bataguru toko;
kari memek kiwem memek bitawara mu
me aga kau tamonko.

⁵O Yawe, aninga kulak te la, ni keta
suanta kete aga loagara bita lagasan.

⁶Ni aga ayam tuagu te aga bituem
se tom ani bilangerem mu ani nikate la
ira sanami lagasan.

Ani nika nip pempem la patawu se
lagarikko.

⁷Kariimet suen biya ani mel memek bo
iwita agarkasan,
bare ni mu aninga bitua kari aora.

⁸Ani pempem nika nip patawusam ale
nika nikim sokel garagar mu ko balsam.

⁹Tom ani garukarik ale asokel kaparuk
mu ni me agarki daleluwur ale due ko
me aga sarumu bitarko.

¹⁰Mu awuk, kari memek aninga balu
maguwusan;
ale ilu biguwusan ale aga momon se
kuerikko balsan.

¹¹Ale “Kaem me sangukkowo!” masan.
“Iluwal ale taliparalko;
kariimet bo nu me sangukko.”

¹²O aga Kaem, aga bitar ale awar biya
me bagerko;
tairate tair ale aga sangaruko.

¹³Kari den te aga atumusan mu dolara
memek te nunga menawurko;
kari aninga bita maguwumonko bagasan
mu memek biya te nunga bitar se
dolomonko.

¹⁴Bare aninga loagara mu pempem la
nikate bita se,
ka nip butata patawu se lagarikko.

¹⁵Ani nika munan ningo diram te nanga
sangaru tasam mu ko iki saparikko me
terong,

bare tirom woremkalal ko balu se lagarikko.

¹⁶ O Kaem Yawe, ani nika kiwem bibiya mu ko balikko;

ani ni keta suanta ka munan ningo diram mu ko balu pagikko.

¹⁷ O Kaem, ani kuriang kulak la ni ka munan ningo ningo mu aga kausem, se tai aitik mu ani am ko baluwasam.

¹⁸ Se tom ani garukarik ale amone yak mauk mu

ni me ta biring gurugu aisuko;

O Kaem, aga sangaru se nika sokel aora garagar mu ko balik se kuriang gue luan udagi taiwasan mu ikimonko.

¹⁹ O Kaem, awiri nika iwita? Mena.

Nigita ni munan bibiya betere; nika kiwem ningo diram mu taiti go-mang ningi kalel biya.

²⁰ Ni ikiwerem se ani ikup yaman suen biya giem;

ani mutim du biya ningi iwita kaperem, bare ani ikisam ni akingtala sokel iru aisukale ale aga patawur se bausekko.

²¹ Ni aninga aip kaparam mu aking patawur ale angamang motam sokel tuiko.

²² O aga Kaem, Israel ko Kaem Laili, ani nika munan diram la ago ko betera mu ko gita morik ale nip patawurikko.

²³ Ni aninga sangaru taem, se ani amilmil te airik ale wur te nip patawurikko.

²⁴ Kariimet aninga maguwumonko mu ni

nosokel menawurem se dolara biya taman;

se tirom woremkalal ani nika kiwem ningo diram mu ko balu se lagarikko.

Kaem king ikia ningo se saonga tuokko ngatang

(Solomon ko wur)

72 O Kaem, nika kiwem ningo diram wore king kasuru se, nu te kariimet nunga ikup ko ninguru iki se nungokko.

Ni mu ikup guyak ninguru nunga ko Kaem, se ni king sangaruko.

² Se nu munan ningo diram mu te nika kariimet nunga gi se, aking kariimet nungumik mel mena mu ninguru tala nunga bituokko.

³ Se nika munan ningo diram se bagara ningo bitar se duruk bibiya se ali lilim la awote kaparukko, se kariimet te ningo bagamonko.

⁴ Se king mu kariimet nungumik mel mena mu nubiring ko sanamaruk ale,

kariimet nungumik wonong kawam mena mu nunga gi nu bowa nunga tugumok,

ale awiriya kariimet kituwura uwuta mu nunga bita maguwuwasan, mu nu koma ko nunga maguwurokko.

⁵ Se worem sige pempem nikim kapawasan iwita,

kariimet ni ko ko nguanga se bowa ningi nip patawu se lagamonko.^a

⁶ Tuwik ningo daguloso ale ningam yu tuso se inang yawarakala aragoso iwitatata,

king umu uwutata бага se lagarukko.

⁷ Tom nu king bagoso mu te mu kiwem ningo diram mu pempem la anirukko; sige nikinang kapa lagoso iwitatata, bagara ningo mu pempem la anirukko.

⁸ Noko kuting mu maiya biya, gagi dun sang te se nama gagi dun sang te;

^a72:5 Juda alo verse imi Greek den te kelemek batagorman se aniso se ko bala mu iwita: Buta se nu worem pempem kani lagoso se sige pempem kani lagoso uwutatala бага se lagarukko.

se ko bitua ningo mu yu Euphrates te se
nama ali lilim ko komasang te.

⁹Se sor garagarayam te bagara ko
kariimet suen la nu bowa ningi
bagamonko;

kager kari nu ilak memek mu ko suwik
duap ningi dagulomon ale kupkup
namonko.

¹⁰Se sor Tarshish^{ss} ko king se tual
gotektek sang ko mu manga mel ningo
ningo karogo tai tumonko.

Sor Sheba se sor Seba ko king mu
mel ningo ningo karogo tai tumonko.

¹¹Se king suen la nu koma te nubugura
kulukurmon se kariimet sor suen la mu
nu bowa ningi la bagamonko.

¹²Mu awuk, kariimet nungumik mel
mena
mu nu arumon, mu nu nunga nuguring
iluwoikko;

se kariimet mel ko tukunangawasan bare
nungumik saonga mena, mu nu kota
nunga sangukko.

¹³Kariimet nungumik nosokel mena, se
mel mena bagasan,

mu gomang motam nungarukko;
se kariimet nungumik mel mena
bagasan,

mu nunga giok ale nunga sangukko.

¹⁴Se kariimet saki nunga mosan
maguwusan, mu nu nunga giok ale
nunga sanguk ale ninguru nunga
kuerukko.

¹⁵King mu pempem la бага
lagarukkowo!

Sor Sheba ko gold mu nu tumonko!

Se kariimet nu ko ko Kaem aru ngatan-
garmon, ale balmon,

“Kaem ko marak sokel pempem ku-
mik kualo kapa lagarukko,” ma
balmonko.

¹⁶Ali lilim la na inang sor magaruk,
ale duruk luan mu inang muguri rice
iwita mu karogo terong maukko;

se ko tam muguri yaman nuam mu
Lebanon ko tam muguri iwita nunguning
kapamonko;

se ko kariimet wonong bibiya ningi mu
gue paguk ale sor suen biya te sirsir pauk
maso iwita sor ira sapamonko.

¹⁷Se kariimet noko nup biya mu ko
nungamili me ta saparukko,
se noko kiwem ningo mu worem kani
lagoso iwita, kani se lagarukko.

Nu te ali sor suen la marak ningo tamon,
ale noko nup patawu se lagamonko.

¹⁸Yawe, Israel ko Kaem, ko nup biya
patawunakko!

Yam nu kota kiwem bibiya beteso se
arataso.

¹⁹Pempem noko nup biya patawunakko!
Noko nup biya nikim garagar mu ali sor
suen la ari ikimonko!

Nunguningta! Nunguningkiri!

²⁰Se David, Jesse ko namar mu ko aira
mu tai iwitata menaram.

Kari bo Kaem ko munan ko kuamin yena laga udagi ko sinararam

(Asaph wur imi batogam)

73 Kaem mu Israel arungu
yawarakala beteso;

nu awiriya nongomang motam ningo
diram mu ningo nuam nongote beteso.

²Bare ani mu, sanami
turutuwuwakasam;

ani mu ali palenguk se dagulu na-
marikko iwita.

³Ko duap mu, ani nunumi patawura ko
kariimet mu nungarkिकासam ale nunga
angamang magakaso,

mu awuk, nuna memek bita se wore
nunga daiga bagara mu am yawarakala.

⁴Nuna ikup mena, ningo la bagasan;
ale nungumik kuera ikes mena se sokel
ago la bagasan.

^{ss}72:10 Sor Tarshish mu aitak balsan Spain masan.

⁵ Nuna kariimet sang ikup giwasan iwita, me ikup giwasan, mena.

Nuna sokel ago se ningo la bagasan.

⁶ Buta se nusupuling lagara ko munan mu kulolo balayam iwita nodogotak tugusan;

ale kariimet sang nunga bita maguwura ko kiwem mu guang ningo iwita katasan.

⁷ Nunga bagara ningo mu ko nomotam welang taiso;

se nunumi te patawumonko ikia duap duap nunga moso.

⁸ Nuna kariimet saki nunga gusirsan ale den memek nungumik ko balsan;

nuna nunumi kalel biya betesan ale kariimet saki bala nguangara nungarsan.

⁹ Nuna duruk wonong te bagakoyam nunumi betesan;

ale nunga munak mu ali lilim bitarukoyam munakasan.

¹⁰ Se kariimet karo nungarsan; mu nuna anapeya ko balsan mu am nungarsan.

¹¹ Kariimet imitang balsan, “Kaem awuk ta ko ikiokko?” masan.

Ale “Kaem Kalel Biya mu ko sinar aruk agi?” masan.

¹² Kariimet memek mu nunga kiwem mu uwutata;

nuna ikup mena, pempem yawarakala бага se

melmasak duap duap gemasan.

¹³ Se awuk, ani aimi ko sinar taem ale ningo diram la бага lagasam imi ko ningo apoko?

Ani memek bo me bita arigem imi ko ningo bo me arigekko agila?

¹⁴ Tom suen biya turomola nama bainga ningi ani ikup gi lagasam;

ale pempem turomola bu to lagasam.

¹⁵ Bare ani uwuta balik, mu ani nika kariimet nunga bo iwita mena.

¹⁶ Ani ikia mel suen la imi ninguru ko ikiokko ikia aga moa lagakaso, bare ikup biya nunguning.

¹⁷ Bare tom ani nika temple ningi kasu nagu asele aga ikia sinararam, se kariimet memek tom udagi te memek nungumik te aratukko mu ani ko sinarerem.

¹⁸ Nunguningta, ni sor palepalengam mu ningi nunga awur se palungurmon ale dagulomon eng am memek tamonkowo!

¹⁹ Nuna tairatela memek biya arigimonko;

memek bibiya nunga sarumu warukko.

²⁰ O Kari Biya, tom ni barasu sanamir, mu nuna tairate mena namamonko;

se nuna mu kari ipingira memek iluso ale turomola kuamili sapa namoso iwi-tatala, ni nunga kamili saparukko.

²¹ Tom ani iki maguwukasam se angamang motam dagulukaso,

²² mu ani buruk kausik ko ngualara sipira iwita aimi bitakasam,

ale ani ni ko ko ninguru me sinarakasam.

²³ Bare ani pempem la ni kerak pingi bagasam;

se ni ani agiting te aga ilusam.

²⁴ Nika ikia sinar mu te aga bitarsam;

ale tom udagi te mu ni ka sor nikim mu ningi aga aru toko.

²⁵ Ni keta suanta ni aninga angamang motam,

se ani anape kargo duruk wonong te se ali imi te ko kuerikko? Mena!

²⁶ Aninga ikia se angimik mu sokel kaparuk agi wore, Kaem,

ni keta suanta aninga sail se aga ikia nunguning ko duap, tom suen biya ko.

²⁷ Nunguningta, arikaya nika betesan ale nika ko awar biya bagasan mu mena namamonko;

awiriya ni diram la me karo kisisan, mu ni nunga maguwurko.

²⁸ Bare aninga amilmil mu ani ni kimik duap te bagasam.

Yawe, ni keta suanta aninga Kaem, se aninga yumura kuwim;

se ani nika kiwem suen la beterem mu ko balikko.

**Kariimet lilim maga kuenesan
wore ko saonga ko aira**

(Asaph wur imi batogam)

74 O Kaem, ni awuk, nanga mera biya nanga merem e?

Awuk se nika gemang memek ka sor wolong yawara ewere ko sipsip nunga maguwuwoso?

²Ni kariimet imi, girakala ni keta nunga sangaru taem, mu nunga kamin ares maukko.

Kariimet gue imi nika ma balem, ni keta nunga bataguru giem.

Duruk Zion nika bagara kuwim wore ko ago me kamili saparukko.

³Melmasak suen biya magara biya maga kuena saparam ewere kema gurugu ale arikko;

kager kari memek nika kuwim laili imi maguwu sapaman.*

⁴Nika kager kari memek alo ngata te kuwim laili ni te nanga biguwukasam mu ningi kapaman;

nuna nunga guang kiwol ago balayam wore ningi awu karogo namaman.

⁵Nuna burir te tam kaura ko kari nunga kiwem beteman.

⁶Nuna kiwol anapeya ningi mu burir manga barasam se te pakakumu maguwu sapaman.

⁷Nuna nika bagara kuwim laili mu kaiman se kani malilaram;

nika bagara kuwim nika nip biya karogo mu kiwem duap duap te karur tuguman.

⁸Nuna nunumi manorman, “Ana aitakta nunga moa parusuwura biya parusuwnakko!” maman;

uwuta balu se biguwura kuwim suen la

Kaem te nup patawukasan mu kai sapaman.

⁹Ana aitak Kaem ko kiwem bibiya duap duap bo ta me arigisan;

Kaem ilak tuatara ko kari bo me ta bagoso;

se kiwem imi tom amaruya menarukko mu ana bo yam ta me ko ikisan.

¹⁰O Kaem, tom awila nunguningkiri kager kari memek ewere nika gusirmonko?

Nuna butata nika nip maguwu se lagamonko e?

¹¹Ni awuk se kiting kalem, kiting sokel garagar wore awuk se kalem?

Kiting kalem wore apur ale nunga maguwurko!

¹²Bare O Kaem, ni aninga king, ni girakala la wore bagasam; ni keta ali imi lilim sangaru tasam.

¹³Ni keta ka sokel aora biya wore te gagipagaru ilagala awurem;

ale gagi ko mel memek bibiya mu nusupuling ita pakakumurem.

¹⁴Ni keta gagi ko mel memek Leviathan[†] mu supuling suen la ita parusuwurem ale

sor merang mu ko buruk kausik se inangnang anapeya namonko nungarem.

¹⁵Ni keta yu tingawara mu se, yu palenga

namawara mu nunga barukem se naguwasan;

ni tala balem se yu bibiya nungumik maraka mena mu maraka namaman.

¹⁶Woremkalal se tirom mu am nika la; ni worem se sige nuguwim nungarem.

¹⁷Ni keta ali imi lilim ko tom bita bita karogo namerem;

*74:3 Yia tom 586 B.C. mu te Babylon alo taiman ale Jerusalem se ko temple maguwuman: 2 Kings 25.

†74:14 Leviathan ko dora te baluwoso mu kiwem memek ko balso, ko sokel mu Kaem menawu saparam.

ni worem ko tom se tuwik ko tom nungem.

¹⁸ O Yawe, kager kari memek nika gusi-man wore ko kamin ares mauk, se kariimet ikia ningo mena, nika nip balu maguwuman wore ko ikiko.

¹⁹ Nika inangnang biton yawara mu, mel diwang memek nuguting te me bitarko;[‡] nika kariimet, ikup memek giman mu, nunga kamili me sapa se lagarukko.

²⁰ Nika den kalem mu ko kamili me saparukko, mu awuk, tiromorom ko kari memek alo kager daong ko ali sor ira sapaman.

²¹ Buta se kariimet nunga bita maguwu-man mu nungarkiwer se me dola namamonko, mena;

nuna kituwura guat se nungumik mel mena bare nunga sangaru se nika nip patawumonko.

²² O Kaem, bares ale ni keta ka kiwem ningo diram wore te sokel ago anirukko ko baluko;

kariimet memek ni ko ko den alel balu lagasan wore ko ikia toko.

²³ Kari memek nunga ngata nirung kawel

pempem bita lagasan mu ko kamili me saparukko.

Kaem kota suanta nu Tuteri Kari

(*Asaph wur imi batogam*)

75 O Kaem, ana amilmil kisan!
Nunguningta ana amilmil kisan,

mu awuk, ni ana nangarak pingi bagasam.

Kariimet nika kiwem duap duap betere-m mu ko balsan.

² Ni balsam, “Ani agata kariimet te nunga tuterikko tom mu ko ikiwasam;

ani munan diram te kariimet nunga tutesam.

³ Ali lilim la mu yam yukuok se kariimet suen la yam uririkimonko, bare ali ko nukuri mu ani ilukuawusam se aora biya aniso.

⁴ Ani nusupuling lagara ko kariimet mu nunga manorsam, ‘Nina ninimi me patawuralko!’

Ale kariimet memek mu nunga manorsam, ‘Nina ninip biya mu te sanamaral ale ninimi me te patawu se lagaralko!’

⁵ Nina ninip biya sumu me te sanamaral ale aninga angama te me kalel biya namaralko;

nina ninimi patawura ko dogotak te me munakaralko!”

⁶ Kari bo ta koma worem bausa te agi koma worem kapara te, agi koma aguwaya mu te tairuk ale numi patawu se kariimet nunga tuterukko me balukko, mena.

⁷ Kaem kota kariimet nunga tuteso, ale memek bitawara mu ilak kapawa se, ningo bitawara mu nunga patawuso.

⁸ Yawe bagun bo kuting te iluwoso, bagun mu ningi mu waen aora ngisuk karogo wore ningi aniso;

nu yu mu waruk se kaparuk se ali sor lilim la ko kariimet memek bitawara mu no laga, no sapamon se nuamur bo me pelerukko.[¶]

⁹ Bare ani mu agiring me ta kalikko; ani Jacob ko Kaem ko balu, wur ilu se, nup butata patawu se lagarikko.

¹⁰ Mu awuk, nu iwita balso, “Ani kariimet memek bitawara mu nosokel menawurikko;

bare kariimet kiwem ningo bitawara mu ani sokel eng bo karogo nungarikko.”

[‡]74:19 Inangnang biton ko bala mu Israel nunga balso.

[¶]75:8 Bagun ko den: Revelation 14:10; 16:19.

**Ali ko kari bo Kaem ilak
barimarukko me terong**

(Asaph wur imi batogam)

76 Judah sor te Kaem ko ikisan;
se Israel ningi mu noko nup mu
biya.

²Noko wonong mu Salem^s aniso;
se Zion mu noko bagara kuwim.

³Umu te nu gatu kore tamatama mu
biagaram;

nu karem se saenang mel suen biya mu
kulukumuram ale menawuram.

⁴Ni keta nikim biya karogo;
ni King Biya, se duruk bibiya sokel ago
mu ni nunga kiarem.

⁵Ni te se kager ko kari aora aora mu
dagulu kua sapaman se ni nunga kager
ko melmasak mu gi saperem;
se bo kasagarukko me terong.

⁶O Jacob ko Kaem, ni sail karogo balem
ale iningirem,
se kager kari nunga horse karogo dagulu
sor kutek ma saparam.

⁷Ni keta suanta kariimet suen la ninguru
ka nguanga gilingisan!
Ni gemang magaruk, mu awiri ni kema
te sanamarukko terong? Mena.

⁸Ni duruk wonong te бага se kariimet
nunga tutera ko den mu ni balem,
se ali lilim den mu ikiam ale nguan-
garam ale sor kutek ma saparam.

⁹Ni barasu sanamerem ale kariimet
memek bitawara mu nunga memek
koma nungarem,
ale nika kariimet nunga bita
maguwuwaman mu nunga giem.

¹⁰Kaem, ni kari ko gomang magara
nikate beteso mu gurugusam se nika nip
biya eng am biyala kisiso;
se kariimet nika gemang magara ningi

ikup bo me arigiman mu nguanga se nika
nip patawumonko.

¹¹Buta se, ni mel bo Yawe nika Kaem
bita

tuiko balu mu, eng am uwutata bitarko.
Sor suen la nu kota suanta ko nguanga
se taimon munan tumonko.

¹²Nu king nusupuling lagara mu nunga
nosokel karogo kaposo;
se ali ko king suen la ko nguangasan.

**Ikup kam ningi nangamang
me namaruk tairukko**

(Asaph wur imi batogam)

77 Ani Kaem kote sail ago niarem;
ani Kaem agiring ikiokko kote
niarem.

²Tom ani ikup ningi kaperem, ani Kari
Biya kote wosengem;
tirom angimik anira mena ani aira
wosenga te la lagerem,
bare angamang motam me ta kua
kaparam.

³O Kaem, ani ni ko ko angamin tugu se
aeman biya gotek sapakasam,
ale angamang motam sokel menakaso.

⁴Ni nungurukasam se ani amotam anira
me arikaso;
ani angamang ninguru yukuwakaso se
munakarikko me terong.

⁵Ani yia se tom nama lagaram mu ko
ikia to lagakasam.

⁶Ale aga wur tirom ilukasam mu ko
angamin ares makaso.

Tom ikia bitakasam mu agata aimi iwita
isarukasam:

⁷“Kari Biya pa, buring gurugu aisam ta
agi?

Agi ago ko yam ikiwoso agi?

⁸Agi ko gomang ani kua aisuwaram mu
menaram agi?

^s76:2 Jerusalem ko bala bo mu Salem masan, se ko nunguning mu lila yawara. Se ko bala bo tala mu Zion, mu awuk, Jerusalem mu Duruk Zion awote kaloman: Genesis 14:18; Hebrews 7:1-2.

Se agarak ikia kaolam mu dagulu nama-
ram agi?

⁹Kaem pa, noko gomang lila mu ko
kuamili saparam agi?

Agi noko gomang memek mu noko go-
mang lila kuwim tam agi?"

¹⁰Bare angamin namara taira ningi iwita
ikiem, "Kaem Kalel Biya yia suen
biya ningi nanga sangaru lagaram,
se ani mel umu te ira sanamasam."

¹¹O Yawe, ani ni girakala mel bibiya
beterem mu ko angamin ares maso;
ani nika kiwem bibiya ni girakala bita
lagerem mu aga ikia te taiso.

¹²Ani ni ura bibiya beterem mu ko iki
gurugekko;
ani nika kiwem bibiya suen la beterem
mu ko angamin tugumekko.

¹³O anananga Kaem, nika kiwem suen
la betesam mu laili biya.
Kaem bo awuk wore noko nup biya nika
iwita?

¹⁴Ni keta Kaem, ni mel duap duap sokel
karogo betesam se arataso;
nika sokel aora biya sor suen la ko
kariimet nunga kasursam se arigisan.

¹⁵Nika kiting sokel aora garagar mu te
ka kariimet nunga sangaru taem;
ni Jacob se Joseph nunga nunumasari se
taleng girigir nunga giem.

¹⁶O Kaem, yu bibiya karkaman;
yu bibiya mu karkaman ale
nguangakasan;
gagi nukum du biya mu uririkiram.

¹⁷Tuwik taiti nuwi ningi wore kapakaso;
taiti gomang te pure pagakaso;
pure nikim biliwilik makaso ale gatu
iwita nama taikaso.

¹⁸Pure nirung daula biya ningi
aratukaso,
se pure nikim ali sor lilim la nikim
tuikaso;

ali uririkikaso ale wanara ko kapakaso.

¹⁹Ni gagi tamun ningi aolak iluwem,

ale gagi naung du biya mu batagem
koma sang ko namerem,

bare ka siwik molak me arigiman.**

²⁰Ni ka kariimet sipsip iwita nunga
giem;

ni Moses, Aaron ilak nunga kari gira ko
nunga awurem ale nongorak aolak
iluwem.

Ana kariimet nanga nasupuling lagara, Kaem ko kiwem ningo

(Asaph wur imi batogam)

78 O aga kariimet, nina aninga den
ikialko;

nedegawa ninguru gurugal ale den ani
balikko ewere ikialko.

²Ani mel girakala aratukaso wore sang
balik se ikial ale te sinar palagalko;
ale mel saki nengete yumura wore
ninguru ko ikialko.

³Girakala anananga girigir alo ko nanga
manorman,
se nadogowa ikiam se ko ikiman.

⁴Ana den umu kuriang nongoma te me
kaluwunakko;

kuriang gue udagi mu nunga manornak
ale Kaem ko sokel aora garagar
se ko kiwem bibiya duap duap mu me
kaluwunakko.

⁵Kaem ko munan den Israel kariimet
nungaram,
nu Jacob ko kuriang imas munan den
imi karo tumonko nungaram.

Nu girakala anananga nanangatak alo
iwita nunga maonam,

"Nina aninga munan den imi ninguru
ninga kuriang imas nunga kausalko,"
mam.

⁶Uwuta mu kuriang gue maingte
aratamon mu, nuna karogo tala ko
ikimon ale aking nunga kuriang gue
te mu nunga kasurmonko.

⁷Nuna uwuta betemon mu asele,

**77:19 Exodus 14:21-22.

kuriang luan udagi mu Kaem ko nongo-
mang ningi nunguning aruk,
se nuna nu mel bibiya nungam mu me ta
ko nungamili saparuk,
se ko munan den kasik la mu karo
tumonko.

⁸Nuna nunga taleng girigir alo nusupul-
ing lagakaso iwita me bagamonko.

Taleng girigir alo mu noko den
sawarukasan

ale noko nongomang ningi me nungun-
ing akaso,

se ko den me karo tuikasan.

⁹Ephraim digo mu gatu mare karogo,
bare kager barasam mu nuna nagu
sapaman.

¹⁰Kaem den nongorak kaolam mu me
karo tuman,

ale ko munan den mu karo tumonko
nongomang me anikaso.^{††}

¹¹Nuna munan bibiya nu beteram mu ko
nungamili saparam,

ale kiwem bibiya nongoma te beteram
mu karogo ko nungamili saparam.

¹²Nu garuk nomotam te kiwem bibiya
duap duap bitakaso;

kiwem mu ali sor Egypt se kuwim Zoan
mu te bitakaso.^{‡‡}

¹³Kaem gagi pagaru ilagala awuram,
duruk iwita koma singsang awuram,
ale Israel nongorak kusumuri tairam.

¹⁴Kowarkalal mu taiti nuwi ningi бага
se taiti nuwi iwita girikaso;

ale tirom mu tama nikim iwita kanikaso
ale girikaso.

¹⁵Nu sor maraka garagarayam te manga
pakakumukaso

se yu kapakaso se nokasan ale yu ko me
tukunangakasan.

¹⁶Nu nungam se yu gotek bo manga
ningi bausam,

ale yu biya bo iwita naguram koropong
kaoram ale kaparam.^{¶¶}

¹⁷Bare nuna Kaem Kalel Biya mu koma
te memek tawun biya bitakasan;

nuna sor maraka te бага se nusupuling
lagakaso.^{§§}

¹⁸Nuna ko iki se wore Kaem ira ariga te
bitakasan;

nuna na ko kuakasan ale na nungarukko
sail te ko balukasan.

¹⁹Nuna Kaem ilak barimakasan ale
balukasan, “Kaem pa sor maraka
iwita te inang suen biya nangarukko
terong agi?” makasan.

²⁰“Nu manga moram se yu biya aratam.
Bare aitak awuk? Nu inang daro ko ya-
man ago mu nangarukko terong?”

²¹Se tom Yawe umu ikiam mu gomang
magaram,

se tama beteram se Jacob ko kariimet
nongote tai kaparam,^{*}

ale gomang magara tawun biya Israel ko
magaram.

²²Nuna munan mu Kaem kote
bitakasan,

mu awuk, nuna noko nongomang ningi
me nunguning akaso se nu me
nunga sangukko iwita ikikasan.

²³Bare nu umu ko iki se wore taiti go-
mang sail ago maonam ale
taiti gomang ko songkuring kaogam.

²⁴Ale inang manna mu tuwik iwita
beteram se namonko kaparam;
nu duruk wonong ko inang imi namonko
nungaram.[†]

²⁵Se imi mu engel nunga inang wore
nuna naman;

^{††}78:10 1 Samuel 4:10-11.

^{‡‡}78:12 Zoan mu Egypt sor te. Numbers 13:22 arikko.

^{¶¶}78:16 Exodus 13:21; 14:21-22; Numbers 20:11.

^{§§}78:17 Exodus 15:24; 17:2; Numbers 11:4; 21:5.

^{*}78:21 Numbers 11:1.

[†]78:24 Exodus 16:4.

nu inang suen biya nungaram se naman.

²⁶ Se udagi aking balam se koma worem
bausa mu te marir barasam,
ale ko sokel aora biya mu te balam se yar
daula barasam.

²⁷ Ale inangnang beteram se tuwik
muguri iwita kaparam ale kupkup iwita
ali bala tuam,
mu inangnang suen biya nunguningkiri
saun muguri iwita kapaman.[‡]

²⁸ Te kuwim taman ale bagakasan mu te
nu inangnang waram se kaparam
ale asal suen la duap te sor magaram.

²⁹ Se kariimet ninguru naman ale
nungumik karogo terong ma saparam;
mel ko kueman mu Kaem nungaram.

³⁰ Bare inang mu yam aita nowaman,
inang nuguring ningi yam aniram se,

³¹ Kaem gomang magaram se nunga kari
kulak sokel ago mu nunga moram se
kueman,

mu kari umu Israel ko kari ningo ningo.[¶]

³² Kaem kiwem bibiya duap duap nun-
gurukaso ta wore,

kariimet nongomang ningi me
nunguning akaso, se memek yam
bitawakasan.

³³ Buta se nu am motam la
nungarkiwakaso se nuna nguangara ago
aolak ilukasan,

ale ko ningo nuam bo me arigiman, am
nama kua namakasan.

³⁴ Tom Kaem sang nunga moakaso se
kuakasan,

asele sang nongomang gurugukasan ale
kote pila taikasan ale sail karogo
kote guranek bitakasan.

³⁵ Aitak nungamin ares mam se ko
ikiman,

Kaem mu nononga Manga Gek am,
Kaem Kalel Biya mu nunga Saonga Kari.

³⁶ Bare mu kawelakasan, nuguring
guang

la balukasan, ale kawel te nungamili gu-
rugu patawukasan.

³⁷ Nuna nongomang motam ningi nun-
guning te me karo tuikasan,
ale den nongorak kaolam mu diram la
me karo tuman.

³⁸ Bare Kaem ko noman bataga nononga
ko wore te se, nunga memek siwukaso
ale me nunga maguwukaso.

Tom suen biya noko gomang magara mu
am irakaso se kapakaso, se me nunga
maguwukaso.

³⁹ Nu ikikaso mu nuna ali ewere ko
kariimet; nuna marir taiso ale nama
mena namoso iwita, tom tukunangta
baga mena namamonko.

⁴⁰ Nuna sor merang mu te baga se tom
suen biya nusupuling lagakaso;
se sor garagarayam mu te baga se go-
mang motam maguwukasan.

⁴¹ Nuna Kaem ira ariga ko munan mu me
ta bita to arikasan,
ale Israel ko Kaem Laili mu gomang
maguwukasan.

⁴² Nuna noko sokel aora garagar mu ko
nungamin me ta ares makaso,
se tom nu kari memek nuguting te nunga
bataguru tam mu ko nungamili saparam
tala.

⁴³ Nu Egypt sor mu te kiwem bibiya duap
duap beteram,
ale Zoan sor ningi kausa beteram mu ko
nungamin me ares makaso.

⁴⁴ Nu sor umu te nunga yu gurugam se
gue ko aram,
se kariimet umu nunga yu namonko me
terong.

⁴⁵ Nu kuwuling beteram se nunga
nokaso,
se gorogoro beteram se nunga daiga
bagara maguwukaso.

⁴⁶ Nu yes memek se usiska kurumurum

[‡]78:27 Numbers 11:31.

[¶]78:31 Numbers 11:33.

beteram, se nunga ningam ningi tam gawa suen la no sapaman.

⁴⁷ Nu tuwik muguri bibiya mu beteram se

tai kaparam ale nunga tam waen se nunga tam fig maguwu saparam.

⁴⁸ Nu tuwik biya bo, muguri bibiya, wore

beteram se kaparam se nunga bulmakau kua sapaman;

pure nikim te nunga sipsip anapeya maguwu saparam se kueman tala.

⁴⁹ Nu ninguru gomang magaram se ninguru nunga maguwuram;

se ko gomang memek mu kuera mateng ko engel alo kariimet nunga maguwu kam, nunga maguwuram.

⁵⁰ Nu nogo ko gomang magaram se me nongorak kolaram, mena;

nu kuera biya bo beteram se tai kaparam se karogo ngual ngual kueman.

⁵¹ Nu Egypt nunga kuriang gira bilangara mu nunga moram se kua sapaman;

kuriang kari, kari ko gue kuagi, Ham ko gue te, mu nunga maguwuram.[§]

⁵² Bare nu ko kariimet mu sipsip iwita nunga giam,

ale sor garagarayam mu te lage nunga kausam.

⁵³ Nu nunga giam ale nunga bitaru se nongorak namakaso se me nguangkakan;

bare nunga kager kari memek mu gagi biya tairam ale nunga ira kaluwuram.

⁵⁴ Nu nunga giam nongorak tai kota ko duruk laili mu te aratam,

sor duruk ali mu nu kota ko sail te bataguru tam.

⁵⁵ Nu kariimet iwareng giriman ale ali umu te bagaman mu nunga kaoram,

ale ali mu pakakumu Israel kariimet nungaram;

ale digo digo te kuwim nungaram se te dagiman.

⁵⁶ Bare Israel kariimet aking Kaem Kalel Biya mu ira ariga te bitakasan ale ilak nusupuling lagakaso;

nuna ko munan den me karo tuikasan.

⁵⁷ Nuna kiwem girakala nunga taleng girigir alo bitakasan iwitatala,

nuna nusupuling lagakaso se Kaem kuring kulukurukasan;

mare pateweteng se tagira mu me diram namaruk iwita bitakasan.

⁵⁸ Nuna kaem kawel nunga tama betera kuwim kalokasan,

se Kaem gomang ninguru magakaso;

ale nunga kaem kawel umu te Kaem gomang motam maguwukasan.

⁵⁹ Kaem nunga kiwem ewere arigam mu nu gomang ninguru magaram,

se bureng lilim la gurugu ko kariimet Israel nungaram.

⁶⁰ Ale ko sasal Shiloh mu betela bureng tuam,

noko sasal mu kariimet nunga wonong kusumuri anikaso wore beteram.

⁶¹ Ale yam kager kari memek

nungarkiwaram se noko Kunup Laili mu gi ago nama gilingiman;

Kunup umu noko nup biya se ko nikim nunga kasurukaso.**

⁶² Nu ko kariimet nogo ko gomang magaram se kager kari memek am nungarkiwaram se ko kariimet nunga moman se kua gilingiman.

⁶³ Nunga kari kulak mu tama nunga lakumu saparam,

se nunga kuriang itiwik mu kari kulak bo nongorak namonko mu mena.

⁶⁴ Nunga priest arika mu kager kari memek nunga moman se kua sapaman,

[§]78:51 Egypt sor mu Noah ko namar Ham ko gue te arataman: Genesis 10:1,6.

^{**}78:61 Joshua 18:1; 1 Samuel 4:3,11.

se nunga imet mu nungumik ma niara mena.

⁶⁵ Asele Kari Biya kari bo aniwa barasa iwita barasam,

ale kari yu nana ale alis ago aira iwitata airam.

⁶⁶ Ale kager kari memek nongorak kageraram ale nunga kaoram ale nongorak peleram;

nu ninguru tala nunga maguwuram se dolaman ale udagi me kagermonko.

⁶⁷ Nu Joseph ko gue te ko kariimet mu nunga sarumu due ko nunga awuram, ale Ephraim ko gue te mu me nunga atumukiram tala.

⁶⁸ Bare nu Judah ko gue te ko kariimet mu nunga atumukiram, se duruk Zion mu noko gomang motam.

⁶⁹ Se noko kawam digo laili mu duruk umutang te kaolam,

se ali nu nungam se aora biya aniso iwitatala aora biya aniso.

⁷⁰ Kaem ko ura kari David atumukiram.

⁷¹ Nu sipsip nunga bitaruwaram se Kaem aru tam ale

nu ko kariimet Israel nunga bitua kari ko bagarukko beteram.

⁷² Se David noko ura mu gomang ninguru tuam, ale kariimet ninguru nunga bitarukaso.

Israel alo Kaem te nunga sangukko ko wosenga

(Asaph wur imi batogam)

79 O Kaem, sor saki ko kariimet ana nangarak kagerman ale nika ali ningi maingkala utu kapaman; nika temple laili mu ninguru bita maguwu gilingiman ale Jerusalem mu parusuwuman ale ninguru maguwu silataman.^{††}

² Nuna nika kariimet nunga moman se

kueman se nunga nungumik nunguning mu inangnang namonko warman; ale nika ura kari nunga nungumik nunguning mu mel diwang se buruk kausik namonko waru gilingiman.

³ Nika kariimet nunga gue mu yu iwita kaparam ale Jerusalem likilim aram,

se kariimet bo kariimet kuera mu nunga mutim tugumokko me ta bagoso.

⁴ Se sor saki nangimik duap te bagara mu nago ko den dolara balsan, ale nanga gusirsan.

⁵ O Yawe, ni butata ana nago ko gemang maga se lagarukko e?

Nika gemang magara butata tama iwita kani se lagarukko e?

⁶ Nika gemang magara sumu gurugu se, sor wonong nika nip me patawu se, nikate guranek me bitawara, wore nongote namarukko.

⁷ Mu awuk, nuna Jacob ko gue te tairam mu nunga moman se kua sapaman, se nunga sor wonong maga saparam.

⁸ Ana nanga taleng girigir alo nunga memek koma me nangaruko; ana nago ko neman bataguk se gemang nangaruko;

mu awuk, ana nanga ikia menaram se nangamang motam dagulu parasaram.

⁹ O Kaem, ni nanga sangaru toko!

Keta ka nip biya ko ningo mu ko se, nanga bataguru to ale nanga memek siwu nangaruko.

¹⁰ Sor saki ko kariimet nanga isarsan, “Nenenga Kaem apoko ya?” ma balsan mu me terong!

Nika ura kari nunga gue kaparam mu ko koma bu nungumik kualo bitar se ana ariginakko.

¹¹ Ana nanga kariimet saki talipara ningi бага se niasan kikisan wore nunga niara ikiko!

^{††}79:1 Yia tom 586 B.C. mu te Babylon alo taiman ale Jerusalem se ko temple maguwuman: 2 Kings 25.

Nuna uwutata бага kuemonko bagasan;
se nika sokel aora biya wore te nunga
bataguru toko!

¹²O Kari Biya, sor saki nunga bala
memek ni kimik kuali beteman mu ko
koma tom 7 ko iwita nungaruko!

¹³Asele ana nika kariimet, nika sipsip ko
nanga balem se ni anananga bitua kari,
mu pempem amilmil kisinak ale
nika nip biya pempem patawu se
laganakko.

**Kaem nanga sanguk se aking
barasu sanamanakko wosenga**

(Asaph wur imi batogam)

80 O Israel nanga Bitua Kari, ni
anananga niara ikiko!

Ni ana Joseph ko gue nanga gira kari.
Ni ka daiga kuwim te kualala daigem se
engel bibiya ka laturman,

se nika sokel wetang sapar,

²se Ephraim se Benjamin se Manasseh
ko kariimet arigimonko.

Nika sokel aora garagar wore te tai
nanga sangaru toko!

³O Kaem, gemang nangaru ale nanga
sangaru toko;

nanga sangaru se girakala ningo бага-
man uwuta aking baganakko.

⁴O Yawe, Kaem Sokel Garagar, awuk?

Ni ana nika kariimet nanga aira wosenga
ko yam buta gemang maga la-
garukko e?

⁵Ni namononge mu inang ko iwita nan-
garem se nokasan,

ale namononge yu mu bagun biya wore
te iwita kuring aratam se nangarem
se nokasan.

⁶Ni ana balu maguwura ko mel bo iwita
nanga beterem,

se sor saki nangimik duap te mu nanga
balu maguwusan.

⁷O Kaem Sokel Garagar, gemang nan-
garu ale nanga sangaru toko;
nanga sangaru se girakala ningo бага-
man uwuta aking baganakko.

⁸Girakala ni Egypt sor te tam waen bo
taem ale karogo tairem;

ni sor saki nunga karem parusuwurem
ale ali mu te tam waen mu
aguwem.^{‡‡}

⁹Ni ko kuwim nungem burangerem ale
aguwem, se yager ali tam ale palengam
ali sor ira saparam.

¹⁰Ko tamarum mu duruk bibiya nunga
ira kaluwuram,
se kower suen biya mu tam aora sida mu
nunga ira saparam.

¹¹Se ko kower palengam namawaram
Gagi Biya Mediterranean tam,
ale namawaram Yu Biya Euphrates tam
tala.

¹²Bare awuk se ni kar waen ningam
lautam wore parusuwurem, se kariimet
lage mu karo se mu ko nunguning gisan
a?

¹³Se buruk diwang ira parusuwusan se
inangnang, madar, ugigi se anapeya
suen la aratasan ale no gilingisan.

¹⁴O Kaem Sokel Garagar, ni duruk
wonong te бага se,

loager se tai kaparuk se tam waen mu
aking ko ari iki ale bitaruko!

¹⁵Ni keta kiting te tam mu aguwem,
ale bituem se tam ningo ko aragam. Buta
se tair ale bitaruko!

¹⁶Kager kari memek kauman
batutumuman ale tama beteman se
kaniram;

se ni tair ale gemang memek te nunga
maguwurko!

¹⁷Bare ana kariimet ni keta nika ma
balem,

ale keta nunga bituem se gue pagam,
wore tai nanga sangaru ale nanga
bitaruko.

^{‡‡}**80:8** Israel mu tam waen iwita: Genesis 49:22; Isaiah 5:1-7; Matthew 20:1-16.

¹⁸Uwuta mu asele ana udagi te me ka betenakko.

Marak iru nangaru se ana pempem nip patawu se lahanakko.

¹⁹O Yawe, Kaem Sokel Garagar, gemang nangaru ale nanga sangaru toko; nanga sangaru se girakala ningo bagaman uwuta aking baganakko.

**Kaem ko gomang mu ko kariimet
kuring iki karo tui se lagamonko**

(Asaph wur imi batogam)

81 Amilmil te ngata beteralako, Kaem anananga saonga kari; wur te nup patawuralko, nu Jacob ko Kaem!

²Galawalang sokelel te nirung duap beteralako; nunga bawe se gita te yagowom yawara gurugalko.

³Tom sige barare la mu kua sokel itugumalko; ale nama garukaso se amilmil ko tom biya arataso mu te akingtala itugumalko.

⁴Mu awuk, imi mu Israel nunga munan den, se den aora bo Jacob ko Kaem kote tairam.

⁵Mu tom nu Egypt nongorak kager bitawa se, nu Joseph ko kariimet Israel munan den imi nungaram.

Tom umu te ani kuring bo iru nuam ikiem, se kuring mu iwita balam,

⁶“Ani ikup nibiwinang te mu kututuwurem, ale tam luan gi lagakasan mu kututuwurem.

⁷Tom ikup nunga iram se nina aninga aruman mu ani nunga sangaru taem. Aninga yumura kuwim taiti nuwi kaetam mu ningi бага se nigiring iluwem;

ale yu Meribah duap te ira ariga te nunga betere.[¶]

⁸Aga kariimet, nedegawa gurugal ale sinar den balsam ewere ikialko!

Israel kariimet, aga angamang mu aga agiring ewere ninguru ikialko!

⁹Nina nebugura kulukal ale kaem bo kilimik me ta nup patawuralko!

¹⁰Ani Yawe, nenenga Kaem; anigita, nina

Egypt memek bagaman se nunga giem ale nengerak tairam.

Mel i ko kueral mu balal se ani ningarikko.

¹¹Bare aninga kariimet agiring me ikiman nunguning;

Israel nunumi karogo me kapaman ale agiring me karo tuman.

¹²Buta se ani nongomang motam aora biya mu ago nunga bita taem, se nongota nunga ikia memek la karo tuikasan.

¹³Aninga angamang motam nunguning mu aga kariimet Israel ninguru agiring ikimon ale aga munan karo tumonko aniso!

¹⁴Uwuta mu asele, ani tairate kager kari memek alo nunga maguwuwasan mu nunga morik ale nunga menawurikko.

¹⁵Arikaya ani me aga kuesan mu nguangamon ale ani asiwik duap ningi nebugura kulukurmonko; se ikup memek nungarsam mu butata pempem anirukko.

¹⁶Bare nina mu, ani inang yaman ningo nunguningkiri mu se, honey yaman nuam mu ningarik se nal ale ningimik karogo terong maukko.”

[¶]**81:7** Taiti nuwi kaetam mu Sinai sor te agila: Exodus 19:16. Nuna yu mena mu ko iningakasan: Exodus 17:1-7; Numbers 20:1-13.

**Kari supuling bibiya tutera ura
diram la betemonko**

(Asaph wur imi batogam)

82 Kaem biguwura biya bitaruwoso;
kari supuling bibiya, kaem gotek-
tek iwita nunumi bitawara,
wore arataman se nu ko ikia wetang te
balu pagarso:

²“Nina tutera kawel betesan ale
kariimet memek bitawara wore nunga
atumu sangorsan, bare amaru te kiwem
memek sowore bita talko?”

³Ani iwita beteralko balsam: Nina
kariimet kituwura se kuriang nunam
nonet kuera wore nunga saongalko!
Ale kariimet ikup giman ale бага
maguwuwasan wore ningo nuam non-
gote beteralko!

⁴Kariimet бага maguwuwasan ale mel
suen biya ko tukunangawasan,
wore kariimet memek nuguting te nunga
bataguru talko!

⁵Nina ningimik ikia ningo mena se nina
nguala sipawasan!

Ale nina tiromorom ningi aolak
iluwasan
bore te se, kiwem ningo mu yumu
namaram.

⁶Ani Kaem Kalel Biya iwita balsam, nina
kaem iwita ninimi betesan,
bare nina suen la aninga kuriang la.

⁷Nina ali ko kariimet tala, se ali ko
kariimet kuesan iwitatala, nina
kueralko;

nina kari supuling bibiya dagulasan ale
nunup mena namoso iwitatala
dagulalko.”

⁸O Kaem, ni bares ale ali lilim ko
kariimet suen la nunga bita paguwura
mu wetang saparko;
mu awuk, ali sor suen la ko kariimet mu
am nika la.

**Israel alo Kaem nunga kager kari
memek nunga karo parusuwu
warukko sail ago arusan**

(Asaph wur imi batogam)

83 O Kaem, kiring me kaloko;
kutek me ale kiring me sisirokko!

²Arikko! nika kager kari memek kager
ko kirim karama mawasan,
nuna ni me ka kuesan ale ni kerak
barimasan.

³Nuna yumura la nika kariimet nunga
maguwumonko ikia memek bitawasan;
ale kariimet ni nunga kuesam wore
nunga

maguwumonko karogo kaeyawasan.

⁴Ale “Tairalko,” masan, “nunga wonong
sor likilim la menawunak se
Israel ko nup eng am mena namarukko,”
ma balsan.

⁵Nuna nunga ikia yumura mu ko nongo-
mang suanta awuman;
ale tai ilu biguwuman, ale ni kerak bari-
mamonko negawasan.

⁶Biguwura motam umu Edom ko kari-
imet, se Ishmael ko,
se Moab ko, se Hagrites ko kariimet;

⁷se Gebal ko kariimet, se Ammon ko, se
Amalek ko, se Philistia ko,
se Tyre ko kariimet.

⁸Sor Assyria mu ago tala nongorak sana-
maram, mu awuk,
nuna Lot ko gue Moab se Ammon non-
gorak numi kuting iluwam.

⁹O Kaem, ni munan Midian ko kariimet
nungumik te beterem, ale aking
yu Kishon te ni king Jabin, se ko kager
supuling Sisera nungumik te beterem,
uwutatala nungumik te bitarko.

¹⁰Ni Endor wonong te nunga
menawurem,

ale ali te nunga warem se iwiman.^{§§}

¹¹Ni nunga kari supuling alo Oreb se

§§83:10 Judges chapters 4 se 7.

Zeeb nunga maguwurem uwutatala nunga bitarko;
ale nunga bitua kari mu, Zebah se Zalmunna nunga betereu uwutatala nunga bitarko.*

¹² Mu awuk, nuna balman, “Ana Kaem ko ali welang mu ana tanak se anananga arukko,” ma balsan.

¹³ O aga Kaem, kupkup iwita nunga parusuwurko,
se sua ko wakala marir karogo namoso iwita namamonko.

¹⁴ Ale tama giarum kaiso se kaniso,
ale sua duruk motongar te mu kaniso iwita,

¹⁵ yar daula te nunga karo se nagumon,
ale ka marir daula samamer biya te nguangara nungaruko!

¹⁶ O Yawe, dolara nungaru, nunga maguwur,
ale nika sokel aora garagar mu nunga kasuru se arigimonko.

¹⁷ Ale nunga maguwur, se eng am butata nguanga dola se lagamonko,
nuna nguanga dola laga eng am kua namamonko.

¹⁸ Yawe, ni uwuta bitar se nuna ko ikimon, ni keta suanta ni Kaem Kalel Biya,
se ali sor lilim la bitarsam.

Kaem ko kuwim laili te ilak bagara ko amilmil

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

84 O Yawe Sokel Garagar,
nika kuwim laili mu am yawarakala!

² Ani mu te bagarikko kua lagasam;
ni la marak duap, se aninga adera,
angimik lilim la nika temple laili mu te ni kerak bagarikko ko kuesam.

³ Inangnang singelngel nika altar duap te

singir mosan ale nunga gotek nunga sinar tasan uwutata.

O Yawe Sokel Garagar,
ni aninga King se aga Kaem.

⁴ Se kariimet nika temple ningi бага se,
nika wur ilu se, nika nip patawusan, mu ninguru amilmilamonko.

⁵ Kariimet nikate sokel to gilingisan,
ale duruk Zion te namamonko ko nongomang biyala aniso, mu nuna marak sokel amilmil ago te bagamonko.

⁶ Tom tai gusong Ma Niara ko masan mu te kapasan, sor garagarayam mu te, bare kuwim mu geraguk yu te aratu kapawara iwita aratukko,
se tuwik kaposo se yu laiso iwitata aratukko.

⁷ Se sokel amilmil ago la lagamonko;
ale suan suan nama Kaem Biya Zion bagoso mu koma te aratamonko.

⁸ O Yawe Sokel Garagar,
aninga guranek ikiko;
O Jacob ko Kaem, ikiko!

⁹ Nanga king nigita nangarem wore marak tuiko;
nu anananga karem iwita bagoso.

¹⁰ Ani nika temple ningi bagarikko ninguru ko kua lagasam;
ani sor bo te, day tom 1000 бага se am amilmilarikko;

bare aking day tom suanta nika temple ningi бага se ko amilmil mu,
day tom 1000 mu am kia saparam.

Ani nika temple ningi kasu nagu aratu se lagarikko ninguru ko kuesam;
bare ani kariimet memek mu nunga kawam ningi dagi bagarikko me ta ko kuesam.

¹¹ Mu awuk, Yawe mu anananga King se nanga karem; nu ana nanga Kaem.
Nu gomang nangarso, ale nup biya nangarso;

*83:11 Oreb Zeeb ilak mu Midian kari nunga kager supuling; Judges 7:24-25. Se Zebah Zalmunna ilak mu Midian alo nunga king; Judges 8:1-21.

ale nu kariimet munan diram la betesan
mu anapeya mel te me nogore iluso,
mel ningo ningo nungarso.

¹² O Yawe Sokel Garagar, awiriya nikate
ira sanami lagoso mu amilmilarukko.

**Kaem bagara yawara
nangarukko guranek**

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

85 O Yawe, nika gemang lila ka ali
tuem;
Jacob ko kariimet akingtala bagara
yawara nungarem.

² Ni ka kariimet nunga memek siwurem,
ale nunga memek beteman mu ira
kaluwu saperem.

³ Nika gemang magara to beta ko
beterem,
ale gemang tama ko kaniwaram mu
susuru gurugu tuem.

⁴ O Kaem, anananga Saonga Kari, nanga
gi ale akingtala nanga nunguruko,
nika gemang ikup mu bitar se mena
namarukko.

⁵ Mu ni butata ana nago ko gemang
maga se lagarukko e?
Ale nika gemang magara mu me ta
menarukko e?

⁶ Ni akingtala sokel iru nangaru se,
ana nika kariimet amilmilanak ale nip
patawunakko.

⁷ O Yawe, nika kua ana nangara ko
munan
wore wetang sapa ale nanga sangaru
toko.

⁸ Ani adogowa gurugek ale Kaem Yawe
nu anapeya baluk wore ikiekko;
mu nu ko kariimet nu diram la karo tu-
san mu gomang lila balu nungarso.
Bare akingtala me pelemo ale ikia
memek bitawaman mu me ta
betemonko.

⁹ Nunguningta, awiriya noko
nguangan

mu nu nunga sangaru taukko sinar
bagoso,
mu te noko kumik nikim nanga ali imi
lilim la ira sapaarukko.

¹⁰ Se kariimet nunumi ko kua tui se
nunumi nongomang nunguning tua ko
munan betemonko;

ningo diram la bagara ko munan se
bagara lila ko munan mu te bagamonko.

¹¹ Numi gomang tua nunguning ko mu-
nan mu ali te barasukko;

se Kaem nu ningo diram la bagara ko
munan mu duruk uningi bitiruk se tai
kaparukko.

¹² Yawe mu anapeya ningo ningo mu
nangaruk, ale nanga ali welang tuok se
na inang duap duap ali imi te barasukko.

¹³ Se ningo diram la bagara ko munan
mu

girok ale noko lage te aolak iluwokko mu
nungok burangarukko.

**Kaem kager kari nuguting te aga
bataguru taukko guranek**

(David guranek imi batogam)

86 O Yawe, aninga wosenga iki ale
aga sangaruko;
ani agata aimi sangikko me terong.

² Ni aninga bitaruko, mu awuk, aninga
angamang motam nikate la
beterem.

Ni aninga Kaem; ani nika ura kari
yawara;
ani nikate la loaga lagasam.

³ O aga Biya, ni ani ago ko gemang
batagukko, mu awuk, ani kowarkalal
maiya nika aru lagasam.

⁴ Nika gemang lila ka ura kari ani aisuko,
mu awuk, ani ni keta kete angamang mo-
tam bita lagasam.

⁵ O Kari Biya, ni ningo, se ni memek siwu
sapara ko Kaem,
se awiriya nika arusan mu ni nunga kua
lagasam.

⁶Bore te se, O Yawe, degewa gurugu ale aninga guranek imi ikiko;

ni aninga niara iki ale aga sangaruko.

⁷Aninga ikup ko tom ningi ani ka aurik, mu ani ko ikisam, ni aninga agiring ilupko.

⁸O Kari Biya, kaem kasik la nunga ningi mu bo ta nika iwita mena;

nika kiwem mu kiwem suen la nunga kia saparam.

⁹Sor kasik la ni nunga nungem mu taimon ale ni kema te nip patawumonko;

nuna nika nip nikim garagar mu patawumonko.

¹⁰Mu awuk, ni keta ni biya se ni kiwem yawara duap duap nunguningkiri betesam;

ni keta suanta ni Kaem.

¹¹O Yawe, nika kiwem aga kasuru se ani nika kiwem diram la karo tui se lagarikko;

angamang motam suanta awur se ani ni keta suanta ka bowa ningi бага se lagarikko.

¹²O Kari Biya, ni aninga Kaem, ani angamang motam lilim la te ka nip biya patawurikko;

ani nika nip biya pempem la balu se lagarikko.

¹³Mu awuk, nika kua ani aisa mu kalel biya;

ni ani kuera ko mutim ningi iwita wore aga patawu taem.

¹⁴O Kaem, nunumi patawura ko kari alo agarak barimasan;

nuna ilu biguwuman ale aninga momon se kuerikko;

nuna ni mel yam ko ka betesan.

¹⁵Bare Kari Biya, ni mu gemang bataga se gemang lila ko Kaem,

ni gemang tairate me magoso;

se ni ninguru nanga kuesam ale gemang nangara nunguning nangarsam.

¹⁶Buta se kema gurugu ale gemang aisuko;

ani nika ura kari, nika ura imet bo ko namar, se aga bataguru to ale sokel aisuko.

¹⁷O Yawe, nika ningo nuam ani ago ko wore ko kausa bo bitar se

kager kari memek alo arigimon ale dolomonko,

mu awuk, ni aninga sangem ale angamang motam patawurem.

Zion nup biya tua ko wur

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

87 Yawe ko wonong duruk laili Zion awote kaolam;

²nu Jacob ko wonong sor suen la ningi, Zion mu nu ninguru ko kueso.

³O Kaem ko wonong, bala ningo ningo ni ko ko balsan.

⁴Kaem iwita balam,
“Wonong sor aninga ikisan mu ningi, ani Egypt se Babylonia nunga nunup balik ale,

Philistia, Tyre, se Cush[†] mu nunga nunup

karogo balik, ale iwita balikko,

‘Sor imi Zion wonong ko kariimet tala,’ maikko.”

⁵Nunguningta, Zion ko iwita balmonko, “Kariimet imi, se kariimet umu, mu Zion ko kariimet tala,” ma balmonko.

“Se Kaem Sokel Garagar mu eng am Zion sokel tuokko,” ma balmonko.

⁶Yawe kariimet nunup giok ale nunup duap te mu iwita batagukko,

“Kariimet imi Zion wonong ko kariimet.”

⁷Se nuna wur ilumon ale iru seseka se balmon,

[†]87:4 Egypt ko nup bo mu Rahab (NIV arikko). Se Cush mu sor Yu Nile ko supuling ko aniso.

“Ana nanga mel ningo ningo suen la mu Zion ningi bulowolok maso ale taiso,” mamonko.

Kari bo Kaem kuting te kua namarukko iwita ikiam ale ko niaso

(Korah ko kuriang alo nunga wur bo)

88 O Yawe, ni aninga Kaem, aninga saonga kari;

ani tirom kowarkalal ni kema te ka aru wosenga lagasam.

² Degewa gurugu ale aninga guranek ikiko;

aninga niara nikate betesam.

³ Mu awuk, aninga angamang motam ikup ninguru iram,

se ani kua namarikko tom pingi aram.

⁴ Ani kariimet sang mutim ningi kapaman uwutatala kaparikko pingi arem;

ale kari bo sokel mena wore turan bagasam.

⁵ Ani aga sapaman se kariimet kuera nunga ningi bagasam iwita;

ale kariimet nunga moman se kueman ale mutim ningi aniwasan

se ni nunga kamili sapa namaram se saonga bo me nungaruko iwita ani bagasam.

⁶ Ni ani mutim du biya wore iwita ningi aga beterem,

se mutim mu ningi mu tiromorom biya.

⁷ Nika gemang magara mu ninguru aga iramuram,

gagi tamun biya aga iramuram iwita.

⁸ Ni uwuta aga beterem se aninga tiran yawara mu nubiring aisiman,

ale mel memek bo iwita agarkasan.

Ani lauta biya ningi bagasam iwita se nagurekko me terong.

⁹ Ani angamang bataga se niara ma te amotam sisiram.

O Yawe, ani kowarkalal pempem abugura te бага se nika aru lagasam.

¹⁰ Ni kiwem bibiya duap duap mu kariimet kuera nongote me betesam; ale kariimet kuera mu barasasan ale nika nip me patawusan.

¹¹ Nika kua ana nangara ko kiwem mu kuera mutim ningi me ko balsan; ale nika gemang nangara nunguningkiri ko munan mu maga namara ko sor te me ko balsan tala.

¹² Agi kariimet kueman ale mutim tiromorom biya mu ningi bagasan mu, nika kiwem bibiya duap duap betesam mu ko ari ikimon i? Mena.

Kariimet nungamili sapa namara ko kuwim te namaman mu, nika kiwem ningo diram betesam mu nuna me ko ikisan.

¹³ O Yawe, ani nikate saonga ko niawasam;

turomola pempem aninga wosenga nikate betesam.

¹⁴ Bare awuk se ni aninga biriruwusam, ale ani ago ko kema motam kaluwusam?

¹⁵ Ani aga kulak ko tom te la yaman ikup imi gi lagerem, ale kuerikko tom pingi aram;

ani nika gemang memek ko yaman gi lagerem ale angimik sail menaram.

¹⁶ Nika gemang memek ninguru aga iramuram;

se nguangara ninguru aga maguwuram.

¹⁷ Se kiwem imi kowarkalal maiya mu lom iwita aga lautam ale ninguru aga ira baguram.

¹⁸ Ni aninga tiran gar ningo se aga gue suan nunga tagi batagem se aninga bita sapaman;

ani tiromorom aga iramuram se agata ningi бага maguwu lagasam.

Yawe David ilak saruk kaolam wore ko kuamin ares maukko aira

(Ezra ko gue te kari Ethan ko wur)

89 O Yawe, ani pempem nika kua ana

nangara ko munan mu ko wur iluwekko;
ani nika den bala ale diram la karo
tuata mu ko munan mu ko pempem balu
se lagarikko.

²Ani ko ikisam, nika kua ana nangara ko
munan mu kumik menara mena;
se nika den kaola ale diram la karo tuata
ko munan mu, taiti gomang iwita pem-
pem la anirukko.

³Ni iwita balem, “Ani kari bo angamang
tuem ale atumukirem wore ilak den
kalem,

aga ura kari David ilak den iwita kalem,

⁴Nika gue te la pempem bo king ko
aratu se lagamonko;

ani nika kuriang gue luan udagi maiya
biya mu ninguru nunga bituekko.”

⁵O Yawe, taiti gomang te nika kiting ki-
wol suen la nika balu pagorsan,
se engel alo duruk wonong te bolala la
nika den bala ale diram la karo tuata ko
munan mu ko nip patawusan.

⁶Taiti gomang te mel bo ta nika iwita
mena;

engel bibiya ni kerak wete bagara wore
bo ni kerak arerem mena tala.

⁷Engel bibiya laili nunguningkiri, nika
laturu guruga ale ni kerak bagara, mu
nika ninguru nguangasan,
mu awuk, ni keta suanta kualala biya
bagasam.

⁸O Yawe, ni Kaem Sokel Garagar, bo
sokel ago nika iwita mena;

nika den suen la mu diram la karo tusam.

⁹Ni gagi lilim la bitaruwasam; ale
tom ko tamun bibiya duruk iwita
barasoso mu ni lila awusam ale malin
tusam.

¹⁰Ni gagi ko mel memek Rahab* ko sokel
menawurem;

iwitatala, nika sokel aora garagar mu te
kager kari memek nunga menawurem.

¹¹Duruk wonong se ali imi mu am nika
la;

ni keta ali imi se mel suen la awote mu
nungem.

¹²Ni keta koma worem te basuso mu
nungem, ale aking te nama kaposo mu
nungem tala.

Se duruk ilagala Tabor se Hermon mu
wur te amilmil kisisan.

¹³Ni yam sokel garagar!

Nika sokel mu yam aromemek se kalel
biya!

¹⁴Ni kiwem ningo diram se tutera ningo
mu nika barim, te ira sanamasam;

ni ka munan me gurugusam patawusam,
mena,

nika kariimet ninguru nunga kuesam,
ale ka den nunga manem mu diram la
karo tusam.

¹⁵Yawe, kariimet nika nip patawusan
ale

nika munan yawara mu ko nikim
ningi kerak kapetasan mu
amilmilamonko.

¹⁶Kariimet imitang mu ni ko ko pempem
irua amilmil te bagasan,

ale nika munan ningo mu ko ka nip
patawusan.

¹⁷Mu awuk, ni ka nikim se ka sokel aora
garagar mu te nanga sangorsam;

nika gemang motam nangara ko munan
mu te nanga king nup biya tuem.

¹⁸O Yawe, ni keta anananga karem
bagasam;

ni Israel ko Kaem Laili, se ni keta king
ana nangarem.

¹⁹Girakala, ipingira bo te, nika kariimet
alo iwita nunga manem,

“Ani nenenga kari nuar bo atumukirem
ale sokel tuem;

nu nenenga kari dom ko bagarukko.

²⁰Ani aga ura kari David arigem ale tam

*89:10 Nup Rahab mu kiwem memek ngual ngual aniso wore ko balso. Nup umu-
tang mu girakala ko dugu duap sang te aniso. Udagi Juda alo nup mu taman ale
Egypt te balman.

muguri ko welang laili mu supuling te warem, ale marak tuem.

²¹ Ale ani nu kuting duap ningi nunguning

iluwek ale aninga sokel nu tuek se nu sokel karogo bagarukko.

²² Kager kari memek nu ilak kagermon mu me ta kiamonko;

kariimet memek bitawara mu nu ilak me terong mamonko.

²³ Ani noko kager kari memek nunga menawurik ale awiriya nu me ko kuesan mu nunga moa parusuwurikko.

²⁴ Ani nu angamang tuek ale ilak bagarikko;

ani pempem la nu sangik se nu sokel ago se nup biya karogo bagarukko.

²⁵ Ani noko kingdom ulal awurek se gagi yu luan bibiya kiaruk ale sor saki te ago namarukko.

²⁶ Se nu aninga manuk,
“Ni aninga Ait, se aga Kaem;
ni aninga Bitua se aga Saonga Kari,”
maukko.

²⁷ Ani nu aninga kuriang kari giram bilangaram ko iwita bitirikko,
se ali imi ko king suen la nunga kiarukko.

²⁸ Ani angamang motam mu noko pempem anirukko;

ale den nu ilak kalem mu tom suen biya anirukko.

²⁹ Se noko kuriang gue luan udagi mu aora biya bagamonko;
noko kingdom mu taiti gomang aora biya aniso iwitata pempem anirukko.

³⁰ “Bare noko kuriang gue aninga munan den me karo tumon,
ale munan den baluwoso iwita me karomon,

³¹ agi aninga den suen biya mel yam ko betemon,
ale aninga kiti guruga ko den ko me sinar tamon,

³² mu asele nunga memek koma bu nungarikko;

ani nunga memek koma yaman ikup nungarikko.

³³ “Bare aninga angamang David ko kua tuata mu me ta bita taikko;

ani saruk nu ilak kanuwem mu uwutata anirukko.

³⁴ Aninga den nu ilak kalem mu me ta kulukek,

agi ko ponor bo me ta gurugekko, mena.

³⁵ Agata aga aip laili nunguningkiri mu te

saruk nu ilak kanuwem mu uwutata anirukko;

ani David me ta kulekko:

³⁶ Noko kuriang gue luan maiya kaparuk ale maiyukko;

noko kingdom mu sokel tuek se tom suen biya anirukko,

worem nikim kapa lagoso iwita,

³⁷ se sige taiti gomang te kani lagoso iwitatala.”

³⁸ Bare Yawe, ni kari keta king ko beterem wore ko gemang magaram;
se ni nu merem ale biring tuem.

³⁹ Nika ura kari ilak den kalem umu kulukem,

ale noko king ko kitigat mu ali gege ningi saperem.

⁴⁰ Ni noko wonong ko por bibiya parusuwurem maguwurem,

se noko kawam aora bibiya mu papak mam kapa saparam.

⁴¹ Se awiriya noko sor wonong mu duap te lage umu karo nama se, mu noko melmasak tere gi ago namasan;

se ali sor saki ko kariimet alo mu nu gusiru gilingisan.

⁴² Ni kari nu ilak kagerawara mu aking sokel nungarem,

se aitak nuna ninguru amilmilasan.

⁴³ Ni noko kager ko melmasak sokel menawurem,

ale kager te nu me sangem.

⁴⁴ Ni king ko sikir kuting te mu bataguru

taem, ale ko daiga kuwim patawu ali te saperem.

⁴⁵ Nu kari sokel ago,
bare ni nu ikup tuem se kari garuk sokel
mena iwita бага se
dolara aromemek iramuram.

⁴⁶ O Yawe, ni butata anananga ko pem-
pem nimi kaluwu se lagerko e?
Ni ana nago ko gemang butata tama ko
kani se lagarukko e?

⁴⁷ Anananga marak bagara ko tom mu
tukunangta wore ni ko ikiko;
ana ali ko kariimet nanga nungem se
tom bo te kuenakko!

⁴⁸ Kari awuk wore me kueruk pempem
marak bagarukko ya? Mena.
Ana suen la kuenak ale mutim ningi iwi
namanakko pa!

⁴⁹ O Biya, girakala ni ninguru nanga
kuakasam, bare aita awuk?
Ni David ilak saruk kanuwem mu ko
kamili saparam agi?

⁵⁰ Ana nika ura kariimet se den dolara
gisan mu ko kamili me saparukko;
me ikia alo den ikup nangarsan se yam
giwasan mu ko ikiko.

⁵¹ O Biya, kari king ilak kagerawara alo
mu den dolara manorsan!
Ale nu apareyate namoso agi taiso wore
den ikup la tusan.

⁵² Yawe, ana nika nip pempem la patawu
se laganakko!
Nunguningta! Nunguningkiri!

**Ana kariimet nanga bagara mu
tom tukunangta, bare Kaem
mu kumik menara mena**

(Kaem ko kari Moses ko guranek)

90 O Biya, ni anananga bagara
kuwim ningo;
anananga girigir alo nunga tom te, tai
aitak, se pempem la butata bagerko.

² Duruk ali se mel suen la me aratu na-
maman ko tom te la,

ni Kaem kimik menara mena butata
bagasam.

³ Ni balsam se ana kariimet aking kup-
kup ko geragasan;
ale balsam, “Nina kariimet ko gue, nina
kueral ale ali ko aralko!”

⁴ 1000 yia mu nika ikia loagara te mu
kowarkalal suanta se tairate nama
menaso iwita;

agi sor ko bitua kari tirom sor bitaru-
woso se tairate ukiso iwitatata.

⁵ Agi kariimet ipingisan ale tairate
nungamili sapa namoso iwita, ni nanga
sarumu warsam.

Agi diri turomola wakala yawara beteso
ale ulaloso,

⁶ bare bainga ningi mu kusuga namoso
iwitatata.

⁷ Nika gemang magara mu tama kuamili
iwita nanga lakumam,
se ana ninguru nguangasan.

⁸ Ni anananga kiwem memek mu suen la
ari sapasam,
ale anananga memek yumura la betesan
mu agotala ari sapasam.

⁹ Anananga bagara ali imi te mu nika
gemang magara bowa ningi бага
lagasan;

ale nanga nangamang bataga se niara
mu ago eng kua namasan.

¹⁰ Ana yia 70 iwita ko bagasan,
se bo sail tagiso mu yia 80 taso;
bare yia suen la mu ningi mu yaman ikup
karogo la,

se yia mu tairate menaso se ana mena
namasan.

¹¹ Awiri nika gemang magara mu ko iki
saparukko terong? Mena.

Nika gemang magara ko sokel mu aora
biya, se ana mu ko iki se nika
nguanganakko.

¹² Ana tom maiya biya ali imi te me
baganakko;
mu ko ni ninguru nanga kasuru se,
ana mu te ikia ningo nuam tanakko.

¹³ O Yawe, tom awila nunguningkiri nika gemang magara anirukko?
Ana nika kariimet gemang lila nangaruko.

¹⁴ Ni turomola pempem ka kua nangara ko munan mu te, nanga sangaruko; se mu te ana marak baga se mu, wur ilu se amilmil kisu se laganakko.

¹⁵ Ana tom suen biya ikup nangaru lagerem, uwutatala aita amilmil nangaruko;
ana yia suen biya baga maguwu lagaman,
uwutatala aita mu amilmil karogo baga se laganakko.

¹⁶ Aita nika ura bibiya sokel karogo mu, ana nika kariimet nanga kasuruko; ale nika sokel aora garagar nikim karogo mu,
anananga kuriang imas ago nunga kasuruko.

¹⁷ O Biya, ni anananga Kaem, ka gemang lila nangaruko;
se anananga ura mel kasik la betesan mu ningo la aratukko;
butata marak sokel tui se aratu nangarukko.

Kaem mu anananga Bitua Kari Yawara

91 Awiriya Kaem koma dugu te pempem bagoso mu
Kaem Kalel Biya Sokel Garagar mu ko sinar tauk se nu luman bowa ningi yawarakala baga se,

² Yawe ko iwita balukko,
“Ni aninga yumura kuwim, se aga ngatalek aora;
ni aninga Kaem, ani ni ko ko angamang ningi nunguning.”

³ Nunguningta, Kaem tareng memek ni ko
ko kaluwu beteman mu ko ka sinar tauk ale ka bituok se
kuera memek me kimik te tairukko.

⁴ Nu tarak ko gotek eresow itata,

ka iramurok se ni ko luman bowa ningi yawarakala bagerko;
nu me ka bitirukko, am ka iramurok ale ka sinar taukko.

⁵ Se ni mel memek tirom ka maguwurokko tairuk mu ko me nguangerko;
ale gatu woremkalal ka morukko tairuk, mu ko betela me nguangerko.

⁶ Se kuera memek tirom ka maguwurokko tairuk, mu me ko nguangerko,
woremkalal tairuk mu betela me ko nguangerko.

⁷ Se kariimet 1000 iwita ni beta dugu te kuemon,
10,000 iwita kiting sengam mu te dagulu kuemon,
bare ni mu memek me toko.

⁸ Kariimet memek alo koma memek tamonko,
se ni mu am motam la nungarkiwerko.
⁹ Ni Yawe nika Kaem Kalel Biya mu nika bagara kuwim se nika yumura kuwim iwita ko arik,

¹⁰ mu ni memek bo me arikko,
se memek bo nika kawam duap te me tairukko.

¹¹ Nu ko engel alo nunga manuk se nika namara taira mu te ka bitaru se lagamonko.

¹² Nuna kiting duap ningi ka ilumon se manga te siwik motam atum mu me dagulko.

¹³ Ni lion se mot memek nunga nusupuling ita parusuwurko,
lion sokel ago se mot memek bibiya karogo la.

¹⁴ Se Yawe iwita balam, “Ani nu sangaru taik ale bituekko,
mu awuk, nu aninga kueso ale ani abowa ningi bagoso.

¹⁵ Nu aninga aurok mu ani kuring iluwekko;
nu memek ningi kaparuk, mu ani ilak

baga se bataguru taik ale nup biya tuekko.

¹⁶ Ale balik se amilmil te tom maiya biya ali imi te бага se, ani noko saonga yawara mu ko iki se lagarukko.”

O Kaem, ni keta kalel biya nunguning pempem bagasam

(Wur imi Sabbath tom ko wur)

92 O Yawe, mel biya aninga angamang
motam ningi mu ani amilmil ni kisek ale
nip patawurik,

ale wur duap duap nika nip te iluwekko,
O aninga Kaem Kalel Biya.

² Turomola pempem mu nika kua ana nangara ko munan mu ko balu pagik,
ale tirom mu nika gemang
nunguningkiri

nangara ko munan mu ko balikko.

³ Ale bawe se gita mel te yagowom
yawara gurugek ale nika nip
patawurikko.

⁴ Mu awuk, nika kiwem bibiya te ani
amilmil aisisam;

se ani nika ura bibiya ni keta kiting te
beterem mu ko amilmil wur ilusam.

⁵ O Yawe, nika ura mu bibiya se
yawarakala;

nika ikia mu du biya, kalel biya, se ulal
biya nunguningkiri!

⁶ Kariimet ikia ningo nongote mena mu
me ta ko ikimonko;

kariimet ngualara sipira mu me ta ko
sinarmonko:

⁷ kariimet memek mu sirsir iwita
pagamon,

se memek bitawara ko kariimet mu
yawarakala ko barasamonko,

bare nuna me ikisan, nuna memek biya
tamon ale menara biya menamonko.

⁸ Bare O Yawe, ni keta kalel biya
nunguningkiri, ni pempem bagasam.

⁹ Nunguningta nunguning, kari ni kerak
barimasan mu mena namamonko;

memek bitawara ko kariimet mu parasa
namamonko.

¹⁰ Bare ni sokel aisem se aninga asokel
mu buffalo diwang ko sokel iwita;
ni amilmil ningo wore aisem se ani
amilmilasam.

¹¹ Ani amotam te aga kager kari
memek alo ikup yaman giman se
nungarkem;

ale adogowa te niaman se nunga niara
ikiem.

¹² Kariimet ningo diram bagara mu tam
ningo naur iwita aragamon,
ale Lebanon ko tam aora sida mu iwita
tarigimonko.

¹³ Nuna Yawe ko kawam ningi tam ningo
iwita araga se nunguning yawara kapa
se lagamonko.

¹⁴ Nuna garukamon ta wore yam nun-
guning kapa se lagamonko;
nuna tam iru, nunguning duap beteram
ale

kaposo iwita, sokel karogo la бага se,

¹⁵ ni ko ko iwita balmon, “Yawe ningo
diram la бага lagoso;

nu anananga manga gek am,
se memek bo ta noko ningi me aniso,”
ma balmonko.

Yawe nu King Biya bagoso

93 Yawe nu King Biya;
nu nup biya nunguningkiri se
sokel garagar.

Nu ali sokel ago nungam se gek am
aniso, ale me namaruk tairukko.

² O Yawe, ni duap te nunguningkiri
bagakasam,

ale mel suen biya me aratukaso la, ni
tom suen biya ko king bagakasam.

³ Gagi mu nirung biyala kaposo,
ko tamun sokel ago kelagoso se nirung
biyala barasoso.

⁴ Bare ni mu am kualala biya,
sokel ago nunguningkiri bagasam.

⁵ O Yawe, nika munan den mu tom suen

biya ko; se nika temple tom suen biya
laili nunguningkiri anirukko.

**Kaem mu kariimet ningo betesan mu
nunga luan tata ko Kaem**

94 Yawe, ni kariimet memek
bitawara mu koma memek
nungara ko Kaem;

buta se ni ka gemang magara nunga ka-
suru se arigimonko.

² Kaem, ni kariimet nunga tutera ko
Kaem, bares ale
nunumi patawura ko kariimet ewere
koma memek nungaruko.

³ O Yawe, tom awila nunguningkiri
kariimet memek bitawara wore amilmil
te bagamonko?

Nononga tom awila aniso?

⁴ Nuna nunumi patawura ko den balu
balu geragasan;

ale nunumi ninguru patawusan.

⁵ Yawe, nuna nika kariimet nunga eresan
nongorak kapasan,
kariimet nika ma nunga balem wore
nunga bita maguwusan.

⁶ Nuna imet gera mu se, kariimet
iwareng
tai nangarak bagara mu nunga mosan se
kuesan,
kuriang marmar mu agotala nunga
mosan se kuesan.

⁷ Ale balsan, “Yawe me arigiso;
Jacob ko Kaem mel ana bitawasan mu
tawun biya me ko ikia taso,” masan.

⁸ Nina kariimet sikina alo, awuk se
suwutata nguala sipa lagasan?

Nina amaru te ikia ningo tal ale
sinararalko?

⁹ Kaem nu ana nadogowa nungam mu nu
kota due mena agi?

Nu tala namotam nungam mu nu kota
motam mena agila?

¹⁰ Kaem ali lilim munan tuiwoso mu,
memek koma bu me ningaruk agi?

Nu ali lilim ko kausa kari se, awuk, nu

kota pa ikia ko tukunangaram agi?
Mena.

¹¹ Yawe nu kariimet suen la nunga ikia
mu iki ari saposo;
nu ko ikiso mu nononga ikia mu mel yam
iwita.

¹² O Yawe, kariimet ni ka munan den te
nunga kiti gurugusam ale nunga dingusam
mu amilmilamonko.

¹³ Nuna ikup gisan, bare ni nunga
sangorsam, ale nongorak bagasam la,
kager kari memek mu mutim ningi nama
sapsan.

¹⁴ Yawe ko kariimet me ta nunga bitiruk
ale

me ta buring gurugu nungarukko, mena.

¹⁵ Buta se ikup te nunga ko munan mu
aking diram la aratuk se
kariimet munan diram la karo tusan mu
amilmilamonko.

¹⁶ Awiri ani ago ko barasuk ale kager
kari

memek nunga menawurokko?

Awiri ani ago ko sanamaruk ale kiwem
memek betera ko kariimet nongorak
barimarukko?

Kariimet bo mena. Yawe kota suanta.

¹⁷ Se nu ani me aga saongam le mu,
ani maingkala kuera mutim ningi ani-
wasam le.

¹⁸ Ani asiwik palengam se “dagulasam”
maem,

bare Yawe, ni kua aistem ale agiting duap
ningi aga iluwem.

¹⁹ Tom ani angamang motam kapakaso
se magiwakasam mu,
ni angamang motam patawukasam ale
amilmil aisukasam.

²⁰ Ni memek bitawara ko kari supuling
mu nongorak me nimi kiting ilusam;
nunga bitua bowa ningi mu kariimet
ikup memek ari gilingisan.

²¹ Nuna kariimet kiwem memek betesan
mu nunga sangorsan ale
kariimet ningo mu kuera mateng ko lage
te nunga betesan se kua namasan.

²² Bare Yawe mu aninga ngatalek aora;
 aninga Kaem mu aninga manga gek am,
 ani te aimi kaluwusam.

²³ Nu nunga kiwem memek mu ko koma
 memek nungaruk ale nunga
 maguwurokko;

Yawe, anananga Kaem, mu nunga
 menawu saparukko.

**Yawe kota mel suen
 la nungam ale bitaruwoso**

95 Tairal se Yawe nup
 patawunakko;
 sail te ainak amilmilanakko.

Nu nanga Saonga se nanga Manga Gek
 wore ko wur ilunakko.

² Ana nu koma te kasu nagunak ale
 amilmil tunakko;

ale wur bawe te nup biya patawunakko.

³ Mu awuk, Yawe mu nu Kaem Biya
 sokel karogo;

nu King, nu kaem kawel suen biya nunga
 kiaram.

⁴ Nu ali lilim la bitarso;
 sor gomeng du biya tai nama duruk kalel
 kalel te mu nu la bitaru sapos.

⁵ Gagi mu noko, mu nu nungam;
 se ali mu nu kota kuting te nungam ale
 bitarso.

⁶ Yawe kota nanga nungam,
 se tairal se koma dugu te nabugura ku-
 lukurnak ale nup patawunakko,

⁷ mu awuk, nu anananga Kaem,
 se ana mu noko kariimet;
 nu noko sipsip iwita nanga bitarso ale
 nanga sinar taso.

Se aitakta nina ko aira ikial, mu karo
 tualko.

⁸ Nu iwita balso: “Nina nengemang aora
 biya me bagaralko!

Girakala ninga taleng girigir sor gara-
 garayam te, sor Meribah se

Massah mu te бага se bitakasan mu tu-
 ran te me beteralko![¶]

⁹ Nuna ani kilek kilek sokel ago te
 nunga sangikko beteream mu ari
 gilingiman,

bare aninga ira arikasan, ale angimik ko
 den duap duap balukasan.

¹⁰ Se yia 40 ningi ani kariimet mu nunga
 ko angamang magakaso se ani nunga
 balem, kariimet imi nunga
 ikia nongomang kirker namoso.

Nuna aninga agiring karo tumonko mia
 gilingisan.

¹¹ Se ani angamang magaram se den
 aora

biya balem, nuna aninga kuwim mu te
 utu nagumon me nonoman sapamonko,
 ma balem.”

Yawe nup biya se sokel nikim ko duap

96 Wur iru bo ilu se Yawe nup
 patawuralko;
 ali lilim la ko wur iluwalko.

² Yawe ko wur iluwal ale nup
 patawuralko;

nu anananga sangaru tam mu ko pem-
 pem balu paogalko.

³ Noko nikim sokel se kiwem bibiya
 beteream mu kariimet lilim la nongoma
 te wetang saparalko.

⁴ Mu awuk, Yawe nup biya, se nup
 kualala biya patawura mu diram
 nunguningkiri;

kaem kawel nunga ningi nu kota suanta
 Kaem nunguning,
 se ana nu la bowa ningi baganakko.

⁵ Ali sor saki nunga kaem mu kaem
 kawel,

bare Yawe mu taiti mel suen la nungam.

⁶ Nu king biya nup ago se sokel ko duap;
 noko kuwim laili mu ningi nu nikim
 sokel ago bagoso.

[¶]95:8 Nup Meribah ko nunguning mu “den tagira gurungumura”, se nup Massah ko nunguning mu “ira ariga”.

⁷ Ali sor suen la ko kariimet, Yawe nikim sokel karogo se ko nup patawuralko.

⁸ Nu King nup biya se nikim ko duap; se munan mel gial ago tairal ale ko temple laili mu ningi kaparalko.

⁹ Noko munan laili se diram nunguningkiri mu ko iki se nup patawuralko; ali lilim la nu suwik duap ningi la kapa saparal ale nup patawuralko.

¹⁰ Sor suen la nunga ningi balal, “Yawe nu king!” malko.

Nu ali sokel ago nungam se gek am aniso, ale me namaruk tairukko; nu kariimet diram la nunga tuterukko.

¹¹ Taiti se mel suen la kualala mu amilmilaralko, se ali lilim la mu betela ko;

se gagi kelage ale nirung bitar se, mel duap duap ningi mu suen la koma suanta betemonko.

¹² Se ningam se na inang suen la ningi mu amilmilaralko; se tam bibiya giarum ningi mu suen la amilmil betemonko.

¹³ Se melmasak imi suen la Yawe amilmil tumonko. Nu taiso!

Nu taiso mu ali lilim tuterukko. Nu munan diram la te ali lilim tuterukko, ale noko munan nunguning se diram mu te ko kariimet nunga giokko.

Kaem mel suen la bitaruwoso wore ko amilmil den

97 Yawe sor suen la bitaruwoso, buta se ali sor suen la amilmilaralko; lang korang se tual gotektek, amilmilaralko!

² Taiti nuwi se sor tiromorom biya mu nu lautam ilak bagoso; nu kiwem ningo diram se tutera ningo mu noko barim, te ira sanamoso.

³ Tama nu koma ko giriso ale kager

kari memek nu ilak barimawara mu suen la nunga kai saposo.

⁴ Nu pure nikim beteso se ali lilim la awote kaposo; se ali lilim arigiso ale uririkiso.

⁵ Yawe mu nu ali sor suen la ko Kari Biya, se duruk bibiya mu nu koma te parasa kapasan.

⁶ Taiti gomang mu noko munan ningo diram mu ko balu pagaruwoso, se kariimet sor suen la te mu noko niki-nang biya mu arigisan.

⁷ Kariimet awiriya kaem kawel nunup patawuwasan mu dolomonko; nuna kuar anapeya te nunumi patawuwasan mu dolomonko; mu awuk, kaem kawel suen la mu Kari Biya koma te nubugura kulukurmonko.

⁸ Zion ko kariimet mu owore iki gilingi-man ale amilmilasan, se Judah ko wonong suen la mu agotala ko amilmilasan, mu awuk, nuna nika tutera ko munan ninguru ko kuesan.

⁹ O Yawe, ni Kaem Kalel Biya, ni ali lilim pulawurem; ni kaem kawel suen la nunga kiarem ale kalel biya bagasam.

¹⁰ Awiriya Yawe ko kueso mu kiwem memek suen la bureng tuokko; mu awuk, nu kariimet munan diram la karo tusan mu nunga bitarso, ale kariimet memek nuguting te nunga bataguru taso.

¹¹ Kariimet ningo diram la bagasan mu niking te bagasan; uwutatala kariimet nongomang motam ningo diram mu amilmilasan.

¹² Nina kariimet ningo diram la bagasan mu, Yawe ko amilmilaral, ale ko nup laili mu patawuralko.

**Wur iru iluwal ale Kaem
Biya amilmil tualko**

98 Wur bo iru Yawe ilu tualko,
mu awuk, nu ikia bibiya duap
duap beteram se aratam;
noko kuting sengam mu laili,
kota ko kuting te ko kariimet nunga
giam.

²Yawe kiwem te ko kariimet nunga giam
mu wetang awuram;
ale ko kiwem ningo diram la mu sor suen
la nunga kausam.

³Nu ko den Israel kariimet nunga
maonam, nu gomang nungaruk ale
nunga sinar taukko mam, mu ko
kuamin ares mam ale yawarakala nunga
saongam ale nunga giam;
se umutang te sor suen la ko kariimet
noko saonga yawara beteram mu wetang
te ari gilingiman.

⁴Ali lilim ko kariimet suen la, nina Yawe
ko amilmilaral ale ko wur iluwalko;
wur te se amilmil ko ngata nirung te nup
patawuralko.

⁵Bawe moral ale wur iluwalko;
gita se yukelele te yagowom ningo nun-
gal ale ko nup patawuralko.

⁶Trumpet se kua sokelel itugumal ale,
sail te airal ale Yawe ko amilmilaralko.
Nu anananga King.

⁷Buta se gagi, ni nirung bitarko,
se nina melmasak suen la ningi mu wur
iluwalko;
ale ali lilim la se, melmasak suen
la awote mu karogo tala ngata
beteralko!

⁸Nina yu luan bibiya, nigiting moralko;
nina duruk suen la, bolala la amilmil wur
iluwalko!

⁹Suen la Yawe koma te wur iluwalko,
mu
awuk, nu taiso mu ali lilim tuterukko.
Nu ali ko kariimet lilim la kiwem ningo
diram se munan yawarakala mu te
nunga tuterukko.

Kaem mu nu laili pempem bagoso

99 Yawe sor suen la bitaruwoso,
buta se sor suen la nguangamon
ale barowara mamonko;
nu ko daiga kuwim te daigam se engel
bibiya nu laturman ale bagasan,
buta se ali lilim uririkirokko.

²Yawe ko sokel Zion ningi mu kalel biya;
sor suen la mu noko nup patawusan.

³Nuna suen la noko nup biya se
yawarakala mu yam patawumonko.
Nu laili pempem bagoso!

⁴Nu mu anananga King sokel garagar;
nu diram la tutera ko kiwem mu ko
kueso ale ko sail tagiso;
ale nu munan ningo se kiwem diram mu
ana Israel nanga ningi beteram.

⁵Buta se Yawe, anananga Kaem, ko nup
kalel biya patawunak ale
suwik duap ningi nabugura kulukurnak
ale perr tunakko,
mu awuk, nu laili nunguningkiri.

⁶Moses se Aaron mu noko priest nunga
ningi karogo bagakasan,
se Samuel mu nunga bo tala,
nuna Yawe arukasan se nuguring
ilukaso.

⁷Nu taiti nuwi ningi бага se nongorak
munakakaso;
se nuna noko munan den nungaram mu
karo tuikasan.

⁸O Yawe, anananga Kaem, ni ka kari-
imet nuguring ilukasam;
ni Israel ko memek siwura ko Kaem;
tom nuna memek bitakasan mu ni bu
nungarukasam,
bare aking nunga gikasam ale nunga
memek siwu nungarukasam.

⁹Buta se ana Yawe, anananga Kaem, ko
nup kalel biya patawunak ale
noko duruk laili mu te nabugura ku-
lukurnak ale perr tunakko,
mu awuk, Yawe, anananga Kaem, mu
laili nunguningkiri.

Kaem mu ningo pempem la

100 Ali lilim ko kariimet, nina
suen la amilmil

nirung beteral ale Yawe nup
patawuralko.

²Amilmil wur te tairal ale koma te nup
patawuralko.

³Ale ikialko, "Yawe nu Kaem!"

Nu kota nanga nungam, se ana noko;
ana noko kariimet, se nu nanga bitarso.

⁴Ana nangamang amilmil biya te kasu
nagunak ale ko temple laili ningi nup
patawunakko.

⁵Mu awuk, Yawe mu ningo, se noko
kua nangara ko munan mu kumik
menara mena;

se ko munan nangarak pempem la бага
lagara mu, gue suen la te ta, wore am
koma suanta tai lagoso.

King David kariimet munan ningo te la nunga bituokko ikia kaolam

(David ko wur)

101 O Yawe, ani nika kua nangara
ko munan

se ka bitua ningo diram mu ko, wur ilu
se ka nip patawurikko.

²Ani aimi ko sinar taik ale munan diram
te la bagarikko angamang aniso,

se tair ale aga sangaruko.

Aninga ura luan ningi munan diram la
aratuk se arigekko;

³munan memek mu amotam te aratuk se
me arigekko.

Ani kariimet nubiring ni kisisan mu
nunga

betera kaora mu mesam, ale me ningi
bagarikko.

⁴Kariimet kawel kuruwim mu arungu
me dugu karikko;

ani kilek memek suen la abiring tuekko.

⁵Se awiriya saki alo nubiring ko den
memek balso, mu ani kuring kalikko;

se awiriya numi patawura supuling la-
gara ko kilek mu te geragoso,
mu ani yam amotam la me ariwirikko,
ani karikko.

⁶Ani kariimet ni kiring karo tusan mu la
nunga kua se, balik se agarak
bagamonko;

kariimet nunga bagara aolak diram mu
la aninga ura kariimet bagamonko.

⁷Kawel kari memek bo ta ani king aga
bitua bowa ningi me bagarukko,
ale kariimet kuamili suring ilagala mu
aninga amakete me ta bagarukko.

⁸Ani turomola pempem barasik ale sor
imi te kariimet memek alo nuguring
kalikko;

ale Yawe ko wonong ningi kariimet
memek suen la nunga karik se
watingi aratamonko.

Kari bo ikup yaman ningi бага se Kaem ko sangukko aruso

*(Yaman ikup memek ningi бага se,
Kaem ko saonga ko guranek)*

102 O Yawe, aninga guranek
ikiko;

ni aninga sangaruko ka arusam.

²Ani ikup biya ningi kaperem ale
bagasam, se ni ani ago ko kema motam
me kaluwurko.

Degewa gurugu ani aisuko;

tom ani airik mu ni tairate agiring
ilupko.

³Mu awuk, aninga marak bagara ko tom
ali imi te mu, tairate tama bur iwita
mena namoso;

aga angimik sokel mu tama ningi bara-
suwoso iwita.

⁴Aninga angamang motam mu, sirsir
maraka namoso iwita marakam;
ale ani agiring inang dulam.

⁵Ani yaman karogo sail te nia kika
lagasam,

se angimik guang mu tairam angimik
sokelel karogo numi iluwam.

⁶ Ani sor merang ko inangnang urkuk iwita, sor magaram kueneram wore ningi bagasam.

⁷ Ani taga anisam bare angimik anira mena;

ani inangnang bo kota kawam gul te dagi pata lagoso iwita бага lagasam.

⁸ Kowarkalal maiya kager kari memek angamang maguwura den balu lagasan; nuna ninguru tala aip maguwusan ale am maga namarikko balsan.

⁹ Ani tama nuwi mu na ko iwita nasam, ale amononge yu mu yu ko nasam,

¹⁰ mu awuk, nika gemang magara mu aromemek,

se ni aga tagi patawurem ale mel memek bo iwita due ko aga saperem.

¹¹ Aninga marak bagara ko tom mu sor awuru iluwam taiso ko tiromorom iwita; ani sirsir merang maraka namoso wore iwitatala.

¹² Bare O Yawe, ni king ko butata pem-pem бага se lagerko;

kariimet gue luan udagi taiwasan mu nika nip biya mu balu iki se lagamonko.

¹³ Ni bares ale nika wonong Zion gemang

tuiko, nu imet itiwik bo ni gemang tua iwita gemang tuiko;

mu awuk, ko tom ni balu beterem mu tai aratam.

¹⁴ Nika kariimet alo Zion mu magaram kueneram bare am ko kuawasan; ale parasaram magaram bare ko nongomang am batagawoso.

¹⁵ Sor suen la mu Yawe ko nguangamonko;

ali imi ko king suen la mu nika nikim aora garagar mu ko nguangamonko.

¹⁶ Mu awuk, Yawe mu Zion akingtala kalokko,

noko nikim aora garagar mu te numi wetang saparukko.

¹⁷ Nu ko kariimet magaman kueneman mu nunga guranek ikiokko;

nu nunga niara wosenga mu buring me tuokko.

¹⁸ Buta se kuriang gue luan udagi taiwasan mu nunga den imi bataguru beteralko se

nunga tom udagi mu te, pempem kau tutia iki se Yawe nup patawu se lagamonko.

¹⁹ Den umu iwita bataguru beteralko:

“Yawe kualala ko sor laili mu te loagaram se tai kaparam,

duruk wonong te бага se ali arigam gugugam ale

²⁰ kariimet talipara ningi kua nama-monko bagaman mu nunga niara ikiam,

ale nunga songkuring kaogam se arataman,” iwitata batogalko.

^{21–22} Umu te asele, tom kariimet nunga kingdom koma koma te nup patawumonko tai Jerusalem ilu biguwumon, mu nuna

noko nup Zion ningi mu biyala balu pagarmon se nu nup biya taukko.

²³ Ani kulak se asokel ago, bare nu aninga asokel menawuram;

nu aninga marak bagara ko tom tuku-nang awuram tala.

²⁴ Se ani iwita balem:

“O aga Kaem, aninga tom luan kusumuri me bataguruko!

Ni kimik menara mena;

kuriang gue suen biya nama lagoso, bare ni am butata бага lagasam.

²⁵ Duap te nunguningkiri girakala biya, ni ali imi ko nukuri yager beterem;

se taiti gomang kualala mu, nika kiting kiwol.

²⁶ Melmasak suen la umu mena nama-monko, bare ni mu butata бага se lagerko;

nuna suen la nanimi te ira ko guang iwita gigira amonko;

se guang gigira aram se waru sapara ale iru gia ko iwita, ni nunga menawur se mena namamonko.

²⁷ Bare ni am koma suanta bagasam,
ale ni mu kimik menara mena.

²⁸ Nika kariimet nunga kuriang mu ni
kema te bagamonko;
nononga gue te mu eng am ni kema
te pempem butata бага se
lagamonko.”

**Yawe mu nunguningta nu gomang
nangara se gomang lila ko Kaem**

(David ko wur)

103 Ani Yawe ko nup
patawurikko;
angamang motam lilim te noko nup laili
mu patawurikko.

² Ani Yawe ko nup patawurikko;
noko munan ago ko beteram mu me ta
ko angamili saparukko.

³ Nu aninga memek suen la kututuwuso,
ale aga kuera ikes menawuso.

⁴ Nu kuera mutim ningi aga bataguru
taso
ale gomang aisu se kua aisu lagoso.

⁵ Nu munan ningo ningo angimik te
beteso se ani taraga iwita kulak sokel
ago la bagasam.

⁶ Yawe ko munan ningo diram mu te,
kariimet nunga bita maguwusan mu
nunga sangarso.

⁷ Nu ko munan, ko ikia mu Moses
kausam, ale kilek bibiya Israel te
nunga sangukko mu beteram se ari
gilingiman.

⁸ Yawe ko gomang bataga se ko gomang
lila mu biya,
se nu gomang tairate me magoso, se
ninguru nanga kueso.

⁹ Nu ana ining me nangaru lagoso,
ale ko gomang magara me ilu lagoso.

¹⁰ Ana nanga memek koma memek
tanakko, bare nu memek me nangarso;
ana memek suen biya mu ko koma,
memek biya tanakko,
bare uwuta me beteso, mena.

¹¹ Taiti kalel biya ali kiaram iwita, noko

kua nangara ana kariimet nu bowa ningi
bagasan mu nanga iramuram.

¹² Koma worem bausa se worem kapara
mu awar bibiya iwita,
nu nanga memek mu siwu waram se
awar bibiya namaram.

¹³ Se kari bo ko kuriang gomang nun-
garso iwitatala,

Yawe ana kariimet nu bowa ningi
bagasan mu gomang nangarso.

¹⁴ Mu awuk, nu aguwaya anananga
nungam mu ko ikiso,
ale nu ko ikiso mu ana ali te nanga
nungam.

¹⁵ Sirsir tom tukunangta бага marakaso
iwita, ana kariimet nanga marak bagara
ko tom mu uwutata.

Ana diri wakala tom tukunangta бага,
¹⁶ marir nanga ituguso se piri palaga
namasan se udagi me nangarkasan iwita.

¹⁷ Bare kariimet Yawe bowa ningi
bagasan,
mu nu pempem nunga kua lagoso;
ale ko ningo nuam mu nunga kuriang
imas mu karogo la nongote beteso.

¹⁸ Awiriya noko den kaolam mu ko sinar
taso ale ko kuring karo tuso,
mu nu uwutata nunga beteso.

¹⁹ Yawe duruk wonong te бага se
mel singir la nu la bitarso.

²⁰ Nina Yawe ko engel sokel ago,
nu kuring bowa ningi бага se noko den
karo tusan,
mu noko nup patawuralko.

²¹ Nina suen la nu ilak бага se kuring
karo se ura betesan,
mu noko nup patawuralko.

²² Nina melmasak suen la nu nungam se
noko bitua bowa ningi bagasan, mu
noko nup patawuralko.
Se ani mu betela ko nup patawurikko.

**Kaem mel suen biya beteram ale
ko sinar taso, ko amilmil**

104 Ani angamang motam lilim la
te Yawe nup patawurikko.

O Yawe aninga Kaem, ni nip biya;
ni King Biya, se sokel karogo.

²Ni kakirip bo yamel siraram biya te
numi ira iwita, ni ka nikim biya mu te
nimi irem ale nikinang biya ningi
bagasam;

ni taiti gomang kari bo kawam sel tagi
kam tagirem,

³ale yu biya kualala[§] mu ko kuali nun-
guningkiri ka wonong kalem.

Se taiti nuwi mu nika karis iwita,
se daula ka giso kerak namoso taiso.

⁴Ni balsam se marir daula mu nika den
gi karogo nama taisan;
se tama kuamili nikim aora biya mu nika
ura kari ko bagasan.

⁵Ni ali imi ko nukuri nungem ale nukuri
mu awote ali imi nungem;
se me ta namoso taiso, mena.

⁶Ni girakala yu mu guang iwita te duruk
ali lilim la iramurem se aniram;
yu mu duruk suen la nunga iramuram.

⁷Bare ni aking sail ago, pure paga kam,
yu tagi taukko balem,
se palenga namaram ale

⁸duruk bibiya ko gamung kaoram nama
sor wolong ningi kapa nama,
ko kuwim ni maingkala nunguru
beterem mu te ilu biguwuram.

⁹Ni yu ko munan gek am beterem,
se me ta kia kaparuk ale ali lilim udagi
me ta ira kaluwurokko.

¹⁰Ni yu ali ningi nungem, se tengesan
ale

koropong ningi kapasan, ale duruk
kulupik ningi nagusan nama
kapasan.

¹¹Se donkey diwang se giarum ko mel
suen biya yu mu nasan, ale udagi yu ko
me kuesan.

¹²Se inangnang binga geragasan mu yu
mu duap te tam kuali singir mosan ale
baga se, tam kower te
dagi dagi wur ilu gilingisan.

¹³Se ni ka wonong kuali biya mu te
baga se, tuwik te duruk mel yu
nungarsam,
se ali awote tam mayang mel suen la
amilmil te nunguning kapasan.

¹⁴Ni balsam se sirsir mel bulmakau na-
monko mu aragoso,
ale mel duap duap ko yango, kariimet
sapa namonko, mu aragoso:

¹⁵waen, kariimet amilmil nungarso mu
se,

olive oil, kariimet nungumik sapasan mu
se,

barley, bread ko kaisan nasan ale sokel
karogo bagasan.

¹⁶Se Yawe ko tam sida Lebanon sor te
aguwam mu yu karogo terong ma
saposo.

¹⁷Se inangnang seng kuali singir mosan
ale kuwim tasan.

¹⁸Se duruk kalel bibiya mu goat diwang
nunga kuwim;

se manga gogong mu mel gotektek sang
nunga yumura kuwim.

¹⁹Ni sige se ko bagara aolak mu ana mel
duap duap ko tom nanga kausokko
beterem;

se worem mu tom nu te nama kaparukko
mu ko ikiso.

²⁰Ni tiromorom tagisam se ana tirom
nangarso,

se giarum ko mel suen la aratasan ale
nasan gisan.

²¹Se lion mu mel moa namonko sail te
niasan ale inang Kaem nungaram wore
ko loagasan;

²²se turomola worem numi diruwuso
mu

aking pila nunga kuwim yumura te taga
anisan.

[§]104:3 Genesis 1:6-7 arikko.

²³ Asele kariimet mu nunga ningam ura
mel ko barasasan ale
ura iluwasan la baingaso.

²⁴ O Yawe, nika ura mu am ningi awote
nunguningkiri!

Ni ka ikia sinar te la mel nunguru
saperem;

ali imi nika mel duap duap ago terong
ma saparam.

²⁵ Ayo, gagi mu aromemek se ulal biya;
mel karanga nama taisan se,
mel bibiya se gotektek talip ago, kaura
moke mena, mu ningi bagasan.

²⁶ Yagor dal awote namasan taisan,
se gagi ko mel bibiya Leviathan masan,
ni nunga nungem,
mu ningi tinga kola gilingisan.

²⁷ Mel bibiya se gotektek suen la ni
nunga nungem imi mu,
na ko kuesan mu ni kiting te la na nasan
ale nikate la loaga lagasan.

²⁸ Se tom ni na nungarsam mu nuna gi
nasan;
tom ni kiting urukusam, mu nana mel
ningo ningo karogo terong masan.

²⁹ Bare ni biring gurugu nungarsam,
mu nuna biririkasan ale nguangasan;
tom ni nunga marak gotek te bagasan
mu

tagi kutuwusam, mu nuna kuesan ale
kupkup ko geragasan.

³⁰ Bare tom nika marak betesam se tai
kaposo, mu mel suen la aking ali karogo
terong ma saposo.

³¹ Mel ningo nunguningkiri mu, Yawe ko
nikim garagar tom suen biya anirukko;
aninga angamang nu mel suen biya
nungam mu ko ninguru amilmilarukko.

³² Nu nup biya sokel garagar, se motam
te la ali arigiso mu ali uririkiso;
ale duruk kau taso mu tama bur bara-
soso.**

³³ Tom ani marak bagasam imi mu ani
Yawe ko wur ilu se lagarikko;
ani tom suen biya aga Kaem ko wur ilu
se ko nup patawurikko!

³⁴ Ani Yawe ko ninguru amilmila se,
kutek maem ale nu ko ko ikia bita
lagerem,
wore aninga angamang nu ko
amilmilarukko.

³⁵ Bare kariimet ikia memek betesan mu
ali imi te am mena namamonko.
Ani angamang motam lilim la te Yawe
ko nup patawurikko! Aleluya!

**Kaem kilek bibiya duap duap te ko
kariimet Israel nunga bataguru tam**

105 Yawe amilmil tual ale noko
nup biyala patawuralko!

Noko munan beteram wore sor suen
la ko kariimet nunga maonal se
ikimonko.

² Wur iluwal ale nup patawuralko;
mel bibiya beteram mu ko balalko.

³ Nina noko kariimet ko bagasan,
se noko ninguru amilmilaral ale ko nup
laili patawuralko.

⁴ Yawe ninga sangukko kote namaral ale
nu te la ira sanami se lagaralko.

⁵ O Israel, nina Kaem kilek bibiya ningo
ningo beteram mu ko ningamin tugumal
ale

nu kuring kuluka ko kariimet alo memek
nungaram mu ko ago ikialko.

⁶ Nina noko kariimet,
ko ura kari Abraham tuagu te, kapa Ja-
cob tuagu te ko kariimet.

⁷ Nu Yawe, anananga Kaem;
nu ali lilim la iramuram ale bitaruwoso.

⁸⁻⁹ Noko den Abraham ilak kaolam mu
tom suen biya anirukko,
Isaac ilak kaolam mu betela nu me ko
kuamili saporukko, mena.

**104:32 Exodus 19:18 se Hebrews 12:28-29 ago arikko.

Mu den mu am tom suen biya anirukko.^{††}

¹⁰ Akingtala nu Jacob ilak den mu kao-lam, ale den mu

Israel ko kuriang imas nongote tom suen biya anirukko mam.

¹¹ Ale balam, “Ani ali sor Canaan mu ni se ka kuriang gue arungu ningarikko,” mam.

¹² Tom mu te gue me pagakaso, se nuna ilagalata, se kariimet iwareng iwita Canaan kariimet nunga ningi bagakasan.

¹³ Bare sor suanta te me bagakasan; king bo ko bilik te бага барасу nama bo kote, uwuta uwuta geraga bagakasan.

¹⁴ Bare Yawe me nunga bitakaso ewere te

se, kariimet bo me ta nunga bita maguwukaso;

nononga ningo ko nu king alo den sail ago nunga maonam ale mam,

¹⁵ “Nina kariimet motam gotek aninga ma balem imi me ta nunga kau talko; ale aga prophet alo memek bo nungumik te me beteralko,” mam.^{‡‡}

¹⁶ Udagi te nu balam se karak biya nunga sor te kaparam, ale nunga inang mel suen la mena saparam.

¹⁷ Bare nu maingkala ikia bo giram beteram, mu Joseph ura dungan kari iwita ko diaman ale ilak Egypt namaman se bagakaso.

¹⁸ Se ko sowek sen te kaloman, ale ain biya mu dogotak tuguman, se yaman kua se бага,

¹⁹ den suen la nu kuring te aratam mu nunguning kaparam;

se mu te Yawe ko den Joseph ko balam mu nunguning aram.

²⁰ Se Egypt ko king mu balam se Joseph talipara ningi mu beteman se aratam;

nu kariimet nunga king biya se balam se uwutata aratam.

²¹ Nu Joseph nu bowa ningi kari dom ko beteram se ko mel suen biya bitarukaso.

²² Joseph king ko ura kari bibiya se king ikia sinar kari alo suen la nunga bitaru se nunga kiti gurugukaso.^{¶¶}

²³ Asele Jacob ko kariimet karogo Egypt namaram ale tom sang ko, Ham ko ali umu te bagakaso.^{§§}

²⁴ Se Yawe balam se noko kariimet gue mu pagam, ale suen biya nunguningkiri se Egypt alo kariimet umu arigiman ale nguangakasan.

²⁵ Ale nunga nongomang magakaso, se kawel kiwem te ninguru nunga bita maguwukasan.

²⁶ Bare Yawe nu ko ura kari Moses se Aaron ilak ura nungaram

²⁷ se nuna Ham ko ali Egypt ningi kiwem duap duap sokel ago bitakasan se aratukaso.*

²⁸ Nu tiromorom beteram se ali iramuram, mu awuk, nuna noko kuring me karo tuman.

²⁹ Nu balam se yu suen la gue ko geragam, se wal suen la kua muruwuman.

³⁰ Se nunga ali lilim mu gorogoro ago terong ma saparam;

se king ko bagara kuwim ningi mu koma suanta.

³¹ Se aking balam se kuwuling kasim karogo la nunga sor umu ira saparam.

³² Nu balam se sor lilim la te tuwik yu mu

^{††}105:8-9 Genesis 22:15-18; 26:3; 35:11-12. Jacob ko nup bo Israel.

^{‡‡}105:15 Genesis 12:17; 20:1-8; 34:30.

^{¶¶}105:22 Genesis 37 nama 45.

^{§§}105:23 Genesis 46. Ham mu Egypt ko nup bo tala. Genesis 10:6 ago arikko.

*105:27 Exodus 7 nama 12; Psalm 78:44-51.

geragam ais muguri ko kapakaso,
 se pure biliwilik makaso ale sor irakaso;
³³se nunga tam waen se nunga tam fig
 mu maga saparam,
 se tam suen la mu kilikilik ma saparam.
³⁴Nu balam se locust sor lilim la iram
 ale kaura tutera ko moke mena;
³⁵nuna tam gawa, sirsir, se na na gia mel
 suen la mu no sapaman.
³⁶Asele nu balam se Egypt nunga
 kuriang
 kari gira bilangara mu kua parangaman.
³⁷Se nu Israel alo nunga giam ale arungu
 aratam; nuna bala ko mel duap duap
 silver se gold te nunga mu ago lilim ao-
 lak taman;[†]
 nunga kariimet gue 12 mu ningi bo ta
 me memek arigam.
³⁸Se tom nuna aolak iluman mu Egypt
 kariimet nususu dirmam, mu awuk,
 nuna Israel nungumik te ikup ninguru
 arigiman ale nguankakan.
³⁹Nu taiti nuwi te nunga bitarukaso,
 ale tirom tama nikinang te nikim
 nungarukaso.
⁴⁰Nuna na inang ko nu isarman,
 se nu inangnang duap bo mu suen biya
 nungaru se,
 duruk wonong ko inang manna mu
 karogo nungaram.
⁴¹Nu manga moram se yu palengam
 aratukaso ale sor garagarayam te yu biya
 bo iwita nagu namakaso.[‡]
⁴²Nu uwuta nunga bitarukaso, mu
 awuk,
 nu ko den ko ura kari Abraham ilak kao-
 lam owore karo tuikaso.
⁴³Nu ko kariimet nunga giam ale arungu
 namakaso,
 se amilmil kelaga se namakasan.
⁴⁴Nu kariimet iwareng nunga ali
 sor umu bataguru ko kariimet
 nungaram,

ale nunga ura kowar bita lagaman mu
 nu ko kariimet nungaram se kotam
 awuman.

⁴⁵Nu uwuta ko kariimet nungumik te
 beteram mu ko duap mu,
 nu nuna ko kuring karo se ko den iki
 karo tumonko beteram.
 Se ana Yawe nup patawunakko!

**Kariimet Kaem nubiring tuman,
 bare nu gomang lila ko
 Kaem nunguningkiri**

106 Ana Yawe nup patawunakko!

Nanga Biya amilmil tunakko,
 mu awuk, nu Kaem ningo;
 noko kua nangara ko munan mu kumik
 menara mena.

²Yawe kiwem bibiya beteram mu awiri
 ko balu saparukko terong?
 agi awiri noko nup biya mu lilim la we-
 tang saparukko terong?

³Kariimet kiwem ningo diram mu ko
 munan ilukuawusan, ale sinar la karo tui
 lagasan, mu amilmilamonko.

⁴O Yawe, tom ni ka ningo mu ka
 kariimet
 nunga kasuruko mu, ani ago ko kamili
 me saparukko;

ni nunga sangaru toko tom te mu,
 ani agotala aga sangaru toko.

⁵Ni uwuta aga bitar mu,
 ani awiriya ni nunga atumukirem mu
 nunga daiga bagara ningo mu ningi ago-
 tala bagarikko;

ale ka sor ko balem mu nunga amilmil
 ningi karogo бага se, nika kariimet keta
 ka ma balem, mu
 nongorak nika nip patawurikko.

⁶Ana girakala nanga nanangatak alo
 memek bitakasan iwitala, ana memek
 beteman; ana munan memek ninguru
 tala

[†]105:37 Exodus 3:21-22; 11:2; 12:35-36.

[‡]105:41 Exodus 13:21-22; chapters 16 nama 17.

beteman ale kiwem memek duap duap bitakasan.

⁷Anananga taleng girigir alo Egypt bagakasan mu nuna ni kiwem bibiya duap duap bitakasan mu arikasan, bare me ko ikia tokasan;

nuna nika kiwem yawara yawara mu nunga kasurukasam bare mu agotala me ko sinarakasan;

ale nongorak tai gagi biya ko nup Red Sea masan mu te mu aking nubiring gurugu kisiman ale kerak barimakasan.[¶]

⁸Bare Yawe kota ko nup biya ningo anirukko se nu nunga saongam, ale noko sokel aora garagar mu nunga kausam ale wetang saparam.

⁹Nu gagi mu sokel ago maonam se marakam, se sor merang wore te iwita nongorak koma sang te kasu kaparam.

¹⁰Noko kariimet nunga bita maguwuwakasan mu nunga bataguru tam, se memek me arigiman.

¹¹Bare kager kari memek mu gagi peleram nunga ira kaluwuram se kua sapaman; bo ta me marak bagaram.

¹²Asele nuna noko den nongorak kaolam

mu ko nongomang ningi nunguning aram, se wur te nup patawukasan.

¹³Bare tom me maiyam se mel bibiya nu beteram mu aking ko nungamili saparam, se nu kuring te den tamonko me kimi beteman,

bare nunga ikia te la mel bitakasan.

¹⁴Ale sor garagarayam mu te na inang ningo nuam wore namonko ninguru nongomang anikaso se nu ira ariga te beteman.[§]

¹⁵Se mel nuna ko kueman mu nu nungaram,

bare udagi te aking kuera memek bo te nunga maguwuram.

¹⁶Sor garagarayam mu te asal sapaman ale bolala baga se, noko sinar kari Moses se Aaron, nu kota

noko ura kari ko nunga balu beteram, mu nunga iki maguwuman.

¹⁷Dathan Abiram ilak nunga memek ko koma, ali kuring kaigam se nunga kariimet sang ago arungak kapa naguman se nunga iram.

¹⁸Ale tama bo pagam ale kariimet nogowom karowara mu nunga kani saparam.

¹⁹Nuna Duruk Horeb te bulmakau gotek ko dora nungurman ale perr tuikasan;

²⁰Kaem Nikim Ago mu nubiring tuman ale bulmakau sirsir nowara mu ko dora kuar te kisiman ale nup patawukasan.^{**}

²¹⁻²²Kaem borta munan bibiya Egypt sor te beteram,

ale kiwem duap duap Red Sea te wetang saparam ale nunga sangaru tam, bare am ko ikia bo me ta taman.

²³Buta se nu gomang magaram se balam,

noko kariimet nunga maguwurokko mam;

bare Moses, kota ko ura kari sinar mu, ilak wosenga kira lagaram se aking ko ikia gurugam.

²⁴Se tai ali welang karogo nu balu nungaram mu te pingia se mu, den balam mu te me sanamaman, ale ali mu am biriruwukasan.^{††}

²⁵Nuna noko kuring me karo tuikasan,

[¶]106:7 Exodus 14:10-13.

[§]106:14 Exodus 15:22-24; Chapter 16; 17:2; 32:1-6; Numbers 11:4-35; Psalm 78:29-31.

^{**}106:20 Exodus 32.

^{††}106:24 Numbers 14:26-35.

ale nunga asal ningi бага se nu kumik
ko nging ngung kitikituk makasan.

²⁶ Buta se nu den bo ikup nuam nung-
garam ale balam,

“Nina sor garagarayam sumutang te
baga kua paranga namaral,

²⁷ se ninga kuriang gue suen la mu nunga
parusuwurik se sor saki saki te namamon
ale bagamonko!”

²⁸ Bare nuna aking sor Peor mu ko kaem
kawel Baal bowa naguman;

ale tama bita kaem kawel nodora mena
mu nungaru se, nuna na inang mu karo-
gotala nokasan.^{‡‡}

²⁹ Nuna nunga kiwem memek umu te
Yawe gomang maguwuman,
se nu kuera ikes memek bo beteram se
nungumik te kaparam.

³⁰ Bare Phinehas barasam ale kariimet
awiriya memek beteman mu nunga
moram se kueman,

asele kuera memek umu menaram.

³¹ Se kiwem ningo beteram mu te nu kari
ningo diram ko balman,
se kariimet gue gue te pempem la ko iki
se lagamonko.

³² Israel alo tai yu Meribah duap te бага
se mu, aking Yawe ko gomang motam
yaman tuman,

se ko ikup mu Moses giam.

³³ Nuna kiwem memek umu beteman se
Moses gomang motam ninguru maga-
ram se gomang memek te

alis ago ining nungaram.^{¶¶}

³⁴ Se nuna aking Yawe kuring
kulukurman

ale nu kariimet nunga momon se kue-
monko balam mu nuna uwuta me
beteman.^{§§}

³⁵ Bare aking nuna nongorak nunumi
giman, ale nunga kiwem memek karo
tuikasan.

³⁶ Nuna sor mu arungak nunga kaem
kawel mu nunup patawukasan, ale
kiwem memek mu ko talipara ningi
kapaman.

³⁷ Nuna nunga kuriang imet se kuriang
kari mu nunga ilu talipi kaem kawel alo
mu tama bita nungarukasan.

³⁸ Nunga kuriang nungumik den mena
mu

nunga moakasan se kuakasan se
tama bita Canaan nunga kaem kawel
umu nungarukasan;

se kuriang umu nunga gue kaparam mu
te ali sor lilim la ikup giam.

³⁹ Nuna Kaem kota suanta ilak bagara
mena, kaem kawel nobowa nagukasan,
ale kiwem umu te memek
tagi nongota nungumik te beteman.

⁴⁰ Buta se Yawe noko kariimet nunga
gomang magaram se me ta nunga
kuakaso,

ale buring gurugu nungaram.

⁴¹ Ale nunga giam ale sor saki nongorak
kagerawara umu nuguting te nunga
awuram se nunga nobowa ningi
bagakasan.

⁴² Se ninguru nunga ereman nongorak
kapaman ale mel yam ko nunga
bitakasan.

⁴³ Kari Biya nu tom suen biya nunga san-
garu tokaso,

bare nuna nongota nu ilak dun kopa
ilukasan, ale nunga memek umu te eng
am memek biya arigiman.

⁴⁴ Bare nuna ikup ningi бага se nukote
ai

niakasan, mu nu nuguring ikikaso ale
nunga gomang batagakaso.

⁴⁵ Nu ko den nongorak kaolam mu ko
kuamin ares mam se noko kua nungara
mu te gomang lila nungaram.

⁴⁶ Nuna sor saki nobowa ningi memek

^{‡‡}106:28 Numbers 25:1-9.

^{¶¶}106:33 Numbers 20:1-13.

^{§§}106:34 Genesis 15:16; Exodus 23:31-33; Judges 2:1-3; 3:5-6.

bagaman mu nu sor umu nongomang
motam gurugam se
noko kariimet aking nongomang lila
nungarukasan.

⁴⁷ O Yawe, anananga Kaem, nanga
sanganuko.

Sor saki saki nobowa ningi bagasan imi
nanga gi ale nanga wonong duap te
nanga bolala awur
se ana amilmil kisinak ale ka nip laili mu
patawunakko.

⁴⁸ Ana Yawe nup patawunakko, nu ana
Israel nanga Kaem;
nu kumik menara mena, pempem butata
bagoso.

Buta se kariimet suen la nigiring bolala
beteral ale “Nunguningta!” malko.
Aleluya!

**Kaem ikup suen biya ningi nanga
bataguru taso wore ko amilmil den**

107 Yawe amilmil tunakko,
mu awuk, nu ningo, pempem
la;

noko kua ana nangara ko munan mu, ku-
mik menara mena.

² Buta se nina awiriya nu ninga sangaru
tam mu uwutatala balalko;

nina kariimet nu kager kari memek
nuguting te ninga bataguru tam,

³ nina kasik la sor kirker ko wore ninga
giam ale ninga ilu biguwuram,
koma worem bausa te, se koma worem
kapara te,

koma north namara mu te, se koma
south,

den mu balal ale amilmil tualko.

⁴ Kariimet sikina sor merang
garagarayam mu te nguala sipa
geraga se

aguwaya namamon ale sor bo te бага-
monko mu me ko ikikasan.

⁵ Nuna yu inang ko ninguru kueman,
ale nongomang nungumik lilim la sokel
menaram.

⁶ Bare nunga ikup mu ningi бага se
Yawe

aruman, se nu ikup yaman mu ningi
nunga sangaru tam.

⁷ Nu nongorak lage bo diram tam,
ale nongorak wonong bo te bagamonko
wore te nongorak nama aratam.

⁸ Ario, nuna Yawe amilmil tumonko;
noko kua ana nangara ko munan mu ku-
mik guruga patawura mena;
nu kiwem ningo ningo nago ko beteso.

⁹ Awiriya yu ko kuawasan mu nu yu
nungarso, ale na ko kuawasan mu inang
ningo nungarso.

¹⁰ Kariimet sikina mayang aora te nunga
kaloman,
se tiromorom ningi nongomang bataga
se bagakasan,

¹¹ mu awuk, nuna Kaem nubiring tuman,
ale Kaem Kalel Biya mu ko den balam
wore me karo tuman.

¹² Se nu nunga beteram se ura ikup ikup
taman ale nungumik sokel menaram;
nuna dagulaman se bo ta nunga san-
gukko mena biya.

¹³ Bare nunga ikup mu ningi бага se
Yawe aruman,
se nu ikup yaman mu ningi nunga san-
garu tam.

¹⁴ Nuna tiromorom ningi nongomang
bataga se bagaman mu,
mayang te nunga kaloman mu nu
batutumumu waram ale nongorak wetang
te aratam.

¹⁵ Ario, nuna Yawe amilmil tumonko;
noko kua ana nangara ko munan mu ku-
mik guruga patawura mena;
nu kiwem ningo ningo nago ko beteso.

¹⁶ Nu songkuring mel aora aora te nun-
gurman wore batutumuso,
ale songkuring mel aora aora te kalo ku-
timan mu batutumumu warsu.

¹⁷ Kariimet sikina kiwem memek ningi
nunumi ngualara sipira ko iwita
beteman,
ale mu ko koma ikup yaman giman.

¹⁸Nuna inang suen la nuguring meram,
se kuemonko tom pingi aram.

¹⁹Bare nunga ikup mu ningi бага se
Yawe aruman,
se nu ikup yaman mu ningi nunga san-
garu tam.

²⁰Nu balam se kuera ikes nunga bita
tam;
ale kuemonko mutim norogen te бага-
man mu nunga sangaru tam.

²¹Ario, nuna Yawe amilmil tumonko;
noko kua ana nangara ko munan mu ku-
mik guruga patawura mena;
nu kiwem ningo ningo nago ko beteso.

²²Buta se nuna tama bita Kaem tumon
ale,
wur amilmil te nu kiwem ningo beteram
mu ko balmonko.

²³Kariimet sikina dal bibiya te
aragaman
ale gagi tuagu biya te geraga nama tai
se,
mel nunumi tui, dia gurugu no gi se
bagaman.

²⁴Nuna Yawe ko kuting mu arigiman,
ale kiwem ningo ningo gagi tuagu biya
te beteram mu arigiman.

²⁵Mu awuk, nu balam se marir biya bo
duap beteram,
se gagi tamun bibiya barasukaso.

²⁶Gagi tamun mu barasam ale dal bibiya
mu nunga patatuwuram nongorak
tarigiram,
ale asele nongorak kapa nagukaso ale
aking basu araturaso.

²⁷Se kariimet awote mu, kari yu aora
nana ale dagula barasa iwita
bitakasan,
ale nunga ikia mena saparam.

²⁸Bare nunga ikup mu ningi бага se
Yawe aruman,
se nu ikup yaman mu ningi nunga san-
garu tam.

²⁹Nu balam se gagi magaram mu
kueram kaparam,

ale gagi tamun barasuwarem mu kutek
mam ale malin kauram.

³⁰Gagi malin kauram se nuna
amilmilakasan,
se nu nunga bituam nongorak nama
saun kuring te namamonko mu te nunga
beteram.

³¹Ario, nuna Yawe amilmil tumonko;
noko kua ana nangara ko munan mu ku-
mik guruga patawura mena;
nu kiwem ningo ningo nago ko beteso.

³²Buta se nuna noko nup biya kariimet
nunga biguwura ningi balmon,
ale kari supuling nunga biguwura te ago-
tala nup biya patawumonko.

³³Nu balam se yu bibiya maraka
sapaman,
se yu gotektek palengawara mu agotala
maraka namaman.

³⁴Nu ali welang ago mu gurugam se
nama ali garagarayam memek ko
aratam,
mu awuk, kariimet owore te anira wore
nunga kiwem memek ko koma.

³⁵Aking nu sor merang mu gurugam se
yu motam suen biya ko arataman,
se ali marakam mu yu tengeso ale na-
guso kaposu mu ko gurugam.

³⁶Asele nu kariimet na ko kuawara wore
te nunga awuram se dagiman,
ale nunga kawam digo kaloman ale
wonong ko guruguman.

³⁷Nuna nunga inang muguri te aguman,
ale mayang waen agotala aguman,
se nunguning yawara kapa nungaram se
gi no se bagakasan.

³⁸Nu ko kariimet marak nungaram se
kuriang gue suen biya paga nungaram,
se nunga bulmakau sipsip mu yam bu-
tatala gue pagam.

³⁹Tom noko kariimet kager te
dagulaman,

ale memek бага se kager kari memek
nuguting te yaman ikup giwakasan,

⁴⁰mu Kaem nunga supuling gomang
ikup nungaram,

ale nunga kaoram se sor merang te,
sor lage mena wore te, nguala sipa
geragawakasan.

⁴¹ Bare nu kariimet nungumik mel mena
wore nunga saongam,
se nunga kuriang gue mu pagam, ale
sipsip gue pagoso sor ereso iwita sor
iram.

⁴² Se kariimet ningo diram bitawara mu
munan imi arigisan ale ko amilmilasan,
bare memek bitawara alo mu arigisan
ale nuguring menaso.

⁴³ Awiriya ikia sinar ago mu, kiwem imi
suen la ninguru ko iki se,
Yawe ko kua ana nangara biya mu ko
kuamin ares maukko.

**Kaem ana nangarak sanamaruk
mu awiri anananga
maguwurokko terong?**

(David ko wur)

108 O Kaem, ani ni ko ko anga-
mang ningi ninguru nungun-
ing aram;

ani aga adera angimik lilim la nika wur
iluwek ale nip patawurikko.

² Ani ukira duap ago barasik ale aga gita
se kulele kolawirik se sor ukirokkko.

³ O Yawe, ani sor kasik la nongoma te
amilmil kisek,
ale kariimet suen la nongoma te wur
iluwek ale nip patawurikko.

⁴ Mu awuk, nika gemang kua ana
nangara

mu aromemek se kalel biya, taiti go-
mang kiaram,

se munan diram la ni ana nago ko
betesam mu betela, taiti gomang karogo
terong mam.

⁵ O Kaem, nika nip biya taiti gomang
suen la te wetang saparko,
se ka kimik nikim biya mu ali lilim
iramurokko.

⁶ Nika kiting sengam mu te nanga
bataguru to ale nanga sangaruko,
umutang te mu ni awiriya nunga kuesam
mu terong bagamonko.

⁷ Kaem ko kuwim laili mu ningi бага se
den imi balam,

“Ani amilmil te, sail te Shechem ali
mu pakakumurik, ale sor wolong
Succoth

mu karogo tala parusuwu aga kariimet
nungaru gurugekko.

⁸ Gilead mu aninga,
se Manasseh mu aninga;
Ephraim mu aninga kager ko kitigat,
se Judah mu aninga bitua ura ko tam.

⁹ Moab mu yam ta tawir yam bo iwita,
se Edom mu aninga asiwik gomang te
bitirikko,

se Philistia ningi mu ani amilmil ngata
te bitirikko.”*

¹⁰ Bare aga Kaem, awiri ani agarak sor
Edom mu te namaruk ale
ko wonong sokel aora biya mu ningi
agarak kaparukko?

¹¹ Awiriya bo mena, mu am nigita.
Ni biring gurugu nangarem ale kager te
me nanga sangarukasam.

¹² Bare aita mu ni ana nanga
sangaruko;
mu awuk, ali ko kari bo ana nanga san-
gukko me terong.

¹³ Bare ana nanga Kaem te mu ana kager
te mariranakko;
nu kota kager kari memek alo mu nunga
waruk se kapamonko.

***108:9** Sor Gilead, Manasseh se Judah mu Israel ningi ko sor wonong. Se Moab, Edom se Philistia mu sor saki Israel ningi mena.

**Kari kumik memek bo mena, am ikup
ningi бага se Yawe ko saonga ko aiso**

(David ko wur)

109 O Kaem, ni keta suanta ani
nika nip patawu lagasam,
ni ani ago ko kiring me kaloko.

²Mu awuk, kariimet memek nuguring
kawel ago mu aga balu maguwusan,
ale ani ago ko den kawel balsan.

³Nuna nongomang memek te den te aga
bita gilingisan;

bare mu kumik duap bo mena biya.

⁴Ani nunga kuesam, bare nuna ani den
kawel te aga atumusan;

bare ani mu guranek ko kari.

⁵Nuna ani kiwem ningo betesam mu ko
koma kiwem memek agate betesan,
ale ani nunga kuesam mu ko koma nuna
ani aga bita maguwusan.

⁶Kari memek alo ago ko iwita balsan,[†]

“Kari memek bo atumukiral se den
te ilak aratuk ale den kawel te
atumokko.

⁷Tom biguwura te ilak aratamon ale
munak arigimon mu, nuguta memek ko
duap mu ma balmonko;

ale noko guranek mu yam kawel la ko
balmonko.

⁸Buta se nu tom maiya biya marak me
bagarukko;

se kari bo nu kuwim te kari dom ko
aratukko.

⁹Se noko kuriang mu nungumik nonet
mena bagamon, se noko nuwus mu
gerewa bagarukko.

¹⁰Noko kuriang mu ngual ngual geraga
se ngatang te gi no se lagamonko;
se nunga bagara kuwim memek te
bagasan mu te nunga karomonko.

¹¹Se awiriya nongote mel ipi giam mu

taimon ale kote melmasak suen la gi
sapamonko,

ale noko ura kowar ko nunguning ningo
ningo mu agotala gi sapamonko.

¹²Se bo ta kiwem ningo bo me ta kumik
te betemonko,

agi ko kuriang marmar mu nunga nono-
man me batagukko.

¹³Buta se noko gue te mu menamonko;
se kariimet gue luan udagi mu eng me
nunga ikimonko.

¹⁴Se noko nuet nongotak nunga memek
bita lagaman mu Yawe me ta siwu
warukko;

ale ko nuam ko memek mu me ta siwu
tuokko.

¹⁵Se nunga memek mu Yawe koma te
butata anirukko;

se nunga nunup ali imi te mu mena
namarukko.

¹⁶“Mu awuk, nu kiwem ningo bo
bitirukko ikia bo me ta tokaso;
nu kituwura guat se nungumik mel mena
alo mu nunga bita maguwukaso se
nongomang bataga laga kua namakasan.

¹⁷Nu kariimet memek te kua nama-
monko ko bala mu ko kuakaso,
buta se nu kota mu uwutata kuerukko;
nu marak ningo ko den ningo balukko
me

ta amilmilakaso, buta se marak ningo ko
den nu me balu tumonko.

¹⁸Kari bo ko guang ningo bo pempem
nagurokko ko kua lagoso iwita,
nu bo memek te kua namarukko den mu
balukko ninguru ko kua paga lagoso;
se bala memek mu yu bagun ningi lai
kam kumik ningi laiso,

ale kanga welang kunum kuting awote
palenga kam kumik sokelel ningi
palengoso.

¹⁹Buta se kota ko den mu giris palaguk
ale guang iwita taliparukko,

[†]109:6 NIV mu bala bo te baluwoso. Bare kari suen biya tala iwita ikisan, mu verses
6 nama 19 mu David ko kager kari memek alo nunga nuguring.

ale nasuguri te kaola ko mayang iwita ko luan kalok se me ta kutugokko.”

²⁰ Kager kari memek mu ago ko den memek uwutata balman;

se Yawe nunga den memek mu ko koma ko uwutata nunga maguwurokko.

²¹ Bare O Yawe, ni keta suanta ni Kaem, nika nip biya mu ko ningo te aga sangaruko;

nika kua aisa mu ko munan ningo umu te aga bataguru toko.

²² Mu awuk, ani kituwura, angimik saonga mena, se angamang motam ningi ninguru batagawoso.

²³ Ani sor bainga awuru iluwa ko tiromorom taiso iwita, yumu namawasam;

ale kusiska marir itugu saposi iwita.

²⁴ Ani inang kalem ale inang kuwim ko aga abugura sokel menaram;

ale angimik guang sokel numi iluwam.

²⁵ Ani mu nononga bala memek ko mel bo iwita agarkasan;

tom nuna ani agarkasan mu nusupuling sisuwusan.

²⁶ O Yawe, aninga Kaem, ni aninga sangaruko; nika kua aisa mu ko munan ningo umu te, aga bataguru toko.

²⁷ Ale nika kiting mu nunga kasuru se arigimon ale ikimon mu ni, Yawe, aninga sangaru taem.

²⁸ Nuna maga namara ko den balmon, bare ni marak ningo mu aninga te bitarko;

tom agarak kagermon mu dolara ningi kapamonko, bare ani nika ura kari mu amilmilarikko.

²⁹ Kager kari memek mu dolara birigira mu guang iwita nunga iramurok, se dolara mu, guang nunumi te isi

gurugusan mu iwita, nungumik isi gurugokko.

³⁰ Ani agiring te Yawe tawun biya amilmil tuekko;

kariimet nunga biguwura biya ningi nup patawurikko.

³¹ Mu awuk, nu awiriya nungumik saonga

mena mu nuguting duap ningi nunga iluso,

ale den te nunga betesan mu nunga sangaru taso.

Kari Biya mu nu King se nu Priest tala

(David ko wur)

110 Yawe aninga Kari Biya iwita maonam,

“Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se

ani kari memek mu nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko,” mam.[‡]

² Yawe mu ni kerak bagoso se ni Zion la mena, bare sor saki agotala nunga bitaruko;

se kari memek mu ni bowa ningi la bagamonko.

³ Tom ni ka nip biya se ka sokel biya wetang sapar, mu ka kariimet amilmil te nunumi ni kisimonko.

Nika ura ko guang laili yawara mu nagur mu, worem ko nikim kaposi iwita, sokel ago gek am sanamir ale nikim karko.[¶]

⁴ Yawe mu iwita nika balam ale udagi ko ikia me gurugokko:

“Ni Melchizedek molak te priest ko pem-pem baga se lagerko,” mam.[§]

[‡]110:1 Matthew 22:44 ago arikko.

[¶]110:3 Verse 3b Hebrew den te mu wetang te me baluwoso.

[§]110:4 Melchizedek: Genesis 14:18-20; Hebrews 5:6; 7:21.

⁵ O Yawe, aninga Kari Biya mu nika kit-ing sengam mu te sanamiwoso; ^{**}
tom nu ko gomang magara wetang te bitirukko tom mu te,
nu king alo nunga nosokel menawu saparukko.

⁶ Nu ali sor suen la ko supuling bibiya nunga nosokel menawurok ale kariimet suen la nunga memek koma nungarukko;
se kueman parangaman mu ali tuagu ago terong ma sapamonko.

⁷ Nu kagera saparuk mu te, nu lage luan te yu aniso mu nauk ale noman saparukko;
ale nup biya nunguningkiri taukko. ^{††}

**Kaem kiwem bibiya beteso
wore ko amilmil wur**

111 Yawe ko nup patawunakko!
Ani angamang motam lilim la te,
kariimet diram nunga biguwura motam te,

Yawe nup biya nunguning tuekko.

² Yawe kiwem bibiya beteso mu yawarakala nunguningkiri;
se arikaya ko amilmilasan ale ko kuesan mu ko nungamin ares ma se lagasan.

³ Nu ura suen la beteso mu sokel niki-nang karogo la arataso,
se noko munan ningo diram mu kumik menara mena.

⁴ Nu ko kiwem bibiya beteso mu tom suen biya ko kariimet nungamin te aniso;

nu kiwem ningo se marolila ko Kaem.

⁵ Nu kariimet noko nguanga se kua bowa ningi bagasan mu inang nungarso;
ale noko den nongorak kaolam mu ko kuamili me saposi.

⁶ Nu sor iwareng nunga ali bataguru ko kariimet nungaram,
ale mu te noko sokel ko kariimet nunga kausam.

⁷ Nu mel suen la beteso mu ningo se diram la beteso;
noko den balso mu nunguningta se diram la.

⁸ Se mel umu suen la beteso mu tom pempem la ani lagoso;
nu kiwem nunguning se munan diram la te beteso.

⁹ Nu ko kariimet nunga bataguru tam ale nongorak den kaolam,
se den mu tom suen biya anirukko.
Nu laili se sokel garagar!

¹⁰ Yawe ko nguanga se kua bowa ningi la

bagara ko munan mu ikia ningo ko lage kuring nunguningkiri;
awiriya noko den karo tusan mu nu ikia ningo nungarso.

Buta se noko nup pempem la patawu se laganakko!

**Kariimet munan ningo diram la bita
lagasan mu amilmilamonko**

112 Ana Yawe ko nup patawunakko!

Kariimet noko nguangan, ale noko munan den ko kuesan, mu amilmilamonko.

² Nononga kuriang imas mu sokel ago se nunup agotala nunga ali te бага se nunga gue te marak yawara kapa nungarukko.

³ Nunga bagara te mu nungumik mel ago bagamonko;

se nononga kiwem ningo diram mu butata pempem la anirukko.

⁴ Sor tiromorom ningi ta wore, kariimet

^{**} **110:5** NIV ko bala bo te mu Waskia te aniso iwita aniso: “My lord is at your right hand, LORD.”

^{††} **110:7** Judges 15:18-19 arikko.

ningo diram mu nikinang te bagamonko,
mu awuk, nuna
kariimet saki nongomang nungaru se,
marolila te arungu бага se, munan ningo
diram te la bagasan.

⁵ Kariimet nongomang motam ningo
amilmil te saki alo mel nungarsan,
ale kiwem ningo diram mu bita se nunga
bagara aolак ko sinar tasan,
mu yawarakala бага se lagamonko.

⁶ Mu awuk, kariimet munan umu karo
tui lagasan mu me ta dagulamonko;
se kariimet saki alo kariimet umu nunga
kiwem ningo mu ko balu se lagamonko.

⁷ Nuna ikup duap duap ko den ikisan
bare me ta nguangasan;
mu awuk, nunga nongomang biya mu,
Yawe kote la loaga se lagasan.

⁸ Nunga nongomang motam mu me ta
uririkiso, se nuna me nguangasan;
mu awuk, nuna uwutata sokel karogo
amilmil te бага se nunga kager kari
memek tamon mu nungarkamonko.

⁹ Nuna amilmil te nunga melmasak
kituwura guat alo nungarsan gurugusan;
nononga kiwem ningo diram mu butata
pempem la anirukko;
se kariimet nunga kiwem umu ko nunga
balu se lagamonko.

¹⁰ Se kariimet memek bitawara mu
kiwem
imi arigimon ale nongomang magaruk
se,

nogore usimon se gigeк mauк se non-
goma kaluwu namamonko;
ale nuna mel ko nongomang bita laga-
man mu me ta tamonko.

**Yawe mu kituwura
guat alo nunga Kaem tala^{††}**

113 Ana Yawe ko nup
patawunakko!

Nina ko ura kari alo, noko nup
patawuralako.

² Yawe ko nup aitaк tom imi te se tom
udagi te am butata patawu se lagaralko.

³ Koma worem bausa te nama worem
kapara te, Yawe nup patawuralako.

⁴ Yawe ali sor suen la bitarso;
noko nikim nup biya mu taiti gomang
kia saparam.

⁵ Awiri Yawe, anananga Kaem, mu
toroman?

Nu ko daiga kuwim kalel biya mu te
dagiwa se,

⁶ gomang motam nangarso se taiti ta, ali
ta, motam kaposo se
ninguru ari kutuwuwoso.

⁷ Nu kariimet kituwura guat, bune tutuk
ali te mu gi no se,

nongota nunumi sangarmonko me
terong, mu nunga sangarso,

⁸ ale nunga gi terong la noko kariimet
supuling alo nunga ningi nunga awuso
se yawarakala bagasan.

⁹ Nu imet kuin sisira mu nunga bagara
aolак te nunga sangarso,
se kuriang ilusan ale amilmilasan.
Se ana Yawe ko nup patawunakko!

Passover ko amilmil wur

114 Israel kariimet sor iwareng
Egypt beteman ale arataman;
nuna mu Jacob ko digo ko kariimet alo,

² se tom mu te Kaem Judah noko bagara
kuwim ko beteram, ale

Israel lilim mu nunga gira kari bagakaso.

³ Se gagi umu arigam ale tagaram
naguram,

se yu Jordan kapawaram mu koma ira
gurugam peleram.

⁴ Duruk alo mu uririkikasan ale sipsip
anumang bibiya iwita ting ting makasan,
se motongar kuting gotektek mu sipsip
gotektek iwita ting ting makasan.

^{††}113:0 Juda alo Passover na namonko mu girisan Israel Wur 113 se 114 mu kausan ikisan. Se na no kutuwusan mu Israel Wur 115 nama 118 kausan ikisan. Matthew 26:26-30 arikko.

⁵O gagi, ni mu awuk se tagerem nagurem?

O Jordan, se ni awuk se kapawa kema ira gurugem pelerem?

⁶Se nina duruk alo, awuk se ting ting makasan?

Se nina motongar gotektek koma suanta bitakasan?

⁷O ali, tom Kari Biya Jacob ko Kaem taiso mu, koma te mu ni uririkisam;

⁸nu manga garap ningi yu beteram se lairam bausam,

manga garap aora garagar mu ningi yu palengam kapakaso.

Yawe marak bagoso, kaem kawel nungumik marak mena

115 Ana mu nanip mena, O Yawe, ana mena;

bare nika nip mu nikim garagar, se ni la nup biya toko, mu awuk,

ni ana nago ko kuesam ale ka den diram la karo tui lagasam.

²Sor saki ko kariimet awuk se balsan, “Nononga Kaem apoko ya?” ma nanga balsan?

³Anananga Kaem mu duruk uningi bagoso; ale kota ko gomang te la mel suen la bita saposo.

⁴Bare nononga kaem alo mu, silver se gold te nunga nungurman, kariimet nuguting te nunga nungurman.

⁵Kaem kawel alo mu nuguring ago, bare me munakasan,

ale nomotam ago, bare sor me arigisan.

⁶Nuna nodogawa ago, bare den me ikisan,

ale nungamuru ago, bare sor siring me ikisan.

⁷Nuguting ago, bare mel te me kau tasan,

ale nodoleng ago, bare me aolak ilusan; nuguring nodogotak ago, bare marir te me tagisan.

⁸Se arikaya kaem kawel umu nunga

nungurman, mu kaem kawel bagasan uwutatala bagamonko;

se arikaya nogo ko nongomang ningi nunguning aram mu, koma suanta tala ko bagamonko.

⁹O Israel kariimet, nina Yawe kote la loaga se lagaralko!

Nu kota ninga saonga kari, se nu kota tala mu ninga karem.

¹⁰O Aaron ko gue te ko priest alo, nina nu kote la loaga se lagaralko!

Nu kota ninga saonga kari, se nu kota tala ninga karem.

¹¹Nina awiriya Yawe ko kua kapa lagasan mu, nu kote la loaga se lagaralko!

Nu kota ninga saonga kari, se nu kota tala ninga karem.

¹²Yawe ana nago ko kuamili me saparam;

nu marak sokel nangarukko.

Nu Israel kariimet marak sokel nungarukko,

nu Aaron ko gue te priest alo mu marak sokel nungarukko.

¹³Nu awiriya nu ko kua kapa lagasan, mu marak sokel nungarukko, nuna nunup bibiya se nunup mena mu am koma suanta.

¹⁴Aninga angamang mu Yawe marak ningaruk se gue pagal ale suen aralko; nina se ninga gue udagi mu koma suanta tala.

¹⁵Yawe nu taiti gomang se ali mel suen biya kiwolaram mu marak sokel ningarukko!

¹⁶Taiti gomang kalel biya mu Yawe kota ko,

bare ali mu, nu ana kariimet nangaram.

¹⁷Kuera kariimet alo mu noko nup me patawusan; kuera mutim ningi nama-man mu koma suanta tala.

¹⁸Bare anangata kariimet marak bagasan ewere amilmil te nup biya tusan,

aitak se tom pempem la.

Ana Yawe nup patawunakko!

**Kari kuera ikes memek ningi
Kaem saongam ko amilmil**

116 Ani Yawe ko kuesam, mu awuk, ani nu aninga sangukko aurem, se agiring ikiam ale gomang aisam.

²Nu aninga aira ikiam ale aga saongam owore te se,

ani ali imi te бага se mu, ani pempem nu aru ngatangaru se lagarikko.

³Ani ikup se angamang bataga niara aga iramuram,

ani kua namarikko pingi arem.

⁴Bare ani Yawe nup te airem, “O Yawe, aga sangaruko!” maem.

⁵Yawe mu munan nuam, gomang nangara ko Kaem; nu ninguru nanga kueso.

⁶Nu kariimet nu kota suanta te la ira sanami lagasan mu nunga sangarso; se ani ikup biya ningi kaperem mu nu aninga saongam.

⁷Aninga angamang motam aita kua kaparam, mu awuk, Yawe ani ago ko ningo berteram.

⁸Mu ni, O Yawe, ani memek ningi aga bataguru taem;

ni aninga amononge siwurem, ale aninga sangem se me dagulem.

⁹Se ani ali imi te бага se mu, ni la karo kisekko.

¹⁰⁻¹¹Ani ko ikiem, ikup memek aga iram,

ale balem, “Kariimet suen la mu am kawel gurum la,” maem,

bare aga nguangara mu ningi ni te sokel ago am sanamiwakasam.

¹²Yawe ani ago ko ningo berteram, se anape mel ningo nu tuekko?

¹³Ani agiting patawurik ale nu aga sangaru tam mu ko amilmil tui se,

¹⁴ko kariimet nomotam te den ilak balem mu karo tuekko.

¹⁵Yawe ko kariimet mu noko gomang

motam, se bo magoso mu nokote mu mel aromemek.

¹⁶O Yawe, nunguningta ani nika ura kari;

aninga ayam nika ura imet bagakaso iwitatala, ani ka ura kari bagasam;

ani mayang singir aga taliparam, bare ni bataguru guila warem.

¹⁷Ani munan amilmil kisek ale nip patawurikko.

¹⁸Ale den kerak balem mu karo tuekko. Nunguningta, ani Yawe ko kariimet nomotam te,

¹⁹ni Jerusalem ka temple ningi, kuwim laili mu te Yawe amilmil tuekko.

Ana Yawe ko nup patawunakko!

Yawe nup biya patawunakko

117 Ali sor lilim la, Yawe ko nup patawuralko!

Imikiri suen la, nup biya tualko!

²Mu awuk, noko gomang motam ana nago ko mu ulal biya;

ale me nanga beteso, nangarak pempem бага lagoso.

Se noko nup patawuralko!

**Kaem kager te nunga saongam
wore ko amilmil tusan**

118 Yawe amilmil tualko, mu awuk, nu ningo;

noko kua ningara mu kumik menara mena.

²Nina Israel kariimet iwita balalko,

“Noko kua ana nangara mu kumik menara mena,” malko.

³Se nina Aaron ko gue te priest alo butatala balalko,

“Noko kua ana nangara mu kumik menara mena,” malko.

⁴Se nina kariimet Yawe ko kua kapa lagasan, mu den koma suanta tala balalko,

“Noko kua ana nangara mu kumik menara mena,” malko.

⁵ Ani ikup yaman ningi бага se aga niara
Yawe kote beterem,
se nu ani agiring iluwam ale aga ikup
menawuram.

⁶ Yawe ani agarak bagoso se ani me
nguansasam;

awiri ani awuk aga bitirukko? Mena.^{¶¶}

⁷ Nu ani agarak bagoso; nu aninga
saonga kari; se ani am amilmil ago
bagarik se kariimet ani agarak
barimawasan mu dagulamonko.

⁸ Nina ali kari kote me loaga se
lagaralko;

bare ningo mu, Yawe te ira sanamaralko.

⁹ Nina ali ko kari supuling alo nongote
me loaga se lagaralko;

bare ningo mu, Yawe te ira sanamaralko.

¹⁰ Sor wonong suen la aga laturman,
bare ani Yawe nup te nunga ita batu-
tumu warem.

¹¹ Nuna ani koma suen la te aga
laturman,

bare ani Yawe nup te nunga ita batu-
tumu warem.

¹² Nuna beras iwita aga tuguman,
bare tam sikariring tairate kani namoso
iwita, nuna tairate kua namaman;
ani Yawe nup te nunga ita batutumu
warem.

¹³ Ani aga diruwuman se pelerem ale
dagulekko pingi arem,
bare Yawe aga saongam.

¹⁴ Yawe mu aninga sokel se aninga bitua;
nu aninga sangaru ta kari.

¹⁵ Kager te mariraman ko amilmil wur
kariimet ningo diram mu nunga sasal
ningi barasuwoso:

“Yawe kuting te kiwem bibiya beteram!”

¹⁶ Nu amilmil te ko kuting sengam mu
patawuram;

nu kuting te kiwem bibiya beteram!”

¹⁷ Ani me kuerik, bare marak бага se,

Yawe kiwem beteram ewere ko balu
pagikko.

¹⁸ Nu ani ikup yaman biya aisam,
bare agarkiwaram se me kua namerem.

¹⁹ Yawe ko kuwim ningo diram mu ko
songkuring kagaru aisalko;

ani kasu nagurek ale amilmil tuekko.

²⁰ Imi Yawe ko songkuring;
kariimet ningo diram wore te ningi kasu
nagusan.

²¹ Ani nika nip patawusam,
mu awuk, ni ani agiring ikiem ale kager
memek ko sokel menawurem;

ni aninga sangaru ta kari.

²² Kawam te kaola ko manga bo, kawam
kaola kari alo ari meman, bare mu
manga borta aitak kawam giwoso.

²³ Yawe butata beteram,
se ana arigiman mu yawarakala, se ko
amilmilasan.^{§§}

²⁴ Tom aitakta imi Yawe te mariraram;
se ana ko amilmilanak ale amilmil
tunakko.

²⁵ Yawe, nanga sangaruko!
Nanga sangaru se kager te mariranakko!

²⁶ Marak yawara awiriya Yawe nup te
taiso mu kote kaparukko!

Ana Yawe ko temple ningi бага se marak
den balu ningarsan.*

²⁷ Yawe mu nu Kaem Biya;
nu ko nikim nangaram.
Buta se, nene se sanis sapa sisuwu se,
ana nangarak iru seseka se altar duap
kaoralko.

²⁸ Ni aninga Kaem, se ani amilmil
kisekko;

ni aninga Kaem, se ani nika nip
patawurikko.

²⁹ Yawe amilmil tualko, mu awuk, nu
ningo;

noko kua ningara mu kumik menara
mena.

^{¶¶}118:6 Hebrews 13:6.

^{§§}118:23 Mark 12:10 se 1 Peter 2:6-7 ago arikko.

*118:26 Luke 19:38 ago arikko.

Kaem ko den

119 Kariimet awiriya memek bo mena,

Yawe ko karo tua ko den mu diram la karo tui lagasan, mu amilmilamonko.[†]

² Kariimet awiriya nongomang motam lilim te nu kuring karo tusan, mu amilmilamonko.

³ Nuna memek bo me betesan, bare noko munan ningo mu te la aolak ilusan.

⁴ Nika kausa ningo nanga kausem, ale diram la ninguru karo tunakko balem.

⁵ O ani aga angamang biya nungun-ingkiri mu nika den karo tuekko!

⁶ Ani ko sinar arik ale butata bitirik mu ani dolara bo me ta taikko.

⁷ Ani nika den laili mu ko sinar a se, mu ani angamang motam diram te la ka nip patawurikko.

⁸ Ani nika den la karo tuekko; buta se ni ani me aga bitarko!

⁹ Kulak itiwik bo awuk ko munan ko sinar tauk se ningo la anirukko?

Mu nika den karo tuata ko munan te la.

¹⁰ Ani angamang motam lilim nikate bita lagasam; ni aga bitar se nika den bo me ta kulukekko.

¹¹ Ani memek bo nikate me bitirikko angamang, owore te se nika den ninguru ilukuawusam.

¹² O Yawe, ani nika nip patawusam; nika den la aga kasuruko.

¹³ Nika den ni kiring te aratam mu, ani agiring te balu pagorsam.

¹⁴ Ani nika den karo tuekko amilmilamasam,

o kariimet bo noko ali imi ko nam giam suen biya se ko amilmiloso iwita.

¹⁵ Ani nika den umu ko iki gurugu se,

amotam nika kiwem mu te la bita lagasam.

¹⁶ Ani nika den ko ninguru amilmilamasam; ani den mu ko me angamili saparukko.

¹⁷ Ani nika ura kari, se nika ningo agate bitar se, ani te terong бага se ka den karo tuekko.

¹⁸ Aninga amotam sinar awur se, ani mel ningo ningo nika karo tua ko den ningi mu arigeikko.

¹⁹ Ani kariimet iwareng bo iwita ali imi te

bagasam; buta se nika den ani ago ko me kaluwurko.

²⁰ Aninga angamang motam ko niara pempem la mu nika den ko nia lagoso.

²¹ Ni nunumi patawura ko kariimet mu ining nungarsam, se am memek ta-monko, mu awuk, nuna nika den me karo tusan.

²² Yam nungarkiwer se bala memek se ining singi memek angimik te me bita se lagamonko, mu awuk, ani nika den karo tusam.

²³ Kari supuling alo ilu biguwumon ale ani

memek te aga betemonko balmon ta wore, ani nika ura kari mu nika den la ko iki gurugu lagarikko.

²⁴ Nika den lilim la mu ko ani ninguru amilmilamasam, mu awuk, mu aninga wosagam, se aga kiti guruguso.

²⁵ Ani dagulem ale kupkup ningi kurakor kuring nagurem ale aniwasam; buta se ka den te aga patawur ale sokel iru aisuko.

²⁶ Ani aga ikup suen la ka manem se ni ani agiring iluwem; buta se nika den aga kasuruko.

²⁷ Aga sangaru se nika den ko duap ninguru ko ikiek, ale ani nika kiwem bibiya mu ko iki gurugu se lagarikko.

[†]119:1 Verse suan suan psalm imi ko paoga paoga ningi mu Hebrew den ko letter te aniso: Aleph, Beth, Gimel, Daleth se saki ago.

28 Ani angamang motam sokel menaram;
nika den te sokel aisuko.

29 Ni aga bitaru se kiwem kawel bo aga
bagara aolak me maguwurokko;
gemang lila te nika karo tua ko den aga
kasuruko.

30 Ani diram la karo tua ko lage mu anga-
mang tuem;

ani nika den lilim la angamang tuem.

31 O Yawe, ani nika den ilukuawusam;
ni me aga bitar se dolara aisimonko.

32 Ni aninga ikia ulal awurem,
se ani nika gemang karo tuekko.

33 O Yawe, nika den te lage aga kasuru
se,

ani tom pempem karo tui se lagarikko.

34 Aga ikia sinar awur se, ani nika karo
tua ko den mu karo tuek,
ale angamang motam lilim te karo
tuekko.

35 Nika den te aga kiti guruguko,
mu awuk, ani umu ningi amilmil
arigisam.

36 Angamang motam patawur se ni la ka
den karo tui se, ali imi ko nam giam abir-
ing tuekko.

37 Ni agarkiwer se ali ewere ko mel,
kumik ningo bo mena mu, amotam me
gurugokko;

nika den te daiga bagara ningo aisuko.

38 Ani nika ura kari se ni anapeya
kariimet ni bowa ningi bagasan mu
nunga balem mu ani agotala aisuko.

39 Nika den te aga sangaru se me
dolirikko,

mu awuk, nika den mu ningo se diram.

40 Ani nika kausa ningo wore ko kua
lagasam! Se ka ningo nuam mu te marak
iru aisuko.

41 O Yawe, nika kua nangara yawara mu
aga kasuru ale balem butata aga
sanganuko.

42 Ani nika den te ira sanamasam,
ale awiriya aga balu maguwuso mu
koma balu tuekko.

43 Aninga loagara mu nika den nungun-
ing mu te la loaga lagasam;

buta se aga sangaru se nika den nungun-
ing balu se lagarikko.

44 Ani pempem la nika karo tua ko den
mu butata karo tui se lagarikko.

45 Ani nika kausa den ningo mu karo
tusam owore te se,

ani kiwem bo ko dungan iwita me ta
bagarikko, mena.

46 Ani nika den mu king nongoma te am
balu pagik, ale kiwem betesam umu ko
me ta dolirikko.

47 Ani nika den suen la ninguru ko
amilmilasam,

mu awuk, ani nunga kuesam.

48 Ani ninguru nunga kuesam ale nunga
amilmilasam, ale aga bagara te mu ko iki
gurugu se lagarikko.

49 Ni den ka ura kari ani agarak balem
mu ko kamili me saparukko;

mu awuk, den borta ani te ira sana-
masam ale sokel tasam.

50 Tom ani ikup yaman ningi kapasam
mu

nika den sangam aisiso se ningo la
bagasam.

51 Nunumi patawura ko kariimet mu ago
ko nongomang bataga bo mena,

dolara den te ninguru aga maguwusan,
bare ani nika karo tua ko den mu me ta
abiring tusam.

52 O Yawe, ani nika den balu beterem se
ani lagoso mu ko angamin ares maso,
se umu ani angamang motam sangam
tuso.

53 Tom kari memek bitawara mu nika
den

kulukursan, mu ani angamang ikuwoso.

54 Ani apareyate baga se wore,
nika den mu ani wur te ilu lagasam.

55 O Yawe, ani tirom ningi nika nip ko
angamin ares maso,

se ani nika karo tua ko den mu ko iki
gurugu lagasam.

56 Se marak ningo angimik te kaparam,

mu awuk, ani pempem nika den karo tui lagasam.

⁵⁷ O Yawe, ni keta aninga mel suen biya; ani nika den karo tuekko aga ikia kalem.

⁵⁸ Ani angamang motam lilim la te ka isarsam, nika den te balem uwutata gemang lila aisuko.

⁵⁹ Aninga kiwem kasik la ko ikia taem, ale angamang nika den karo tuekko betesam.

⁶⁰ Ani tom me aga kiarukko, am tairate la nika den karo tuekko.

⁶¹ Memek betera ko kariimet mayang te aga talipamon ta wore, ani nika karo tua ko den ko me ta angamili saparukko.

⁶² Ani tirom mung luan barasasam ale nika den ningo dirkiriya mu ko amilmil kisiasam.

⁶³ Ani awiriya nika nguangasan mu nongorak suanta, se awiriya nika kausa ningo mu karo tusan, mu nongorak suanta tala.

⁶⁴ O Yawe, ali imi nika kua ana nangara ko kiwem karogo terong mam; buta se ka den ningo aga kasuruko.

⁶⁵ O Yawe, ni ka den balem butata, ani ka ura kari agate ningo la bitarko.

⁶⁶ Nika ikia sinar se tutura ningo aga kasuruko, mu awuk, ani nika den ko angamang ningi nunguning aram.

⁶⁷ Ni ani bu me aisa la mu ani memek bitakasam, bare aitaq ani nika den karo tusam.

⁶⁸ Ni mu ningo, se ni anapeya betesam mu ningo la;

buta se nika den aga kasuruko.

⁶⁹ Nunumi patawura alo mu ani ago ko den kawel balsan,

bare ani angamang motam lilim te nika den karo tusam.

⁷⁰ Nononga nongomang motam au kparam se nunga ikia ngualaram, bare ani nika den ko ninguru amilmilasam.

⁷¹ Ani bu taem mu aninga ningo ko, mu awuk, bu umu te asele ani nika den mu ari ko ikiem.

⁷² Den ni kiring te arataso mu aninga te mu mel aromemek, ali imi ko manga se ko mel ningo ningo mu nunga kia saparam.

⁷³ Ni kiting te kupkup ilu biguwurem ale aga nungem; ni aga ikia sinar awur se, ani nika den ko ikiekko.

⁷⁴ Awiriya nika nguangasan mu, ani agarkamon ale amilmilamonko, mu awuk, ani aga loagara mu am nika den te diram bita lagasam.

⁷⁵ O Yawe, ani ko ikisam, nika den mu ningo dirkiriya, se nika diram la karo tua ko munan te ani bu aistem.

⁷⁶ Ani nika ura kari agarak den kalem uwutata, nika kua nangara kumik menara mena mu te, angamang motam tagi patawurko.

⁷⁷ Nika gemang lila ani ais se ani te bagarikko, mu awuk, ani nika karo tua ko den ko ninguru amilmilasam.

⁷⁸ Nunumi patawura ko kariimet alo den kawel kumik duap mena ani ago ko balsan, mu ko koma memek nungaru se dolomonko;

bare ani mu nika den mu ko iki gurugu se lagarikko.

⁷⁹ Awiriya nika den ko nguanga se iki karo tusan mu aningate taimon, se ani nika den umu nunga kausek se ikimonko.

⁸⁰ Aninga angamang biya mu ni aga sangaru se nika den karo tuekko, ale kiwem umu te mu ani ko dolara me taikko.

⁸¹ Ani nika saonga ko kimikam la lagerem ale adera angimik sokel menaram, bare ani nika den te ira sanamasam.

⁸² Ani nika den wore ko nunguning ko amotam bita se maem,

“Ni amaru te aga sangaruko ya?” maem.

⁸³ Ani mu pulut gigira tama motam te kaetma se marakawara owore iwita, bare ani nika den mu ko angamili me saposo.

⁸⁴ Tom awila nunguningkiri ani, nika ura kari, kimi bita lagarikko?

Ni amaru te kari aga bita maguwusan mu nunga maguwurko?

⁸⁵ Nunumi patawura alo, ani te aga ilu-monko, mutim ilu betesan, mu nika karo tua ko den kiasan.

⁸⁶ Nuna aninga bita maguwusan mu kumik duap bo mena, buta se ni aninga sangaruko;

mu awuk, nika den mu mel biya se mel nunguning.

⁸⁷ Nuna katirta ali imi te aga menawumonko,

bare ani nika den mu me ta patawu sapasam.

⁸⁸ Nika kua nangara ko munan te, aga sangaru se marak бага se nika den karo tuekko.

⁸⁹ O Yawe, nika den mu kumik menara mena; sokel karogo duruk wonong te butata aniso.

⁹⁰ Nika diram la karo tua ko munan mu, tom pempem la kuriang luan gue gue te butata aniso;

ni ali lilim la nungem burangerem se yager nukuri ago aora biya butata aniso.

⁹¹ Nika den uwutata aniram tai aita, mu awuk, melmasak suen la mu nika ura dungan betesan.

⁹² Nika karo tua ko den mu ani amilmil aisiso.

E ani me ko amilmilasam le mu, tom ani ikup arigem mu te ani angimik lilim ago maga namerem la le.

⁹³ Buta se ani nika den mu me ta angamili saparukko, mu awuk, borta te ni aninga ilukuawurem se ani bagasam.

⁹⁴ Aga sangaruko, mu awuk, ani nika; se nika den karo tui lagerem.

⁹⁵ Memek motam alo mu aga momon se kuerikko kimi bitawasan, bare ani nika den ko ikia ninguru bitirikko.

⁹⁶ Melmasak ningo ningo suen la mu ko tom tukunang gotek, bare nika den mu du biya se ulal biya, se kumik menara ko tom mena.

⁹⁷ Ani nika karo tua ko den mu ninguru ko kuesam!

Ale tom pempem ko iki gurugu lagasam.

⁹⁸ Nika den mu pempem ani agarak бага se ikia sinar ninguru aisiso, se memek motam alo mu ani agarak me terong maman.

⁹⁹ Aninga kitigot wiram ale aga ikia sinar aram se aga kausa kari nunga kiarem, mu awuk, ani nika den ko iki gurugu lagasam.

¹⁰⁰ Aninga ikia sinar mu kariimet garuk nunga ikia sinar kiaram, mu awuk, ani nika kausa ningo mu karo tusam.

¹⁰¹ Ani lage memek suen la abiring tuem, mu awuk, ani nika den karo tuekko.

¹⁰² Ani nika den mu me ari daleluwurem,

mu awuk, ni keta aninga kausem.

¹⁰³ Beras ko ningo mu yamanam, bare nika den mu ani agiring te am yamanam nunguningkiri!

¹⁰⁴ Ani nika den mu te ikia ningo tasam; buta se ani tuang memek mu suen la abiring tuem.

¹⁰⁵ Nika den mu aninga galep, lage aga kasurso, ale aninga lage nikinang tuso.

¹⁰⁶ Ani den bo kalem ale sokel tuem mu iwita, ani nika den diram la karo tuekko maem.

¹⁰⁷ O Yawe, ani ikup yaman giem terong mam; nika den ningo mu te marak sokel iru aisuko.

¹⁰⁸ O Yawe, angamang motam lilim la te ka nip patawusam mu to ale, nika den aga kasuruko.

¹⁰⁹ Tom suen la lage memek mu aga maguwurokko taiso, bare ani nika karo tua ko den mu me ta angamili saposo.

¹¹⁰ Kariimet memek motam alo mu ani ago ko bawang bo beteman, bare ani nika den mu me abiring tuem.

¹¹¹ Nika den suen la mu aninga mel ningo, pempem agarak anirukko; den mu aninga angamang motam amilmil tuso.

¹¹² Aninga angamang motam mu anapeya aratuk ta wore, nika den karo tui se lagarikko aniso.

¹¹³ Ani kariimet ikia ilagala te bagasan mu ani me nunga kuesam, bare ani nika karo tua ko den ko kuesam.

¹¹⁴ Ni aninga manga gek am se aga karem, se aninga loagara mu nika den ningi la bita lagasam.

¹¹⁵ Nina memek betera ko kariimet, tagi talko, se ani aga Kaem ko den karo tuekko.

¹¹⁶ Nika den kalem umu te aga ilukuawur se, ani marak bagarikko; ani nikate la loaga lagasam, umu te aga sangaru se ani me ipi loaga laga dolirikko.

¹¹⁷ Aga sinar to se ani memek bo me arigeikko; ani nika den mu la ko ikia to se lagarikko.

¹¹⁸ Ni awiriya nika den me karo tusan mu nunga biriruwusam; mu awuk, nuna ikia kawel mu te non-gota nunumi kuluruwasan.

¹¹⁹ Ni ali imi ko kariimet memek mu mel memek iwita nungarkasam ale nunga gi warsam;

buta se ani nika den ko kuesam.

¹²⁰ Ani nika ko nguangasam ale angimik lilim barowara maso;

ani abugura kulukursam ale nika den ko ikia to lagasam.

¹²¹ Ani kiwem ningo diram se yawarakala mu betere, buta se ni aga bitaru se memek betera alo mu me aga bita maguwumonko.

¹²² Ani nika ura kari, aga ningo ko sinar toko;

aga bita to se nunumi patawura alo mu me agarak kapamonko.

¹²³ Ni den ningo dirikiriyam kalem owore te ani loaga lagasam, ale ni aga sangaru toko loaga laga, amotam dagulam.

¹²⁴ Buta se nika kua nangara kumik menara mena wore ko munan te aga sangaru ale nika den aga kasuruko.

¹²⁵ Ani nika ura kari; aga ikia sinar awur se, ka den ko sinar arikko.

¹²⁶ O Yawe, ni kiwem bo bitarko, mu awuk, nika den kulukurman.

¹²⁷ Nunguningta, nika den mu mel ningo ningo kia saparam, mel yawara nunguningkiri ta wore am kia saparam tala, se ani ninguru ko kuesam.

¹²⁸ Nunguningta, nika den mu aninga kiti guruguso, se kiwem kawel suen la mu ani me ta ko kuesam.

¹²⁹ Nika den suen la mu yawarakala; buta se ani karo tusam.

¹³⁰ Nika den apusan mu nikim nangarso, ale kariimet den umu me ko ikia ta wore ikia sinar nungarso.

¹³¹ Ani nika den ninguru ko iki kutuwurekko angamang nia lagoso.

¹³² Kema gurugu ale gemang lila aisuko; kariimet awiriya nika kuesan mu ni uwutata nongote betesam.

¹³³ Nika den te aninga aolak diram la kiti gurugu se kiwem memek bo ta ani me aga kiarukko.

¹³⁴ Kariimet memek alo nuguting te aga sangaru to se ani nika den karo tuekko.

¹³⁵ Kema gurugu ale gemang motam ani

ka ura kari aisuk ale nika den aga kasuruko.

¹³⁶ Aninga amononge mu yu ko kapawoso,

mu awuk, kariimet nika karo tua ko den me karo tusan.

¹³⁷ O Yawe, ni mu ningo dirkiriya nunguningkiri,

se nika den mu diram la.

¹³⁸ Nika den suen la nangarem mu am ningo diram, se anananga ningo ko mel

biya nunguningkiri, kari bo ko suwik saparukko mel bo

mena.

¹³⁹ Angamang magara mu tama ko kaniwoso,

mu awuk, kager kari memek nika den mu mel yam ko betesan.

¹⁴⁰ Ni ka den mu me gurugusam patawasam

se ani arigem mu am ningo, se yawara nunguningkiri;

se ani nika ura kari ninguru ko kuesam.

¹⁴¹ Ani mu kituwura se agarki maguwusan,

bare ani nika den mu me ta ko angamili sapos.

¹⁴² Nika ningo dirkiriya la bagara ko munan mu kumik menara mena,

se nika karo tua ko den mu den nunguning.

¹⁴³ Ikup aga iram se angamang daung daung maso,

bare nika den mu ani amilmil aisiso.

¹⁴⁴ Nika den mu ningo dirkiriya la pempem aniso;

aninga ikia sinar awur se ani te bagarikko.

¹⁴⁵ O Yawe, angamang motam lilim te ka arusam;

agiring ilup se nika den karo tuekko.

¹⁴⁶ Ani nikate aisam, aga sangaru to se ani nika den karo tuekko.

¹⁴⁷ Ani worem me bausa la barasasam ale nika saonga ko aisam;

aninga amotam mu nika den te la loaga lagasam.

¹⁴⁸ Ani tirom mu amotam anira mena, am marak laga se

nika den ko iki gurugu lagasam.

¹⁴⁹ O Yawe, nika kua nangara mu ko munan yawara mu te agiring ilupko;

nika den te daiga bagara ningo aisuko.

¹⁵⁰ Kariimet kiwem memek te aga bita maguwumonko mu tai angimik aman,

nuna nika karo tua ko den mu me karo tusan.

¹⁵¹ Bare Yawe, ni ani agarak pingi baga se aga sangorsam,

se nika den suen la mu nunguning la.

¹⁵² Ani ulengkala la nika den mu ari ko ikiem, mu ni girakala la betere se

nukuri ago butata anirukko.

¹⁵³ Ani ikup yaman ningi bagasam ewere arik ale aga sangaru toko,

mu awuk, ani nika karo tua ko den mu me ko angamili sapos.

¹⁵⁴ Kari memek nuguting te aga sangaru to ale ka den te balem uwutata aga

bitaruko.

¹⁵⁵ Memek bitawara alo mu nika den me karo tusan,

buta se ni me nunga sangaru toko.

¹⁵⁶ O Yawe, nika gemang lila mu mel aromemek;

ka den te balem uwutata aga bitaruko.

¹⁵⁷ Aninga bita maguwura ko kariimet alo

mu suen biya, se aga bita maguwusan,

bare ani nika den me ta abiring tusam.

¹⁵⁸ Nika kariimet saki nika den nubiring tusan mu ko ninguru angamang magoso,

mu awuk, nuna nika den me karo tusan.

¹⁵⁹ O Yawe, ani nika den ko kuesam mu ni ko ikisam,

buta se ago ko kuar ale aga bitaruko.

¹⁶⁰ Nika den suen la mu am nunguning la;

nika munan den ningo dirkiriya la mu kumik menara mena.

¹⁶¹ Kari supuling memek alo aga bita
maguwusan mu kumik duap bo
mena,
bare ani nika den ko suanta
nguangasam.

¹⁶² Ani nika den ko aisam amilmilasam,
o kari bo mel bo ningo arigiso ale iruso
ko amilmiloso iwita.

¹⁶³ Ani kawel ko munan mu me ko kue-
sam ale biriruwusam,
bare ani nika karo tua ko den mu ko
kuesam.

¹⁶⁴ Ani nika den ningo dirkiriya mu ko,
woremkalal suanta mu,
tom suen biya ko amilmil kisisam.

¹⁶⁵ Kariimet nika karo tua ko den ko
ninguru kuesan mu nongomang lila te
bagasan,
se tareng memek bo te me ta dagulam-
onko, mena.

¹⁶⁶ O Yawe, ani ni aga sangaru toko
kimikam la loaga se,
nika den karo tui se бага lagasam.

¹⁶⁷ Nika den mu yawara se ani karo
tusam,
mu awuk, ani tawun biya ko kuesam.

¹⁶⁸ Ani nika den karo tusam,
mu awuk, ni aninga kiwem mu ari ko iki
sapasam.

¹⁶⁹ O Yawe, aninga niara ikiko;
nika den te aninga ikia sinar awurko.

¹⁷⁰ Ni aninga guranek ikiko;
nika den te kalem uwuta, aga sangaru
toko.

¹⁷¹ Ani wur te nika nip patawurikko,
mu awuk, ni ka den aga kasursam.

¹⁷² Ani nika den ko wur iluwekko,
mu awuk, nika den suen la mu ningo
dirkiriya nunguningkiri.

¹⁷³ Nika kiting mu aninga sangukko
pingi la anirukko,
mu awuk, ani nika den karo tuekko
angamang betere.

¹⁷⁴ O Yawe, ani ni aga sangaru toko
angamang aniso,
se nika karo tua ko den mu ani amilmil
aisiso.

¹⁷⁵ Ni aga bitaru se ani marak бага se
nika nip patawurikko,
se nika den mu sangam sokel aisukko.

¹⁷⁶ Ani sipsip bo nguala sipa yumu
namerem wore iwita.

Ani nika ura kari, aga kupu ale agarkiko,
mu awuk, ani nika den mu ko me
angamili saposo.

Kariimet memek nunga ningi бага se Kaem ko saonga ko guranek

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

120 Aninga ikup ningi Yawe
arusam,
se nu agiring iluso.

² O Yawe, kariimet nuguring kawel
karogo wore nuguting te aga san-
garu toko,

ale kariimet nungamili guruga patawura
karogo mu nuguting te aga sangaru toko.

³ Nina kariimet nigiring memek mu, nu
awuk ninga bitiruk i?

Ale anape bo karogo nengete bitirukko?

⁴ Nu kager kari ko daga gotek kore
buguyam mu te ninga moruk,
ale tuwer giturum kaniwara mu te ninga
kaiyokko.

⁵ Bare ani Meshek kariimet nunga ningi
bagа maguwu lagasam;
ani Kedar kariimet nunga ningi memek
bagа lagasam.‡

⁶ Ani kariimet, lila te bagara ko kiwem
mu
me ko kuawara umu nunga ningi tom
maiya biya bagerem.

⁷ Ani mu angamang lila ko kari;
bare tom ani bagara lila mu ko

‡120:5 Wonong sor ilagala imi Israel ko awar nuam. Nu Kaem ko me ikia alo se
nusupuling lagara ko kariimet wore nunga ningi bagakaso.

balukasam, mu nuna kager ko la
balukasan.

Yawe kota suanta nika Sinar Kari

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

121 Ani amotam duruk te
loagasam,
bare aninga saonga aparete tairukko?

² Aninga saonga mu Yawe kote tairukko;
nu taiti se ali kiwolaram.

³ Nu me ka bitiruk se dagulko,
nika Sinar Kari mu motam me anirukko;
⁴ nunguningta, Israel ko Sinar Kari mu
motam me kuiniso, ale me aniso.

⁵ Yawe nu kota ka sinar taukko;
nu beta dugu te бага se ko tamarum
bowa ningi ni bagerko.

⁶ Se woremkalal mu worem me ka
kanirukko,
se aking tirom mu mel memek bo me ka
maguwurokko.

⁷ Yawe ka sinar tauk se memek suen biya
ka kia kaparukko;
nu nika bagara aolak ko sinar taukko.

⁸ Nu nika namara taira bagara aolak ko
sinar tauk se ningo la pempem lagerko.
Nunguning.

Jerusalem ko Kaem amilmil tuokko wur

*(Ilu se temple te nama tarigira
ko wur David batogam)*

122 Tom nuna aninga manorman,
“Ario! ana Yawe ko temple te
namanakko,” maman,
mu ani ninguru amilmilerem.

² O Jerusalem, ana aitak nika songkuring
ago sanamiwasan!

³ Jerusalem wonong mu iwita kaloman,
numi kitira biya se aora biya
nunguningkiri.

⁴ Umu te Yawe ko kariimet Israel, digo

koma koma te tarigisan, ale te balam
uwutata te nup patawusan.[¶]

⁵ Ale kuwim umu betela ikup guyak te
tuati nunga ko kuwim,
se king bibiya David te kaparam mu
nunga daiga kuwim.

⁶ Buta se Jerusalem ko marolila ko gu-
ranek beteralko:

“O Jerusalem, awiriya nika kueso mu
daiga bagara yawara arigimonko.

⁷ Nika por ka lautam mu ningi mu maro-
lila anirukko,
se ka kawam suen la mu bitua karogo
la!”

⁸ Aninga gue suan alo se aga sikisaki
alo nunga ningo ko se, ani iwita balsam,
“Jerusalem, marolila nika ningi
anirukkowo!”

⁹ Yawe anananga Kaem ko temple laili
mu nika ningi aniso mu ko se,
ani nika ningo pempem la anirukko mu
ko nu aru wosenga se lagarikko.

Kaem ko gomang lila ko wosenga

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

123 O Yawe, ani amotam patawu
duruk
wonong te, nika daiga kuwim te, nikate
loagasam.

² Ura dungan kari ko kari biya kote
sangam taukko motam beteso iwita,
agi ura imet, ko imet biya kote sangam
taukko motam beteso iwita,

uwutatala, anananga namotam Yawe,
nanga Kaem, mu kote loaga se laganak
se, gomang lila nangaruk
nunguningkiri bare asele terong ko.

³ Gemang lila nangaruko, O Yawe, nika
gemang lila nangaruko,
mu awuk, ana ikup yaman ninguru ta gi-
man terong mam.

⁴ Nunumi patawura ko kariimet alo mu
anananga balu sisuwusan,

[¶]122:4 122:4 Deuteronomy 12:13-14.

ale mel yam ko nanga betesan.

**Kaem ko kariimet nunga
Bitua Kari bagoso**

*(Ilu se temple te nama tarigira
ko wur; David ko wur)*

124 O Israel, ikialko! Yawe ana nangarak

me sanamaram le mu, ana memek taman le.

Buta se nina nigiring bolala iwita balalko:

²“Yawe ana nangarak me sanamaram le mu,

tom kager kari nangarak kagerman,

³tom nunga nongomang memek nago ko beteman, mu nuna ana marak nanga lakuman la;

⁴se yu lom nanga ira baguram, ale nanga iramuram la,

⁵se yu lom kalel biya mu nanga sarumu waram la.”

⁶Ana Yawe nup patawunakko, nu ana nanga beteram se kager kore ningi me batuwtuk maman.

⁷Ana inangnang iwita naguman bulamara kari ko dagarok kiaman; dagarok mu batagam gogong karogo, se ana kiaman ale naguman.

⁸Ana Yawe ko nup te saonga tasan, nu Kiwol Kari taiti se ali nungam.

Yawe nanga lauta bagoso

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

125 Kariimet Yawe te la ira sanamasan mu

Duruk Zion iwita sokel ago bagamonko; duruk mu me namoso taiso, bare pem-pem sokel ago la бага lagoso.

²Duruk saki Jerusalem laturu guruguman bagasan iwita,

Yawe ko kariimet nunga lautam bagoso, aita se tom pempem la.

³Kariimet memek alo mu kariimet ningo

diram nunga ali sor Yawe nungaram mu me bitaru se lagamonko,

mu awuk, kariimet ningo diram nononga

kiwem memek iki karo tumon bore ko.

⁴O Yawe, ni kariimet ningo diram, nika kiring karo tusan, mu munan ningo la nungumik te bitarko.

⁵Bare arikaya pelesan aking kilek memek ningi namasan,

mu Yawe nunga karuk se kariimet memek tasan mu nongorak memek tamonko.

O Yawe, aninga angamang mu nika gemang lila Israel tui se lila te bagamonko.

**Yawe ko kariimet talipara ningi
nongorak peleram wur te Zion tairam**

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

126 Tom Yawe ana talipara ningi nanga giam nangarak Zion peleram tairam

mu ana “Ipingisan i?” maman.

²Ana gusira ngata te, amilmil te, wur la taikasan, se sor saki ko kariimet ana nangarikasan mu balukasan,

“Yawe kariimet umu nungumik te kilek bibiya beteram,” makasan.

³Se mu nunguningta, Yawe ana nangimik te kilek bibiya beteram, se ana ninguru amilmilasan.

⁴O Yawe, ana peleman taiman bare mel suen la maga saparam;

se ni sor garagarayam te tuwik betesam se kaposo iwitata,

marak sokel iru nangaru se aking yawarakala te baganakko.

⁵Se kariimet nomononge kapa se nunga na inang asursan,

mu udagi wur amilmil te na inang nunguning gimonko.

⁶Mu awiriyi nomononge kapa se, na inang kumi gisan ale asurmonko namasan,

mu udagi te amilmil wur ilu se,
inang nunguning gi ago taimonko!

**Yawe te mel suen biya
terong la arataso**

*(Ilu se temple te nama tarigira ko
wur; Solomon wur imi batogam)*

127 Yawe nu kawam kaola kari
mu arungu me bagaruk agi
mu,
ura kari nongota ura bo nunguning me
betemonko.

Yawe wonong buring tuok agi mu,
bitua kari mu wonong bitarmonko me
terong tala.

²Tumong biyala barasa ale
nangata nanga sokel te inang ko ura ilu
lagara nama uriluanara,
mu ko ikia me terong,

mu awuk, Yawe ko kariimet nunga
kueso mu inang nungarso se nasan,
ale ninguru anisan nonoman sapaan.

³Yawe kuriang nangarso mu noko
munan ningo nunguningkiri wore
nangarso.

⁴Kari kulak ko kuriang kari aratasan,
mu gatu siping ago kari kuting te ilu-
woso iwita.

⁵Kari ko gatu gotek suen biya gatu sip-
ing ningi, mu nu amilmilarukko.

Kariimet sang taimon nu ilak nunumi
ilumon, bare nu me ta dolurukko,
mu awuk, noko kuriang alo mu nu
sangarmonko.

**Kari Kaem kuring karo tuso
mu koma yawara taso**

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

128 Arikaya Yawe ko nguangan
ale noko munan la karo tusan
mu amilmilamonko.

²Uwuta bitar mu ni ka ura kowar ko
koma gi noko;

marak ningo se daiga bagara ningo mu
arik ale amilmilerko.

³Nika niwus mu tam ningo bo iwita nun-
guning kapa kisu se lagarukko;
nika kuriang mu tam butuk yawara iwita
ka laturmonko.

⁴Awiriya Yawe ko nguangoso mu,
nu uwutata marak sokel tuokko.

⁵Aga angamang mu Yawe Zion бага se,
ni

marak sokel kisok se pempem butata
baga se lagerko;
se Jerusalem bagara ningo se mel kasik
la

karogo terong mauk mu ni arikko.

⁶Ale ni mu бага laga, ka kuriang nutagu
te ka imas aratamon se nungarkiko.
Kaem ko lila yawara Israel nengerak
bagarukko.

**Kariimet Zion ko me kuesan mu
ikup arigimonko ko guranek**

*(Ilu se temple te nama tarigira ko
wur; gira kari duap beteso se
kariimet suen la ilu gilingisan)*

129 “Ani aga kulak te la, nuna
ani tawun biya aga bita
maguwuman,”

–Israel ni iwita baluko–

²“Ani aga kulak te la, nuna ani tawun
biya aga bita maguwuman,
bare nuna ani me ta aga kiaman.

³Nuna aninga asusuru ninguru
pakakumuman,
se na muguri te aguwa ko ali pakaku-
mura tam.

⁴Bare Yawe mu ningo se diram;
nu kari memek nunga mayang ani te aga
talipikoyam, mu batutumuram.”

⁵Aninga angamang arikaya Zion ko me
kuesan mu ikup gimon ale dola
namamonko.

⁶Ale tari bisek kawam gul te aragoso,
ale me tamaso bare maraka namoso
wore iwita kuemonko;

⁷kari bo ko luan yu naukko me terong,
se inangnang seng ko muguri namonko
me terong tala.

⁸Se awiriya kariimet imi nunga kia kapa
se mu, marak den imi me balu
nungarmonko:

ale balmon, “Kari Biya ko marak sokel
nengerak bagoso,” ma me balmon;

agi “Ana Kaem Biya ko nup te nina
marak sokel ningarsan,” ma me bal-
monko tala.

**Yawe kota anananga
memek siwura ikiso**

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

130 O Yawe, ani ikup ningi
sarenga namarikko iwita se
ka arusam.

²O aga Biya, agiring ikiko,
degewa gurugu ale agiring iki ale aga
sanganuko.

³O Yawe, ni anananga memek suen la
ari kutuwusam,
ale memek mu te sanamir mu,
awiri memek mena se ningo bagarukko?
Mena.

⁴Bare ni anananga memek siwu
nangarsam, se ana ni bowa ningi kua
kisu se laganakko.

⁵Ani Yawe aga sangukko angamang mo-
tam lilim te ko kimi bitawasam,
ale ko den te la ira sanami lagasam.

⁶Sor bitua kari sor pasak ukrok se nama
noman saparukko kimi tui lagoso
iwitatala,

ani Kari Biya tairuk aga sangukko amo-
tam bitawasam.

⁷O Israel, Yawe kote la loaga se
lagaralko,
mu awuk, nu ana ninguru nanga kua
lagoso, ale nu nanga sangukko terong.

⁸Nu kota anananga memek suen la si-
wura ikiso.

**Yawe koma te nanimi
karogo kapara ko munan**

*(Ilu se temple te nama tarigira
ko wur; David ko wur)*

131 O Yawe, aitik ani angamang
motam kua kaparam,
se aimi patawura ko munan mu abiring
tuem;

ani mel bibiya ko ikia me bitawasam,
ale mel duap duap te me loagawasam.

²Angimik kua lila aram, se kutek maem
ale

kuriang mimili kitak tuguma se kuamili
sapa ani lagara iwita bagasam.

³O Israel, nina aitik se tom pempem la
Yawe kote la loaga se lagaralko.

Yawe Zion pempem бага lagarukko

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

132 O Yawe, nika ura kari David
ura ko ikup
yaman gi lagaram mu ko kamili me
saparukko.

²Nu den bo Yawe ilak kaolam,
Jacob ko Kaem Sokel Garagar mu ilak
ikia bo iwita kaolam:

³“Ani,” mam, “aga kawam ningi
me ta kasu nagurek, agi aga anira kuwim
te me ta taga anirek,

⁴ale amotam kuagi ningi anira me ta
tairuk,

se amotam kui me ta ira kulukekkowo,

⁵yam kaeyawirik ale Yawe ko bagara
kuwim bo arigek bare asele kowo,
ani Jacob ko Kaem Sokel Garagar wore
ko kuwim bo ningi bagarukko wore
kalikko.”

⁶ Ana Ephrathah бага се Kaem ко Kunup
Laili му ко ден икиман,[§]
але нама Jearim wonong те аригима.

⁷ “Ана нoko bagara kuwim те namanak
але

noko suwik duap ningi nabugura ku-
lukurnak ale ко nup patawunak, ale
balnak,

⁸ “O Yawe, bares ale nika kuwim те
tairko,

ni се ka Kunup Laili nika sokel aora
karogo му agotala.

⁹ Се nika priest alo му munan ningo
dirkiriya му guang tuguma iwita
те bala betemon,

се nika kariimet му amilmil wur
ilumonko.”

¹⁰ Nika ura kari David ко kamin ares
mauk се nika kari marak sokel tuem му
me ari daleluwurko.

¹¹ Yawe David ilak den бо kaolam,
се den му aora biya aniso се nu ме
maguwurokko. Се den му iwita:

“Ани nika gue те бо bitirik се nika kiwim
те king ко bagarukko.

¹² Ikiko. Nika kuriang gue aninga den
kalem му karo tumon, ale aninga
munan nunga kausem му karo tumon,
му nononga gue те pempem butata king
ко бага lagamonko.”

¹³ Nunguningta, Yawe nu Zion
atumukiram, се му noko wonong ко
aratam.

¹⁴ Nu balam, “Imi aninga wonong pem-
pem la anirukko,” mam.

“Ани imi те daigek ale бага се kariimet
nunga bituekko,

му awuk, ani angamang tuem.

¹⁵ Ani Zion na inang mel suen la
му waru tuek се udagi ме ко
tatopurukko;

ани ко kariimet nungumik mel mena му
na inang nungarikko.

¹⁶ Ani noko priest alo му kariimet те
nunga gia ко marak sokel му
nungarikko,

се noko kariimet amilmil wur ilumonko.

¹⁷ “Се ani David ко gue те king бо nup
biya sokel garagar Zion bitirikko;

се nu му galep бо iwita kani се
lagarukko.

¹⁸ Ani noko kager kari memek му dolara
nungarikko;

bare nu му king nup biya sokel ago
bagarukko.”

Nanimi nangamang suanta bagara ко munan

*(Ilu се temple те nama tarigira
ко wur; David ко wur)*

133 Launuria arerem la numi go-
mang suanta bagara ко mu-
nan му

mel ningo се yawarakala nunguningkiri!

² Munan umu oil yawara бо Aaron
mone те warman се palengam kapa
somone те,

се kapa ко guang norogen dogotak те му
kau tam, wore iwita.

³ Се akingtala baras nuwi kusat yawara
duruk Hermon те се duruk Zion awote
kaposo wore iwita.

Му awuk, munan yawara umu ningi,

Yawe ко marak ningo ко kariimet
nungarso, се те pempem ningo la бага
lagamonko.

[§]132:6 Israel alo Kaem ко gomang ме икиман але Philistia alo nongorak kager ко namaman, се tom umu те Philistia alo Kunup Laili му iluman. Udagi те aking Israel nungarman, bare wonong suen biya те geraga laga asele Kiriath Jearim wonong те ilak taiman се 20 yia му те bagaram. Umu те David Kunup му giam karogo Jerusalem tairam: 1 Samuel 4:1 nama 6:16.

**Ana Yawe ko ura kariimet
alo noko nup patawunakko**

(Ilu se temple te nama tarigira ko wur)

134 Nina Yawe ko ura kari alo,
tirom suen biya noko tem-
ple ningi ura betesan, mu nup
patawuralako.

²Nina noko kuwim laili mu ningi
nigiting patatuwural ale nup
patawuralako!

³Se Yawe nu taiti se ali kiwolaram mu
Zion baga se marak ningarukko.

Kaem te nup patawura ko wur

135 Yawe ko nup patawuralako!
Nina nup biya tualako!

Nina noko ura kari alo,

²noko temple ningi ura betesan mu se,
sikina noko galung laili nunguningkiri
mu ningi ura betesan mu
karogotala,

noko nup biya patawuralako!

³Yawe nup patawuralako, mu awuk, nu
Kaem ningo;

wur te nup biya patawuralako, mu awuk,
nu ningo pempem la.

⁴Yawe Israel atumukiram ale noko ma
balam,

Jacob mu noko mel ningo yawara.

⁵Ani ikisam anananga Kaem mu ko sokel
aora garagar nup biya,
nu kaem suen la nunga kiaram.

⁶Yawe kota ko gomang te la anapeya
mel bitirukko mu beteso se arataso,
taiti gomang te, ali imi te, gagi ningi, se
gagi nukum du biya mu te.

⁷Nu taiti nuwi beteso se basuso;
nu pure nikim tuwik ago beteso,
ale marir beteso se arataso.

⁸Nu Egypt nunga kuriang gira bilangara
mu nunga moram se kua sapaman,

kariimet ko gue te, se buruk kausik ko
gue te koma suanta.

⁹O Egypt, nu noko kausa se kiwem
bibiya nika ningi beteram,
nika Pharaoh se ko ura kari nungumik te
beteram.**

¹⁰Nu sor suen biya nunga maguwuram,
ale nunga king sokel karogo mu nunga
moram se kueman:

¹¹King Sihon, sor Amor mu nunga king
mu se,
sor Bashan mu nunga king Og se,
sor Canaan ko king suen la, kua sapa-
man.††

¹²Ale nu nunga ali bataguru tam ale
noko kariimet nunga ali ko nungaram,
noko kariimet Israel nunga ali ko ma
balam.

¹³O Yawe, nika nip mu butata pempem
anirukko;

kariimet gue luan udagi mu ningi, nika
nip biya butata ani lagarukko.

¹⁴Mu awuk, ni ka kariimet nunga giem
ale bitua ningo te nunga bitarsam,
ale gemang motam nungarsam.

¹⁵Sor saki nunga kaem mu, manga tam
te agi, silver se gold te nunga
nungurman,

kariimet nongota nunga nuguting te
nunga nungurman.

¹⁶Se nuna nuguring ago wore, me te
munakasan,

ale nomotam ago wore, me te loagasan;

¹⁷nuna nodogawa ago wore, me te den
ikisan,

ale nungamuru ago wore, sor siring te
me ikisan.

¹⁸Se arikaya kaem kawel mu nunga
nungurman ale ko nongomang ningi
nunguning aram mu,
kaem kawel mu bagasan uwutatala
bagamonko.

**135:9 Exodus chapters 7 nama 14.

††135:11 Numbers 21:21-35 se Joshua.

¹⁹O Israel kariimet, nina Yawe nup patawuralko;

O Aaron ko gue te ko priest alo, Yawe nup patawuralko.

²⁰O Levi ko gue te ko kariimet, Yawe nup patawuralko;

nina awiriya noko nguangasan, mu noko nup patawuralko.

²¹Yawe ko nup Zion ningi patawuralko; nu Jerusalem bagoso.

Yawe ko nup patawuralko. Nunguning.

**Kaem ko kua nangara mu
kumik menara mena**

136 Ana Yawe amilmil tunakko, mu awuk, nu ningo nunguningkiri.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.††

²Ana Kaem amilmil tunakko, mu awuk, nu kaem kawel suen la nunga kiaram ale nu la Biya.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

³Ana Kari Biya amilmil tunakko, mu awuk, nu kari bibiya suen la nunga kiaram ale nu la Kari Biya.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

⁴Yawe amilmil tunakko. Nu kota kiwem bibiya duap duap beteso.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

⁵Noko ikia te la taiti lilim berteram se aratam.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

⁶Nu ali yu guang awote murakoyam muru berteram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

⁷Nu nikim ko melmasak bibiya nunga berteram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

⁸Worem mu woremkalal nikim tuokko. Noko kua nangara mu

kumik menara mena.

⁹Sige se baras mu tirom nikim tumonko.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁰Yawe amilmil tunakko. Nu Egypt kariimet nunga kuriang gira

bilangara mu nunga moram se kua sapaman.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹¹Nu Egypt alo nunga ningi Israel kariimet nunga giam ale nongorak aratam.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹²Noko kuting sokel aora biya mu te nunga giam.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹³Nu gagi biya Red Sea bataguru ilagala awuram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁴Ale ko kariimet arungu moke sang te namaram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁵Bare Pharaoh ko kager kari karogo mu gagi nunga moa mituwuram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁶Yawe amilmil tunakko. Nu ko kariimet

nunga giam ale nu giri giri nongorak sor merang garagarayam mu ningi aolak ilukaso.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

††136:1 Kariimet motam ilagala sanamaman ale wur ilu karogo nama taikasan ale Kaem nup patawuralko.

¹⁷ Nu sor saki ko king sokel garagar mu
nunga iram se kapaman.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁸ Nu king nunup bibiya nunga moram
se kueman.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

¹⁹ Sor Amor nunga king Sihon.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²⁰ Se sor Bashan nunga king Og, mu
nunga moram se kueman.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²¹ Nu nunga ali sor mu bataguru noko
kariimet Israel nungaram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²² Se ali umu eng am nungara nunguning
ko kariimet nungaram.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²³ Yawe amilmil tunakko. Nu ana ikup
memek biya ningi kapaman bare nago
ko gomang batagam.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²⁴ Nu kager kari memek alo nuguting te
nanga bataguru tam.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²⁵ Nu kariimet se mel suen la inang
nungarso.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

²⁶ Buta se, ana tom suen biya anananga
Kaem duruk wonong te bagoso mu
amilmil tui se laganakko.

Noko kua nangara mu
kumik menara mena.

Nunguningta.

Nunguningkiri.

**Israel alo sor iwareng
te бага se nunga wonong
Jerusalem ko mokasan**

137 Ana Babylon wonong te yu
norigen te dagiwa se
Zion wonong ko nangamin tuguman ale
ko namononge kapakaso.[¶]

² Se nanga wur kagin ko bawe mu tam
kower te itutuwuman,

³ mu awuk, kari nanga ilu talipaman ale
nangarak nunga sor te taiman mu wur
ilunakko nanga diruwukasan,
ale nanga manarukasan, “Nina Zion ko
wur amilmil bo iluwal se ana ikinakko!”
makasan.

⁴ Bare ana sor iwareng imi te Yawe ko
wur
ningo ngual kasik ilunakko mu me
terong.

⁵ O Jerusalem, ani ni ko ko angamili sapa
namaruk mu,
agiting sengam mu magaruk se ani bawe
te me morikko.

⁶ O Jerusalem, ni aninga mel gira, ani ni
ko ko amilmil kelaga lagasam;
se ani ni ko ko angamili saparuk mu,
agiring am sisirokko.

⁷ O Yawe, munan memek Edom
kariimet,

tom Jerusalem te dagulam se beteman,
mu me ko kamili saparukko;

nuna aikasan balukasan, “Wonong
sumu am menawuralko!” makasan.
“Kawam digo bo me bagarukko.”

⁸ Babylon, ni iwita ikiko, ni ikup
arikkowo!

Kari awiriya munan memek ni ana
nangimik te betere mu ko koma beteso
mu,
kari umu amilmil kelagukko.

⁹ Kari umu nika kuriang nunga giok ale

[¶]**137:1** Wur imi ko duap iwita: Yia tom 586 B.C. mu te Babylon alo Jerusalem parusuwuman maguwuman ale kariimet talipara ningi nongorak Babylon namaman. Se Edom kariimet alo tom mu te ninguru amilmilaman.

am manga awote nunga waruk se kua
paranga namamonko.

**Kari bo gomang motam lilim
la te Kaem nup patawuso**

(David ko wur)

138 O Yawe, ani angamang mo-
tam lilim la te amilmilarik ale
nip patawurikko;

kaem kawel alo nongoma te ta wore,
nika amilmil wur iluwekko.

²Ani angama motam nika temple laili
mu

tuek ale, nika kua nangara se diram la
karo tua ko kiwem mu ko,

abugura kulukek ale nip patawurikko.

Mu awuk, ni ka nip se ka den mu ko sinar
tasam,

se mel suen biya nunga kia saparam ale
kualala biya bagoso.

³Ani ka aurem se ni agiring iluwem;
ni sangam aisem se angamang sokel ago
bagasam.

⁴O Yawe, ali imi ko king suen la nika
den ikimon ale nip patawumonko.

⁵Nuna nika munan ningo ko
amilmilamon ale wur ilu se nip
patawumonko,

mu awuk, ni nip biya nikim garagar.

⁶Yawe kualala biya nup ago бага se ta
wore, nu nunumi ago kapara alo mu
nunga bitarso;

bare nu nunumi patawura alo mu non-
gorak kaposo.

⁷Ani ikup yaman duap duap agate taiso
ta wore, ni aninga sangorsam;
kager kari memek alo agarak betesan ta
wore, ni ka kiting sokel ago mu te aninga
bataguru tasam.

⁸O Yawe, ani ko ikiem nunguningkiri
mu ni keta aninga atumu sangaruko;
nika gemang kua aisa mu kumik menara
mena.

Buta se ni me aga bitarko,
mu awuk, ani nika kiting kiwol.

Kaem ana suen la nanga ari iki saposo

(David ko wur)

139 O Yawe, ni aninga angamang
ari saperem ale ninguru aga
ikisam.

²Ani dagisam agi barasasam mu ni am
ko iki sapasam;

ani awar ta bagasam agi wore ni aninga
ikia am ari sapasam.

³Ni aninga namara taira bagara aolak
mu am ari ko iki sapasam.

⁴O Yawe, den ani agiring te aratukko,
mu ni girisam ikiwasam se ani
balsam.

⁵Ni ani amake ko, abiring ko, se abeta
koma singsang bagasam,
ale ka kiting te aga iramursam.

⁶Ni ani ninguru aga iki sapasam mu
aningate mel aromemek,
se ani ko iki saparikko me terong.

⁷Awiri nika Bur ko motam ko yumura
ikiso?

Ani aparete nagu namarik ale ni motam
ko yumurekko?

⁸Ani taiti gomang te ta nama yumurek,
bare ni mu te bagasam;

aking gagi naung du biya ningi nama yu-
murek ta, wore ni mu te bagasam
tala.

⁹Se ani binga nama worem bausa te,
se nama gagi biya dun sang te ta wore,

¹⁰nika kiting te am aga ilu se aga kiti
guruguwasam.

¹¹Ani ta balik, "Nikinang menaruk se
tiromorom aga lautok ale aga ira
kaluwurokko," ma balik ta wore,

¹²tiromorom mu nika motam te am
nikim

la, mu awuk, tirom se kowarkalal mu
nika motam te am koma suanta.

¹³Ni aninga angimik nuamur suen la
nungem,

ni ani ayam tuagu ningi la aga nungem
burangerem.

¹⁴ Se ni aninga nungem mu am duap bo,
se ani ka nip patawusam;
ani ninguru ikisam, nika ura suen la bita
saperem mu ko balu kutuwurekko me
terong.

¹⁵ Tom ani aga ayam tuagu ningi yumura
la lagawakasam,
mu ni aninga angimik lilim mu ari ko
ikiwakasam.

¹⁶ Tom ani me bilangerem, am gue te
bagerem la, ni aga ikiem,
ale aga marak bagara tom mu bataguru
beterem.

¹⁷ O Kaem, nika ikia ani ago ko mu ulal
biya se ani awuk ko iki saparikko?^{§§}
Nika ikia suen biya nunguningkiri,

¹⁸ se saun iwita, ani kau saparikko me
terong;
ani taga anirek ale barasik, wore ni ani
agarak am butata baga lagasam.

¹⁹ O Kaem, aninga angamang ni kariimet
memek nunga moar se kuemonko!
Nina kari nigiting gue ago, tagi talko!

²⁰ Nuna nika nip balu maguwusan,
ale den memek memek ni ko ko balsam.

²¹ O Yawe, arikaya ni me ka kuesan, mu
ani betela me nunga kuesam;
se arikaya ni kerak barimasan, mu ani
nunga angamang ninguru magoso.

²² Ani me nunga kuesam nunguningkiri,
ale kari memek ko nungarkasam.

²³ O Kaem, ni aninga angamang motam
ari gurugu ale aga ikia suen la ari ikiko.

²⁴ Ale memek mu menawur ale pempem
la ningo bagara ko lage te aga bitarko.

**Kaem ko saonga se
ko bitua ningo ko guranek**

(David ko wur)

140

O Yawe, ni kari memek alo
nuguting te aga bataguru
toko!

Aga bitaru se kager ko kari memek me
aga bita maguwumonko!

² Nuna pempem nongomang ningi ikia
memek betemonko iki gurugu lagasan.
Ale ngual ngual kager patawusan.

³ Nunga nungamili nuguring mu mot
memek ko wore toroman,
mot urer ko kuating memek iwita mu
nunga nungamili kopa te aniso.

⁴ O Yawe, aga sinar to se kari memek alo
me aga momon maguwumonko;
aga bitaru se kager daong ko kari alo aga
sapamon se dagulekko balman mu
uwuta me betemonko.

⁵ Nunumi patawura ko kari alo mu
ani aga ilumonko dagarok bo kira
beteman;
nuna dagarok ko mayang lage ani te na-
marikko mu te kira karogo nama tai
beteman.

⁶ O Yawe, ani ni ko ko balsam, ni aninga
Kaem masam.

Aga sangaruko niara kete betesam ewere
degewa gurugu ale ikiko.

⁷ O Yawe, ni keta suanta ni Kaem, ni aga
Bataguru Tata aora;
ni kager ko tom ningi mu aninga karem
yawara.

⁸ Ni memek bitawara alo mu nunga ikia
memek mu me motam la arikko;
nunga ikia memek kaloman wore nun-
guning kaparuk se nunumi patawu-
mon bore ko, maguwurko.

⁹ Kager kari memek alo aga laturman
agarak bagasan mu, motam la nungarki-
wer se me aga kiamonko;
bare ikup ani angimik te betemonko
balman mu giris palaguk ale nongota
nunga maguwurokko.

¹⁰ Tama kaok kaniwara wore nungumik
kuali waru ale tama ningi nunga
waruko;
mutim du biya mu ningi nunga waru se

^{§§} **139:17** NIV ko bala bo mu Waskia den te aniso iwita aniso: “How amazing are your thoughts concerning me, God.”

kapamon ale udagi me pila basumonko!

¹¹ Kawel kari memek alo umu ali imi te kuring bo me ta nungaruko;

kager daong ko kari memek alo mu ikup memek nunga irok se memek tamonko.

¹² O Yawe, ani ko ikisam ni kariimet nungumik mel mena mu nunga bitarsam,

ale kituwura guat alo mu munan ningo diram la nongote betesam.

¹³ Nunguningta, kariimet ningo dirkiriya mu nika nip biya amilmil tui se

diram la ni kema te bagamonko.

Kaem nanga sanguk se kiwem memek kianakko ko guranek

(David ko wur)

141 O Yawe, ani nika arusam; tairate agate tairko.

Tom ani ka aurik mu, agiring ikiko.

² Aninga guranek mu mel yawara bo ko tama bur siring yawara iwita toko; aninga agiting kanuwa mu, tirom bainga ko tama bita kisa iwita.

³ O Yawe, aninga agiring ko sinar to se agiring angamili te den memek bo me ta aratukko.

⁴ Ni agarkiwer se ikia memek bo aninga angamang motam me tagirok, agi kilek memek betera ko kariimet alo nongorak munan memek bitirik ale nunga nam giam ningi me nongorak daigekko.

⁵ Kakirip ningo dirkiriya mu aga memek ko bu am aisukko, mu kiwem ningo agate beteso; nu am ining aisukko; mu aga dingumuso.

Ani kiwem imi ko me ta angamang iku- woso, mu awuk,

ani kariimet memek alo mu nunga memek koma kaola ko guranek bita lagasam.

⁶ Se memek alo umu nunga kari supuling mu garap te nunga warmon se kapamon, umu te asele

nunga kariimet nunga ikia sinar aruk se balmon, “Kari mu ko den umu nunguningta nunguningkiri,” mamonko.

⁷ Ale balmon, “Nononga nosokelel mu manga papak mam ale parasaram bilik bilik kaparam iwita kuera mutim duap te sor iram,” mamonko.

⁸ O Yawe, ni keta suanta ni Kaem, ani ni kete la loaga lagasam; ni aninga yumura kuwim, se ani nika ningi yumusam;

ni aga bita to se me kua namarikko.

⁹ Ni aga sangaru se bawang bo ago ko kereman mu me aga kutirokko, nunga dagarok kereman mu ningi me so- rarikko tala.

¹⁰ Bare memek bitawara alo mu nunga ngual awur se nongota nunga dagarok nunga taliparukko,

se ani mu yawarakala la nunga kia ka- parik ale ningo la bagarikko.

Kari ikup ago se Kaem nu sangukko aru wosengam

(David Adullam manga gogong ningi yumuwa se den imi batogam)

142 Ani Yawe kote niasam, nu go- mang aisuk ale aga sangukko arusam.

² Ani angamang ikup mu suen la nu manorsam se ikiso.

³ O Yawe, tom ani angamang motam sokel

menaso, mu ni keta aninga saonga ko lage mu ko ikisam.

Tuang ani te aolak ilusam mu dagarok bo kaluwura la te kira beteman.

⁴ Ni aninga abeta koma sing sang te loager ale arikko,

kariimet bo aga sangukko mena; ani kuwim bo ta te yumurekko mu mena, kariimet bo ta ani ago ko me negeso.

⁵ O Yawe, ani ni kete niasam, ale balsam,
 “Ni mu aninga yumura kuwim,
 se tom ani ali imi te marak бага se mu,
 ni aninga mel ningo se gira nungun-
 ingkiri,” ma balsam.

⁶ Se degewa gurugu ale aninga niara
 ikiko;
 ani aeman sisi kaparam.
 Kari ikup aisisan mu nuguting te aga
 sangaru toko, mu awuk, ani nunga
 kiarikko me terong.

⁷ Se ikup ewere ko talipara ningi aga
 sangaru to se ani nika nip patawurikko.
 Nika ningo mu aninga te bitar se
 kariimet ningo diram bitawara mu arigi-
 mon ale tai agarak
 ilu biguwumon ale nip patawumonko.

**Ikup memek biya ningi бага se
 Kaem ko saonga ko guranek**

(David ko wur)

143 O Yawe, degewa gurugu ale
 aninga aira ikiko;
 nika kiwem mu diram nunguningkiri se
 ni den nunguning balsam;
 buta se tai aga sangaruko.

² Ni aninga munan me tuatir ilupko,
 mu awuk, kariimet bo ta diram nika
 metam te me bagoso.

³ Kari ani agarak bitawara mu aga
 iluwam
 ale aga menawu ali karogo aga beteram;
 ale tiromorom ningi aga saparam se
 kariimet kua namakoyam iwita
 bagasam.

⁴ Buta se aninga adera angimik sokel
 menaram,
 ale angamang motam ningi yukuwa
 saparam.

⁵ Ani ulengkala, tom namaram wore ko
 angamin tugusam;
 ani nika ura suen la wore ko iki gurugu
 lagasam, ale nika kiting kiwol suen la
 nungem mu ko, ari ikisam.

⁶ Ani guranek te agiting kanusam ale ni
 kete niasam;
 ali marakam ale yu ko tukunangaso
 iwita,
 ani ni ko ko niawasam.

⁷ O Yawe, tairate agiring ilupko;
 aninga adera angimik sail menaram.
 Ni kema motam ani ago ko me
 kaluwurko;

buta bitar mu ani kua iwi namara iwita
 bagarikko.

⁸ Turomola pempem nika kua ani aisa,
 kumik menara mena mu, aga
 kasuruko,
 mu awuk, ani ni kete la loaga lagasam.

Ani aguwaya namarikko wore, ko lage
 aga kasuruko,
 mu awuk, aninga adera angimik mu ni
 kete la sokel taso.

⁹ O Yawe, aninga kager kari alo nuguting
 te aga bataguru toko,
 ale ni keta aninga karem iwita aga
 kaluwurko.

¹⁰ Ni aninga Kaem, nika kiwem aga ka-
 suru se ani karo tuekko;
 se nika Bur Ningo lage diram aga kausok
 ale sor wolong te agarak aolak iluwokko.

¹¹ O Yawe, keta ka nip ko ningo mu ko,
 aga sangaru toko;
 ni ningo dirkiriya se ikup ningi aga
 bataguru toko.

¹² Nika kua aisa mu wetang sapar ale
 memek alo mu nunga menawur se sor
 kutek maukko;
 suen la nunga maguwu saparko,
 mu awuk, ani nika ura kari.

Kaem ko kiwem mu am ningo la

(David ko wur)

144 Ani Yawe nup patawurikko,
 nu aninga Manga Aora;
 nu ani kager ko munan aga kasurso,
 ale kager biya ningi namarikko aga nun-
 gurso burangoso.

² Nu aninga kua aisa ko Kaem, se aninga manga gek am;
 nu aninga Sangam, se nu tala aninga Bataguru Tata Kari;
 nu aninga karem, ani nu kararasam.

Nu sor saki ko kariimet arungu tai ani abowa tuguso.

³ O Yawe, ana ali kariimet mu, anape mel nunguningkiri se ni ninguru nunga sinar to lagasam?

Ana ali kariimet yam ko gue, wore ni ninguru gemang nangaru lagasam.

⁴ Ana ali kariimet mu marir pus maso ale mena namoso iwita;

anananga marak bagara ko tom mu tamarum iwita, tom tukunangta baga mena namoso iwitatata.

⁵ O Yawe, ni taiti gomang kaguru ale tai kaparko; duruk nunga kau to se tama bur barasukko.

⁶ Pure nikim bitar se kaparuk se kager kari memek nunga parusuwurko; nika gatu mare te nunga karo se nagumonko.

⁷ Kualala kiting garuku se tai kaparuk se aninga bataguru to ale aga sangaruko; yu lom bibiya ewere ningi se, sor iwareng ko kariimet nuguting te aga bataguru toko.

⁸ Nononga nuguring mu den kawel ago terong mam,

se nunga nungamili mu guruga patawura karogo tala.

⁹ O Kaem, ani wur bo iru ilu kisekko; ani aga gita kolarik ale wur ilu kisekko.

¹⁰ Ni king nunga sangorsam se nuna kager te marirasan ko Kaem;

se ani nika ura kari David, baenat kore memek wore ningi aga bataguru taem.

¹¹ Buta se sor iwareng ko kari nuguting te aga bataguru to ale aga sangaruko!

Nononga nuguring mu den kawel ago terong mam,

se nunga nungamili mu guruga patawura karogo tala.

¹² Nanga sangaru se anananga kuriang kari nunga kulak te la mu, tam bisek ali welang te aragoso iwita aragamonko; se nanga nanawusari mu, king ko kawam

biya ko ngatalek bibiya kiwol karogo aora biya iwita bagamonko.

¹³ Nanga ningam mu inang duap duap karogo terong ma saparukko;

se nanga sipsip mu kuriang ninguru ilumon se kaparuk ale ninguru sor to saparukko;

¹⁴ Se nanga bulmakau mu, suen la kuriang

nutagu ningi karogo yukuwa sapamonko.

Se udagi kager memek por kuluka ale utu nagura mu menaruk,

se nanga talipara ale sor iwareng te nangarak namara mu bo ago me aniruk, se wonong tuagu ningi yaman ko niara kikira mu mena namarukko.

¹⁵ Kariimet marak uwuta nungumik te kaposu mu amilmilamonko;

kariimet awiriya Yawe mu nononga Kaem, mu amilmilamonko.

Kaem ko nup biya se ko kiwem ningo ko amilmil wur

(David ko wur)

145 Ani nip biya ko balu pagikko, ni aninga Kaem se aga King; ani pempem la butata nip patawu se lagarikko.

² Kowarkalal pempem la ani nip patawurik

ale ka nip pempem la butata gi patawu se lagarikko.

³ Yawe mu ko nup biya, se nup patawu-san mu am diram;

noko nup biya mu ko iki kutuwura ko mu me terong.

⁴ O Kaem, kuriang gue aita mu, aking kuriang gue bo udagi mu, nika ura bibiya betere mu nunga manarmonko;

nika kiwem bibiya duap duap mu ko nunga manaru gurugumonko.

⁵ Nuna nika nikim sokel garagar se nip biya mu ko balmon, se ani mu nika kiwem mu ko ikia to se lagarikko.

⁶ Kariimet nika ura sokel garagar ago betere mu ko balmon, se ani mu ni mel bibiya betere mu ko balu pagikko.

⁷ Nuna nika ningo suen biya mu ko amilmilamon ale wur amilmil ilumon, ale nika munan ningo diram la mu ko amilmil kelagamonko.

⁸ Yawe mu gomang lila se gomang bataga ko Kaem; nu gomang tairate me magoso, se nu bo ko kua tuata ko munan karogo terong mam.

⁹ Yawe kariimet suen la nongorak ningo; nu mel suen la nungam mu ko gomang bataga karogo.

¹⁰ O Yawe, ni buruk kausik mel gotektek suen la nunga nungem se nama taiwasan, mu nika nip patawumonko; nika kariimet mu suen la amilmil kisimonko.

¹¹ Nuna nika kingdom nikim garagar mu ko balmon, ale nika sokel garagar mu ko munakamon,

¹² se kariimet suen la nika kiwem sokel ago bibiya betere mu ko ikimon, ale ka kingdom nikim ago yawarakala mu ko ikimonko.

¹³ Nika king ko bagara mu kumik menara mena, se ni king ko tom pempem baga lagerko.

Yawe mu noko den kaolam mu diram la karo saposi, ale ko kiwem suen la mu gomang lila te beteso.

¹⁴ Nu awiriya ikup ningi bagoso mu sangarso; nu awiriya dagulam mu patawuso se sanamoso.

¹⁵ Melmasak suen la marak bagasan mu amilmil te nikate loagasan; ale inang ko kuesan mu ni inang nungarsam.

¹⁶ Ni kiting ulaluwasam, ale kariimet mel i ko tukunangasan mu nungarsam.

¹⁷ Yawe mel suen la beteso mu ningo se diram la beteso; nu kiwem suen la mu gomang lila te la beteso.

¹⁸ Awiriya saonga ko nu arusan, nuna nongomang ningi nunguning te nu arusan, mu nu nongorak pingi bagoso.

¹⁹ Nu awiriya noko bowa ningi bagasan, mu mel bo ko tukunangasan mu nungarso;

nu nunga niara ikiso ale nunga sangarso.

²⁰ Nu kariimet nu ko kuesan mu nunga bitarso;

bare kariimet memek bitawara mu nunga maguwurikko.

²¹ Ani pempem la Yawe nup patawurikko.

Se melmasak suen la marak bagasan mu noko nup laili butata pempem patawu se lagamonko.

Yawe te la ira sanami se laganakko

146 Ani Yawe nup patawurikko! Ani angamang motam lilim la te nup patawurikko.

² Aninga bagara tom lilim la te Yawe nup patawurikko;

aninga amotam loagawara ko tom imi lilim la te, Kaem ko wur ilu se nup patawu se lagarikko.

³ Nina ali imi ko kari supuling nongote me ira sanamaralko; ali kari bo ta me ninga sangukko.

⁴ Mu awuk, tom nuna nodora arataso, mu

nuna nungumik guang ali ningi namoso; ale nunga ikia betemonko den nungurman mu mena namoso.

⁵Bare kariimet Jacob ko Kaem mu nunga
saonga bagoso, mu amilmilamonko;
nuna Yawe, nononga Kaem, mu kote la
loaga lagasan.

⁶Nu taiti se ali, se gagi se mel suen la
nunga ningi nungam,
ale tom suen biya ko kiwol umu diram
la iki karo tui lagoso.

⁷Nu kariimet kituwura guat alo,
nunga bita maguwusan, mu nunga
sangarso;

ale kariimet na inang ko kuawasan mu
inang nungarso.

Yawe mu kariimet talipara ningi anisan
mu nunga sangarso se aratasan;

⁸se kariimet nomotam sisira mu nomo-
tam pagarso se sor arigisan.

Nu kariimet nongomang bataga te magi
tarawasan mu nunga sangarso,
ale kariimet ningo diram mu nunga
kueso.

⁹Nu kariimet awar taira ale anananga
ningi bagara mu nunga sinar taso,
ale imet gerewa se kuriang marmar mu
agotala nunga sangarso.

Bare nu kariimet memek mu nunga ikia
bitawasan mu menawuso.

¹⁰Yawe butata King ko tom pempem
baga lagoso;

O Zion kariimet, nenenga Kaem butata
pempem baga lagoso.

Se Yawe nup patawuralko! Aleluya!

Kaem Jerusalem bitarso wore ko amilmil wur

147 Yawe ko nup patawunakko!
Anananga Kaem wur te nup
patawura mu kiwem ningo,
noko nup patawura ko kiwem mu
yawarakala se diram!

²Yawe akingtala Jerusalem kuwim
kuwim te kaloso;
nu Israel ko kariimet parasaman sor saki
te bagakasan wore nunga gi bolala
nunga awuso.

³Nu kariimet nongomang motam
parasaram mu nongomang taso,
ale nunga lot gawir kalo nungurso.

⁴Nu baras suen la nunga iki saposo,
ale suan suan nunup awu awu karogo
namaram.

⁵Anananga Kari Biya nup biya, se sokel
garagar;
noko ikia sinar mu kumik ko tom batoga
bo mena.

⁶Yawe mu kariimet nunumi ago kapasan
mu nunga tagi patawuso,
bare kariimet memek bitawara mu
nongorak kapa ali ago nunga beteso.

⁷Yawe wur amilmil ilu tualko;
bawe te yagowom gurugu anananga
Kaem tualko.

⁸Nu taiti nuwi beteso se arataso ale taiti
gomang kaluwuso;
nu tuwik ali lilim tuso se sirsir duruk mo-
tongar te aragoso.

⁹Nu bulmakau na nungarso,
ale inangnang ko gotek na ko niasan mu
na nungarso.

¹⁰Horse ko sokel mu tamatama, bare
umu Kaem gomang motam amilmil me
tuso.

Turan te, kari nuar sokel tamatama mu
ko, Kaem gomang motam me barasoso
tala, mena.

¹¹Bare kariimet noko nguanga se,
noko kua nangara ko munan
nongomang tui se kote loaga lagasan,
mu nu ninguru nunga amilmiloso.

¹²O Jerusalem, ni Yawe nup patawurko;
O Zion, nika Kaem nup patawurko.

¹³Mu awuk, nu nika sor kuring sokel
tuso,
ale nika kariimet nika ningi bagasan, mu
marak sokel nungarso.

¹⁴Nu nika ali ko tom bitarso se terong
aniso,
se inang ningo nuam kisiso se ni karogo
terong masam.

¹⁵Noko den balso se tairate ali imi te tai
kaposo ale nunguning kaposo.

¹⁶Nu tama bur beteso se sor ereso,
ale sor ninguru ipiso ale birigira ningi
taiso, se ali awote sirar ma saposo.

¹⁷Nu tuwik muguri bibiya manga
karakarang iwita mu warso se kaposo.
Se awiri tuwik ipi birigira karogo kaposo
mu te bagarukko terong?

¹⁸Aking nu balso se yu ipiram ale auram
mu palenga yu ko namoso;
nu noko marir guruguso patawuso se yu
palengoso ale naguso.

¹⁹Nu noko munan den mu Israel
nungaram,
noko kiti guruga ko den se noko karo tu-
ata ko den mu ko kariimet umutang
nungaram.

²⁰Bare nu munan imi sor bo ta nongote
me bita arigam, mena;
nuna noko munan den me ko ikisan.
Yawe ko nup patawunakko!

**Mel suen la, duruk te, ali imi te,
Kaem nup patawumonko**

148 O aleluya! Yawe ko nup
patawunakko!

Taiti kuali mel suen la, noko nup
patawuralako!

²Nina ko engel alo duruk wonong
te suen la mu nina ko nup
patawuralako.

³Nina worem sige baras taiti awote
nikim kapawasan, nina ko nup
patawuralako;

baras kaniwasan mu ko nup
patawuralako.

⁴Yu biya kuali, se mel suen la taiti kuali
aniso, mu noko nup patawuralako.

⁵Mel suen la imi mu nuna Yawe ko nup
am patawumonko!

Mu awuk, nu balam se nuna arataman.

⁶Nu balam se tala nunga kuwim kuwim
te sokel ago bagasan;
nu balam se nuna tom suen biya butata
baga gilingisan.

⁷Ali imi te mel suen la Yawe nup
patawumonko!

Wal bibiya se mel suen la gagi du te
anisan mu se,

⁸pure nikim se tuwik samamer, se taiti
nuwi se, daula bibiya
noko kuring karo tusan mu buta noko
nup patawumonko!

⁹Se duruk motongar se duruk bibiya se,
tam nunguning nasan mu se, giarum
ningi ko tam,

¹⁰se buruk kausik tarak inangnang mel,
wonong ko se giarum ningi ko se, mak-
ina gawitiru,

mu suen la noko nup patawumonko!

¹¹Se nina king se, ali lilim la ko kariimet,

¹²se ali sor supuling se kari bibiya,
se imet itiwik se kari kulak,

se kariimet garuk se kuriang gotektek,

¹³mu nina suen la Yawe ko nup
patawuralako!

Nu kota suanta nup biya.

Noko nikim, ko sokel, ko nup biya, mu
ali se taiti kia saparam.

¹⁴Noko kariimet Israel mu noko gomang
motam, se nu sokel nungaram se ko nup
patawusan.

Se Yawe ko nup patawunakko! Aleluya!

**Kaem ko kariimet nunga
ningo beteram ko amilmil**

149 O aleluya! Yawe ko nup
patawuralako!

Wur iru iluwal ale nup patawuralako;
nina ko kariimet biguwural ale ko nup
patawuralako.

²Israel kariimet, Yawe ko amilmilar-
alko, nu nunga nungam;

Zion kariimet, nunga King ko
amilmilaralko.

³Bawe moa se, gita ela se, iru seseka se
nup patawuralako!

⁴Mu awuk, Yawe nina noko kariimet
ninga ninguru amilmiloso;
nu nina ninimi karogo kapaman se nu
ninga sangaru tam.

⁵Nu nenenga ninip biya mu bala iwita

nisipiling tugumam se ninguru
amilmilaralko;
ale tirom anira tom te karogo la amilmil
wur ilu se lagaralko!

⁶ Kaem nup biya tuata mu nina nigiring
te aniruk se,
batir kore wuli kapawara mu nigiting te
iluwal,

⁷ ale te sor saki ko kariimet memek
mu nunga memek koma nunga
maguwuralko;

⁸ ale nunga king se nunga kari bibiya
mayang aora te nunga taliparal,

⁹ ale Kaem ikup aguwaya nunga memek
koma balam mu te nunga beteralko.
Kaem ko gomang motam noko kariimet
nunga mu uwutata.

Aleluya! Yawe nup patawuralko!

Kaem nup patawura ko wur bo

150 O aleluya! Yawe ko nup
patawuralko!

Noko kuwim laili ningi ko nup
patawuralko;
noko sokel taiti gomang te mu ko nup
patawuralko.

² Ura bibiya sokel ago beteram mu ko
nup patawuralko;
noko nup biya kualala biya aniso mu ko
nup patawuralko.

³ Kua sokelel itugu se nup patawuralko;
gita kulele ela se nup patawuralko.

⁴ Tambourine sisuwu se, iru se, nup
patawuralko;
goyak bawe ela se, iru se, nup
patawuralko.

⁵ Kapa bilik moral ale te nup
patawuralko;
moral se ko nirung biyala kaparuk se te
nup patawuralko.

⁶ Melmasak suen la marak bagasan mu
Yawe nup patawuralko!

Aleluya! Yawe Biya nup patawuralko!

PROVERBS

Proverbs ko den mu ikia sinar ko den. Proverbs mu bala suku suku, bare munan duap duap ko nanga ikia sinar awuso, nanga kasurso, ale nanga kiti guruguso, se ana te yawarakala nanimi ago бага se, Yawe bowa ningi la baganakko lage nangarso.

Proverbs ko den imi mu Yawe kote taiso. Se ana ikia sinar mu ago terong baganakko mu lage suanta mu, ana Yawe kuring bowa ningi baganak mu asele ana ikia sinar ko bala ago terong manakko.

Ikia sinar ko den imi suen biya mu Solomon batogam, se saki mu Hezekiah ko kari ilu biguwuman, se chapter ilagala nukum te mu Agur Lemuel ilak batagorman.

Den gira

1 Batoga imi Israel nunga king Solomon, David ko namar, mu ko ikia sinar den ningi aniso.

²Den imi ikia sinar se bagara diram te ningo la bagara ko munan mu ka kausokko;

nika ikia sinar awurok se den ko nunguning du biya mu ko ikiko.

³Ale ikia ago la бага se munan diram la se ningo guyak la te bagerko.

⁴Ale ikia ninguru me sinarara alo* wore nunga kiti gurugok se me ngual kasik bagamonko;

ale kulak itiwik nunga kausok se ikia ago la te bagamonko.

⁵Se ikia sinar ago mu agotala nunga sanguk, nunga kiti gurugok, ale nunga ikia kunasarukko.

⁶Se nuna ikia sinar ko den se den pangan mu ko nunguning ko sinar amon ale ko ikimonko.

⁷Yawe ko kua bowa ningi la bagara ko munan mu ikia sinar te ta ko lage kuring nunguning;

bare nusupuling aora biya alo mu ikia sinar ko den se diram bagara ko den mu mel yam ko betesan.[†]

Kari kulak node iluwa ko den

⁸Aga namar, ni ka niet ko kiti guruga ko den ikiko, ale ka niam ko kausa den me biring tuiko.

⁹Nononga den umu kitigat balayam yawara sipiling te tugu kam, se aking kulolo balayam degetak te tugukoyam anirukko.

¹⁰Se aga namar, kari memek alo gemang kulukurmon mu me arungu kapeterko.

¹¹Nuna balmon, “Nangarak tair se ana namanak yumuwa kari yam bo am monak se kueruk se

¹²am ngual kasik nunga maguwunak silatanak se kua namamon ale nungumik guang lilim ago mutim ningi kapa nagumonko;

¹³se nunga mel ningo ningo ginak ago tai nanga kawam tugunakko;

¹⁴buta se nangarak tair se mel ginak mu pagaru nanimi tunakko,” mamon.

¹⁵Bare aga namar, kari uwuta mu arungak me sorerko,

nika bagara ago kelemek bagerko;

¹⁶mu awuk, nuna kilek memek betemonko me nguangasan, am betesan; ale kari momon se kuerukko mu am guyak la betesan.

¹⁷Ikiko! Inangnang bo karkiwuruk se ni nu te ilupko dagarok bitar, mu te ilup i? Mena!

*1:4 Kariimet ikia ninguru me sinarara alo nunga munan: Proverbs 7:7; 8:5; 9:6; 14:15; 22:3; 27:12. Nuna ikia sinar am tamonko: Proverbs 9:4; 19:25; 21:11.

†1:7 Kariimet nusupuling aora biya alo nunga munan: Proverbs 1:7; 10:14,21; 12:15-16; 13:19; 15:5; 20:3; 24:7; 27:22.

¹⁸Uwutatala, kari uwuta mu ikia mena; se nuna nongota nunga dagarok te sora-monko wore bitawasan.

¹⁹Buta se tere daong nana ko kari alo mu tere daong ko munan te kuemonko.

Ikia Sinar mu imet bo iwita aiwoso

²⁰Ikia Sinar aiwoso;

nu lage tuang suen la te se, kariimet ningi sor suen la te aiwoso;

²¹nu diara guruga kuwim te se, bolala awura kuwim te aiso ale balso:

²²“Nina kariimet ikia aora biya, nina amaru ikia ngualara sowore bita talko? Ale amaru den alel bita lagasan sumu bita talko?

Ale amaru ikia ningo me karo tusan mu karo tualko?

²³Nina aninga den sokel karogo ningarukasam mu iki karo tuman le mu, aninga ikia ningo se aninga den ningo mu ninga kausem le.

²⁴Ani agate tairalko ninga manarukasam, bare nina nibiring aisukasan ale agiring me karo tuikasan.

²⁵Nina aninga sangam den nibiring tuman, ale den sokel ago ninga manarukasam mu nede sisikaso.

²⁶Se ko moke, tom nina ikup arigal ale ngualaral sipiral, mu ani nego ko gusirekko.

²⁷Tom ikup yaman mu daula biya bo iwita ninga iluwok ale ninga sarumurok se ko memek biya ninga irok, mu ani ninga gusirekko.

²⁸“Nina saonga ko aningate airal, bare ani nigiring me iluwekko; nina ani ago ko loagaral, bare me agarkalko.

²⁹Mu awuk, nina ikia ningo me karo tuman, ale Yawe bowa ningi bagaralko me kueman.

³⁰Nina aninga sangam den nibiring

tuman, ale den sokel ago ninga manarukasam mu nede sisikaso.

³¹Buta se ninga betera kaora memek bita

karo lagaman mu ko nunguning kaparuk se gi nalko.

³²Mu awuk, kariimet nunga ikia aora biya

mu nunga ikia memek nunga moruk se kuemonko,

nunga ikia kawel nunga kulok ale nunga maguwurokko.

³³Bare awiriya aninga den ikiok, mu nu ikup yaman bo me taukko, yawarakala bagarukko; ale nu mel bo ta me ko nguangerukko.”

Ikia Sinar karogo bager, mu ningo la lagerko

2 Aga namar, aninga den ka kausem mu ninguru ilukuawur ale gemang motam ningi bitarko.

²Ikia sinar ko den ko de gurugu se, ko ikia ningo ko ninguru iki gurugu se lagerko.

³Nunguningta, ikia yumura kupu se ko nunguning ninguru ikiko nia se,

⁴silver mel ali ningi ko loaga kam, agi manga mel kariimet kaluwu betera se ko loaga kam, loaga lagerko.[‡]

⁵Mu asele ni Yawe ko iki ale, nu bowa ningi bagara ko munan mu ninguru ko ikiko.

⁶Mu awuk, Yawe ikia sinar nangarso; nu kota ikia ningo se ko nunguning ko duap.

⁷Nu ikia sinar ningo umu kariimet munan diram karosan mu nungarso; nu nunga karem bage se,

⁸nunga bagara aolak bitarso ale nunga sangarso.

⁹Aga namar, ni uwuta bitar mu asele ka

[‡]2:4 Ikia sinar kua tua: Proverbs 2; 4:1-9; 8; 9:10; 15:16; 23:23.

ikia sinararuk se ikia ningo diram te la aolak ilu se lagerko.

¹⁰ Se ikia sinar mu gemang motam ningi kapa daigok, se ikia ningo mu kamin te yawarakala anirukko.

¹¹ Sinar la bagara ko munan mu ka bituok

se sinar karogo la aolak ilupko.

¹² Ikia sinar mu ka sanguk se kariimet memek se munak diram me bala alo mu nomolak me karoko.

¹³ Nuna lage diram mu beteman ale tiromorom ningi aolak ilu se,

¹⁴ munan memek betemonko kua gilingisan,

ale munan memek mu ko amilmilasan.

¹⁵ Nuna diram me aolak ilusan, ale nunga munan mu kawel karogo la.

¹⁶ Ikia sinar mu ka kiti gurugok se imet kari ilak diram me bagara mu ko kawel te se ko den welang te me dagulko.

¹⁷ Nu kulak la Kaem koma te ko kari ilak numi kuting iluwam mu mel yam ko beteram, ale ko kari beteram.

¹⁸ Nunguningta, imet umu ilak ko kawam

te yumu namara mu, kuera mutim ningi aolak ilu nama kam.

¹⁹ Kari awiriya imet mu ilak yumu namasan mu, udagi bagara ningo ko lage te me pila tai gilingisan.

²⁰ Buta se ni kari ningo diram alo mu nunga nomolak karo ale lage diram la mu te bagerko.

²¹ Mu awuk, kari munan ningo diram karo

tusan, mu ali imi te bagamonko.

²² Bare kari munan memek betesan mu ningam ningi sum memek bila warsan iwitatala, Kaem nunga bila warukko.

Ikia Sinar mu daiga bagara yawara kisokko

3 Aga namar, ani munan den ka kausem

mu pempem kamin te anirukko.

² Se ni karo tui mu ni ali imi te kam maiya

biya yawarakala lila karogo bagerko.

³ Saki alo kua nungaru se, ningo la nongorak diram la bagara ko munan mu ilukuawurko;

kulolo yawara iwita degetak tugum ale gemang motam ningi bitarko.

⁴ Ni uwuta bitar mu Kaem gomang motam kisok,

se ali imi te betela kariimet agotala nika kuemon se ni nip yawara toko.

⁵ Gemang motam lilim la Yawe te ira sanamirko, keta ka ikia te me ira sanamirko;

⁶ munan suen la te mu nu giruwur se nu ka lage suen la dingumurokko.

⁷ Keta nimi ikia sinar ago ma me baluko;^f munan memek biring tui ale Yawe kuring bowa ningi la bagerko.

⁸ Se munan umu ka kimik lilim ko ikes menawurok ale kimik sokel tuokko.

⁹ Yawe manga mel ningo ningo kisam mu te nup biya tui se,

ka inang ningo sang gi ale ago tuiko.

¹⁰ Munan umu te ka na inang te bolala awura ko kuwim mu na inang karogo terong mauk,

se ka waen mu biya tala kuring aratuk ale kaparukko.

¹¹ Aga namar, Yawe ni te giris meko kiwem bo bu iwita kisok, agi den aora bo ka manuk,

mu me ko gemang dagulok se biring tuiko, am iki karo tuiko,

¹² mu awuk, Yawe ko kariimet nunga kueso mu bu nungarso,

^f3:7 Nanimi patawura ko munan: Proverbs 3:7; 6:17; 11:2; 13:10; 15:25; 16:18-19; 18:12; 21:4,24; 27:2; 29:1,23; 30:13,32.

kari namar ko kua nanuguso ale nukum tagiso iwita.

¹³ Kari awiriya ikia sinar kupuso ale arigiso, ale ko nunguning ko ari ikiso, mu amilmilarukko.

¹⁴ Mu awuk, ikia sinar mu silver se gold kiaran, se ko manga motam mu kalel biya.

¹⁵ Ikia sinar mu manga diamond nunga diara koma mu am kia saparam; se anapeya mel ni ninguru ko kua lagasam mu ikia sinar mu nunga kia saparam tala.

¹⁶ Marak tom maiya biya bagara mu noko kuting sengam te aniso, se nup biya se mel ningo ningo ago bagara ko munan mu noko kuting ngas mu te aniso.[§]

¹⁷ Ikia sinar ko munan mu am ningo la suen biya, se ko bagara aolak lila ago se yawarakala.

¹⁸ Ikia sinar mu tam bo marak nangarso wore turan; awiriya ilukuawuso mu marak amilmil ago la bagarukko.

¹⁹ Ikia sinar umu te Yawe ali imi nungam, ale ikia sinar ko nunguning mu te taiti gomang lilim beteram.

²⁰ Ale noko ikia biya mu te yu ali ningi basu arataso, se yu taiti nuwi ningi mu tuwik ko kaposo.

²¹ Aga namar, ikia sinar ko munan suen la mu ninguru ilukuawur ale kamili me ta saparukko.

²² Munan umu ni daiga bagara ningo kisok, ale kulolo yawara bo degetak te iwita anirukko.

²³ Se ni apalagaya namar mu ningo la lagerko;

²⁴ ale ka anira kuwim te taga anir,

mu mel bo ko me nguangerko, yawarakala anirko.

²⁵ Ikup tairatela arataso mu ko me nguangerko, ale kariimet memek alo ikup arigisan mu ni me ko nguangerko.

²⁶ Mu awuk, Yawe ni kerak pingi бага se ka bituok se me dagulko.

²⁷ Awiriya mel ko tukunangaruk se ni karogo bager, mu ni nu am sangaruko.

²⁸ Ni mel ago agi mu, nu manaru ale “Ukirok se asele kisekko,” ma me manaruko.

²⁹ Nika singsang kerak bagasan mu ni yumura la lage memek te me nunga bitarko, mu awuk, nuna ni me ka iki paguwusan.

³⁰ Kari bo am ipi den te me atumko; nu memek bo ni kimik te me beteram.

³¹ Ni kari daong alis te melmasak gisan mu arik ale nomolak umu me karoko,

³² mu awuk, Yawe kariimet memek nunga bagara aolak memek mu nunga biriruwuso nunguningkiri;

bare nu kariimet nunga bagara aolak diram mu noko tiran yawara ko nunga beteso.

³³ Yawe ko gomang memek mu kariimet munan memek betesan mu nunga kawam digo lilim awote kaposo; bare noko marak ningo mu kariimet munan diram betesan mu nunga kawam digo lilim ningi kaposo.

³⁴ Nu suwik sapara ko den bala ko kariimet alo mu nu aguwaya nungumik te bitirukko mu nukote ikup bo iwita mena;

bare kua kapara ko kariimet alo mu nu gomang nangarso ale nunga sangarso.

³⁵ Awiriya ikia sinar ago mu nup biya taukko;

[§]3:16 Hebrew alo nunga bala te mu ikia sinar mu imet bo iwita te balsan: Proverbs 8 se 9.

bare nusupuling aora biya alo mu dolomonko.

Ikia Sinar mu mel gira nunguningkiri

4 Aga namarari alo, kiti guruga den ani

nenenga nenet balsam imi ikial ale ko nunguning talko.

² Den ani nunga manorsam mu nunguningta, se ningamili me saparukko.

³ Ani gotektir la aga ayam ninguru aga kuakaso; ani aga ait ayam nongorak bagakasam,

⁴ se aga ait iwita aga manarukaso:

“Den ka manorsam imi gemang motam lilim ningi bitar ale ilukuawur, ale karo tui mu ni terong la bagerko.

⁵ Ikia sinar ilukuawur ale sinar la lagerko; aninga den kamili me saparuk se lage kigilik me karoko.

⁶ Ni ikia sinar me biring tuiko; kua tui se nu ka bituok ale ka sinar taukko.

⁷ Mu awuk, ikia sinar mu mel biya nunguningkiri;

ka melmasak suen la ira kutuwur ale kupu ale to ale ko sinarerko.

⁸ Ikia sinar ko kuar se nup biya kisokko, to ale ilukuawur se nip ningo kisokko.

⁹ Nu mel yawara, kitigat balayam iwita, sipiling te bitirukko.”

¹⁰ Aga namar, aninga den iki ale karo tui ale te tom maiya biya ali imi te bagerko.

¹¹ Ani ikia sinar ko munan ka kasursam, ale lage ningo te ka betesam;

¹² se te aolak ilup mu mel bo siwik me siruwurok, se nagur mu mel bo me ka taliparukko.

¹³ Ni kiti guruga ko den imi ilukuawur ale ko sinar to, se daiga bagara ningo kisokko.

¹⁴ Ni kari memek nunga nomolak me karo tui, ale munan betesan mu ni me bitarko.

¹⁵ Ni lage umu kia kapar ale me te aolak ilupko;

bita to ale lage bo kigilik te namarko.

¹⁶ Kari memek alo mu memek bo me betemon mu, me ta taga animon ale nonoman sapamonko;

kari bo memek te betemon mu asele, taga animon ale animonko.

¹⁷ Nuna munan memek mu inang nokoyam nasan,

ale kager daong mu yu nokoyam nasan.

¹⁸ Munan ningo diram kaora ko kariimet alo nunga bagara aolak mu, worem turomola basuso ale nikim kaposo, nama kowarkalal eng am nikim biyala kaposo iwitata.

¹⁹ Bare munan memek kaora ko kariimet alo nunga bagara aolak mu, sor tiromorom biya ningi бага kam; se mel bo nunga taliparuk mu awuk ko ari ikimonko? Mena.

²⁰ Aga namar, degewa tagir ale den balsam mu ninguru ikiko.

²¹ Ale gemang motam ningi bitar ale ninguru ilukuawurko.

²² Mu awuk, ni umu te bagara aolak ningo

arik, se nika kimik lilim ko kuera ikes mu menawurokko.

²³ Mel gira nunguningkiri mu ni ka gemang motam ko sinar toko; mu awuk, borta nika bagara aolak suen la kiti guruguwoso.

²⁴ Ni den kawel me ta baluko; ale den memek kiring te me aratukko.

²⁵ Lage te namasam mu la arikuawu se ngual ngual me loagerko.

²⁶ Tuang te aolak ilupko mu ko ninguru iki gurugu ale ningo mu la karo ale,

²⁷ bola pala me nama tairko; kilek memek suen la biring tuiko.

Saman katagot ko sinar den

5 Aga namar, ikia sinar ko den balsam ewere ikiko, degewa gurugu ale ko sinarerko,

²mu te ni sinar ago la бага se, kiring te ikia ningo ko den pempem aratukko.

³Mu awuk, lage luan imet ko munak mu yaman nuam se welang karogo,

⁴bare noko munak karo tuata mu, nukum te mel bo kiti seselak ago nana iwita,

agi batir kore wuli koma sing sang ago ka moa kam.

⁵Munan nu karowoso mu mutim ningi kua namara ko munan.

⁶Nu bagara aolак ningo ko ikia me taso; noko aolак daeldel mu nu kota me ko ikiso.

⁷Aga namar, ikiko; ani den ka manor-sam mu betegen ko me bitarko.

⁸Imet uwuta ko kawam kuringi me namar, agi kumik duap te me dagiko.

⁹Ni uwuta bitar mu ka mel ningo ningo waru saparko;

ale nongomang magara ko kariimet nuguting te tom maiya biya maga kuena lagerko.

¹⁰Se ka mel ningo ningo mu kariimet iwareng no maguwumonko;

se ka ura kowar mu kari bo kigilik ko kawam tugumokko.

¹¹Se kuera memek ka iluwok se kimik sokelel wetang te aratuk se kuera ko tom ka irok se nia kika lagerko.

¹²Ale keta nimi manaru ale balu,

“Ani agata den ningo te ningo la bagarikko aga kasurukasan wore me karo tuem;

¹³aga kausa se kiti guruga kari alo nuguring me karo nungarem.

¹⁴Buta se aítak ani kariimet biya nomotam te dola magawasam,” meko.

¹⁵Ni ka yu kuting ni keta te yu nasam uwutatala, ni ka niwus kota diram ilak bagerko.

¹⁶Ka yu kuting mu anape ko gi ale karogo nama ngual ngual waru karogo gerageko?

¹⁷Yu kuting mu nika, se nika diram, bo iwareng ilak me nimi tui noko.

¹⁸Ni ka imet ilak kulak te la ninimi giman

mu ko amilmiler, se nu neman taukko.

¹⁹Nika niwus mu nika yawara, se mel balayam ningo bo iwita;

nu nika kueso, se ni nu ko kuar se nu neman taukko.

²⁰Se aga namar, ni anape ko kari bo ko imet kowom karo se lagerko?

Ale anape ko lage luan imet nika imet iwita ilukuawu lagerko?

²¹Ikiko! Kari ko munan suen la mu Yawe ari saposo; ale ko namara taira suen la mu ko iki saposo.

²²Kari ikia memek bita lagoso, mu kota ko ikia memek mu dagarok iwita nu kutiso ale taliposo.

²³Kari uwuta kota ko bagara aolак me bitarso, ale ko munan umu te nguala sipa laga mutim ningi kua namoso.

Munan saki Yawe me ko kueso nunguning

6 Aga namar, kari bo ni ninguru me ko ikia, bare bo kote dinau beteram,

se ni balem kari mu sangaru ale ko dinau koma kutuwurko balem,

²mu ni keta nimi nu kuting te talipara ningi beterem.

³Aga namar, ni paguwurem ale uwuta beterem agi mu, ani balsam imi karo tui ale iwita bitarko:

am tairatela kari ni sangaruko balem umu

kote namar ale, kua kapa se, isaru se, den ni ilak kalem mu kutuwurok ale menawurokko.

⁴Ni anir ale ukirok se bares kote namarko me kimi bitarko, mena.

⁵Buruk diwang dagarok gulia saposo ale naguso iwita, kote pasak ala namar ale nimi gulia toko.

⁶Ni gagor kari, madidir kiwem betesan owore arik ale ka ikia sinar arukko!

⁷Nuna kariimet bo guguna me nungarso,

⁸bare nuna amaruya inang mena ko tom

mu nuna ikisan, ale inang bolala awu gilingisan.

⁹Ni tuawun kari, ni amaru te anira ger-aga sowore bitarko?

Kua anira sowore amaru bitar ale baresko?

¹⁰Ni motam kilikilok ma katir la, aking anira katir la,

kiting patutumura ale nimi ira barutuwura

katir la ko munan umu te,

¹¹ni kari kimik mel mena lagerko, tere kari ka melmasak gi karogo nama sapara iwita lagerko.**

¹²Kari memek mu den kawel munaka munaka geragoso.

¹³Nu den kawel nika manaru se mu, nu ko bo motam kui te agi kuting te ira ituwokko.

¹⁴Noko gomang motam ningi mu ikia memek bitirukko iki guruguwoso; nu apareyate namoso mu ikup arataso.

¹⁵Buta se nu tairate ikup memek arigokko, se lage bo aking te ningo arigokko mu mena.

¹⁶Munan 6 agi 7 imi se saki saki karogo, imitang Yawe me ko kueso nunguningkiri:

¹⁷nanimi patawura ko munan, den kawel bala ko munan, kari mora se kuera ko munan,

¹⁸ikia memek iki gurugu lagara ko munan,

guyak la memek betera ko nagu namara ko munan,

¹⁹den kawel te bo atumu saonga ko munan,

launuria bagara suanta nunga kula se nunumi nongomang maguwura ko munan;

munan imitang se saki saki karogo imitang Yawe me ko kueso nunguningkiri.

**Bo ko imet ilak tere
daong nana ko sinar den**

²⁰Aga namar, ni ka niet ko den ilukuawur

ale niam ko kausa den agotala karo tuiko.

²¹Nononga den umu gemang motam ningi bitar ale

bala yawara iwita degetak tugum se pempem anirukko.

²²Nika bagara aolak te ka kiti gurugokko, ka anira te ka sinar taukko, se aniwa bares mu kerak munakarukko.

²³Mu awuk, nononga den mu nika galep iwita,

se nunga kausa mu nikinang kisok ale ka bagara aolak te ka memek ka kausok ale ningo ko lage te ka bitirukko.

²⁴Nononga den mu ka sanguk se bo ko imet ko kawel te me dagulko, ale lage luan imet ko den welang me ikiko.

²⁵Ni noko kumik koma motam balayam mu ko me motam barasukko; ale ko motam ko me dagulko.

²⁶Mu awuk, ni lage luan imet ilak anir, mu ni ka ariga mu mel yam bo iwita; se bo ko imet ilak anira mu kua namara ko lage te ka beteso.

²⁷⁻²⁸Ni tam giturum ko kaok kaniwara mu am yasir i?

Agi ni tama kurugu kaok kaniwara mu awote aolak ilup i?

Mena. Mu ni kokosa se siwik turupurok ale yoparukko.

²⁹Uwutatala, ni kari bo ko nuwus yasir, mu ni me namarko, ni kurakor kuring nagurem.

³⁰Kari bo na ko kueruk ale inang tere

** 6:11 Ura kowar tata se gagor ko kilek: Proverbs 6:6-11; 10:4-5,26; 12:11,24,27; 13:4; 14:23; 15:19; 18:9; 19:15,24; 20:4,13; 21:25; 22:13; 24:30-34; 26:13-16; 28:19; 2 Thessalonians 3:6-12.

nauk, mu ko ikup mu katir buta nuam.

³¹ Nuna ilumon mu, nu tom 7 ko mel koma am diarukko,

agi ko kawam te ko melmasak am gimonko, mu terong, mel bo mena.

³² Bare awiriya imet kuari ago mu ilak tere

naso, mu nu kumik ikia sinar mena nunguningkiri;

nu kota numi maguwuso.

³³ Nuna moa maguwumon ale dolara tumon, se pempem dola se lagarukko.

³⁴ Imet uwuta mu ko kuari mu gomang maga kaparuk se koma bitirukko mu ikia gira awom me ta taukko.

³⁵ Se ikup mu ko diara manga aromemek te ta diamonko balmon, bare nu me ta taukko.

Ikia Sinar ko den ningo, se saman katagot imet ko den kawel

7 Aga namar, aninga den imi ilukuawur ale nika mel ningo bo iwita ko iki se lagerko.

² Aninga munan den karo tui mu ni te terong la lagerko; nika motam mu mel aromemek se ni ninguru ko sinar tasam iwitatata, aninga den ko ninguru sinar toko.

³ Den mu gemang motam ningi bitar, ale kiting sengam te ilupko.

⁴ Ikia sinar se ko nunguning mu nika koras agi ka yawara bo iwita ninguru ko kuarko.

⁵ Nuna nika bitarmon se lage luan imet agi, kari bo ko imet nunga den welang te me dagulko.

⁶ Ani kawam ko kuring gotek te marir tasan mu te loagawa,

⁷ kari kulak sang nungarkem, ale nunga ningi bo borara biya, ningo memek kaura tutura mena, mu arigem.

⁸ Nu aolak iluwam ale lage tuang imet bo ko kawam duap te namara umu kaoram.

⁹ Mu bainga ningi, sor tirom batagam taiwaram se.

¹⁰ Se imet umu lage luan imet ko munan te numi nungam,

ale den aguwaya te gomang kulukokko mu iki se kote aratam.

¹¹ Imet umu numi ira mena, palalak imet,

kawam te me dagi kulukuso,

¹² aitak la tuang suen la te, aitak la diara guruga kuwim te,

aitak la sor suen la te kari ko loaga gurugu geragawara.

¹³ Nu kari kulak mu iluwam yasaram ale kol misikiram, ale diram la maonam ale mam:

¹⁴ “Ani aitakta diram mel ningo bo te tama bita tuem, ale ko nukum giem karogo tai kawam te awurem se aniso.

¹⁵ Se tairem nika loaga gurugu laga asele aitak karkem!

¹⁶ Aninga anira kuwim mu guang bala yawara karogo, Egypt tairam, wore te muru nunguru beterem,

¹⁷ ale mel siring yawara yawara, myrrh, aloes, se cinnamon, mu awote warem se aniso.

¹⁸ Tair se namanak ale tirom awote ani se

kola gusi se laganak la ukirokko.

¹⁹ Aninga agari kawam te me bagoso; nu awar biya nunguningkiri namaram.

²⁰ Nu manga biya giam ale ago namaram,

ewere te se nu tairate me tairukko, sige imi nukum te asele tairukko.”

²¹ Nu ko gomang kuluka den mu, se ko den welang yawara umu te kari gomang kuluku lage memek te beteram.

²² Se kari kulak mu tairatela kowom karo ilak namaram;

nu bulmakau mora se kuerukko tagi ilak nama kam namaram;

ale buruk dagarok ko me ikia, am ngual kasik nagu nama te sorara

²³ se gatu te gangarukam iwita namaram;
ale aking inangnang binga nama kalilok te sora kam namaram.

Kari kulak imi nu kua namarukko lage te namakaso, bare nu kota me ari ko ikikaso.

²⁴ Se aga namar, aninga den imi ninguru iki ale karo tuiko!

²⁵ Imet uwuta mu ko kiwem me gemang tui ale karo tuiko.

²⁶ Mu awuk, imet umu kari suen biya nunga maguwuram se kapa maga sapaman.

²⁷ Noko kawam mu kuera mutim ko korang iwita, ningi kasu nagu nama kua namarko.

Ikia Sinar aiwoso

8 Ikialko! Ikia Sinar aiwoso; nina ninguru ko ikialko aiwoso.

² Nu lage luan te, kualala ko бага se aiwoso, lage sorang numi iluwa te aiwoso,

³ wonong ko lage motam beta ko бага se sail karogo balso:

⁴ “O kariimet, nina suen la aninga aira nengete betesam;
ali lilim la ko kariimet, ani ninga arusam.

⁵ Nina kariimet me sinarara mu sinararalko;
nina kariimet ikia aora biya mu, ninga ikia sinararukko.

⁶ Ikialko, ani den ningo ninga manikko; ani den diram la balsam.

⁷ Aninga agiring te den nunguning la balsam;

ani den kawel bo agiring te me arataso.

⁸ Den angamili te arataso mu am diram la,

bo paguwukam mena.

⁹ Kariimet ikia sinar aga mu ko ikisan mu

diram la se kumik paguwura bo mena.

¹⁰ Buta se aninga kiti guruga den ilukuawural ale silver nibiring tualko, ikia ningo ilukuawural ale gold nibiring tualko,

¹¹ mu awuk, ikia sinar mu manga diamond nunga diara koma mu am kia saparam,

se anapeya mel ni ninguru ko kuesam mu ikia sinar nunga kia saparam.

¹² “Ani Ikia Sinar; ani tutura ningo mu ilak bagasam;

ikia ningo se sinar la bagara mu aninga ningi aniso.

¹³ Kariimet Yawe bowa ningi bagasan, mu

nuna ikia memek suen la mesan ale nibiring tusan;

ani nusupuling lagara ko munan se nunumi patawura ko munan mu mesam; ale kilek memek betera se den kawel bala mu ani mesam tala.

¹⁴ Sangam den se kiti guruga ko den yawara mu aninga ningi aniso, se ikia yumura ko nunguning, se sokel agotala.

¹⁵ King alo se ali sor supuling alo mu ani te nunga ali terong la bitarsan, ale munan ningo diram la kalosan;

¹⁶ kari bibiya nunup ago mu ani te ali imi terong la bitarsan.^{††}

¹⁷ “Kariimet aninga kuesan, mu ani betela nunga kuesam;

ale aninga kupusan, mu ani agarkasan.

¹⁸ Kariimet ani te mel suen biya gemasan ale nunup biya kaposo;

ale ani te daiga bagara ningo diram te dagi бага lagasan.

¹⁹ Aninga ningo kariimet nungarsam mu gold se silver ningo kia saparam.

²⁰ Ani munan ningo diram la te laga se,

²¹ kariimet aga kuesan mu mel ningo

^{††} **8:16** King se ali sor supuling alo nunga den: Proverbs 8:15-16; 14:28,35; 16:10-15; 19:12; 20:2,8,26,28; 21:1; 22:11,29; 24:21-22; 25:2-6; 30:22,28,31.

ningo nungarsam se karogo terong masan.

²² “Ani Yawe ko, se tom nu taiti ali mel suen la me nungurukaso la, ani noko ningi bagakasam.

²³ Nu kumik duap se kopa mena iwitatala, ani noko ningi angimik duap se kopa mena bagerem se mel suen biya udagi aratam.

²⁴ Gagi se yu me arata tom te,

²⁵ duruk bibiya se motongar gotektek kuwim me ta ta la,

²⁶ nu ali se tammanga mel awote mu me nungam la, ani noko ningi bagerem.

²⁷ Ani bagerem se nu taiti gomang nungam,

ale taiti tagi ago kapa gagi karogo numi kuting iluwam;

²⁸ ale taiti nuwi taiti gomang te awuram, ale yu ali ningi nungam;

²⁹ ale gagi ko tom bita bita karogo namaram ale ali me mituwurokko balam;

ale ali ko nukuri awu awu karogo namaram.

³⁰ Nu ani noko ikia sinar te mel suen la imi nunguruwakaso,

ale pempem ago ko amilmil kelagakaso; se ani noko ningi betela amilmilakasam,

³¹ ale ali mel se kariimet suen la nunga nungam mu ko ninguru amilmilakasam.

³² “Se aga kuriang alo, aninga den ninguru ikialko;

ani balsam turan beteral, mu amilmilaralko.

³³ Aninga karo tua ko den ikial ale ikia sinar ago bagaralko; me nibiring tualko.

³⁴ Awiriya pempem taiso aningate den ikiso ale karo tuso, mu amilmilarukko.

³⁵ Mu awuk, awiriya aninga kupuso ale

agarkoso, mu nu bagara ningo arigiso, ale Yawe motam te ningo la lagoso.

³⁶ Bare awiriya ani ago ko doleng saposo, mu kota numi maguwuso; kariimet ani ago ko me negesan mu kua namara ko lage ko kuesan.”

Ikia Sinar se Ikia Ngualara aiwasan

9 Ikia Sinar ko kawam yawara kaolam, ale ngatalek 7 bala ago kisiram mu kawam koma ko bangaru ago namaram.

² Nu na ningo ningo nungam, ale waen gurugu beteram, ale na inang te awura ko kuwim mu nunguru beteram.

³ Nu ko ura imet itiwik alo den nungaram

se namaman, se nu duruk dopang te kualala sanamaram ale aiwoso:

⁴ “Nina kariimet ikia sinar ko tukunan-gasan mu tairalko!”

Nu kariimet nunga ikia aora biya mu nunga manarso,

⁵ “Tairal ale na inang se yu waen nun-guru betere ewere nalko.

⁶ Bagara ngualara sumu beteral ale ikia ago la bagaralko, mu asele nina bagara aolak ningo ari-galko,” maso.

⁷ Ikia sinar suwik sapara ko kari agi, memek betera ko kari mu ko memek mu kasuruko mu, ni ko sinar to se ko; mu awuk, nu koma ko den memek ka manukko.††

⁸ Buta se ikia sinar suwik sapara ko kari, ko memek me manaruko; ni manaru mu kerak dun kopa iluwokko; bare ikia sinar ko kari, ko paguwura ka-suru mu nu amilmilarukko.

⁹ Mu awuk, kari ikia sinar ago mu kiti gurugusam, mu eng am nu ningo nuam ko arataso;

uwutatala, ningo diram betera ko kari mu ikia ningo kasursam,

††9:7 Suwik sapara ko munan: Psalm 1:1; Proverbs 3:34; 8:36; 9:7-8,12; 11:12; 14:9; 15:12; 17:5; 19:28-29; 22:10; 24:9; 29:8; 30:17.

mu ni noko ikia ningo mu kunasi tusam.

¹⁰ Yawe ko kua bowa ningi la bagara ko munan mu ikia sinar te ta ko lage kuring; Kaem Laili mu ko ninguru iki, mu ni ikia sinar ko nunguning karogo terong meko.

¹¹ Ikia sinar ilukuawur, mu ni tom maiya biya, yia suen biya ali imi te bagerko.

¹² Ni ikia sinar karogo, mu ikia sinar mu koma ningo kisokko;

bare ni ikia sinar suwik sapar, mu ni keta nimi ikup ningi betesam.

¹³ Ikia Ngualara mu imet bo numi ira mena, kuring nirung gurum; ikia ningo bo nukote me aniso.

¹⁴ Nu noko kawam kuring ko daigam, ale kualala biya baga se loagaram se wonong te kaparam

¹⁵ se kariimet lage karo nama taiwasan mu aiso ale nunga manarso:

¹⁶ “Nina kariimet ninga ikia me sinar aso,

mu aninga kawam te tairalko.”

Ale kariimet nunga ikia aora biya mu nunga manarso:

¹⁷ “Yu tere te gisan ale nasan mu ko na yawara nunguningkiri;

inang tere te gisan ale yumura la nasan mu yaman nuam!” maso.

¹⁸ Noko kawam mu, te kua namara ko kawam, bare kariimet me ko ikisan; se kariimet noko kawam te giriman namaman, mu aita kueman ale mutim ningi anisan.

Solomon ko proverb sang

10 Imi Solomon ko ikia sinar ko den:[¶]

Kuriang ikia sinar karogo mu, nuet gomang motam amilmil tuso;

bare supuling lagara ko kuriang mu, nuam gomang motam batagarso.

² Munan memek te mel ningo ningo gia

mu kumik ningo bo mena;

bare munan ningo diram mu memek ko lage te ka bataguru taukko.

³ Yawe kariimet ningo diram mu nungarkiwooso se inang ko me kuesan; bare memek betera ko kariimet mu nu nongoma siruwuso se mel ko kuesan mu me gisan.

⁴ Gagor ko munan te kimik mel mena lagerko;

bare ura kowar ko munan te mu mel ago lagerko.

⁵ Kari sinar mu inang gia kam te na inang gi bolala awuso;

bare awiriya na inang gia kam te ani geraga lagoso mu kota numi dolara tuso.

⁶ Kariimet munan diram karo lagasan, mu marak ningo tuwik musiring kapakoyam nungumik kuali kaposo; bare kariimet memek nuguring te mu kager ko den aratu lagoso.

⁷ Kariimet ningo diram mu kuesan mu nunga munan ningo mu mel yawara bo iwita ani lagoso;

bare kariimet memek alo kuesan mu nunga nunup mena namoso.

⁸ Kariimet ikia sinar ago, mu amilmil te iki karo tusan;

bare awiriya munak ngualara kuring te aratu lagoso mu maga namoso.

⁹ Kari ko ikia, ko gomang motam se aolak ko sinar to lagoso, mu sokel ago la lagoso;

bare awiriya ikia memek karo lagoso, mu me yumuso.

¹⁰ Awiriya memek ereso ale te kaluwurokko motam kui parang maso, mu ikup tagiso;

bare kari mel memek wetang saposo, mu bagara ningo lila sokel tuso.^{§§}

¹¹ Kariimet ningo diram mu ko kuring mu

[¶]10:1 Solomon ko ikia sinar ko den mu chapter 10:1 nama 22:16 mu te aniso.

^{§§}10:10 Bala bo mu iwita: “Bare awiriya munak ngualara kuring te aratu lagoso mu maga namoso.”

tam bo marak nangarso wore turan;
bare kariimet memek nuguring te mu,
kager ko den aratu lagoso.

¹² Nanimi ko me kuera ko munan mu
ikup duap duap tagiso;

bare nanimi ko kuera ko munan mu
memek suen la ko sokel karogo kaposo.

¹³ Kariimet sinar mu nuguring te ikia
sinar ko den arataso;

bare awiriya sinar mena mu bu taukko.

¹⁴ Kari ikia sinar ago, mu ikia ningo
ningo ilu biguwuso;

bare awiriya sinar mena mu munak te
ikup tagiso.*

¹⁵ Kari kumik mel ago mu ko mel ningo
ningo mu nu bituokko;†

bare kari kumik mel mena mu awuk
saonga taukko?

¹⁶ Kari ningo diram, ko bagara aolak
ningo mu ko koma, bagara ningo arigiso;
bare kari memek, ko kilek memek mu ko
koma, ikup memek arigiso.

¹⁷ Awiriya ko memek ko kausa den ningo
ilukuawuso, mu bagara ningo ko lage
arigiso;

bare awiriya ko memek ko kausa den
buring tuso, mu lage memek karoso.

¹⁸ Awiriya gomang ningi la bo ko me
kueso bare kuring guang te den ningo
ilak balso, mu kawel kari;

se awiriya saki alo nubiring ko balu balu
geragoso, mu nu kari borara.

¹⁹ Munak tawun biya bala ningi mu
memek arataso;

bare awiriya ko munak ko sinar taso, mu
nu sinar kari.

²⁰ Kari ningo diram ko munak mu silver
ningo iwita;

bare kari memek ko gomang motam mu
ningi mel ningo bo me aniso.

²¹ Kari ningo diram ko den mu inang

ningo iwita, kariimet suen biya nunga
sangarso;

bare kari supuling aora biya mu kumik
ikia ningo bo mena se kua namoso.

²² Yawe ko marak mu yawarakala se mel
ningo ningo nangarso;

se memek bo ningi nanga maguwurokko
me aniso, mena.

²³ Kari ngualara mu memek bitirukko
mu amilmil te la beteso;

bare kari sinar mu ikia sinar ko munan
bitirukko ninguru amilmiloso.

²⁴ Kari memek mu mel memek nu me ko
kueso ale nguangawoso mu tairuk
maguwurokko;

bare kari ningo diram mu mel ningo
gomang motam te aniso mu taukko.

²⁵ Tuwik lom kaparuk mu kariimet
memek nunga sarumu warukko;
bare kariimet ningo diram mu aora biya
bagamonko.

²⁶ We barare nasam se kere birigiso,
se tama bur motam kaiso se motam yu
kaposo iwita,
kari gagor ura te bitar mu, nu uwutata
gemang yaman tuokko.

²⁷ Yawe kuring bowa ningi bagara ko
munan te, ali imi te tom maiya biya
bagasan;

bare kari memek alo mu, nunga ali imi
te bagara ko tom mu batagam,
tukunangta.

²⁸ Kariimet ningo diram mu, mel ko kimi
bitawasan mu arigimon ale ago
amilmilamonko;

bare kariimet memek alo mu, mel ningo
nuam me arigimonko, am ipi kimi bita
lagamonko.

²⁹ Kariimet ningo diram mu, Yawe ko
munan bowa ningi бага se te ningo la
lagasan;

bare kariimet memek alo mu, noko

***10:14** James 3:13-18 ago arikko.

†**10:15** Nangimik mel ago bagara ko munan: Proverbs 10:15; 13:7-8,11; 14:20-21,31; 18:11,23; 19:4,7,17; 21:13,17; 22:1-2,7,16,22-23; 23:4-5; 28:6,11,20,22; 30:8-9.

munan ningo umu bowa ningi memek arigimonko.

³⁰ Kariimet ningo diram mu nukuri yager

ago se nunga baruka ko me terong; bare kariimet memek alo mu ali te me bagamonko.

³¹ Kari ningo diram kuring te ikia sinar ko den arataso;

bare awiriya kuring ningi den memek arataso mu memek tauk ale kuring sisirokko.

³² Kariimet ningo diram mu anapeya balukko mu ko iki se balso; bare kariimet memek nunga den mu am kawel la se kariimet nunga maguwuso.

Kari ningo diram se kari memek nunga bala sang

11 Kariimet skel ko nuamur sang gurugusan se mel ko ikup diram me

balso, mu Yawe munan umu me ko kueso nunguningkiri;

bare nu kariimet mel ko ikup ko tom diram la balsan mu nunga amilmiloso.

² Nanimi patawura ko munan taiso mu, buring ko dolara taiso; bare nanimi karogo kapara ko munan mu ikia sinar nangarso.[‡]

³ Kawel mena diram la bagara ko munan mu, kariimet ningo nunga kiti guruguso; bare kawel munan mu, kariimet ikia suanta la me kaora mu nunga maguwuso.

⁴ Mel ningo ningo ago bagara ko munan mu, tom memek ningi me ka sangukko; bare ningo diram la bagara ko munan mu, maga namara ko lage te ka bataguru taukko.

⁵ Kariimet nungumik den mena alo mu, nunga munan ningo diram mu lage ningo nunga kasurso;

bare kariimet memek mu nongota nunga memek nunga maguwuso.

⁶ Diram la bagara ko kariimet alo mu, nunga munan ningo diram mu nunga sangaru taso;

bare ikia suanta la me kaora alo mu, nunga ikia memek mu nunga taliposo.

⁷ Tom kari memek bo kueso, mu mel taukko ko gomang ikia bita lagoso mu mena namoso;

anapeya taukko ko sail tagi lagaram mu ta mena.[¶]

⁸ Kari ningo diram mu ikup kam ningi saonga taso;

bare ikup mu geragoso kari memek mu maguwuso.

⁹ Kaem ko me kuruwa ko kari mu, ko munak memek mu te ko saki alo nunga maguwuso;

bare kari ningo diram mu ikia ningo te numi bataguru taso.

¹⁰ Tom kariimet ningo diram mu mel betesan se ningo la arataso, mu wonong lilim la amilmilasan;

se tom kariimet memek alo kua gilingisan,

uwutatala kariimet aisan ale nuguting mosan.

¹¹ Kariimet ningo nuam wonong bo te bagasan, mu wonong mu nup yawara taso;

bare kariimet memek wonong bo te bagasan, mu nunga bala memek te wonong mu ko nup magoso.

¹² Awiriya ko bo doleng sapara den manarso mu nu kari ngualara;

bare kari ikia nunguning ago mu uwuta me bitirukko.

[‡]11:2 Nanimi karogo kapara ko munan: Proverbs 3:34; 10:8; 13:10; 16:9; 17:10; 22:4; 29:23.

[¶]11:7 Psalm 49 ago arikko.

¹³ Munak gi ago geraga ko munan te den yumura pagorsan,[§]
bare kari gomang motam ko sinar taso,
mu mel me bala ko mu me wetang te balso.

¹⁴ Kari supuling alo wosagam me kiti guruguwomon, mu kariimet memek tamonko;
bare kari supuling wosagam ninguru kiti guruguwomon, mu kariimet yawarakala bagamonko.

¹⁵ Bo saonga ale ko dinau bo kote beteram umu kutuwura ko bala ni me baluko, mu awuk,
ni keta nimi ikup ningi betesam;
kari munan umu biriruwuso,
mu nu ningo la lagoso.

¹⁶ Imet gomang motam ningo se welang ago, mu kariimet nup biya tusan;
bare kari darangara alis munumuning te mel ningo ningo giso, mu kumik nup mena.

¹⁷ Kari gomang motam ningo se welang ago mu ningo la lagoso;
bare ining singi alis daong ko kari mu ikup tagi kota kumik te beteso.^{**}

¹⁸ Kari memek mu ko ura koma mel nunguning taso i maso, bare mena,
ko ura koma mu dora se kawel;
bare kari munan ningo diram bita lagoso,
mu ko koma mel nunguning taso.^{††}

¹⁹ Kari munan ningo diram ko sail tagiso, mu bagara ningo arigiso;
bare kari munan memek karo tui lagoso, mu kua namara ko lage te namoso.

²⁰ Kariimet ikia memek tom suen biya to lagasan, mu Yawe me nunga kueso;
bare kariimet diram la lagasan, mu Yawe nunga amilmiloso.

²¹ Ninguru ikialko: memek betera ko kariimet alo mu me ipi namamonkowo, nunga memek koma tamonko;
bare kariimet ningo diram mu ikup mena,
ningo la namamonko.

²² Gold ring balayam yawara buruk kuamuru tuguma mu me terong;
se imet koma motam balayam yawara, wore munan memek beteso, mu me terong tala.

²³ Kariimet munan ningo la ko kua lagasan, mu bagara ningo arigimonko;
bare kariimet kilek ikia memek ko kua lagasan, mu Yawe ko gomang magara arigimonko.

²⁴ Kari amilmil te ko melmasak kariimet sang nungarso guruguso mu, me ta tukunangaso, bo bo karogo am giwoso;^{‡‡}
bare kari ko melmasak ko dogotak soroso, mu nama eng am kumik mel mena ko arataso.

²⁵ Amilmil te kariimet mel nungara ko kari mu pempem mel karogo la lagarukko;
awiriya kariimet sang yu te nunga sangarso, mu ko koma nu betela yu te sangarmonko.

²⁶ Kari ko na inang guramoso mu, kariimet kumik ko bala memek balu gilingisan;
bare kari kuting urukuso se kote na inang diasan mu, bala ningo kumik ko balsan.

²⁷ Awiriya munan ningo karo tui lagoso, mu nuna koma munan ningo kote betemonko;

bare awiriya munan memek bita karo lagoso, mu koma munan memek arigiso.

²⁸ Awiriya ko mel ningo ningo te ira

[§]11:13 Saki alo nubiring ko den bala: Proverbs 10:18-19; 11:13; 16:28; 18:8; 26:20.

^{**}11:17 Ining singi alis daong ko munan: Proverbs 11:17; 15:18; 17:1,19; 20:3; 21:9,19; 22:10; 25:24; 26:20-21; 27:15; 28:25; 29:22; Galatians 5:15.

^{††}11:18 2 Corinthians 9:6; Galatians 6:9-10; James 3:18 ago arikko.

^{‡‡}11:24 Kariimet kituwura alo nunga saonga: Proverbs 11:24-26; 14:31; 19:17; 22:9; 28:27.

sanamoso mu dagulokko;
bare kari ningo diram mu, tam gawa
maramarak iwita marak bagarukko.
²⁹ Kari ikup memek tagi ko imet kuriang
nungumik te beteso, mu mel ningo bo
me taso;
ikia sinar mena alo mu, kari ikia sinar
ago mu nunga dungan kari bagamonko.
³⁰ Munan ningo diram ko nunguning mu
tam marak nangarso wore turan;
awiriya kariimet saki lage ningo te
nunga
awuso, mu nu ikia sinar kari.
³¹ Kariimet ningo diram alo nunga mu-
nan koma ali imi te tasan.
Se awuk? Kariimet memek Kaem
nubiring tusan mu nunga munan koma
me tamonko e?

Nade iluwa ko bala saki

12 Awiriya due iluwa ko den ko
amilmiloso, mu ikia ningo
karogo gek maso;
bare awiriya due iluwa ko den mu du-
lurso, mu nu kari ngualara.
² Yawe kari ningo mu ko kueso;
bare nu kawel kari mu memek te nunga
beteso.
³ Nukuri betera ale gek am daiga bagara
ko munan mu kilek memek ningi me
arataso ale taiso, mena;
bare kari ningo diram bitawoso mu ni
me baruku sapa i.
⁴ Kiwem ningo betera ko imet mu ko
kiwem mu te kuari nup yawara taso;[¶]
bare imet ko kiwem memek mu ko
kiwem
umu kuera memek bo iwita, kuari kumik
sail menawuso.
⁵ Kari ningo diram mu awiriya kote

anapeya ningo bitirukko balso mu diram
la beteso;
bare kari memek nunga bala mu am
kawel la.
⁶ Kari memek ko den mu kari te iluwa ko
dagarok iwita;
bare kari ningo kuring te den arataso mu
kari bataguru taso.^{§§}
⁷ Kariimet memek mu ikup arigisan ale
maga namasan;
bare kari ningo mu ko kawam digo
lilim karogo sokel karogo la lagoso.
⁸ Kari ikia sinar ago mu nup biya taso;
bare kari ko ikia daeldel pukakung mu
mel yam ko betesan.
⁹ Munan nunguning mu iwita:
kari kituwura ko бага se ke kimik ko ura
bitar mu terong;
bare kimik mel mena wore nimi
kaluwura ale mel suen biya ago iwita
baga se inang ko kua lagara mu munan
kawel.
¹⁰ Munan diram ko kari mu ko buruk
kausik mel ninguru nunga bitarso;
bare kari memek mu ko buruk kausik
mel ningo nungumik te beteso ma se,
wore ninguru nunga bita maguwuso.
¹¹ Awiriya ko ali te kuting gege naguso,
mu nu na inang mel terong la kapa tuso;
bare awiriya ikia kawel karo karo bola
pala lagara, mu nu kumik ikia ningo
mena.*
¹² Kari memek alo mu, lage memek te
melmur gisan mu ninguru nongomang
tusan;
bare kari ningo diram mu, nunga ura
kogar te mel yager beteso ale nunguning
kapa nungarso.
¹³ Kari memek mu kota ko munak
memek garis palagoso ale taliposo;

[¶]12:4 Imet nunga den: Proverbs 12:4; 18:22; 19:13-14; 21:9,19; 25:24; 31:10-31.

^{§§}12:6 Anananga munak munakasan: Proverbs 12:6,14,16-19,22; 17:27.

*12:11 Ura kowar tata se gagor ko kilek: Proverbs 12:11-12,24,27. Den saki tala nunga reference mu Proverbs 6:6 te aniso.

bare kari ningo diram mu ikup memek uwuta mu kia kaposo.

¹⁴ Kari ko munak ningo te mel ningo ningo kumik kauso;

se ura kowar bitar, mu koma yawara kapa kisokko.

¹⁵ Kari supuling aora biya mu anapeya beteso mu ningo la ko iwita balso;

bare kari sinar mu kiti guruga den ikiokko due sapa lagoso.

¹⁶ Kari supuling aora biya mu pasak gomang magariuk se arikko;

bare kari sinar mu bita maguwur, wore me pasak koma bitirukko.

¹⁷ Den nunguning bala ko kari mu biguwura motam te den nunguning la balso;

bare den kawel bala ko kari mu kawel gurugokko.

¹⁸ Munak memek ngual kasik sapara mu batir iwita kari atumuso;

bare kari sinar ko den welang mu kari gomang motam lilumuso.

¹⁹ Den nunguning balu mu, tom maiya biya ani lagarukko;

bare den kawel balu mu, tom tukunangta

baga nungamili sapa namarukko.

²⁰ Kariimet memek betemonko den kalosan, mu nongomang motam kawel karogo terong mam;

bare kariimet bagara lila sokel tusan mu amilmilamonko.

²¹ Kariimet ningo diram mu memek bo me nunga maguwuso;

bare kariimet memek mu memek suen biya arigisan.

²² Yawe den kawel bala ko kariimet mu nunga biriruwuso;

bare den nunguning bala ko kariimet mu nu nunga amilmiloso.

²³ Kari sinar mu ko ikia ningo mu ninguru bitarso;

bare kariimet ikia aora biya mu nunga kawel mu am ngual ngual balu sapasan.

²⁴ Ura kowar betera ko kari mu kari supuling ko arataso;

bare kari gagor mu diruwumon se ura dungan bitirukko.

²⁵ Gemang namara taira bataga iluwa se nguangara mu kimik sokel karogo kaparukko;

bare sangam den ningo mu gemang motam sokel tuokko.

²⁶ Kari ningo diram mu ninguru ari ikiso ale asele bo ilak numi giso;

bare kari memek nunga munan mu lage memek te nongorak namoso.

²⁷ Kari gagor mu bulamurok bare mel bo me ta morukko;

bare ura kowar betera ko kari mu mel ningo ningo giso.

²⁸ Ningo diram la bagara ko munan mu bagara ningo nangarso;

se lage mu karo mu kuera mateng me arikko.

Ikia Sinar ilukuawur

ale kari ningo ko lagerko

13 Kuriang ikia sinar ago, mu ko nuet ko kiti guruga den ilukuawuso;

bare ikia sinar suwik sapara ko kuriang mu ko memek manaru, mu me ikiokko.[†]

² Kari ko munak ningo te mel ningo ningo kumik kauso;

bare kawel kari memek mu, kager ko munan mu na nokoyam ko kua nanuguso.

³ Kari ko kuring ko sinar taso, mu ko bagara aolak ko bitua ningo beteso;

bare awiriya munak ngual kasik munakoso, mu nu ikup ningi maga namoso.

⁴ Kari gagor mu melmasak suen biya ko kueso, bare bo me taso;

[†]13:1 Nuamnuet se kuriang nunga den: 10:1; 13:1,22,24; 14:26; 17:21,25; 19:13,18,27; 20:11,20; 22:6,15; 23:13-16,19-28; 28:7,24; 29:15,17; 30:11,17; Ephesians 5:22-24; 6:1-3; Col 3:18-21.

bare ura kowar iluwa ko kari mu
melmasak suen biya ago terong maso.

⁵ Kari ningo diram mu, munan kawel mu
me ko kueso nunguningkiri; bare
kari memek mu, munan memek
dolara ago mu kumik siring kaiyam.

⁶ Ningo diram la bagara ko munan mu,
kari ningo mu lage kasurso se te ningo la
lagoso;

bare memek betera ko kari mu kota ko
memek mu saposo se daguloso.

⁷ Kariimet saki manga mel ningo ningo
karogo iwita nunumi betesan,
bare nunguning mu nuna nungumik mel
mena.

Bare saki mu nuna nungumik manga mel
mena iwita nunumi betesan ale bagasan,
bare nuna nunga melmasak mu suen
biya.

⁸ Kari kumik manga mel suen biya ago,
mu ikup kam ningi te numi bataguru
taukko;

bare kari kumik mel mena mu
anape ko ikup uwuta mu kumik te
aratukko? Mena.

⁹ Kari ko bagara ningo diram mu,
galep nikim biya bo iwita;
bare kari memek mu,
galep iri namoso wore iwita.

¹⁰ Nanimi patawura ko nunguning mu
nanimi karogo tagisan gurungumusan;[‡]
bare awiriya ikia sinar ago mu,
kiti guruga ko den ilukuawuso.

¹¹ Kari lage memek te manga tagiso,
mu manga mu tairate yumu namoso;
bare kari ko manga taso ale katir katir
bolala awuso, mu manga mu laga tuso.

¹² Awiriya anapeya gomang te mu
taukko

tom maiya biya kimi bita lagoso,
mu gomang motam ninguru kaposo;
bare tom nu taso mu marak iru kumik te
taikoyam amilmiloso.

¹³ Awiriya karo tua ko den balu
maguwuso, mu koma arigokko;
bare awiriya ko amilmiloso, mu koma
ningo taukko.

¹⁴ Kari sinar ko kausa den mu bagara ao-
lak sangarso,
ale kari kua namara ko lage te mu san-
garu taso.

¹⁵ Ikia ningo mu kari nup ningo tuso;
bare kawel ko munan mu kari lage
memek te beteso.

¹⁶ Kari ikia ningo ago mu ko munan mu
ikia sinar karogo la beteso;
bare kari ko ikia aora biya mu wetang te
numi saposo.

¹⁷ Den ta ale karogo namara ale diram la
me bala mu ikup tagiso;
bare den karogo nama diram la bala mu
marasin ningo iwita.

¹⁸ Awiriya due ta ko den bureng tuso,
mu kumik mel mena бага se dola
lagarukko;

bare awiriya kawus maso ale iki karo
tuso, mu amilmil taso.

¹⁹ Mel ko gemang motam nia laga tata
mu
gemang motam lila arukko;
bare kariimet nusupuling aora biya mu,
nunga munan memek umu me bita ta-
monko nongomang aniso.

²⁰ Awiriya ikia sinar ko kari ilak
kapetoso,
mu nu agotala ikia sinar kari ko arataso;
bare kari, kari ngualara nongorak sorara
mu ikup yaman arigiso.

²¹ Kariimet memek alo mu ikup memek
nunga maguwuso;
bare kariimet ningo diram alo mu mel
ningo ningo karogo terong masan.

²² Kari ningo mu ko mel ningo ningo mu
ko kuriang imas nunga awu beteso;
bare kari memek ko mel ningo ningo mu

[‡]13:10 Nanimi patawura ko munan: Proverbs 3:7; 6:17; 11:2; 13:10; 15:25; 16:18-19; 18:12; 21:4,24; 27:2; 29:1,23; 30:13,32.

geragoso ale kari ningo diram mu non-gote namoso.

²³ Giarum ningi inang kue paga mu sor magaram ale aniso, kariimet kituwura te to namonko;

bare munan kawel ningi arataso se nuna me gi nasan.

²⁴ Awiriya ko kuriang nukum me tagiso, mu ko kuriang ko me kueso;

bare awiriya ko kuriang ko kueso mu tom memek bitawoso mu te la dingumuso.[¶]

²⁵ Kariimet ningo diram mu nunga na inang terong la no gilingisan; bare kariimet memek mu karak kua se lagasan.

Ikia Sinar mu ninguru ka sangukko

14 Imet ikia sinar ago, mu ko kuari se kuriang se ko kawam digo lilim ninguru ilukuawuso;

bare imet sinar mena, mu kota ko kawam digo lilim parusuwuso se kaposo.

² Kari ko bagara aolak diram mu Yawe bowa ningi la lagoso; bare kari ko aolak memek mu Yawe mel yam ko beteso.

³ Kari ngualara numi patawura ko munak balso, mu ko koma taukko; bare kari ikia sinar ago ko munak mu nu bitarso.

⁴ Inang bulmakau naukko mu mena mu, ni anape ko bulmakau karogo bagerko? Bare aking bulmakau mena mu, ni awuk inang sor maga kisokko?[§]

⁵ Den nunguning bala ko kari mu biguwura motam te den bo me kaluwuso;

bare den kawel bala ko kari mu kawel gurugokko.^{**}

⁶ Ikia sinar suwik sapara ko kari mu ikia sinar kupok, bare bo me arigokko; bare kariimet ikia nunguning ko ikia, mu guyak la sinarsan.

⁷ Kari ngualara ilak me kapeterko; mu awuk, ni den sinar bo kuring te me ta ikiko.

⁸ Kari sinar mu, ikia sinar lage tuso; bare kari sinar mena mu, kota ko ngualara mu te numi kulurso.

⁹ Nusupuling aora biya alo mu, memek mu mel gotek ko balsan; bare nanimi nangamang tui se bagara suanta ko munan mu, kariimet diram alo mu nunga ningi aniso.

¹⁰ Kariimet suan suan kota ko gomang motam yaman ikup mu ninguru ko ikiso; uwutatala, noko amilmil ko sokel mu ko iki saparko me terong.^{††}

¹¹ Kari diram ko kawam mu am sanamiwurukko; bare kari memek ko kawam mu dagulok ale parasarukko.

¹² Kariimet sang ikisan nuna munan lage karo tusan mu diram la ma balsan. Bare mena. Nuna karosan nama eng memek arigisan ale kua namasan.

¹³ Gusira amilmil ko munan am betenakko, bare naneman bataga ko munan mu tom sang am aniso; se amilmil gusira niara mu menaruk, bare mu nangamang bataga mu aking am nangate anirukko.

¹⁴ Kariimet memek mu nunga betera

[¶]13:24 Kuriang nunga kiti guruga ko munan: Proverbs 1:3-4,10-11; 13:24; 19:18; 22:6,15; 23:13-16; 29:15,17; Ephesians 6:4; Hebrews 12:5-11.

[§]14:4 Bulmakau ko inang karogo, mu nu no se ali pagarso. Se nu ali pagarso mu kari te inang aguso ale inang karogo terong la bagoso.

^{**}14:5 Den nunguning la bala ko munan: Proverbs 5:5,25; 12:17,19; 17:7; 19:5,9.

^{††}14:10 Kari ko gomang motam ningi biya ko bala sang: Proverbs 12:25; 13:12,19; 14:10,13; 15:13,30; 17:22; 18:14; 25:20; 27:9.

kaora memek mu ko nunguning la tamonko;

se kariimet ningo mu betelatala, nunga betera kaora ningo mu la ko nunguning tamonko.

¹⁵ Kariimet nunga ikia ninguru me sinarara alo mu, anapeya balu mu am iki karo tumonko;

bare kariimet ikia ago, mu nuna nunga bagara aolak ko ninguru sinar tasan.^{‡‡}

¹⁶ Kariimet ikia sinar ago, mu nuna munan memek ko ninguru nguangasan ale nubiring tusan;

bare kariimet ikia sinar mena, mu nuna anapeya betemonko mu ninguru me ko ikia tasan, mu am tairatela betesan.

¹⁷ Kariimet nunga nongomang magara tairate, mu ngualara ko kilek memek tairatela betesan;

se aking kariimet saki nunga kawel mu yumura te la, bare kariimet nunga iki gilingisan mu me nunga kua gilingisan.

¹⁸ Kariimet nunga ikia tukunangta, mu nunga kilek ngualara mu ko koma diram tasan;

bare kariimet ikia ningo nuam ago, mu ko koma nuna ikia ningo nuam biya tala tasan.

¹⁹ Kariimet kilek memek bita lagasan mu maingte kariimet munan diram betesan mu nunga nobowa ningi karangamon taimon ale nubugura kulukurmonko.

²⁰ Kariimet nunup mena, nungumik mel mena, mu kariimet sang nungarkasan mu me nunga ikia iwita nungarki patesan;

nunga singsang nunguning tala wore am uwutata nungumik te betesan.

Bare kariimet nunup ago, nungumik mel suen biya ago, mu kariimet suen la nunga sikisaki ko iwita nunga balsan ale nunga kuesan!

²¹ Awiriya ko bo mel yam ko beteso, mu nu memek beteso;

bare awiriya kariimet ikup ago mu nunga sangarso, mu amilmilarukko.

²² Ni kilek memek bitarko ikia to lager, mu ni lage ningo supurem ale lage memek karosam;

bare ni pempem kilek ningo bitarko ikia to lager,

mu kariimet nongomang kisimon ale tom suen biya te kerak bagamonko.

²³ Ni ura kowar ilup, mu ni ko koma yawara toko;

bare ni yam dagi munaka lager, mu ni kimik mel mena bagerko.

²⁴ Kariimet ikia nunguning nongote ago, mu koma mel yawara yawara gisan; bare kariimet ikia nunguning nongote mena, mu nunga ngualara kilek mu eng am butata aniso.

²⁵ Kari den ariga te den nunguning la balso, mu kari sangarso; bare kari den kawel balso mu saki alo memek te nunga beteso.

²⁶ Awiriya Yawe bowa ningi bagoso mu terong la lagoso; se mu noko kuriang nunga yumura kuwim tala.

²⁷ Yawe bowa ningi bagara mu kari ko bagara aolak sangarso, ale kari kua namara ko lage te mu sangaru taso.

²⁸ King ko kariimet biya te nup biya taso; bare kariimet mena, mu king nup mena tala.

²⁹ Awiriya ikia ningo karogo mu numi ira ko kari;

bare kari gomang motam tama ko kaniwara mu ngualara munan beteso.

³⁰ Nangamang motam lila te bagara mu nangimik lilim sokel tuso;

bare nangamang magara mu nangimik lilim maguwuso.

³¹ Awiriya kituwura alo nunga bita maguwuso mu Awiriya nunga nungam mu mel yam ko beteso;

^{‡‡}14:15 Matthew 10:16 ago arikko.

bare awiriya kariimet mel mena mu nunga sangarso, mu nu Kaem nup biya tuso.[¶]

³² Tom ikup memek arataso, mu memek betera ko kariimet umu maga namasan; bare kariimet ningo diram mu kuemon agi ta wore, nunga kuwim yumura karogo.

³³ Ikia sinar ko kari mu gomang motam ningi Ikia Sinar ago;

se Ikia Sinar mu kariimet ngualara nunga ningi munakawoso tala.

³⁴ Munan ningo diram mu sor sokel se nup biya tuso;

bare munan memek mu sor lilim ko kariimet nup memek nungarso.

³⁵ Ura kari ikia sinar ago mu king amilmil tuso;

bare ura kari ngualara mu dolara king tuso se gomang magara mu kumik te beteso.

Kaem mel suen biya arigiso ale ko ikiwoso

15 Bo gomang memek te munakawara se

lila welang te koma balu tua mu, noko tama iruwuso;^{§§}

bare alis ago den koma balu tua umu, tama bo karogo kasi gomang motam ningi bita kam.

² Ikia sinar kari munakoso, mu ikia ningo ningo kuring te arataso;

bare supuling lagara ko kari munakoso, mu bala memek duap duap kuring te arataso.

³ Yawe sor suen la ari kutuwuwoso, kariimet memek se kariimet ningo aguwaya betesan mu am ari sapawoso.

⁴ Den welang lila ago mu kariimet ninguru nunga sangarso;

bare kari kuamili kuring den memek ago,

mu kariimet nongomang motam parusuwuso.

⁵ Kuriang supuling aora biya mu, nuet due iluwa ko den manarso mu tuer pateso ale buiring tuso;

bare kuriang iki karo tuso, mu nu kuriang sinar.

⁶ Kariimet ningo diram nunga kawam te, mu mel yawara yawara suen biya aniso; bare kariimet munan kawel te meltutuk gisan, mu meltutuk mu ikup ningi nunga awurokko.

⁷ Kariimet ikia sinar ago mu, ikia ningo ningo kariimet saki nunga kasursan; bare nusupuling lagara alo mu uwuta me betesan.

⁸ Yawe kariimet memek nunga tama betera mu biriruwuso;

bare nu kariimet ningo nunga guranek mu ko amilmiloso.

⁹ Yawe kariimet memek mu nunga bagara aolak biriruwuso;

bare nu kariimet munan ningo diram karo tui lagasan mu nunga kueso.

¹⁰ Awiriya lage ningo buiring tuso, mu ikup yaman arigiso;

awiriya ko memek kasursan mu ko gomang ikuwoso, mu kuerukko.

¹¹ Kariimet kuera nunga nuguwim mu wetang te Yawe koma te aniso;

ewere te se, kari gomang motam mu, awuk

Yawe motam te yumurokko?

¹² Ikia sinar doleng sapara ko kari mu ko memek kasuru, mu gomang magarukko; nu kariimet sinar mu nunga dulokko.

¹³ Kari gomang ningi amilmil ago, mu ko koma motam amilmil ago; bare kari gomang motam ikup yaman ago, mu kumik sokel kapa saposo.

[¶]14:31 Kariimet kituwura alo nunga saonga: Proverbs 11:24-26; 14:20-21,31; 19:17; 22:9; 28:27.

^{§§}15:1 Munak ningo te saki alo nunga saonga: Proverbs 12:6,18; 15:1-2,4,23,30; 16:23-24; 27:9. Judges 8:1-3 se 12:1-6 ago arikko.

¹⁴ Kari sinar mu ikia ningo ko ninguru kua lagoso;
bare supuling lagara ko kari mu munan memek mu na ko kuakoyam ko kua lagoso.

¹⁵ Awiriya ikup yaman memek ningi lagoso, mu ikup biya se maga kuenta lagoso;
bare awiriya gomang motam amilmil karogo, mu amilmil te no nungia se lagoso.

¹⁶ Mel katirta ago бага se Yawe bowa ningi la бага lagara ko munan mu, kari kumik mel suen biya karogo se gomang motam daung daung lagara ko munan kiaram.

¹⁷ Na inang mamis memek nimi tui no se nimi ko kua se lagara mu, munan yawara nunguning;

bare bulmakau gotek moa kaiya ale inang yawara karogo no se, nimi kore bataguru se nimi ko me kuera mu, munan memek nunguningkiri.

¹⁸ Kari ko gomang motam magara tairate,
mu ining singi tagi kariimet ningi beteso;
bare kari gomang motam lila ago, mu daiga бага nungurso burangoso.

¹⁹ Kari gagor ko lage mu mayang singir ereso; bare kari ningo ko lage mu wetang biya.

²⁰ Kuriang ikia sinar ago mu, nuet gomang motam amilmil tuso;
bare kuriang ikia aora biya, mu ko nuam mel yam ko beteso.

²¹ Kari ikia ningo mena, mu munan memek ko amilmiloso;
bare kari ikia sinar ago, mu diram la aolak iluso.

²² Saki alo nunga den sinar yawara biring tua, mu ka ura bitar mu nama dagulokko;
bare nunga den sinar te sanamir,

mu ka ura nunguning kaparukko.

²³ Den ninguru ko iki gurugu laga koma bala, mu amilmil kisokko;
ale tom te bala ko mu te iki guruguwa te diram bala, mu ningo nunguningkiri!

²⁴ Kari ikia sinar ago mu, бага aolak diram ko lage karoso ale ningo nuam ningi nama tarigiso,
ale mutim ningi dagulu namara ko lage memek mu kia kaposo.

²⁵ Yawe kari numi patawura ago mu, ko kawam digo mu parusuwu warso;
bare nu imet gerewa ko por, mu sokel tuso.

²⁶ Yawe kariimet memek alo nunga ikia memek biriruwuso nunguningkiri;
bare munak welang lila ago mu nu ko amilmiloso.

²⁷ Kari guing talal mu nuwus kuriang ikup ningi nunga beteso;*

bare kari memek bitirukko dia gilingisan bare biriruwuso, mu ningo la bagarukko.

²⁸ Kariimet ningo diram mu, den koma aguwaya balmonko mu, ninguru ko iki gurugu se balsan;

bare kariimet memek mu, den memek se bala memek nuguring te aratu lagoso.

²⁹ Yawe kariimet memek alo mu nunga nuguring me ta ikiso;
bare nu kariimet ningo diram alo nunga guranek ikiso ale nuguring iluso.

³⁰ Den gilalong gia ko kari koma motam gusira amilmil ago kete tairuk, mu gomang motam amilmil tuokko;
ale den ningo mu degewa kaura mu, kimik sokel ko ikes menawu kam.

³¹ Ni kari saki ka бага aolak ningo la te

pempem lagerko de ilumon se ko amilmiler, mu ni kari ikia sinar bo ko iwita lagerko.

³² Awiriya dogowa ta ko den buring tuso,
mu kota numi mel yam ko beteso;

*15:27 Kausa bo mu Achan ko dugu duap te ko ikiko: Joshua 7:1,25.

bare awiriya iki karo tuso, mu ikia nunguning taso.

³³ Ikia sinar ko den mu Yawe bowa ningi la bagara ko munan nanga kasurso; ale nanimi karogo kapara ko munan giriso, asele nanga tagi patawu kualala nanga betera ko munan mu kowom karoso.

Yawe ko aing au bowa ningi mu mel suen la ningo la arataso

16 Ana anapeya betenakko nanga ikia

kalonak, bare Yawe aing au mauk mu asele uwutata aratukko.

² Kari ko munan suen la beteso mu nu ningo la iwita ikiso;

bare Yawe munan umu ko ikia yumura mu am iki saposo.

³ Ni anapeya bitarko mu, Yawe kuting te la awu sapar se nu ka sanguk se yawarakala aratukko.

⁴ Yawe ikia mel suen la ariwoso se nama nukum te arataso;

kariimet memek alo nunga tom nukum te memek tamonko mu agotala ariwoso.

⁵ Yawe nunumi patawura ko kariimet alo mu nunga biriruwoso nunguningkiri.

Ninguru ikialko: nuna nunga memek koma tamonko.

⁶ Ana Yawe ko ninguru kua se pempem den diram la karo tui se laganak, mu nanga memek siwu nangarukko;

ana Yawe bowa ningi baganak, mu ana munan memek mu kia kapanakko.

⁷ Yawe nika bagara aolak ko amilmilaruk,

mu awiriya ni kerak dun kopa iluwasan mu karogo la kerak lila te bagamonko.

⁸ Manga mel suen biya ago бага se, kiwem memek betera mu me terong;

bare manga mel katirta karogo бага se, munan ningo diram la karo tua umutang mel biya.

⁹ Kari ko bagara aolak te anapeya bitirukko agi aguwaya bitirukko, ale amaruya bitirukko mu ko ikia nungurso,

bare Yawe aing au mauk mu asele uwutata aratukko.[†]

¹⁰ King den balso mu sokel ago se aora biya; owore te se nu sinar la se diram la kariimet nunga bituokko.

¹¹ Mel ko ikup guyak se ko maiya tukunang am diram la tata ko munan mu Yawe ko munan;

nu munan diram la beteso.[‡]

¹² King alo munan memek mu am me ko kuesan nunguningkiri, mu awuk, king ko ura mu munan ningo diram te sokel ago la aniso.

¹³ King alo kariimet den diram se den nunguning la balsan mu nunga amilmilasan.

¹⁴ King gomang magaruk mu, kuera mateng am aratukko tala;

buta se ikia sinar kari mu tairate king gomang motam lila tuokko karogo kaerukko.

¹⁵ Tom king ko koma motam gusira amilmil ago arik, mu bagara ningo ko tom iwita ikiko;

noko gomang amilmil mu worem aora biya ningi yu bugulik ka kautokoyam.

¹⁶ Ni ikia sinar toko mu yawarakala, mu gold kiaram;

uwutatala, ni ikia ningo tuterko mu yawarakala, mu silver kiaram!

¹⁷ Kariimet diram nunga lage biya mu munan memek me te aniso;

awiriya ko munan ko sinar taso, mu yawarakala bagarukko.

[†]16:9 Kaem mel suen la bitaruwoso: Proverbs 16:1,9; 19:21; 20:24; Luke 12:16-21; Ephesians 1:9,11; James 4:15; Revelation 3:7.

[‡]16:11 Kariimet sang mel ko ikup te diram me diasan.

¹⁸ Nanimi patawura ko munan buring ko mu, magara kuenera ko munan taiso;

kualala namara ko munan buring ko mu, dagulu parasa namara ko munan taiso.

¹⁹ Kua kapara ale kariimet kituwura nongorak bagara ko munan mu, munan yawara;

bare nunumi patawura alo nunga sail te kariimet saki nunga melmasak gia mu nongorak nimi tui nana ko munan mu memek.

²⁰ Awiriya kiti guruga ko den iki karo tuso, mu daiga bagara yawara arigiso; uwutatala, awiriya Yawe te ira sanami lagoso, mu amilmilarukko.

²¹ Kari ikia sinar ago, mu balsan sinar kari

masan; se den welang ningo mu kausa ningo sokel tuso, se kariimet karo tusan.

²² Awiriya ikia sinar ago, mu ko ikia sinar

mu marak ningo ko yu iwita nu sangaru lagoso;

bare nusupuling lagara alo mu nunga munan memek mu te, memek tagi non-gota nungumik te betesan.

²³ Kari ikia sinar ago mu, kuring te ikia sinar ko den arataso;

se kariimet ko den ikimon ale karo tumonko kuesan.

²⁴ Den welang ningo mu honey iwita, kamili te yaman nuam, se kimik lilim sokel tuokko.

²⁵ Kari bo ikiso lage nu karowoso mu diram iwita ikiso;

bare karo nama nukum te mu, kuera mateng arigiso.

²⁶ Inang ko kuera ko munan mu kari ura te diruwuso;

noko na ko kuera eng am bo karogo ura te diruwuso.

²⁷ Kari memek mu munan memek bitirukko ikia nungurso burangoso; noko munak mu tama kuamili buluwluk makam.[¶]

²⁸ Kari memek kawel kuruwim mu ikup duap duap tagiso;

bo buring ko bala mu, tiran ningo nunga parusuwuso.

²⁹ Daong kager ko kari mu ko bo gomang kulukurso ale ilak kager daong memek ko lage te namoso.

³⁰ Kari bo sumalak dun pateso ale motam daleloso, mu ikia memek karogo.

³¹ Ningo diram la laga nomone yak maso,

mu mel yawara bo balayam nusupuling tugu kam.

³² Kager kari tamatama mu ko sokel mu te wonong bo am moa mituwurokko; bare numi ira ko kari mu ko bagara ko sinar taso, mu nu kager kari mu kiaram.

³³ Ana anapeya duap duap betenakko ikia am kalonakko,

bare Yawe anapeya aratukko agi mena mu nu balso se arataso.[§]

Saki alo arungu lila te yawarakala bagara ko bala saki

17 Inang gotek bo nirung mena, lila te to nana, mu yawarakala; bare inang ningo kawam digo karogo terong ma se no nguala se, nanimi ining singi tua mu awuk nanga sangukko?

² Kari bo ko namar dolara munan nuet kote bita lagoso, mu nuet baluk se ura kari yam bo, ikia sinar ago, mu noko kuwim am taukko tala; ale ko namar bo iwita mel kasik biya karogo terong la bagarukko.

[¶]16:27 Saki alo nubiring ko den bala: Proverbs 11:13; 16:27-28; 18:8; 20:19; 26:20.

[§]16:33 Israel alo nunga munan bo te Kaem gomang motam ikimonko mu kiwem sang bitakanan: Proverbs 18:18; Acts 1:23-26

³Gold se silver nunguning agi buawen mu ko ikia ko mu, tama kowar biya wore ningi kaisan ale asele ko ikisan;

bare kari ko gomang motam mu Yawe kota gurugu patawu ko ikiso.

⁴Kari memek mu ikia memek ikiokko ninguru due tagiso;

uwutatala, kawel kari mu den kawel ikiokko ninguru kueso.

⁵Awiriya kariimet kituwura nunga doleng saposi, mu nu Awiriya nunga nungam mu agotala ko doleng saposi;

uwutatala, awiriya kariimet sang ikup arigisan se nu ko amilmiloso, mu nu me yumu namarukko.

⁶Kariimet garuk mu nunga nunumasari te nunup biya kaposi; iwitatala, kuriang alo mu nunam nonet mu nunup biya nungarsan.

⁷Ikia sinar ko den mu numi patawura ko kari kuring te me arataso, mena; bare tom bo te aratuk agi mu, ni ninguru ko sinar toko!

Uwutatala, kari supuling kuring te den kawel mu me arataso, mena; bare tom bo te aratuk agi mu, ni ninguru ko sinar toko!

⁸Manga mel kari tua ale diruwura se mel ningo tere gi karogo tai kisa ko munan mu, kari sika nunga mel ningo, te to no laga gilingisan.

⁹Awiriya bo ko memek siwu saposi, mu nu nanimi ko kuera ko munan sokel tuso; bare awiriya bo ko memek umu balu balu geragoso, mu nu tiran ningo nunga parusuwuso. **

¹⁰Kari ikia ningo ago mu ko memek tom suanta ko manaru, mu nu pasak ala ari ko ikiokko;

bare kari supuling lagara karogo mu tom 100 iwita moa maguwur, bare am me ta ikiokko!

¹¹Kari memek mu supuling lagara se dun

kopa iluwa ko kiwem mu ko kua lagoso; bare kari bo wuli karogo mu betemon se namaruk ale ikup yaman tuokko.

¹²Bear nuam ko gotek tere namon se gomang magawuruk mu koma te aratuko mu, sinar toko;

bare kari ko ikia munan memek nunguningkiri mu memek bitawuruk se koma te aratuko mu, eng am ninguru ko sinar toko! Umu asele memek ko memek arikko!

¹³Awiriya munan ningo mu ko koma munan memek bitiruk, mu memek mu ko kawam digo lilim me ta bita taukko.

¹⁴Kari bo ilak tagira gurungumura ko munan me duap bitarko: duap betera mu kausik daong ko mayang kutuwu kam;

se ka gemang memek mu am ira se kaparuk se memek biya bo me aratukko.

¹⁵Kari kumik den mena, yam ipi ikup te betera ko munan, se kari ikup karogo, bare am betera se amilmil te namara ko munan, mu ilagala la Yawe am biriruwuso nunguningkiri.

¹⁶Anape ko kari supulingkiri mena mu ikia ningo te diarukko manga kuting te bitarko?

Mu me terong, mu awuk, nu ikia sinar taukko gomang me aniso.

¹⁷Tiran yawara mu pempem ka kua lagarukko;†† se ka launuria mu ka ikup dun sika giokko bagoso.

¹⁸Ni ikia sinar mena wore asele,

**17:9 Bo ko ikup siwura ko munan: Matthew 18:21,35; Mark 11:25; Colossians 3:13.

††17:17 Ka singsang yawara arungu welang te bagara ko kilek: Proverbs 17:9,17; 18:24; 25:18; 26:18-19; 27:6,10.

kari bo, bo kote dinau bitiruk mu ni sangaru ale kutuwurko baluko.

¹⁹ Awiriya ining singi tagira gurungumura bitirukko kua lagoso, koma suanta nu memek tagi kumik te bitirukko kua lagoso; supuling lagara se nimi patawura ko munan mu, memek tagirok se tairuk ka maguwurokko.

²⁰ Kari gomang motam daeldel pukakung mu, munan mu te molak me maiso; awiriya kuamili kawel munan karogo mu ikup ningi daguloso.

²¹ Kuriang supulingkiri aora biya mu nuet gomang motam batagarso, se amilmil bo kote mena se gomang ikup biya.

²² Nangamang motam amilmil ago bagara mu marasin ningo iwita; bare nangamang ikup ago bagara mu nangimik sokel karogo kaposo.

²³ Manga yumura la kariimet kuting te tata ko munan te, mel bo diram la me arataso.

²⁴ Kari sinar mu ikia sinar moke sengem ko beteso; bare kari ikia mena, mu ngual kasik beteso.

²⁵ Kuriang bo ikia memek karo tui lagoso, mu noko nuamnuet nongomang ikup biya lagasan.

²⁶ Kari kumik den mena mu, memek yam ipi kumik te betera mu memek; se kari ningo bo, ko munan ningo ko yam ipi memek te betera mu me terong tala.

²⁷ Kari ikia ningo ago, mu munak ko iki iki munakoso; se kari sinar nunguningkiri mu gomang magara me ikiso.

²⁸ Kari ikia mena mu tom saki kuring kalok ale бага lagaruk, se ni iki mu ikia sinar ko kari bo bagoso i meko!

Ikia sinar ago la pempem munaka se laganakko

18 Kari bo kota ko bagara te бага se saki

alo arungu me ilu biguwuso, mu nu kota ko ningo mu mel biya ko beteso, ale nu ikia ningo suen la mu mel yam ko beteso.

² Kari ngualara mu mel ko duap ikiokko me kueso, mena; nu kota ko ikia la balukko kueso.

³ Memek betera ko kari mu bala memek ko lage kuring kagarso; dolara ko munan mu dolara kisokko.

⁴ Ikia sinar ko den kari kuring te arataso mu gagi du biya wore turan, ale aking yu bulowolok ma ale palenga kapawara wore toroman.

⁵ Kilek memek bitawara ko kari nunga atumu saonga, ale kari kumik den mena mu ipi den te betera se ikup memek ipi ta, mu kilek memek nunguningkiri.

⁶ Kari sinar mena mu kota ko munak ngualara munakoso umu ikup yaman tagi kumik te beteso.

⁷ Kari ngualara mu kota ko munak te numi maguwuso; se ko den mu dagarok iwita taliposo.

⁸ Kari buring ko bala ko den mu inang yaman yaman iwita; se kariimet amilmil te nasan se nutagu ningi kaposo.

⁹ Kari kua ani ani lagara mu melmasak maguwura ko kari iwitatala.

¹⁰ Yawe mu kawam aora bo kalel biya sanamiwoso wore toroman; se kariimet ningo diram mu te nagu nama yumusan.

¹¹ Kariimet nungumik manga mel suen biya ago mu, nunga melmasak umu kar aora bo nunga lautam nongorak bagoso iwita ikisan.

¹² Kari bo me dagula la, mu nu numi patawura ko kari;

bare nanimi karogo kapara ko munan
mu te nup ningo tasan.

¹³ Den ninguru me ikia ale tairate koma
bala mu memek se dolara karogo.

¹⁴ Kuera ikes memek ningi бага se wore
ka gemang motam sokel karogo la bager,
mu am бага lagerko;

bare gemang motam sokel menaruk,
mu tom maiya biya me bagerko.^{‡‡}

¹⁵ Ikia sinar kari mu guyak la ikia ningo
taso, ale bo karogo ikiokko due gurugu
lagoso.

¹⁶ Kariimet mel tua ko mel mu,
nika lage kuring am kaguk se kari nup
biya ta wore am kote nama aratuko.

¹⁷ Den ariga tom te, kari giriso
munakoso

mu ni ko den ko gemang ningi am nun-
guning arukko tala;

bare aking kari bo tala aratuk ale isaru
gurungumurok,

mu te ni kamin biya gotek yenerukko.

¹⁸ Tom kari ilagala munak te nunumi ilu-
mon nama gek mamon,

mu munan sang te awiriya nunguning
se awiriya kawel mu te ikiko mu bitar
ale Yawe kuting te bitarko.^{¶¶}

¹⁹ Tiran yawara bo bita maguwura ale
aking gomang ta ko karogo kaera mu
mel ikup;

mu songkuring ain te nunga, agi por
aora bo ninga kusumuri anira iwita.

²⁰ Munak aguwaya kiring te arataso mu
ko koma uwutatala peleruk se no ale
tagu lagarukko;

se ka kiring ko koma mu eng am diram
la toko.^{§§}

²¹ Marak bagara ko den se kuera ko den
mu nangamili kopa te aniso;

se ni aguwaya mu ko kuar ale balu mu
ko koma uwutata toko.

²² Kari imet bo, ko nuwus ko taso,
mu mel yawara bo arigam,
se Yawe ko amilmiloso.

²³ Kari kituwura mu numi karogo kapa
se

saonga ko wosenga kira lagarukko;
bare kari kumik mel suen biya ago mu
den koma sail ago am balukko.

²⁴ Kari bo kari duap duap nongorak
numi

giso, mu memek ningi am dagulokko;
bare noko ilup se isirek mu noko
launuria nunga kiaram ale am noko
yawara nunguningkiri.

Bagara aolak ko kiti guruga den saki

19 Kari kimik mel mena ko бага se
kimik

te den mena bager mu yawarakala;
bare kimik mel suen biya ago бага se
kawela lager mu memek.

² Nimi ira mena, gemang gemang ura ni
me ninguru ko ikia mu kau tata,
ale ko nunguning ura umu maguwura,
mu me terong.

³ Kari kota ko munan memek te ko
bagara aolak ikup tuso,
ale ipi ko Yawe ko gomang magoso.

⁴ Mel ningo ningo karogo bager,
mu daup ka tugumokko;
bare kari kituwura mu ari mia gilingisan.

⁵ Den kawel te bo atumu saonga mu ko
memek toko;

den kawel kiring te arata mu betela ko
ikup arikko.

⁶ Kariimet suen biya mu, kariimet bibiya
nungumik mel karogo se nunga mel
ningo saki, saki alo nungarsan owore,
nongorak tiran betemonko kua
gilingisan.

⁷ Kari kituwura mu kota ko kotamari ari

^{‡‡}18:14 Proverbs 17:22 ago arikko.

^{¶¶}18:18 Israel alo nunga munan bo: Joshua 7:14-18; 1 Samuel 14:40-43; Proverbs 16:33; Acts 1:23-26.

^{§§}18:20 Anananga munak munakasan: Proverbs 18:4,6,13,20-21.

mia gilingisan; se ko tiran alo eng am kumik duap te mena, awar biya bagasan. Nu nuna sangarmonko nogowom karoso bare nuna nu me sangorsan.

⁸Awiriya ikia sinar taso, mu kota ko daiga bagara sangarso; ale awiriya ikia nunguning ilukuawuso mu te yawarakala lagoso.

⁹Den kawel te bo atumu saonga mu ko memek toko; den kawel kiring te arata mu betela ko ikup arikko.

¹⁰Kari ngualara bo kawam digo melmasak manga bibiya awote dagiwuruk mu ko ariga terong e?

Agi ura kari dungan bo, ko dom biya mu bowa tugumok ale ko melmasak suen la bitaruwuruk mu ko ariga diram e?

¹¹Kari ikia sinar ago mu tairatela me gomang magoso; nu ko nup yawara mu ilukuawuso ale saki alo bita maguwusan mu mel yam iwita arigiso.

¹²King ko gomang magara mu lion nia kam;

bare ko amilmil mu baras nuwi kusat sir-sir yu tui kam.

¹³Supuling lagara ko kuriang mu nuet ko daiga bagara maguwuso; se kari bo ko nuwus iningara munakara ko imet, mu buwung tam irikoyam bita lagoso.

¹⁴Kawam digo se melmasak suen la nanga nainet nainam nangaru gilingisan;

bare imet sinar ningo mu Yawe nangarso.

¹⁵Ani geraga lagara mu gagor ko munan;

kari nukum nuam te dagi lagara mu na ko kuerukko.

¹⁶Awiriya kiti guruga den karo tuso mu ko daiga bagara ko sinar taso;

bare awiriya ko munan ko me sinar taso mu kuerukko.

¹⁷Awiriya kariimet kituwura nunga saonga beteso, mu munan mu Yawe kote bita kam, se Yawe munan nu beteram mu koma tuokko.

¹⁸Ka namar gotektir bagoso la, dingumur se ko tom maiya taiwoso mu ningi ningo la bagarukko; ni uwuta me bitar mu ni karogotala nu kua namarukko lage te betesam.

¹⁹Gomang magara ko kari memek, mu koma memek am arigokko.

Ni nu me ta sangaruko; ni sangaru mu ni uwutata sangaru se lagerko.

²⁰Munan den kisimon mu iki ale kiti guruga ko den mu ilukuawur, mu udagi te ikia sinar kari bagerko.

²¹Kari gomang motam ningi mu aguwaya bitirukko mu ko ikia duap duap aniso tala;

bare anapeya Yawe ko gomang motam te aniso mu giriso arataso.*

²²Saki alo kua nungara ko munan mu mel gira nunguningkiri.

Kimik mel mena kituwura bagara mu mel bo mena;

bare kawel munan te lagara mu memek biya nunguningkiri.

²³Kua Yawe bowa ningi bagara mu bagara aolak ningo nangarso; ale munan umu te ana nangamang kua kaposo se terong la бага se memek me nanga maguwuso.

²⁴Kari gagor mu tawir ningi inang taukko kuting garukuso; bare inang patawuruk kuring te bitirukko mu ninguru gagorso!

²⁵Ikia sinar suwik sapara ko kari moar se

ninguru me sinarara alo mu sinarmonko; ikia ningo ko kari bo due to, mu nu ikia

*19:21 Romans 8:28 ago arikko.

ningo nunguningkiri karogo terong maukko.

²⁶ Awiriya nuet moso maguwuso, ale nuam kawam te karo pituwuso, mu kuriang mu nguangara dolara memek tagi wonong tuagu ningi beteso.

²⁷ Aga namar, kiti guruga ko den ko de bagur mu ikia ningo ko lage paguwurko.

²⁸ Kawel den te kari atumu saonga ko kari memek mu, munan diram doleng saposi;

se kari memek mu munan memek na ningo no kam naso.

²⁹ Ikia sinar doleng sapara ko kari alo nunga memek tamonko mu nunguru beteman se aniso;

uwutatala nusupuling lagara alo nunga bu memek mu nunguru beteman se aniso.

Gold mu gold, bare Ikia Sinar mu gold kiaram

20 Yu aora no ngualer, mu kari ngualara

iwita aratu ale den ngual ngual te kager duap bitarko;

ni kari ikia sinar mena, mu uwutata bitarko.[†]

² King ko gomang magara mu lion nia kam;

awiriya nu gomang motam maguwuso mu numi pani te beteso.

³ Awiriya ining singi kager ko munan ko me kueso ale biruwuso, mu nup ningo taso;

bare kari ngualara mu tairate ining singi kager duap beteso.

⁴ Inang aguwa kam te gagora laga inang bo me asuru,

mu inang gia kam te anape ko namar ale inang ko loaga se lagerko?

⁵ Kari ko ikia yumura sang mu gagi du biya iwita,

bare kari sinar mu asele karogo kaeyawa ko ikiokko.

⁶ Kariimet suen biya balsan, “Ikup arigal mu aningate tairalko.

Ani ninga saonga ikisam,” masan; bare kariimet nunguningta ka sangar-monko mu suen mena.

⁷ Kari ningo diram la, mu ko bagara aolak ningo diram la; noko kuriang gue mu yawarakala la bagamonko.

⁸ Tom king ko daiga kuwim te ikup guyak tuterukko dagiso, mu nu memek mu pasak ko motam sinarso.

⁹ Awiri baluk, “Aninga angamang motam

ko ninguru sinar taem, ale ningo la, memek bo me beterem,” maukko?

¹⁰ Skel te ikup guyak diram la me tata, agi mel ko maiya tukunang diram la me ilu ariga ko munan, mu Yawe biruwuso nunguningkiri.

¹¹ Kuriang ko gomang motam ningi ningo se diram la agi mu ko ikiko mu, ko munan te arikko.

¹² Nadogowa te den ikinakko, se namotam te sor ariginakko, Yawe ilagala la bita nangaram.

¹³ Ni anira ko kua lager, mu ni kari ki-tuwura ko aratuko;

loaga se ura iluwer, mu ni inang suen biya karogo bagerko.

¹⁴ “Diara tom sumu kalel biya!” ma lagaram, se mel kotam diara tom ku-tuwuram se kaparam, se diara kari mu koma aliti te diaram, ale namaram munan mu ko numi patawukaso.

¹⁵ Gold mu gold, se diamond mel mu di-amond mel;

bare kari kuring ningi ikia ningo ko den

[†]20:1 Yu nana ngualara ko munan: Proverbs 20:1; 21:17; 23:20-21, 29-35; 31:4-7; Ephesians 5:18.

arataso mu, ali imi ko mel ningo nun-
guningkiri mu kiaram.

¹⁶ Kari bo ni ninguru me ko ikia agi mu,
nika manga mel agi mu yam ngual me
tuiko;

ni gir ale noko guang ningo bo to ilup
asele mel ko balso mu tuiko;
se nu ko guang mu ko negeruk ale
pasak tairuk ko ikup kutuwurokko.

¹⁷ Kawel kilek te inang gia mu yaman
nuam, bare ninguru iki, mu ni saun
sakar kiring tuguran se nowasam iwita.

¹⁸ Ikia sangam awote ikia kaloko;
kiti guruga den to ale asele kager ko
namarko.

¹⁹ Munak gi ago geraga ko munan te den
yumura pagorsan;

buta se munak ko kari ilak me sorerko.

²⁰ Awiriya nuamnuet kua namamonko
nunga manuk,
mu nu galep bo sor tiromorom biya
kaniwa iri palagoso iwita.[‡]

²¹ Lage guyak te mel ko tom aitik bare
sail te gia, mu kerak tom maiya biya me
anirukko.

²² Bo ko memek koma bitarko me
baluko;

Yawe te ira sanami sager se nu ka
sangukko.

²³ Mel ko ikup guyak diram la me tata ko
munan mu Yawe biriruwuso;
ale skel karogo kaera birikara ko munan
mu me ko amilmiloso.

²⁴ Yawe kari ko aolak kiti guruguwoso;
se ko aolak ko ninguru iki saparukko mu
me terong.[¶]

²⁵ Ikia ninguru me ta ale, tairate mel
balu

Yawe tua ale aking udagi ikia ka moa la-
gara, mu me terong.

²⁶ King ikia sinar ago mu kariimet
memek

mu nunga tuteso ale memek ninguru
nungarso.

²⁷ Yawe kari ko marak mu galep bo iwita
tuam, se te anapeya ko gomang
motam ningi aniso mu te ari guruguso.

²⁸ King ko kariimet nunga kua nungara
se

diram la nunga bitua ko munan mu
nu sangarso, se tom maiya biya nunga
king ko bagarukko.

²⁹ Kari kulak nunga nokokosa barim am
biya mu te nunup kaposu;
se kariimet garuk mu nokokone te kari-
imet nunga kua kapa gilingisan.

³⁰ Kari memek bita lagara mu, tom bo
iluwa ale moa maguwu gue tua mu am
sangukko tala,
ale mu te gomang motam gurugok ale
munan ningo karoko.

Yawe te la mel suen biya terong la arataso

21 King ko ikia se ko gomang motam
mu Yawe kuting te aniso;
kari ali kauso ale yu lage tuso se te nagu
namoso iwita,

Yawe king aguwaya bitirukko ikiwoso
mu nu uwutata beteso.

² Kari ko munan suen la beteso mu nu
ningo la iwita ikiso;
bare Yawe munan umu ko ikia yumura
mu am iki saposo.

³ Tama bita Yawe tua mu ningo; bare
munan ningo diram la betera mu
Yawe ninguru ko kueso.[§]

⁴ Kari memek mu numi patawu se
supuling laga lagoso, ale kiwem memek
ago terong mam.

⁵ Kari ninguru iki guruguso asele ura

[‡]20:20 Exodus 21:17; Leviticus 20:9; Deuteronomy 27:16.

[¶]20:24 Genesis 50:26 ago arikko.

[§]21:3 Tama bita Yawe tua ko munan: 1 Samuel 15:22, Psalm 40:6-8; Proverbs 15:8; Isaiah 1:11-17.

beteso, mu noko ura yawarakala arataso
ale nunguning karogo;
bare lage guyak se tukunang te mel tata
ko nunguning mu, kimik mel mena, ki-
tuwura lagerko.

⁶ Kawel ko munan te mel suen biya gia
mu tama bur iwita pasak mena
namarukko,
ale dagarok iwita ka taliparukko.

⁷ Kari memek nunga kager daong ko
munan mu nunga sarumu warukko,
mu awuk, nuna munan ningo diram
betemonko me kuesan.

⁸ Kari ikup ago mu ko bagara aolak mu
daeldel pukakung;

bare awiriya ko bagara aolak ko sinar
taso mu munan ningo diram la beteso.

⁹ Nika imet ining singi bitiruk mu ilak
kawam ningi bager i? Mena.
Aratu ale matangi siwik motam atumu
bager mu terong.

¹⁰ Kari memek mu inang ko kuakoyam
memek bitirukko kua lagoso;
ale nu bo gomang tua me ikiso.

¹¹ Ikia sinar suwik sapara ko kari moar
se

ninguru me sinarara alo mu sinarmonko;
ikia ningo ko kari bo due to,
mu nu ikia ningo nunguningkiri karogo
terong maukko.

¹² Yawe mu ningo se diram
nunguningkiri;

se nu kariimet memek nunga bagara ao-
lak mu ari iki saposo,
ale memek te nunga bitirukko.

¹³ Awiriya kariimet kituwura nunga
niara ko dogowa baguso,
mu nu tom bo uwutatala niaruk bare
kuring me ilumonko. ^{**}

¹⁴ Kari bo ni ko ko gomang magawuruk
mu kariimet saki me karkamon la,
munan ningo bo tui ale gomang te
kulukuru se gomang kua kaparukko.

¹⁵ Tom munan ningo mu sor ereso, mu
kariimet ningo diram mu amilmilasan;
bare memek betera ko kariimet alo mu
nguangan.

¹⁶ Awiriya ikia ningo ko lage karowa bita
taso, mu nu nama kua namoso.

¹⁷ Awiriya na ningo se waen ningo no se,
oil kumik palunguru se bagara amilmil
mu ko kua lagoso,

mu ko manga mel menaruk se nu kari
kituwura ko bagarukko.

¹⁸ Kariimet ningo diram mu ningo la
namamon,

bare kariimet diram la me bagara mu
nunga memek koma tamonko.

¹⁹ Kutek am sor garagarayam memek te
keta bagara lagara mu terong nuam;
bare gomang magara se ining singi ko
imet mu ilak bagara mu mel ikup.

²⁰ Kari ikia sinar ago mu inang ningo
ningo ko kawam digo tuguso;
bare kari sinar mena mu ko mel ningo
am no maguwu lagoso.

²¹ Awiriya munan ningo diram se bo kua
tua ko munan mu ko kua lagoso, mu
daiga bagara ningo arigiso ale nup
ningo karogo lagoso.

²² Ikia sinar kari mu wonong aora bo
nongorak kageraruk ale nunga sokel
te ira sanamiwasan mu parusuwurok
menawurokko terong mam. ^{††}

²³ Awiriya kuring kuamili ko sinar taso
mu ikup bo me arigiso.

²⁴ Numi patawura ale supuling lagara ko
kari mu numi patawura ko munan me
bita arigiso;
noko nup mu "Patawura".

²⁵ Kari gagor gurum, kuting kua anira,
mu kota ko daiga bagara maguwuso.

²⁶ Nu pempem la melmasak bo karogo
gemarukko gomang soraga lagoso;
bare kariimet ningo diram mu gomang

^{**}21:13 Luke 16:19-31 ago arikko.

^{††}21:22 Ana Kris alo nanga kager: 2 Corinthians 10:3-5; Ephesians 6:10-18.

sorara iluwa bo mena kariimet saki mel nungaru lagoso.

²⁷ Kari memek tama beteso, mu Yawe biruwuso nunguningkiri;

mu awuk, nu ikia ningo bo te munan mu me beteso.

²⁸ Den kawel te bo atumu saonga mu mena namarukko;

bare den nunguning la bala mu pempem ani lagarukko.

²⁹ Kari memek mu nu numi terong iwita ikiso ale ko memek mu am bita lagoso, bare kari diram mu anapeya bitirukko mu ko iki iki beteso.

³⁰ Ali imi ko ikia biya, ko ikia nunguning, se ko kiti guruga mu ningo agila wore, Yawe me karo tua mu me ta ka sangukko.

³¹ Kager ko horse se kager ko melmasak mu am nunguru burangi saparko, bare ni kager moa mituwur agi kager ka moa mituwurokko mu Yawe kuting te aniso.^{‡‡}

Ka munan ningo te nup ningo toko

22 Kariimet nomotam te nip ningo ago

bagara mu, mel ningo ningo suen la se manga mel ko sokel kia saparam.[¶]

² Kari bo kumik mel suen biya ago agi, se kari bo mu kumik mel mena, kituwura agi,

bare mel biya nunguning mu Yawe nuna wete nunga nungam.

³ Kari sinar mu ikup ari se mu, numi tagi batagarso ale kia kaposo;

bare kari sinar mena mu ngual kasik geraga nama ningo kaposo ale memek arigiso.

⁴ Nanimi karogo kapara ko munan se,

Yawe bowa ningi bagara ko munan mu mel ningo ningo, bagara aolak ningo, se nup biya nangarso.

⁵ Kari memek ko tuang te mu mutim ilu beteman ale dagarok kira beteman se aniso;

bare kari ko aolak ko sinar taso mu memek mu duap te me namoso.

⁶ Kuriang gotek bo munan ningo nu te pempem lagarukko mu gotek la kasuru mu,

tom nu garukaruk mu nu pempem la karo tui se lagarukko.^{§§}

⁷ Kari kumik mel mena, kituwura mu, kari kumik mel ago mu bowa ningi dungan bagoso;

se kari bo, bo isarso se mel tuso mu, kari mel tuso umu bowa ningi dungan bagoso.

⁸ Awiriya kiwem memek mu tam bo iwita

aguso, mu ko nunguning mu memek tagi kumik te beteso;

ale ko bu, kariimet saki te nunga bita maguwu lagaram, mu kilikilik maukko.

⁹ Kari ko munan yawara mu, nup ningo se

marak ningo kumik ko kaparukko, mu awuk, nu ko mel suen la mu kituwura

alo nongorak numi tui no lagoso.

¹⁰ Ikia ningo suwik sapara ko kari mu karo sapara mu te, ining singi se tagira gurungumura ko kiwem memek mu menarukko.

¹¹ Awiriya munan diram la ko kueso ale ko munak mu welang yawara la, mu king ko tiran yawara ko bagarukko.

¹² Ikia ningo mu Yawe ko motam se ko bitua bowa ningi aniso;

^{‡‡}21:31 Kager kam te: Psalm 33:16-17; 44:6.

[¶]22:1 Nangimik mel ago bagara ko munan: Proverbs 22:1-2,7,16,22-23 se 10:15 ago arikko.

^{§§}22:6 Kuriang nunga kiti guruga ko munan: reference saki Proverbs 13:24 mu te aniso.

bare nu diram la me kaora ko den mu sokel menawuso.

¹³ Gagor kari nu kawam ningi бага se, “Lion bo watingi bagoso,” maso.

“Ani aratik bare aga nauk bore ko!” maso.

¹⁴ Imet ko kuari ilak diram bagara mena mu ko den welang mu, mutim bo du biya wore iwita,

se kari Yawe ko gomang magara bowa ningi bagoso, mu mutim umu ningi daguloso.

¹⁵ Ikia ngulara mu kuriang gomang motam ningi aniso;

bare bu te nukum tagira mu ikia mu karo saposo.

¹⁶ Awiriya kituwura alo nunga melmasak

giso ale noko melmasak mu karogo laguwuso,

se awiriya kari melmasak suen biya ago wore gomang te kulukokko mel ningo ningo tuso,

mu wete nunga melmasak mu mena namaruk se kari kituwura ko bagamonko.

Ikia sinar ko bala suku suku 30

¹⁷ Degewa gurugu ale ikia sinar ko kari kuring te den aratuwoso wore iki ale, anapeya ka kasursam imi gemang motam ningi ilukuawurko,

¹⁸ ale gemang motam te se kiring te mel yawara iwita amilmil te balu se lagerko.

¹⁹ Mu awuk, ani ni Yawe te la ira sanami se lagerko owore te se, ani aita ka kasursam.

²⁰ Arikko! Ani nika bala ningo ningo 30 batagem, mu kiti guruga ko den se ikia ningo ko den.

²¹ Se den nunguning ni te sanamirko mu ilukuawu se, awiriya nika isuok mu ko den koma ningo la balu tuiko.

²² Kariimet kituwura alo mu kituwura se ni me nunga bita maguwur ale nunga melmasak giko;

ale biguwura motam te me nunga bitarko,

²³ mu awuk, mu Yawe nunga ikup mu te nunga sanguk ale awiriya nunga bita maguwuso mu nu nunga bita maguwurokko.

²⁴ Kari gomang motam tama ko kaniwara mu ilak me tiran bitar, ale kari gomang pasak ala magawara mu ilak me nimi giko.

²⁵ Ni uwuta bitar ale noko kiwem memek mu arik ale keta nimi talipara ningi bitar bore ko.

²⁶ Kari saki kari bo, bo kote dinau beteram umu sangarmon ale ko dinau kutuwumonko balmon, ale nunumi nuguting ilumon, mu ni nunga ningi me bagerko;

²⁷ mu awuk, ni uwuta balu ale aking ikup

bo arik ale dinau mu me dier mu, taimon ka melmasak suen la gimon ale ka anira kuwim ago gimon ago namamon bore ko.

²⁸ Girakala taleng girigir alo ali ko tom beteman umu ni me baruku ale karogo kasu namar agi karogo utu tairko.

²⁹ Kari ko ura ningo se guyak la beteso mu king ko ura kari ko aratukko; bare kari bo nup mena mu ko ura kari ko me aratukko.

23 Tom ni kari nup biya bo ilak na noko

dagi mu, ka na nana ko munan ko ninguru sinar toko.

² Ni na tawun biya nana ko kari agi mu, nimi ko sinar to ale na ko iki se noko.

³ Ni noko inang yawara se yaman nuam mu ko me dera bingokko, mu awuk, inang mu bowa ningi kawel munan aguwaya aniso agi mu ni me ko ikisam.

⁴ Mel ago bagerko neger ale ura te nimi me maguwurko;

ikia sinar ago бага se munan mu me bitarko.

⁵ Mu awuk, tom bo loager mu melmasak mu me arikko;

mu luman gemaram ale taraga iwita binga namaram.*

⁶ Kari kaluwu nana mu ko inang yawara yaman nuam mu ko dera bingok se ilak dagi ale me noko;

⁷ mu awuk, nu “Na yu aniso, am noko,” ma se wore, ko manga na yu ko saparam mu ko dogotak sora se kuring guang la ka kuluruwoso.

⁸ Se udagi ko ari iki, mu ni inang gotek naem mu awuk kapi waru, ale ka munak ningo ilak munaka lagerem mu awuk ko baluko? Mena.

⁹ Kari ngualara mu ka den ningo me manaruko, mu awuk, nu nika ikia sinar yawara ko den mu tauk ale den kolara te bitirukko.

¹⁰ Girakala girigir alo ali ko tom beteman umu me baruku ale sarumur, agi kuriang nungumik bitua mena mu nunga ali me iramuruko,

¹¹ mu awuk, nunga Bitua Kari bo bagoso tala, mu sokel aora biya; se nunga atumu sanguk ale tawun biya kerak baluko.

¹² Kiti guruga ko den gemang tui ale ikia sinar ko den ko degewa gurugu se lagerko.

¹³ Bu te kuriang nukum tagira ko munan mu me to ilupko; memek bitiruk se nukum tagir mu me kuerukko pa!†

¹⁴ Bu te nukum tagir mu ni kuera mateng ko lage te bataguru toko.

¹⁵ Aga namar, ni ikia sinar ago lager, mu ani ni ko ko angamang amilmil ago lagarikko;

¹⁶ tom den ningo se diram mu kiring te aratuk mu, ani angamang motam lilim la te amilmilarikko.

¹⁷ Ni memek betera alo nunga kiwem memek umu arik ale ko motam welang me tairukko; ni pempem la Yawe bowa ningi la bagerko.

¹⁸ Nunguningta, ni uwuta bita lager mu ni tom pempem daiga bagara ningo mu arik ale ningo la lagerko.

¹⁹ Aga namar, degewa gurugu ale ikia sinar ago la бага se, munan lage diram mu la karo tui se lagerko.

²⁰ Yu aora tawun biya nana ko kari alo, se mel ko nunguning nana ko nodogotak ko talalam, mu nongorak me kapeterko,‡

²¹ mu awuk, nuna anira geraga te nama kituwura amon, ale nungumik mel mena ko бага se guang karur ago se batuwtukam mu nagumonko.

²² Ni ka niet, ka bulamaram, mu ko kuring iki ale ka niam garukaruk ta wore me mel yam ko bitarko.

²³ Den nunguning mu mel yawara, se ninguru sail tagi laga to ale ilukuawurko;

uwutatala ikia sinar, kiti guruga ningo, se ikia ningo mu koma suanta tala.

²⁴ Kari ningo diram mu ko nuet mu amilmil te lagoso.

²⁵ Buta se ni ka niamniet nongomang amilmil nungaruko; ka niam mu amilmil biya tuiko.

²⁶ Aga namar, aga den ninguru iki ale amolak la karoko,

²⁷ mu awuk, lage luan imet mu mutim bo du biya wore toroman, se imet ko kari ilak diram me bagara mu yu ko mutim bo kirikirik se du biya wore iwita.

*23:5 Nangimik mel ago bagara ko munan: reference saki Proverbs 10:15 mu te ago aniso.

†23:13 Kuriang nunga kiti guruga ko munan: reference saki Proverbs 13:24 mu te aniso.

‡23:20 Yu nana ngualara ko kilek: Proverbs 20:1; 21:17; 23:20-21,29-35; 31:4-7.

²⁸ Nuna tere kari lage luan te yumuram baga se, imet ilak me diram bagara ko munan te kari suen biya nunga maguwu- woso se kapawasan.

²⁹ Awiri ikup ago? Awiri noman bataga ago?

Awiri den tagi gurungumu lagoso? Awiri ininga munaka lagoso?

Awiri lot gawir ago lagoso? Awiri motam kuagi guar kiriya lagoso?

³⁰ Mu awiriya mena, kari yu aora tawun biya nasan ale yu aora duap duap no ari ari geragasan, kari ari borta.

³¹ Yu waen ko diriyam mu agi, bagun ningi musuk pagoso mu se, degetak luan ningi palenga kaposo mu arik ale me motam barasukko!

³² Mu awuk, nukum te mu yu mu mot memek kuating memek karogo wore iwita daongaso.

³³ Se motam bingok ale taratarong kelaguk se dora duap duap arik, ale ka ikia ngualaruk se ikia kawel kamin te tairukko.

³⁴ Agi ni nimi ko iki mu ni gagi tuagu biya

te dal biya bo ko gul te taga anirem ale aniwasam iwita ikiko.

³⁵ Ale iwita baluko, “Nuna aninga usagaman bare ani me memek taem! Nuna aninga moman bare ani yaman me ikiem!

Se ani amaru te barasik ale yu bo karogo arigek ale naikko ya!” meko.

24 Kari memek nunga kiwem memek

mu ko me gemang barasuk se nongorak nimi giko negerko;

² mu awuk, nononga nongomang mu kager ko la aniso;

se nuguring mu ikup ko munak karogo terong mam.

³ Ikia sinar te kawam bo kalo ale ko ngatalek aora bibiya mu ikia nunguning te bangaru bangaru karogo namarko;

⁴ ale ikia ningo te meltutuk balayam

yawara yawara mu ko galung tugu tugu karogo namarko.

⁵ Ikia sinar ko kari mu ko sokel aora biya, se kari ikia ningo ago mu sokel iru iru giso.

⁶ Buta se kager ko namar ale marirerko mu, ni kiti guruga ko den se den sangam kari sinar nongote gi ale asele kager ko namarko.

⁷ Kari ngualara mu ikia sinar taukko ikup biya;

buta se kariimet biguwura biya ningi den bo ta me balukko.

⁸ Ikia memek balu nunga ko kari mu nup betemon ikup memek ko kari supuling mamonko.

⁹ Ikia memek kari supuling aora biya mu balu nungurso mu memek; se kariimet mu awiriya ikia sinar ko den ko doleng saposo mu ninguru biriruwusan.

¹⁰ Ni ikup kam ningi durdur lager, mu ni kituwura se sokel mena!

¹¹ Kariimet nungumik den mena nunga momon se kuemonko nongorak nama- womon mu,

nunga bataguru to ale nunga ilup se me nunga momon se kuemonko.

¹² Bare ni balu, “Arikko, ana mel umu me ko ikiman,” ma balu, bare Kaem kariimet gomang motam tuati ikiwara mu ka kawel mu me ikiok i?

Nu nika bitaruwara mu am kuluru i? Se nu kariimet suen la nunga munan betesan mu koma diram la me nungaruk i?

¹³ Aga namar, ni honey sang noko; mu mel ningo, ni kamili te kau to mu yaman nuam ko ikiko.

¹⁴ Uwutatala, ikia sinar mu gemang mo- tam ningi bitar mu yaman nuam; ni to ale ilup mu, maingte ko ningo ari se lager se uwutata ka sangaru se lagarukko.

¹⁵ Kari memek bo kari ningo diram bo

memek tuokko, ko kawam duap te yu-
muwoso uwuta me bitar,
ale ko kawam digo lilim me maguwurko.

¹⁶ Mu awuk, kari ningo diram mu tom 7
ko ta dagulok bare am barasuwurukko,
bare kari memek ikup te daguloso mu
dagula biya daguloso.

¹⁷ Kari ni kerak bitawara mu dagulok mu
ni me gusir agi, suwik motam atumok
ale taguruk mu ni me amilmilerko.

¹⁸ Ni uwuta bitar mu Yawe ni kerak me
amilmilaruk, ale noko gomang memek
kari mu kumik te mu kutuwu saparukko.

¹⁹ Ni kariimet memek mu ningo la
bagasan

mu ko me gemang dagulokko,
ale nunga mel ningo ningo karogo
bagasan mu ko me ikia ka morukko,

²⁰ mu awuk, kari memek mu nunga
bagara aolak bo maiya biya mena,
se nunga galep mu tairate la iri
palagukko.

²¹ Aga namar, Yawe se king nobowa
ningi bagerko,
ale awiriya nongorak barimawoso mu
nongorak me kapeterko.

²² Mu awuk, Yawe se king ilak memek
biya bo nungumik te betemonko,
se ikup nuna tamonko mu ko memek
aguwaya mu awiri ko ikiokko?

Ikia sinar ko bala saki

²³ Bala imi betela ikia sinar ko bala
saki:

Den ariga kam te nimi kema ko me
nguangerko, diram la baluko.

²⁴ Awiriya kari bo memek beteram ta
wore manarso, “Ni kari ningo diram,”
maso,

mu kariimet kumik ko bala memek
balmon,
se sor suen biya mu nubiring tumonko.

²⁵ Bare awiriya kari memek beteso mu
diram la ko memek koma ikup tuso,
mu nup ningo se den ningo kumik ko
kaparukko.

²⁶ Tiran yawara ilu yasara ale gemang
kua

kapara iwita, den koma nunguning la se
diram la balu kisa mu ni
gemang kua kaparukko.

²⁷ Matangi ko ura gek am tala nunguru
sapar, ningam asuru asele, kawam
kaloko.

²⁸ Kawel ko munan te ka bo den te ipi
me bitar, agi kiring te den kawel bo me
ta aratukko.

²⁹ Ni balu ale “Kari umu munan agate
beteram uwutatala kote bitirikko,” ma
me baluko.^f

³⁰ Ani kari gagor mu ko ningam duap
karem ale arigem, ale ko waen ningam
mu karogo arigem,
kari mu kumik ikia bo ningo mena.^g

³¹ Mayang kore ago mu se sum barasam
sor ira saparam;
se ko ningam ko kar mu parasaram ale
kaparam aniram se arigem.

³² Ani anapeya arigem mu ko iki
gurugem
ale mel arigem mu munan bo aga
kausam:

³³ Mu iwita, katir la anira ko munan,
namotam kilikilok ma ko munan,
se nagiting patutumumu saen ko betera ko
munan mu te,

³⁴ kimik mel mena, kituwura bagara ko
munan mu tere kari iwita tairuk ka
maguwurokko.

Solomon ko proverb saki

25 Imi Solomon ko ikia sinar ko
den saki, Judah ko king Hezekiah

^f24:29 Proverbs 20:22, Matthew 5:43-45, se Romans 12:17-19 ago arikko.

^g24:30 Gagor munan: reference saki mu Proverbs 6:11 te aniso.

ko kari den imi ilu biguwuman ale batagorman. **

² Kaem kota ko ikia te ko mel yumura mu bo to iluso ale bo wetang saposo mu ko nup biya taso;

bare king alo mu mel yumura umu kupusan ale duap ikisan mu ko nup biya tasan.

³ Taiti kalel biya se gagi naung du biya iwita, king alo nunga ikia ni me iki saparko.

⁴ Silver ko manga kai mu asele, silver kota nama kererpuruk, asele ura mel ningo ningo te bitarko;

⁵ uwutatala, king ko kari dom memek alo

umu nunga gi waru se asele, king ko ura mu nama kererpuruk se munan ningo diram te karukko.

⁶ King koma te keta nimi nip me patawur ale ka sail te noko kari bibiya nunga kulupik ningi kuwim bo toko me karogo kaerko.

⁷ Nu kota nika manuk, "Iwita tai basuko mauk mu asele ko;

bare ni noko dom bibiya nongoma te nu aliti biya ka bitiruk mu dolara ago.

Anapeya motam te arigem mu kawel agi wore ko,

⁸ gemang gemang pasak ala biguwura te me bitarko, mu awuk, den kotam umu den te ka kiaruk ale dolara kisok, mu ni awuk bitarko?

⁹ Iki paguwura kari bo kote betera mu, kote namar ale wete yumura la balu aru-ruwuralko; ni noko dugu duap kariimet ningi me balu pagaruko.

¹⁰ Kariimet ka bo wetang saperem mu ko dolara kisimon se ka nip mu magara biya magarukko.

¹¹ Kari munak iki kuawuwa ko tom te diram bala mu, kariimet sangam yawara se lila yawara nungarso.

¹² Ikia sinar kari awiriya due iluso se nu iki karo tuso,

mu kulolo yawara bo gold te nungurman wore dogotak tugumam iwita.

¹³ Worem biya ningi inang gi laga, degetak garagara ma se yu ipi nana ale gemang kua kapara iwita, dom kari biya mu ko taling kari kumik gagor mena, diram la bita saposo, mu ko gomang motam kua kaposo.

¹⁴ Awiriya ko mel ningo ningo ko numi patawuso, ale ko mel sang saki alo nungaruk maso bare me nungarso, mu nu taiti nuwi marir karogo taiso bare tuwik me kaposo wore toroman.

¹⁵ Gemang kua kapa se welang karogo munakara ko munan te mu, kari supuling gomang gurugokko me terong ta wore, gomang motam am gurugokko.

¹⁶ Honey arik agi mu, ko iki se noko; tawun biya no mu kapirko.

¹⁷ Uwutatala, tom sapa sapa ka bo ko kawam te namar mu terong; bare am taira tairate nama taiwer mu ko ko gagorarukko.

¹⁸ Bo ko kumik ko den kawel bala ko munan mu, kager ko saenang agi baenat agi gatu kore buguyam te daongan oware toroman.

¹⁹ Kari kore yaman ago na no turutuwu lagoso, agi kari suwik lot ago se sanamara aolak ko me terong, uwutatala,

diram la me betera ko kari mu ikup kam ningi te ira sanamir, bare ka sangaru turutuwurokko.

²⁰ Bo gomang ikup karogo bagara se koma te amilmil wur iluwa mu me terong; mu ko ikia,

kari bo marir birigira ningi iluwa ale ko kumik guang kutuwu sapara agi,

**25:1 Solomon ko ikia sinar ko den imi mu chapters 25 nama 29 mu te aniso.

gagi iluwa ale yu welang ningi waru kam, yaman tuso.^{††}

²¹ Kari kerak memek ta wore na ko kueruk mu inang tui se naukko, ale yu ko kueruk mu yu tui se naukko.

²² Uwuta mu, ni tama kaok kaniwara mu nu supuling te awukam yaman tauk ale munan ni kimik te beteram mu ko dolorukko;

se Yawe ko koma ningo mu kisokko.^{‡‡}

²³ Saki alo nubiring ko balu balu geraga ko munan mu kariimet nongomang motam maguwuso se

nongoma motam yar daula samamer tuwik karogo tai kam karkamonko.

²⁴ Nika imet ining singi bitiruk mu ilak kawam ningi bager i? Mena.

Aratu ale matangi siwik motam atumu bager mu terong!

²⁵ Yu ko degetak garagara maso se yu nasam ale amilmilasam uwutatala, mel bo ko loaga ikia bita lagasam se ko den ningo tai laga tai arataso se ikisam, mu ni amilmilasam.

²⁶ Kari ningo diram mu munan ningo bita

taso ale kari memek karo tuso mu ko ariga, yu yawara wore lom gege tuguma wore iwita.

²⁷ Honey ko dera binga se tawun biya nana mu kapi lagerko; uwutatala, nip biya ta ko dera binga se karogo kaeya lagara mu dagulu paraserko.

²⁸ Awiriya kota ko kiwem ninguru me bitarso, mu nu ningam bo inang ago lilim aniram se ko kar parasaram kparam iwita bagoso.

Kari ngualara ko munan

26 Kari ngualara mu anapeya awuk mam bare ko nup biya taukko?

Nup biya tua mu ais muguri worem biya ningi dagulu kam,

agi worem tom te tuwik ngual kasik kapara iwita,

se munan mu diram mena.

² Kari bo memek bo me betera bare am ipi magara namarukko bala memek bala, mu am balu te kolerko;

inangnang daiga kuwim mena se binga lagoso iwita, bala mu binga lagarukko.

³ Horse mu wip te moar se lage taukko; se donkey mu mayang sumulak te mu tagir se aolak taukko;

bare kari ngualara mu tam te susuru bataguru asele ko ikia sinar taukko.

⁴ Kari ngualara ko munak ngualara mu te ilak me garerko.

Sinar toko! Ni nu iwitatala aratu bore ko!

⁵ Kari ngualara ko bala ngualara mu, koma diram la balu pagaruko; mena, mu nu numi ikiok nu kari sinar bo iwita ikiok ale

kota numi kulok bore ko.

⁶ Kari ngualara den tua se karogo nama saki alo nungara, mu ni kete nimi memek te betera iwita;

se ko ikia mu ni keta siwik bataguru saperem, agi mel bo no kuera wore naem iwita.

⁷ Kari ikia mena mu proverb ko den balso, bare awuk ningi saonga taukko? Mu nu kari bo suwik tilital se gurati guringumu lagoso iwita.

⁸ Kari ngualara nup biya tua mu ko ariga daga wol pisi tagi laga bita ta, bare daga gotek me aratu namoso wore iwita.

⁹ Kari ngualara kuring te proverb arataso mu kumik ningo bo mena;

nu ko ariga kari yu naso ngualoso ale tam kore ago wore iluso se kuting atumuso iwita.

¹⁰ Kari dom biya mu kari ngualara agi, kari murum kuwim karogo geragawara,

^{††}25:20 Romans 12:15-16 ago arikko.

^{‡‡}25:22 1 Samuel 24:18-20, Matthew 5:44 se Romans 12:14,20 ago arikko.

mu nunga gi ura te nunga awuso,
mu ko ariga, kari daga gotek ngual ngual
tagiso ale kariimet te ngual ngual nunga
moso wore toroman.

¹¹ Kausik bo kapso ale aking ko kapara
naso iwita, kari ngualara mu ko kiwem
memek mu gira awom la beteso.^{¶¶}

¹² Ikia mena ko kari bo kota numi balam
nu ikia sinar ago mam se arigem e?

Ikiko! Kari ngualara mu saonga taukko
lage katir karogo;

bare kari ikia mena mu saonga taukko
lage bo mena.

Kari gagor ko munan

¹³ Kari gagor mu balso, “Lion bo lage te
bagoso, lion mu lage karowoso!” maso,
ale ura mena kawam ningi la baga
lagoso.^{§§}

¹⁴ Songkuring sapasan se namoso taiso
iwita, nu ko anira kuwim te titimam
baga se, beta sang guruga katir la, aking
sang guruga katir la ma se aniwoso.

¹⁵ Kari gagor mu tawir ningi inang
taukko kuting garukuso;

bare inang patawuruk kuring te
bitirukko mu ninguru gagorso!

¹⁶ Kari 7 mu ikia sinar ago isa koma
ningo la baluwasan mu,

kari gagor mu kota numi ko balso,
noko ikia mu nononga mu kiaram ale
kalel biya aniso maso.

¹⁷ Kari saki den te nunumi iluwasan se
kari bo am ngual kasik ningi numi
beteso, mu ko ariga,

kari bo kausik taiwoso se dogowa te
ilus o ale memek taso wore iwita, nu
memek taukko.

Munak ko sinar toko

¹⁸ Kari ngualara ko munan ngualara mu,
kari bo gatu kore daong karogo kariimet
ningi ngual ngual tagiso wore iwita.

¹⁹ Uwutatala, noko munan bo mu, kari
bo

mel bo nunguning mena wore ko tiran
bo

kulurso se ko gomang ningi nunguning
aso, se udagi aking balso,

“Ah, ani den kolara balem pa!” maso.

²⁰ Tama kower mena mu tama iriso;
uwutatala, kari buring ko bala ko
munan mu mena, mu alis ining ko sokel
kua kapos o.

²¹ Tam kaok mu kowar biya, se tama
kower iluso ale kaniso;

uwutatala, ining munak ko kariimet
nungumik te, kager mu tama barasukam
barasoso.

²² Kari buring ko bala ko den mu inang
yaman yaman iwita;

se kariimet amilmil te nasan se nutagu
ningi kapos o.

²³ Munak welang yawara te bo ko
gemang memek mu kaluwura mu ko
ariga,

kani bo ali te nungurman ale mel bo
silver

iwita, bare silver nunguning mena, wore
te palunguru beteman iwita.

²⁴ Kari memek mu ko munak welang
welang te ko ikia yumura memek go-
mang motam ningi kaluwuso.

²⁵ Buta se kari ni kerak memek mu
yawara karogo munakaruk,

bare me ko gemang ningi nunguning
arukko, mu awuk, nu ikia memek duap
duap karogo bagoso.

²⁶ Nu ko munak kawel mu te ko gomang
memek mu am kaluwurokko,

bare noko munan memek mu wetan-
garuk se kariimet ko ikimonko.

²⁷ Kari bo kari te iluwokko mutim iso,
mu kota ningi dagulokko;

kari bo manga aromemek diruwuso se

^{¶¶}26:11 2 Peter 2:22 ago arikko.

^{§§}26:13 Kari gagor ko munan: reference saki mu Proverbs 6:6 te aniso.

duruk luan karoso kariimet nunga morukko kaposo,
mu manga bo nu irok se kuerukko.

²⁸ Kari den nunguning me balso mu kariimet nu me nunga kueso, ale ko mu-nak te nunga maguwuso;
Sinar toko! Kari den welang te kaweloso bare ko den mu ikup memek tagirokko.

**Ikia sinar mu bagara
aolak kiti guruguso**

27 Ni anapeya ukurukse bitarko mu ko me

gemang soraguk se kiring kaparukko, mu awuk, ni anapeya aitakta ni kema ko aratukko mu ni me ko ikisam.*

² Ni keta nimi me patawurko; kariimet saki nip patawumonko.

³ Manga se saun mu mel ikup ikup; bare kari ngualara mu gelegele kisa se gemang magara ko ikup mu, manga se saun ko ikup kiaram.

⁴ Nangamang magara ko kilek mu kariimet saki nongomang maguwuso ale ikup nungarso;

bare kari bo terong se ni mena nimi ikia, ale ko gemang magara, mu ko sokel mu kalel biya nunguningkiri.

⁵ Bo ko memek wetang te la kua tui se maona mu kiwem ningo; bare kua tui se ko memek kaluwu lagara mu me sangukko.

⁶ Ka tiran yawara mu ka memek wetang te la ka manuk se lot kisu kam ko yaman ikiko, bare mu ka sangukko; bare kari ni kerak memek mu den amilmil kisok ale gira awom ka yasi la-garukko, bare mu ko sinar toko!

⁷ Kari na ko me kueso mu, na ningo ta wore am merukko; bare kari na ko kueso mu, na aguwaya ta wore am naukko.

⁸ Ni ka wonong betesam ale awar

lagasam, mu nika ariga inangnang bo ko singir beteram ale lagoso iwita.

⁹ Mel siring yawara yawara mu gemang motam amilmil tuso;

uwutatala, ka tiran yawara gomang motam lilim te den sangam kisiso mu ge-mang motam patawuso.

¹⁰ Ni ka tiran yawara, se ka niet ko tiran yawara, mu me nunga bitarko; tom ikup arik ale ka launuria awar bagamon mu ka tiran pingi bagoso mu am ka sangukko.

¹¹ Aga kuriang, ikia sinar karogo lager se ani angamang motam amilmil te lagarikko;

se awiriya aninga balu maguwurok, bare ani amilmil te la koma balikko.

¹² Kari sinar mu ikup ari se mu, numi tagi batagarso ale kia kaposo; bare kari sinar mena mu ngual kasik geraga nama ningi kaposo ale memek arigiso.

¹³ Kari bo ni ninguru me ko ikia agi mu, nika manga mel agi mu yam ngual me tuiko;

ni gir ale noko guang ningo bo to ilup asele mel ko balso mu tuiko; se nu ko guang mu ko negeruk ale pasak tairuk ko ikup kutuwurokko.

¹⁴ Tumong biyala kari sail ago turomola yawara tua, mu nu iki paguwurok ale ni gemang maga se manem i maukko.

¹⁵ Kari bo ko nuwus kore korang ining singi ago mu, tuwik tom te bom gogong te tuwik pok pok ma laga kam.

¹⁶ Kuring kaloko maona mu, marir kiting te iluwa ko karogo kaeya laga kam, agi oil kiting tuagu ningi iluwa ko karogo kaera iwita.

¹⁷ Ain te ain palungursan; uwutatala, kari nunumi kasursan.

¹⁸ Awiriya tam fig ko sinar taso, mu ko nunguning sang gi naukko; uwutatala, awiriya ko kari dom ko sinar

*27:1 Matthew 6:34, Luke 12:20 se James 4:13-16 ago arikko.

taso, mu koma nup ningo taukko.

¹⁹ Yu ningi tatagasam ale yu ningi kema motam arigisam uwutatala, kari ko munan mu ko gomang motam wetang saposo.

²⁰ Magara kuenera se kuera mateng kariimet kuesan mu nunga lakuso, bare bo karogo ko yam aiwoso; koma suanta tala, kariimet nanga namotam mel suen la ari saposo bare tom bo te me kuring arataso.

²¹ Gold se silver nunguning agi buawen mu ko ikia ko mu, tama kowar biya wore ningi kaisan ale asele ko ikisan;

bare kari bo bala ningo kumik ko balu ale mel tui, se nu aguwaya koma ko bitiruk, umutang te ni kari umu kari aguwaya mu ko kiwem ikiko.

²² Ni supuling lagara ko kari mu kanga ko manga te ita parusuwur, agi tapiok iwita irir, bare ko ngualara mu me ta kutuwu saparko.

**Ka melmasak suen la bitaru,
ura te bitar se ka sangukko**

²³ Ni ka sipsip se ka goat aguwaya bagasan mu ninguru nunga iki ale ninguru nunga bitaruko;

²⁴ mu awuk, mel ningo ningo ilu biguwurem mu ura tui se iru me gi, mu nama menarukko;

se ka nip ningo mu am menarukko tala.

²⁵ Ka sipsip goat nunga na ko, sir-sir bataguru bolala awur se iru aragukko.

²⁶ Se sipsip mone batutumur gi ale ka guang te nunguruko; ale ka goat sang dier ale manga to ale aking ali iru te dierko.

²⁷ Se ka goat sang mu nunga amin itup,

ale ni ka imet kuriang ago no se, sang ka ura imet alo nungaru gurugu se namonko.

**Supuling alo nunga bala saki
se den saki karogo**

28 Kari memek mu kari bo nu me karoso bare am kota nguangoso nagu lagoso;

bare kariimet ningo diram mu lion iwita sokel ago bagasan.

² Ali sor bo ko kariimet nunga supuling nongorak tagi gurungumusan ale nunumi

pagorsan mu te supuling iru iru aratasan;

bare ikia nunguning se ikia ningo ko kari mu kariimet munan te la nunga bitarso se ningo la bagasan.

³ Kari supuling bo kariimet kituwura nunga bita maguwuso mu, tuwik ikup biya sokel karogo kaposo ale inang sarumu warso wore iwita.

⁴ Kariimet munan den nubiring tusan, mu nuna kari memek nungumik ko bala ningo balsan;

bare awiriya munan den karo tusan, mu nuna kariimet memek nunga memek ko sokel karogo kapasan.

⁵ Kariimet memek bitawara mu nuna munan diram la betera ko nunguning me ikisan;

bare kariimet Yawe karo tui lagasan mu ninguru ko ikisan.

⁶ Kituwura бага se kimik den mena mu yawarakala;

mel suen biya ago бага se diram la me karo tua mu memek.[†]

⁷ Kuriang munan den karo tuso, mu kuriang ikia sinar ago; bare kuriang kariimet ngual kasik lagasan mu nongorak numi giso, mu nu nuet gomang motam ikup tuso.

[†]28:6 Nangimik mel ago bagara: 28:6,8,11,20,22,25,27. Reference saki mu Pro 10:15 te ago aniso.

⁸ Awiriya manga biya te taukko ko marir manga kalel biya beteso ale taso, bare ko memek mu koma, ko manga mu geragoso ale kari bo munan ningo karogo mu kote namoso, se nu kariimet kituwura te nunga sangarso.[‡]

⁹ Awiriya munan den me karo tuso, mu Yawe noko guranek mu biriruwuso.

¹⁰ Awiriya kari te iluwokko mutim i beteso ale kari diram umu kulurso te ilak namoso, mu kota ningi daguloso; bare awiriya kumik den mena mu koma yawara taukko.

¹¹ Kari kumik mel suen biya karogo mu kota numi ikiso mu nu ikia biya karogo iwita ikiso;

bare kari kituwura ikia sinar ago mu kari mu ninguru ari kutuwuso.

¹² Tom kari ningo diram mu nama sanamasan, mu amilmil biya kaposo; bare tom kari memek alo nama sanamasan mu kariimet nama yumu gilingisan.

¹³ Awiriya ko memek duap saguwuso, mu molak me maiso; bare awiriya ko memek duap balso ale giris palagoso, mu ko memek mu mena namoso se ningo la lagoso.[¶]

¹⁴ Awiriya Yawe bowa ningi baga lagoso, mu amilmilarukko; bare awiriya gomang motam aora biya mu ikup arigokko.

¹⁵ Kari supuling ko kiwem memek, mu ko kariimet nunga bita maguwuso se nungumik saonga mena;

mu ko ariga lion memek niawoso agi bear daong ko geragawoso mu iwita.

¹⁶ Kari supuling kawel munan te se ko sokel te kariimet nongote melmasak giso mu nu kumik ikia ningo bo mena;

bare kari supuling lage memek te mel gia mu ko me kueso mu tom maiya biya ningo la bagarukko.

¹⁷ Awiriya bo moram se kueram mu butata ikia moa lagaruk se yumu geraga laga kua namarukko;

kariimet bo nu me ta sangukko.

¹⁸ Awiriya ko bagara aolak diram la mu ningo la lagoso;

bare awiriya ko munan daeldel mu tairate maga namarukko.

¹⁹ Awiriya ko ali te kuting gege naguso, mu nu na inang mel terong la kapa tuso; bare awiriya ikia kawel karo karo bola pala lagara, mu nu kumik mel mena, kituwura lagarukko.

²⁰ Kari awiriya munan diram karo tuso, mu marak ningo suen la karogo terong bagarukko;

bare awiriya mel suen biya gemarukko gomang ani lagoso, mu memek taukko.

²¹ Ikup guyak ariga kam te, nanimi nangama ko nguangara ale kawel te nanimi saonga mu kiwem memek; bare kariimet sang bread biling te tamonko kiwem umu bita gilingisan.

²² Kari ko mel suen la ko igek se mel suen biya gemarukko gomang ani lagoso, mu kumik mel mena kituwura bagarukko tom kulukumu iram mu me ari ikiso.

²³ Awiriya bo ko memek kasurso, mu maingte amilmil biya taukko; bare awiriya den kawel te kari gomang naso, mu maingte nup memek taukko.

²⁴ Awiriya nuamnuet nunga kulurso ale nongote melmasak giso, ale numi por kaloso ale balso, “Munan mu ningi memek bo mena,” maso, mu nu memek ko memek aromemek beteso.

²⁵ Kari mel suen biya ko igek, mu ko

[‡]28:8 Marir manga betera ko bala saki: Exodus 22:25; Deuteronomy 23:20; Psalm 15:5.

[¶]28:13 Psalm 32:3-5; Psalm 51; 1 John 1:8-9.

munan mu te ining singi kager tagi kari-
imet ningi beteso;

bare awiriya Yawe te la ira sanami
lagoso mu ningo la бага lagarukko.

²⁶ Kari kota ko ikia te la ira sanami
lagoso, mu kari ngualara;

bare awiriya ikia sinar ko munan te
lagoso mu memek bo me arigiso.

²⁷ Kari kariimet kituwura mel nungaru
lagoso, mu mel bo ko me
tukunangarukko;

bare awiriya nungarki daleluwu lagoso,
mu bala memek kumik ko balmonko.[§]

²⁸ Kari memek mu kari supuling ko
aratasan, mu kariimet nama yumu
gilingisan;

bare tom kua gilingisan, mu kariimet
ningo diram mu sor ira gilingisan.

Yawe te ikia sinar ago laganakko

29 Kari ko memek kasuru lagasan
bare am dogowa sisi lagoso mu,
kam me maiyuk se memek kumik
nungera mena mu arigokko.

² Tom kariimet ningo diram kuwim gi gi
namasan, mu amilmil biya kaposo;
bare tom kari memek alo nama
sanamasan, mu niara kikira biya sor
ereso.

³ Kari ikia sinar ko kua lagoso mu nuet
amilmil tuso;

bare awiriya lage luan imet nongorak
nagu aratu lagoso, mu ko manga mel
suen biya waru saposo.

⁴ King diram la betera ko munan te sor
bitarso se gek am aora la aniso;
bare king kariimet nongote manga gira
agowom la gi lagoso, mu sor parusuwuso
maguwuso.^{**}

⁵ Munan memek betera ko kari gomang

kuluka ko den mu, dagarok memek kira
bita kam.^{††}

⁶ Memek betera ko kari mu ko memek
umu dagarok iwita taliposo;
bare kari ningo diram wur iluwok ale
amilmilarukko.

⁷ Kari ningo diram mu, diram ningo la
kariimet kituwura nungumik te betera
mu ko sail tagi lagoso;

bare kari memek mu uwuta me beteso.

⁸ Ikia sinar suwik sapara ko kari alo mu
kariimet ngual nungarsan se wonong tu-
agu ningi kager pagoso;

bare kari sinar alo mu nongomang
memek ko munan biriruwu gilingisan.

⁹ Kari sinar bo munak te kari ngualara
mu ilak aratukko,

bare kari ngualara mu gomang magaruk
se
sail sail te baluk ale bala umu te ningo
bo me aratukko.

¹⁰ Kari nuguting gue ago mu, kari munan
diram la bita lagoso mu me ta ko
kuesan ale nunga momon se kuemonko
lage kupusan.

¹¹ Kari ngualara mu ko gomang magara
mu tama iwita pagoso;

bare kari ikia sinar ago mu ko gomang
magara mu ninguru kiti guruguso.

¹² Kari dom biya pempem la den kawel
ko dogowa gurugu lagoso, mu ko
supuling alo nu bowa ningi mu kari
memek ko aratu sapamonko.

¹³ Kari kituwura ta se kari nu bita
maguwuso mu ta, nuna wete mu
Yawe nomotam nungaram ale marak
nungaram.

¹⁴ King bo kariimet suen la ningo la
nunga beteso uwutatala kariimet ki-
tuwura nunga beteso, mu nu
kam maiya biya king ko lagarukko.

[§]28:27 Kariimet nungumik mel mena nunga saonga: Pro 11:24-26; 14:20-21,31; 19:17; 22:9; 28:27.

^{**}29:4 Samuel Israel alo munan imi ko sinar den nunga maonam: 1 Samuel 8:11-18.

^{††}29:5 Gomang kuluka ko den: Proverbs 2:16; 7:5; 26:28; 28:23.

¹⁵ Kuriang ko memek te kausa ko bu mu ikia sinar kuriang tuso;
bare kuriang katir me due iluwa mu nuam gomang ikup tuso.

¹⁶ Tom kari memek kuwim gi gi namasan,
mu kiwem memek karogo la sokel taso;
bare tairate kariimet ningo diram mu nomotam te dagulu namamonko.

¹⁷ Ka namar kiti gurugu se noko kiwem mu gemang lila kisokko;
nu gemang motam amilmil tuokko.

¹⁸ Tom prophet alo nunga nuguring te ko den bo me arataso,
mu kariimet am ngual kasik namasan;
bare awiriya Yawe ko den karo tuso mu amilmilarukko.

¹⁹ Ni ka ura kari due toko kiring te la me manaruko; nu nika den ikiok, bare me karo tuokko; bu tua mu nu sangukko.

²⁰ Kari ngualara ma balsan mu saonga taukko lage katir karogo.
Bare ikiko! Ngual kasik munakara ko kari munakoso mu saonga taukko lage bo mena.

²¹ Kari dom bo ko ura kari gotektir la mel kasik biya te kuring la karo tui lagoso, mu munan umu te maguwuram se maingte gomang bataga tuokko.

²² Kari ko gomang motam magara tairate mu, memek suen biya beteso, ale ining singi tagi kariimet ningi beteso.

²³ Nanimi patawura ko munan te nup memek tasan;
bare nanimi karogo kapara ko munan te nup ningo tasan.

²⁴ Tere kari ilak nimi gi se atumu sangaru, mu ni keta nimi maguwusam; mu awuk, den te ka betemon bare ni ninguru duap saguwurko.

²⁵ Ali imi ko kari ko nguangara mu da-garok iwita ka taliposo;
bare awiriya Yawe te la ira sanami lagoso, mu terong la lagoso.

²⁶ Kariimet suen biya mu nunga supuling nongomang motam tamonko karogo kaeya lagasan;

bare ninguru ikinakko, Yawe kota suanta kote diram la tutera ko munan taiso.

²⁷ Ningo diram la betera ko kariimet mu memek betera ko kariimet mu ninguru nunga biruwusan;

uwutatala, memek betera ko kariimet mu

ningo diram la betera ko kariimet mu ninguru nunga biruwusan tala.

Kari Agur ko bala saki

30 Imi kari Agur, Jakeh ko namar, ko bala sang. Nu den imi Ithiel se Ucal iwita nunga maonam:

² “Ani am kari ngualara bo nunguningkiri,

ani kari ko iwita ikia me taem.

³ Ani ikia sinar ko den ko katir me sinarerem,

ale Doleng Suan mu ko ikia ningo bo aningate mena. ⁴ Kariimet i bo du-ruk uningi nama tarigiram ale aking tai kaparam?^{††}

Kariimet i bo marir kuting tuagu ningi iluwokko terong?

Kariimet i bo gagi lilim la guang bo te ilu kalokko terong?

Kariimet i bo ali imi lilim la ko duap ago nungam se aniso?

Nina ko nup ikisan agi mu aga maonalko,

ale ko namar ko nup ago aga maonalko!

⁵ “Kaem ko den suen la mu arigiman am nunguning se diram la;

awiriya nu kote nagu namasan, mu nu nunga karem se nunga kaluwuso.

⁶ Noko den bo me ta ka ikia te kunasirko;

^{††}30:4 John 3:13 ago arikko.

mu awuk, nu ining kisok ale ka kawel mu wetang saparukko.[¶]

⁷“O Yawe, ani me kua namasam la, ni mel ilagala ani aisuko ka isarsam:

⁸Aga sangaru se den nunguning la balik ale kawel munan mu abiring tuekko; ani aga sangaru se angimik mel ago bagarikko me balsam, agi aga sangaru se angimik mel mena bagarikko me balsam tala, bare aga sangaru se ningo la бага se lagarikko.

⁹Ani mel suen biya ago бага se mu, ni Yawe abiring kisek ale mel yam ko ka balik bore ko;

agi angimik mel mena бага se tere naik ale ni aga Kaem nip maguwurik bore ko.

¹⁰“Ura kari bo ko dom koma te me balu maguwurko,

mu awuk, ura kari mu bala ikup kimik ko baluk se ni mel umu nunguruko.

¹¹“Kuriang saki nunga nonet bala ikup nunga manorsan, ale nunam alo den amilmil me nunga manorsan.

¹²Kariimet saki nuna nunumi arigisan mu

nuna nungumik ikup mena ma balsan, bare nuna memek biya ago bagasan.

¹³Kariimet saki nuna nunumi patawusan

ale nomotam kualala kualala la loagasan.

¹⁴Aking kariimet saki mu kausik diwang nogore daong karogo memek iwita, kariimet kituwura nungumik saonga mena

mu nunga moa batutumu namonko iwita geragasan.

¹⁵“Mel suen biya ni la bowa tuguma ko munan mu nanawusari ilagala:

bo ko nup mu Aisuko, se bo mu ko nup Aisuko tala.

Uwutatala, mel 3 agi 4 imi terong mam

ma bala me ikisan, bo ago ko bala mu la ikisan:

¹⁶Bo mu kuera mutim,

bo mu imet kuin sisira se kuriang ko nia lagoso,

bo mu ali garagarayam yu ko nia lagoso, se bo mu tama gigip kumik ira mena.

Mel 4 imitang mu terong mam bala me ikisan.

¹⁷“Awiriya nuet ari daleluwuso,

agi nuam ngata tuso,

mu kari uwuta mu ilak nama sapara se taraga sengkasik mel taimon ale motam kuagi atumu namon ale kumik guang batutumu namonko.

¹⁸“Mel 3 agi 4 imi mu am mel duap bo nunguningkiri, se ani ko iki saparikko me terong:

¹⁹taraga ko munan taiti gomang te mu, mot ko munan manga awote mu, dal gagi biya awote ko munan mu, se kari imet ilak anira ko munan.

²⁰“Imet kari ilak diram bagara mena ko munan mu, kari kigilik ilak tere naso ale numi nungurso ale balso, ‘Mel bo ningi memek mena,’ iwita balso.

²¹“Munan 3 agi 4 imi arataso mu memek biya se ali wanara ko kaposo:

²²Ura kari yam king kuwim taso, kari ngualara wore kumik ko na inang suen biya,

²³ari mera imet bo laga, mena ningi kari taso,

se ura imet ko dom imet kuwim taso ale ko dom kari mu ilak naso giso.

²⁴“Ali imi te mel gotektek ilagala ilagala imi anisan, nuna gotektek nunguningkiri, bare ikia sinar ago:

²⁵Madidir mu nosokel gotektir, bare nuna tom udagi inang mena mu ko iki kam inang gi bolala awu gilingisan.

²⁶Se madar mu betela nosokel gotektir, bare nunga singir mu yumura te nunguningkiri te kalo gilingisan.

[¶]30:6 2 Timothy 3:16; 2 Peter 1:20-21; Revelation 22:18-19.

²⁷ Se locust mu nungumik king mena, bare nunga paoga paoga te nunumi nogowom kaora la binga gilingisan.^{§§}

²⁸ Se makina gotektek mu kiting te am ilupko terong, bare nuna king ko kawam ningi agotala бага gilingisan.

²⁹ “Mel 3 agi 4 imi yawarakala se sokel ago aolak ilusan:

³⁰ Lion mu mel aora bo tala, mel bo noko aolak me siruwuso;

³¹ se tarak anumang se goat anumang mu

nusupuling patawusan ale aolak ilusan; se king mu wuli karogo ko kager kari nongorak namoso.

³² “Ni ngualara kilek beterem ale keta nimi patawurem,

agi memek bitarko ikia nungem mu, kiting karogo tarigi usir ale ikia toko!

³³ Mu awuk, ni bulmakau ko amin kiri guruguwer, mu pakongaruk ale butter ko geragukko;

ale kuamuru ita, mu gue kaparukko;

uwutatala, ni kari saki nongomang maguwur, mu kager barasukko.”

King Lemuel ko bala saki

31 Imi King Lemuel ko bala saki ko nuam kausam:

² “Ikiko, aga namar! Ni ani atagu ningi bilangerem; ni aninga guranek ko nunguning.

Ni ninguru ikiko!

³ Ni imet nungumik te nimi me saparko, imet uwuta mu king suen biya nunga maguwuman.

⁴ “O Lemuel, ikiko! Yu aora nana mu king alo nunga munan mena;

yu aora nana ko kaera mu

supuling alo nunga munan mena.

⁵ Mu awuk, nuna yu aora namon ale munan kaloman wore nungamili saparuk se kariimet kituwura alo

nunga bita maguwumon bore ko.

⁶ Yu aora mu, kariimet kuemonko negawasan agi, kariimet ikup bibiya nunga iramuram se anisan wore nunga mel.

⁷ Namon ale nunga yaman se nunga ikup ko nungamili saparukko.

⁸ “Arikaya kituwura se nongota nunumi sangarmonko me terong mu nunga sangaruko.

⁹ Kituwura alo nunga bitua ko munan diram la ko, sokel karogo balu ale nunga sangaruko.”

Imet ningo ko munan

¹⁰ Imet ningo nunguningkiri ninguru ariga ale ta mu mel yawara nunguningkiri;

imet uwuta mu diamond kiaram.

¹¹ Se ko kuari ningo diram la ko iki lagoso,

ale mel ningo bo ko me tukunangaso.

¹² Nu pempem kuari kote ningo la bita lagoso, ale memek bo kumik te me beteso.

¹³ Nu kuting kiwol nuam, se sipsip mone se mel saki karogo giso ale guang mel se siru samer duap duap nungurso.

¹⁴ Nu dal biya awar inang gi laga karogo taiso, iwita beteso.

¹⁵ Nu tumong biyala barasoso ale ko kari, ko kuriang, se ko ura imet lilim nunga inang nungurso.

¹⁶ Nu ali bilik ko iki guruguwa dia taso, ale ko manga nukum mu te waen ningam aguso.

¹⁷ Nu imet sokel ago, se ko ura suen la sokel ago bita lagoso.

¹⁸ Noko diara guruga ninguru ko sinar taso ale manga terong taso; ale tirom karogo la ura iluso.

¹⁹ Noko kuting mayang te irukokko mu guyak.

^{§§} 30:27 Locust nunga ariga mu kituwurek iwita, bare motam aromemek bengesan ale tai sor bo te dagisan mu tom suanta ningi tam gawa am menawu sapasan.

²⁰ Nu kariimet kituwura se mel ko tukunangawara mu nunga sangaru saposo.

²¹ Marir birigira ko kam ningi mu nu me ikia moso, mu awuk, noko kawam digo ko kariimet guang nungumik te er-emonko mu terong la.

²² Nu guang anira kuwim te irokko mu biriso; ale ko guang nagurokko mu yawarakala nunguningkiri.

²³ Se ko kuari mu kariimet ko amilmilasan se nu wonong ko supuling bo bagoso.

²⁴ Noko imet mu guang yamel se mayang nunulan te kaola ko mu nungurso ale di-ara kariimet nongorak diaso.

²⁵ Noko bagara aolak mu ningo diram se sokel ago; ale tom taiwoso mu ko anapeya mu ko me ikia moso.

²⁶ Nu ikia sinar ago munakoso,

ale noko kuring te mu diram la kiti guruga ko den arataso.

²⁷ Nu ko kawam digo lilim la ninguru bitarso, ale gagor munan me ikiso.

²⁸ Se ko kuriang den ningo ningo kumik ko balsan;

kuari betela beteso ale amilmil tuso.

²⁹ Ale manarso, “Imet suen biya kiwem ningo ningo betesan, bare ni am nunga kia saperem.”

³⁰ Imet ko munak welang welang mu kawel te am ka saparukko;

se aking koma motam kumik ko bala mu tom maiya biya me aniso; bare imet Yawe bowa ningi lagoso mu nup biya taukko.

³¹ Buta se ko munan ningo suen la mu ko amilmil biya tualko;

se biguwura motam te ko kiwem ningo mu ko karogo la nup ningo taukko.

ISAIAH

1 Kausa yumura imi Judah se Jerusalem alo nunga baluwoso, Judah nunga king Uzziah, Jotham, Ahaz se Hezekiah alo king ko bagakasan nunga tom te, Amoz ko namar Isaiah arigam.

Judah kariimet nunga kiwem memek

²O taiti kualala lilim la ikiko, se O ali lilim la ikiko! Mu awuk, Yawe iwita balam:

“Ani kuriang nunga naunem ale nunga laguwurem,

bare nuna ani agiring kulukurman.

³Bulmakau mu ko kotam ko ikiso, se donkey mu ko na nana kuwim ko ikiso,

bare Israel ani me aga ikiso, aninga kariimet nunga ikia me sinarso.”

⁴O boteko, nina memek betera ko kariimet,

nina ikup memek numi awote ninga ira ko kariimet.

Nina me ari ikia ko kuriang alo nungun-
inghiri pa,

am memek betera ko ninga gurugu laga ninga beteram!

Nina Yawe am ngual kasik ko beteman; nina Israel ko Kakirip Laili mu am mel yam ko beteman, ale nususu ru gu-
rugu tuman.

⁵Nina awuk se nisipiling lagara munan sowore katir me bita to arigisan?

Nina nanamara arigisan sowore ko ya-
man me ikisan, bare am nisipiling
diruwu lagasan e?

Nisipiling lot gema saparam,

nengemang motam yaman ira saparam
ale sokel mena saparam.

⁶Nisiwik kore te, se tarigi nisipiling mone te, mu yam yukuwa sora saparam,

lot gawir se lot gue tiwinan ago maga saparam,

gue tiwinan anuwa nunga ale kaola nunga mu mena.

⁷Nenenga sor mu lilim la magaram kueneram,

ninga wonong suen la mu tama no saparam;

nina loagawasan se nemotam te sor bo ko kariimet ninga melmasak gi karogo namasan,

sor iwareng ko kariimet taiman ale ninga sor ali ninguru maguwuman silataman.

⁸Zion ko Nanawus* mu waen ningam ko sasal iwita, milen ningam ko sasalang iwita,

kager kari memek wonong ira baguman karogo bagasan iwita beteman se bagoso.

⁹Nunguningta, Yawe Sokel Garagar anananga kariimet sang me nunga saongam se bagasan le mu,

ana Sodom agi Gomorrah wonong mena a namaman iwita le.

¹⁰Nina kari supuling alo, Yawe ko den ewere ikialko,

nina kariimet alo, anananga Kaem ko kiti guruga den ewere ikialko:

nina ninga munan Sodom Gomorrah ko kariimet nunga munan iwita!

¹¹Yawe maso, “Agi ani pa nenenga tama gira agowom bita aisa mu ko munan ko kua lagasam e?

Ani sipsip anumang se mel saki welang ago te tama betera mu ago terong maem;

ani bull, se sipsip, se goat mel nunga gue ko me amilmilasam.

*1:8 Zion ko Nanawus maso mu Jerusalem ko kariimet kua nungarso wore nunga balso.

¹²Awiri nenenga kagin munan ko balu-
woso wore gisan ale karogo ani
angama te taisan?

Nina aninga kawam laili ngual kasik ko
betesan!

¹³Udagi ofa kumik ningo bo mena me
ago tairalko!

Ninga tama bur siring ani ikiekkko me
kuesam!

Nina memek ago, se ani ninga sige iru ko
kagin,

se ninga Sabbath tom se biguwura
duap duap am me ko kuesam
nunguningkiri.

¹⁴Ani nenenga sige iru ko kagin ta, se
tom bibiya ko biguwura am ta du-
lursam nunguningkiri.

¹⁵Ale kam nina guranek beteralko nigit-
ing kanuwal,

mu ani angama motam kaluwurekko.
Guranek ta bita lagaralko, bare ani me
ta ikiekkko:

nenenga nigitng mu memek gue ago.

¹⁶Ninimi anu kam ninimi nungal buran-
garal ale ninga kiwem memek nibir-
ing tualko!

Munan memek memek ani angama te me
beteralko!

¹⁷Kasa ningo ningo wore la beteralko!

Munan ningo diram mu la ninga
ningi anirukko mu ko sail tagi se
lagaralko:

awiriya kituwura guat mu nuguting
duap ningi nunga iluwalko;

kuriang nuam nuet mena mu nunga
saongalko;

imet kuari kuera mu buring ko
sanamaralko.”

¹⁸Yawe iwita balso, “Tairal se ninga
munan memek umu balu nungur-
nakko,” maso.

“Nunguningta, nenenga memek mu
guarkiriyam,

bare mu aking taiti nuwi iwita sirarma
kaparukko;

ale gueyam, bare mu wool iwita sirarma
saparukko.

¹⁹Nina nengemang nengemang den iki
karo tuiwaral mu, ninga ali imi ko
inang welang ningo mu nalko.

²⁰Bare uwuta ko me ikial, ale am nisip-
iling lagawuruk mu, asele baenat
kore te memek talko.”

Imi Yawe ko kuring.

Isaiah Jerusalem wonong ko balso

²¹Arigalko, diram la бага se iki karo tua
ko wonong yawara mu aita lage
luan imet iwita aratam!

Ekela uleng ko mu, nu munan ningo di-
ram se, diram la karo tua ko munan
noko ningi anikaso,

bare aita mu kariimet mora se kuera ko
wonong ko aratam!

²²O Jerusalem, nika silver yawara mu
aita kapa darong batuwtuk am
wore iwita,

se nika waen yawara mu yu ago gurugu-
man se magaram iwita.

²³Nika kari supuling alo mu den kuluka
ko kari alo; nuna tere kari nongorak
nunumi gia ko kari alo.

Nuna nunga munan memek ko koma to
nana ko kari alo la,

se munan memek koma mel ningo
gimonko nodogotak taung taung
geragasan.

Nuna kuriang nungumik nunam nonet
mena mu nunga ikup ningi me
nunga sangorsan;

nuna imet gerewa nunga ikup ikimonko
node bagusan.

²⁴Bore te se, Kari Biya, Yawe Sokel Gara-
gar, Israel ko Kakirip Sokel Garagar,
iwita balso:

“Ah ... me namamonkowo! Aga kariimet
agarak dun kopa ilu lagaman mu
memek koma nungarik se, udagi memek
bo agate me betemonko.

²⁵ Ikialko. Ani nanamara ningarik ale yugur gawa te biliken kaetam iri kam nunga irirek se,

karur memek ningimik te mu kapa saparukko.

²⁶ Ani nika den tuetera kari alo iru nunga ilu nungek se, girakala ko mu bagaman iwita bagamonko;

ka kiti guruga kari alo mu iru tala nunga atumukirek se motam motam la ko bagaman nu iwita bagamonko.

Aselese nunga balmon Munan Ningo Diram Karo Tua ko Wonong, se Diram la Karo Tua ko Wonong mamonko.”

²⁷ Zion mu munan diram ko munan te gopa palagukko,

se ko kariimet nongomang motam guruguman mu munan ningo diram mu te bagara ningo arigimonko.

²⁸ Bare den kuluka ale memek betera ko kariimet alo mu memek biya tamonko,

Yawe kuring mel yam ko betera alo mu maga namamonko.

²⁹ Nunguningta, nina ninguru dola maguwuralkowo,

mu awuk, nina tam bibiya perr nungaru se amilmil te tam nung tuagu mu kagin kuwim laili ko bita lagaman.

³⁰ Ikialko. Nina mu tam biya bo, marakam ale gawa kapa saparam wore iwita bagasan,

agi ningam yu bugulik me kau tam se maraka garagaramam iwita bagasan.

³¹ Se nunga kari supuling bibiya mu tam maraka kam marakamonko,

ale nunga munan memek memek umu ago biguwura la, tama buluk palagoso ale tairate mel kai saposi iwita, nunga kai maliluwurokko;

awiriya bo ta tama umu iruwurokko me terong kowo.

Yawe ko Duruk awote nup biya kaparukko

2 Imi mu Judah se Jerusalem nunga anapeya kausa Amoz namar Isaiah arigam wore.

² Tom bo tai lagoso mu kaparuk se, Yawe ko temple ko duruk mu, duruk saki nunga ningi duruk gira iwita nama sanamarukko;

nu duruk saki nunga kiaruk ale kalel biya sanamaruk, se sor suen la tai kote ilu biguwumonko.

³ Kariimet suen biya taimon ale balmon, “Tairal se ana Yawe ko duruk te nama tariginakko,

Jacob ko Kaem ko kawam te namanakko.

Se nu ko munan nanga kausok, se ana noko munan karo tunakko.”

Yawe ko kausa munan mu Zion aratuk ale namaruk,

se noko den mu Jerusalem aratuk ale namarukko.

⁴ Nu sor suen la nunga tueteruk, ale kariimet suen la ikup ago mu nunga ikup balu nungokko.

Ale baluk se nunga baenat kore batagarmon ale guruguwomon se inum ko aratu muruwurok,

se nunga gatu mu dun patungurmon se mel te batoga ko yaku ko aratu muruwurokko.

Se nuna sor saki nongorak kager ko baenat me ilumon, agi udagi kager bo ko me nunumi nungurmon burangamonko.

⁵ Tairalko, O nina Jacob ko kariimet, nina tairal se ana Yawe ko nikim te baganakko!

Yawe ko tom balu beteram mu nguangara ago

⁶ O Yawe, ni Jacob ko kawam digo, nika kariimet, mu lilim la biring gurugu nungarem.

Mu awuk, nuna sor koma worem bausa te mu se,
koma worem kapara te Philistia arika nunga mang sima ko munan ago terong maman[†];

ale sor iwareng ko kariimet nongorak nunumi nuguting iluman.

⁷Nika kariimet nunga ali sor mu silver se gold ago terong mam;

nunga mel ningo ningo mu ninguru duruk tarigiram aniso.

Nunga ali sor mu horse ago lilim aram; se nunga karis mel mu ningi awote.[‡]

⁸Se nunga ali sor mu kaem kawel ago terong mam;

kaem kawel alo mu nuguting te kiwola gilingisan ale nunup perr tusan.

⁹Bore te se, memek tamonko! Ni nunga ita kututuwu nongorak kapar, ale nosokel menawurko.

O Yawe, ni nunga memek me siwu nungaruko!

¹⁰Nina Yawe ko bu memek nguangara ago mu ko naguralko!

Manga gogong du biya mu ningi namaralko,

mutim ningi ninimi kaluwuralko, ale noko nikim sokel biya mu ko yumuralko!

¹¹Kualala kasik namawara alo mu, nu nongorak kaparukko,

awiriya nunumi patawuwasan mu mel yam ko nunga bitirukko.

Ale tom umu te Yawe kota nup biya kuali biya bagarukko.

¹²Mu awuk, Yawe Sokel Garagar mu nunumi patawura nusupuling lagara alo mu se,

kualala kasik namara alo, mu nongorak kapa aliti nunga bitirukko, ko tom bo balu beteram se aniso:

¹³nuna Lebanon ko tam sida kalel bibiya se Bashan ko tam oak bibiya iwita, bare kapa sapamonko.

¹⁴Se duruk kalel bibiya suen la se, motongar kuting kalel kalel mu suen la,

¹⁵se wonong nunga lauta kar kalel bibiya se, pitang kari nunga pitang kawam kalel bibiya,

mu ko tom balu beteram mu te nunga parusuwurok se kapa sapamonko.

¹⁶Nu dal bibiya ningo ningo, te kualala kasik namawasan mu, am menawu saparukko.

¹⁷Se kariimet nunga kalel biya tarigira ko munan mu ita kututuwu saparukko,

nunga nunumi patawura ko munan mu kapa saparukko.

Se tom umu te, Yawe kota nup biya kuali biya bagarukko,

¹⁸se kaem kawel alo mu mena a yumu namamonko.

¹⁹Ikiialko, kam Yawe nikim sokel garagar mu ali lilim sisiwurokko barasu sanamaruk mu,

noko bu memek nguangara ago mu ko, kariimet manga gogong du biya ningi nagu namamon ale mutim ningi nunumi kaluwumonko.

²⁰Day tom umu kaparuk se kariimet nunga kaem kawel silver se gold te nungurman ale perr nungaruwasan umu,

dagor se borowore latut mel nongoma te warmon,

²¹ale nagu nama manga gogong ningi agi duruk kulupik ningi yumumonko,

mu awuk, Yawe barasu sanamaruk ale ko nikim sokel garagar nguangara ago mu te ali lilim sisiwurokko.

²²Bore te se, nina ali kariimet bo te me ira sanami se lagaralko,

[†]2:6 Mang sima ko munan: Leviticus 19:26; Deuteronomy 18:10.

[‡]2:7 Deuteronomy 17:16-17 ariko.

mu awuk, nuna ali kariimet, ana iwita tala.

Se awuk ta ninga sangarmonko?

**Jerusalem se Judah
kurakor kuring naguman**

3 Arigalko, Yawe Sokel Garagar, nu Kari Biya,

nu Jerusalem se Judah alo sangam saonga suen la te towasan mu batutumu saparukko:

na inang se yu ko lage suen la,

²kari nuar se kager kari bibiya,

se ikup guyak dingumura nunga ko kari se prophet alo,

se sinar kari se kari supuling alo;

³se kager kari nunga supuling bibiya se dom kari alo, se kiwol kari kiwol ago gek am,

se dawur sima kari alo agotala.

⁴Nu kuriang kulak iru mu kari supuling ko nunga awu se, kuriang mimili mu sor bitarmonko nunga atumukirokko.

⁵Se ko nunguning mu kariimet nongota nongota nunumi bita maguwumonko.

Kari bo, bo ilak numi baluk,

nam giam suan bo, bo ilak numi balukko.

Se kulak arika mu garuk mu nongorak barimamonko,

se kariimet yam mu kariimet nunup ago mu nongorak dun kopa ilumonko.

⁶Se tom umu te mu, kari bo ko laun uria bo iluwok ale manuk,

“Kari, ni anananga ningi ni kari terong bo, guang yawara ago!

Bore te se magara kuenera biya ewere ningi ni anananga kari supuling ko bagerko!” maukko.

⁷Bare ko launuria umu sokel ago baluk,

“Mena! Mu suwuta mena. Ani aga kawam te angimik na inang se guang ningo bo me aniso. Bore te se

kariimet nunga kari supuling ko me aga baongalko.”

⁸Bo te ko, Jerusalem kurakor kuring nagusowo, se Judah mu dagulam bo!

Ko duap mu, nuna nunga munak te se nunga munan te, Yawe, nikim ningo ko duap, mu mel yam ko beteman.

⁹Nunga ariga te la, nunga memek mu ari ko ikiko.

Sodom wonong ko memek duap duap wetang la bitakaso iwita, nuna nunga memek mu me kaluwusan.

Me ta namamonko! Nongota nunga memek koma tagi nungumik te betesan.

¹⁰Kariimet ningo diram mu nunga maonalko mu nuna ningo la бага se, amilmil te nunga munan ningo umu ko ningo nuam arigimonko.

¹¹Bare memek bitawara alo mu, me namamonko! Memek biya nunga iramurokko!

Mu awuk, munan memek aguwaya bita lagaman mu ko koma memek tamonko.

¹²O aga kariimet alo, ninga gira kari alo mu kuriang barare ninga bitaru kam ninga ira nengerak kapasan;

ale imet sor wonong lilim gi turutuwu kam ninga bitaruwasan.

Ninga kari supuling alo mu am kari ngualara la,

lage memek te nengerak namawasan.

¹³Yawe ko tuetera kuwim umu ningi barasu sanamaram, nu kariimet nunga tueterukko.

¹⁴Nu ko kariimet nunga kari supuling se kari gira alo den te nunga bita se iwita balso:

“Aninga kariimet mu aninga waen ningam iwita, bare nina nunga maguwuman!

Nina nungumik mel mena alo mu nunga melmasak tere gi ninga kawam tuguman.

¹⁵Nenenga anape ko aninga kariimet kupkup ningi nusupuling ereman, se nungumik mel mena alo mu kupkup nogore nuguring magawoso?”
Yawe Sokel Garagar, nu Kari Biya, mu uwuta baluwoso.

Jerusalem imet nunga sinar den

¹⁶Yawe iwita balso,
“Zion ko imet alo nunumi patawura nuam!

Nuna titikiriyam aolak ilusan, ale te nungarkamonko kulolo nusuwik durum te mu sisuwusan se nirung kaposi;

nuna nusuwik kore te aolak ilusan, ale nomotam due te loagasan.

¹⁷Bore te se, Kari Biya baluk se Zion imet alo umu nusupuling papak kilikilik mauk ale lotarukko;

se Yawe baluk se nungumik te mel-masak kapa saparuk se nunguning la bagamonko.”

¹⁸Tom umu te mu, Kari Biya bala mel duap duap, te nunumi bala tuiwasan, mu kututuwu waru saparukko.

Nusupuling nokokosa ko bala duap duap,

¹⁹nodogawa nuguting kopa ko murong, se nusupuling nongoma motam te ira kaola ko guang.

²⁰Nusupuling nuguting kopa ko bala, nululan te kaola ko mayang ningo, se uss uss paka pakang ko yu gureng siring ago.

²¹Nuguting peperek ko ring, se nungamuru ko ring.

²²Se guang ningo ningo, se guang awote ko nagura,

se guang biya lilim la nunumi te ira kaluwu sapara, se manga ko kunup mel.

²³Se guang welak, se guang mel, ko manga motam kalel bibiya,

se nusupuling ko bala sar mel, se guang bilik nubiwinang te sapasan se kapa nusuwik kopa te kekeso.

Bala mel duap duap imi suen la Yawe gi waru saparukko.

²⁴Yu gureng siring ningo ikimonko i mamonko,

bare mu mena, siring memek mu la sor taukkowo;

nululan te kaola ko mayang ningo mu mena ko,

bare mayang yam kasik mu la kowo; nomone pituwura nunga mu mena ko, bare nusupuling turuwura sokelel la kowo;

guang yamel ningo mu mena ko, bare karur ago batuwutuk am mu la kowo;

se loagara balayam ningo mu mena ko, bare kawilis memek ago la kowo.

²⁵O Jerusalem, nika kari sokel ago alo mu baenat kore te kuemonkowo, se ka kager kari tamatama alo mu kager ningi paranga sapamonkowo.

²⁶Nika wonong ko kar kuring mu suen la ma niara nirung ago terong ma saparukkowo;

se ni imet bo ari pateman se maga kuena ali awote nukum nuam te dagiwa kam bagerkowo.

4 Se tom umu kaparuk se imet 7 pela kari bo suanta ilu tagimon ale balmon,

“Ana na inang te mu nangata nanimi bitarnakko; ale guang yamel mu nangata nanga sokel te ariginakko; bare mel suanta nangamang te mu, ni ana nika niwusari ko nanga ma balu se anananga dolara mu menarukko.”

Jerusalem ko kariimet nikim bagara ningo bo ago arigimonko

²Tom bo taiwoso mu te, Yawe inang mel ali umu te ausam umu, barasa duap bo ago barasuk ale

Israel kariimet motam bagasan umu nikim nup biya nungarukko.

³Awiriya nunup giam se me maga namamonko Zion bagasan umutang nunga balmon kariimet laili mamonko.

⁴Kari Biya, itiwik Zion ko munan, ko iwiwara siring memek iwita, se kariimet mora ko gue kapa lagaram mu ko karur, mu ko tuetera munan tama kani ko yam mu te kai nungokko.

⁵Ale Kari Biya Duruk Zion awote ko kariimet biguwu bagasan umu lilim ago,

kowarkalal mu taiti nuwi te, se tirom mu tama bur nikim te nunga ira kaluwurokko.

Ale nu kota ko kumik nikim mu sel te mel irakoyam mel suen la iramuru saparukko.

⁶Noko nikim umu worem kowar siruwurok, ale tuwik yar daula samamer ningi mu nunga ira kaluwurokko.

Waen ningam ko den

5 Ani Kakirip kua tusam umu ko waen ningam ko wur bo iluwekko.

Aninga Yawara umu ko waen ningam bo karogo,

ningam mu duruk beta ko ali welang ningo wore te aniso.

²Nu ali umu moram nungam, ale manga tam gi waram, ale waen bisek ningo ningo wore aguam.

Nu ningam te sinar ta ko, kawam kalel biya bo ningi kaolam,

ale waen nunguning ko yu kiri te taukko, manga gogong bo karogo nunguru beteram.

Ale waen ko nunguning ningo kapa tuokko loaga kimi bita lagaram, bare waen umu nunguning memek seselak wore la kapa tuam.

³Aninga Yawara iwita balso, “Nina Jerusalem bagasan umu se Judah ko kariimet,

aninga waen nunguning magaram umu ko duap kupalko!

Aninga memek agi, waen ningam ko ikup agi mu nina la balalko.

⁴Ani ningam ko bitua ningo ko munan mu suen la bita saperem. Anape mel ani me betere?

Waen umu nunguning ningo kapa aisukko angamang ikia bita lagerem,

bare awuk se nunguning memek seselak ago mu kapa aisam?

⁵Ario, ani aita? aga waen ningam umu aguwaya bitirikko mu nunga manikko:

ani ko lauta mu gi warik, se anapeya mel kasu nagumon ale maguwumonko; ani ko por parusuwu warik, se giarum ko mel kasu nagumon ale no maguwumonko.

⁶Ani bita taik se tam bisek se sum ira maguwurok,

se duap me ta bataguru nungek, ale kower me ta bataguru nungekko;

se tam bisek kore ago mu barasuk ale ira kaluwurok,

se balik se tuwik me ta tagaruk ale yu tuokko.”

⁷Nunguningta, Yawe Sokel Garagar mu ko waen ningam mu, digo Israel lilim la,

se ningam noko gomang motam te aniso mu, Judah kariimet lilim la.

Nu nunga ningi kiwem ningo diram arigokko i mam,

bare mena, kari mora se gue kapara ko kiwem wore la arigam;

ale munan ningo diram mu arigokko i mam,

mu mena tala, nunumi bita maguwura ko niara nirung mu la ikiam.

Me namaralko!

⁸ Nina awiriya am nengeta la nengeta la kawam digo dia gi se, am nengeta la ali bilik bo bo ago dia gi se, nengeta la sor ira sapaman ale kariimet sang kuring me nungarsan, mu sinar talko!

⁹ Yawe Sokel Garagar mu iwita baluwaram se ikiem:

“Nunguningta, kawam bibiya ningo ningo mu kariimet ningi mena, mu ipa palagamonkowo.

¹⁰ Nunga waen ningam bibiya ta, wore waen nunguning ko yu katirta te tamonko.

Se nunga ningam bibiya inang muguri karogo terong la agumon, bare inang gotek kawel ta tamonko.”

¹¹ Sinar talko! Nina awiriya tiromola la barasasan ale yu aora kupu no nguala lagasan la mung lukan aso: mu koma talko!

¹² Nina nunga inang tom bibiya ningi gita, bawe, galawalang se birak duap te nirung bita se waen nasan, bare nina Yawe ko ningo nuam umu me ko ari ikisan, ale munan bitawoso mu me ko sinarsan.

¹³ Duap bore te se, nina noko kariimet mu sor saki nunga ilu talipi nengerak namamonko,

mu awuk, nina ningimik ikia ningo bo mena;

se kariimet ta se nunga kari nuar bibiya ta mu na yu inang kuwim ko kuemonko.

¹⁴ Lasek am mena! Ali kuring paga wosela kaparam ale kariimet ta se kari nuar ta

se no ngualara alo mu suen la nunga lakumokko ngang ma kaparam ale bagoso.

¹⁵ Sapara mena! Mu kariimet ta se awiriya suen la mu am kapa sapamon, se nunumi patawura ko munan mu mena namarukko.

¹⁶ Bare Yawe Sokel Garagar ko tuetera munan te nup biya bagarukko; Kaem Laili mu ko munan ningo diram mu te laili bagarukko.

¹⁷ Se sipsip mel mu nongota nunga por ningi sirsir ningo no kam, sor magaram kueneram mu ningi sirsir barasam mu namonko.

¹⁸ Talkowo! Nina awiriya munan memek se kawel munan mu koma arigalko. Nunga memek mu mayang nunga talipikoyam nunga taliparam.

¹⁹ Nina balsan, “Kaem pa ko ikia balam mu pasak bitiruk se ariginakko,” masan.

“Israel ko Kakirip Laili mu ko gomang motam bitiruk ale wetang awurok se ari ko ikinakko,” masan.

²⁰ Me ta namaral i! Nina awiriya munan memek mu munan ningo masan, ale munan ningo mu munan memek masan;

ale tiromorom ko munan mu nikim ko munan ma balsan, ale nikim ko munan mu tiromorom ko munan ma balsan;

ale mel seselak memek mu yaman nuam masan, ale mel yaman nuam mu seselak masan;

mu koma arigalkowo!

²¹ Nina kawel motam! Nina ninimi balsan nina ikia sinar ago masan, ale ikia ningo ago masan, mu memek biya arigalko.

²² Sapara mena! Nina waen nana ko kari tamatama ko ninimi balsan, ale waen guruga ko kari gira sokel ago ko ninimi balsan,

²³ ale memek betera ko kariimet nugut-ing te manga gisan ale kawel munan

te kariimet ningo diram ko nunga
balsan,
ale kariimet nungumik te ikup mena mu
nunga munak diram la me ari ikisan,
mena.

Nina am memek to saparalko!

²⁴ Nina sua gawa marakaso se ko wakala
mu marir itugu warso iwita, tama
ninga no saparukko.

Mu awuk, nina Yawe Sokel Garagar mu
ko law nibiring tuman,
nina Israel ko Kakirip Laili mu ko den
mel yam ko beteman.

²⁵ Bore te se, Yawe ko kariimet nunga
gomang motam tama iwita barasam;
nu nunga maguwurokko kuting
patawuram,

se duruk urirkiman, se kariimet kue-
man ale anapeya mel iwita, wonong
tuagu te ngual ngual kapaman
bagasan.

Nu uwuta beteram ta wore gomang me
ta kua kaposo, mena,
kuting daong ko am kualala aniso.

²⁶ Nu sor awar awar mu taimonko kausa
bo beteso,
sor nukum te bibiya mu nongote
kiwemaso.

Sinar talko, nuna me kam la tai tai
aratamonko!

²⁷ Nononga ningi bo me sokel menaso se
daguloso;

nuna anira bagara me ikisan;
kager ko let nululan te mu bo me kutuku-
tuk maso,

ale nusuwik gomang ko mayang mu bo
me ta batuwutuk maso tala.

²⁸ Nunga daga gotektek mu nunga
nogere bugu yam,

se nunga daga nuam mu tagi
muruwuman;

nunga horse nunga nusuwik gomang mu
manga iwita aora bibiya,

se nunga karis nunga nagura mu daga
gotek aratu kam.

²⁹ Nunga kager ko nirung mu lion nia
kam nguangara ago;

nuna lion motam bo nunga inang mosan
ale niara nirung waru se gi ago
namasan,

se awiriya bo nongote taukko me terong
iwita niasan.

³⁰ Ale tom umu te mu, nunga inang gura-
mamon ale gagi nirung kelaga kam
ai niamonko.

Se awiriya sor umu arigok mu, ko ariga
tiromorom se magara kuenera ago
iwita arigokko;

worem motam ta kaniwuruk bare mu
taiti nuwi ira kaluwu saparukko.

Prophet ura Isaiah kuting te beteram

6 Yia tom King Uzziah te kueram mu
te mu, ani Kari Biya, ko king ko
daiga kuwim, kalel biya se kuali biya
mu te daigam bagaram se arigem. Se
guang kumik te tugumam mu ko kopa
ulal biya se temple ago lilimaram. ²Se
engel seraphim alo laturu guruguman,
nuna suan suan mu nunga nuluman non-
goma nongoma mu 6 pela, 6 pela. Se
nuna suan suan nunga nuluman 6 pela
mu ningi, ilagala mu te nongoma mo-
tam ira kaluwuman, ale ilagala tala mu
te nusuwik ira kaluwuman, ale ilagala
tala mu te mu, te bingakasan. ³Ale nun-
umi nongote ai niakasan ale balukasan:
“Laili, laili, laili, Yawe Sokel Garagar;
ali lilim la noko nikim ago terong ma
saparam.”

⁴ Ale nunga aira niara mu te temple ko
duap nukuri ali ningi mu urirkikaso, ale
temple mu tama bur ago lilimaram.

⁵ Se ani niarem ale maem, “Boteko! ani
ikup arigem! Mu awuk, ani agiring te
bala memek arataso, se kariimet nugur-
ing uwuta tala wore nunga ningi ani
bagasam, bare ani Yawe, nu King Sokel
Garagar, wore amotam te arigem.”

⁶ Se engel umu bo altar te tama kaok
kaniwaram mu, tam mel te kuti iluwam,

ale ago bingam aningate tairam. ⁷ Ale tama kaok kaniwaram mu te ani asumulak kau to se, mam, “Arikko, tama kaok kaniwara mu nika sumulak kau tam mu, nika ikup kututuwu waram ale nika memek siwu saparam.”

⁸ Asele ani Kari Biya ko kuring dogotak ikiem; nu isam, “Ani awiri bitirik se kariimet umu ningi namarukko? Awiri nunguningkiri bitirik se nangama tauk ale namarukko?”

Se ani maem, “Ani iweya. Aninga bitar se namarikko!”

⁹ Se nu mam, “Namarko. Namar ale kariimet umu iwita nunga manaruko:

'Nedegawa te den ikia, mu iki lagaralkowo, bare me ta ko sinararalkowo;

nemotam te mu, ari ko ikialkowo, bare ninga kitigot me ta tuang palagukkowo.'

¹⁰ Namar baluwer ta wore, nongomang motam kalomon, node bagumon, ale nomotam kalomon se sisirokko.

Nomotam ulalaruk anirok se te loagamon, se node te den ikimon,

ale nongomang motam ukirok se iki batagamon ale ningo nuam tamon bore ko, uwutata betemonko.”

¹¹ Se ani maem, “O Kari Biya, tom awila nunguningkiri munan umu ningi bagamonko?” maem. Se nu mam:

“Mu uwutata бага wonong bibiya mu parasa kapamon se kariimet bo ta te me bagamonko; kawam digo suen la mu ipa sapamonko.

Ningam mel mu am бага maga kuenasapamonko.

¹² Yam uwutata nama Yawe kariimet suen la awar bibiya nunga bitiruk se nunga sor wonong umu nubiring tui namamonko.

¹³ Ale kariimet motam 10 pela mu ko motam suan mu nunumi ira tamon ale ali umu te bagamon ta wore, ali umu akingtala maga kuenanamarukko.

Bare tam aora bo kau sapsan se tukunang bangawa miri warso ale aragoso iwita,

kariimet laili iru tam mu miri iwita barasamonkowo.”

Yawe King Ahaz sangam sokel ago sanamarukko maonam

7 Kam Ahaz, Jotham namar se Uziah numas, mu Judah sor ko king ko bagaram tom mu te, Aram ko King Rezin se Israel ko king Pekah, Remaliah ko namar, mu nunumi nuguting iluman ale kager giman ago Jerusalem ilak kageramonko namaman, bare kager te nu kiamonko me terong maman.¹

² Aram se Ephraim[§] ilak nunumi nuguting iluman mu ko den nama David ko gue te tai kaparam ko kawam digo lilim ikiman. King Ahaz se ko Judah kariimet lilim ago den umu iki bita ko mu, nongomang motam giarum ko tam marir nunga ituguso se namasan taisan iwita nama taikaso.

³ Bare Yawe Isaiah maonam, “Ni ka namar Shear-Jashub^{**} ilak namaral ale Ahaz arigalko. Nina nama koropong pagorman se yu supuling te naguso mu ko nukum lete, lage melmasak te anuwa ko kuwim mu te ilak biguwuralko. ⁴ Ale iwita maonalko, 'Ni Aram ko king Rezin se Remaliah namar king Pekah ilak nika maguwumonko balsan mu ko sinar la bagerko. Ni aguwaya mu ninguru ko iki gurugu, gemang motam kua kaparuk se me ta nguangerko. Nuna nunga ariga mu tam giturum irira gurum wore

⁷7:1 Ahaz king ko бага se munan memek Kari Biya koma te bitakaso (2 Kings 16:2).

[§]7:2 Ephraim mu Israel sor ko nup bo.

^{**}7:3 Nup Shear-Jashub ko nunguning mu “motam gotek bo peletonko”.

iwita. ⁵Nuna ilagala nunga kariimet ago nunumi nuguting iluman ale nika bita maguwumonko iwita balsan, ⁶“Ana Judah ningi kasu nagunak, parusuwunak maguwunak ale pagaru nanimi tunak, ale Tabeel ko namar mu king ko bangaru betenakko,” masan. ⁷Bare Yawe, Sokel Garagar, iwita balso:

“Mel bo uwutata me ta aratukkowo, kiwem bo uwuta me aratukko.

⁸⁻⁹Mu awuk, Aram ko kari gira Rezin ko sokel mu, ko wonong tuagu Damascus te la bituokko terong,

bare bitaru turutuwwoso;

se Ephraim ko kari gira Remaliah namar ko sokel mu, ko wonong tuagu Samaria te la bituokko terong,

bare mu betela, bitaru turutuwwoso.

Se yia 65 pela nangama ko taiwoso mu buring ko mu Ephraim sor umu sir-sir ira saparukko.

Bare ikiko, ni gemang ningi nunguning ko munan te me sanami se lager, mu ni ka anapeya ago lilim la sokel mena lagerko.”

Yawe King Ahaz kausa bo kausam

¹⁰Aking tala Yawe Ahaz ko den iwita balam: ¹¹“Te ninguru ikiko agi mu, Yawe nika Kaem mu kausa bo bitirukko am isaruko, taiti kual biya mu ningi agi mu am ko isaruko,” mam.

¹²Bare Ahaz mam, “Ani kausa bo ko me ta isiek, agi Yawe ira ariga te me ta bitirukko.”

¹³Se Isaiah mam, “David ko gue te ko kawam digo lilim, ikiko! Kariimet nika te la loaga laga mel ningo bo me arigiman, uwuta tala ni aninga Kaem kumik te bitarko e? ¹⁴Bore te se, Kari Biya kota ko gomang te kausa bo ninga kausokko! Arigalko, itiwik bo tuagu ago se kuri-

ang kari iluwokko tom pingiaram. Ale nup bitiruk Immanuel, maukko. ^{††} ¹⁵Nu yawarakala lagaruk tarigi kari aruk, ale ko ikia sinararuk, se munan memek mu buring tuiwa se ningo mu to iluwok, umu buring ko mu, ikup ningi inang nunguning mena, mel bo amin kiri te nungursan mu se honey diwang ago inang ko gi naukko. ¹⁶Kam nu munan memek buring tui se munan ningo mu to iluwokko ikia sinar kote me taira la mu, ni king ilagala nunga nguangawasam umu, nunga ali sor kariimet ago lilim maga yumu namamon se sor ipirokko. ¹⁷Bare sinar toko. Kam Ephraim numi bataguru tam ale ni Judah ka beteram, mu ni se ka kariimet se ka niet nengetak ko digo lilim ago memek ninguru arigiman. Bare tom Yawe Assyria ko king gi gurugok se ka bita maguwurok, mu nina memek ko memek nunguningkiri wore arigalko!”

¹⁸Tom umu kaparuk mu, Yawe, Egypt ko kager kari alo nunga aru tagirok se,

kuwuling birira biya yu supuling ko baga tai kam taimonko,

se Assyria ko kager kari alo nunga aru tagirok se beras tai kam taimonko.

¹⁹Nuna taimon ale Judah sor ago lilimamonko:

duruk duap ningi ko mutim koropong memek suen la se,

duruk duap ningi ko manga gogong suen la ningi sor to sapamonko;

ale sor wolong ko mayang kore ago suen la ningi se,

ali welang ningo mu am ira kaluwu sapamonko.

²⁰Ale day tom umu te mu, Kari Biya razor bo, yu Euphrates koma sang ko, Assyria ko king kuting te bitiruk se,

^{††}7:14 Nup Immanuel ko nunguning mu “Kaem nangarak bagoso”.

ninga nisipiling mone se, ninga kuwim yumura ko mone, se nesomone karo-gola tirituwu waru saparukko.^{‡‡}

²¹ Ale day tom umu te mu, cow se sipsip suen la mu menawu sapamon, se kari suan suan mu cow kulak suanta se sipsip ilagala diram ago bagamonko.

²² Ale nuna nunga amin kiri mu ninguru nongote gimon, ale mel amin kiri te nungursan mu ninguru namonko.

Se nunguningta, kariimet nuamur gotek ali umu te am bagasan umu, suen la mel umu se honey diwang na ko namonko.

²³ Mu awuk, tom umu te, kuwim suen la 1000 tam waen yawara ago, te silver manga 1000 te to nowara mu, miri kower se mayang memek barasuk ira kaluwu maguwurokko.

²⁴ Se awiriya umu te namarukko mu ko daga wol ago gi ago ningi namaruk ale, mayang kore ago barasam sor ira saparam mu ningi bulamu kau naukko.

²⁵ Se motongar kuting ningo ningo, kariimet te ali kau, inang sapa no lagaman mu,

aitak mayang kore ago mu sor ira saparam se dulurmonko.

Se cow, sipsip se goat mel alo la te nama tai, no gi geragamonko.

Assyria kager utu nagurokko

8 Asele Yawe iwita aga maonam, “Mel bo ulal biya mu to ale garek imi awote bataguruko,” mam: “Maher-Shalal-Hash-Baz bataguruko.”[¶] ² Se ani Jeberekiah namar Zechariah se priest Uriah mu nunga aurik se taimon ale ago-tala ari ko ikimonko.”

³ Se mu iwita, ani prophet imet ilak anirem, se nu tuagu aratam se kuriang kari iluwam. Se Yawe iwita aga maonam, “Nup bitar Maher-Shalal-Hash-Baz meko,” mam. ⁴ “Mu awuk, kuriang umu kota kuring te 'aga ba' agi 'aga nang' me bala ikiok la, Damascus ko melmasak ningo ningo se Samaria ko mu, Assyria ko king kager te gi ago namarukko.”

⁵ Yawe akingtala iwita aga maonam:

⁶ “Aninga kua nungara ko munan, kariimet umu nongote, mu yu Siloam palanga nagu kam;

bare kariimet nubiring tuman, ale King Rezin se King Pekah, Remaliah namar, mu te nunga ira sanamaman.

⁷ Bore te se, ani Kari Biya balik se Assyria ko king, ko kager kari aora aora mu arungak, Euphrates ko yu lom sokel ago mu iwita nunga maguwurokko. Yu lom umu lagaruk tarigiruk ale yu luan kower suen la irokko.

⁸ Ale palenguk Judah ningi kasu nagurok ale lagaruk tarigi dogotak taukko.

Inangnang luman ulaluwu kam, yu umu ulalaruk ale ka ali lilim ira kaluwurokko.”

Bare Kaem nangarak bagoso!

⁹ Nina sor wonong wonong, kager beteralko yam nia maguwuralko pa, bare parasa naguralkowo!

Nina sor awar awar mu ikialko, kager ko yam pim pim malko pa, bare mu am maga kuena saparalkowo!

¹⁰ Kager ko ikia am burangaralko, bare mu me ura taukko;

ikia duap duap am balal nungalko, bare me nama sanamarukko;

mu awuk, ikialko, anananga Kaem nangarak bagoso!

^{‡‡}7:20 Munan imi kari talipi ilak nama dungan kari ko betera ko munan saki.

[¶]8:1 Nup Maher-Shalal-Hash-Baz ko nunguning mu “Kager taira namar taiso mel ilu karogo namoso”.

**Kaem Isaiah nu la iki
karo tuokko maonam**

¹¹ Yawe kuting sokel ago mu angimik te beteram, ale iwita aga maonam: “Kariimet umu nunga kiwem mu, ni se ka kariimet motam gotek ago me karo nungaralko,” mam.

¹² “Nononga tinga barowara mara ale nunumi saonga ko munak mu ningi me bagaralko;

anapeya mel nuna ko nguangawasan mu nina me ko nguangaralko ale soror malko.

¹³ Bare ani Yawe Sokel Garagar agata suanta ago ko laili kauralko;

ani agata ago ko nguangaralko, ani agata suanta ago ko soror malko;

¹⁴ ani agata suanta nenenga yumura kuwim laili bagarikko.

Bare ilagala, Israel se Judah, mu ani manga bo nusuwik te atumumon ale dagulamonko iwita bagasam;

se Jerusalem ko kariimet mu ani dagarok se bawang nunga kutirokko owore iwita bagasam.

¹⁵ Nuna suen biya mu nusuwik atumumon ale dagulu magamonko;

se suen biya tala dagarok nunga kutirok se nunga ilumonko.”

**Kariimet motam gotek
nunga kiti guruga den**

¹⁶ Kaem ko kiti guruga den ani agiring te aratuwaram se batagorman imi mu kalo kutiral se ningo la aninga olekem alo nunga ningi anirukko. ¹⁷ Bare ani mu Yawe kote la loaga se lagarikko. Nunguningta, nu Jacob ko kawam digo lilim la buring tuam, bare ani mu nu te la sanami se lagarikko. ¹⁸ Ani iweya, Yawe kuriang nunga aisam mu nongorak

iweya. Yawe Sokel Garagar, Duruk Zion te bagoso, wore ana Israel ningi kausa iwita baganakko nanga beteram.⁸⁸

¹⁹ Se tom awiriya bo, kariimet wit mairap se kariimet dora nongorak kasikasi te munakawara mu nongorak munakaralko baluk, mu kuring me ikialko. Mu awuk, kariimet Kaem ikia nungarukko me isarmonko e? Kariimet kuera mu kariimet marak bagasan mu awuk nunga betemonko wore ko nunga isaru se lagaralko e? ²⁰ Kaem ko kiti guruga den ningi pempem loaga se lagaralko! Bare awiriya kiti guruga den baluwoso mu uwuta me munakawoso, mu tiromorom ningi maga namarukko.

²¹ Kariimet uwuta mu nongomang maga, na ko kua se, wonong karo gurungumu se lagamonko. Ale karak ninguru nunga bilok mu, nongomang magaruk se nunga king se nunga kaem nongote kualala loaga se nunga balu maguwumonko. ²² Ale tom nomotam aliti loagamon bare mu, ikup memek la, se tiromorom nguangara karogo mu la sor ira saparuk se arigimonko. Ale tiromorom yanana kiriyam mu ningi kapamonko.

Nikim Biya ko King Biya taiwoso

9 Bare aninga kariimet awiriya ikup umu ningi maga kuena lagaman mu nususu dirmaukko. Tom bo te mu Zebulun se Naphtali ko kariimet mu dolara memek ningi lagaman. Bare maingte mu nunga ali Galilee lilim la, gagi norogen kaora se yu Jordan koma sang ko, kariimet iwareng te bagasan, mu nup biya tuokko.

² Kariimet tiromorom ningi lagaman mu nikim biya bo arigiman;

⁸⁸ **8:18** Nup Isaiah mu ko nunguning mu “Yawe nanga sangaru taso”. Ko kuriang alo: Isaiah 7:3, 8:3. Immanuel: 7:11,14.

awiriya maga namara ko tiromorom
ningi bagaman mu nikim biya non-
gote kaparam.*

³Ni nunga sor umu ulaluwurem ale
amilmil biya nungarem;

se nuna ni kema te, inang bolala awura
ko amilmil bita kam amilmilasan,
agi kager kari kager ningi melmasak
ningo ningo gia ale pagaru nun-
umi tua ko amilmil bita kam
amilmilasan.

⁴Mu awuk, ni ka kariimet alo mel ikup
ngasaru ago nubiwinang nodogotak
te aniram mu kututuwu warem,

ale bu te nunga moa maguwukasan mu
bu mu kulukumu warem se gopa
palagaman,

ni girakala Midian nuguting te nunga gi-
rigir alo nunga sangaru taem iwi-
tatala nunga beterem.

⁵Kager kari suen la nunga nusuwik
gomang,

te kager memek ningi ali ira lagaman mu
ta se,

nunga guang mel gue ago lilimaram mu,
tama ningi kani malila namarukko.

⁶Mu awuk, ana nago ko kuriang bo
bilangaram,

anananga ningo ko, kuriang kari bo
nangaram;

gira kari supuling ko ura biya mu nu bi-
winang te la anirokko.

Se nup iwita iwita mu te arumonko:

Kiti guruga Yawara ko Kotam,
mamonko;

Kaem Sokel Garagar, mamonko;

Tom pempem бага lagara ko Nuet,
mamonko;

Maro Lila ko Namar Kotam, mamonko.

⁷Noko gira kari supuling ko nup biya mu
se ko maro lila mu kumik menara
mena.

Nu David ko daiga kuwim te daigok, ale
tom umu te se engam pempem la
mu,

nu munan ningo diram mu te la
noko kingdom lilim te bitaru se
lagarukko.

Yawe, Sokel Garagar, mu ko gomang
motam biya uwutata aniso, se mu
uwutata aratukko.

Yawe ko gomang memek Israel nungumik te kaposo

⁸Kari Biya den bo aora Jacob ko balam,
den umu ko nunguning mu Jacob ko
digo Israel kumik kualo kaparukko.

⁹Se kariimet suen la ko ikiman;
Ephraim[†] ko wonong biya Samaria
ko kariimet agotala ko ikia la.

Kariimet borta nongomang motam aora
biya se nunumi patawu se balsan,

¹⁰“Nunguningta, nanga kawam digo
brick mel se tam fig te kaloman mu
nuna pakakumu kulukumuman se
kapa saparam,

bare mu mel gotek, ana kawam digo iru,
manga aora aora batutumuman se
tam sida mu te gek am kalonakko,”
masan.

¹¹Bare mena. Yawe kager kari memek
nunga gi gurugam se taiman nunga
maguwuman.

¹²Koma worem bausa mu te Aram kager
tairam,

se koma worem kapara mu te mu
Philistia kager tairam, ale na ko
kuakoyam Israel lakumam.

Memek uwuta mu nungumik te aratam
ta wore, noko gomang motam me ta
kua kaposo,

kuting daong ko am kualala aniso.

¹³Mu awuk, kariimet memek umu arigi-
man ta wore, bo ta giris palagaman

*9:2 Matthew 4:13-16 arikko.

[†]9:9 Ephraim mu Israel sor ko nup bo, se Samaria mu sor mu ko wonong biya.

ale Yawe Sokel Garagar mu me kua
bowa naguram.

¹⁴Bore te se, day suanta ningi, Yawe
kariimet umu nunga supuling alo
mel bo supuling iwita batagukko;

ale nunga prophet kawel alo mu mel
umu ko mom iwita batagukko.

Day suanta nung te la Yawe Israel mu
daro laun misinang nunga batutumu
kam nunga batutumu warukko.

¹⁵Dom bibiya se nunup bibiya alo mu
mel supuling iwita,
se prophet alo den kawel nunga kasu-
ruwasan mu mel mom iwita.

¹⁶Kariimet umu nunga supuling alo
umu, kariimet biya nunga gi
paguwuman, se nuna ngualaman
sipiman.

¹⁷Bore te se, Kari Biya nunga kari kulak
nunga me amilmilaso,

ale uwuta tala, nu nunga imet gerewa
se nunga kuriang alo nunam nonet
mena mu gomang me nungarso,
mu awuk, nuna suen la Kaem kagin me
ikisan,

nuna memek betera ko kariimet se
nuguring den memek karogo.

Duap owore te, noko gomang motam me
ta kua kaposo,

kuting daong ko am kualala aniso.

¹⁸Nunguningta, nunga munan memek
umu tama iwita barasoso,

ale tam bisek iru kaniso nama giarum
biya karogo la kani malilawoso, ale
ko bur patatangoso tarigiso wore
iwita.

¹⁹Yawe Sokel Garagar ko gomang
memek te ali kaniruk se kariimet
mu tama kower iwita kanimonko.

Kariimet nongota nunumi ko me
ikimonko:

²⁰awiriya koma sengam ko mu te
mel moa nauk, wore yam karak
kuawurukko,

awiriya koma ngas ko mu te mu
betela moa nauk, wore am na ko
kuawurukko.

Ale nongota nongota nunga kuriang moa
namonko:

²¹Manasseh ko kariimet mu Ephraim ko
kariimet nunga moa namonko,
se Ephraim ko mu Manasseh ko mu
nunga moa namonko;

ale bolala la aking Judah ilak
barimamonko.

Uwutata aratuk ta wore, noko gomang
motam me ta kua kaposo,

kuting daong ko am kualala aniso.

10 Nina law kaola ko kari alo, me ta
namaralkowo!

Mu awuk, nina law memek, kariimet
te nunga maguwura ko, mu kalo
nungursan,

²ale ninga law memek umu te aninga
kariimet nungumik mel mena alo
mu nunga bita maguwusan;

ale nunga ikup diram la me ari
nungursan;

ale imet gerewa se kuriang nungumik
nunam nonet mena mu, ninga kawel
te nunga melmasak nongote gisan.

³Ninga munan memek sumu ko koma
sor awar te tairuk, mu nina awuk
beteralko?

Nina awiri kote saonga ko nagu
namaralko?

Ale kawel te mel ningo gi lagaman sumu
aparete awuralko?

⁴Mena! Lage bo mena. Mu talipara
ningi namaral, agi ninga momon se
kueralkowo.

Munan uwuta aratuk ta wore, noko go-
mang motam me ta kua kaposo,

kuting daong ko am kualala aniso.

Assyria mu Yawe ko bu iwita, Israel te memek tuokko, bare aking Assyria mu kota tala memek taukko

⁵“Ani Yawe iwita balsam, aninga angamang memek ko bu mu Assyria kut-ing te beterem, se kuting te aniso.

⁶Se ani bitirik se sor ani me aga ikia iwita bitawoso

se ani ko angamang ninguru magawoso,[‡] mu kote namaruk ale moruk ale moa lom gege ningi saparuk, ale suwik te irawa se ko melmasak ningo ningo gi karogo nama saparukko.

⁷Bare munan Assyria bitawoso imi, nu kota ko ikia te me bitawoso.

Noko ikia biya mu, sor suen biya nunga moa mituwurok ale menawurokko wore te sanamoso.

⁸Bore te se numi patawuso ale balso, 'Aninga kager kari supuling alo mu yam gek am, king alo iwitatala pa!' maso.

⁹Ale balso, 'Agi ani wonong wonong imi, Kalno, Karkemis, Hamat, Arpat, Samaria se Damascus mu,

kager te suen la me nunga gi abowa tugumem e?' maso.[¶]

¹⁰Ale maso, 'Ani agiting garukem ale kingdom sang, nunga kuar dora yawara yawara, Jerusalem se Samaria nunga kiaram,

wore nunga ilu abowa tugumem.

¹¹Se ani Samaria ko kuar dora ago lilim ilu abowa tugumem uwuta, Jerusalem ko kuar dora ago uwuta me bitirikko e?’”

¹²Bare tom Kari Biya ko tuetera dun, duruk Zion se Jerusalem ningi bitawoso mu bita saparuk mu, nu baluk, “Ani Assyria gomang motam nunguning te numi patawu se kuring kapa la-garam mu, koma memek tuekkowo,”

maukko. ¹³“Mu awuk, nu kuring kapa se balukaso:

“Ani am sinar kari, se aga ikia sinar mu te, se aga sokel te, sor sor nunga morem parusuwurem;

ale nunga ali giem, ale nunga mel ningo ningo mu nongote gi saperem;

ale kari nuar kaya biya ko sanamerem ale nunga king bibiya, nunga daiga kuwim ago, nunga parusuwu warem.

¹⁴Kakirip inangnang singir, kuting ningi garuku kam, ani sor sor nunga mel ningo ningo ko agiting garukukasam;

ale inangnang ko singir ningo ago waru sapara ale nagura se kakirip gi kam, ani sor sor nunga gi bolala la abowa ningi nunga awurem;

bo ta inangnang iwita bingok nagurokko me terong,

agi bo ta kuring paguk ale niaruk kikirukko me terong tala.”

¹⁵Awuk? Burir mu yam giris palaguk ale noko sokel mu, kari sapawoso mu ko sokel kiaram iwita ma baluk i?

Agi mel tam isiso umu numi patawu se kari sapawoso mu mel yam ko am bitirik i? Mena.

Uwutatala kager ko tam mu, kager ko kari nu iluwoso umu me guruguso patawuso,

agi kager ko tam umu kager kari umu kualala patawurukko me terong tala!

¹⁶Bore te se, Kari Biya, Yawe Sokel Gara-gar mu,

kuera ikes memek te Assyria ko kager kari alo, welang minan bibiya, mu nunga maguwurok se merang kituwura amonko.

[‡]10:6 Yawe Israel ko balso.

[¶]10:9 Assyria wonong wonong imi yia 740 B.C. nama 717 B.C. umu ningi kager te nunga gi bowa tugumam. Assyria ko king bo Tiglath-Pileser mu Damascus 732 B.C. te bowa tugumam. Se Samaria mu 721 B.C. mu te dagulam.

Ale ko mel ningo ningo, te numi patawu-
woso, mu tama kuamili biya ningi
menawurokko.

¹⁷ Nu kota mu Israel ko Nikim, se nu
tama iwita bagarukko;
nu kota nunga Kakirip Laili, se nu tama
kuamili iwita kani se,
day tom suanta wore ningi la, Assyria
tam se mayang singir kore ago mu
iwita kai maliluwurokko.

¹⁸ Kariimet bo kuera ikes ago maga
kuena namoso iwita, ko giarum
yawara yawara,
se ko ali welang welang, mu ko ali lilim
la ago maguwu saparukko.

¹⁹ Ale ko giarum tama kani maliluwuram
mu ningi,
tam gotek awilaya sanamiwasan mu
suen mena se, kuriang gotek bo yam
kau tutia saparukko terong.

**Kariimet motam gotek me
maga namaman mu Yawe te
la ira sanamamonko**

²⁰ Tom umu te mu, Israel kariimet mo-
tam gotek[§],
se Jacob ko gue te me maga namaman
bagasan mu,
awiriya nunga bita maguwu lagaman
mu nongote me loaga se laga-
monko,**
bare nongomang motam lilim la, Yawe,
Israel ko Kakirip Laili, mu te la ira
sanami se lagamonko.

²¹ Kariimet motam gotek bo pelemonko,
nuna Jacob ko gue te ko kariimet motam
gotek mu, Kaem Sokel Garagar mu
kote pelemon taimonko.

²² O Israel, nunguningta, nika kariimet
mu langi saun iwita, kaura koma
mena,

bare nunga pelera taira mu, kariimet
motam gotek awilaya pelemon
taimonko.

Noko tuetera ningo diram ko munan te
nika magara kuenera mu maingkala
balu beteram,
se lom iwita tairuk ka tagirokko.

²³ Nunguningta, aninga Kari Biya, Yawe
Sokel Garagar, mu magara kuen-
era maingkala balu beteram se aniso
mu, nika sor ali lilim awote bitiruk
se kaparukkowo.

²⁴ Bore te se, aninga Kari Biya, Yawe
Sokel Garagar, iwita balso:

“O aninga kariimet Zion bagasan
mu, nina Assyria alo nunga me
nguangaralko;
nuna Egypt alo kiwem memek
bitakasan iwita, bu ningarmon agi
manga tam ningarmon, mu ko me
nguangaralko.

²⁵ Mu awuk, kam me maiyuk se aninga
angamang magara nenenga ko mu
menaruk,
ale geraguk nuna nunga maguwurok
silatarukkowo.”

²⁶ Yawe Sokel Garagar, sor manga Oreb
te masan mu te Midian arika nunga
maguwuram iwita, wip te nunga
batutumurokko;

ale gagi gomang te sikir patawuram
se ikup munan Egypt nungumik
te aratam mu iwita, Assyria ikup
memek tuokko.

²⁷ Tom umu kaparuk se ikup nina nibi-
winang te mu kututuwu waruk,
ale ngasaru nedegetak te mu wiwok
kaparukkowo,

mu awuk, nina noko ningo nuam ningi
welang minan gemaral ale gopa
palagalko.

[§]10:20 Kariimet motam gotek bo: Isaiah 7:3 se ko footnote arikko.

**10:20 Den ponor imi ko dugu duap mu, 2 Kings 16:7-8 ningi kau ale ikiko. Israel ko king Ahaz saonga ko Assyria isuam. Bare udagi Assyria aking giris pagam Israel maguwuram.

Assyria ko kager tai Jerusalem pingiaram

²⁸ Assyria kager giram Aiath^{††} iluwam;
asele Migron wonong tuagu ningi
aratam;

kapa Mikmas wonong te ko melmasak
awuram.

²⁹ Lage koma duruk kulupik ningi mu
kaoram nama duruk kia kaparam,
ale mam, “Tirom imi mu ani Geba
anirekko,” mam.

Ramah wonong den tam ale uririkiram;
se Saul ko wonong Gibeah mu nagu
parasa saparam.

³⁰ O Galim ko kariimet, saonga ko niaral
airalko!

O Laisa ko kariimet, sinar la bagaralko!
O Anatot ko kariimet, Galim kuring
ikialko!

³¹ Madmena ko kariimet nagu
parasaman;

se Gebim ko kariimet mu noge nungu-
mik ko nagu nama yumuman.

³² Bare day umu te la mu, Nob wonong
te kager sanamaruk ale duruk Zion
ningi Jerusalem kuting patunguru
tuokko.

³³ Bare arigalko, Kari Biya, Yawe Sokel
Garagar,
ko sokel biya mu te tam kower iwita
nunga kulukumurokko!

Tam kalel bibiya mu nunga kaurok se
kapa sapamonko,
kalel ta wore nongorak kapa aliti nunga
awurokko.

³⁴ Nu giarum siriri biya wore mu burir te
nunga kau warukko;
nunga kari aora aora sokel ago mu,
Lebanon ko tam aora aora kaura se

kapa kam, nunga kaurok se kapa
sapamonko.

David ko gue te ko King bo aratu sanamarukko

11 Bare Jesse^{‡‡} ko gue tutugur
tam Miri bo supurok, ale tari-
giruk, kower bitiruk ale nunguning
kaparukko.

² Se Yawe ko Bur nu kumik ago lili-
maruk^{¶¶}

ale ikia sinar se kitigot ningo tuokko;
ale kiti guruga ningo se sokel lilim mu
tuokko;

ale ikia ningo se kua Yawe bowa ningi la
bagara ko munan ago tuokko.

³ Bore te se, nu kua Yawe bowa ningi
bagara ko munan mu ko kua tui se
lagarukko.

Noko tuetera kam te mel bo guang ko,
motam te arigiso agi due te, mu te
me ira sanamaruk ale noko tuetera
bitirukko.

⁴ Nu kariimet kituwura guat ali imi
te bagasan mu noko munan
ningo diram te nunga nungok
burangarukko.

Nu kuring te ali imi lilim memek
arigokko;

se kariimet memek alo mu nu balso uwu-
tata memek tamonko.^{§§}

⁵ Noko ningo diram ko munan mu guang
iwita laulan te kaola la anirukko,
ale ko den diram la karo tua ko mu-
nan umu guang te kaola ko mayang
iwita te tagi kaola la gek kam
anirukko.

⁶ Kausik diwang memek mu, sipsip ilak
nunumi me gisan,

^{††}10:28 Assyria kager ko taira mu koma not mu te Judah wonong karo karo koma
south Jerusalem wonong atumukiram ale taiwoso.

^{‡‡}11:1 Jesse mu King David ko nuet. Noko gue te tai Jesus aratam: Matthew 1:6,16.

^{¶¶}11:2 John 1:33-34; Luke 4:14-21; Colossians 2:9.

^{§§}11:4 2 Thessalonians 2:8b; Hebrews 4:12; Revelation 1:16b; 19:15.

bare kam mu te mu bagara suanta bagamonko;

se leopard mu goat gotek ilak nunumi me gisan tala,

bare kam mu te mu arerem la taga animonko;

se koma suanta tala bulmakau gotek se lion ko gotek mu weté la no nungia se

kuriang gotektek nongorak nunumi gimonko.

⁷ Bulmakau mu bear nongorak ningo la namon gimon,

se nunga gotek alo mu yawarakala la nunumi ago taga animonko;

se lion mu bulmakau sirsir naso iwitatala sirsir naukko.

⁸ Kuriang gotek mu, ararti memék ko mutim duap te kola gusi se, mutim ningi ko kuting am garukokko, bare memék bo me arigokko.

⁹ Mu awuk, yu gagi sor tam iwita, Yawe ko ikia ningo mu ali lilim ningi kariimet ago terong ma sapamonko;

bore te se noko duruk laili awote mu yaman ikup bo me ta anirukko.

¹⁰ Tom umu te mu Jesse ko gue tutugur te tam bo dal ko gurek iwita tarigi sanamaruk,

se sor saki arigimon, ale ninguru ari ko ikimonko tai bolala awumon se ko bagara kuwim mu nup biya nikim ago anirukko.

¹¹ Ale aking tala, tom umu te Kari Biya ko kariimet motam gotek saki tala Assyria bagasan, se saki Egypt,

se saki Pathros, se saki Cush*,

se saki Elam, se saki Shinar, se saki Hamath bagasan umu,

se saki tual gotektek lang kaora koma worem kapara te bagasan umu nunga giokko.[†]

¹² Nu sor saki te ari ikimonko dal gurek umu patawu banguk,

ale Israel ko kariimet sor umu koma koma nobowa naguman bagasan umu nunga gi ilu biguwurokko;

ale Judah ko kariimet parasaman ale ali lilim namaman bagasan umu agotala nunga bolala awurokko.

¹³ Ephraim ko singi sange Judah kote mu menaruk,

se Judah ko iki paguwura Ephraim kote mu bataga namamonko.

Se udagi Ephraim Judah ilak uwuta nunumi me betemonko.

¹⁴ Nuna weté kager ko nunumi nugut-ing ilumon ale koma worem kapara te Philistia sor mu yam moa silati tamon;

ale arerem la koma worem bausa te kariimet umu nunga melmasak gi sapamonko,

nuna Edom se Moab se Amon ko kariimet nunga gi nobowa ningi nunga awumonko.

¹⁵ Se Yawe baluk se Egypt ko gagi kower ninim mu marakukko[‡];

ale yu Euphrates awote kuting sisupurok se marir kowar bo aora biya tairukko,

se nu yu biya gurugok se kower gotektek 7 pela ko aratamon ale maraka namamonko;

se kariimet nusuwik te sor marakam umu kiamon ale taimonko.

¹⁶ Nu uwutata ko kariimet motam gotek Assyria bagasan umu nunga lage biya bo,

*11:11 Cush sor mu aita Ethiopia masan.

†11:11 We need a map. Or a good explanation, or a reference to a map in the printing.

‡11:15 Gagi kower ninim balso mu Gagi Red Sea ko kower gotek koma not owore ko balso agila.

girakala bo paogam se Egypt beteman
ale te taiman uwuta tala, paguk nun-
gok se te pelemon Israel taimonko.

Yawe amilmil tua ko wur amilmil

12 Ale tom bo taiwoso umu te, ni
wur ilup ale balu:

“O Yawe, ani nika nip patawusam!

Nunguningta, ni ani ago ko gemang ma-
garam, bare aitaik mu mena;
nika gemang magara kua kaparam se ni
ani amilmil aisem.

² Arigalko, Kaem mu aninga Sangaru ta
Kari!

Ani nu te la ira sanamasam ale me
nguangasam.”

³ Tom umu kaparuk se, nina amilmil
biya ningi Yawe ninga sangaru tam ko
munan umu, yu laiwa kam laiwoso umu
utu nalko. ⁴ Ale tom umu te, nina wur te
iluwal, ale mal:

“Yawe amilmil tualko, nup biya
patawuralko!

Se sor saki ko kariimet nu munan
ana nago ko beteram mu ari ko
ikimonko!

Ale wetang te balal, bo bo nu iwita
mena, nu kota suanta!

⁵ Yawe ko wur iluwalko, mu awuk, nu
kiwem ningo duap duap beteram,
se kiwem umu ko balal se ali lilim la
ikiokko.

⁶ O Zion ko kariimet, amilmil te, sail te
airal niaralko,

mu awuk, Israel ko Kakirip Laili mu
sokel duap duap te nenenga ningi
kiwemaso!”

Babylon ikup arigokko, den tairam

13 Imi ikup Babylon arigokko wore
ko den, Amoz namar Isaiah kote
tairam se ari ikiam.

² “Duruk motongar kuting kalel biya we-
tang aniso umu te, dal gurek bo
baongal,

ale nunga aural tagiral se taimon, ale
wonong kuring bibiya umu ningi
utu utu nagumonko.

³ Ani Yawe aga kakirip nunga atu-
mukirem, nuna aninga kager kari
nanasin alo,

ani maingkala nunga kiti gurugem se
aninga angamang memek wetang
sapamonko bagasan.”

⁴ Kutek mal ale kariimet motam biya
bo ko nirung iwita duruk te wore,
ikialko!

Sor sor kager ko tai numi kuting iluwa
ko niara aira iwita, owore ikialko!

Yawe Sokel Garagar mu kager ko noko
kager kari nunga ilu biguwuwoso.

⁵ Nuna ali sor awar bibiya se nuwi sang
ko wore tai gilingiman,

Yawe melmasak singir biya te
maguwurokko ko gomang magara
imi ago utu naguram.

⁶ Nguangara ago niaral airalko, mu
awuk, magara kuenera ko tom,
Yawe Sokel Garagar mu ko balam,
mu tai pingiaram.

⁷ Bore te se, kariimet suen la nungumik
sokel menaruk ale nongomang mo-
tam parasarukko.

⁸ Nguangara ko yaman mu imet kuri-
ang iluwokko yaman ira kam nunga
iramurokko;

nongoma motam geraga saparuk se
nungumik mone barasukko.

⁹ Sinar talko, Yawe ko day tom tai-
woso, te ali sor gomang gurugok
ale memek bitawara alo te nunga
menawurokko.

Tom umu tom bo guyak mena, noko go-
mang memek ago lilim taiwoso.

¹⁰ Nunguningkiri, baras se mel duap
duap taiti gomang te, mu me nikim
kapamonkowo;

worem mu motam tirom iluwok se sige
mu nikim me kaparukkowo.

¹¹ “Ani Yawe, ani ali sor nunga kasa memek, se nunga bita paguwura, koma memek nungarikko.

Ani nunumi patawura alo se kariimet nunumi nokokosa mosan ale saki alo mel yam ko nunga betesan mu nunga menawurikko.

¹² Ani kariimet uwuta nunga bitirik se, gold yawara nunguning kupu laga suanta ilagala diram ari kam, suanta ilagala arigimonko.

¹³ Bore te se, ani Yawe Sokel Garagar, aga angamang magara memek tom umu te tama ko kaparukko mu, taiti gomang lilim sisiwurek, se ali mu wanara ko kaparuk ale duap barakukko.

¹⁴ Ale giarum ko diya nguangara ago, agi sipsip kotam mena iwita, nagu parasa nunga kariimet ningi, se nunga ali te pila pila namamonko.

¹⁵ Awiriya nunga ilumon, mu gatu te nunga atumu kuawumon se kuemonko;

awiriya nunga ilu talipasan, mu batir te nunga momon se kuemonko.

¹⁶ Nunga kuriang mimili alo mu, nungarkiwomon se munan memek biya wore te nunga betemon se kuemonko;

nunga kawam ningi melmasak mu gi sapamon ale nunga imet alo mu, munan memek nungumik te betemonko.

¹⁷ “Arigalko! ani Medes alo nongomang patawurik se Babylon alo nunga maguwumonko,

Medes alo mu, silver ko nongomang me barasoso, se nomotam gold te me aniso.

¹⁸ Nunga daga wol te kari kulak nunga menawumonko;

nuna kuriang mimili bo ta nomotam la me nungarkamonko, agi kuriang garuk bo me ta betemon se namarukko, mena.”

¹⁹ Babylon wonong bala yam ningo, Chaldea kariimet nunga nikim nunup biya te kapawara ko wonong,

bare Kaem Sodom se Gomorrah wonong nunga maliluwuram iwita, nunga menawurokko.

²⁰ Kariimet bo sor umu te bagarukko me terong,

gue luan udagi bo me ta te bagamonko terong tala;

Arab arika nunga sel umu te tagi bagamonko me terong tala,

sipsip bitua kari umu te nunga sipsip inang nungarmonko me terong tala.

²¹ Bare sor garagarayam ko mel duap duap memek umu la kuwim tamon, ale kawam digo tugu muruwumonko;

tirom ko inangnang mel se mel diwang mu la binga nagu nama taiwomonko.

²² Hyena se jackal diwang mu kawam bibiya papak mam kaparam umu ningi se, duap karo gurungumu nguruk geragamonko.

Babylon ko tom umu pingiaran, ko day tom te memek arigokko mu kumikaram.

Yawe ko kariimet nunga wonong nuam te peletonko

14 Bare Yawe Jacob gomang motam tuokko;

ale ko kariimet Israel akingtala nunga atumukirok, ale nunga gi nunga ali te nunga awurokko.

Se kariimet iwareng mu tai nongorak soramon, ale nongorak biguwu bagamonko.

² Se sor saki ko kariimet alo Israel kariimet nunga gi nobowa ningi nunga ura kariimet ko nunga beteman mu, aking nunga gi, nongorak pila tai, nunga wonong nuam Yawe nungaram umu te nunga awumon,

asele aking Israel alo mu sor saki ko kariimet umu nunga gi, nobowa ningi nunga ura kariimet ko nunga awumonko.

**Babylon ko king ko kuera
magara se Israel ko amilmil**

³Se day tom Yawe, nina ikup yaman memek ningi bagaman mu ninga sangaru giok se nesusuru dirmauk, ⁴mu nina Babylon ko king nisiwik sapa tual, ale iwita balalko:

“Arigalko! Kakirip tamatama daongawaram mu aitak mena!

Arigalko! Nago ko memek bitawaram mu tai sanamaram!

⁵Yawe kari bibiya nunup ago memek mu, nunga nosokel menawuram, ale nunup bibiya mu kututuwu waram.

⁶Nuna nunup bibiya mu te sanamikasan ale nongomang memek te kariimet nunga maguwura mu, nonoman sapara mena,

nuna nongomang memek te sor saki nunga gi nobowa nunga tugukasan, ale ninguru nunga maguwu silatikasan.

⁷Bare aitak mu, ali lilim la gomang kua kaparam ale malin kauram;

aira wur ngata nirung barasukko tom.

⁸O Babylon, nika dagula sumu, kariimet la me ko amilmilasan,

bare Lebanon ko tam aora aora mu kargola amilmilasan, ale balsan:

'Aitak ni dagulu parasarem, mu tam kaura kari bo taimon ale ana me nanga kaumonkowo!'

⁹“Kariimet kuera nunga nuguwim umu, nika taira mu ko loaga se bala nirung biya bitawoso;

nu ali sor ko kari bibiya se king alo kua namaman umu nunga nodora umu nunga kiti guruguso,

se sinar la nika taira umu ko nomotam bitawasan.

¹⁰Nuna suen la nuguring bolala ka manarmon,

'Ni betela, ana nasokel menaram iwita tala, ni sokel menaram se ana iwita tala aratem.

¹¹Babylon, nika kalel biya tarigira mu suen la, kuera mateng sor imi te tai kapa saparam,

ka gitar se kulele nirung yawara mu ago tala.

Ka anira kuwim mu yes kakang ago terong mam,

se yes kakang memek mu yamel te ka irakam, kimik ago terong mam.'

¹²“O tiromola ukira duap ko baras nikim garagar, ni sor saki nunga menawuwara ko kakirip,

ni taiti kualo wore aguwaya ka bataguru sapaman se tai dagulem wore arikale ko ikiko!

¹³Ni keta nimi manarukasam, ale makasam,

'Ani taiti gomang te kalel biya tarigirik, ale Kaem ko baras nunga kia saparikko.

Ale duruk kalel biya koma north, kaem arika te ilu biguwusan, mu te aga daiga kuwim bitirikko,' makasam.

¹⁴'Ani taiti nuwi suen la nunga kia saparik ale kualala biya,

nongorak aimi bitirik ale Kaem Kalel Tawun mu iwita bagarikko,' makasam.

¹⁵Bare mena, Yawe ni kerak kapa kariimet kuera nunga nuguwim ningi ka beteram, yam mutim umu nukum te biya ka beteram.

¹⁶“Se awiriya karkasan mu karki kuawu se esemon:

'Agi kakirip ewerta ali lilim sisiwukaso se kingdom saki uririkikasan, mu mena agila?

¹⁷Ale ali sor maguwu silati gomang gurugu sor yam ko bitakaso,

ale wonong wonong parusuwu silati nunga talipikaso, mu mena agila?

Ale me ta nunga bita tokaso se nunga wonong wonong te me pilakasan. Agi imi kakirip bo kilitik agila?’

¹⁸ Sor saki ko king suen la kueman mu, nunga ali motam nongoma non-goma te, munan te nunup ago nunga mutim tuguman.

¹⁹ Bare ni mu, munan te mutim me ka tuguman, mena, yam ngual kasik sor yam te,

kager kari batir te kua iwiwasan mu nongorak,

manga gogong du biya mu ningi ka sapaman se, nunga kulupik ningi aniwasam;

se kariimet namasan taisan mu, ni mel bo yam iwita ka ira kalakumu nama taisan.

²⁰ Ni mu, king saki iwita me ka mutim tugumonko,

mu awuk, ni ka ali sor maguwurem, ale ka kariimet nunga morem se kueman.

Kakirip uwuta ko kuriang gue mu, nunup engam menara biya menarukko.

²¹ Nunga nonet nonongotak nunga memek koma,

nunga kuriang imas te nunga mora se kuera ko kuwim bo nunguru beteralko!

Nungarkiwaral se me ta barasu sanamamon ale ali tamon, ale ali lilim te wonong kalo kalo sor me eremonko!”

²² “Mu ani memek nungarikkowo!” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

“Ani Babylon ko kariimet gue suen la, se ko anapeya mel suen la, se ko nup engam menawura biya menawu saparikko.

²³ “Ani nunga sor wonong umu gurugek se yu lom ko sor aruk, se yu lom ko inangnang kuwim umu tamonko.

Ale magara kuenera memek ko munan mu, suing iwita te nu sarumu saparikko.”

Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

Assyria nungumik ko den aora bo tairam

²⁴ Yawe Sokel Garagar mu ko den aora biya kaolam, ale mam:

“Den ani balem imi mu, uwutata aratukko; ikia ani kalem imi mu, uwutata sanamaram.

²⁵ Ani Assyria sor ko kager kari aga ali ira muruman mu, nunga ita parusuwurek,

ale aga duruk awote bagasan mu, nunga gi warik ale asiwik te nunga irekko. Noko ngasaru memek aninga kariimet nodogotak te mu kututuwu warik, ale ikup nubiwinang te mu gi warikko.”

²⁶ Yawe munan imi ali lilim la ko nunguru beteram; noko kuting, sor suen la te nanamara nungarukko mu, yam guyak la aniso.

²⁷ Nunguningta, Yawe Sokel Garagar mu ko ikia uwuta kaolam mu, awiri noko ikia umu gurugokko terong?

Noko kuting uwuta, sinar la aniso mu, awiri kuting siruwurokko terong?

Philistia nungumik ko den aora bo tairam

²⁸ Yia tom king Ahaz te kueram umu te, den aora bo iwita wetangaram:

²⁹ Philistia, ni kager ko tam, te ka moman se tam umu kelagam umu ko, me ta amilmilerko!

Mu awuk, tam umu mu mot kueram iwita, bare ko kuwim te mu, mot bo memek nunguningkiri mu bilangarukko;

noko arata mu inangnang belelagam sasa ningi бага aratu kam aratukko.

³⁰Se kituwura guat, nungumik mel mena alo mu, ani nunga sinar taik se no nungia se ningo la, nongomang lila te bagamon,

bare karak biya te, ka kariimet nuamur bagasan mu nunga menawurek se bo ta marak me bagarukko.”

³¹O Philistia kariimet, ni awiriya wonong korang ko murum kuwim te bagasam agi,

ni awiriya wonong tuagu ningi bagasam mu, mo nierko.

Nina suen la nguanga barowara malko, mu awuk, koma north umu te, kager memek bo tama bur iwita barasam ale gek am la arerem la taiwoso.

³²Se taling kari taimon esemon, mu den koma awuk nunga maonal i? Mu iwita nunga maonalko:

“Yawe kota Zion nungam burangaram se gek mam,

se ko kariimet maga kuena lagaman mu, ningi ningo la bitua aora te bagamonko.”

Moab sor memek taukko niara wosenga den

15 Moab sor ko den tairam.

Moab ko wonong ilagala, Ar se Kir, mu tirom suanta wore te la memek taman!

²Se Moab lilim se ko wonong biya Dibon ko kariimet, nunga temple se kagin kuwim mu te nama tarigi tarigi mo nia se,

munan wonong Nebo se Medeba nungumik te aratam mu agotala ko mo niakasan.

Nuna suen la mo nia se, nusupuling nomone se nosomone turutuwu warukasan.

³Ale melmasak batuwutukam mu nagukasan,

ale kawam gul te, wonong kower lage se biguwura kuwim te mu, am niara ma la sor tam.

⁴Wonong Hesbon se Eleale nunga niara ma ko nirung mu namakaso se Jahaz kariimet ikikasan;

ale bore te se, Moab ko kager kari aora aora mu, nia urirkikasan ale nungumik gawa kapa saparam.

⁵Ani Moab ko angamang motam ninguru batagoso;

mu awuk, ko kariimet wonong beteman ale naguman Zoar^f se Eklat-Selisia namaman.

Nuna Luhit tarigi se agi, Horonaim ko lage karo se agi, wore am mo nia se la namakasan.

⁶Nimrim ko yu mu maraka sapaman, se sirsir bo marak me aniso;

tam, sirsir, mayang mel bo ta marak me aniso, mena biya.

⁷Bore te se, nunga na inang mel mel gi tuguman ale, sor Wadi tam ago^g masan mu kia kia namakasan.

⁸Nunga niara ma mu, sor Moab ago lilimaram;

nunga ma niara ko nirung mu namawaram Eglaim se Beer Elim tam se iki sapaman.

⁹Dibon ko yu suen la mu gue ago terong maman;

bare Yawe balso, “Dibon yam bo karogo la ikup tuiwirikkowo.

Moab kariimet naguman mu ta se kariimet nuamur gotek am nunga ali te bagaman mu, lion kore te memek to sapamonkowo.”

16 Bore te se, sipsip anumang suguri te mu gial ale, Sela beteral nama sor garagarayam mu kiaral, ale ali kotam, Jerusalem, ko duruk Zion te bagoso, umu tualko.

^f15:5 Zoar wonong mu Edom sor te.

^g15:7 Wadi mu yu maraka namoso se ko koropong yu mena wore ko nup.

²Se kariari namaman mu, iwita Judah nunga manarukasan:

“Moab alo mu, inangnang nunga singir parusuwusan se nagu binga namasan iwita,

yu Arnon bataguru koma sang ko kapawasan.

³Nengemang nangaral ale anananga saongalko,

nengemang motam nangaral ale kager memek ningi nanga bataguru talko.

Ana wonong kawam digo beteman ale naguwasan mu, nanga kaluwural, ale me wetang nanga saparalko.

⁴Moab kariimet yumu geragawasan owore nunga gi bowa nunga tugumko;

memek nunga maguwuwoso wore ko nunga kaluwurko.”

Moab, ikiko! Ikup yaman giwerem mu aita menarukkowo!

Awiriya nika maguwu silatiwaram mu nika ali awote me bagarukkowo!

⁵Ale tom umu te, David ko gue te, maro lila ko king bo aratuk ale, maro lila ko daiga kuwim mu te daigokko;

nu diram la, munan ningo diram ko munan te, kariimet nunga bituokko.

Prophet ko gomang bataga, Moab ko

⁶Ana Moab ko numi kokosa mora ko munan, se supuling lagara numi patawura, mu ana ko ikiman;

bare noko numi patawura munan mu, kumik nunguning bo mena.

⁷Bore te se, Moab se ko kariimet awiriya, suen la Moab ko yam niamon mamonko;

nunga tam waen muguri merang, Kir Heres wonong te dia gi no lagaman mu ko nungamin tairuk se, yam niamonko.

⁸Hesbon se Sibma ko waen ningam mu, yam maraka sapaman;

sor saki ko kari supuling alo waen ningam umu, batutumu ira kalakumu maguwu sapaman;

girakala waen ningam umu, nama Jazer tam, ale parasaram nama sor gararayam mu tam,

ale eng nama Dead Sea atumukiram, bare aita mena.

⁹Bore te se, ani Jazer nia mowoso uwuta tala, Sibma ko waen ningam ko, masam niasam.

O Hesbon, O Eleale, aninga amononge yu nenenga ko ninguru laiso,

mu awuk, nenenga waen ningam yopara ko amilmil mu mena saparam.

¹⁰Amilmil ngata nirung yawara mu, aita nunga ningam ali bita saparam; nunga waen ningam ningi amilmil wur mu, bataga namaram.

Kariimet bo waen muguri ira parusuwuso ale ko yu me gi langiwoso, mena,

ko amilmil aira nirung mu menaram ale sor kutek ma saparam.

¹¹Bore te se, aninga angamang motam ningi mu, Moab ko niara ma biya nunguningkiri,

ale Kir Heres ko, aga naur kituwura, batir gotek batoga tam.

¹²Se Moab sangam taukko i maso, ale ko kagin kuwim biya mu te namoso, bare mena, sokel engam mena sapos;

nu ko temple ningi guranek ko namoso, bare nunguning bo ta me arigiso, mena.

¹³Munan imi ko den mu, Yawe giram ale Moab ko maingkala balu beteram.

¹⁴Bare aita mu, Yawe Moab ko iwita balso: “Ura kari bo, ura tom tusan se tom ari ari ura to lagoso iwitatata, tom aita imi nama yia 3 mu bur-ing ko mu, Moab ko nup biya, ko kariimet mugum ago biya, te numi patawu lagoso, mu paranga namamonko. Se

awilaya gotek diram bagamonko, bare nungumik nosokel mena lagamonko.”

**Damascus memek
arigokko den bo tairam**

17 Imi Damascus ko den tairam.

“Ikialko, Aram** ko wonong biya Damascus mu, uragi wonong iwita me anirokkowo,
kilikilik papak mauk ale marok iwita anirokko.

²Aram, Aroer ko wonong gotektek umu, kariimet bita sapamon se, bo ta me te bagarukkowo.

Sipsip mel kuwim umu tamon ale te ningo la kutek ma bagamonko.”

³Yawe Sokel Garagar mu iwita balso:

“Ephraim†† ko wonong gotektek, nunga kar gek am ago, parasa kapa sapamonko;

se Damascus ko sokel biya mu menarukko;

se Aram‡‡ ko kariimet mu bune gotek baga se, Israel ko kariimet nunup mena bagasan iwita bagamonko.

⁴“Tom umu kaparuk mu, Jacob ko nup biya nikim ago mu, motam kueruk kaparukkowo;

kumik minan ago biya mu, menaruk nama bilik gotek arukkowo.

⁵Nu ningam bo, kotam ningi na inang gi saposo se buruwuraso iwita, bagarukkowo.

Agi Rephaim ko sor wolong te, inang muguri gia kari, inang muguri bataguru gi saposo se,

aking kari bo tala molak te arataso, ale nuamur kaposo aniso mu yam gi kutuwuso,

se ningam ipi biya aniso iwita, bagarukkowo.

⁶Bare inang muguri sang mu yam anirokkowo,

olive tam muguri iruwusan se kaposo, bare muguri ilagala agi ilagala suan, kower kualala bibiya mu te yam anisan, iwitatala,

agi kower muguri suen biya ago mu iruwu sapasan se muguri 4 agi 5 iwita yam kekawasan, iwita kowo.”

Yawe, Israel ko Kaem mu, uwuta balso.

⁷Tom umu te mu, kariimet giris palagamon ale, Israel ko Kakirip Laili, nunga nungam mu, ari ko ikimonko. ⁸Nunga altar nuguting te nungurman mu te me ira sanamamon agi, nunga kaem kawel imet Asherah kote me loagamon agi, ko altar kaloman mu te, mel siring yawara mu te, me tama bita tumonko.

⁹Tom umu kaparuk mu, Israel ko wonong bibiya kar aora aora ago mu, nu kota nung, girakala Hivi kariimet se Amor kariimet nunga moram parusuwuram se nunga sor ipiram ale magaram kueneram, iwitatala noko wonong bibiya mu animonkowo.

¹⁰Mu awuk, ni nika Sangaru Ta ko Kaem, mu ko kamili saparam;

nu nika Manga Gek am, se nika kar aora mu, ni ko kamin me ares mam.

Bore te se, ni ta tam ningo ningo agup agi,

sor saki nunga tam kower batutumur ale nunga kaem kawel alo nunup sapara agup,

¹¹se day suanta nung te la bitarsam se aragoso agi,

**17:1 Aram mu aitak Syria masan.

††17:3 Girakala Israel koma not mu Ephraim tala makasan. Nu Aram, aitak Syria masan, umu ilak numi kuting iluwam, ale Israel koma south Judah masan mu ilak kagerakasan. Duap owore te se Yawe, Ephraim Aram ilak bolala nunga awuram ale koma memek nungaram. Isaiah 7:1 ago arikko.

‡‡17:3 Aram mu Syria ko nup bo.

day suanta te agusam mu te la miri
beteso aragoso ale tamaso, ale
wakala warso,

bare ko nunguning bo ta me arikkowo,
mu awuk, ni keta mu kuera ikes yaman
memek ko tom ningi bagerkowo.

¹² Sor saki saki nunga nirung ikialko,
nunga nirung mu gagi kelaga kam!
Nunga kariimet nunga nirung ngata
ikialko, nunga nirung mu, yu soraga
ale nirung kapa kam!

¹³ Sor singir biya nunga nirung mu, yu
lom bibiya sokel ago soraga kam,
bare tom Yawe alis nungarso, mu nuna
awar biya nagu nama gilingisan,
motongar kuting awote, daula marok
kulikuling se kupkup itugu waru
kam, nu nunga itugu warso.

¹⁴ Bainga tirom mu, nuna nguangara
nangarsan,
bare ukiso tiromola mu, mena namasan.
Munan uwuta mu kakirip awiriya taisan
ale nanga maguwusan,
ale nanga melmasak gi ago namasan,
owore nungumik te arataso.

Cush kumik ko den tairam

18 O ali sor, dal bibiya te nirung
kapa kapa, Cush[¶] ko yu luan kia
nama taiwara ko sor wonong,

² taling kari nunga betesam, se mel pa-
pyrus masan, ko ariga yu ko yem
kuting iwita,

mu sikipi laga, dal ulal biya bo iwita,
awote araga dagisan ale yu awote
namasan.

Namaralko, nina taling kari alo;
namaral ale kariimet maiya maiya,
nungumik palepalengam,
sor suen biya nunga nguangawara,
sokel ago kager te giriwara,
nunga sor wonong yu luan suen biya
ago, node iluwalko.

³ Nina sor suen la ali imi lilim te bagasan,
tom kausa bo dal gurek iwita duruk te
bangarmon mu, nina arigalko!

Ale biugel niaruk se ikial mu, nina te
sinararalko!

⁴ Ikialko, Yawe iwita aga maonam:

“Kakirip bo inang garukaso taiso se
kutek maso ale ari se,
worem ko sokel kaposo mu ko iki gurugu
se, tuwik ilu biguwuso mu ari lagoso
iwitata,

ani aga bagara kuwim te kutek maem ale
mel ninguru ari gurugu lagasam.”
Nu uwutata aga maonam.

⁵ Se iwita ikialko, waen nunguning
muguri garukaso nama yopaso
uwuta tala,

kager memek mu tai pingiaram.

Se tom umutang te diram, kower
maiya namaram umu, noko batir
te nunguning karogo batutumurok
se kaparukko.

⁶ Uwuta nunga waru awurok, se duruk
kulupik ko inangnang, mel iwiwara
nowara mu, se

giarum ko mel diwang taimon ale nunga
namonko;

worem kam te inangnang mel mu, borta
nunga inang ko no se lagamonko,
se tuwik marir kam ningi mu, giarum
ko mel diwang mu, borta tala nunga
inang ko no se lagamonkowo.

⁷ Ale tom umu te mu, kariimet maiya
maiya,

nungumik palepalengam,
sor suen biya nunga nguangawara,
sor sokel ago kager te giriwara,
nunga sor wonong yu luan suen biya ago
umu,

nuguting munan mu Yawe Sokel Gara-
gar kote ago taimonkowo.

Duruk Zion, wonong Yawe Sokel Gara-
gar ko Nup biya ago umu,

[¶]18:1 (HBK) Old area covering southern Egypt northern Sudan. The situation about the messengers is not clear in Hebrew.

kua bowa nagura ko nuguting munan
umu kote ago taimonkowo.

Egypt ko den tairam

19 Imi Egypt ko den tairam.
Arigalko! Yawe taiti nuwi awote
daigam ale koma Egypt tuam ale
taiwoso.

Egypt ko kaem kawel nunga kuar suen
la arigiman ale wanara ko kapasan,
se Egypt ko kariimet arigiman ale non-
gomang motam ninguru dung dung
maso.

²Kari Biya, nu Yawe Sokel Garagar, nu
iwita balam:

“Ani balik se Egypt kota kota numi ago
daong kager bitirukko:

ko launuria gue suan nunumi
momonkowo,

ko tiran yawara bo barasuk, ko bo ilak
numi kore batagukkowo,

ko wonong tuagu bo barasuk,
ko wonong tuagu bo ilak
barimarukkowo,

ko kingdom bo barasuk, ko kingdom bo
ilak kager bitirukkowo.

³Se Egypt kariimet alo nongomang mo-
tam sokel mena saparukko.

Ani nunga ikia ngualawu saparik se
anapeya betemonko ikia kaloman
mu me ta betemonko.

Bore te se, nuna saonga ko, nunga kaem
kawel nunga isarmon agi,

wit mairap nongorak munakawara alo
mu nongote saonga ko namamon
agi,

kariimet kuera nunga karirigum nongo-
rak munakawara alo mu, nongote
namamon agi,

marir kari alo sangam ko nunga
isarmonkowo,

bare mel bo ningo me arigimonkowo.

⁴Ani Egypt ko kariimet mu, king bo
memek biya alis kemerereng se
daong memek ago,

mu bowa ningi nunga awurek se nu
nunga bituokkowo.”

Yawe uwuta balam.

⁵Yu biya mu maraka saparuk se gamung
biya mu sokelel la anirokkowo.

⁶Sirsir se ereke mel yu duap te mu,
iwimon marakamon ale, yu ko
kower namara taira mu, siring
kapamonkowo.

⁷Yu Nile kuring ko se, yu luan kaora,
yem melmasak mu karogotala ko.

Ningam mel yu Nile duap te asurman
mu, maraka sapamon se, daula itugu
waruk se mena namamonko.

⁸Se wal tata kari alo, se aul sapara kari
alo,

se pote sapara kari alo mu, nongo-
mang motam bataguk se niamon
mamonko.

⁹Se guang yamel nunga ko ura kari-
imet suen la nongomang motam mu
ninguru batagukko;

yamel guang te nunga ko tam nulis
ngaura ko ura kariimet mu ta se,
tam nulis umu yamel guang ko birira
nunga ko ura kariimet, mu koma
suanta,

mu awuk, guang yamel te nunga ko mel mu maraka saparam.^{§§}

¹⁰Nuna ta se ura manga tata ko kariimet suen la mu dagulu parasamonko.

¹¹Zoan ko kari dom alo mu yam kari ngualara la;

Pharaoh ko kari sinar alo mu kiti guruga ngualara sipira mu betesan.

Ikialko. Nina awuk ta ikisan ale Pharaoh manorsan, ale masan,

“Ani mu sinar kari alo nunga bo, se ani girakala ko king alo nunga gue te tairem,” ma balsan?

¹²Pharaoh, ikiko, aita nika kari sinar alo nung, apalak bagasan?

Nunga manaru se, nuna terong agi mu, Yawe Sokel Garagar, ko ikia Egypt te maguwurokko kaolam owore, nika kasurmon se ari ikiko.

¹³Zoan ko dom kari alo mu ngualara sipira,

se Memfis ko kari supuling alo mu dalela muruwuman;

Egypt ko kari nukuri nunguningkiri, kariimet lilim nunga giwara mu, Egypt lilim sapaman se dagulam.

¹⁴Yawe nu ngualara sipira ko marak memek mu nungumik te beteram;

nuna uwuta beteman se Egypt ko ura mel suen la yam maga saparam,

ale yu aora nana ngualara kari bo, kota ko kapara ningi dagulu barasu kam, bagoso.

¹⁵Awiriya bo Egypt ningi, nup ago ta, nup mena ta, biya agi gotek ta,

bare mel bo ta bitirukko yam me terong nunguningkiri.

¹⁶Tom umu te mu, Egypt alo mu imet kuriang nosokel mena iwita bagamonko. Nuna Yawe Sokel Garagar ko kuting daong ko patawura umu, arigimon ale nguanga barowara mamonko.

¹⁷Yawe aguwaya nungumik te bitirukko mu maingkala balam se ikiman, bore te se Egypt mu Judah ko ninguru ngungarukko. Ale nup la iki se mu, ninguru barowara maukko.

¹⁸Ale tom umu te mu, Egypt ko wonong 5 pela mu, Yawe Sokel Garagar bowa ningi bagamonko den kalomon, ale Canaan den* te Yawe ko kagin munan nungamili nuguring te anirukko. Wonong umu nunga bo mu, balmon Worem ko Wonong mamonko.[†]

¹⁹Ale tom umu te mu, Yawe ko altar bo Egypt sor lilim ningi kalomon, ale manga biya bo, Yawe ko nup te, Egypt lilim ko sor ali te nama menaram umu te, bangaru betemon se anirukko. ²⁰Se mel ilagala umu, te kariimet nungamin

^{§§}**19:9** Guang yamel te nunga ko mel mu mol ngaura iwita, flax masan, se kapok nunguning iwita, cotton masan. Note from IVP about flax and linen industry: Flax ... provided both food (seeds and linseed oil) as well as a fiber that could be woven into linen cloth. In Egypt flax was tightly planted (to increase height and prevent branching) in late October and harvested at a height of three feet in April or May. Such a field would be quite susceptible to hail storms (Exodus 9:23-25). Younger plants were pulled up by the roots to produce fine linen, while older plants were used for ropes and belts. The stems were first soaked in tanks of stagnant water and then dried before the fibers were separated (Joshua 2:6). The dried stems were beaten and the fibers combed out for spinning, with the longer threads being used for clothing and the shorter (tow) set aside as lamp wicks (1:31). There were several grades of linen produced. The best set was aside for the pharaoh, the nobility and the priests. Any interruption in production would have had a ripple effect, destroying the livelihood of countless workers in the fields and factories.

***19:18** Canaan den ko balso mu Kaem kagin nunguning ko balso.

[†]**19:18** Worem ko Wonong masan mu Heliopolis agila, mu Egypt ko wonong bo te worem nup biya tuikasan. Bare aita mu gurugumon Yawe nup biya te tumonko ikia kaloman.

ares maukko, Yawe Sokel Garagar umu ko kausa iwita Egypt sor te anirukko. Se tom awiriya bo, kariimet umu nunga maguwurok mu, nuna Yawe kote aimon se nu nunga saonga bo bitiruk se tairuk nunga bataguru giokko.

²¹ Ale tom umutang te, Yawe kota numi wetang saparuk se, Egypt kariimet ari ko ikimon ale, nup patawu se tama bita tui se nuguting munan tumonko. Nuna munan sang Yawe ilak balu arurumon ale karo tumonko.

²² Yawe ikup yaman Egypt nungarukko; ikup nungaruk ale aking nunga sangaru giokko.

Nuna ari ikimon ale Yawe kote niamon se, nu nunga niara umu ikiok, ale nunga sangaru giokko.

²³ Ale tom umu te mu, lage biya bo Egypt nama Assyria aratukko. Se Egypt alo nama Assyria aratamon se, Assyria alo tai Egypt aratamonko. Ale Egypt alo se, Assyria alo nunumi nuguting iluwa la Yawe kagin tumonko. ²⁴ Ale tom umu te mu, Israel mu Egypt se Assyria nunga atumukira sanamaruk se, nuna marak ningo tagi ali imi lilim awote betemonko. ²⁵ Mu awuk, Yawe Sokel Garagar mu marak nungaru se baluk, “Egypt, aninga kariimet, ani marak kisisam;

Assyria, aninga agiting kiwol, betela marak kisisam;

se Israel, aninga angama pasarang, ni betela ani marak kisisam.”

JOEL

Joel mu Yawe ilak tuatara ko kari bo, nu Pethuel ko namar. Se batoga imi ningi nu locust suen biya nunguningkiri taiman ale Judah sor maguwu sapaman wore ko dugu duap balam. Nu Judah alo nunga maonam, giris palagamon ale Kaem kote pelemo nama-monko mam. Se butata beteman se Kaem gomang nungaram ale nunga melmasak maga saparam mu ko kuwim te aking iru nungaram.

Nu tom nukum maingte kaparuk se kager motam biya, locust taisan iwita, Judah ningi taimon se Kaem nuna kilek memek Judah alo nungumik te bita lagaman mu ko koma memek nungarukko, mu ko ago nunga maonam. Ale balam, “Yawe ko tom taiwoso, tom nukum umu ko sokel mu am kalel biya nunguningkiri kowo.”

1 Imi Yawe ko den Pethuel ko kuriang Joel tuam se Joel balam.

Locust mel taiman sor maguwuman

²Den ewere ikialko! Nina kari supuling alo, se nina suen la ali sor imi te bagasan mu ikialko!

Kiwem i bo iwita nenenga tom te agi ninga nenet nenengetak nunga tom te aratam e?

³Nina ninga kuriang alo nunga maonal, se nuna betela nunga kuriang alo nunga manarmon,

se nuna betela nunga kuriang gue luan udagi mu iwita nunga manarmonko:

⁴Locust[‡] numi birira la bengeman tai sor taman, ale motam giram mu tam gawa gurek se sirsir mel nowa bitawakaso mu,

aking motam kowom kaora mu aking no karogo nama bitawakaso mu, aking motam bo nukum kitira taira mu eng am menawu saparam.

⁵Barasalko! Nina yu naman ale nguala sipawasan mu se waen nana ko kari, ningimik ko niaralko!

Mu awuk, waen iru nunga ko lage kuring aitak sisiram, se udagi waen bo iru me nalko.

⁶Wonong bo lilim ko kariimet iwita aninga sor imi ira baguman, nuna sokel ago, se nunga kaura ko me terong; nogore nuguring mu lion kore kuring wuli karogo wore iwita.

⁷Se aga tam waen maguwuman silataman, ale aga tam fig mu guang wasi ago namaman se luan kower sirarmam ale aniso.

⁸Ninimi karur tugumal ale imet kulak luan ilu beteman se ko kari kulak la kueso se niaso maso iwita, mal niaralko.

⁹Inang mu se yu waen karogo tai Yawe ko

temple ningi munan tuiwara mu aitak me karogo tai tusan;

se priest alo Yawe ko temple ningi ura towara mu nia mo se anisan.

¹⁰Ningam ko ali maga saparam, se ali marakam.

Se inang muguri maga saparam, se tam waen karogo la maraka saparam, se olive oil iru nunga ko mu ikup biya.

¹¹Nina ningam betera ko kari alo, ninga ningam mel ko nengemang batagukko!

Se nina waen aguwa ale bitua nunga ko kari alo, nina betela nengemang bataguk se mal niaralko, mu awuk, wheat se barley se na inang mel suen la maga saparam.

¹²Tam waen se tam fig maraka sapaman;

[‡]1:4 Locust nunga ariga mu kituwurek iwita, bare motam aromemek bengesan ale tai sor bo te dagisan mu tom suanta ningi tam gawa am menawu sapasan.

se tam pomegranate, tam date se
tam apple, se tam suen la inang ko
nasan, mu am maraka sapaman.
Se amilmil suen la kapa saparam.

**Nangamang motam guruga ale
Yawe kote pelera ko aira**

¹³ Priest alo, nina ningimik karur tugu-
mal ale mal niaralko;

nina noko altar ko ura betera ko kari,
nengemang ninguru batagukko.

Nina aninga Kaem ko ura kari, guang
karur ago nagural ale tairal
nebugura kulukal ale tirom kowarkalal
wosenga se lagaralko,

mu awuk, inang muguri se yu waen mel
Yawe te munan tua ko mu mena
tala.

¹⁴ Kari supuling se kariimet suen la ali
imi te bagasan mu nunga aural se
Yawe nenenga Kaem ko temple laili
ningi tai sapamon se kariimet lilim ago
inang kaolal ale Yawe kote nia
wosengalko.

¹⁵ Yawe ko tom balam mu tai pingi
aram!

Sinar talko! Tom mu ikup ko tom,
magara kuenera biya Sokel Garagar mu
kuting te ariginakko.

¹⁶ Na inang ko lage bataga saparam
ewere me arigisan e?

Amilmil yawara anananga Kaem ko
temple ningi mu mena namaram mu me
arigisan e?

¹⁷ Inang muguri mu ali ningi maraka
namaman;

se inang awuk wore nunguning kaparuk
se gi inang kawam tugunakko?

Mena se, inang ko kawam mu nabiring
tuman.

¹⁸ Bulmakau sirsir ito namonko wore
mena se, nia maguwu gilingisan ale
nama bola tai pala masan, wore ikialko!
Se sipsip agotala maga kuena gilingisan.

¹⁹ O Yawe, ani aira nikate betesam,

mu awuk, sirsir mel se tam mel suen la
mu tama kani saparam.

²⁰ Uwutatala, anapeya mel aolak ilu
nama

taiwasan, biya ta, gotek ta, mu nikate nia
gilingisan,

mu awuk, yu mel nuna nowara mu
maraka sapaman.

**Locust mu kager kari
motam biya bo iwita**

2 Duruk Zion awote trumpet
itugumalko;

aninga duruk laili mu awote nirung mu
te kariimet sinar nungaralko.

Yawe ko tom balman mu aitik tai pingi
aram se nina suen la ali imi te bagasan
mu ko sinar talko!

² Tom mu tairuk mu taiti nuwi kaetam
ko

tiromorom duruk ira saparuk ale sor
taukko;

Kaem ko gomang magara ko kager,
kariimet bo girakala se udagi me
arigokko, mu tairuk ale sor ninguru ira
saparukko.

³ Kager mu me taira la, mu sor ko ariga
ningam Eden iwita arikko;

bare kam kager mu aolak iluso mu,
tama iwita mel kasik biya koma te aniso
mu kai saposo;

se kager mu aolak ilu namoso se
buring ko mu, sor kani malilaram iwita
arikko;

mel bo ta am ari betemonko mu mena.

⁴ Nunga ariga mu horse iwita,
se kager ningi kager ko namasan mu
horse iwita tengesan.

⁵ Ale nungumik nirung mu karis ko
nirung iwita, se duruk bibiyya ta wore am
kuali kapasan;

se tam tareng kaniso ale pirikpirak
maso iwita, tam gawa gurek am no
sapasan;

ale kager motam biya kager ko na-
makoyam namasan.

⁶Se kariimet nungarkasan ale nodora namoso se nguanga gilingisan.

⁷Nuna kager kari aora aora iwita, kar kalel biya ta wore am kual kapasan; nuna kager nongoma tusan ale arerem la namasan, ale nunumi nomoke ko me kapasan.

⁸Nuna nunumi te sorara gurungumura mena, am diram la namasan, se mel bo nongoma me siruwukoyam am dirkiriyam namasan.

⁹Nuna wuli ago wonong se ko kar mu am ira namasan, ale kawam aragasan ale tere kari iwita ko kuring gotektek mu ningi kasu nagusan.

¹⁰Tom nuna taisan mu ali wanara ko kapa kam taisan; se taiti gomang mu uririkiso; se worem sige nomotam tirom iluso, se baras me nikim kapasan tala.

¹¹Yawe pure pagakoyam ko kager kari nongoma ko giriso; noko kager kari mu kaura moke mena, ale sokel karogo la nu kuring karo tusan. Yawe ko tom mu duap bo, se nguangara karogo. Awiri sokel ago sanamarukko terong? Mena.

Nengemang motam gurugalko

¹²Bare Yawe iwita balso: “Aitakta ewerta nengemang motam lilim ago peleral agate tairalko; inang kaolal ale nia mo se tairalko,” maso.

¹³Ninimi karur tuguma ko munan te me ira sanamaralko, bare nengemang motam bataga mu nu tualko.

Yawe nenenga Kaem kote peleral tairalko, mu awuk, nu gomang lila se gomang bataga ko Kaem; nu gomang tairate me magoso, se ninguru nanga kua lagoso;

nu nanga memek koma nanga maguwura mu me ko kua lagoso.

¹⁴Uwuta betenak mu asele nu ko ikia gurugok ale gomang nangaruk ale nanga sangukko agila?

Se nanga inang muguri se nanga waen mel akingtala kapa nangarukko, se sang gi karogo nama Yawe nanga Kaem mu munan tunakko.

¹⁵Duruk Zion awote trumpet itugumalko;

kariimet nunga ilu biguwural se laili kaumon ale inang kalomonko.

¹⁶Kariimet suen la nunga bolala awuralko;

kari supuling ta, kuriang gotektek ta, se kuriang mimili mu karogo tala, se imet kari iru nunumi gimonko negawara mu nongorak tai Yawe koma te la bolala awu saparalko.

¹⁷Se priest alo, Yawe ko ura betesan, mu temple kuring se tama betera kuwim temple kuring ko aniso mu kusumuri mu te,

nongomang bataga se wosenga kira se balmon,

“O Yawe, ka kariimet nunga gemang batagukko!

Sor saki nungarki sager se dolara den nangaru se balmon, ‘Nenenga Kaem apoko ya?’ ma me balmonko.

Yawe kariimet nunga wosenga ko den koma balam

¹⁸Asele Yawe ko ali se ko kariimet magaman kueneman mu nunga gomang batagam se gomang nungaram.

¹⁹Nu nuguring iluwam ale balam: “Ani inang muguri iru se waen ningo ningo se olive oil terong ma la ningaru saparikko;

ale udagi sor saki ko kariimet nongoma te me dolara ningarikko.

²⁰“Ani kager motam biya koma north mu te taiman mu nunga sarumu warik

se ali maraka biya mu te namamonko;
saki koma worem bausa te mu Gagi
Dead Sea ningi nunga warik se sarenga
namamonko;

se saki worem kapara te mu, Gagi
Mediterranean ningi sarenga
namamonko.

Ale iwi namamon ale siring
kapamonko.”

Nunguningta, Yawe mel ningo ningo
suen biya beteram!

²¹ O Judah, ni me nguangerko; gemang
nungeruk se amilmilerko.

Nunguningta, Yawe mel ningo ningo
suen biya beteram!

²² O anapeya mel, nina me
nguangaralko!

Giarum se sirsir mel gawa gurek iru mu
barasuwoso.

Tam duap duap se tam fig se tam waen
mu sisik iru warsan.

²³ O Zion ko kariimet, nina nengemang
nungeruk se Yawe nenenga Kaem mu ko
ninguru amilmilaralko!

Mu awuk, nu ningo diram se ulengkala
bitakaso iwita, tuwik ko tom tom te di-
ram ningarso.

²⁴ Barley se wheat te nunga burangara
ko

kuwim mu inang karogo duruk
tarigirukko;

se yu waen se olive oil te nunga ko
kuwim mu waen se oil karogo lilim
arukko.

²⁵ “Anigita kager bitakasam se locust
nunumi nogowom kaora la taikasan ale
ninga maguwukasan;

ani aninga kager kari sokel ago iwita
nunga bitakasam se taikasan.

Bare yia awilaya ninga na inang
magaram mu aking kuwim kuwim te
nungek se aratukko.

²⁶ Se ninga na inang suen kelaguk se
udagi me ko kueralko;

nina ani Yawe, nenenga Kaem, aip
patawu se lagaralko;

ani agata mel bibiya nego ko beteram.

Se udagi nina aninga kariimet me magi
kutuwa se dola lagaralko.

²⁷ Se Israel, mu te nina ikial, ani nina
nengerak bagasam.

Ani Yawe, nenenga Kaem,
kaem bo bo mena.

Se udagi nina aninga kariimet me magi
kutuwa se dola lagaralko.

Yawe ko Bur kaparukko balam

²⁸ “Se maingte ani aga Bur bitirik se
kariimet suen la nunga ningi kaparukko.

Se ninga namarari se ninga
nanawusari mu agiring tamon ale
agiring diram la balu pagarmonko,
se ninga kari garuk mu ipingira
arigimonko;

se ninga kari kulak mu kausa yumura
sang arigimonko.

²⁹ Se aga ura kari ta se aga ura imet ta
nunga ningi karogo la bitirik se
kaparukko.

³⁰ Tom mu te taiti gomang te se ali te
kausa duap duap,

gue, se tama, se tama bur biya iwita
bitirik se aratukko.

³¹ Worem motam tiromorom paguk,
sige motam gue iwita guar mauk,
asele Yawe ko tom biya, nguangara ago,
umutang aratukko.

³² Se awiriya Yawe nup te airuk mu
saonga taukko;

mu awuk, Yawe balam butata, Duruk
Zion te se Jerusalem ningi mu
kariimet ikup memek kia kapaman ale
bagasan mu nunga ningi, noko ma
nunga balam mu nunga giokko.”[¶]

[¶]2:32 Acts 2:16-21; Romans 9:25-29.

**Sor saki Judah alo nunga bita
maguwukasan mu Kaem ko
kuting arigimonko**

3 “Ikialko! Tom mu kaparuk se ani Judah se Jerusalem ningi mel suen biya nungek burangarikko.

² Tom mu te ani sor suen la nunga bolala awurek ale arungak Jehoshaphat ko sor gomeng⁸ mu te arungu kaparikko. Aninga kariimet Israel mu aninga anga-mang motam,

bare nungumik te kilek memek bita lagaman umu ko, ani kuwim mu te den te nunga bitirikko, mu awuk, nuna aninga kariimet nunga parusuwuman se sor sor namaman bagakasan, ale nuna aninga ali pakaku nunumi tui gurugu ago namaman.

³ Ale nuna aninga kariimet ura dungan ko nunga gimonko kolara kolaman ale nunga parusuwu nunumi tuman. Aking nuna aninga kari kulak se imet itiwik mu mel yam ko nunga bitakasan, ale arungu nama kari saki arungu diakasan, ale koma manga tokasan mu te lage luan imet te nunga dia se, waen te agotala dia nokasan.

⁴ “Tyre, Sidon se Philistia sor lilim la, ikialko! Ani memek awuk wore betere se nina butata aningate betesan a? Ani mel i nengete bita maguwurem se koma ko suwuta betesan e? Buta agi mu, sinar talko! Ani tairik ale kiwem nina beteman mu ko koma nunga maguwurikko.

⁵ Mu awuk, nina aninga silver se gold

se aga mel yawara yawara giman ale ago nama nunga temple ningi awuman.

⁶ Ale nina aninga kariimet Judah se Jerusalem mu nunga giman ale Greek alo arungu nunga diaman, se nunga sor beteman awar biya namaman.

⁷ “Bare iwita ikialko. Aitak mu ani kuwim nina te nunga beteman se nama-man umu te nunga giek se pelemo ale taimonko.

Ani nina kilek aguwaya nuna nungumik te beteman turantala nina ningimik te bitirikko.

⁸ Ale nunga nanamarari se nunga nanawusari mu nunga giek ale Judah alo nuguting te nunga awurek, se aking nuna nunga gimon ale Sabea alo nongorak diamon se nuna nunga sor awar biya nunguningkiri mu te nongorak namamonko.”

Imi Yawe ko kuring se uwutata aratukko.

⁹ Den imi balal se sor sor namarukko: Kager ko ninimi nungalko! Kager kari nongomang patawural se suen la tai bolala awumon ale sanami muruwumonko.

¹⁰ Ninga ali te kaura ko mel mel ital se nama kager ko batir ko aratamon, se tam kower te tagi karogo kapara ko yaku mu moa dingumu ago namaral se gatu ko aratamonko.

Se kituwura alo ta wore nokokosa momon ale balmon, “Ani asokel ago!” mamonko.

¹¹ Nina sor suen la nunga koma koma te pasak tai umu te ilu biguwuralko. O Yawe, ni ka kager kari arungu tai kaparko!

¹² Yawe balso, “Sor suen la barasamon ale Jehoshaphat ko sor gomeng mu te taimonko;

⁸3:2 Nup Jehoshaphat ko nunguning mu iwita: Yawe kota tutera ura beteso. Matthew 25:31-46 arikko.

mu awuk, ani umu te daigek ale sor suen
la nunga tuterikko.

¹³ Arigalko. Nononga kilek memek mu
yopa saparam.

Inang muguri mu garukaram, se batir
sisuwuralko!

Waen ko nunguning yoparam se bolala
awuman mu kuring aratam,

se tairal ira parusuwural se kani waen
yu karogo mu kuring aratu
saparukko!"**

¹⁴ Kariimet ninguru ta, se kaura koma
mena, mu tai kuwim gomeng, den te
tutera ko, mu te biguwuman.

Mu awuk, Yawe ko tutera tom sor
gomeng mu te mu tai pingi aram.

¹⁵ Worem se sige mu tiromorom
kelagamonko,

se baras nikim me kapamonko tala.

¹⁶ Yawe Zion бага se lion iwita niaruk,
ale Jerusalem бага se pure iwita paguk
se ali se taiti mu uririkimonko.

Bare Yawe mu ko kariimet Israel nunga
yumura kuwim gek am bagarukko.

Kaem ko kariimet bagara ningo nungarukko

¹⁷ "Se munan umu te nina ko ikialko,
ani Yawe, nenenga Kaem, ani aga duruk
laili Zion bagasam.

Jerusalem mu akingtala laili anirukko;
se udagi kariimet iwareng taimon ale
me ta eremonko ale kau tamonko.

¹⁸ "Tom mu te duruk luan mu tam waen
ago terong maukko;

se duruk dopang mu bulmakau amin

welang ago mu ago terong maukko;

se Judah sor suen la yu ago la terong ma
saparukko.

Yu ningo bo Yawe ko temple ningi
palenguk aratuk ale sor gomeng maraka
mu yu tui saparukko.††

¹⁹ Bare Egypt mu sor garagarayam
memek ko aratukko,

se Edom sor mu betela maraka garagara
maukko,

mu awuk, nuna Judah kariimet arungu
kagerman, ale kariimet nungumik den
mena wore nunga moman se kueman.

²⁰ Se Judah sor mu kariimet ago terong
ma saparukko;

se Jerusalem mu kariimet karogo pem-
pem butata anirukko.

²¹ Ani kariimet nungumik den
mena, nunga moman se kueman
se ani koma me kutuwurem, mu koma
kutuwurekko."

Yawe Zion pempem bagoso!

** 3:13 Revelation 14:14-20; 19:15 ago arikko.

†† 3:18 Sor gomeng mu ko nup Shittim, mu awuk, tam aora bo nup shittim (acacia)
wore te aragasan. Ezekiel 47:1-12.

OBADIAH

Obadiah mu Yawe ilak tuatara ko kari bo. Noko dugu duap mu kariimet ninguru me ko ikisan, bare ko nup Obadiah mu ko nunguning mu “Yawe ko ura kari”.

Noko batoga imi mu sor Edom ko balu- woso. Edom mu Jacob ko laun Esau ko nup bo. Se noko gue te ko kari- imet mu nunga balukasan Edom kari- imet makasan. Bare Esau ko gue te mu Jacob ko gue te mu ninguru nunga bita maguwukasan. Nunga kager kari taiman ale Jerusalem tom ilagala ilagala ko maguwuman. Nuna la mena. Bare tom ali sor saki taikasan ale Jerusalem butatala bitakasan mu Edom kariimet ninguru tala amilmilakasan. Se tom bo betela, yia tom 587 tai 586 B.C. mu ningi, Babylon ko king Nebuchadnezzar tairam Jerusalem maguwuram ale kari- imet saki nunga giam arungu namaram, se verses 11 nama 14 mu tom umu ko baluwoso iwita.

Edom kariimet munan umu bitakasan. Se borta ko Yawe ko gomang mag- ara nongote bitirukko mu ko Obadiah nunga maonam. Ale Yawe nunga king- dom mu menawu saparukko mu agotala ko nunga maonam. Se tai aitik kingdom bo Edom iwita me aniso.

Yawe sor Edom menawurokko

1 Yawe kausa yumura imi Obadiah tuam.

“Ani Yawe, ani agata suanta Kaem, ani Edom ko den iwita balsam: Aninga den gilalong kari betere se sor sor den imi karogo geragam, ‘Barasalko! Ana namanak ale Edom arungu kagernakko!’

² “Edom, ni ikiko. Ani ka ilu parusuwurik se sor saki nunga ningi kituwura gotek bagerko;

se mel yam ko karkamonko.

³ Ni nimi patawura ko munan te nimi kulem,

ale ni balsam ni garap gogong ningi bagasam, ale ka wonong mu duruk bibiya kulupik ningi aniso masam, ale masam, ‘Awiri kari nuar se ani agarak kapa aliti aga bitirukko ya?’ masam.^{††}

⁴ Ni taraga iwita kalel biya tarigir ale baras kulupik ningi ka singir kalo ta wore ikiko,

ani ka menawurik kerak kapa aliti ka bitirikkowo!” Yawe buta balam.

⁵ “Tere kari tirom taimon ka melmasak tere gimon, bare sang am anirukko; agi waen muguri gia ko kari taimon gimon, bare sang am anirukko tala. Bare ikiko! Nika memek taiwoso mu memek ko memek wore tairukko!

⁶ Esau, ni ka kariimet ago ninga mel ningo ningo mu kupumon karomon ale bo me ta bagarukko, gi sapamonko!

⁷ Ni sor saki nongorak nimi gemang suanta bagerem mu, ka kiti tumon kerak nama due ko ka betemonko; ninga tiran ningo mu, ninga kulurmon ale nuna kasu sanamamonko;

ninga nam giam suan nengerak no gi- wara mu, nina me ikial se nogo ko mel memek bo betemonko.”

⁸ Yawe iwita balso, “Tom umu te mu, ani Edom sor ko kari sinar se nunga ikia bibiya te nunumi patawusan mu me nunga maguwurikko e?

Mena. Mu ani nunga menawu saparikko!

⁹ Ni Teman wonong, ka kari sokel ago mu biririkamon ale nguangamonko, se kariimet Esau ko sor duruk ningi

^{††}1:3 Edom alo nunga sor mu duruk bibiya ago. Se nunga wonong biya ko nup mu Petra (rock), mu awuk, nuna garap luan kalel bibiya mu kawam naung ko nunguru burangikasan ale ningi bagakasan.

anisan mu kager te kua sapamonko.

¹⁰ Esau, ni ka uria Jacob ko kariimet arungu bita karo lagakasm, buta se ni dolara aromemek ka iramurok se ni eng ka menawurokko.

¹¹ Mu awuk, tom kager iwarem mu kager

te nunga wonong ningi kasu naguman ale nunga mel ningo ningo gi parusuwu karogo namaman,

mu ni nononga bo iwita nimi betorem ale Jacob me sangem.[¶]

¹² “Esau, ni awuk se ikup tom mu ningi ka uria buta ari maguwurem?

Ale Judah kariimet memek biya taman mu ko amilmilakasm?

Ale siwik kopa bang bang bagakasm?

¹³ Ni awuk se aninga kariimet sor saki nuguting te memek ningi bagaman se ni wonong tuagu ningi kasu nagurem ale ikup mu ningi nungarki daleluwu se, ni ago la nuguting kunaserem ale aninga kariimet nunga melmasak ningo ningo gi ago namerem?

¹⁴ Ni lage suring ago sanamerem ale aninga kariimet nagu namakasan mu nunga ilu kager kari nuguting te nunga awukasm, mu ni munan memek nunguning betorem.

¹⁵ “Yawe ko tom sor sor umu te nunga maguwurokko mu tai pingi aram. Edom, ikiko! Ni munan betorem mu uwutatala ni kimik te aratukko.^{§§}

¹⁶ Ni ninguru ikiko! Ni aninga duruk laili mu te aninga kariimet yu ko nunga utu naem uwutatala, ni sor sor suen la mu arungu aninga angamang magara mu yu ko kuakoyam no laga, eng am karogo maga namaralko.

¹⁷ “Bare aninga kariimet nuamur bagasan

mu tai duruk Zion te saonga tamonko, se aninga duruk laili mu pempem laili anirukko;

se Jacob ko kariimet gue mu ali ani nungarem se kariimet saki nuguting te taman mu akingtala kotam awumon ale butata te bagamonko.

¹⁸ Jacob ko kariimet gue mu lilim la tama iwita kaniwomon, se nunga ningi Joseph ko gue mu tama kuamili iwita barasuwurukko.

Bare Esau ko kariimet gue mu sua marakam merang iwita se tama betemon se kani malilamonko.

Se kariimet gue mu bo ta me marak bagarukko.”

Imi Yawe ko kuring se uwutata aratukko.

¹⁹ Se Negev kariimet mu Esau ko sor duruk umu tamon,

se aninga kariimet saki duruk duap ningi bagasan mu Philistia alo nunga ali sor mu tamonko,

ale Ephraim se Samaria nunga sor welang mu agotala tamonko.

Se Benjamin ko kariimet gue mu Gilead sor nobowa tugumonko.

²⁰ Se Israel alo nunga karoman se awar namaman ale aking taiman Canaan bagasan mu

ali umu namaram nama Zarephath tam mu kotam awumonko.

Se aga kariimet saki tala, Jerusalem beteman ale nagu namaman

Sepharad bagasan mu, pelemo ale Negev sor ko wonong suen la mu gi gi namamonko.

²¹ Se Yawe ko kariimet alo nunga bataguru tata alo mu Duruk Zion te nama tarigimon ale бага se Esau ko sor duruk mu lilim la bitarmonko.

Se Yawe kingdom mu lilim la ko kotam.

[¶]1:11 Psalm 137:7 ago arikko.

^{§§}1:15 Galatians 6:7 arikko.

JONAH

Israel ko king Jeroboam II Israel bitaruwakaso ko kam te (yia tom 793 tai 753 B.C.), tom mu Jonah Yawe ilak tuatara ko kari bagakaso. Tom mu Nineveh mu wonong aromemek sokel ago Assyria sor ningi bagakaso, se ko king ali sor suen biya bowa tugumam ale bitarukaso. Ale tom sang nuna Israel ago ikup nungarukasan.

Nineveh alo kilek memek duap duap bitakasan. Se Yawe nunga kilek memek mu arigam ale Jonah Nineveh namaruk ale ko den sokel ago nunga manukko maonam. Bare Jonah meram, ale Yawe ko kuring ko naguram.

Jonah Yawe kuring kulukam ale naguram

1 Yawe ko den iwita Amittai namar Jonah kote tairam: ²“Ni bares ale wonong biya Nineveh wore te namar ale den aora biya nunga manaruko. Mu awuk, nononga memek am biyala barasam tarigiram se ani arigem.”

³Bare Jonah nu Yawe kuring meram ale nagurok Tarshish namarukko ikia beteram. Nu Joppa sor te nama kaparam ale dal bo Tarshish namarukko negawaram mu arigam. Ale dal diaram ale aragam ale Yawe ko naguram ale Tarshish namakaso.*

⁴Bare Yawe daula aromemek beteram se tuwik samamer ago tairam ale gagi luan te dal am paogayam bitakaso. ⁵Se dal ko kari alo mu ninguru nguanguakasan, ale kari koma koma nunga kaem alo nongote nia ai gilingikasan, ale dal te guyakarukko barasaman dal ningi melmasak mu gi gagi ningi warukasan.

Bare Jonah mu dal nukum te kaparam ale aniram kueram. ⁶Se dal diruwura ko kari kote tairam ale maonam, “Ni anape ko ani lagasam a?” mam. “Bares ale ka kaem kote ai ngatangerko! Mu nu ana nagiring ikiok ale nanga sanguk se me maga namanakko agila pa!”

⁷Asele dal ko ura kari alo nunumi manorman, “Tairal se ana kolara bo kolanak ale awiriya ikup memek ewere ko kotam wore ko ikinakko,” maman. Ale kolara mu kolaman se nama Jonah kumik te soraram. ⁸Se nuna isarman, “Awiri ikup ewere ko kotam, ale nika ura anape? Se ni sor koma awuk wore ko kari? Ka sor nup anape? Se ni kari imet awuk wore nunga bo?” maman.

⁹Se Jonah nunga maonam, “Ani Hebrew kari, se ani Yawe nup biya tua ko kari. Nu duruk wonong ko Kaem, se ali se gagi imi nu nungam,” mam.

¹⁰Se nuna den umu ikiman ale ninguru nguanguakasan, ale Jonah isarman, “Ni anape munan ewere beteram a?” maman. Nu Yawe kuring kulukam ale naguwakaso mu nu nunga maonam se maingkala ko ikiman.

¹¹Yar daula samamer mu te duap beteram bore te magaram kueneram ale namawakaso. Se aking isarman, “Ana awuk nika betenak se tom memek nunguning ewere nago ko kua kaparukko?” maman.

¹²Se nu mam, “Aga patawural ale gagi ningi aga saparalko, asele gagi malin kaurokko,” mam. “Ani ko ikiem imi aninga memek koma yar daula samamer imi nenenga maguwurokko taiso,” mam.

¹³Bare mena. Kari ari mu sail te dal gurugumon ale wos ilumon ale ago langi aratamonko ago kaeyakasan. Bare am me terong nunguningkiri, mu awuk, gagi mung ko mu terong nuam, bare aitak

*1:3 Tarshish mu awar biya, sor Spain ko koma langi mu te anikaso. Jonah 4:2 ago arikko.

mu am maga saparam. ¹⁴Se nuna Yawe kote aiman ale balman, “O Yawe, Jonah ko Kaem,” maman, “ana kari imi uwuta betenak se kueruk mu ni me nanga moar se kuenakko. Ana kari imi am ipi betenak se kueruk mu ni ana kari memek alo iwita me nanga ikiko. O Yawe, ni Jonah ko Kaem, ni keta ka ikia karo tuem se ikup imi aratam,” maman. ¹⁵Asele Jonah patawuman ale gagi ningi sapan, se gagi kueram nama malinaram. ¹⁶Mel imi aratam se kariari mu Yawe ko ninguru tala nguangaman, ale Yawe tama bita tumon ale nongomang motam tumonko mu ko ikia Yawe koma te kaloman.

¹⁷Bare Yawe nu wal aromemek bo beteram se tairam, ale Jonah lakumam, se Jonah wal umu tuagu ningi woremkalal ilagala suan se tirom ilagala suan ko bagaram.

Jonah ko guranek

2 Jonah wal tuagu ningi бага se, Yawe, noko Kaem, mu kote guranek beteram, ²ale mam:

“Ani ikup memek ningi бага se Yawe nika

aurem, se ni ani agiring iluwem.

Ani kuera mutim ningi бага se saonga ko

niarem, se ni aninga niara ikiem.

³Ni ani gagi du biya wore ningi aga saperem se nama dagulem, ale du biya kaperem se gagi ko lalol ninguru aga lautam;

ka tamun bibiya kelagakan ale angimik ko namakasan.

⁴Ani ikiem mu ani ta ni kema te mena namerem, ale udagi nika temple laili mu me arigekko iwita ikiem.

⁵Ani gagi aga ira kaluwuram se naung du biya mu ningi bagakasan, se gagi ko sirsir mel asupuling amone isi gurugam.

⁶Ani sarengem ale kaperem nama laga gagi ko duruk duap ningi aratem, ale kua iwi namarikko lage te namerem. Bare ni Yawe aninga Kaem, ani mutim du biya wore ningi aga patawu taem.

⁷“Tom ani angimik lilim ago maga nama se mu, ani Yawe ni ko ko angamin ares mam,

se aninga guranek mu nika temple laili mu te nama tarigiram.

⁸“Arikaya kaem kawel alo mu nunga ilukuawusan mu nika gemang lila bowa ningi me bagasan.

⁹Bare ani mu, wur amilmil ilu se anapeya tama mel tama bita kisekko balem umu bita kisekko.

Ale balik, ‘Sangaru tata ko munan mu Yawe kote taisol!’ maikko.”

¹⁰Se Yawe wal aromemek mu kiti gurugam se Jonah ilak nama kapa saun te kapi beteram.

Jonah Nineveh namaram

3 Yawe ko den akingtala iwita Jonah kote tairam: ²“Ni bares ale wonong biya Nineveh wore ningi namar ale den ani ka manorsam imitang nunga manaruko.”

³Se Jonah Yawe ko kuring kaoram ale barasam Nineveh namaram. Wonong umu ulal biya nunguningkiri, se ni ningi aolak ilup mu, woremkalal ilagala suan bare asele nama koma sang te aratuko. ⁴Jonah day 1 te bala umu duap beteram mu te balukaso, “Day tom 40 taiwoso mu buring ko sor Nineveh maga saparukkowo!” makaso. ⁵Se kariimet den umu ikiman ale Kaem ko nongomang ningi nunguning aram. Se suen la, gotek te nama garuk te, nup ago ta nup mena ta, inang yu kaloman ale guang memek mu tuguman.

⁶Tom den imi nama Nineveh ko king dogowa naguram, mu nu agotala ko daiga kuwim beteram, ale king ko guang naguram ago bagaram mu kututuwu-

ram, ale guang memek mu tugumam ale kapa kurugu ningi daigam. ⁷Ale nu den aora imi balam se Nineveh sor lilim la ningi geraga saparam:

“King nup biya se ko kari supuling ago den imi balman, mu ikial ale karo tualko:

Nina kariimet ta, se bulmakau sip-sip mel suen la, mel bo nigiring me ta kau taukko. Inang yu bo me ta nalko, mena. ⁸Kariimet ta, se bulmakau mel ta, mu guang memek mu ninimi te iralko. Ale nina suen la Kaem kote airal niaralko. Nina ninga bagara aolak memek se daong kager ngual ngual betera mu nibiring tualko. ⁹Ana me ikisan, munan umu te asele Kaem ko ikia gurugok, ale gomang magara bita tauk, ale gomang nangaruk se ana me maga namanakko agila.”

¹⁰Se tom Kaem kilek suen la nuna beteman mu arigam, mu nu ko ikia gurugam ale ikup memek nungarukko balam mu me nungaram.[†]

Jonah ko gomang magara se Kaem ko gomang lila

4 Bare Jonah munan mu ko gomang motam dagulam se gomang magakaso. ²Se nu Yawe manarukaso, “O Yawe, aninga sor te бага se nika munan ewerta ko ani merem. Ani borta ko pasak ala nagurek ale Tarshish namarikko negawerem. Ani ikiem mu ni gemang lila se gemang bataga ko Kaem. Ni gemang pasak ala me magoso, se gemang kariimet kua nungara mu aromemek nun-guningkiri. Bore te se, ikup memek nungarukko mu balu ta, wore aking am to ilupko tala.[‡] ³O Yawe, buta se am aga moar se kuerikko. Ani marak bagarikko mesam, ani kuerik mu asele terong.”

⁴Bare Yawe ko den koma iwita maonam, “Nika anape ko gemang maga lagoso?”

⁵Se Jonah wonong beteram aratam ale namaram koma worem bausa mu te daigam ale bagakaso. Nu asal gotek bo umu te kaolam ale bowa ningi бага se, anapeya wonong biya owore ningi aratuk bore ko kimi bitawakaso. ⁶Se Yawe balam se mayang bo aragam ale ko gawa tamarum Jonah tuok se ko ikia katir kua kaparukko. Se Jonah mayang mu ko ninguru amilmilakaso. ⁷Bare aniram ukiram se tirom biya la, Kaem aking yes gotek bo beteram se tairam ale mayang mu no batutumuram se marakam. ⁸Se tom worem basu tarigiram mu, Kaem balam se worem bausa te, marir kowar bo worem kore ago tairam ale Jonah kumik ninguru kaikaso, se nu supuling am ngualarukko iwita ikikaso. Nu kuerukko gomang se balam, “Ani marak bagarikko me kuesam. Ani kuerik mu asele terong ko,” mam.

⁹Bare Kaem Jonah maonam, “Ni mayang umu ko gemang magarukko mel bo mena.”

Se Jonah mam, “Mena. Ani am ko angamang magarukko. Ani angamang ninguru magoso, se am kua namarikko,” mam.

¹⁰Se Yawe balam, “Ni mayang gotek kituwura wore ko ninguru gemang ikuwoso, umu mel bo ni ko ura kowar bo me beteram se aragam, mena. Mayang umu tirom suanta ningi aragam gawa beteram, ale aking tirom suanta ningi tala maraka namaram. ¹¹Bare ni iwita ikiko. Nineveh ko kariimet ko tom mu, 120,000 iwita, mu nuguting sengam agi ngas mu ko ikimonko me terong. Se nunga bulmakau mel mu suen biya tala.

[†]3:10 Nineveh alo Jonah kuring te giris palagaman: Matthew 12:41; Luke 11:30.

[‡]4:2 James 2:12-13 ago arikko.

Se awuk? Ani wonong biya mu mel yam
ko am bitirikko e?”

NAHUM

Nahum mu Yawe ilak tuatara ko kari bo. Se batoga imi te nu Assyria wonong Nineveh memek taukko wore ko den baluwoso.

Assyria alo nunga munan mu memek nunguningkiri. Nuna sor saki nongote geraga se, ikup yaman nungaru se, ninguru nunga bita maguwukasan. Yia tom 722 B.C. mu te mu nuna Israel moa mituwuman. Se aking yia tom 663 B.C. mu te nuna Egypt alo arungu kagerman ale nunga kiaman (3:8-10 arikko). Se ko udagi, tom Nahum den imi batogam ko tom mu te agila, Judah nunga king alo betelatala Assyria nunga nobowa ningi бага se pempem manga melmasak nungarukasan.

Bare Yawe Nahum kuring te giram balam butata, yia tom 609 B.C. mu te, kager kari alo taiman ale Nineveh wonong biya mu maguwu sapaman. Se wonong mu aitik me aniso.

Nup Nahum mu ko nunguning mu “nongomang ira ko kari”.

1 Den imi ningi Kaem Nineveh nunga den balam. Kausa yumura imi Nahum kote tairam. Nahum mu Elkosh ko kari bo.

Yawe Nineveh alo nunga gomang magaram

²Yawe mu munan memek mu ko gomang magara ale koma betera ko Kaem; nu kariimet nu la bowa ningi me бага se nu la karo tusan mu ko gomang magara diram la nungarso. Nu ko kager kari memek motam la me nungarkoso, mena,

noko gomang magara nunga maguwurokko mu butata pempem ani lagoso.¹

³Yawe mu gomang motam pasak ala me magoso, bare nu mu sokel garagar nunguningkiri.

Yawe kariimet memek mu motam la me nungarkoso, mena, mu koma memek nungarso.

Yar daula samamer mu noko sokel wetang te beteso;

se tom nu aolak iluso, mu taiti nuwi mu noko doleng bowa ningi kupkup iwita barasoso.

⁴Nu gagi manarso se maraka saposo; nu balso se yu bibiya maraka gilingisan. Duruk Bashan se Carmel ko sirsir luan te mu maraka naman;

se Lebanon ko diri sisik yawara yawara mu kutukutuk ma kapa gilingisan.

⁵Duruk nu arigisan ale wanara ko kapasan, se motongar kuting gotektek mu parasa naman.

Ali lilim la ko melmasak suen la karogo nu arigiso ale uririkiso.

⁶Tom nu gomang magoso mu, awiri nu koma te bagarukko terong?

Mena. Noko gomang magara mu tama kuamili iwita kaposo ale manga kai pakakumu saposo.

⁷Yawe mu ningo; nu ikup ningi mu ko kariimet nunga yumura kuwim bagoso.

Nu arikaya nu te ira sanamoso mu sangarso.

⁸Bare yu lom biya te Nineveh menawurok, ale ko kariimet nunga karo kuera mateng ko tiromorom ningi nunga warukko.

⁹Nuna memek aguwaya Yawe kote betemonko ikia kaloman mu nu menawurokko.

¹1:2 Yawe mu munan memek ko gomang magara ale koma betera ko Kaem: Romans 12:19; Hebrews 12:29; Revelation 6:15-17.

Ale tom suanta ko menawuso mu ta menawuso.

¹⁰Nuna kariimet yu no nguala kam ngualamon sipimon, ale mayang kore ago mu te sora kam soramon, se tama betera se kani sapa kam kani sapamonko.

¹¹Nineveh, nika ningi kari memek bo aratam ale Yawe ilak barimarukko ikia tuati guruguwoso, ale nu saki alo nu sangarmonko nongorak munakawoso.

¹²Bare Yawe iwita balso: “Nineveh alo sor saki ko kager kari nongorak nunumi nuguting iluman ale nuna suen biya nunguningkiri, bare ani nunga menawurik se menamonko.

O Judah, nunguningta ani memek ningi ka betarem,

bare udagi uwuta me ka bitirikko.

¹³Aitak mu ani nononga sokel ninga iramuram mu menawu saparikko, ale nunga mayang aora te ninga talipaman mu batutumu warikko.”

¹⁴Yawe den aora biya balu ni Nineveh kisam mu iwita:

“Ni mu aitak kimik kuriang gue bo nika nip giokko mu mena.

Ani ni melmasak dora, tam te kisi awurem se ka kaem kawel alo nunga kuar nika temple ningi anisan sumu, nunga kulukumu biagi maguwu saparikko.

Ale nika nip te ka kuera mutim ilu bitirikko,

mu awuk, ni memek nunguningkiri!”

¹⁵O Judah, duruk luan awote loagerko, kari bo den gilalong ningo giam ale ago taiwoso,

nu marolila se bagara welang ko den bala ko kari![§]

Nika kagin ko biguwura tom bibiya mu te mu amilmilerko!

Ale anapeya mel Kaem tuiko ilak den kalem mu tuiko!

Memek bo udagi me utu nagurok ale ka maguwurokko, mena; mu nuna mena sapanan.

Nineveh ikup arigokko

2 Nineveh, nika kager memek mungkala utu naguram.

Nika kager kari ka wonong ko por ko sinar tamon,

ale ka lage bitarmon, ale kager ko sokel ago la sanami muruwumon ale loaga sagamonko!

²Yawe Jacob** se Israel mu tam waen ningo iwita, bare kager memek maguwu silati warman,

wore aitak aking gi kuwim kuwim te nungok burangarukko tom.

³Nineveh, kager ni kerak kagerarukko taiso mu nunga kager ko karem mu diriyam,

nunga kager ko guang mu diriyam tala. Se nunga karis ain te nunga mu, nikim tama iwita biliwilik bagoso, se nunga gatu tam aora te kisiman mu gurugusan patawusan.

⁴Nunga karis mu daula tai kam lage karosan ale wuli karogo namasan taisan. Nunga ariga mu galep nikim buluk buluk maso iwita, agi pure nikim bilik maso namoso taiso iwita.

⁵Se Nineveh ko kager supuling ko kari tamatama mu nunga aruso se namasan, bare nagu nama se mu, mel i nusuwik talipi kam dagulu barasu barasu namasan.

§1:15 Isaiah den bo uwutatala balam: Isaiah 52:7. Romans 10:15 ago arikko.

**2:2 Nup Jacob verse 2 te baluwoso mu nuna Juda kariimet tala, wore nunga paoga gotek moke south mu te bagakasan, wore nunga balso.

Se nunga kager kari memek umu
karem bowa ningi nagu nama
wonong ko por duap ningi tam luan
songkuring te batagarmonko mu karogo
gek masan.^{††}

⁶Nineveh ko yu ko songkuring
aora aora mu batuwutuk mam ale
ulalaram,
se king ko kawam mu parasaram ka-
param.^{‡‡}

⁷Se ko kariimet mu nunga gi talipi
sor bo te arungu namamonko masan.
Se ko ura dungan imet mu inangnang
biton iwita niasan kikisan,
ale nongomang bataga te nokokosa
mosan.

⁸Nineveh mu yu motam biya bo iwita,
bare barewareng mam ale ko yu mu
nagu namoso wore iwita;
se ko kari supuling alo aisan ale balsan,
“Nomoke iluwal se sanamamonko!”
masan, bare bo ta me giris palagoso ale
peleso, mena.

⁹Nunga silver gi saparalko!
Nunga gold agotala gi saparalko!
Wonong imi mel ningo ningo ago terong
mam! Mel bo ko tukunang mena.

¹⁰Nineveh marok kulikuling iwita aniso!
Am memek ko memek arigam!
Se ko kariimet nongomang motam se
nusuwik bugura barowara kurukuru
baga se nungumik uririki sipiso,
ale nongoma motam garusara biya.

¹¹Nineveh mu lion ko wonong iwita
bagakaso.

Bare aita lion anumang se pagar bibiya
bagaman mu apalak namaman?

Nu lion gotektek nunga nanuruwukaso
se

nguangara mena geragawaman mu aita
apalak nama sapaman?

¹²Se lion mu aratukaso ale mel saki
ninguru nunga moakaso,
ale gi ago tai ko kuriang se lion pagar
mu terong la namonko bita
nungarukaso.

¹³Bare Yawe Sokel Garagar mu iwita
balso,

“Ni arigem, ani aita ni kerak kager biya
bitirikko.

Ani nika karis suen la kai maliluwu
saparikko;

se aga baenat te nika kager kari kulak,
lion iwita,

mu nunga menawu saparikko;

se aratamon ale saki alo me nunga bita
maguwumonko.

Nika den gia ko kari bo ta me bagoso,
se udagi den bo gimon ale me karogo
nama balmonko.”

Kaem Nineveh ikup tuokko

3 O Nineveh, ikup ko ikup arikkowo!
Ni kariimet gue ko wonong,
kawel munan ago terong maem,
kager munan te mel gia mu ago terong
maem,

kariimet saki nunga bita maguwura
mu nika mel ningo nunguning iwita!

²Karis ko girigirik nirung kaposo
se horse ko wip niaso owore ikiko!
Horse ko suwik se karis numi koma ko
kaposo ko nirung owore me ikisam e?

³Kager kari wuli karogo horse
darangara nungarsan,
nunga baenat mu kore biliwilik bagoso,
se nunga gatu mu kore nikim kapawoso.
Kariimet suen biya kueman,

^{††}2:5 Girakala wonong ko por se ko songkuring mu aora bibiya. Se tom kager kari taikasan mu tam luan bo te songkuring atumukasan, ale diruwukasan se kaigakaso. Nuna uwuta betemonko mu karem ulal mu te nunumi irakasan.

^{‡‡}2:6 Sor Nineveh mu yu Tigris duap te bagakaso. Se numi te bataguru taukko mu yu mu ko kower gurugam se nu lautam ale ilak bagakaso. Ale ko songkuring bita ago namaram. King ko kawam mu aromemek se ulal biya nunguningkiri. Se ningi mu bal kaura ko kuwim 25 te aniruk iwitata.

ale nunumi awote duruk tarigiman,
se nunga kaura ko koma mena se
kariimet nunga ira kalakumu nama
taisan.

⁴Duap mu, Nineveh, ni lage luan imet
biya bo iwita baga se[¶] saman katagot
ko mang sima te sor saki nunga tagi
bowa tugukasam.

⁵Yawe Sokel Garagar mu iwita balso,
“Ikiko. Aitak ani kerak kager biya
bitirikko.

Ani ka guang kopa patatuwurik ale sip-
iling te irekko.

Se nunguning la bager se sor suen la
se kingdom bibiya ka kimik ari
kutuwumonko.

⁶Ani inang yu iwiwara kalakalok gi
kimik kual warik ale abiring gurugu
kisek, ale kariimet nomotam te den
dolara kisekko.

⁷Se kariimet suen la ni karkamon mu
nagumon ale balmon,
‘Nineveh, ni am maga saperem, se awiri
nika mauk niarukko? Mena!’ ma
balmonko.

Se awiriya gemang motam sangam
tuokko mu mena tala.”

⁸Nineveh, agi ni pa wonong Thebes^{§§}
iwita yu Nile luan te daigem ale bagasam
e?

Se yu ka bataguru tam ale ka lautam
kerak bagoso e?

⁹Nu mu sor Cush se Egypt mu noko
saonga aora pempem la bagakasan;
se sor Put se Libya mu agotala nu
nongorak numi kuting iluwam.

¹⁰Bare ikiko! Nu me terong.

Kager ningi ilu talipaman ale gi ilak
namaman,

se ko kuriang mimili mu nunga giman
ale lage gotektek suen la te

manga te nunga usagukasan se
kuakasan.

Se nunga kari dom bibiya mu manga
kolara kolakasan ale koma koma ura
dungan kari ko nunga gikasan,
ale sen te nunga kalokasan.

¹¹Nineveh, ni betela nguanger ale
ngualer siperko;

kager ka maguwurokko taiso mu ko
nguanger ale nagu nama yumurko.

¹²Nika kager ko bitua kuwim aora aora
mu tam fig muguri yopara karogo iwita,
se tom kager taiso sisiwuso se
nunguning yopara mu kutukutuk maso
kaposo uwutatala,

nika bitua kuwim mu parasa kaposo.

¹³Ka kager kari alo mu nungarkiko,
nuna imet iwita nosokel mena!

Nika songkuring suen la ko tam aora mu
tama kani saparam, se am nganga
woselawasan,

se kager kari te utu nagumonko mu am
guyak.

¹⁴Kager taiso mu ko, yu noko mu utu
nunguru bitar,

ale ka por aking kuli nunguruko!

Ali gege aora mu gi ale por te kulirko
brick moar se kaparukko, se gi ale ka por
te kuli kuli ago namarko.

¹⁵Ikia duap duap bitar ta wore, tama am
ka lakumokko;

baenat kore mu am ka batutumu
saparukko,

ale locust tam gawa batutumu sapa kam
ka batutumurokko.

Locust gue pagasan iwita, gue pagerko!

¹⁶Ni ka manga kari bibiya mu suen biya
aman ale baras taiti gomang te mu
nunga kiaman ta,

bare locust tam gawa gurek no sapsan
ale binga namasan iwita, ka mel ningo
ningo gi ago namamonko.

[¶]3:4 Nineveh se Babylon nunga munan koma suanta. Revelation 17:1-2 se chapter 18 mu ago arikko.

^{§§}3:8 Nup Thebes mu Egypt ko wonong biya bo. Se 663 B.C. iwita mu te Nineveh ko king, ko nup Ashurbanipal, tairam ale sor umu maguwu silati beteram.

¹⁷ Nika sor bitua ko kari alo se ka kari
 bibiya mu locust talip ago iwita,
 sor me karso mu nuna por awote dagiwa
 worem basuso mu nuna binga
 namasan se kariimet bo nuna aguwaya
 namaman mu me ko ikisan.

¹⁸ O Assyria ko king, ka sipsip bitua kari
 animan, ka kari dom bibiya mu nunga-
 muru nirung kapawoso;
 se ka kariimet mu parasaman ale duruk

ira sapaman, se bo nunga bolala
 awurokko mu mena.

¹⁹ Mel bo nika lot sumu nungok se au-
 rokko mu mena;
 nika lot sumu menara ko lot iwita mena,
 karogo kuarko.

Se sor suen biya nika dagula ko nirung
 sumu ikisan ale nuguting moa gilingisan,
 mu awuk, ni ninguru ta nunga bita
 maguwu lagerem.

HAGGAI

Haggai mu Yawe ilak tuatara ko kari bo, se nu den imi mu yia tom 520 B.C. mu te Judah alo nunga maonam. Tom mu te Yawe ko temple mu magaram kueneram ale anikaso, se Yawe Haggai kuring te noko temple nungurmon burangamonko den sokel ago nunga maonam. Mu awuk, Solomon ko temple mu yia tom 586 B.C. ningi Babylon arika taiman maguwu sapaman. Tom mu te nuna Judah kariimet saki nunga giman arungu Babylon namaman se bagakasan, se Haggai agotala arungu bagakaso agila. Bare udagi nu se Judah kariimet saki aking peleman ale Jerusalem taiman bagakasan.

Nuna Yawe ko den Haggai kuring te mu karo tuman, ale yia tom 516 B.C. mu ningi temple ko ura suen la ago nama menawu gilingiman.

Kariimet temple ko ura duap betemonko

1 King Darius* ko yia ilagala king ko bagaram tom te, sige tom 6 mu ko day 1 mu te, Yawe ko den imi ko prophet Haggai kote tairam. Den imi Shealtiel namar Zerubbabel ko den tairam, tom nu Judah ko kari dom bagaram. Den koma suanta imi betela Jehozadak namar Joshua, nu priest supuling wore nunga tairam.

²Yawe Sokel Garagar mu iwita balam: “Kariimet iwita balsan, Yawe ko temple mu te akingtala kaola nunga ko tom mu me tai arataso, masan.”

³Bare aking Yawe ko prophet Haggai kuring te iwita balam: ⁴“Agi tom imi nenenga tom ningo te ninga kawam ningo ningo te yawarakala bagaral se temple imi memek batu wutuk kilikikam anirukko e?”

⁵Ikialko! Yawe Sokel Garagar mu iwita balso: “Nina ninga munan suen la ko ninguru sinararalko. ⁶Nina inang mel suen biya agusan, bare ilagala ta gisan. Nina inang nasan, bare am inang ko kua lagasan. Nina yu mel nasan, bare me nengerak terong maso tala. Nina guang mel nagusan, bare ningimik am birigiwoso. Nina ura ko koma manga tasan, bare pulut nukum gogong ago wore ningi tugukoyam tugusan.

⁷“Nina ninga bagara aolak ninguru tuteralko. ⁸Nina duruk duap ningi tarigiral, ale tam aora mu kaural, ale gial ago tai aninga temple te kaolalko. Se ani ko amilmilarik ale te aip biya kaparukko. ⁹Ikialko. Nina mel kasik biya gemaralko nengemang aniso, bare arigalko, nina am katirta gisan. Nina anapeya gi ago wonong te taisan, mu ani am itugu waru sapasam. Mu awuk se? Ko duap mu iwita: aninga temple am magaram kueneram ale aniso, bare nina ari se nengeta ninga kawam ko ura la iluwasan. ¹⁰Buta se taiti nuwi tuwik to iluwam, se ali te inang mel agusan mu nunguning me kaposo. ¹¹Ani worem biya kaparuk ale sor duruk se sor wolong kai saparukko balem. Se inang muguri se mayang waen se tam olive se mel suen biya ali awote nunguning betesan mu maga kuenemonko. Se kariimet se bulmakau mel nigiting te nunga nunugusan mu agotala ikup ari sapamonko.”

*1:1 Darius mu ali sor Persia ko kari supuling biya (522-486 B.C.). Nu ali sor suen biya bitaruwakaso. Se Zerubbabel nu Darius bowa ningi Judah sor bitaruwakaso. Zerubbabel ko nongotak mu king Jehoiachin. Babylon alo nu 597 B.C. mu te giman ilak Babylon namaman (2 Kings 24:15). Se priest supuling Joshua ko nuet Jehozadak mu betela, Babylon alo mu 586 B.C. mu te giman ilak Babylon namaman. Sige 6 maso mu Judah alo nunga calendar te, se mu August agi September iwita.

Kariimet temple ko ura duap beteman

¹²Asele Shealtiel namar Zerubbabel, se Jehozadak namar Joshua, priest supuling umu, se kariimet nuamur bagara mu ta se taira mu ta, Yawe nunga Kaem ko den ko prophet Haggai kuring te mu ikiman ale karo tuman, mu awuk, nuna ikiman mu Yawe, nononga Kaem, wore ko den balam. Se kariimet suen la peleman Yawe bowa nagu sapaman.

¹³Asele Haggai, Yawe ko kuring kunasara ko kari, mu Yawe ko den imi ko kariimet nunga maonam: “Ani nengerak bagasam,” mam.

¹⁴Ale sangam sokel Shealtiel namar Zerubbabel, Judah nunga kari dom mu, se Jehozadak namar Joshua priest supuling mu, se kariimet nuamur mu suen la nungaram. Se tai biguwuman ale Yawe Sokel Garagar, nononga Kaem, mu ko temple ko ura duap beteman. ¹⁵Mu ko tom mu yia ilagala King Darius king ko bagakaso mu ko sige tom 6, se day tom 24 mu te, Judah alo temple ko ura duap beteman ale ilukasan.

Temple iru wore ko den

2 Tom me maiyam se sige 7 mu ko day tom 21 mu te, Yawe ko den akingtala ko prophet Haggai tuam: ²“Aninga den imi kari dom Zerubbabel, priest supuling Joshua, se aga kariimet nuamur umu nungaru se nunga isaruko: ³Nenenga ningi awiri aita bagoso mu temple imi ko ningo ko kam te aniram mu arigam? Ale aita ko ariga mu awuk arigisan? QQQ Nenenga nemetam te am me terong ewere nina awuk ikisan? ⁴Bare aita mu, Zerubbabel, ni gek am sanamirko!” Yawe buta balso. ‘O Joshua, ni priest supuling, ni sokel ago bagerko. Se nina sor imi ko kariimet, sokel agotala baga se ura beterallo, mu awuk, ani nengerak bagasam.’

Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso ale maso: ⁵‘Nina Egypt beteman ale arataman se ninga manem uwutatala aita ninga manorsam, aninga Bur nengerak bagoso se me nguangerallo.’

⁶“Yawe Sokel Garagar aking iwita balso: ‘Tom me maiyuk se ani taiti se ali lilim yukuekko, se gagi se ali mu agotala yukuokko. ⁷Se sor lilim la nunga sisuwurek, ale nunga mel ningo ningo nunga gi temple imi nikim yawara tuekko.’ Yawe uwuta balso. ⁸‘Silver mu aninga, se gold mu aninga tala,’ maso. ⁹‘Temple aita imi ko nikim mu giriwuk la mu ko nikim kiarukko. Se ani ningi baga se angamang lila ningarikko.’ Yawe Sokel Garagar mu uwutata balso.”

Yawe kariimet nunga ikia ninguru sinararuk se ari ikimonko balam

¹⁰Yia koma suanta nung te, bare sige tom 9 mu ko day 24, Darius am king ko bagakaso mu te, Yawe Sokel Garagar mu ko den akingtala ko prophet Haggai tuam. ¹¹Yawe iwita balam: “Priest alo iwita nunga isaruko: Yawe tama bita tua ko laili kaura ko munan mu awuk baluwoso? ¹²Kariimet bo sipsip mel ko nunguning laili kauman mu ko guang dun te kalo giok, ale karogo namawuruk se ko guang umu ko kopa bread agi, na welang agi, yu waen agi, olive oil agi, am ta inang i bo kumik kau tauk, mu awuk? Inang mel mu agotala laili kauso agi?”

Se priest alo, “Mena,” maman.

¹³Se aking Haggai mam, “Ana ikisan, kariimet kuera mu ko kumik guang kau tata agi iluwa mu Kaem motam te karur munan masan. Se kari uwuta bitiruk ale aking na inang mel bo kau tauk, mu inang mel umu agotala karur naguso agi awuk?”

Se priest alo koma balman, “Awo, inang mel mu agotala karur naguso,” maman.

¹⁴Se Haggai Yawe kuring balam ale mam, “Yawe suwutatala baluwoso. Sor imi ko kariimet ani amotam te mu am suwutata betesan maso. Nunga tama bita aisa ko munan, se anapeya mel te tama betemonko, mu am karur ago la maso.”

¹⁵“Aria, aitakta se namaram mu ninguru ko ikikuawuralko. Aitak aninga temple ko ura duap beteman imi te, se ekela ulengko melmasak suen la aguwaya aniram mu ninguru ko ikialko.

¹⁶Nina inang bolala awura mu suen biya arikasan ale kitak 20 tugumalko iwita ikikasan, bare mena, kitak 10 diram tugukasan se inang menakaso. Se bo waen kuring arata biya arikaso ale yu kuting 50 iwita utuokko i makaso, bare mena, mu yu kuting 20 diram utukaso se waen yu menakaso. ¹⁷Ani nunga ura kowar suen la maguwurikko yar leleng se ais muguri mel bitakasam se nunga ningam sor maguwukaso. Bare nina nengemang motam me ta gurugukasan. ¹⁸Aitakta day imi, se sige tom 9 ko day 24 imi te mu, tom aninga temple te kaola duap beteman imi ko ninguru ikia talko. Am ninguru sinararalko. ¹⁹Na inang muguri te awura ko kuwim umu inang muguri i aniso e?

Mena. Se mayang waen, tam fig, se tam pomegranate mu, se tam olive mu aitak nunguning me kapasan. Mena. Bare tom day namoso imi ningi, ani marak ningo ningarikko maingkala duap beterem mu ko, am nemetam la sor ari gurugu se bagaralko.”

Yawe Zerubbabel ko balam

²⁰Woremkalal suanta, day tom 24 mu te la, Yawe ko den bo tala Haggai tuam:

²¹“Aninga den imi Zerubbabel, Judah ko kari dom, mu manaruko: ani taiti se ali imi lilim la yukuekko. ²²Ani ali sor nunga king alo mu nunga nunup bibiya se kingdom mu suen la nunga parusuwu maguwu saparikko. Ani nunga kager ko karis se ko diruwura kari ago mu nunga warik se kapa sapamonko. Se nunga horse ko kari mu baenat te nongota nunumi batutumumon ale kuemonko.

²³“Bare tom mu te mu ani Yawe Sokel Garagar iwita balsam: ani mu ni aninga ura kari Zerubbabel, Shealtiel namar, ka atumukirem, mu aninga kari supuling biya, se sokel ago ko aking ka betesam, ale akingtala ring kiting peperek tugumekko. Ani Yawe Sokel Garagar, ani butata balsam.”†

†2:23 Ring ko bala mu kari king ko baonga ko kausa. Se ring mu king ko kuting dora, tam gawa te moso ale sokel tuso. Zerubbabel ko nongotak mu king Jehoiachin. Bare nu Yawe kuring me karo tuikaso se mu ko, Kaem nup biya se sokel nukote aniram mu kutuwu tam, ring kuting peperek te aniram wore kutuwu ta iwitata (Jeremiah 22:24-30). Bare ring umu tom udagi te David ko gue te bo kuting tugumonko.

MALACHI

Malachi mu ... (introduction to be done)

1 Yawe Israel nunga den imi Malachi tuam.

Yawe ko gomang motam mu Israel nunga

²Yawe mam, “Aninga kua ningara ko munan mu nina ninguru ari iki lagasan,” mam. “Bare nina aking aga isarsan, 'Ni munan awuk wore te ana kua nangaru lagasam a?' masan.”

Yawe mam, “Iwita ikialko. Esau mu Jacob ko kari laun. Bare ani Jacob kua tuem, ³ale Esau mu ani abiring tuem. Ale ko duruk luan mu gurugem se geragam sor merang ko aratam, se ko sor ali umu, kausik diwang nunga wonong ko aratam. ⁴Se Edom[‡] ta baluk, 'Nunguningta, anananga wonong mu magaram kueneram, bare ana akingtala kalonakko,' maukko. Bare ani Yawe Sokel Garagar mu iwita balsam, Ikialko, nuna yam kalomonko, bare ani parusuwurikko. Nunga ali sor umu kariimet saki ko balmon Memek betera ko Sor, Yawe ko gomang magara bowa ningi bagara ko kariimet, mamonko.”[†]
⁵Se Israel, ni keta motam te arik ale baluko, 'Nunguningta, Yawe mu Nup Biya, ana Israel nanga ningi se sor saki te koma suanta!' malko.[§]

Yawe balso, priest alo noko munan laili maguwusan maso

⁶“Kuriang kari mu pempem la nuet nup biya tuso, se ura kari mu pempem la ko dom kari nup biya tuso. Se

ani mu nenenga Nenet, bare nina nup biya bo uwuta ani me aisuwasan. Se ani mu nenenga Dom Kari tala, bare ani ko ningo nuam nenenga te me towasam.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso. “Mu awiriya mena, ninanta priest alo, ani aip mel yam ko bitawasan. Bare nina aking aga isarsan, 'Ana awuk ta nika nip mel yam ko betesan a?' masan.

⁷“Bare iwita ikialko. Nina inang mel ani amotam te karur ago mu ani Yawe aga altar laili mu awote awu se aking iwita esesan, 'Ana awuk ta nika nip karur tugusan?' masan. Mu nina munan oworta te, aninga altar mu, mel yam ko betesan. ⁸Tom nina sipsip mel nomotam sisira mu te tama beteraliko ago taisan mu, agi mu nina munan diram betesan e? Agi nina sipsip mel nusuwik nuguting pakel agi, kuera ikes ago mu te tama betesan mu, agi mu nina munan ningo betesan e? Ario, nina mel bo uwuta ago nama nunga kari supuling munan iwita tual agi mu, nu am motam la ningarkiwuruk i? Agi nu ko amilmilaruk ale nigiting munan uwuta tauk i? Mena! ⁹Bare nina nigiting munan uwuta mu Kaem tuiwa se gomang motam ningarukko balsan mu, nu munan umu ko amilmilaruk i? Mena.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

¹⁰“Awuk maik se nenenga ningi bo aninga temple kuring bagurok, se nenenga tama betera ko munan kumik nunguning mena mu, aninga altar te me beteraliko! Ani me ta ko nengerak amilmilasam!” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso. “Ani mel bo nigiting te me ta taikko! ¹¹Mu awuk, sor suen biya te mu aninga aip biya anirukko. Koma worem bausa te se koma worem ka-

[‡]1:4 Edom mu Esau ko sor nup.

[†]1:4 Edom kariimet nunga dugu duap saki Obadiah ko batoga te aniso.

[§]1:5 As a matter of historical fact, the Edomites never did return to their old land. They remained in what had earlier been the southern part of Judah, and which became known as Idumaea.

para te, sor wonong suen biya ningi mu aninga aip te tama bur siring yawara se nuguting munan ningo bita se ani aip biya aisimonko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

¹²“Bare nina nigiting munan karur ago mu karogo tai aninga altar laili mu te awusan, mu nenenga paguwura umu te aninga aip laili mu mel yam ko betesan. ¹³Ale nina uwuta bita se mu aking balsan, 'Tama bita tua ko munan mu, kalakamara biya bo!' masan, ale ari daleluwusan. Nina sipsip mel lot gawir ago, agi nusuwik nuguting pakel se kuera ikes ago mu te tama bita aisu se nina ikisan mu ani ninga nigiting munan uwuta mu iluwekko i masan, bare mu mena!” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

¹⁴“Sinar talko. Awiriya kari kawel, nu ko sipsip anumang yawara ago se te Kaem tama bita tuokko maso, bare udagi aking ko ikia guruguso ale bo kumik memek nuam mu te tama bita tuso, mu ikup memek arigokko!** Mu awuk, ani mu King Biya, se sor suen la mu aninga aip ko nubugura kulukurmonko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

2“Sinar den imi mu, nina priest alo ninga. ²Nina den ikial ale ani aip biya aisalko nengemang motam me beteral mu, ani ningo nuam bo ningimik te me bitirikko wore ikup memek te ninga bitirikko. Sapara mena, ani maingkala ikup ningi ninga beterem, mu awuk, nina ani aip biya aisalko nengemang motam me beteman.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

³“Nenenga munan memek sowore te se, ani ninga kuriang gue alo mu, den ikup ago balu nungarikko. Ale ninga tom biya kam te, sipsip te tama betesan mu nunga nunuwi mel nengema mo-

tam te parusuwurik se ago gi nengerak nama ninga warmonko. ⁴Se sinar den ani ningarem imi mu, nina te sinararal ale te, aninga ikia den nenengetak Levi ilak kalem mu, ningo la anirukko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.††

⁵“Bagara lila yawara ko ikia den umu, ani nu ilak kalo nungem ale tuem. Ikia den umu ningi mu, ani nup biya aisalko den aniso, se nu karo tuam ale aninga aip biya bowa ningi бага se, ko sanami lagakaso. ⁶Kiti guruga ko den nunguning mu noko kuamili kopa te anikaso, se noko kuring ningi kawel bo me aratukaso se ikikasan. Nu diram la se laili ago ani abowa ningi bagakaso, ale munan umu te memek betera alo suen biya giris palagakasan. ⁷Iwita iki se lagaralko: Priest alo nuguring te mu ikia ningo ko den aratu se lagarukko, se kariimet nukote kiti guruga ko den to se lagamonko. Mu awuk, nuna mu, Yawe Sokel Garagar wore ko kuring koma tata ko kari alo.

⁸“Bare mena, nina lage nunguning umu kiaman, ale nina nengeta ninga kausa den te kariimet ngual nungarman. Ale munan umu te nina ani Levi ilak den kalem umu kulukurman.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso. ⁹“Nina aninga law ko munan me karo tuman, mena. Nina kariimet sang nunga atumu sangaru se sang nunga bita maguwusan. Duap owore te se, ani balik se kariimet ningarki maguwumon se dolara gialko.”

Judah alo Yawe ko munan kiaman

¹⁰Awuk, ana suen la Nainet duap suanta mena e? Agi awuk, ana Kaem bo suanta me nanga kiwolaram e? Se awuk se ana nanga garuk alo girakala Yawe ilak ikia kaloman umu nabiring tusan ale nangata nanimi ago diram

**1:14 Galatians 6:7-8 arikko.

††2:4 Yawe ikia den Levi ilak kaolam: Numbers 3:11-13.

me bagasan? ¹¹ Judah alo Yawe ilak diram bagara ko munan kiaman ale Israel se Jerusalem ningi kiwem memek nunguningkiri ewere bitakasan: Nuna sor iwareng ko kariimet kaem kawel karo nungaruwara wore nunga nanawusari nunga imet ko nunga gikasan, ale munan umu te Yawe ko munan mel laili mu karur tui maguwuman. ¹² Aninga angamang mu awiriya munan umu beteram mu, Yawe Sokel Garagar mu Jacob ko kariimet lilim nunga ningi nu kuting kutuwu saparukko. Nu ta ko kuting munan Yawe kote ago tairuk ta wore mu mena tala kowo.

¹³ Nina mel bo tala betesan mu iwita: nenenga nemononge mu, Yawe ko altar te yu laikoyam laiwoso. Nina niara ma nirung te la lagasan, mu awuk, nu buring gurugu ningaram, ewerte se ninga nigiting munan tusan mu, amilmil te iluwokko me kueso. ¹⁴ Se nina esesan, “Awuk se?” masan. Ko duap mu, nina suwan suwan ninga kulak te imet nunga giman ale nongorak pempem la suanta bagaralko ikia kaloman, bare aita mena. Munan umu suen la Yawe ari kutuwuwoso.

¹⁵ Agi, ningimik guang te, daula ningi, se ikia te Yawe nina me ninga suan awuram agila? Noko gomang mu, nina noko бага se ninga kuriang gue mu nu la bowa ningi bagomonko. Bore te se, nengemang motam ko sinar to se ninga imet kulak la nunga giman mu me ta nunga beteralko.

¹⁶ Yawe nu Israel ko Kaem mu maso, “Ani nuwus kuari nunumi betera ko munan mu me ko kuesam, ale nunumi daong kager tuata ko munan mu me ko kuesam tala.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

Bore te se, ninga ikia se ninga nengemang motam ko sinar tal ale ninimi me beteralko.

Yawe paguwura suen la tueterukko taiso

¹⁷ Kariimet, ikialko! Nenenga munak memek sowore te Yawe gomang motam ikup ninguru tusan.

Bare gomang ikup tui se aking esesan, “Ana awuk ta Yawe gomang ikup tusan a?” masan.

Se nina munak iwita mu me balsan e? “Yawe mu awiriya motam te memek beteso bare nu am iki karo tuso,” masan. Bala umu balu se, aking bala imi karogo la balsan, “Kaem awuk mu tuetera ningo diram ko Kaem a?” masan. Nungamin yenera ko munak oworta Yawe gomang ikup tuso.

3 “Ikialko. Ani aga taling kari bo bitirik se girok tairuk ale aninga lage nungokkowo.^{‡‡} Asele mekam la Kari Biya, nina nunguningta ko nengemang motam bita se loagawasan agi mu, noko temple ningi tairukkowo. Nu ikia kaloman umu ko koma tata kari, mu tairukkowo.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

² Bare noko day tom te tairukko mu te mu, awiri sokel ago se gek am bagarukko terong? Nu gold se silver te kaiya ko tama, kowar tamatama, iwita agi, mel-masak te anuwa ko tam kiri aora iwita bagarukko. ³ Nu silver kaiya ale silver palunga nunga burangara ko kari iwita бага se, Levi ko digo lilim gold se silver iwita nunga palungok nungok burangarukko. Asele nuna nuguting munan mu munan laili te karogo tai Yawe tumonko. ⁴ Se Yawe Judah se Jerusalem nunga nuguting munan gi-

^{‡‡}3:1 Taling kari girok tairukko: Isaiah 40:3; 57:14; 62:10; Malachi 4:5; Matthew 11:10; Mark 1:2; Luke 7:27.

rakala ko amilmila lagakaso mu iwita tala ko amilmilarukko.

⁵“Ani ningimik duap te tairik ale tuetera ura bitirikko. Ani dawur kari alo nunga wetang saparik, imetkari tere daong nowasan umu, se den nunguning ira kaluwu se kawelawara alo umu, se ura supuling alo kawel munan te ura kari nunga manga giwara umu, se awiriya imet gerewa se kuriang nonet mena mu mel yam ko nunga bitawara umu, se awiriya taira kariimet alo nunga bita maguwuwara umu, se kariimet uwuta ani ago ko nguangara mena, munan uwuta uwuta bitawara, mu suen la wetang te nunga bitirikko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

Yawe kote pelera taira ko den

⁶“Ani Yawe, angimik aga ikia se munan guruga patawura mu mena. Bore te se, nina Jacob ko kuriang gue me maga namaman. ⁷Nina girakala la, ninga giri-gir alo nunga tom te la, nibiring gurugu aisiman, ale aninga munan den me karo tusan. Agate peleral tairal, se ani angamang ningarikko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

“Bare nina aking aninga isarsan, 'Ana awuk ta kete pelenakko?' masan.

⁸“Ikialko. Agi kari bo ko kaem kote tere nana ikiso e? Mena. Bare nina mu ani ninga Kaem agate anapeya mel am tere nasan. Ale agate tere no se, bare aking iwita aga isarsan, 'Ana awuk ta nika te tere nasan a?' masan.

“Nenenga tere munan mu iwita: Anapeya mel motam 10 ko bolala awusan, ale ko motam suan mu aninga ma balsan, ale anapeya nigiting munan ani aisalko balsan, oworta ningi tere munan arataso. ⁹Nina kariimet ta se

ninga ali sor lilim la mu memek talko lage te bagasan, mu awuk, nina aninga melmasak tere nowasan. ¹⁰Bare iwita beteralko: Melmasak motam 10 ko motam suanta umu lilim la ago aninga temple ningi karogo tairal se, aninga temple mu inang ago anirokko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso. [¶]“Ira ariga te aga beteral, ale asele aguwaya kiwemarik mu nengeta ari ko ikialko. Ani aga duruk wonong kuring kagik ale mel ningo ningo tuwik kapakoyam ningimik kualo warik se kaparuk ale ninga kawam digo sisi saparukko.” ^{§§}

¹¹Ani yes se kutuwurek mel nunga menawurik se, ninga inang mel se mayang se tam muguri mu terong la nunguning kaparuk se gi nalkowo.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

¹²“Se sor saki ko kariimet Kaem bagara amilimil se ali welang ningo ningaram sumu aringimon ale ko balu se lagamonko.” Yawe Sokel Garagar mu uwuta balam.

Yawe ko tuetera munan diram la mu wetang awurokko

¹³Yawe iwita balso, “Nina den ikup ago te aga balu maguwu se, bare aking aga isarsan, 'Ana awuk nika balu maguwusan a?' ma balsan.

¹⁴“Bare ikialko. Nina bala bo iwita niringing te me arataso e? 'Kaem nup biya tua ko munan imi, kalakamara bo,' ma me balsan e? Ale 'Yawe ko munan karo tui se nanga memek ko nu ilak magi kutekute ma lagara mu awuk nanga sangukko ya?' ma me balsan e? ¹⁵Ale aking balsan, 'Nusupuling lagara ko kariimet alo se memek betera ko kariimet alo se Kaem ilak dun kopa iluwa ko kariimet alo mu memek bo me arigisan, am ningo

[¶]**3:10** Melmasak motam 10 ko motam suanta: Genesis 14:1-24; Leviticus 27:30-33; Deuteronomy 14:22. Mark 8:34-37 se Romans 12:1 ago arikko.

^{§§}**3:10** Luke 6:38 se 2 Corinthians 9:8-11 arikko.

se terong la bagasan.' Nina bala uwuta uwuta mu nigiring te me aratoso e?"

¹⁶Se udagi kariimet Yawe kua tuiwara mu nongota nunumi ago munakawaman se Yawe ikiam. Ale balam se duruk wonong te scroll bo nu koma te awote garekaman, garek umu awiriya nu kua tui se nu nup biya tuiwara umu nunga nunup se nunga dugu duap ago awote garekaman.

¹⁷Se Yawe Sokel Garagar mu mam, "Kariimet umu am aninga angama pasarang nunguningkiri," mam. "Se day tom, te aninga melmasak ningo ningo gi nungekko mu te mu, ani kari bo, ko namar nu kua tui lagoso se gomang motam tuso iwita, ani aga kariimet umu angamang nungarik ale nunga giekkko. ¹⁸Asele nina kariimet ningo diram la Kaem bowa ningi bagara umu se kariimet memek nu bowa ningi me bagara alo mu, wetang te nungarki nunga ikialko."

Yawe ko Day Tom

4 "Nunguning ta, day tom bo taiwoso. Day tom umu tama bo kowar tamatama iwita kanirukko. Se nusupuling lagara alo se memek betera alo mu sua batutumu wara se yager bu-

tuk la anikam, tama umu nunga kai saparuk se yager butuk bo ta me bangawurukkowo." Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso. ²"Bare nina awiriya ani aip biya patawu lagaman mu, munan ningo diram mu worem basukam bausok ale sangam ningaru se mel kasik la nungok burangurukko; se bulmakau gotekgotek por betera ale arata gopa palaga iwita, nina aratal ale tinga kola se amilmilaralko. ³Ale kam ani munan umu bitirikko tom mu te mu, kariimet memek bita lagaman mu, tama nuwi iwita kapamon se nina nisiwik gomang te nunga ira kalakamaralko." Yawe Sokel Garagar mu uwuta balso.

⁴"Nina aninga ura kari Moses ko law mu, ko ningamili me saparukko. Ani kiti guruga den se law umu nina Israel alo suen la ninga, duruk Horeb* te Moses tuem.

⁵"Ikialko. Ani Yawe aga day tom nguangara ago mu me taiso la mu, ani prophet Elijah† bitirik se girok tairukko. ⁶Nu ba alo nongomang motam gurugok se nunga kuriang alo kua nungarmonko; se kuriang alo nongomang motam gurugok se nunga nonet alo kua nungarmonko. Se kam ani tairek mu, nunga ali sor me maguwurekko."

*4:4 Duruk Horeb mu Duruk Sinai ko nup bo.

†4:5 Elijah: 1 Kings 17-19, 21; 2 Kings 1; 2:1-11. Matthew 11:13-14 ago arikko.

MATTHEW

Matthew ko batoga imi ningi mu kariimet Jesus ko dugu duap ninguru ikimon ale ko nongomang ningi nunguning aruk se te sokel ago bagamonko ko gomang. Nu takis tata kari, se Juda kari tala. Bore te se, nu prophet alo nunga den girakala Kristus ko balman umu tawun biya te sanamikaso. Saonga Kari tairukko Juda alo ko kimi bitawaman mu tairam, mu awiriya mena, Jesus i. Nu ali lilim ko kariimet nunga giokko tairam.

Se Juda kariimet saki mu Jesus ko nongomang ningi nunguning aram. Bare Juda nunga kagin ko supuling alo me ko nongomang ningi nunguning aram se ilak den tagikasan. Se Jesus nunga kilek kawel mu ko wetang te nongoma pagarukaso. Pharisee alo nongota nunga ikia te munan sang law ago biguwu-man ale te kariimet ikup nungarukasan. Se Jesus munan owore ko iki se balam, “Ni awiriya ikup gi lagerem ale kimik titimam mu, ani agate tair ale neman saparko.”

Jesus mu kausa kari yawara. Se noko kausa bibiya sang mu chapter 5 nama 7 mu te aniso (kingdom ko munan sang), chapter 10 (olekem nunga kiti guruga ko den), chapter 13 (kingdom ko den pangan), chapter 18 (ko kingdom karo tua ko munan saki), se chapter 24-25 (tom nukum).

Jesus Kristus ko taleng girigir nunga nunup

(*Luke 3:23-38; Ruth 4:18-22*)

1 Imi Jesus Kristus ko taleng usir nononga nunup. Jesus mu David ko gue te tairam, se David mu Abraham ko gue te tairam.

² Abraham ko namar mu Isaac.

Se Isaac ko namar mu Jacob.

Se Jacob ko namar mu Judah, se ko kuriang saki ago.

³ Se Judah ko namar ilagala mu Perez se

Zerah. Nunga nunam mu Tamar.[‡]

Se Perez ko namar mu Hezron.

Se Hezron ko namar mu Ram.

⁴ Se Ram ko namar mu Amminadab.

Se Amminadab ko namar mu Nahshon.

Se Nahshon ko namar mu Salmon.

⁵ Se Salmon ko namar mu Boaz. Boaz ko nuam mu Rahab.

Se Boaz ko namar mu Obed. Obed ko nuam mu Ruth.

Se Obed ko namar mu Jesse.

⁶ Se Jesse ko namar mu King David. Se David ko namar mu Solomon. Solomon ko nuam mu Bathsheba. Nu Uriah ko nuwus bagaram bare aking David nu tam.

⁷ Se Solomon ko namar mu Rehoboam.

Se Rehoboam ko namar mu Abijah.

Se Abijah ko namar mu Asa.

⁸ Se Asa ko namar mu Jehoshaphat.

Se Jehoshaphat ko namar mu Jehoram.

Se Jehoram ko namar mu Uzziah.

⁹ Se Uzziah ko namar mu Jotham.

Se Jotham ko namar mu Ahaz.

Se Ahaz ko namar mu Hezekiah.

¹⁰ Se Hezekiah ko namar mu Manasseh.

Se Manasseh ko namar mu Amon.

Se Amon ko namar mu Josiah.

¹¹ Se Josiah ko namar mu Jeconiah, se ko kuriang saki ago. Se tom mu te Assyria alo taiman Israel alo nunga talipaman arungak Babylon namaman.

¹² Se tom nuna talipara ningi Babylon bagaman ko tom mu te, tai Jesus te bi-langaram, mu nunga nunup mu iwita:

Se Jeconiah ko namar mu Shealtiel.

[‡]1:3 Tamar: Genesis 38.

Se Shealtiel ko namar mu Zerubbabel.

¹³ Se Zerubbabel ko namar mu Abiud.

Se Abiud ko namar mu Eliakim.

Se Eliakim ko namar mu Azor.

¹⁴ Se Azor ko namar mu Zadok.

Se Zadok ko namar mu Akim.

Se Akim ko namar mu Eliud.

¹⁵ Se Eliud ko namar mu Eleazar.

Se Eleazar ko namar mu Matthan.

Se Matthan ko namar mu Jacob.

¹⁶ Se Jacob ko namar mu Joseph.

Se Joseph mu Maria ko kuari.

Se Maria tuagu te Jesus bilangaram. Se ana arusan Kristus masan.

¹⁷ Se Abraham ko tom te, tai David ko tom te, mu ko kari gue mu 14. Se David ko tom te, tai tom Israel alo nunga ilu talipi Babylon nongorak namaman, mu ko kari gue mu 14 tala. Se Israel alo Babylon talipara ningi bagaman tom te, tai Kristus te bilangaram, mu ko kari gue mu 14 tala.

Jesus bilangaram ko den

¹⁸ Jesus Kristus bilangaram ko duap mu iwita. Noko nuam Maria Joseph ilak naukko luan ilu beteman. Bare nuna ilagala nunumi me giman la, Maria numi ko ikiam nu Bur Laili ko sokel te nu kumik ago. ¹⁹ Noko kuari Joseph mu kari ningo diram, se nu Maria dolara tuokko me ko kueram. Buta se nu tetela la Maria bitirukko ikiam.

²⁰ Nu uwutata ikiwakaso, bare Kaem ko engel bo ipingira te tairam ale maonam, “Joseph, David ko namar, ni Maria ka imet ko toko me nguangerko. Mu awuk, nu Bur Laili ko sokel te kumik ago bagoso. ²¹ Nu kuriang kari iluwok se ni nup bitar Jesus meko, mu awuk, nu ko kariimet nunga memek siwurok ale nunga sangaru taukko.

²² Mel suen biya imi maingkala Kari Biya ko prophet kuring te balam wore ko nunguning aratam. Nu iwita balam:

²³ “Imet itiwik bo lilim biya, mu tuagu aratuk se kuriang kari iluwokko.

Se nuna nup betemon ‘Immanuel’ ma-monko.”[¶]

Nup mu ko nunguning mu “Kaem ana nangarak bagoso”.

²⁴ Se Joseph barasam ale Kaem ko engel nu maonam butata beteram ale Maria ko imet ko tam. ²⁵ Bare Maria kuriang mena la, Joseph nu ilak katir me taga aniram, mena. Se Maria kuriang kari iluwam, se Joseph nup beteram Jesus i mam.

Baras kaura kari alo kuriang arigimonko taiman

2 Jesus Bethlehem wonong te Judea sor ningi bilangaram, Herod king ko bagakaso ko kam te. Se baras tutera kari alo worem bausa wore Jerusalem taiman, ² ale eseman, “Juda nunga king bilangaram mu apalak bagoso ya?” ma-man. “Ana ko baras bausam se arigiman ale ko nup patawunakko taiman.”

³ Se tom Herod den mu ikiam mu nu ninguru ikia moakaso, se Jerusalem kariimet agotala nungamin yenakaso tala.

⁴ Se Herod priest bibiya se law ko kausa kari bibiya mu nunga bolala awuram ale Kristus koma aguwaya mu te bilangarukko mu ko nunga isuam. ⁵ Se nuna balman, “Bethlehem wonong ningi Judea sor te. Prophet ko batoga te iwita aniso:

⁶ “Bare ni Bethlehem, Judah sor te, ni wonong yam bo mena;

nika ningi kari supuling biya bo aratuk ale aninga kariimet Israel nunga bitua kari bagarukko.”[§]

[¶]1:23 Isaiah 7:14.

[§]2:6 Micah 5:2.

⁷Se Herod den umu ikiam ale tetela la baras kaura kari alo mu nunga auran se taiman, se tom amaruya te baras bausam mu ko nunga isuam ale ikiam.

⁸Asele nunga beteram se Bethlehem namamonko se nunga maonam, “Nina namaral kuriang umu ko ninguru loagaral ale arigal, mu asele tairal ani aga maonal se ani betela namarik ale nup patawurikko,” mam.

⁹Se nuna king ko den mu ikiman ale namakasan. Se baras nuna arigiman umu giri giri namakaso se nuna kowom karoman namakasan. Se baras nama kuriang te bagaram mu te sanamaram. ¹⁰Se nuna baras uwuta nama sanamaram se arigiman mu nuna ninguru amilmilakasan. ¹¹Ale kawam kuriang ningi bagaram mu ningi kasu naguman, ale kuriang nuam Maria ilak bagaram mu nungarkaman, ale nubugura kulukurman ale nup patawuman. Asele nunga pulut kuring apu apu ago namaman ale munan mel gold te nunga, se nangimik te sapara ko mel siring yawara, frankincense se myrrh, mu gi kuriang awu tuman. ¹²Ale asele ipingira te den taman iwitata, peleman mu Herod kote me namaman, bare lage bo kigilik te nunga sor te namaman.

Yumura la naga Egypt namaman

¹³Baras kaura kari alo mu namaman, asele Kari Biya ko engel bo ipingira te Joseph kote aratam ale maonam, “Ni bares ale kuriang ko nuam ilak nunga gi ale yumura la arungak Egypt namarko. Ale umu te bager se ani tala aguwaya mu aking balik se ikiko. Herod kuriang moruk se kuerukko kupuwoso,” mam.

¹⁴Se Joseph barasam kuriang ko nuam ilak nunga giam, ale tirom yumura la nongorak Egypt namaram. ¹⁵Nu nongo-

rak umu te bagaram la Herod kueram. Munan umu uwuta aratam mu, Kaem ko den prophet kuring te balam, “Aninga kuriang Egypt bagaram se aurem se tairam.”**

Bethlehem sor te kuriang kari nunga moman se kueman

¹⁶Se tom Herod ikiam baras kaura kari alo nu kula iwita beteman, mu nu ninguru gomang magaram. Se baras kaura kari alo baras te bausam ko tom manorman mu ko iki se, balam se Bethlehem, se sor Bethlehem duap te, mu ko kuriang kari nunga yia tom 2 se bowa ningi mu suen la nunga moman se kua sapaman. ¹⁷Munan umu te Kaem ko den prophet Jeremiah kuring te balam mu ko nunguning kaparam:

¹⁸“Niara ma nirung bo Ramah wonong te ikiman, mu Rachel ko kuriang nunga nia mowoso, se bo noko gomang motam taukko mu me terong, mu awuk, noko kuriang mu me marak bagasan.”††

Aking peleman Nazareth taiman

¹⁹Herod kua namaram, asele Biya ko engel ipingira te Joseph kote Egypt aratam, ²⁰ale maonam, “Bares ale kuriang ko nuam ilak nunga gi ale aking Israel peleral ale namaralko. Kari kuriang momon se kuerukko mu kua sapaman,” mam.

²¹Se Joseph barasam, kuriang ko nuam ilak nunga giam ale nongorak Israel peleram namaram. ²²Bare tom Joseph king Archelaus nuet Herod kuwim te Judea sor bitaruwaram mu ikiam, mu umu te namarukko nguankakaso. Ale ipingira te den tam iwita dalelaram ale nongorak Galilee namaram. ²³Nu nongorak namaram

**2:15 Hosea 11:1.

††2:18 Jeremiah 31:15. Rachel maso mu Israel imet alo nunga balso.

ale Nazareth wonong te bagakaso. Se prophet alo girakala mel umu ko balman uwutata aratam: “Nuna noko balmon Nazareth kari mamonko.”

Anuwa marak kari John den apukaso

(Mark 1:3-8; Luke 3:2-17)

3 Yia sang namaram asele Anuwa marak kari John barasam ale Judea ko sor garagarayam mu te den balukaso, ²ale makaso, “Giris palagalko! Kaem ko kingdom tai pingi aram.” ³Prophet Isaiah girakala Anuwa marak kari John ko den iwita balu beteram:

“Kari bo sor garagarayam mu te ai baluwoso,

‘Kari Biya ko lage te tairukko mu nungal burangaral ale lage tuang dingumuralko,’ ma baluwoso.”^{††}

⁴ John ko guang tugukaso mu camel ko mone te nungurman, se let ko luan te kalokaso.^{¶¶} Se ko inang mu locust se honey nokaso. ⁵Se kariimet Jerusalem ko, se Judea sor ko, se koma Jordan lilim ko kariimet mu nukote namakasan. ⁶Ale nunga memek wetang te balu sapakasan se nu yu Jordan ningi anuwa marak nungarukaso.

⁷Bare nu Pharisee se Sadducee suen biya nukote anuwa marak kuwim te taikasan se nungarkam, ale nunga maonam, “Nina mot memek ko gue! Awiri nina Kaem ko gomang magara taiwoso mu ko naguralko nunga maonam? ⁸Nina nunguningta nengemang motam guruguman agi mu, ko nunguning wetang awuralko. ⁹Nina ninimi kulal ale balal, ‘Ana Abraham ko gue te ko kariimet, se Kaem ko gomang magara mu me ariginakko,’ ma balal bore ko. Ani nunga

manorsam, Kaem manga imi giok ale Abraham ko kariimet gue ko nunga gurugok se aratamonko mu am terong la.^{§§} ¹⁰Palangis maingkala tam duap ningi aniso. Se tam aguwaya mu ko nunguning memek kaposi, mu kauruk ale tama ningi saparukko.

¹¹“Ani yu te nengemang motam guruga ko anuwa marak ningarsam. Bare kari ani agowom kaoram taiwoso mu nu nup biya se sokel garagar, aninga kiaran. Ani ko suwik tuagu kutuwu giekkko me terong, mu awuk, ani nu koma te ningo nuam mena. Nu Bur Laili sokel tama karogo umu te baptais ningarukko. ¹²Nu inang muguri te guruga patawura ko tam mu kuting te aniso. Ale nu te inang nunguning se ko bune tutuk kaposi mu suen la tuteruk, ale ko nunguning mu gi ko kawam tugumok, ale ko bune tutuk mu tama pempem la kaniwoso mu ningi waruk se kani sapamonko.”

Jesus anuwa marak tam

(Mark 1:9-11; Luke 3:21-22; John 1:31-34)

¹³Se Jesus Galilee sor beteram ale John kuting te anuwa marak taukko yu Jordan te tairam.

¹⁴Bare John koma siruwukaso ale makaso, “Ni ani anuwa marak aisu mu asele diram, bare ni awuk se aningate tairam?”

¹⁵Bare Jesus iwita maonam, “Ani balsam uwutata bitarko. Ana uwuta betenak mu ana diram la karo tunakko,” mam. Se John nu balam butata beteram.

¹⁶Jesus yu ningi anuwa marak te namaram, ale yu beteram aratuwaram mu te duruk wonong kaigam se nu Kaem ko

^{††}3:3 Isaiah 40:3.

^{¶¶}3:4 Prophet Elijah mu guang uwutata tugukaso: 2 Kings 1:8.

^{§§}3:9 Jesus se Paul agotala sinar den Juda alo nunga maonam: John 8:33-41; Romans 2:28-29; 4:12; 11:20,23.

Bur Laili inangnang biton iwita nukote tai kaparam se arigam. ¹⁷Se kuring bo duruk wonong te airam ale mam, “Imi aninga Namar, ani ninguru ko kuesam, ale ko ninguru amilmilasam.”

Satan Jesus ira ariga te beteram

(Mark 1:12-13; Luke 4:1-13)

4 Asele Bur Laili Jesus ilak sor gara-garayam mu te namaram, mu awuk, sor mu te Satan Jesus ira ariga te bitirukko.* ²Se Jesus day tom 40 na bo me nam ale na ko ninguru kueram. ³Se Satan kote tairam ale iwita maonam, “Ni Kaem ko Namar agi mu, manga imi balu se bread ko geragukko,” mam.

⁴Bare Jesus den koma iwita balam, “Kaem ko batoga te iwita aniso: ‘Kari na inang ko sokel te la me bagoso, bare den aguwaya Kaem ko kuring te arataso mu te sokel ago bagoso.’”†

⁵Asele Satan Jesus ilak wonong laili Jerusalem namaram, ale temple ko gul kalel biya mu te beteram ale maonam, ⁶“Ni Kaem ko Namar agi mu, ting palageko. Mu awuk, Kaem ko batoga te iwita aniso:

‘Nu nika ko, ko engel alo nunga manuk se kiting duap ningi ka ilumon se manga te siwik motam atum mu me dag-ulko,’ mam.”‡

⁷Bare Jesus nu maonam, “Bare Kaem ko batoga te iwita aniso tala, ‘Ni Kari Biya nika Kaem mu ira ariga te me bitarko.’”¶

⁸Asele Satan aking Jesus ilak duruk bo kalel biya wore te nama tarigiman, ale

ali ewere ko kingdom suen biya se nunga mel ningo ningo karogo kasuru saparam. ⁹Ale maonam, “Ni bugura kulukuru ale ani aip biya perr tui, mu asele ni mel suen biya ani ka kausem mu kisekko,” mam.

¹⁰Bare Jesus maonam, “Satan, tagi toko! Kaem ko batoga te iwita aniso, ‘Ni Kari Biya nika Kaem, umutang la perr tui se nup biya patawu se lagerko.’”§

¹¹Asele Satan nu beteram. Se engel alo taiman ale karo tuman.

Jesus Galilee sor te ura duap beteram

¹²Jesus John talipaman mu ko den ikiam mu nu peleram Galilee namaram.

¹³Ale Nazareth beteram ale namaram Capernaum bagakaso. Sor mu Zebulun Naphtali nunga sor, Yu Galilee duap te. ¹⁴Munan imi prophet Isaiah ko den balam mu ko nunguning kaparam. Nu iwita balam:

¹⁵“O Zebulun sor, se Naphtali sor, Yu Jordan ko komasang, koma gagi tua mu te, Galilee sor, kariimet Kaem ko me ikia wore te anisan:

¹⁶Kariimet tiromorom ningi bagaman mu nikanang biya bo arigiman; kariimet kuakoyam tiromorom ningi bagaman mu nikim nungaram.”**

¹⁷Ale tom umu te Jesus eng am ko ura duap beteram ale den balukaso, “Giris palagalko! Kaem ko kingdom tai pingi aram.”

*4:1 Israel kariimet girakala sor garagarayam mu te aolak ilu se, Kaem ko kuring bataguru se gomang maguwukasan: Hebrews 3:8-9. Bare tom Satan sor garagarayam mu te Jesus ira ariga te beteram mu, Jesus Kaem ko kuring diram la karo tuam: Hebrews 2:18; 4:15.

†4:4 Deuteronomy 8:3.

‡4:6 Psalm 91:11-12.

¶4:7 Deuteronomy 6:16. Exodus 17:2,7.

§4:10 Deuteronomy 6:13.

**4:16 Isaiah 9:1-2.

**Jesus ko olekem
nunga gia duap beteram**

(*Mark 1:16-20; Luke
5:2-11; John 1:35-42*)

¹⁸Se Jesus Yu Galilee norogen kaoram ale aolak iluwam nama Simon, ko nup bo Peter, se ko uria Andrew ilak pote sapawaman se nungarkam. Nuna ilagala wal tata kari. ¹⁹Se nu nunga maonam, “Nina tairal ani agowom kaoral se ani kariimet nunga gia ko munan nunga kausekko,” mam. ²⁰Se nuna pasak ala nunga pote mel awu beteman ale kowom karoman.

²¹Se namawa Jesus kari launuria ilagala James se John ilak, Zebedee ko kuriang, mu nungarkam. Nuna nonet Zebedee ilak dal ningi бага se nunga pote nunguru burangiwan se nunga auram. ²²Se nuna den ikiman mu te pasak ala nunga nonet se dal mel ago awu beteman, ale Jesus kowom karoman.

**Jesus kariimet kuera ikes
ago mu nunga nungurukaso**

(*Luke 6:17-19*)

²³Jesus Galilee sor ningi geraga se, synagogue^{††} koma koma ningi nunga kasurukaso, ale Kaem ko kingdom ko den yawara mu apukaso, ale kariimet kuera ikes duap duap karogo mu nunga nungurukaso. ²⁴Se noko dugu duap pagam ale Syria sor lilim ningi geragam. Se kariimet kuera ikes duap duap karogo, kuera yaman bibiya, se bur memek ago mu, se kuera pitikpitik barowara ago mu, se nusuwik nuguting tilital, mu nunga gikasan ale arungak kote taikasan, se nu suen la nunga nunguru sapakaso. ²⁵Kari-

imet ningo memek suen biya mu Galilee ko ta, Decapolis ko ta, Jerusalem ko, Judea ko, se sor yu Jordan komasang ko, mu ninguru taikasan ale kowom karokasan.

**Jesus duruk motongar kuting bo te
daigam ale kingdom ko munan sang
kariimet nunga maonam**

(*Luke 6:20-23*)

5 Se Jesus kariimet suen biya nungun-
ingkiri nungarkam ale duruk moton-
gar bo te tarigi daigam.^{‡‡} Se kariimet nu
kowom karoman mu la tai nu kote bo-
lala awuman, ²se nu nunga kausa duap
beteram ale iwita balukaso:

³“Kariimet nongomang motam ningi
ikisan nuna me terong, mu
amilmilamonko;
Kaem ko kingdom mu nononga.

⁴Kariimet mo niawasan mu
amilmilamonko;
nuna nongomang motam sokel taukko.

⁵Kariimet nongomang motam lila biya
se

kutekam, mu amilmilamonko;
ali lilim la mu nononga ali.

⁶Kariimet munan ningo diram umu
inang

yu ko kuakoyam ko kua lagasan, mu
amilmilamonko;

nuna mel ko kua lagasan mu tamonko.

⁷Kariimet kua kapa se saki alo
nongomang nungarsan, mu
amilmilamonko;

nuna uwutatala nungumik te aratukko.

⁸Kariimet nongomang motam
dirkiriyam

se suanta Kaem kote la bita lagasan, mu
amilmilamonko;

nuna Kaem arigimonko.

^{††}**4:23** Synagogue mu Juda alo nunga biguwura kawam ko nup, ningi guranek bita se, Kaem nup patawu se, ko den kaukasan ale nunumi manarukasan.

^{‡‡}**5:1** Moses girakala Duruk Sinai mu te Kaem ko law kariimet nungaram. Mu turan-
tala, tom imi te Jesus duruk motongar bo te daigam ale munan Kaem ko kingdom
ningi anirukko mu kariimet nunga kausam: chapter 5 nama 7.

⁹ Kariimet marolila ko sokel tagi lagasan, mu amilmilamonko;

nuna nunga balmon, Kaem ko kuriang alo, mamonko.

¹⁰ Kariimet munan diram betesan ale ko ikup gisan, mu amilmilamonko;

Kaem ko kingdom mu nononga.

¹¹ “Bare ikialko. Ani ago ko bala memek ningarmon, ninga bita maguwumon, agi kawel munan te den duap duap nego ko balmon, mu amilmilaralko.

¹² Munan uwuta ningimik te aratuk, mu neneman nungeruk se amilmilaralko, mu awuk, ko koma yawara aromemek mu duruk wonong te ninip te aniso. Munan imi koma suanta tala prophet alo nungumik te beteman.

Gagi yaman se nikinang

(Mark 9:50; Luke 14:34-35)

¹³ “Nina mu ali ewere ko gagi yaman. Bare gagi yaman mu ko yaman menaso, mu awuk ta mamon se aking yaman gemarukko? Ko yaman menaso mu ta mena. Am waru sapara se nasiwik te ira kalakumu namamonko.

¹⁴ “Nina mu ali ewere ko nikinang.”[¶] Wonong bo duruk awote wetang te aniso mu kaluwura koma mena. ¹⁵ Uwu-tatala, kariimet lam kasasan mu kani bowa ningi me betesan. Nuna kualala betesan se kariimet kawam te anisan mu suen la nikim nungarso. ¹⁶ Se koma suanta tala, nikinang nenengate aniso mu me kaluwuralko, wetang te kariimet motam te beteral se nenenga munan ningo mu arigimon, ale nenenga Nenet duruk wonong te bagoso mu nup patawumonko.

Jesus law ko balukaso

¹⁷ “Nina ikial ani law se prophet alo nunga den^{§§} menawurikko tairem iwita ikial bore ko. Mena. Ani menawurikko me tairem. Bare ani karo tuek, ko nunguning wetang awurek, ale ko ura bita saparikko tairem. ¹⁸ Ani nunguningta ninga manorsam, taiti se ali mu menaruk agi wore, den umu ko ponor gotek bo ta me yumurokko, am aniruk laga ko nunguning aratu saparukko. ¹⁹ Buta se awiriya karo tua ko den mu ponor gotek bo sarumu due ko beteso, ale saki alo me karo tumonko nunga manarso, mu nu duruk wonong ko kingdom ningi nup mena bagarukko. Bare awiriya den mu diram la karo tuso, ale saki alo nunga kasurso, mu nu kingdom mu ningi nup biya bagarukko. ²⁰ Nina ninguru ikialko. Nina diram la me karo tual, ale Pharisee alo se law ko kausa kari alo betesan iwita beteral, mu nina kingdom ningi me kasu naguralko.

Nangamang ikup dingumura ko den

(Luke 12:58-59)

²¹ “Girakala la den balu beteman se aniso mu nina ko ikia biya: ‘Ni kari me moar se kuerukko. Awiriya kari moso se kueso mu nu den te sanamarukko.’ ²² Bare ani ninga manorsam, awiriya bo ko gomang magoso, mu nu den te sanamarukko. Se awiriya bo den memek manarso, mu nu kari bibiya nomokete sanamarukko. Se awiriya bo manarso, ‘Ni ngualara! Kua namarko!’ mauk, mu nu tama ningi namara ko lage te numi beteso.

²³ “Buta se ni altar duap te Kaem munan tuiko negawa, ka bo bita maguwurem se gomang ikuwawaram

[¶]5:14 Ana nikinang me kaluwunakko: Ephesians 5:8-9; Philippians 2:15-16; 1 Peter 2:12. John 8:12 ago arikko.

^{§§}5:17 Juda alo nunga bala te law se prophet alo nunga den mu Kaem ko den Old Testament te mu lilim ko balso.

mu ko kamin ares mauk, ²⁴mu ni ka munan mel mu altar duap ningi awur, ale kote namar ale ilak den nunguru, asele piler tair ale ka munan Kaem tuiko.

²⁵“Aking kari bo ni den ningi ka bitirukko kerak namawuruk, mu lage luan te ta wore yam ilak den nunguruko. Mena mu, nu ni den ariga ko kari kut-ing te ka bitiruk, se baluk se dirdir kerak nama talipara ningi ka bitirukko. ²⁶Ani nunguningta ka manorsam, ni umu te бага laga, ka ikup suen la kututuwur nunguningkiri bore asele ni aratuko!

Imet-kari numi karogo diram me bagara ko den

²⁷“Nina den imi ko ikiman tala, ‘Nika imet agi ka kari bitar ale imet agi kari bo kilitik ilak me no giko.’ ²⁸Bare ani ninga manorsam, awiriya imet bo arigiso ale yumura la motam barasoso se ilak anirukko ikia taso, mu nu maingkala gomang ningi la ilak aniram. ²⁹Sinar toko! Ni ka motam sengam mu memek te ka saparuk agi mu, galuwur ale saparko. Kimik nuamur suanta maga namaruk mu terong. Bare kimik lilim la ago tama ningi ka sapara mu me terong. ³⁰Uwutatala, kiting sengam memek ningi ka saparuk agi mu, bataguru saparko. Kimik nuamur suanta maga namaruk mu terong. Bare kimik lilim la ago tama ningi ka sapara mu me terong.

Nuwus kuari nunumi betera ko den

*(Matthew 19:9; Mark
10:11-12; Luke 16:18)*

³¹“Se nina den imi karogo balman se ikiman, ‘Kari bo ko nuwus karuk, mu nu

imet umu kaoram ko tam gawa bataguk ale tuokko.’ ³²Bare ani ninga manorsam, kari bo nuwus am diram la ilak bagaram, bare duap bo mena, am imet umu kaoram, mu kari mu memek beteram. Bare nu nuwus mu memek te tala beteram. Se kari i bo imet mu tauk, mu nuna wete memek beteman.*

Mel bo ko nup balu se den me kaloko

³³“Se den bo tala girakala balu beteman mu iwita: ‘Ni anapeya ko Biya ilak den kalem, mu diram la bita sapar ale me kulukuruko.’ ³⁴Bare ani ninga manorsam, nina anapeya ko den kaolal agi mu, mel bo nup balu se me kaolalko. Duruk wonong mu nup balu se den me kaolalko; mu Kaem ko daiga kuwim. ³⁵Agi ali imi nup balu se den me kaolalko; mu noko suwik te awura kuwim. Agi Jerusalem nup balu se den me kaolalko; mu King Biya ko wonong. ³⁶Se aking nengeta ninimi balu se den me kaolalko; mu awuk, nina ninga nemene gawa bo tal ale gurugal se kaetam agi siraram ko aratukko mu me terong. ³⁷Buta se nina aing malko agi mu, eng am ‘Aing’ malko, mena ko agi mu, eng am ‘Mena’ malko. Den saki saki karogo balsan umutang mu kari memek Satan kote taiso.†

Kilek memek ko koma me bitarko

(Luke 6:29-30)

³⁸“Nina den imi balman se ikiman, ‘Awiriya bo motam galuwurok, mu nuna koma ko nu motam galuwumonko. Se awiriya bo kore kulukok, mu nuna koma ko nu kore kulukurmonko.’‡ ³⁹Bare ani ninga manorsam, kari bo ka bita maguwurok, mu koma ko ni nu me bita maguwurko. Kari bo kol kuting kulukok,

*5:32 Nuwus kuari nunumi betera ko den: Deuteronomy 24:1; 1 Corinthians 7:10-11.

†5:37 Kaem nup balu se den sokel me tunakko: Matthew 23:16-22; James 5:12.

‡5:38 Bo kilek memek kete bitiruk, ko moke me bitarko: Romans 12:17-21; 1 Peter 2:23.

mu komasang gurugu se agotala kulukokko. ⁴⁰Se kari bo ikup te ka bitiruk ale ko diara ka guang taukko baluk, mu yam tui, ale ka guang ningo bo karogo am tuiko. ⁴¹Se kari bo ko melmasak gi ale ilak kilometre suanta namarko ka diruwurok, mu ni kilometre bo agotala ko ilak namarko. ⁴²Se kari bo mel bo ko tukunangaruk ale ka isuok, mu amilmil te am tuiko. Se kari bo ka mel bo tauk ale aking maingte kisokko baluk, mu ni me gumarurko, am tuiko.

Kariimet ningo ta memek ta kua nungara ko den

(Luke 6:27-28,32-36)

⁴³“Den imi betela balman se aniso, ‘Nina kariimet nunga kuesan mu kua nungaralko, bare awiriya nengerak ningo mena mu me kua nungaralko.’ ⁴⁴Bare ani nunga manorsam, kariimet nengerak ningo mena mu am kua nungaralko; ale kariimet nunga bita maguwusan mu nunga guranek beteralko. ⁴⁵Mu asele nina nunga Nenet duruk wonong te bagoso mu ko kuriang bagaralko. Nu kari ningo ta, memek ta worem suanta wore nungarso, ale tuwik suanta tala wore nungarso. ⁴⁶Bare nina kariimet nunga kuesan mu la kua nungarsan, mu nina anape ningo ningi tasan? Mena. Takis tata kari uwutata bitawasan! ⁴⁷Ale nina nunga sikisaki alo la amilmil den nungarsan, mu kariimet bala ningo awuk nego ko balmonko? Mena. Kaem ko me ikia alo munan soworta bitawasan. ⁴⁸Buta se, nunga Nenet duruk uningi bagoso mu ningo se yawara nunguningkiri, buta se nina ningo se yawarakala la beteralko.

Bo saonga ale mel tua ko munan

6 “Nina munan imi ko ninguru sinar talko! Nenenga munan yawara

yawara kariimet nomotam te beteral se arigimon ale nunga balmonko iki se me beteralko. Nina uwuta beteral mu, Nenet duruk wonong te bagoso mu ko koma yawara bo me ningarukko.

²“Bore te se, tom ni kariimet bo sangaru ale mel tui, mu kawel kari ko kiwem me basuko. Nuna trumpet nirung te kariimet nunga aru tagi synagogue ningi agi lage te nunga biguwusan, se loagawasan se nomotam te, te nup biya tamonko, nuguting munan betesan. Ani nunguningta balsam, nuna koma ningo mu ta taman. ³⁻⁴Bare ni kariimet bo sangaru ale mel tuiko, mu yumura la bitarko, se ka kiting ngas mu anapeya nika kiting sengam mu beteso mu me ari ikiokko. Se nika Niet, ni munan suen la yumura la betesam se ariwoso, mu koma yawara kisokko.

Guranek ko munan

(Luke 11:2-4)

⁵“Ale nina guranek beteralko mu kawel kari alo betesan iwita me beteralko. Nuna pempem synagogue ningi agi, lage biya ko sosang te sanamamon ale sail te guranek betemon se kariimet te nungarkamonko kuesan. Ani nunguningta balsam, nuna koma ningo mu ta taman. ⁶Bare tom ni ngatangerko, mu ni kawam ningi kasu nagur ale songkuring bagur ale asele, ka Niet Kaem, ni koma me arigisam, mu aru ngatangeruko. Se ka Niet, ni munan suen la yumura la betesam se nu ariwoso, mu koma yawara kisokko. ⁷Se tom ni ngatangerko mu, bala maiya bibiya me balu se lagerko. Kariimet Kaem ko me ikia wore uwutata bitawasan. Nononga ikia mu, den gira udagi la balu lagara umu te asele nuguring ikimonko, iwita ikisan. ⁸Bare nuna betesan iwita me beteralko. Mu awuk, nina nunga Nenet mu me arusan

^{5:44} Jesus: Luke 23:34. Stephen: Acts 7:60. Romans 12:14,17-18 ago arikko.

la, nu anapeya ko balalko mu nu giriso ko ikiso.

⁹“Se nina guranek beteralko mu iwita ko iki se beteralko:

“Anananga Ba, ni duruk wonong te bagasam,

nika nip laili anirukko.

¹⁰Nika kingdom am tairukko,

ali imi te mel aratukko ka gemang aniso, mu am butata aratukko, duruk wonong te arataso iwitala.[§]

¹¹Anananga na inang kam imi ko mu nangaruko.

¹²Anananga memek siwu nangaruko, ana saki alo nunga memek siwu nungarman uwutatala.

¹³Motam la nangarkiwer se ira ariga ningi me dagulanakko; memek suen la ningi nanga bataguru toko.^{**}

¹⁴“Ikialko. Nina kariimet saki memek nengete betemon se nunga memek siwu nungaral, mu nunga Nenet duruk wonong te mu nunga memek agotala siwu ningarukko. ¹⁵Bare nina kariimet saki nunga memek me siwu nungaral, mu nenenga Nenet ninga memek me siwu ningarukko tala.^{††}

Guranek te inang kaola ko munan

¹⁶“Ale tom guranek te inang kaolal, mu nina kawel kari alo betesan iwita nengema motam me garusarukko. Nuna inang kalosan ale munan uwuta betesan mu nunumi wetang te betemon se kariimet te nunga balmonko betesan.^{‡‡} Ani nunguningta balsam, nuna koma ningo

mu ta taman. ¹⁷Bare tom ni na ko kiring kalo, mu ni kema motam anup, ale mone pituwur, ¹⁸se saki alo ni na ko kiring kalem mu me ko ikimonko. Bare nika Niet, ni koma me arigisam, mu nu kota la ko ikiokko. Nu munan suen la ni yumura la betesam mu ariwoso, ale nu koma yawara kisokko.

Nangamang motam mu duruk wonong ko mel ningo tunakko

(Luke 12:33-34; 11:34-36; 16:13)

¹⁹“Ali imi ko mel ningo ningo gemerko gemang me barasu se lagarukko. Ali imi te dagor silale batutumumon maguwumonko bagasan, se tere kari tere namonko bagasan tala. ²⁰Bare duruk wonong ko mel ningo gemang tuiko. Mu kumik magara kuenera se tere daong mena, ka mel ningo la aniruk se giko. ²¹Mu awuk, kari ko mel ningo apareyate aniso, mu noko gomang motam umu te beteso tala.^{¶¶}

²²“Namotam mu nangimik lilim ko lam. Nika motam ningo, mu nika bagara aolak mu lilim la nikim ago aniso. ²³Bare nika motam memek, mu nika bagara aolak mu lilim la tiromorom ningi aniso. Se ni gemang motam tiromorom ago agi mu, ni ta tiromorom memek ka iramuram!

²⁴“Kari bo, tom suanta te kari ilagala nunga ura dungan bitirukko me terong. Mu awuk, nu bo gomang tui se ko ura ninguru bitiruk, ale bo gagor karogo ko ura ninguru me bitirukko. Ni Kaem ko

[§]6:10 Kaem ko kingdom: Matthew 13:40-43; 1 Corinthians 15:24-26; Revelation 11:15.

^{**}6:13 Se den sang karogotala iwita aniso: “Ni la King Biya, sokel karogo, nip karogo, pempem la. Nunguning.” Bare batoga sang gira mu te den nukum imi me aniso.

^{††}6:15

^{‡‡}6:16 Juda alo saki, tom nuna na kalokasan mu magi kutuwa se tama nuwi nomokete te sapakasan, kariimet te nunga ikimon ale balmon nuna na kaloman ale bagasan ma balmonko.

^{¶¶}6:21 Colossians 3:1-2, 1 Timothy 6:9-10 se James 5:1-3 ago arikko.

ura bita se aking Manga ko ura bitarko me terong.

Kamin yena ikia ka moa se me lagerko

(Luke 12:22-31)

²⁵ “Buta se ani nunga manorsam, nenenga bagara aolak ningi inang yu agi, nunga ningimik lilim agi, guang yamel ningimik te iralko mu ko ikia me nunga moa se lagarukko. Anape mu mel biya? Nanga bagara aolak mu mel biya agi, inang mel biya e? Nanga nangimik mu mel biya agi, guang yamel mu mel biya e?^{§§}

²⁶ “Inangnang nungarkalko. Nuna na inang me asursan, ale me gi bolala awusan. Bare nenenga Nenet duruk wonong te bagoso mu na inang nungarso. Se nu inangnang ninguru nunga kueso agi, nina kariimet ninguru nunga kueso e?²⁷ Awiri nenenga ningi kuamin yenera te ko mateng tom mu hour suanta te to tuam se pila namaram? Mena.

²⁸ “Se nina anape ko guang yamel tuguma ko mu ko ikia nunga moa lagoso? Nina sirsir wakala yawara wore arigalko. Nuna nunga wakala mu me birisan agi ko ura kowar me tasan, mena.²⁹ Bare ani nunga manorsam, Solomon ta ko bala mel yawara yawara tugukaso, wore noko bala umu sirsir wakala yawara mu iwita mena nunguningkiri.³⁰ Kaem sirsir wakala yawara umu aitak bagasan ale ukiso mu marakasan se tama ningi warsan wore bala nungarso. Se awuk? Nina kariimet mu guang yamel me ningarukko e? Nina awuk se nengemang ningi nunguning te me sanamasan?

³¹ “Bore te se ani iwita balsam, nina nengemang namaruk tairuk se ‘anape na nanakko’ mal, agi ‘yu awuk tanak ale

nanakko’ agi, ‘guang awuk wore nagunakko’ ma me balalko.³² Kariimet Kaem ko me ikia mu bala uwuta mu balu laga gilingisan. Bare nenenga Nenet duruk wonong te bagoso mu nina anapeya ko tukunangawasan mu nu ko iki saposo.³³ Buta se mel biya mu iwita: Ni Kaem ko kingdom se ko munan ningo diram mu mel gira nunguningkiri bitar, asele anapeya mel ni ko tukunangawasan mu karogo terong ma saparko.³⁴ Bore te se, anapeya ukurukse mu ko me ikia ka moa se lagarukko. Mu awuk, ukurukse ko ikup mu ukurukse ko. Day suan suan ko ikup koma koma karogo.

Saki alo nunga bagara aolak me tuterko

(Luke 6:37-38,41-42)

7 “Nina saki alo nunga bagara aolak arigal ale ko me nunga balu maguwural, mu nina uwutatala nunga betemonko.*² Mu awuk, nika munan aguwaya te saki alo nunga bagara arigisam ale balsam, mu ni uwutatala ka betemonko. Ni lage kuring aguwaya te nunga betesam, mu lage koma suanta mu te nika betemonko.

³ “Ni awuk se ka bo ko motam te tam bune gotek mu arigisam ale ko balsam, bare nika motam te tam luan aromemek motam siruwuwo mu me ari ikisam?⁴ Ni awuk uwuta бага se aking ka bo manorsam, ‘Mener se tam bune gotek nika motam te wore to saparikko,’ masam?⁵ Ni kawel kari! Mu tam luan ni motam siruwuso mu to sapar, ale asele, terong loaga se ka bo ko motam te tam bune gotek aniso mu to saparko.

⁶ “Nina mel laili yawara kausik me nungaralko. Mu nuna punga geragamon ale nunga usimon bore ko. Aking

^{§§}6:25 Kaem kota mel suen la nangara ikiso: Philippians 4:6; Hebrews 13:5; 1 Peter 5:7.

*7:1 Ana saki alo nunga bagara ko me nunga balu maguwunakko: Romans 2:1-2; 14:10-13; 1 Corinthians 4:5; James 2:13; 4:11-12.

nina kulolo yawara buruk nongoma te me saparalko. Nuna nusuwik te eremon kalakamon bore ko.[†]

Mel ningo te ta ko lage kuring

(Luke 11:9-13)

⁷“Mel ko isal, mu ningarmonko; mel kupal, mu arigalko; songkuring bong bong mal, mu songkuring kaiga ningarukko. ⁸Mu awuk, kari awiriya mel ko iseso mu taso. Se awiriya mel kupuso mu arigiso. Se awiriya songkuring bong bong maso mu kaiga tuso.

⁹“Awiri ko namar inang ko nu isarso se manga taso ale naukko tuso? ¹⁰Agi wal ko iseso se mot taso ale tuso? Mena. ¹¹Nina ali ewere ko kariimet memek ta, bare ninga kuriang mel ningo nungara mu nina ikisan. Se awuk? Nenenga Nenet duruk wonong te bagoso mu, mel ningo awiriya ko iseso mu me tuokko e? Mu tuokko! ¹²Ni munan ningo kariimet kete betemonko kuesam, mu ni gir nungumik te bitar se asele nikate betemonko. Munan imi Law se Prophet alo nunga den ko duap nunguningkiri.

Lage ilagala

(Luke 13:24)

¹³“Tuang kuring kirikirik gotek umutang ningi nama naguralko. Mu awuk, lage kuring wosesel, se lage biya, mu maga namara ko lage, se kariimet suen biya ningi kasu nagusan. ¹⁴Bare kuring kirikirik gotek, se ko tuang gotek, mu marak yawara ko sor te nama aratam, se kariimet am suan suanta lage mu ari ko iki gilingisan.[‡]

Prophet kawel

(Luke 6:43-46; 13:25-27)

¹⁵“Prophet kawel mu nunga sinar talko! Nuna sipsip guang nagusan ale nengete taisan. Bare nunga nongomang ningi mu kausik diwang memek iwita. ¹⁶Bare nina nononga betera kaora mu te nunga ikialko. Tam we ko nunguning mu tam wus mu kual arigal i? Se takal nunguning mu dikor mayang awote arigal i?[¶] Mena. ¹⁷Tam ningo mu nunguning ningo kaposo. Se tam memek mu nunguning memek kaposo. ¹⁸Tam ningo mu nunguning memek kaparukko me terong. Se tam memek mu nunguning ningo kaparukko me terong. ¹⁹Se tam aguwaya nunguning ningo me kaposo, mu kausan batutumusan ale tama ningi warsan se kaniso. ²⁰Se prophet kawel agi mu, nunga munan te la nunga ikialko.[§]

²¹“Kariimet aninga arusan ‘Kari Biya, Kari Biya,’ masan, bare suen la duruk wonong ko kingdom ningi me namamonko. Bare awiriya aninga Ait duruk wonong te bagoso mu ko kuring karo tuso mu asele arigokko. ²²Tom kaparuk se suen biya balmon, ‘Kari Biya, Kari Biya, ana ni kiring balu pagarukasan, ale nika nip te bur memek nunga karokasan, ale kiwem duap duap sokel karogo mu bitakasan,’ ma balmonko. ²³Bare ani mu diram la nunga manikko, ‘Ani nina me nunga ikisam. Tagi talko! Nina memek betera ko kariimet!’ ma balikko.^{**}

[†]7:6 Kausik se buruk te nunga balso mu Kaem suwik sapara alo nunga balso: Proverbs 9:8; 23:9. Ana den gilalong me nunga manaru se laganakko: Matthew 10:14; Acts 13:44-46; 18:5-7; Titus 3:10-11; 1 John 4:1-6.

[‡]7:14 Jesus mu lage nunguning: John 10:9; 14:6. Acts 14:22 ago arikko.

[¶]7:16 Israel nunga tam mu anananga te mena, se anananga tam te iki se balman.

[§]7:20 Prophet kawel: Acts 20:29-31; Galatians 5:19-22; 2 Peter 2:1.

^{**}7:23 Kari Biya kariimet nunga tuterukko: 2 Cor 5:10. Nu arika noko mu nunga ikiso: 2 Tim 2:19.

Kawam kaola ko kari ilagala

(Luke 6:47-49)

²⁴ “Buta se awiriya aninga den imi ikiso ale karo tuso, mu nu kari bo ikia sinar ago, ko kawam manga awote kaolam wore iwita. ²⁵ Se tuwik biya kaparam ale lom lairam tarigiram, se daula biya sail karogo tairam kawam mu itugumam, bare kawam mu me parasaram dagulam. Mu awuk, kari mu ko kawam mu manga awote kaolam se aora biya.

²⁶ “Bare awiriya aninga den imi ikiso ale me karo tuso, mu nu kari ngualara bo, ko kawam saun te kaolam wore iwita. ²⁷ Se tuwik kaparam ale lom lairam tarigiram, se daula biya tairam kawam mu itugumam se parasaram ale dagulam.”

²⁸ Se Jesus den suen la imi balu kutuwuram se kariimet motam biya noko den mu ikiman ale nungamin kiti wira saparam se amilmilakasan. ²⁹ Mu awuk, nu sokel ago se duap bo te nunga kasurukaso, nononga law ko kausa kari nunga kasurukasan iwita mena.

Jesus kari bo kumik laira posara ago wore nungam

(Mark 1:40-44; Luke 5:12-14)

8 Jesus duruk motongar te baga tai kaparam se kariimet motam biya nu kowom karokasan. ² Se kari bo kumik laira posara karogo mu nu kote tairam, koma dugu te bugura kulukam ale maonam, “Kari Biya, ni ka gemang buta aniruk agi mu asele ni aninga nunguru se angimik nungerukko,” mam.

³ Se Jesus kuting garukam ale kari mu kumik kau tam ale balam, “Aninga angamang butata aniso. Nungerko!” mam. Se tom mu te la kari mu ko kuera laira posara mu menaram. ⁴ Se Jesus nu maonam, “Ikiko,” mam, “ni awiriya ki-

wem kimik te aratam imi manaru se me ikiokko. Bare dirme ale priest kote namar ale keta nimi kasuru ale Moses te balam uwutata, tama bita Kaem tui se, kariimet nika munan umu te la sinarmonko.”

Kager kari supuling ko gomang motam ningi nunguning

(Luke 7:1-10)

⁵ Se Jesus Capernaum wonong ningi kasu naguwaran se Rome kager supuling bo kote tairam, ale nu sangukko isuan, ⁶ ale balam, “Kari Biya, aninga ura kari kuera ago kawam te aniwoso. Nu katir me pitiga arigiso, am yaman aromemek karogo bagoso,” mam.

⁷ Se Jesus nu maonam, “Ani namarik sangikko,” mam.

⁸ Bare kager kari supuling mu aking iwita balam, “Kari Biya, ani kari bo ningo se ni aninga kawam ningi tairko mena. Bare ni am den la balu se aninga ura kari nungerukko. ⁹ Aga supuling bowa ningi baga se, abowa ningi aga kager kari karogo tala. Se ani balsam, ‘Ni namar!’ masam mu nu namoso. Ale bo manorsam, ‘Ni tair!’ masam, mu agiring la karoso. Aninga ura kari ‘Ura mu bitar!’ masam, se nu beteso.”

¹⁰ Se Jesus noko den umu ikiam ale gomang motam pitigiram se kariimet kowom karowaman mu nunga maonam, “Ani nunguningta ninga manorsam, Israel ningi kari bo gomang motam ningi nunguning aora biya iwita me arigem. ¹¹ Ani ninga manorsam, kariimet suen biya worem bausa te se worem kapara te taimon, ale inang biya duruk wonong ko kingdom ningi mu te dagi namamon ale Abraham Isaac Jacob nongorak na namonko. ¹² Bare kingdom mu ko kariimet nunguning mu nunga gi watingi tiro-

morom ningi nunga warmon se nogore gitek ma se nia kika se bagamonko.”^{††}

¹³ Asele Jesus kager kari supuling umu maonam, “Buta se namarko. Ni anapeya ko gemang ningi nunguning aram se ko balem mu balem uwutata aratukko,” mam. Se tom umu te la kari mu ko ura kari nungeram.

Jesus kariimet kuera ikes karogo mu suen biya nunga nungam

(Mark 1:29-34; Luke 4:38-41)

¹⁴ Tom Jesus Peter ko kawam te tairam, mu Peter ko nome kuera kowar karogo aniwaram se arigam. ¹⁵ Ale nu noko kuting kau tam se ko kuera kowar mu menaram. Se nu barasam ale Jesus ilak sapa gurugukaso.

¹⁶ Se bainga ningi mu kariimet bur memek karogo mu nukote nongorak taikasan se nu den la balukaso se bur memek tagi tokasan, kuera ikes suen biya karogo nunga nungurukaso. ¹⁷ Munan imi te prophet Isaiah ko den balam mu nunguning kaparam:

“Anananga ikup yaman se nanga kuera ikes nu kututuwu giam.”^{‡‡}

Jesus kowom kaora ko munan

(Luke 9:57-60)

¹⁸ Jesus kariimet motam biya bagaman mu nungarkam ale ko olekem nunga maonam, “Dal te aragal se ana yu komasang te kasu kapanakko,” mam.

¹⁹ Se law ko kausa kari bo tairam ale mam, “Kausa kari, ni apareyate namar mu ani kerak namarikko,” mam.

²⁰ Se Jesus mam, “Kausik diwang mu nunga garap gogong karogo. Se inangnang mu nunga singir karogo. Bare Kari

ko Namar mu kuwim bo numi te ira baratuwurokko mu mena.”^{¶¶}

²¹ Se nu kowom karowara mu nunga ningi bo nu maonam, “Kari Biya,” mam, “ni iki terong agi mu, ani namarik aga ait ilak bagarik se kueruk se mutim tugumek, asele tairik ni kewom karikko,” mam.

²² Bare Jesus nu maonam, “Agowom karoko. Kariimet kuera nongota nunumi mutim tugumonko.”^{§§}

Jesus yar daula gagi samamer malinawuram

(Mark 4:36-41; Luke 8:22-25)

²³ Jesus dal ningi aragam se ko olekem kowom karoman. ²⁴ Se namawa yar daula samamer bo urukam tairam se gagi biyala barasam ale dal mituwurokko iwita. Se Jesus mu aniwakaso. ²⁵ Se ko olekem alo amumurman ale balman, “Kari Biya, nanga sangaruko! Ana sarengasan pa!” maman.

²⁶ Bare nu nunga maonam, “Nengemang ningi nunguning aora mena alo, nina anape ko nguangasan?” mam. Asele nu barasam ale yar daula se gagi barasuwarem mu den sokel ago maonam se kua kaparam ale malin kauram.

²⁷ Se kariari umu tengeman ale nunumi isarukasan, “Kari ewere kari duap awuk wore yar daula samamer se gagi kuring ikisan?”*

Jesus kari ilagala bur memek karogo wore nunga nungam

(Mark 5:1-17; Luke 8:26-37)

²⁸ Se Jesus dal te nama Gadara koma mu te, yu Galilee komasang ko aratam. Se kari ilagala bur memek karogo

^{††}8:12 Israel kariimet: Acts 13:44-46; Romans 9:27-28; 10:16; 11:20.

^{‡‡}8:17 Isaiah 53:4.

^{¶¶}8:20 Jesus: 2 Corinthians 8:9.

^{§§}8:22 Kariimet kuera iwita bagasan: Ephesians 2:1; 1 John 5:12.

*8:27 Jesus sokel karogo: Psalm 93:3-4.

kari kuera nunga ali motam te baga arataman ale kote taiman. Nuna wuli tamatama daong kager ago, se kariimet nguankakan ale lage koma mu me karokasan. ²⁹ Se nuna aiman ale balman, “Kaem ko Namar, ni awuk anananga bitarko ya? Anananga tom aitak, bare ni awuk se ana yaman memek nangarukko tairem?” maman.

³⁰ Se nuna te bagaman mu ko awar nuam mu buruk motam biya bo bala guruguwaman. ³¹ Se bur memek mu Jesus manorman, “Ni anananga karo mu, buruk motam biya mu ningi nanga awurko,” maman.

³² Se nu nunga maonam, “Tagi talko!” mam. Se nuna arataman ale nama buruk nungumik ningi kapaman, se buruk motam mu lilim la naguman nama garap te kapaman ale yu ningi kua sapaman. ³³ Se buruk bitua kari mu naguman nama wonong te arataman, ale mel aratam mu ko dugu duap singir la balman, ale kari ilagala bur memek nungumik ningi anira mu karogotala nunga balman. ³⁴ Se wonong mu ko kariimet suen la Jesus arigimonko arataman. Ale tom arigiman mu nu nononga sor koma mu bitiruk ale namarukko isaru diruwukasan.

Jesus kari tilital bo nungam

(Mark 2:3-12; Luke 5:18-26)

9 Se Jesus aking dal te aragam ale yu luan batogam ale nama ko wonong Capernaum mu te aratam. ² Se kari sang kari tilital bo pakapang te giman ilak kote taiman. Se Jesus nunga nongomang ningi nunguning arigam, ale nu kari tilital mu maonam, “Aga namar, gemang sokel ago la bagerko. Ani ka memek siwu saperem,” mam.

³ Mu te law ko kausa kari sang nunumi manarukasan, “Kari imi Kaem koma taso pa!” makasan.

⁴ Bare Jesus nononga ikia mu ko ikiam, ale nunga maonam, “Nina awuk

se ikia memek sowore nengemang motam ningi betesan? ⁵ Bala awuk mu guyak, ‘Ani nika memek siwu saperem,’ agi, ‘Bares ale aolak ilupko,’ bala mu guyak e? ⁶ Bare ani ninga manorsam, ali imi te Kari ko Namar mu memek siwu warukko nup se sokel mu nu ago tala.” Nu uwuta balu se kari tilital mu maonam, “Bares, ka pakapang gi, ale karogo ka wonong kawam te namarko,” mam.

⁷ Se nu barasam ko wonong te namaram. ⁸ Se kariimet mel mu arigiman ale nongomang daung daung makaso se Kaem ali imi te kari bo ura se sokel umu tuso mu ko nup patawukasan.

Jesus takis tata kari Matthew auram

(Mark 2:14-17; Luke 5:27-32)

⁹ Se Jesus sor mu beteram ale aolak iluwam namawa kari bo, ko nup Matthew, mu ko takis tata ko kuwim te dagiwaram se arigam, ale maonam, “Bares agowom karoko,” mam. Se Matthew barasam ale kowom kaoram.

¹⁰ Udagi Jesus Matthew ko kawam te na nowaram se takis tata kari alo, se memek betera ko kari alo, mu suen biya taiman ale nu se ko olekem alo nongorak na yu nokasan. ¹¹ Se Pharisee kari sang munan mu arigiman ale ko olekem alo nunga isarman, “Nenenga kari biya nu awuk se takis tata kari se memek betera ko kari alo nongorak na yu no giwoso ya?” maman.

¹² Se Jesus nunga den umu ikiam ale ko iwita balam, “Kariimet kuera ikes mena mu doctor kote me namasan, bare kuera ikes ago mu asele doctor kote namasan. ¹³ Buta se namaral ale den imi ko nunguning ko ikia talko: ‘Ani lila te nanimi nangamang tua ko munan ko kuesam, bare ani tama betera ko munan te tawun biya me loagasam.’ Mu awuk, ani tairem mu kariimet ningo diram mu nunga giekkko me tairem, bare ani

kariimet memek nunga giekko tairem,” mam.[†]

Na kaola ko munan ko Jesus isarman

(Mark 2:18-22; Luke 5:33-39)

¹⁴Se John ko olekem saki Jesus kote taiman ale isarman, “Ana Pharisee alo arungak mu inang kaola ko munan mu betesan. Bare nika olekem alo mu awuk se me betesan?”

¹⁵Se Jesus koma mam, “Imet kari nuni gisan se kariimet ko amilmil ko aratasan, mu anape ko kari imet tam mu ko nongomang bataga lagarukko? Mena. Bare tom aratuk se kari imet tam mu tamon ilak namamon, asele nuna inang kalomonko.[‡]

¹⁶“Kari bo ko guang gigira mu ko gogong kulirokko, mu guang bilik iru mu te me kulirokko, mu awuk, tom nu guang mu anuwok mu guang bilik iru mu kikirangaruk se guang gogong mu eng woselarukko.[¶] ¹⁷Uwutatala, kari yu waen iru mu goat guang gigira mu ningi me langisan. Nuna uwuta betemon, mu tom yu waen iru mu lagaruk ale numi to tuok, mu goat guang gigira mu barakuk se waen kapa palagukko. Bare ko munan nunguning mu, yu waen iru mu goat guang iru tala mu ningi langisan, se lagaruk ale numi to tuok ta wore goat guang iru mu karo karo ulalaruk ale me barakukko.”

**Imet Jesus ko guang kopana
kau tam mu se Jairus ko
nanawus nunga dugu duap**

(Mark 5:22-43; Luke 8:41-56)

¹⁸Jesus den mu baluwaram se kari supuling bo tairam ale koma dugu te bugura kulukam ale maonam, “Aninga

nanawus aitakta diram kueram. Bare ni tair ale ka kiting kumik te bitar se maragarukko,” mam. ¹⁹Se Jesus barasam ale ko olekem arungak ilak namakasan.

²⁰Se imet bo, yia 12 ningi gue sapa lagakaso, mu nu Jesus buring ko la tairam ale ko guang kinikan kau tam. ²¹Nu kuamin ningi la balukaso, “Ani ikisam ani ko guang kopa la kau taik mu ani nungerikko pa,” mam.

²²Se Jesus punga geragam ale arigam ale mam, “Imet,” mam, “me nguangerko. Nika gemang ningi nunguning te ni ningo arigem,” mam. Se tom mu te la imet mu nungeram.

²³Asele Jesus kari supuling umu ko kawam ningi kasu naguram. Ale birak ituguma ale kuera ko yagowom guruga kari se ma niara ko kariimet nirung biya bitawaman umu nungarkam, ²⁴ale nunga maonam, “Nina tagi talko! Kuriang itiwik imi me kueram, am aniwoso,” mam. Se kariimet den mu ikiman ale ko den ko gusikasan. ²⁵Bare kam kariimet umu guguna nungarman se aratu sapaman mu nu kasu naguram ale kuriang itiwik mu kuting te iluwam, se nu barasu daigam. ²⁶Se kiwem beteram imi ko den pagam ale sor umu lilim la geraga saparam.

**Jesus kari ilagala nomotam
posara wore nunga nungam**

²⁷Jesus sor umu beteram ale aolak iluwam namawaram se kari ilagala nomotam posara mu kowom karoman ale aikasan, “David ko Namar, ana nago ko gemang batagukko!” makasan.

²⁸Se nu kawam ningi kasu naguram mu kari ilagala umu nukote taiman. Se

[†]9:13 Hosea 6:6.

[‡]9:15 Jesus den pangan imi te mu kota numi ko baluwoso: John 3:29; Eph 5:31-32; Rev 19:7; 22:17.

[¶]9:16 Jesus munan iru ago tairam mu munan giringila ko mu ago me biguwuram: John 1:17; Romans 10:4; 2 Corinthians 3:6.

nu nunga isuam, “Nina ilagala ikisan ani am nunga nungekko iwita ikisan e?”

Se nuna balman, “Kari Biya, ana butata ikisan,” maman.

²⁹ Asele nu nunga nomotam kau tam ale mam, “Mel nengemang te aniram mu butata aratukko,” mam, ³⁰ se eng am nomotam pagam se sor arikasan. Se Jesus den sokel ago nunga maonam, “Munan aratam imi mu kari bo me maonalko,” mam. ³¹ Bare nuna arataman namaman ale noko dugu duap koma mu lilim la ningi balu sapanam.

Jesus kari bo kuring sisira mu nungam

³² Kari ilagala arataman namawaman se kari bo bur memek ago se kuring sisira mu ilak Jesus kote taiman. ³³ Se Jesus bur memek mu kaoram se kari mu munak duap beteram munakakaso. Se kariimet kiwem mu arigiman ale biririkaman, ale balukasan, “Girakala kilek bo iwita Israel sor ningi aratam se ana me katir arigiman!” makasan.

³⁴ Bare Pharisee alo balman, “Mu bur memek nunga supuling nu sail tuso se nu te bur memek nunga karoso,” makasan.

Jesus kariimet nunga noman batagam

³⁵ Se Jesus wonong bibiya ta, gotektek ta, ningi geraga se, synagogue ningi kariimet nunga kasuru se, ale kingdom ko den gilalong apu se kuera ikes duap duap nungurukaso se nungiakasan. ³⁶ Se nu kariimet suen biya mu nungarkam ale nunga gomang batagakaso. Mu awuk, nuna sipsip nungumik bitua kari mena, yaman ikup kua bagara wore iwita nungarkikaso. ³⁷ Ale ko olekem alo nunga maonam, “Na inang suen biya mu yopa muruwuram, bare ura kariimet gi bolala awumonko wore suen biya mena.

³⁸ Se nina Kari Biya, inang garukara se gia ko kotam, mu isual se ura kariimet nunga bitiruk se ningam ningi kapamon ale inang garukaram ale yoparam mu gimonko.”

Jesus ko olekem 12 mu nunga nunup (Mark 3:13-19; Luke 6:12-16)

10 Jesus ko olekem 12 nunga auram se kote taiman, se sokel bur memek te nunga karomonko mu se, kuera ikes duap duap te nungurmonko mu nungaram. ² Imi mu ko olekem 12 umu nunga nunup: motam motam mu Simon, nup bo Peter mu, se ko uria Andrew; se Zebedee ko namar ilagala James John ilak; ³ se Philip, se Bartholomew, se Thomas, se takis tata kari Matthew, se Alphaeus namar James, se Thaddaeus; ⁴ se Simon Zealot; se Judas Iscariot, olekem Jesus kager kari nuguting te beteram umutang nukum kitiram.

Jesus ko olekem 12 ura nungaram

(Mark 6:7-13; Luke 9:1-6)

⁵ Jesus ko olekem 12 umu ura nungaram, se namamonko se sinar den imi nungaram, “Nina sor saki ko kariimet nunga ningi se, Samaria alo nunga wonong sor bo te me namaralko,” mam. ⁶ “Bare nina Israel kariimet sipsip iwita maga namaman owore nunga ningi namaralko.” ⁷ Se nina namaral geraga se mu, den imi apuralko, ‘Duruk wonong ko kingdom tai pingi aram!’ mu ko balalko. ⁸ Ale kuera ikes ago mu nunga nunguru se, kari kuera umu nunga maraguwural, kuera nungumik laira posara ago mu nunga nungal, ale bur memek ago mu bur memek nunga kaoral se tagi tamonko. Nina ura ko sokel sangam imi ipi taman, uwutatala amilmil te ura beteral ale koma me talko.

§10:6 Acts 13:46 ago arikko. Sipsip ko den: Isaiah 53:6; Jeremiah 50:6-7.

⁹“Aolak iluwalko mu, manga gold se silver bo nigiriwim ningi me gialko. ¹⁰Agi karar se guang mel se nisiwik lakira agi, ninga sikir tam me ago gialko tala, mu awuk, kari ura taso mu ko ura koma taukko.

¹¹“Nina wonong biya agi gotek bo ningi kasu nagural mu, nina kari bo, ko munan ningo mu arigal ale ko kawam te ilak бага, namaralko asele beteralko. ¹²Nina noko kawam ningi kasu nagural, mu giral amilmil den nungaralko. ¹³Se kawam mu ko kariimet ninga aru tagimon, asele ninga den amilmil balman mu nongote am anirukko. Bare nengerak me amilmilamon agi mu, nenenga den amilmil mu aking talko. ¹⁴Se awiriya me ninga aru tagirok, agi nina den balman mu buring tuok mu, ko kawam agi ko wonong mu bita se, nisiwik gege mu siwu se namaralko. ¹⁵Ani nunguningta ninga manorsam, tom nukum te Sodom se Gomorrah ikup tamon mu buta nuam tamonko, bare wonong bo uwuta beteso mu eng am memek ko memek arigokko.

Jesus ko olekem alo ikup duap duap gimonko mu ko den balam

(Mark 13:9-13; Luke 21:12-17)

¹⁶“Ikialko! Ani nina sipsip iwita ninga beterem se kausik diwang nunga ningi namasan. Bore te se, nina mot wis sinar la lagoso iwita laga se, ningo yawarakala la inangnang biton iwita lagaralko. ¹⁷Ninguru sinar talko! Nuna ninga ilumon ale supuling nuguting te synagogue ningi den te ninga betemon ale ninga momonko. ¹⁸Ani ago ko ninga ilumon ale king se kari supuling bibiya nomokete ninga awumon, se ani ago ko balal se sor saki ko kariimet agotala iki-monko. ¹⁹Bare tom ninga ilumon mu

nina den anapeya balalko agi aguwaya balalko mu ko me neneman sisirokko. Tom umu te aguwaya nina balalko mu ningamin te tai saparukko, ²⁰mu awuk, mu nina me munakawasan, mena, mu ninga Nenet Kaem ko Bur nenenga ningi munakawoso.

²¹“Kari launuria mateng lage te nunumi betemonko. Se kuriang nuet mu namar uwutatala bitiruk, se kuriang betelatala nunga nonet nunam alo mu nongorak betemon kaumon ale mateng lage te nunga betemonko. ²²Se kariimet suen la mu ani ago ko memek se nina ningarki maguwumonko. Bare kari awiriya sokel ago la sanamaruk nama tom nukum te, mu daiga bagara ningo arigokko. ²³Se wonong bo te ninga bita maguwumon, mu nagural nama wonong bo te aratalako. Ani nunguningta ninga manorsam, nina Israel wonong suen la ningi ura me menawural la, Kari ko Namar aking tairukko.**

²⁴“Ikia ta ko kari mu ko kausa kari me kiaso. Uwutatala, ura kari mu ko kari dom me kiaso. Mena. ²⁵Se ikia ta ko kari mu ko kausa kari iwita aratuk mu terong. Agi ura kari mu ko kari dom iwita aratuk mu terong tala. Bare digo ko kari gira mu Beelzebul ko ma balu maguwuman, mu nina digo mu ko kariimet mu eng am ninguru ninga bita maguwumonko!††

Jesus ko olekem alo me nguangamonko balam

(Luke 12:2-9,51-53; 14:26-27)

²⁶“Bare nina me nunga nguangaralko! Anapeya mel kaluwusan mu yumura te me ani lagoso, mena, mu wetangaso. ²⁷Buta se den ani yumura la ninga manorsam, mu wetang te balalko.

**10:23 Kariimet Jesus kowom karosan mu ikup gimonko: Matthew 24:9; John 15:18-21. Revelation 2:10,17,26 ago arikko.

††10:25 Pharisee alo Jesus ko balman Beelzebul ko balman, se nu ko olekem alo te sinar tamonko den imi nunga manaruwoso.

Se den ani nede ningi nina kasikasi te ninga manorsam, mu nina wetang te sanamaral ale balu paogalko. ²⁸Nina awiriya kari moso se kueso bare ko dora moruk se kuerukko me terong, mu ko me nguangaralko. Bare Kakirip kari kumik guang se ko dora ago lilim maguwurok ale tama ningi warukko ko sokel ago, umutang bowa ningi la bagaralko.^{‡‡} ²⁹Ikiialko. Manga gotek suanta ten toea te inangnang gotektek ilagala am diamonko. Bare ninga Nenet me ko ikiok se bo ta dagulok ale kuerukko iwita mena. ³⁰Uwutatala, nu nemene awilaya nisipiling te mu suen la kau saposo. ³¹Buta se nina me nguangaralko. Nina mu inangnang gotektek mu iwita mena, nina nunga kiaman ale nu koma te mel biya.

³²“Awiriya ali kari ko me nguangoso ale ani ago ko wetang te balso, mu ani agotala aninga Ait duruk wonong te bagoso mu moke te nu aninga ma balikko. ³³Bare awiriya ali kari ko nguangoso ale aninga aip kaluwuso, mu ani agotala aninga Ait duruk wonong te bagoso mu moke te nu aninga ma me balikko.

³⁴“Nina bo la ikial ale ani ali ewere te kager menawurik ale marolila kariimet nungarikko tairem i mal bore ko! Mena! Ani kager menawurikko me tairem, ani baenat giem ago tairem. ³⁵Aninga taira mu

‘Kuriang kulak nuet ilak numi moruk, se kuriang itiwik nuam ilak kageraruk, se imet iton nome ilak numi kore batagukko.

³⁶Se kari kota ko kawam ningi mu ko gue suan nunguning mu nu ilak nunumi sagarmonko.”^{¶¶}

³⁷“Awiriya ko nuam nuet mel gira ko nunga beteso, ale ani mel gotek

ko aga beteso, mu nu aninga bo iwita me bagarukko. Se awiriya ko namar nanawus ninguru nunga kueso, ale ani ninguru me aga kueso, mu betela aninga bo iwita me bagarukko tala. ³⁸Se awiriya ko tam kangono me giso, ale ani agowom me karoso, mu aninga bo ko me bagarukko. ³⁹Awiriya kota ko ningo ko ikia bita lagoso, mu ko ningo bo me arigokko. Bare awiriya ani ago ko kota ko ningo buring tuso, mu bagara aolak ningo mu arigokko.

⁴⁰“Se awiriya nina aninga ura kari niringing iki karo ningarso ale ninga aru taso, mu uwutatala aninga te beteso. Ale koma suanta tala Kakirip aninga beteram se tairem mu kote beteso. ⁴¹Se awiriya prophet mu aninga prophet iwita iki karo tuso, mu ko koma ningo prophet towoso uwutatala taukko. Se awiriya kari ningo diram mu aninga ura kari ningo iwita iki karo tuso, mu ko koma kari ningo diram mu towoso uwutatala taukko. ⁴²Se awiriya aninga ura kari kituwura bo arigiso, ale ikiso nu aninga olekem bo se sangarso ale yu ipi ta agi mel i tuso, mu ani nunguningta ninga manorsam, nu nunguningta ko koma ningo mu taukko.”

Anuwa marak kari John Jesus ko isa beteram

(Luke 7:18-35)

11 Jesus ko olekem 12 den imi nunga manaru saparam mu nu barasam ale Galilee ningi wonong suen la te kausa ura bita se den balu balu geragakaso.

²Se Anuwa marak kari John tali para kawam ningi бага se Kristus ura bitakaso mu ko den ikiam, ale ko olekem nunga maonam se Jesus kote namaman

^{‡‡}10:28 James 4:12.

^{¶¶}10:36 Micah 7:6.

³ ale iwita isarman, “Ni kari tairukko balman borta agi mena?”^{§§}

⁴ Se Jesus nunga maonam, “Peleral namaral ale den nina ikiman ale kiwem nina arigiman imi John maonal se ikiokko: ⁵ Kariimet nomotam posara mu aita loagasan, se nusuwik tilital mu aolak ilusan. Se kariimet nungumik laira posara ago mu aita nungumik nungeram, se nodogawa sisiram mu aita den ikisan. Se kariimet kueso mu aking barasu sanamoso, se kariimet kituwura alo mu aita den gilalong mu ikisan. Imi suen la maonal se ikiokko. ⁶ Awiriya aninga den se munan imi ari ikiso ale gomang motam me bum bam maso, mu amilmilarukko.”

⁷ Se tom John ko olekem namawaman mu Jesus John ko dugu duap kariimet nunga manarukaso, ale balukaso, “Tom nina ali sor garagarayam mu te namakasan mu anape arigalko namakasan? Agi ara duap bo daula sisiwuwakaso wore arigalko namakasan e? ⁸ Umu mena agi mu, anape arigalko namakasan? Agi kari bo guang yawara yawara naguram ale karogo bagakaso wore arigalko namakasan e? Ikialko. Kari guang uwuta nagusan mu king nunga kawam bibiya mu ningi baga gilingisan. ⁹ Buta se nina anape mel arigalko namakasan? Agi prophet bo? Mu diram, bare prophet imi prophet duap bo. ¹⁰ Ani nunga manorsam, prophet imi ko, batoga te iwita balman se aniso: ‘Aninga taling kari bitirik se girok namaruk ale nika lage nungok buran-garukko.’^{*}

Uwuta bataguru beteman.

¹¹ Ani nunguningta nunga manorsam, imet nutagu te kuriang bilangaman mu bo kualala Anuwa marak kari John iwita

mena. Bare awiriya duruk wonong ko kingdom ningi bagoso, nup mena ta agi wore, noko nup mu John ko nup biya kiaran. ¹² Tom John ura duap beteram te se tai aita mu, duruk wonong ko kingdom mu kager daong biriruwura ningi tairam. Se kager ko kari memek alo nunga nosokel te menawumonko ago kaeyakasan. ¹³ Mu awuk, law se prophet alo kingdom imi ko balman tai aita John ko tom ningi kapaman. ¹⁴ Se nina ko amilmilasan agi mena agi wore, nu mu Elijah tairukko balman borta tairam. ¹⁵ Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!

¹⁶ “Nina aita ko kariimet gue imi ani awuk ninga balikko? Nina kuriang gotektek iwita. Nina diara guruga kuwim te dagisan ale ninga sikisaki nunga arusan ale masan,

¹⁷ ‘Ana bawe moakasan, bare nina me irukan;

aking nangamang bataga ko wur ilukan, bare nina me nia mokasan!’

¹⁸ Mu awuk, John tairam mu nu tom suen biya na yu ko kuring kalokaso, se arigiman ale balman, ‘Nu bur memek ago!’ makasan. ¹⁹ Se aking Kari ko Namar tairam mu na yu am naso mu ko aking balsan, ‘Kakirip imi inang na ko kari, se waen no ngualara ko kari, se takis tata se kari memek nunga bo,’ masan. Bare iwita ikialko. Kaem ko ura kari alo mu nu kota ko ikia sinar te ura betesan, se ura mu ko nunguning te arigal ale ko ikialko.”

**Wonong saki me giris palagaman
mu ikup arigimonko**

(Luke 10:13-15)

²⁰ Jesus wonong te miracle suen biya bitakaso bare me ko giris palagakasan

^{§§} **11:3** Juda kariimet ikikasan Kristus tairuk ale miracle sokel ago bitirukko balu se ko kimi bitakasan.

^{*} **11:10** Malachi 3:1.

mu ko ining nungaram, ale nunga maonam, ²¹“O Chorazin se ni Bethsaida, nina ikup ninguru ninga iramurokko! Mu awuk, ani miracle sokel ago bitakasam se nina arikasan, bare nina me giris palagaman. Miracle imi sor Tyre se Sidon ningi uwutata beteman se nuna arigiman le mu, nuna maingkala guang memek nagu muruwuman ale tama nuwi nungumik te warman ale giris palagaman le. ²²Buta se ani ninga manorsam, tom nukum te ikup Tyre se Sidon gimonko mu buta nuam, bare ikup ninga gialko mu am ikup biya nunguningkiri kowo! ²³Se ni Capernaum, nika patawumon se taiti ningi tarigir ko i masam e? Mena. Nika sapamon se gagi nukum te du biya kaparkowo! Mu awuk, ani miracle sokel ago nika ningi bitakasam se ni arikasam, bare ni me giris palagem. Miracle imi Sodom ningi uwutata beteman se arigiman le mu, Sodom giris palagam ale ko wonong am aniso le. ²⁴Buta se ani ninga manorsam, tom nukum te mu ikup Sodom giokko mu buta nuam, bare ni giko mu am ikup biya nunguning gikowo!”

Jesus balam, “Aningate tairal ale neneman saparalko.”

(Luke 10:21-22)

²⁵Ale tom mu te la Jesus ko Nuet aru maonam, ale mam, “Ani amilmil kisiam, aninga Ait, duruk wonong se ali lilim ko Kari Biya. Ani nip patawusam, mu awuk, ni kariimet ikia bibiya se ikia sinar ago masan mu nunga, mel suen la imi kaluwurem, bare ni kuriang gotektek wore nunga kausem se ikiman. ²⁶Se

Ba, ni ka gemang uwutata aniram se te beterem,” mam.

²⁷Asele “Ikialko!” mam. “Aninga Ait mel suen la ani agiting te bita saparam.† Awiriya bo Namar ko me ikiso, bare Nuet kota suanta ko Namar ko ikiso. Se koma suanta tala, kari bo Nuet ko me ikiso, bare ko Namar kota mu Nuet ko ikiso; se arikaya Namar kota nunga balso mu ko Nuet nunga kasurso se ko ikisan.

²⁸“Ni awiriya ikup gi lagerem ale kimik titimam mu, ani agate tair ale neman saparko.‡ ²⁹⁻³⁰Ani anapeya kisek se giko mu ikup mena, am guyak gotek. Mu awuk, aninga munan mu kua kapa se lila ago nunguningkiri, se ni aninga ningi neman saparko.”¶

Sabbath ko Kotam

(Mark 2:23-28; Luke 6:1-5)

12 Se Sabbath tom te, Jesus inang wheat ko ningam ningi lage kaoram ale namakaso. Se ko olekem alo ilak nama se, na ko kueman ale wheat ko nunguning sang giman ale nokasan. ²Se Pharisee alo nungarkaman ale nu manorman, “Arikko! Nika olekem alo Sabbath tom imi ko munan kulukurman!” maman.

³Se nu nunga maonam, “Nina David ko kari sang ago na ko kueman ale kilek beteman mu nina ko duap me kau ikisan e? ⁴Nu Kaem ko kawam sel ningi kasu naguram, ale ko kari ago bread laili kau beteman se aniram mu giman ale naman. Nuna uwuta betemonko mena, mu priest la uwuta betemonko wore nuna beteman.§ ⁵Se nina law me kau ikisan e? Priest alo Sabbath tom te temple ningi ura betesan mu nuna tom umu ko munan

†11:27 Jesus mel suen biya iluwoso: Matthew 28:18; Philippians 2:9.

‡11:28 Pharisee alo munan duap duap kariimet karo tumonko nungarukasan, umutang mel ikup iwita: Matthew 23:2-4; Acts 15:10.

¶11:29-30 1 John 5:3 ago arikko.

§12:4 David priest arigam se bread mu nungaram: 1 Samuel 21:1-6; Leviticus 24:5-9.

kulukursan, bare nuna nungumik den mena, mu nina ko ikisan e? ⁶ Ani nunga manorsam, awiriya temple kiaram ale kualala biya bagoso mu aita nengerak bagoso. ⁷ Nina batoga iwita balam, ‘Ani lila te nanimi nangamang tua ko munan ko kuesam, bare ani tama betera ko munan te tawun biya me loagasam,’** nina den umu ko nunguning ninguru ko ikiman le mu, nina kari nungumik memek bo mena mu memek kari ko me nunga balman le. ⁸ Ikialko. Kari ko Namar mu Sabbath ko Kotam.”

Sabbath kam te Jesus kari bo kuting kuera mu nungam

(Mark 3:1-6; Luke 6:6-11)

⁹ Jesus kuwim umu beteram ale nama nunga synagogue ningi kasu naguram. ¹⁰ Se kari bo kuting komasang kuera gugum mu karogo ningi bagaram. Se Pharisee alo lage bo te Jesus den ningi betemonko wore ko loagakasan ale iwita isarman, “Sabbath kam ningi kari kuera ikes ago mu dingumura se dirma mu munan te terong agi awuk?” maman.

¹¹ Se Jesus nunga maonam, “Se nenenga ningi bo ko sipsip bo Sabbath tom te mutim ningi dagulok, mu nina me iluwal patawural se bausok i? Mena, mu nina patawuralko. ¹² Buta se kari saonga mu mel biya, agi sipsip saonga mu mel biya e? Owore te se, munan ningo Sabbath tom te betera mu ningo se diram.”

¹³ Asele nu kari mu maonam, “Kit-ing dingumurko,” mam. Se kari mu kut-ing dingumuram se dirmam, ale kuwim kuwim te ko kuting komasang ningo wore iwita aratam. ¹⁴ Bare Pharisee alo arataman namaman ale lage aguwaya te Jesus momon se kuerukko wore ko den tuatikanan.

Kaem ko Ura Kari atumukiram se Isaiah ko balam

¹⁵ Jesus maingkala sinararam ale sor umu beteram. Kariimet suen biya nu kowom karokasan, se nu kuera ikes ago mu suen la nunga nungurukaso se nungiakasan, ¹⁶ ale nunga man-arukaso, “Nina aninga dugu duap saki alo me nunga maonalko,” makaso. ¹⁷ Nu uwuta bitakaso mu prophet Isaiah nu den balam wore ko nunguning wetang awukaso. Den mu iwita baluwoso:

¹⁸ “Imi mu aninga ura kari ani ko balem wore;

ani ko kuesam ale ko ninguru amilmilasam.

Ani aga Bur nu tuek, se nu ali lilim ko kariimet aninga munan diram mu ko den nunga manukko.

¹⁹ Nu den alis ago me baluk, ale kuring biyala me airukko;

se ko kuring lage biya te kaparuk se me ikimonko.

²⁰ Nu kasimom yerawuruk agi mu, tairuk me kuluku saparukko,

ale tama katirta buluwluk mawuruk agi mu, me iruwu saparukko;

nu ura bitiruk nama munan ningo diram mu ko nunguning ali imi lilim te terong ma saparukko.

²¹ Se ali imi ko kariimet nu ko nongomang ningi nunguning aruk se nu te la ira sanami se lagamonko.”††

Pharisee alo balukasan, Jesus Beelzebul ko sokel te ura beteso makasan

(Mark 3:23-27; Luke 11:17-22; 12:10; 6:43-45)

²² Se nuna kari bo bur memek ago, motam kuring sisira, mu ilak Jesus kote taiman, se nungam se munaka se sor

** 12:7 Hosea 6:6.

†† 12:21 Isaiah 42:1-4.

arikaso. ²³Se kariimet mel umu arigiman ale ninguru nongomang pitigiram, se makasan, “Kakirip ewerta David ko Namar agila pa!” makasan.

²⁴Bare Pharisee alo den umu iki-man ale balukasan, “Imi bur memek nunga supuling Beelzebul ko sokel te bur memek nunga karoso!” makasan.

²⁵Bare Jesus nunga ikia mu arigam ale iwita nunga maonam, “Kingdom suanta ningi kariimet nunumi pagorsan ale koma koma bagasan, mu kingdom mu magoso kueneso. Se wonong bo agi, kawam suanta nunumi nogore batagorsan, mu betela dagulu magoso. ²⁶Uwutatala, Satan ko bur memek nongota nunumi ago betemon ale motam bo barasuk motam bo karuk, mu noko kingdom mu sokel karogo bagaruk i? Mena.

²⁷“Se nina balsan, ani Beelzebul ko sokel te bur memek nunga karosam masan. Se nenenga kari sang mu awiri ko sokel te bur memek mu nunga karosan? Nuna nenenga den sumu kawel agi mu ninga manarmon se ikialko! ²⁸Bare ani Kaem ko Bur ko sokel te bur memek mu nunga karosam, bore te se, iwita ikialko, Kaem ko kingdom mu aita kengete tai aratam.

²⁹“Akingtala ikialko, kari bo awuk ta kari sokel ago mu ko kawam barukuk ningi kasu nagurok ale ko melmasak giokko? Mu me terong. Mu nu girok kari sokel ago mu mayang te talipa bitiruk se bagaruk, se asele nu noko kawam ningi mel suen la giokko.†

³⁰“Awiriya ani agarak koma suanta mena, mu ani agarak dun kopa iluwa ko kari. Se awiriya ani agarak kariimet me nunga ilu biguwuso, mu nu nunga parusuwuso. ³¹Buta se ani ninga manorsam, memek suen biya,

se balu maguwura ko den, mu am siwu ningarukko. Bare Kaem ko Bur balu maguwura mu nu me ta siwu ningarukko, mena. ³²Awiriya Kari ko Namar balu maguwurok, mu ko ikup mu nu am siwu saparukko. Bare awiriya Bur Laili mu ko ura balu maguwurok, mu kumik siwu tuata bo mena, aita se tom udagi te koma suanta.”¶

³³Ale mam, “Tam ningo mu ko nunguning ningo kapos. Se tam memek mu ko nunguning memek kapos. Se tam memek agi ningo mu ko nunguning te la ari ko ikiko. ³⁴Nina mot memek ko gue! Nina kari memek alo! Se awuk ta den ningo bo balalko? Mu awuk, kari gomang tuagu ningi anapeya biyala aniso, mu kuring te arataso. ³⁵Kari ningo mu, mel ningo gomang tuagu ningi biyala aniso mu kuring te taiso arataso. Bare kari memek mu, mel memek gomang tuagu ningi biyala aniso mu kuring te taiso arataso. ³⁶Bare ani ninga manorsam, tom nukum te kariimet suen la munak memek balu lagaman mu ko nunumi duap balmonko. ³⁷Nika den balu lagerem mu te la, ni kari ningo ko ka baluk, agi kari memek ko ka balukko.”

Kausa Jonah kumik te aratam

(Mark 8:12; Luke 24; 11:29-32)

³⁸Se tom mu te law ko kausa kari sang, se Pharisee kari sang ago Jesus manorman, “Kausa kari, ni kausa bo bitar se ana ariginakko!” maman.

³⁹Bare Jesus mam, “Nina tom imi ko kariimet memek, Kaem suanta ilak bagara mena, nina kausa bo ko esesan e? Bare kausa bo me arigalko, mena. Mu nina prophet Jonah kumik te aratam mu la arigalko. ⁴⁰Jonah woremkalal ilagala suan se tirom ilagala suan wal biya tuagu

†12:29 Satan mu kari sokel ago iwita, bare Jesus noko sokel menawurokko tairam: Acts 10:38; 1 John 3:8.

¶12:32 Jesus Bur Laili ko sokel te ura tokaso, bare nuna balukasan, nu Beelzebul ko sokel te ura tokaso, umutang mu Bur Laili balu maguwura ko den.

ningi bagaram, uwutatala Kari ko Namar mu woremkalal ilagala suan se tirom ilagala suan ali ningi bagarukko. ⁴¹ Tom nukum te Nineveh kariimet barasamon ale nina tom imi ko kariimet den te nunga betemonkowo! Mu awuk, nuna Jonah ko den apuram se nuna giris palagaman. Bare Kakirip Jonah kiaram ale kualala biya bagoso mu aitak tairam nengerak bagoso. ⁴² Aking tom nukum te ali sor Sheba ko queen barasuk ale den te nunga bitirukkowo! Mu awuk, nu ali dun sang awar biya, koma south nu te, wore nu Solomon ko ikia sinar arigok ikiokko tairam. Bare Kakirip Solomon kiaram ale kualala biya bagoso mu aitak tairam nengerak bagoso.

⁴³ “Sinar talko. Bur memek kari bo kumik ningi бага arataso, mu nu sor gararayam mu te namoso ale kuwim bo te noman saparukko wore ko loagoso. Bare bo me arigiso mu ⁴⁴ balso, ‘Ani pelerik nama aga agiwim mungkala te bagerem mu te aking bagarikko,’ maso. Ale taiso ale kawam mu ipi ungi nunguru beteman se aniso se arigiso, ⁴⁵ mu nu peleso ale bur memek 7 tala, memek nunguningkiri nu kiaman, mu nunga giso ale nongorak taiso ale kawam digo mu puenesan. Se kari mu ulengkala terong nuam bagakaso, bare aitak mu am memek nunguningkiri bagarukko. Munan uwutata tom imi ko kariimet nungumik te aratukko, mu awuk, nuna kariimet memek.”^{§§}

Jesus ko nuam se ko uriमितक

(Mark 3:31-35; Luke 8:19-21)

⁴⁶ Se tom Jesus kariimet den nungaruwaram mu ko nuam se ko uriमितक taiman, matangi sanami se ilak munakamonko bagakasan. ⁴⁷ Se kari bo Jesus maonam, “Nika niam se ka uriमितक

tak taiman ale matangi ni kerak munakamonko sanami se anisan,” mam.

⁴⁸ Bare Jesus mam, “Awiri aninga ayam?” mam. “Se arika aninga uriमितक a?” mam. ⁴⁹ Ale nu ko olekem alo nunga atumukira se mam, “Aninga ayam se aninga uriमितक alo mu eta ani agarak bagasan imitang,” mam. ⁵⁰ “Kariimet aninga Ait duruk wonong te bagoso mu ko kuring karo tusan, umutang aninga uriमितक, se aga agorasari, se aninga ayam alo,” mam.

Kari bo na muguri ko ningam ningi waram wore ko den pangan

(Mark 4:1-9; Luke 8:4-8)

13 Se worem suanta mu te la Jesus kawam mu beteram ale nama yu Galilee norogen te daigam. ² Bare kariimet suen biya nukote taiman, se nu uwuta ari bita ko mu dal bo te nama aragam ale daigam. Se kariimet yu norogen te sanami muruwuman. ³ Se nu den suen biya mu den pangan te nunga manarukaso, ale mam, “Ningam ura ko kari bo ko ningam te inang muguri warukko namaram. ⁴ Ale ningam ningi na muguri mu warukaso se inang muguri saki ko molak te kapaman se inangnang taiman ale no gilingiman. ⁵ Se na muguri saki mu ali karakarang te kapaman. Se ali mu memek, manga la, se tairate papak maman ale tarigiman. ⁶ Bare ko yager mu kuringita, se worem bausam ale kaiyam se marakaman. ⁷ Se na muguri sang mayang kore karogo mu ningi kapaman ale papak maman, se mayang mu tarigiman ale nunga ereman. ⁸ Bare inang muguri sang mu ali ningo te kapaman, ale aragaman ale nunguning kapaman, ale inang muguri motam motam la warman mu kiaman, ale saki 100, se saki 60, se saki 30 iwita nunguning kapa-

^{§§} **12:45** Jesus kariimet ningi bur memek nunga karokaso, mu kawam digo ungi pituwura iwita. Bare kariimet me giris palagamon mu eng memek biya bagamonko.

man. ⁹Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!”

**Jesus den pangan te
munakakaso ko duap**

(Mark 4:10-12; Luke 8:9-10)

¹⁰Bare ko olekem kote taiman ale is-
arman, “Ni awuk se den pangan te kari-
imet nunga manorsam?” maman.

¹¹Se nu nunga maonam, “Duruk
wonong ko kingdom ko ikia yumura mu
nina ningaram, bare nuna mu mena.

¹²Awiriya ikia mu karogo mu bo bo
karogo taukko, ale ikia mu karogo
terong maukko. Bare awiriya ikia mu
mena, mu noko ikia nuamur karogo
bagoso mu mena namarukko. ¹³Duap
owore te se ani den pangan te nunga
manorsam. ‘Nuna nomotam ago, bare
mel bo te me arigisan; nuna ikia ikimon,
bare ko nunguning ko me sinarsan.’

¹⁴Se borta te prophet Isaiah ko den
balam mu ko nunguning kaparam.
Isaiah iwita balam,

‘Nina den ikia iki lagaral,
bare ko nunguning me ikialko;
nina ariga mu ari lagaral,
bare mel bo me arigal ale ko sinararalko.

¹⁵Mu awuk, kariimet imi nunga
nongomang nutagu kaola biya;
nodogawa den ikiokko mu ikup biya,
ale nomotam kaloman se sisiram.

Uwuta mena le mu, nuna nomotam sor
arigiso, se nodogawa den ikiso,
se nongomang nunga ikia sinarso,
se giris palagasan se ani nunga nungur-
sam le, bare mena.*

¹⁶Bare nina mu ninga nemetam sor
arigiso, se ninga nedegawa den ikiso, se
nina mu ko amilmilaralko. ¹⁷Ani nun-

guningta ninga manorsam, prophet alo,
se kariimet nongomang diram mu suen
biyala mel nina ariwasan ewere arigi-
monko nongomang biya, bare me ari
gilingiman, ale den nina ikiwasan ewere
ikimonko nongomang biya, bare me iki
gilingiman.†

**Jesus na muguri ko den pangan
wore ko duap apuram**

(Mark 4:13-20; Luke 8:11-15)

¹⁸“Buta se nede gurugal ale kari na
muguri ko ningam te waram wore ko
den pangan ko nunguning wetang te ba-
lik se ikialko. ¹⁹Mu iwita: Kariimet king-
dom ko den ikisan, bare ko nunguning
ko me sinarsan mu, den inang muguri

iwita lage te kapaman se Satan taiso
ale tagi batutummu giso wore iwita. ²⁰Se
awiriya na muguri ali karakarang te ka-
paman mu iwita mu, kari den ikiso ale
amilmil te taso. ²¹Bare nu kumik nukuri
yager mena, se tom tukunangta baga,

tom den umu ko kager daong ikup taiso,
mu nu pasak ala den umu buring tuso.

²²Se awiriya den mu na muguri mayang
kore karogo mu ningi kapaman mu iwita
mu, kari den ikiso, bare ali ewere ko
bagara ko ikia moso, ale manga taukko
ko ikia kawel mu tawun biya kote taiso,
se den tam mu ko nunguning ko bagara
aolak ningi me kaposo.‡ ²³Bare awiriya
na muguri ali ningo mu te kapaman mu
iwita mu, kari den ikiso ale gomang
ningi beteso. Se noko bagara aolak mu
te den umu ko nunguning kaposo, ale
inang muguri motam motam la warman
mu kiaso ale ko tom 100 agi, 60 agi, 30
ko iwita nunguning kaposo. Se den pan-
gan umu ko nunguning mu uwutata.”

*13:15 Isaiah 6:9-10.

†13:17 1 Peter 1:10-12 ago arikko.

‡13:22 Kariimet sang manga tamonko ikia biyala nongote aniso: 1 Timothy 6:9-10.

Sum memek ningam ningi tarigiram ko den pangan

²⁴ Jesus den pangan bo tala kariimet nunga maonam, mu iwita: “Duruk wonong ko kingdom mu, kari bo na muguri ningo ko ningam te waram wore iwita.” ²⁵ Bare tirom kariimet suen la ani sapaman mu, kari ilak bitawara mu tairam ale sum memek ko muguri mu na muguri ningo mu ningi waru waru ago namaram, ale namaram. ²⁶ Se udagi te na muguri papak maman tarigiman mu sum memek mu karogotala papak maman ale tarigiman.

²⁷ “Se ningam kotam ko ura kari alo kote taiman ale manorman, ‘Kari Biya,’ maman, ‘ana ko ikisan mu ni na muguri ningo wore la ka ningam ningi warem. Bare sum memek mu aparete taiman?’

²⁸ “Se nu mam, ‘Mu kari ani agarak memek wore munan umu berteram,’ mam.

“Se ko ura kari maman, ‘Awuk, ana namanak sum memek mu barurumu war-nak e?’ maman.

²⁹ “Bare nu mam, ‘Mena. Mu awuk, nina sum memek bila se na muguri ningo karogo bilal bore ko,’ mam. ³⁰ ‘Buta se am awural se suen la aragamon se nunguning gia ko tom te asele tutenakko. Tom umu te ani inang nunguning bolala awura ko kari iwita nunga manikko: Nina giral sum memek mu bilal ale tama te kaiya ko sikipi bolala awural se anirukko. Bare inang nunguning mu asele gial ale aninga inang ko kawam ningi tugumalko.”

Tam mustard ko den pangan

(*Mark 4:30-32; Luke 13:18-19*)

³¹ Jesus den pangan bo tala nunga maonam, ale mam, “Duruk wonong ko kingdom mu kari bo tam mustard ko

muguri bo tam ale ko ningam ningi aguam wore turan. ³² Mustard muguri mu mel muguri suen la nunga ningi kituwura gotek nunguningkiri. Bare tom aragoso tarigiso mu ningam ko inang mel nunga kia sapos, ale tam iwita sanamoso, se inangnang binga taisan ale ko kower te singir kalosan.”

Yeast ko den pangan

(*Luke 13:20-21*)

³³ Ale aking den pangan bo tala nunga maonam, “Duruk wonong ko kingdom mu imet bo yeast tam ale plaua bag 3 karogo gurugam se plaua lagaram aromemek aram wore iwita.”

³⁴ Jesus mel imi suen la den pangan te la kariimet nunga manarukaso. Nu den bo diram la wetang te me nunga manarukaso, am den pangan te la den balukaso. ³⁵ Munan umu te prophet ko den balam mu ko nunguning kaparam: “Ani den pangan te munakarikko; ani ikia saki, tom ali te aratam te la yumura la aniram, mu ko balikko.”^f

Jesus sum memek ko den pangan wore ko duap balam

³⁶ Asele nu kariimet lilim biya nunga awu berteram ale kawam ningi kasu naguram. Se ko olekem alo kote taiman ale manorman, “Ni den pangan bo sum diwang ko balem wore ko nunguning balu se ana ikinakko,” maman.

³⁷ Se nu mam, “Kari na muguri ningo waram mu Kari ko Namar. ³⁸ Se ningam mu ali lilim la imitang. Se na inang ningo mu kingdom ko kariimet, se sum memek mu Satan ko kariimet memek alo. ³⁹ Se kari diwang sum memek mu ko muguri waram mu Satan. Se inang gia ko tom mu tom nukum te ko baluwoso. Se inang gia ko ura kari mu engel alo.

^f13:35 Psalm 78:2.

⁴⁰“Ale sum memek gisan ale tama ningi warsan se kani namasan, uwu-tatala tom nukum te kariimet memek mu memek tamonko. ⁴¹Kari ko Namar mu ko engel alo nunga awurok se namamon ale noko kingdom ningi anapeya memek tagiwoso, se kariimet memek munan kulukursan, mu suen la nunga sugu barurumumonko. ⁴²Ale tama kowar tamatama mu ningi nunga warmon se nogore maraka se nia kika se bagamonko. ⁴³Se kariimet ningo diram mu nunga Nonet ko kingdom ningi worem iwita nikinang kapa se ilak bagamonko. Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko![§]

Kari mel ningo arigam ale giam ko den pangan ilagala

⁴⁴“Duruk wonong ko kingdom mu mel yawarakala nunguningkiri bo ali bilik bo ningi kaluwu beteman se aniram wore iwita. Se kari bo arigam ale amilmil te aking kaluwu beteram, ale namaram ko melmasak suen la dia saparam, ale ko manga tam ale ali umu dia tam.”**

⁴⁵“Se aking duruk wonong ko kingdom mu diara guruga kari bo nu kulolo yawara yawara ko loagakaso wore turan. ⁴⁶Se nu kulolo bo am yawarakala nunguningkiri mu arigam, ale namaram ko melmasak suen la diaram, ko manga tam, ale kulolo umu dia tam.

Wal ko pote ko den pangan

⁴⁷“Se akingtala duruk wonong ko kingdom mu wal ko pote gagi ningi sapaman ale wal duap duap te iluman wore iwita. ⁴⁸Se wal ningi nama suen kelagaman mu, wal tata kari pote wal ago tagiman karogo saun te arataman.

Asele dagiman ale wal tutia gilingikasan. Se wal ningo mu korokem tugukasan, bare wal memek mu waru sapakasan. ⁴⁹Munan imi tom nukum te uwutata aratukko. Engel alo taimon ale kariimet ningo diram mu tutia awu se, memek mu nunga gimon ale ⁵⁰tama kowar tamatama mu ningi nunga warmon se nogore maraka se nia kika se bagamonko.”

⁵¹Se Jesus ko olekem alo nunga isuam, “Nina den pangan ani balukasan ko duap suen la ikiman ale ko sinarman e?” Se nuna aing maman.

⁵²Se nu den pangan bo tala nunga maonam, “Buta se den laun ko kausa kari mu duruk wonong ko kingdom ko ninguru kiti guruguman se ko ikiam, mu nu kawam ko kotam iwita, se ko kawam ningi mel ningo ningo iru mu ta, se laun mu ta, gi karogo aratu wetang awuso.”††

Nazareth alo Jesus nubiring tuman

(Mark 6:1-6; Luke 4:16-30)

⁵³Se Jesus den pangan suen la imi balu kutuwuram mu sor umu beteram.

⁵⁴Tai ko wonong duap te aratam mu synagogue ningi kausa ura duap beteram. Se kariimet nongomang motam ninguru pitigiram se balukasan, “Kari ewere ikia sinar se sokel duap bo ewere aparete tam?” makasan. ⁵⁵“Bare ewere carpenter ko namar wore ye? Se ko nuam nup Maria, se ko uriamitak James, Joseph, Simon, se Judas alo wore ye? ⁵⁶Se ko korasari suen la ana nangarak imi te bagasan! Kari ewere aparete mel duap duap ewere giam?” makasan.

⁵⁷Ale ko nongomang magakaso.

Bare Jesus nunga maonam, “Prophet mu nup ago, bare kota ko wonong te

§13:43 Tom nukum: Matthew 24:31; 2 Thessalonians 1:5-10; Jude 1:14-15; Daniel 12:2-3.

**13:44 Jesus kowom kaora ko munan: Luke 14:33; Philippians 3:7-8.

††13:52 Kausa ningo mu Kaem ko den ningi aniso: 1 Corinthians 10:11; 2 Timothy 3:15-17.

se ko gue suan ningi mu mel yam ko betesan!"

⁵⁸Se nu miracle suen biya umu te me beteram, mu awuk, nuna ko ko nongo-mang ningi me nunguning aram.

**Anuwa marak kari
John dogotak batagorman**

(Mark 6:14-29; Luke 3:19-20; 9:7-9)

14 Ale tom mu te Herod[‡] Galilee koma umu bitaruwakaso ale nu Jesus ko den ikiam. ²Nu ko ura kari iwita nunga maonam, "Imi mu Anuwa marak kari John kueram bare aking barasam agila pa! Buta se nu miracle bitirukko sokel ago se te beteso," mam.

³Herod balam uwuta, Anuwa marak kari John te moram se kueram ko dugu duap mu iwita. Tom umu te mu Herod ko uria Philip ko nuwus Herodias kumik te, Herod balam se John talipara kawam ningi beteman. ⁴Mu awuk, John Herod iwita manarukaso, "Munan te aniso mu ni imet sumu taem mu me terong!" makaso. ⁵Se borta ko Herod John moruk se kuerukko, bare nu Juda alo nunga nguankakaso, mu awuk, nuna John mu prophet iwita arikasan.

⁶Se Herod ko bilangara tom ko amilmil te se, Herodias ko nanawus daup nomotam gurugukaso ale iru sisikakaso. Se Herod gomang motam ninguru amilmilaram, ⁷se maonam, "Ani balsam mu balsam," mam, "ni aitakta mel bo ko kuar ale balu mu ani am kisekko," mam. ⁸Bare nuam maonam iwita nu mam, "Anuwa marak kari John ko supuling tawir awote bitar ale karogo tai aisuko!" mam. ⁹Se king den mu ikiam ale gomang motam kaparam. Bare nu awuk bitirukko? Nu mungkala ko bala mu balam, ale betela kariimet nunga auram se taiman mu nunga negeram, ale mam, "Mel ko balso

uwutata beteralako," mam. ¹⁰Se talipara kawam ningi John ko dogotak batagorman. ¹¹Ale ko supuling tawir te giman karogo tai imet itiwik umu tuman, se nu karogo nama ko nuam tuam.

¹²Se John ko olekem alo taiman ale ko kumik guang giman karogo nama mutim tuguman. Ale namaman Jesus manorman.

Jesus 5000 na nungaram

(Mark 6:32-34; Luke
9:10-17; John 6:1-13)

¹³Se Jesus John kueram mu ko den ikiam, mu nu kuwim umu beteram, ale dal tam sor ipi bo kariimet mena mu te kota namaram. Bare kariimet ko ikiman, ale nusuwik te nunga wonong bita bita sor te namaram mu te nama arataman. ¹⁴Se Jesus dal te nama saun te aratam mu kariimet suen biya bolala awuman bagakasan se nungarkam, ale nunga gomang batagam, se saki kuera ikes ago mu nunga nungurukaso.

¹⁵Se sor baingam se ko olekem kote taiman ale maman, "Sor imi batoga te biya, se sor tirom batagoso. Se ni kariimet imi nunga manaru se wonong wonong namamon ale nongota nunga na diamonko," maman.

¹⁶Bare Jesus mam, "Nuna anape ko namamonko? Mu nina na nungaral se namonko," mam.

¹⁷Bare nuna balman, "Ana bread 5 pela se wal ilagala karogo diram bagasan," maman.

¹⁸Se nu balam, "Gial ago aningate tairalko," mam. ¹⁹Ale nu kariimet nunga maonam se dagi muruwuman. Se nu bread 5 pela se wal ilagala mu giam, ale motam taiti ningi loaga se Kaem aru maonam. Asele nu bread pakakumuram se kapaman se ko olekem alo nungaru gurugam. Se nuna giman ale

[‡]14:1 Herod imi mu Herod Antipas. Nu mu Herod Biya wore ko namar bo.

kariimet nungaru gurugu karogo nama-man. ²⁰Se kariimet na mu naman ale nungumik karogo terong ma saparam. Se olekem alo na nukum wogaram mu giman ale korokem 12 ningi tuguman se kuring aratu namaram. ²¹Se kari na naman umu nunga tom 5000 iwita. Se imet kuriang mu karogotala, bare me nunga kauman.

Jesus yu awote aolak iluwam

(Mark 6:45-52; John 6:15-21)

²²Se kam me maiyam mu Jesus ko olekem nunga maonam se dal aragaman, nu beteman ale giriman yu komasang te namakasan. Se nu kariimet nunga maonam se nunga wonong wonong parasa namaman. ²³Nu kariimet nunga parusuwuram mu nu kota duruk bo te guranek bitirukko nama tarigiram.

Ale kota bagaram la sor awuru iluwam, ²⁴se dal mu mungkala gagi batoga te kasu kaparam, ale marir barasam se gagi koma ko taikaso wore itam bilam ale namawakaso. ²⁵Se ukira karogo mu Jesus yu guang awote aolak iluwam ale nongote namakaso. ²⁶Se olekem alo nu yu guang awote aolak iluwam taiwakaso se arigiman ale ninguru nguankakasan, ale “Imi wit mairap bo!” makasan. Ale ninguru tala niakasan.

²⁷Bare Jesus pasak ala nunga maonam, “Nengemang kua kaparukko! Imi anigita! Me nguangeralko!” mam.

²⁸Se Peter mam, “Kari Biya, nigita agi mu, balu se ani yu awote aolak iluwek ale kete tairikko,” mam.

²⁹Se Jesus balam, “Tairko!” mam.

Se Peter dal beteram ale yu guang awote aolak iluwam ale Jesus kote namakaso. ³⁰Bare nu marir daula biya mu arigam ale nguangaram, ale yu barukam ningi kapa se airam, “Kari Biya, aninga sangaruko!” mam.

³¹Se tairatela Jesus kuting garukam ale Peter iluwam ale maonam, “Ni gemang ningi nunguning aora mena. Ni anape ko gemang nama tai lagoso ya?” mam.

³²Asele nuna weti dal ningi aragaman se marir daula kueram kaparam. ³³Se olekem dal awote bagaman mu nuna noko nup patawukasan ale balukasan, “Nunguningta! Ni Kaem ko Namar!” makasan.

Jesus Gennesaret kariimet kuera ikes karogo mu suen biya nunga nungam

(Mark 6:53-56)

³⁴Nuna komasang ko kasu kapaman ale Gennesaret sor te arataman. ³⁵Se sor mu ko kariimet mu Jesus ko ari iki-man mu nuna den beteman se sor pingi pingi mu te geraga saparam. Se kariimet nunga saki alo kuera ikes karogo mu arungak Jesus kote taikasan, ³⁶ale nu isarukasan, aing mauk se kariimet kuera ikes karogo mu noko guang norogen la kau tamonko makasan. Se suen la ko guang norogen kau tokasan mu nungiakasan.

Pharisee alo nuguting anuwa ko munan ko Jesus ilak den tagikasan

(Mark 7:1-13)

15 Pharisee sang se law ko kausa kari sang Jerusalem beteman ale Jesus kote taiman ale isarman, ²“Awuk se nika olekem alo anananga tiwun tal-eng nunga munan girakala bitakasan wore kulukursan? Nuna nuguting me anusan ale asele na nasan, mena,” mamam.

³Se Jesus nunga maonam, “Se nina awuk se nengeta ninga munan ko la negesan, ale Kaem ko munan den mu am kulukursan?” mam. ⁴“Kaem iwita balam, ‘Ni ka niam niet nuguring karo tui se nobowa ningi la bagerko,’ mam, ale ‘Awiriya ko nuet nuam bita

maguwura ko den balso, mu moral se kuerukko,' mam. ⁵Bare nina balsan: Kari bo ko nuet nuam nunga manarso, 'Aninga saonga anapeya nina talko mu ani maingkala Kaem tuekko balem bore te se, ani me ninga sangikko,' maso, ⁶mu nina balsan, 'Mu terong, ni ka niam niet uwuta nunga betesam mu terong,' ma balsan. Ale munan umu te nina nengeta ninga munan ko negesan, ale Kaem ko den mel yam ko betesan. ⁷Nina sumu kawel kari alo! Prophet Isaiah mu Kaem kuring tam ale diram tala ninga balukaso:

⁸'Kariimet imi nuguring guang te nup biya aisisan, bare nongomang motam mu ani ago ko mena.

⁹Nuna aninga aip patawura mu betera diwang betesan, se mu me nunga sangukko;

nuna kari ko ikia se munan wore la kariimet nunga kasursan."[¶]

**Munan kariimet beteso ale
Kaem koma te karur naguso**

(Mark 7:14-23)

¹⁰Se Jesus kariimet suen la nunga auran se nukote tai biguwuman, se nunga maonam, "Den imi ikial ale ko nunguning ko ninguru sinararalko. ¹¹Mel kari kuring te no lakuso mu Kaem koma te nu me karur tuso. Bare anapeya kuring te arataso mu nu karur tuso," mam.

¹²Se ko olekem alo kote taiman ale manorman, "Ni den balem mu Pharisee alo ninguru nunga moram mu ni ko ikisan e?" maman.

¹³Se nu mam, "Tam bisek aninga Ait duruk wonong te bagoso mu me aguwam, mu duap yager karogo baruku sapamonko. ¹⁴Owore te se, me nunga ikia talko! Nuna nongota nomotam

posara wore turan, se kari motam posara mu awuk ta bo motam sisira tala mu kiti gurugok ale lage kausokko? Mu me terong, mu nuna wetu la mutim ningi dagulamonko."

¹⁵Se Peter Jesus maonam, "Den pangan balem mu ko nunguning balu se ana ikinakko," mam.

¹⁶Se Jesus mam, "Nina awuk se ninga ikia ikup biya? ¹⁷Nina me ikisan e? Anapeya kari naso mu ko tuagu ningi kaposo ale iwi kusat ko namoso. ¹⁸Bare anapeya kari kuring te arataso mu ko gomang motam ningi wore arataso, se mel borta kari memek ningi beteso ale karur tuso. ¹⁹Mu awuk, ikia memek duap duap mu kari gomang motam ningi wore arataso: kari mora se kuera, imet kari numi ago diram bagara mena, saman katagot ko munan, tere daong munan, bala duap duap kawel bala, se sikina nunga balu maguwura ko munan. ²⁰Munan duap duap imitang kari memek te beteso se karur pagoso. Bare nagiting me anuwa ale na nana, mu kari memek te me beteso ale karur tuso, mena."

**Canaan imet bo Jesus ko
gomang ningi nunguning aram**

(Mark 7:24-30)

²¹Asele Jesus wonong umu beteram ale Tyre se Sidon sor koma namara mu te namaram. ²²Se Canaan imet bo sor mu te bagakaso mu kote tairam ale nia wosenga se makaso, "O Kari Biya, David ko Namar, ago ko gemang batagukko! Aninga nanawus bur memek bo kumik ningi se ko bagara memek biya bagoso."

²³Bare Jesus den bo me balukaso. Se noko olekem alo kote taiman ale manaru diruwuman, "Imet ewere ai nia nia ana nagowom karo lagoso ewere karo se namarukko," makasan.

[¶]15:9 Isaiah 29:13.

²⁴ Se Jesus mam, “Ani Israel kariimet, sipsip iwita maga yumu namaman, wore nunga diram tairem,” mam.

²⁵ Se imet mu tairam ale koma te bugura kulukam, ale mam, “Kari Biya, ni aninga sangaruko!” mam.

²⁶ Se Jesus balam, “Kuriang nunga na mu gia ale kausik nungara mu me terong,”^{§§} mam.

²⁷ Se imet mu aking balam, “Kari Biya, ni nunguningta balsam, bare kausik mu nunga nokotam nunga na bune tutuk aliti kaposu mu am no gilingisan tala,” mam.

²⁸ Asele Jesus ko den koma mam, “O imet, nika gemang ningi nunguning sokel ago,” mam. “Buta se mel ni ko balem mu ko balem uwutata aratukko,” mam. Se tom umu te la imet mu ko nanawus kumik terong mam.

Jesus kariimet kuera ikes karogo mu suen biya nunga nungam

(Mark 7:31-37)

²⁹ Jesus sor mu beteram ale yu Galilee luan kaoram ale nama duruk motongar bo te tarigi daigam. ³⁰ Se kariimet suen biya kote taiman, nunga nusuwik memek, nomotam sisira, nungumik nuguting kuera, nuguring sisira, se kuera duap duap karogo mu nongorak taikasan, ale Jesus koma dugu te nunga awukasan, se nu nunga nungurukaso. ³¹ Se kariimet nuguring sisira mu munakakasan, nusuwik memek tilital mu aolak ilukasan, nomotam mena mu sor arikasan. Se kariimet mel mu arikasan ale ninguru nongomang pitigakaso. Se Israel ko Kaem nup patawukasan.

Jesus 4000 na nungaram

(Mark 8:1-10)

³² Jesus ko olekem nunga auram se kote taiman se nunga maonam, “Ani kariimet ewere nunga aeman batagoso. Nuna ani agarak worem ilagala suan bagaman ale aitak na inang ito namonko mu mena. Se aninga angamang mu nunga bitirik se ipi namawa lage luan te nomotam bingok se dagulam-onko me aniso,” mam.

³³ Se ko olekem alo maman, “Ana sor batoga te biya iwita mu te inang terong la ariginak se kariimet biya iwita mu suen la namonko?” maman.

³⁴ Se Jesus nunga isuam, “Nina bread awila karogo bagasan?” mam. Se nuna balman, “Ana bread 7 pela se wal gotek-tek suen mena,” maman.

³⁵ Se nu kariimet nunga maonam se dagiman. ³⁶ Asele nu bread 7 pela wal karogo giam ale Kaem Biya amilmil tuam, ale pakokaram se kaparam, ko olekem alo nungaram, se nuna kariimet nungaru guruguman. ³⁷ Se nuna suen la na naman nungumik karogo terong ma sapaman. Asele olekem alo na nukum wogaram mu bolala awuman ale korokem 7 tuguman se kuring aratu namaram. ³⁸ Se kari na naman mu ko tom mu 4000, se imet kuriang mu karogo me nunga kauman. ³⁹ Asele Jesus kariimet nunga maonam se pila pila namakasan, se nu dal te aragam, ale Magadan koma mu te namaram.

Pharisee se Sadducee kari Jesus kausa bo bitiruk se arigimonko manorman

(Mark 8:11-13; Luke 12:54-56)

16 Pharisee se Sadducee alo Jesus ira arigimonko kote taiman ale

^{§§} **15:26** Kuriang te balam mu Juda kariimet, se kausik te balam mu sor saki ko kariimet.

manorman, “Ni duruk wonong ko kausa bo bitar se ana ariginakko,” maman.

²Bare nu nunga maonam, “Baingoso se taiti nuwi dirimaso mu nina balsan, ‘Tuwik mena, tom ningo kowo,’ masan. ³Ale aking tumong biyala nina barasasan ale taiti nuwi diriyam bare tiromorom karogo arigisan, mu nina balsan, ‘Mu tuwik marir daula karogo tairukkowo,’ ma balsan. Nina taiti gomang te aguwaya arigisan mu ko balalko mu nina ko ikisan. Bare aitik tom imi te ko kausa duap duap arataso mu ko ko duap balalko me terong. ⁴Nina tom imi ko kariimet, nina kariimet memek, nina Kaem suanta la bowa ningi bagara me ikisan, nina miracle bo arigalko loagasan bare nina bo me ta arigalko, mena, bare prophet Jonah ko suanta mu la ko ikialko!” Jesus uwuta balu se nunga beteram ale namaram.

**Jesus olekem alo Pharisee
se Sadducee nunga yeast
ko sinar tamonko balam**

(Mark 8:14-21)

⁵Nuna yu komasang ko kasu kapaman ale asele olekem alo ikiman mu nuna bread gimonko nungamili saparam. ⁶Se Jesus nunga maonam, “Pharisee se Sadducee alo nunga yeast ko sinar talko,” mam.

⁷Se olekem alo nongota den mu ko balu guruguman ale maman, “Ana bread me giman wore te se nu uwutata balam agila pa?” makasan.

⁸Se nuna uwuta nunumi manaruwakasan mu Jesus maingkala ko ikiam, ale ko iwita nunga maonam, “Nenenga nengemang ningi nunguning ko sokel aliti biya, nina anape ko bread me giman mu ko den tagi gurungumu lagasan? ⁹Nina me sinarsan e? Bread 5 pela se kari 5000 naman se na nukum

wogaram se korokem 12 ningi tuguman mu ko ningamin me taiso e? ¹⁰Agi bread 7 pela se kari 4000 naman se ko na nukum wogaram se korokem 7 ningi tuguman mu ko ningamin me ares maso e? ¹¹Nina awuk se ninga ikia me sinarso? Awuk, ani bread ko nengerak balem e? Ani nina Pharisee se Sadducee alo nunga yeast ko sinar talko balem!” mam.

¹²Asele nuna nungamin ares mam se ko ikiman, mu nu yeast bread ningi mu ko sinar tamonko me balukaso, bare Pharisee se Sadducee alo nunga den ko sinar tamonko balukaso.*

**Peter wetang te balam
Jesus mu Kristus mam**

(Mark 8:27-30; Luke 9:18-21)

¹³Se tom Jesus koma Caesarea Philippi mu te tai aratam mu nu ko olekem alo nunga isuam, “Kariimet pa Kari ko Namar mu awiri ko iwita balsan?” mam.

¹⁴Se nuna balman, “Saki Anuwa marak kari John ma balsan, se saki Elijah masan, se saki Jeremiah agi prophet saki te ko iwita balsan.”

¹⁵Se Jesus nunga isuam, “Bare nina nengeta mu ani awiri ko iwita aga balsan?”

¹⁶Se Simon-Peter mam, “Ni mu ni Kristus, ni Kaem marak pempem bagoso wore ko Namar,” mam.

¹⁷Se Jesus koma ko maonam, “Amilmil yawara kerak pempem anirukko, Simon, Jonah ko namar,” mam, “mu awuk, ali kari bo ikia imi me kisam, mena, mu aninga Ait duruk wonong te bagoso wore ikia imi kisam. ¹⁸Se ani ka manorsam, ni mu Peter, manga ani te aga sios kalikko wore, se Satan ko sokel sios umu menawurokko me terong. ¹⁹Ani duruk wonong ko

*16:12 Pharisee nunga kawel kilek: Luke 12:1; Matthew 23:1-33.

kingdom ko key kisekko; ni anapeya ali imi te bagur, mu duruk wonong te agotala bagumonko, se ni anapeya ali imi te kagaru, mu duruk wonong te agotala kagarmonko.”[†] ²⁰Nu uwuta balam, ale asele sokel ago ko olekem alo nunga maonam, “Nina ani Kristus mu kariimet bo me ta maonalko,” mam.

**Jesus kueruk ale aking
barasukko den balam**

(Mark 8:31-33; Luke 9:22-23)

²¹Se tom mu te mu Jesus duap beteram ale nu Jerusalem namaruk se kari supuling alo se priest bibiya se law ko kausa kari alo nuguting te ikup yaman giokko; se momon se kueruk se mutim tugumon, bare day tom 3 mu te aking barasukko mu nunga manarukaso.

²²Se Peter Jesus tam ilak due ko namaram ale ining tuikaso. “Kari Biya, mena! Kilek bo suwuta ni kimik te me ta aratukko!” mam.

²³Se Jesus punga geragam ale Peter maonam, “Satan, ni tagi to ale namarko,” mam. “Ni aninga lage siruwusam. Nika ikia balsam sumu mu Kaem ko ikia te mena, mu kari ko ikia te aninga manorsam.”

Jesus kowom kaora ko den balam

(Mark 8:34—9:1; Luke 9:24-27)

²⁴Asele Jesus ko olekem alo aking nunga maonam, “Awiriya ani agowom karukko mu nu kota numi karogo kaparuk, ale kota ko tam kangono giok ale ani agowom karukko. ²⁵Mu awuk, awiriya kota ko daiga bagara ningo ko ikia bita lagoso, mu ko ningo bo me arigok, maga namarukko. Bare awiriya ani ago ko kota ko ningo buring tuso, mu

bagara aolak ningo mu arigokko. ²⁶Kari bo ali imi ko mel ningo suen biya giok, bare marak ningo ko lage me arigok, mu ko ningo apoko? Ko mel suen biya mu awuk ta nu sangukko? Mena. ²⁷Mu awuk, Kari ko Namar mu ko Nuet ko nikinang biya mu ningi ko engel alo arungu tairuk ale kariimet suan suan nunga bagara aolak te nunga tuteruk ale ko koma nungarukko.”[‡]

²⁸“Se ani nunguningta ninga manorsam, saki imi te aitak sanamiwasan mu saki me kuemon bagamon se Kari ko Namar king iwita tairuk se arigimonko.”

Jesus ko kumik lilim la nikim pagam

(Mark 9:2-13; Luke 9:28-36)

17 Se tom 6 namaram mu te Jesus Peter, se John ko uria James ilak, nunga giam ale duruk bo kalel biya wore te nongota arungak nama tarigiram. ²Se umu te nu nongoma te ko kumik ariga geragam, se ko koma motam worem iwita kanikaso se ko guang mel mu sirarma saparam ale nikinang kapakaso. ³Se me kam la, nuna nongoma te mu Moses se Elijah ilak taiman ale Jesus ilak munakawakasan se nungarkaman.

⁴Se Peter Jesus maonam, “Kari Biya, ana imi te yawarakala bagasan. Se ni balu mu, ani kawam sasal ilagala suan imi te kalikko, bo nika, bo Moses ko, se bo Elijah ko,” mam.

⁵Se nu uwuta baluwaram mu taiti nuwi bo nikinang kapawara mu tairam nunga iramuram. Se taiti nuwi mu ningi kuring bo iwita balam, “Imi mu aninga Namar, ani ninguru ko kuesam, ale ko ninguru amilmilasam. Nina ko kuring ikiialko!” mam.[¶]

[†]16:19 Jesus ko kariimet sokel nungaram: Matthew 18:19-20; John 20:23.

[‡]16:27 Jesus anananga bagara aolak te nanga tuterukko: Romans 2:6; 1 John 2:28; Rev 22:12.

[¶]17:5 Jesus mu Kaem ko Namar, se Prophet tala, Moses nu tairukko giram balam: Acts 3:22; Deuteronomy 18:15.

⁶Tom olekem alo den mu ikiman mu ninguru nguangaman, ale nongoma kaparam se ali te dagulaman. ⁷Bare Jesus tairam nunga kau kau tam ale “Barasalko,” mam. “Nina me nguangaralko,” mam. ⁸Se nomotam patawuman ale loagaman bare kakirip bo me arigiman, Jesus la ari gilingiman.

⁹Se nuna duruk luan la kapa se mu Jesus nunga kiti gurugam ale mam, “Nina mel arigiman mu bo ta me maonal se ikiokko, eng am nama Kari ko Namar kuera mutim ningi barasuk mu asele nina mel arigiman mu ko balu gurugalko,” mam.

¹⁰Se olekem alo nu isarman, “Awuk se law ko kausa kari alo balsan mu Elijah girok tairukko masan?”[§]

¹¹Se Jesus nunga maonam, “Elijah nu girok tairuk mel suen biya kuwim kuwim te nungokko den mu nunguning. ¹²Bare ani ninga manorsam, Elijah maingkala tairam, bare nuna me ari ko ikikasan, ale am ngual kasik kiwem duap duap kumik te beteman. Se munan koma suanta tala te Kari ko Namar nuguting te memek taukko.” ¹³Asele olekem alo Jesus balukaso mu ko sinarman, mu nu Anuwa marak kari John ko balukaso maman.

**Jesus kuriang bo bur memek
karogo wore nungam**

(Mark 9:14-29; Luke 9:37-42)

¹⁴Se tom nuna tai kariimet biguwura biya mu ningi kapaman mu kari bo tairam ale Jesus koma te bugura kulukam, ¹⁵ale balam, “Kari Biya, ni aninga namar ko neman batagukko. Tom suen biya nu ngualoso ale ali awote

daguloso ale barowara karu karu maso. Se tom saki mu tama ningi se yu ningi daguloso. ¹⁶Se ani ilak nika olekem alo nongote namerem, bare nuna nungurmonko me terong.”

¹⁷Se Jesus mam, “O nina tom imi ko kariimet gue, nengemang ningi nunguning mena, se nengemang aora biya! Ani tom awila nina nengerak bagerem ale tom awila nego ko sanamerem bare nina am aora biya suwuta ya? Ario, kuriang nung mu ilak aningate tairalko.” ¹⁸Se ilak taiman se Jesus bur memek kumik ningi mu guguna tuam se aratam, se kuriang umu tom umu nungeram.

¹⁹Se udagi, olekem alo Jesus kote taiman ale ekes te maman, “Awuk se ana bur memek owore karonakko me terong?” maman.

²⁰Se nu nunga maonam, “Mu duap nengenga nengemang ningi nunguning ko sokel mu am aliti biya. Bare ani nunguningta ninga manorsam, nenenga nengemang ningi nunguning mu tam mustard ko muguri iwita ta agi wore, nina duruk imi maonal, ‘Bares owola kasu namarko,’ mal, mu nu am namarukko. Se nina mel bo me beteralako koma iwita mena.” ²¹**

**Jesus kueruk ale barasukko
den akingtala balam**

(Mark 9:30-32; Luke 9:43-45)

²²Tom nuna tai Galilee biguwuman mu nu nunga maonam, “Nuna Kari ko Namar mu memek nuguting te betemonko. ²³Se momon se kuerukko. Bare day 3 mu te aking marak barasukko.” Se ko olekem alo den mu ikiman ale ninguru nongomang batagakaso.

[§]**17:10** Prophet Malachi nu Elijah aking tairukko ko den sang balam: Malachi 4:5-6.

^{**}**17:21** Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Lage bo ta bur memek iwita mu te kaora ko mu mena, bare guranek te se na inang ko nigiring kaola te mu asele.”

**Jesus mu Kaem ko Namar,
bare temple ko takis diaram**

²⁴Se Jesus ko olekem alo nongorak tai Capernaum arataman mu temple ko takis tata kari Peter kote taiman ale isarman, “Nenenga kari biya temple ko takis me beteso agila?” maman.

²⁵Se Peter mam, “Se, nu beteso pa!” mam.

Se tom Peter kawam ningi kasu naguram, mu kakirip giram munakaram mu Jesus. Nu mam, “Simon, ni awuk ikisam? Ali ko king alo mu nongota nunga kuriang nongote takis tasan agi, kariimet saki alo nongote takis tasan e?” mam.

²⁶Se Peter balam, “Mena. Mu kariimet saki la nongote takis tasan,” mam.

Se Jesus balam, “Butata se king nunga kuriang alo takis me diasan,” mam.^{††}

²⁷“Bare ana temple takis me dianak mu nongomang ikuwurok bore ko se, ni yu ningi namar ale aul sapar ale wal girem tagirem mu, kuring pagaru, ale manga bo kuring ningi bagaruk se arik umutang to ale karogo nama nungaruko. Mu aninga takis manga se nika takis manga.”

**Awiri kingdom ningi
nup biya bagoso?**

(Mark 9:33-37,42; Luke 9:46-48; 17:1-2)

18 Tom mu te olekem alo Jesus kote taiman ale isarman, “Duruk wonong ko kingdom ningi mu awiri nup biya bagoso ya?”

²Se Jesus kuriang gotek bo aulam se tai nongorak sanamaram, ³se balam, “Ani nunguningta ninga manorsam, nina kuriang gotektek iwita ninimi me beteral, mu nina duruk wonong ko kingdom ningi me kasu nagurallo. ⁴Bore te se awiriya kota numi karogo

kaposo ale kuriang gotek imi tuar numi beteso, mu nu duruk wonong ko kingdom ningi mu nup biya bagarukko. ⁵Se awiriya aninga aip te kuriang gotek bo es imi iwita amilmil te aru taso, mu ani agotala amilmil te aga aru taso.

**Kilek memek mu kariimet
nunga nongomang ningi
nunguning maguwuso**

(Mark 9:43-47; Luke 17:1-2)

⁶“Bare awiriya kuriang gotektek ani ago ko nongomang ningi nunguning mu ningi bo memek te saparuk se dagulok, mu kari umu mayang dogotak tugumon ale manga ikup biya wore ago kalomon ale gagi ningi sapamon se nukum te du biya kaparukko. ⁷O kawel o, ali imi ko kariimet anapeya mel ninga tagirok se memek ningi kaparalko mu suen biya. Mel memek mu taimonko se taisan, bare awiriya memek mu kumik ningi arataso mu sinar taukko! ⁸Se nika deleng agi ka kiting memek te ka bitiruk mu, bataguru saparko. Kiting suanta agi deleng suanta ago marak pempem te bagara ko wonong arik mu terong, bare siwik se kiting ilagala terong la karogo ago tama pempem la kaniwoso mu ningi ka sapamon, mu me terong nunguningkiri. ⁹Se aking ka motam memek te ka saparuk se dagul mu, galuwu saparko. Motam suanta ago marak pempem te bagara ko wonong arik mu terong, bare motam ilagala terong la karogo tama pempem la kaniwoso mu ningi ka sapamonko, mu me terong nunguningkiri.

Sipsip yumuram ko den pangan

(Luke 15:5-6)

¹⁰“Nina sinar talko! Nina kuriang gotektek imi nunga ningi bo mel yam ko iwita me nungarki pateralko. Ani

^{††}**17:26** Jesus mu King, se Kaem ko Namar. Se nu takis diarukko iwita mena. Takis diara ko munan: Romans 14:19,21.

ninga manorsam, nononga engel duruk wonong te mu Ait koma motam pempem la ari gilingisan. ¹¹ ‡

¹² “Nina awuk ikisan? Kari bo ko sip-sip 100 se bo aolak ilu nama yumu namaram, mu nu 99 mu duruk luan te nunga awu bitiruk ale me namaruk bo yumuram mu ko loagaruk i? ¹³ Ale arigok agi mu, ani nunguningta ninga manorsam, noko amilmil sipsip yumuram se arigam mu ko mu, sipsip 99 bagasan mu nunga mu kiaram. ¹⁴ Uwu-tatala, nenenga Nenet duruk wonong te bagoso mu ko gomang motam mu kuriang gotektek bo iwita mu me ta yumu namarukko kueso.”

**Ka bo kimik te memek betera
se aking ilak nengemang
motam nunga ko munan**

¹⁵ “Nika launuria bo nika te memek bitiruk, mu ni kote namar ale nengeta ilagala asele ko memek kasuruko. Se nu nika den ikiok, mu nina launuria ningo ko aking bagaralko. ¹⁶ Bare ka den me ikiok, mu kari suanta agi ilagala iwita nunga gi arungak kote namarko, se nu den aguwaya baluk, mu nina suen la ikialko.” ¹⁷ Bare nu nononga den mu karogo me ikiok agi mu, namaral Kaem ko kariimet biguwura motam te balal se ikimon ale ilak munakamon, se nu nunga den betelatala me ikiok, mu nina nu kari Kaem ko me ikia agi, takis tata kari iwita ko beteral ale nibiring tualko. ^{§§}

¹⁸ “Ani nunguningta ninga manorsam, nina ali imi te anapeya ko lage kalosan, mu duruk wonong te agotala kalokko. Aking nina ali imi te anapeya ko lage

kuring kagorsan, mu duruk wonong te agotala kagukko.

¹⁹ “Se ani akingtala ninga manorsam, nina ningi ilagala agi, ali imi te mel bo ko nengemang suan awural ale ko isal, mu aninga Ait duruk wonong te bagoso mu ningarukko. ²⁰ Mu awuk, ilagala agi, ilagala suan, aninga aip te bolala awusan, mu ani nunga kusumuri nongorak bagasam.”

**Ura kari bo, ko bo ko ikup me
kutuwuram, wore ko den pangan**

²¹ Se Peter Jesus kote tairam ale isuam, “Kari Biya, aninga bo memek agate beteso mu ani tom awila ko memek umu siwu tuekko? Agi tom seven iwita mu terong i?”

²² Se Jesus nu maonam, “Ani ka manorsam, tom 7 ko mena, bare tom suen biya ni kimik te memek bitiruk agi, bare ni am pempem la ko memek siwu tui se lagerko.*

²³ “Bore te se, duruk wonong ko kingdom mu king bo ko dinau ko ura kari alo kote beteman wore ilak nungurmonko wore iwita. ²⁴ Se king mu ko ura duap beteram, se ura kari bo 10 million kina nu kote dinau beteram mu ilak kote taiman. ²⁵ Bare ura kari mu dinau mu kutuwurokko me terong, se king mu balam, ura kari mu ko imet kuriang ago, se ko mel tutuk lilim ago nunga diamon ale ko koma manga tamon mu te king umu ko dinau kutuwumonko mam.

²⁶ “Se ura kari mu king koma dugu te bugura te dagulam ale ilak wosengam, ale mam, ‘Ni gemang aisu ale tom aisu se aninga ikup nikate aniso mu kutuwu saparikko,’ mam. ²⁷ Se king ko ura kari

‡**18:11** Batoga sang girakala Greek den te batagorman mu te den imi ago aniso: “Ani Kari ko Namar kariimet maga namara ko lage te bagasan mu nunga sangaru taikko tairem.” Den imi Luke 19:10 mu te ago aniso.

¶**18:16** Deuteronomy 19:15.

§§**18:17** Ikup bo ilak nunga ko den: Galatians 6:1; 1 Corinthians 6:6,10.

***18:22** Memek siwura ko munan: Psalm 103:12; Ephesians 4:32; Colossians 3:13.

mu gomang tuam ale ko ikup mu siwu saparam ale balam, 'Am namarko,' mam.

²⁸ "Bare tom ura kari mu aratam mu nu ko ura suan bo nukote dinau 100 kina beteram mu arigam, ale nama-ram iluwam ale sisuwuram ale maonam, 'Aninga dinau nikate aniso mu aisuko!' mam.

²⁹ "Se ko ura suan mu nu koma te bugura te dagulam ale ilak wosengam, ale mam, 'Ni gemang aisu ale tom aisu se aninga ikup nikate aniso mu kutuwu saparikko,' mam.

³⁰ "Bare nu me ikiam, ale ko ura suan mu am talipara ningi beteram, ale umu te бага dinau mu kutuwu saparuk asele aratukko mam. ³¹ Se ura kari saki munan ura kari umu beteram mu arigiman ale nongomang ikuwaram se namaman ale king manorman.

³² "Se king akingtala ura kari mu auran se kote tairam se maonam, 'Ni ura kari memek!' mam. 'Ni aningate wosenga lagerem se ani ka ikup menawu saperem. ³³ Se ni awuk se ka ura suan ani angamang kisem uwuta me gemang tuem?' ³⁴ Ale king gomang memek te ura kari mu talipara ningi betemon ale kumik guang yaman tumonko balam, ale umu te бага se ko dinau kutuwu saparuk asele aratukko mam."

³⁵ Jesus den pangan imi ko olekemununga maonam, asele mam, "Aninga Ait duruk wonong te bagoso mu, nina ninga bo ko memek nengemang motam te me siwu tual mu, uwutata ninga bitirukko," mam.

Nuwus kuari nunumi betera ko den

(Mark 10:1-12; Luke 16:18)

19 Jesus den umu balu kutuwuram mu nu Galilee beteram ale Judea sor te yu Jordan komasang mu te na-

maram bagakaso. ² Kariimet suen biya arataman, se nu umu te kuera ikes karogo mu nunga nungurukaso.

³ Se Pharisee kari saki kote taiman ale ira arigimonko iwita isarman, "Anananga law te aniso mu kari bo ko nuwus karukko gomang aniso agi mu, am karuk agi awuk?"

⁴ Se nu mam, "Nina me kau tutia ikisan e? Mel kasik biya ko duap te nunguningkiri mu, mel suen biya nunga ko Kotam mu nuna 'kari se imet nunga nungam', ⁵ ale mam, 'Duap bore te se, kari nuamnuet bitiruk ale imet ilak wete bagara suanta bagamonko.' ⁶ Se nuna ilagala iwita me bagamonko, mena, bare suanta bagamonko. Bore te se, anapeya Kaem karogo tai suanta awuram, mu ali kari bo me pagaru ilagala awurokko, mena," mam.

⁷ Se nuna maman, "Bare awuk se Moses munan nangaram ale mam, kari bo ko nuwus karuk, mu nu imet umu kaoram ko tam gawa bataguk ale tuokko ale asele karukko mam?"

⁸ Se Jesus mam, "Moses uwuta balam mu ko duap mu nina nengemang motam aora biya se, bare duap te nunguningkiri mu munan bo uwuta me aniram. ⁹ Bare ani ninga manorsam, awiriya ko nuwus am diram la ilak bagaram, bare duap bo mena, am imet umu kaoram, ale imet bo iru tam, mu memek beteram."[†]

¹⁰ Se ko olekem alo manorman, "Ki-wem uwuta nuwus kuari ningi aniruk agi mu, kari imet nunumi gia mu bola am anirukko," maman.

¹¹ Bare Jesus nunga maonam, "Kari-imet suen la kausa den imi karo tumonko me terong, bare awiriya kausa den imi nononga mu asele tamonko. ¹² Kari saki mimili la ikes saki te se imet gimonko me terong; se kari saki mu kari kuting

[†]19:9 Nuwus kuari nunumi betera ko den: Genesis 1:27; 2:24; Malachi 2:16; Matthew 5:32; 1 Corinthians 7:10-11. Kari imet me gisan nunga den: 1 Corinthians 7:1-2,7-9.

te batir te namaman; se aking kari saki samalet бага se duruk wonong ko kingdom ko ura tamonko ikia betesan ale imet me gisan. Se awiriya den imi gomang tuok mu tauk ale ilukuawurukko.”

**Jesus kuriang gotektek
marak nungaram**

(Mark 10:13-16; Luke 18:15-17)

¹³Se kariimet kuriang gotektek Jesus kuting nusupuling te bitiruk ale nongorak guranek bitirukko kote nongorak taikasan. Bare olekem alo kariimet uwuta bitakasan bore ko ining nungarukasan.

¹⁴Se Jesus mam, “Nina kuriang gotektek me nunga kaoralko, am nunga awural se aningate taimonko. Mu awuk, duruk wonong ko kingdom mu kariimet kuriang gotektek iwita wore nunga,” mam. ¹⁵Ale kuting patawuram nungumik te berteram ale marak nungaru se sor umu berteram ale namakaso.

**Kari kulak bo kumik mel suen biya
karogo wore Jesus isa bo tuam**

(Mark 10:17-22; Luke 18:18-23)

¹⁶Se kari bo Jesus kote tairam ale isuam, “Kausa kari,” mam, “ani kiwem ningo awuk wore bitirik mu marak yawara tom pempem aniso mu arigekko?” mam.

¹⁷Se Jesus mam, “Ni awuk se kiwem ningo wore ko aninga isarsam? Kakirip suanta diram mu nu ningo. Se ni marak ningo te бага lagerko mu toko mu, munan den suen la karo tuiko,” mam.

¹⁸Se kari mu mam, “Munan den awuk wore?” mam.

Se Jesus nu maonam, “Ni kari bo me moar se kuerukko, saman katagot te nuwus kuari ko munan me maguwurko,

me tere noko, bo kumik ko den kawel me baluko, ¹⁹ale niet niam nuguring bowa ningi la bagerko, ale ni keta nimi ko kuesam iwitala ka bo ko kua tuiko,” mam.

²⁰Se kari mu mam, “Munan sumu ani karo tui saperem. Bare ani anape mel nunguningkiri me betesam?” mam.

²¹Se Jesus mam, “Ni diram nunguningkiri bagerko ko kuar agi mu, namar ale ka melmasak suen la dia sapar, ale ko manga to ale kariimet kituwura guat mu nungaruko. Ni uwuta bitar mu, nika mel yawara yawara duruk wonong te anirukko. Asele tair ani agowom karoko,” mam.[‡]

²²Se kari umu den mu ikiam ale gomang ikup biya namakaso, mu awuk, nu kari kumik manga mel suen biya karogo.

Mel suen biya ago bagara ko ikup

(Mark 10:23-27; Luke 18:24-27)

²³Asele Jesus ko olekem nunga maonam, “Ani nunguningta ninga manorsam, kari kumik mel suen biya ago mu nu duruk wonong ko kingdom ningi kasu nagurokko mu ikup biya nunguningkiri. ²⁴Ale akingtala ninga manorsam, camel mu nil ko gogong gotek mu ningi kasu nagurokko mu ikup biya. Bare kari kumik manga mel suen biya ago mu Kaem ko kingdom ningi kasu nagurokko mu eng am ikup biya nunguningkiri!”

²⁵Se olekem alo den mu ikiman mu ikia ninguru nunga moakaso se eseman, “Buta awiriya nunguningkiri mu daiga bagara ningo nunguningkiri mu arigokko terong?” maman.

²⁶Se Jesus nungarkam ale nunga maonam, “Ali kari mel umu bitirukko mu me terong. Bare Kaem kota mu mel suen la mu bitirukko mu am terong la.”

[‡]19:21 Mel dianak, ko manga tanak ale saki alo nungarnakko: Matthew 6:20; Acts 2:45; 4:34-37.

Olekem alo koma yawara tamonko

(Mark 10:28-31; Luke 18:28-30)

²⁷ Se Peter nu kuring te bausam, “Ana nanga mel suen la awu beteman ale ni kewom karowasan. Se ana anape mel ningo koma ko tanakko?” mam.

²⁸ Se Jesus nunga maonam, “Ani nun-guningta nunga manorsam, tom mel suen biya iru aratukko tom mu te, Kari ko Namar ko daiga kuwim nikim garagar mu te daigok, se nina aninga olekem alo mu king ko daiga kuwim 12 tala mu te daigal, ale Israel kariimet motam 12 mu nunga tuteralko.”[†] ²⁹ Se arikaya nunga kawam, nunga launuria, nogo-rasari, nunam nonet, nunga kuriang alo agi, ali mel ani ago ko nubiring tuman, mu nunga mel suen la mu gi se awote ko tom 100 ko gimon ale marak ningo tom suen anirukko mu tamonko. ³⁰ Bare kariimet suen biya aita giriman, mu nuna nukum te udagi pelemon, se kariimet suen biya nukum te udagi biya mu, taimon gira namamonko.”

Ura kari nunga ura koma taman wore ko den pangan

20 Jesus akingtala den pangan bo balam ale mam, “Duruk wonong ko kingdom mu iwita: Tom bo ali ko kotam bo tumong biyala kaparam ale kari sang nunga giok se ko waen ningam ningi ura ilumonko namaram. ² Nu nuna suan suan silver biling suan suan te nunga diarukko balam, ale ko waen ningam ningi nunga awuram se nama-man ura tokasan.

³ “Se udagi, 9 o'clock te iwita, nama-ram ale kari sang diara guruga kuwim te am ipi bagaman se nungarkam. ⁴ Ale nunga maonam, ‘Nina karogo namaral aninga waen ningam ningi ura tal se ani

koma diram te nunga diarikko,’ mam. ⁵ Se nuna ura tamonko namaman.

“Se udagi 12 o'clock te namaram ale koma suanta tala beteram, aking 3 o'clock te am koma suanta tala ura kari nunga giam. ⁶ Se bainga ningi, 5 o'clock iwita, nu akingtala namaram ale kari sikina am ipi bagaman mu nungarkam. Ale nunga maonam, ‘Nina awuk se woremkalal maiya am ewere te ura mena бага lagaman a?’ mam.

⁷ “Se nuna maman, ‘Ana kari bo ura me nangarukaso se бага lagaman,’ maman.

“Se nu nunga maonam, ‘Buta nina ago-tala namaral aninga waen ningam ningi ura talko,’ mam.

⁸ “Se sor baingam se ningam kotam ko ura bitua kari maonam, ‘Ura kari nunga aru se taimon se nunga dierko,’ mam. ‘Ura kari udagi biya taiman mu te duap bitar, ale ago nama ura kari giri-man taiman mu te nungaru kutuwurko,’ mam.

⁹ “Se kari udagi biya bainga ningi 5 o'clock te ura duap beteman mu nuna giriman taiman, ale manga silver biling suan suan giman. ¹⁰ Se tom ura kari giriman ura duap beteman mu taiman mu, nuna ikikasan mu nuna gira ura duap betera se manga biya tamonko i ma-man. Bare am koma suanta nuna suen la manga biling am suan suan la giman. ¹¹ Kam ura koma uwuta taman mu ningam kotam ko nging ngung kitikituk makasan. ¹² Ale maman, ‘Ura kari bainga ningi taiman mu hour suanta diram ko ura to gilingiman, se ni manga nungarem mu ana taman iwitatata ni nungarem. Bare ana worem ningi ura aora garagar taman ale worem ninguru kaniman!’ maman.

¹³ “Bare nu nunga ningi bo iwita maonam, ‘Aga bo, ani me ka bita

[†]19:28 Acts 3:21 arikko. Tuteru ura: Matthew 25:31; Luke 22:30; Revelation 3:21.

maguwurem. Ni manga silver biling suanta toko ani agarak gemang suanta beterem. ¹⁴Buta se ka ura koma to ale namarko. Ani ura kari bainga ningi nunga giem wore ura koma suanta tala nungarikko se nungarem. ¹⁵Awuk, ani aga manga aga ikia te la aguwaya bitirikko mu me bitirikko e? Agi ani kari sang angamang nungarem bare ko ni gemang magoso e?”

¹⁶Jesus den pangan umu balu saparam ale asele mam, “Ikial ale sinararalko! Kari nukum te mu am girokkowo, se kari gira mu am nukum te pelerukko tala, mu ko sinar talko!” mam.

**Jesus akingtala balam nu kueruk
ale barasukko ma balam**

(Mark 10:32-34; Luke 18:31-33)

¹⁷Se Jesus Jerusalem nama tarigiwa se ko olekem 12 mu nongorak due ko namaram ale iwita nunga maonam, ¹⁸“Ikialko, ana Jerusalem nama tariginak se Kari ko Namar priest bibiya se law ko kausa kari bibiya nuguting te betemonko. Se nuna ‘Am kuerukko,’ mamon, ¹⁹ale sor saki ko kari Kaem ko me ikia mu nuguting te betemon se den alel kumik ko balmon, ale wip te momon ale tam kangono te tagimon se kuerukko. Se mutim tugumon bare day tom 3 mu te kumik guang karogo lilim barasukko,” mam.

**James John nunga nunam kari
bibiya bagamonko Jesus isuam**

(Mark 10:35-45)

²⁰Se tom mu te Zebedee ko kuriang ilagala mu nunga nunam mu namarari nongorak Jesus kote tairam, ale Jesus koma dugu te bugura kulukuru se mam,

“Ni mel ani ko balik mu am agiring ilup i?” mam.

²¹Se Jesus nu isuam, “Anape mel ko kuesam a?” mam.

Se nu balam, “Tom ni ka kingdom ningi King Biya ko aratu mu, aninga namarari ilagala imi bo ka sengam ko bitar se daigok, se bo ka ngas ko daigokko,” mam.

²²Se Jesus nunga maonam, “Nina mel ko aninga isarman mu ko duap ninguru me ko ikisan. Nina ikup ani giekkko negawasam mu nina am gial i?” mam.[§]

Se nuna balman, “Ana am ginakko terong,” maman.

²³Se Jesus nunga maonam, “Nunguningta ikup ani giekkko mu nina am gialko tala mu nunguning. Bare awiriya agiting sengam mu te se agiting ngas mu te daigokko mu aninga mel mena. Kuwim umu aninga Ait arikaya nunga balam mu diram te dagimonko.”

²⁴Se olekem 10 mu mel mu ko den ikiman ale launuria ilagala mu nogo ko nongomang ninguru ikuwaram. ²⁵Se Jesus olekem suen la nunga auram se taiman se nunga maonam, “Nina ikialko, ali sor saki ko kariimet nunga supuling mu kariimet ninguru nunga ira kutuwu nongorak kapasan, ale nononga ikia te la nunga bitarsan. ²⁶Bare ninga ningi munan umu me ta anirukko, mena. Awiriya ninga ningi nu biya bagarukko kueruk, mu nu girok ale nenenga ura kari yam iwita bagarukko mu asele ko. ²⁷Se awiriya nu gira nup biya ago bagarukko kueruk, mu nu ninga ura dungan kari iwita bagarukko. ²⁸Mu awuk, Kari ko Namar betela tairam mu, kariimet noko ningo se ura dungan betemonko me tairam, mena. Bare nu kariimet nunga ningo se ura bitirukko tairam, ale kueruk

[§]**20:22** Bala bo mu iwita: “Nina ani bagun te yu nasam mu nina karogo te nal i?” Jesus bagun te balam mu ko nunguning mu nu ikup giokko.

ale ko gue te kariimet suen biya nunga dia taukko tairam.”**

**Jesus kari ilagala nomotam
sisira mu nunga nungam**

(Mark 10:46-52; Luke 18:35-43)

²⁹ Jesus ko olekem arungu Jericho wonong beteman ale namakasan, se kariimet motam biya Jesus kowom karokasan. ³⁰ Se kari ilagala nomotam sisira lage te dagiwaman, se Jesus taikaso ko den ikiman mu aikasan ale balukasan, “Kari Biya, David ko Namar, ni gemang ana nangaruko!” makasan.

³¹ Se kariimet ining nungarman ale kutek mamonko nunga manarukasan, bare nuna am sail karogo nunguningkiri aikasan, “Kari Biya, David ko Namar,” makasan, “ni gemang ana nangaruko!” makasan.

³² Se Jesus sanamaram ale nunga au-ram ale nunga isuam, “Ani awuk ninga bitirikko ai lagasan a?” mam.

³³ Se nuna balman, “Kari Biya, ana namotam paguk se sor ariginakko nangamang aniso,” maman.

³⁴ Se Jesus nunga gomang batagam se nomotam kau tam. Se tom mu te la nomotam nungeram se sor arikasan ale Jesus kowom karoman.

**Jesus king iwita Jerusalem
ningi kasu naguram**

*(Mark 11:1-10; Luke
19:28-40; John 12:12-19)*

21 Se tom tai Jerusalem aratu se, giriman Bethphage wonong, Duruk Olive te mu te arataman. Se Jesus ko olekem ilagala nunga maonam, ² “Nina ilagala giral wonong nemeke ko aniso mu te namaral ale kasu nagu se mu, donkey bo, ko gotek ilak, nunga kalo beteman se bagasan, mu nun-

garkalko. Mayang kututuwural ale non-gorak aningate tairalko,” mam. ³ “Se awiriya bo den i ninga manuk agi mu maonalko, ‘Kari Biya ura te nunga bitirukko balam se karogo namasan,’ malko. Se nu donkey eng am nunga bitiruk se nongorak tairalko.”

⁴ Munan aratam imi mu prophet Zechariah te balam wore kaoram ale aratam. Nu iwita balam:

⁵ “Zion wonong ko kariimet iwita nunga maonal se ikimonko:

‘Arigalko, ninga King nengete taiwoso! Nu kua kapara ko munan te donkey aragam ale taiwoso, donkey gotek wore te aragam ale taiwoso.”

⁶ Se olekem ilagala mu namaman ale Jesus te balam butata beteman. ⁷ Ale nuna donkey se ko gotek nunga giman ale arungu taiman, ale nunga guang kututuwu awote awuman, se Jesus araga te daigam. ⁸ Se kariimet suen biya nunga guang sang lage tuagu te muru muru karogo namakasan. Se sang mu pator gawa batutumu lage te murukasan. ⁹ Se kariimet saki Jesus ko gira namakasan se saki udagi taikasan, mu suen la aikasan ale balukasan,

“Hosiana! David ko Namar amilmil tunakko!

Marak se amilmil yawara awiriya Yawe nup te taiso mu kote kaparukko!††

Hosiana! Kaem Kalel Biya!”

¹⁰ Se tom Jesus Jerusalem ningi kasu naguram, mu wonong mu ko kariimet ninguru tengeman ale isa paonga nirung bitakasan, “Ewere awiri ya?” makasan.

¹¹ Se kariimet biya ilak aolak iluwan mu nunga manarukasan, “Imi Jesus, Galilee sor te wonong Nazareth ko prophet,” makasan.

**20:28 Jesus kota numi ago kaparam: Philipians 2:3-8.

††21:9 Psalm 118:26.

Jesus temple ningi kasu naguram

(Mark 11:15-19; Luke 19:45-48; John 2:13-22)

¹²Se Jesus temple ningi kasu naguram ale kari dia gurugu se animan mu suen la nunga kaoram parusuwuram se matangi arataman. Ale nunga moni te guruga ko kuwim se inangnang biton te diara guruga nunga kuwim mu gurugu waram se koma geraga saparam. ¹³Se nu nunga maonam, “Batoga te aniso: ‘Aninga temple mu nuna balmon guranek ko kawam mamonko,’ bare nina guruguman ale ‘tere kari nunga kawam’ iwita ko betesan!”^{‡‡}

¹⁴Se kariimet nomotam sisira se nusuwik memek mu Jesus kote temple ningi taiman se nu nunga nungam se nungeman. ¹⁵Bare priest bibiya se law ko kausa kari nuna Jesus kilek yawara yawara mu bitakaso se arigiman, se kuriang gotektek temple ningi mu aikasan ale “David ko Namar amilmil tunakko,” makasan mu karogo arigiman, ale Jesus ko nongomang magakaso.

¹⁶Se nuna nu manorman, “Kuriang den balsan mu ni ikisam e?”

Se Jesus mam, “Se, ani ikiwasam! Bare nina batoga imi me kau ikiman agila? Mu iwita baluwoso, ‘Kuriang gotektek nuguring te ni nup biya toko.’”^{¶¶}

¹⁷Jesus uwuta balu nungaru se wonong biya mu beteram, ale Bethany namaram, ale umu te tirom suanta bagaram.

Jesus balam se tam fig marakam

(Mark 11:12-14,20-24)

¹⁸Se ukiram tumong biyala Jesus peleram wonong biya nama se nu na ko kueram. ¹⁹Ale tam fig bo lage noro-

gen ko aniram se arigam ale nama duap ningi sanamaram, bare nunguning bo me arigam, am gawa la arigam. Ale tam fig mu maonam, “Ni udagi nunguning bo me bitarko,” mam. Se tairatela tam fig mu marakam.

²⁰Se tom olekem alo kilek mu arigiman mu nongomang motam pitigiram se isarman, “Awuk se tam fig ewere tairatela marakam a?” maman.

²¹Se Jesus nunga maonam, “Ani nunguningta nunga manorsam, nina nengemang ningi nunguningkiri mu aora biya se me namaruk tairuk, mu nina ani tam fig te beterem uwuta la me beteralko, bare nina duruk imi maonal ‘Ni bares ale gagi ningi nama dagulko,’ mal, mu duruk mu uwutata aratukko. ²²Nina nengemang ningi nunguning te, nina anapeya mel ko guranek beteral mu uwutata talko.”^{§§}

Jesus ko ura ko nup se ko sokel ko isa beteman

(Mark 11:27-33; Luke 20:1-8)

²³Jesus temple ko por ningi kaparam ale kariimet nunga kasuruwaram se priest bibiya, se kari supuling bibiya kote taiman ale isarman, “Awiri ura ko nup se ko sokel kisas se ni ura mel suen biya imi betesam a?” maman.

²⁴Se Jesus nunga maonam, “Ani betela isa bo ningarik se nina koma balu aisal, asele awiriya ani ura ko nup se ko sokel aisam se te ura imi betesam mu ninga manikko,” mam. ²⁵“Ario, John ko anuwa marak mu ura ko nup se ko sokel mu aparete tairam? Duruk wonong te agi ali kari kote e?”

Se nuna nongota nunumi karogo balu guruguman ale maman, “Ana balnak ‘Duruk wonong te,’ manak, mu nu

^{‡‡}21:13 Isaiah 56:7; Jeremiah 7:11.

^{¶¶}21:16 Psalm 8:2.

^{§§}21:22 John 14:12-14 ago arikko.

baluk, 'Se awuk se nina John ko me nengemang ningi nunguning aram?' ma balukko. ²⁶Se aking ana balnak, 'ali kari kote,' manakko, bare ana kariimet nunga nguangasan, mu awuk, nuna suen la ikikasan mu John mu prophet bo ko ma balukasan."

²⁷Buta se nuna Jesus ko den koma iwita balman, "Ana me ko ikisan," maman.

Se Jesus nunga maonam, "Buta se ani betela kari awiriya ura ko nup se ko sokel aisam mu me balik se nina ikialko."

Kuriang kari ilagala wore nunga den pangan

²⁸Jesus nunga maonam, "Nina awuk ikisan? Kari bo ko namarari ilagala. Se nu kuriang laun mu kote namaram ale maonam, 'Kuriang, ni aitahta namar ale waen ningam ningi ura toko,' mam.

²⁹"Se nu mam, 'Ani me namarikko,' mam. Bare udagi ko ikia gurugam ale namaram.

³⁰"Se kari mu namaram ale namar laun mu maonam iwitatata namar uria mu maonam. Se nu balam, 'Dom,' mam, 'ani namarikkowo,' mam. Bare nu me namaram.

³¹"Uwutata! Se nina awuk ikisan? Kuriang ilagala mu nunga ningi awuk wore nuet ko kuring karo tuam?"

Se nuna balman, "Laun wore," maman.

Se Jesus nunga maonam, "Ani nun-guningta ninga manorsam, takis tata kari se lage luan imet mu ninga kiaman ale giriman Kaem ko kingdom ningi kasu naguwasan. ³²Mu awuk, John tairam ale ningo diram la bagara ko lage nun-

guning nina kaoralko mu ninga kausam, bare nina ko nengemang ningi me nunguning aram. Bare takis tata kari se lage luan imet mu ko nongomang ningi nunguning aram. Se nina mel mu arigiman tala, bare nina me giris palagaman, ale ko nengemang ningi me nunguning aram.*

Kari memek waen ningam bitarukasan wore nunga den pangan

(Mark 12:1-12; Luke 20:9-19)

³³"Nedegewa tagiral ale den pangan bo tala imi ikialko. Ali kotam bo ko waen ningam aguwasan. Nu ko kar kaolam, waen nunguning te ira kalakumura ko kuwim bo nungam, ale pitang kari te loagarukko kawam gotek bo kalel biya kaolam.[†] Asele nu ningam mu kari sang nuguting te beteram, nuna te ura to se manga nunguru se bagamonko beteram. Ale nu kota mu sor awar bo te namaram.

³⁴"Se waen nunguning gia ko tom tai aratam, se nu ko ura kari nunga maonam, namamon ale ko waen bitua kari nongote waen nunguning sang gimon ale karogo taimonko mam. ³⁵Se nama aratuwasan mu ningam bitua kari arataman ale ura kari umu nunga iluman ale bo moa maguwuman, bo moman se kueram, se bo mu manga tam tuman.

³⁶"Se akingtala motam motam mu nunga ilu kia kam ta nunga beteram se namaman. Bare ningam ko bitua kari alo mu am kilek koma suanta tala nungumik te bita gilingiman.[‡]

³⁷"Se nukum kitira mu nu kota ko namar beteram se namaram. Nu ikikaso mu, 'Aninga kuriang namaruk mu asele kuring ikimonko,' makaso.

*21:32 Takis tata kari giris palagaman: Luke 3:12; 7:29-30.

†21:33 Waen ningam mu Israel kariimet nunga balso: Isaiah 5:1-7; Psalm 80:8-19.

‡21:36 Israel alo prophet nunga moman se kueman: Matthew 23:34-37; Hebrews 11:36-37.

³⁸“Bare tom ningam bitua kari alo ko namar taikaso mu arigiman, mu nuna nunumi manorman ale balman, ‘Ko namar imi maingte nuet ko mel suen la giokkowo!’ maman. ‘Ario, monak se kueruk, se ana ko mel suen la nabowa tugunakko!’ maman. ³⁹Ale iluman, ningam buring ko sapaman, ale moman se kueram.”

⁴⁰Jesus buta balam asele nunga isuam, “Se nina awuk ikisan? Tom waen ningam kotam tairuk mu, nu ningam ko bitua kari umu awuk nunga bitiruk i?”

⁴¹Se nuna balman, “Mu nu kari memek umutang nunga moruk se kue-monkowo! Ale nu ko waen ningam mu aking kari sang nuguting te bitiruk se ko sinar tamonko. Se tom waen nunguning gia ko tom te, mu nuna ko nunguning sang diram la nu tumonko,” maman.

⁴²Se Jesus nunga maonam, “Nina den imi Kaem ko batoga ningi aniso mu katir kausan agi mena e?

‘Kawam te kaola ko manga bo, kawam kaola kari alo ari meman, bare mu manga borta aitak kawam giwoso.

Kari Biya mel imi beteram, se ana arigiman mu yawarakala, se ko amilmi-lasan!’[¶]

⁴³“Buta se ani ninga manorsam, “Kaem ko kingdom nenengate aniram mu kutuwu tamon ale kariimet saki nungarmon se kingdom ko nunguning kapa tuokko.[§] ⁴⁴Bore te se kari manga mu te dagulomon mu batuwtuk ma sapa-monko. Se manga mu kari bo awote dagulok, mu kari mu parasarukko.”^{**}

⁴⁵Se priest bibiya se Pharisee alo Jesus ko den pangan mu ikiman, mu nononga balukaso mu ikiman. ⁴⁶Nuna lage bo te

ilumonko wore ko loagakasan, bare kari-imet nunga nguankakan, mu awuk, kariimet balukasan Jesus mu nu prophet makasan.

King bo ko namar imet taukko se ko na biya beteman wore ko den pangan

(Luke 14:16-24)

22 Jesus aking den pangan te nunga manarukaso, ale mam, ²“Duruk wonong ko kingdom mu king bo ko namar imet taukko se ko na biya nungam iwita. ³Nu ko ura kari nunga maonam se namaman ale kariimet nunga auram mu nunga manorman, bare nuna taimonko meman.

⁴“Se akingtala nu ko ura kari saki karogo nunga maonam se namaman ale kariimet nu nunga auram mu nunga manorman ale noko balman: ‘Dom kari bulmakau se mel borok nungumik ningo ningo mu isi batutumu nungam ale na mel suen biya mu am nunguru saparam. Se nina imet kari numi gia ko inang biya nungam wore ko tairalko mam.’

⁵“Bare nuna den me ikia iwita nongoma nongoma, bo ko ningam ningi namakaso, se bo manga ura ko namakaso. ⁶Se nunga sang mu suen la ura kari mu nunga iluman ale nunga moman se kua gilingiman. ⁷Se king gomang ninguru magaram, se ko kager kari nunga maonam se namaman ale kari mora se kuera kariari mu nunga menawuman, ale nunga wonong karogo kaiman.

⁸“Asele nu ko ura kari nunga maonam, ‘Imet kari numi gia ko inang biya umu nungem se aniso, bare kariimet ani nunga aurem mu nuna nunga munan wetang te aratam,

[¶]21:42 Psalm 118:22-23. Jesus kawam giwoso: Acts 4:11-12; 1 Peter 2:7-8.

[§]21:43 Kaem kariimet saki nunga giam: Acts 13:44-48.

^{**}21:44 Juda alo manga te nosowek atumuman dagulaman: Romans 9:30-33; 1 Peter 2:6-8.

nuna kariimet memek se taimonko me terong. ⁹Buta se nina lage tuang singir biya te namaral ale awiriya mu maonal se inang biya imi ko tairukko.’ ¹⁰Se ura kari lage tuang suen biya te namaman ale kariimet nongorak taiman, ningo ta, memek ta, suen la nongorak taiman. Se imet kari te nunumi gimonko biguwura kuwim mu sisi saparam.

¹¹“Se tom king utu naguram mu kari bo tom biya wore ko guang ningo me naguram mu arigam, ¹²ale isuam, ‘Kari,’ mam, ‘ni tom ewere ko guang ningo me nagurem, bare awuk ta utu nagurem?’ Se kari mu kuring menaram.

¹³“Se king ko ura kari nunga maonam, ‘Nina kari ewere iluwal, suwik kuting taliparal, ale watingi saparal se aratuk ale tiromorom ningi бага se, kore gigeek ma se nia kika se bagarukko.’^{††}

¹⁴“Mu awuk, kariimet suen biya nunga aruman, bare ilagalata nunga atumu kereman.”^{‡‡}

Caesar takis tua ko munan

(Mark 12:13-17; Luke 20:20-26)

¹⁵Se Pharisee alo Jesus beteman namaman biguwuman ale nu kulurmon se te den saparuk se ilumonko ko den nungurman. ¹⁶Ale nuna nunga olekem se Herod ko kari sang nunga awuman se Jesus kote namaman ale manorman, “Kausa kari,” mamam, “ana nika ikisan ni kari diram, se Kaem ko munan se ko den mu diram la kariimet nunga kasursam. Ale ni kari bo ko me soror masam, ale nuna awiriya mu ni me nunga nguangasam, mena. ¹⁷Buta se nanga manaruko. Ana ali supuling Caesar takis

manga tuata mu terong agi memek? Ni awuk ikisam?” mamam.

¹⁸Bare Jesus nononga ikia memek mu maingkala ko ikiam, ale mam, “Nina kawel kari! Nina anape ko ani te aga iluwalko isa kawel aisisan? ¹⁹Manga bilik takis te diasan wore bo aga kausal se arigeekko,” mam. Se nuna manga bo ago tai tuman. Se nu tam, ²⁰ale nunga isuam, “Se manga kumik te mu awiri ko dora se ko nup aniso ya?” mam.

²¹Se nuna balman, “Caesar ko,” mamam.

Se Jesus balam, “Buta mu Caesar ko mel mu eng Caesar tual, ale Kaem ko mel mu eng Kaem tualko.”^{¶¶}

²²Se nuna den mu ikiman mu pitigiman, ale eng am beteman ale namakasan.

Nuna kuera ale barasa ko munan ko Jesus isarman

(Mark 12:18-27; Luke 20:27-40)

²³Worem suanta mu te tala, Sadducee alo, nunga ikia biya bo mu, nuna balsan kari kueso mu me barasukko masan, mu Jesus kote taiman ale isarman, ²⁴“Kausa kari,” mamam, “Moses iwita nanga maonam, tom kari bo kuriang mena kueso, mu ko launuria bo ko nuwus mu tauk se kari kueram mu ko kuriang ilu tuokko, mam. ²⁵Anananga ningi kari launuria 7 ko bagaman. Se kari laun mu imet tam, bare kuriang mena la kueram. Se uria kowom kaora mu ko imet gerewa mu aking tam. ²⁶Bare munan koma suanta kari uria 2 se 3 mu nungumik te aratam nama kari nukum kopa 7 mu te aratam. ²⁷Se

^{††}22:13 Guang ningo nagura ko den: Colossians 3:12; Revelation 3:4; 19:8.

^{‡‡}22:14 Kariimet sang la Jesus ko kariimet nunguning: Matthew 7:21-23; 25:10-12; James 2:24; 1 John 3:3.

^{¶¶}22:21 Nononga iluwa ko den kawel mu ko nunguning iwita: Rome Judea bitaruwakaso. Se Jesus takis me diarlal mauk mu, government kuring kulukok se nuna ilumonko. Nu diarlal mauk mu, Juda nuna takis diara ko miawara se ilak den tawun biya balmonko. Romans 13:7 arikko.

udagi te imet mu betela kueram. ²⁸ Buta se tom nukum te, kariimet kuera mu barasamonko tom te, mu kari 7 mu nunga ningi, kari awuk mu imet umu ko kuari nunguningkiri bagarukko, mu awuk, kari 7 mu suen la imet mu ilak no gilingiman?" mamen.

²⁹ Se Jesus mam, "Nina paguwuwasan, mu awuk, nina Kaem ko den se ko sokel me ko ikisan. ³⁰ Tom nukum te kariimet kuera mu barasamonko tom mu te, mu kari imet nunumi me gimon ale nuwus kuari iwita bagamonko, mena. Bare nuna engel alo duruk wonong te bagasan wore iwita bagamonko.

³¹ "Bare kariimet kuera ale barasa ko den, mu nina den Kaem ninga maonam mu me kau ikisan e? Nu mam, ³² 'Ani Abraham ko Kaem, ani Isaac ko Kaem, se ani Jacob ko Kaem,' mam. Se umu ko ninguru ikialko, Kaem mu kariimet kuera nunga Kaem mena, bare kariimet marak bagara wore nunga Kaem."^{§§}

³³ Se kariimet den mu ikiman ale kausa mu ko ikia nunga moakaso.

Law gira nunguningkiri

(Mark 12:28-31; Luke 10:25-28)

³⁴ Pharisee alo Jesus den te Sadducee alo nunga moram se nuguring sisiram mu ikiman, ale nama ilu biguwuman. ³⁵ Ale nunga ningi bo law ago gekma mu Jesus ira arigokko isa imi isuam, ³⁶ "Kausa kari," mam, "Law lilim la ningi law awuk wore gira nunguningkiri aniso?"

³⁷ Se Jesus mam, "'Kari Biya nika Kaem mu gemang motam lilim la ka dera

se ka ikia lilim la te kua tuiko."^{* 38} Law imitang gira se mel biya nunguningkiri. ³⁹ Se ko kowom kaora mu gira mu toroman tala: 'Ni keta nimi ko kuesam iwi-tatala ka tiran bo kua tuiko.'[†] ⁴⁰ Munan den ilagala imi munan gira nunguningkiri aniso, kawam ko ngatalek iwita, se munan suen la law ningi se prophet nunga den ningi mu iramurso," mam.

Kristus mu awiri ko Namar?

(Mark 12:35-37; Luke 20:41-44)

⁴¹ Se Pharisee alo bolala awuman bagaman se Jesus nunga isuam, ⁴² "Nina Kristus ko awuk ikisan a? Nu awiri ko namar?" mam.

Se nuna balman, "Nu David ko namar pa!" mamen.

⁴³ Se Jesus nunga isuam, "Se awuk se David Bur ko sokel te noko balam 'aninga Kari Biya' mam? Mu awuk, nu balam,

⁴⁴ 'Yawe aninga Kari Biya iwita maonam:

Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se,

ani nika kari memek mu nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko, mam."[‡]

⁴⁵ Se David uwuta noko Kari Biya mam, mu awuk ta nu aking David ko namar ko?"[¶]

⁴⁶ Se kari bo ta den koma balukko me terong. Se day umu te kaparam nama-ram mu ko isa bo nu me isarukasan.

^{§§}22:32 Kaem nunga wonong biya nunguru beteram se aniso: Hebrews 11:16. Luke 20:38 ago arikko.

^{*}22:37 Deuteronomy 6:5.

[†]22:39 Leviticus 19:18.

[‡]22:44 Psalm 110:1. Hebrew den te nup Yawe aniso, se Greek den te nup Kurios tom ilagala aniso: bo gira mu Nuet ko balso, bo kowom kaora mu Namar ko balso.

[¶]22:45 Jesus mu King David ko gue te aratam, buta se nu David ko namar: John 7:42. Bare nu David ko Kari Biya tala, mu awuk, Jesus nu King Biya: Matthew 26:64.

Jesus Pharisee se kausa kari nunga kawel ko sinar den balam

(Mark 12:38-40; Luke 11:39-52; 20:45-47)

23 Se Jesus kariimet biya se ko olekem alo nunga maonam, ²“Law ko kausa kari se Pharisee alo mu nuna Moses ko kuwim te den nunga kasursan. ³Bore te se nina nunga den ikial ale karo tualko. Bare kilek munan nuna betesan mu nina me beteralko! Mu awuk, nuna den kasik biya balsan mu uwuta me karo tusan. ⁴Nuna munan den mel ikup bibiya iwita sikipisan ale kariimet alo nubiwinang te awusan. Bare nuna nongota nuguting bo garukusan ale kariimet me ta nunga sangorsan.

⁵“Nuna munan kasik biyala betesan mu kariimet te arigimonko la betesan. Nuna mel Kaem ko batoga gotektek ago ulal biya mu nomoke sengem te se nuguting te paspas iwita kalosan, ale nunga guang ko buranong mu maiya maiya nungursan se kapa kekeso. ⁶Nuna inang biya betera ko kam te, mu kuwim nup karogo wore te la dagimonko kuesan, ale synagogue ningi mu daiga kuwim nup ago gira nunguningkiri wore te dagimonko kua gilingisan. ⁷Nuna biguwura kuwim bibiya te kariimet den amilmil nungarmon ale ‘Rabbi’ ko nunga arumonko kua gilingisan.

⁸“Bare nina mu anape ko kariimet ninga arumon ‘Rabbi’ mamonko, mu awuk, kari suanta diram nenenga Dom Kari, se nina suen la mu launuria iwita. ⁹Se ali imi te kari bo aural ale

nenenga ‘nenet’ ko me auralko, mu awuk, nenenga Nenet suanta mu duruk wonong te bagoso. ¹⁰Agi kariimet nenenga arumon ale ‘kausa kari’ mamonko mena tala, mu awuk, nenenga Kausa kari suanta diram, mu Kristus. ¹¹Awiriya ninga ningi nu biya se supuling bagarukko mu, nu nenenga ura kari bagarukko. ¹²Mu awuk, awiriya kota numi nup patawuso, mu ira kutuwumon se kaparukko. Se awiriya kota numi ira kutuwuso ale kaposo, nu patawumon se nup biya taukko.

Jesus Pharisee se kausa kari nunga kawel munan ko ining nungaram

¹³“Boteko, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, nina sinar talko! Nina kawel gurum! Nina sumu kariimet duruk wonong ko kingdom ningi kasu naguwasan wore nomoke iluwa ko kari. Bare nina nengeta mu me ningi kasu nungusan. Ale kariimet kasu naguwasan mu nina nomoke kalosan. ¹⁴**

¹⁵“Boteko, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, nina sinar talko! Nina kawel gurum! Nina kari bo arigal ale tal ninga olekem ko beteralko nengemang pagoso se ali sor se gagi luan biya etesan geragasan. Ale tom nama kari suanta agi arigisan ale ninga olekem ko tasan, mu nenenga ngualara se kawel, karogo tama ningi namaralko mu kasursan, se nu nenenga ngualara mu kiaso ale eng am nguala kaposo ale tama ningi namara ko lage te namoso.

¹⁶“O kawel o, nina kariimet lage nunga kausalko, bare nina nengeta nemetam posara, nina sinar talko! Nina balsan, ‘Awiriya temple nup te ko den

§23:5 Singir gotektek: Exodus 13:9; Numbers 15:38-39.

**23:14 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Boteko, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, nina sinar talko! Nina kawel gurum! Nina sumu imet nugari kueman wore nunga kulursan ale ninga kawel te nunga kawam se melmasak tere gisan. Ale kariimet te ningarkamonko guranek kopa maiya biya betesan. Umutang ko nina memek biyala talko!”

sokel tuso bare me karo tuso mu mel gotektir, bare awiriya gold temple ningi mu nup balu se ko den sokel tuso, mu eng am ko den mu diram la karo tuokko,' ma balsan. ¹⁷ Bare nina ngualara nemetam posara! Mel awuk mu mel biya, gold agi, temple te gold laili kauso wore mel biya e?

¹⁸ "Nina akingtala balsan, 'Awiriya altar nup te ko den sokel tuso, bare me karo tuso, mu mel gotektir, bare awiriya bulamu nana mel altar awote aniso mu nup te ko den sokel tuso, mu eng am ko den mu diram la karo tuokko,' ma balsan. ¹⁹ Nina nemetam posara alo! Mel awuk mu mel biya, bulamu nana mel mu mel biya agi, altar bulamu nana ko mel mu awote betesan se laili kauso mu mel biya e?

²⁰ "Ikialko. Awiriya altar nup te ko den sokel tuso, mu altar la mena, wore bulamu nana mel altar awote aniso mu karogo la nup te ko den sokel tuso. ²¹ Se awiriya temple ko nup te ko den sokel tuso, mu nu temple se Kakirip temple ningi bagoso mu karogo ko nup te ko den sokel tuso. ²² Se awiriya duruk wonong ko nup te ko den sokel tuso, mu nu Kaem ko daiga kuwim biya mu se Kotam kota awote dagiwo so mu karogo tala ko nup te ko den sokel tuso.

²³ "O kawel o, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, nina sinar talko! Nina kawel gurum! Nina tam gawa siring yawara yawara oil te nungursan ale sika bread ago nunguru nasan mu, mint, dill se cummin gisan mu pagaru motam 10 ko awusan ale suanta mu Kaem tusan. Se mu terong. Bare nina munan bibiya law ko baluwoso mu ningamili saposo, mu iwita: munan diram te la saki arungu bagara, gemang bataga te saki alo nunga saonga, se gemang ningi nunguning te

mel betera, mu munan bibiya umutang mu karo tualko nunguningkiri. Mu munan gotektek mu bita karo se wore, munan bibiya mu me mel yam ko iwita beteralako. ²⁴ Nina kariimet lage nunga kasursan masan, bare nina nengeta mu nemetam posara! Nina ninguru sinarsan ale munan gotektek suen la ninguru karo tusan, bare munan gira se bibiya nunguningkiri mu nina me ari ikisan ale me karo tusan.^{††}

²⁵ "Boteko, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, sinar talko! Nina kawel gurum! Nina ninga tawir se bagun mel kumik guang la anusan, bare ko naung ningi mu nina mel ko igek, se nengeta la ninimi ko ikia ko munan mu karogo ninguru karur pagam. ²⁶ Pharisee, ni motam posara! Ni gir ale tawir se bagun ko naung ningi mu anup nunguru se asele ko kumik guang mu karogotala nikinang pagukko!

²⁷ "O kawel o, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, sinar talko! Nina kawel gurum! Nina sumu kari kuera ko ali motam gurugu beteman wore iwita. Watingi mu anu nungurman se nikim kapawoso, bare ningi mu kariimet sokelel se mel memek karur ago mu karogo terong mam. ²⁸ Uwutatala, nina kariimet nomotam te mu ninga munan mu ningo se diram ko betesan, bare nenenga nengemang ningi mu kawel aromemek se memek duap duap ago terong mam.

²⁹ "Boteko, nina law ko kausa kari se Pharisee alo, sinar talko! Nina kawel gurum! Nina prophet alo nunga ali motam gurugusan, ale kariimet ningo diram mu nunga ali motam ninguru bala tusan tala. ³⁰ Ale nina balsan, 'Ana nanga taleng girigir alo nunga tom te karogo bagakasan le mu, ana nuna nongorak prophet alo me nunga moakasan se

^{††}23:24 Juda alo mel gotektek kuwuling kasim iwita se mel aromemek camel iwita mu me nasan, mu awuk, nuna balsan mu laili mena masan: Leviticus 11:4,23.

kuakasan le,' masan. ³¹Se tom nina ninga taleng girigir alo prophet alo nunga moman se kueman umu balsan mu, nina nengeta ninimi wetang te balsan, nina kariimet umu nunga gue masan. ³²Buta se am namaral ale ninga taleng girigir alo nunga ura bitawa kue-man wore ko nukum kunasaral ale ago nama menawuralko!††

³³“Nina mot! Nina mot memek ko gue! Agi nina tama memek mu ko yaman memek mu kiaral i? ³⁴Se ani prophet alo, se ikia sinar kari saki, se kausa kari alo nunga bitirik se nenenga ningi namamonko. Se nina saki nunga moral se kuemon, saki mu tam kangono te nunga tagiral, se saki mu ninga synagogue ningi wip te nunga moral, ale wonong wonong nunga karo gurungumu geragalko.¶¶ ³⁵Ninga munan umu te ninga nigiting mu kari ningo diram mu nunga gue ali imi te kaparam mu karogo terong maukko, kari ningo diram Abel ko gue te duap beteram ale te nama Berekiah namar Zechariah mu nina temple se altar ko kusumuri moman se kueram. ³⁶Ani nunguningta ninga manorsam, nina tom imi ko kariimet gue mu memek suen la umu ko koma talko.

Jesus Jerusalem ko mo niakaso

(Luke 13:34-35)

³⁷“O Jerusalem, Jerusalem! Nina prophet alo nunga mosan se kuesan, se ura kari nina nego ko nunga betesan se taisan mu nina manga tam nungarsan! Ani tom suen biya nika kuriang nunga ilu biguwurek ale, tarak nuam ko gotek nunga gi luman bowa tuguso iwita karogo kaeya lagakasam, bare nina

nibiring aisukasan. ³⁸Buta se ikialko, nenenga temple mu ipirokko. §§ ³⁹Mu awuk, ani iwita ninga manorsam, nina ani bo karogo me agarkal nama tom nukum te asele agarkal ale balal, ‘Amilmil yawara awiriya Kari Biya ko nup te taiso mu kote kaparukko!’ ma balalko.”

Ikup duap duap aratukko

(Mark 13:1-13; Luke 21:5-19)

24 Jesus temple beteram ale namakaso se ko olekem alo kote taiman ale temple kawam nu kasurukasan. ²Se nu nunga maonam, “Nina mel imi suen la arigisan e? Ani nunguningta ninga manorsam, maingte manga temple te kaloman imi mu bo ta numi awote gek am aniso iwita me anirukko, mena, mu suen la pakaku warmon se kapa saparukko,” mam.

³Se Jesus Duruk Olive te dagiwaram se ko olekem alo kote taiman. Ale nongota бага se asele manorman, “Mel mu tom amaruya te aratukko mu nanga manaruko terong i? Se tom nukum te ni piler tairko mu kausa awuk wore ana te ari ikinakko, tom nukumasowo manakko?”

⁴Se Jesus nunga maonam, “Ninga kulurmon mu ko ninguru sinar talko!

⁵Kasik biya taimon ale aninga aip te nunumi balmon, ‘Anigita Kristus,’ mamon ale kariimet suen biya nunga kulurmonko. ⁶Nina kager den ikial ale ko nirung ikialko, bare nina mu ko me biririkaralko. Mel singir biya imi aratukko, bare tom nukum me tai arataso, aitak.

††23:32 Kari bibiya maingkala Jesus momon se kuerukko den nungurman: Matthew 21:38-39,46. Acts 7:51-53 ago arikko.

¶¶23:34 Jesus ko den balam mu butata aratam: 1 Thessalonians 2:15-16 se den saki agotala.

§§23:38 Kaem Jerusalem alo nunga meruk ale Jerusalem wonong se ko temple karogo bitirukko: 1 Kings 9:6-9; Jeremiah 12:7; Matthew 24:1-2.

⁷“Sor bo, sor bo ilak agi kingdom bo, kingdom bo ilak kagerarukko. Karak biya wonong saki nunga morukko, se wanara bibiya sor saki te kaparukko. ⁸Mel suen la imi mu imet kuriang iluwokko se kumik yaman ikia duap beteso wore iwitakowo.

⁹“Se nina mu, ani ago ko sor suen biya mu me nina kuemon, ale nina momon maguwumon se sikina kueralko.* ¹⁰Se tom mu te mu kariimet suen biya nongomang ningi nunguning mu nubiring tumon ale kager kari nuguting te nunumi betemon ale nunumi ko me kuemonko. ¹¹Se prophet kawel suen biya aratamon ale kariimet suen biya nunga kulurmonko. ¹²Se munan memek memek sor irok mu te kariimet suen biya nunumi ko kuera mu bita tamonko. ¹³Bare awiriya sokel ago la sanami se lagaruk nama ko nukum te mu, daiga bagara ningo pem-pem aniso mu arigokko. ¹⁴Se nuna kingdom ko den gilalong imi apumon karogo ali lilim te geragamon se kariimet iki-monko, asele tom nukum kaparukko.

Ikup aromemek Jerusalem wonong irokko

(Mark 13:14-23; Luke 21:20-24)

¹⁵“Se maingte nina mel memek nunguningkiri prophet Daniel ko balam mu temple ningi bangaru betemon se arigalko.† Awiriya den imi kaurok mu ninguru ko ikia taukko. ¹⁶Se kariimet Judea sor te bagasan mu nagumon duruk duap ningi tarigi sapamonko. ¹⁷Se awiriya ko kawam gul te bagoso agi mu, nu kaparuk ko melmasak kawam ningi aniso mu giokko me ikia taukko. ¹⁸Se

awiriya ko ningam te bagoso agi mu, nu peleruk ko guang bo taukko ikia me taukko tala.

¹⁹“Se imet nutagu ago se imet kuriang amin tui se anira, mu tom mu nononga tom bo ningo mena ko, memek biya. ²⁰Se nina te nagu parasaralko tom mu ko guranek beteral se daula marir tom te agi, Sabbath tom te me aratukko.‡ ²¹Mu awuk, tom mu te ko ikup aratukko mu am memek biya nunguningkiri, tom ali lilim la aratam tom te ikup bo uwuta me aratam tai aita bare aratukko, ale udagi aking ikup bo uwuta me aratukko.¶

²²“Se tom memek mu me tukunang awurok, mu kariimet bo marak me bagarukko, suen biya kuemon parangamonko. Bare nu ko kariimet noko ma balam mu nunga ningo ko, tom tukunang awurokko. ²³Se tom mu te bo baluk, ‘Arigalko, Kristus iweya,’ mauk, agi bo baluk, ‘Arigalko, Kristus uwa,’ mauk, bare nina kawel mu ko me nengemang ningi nunguning arukko. ²⁴Mu awuk, Kristus buawen se prophet kawel suen biya aratamon, ale kariimet te nongomang kulukurmonko miracle se kausa bibiya suen biya tala betemonko, ale te kariimet biya, se kariimet Kaem noko ma nunga balam mu ago la, nunga kulurmon ale nunga gimonko agi, wore ko karogo kaemonko. ²⁵Ikialko, tom umu me tai arataso la, ani girem ale tom umu ko nina manorsam.

²⁶“Buta se awiriya nina manuk, ‘Nu uwoya, sor garagarayam te bagoso,’ mauk, bare nina umu te me namaralko; agi, ‘Iweya, e galung ningi bagoso,’ mauk, bare mu ko me nengemang ningi

*24:9 Nuna Jesus ko olekem nunga bita maguwumonko: Matthew 5:10-11; 10:16-20; John 15:18-21

†24:15 Mel Daniel ko balam: Daniel 9:25-27; 11:31-32; 12:11. Den imi ago arikko: Mark 13:14; Luke 21:20; 2 Thessalonians 2:4; Revelation 13:14-15.

‡24:20 Juda nunga munan mu nuna Sabbath tom te awar biya me aolak ilumonko. Ale wonong ko songkuring bibiya mu bagu kutuwukasan.

¶24:21 Tom memek nunguningkiri: Daniel 12:1; Joel 2:1-2; Revelation 7:14.

nunguning arukko. ²⁷ Mu awuk, Kari ko Namar peleruk tairukko mu, pure biliwilik maso se worem bausa te arigisan se worem kapara te agotala arigisan uwutatala, Kari ko Namar tairuk se arigalko. ²⁸ Kuwim mel te kueso ale iwiwoso umutang te mu inangnang gaogao tai tai ilu biguwusan.

Kari ko Namar peleruk tairukko

(Mark 13:24-27; Luke 21:25-28)

²⁹ “Tom mu te ko ikup biya mu menaruk, me kam la buring ko mu, ‘Worem motam tiromorom paguk, se sige me nikim kaparuk, se baras mu kutukutuk mamon kapamonko.

Se mel aora aora taiti kualianisan mu uririkimonko.”[§]

³⁰ “Se tom mu te kausa bo nuna te ikimon, Kari ko Namar taiso mamonko, mu taiti ningi aratuk, se ali lilim la ko kariimet arigimon ale mamon niamonko.”^{**} Se Kari ko Namar sokel se nikanang biya karogo taiti nuwi ningi tai kapawuruk se arigimonko. ³¹ Biugel ko niara karogo karogo nu ko engel alo nunga bitiruk se ali sor suen biya te namamon geragamon, ale ko kariimet maingkala noko ma nunga balam mu nunga gi gi arungak taimon ale nunga bolala awumonko.^{††}

Tam fig ko kausa

(Mark 13:28-31; Luke 21:29-33)

³² “Ario! Nina aita tam fig te kausa sang ari ikialko: Tom tam fig ko kower awote gurek gawa iru diruwuso, mu nina umu te ko ikisan, nunguning kaparukko tom pingi aram masan. ³³ Se uwutata, tom nina mel ani ko ninga

manem imi suen la aratamon se arigal, mu nina te ikial, tom pingi aram ale nangimik aram malko. ³⁴ Ani nunguningta ninga manorsam, tom imi ko kariimet gue mu me kuemon la, mel imi suen la aratu saparukko. ³⁵ Taiti se ali mu mena namaruk, bare aninga den mu me ta menarukkowo.

Sinar ago bagara ko den

(Mark 13:32-37; Luke 17:26-30,34-36)

³⁶ “Bare kariimet bo ko day tom umu, se ko worem motam nunguning, te mel suen la imi aratukko mu me ikiso. Engel alo duruk wonong te ta wore me ikisan tala. Se Namar betela me ikiso tala. Mu Nuet kota diram day tom mu ko ikiwoso. ³⁷ Munan Noah ko tom te aratam uwutatala Kari ko Namar ko taira kam te aratukko. ³⁸ Tom yu lom biya me taikaso la mu, kariimet na yu no gi se, kariimet gi se, imet kari gi se, bagaman se nama Noah dal te aragam ale ningi kasu naguram. ³⁹ Mu nuna mel bo aratukko mu me ko sinarakasan tala, se tom yu lom biya tairukko negeram mu am nunga sarumu saparam.”^{‡‡}

“Se Kari ko Namar tairukko tom mu am uwutata aratukko. ⁴⁰ Kari ilagala ningam ningi ura iluwomon mu, bo tamon se bo am bagarukko. ⁴¹ Se imet ilagala wete na iri moa nunguruwomon mu, bo mu tamon se bo bagarukko. ⁴² Bore ko se, nina sinar ago loaga se bagaralko, mu awuk, nenenga Kari Biya tairukko day tom mu nina me ko ikisan.

⁴³ “Buta se den ewere ikialko: Kawam kotam bo tirom tom aguwaya mu te tere kari tairuk ko kawam barukukko mu nu ko ikia le mu, sinar la bagaram

[§]24:29 Worem se sige se baras: Isaiah 13:10, 34:4; 2 Peter 3:10; Revelation 6:12-14.

^{**}24:30 Kari ko Namar: Daniel 7:13. Zechariah 12:10 se Revelation 1:7 ago arikko.

^{††}24:31 Biugel niaruk se Kris alo barasamonko: 1 Corinthians 15:52; 1 Thessalonians 4:16-17.

^{‡‡}24:39 Noah ko tom: Genesis 6:5-8; 7:21-23. Kariimet saki ikia sinar mena: 1 Thessalonians 5:1-4; 2 Peter 3:6.

se tere kari mu tairam ko kawam me barukam la le. ⁴⁴Uwutatala, nina betela sinar karogo la bagaralko. Mu awuk, Kari ko Namar tom nina te me ikiwaral umu te tairuk mu ko sinar la bagaralko.^{¶¶}

**Ura kari ningo se ura kari
memek nunga den pangan**

(Luke 12:42-46)

⁴⁵“Se ura kari awuk mu ura kari ningo? Ura kari ningo mu ura diram la se ikia sinar ago beteso. Se ko kari dom ura tuso se noko kawam digo lilim bitaru se inang ko tom te diram ko ura kari-imet alo nungaruwoso se nu namoso. ⁴⁶Ale tom ko kari dom mu peleruk tairuk ale ko ura kari mu ura yawarakala bitawuruk se arigok, mu ura kari mu ko ningo nuam arigokko. ⁴⁷Ani nunguningta ninga manorsam, mu nu ko kari dom noko kawam digo melmasak suen la bituokko ura mu kuting te bitirukko.

⁴⁸“Bare ura kari ko munan memek se baluk, ‘Aninga kari dom mu tom maiya biya lagarukko pa!’ mauk, ⁴⁹ale ko ura suan nunga moruk maguwurok, ale yu nana ngualara kari arungak na yu no se bagarukko. ⁵⁰Se ko kari dom mu, day tom se worem motam nu me te iki-wooso mu te tairuk mu, ⁵¹iluwook moruk maguwurok, ale baluk se kawel kari alo nongorak biguwurok ale kore motam no se, mo nia se bagarukko.

Imet itiwik nunga den pangan

25“Tom mu te duruk wonong ko kingdom mu imet itiwik 10 pela nunga lam giman, ale kari bo imet taukko tairukko wore arigimonko namakasan wore turan. ²Se nunga ningi 5 pela mu nunga ikia ngualara ago, se 5 tala mu ikia sinar ago. ³Se ikia ngualara

ago mu nunga lam giman, bare karasin sang me giman. ⁴Se imet ikia sinar ago mu nunga lam se karasin sang ago giman. ⁵Bare kari imet taukko mu pasak me taikaso, se nuna kimi bita laga nomotam aniram se aniwaman.

⁶“Se tirom uriluan aira bo tairam, ‘Kari imet taukko mu tai aratam iweya! Aratal ale arigalko!’ mam.

⁷“Se imet itiwik mu suen la barasaman nunga lam giman ale kasaman ale motam nunguru burangikasan. ⁸Se 5 pela ikia ngualara ago mu 5 tala ikia sinar ago mu nunga manarukasan, ‘Nengete karasin sang nangaralko. Anananga lam irisan pa!’ maman.

⁹“Bare 5 pela ikia sinar ago mu balukasan, ‘Mena,’ makasan. ‘Karasin imi ana sang ningarnakko me terong, anananga lam ko la terong mam. Nina diara kawam te namaral ale nemeke kala ninga lam ko karasin diaralko.’

¹⁰“Se imet itiwik ngualara ago mu karasin diamonko namawaman, se nubiring ko kari imet taukko mu tai aratam. Se imet itiwik sinar bagaman mu kari imet numi giokko mu ilak inang biya mu ko kasu nagu gilingiman. Se songkuring baguman.

¹¹“Se udagi imet itiwik ikia ngualara ago mu taiman ale aikasan, ‘Kari dom! Kari dom!’ makasan. ‘Ana nago ko songkuring kaguruko!’ makasan.

¹²“Bare nu nunga maonam, ‘Ani nunguningta ninga manorsam, ani nina me nunga ikisam,’ mam.

¹³“Bore te se, nina pempem sinar la lagaralko, nina Kari ko Namar ko day tom agi ko worem motam awilaya mu te tairukko, mu nina me ko ikisan.^{§§}

^{¶¶}24:44 Kris alo sinar ago bagamonko: 1 Thessalonians 5:5-9; Revelation 3:3; 16:15; 22:12.

^{§§}25:13 Sipsip imet taukko ko den: Revelation 19:6-19.

Kari dom se ko ura kari ilagala suan nunga den pangan

(Luke 19:11-27)

¹⁴“Se aking duruk wonong ko king-dom mu, kari dom bo aolak bo awar ilu-wokko se, nu ko ura kari nunga auram se taiman, se ko melmasak suen la bitaru se bagamonko nuguting te bita bita ago namaram. ¹⁵Nu ura kari suan suan nunga ikia nunga nosokel te iki iki manga nungaru nungaru ago namaram. Bo 5000 kina tuam, bo 2000 kina tuam, se bo mu 1000 kina tuam. Asele nu barasam namakaso. ¹⁶Se ura kari 5000 kina tam, mu nu tairate namaram ale manga mu ura te beteram, ale ko marir manga 5000 kina tala awote tam. ¹⁷Se ura kari 2000 kina tam mu nu koma suanta tala ura te beteram, ale ko marir manga 2000 kina tala awote tam. ¹⁸Bare ura kari 1000 kina tam, mu giam karogo namaram mutim bo iram, ale ko kari dom mu ko manga ningi kaluwu beteram.

¹⁹“Se kari dom mu lagaram tom sapa laga asele peleram tairam, ale manga nungaram mu nongorak nunguru burangikaso. ²⁰Se ura kari 5000 kina tam mu nu tairam, ale 5000 kina bo tala awote tam mu karogo ko kari dom mu kausam ale balam, ‘Kari dom, arikko,’ mam. ‘Ni ani 5000 kina aisem mu ani ura te beteram, ale 5000 kina bo tala awote taem, ale biguwurem 10,000 iwo,’ mam ale tuam.

²¹“Se ko kari dom mu maonam, ‘Ni ura kari ningo, ni yawarakala nunguningkiri beterem!’ mam. ‘Ni ura gotek imi gemang ningi nunguningkiri te ko sinar taem. Se ani melmasak singir biya kiting te bitirik se ko sinar to se, tair ale aninga amilmil ningi agarak bagerko.’

²²“Asele kari 2000 kina tam mu betelatala tairam ale mam, ‘Kari dom,’ mam, ‘ni 2000 kina ani aisem mu ani ura te

beterem, ale 2000 kina bo tala awote taem ale biguwurem 4000 kina mu iweya,’ mam.

²³“Se ko kari dom mu maonam, ‘Ni ura kari ningo, ni yawarakala nunguningkiri beterem!’ mam. ‘Ni ura gotek imi gemang ningi nunguningkiri te ko sinar taem. Se ani melmasak singir biya kiting te bitirik se ko sinar to se, tair ale aninga amilmil ningi agarak bagerko,’ mam.

²⁴“Asele ura kari 1000 kina tam mu tairam ale mam, ‘Kari dom, ani ikisam mu ni kari aora biya, ni awiriya ko ningam wore am ningi gi nasam, ni ningam bo ningi inang muguri me warem bare mu betelatala ningi ko nunguning am gi ilu biguwusam tala. ²⁵Bore te se ani nguangerem, ale manga 1000 kina ni ani aisem mu karogo namerem mutim irem, ale ningi kaluwurem. Se aitak nika manga mu diram la karogo tairem iweya,’ mam.

²⁶“Se ko kari dom mu iwita maonam, ‘Ni ura kari memek, gagor gurum! Ni aga balem ani kari sang nunga ningam te am gi nasam, maem e? Aking kari sang ningam te na muguri agusan mu ani ko nunguning am gi ilu biguwusam, maem e? ²⁷Ni uwuta ikiem agi mu, awuk se ni aninga manga bank te me beterem? Ni uwuta beterem le mu, ani pelerem tairem ale manga mu to se ko marir manga karogo taem le.’

²⁸“Buta se tairal manga kuting te tal ale ura kari manga 10,000 tam mu kuting te beteralko,’ mam. ²⁹Mu awuk, awiriya mel karogo mu, nuna sang karogotala tumon se nu mel terong ma la ago bagarukko. Bare awiriya mel mena mu, katirta gotek kumik te aniso mu kumik te gi sapamon se kumik mel mena biya bagarukko. ³⁰Butata se kari memek sumu tal ale matangi sor tiromorom ningi saparal se mu te бага se, kore gige ma se nia kika se bagarukko.

Sipsip se goat

³¹ “Tom Kari ko Namar mu ko niki-nang biya mu ningi ko engel alo non-gorak tairuk, mu nu ko daiga kuwim nup ago nikim biya mu te daigokko. ³² Se ali sor suen biya ko kariimet tai koma dugu te bolala awumon, se nu sipsip se goat bolala bagasan se nunga pagaru kirker nunga awusan iwitala, kariimet nunga pagaru kirker motam ilagala nunga awurokko. ³³ Ale sipsip mu ko kuting sengam mu te nunga awurok, ale goat mu kuting ngas mu te nunga awurokko.

³⁴ “Asele King mu kariimet ko kuting sengam mu te anisan mu iwita nunga manuk, ‘Nina kariimet aninga Ait nunga amilmiloso mu tairal ale kingdom, ali mel suen la me arata la nenenga balu se nunguru beteram, mu talko. ³⁵ Mu awuk, ani na ko kuerem mu nina ani na aisi-man se naem, se ani yu ko kuerem mu nina yu aisiman se naem. Se ani kari iwareng bo iwita tairem mu nina ani aga aru tagiman ale kuwim aisiman. ³⁶ Se ani guang yamel ko tukunangarem se nina ani guang yamel te aga angimik ereman. Se ani kuera karogo bagerem, mu nina aninga sinar taman. Se ani talipara ningi bagerem mu nina tai agarkaman,’ maukko.

³⁷ “Se kariimet ningo diram mu iwita nu isarmonko, ‘Kari Biya, tom awuk wore te ni na ko kuerem se ana karkaman ale na kisiman? Ale yu ko kuerem se ana yu kisiman? ³⁸ Se ana tom awuk wore te ni kari iwareng ko iwita tairem se ana ka aru tagi kuwim kisiman? Agi guang ko tukunangarem se ana guang yamel te kimik ereman? ³⁹ Ale aking tom awuk wore te ni kuera karogo bagerem se ana nika sinar taman? Agi talipara

kawam ningi bagerem se ana tai karkaman?’ mamon.

⁴⁰ “Se King mu mauk, ‘Ani nunguningta nunga manorsam, nina anapeya aninga launuria kituwura bo kumik te beteman, mu nina ani angimik te beteman,’ ma balukko.*

⁴¹ “Asele nu kariimet kuting ngas mu te anisan mu iwita nunga manuk, ‘Nina kariimet memek alo, se ani amakete tagi tal, ale nama tama, Satan se ko engel alo nunga nunguru beteman se pempem la kani lagoso, mu ningi kapa saparalko. ⁴² Mu awuk, ani na ko kuakasam, bare nina ani na me aisukasan, yu ko kuakasam mu yu me aisukasan. ⁴³ Ani kari iwareng ko iwita taikasam, bare nina me aga aru tagikasan ale kuwim aisukasan. Ani guang yamel ko tukunangakasam, bare nina guang yamel bo te angimik me irakasan. Se aking kuera karogo bagakasam agi talipara kawam ningi bagakasam mu nina tai me agarkikasan,’ maukko.

⁴⁴ “Se nuna betela iwita balmon, ‘Kari Biya, ni amaru na inang ko kuakasam agi yu ko kuakasam agi, kari iwareng ko iwita taikasam agi, kuera karogo bagakasam agi talipara kawam ningi bagakasam se ana me ka sangarukasan?’ mamon.

⁴⁵ “Se King mu iwita nunga manukko, ‘Ani nunguningta nunga manorsam, tom nina munan ningo bo aninga launuria kituwura bo kumik te me beteman, mu nina ani angimik te koma suanta tala beteman,’ ma nunga manukko.

⁴⁶ “Se nuna namamon ale kuwim memek mu ningi yaman memek tom suen biya to se lagamonko. Bare kariimet ningo diram mu namamon ale kuwim marak ningo yawara tom suen

*25:40 Saonga ningo saki alo nungumik te betera: Proverbs 19:17; Matthew 10:42; Hebrews 6:10; 13:3.

biya te bagamonko mu ningi amilmil te бага se lagamonko.”†

**Jesus momon se kuerukko ko
den taling beteman**

(*Mark 14:1-2; Luke
22:1-2; John 11:45-53*)

26 Se tom Jesus den imi suen la balu saparam mu nu ko olekem alo nunga maonam, ²“Nina ko ikisan iwi-tata, day tom ilagala aniso imi buring ko mu Passover ko tom biya tai aratuk, se tom umutang te Kari ko Namar kager kari nuguting te betemon se tam kangono te itugumonko.”

³Tom mu te priest bibiya se kari supuling alo namaman priest supuling ko nup Caiaphas mu ko kawam biya mu ningi biguwuman, ⁴ale kawel munan sang te Jesus ilumon ale momon se kuerukko ko den kaloman. ⁵Bare maman, “Ana mel imi Passover ko tom te me betenakko, mu awuk, kariimet ningi kager biya barasuk bore ko,” maman.

**Imet bo Bethany sor te oil siring
yawara Jesus supuling te waram**

(*Mark 14:3-9; John 12:1-8*)

⁶Se Jesus Bethany wonong te kari bo ko balsan Simon kuera laira posara ago bare aita kungeram masan, mu ko kawam te na nowaram, ⁷se imet bo oil siring yawara manga biya te diasan mu yu kuting alabaster te nungurman mu ningi giam karogo supuling te waram.

⁸Se olekem alo kilek mu arigiman ale nongomang magakaso se balman, “Anape ko oil owore am waru te kolasan? ⁹Oil yawara sumu manga biya te diara ale ko manga mu kariimet ki-

tuwura guat nungara ko koma wore,” maman.

¹⁰Bare Jesus ko ikiam ale nunga maonam, “Nina anape ko imet ewere gomang ikup tusan a? Nu munan yawara nunguningkiri wore ani angimik te beteram,” mam.

¹¹“Kariimet kituwura guat mu nengerak pempem бага lagamonko, bare ani mu nengerak me бага lagarikko. ¹²Ani me aga mutim tugusan la, imet imi giram ale mutim ningi namarikko oil te angimik guang nunguru beteram. ¹³Ani nunguningta ninga manorsam, sor koma suen la te den gilalong imi balu se mu, munan imet imi beteram mu agotala ko balmon se ko iki gurugu se lagamonko.”

**Judas nu Jesus kager kari
nuguting te bitirukko balam**

(*Mark 14:10-11; Luke 22:3-6*)

¹⁴Asele olekem 12 mu nunga bo, ko nup Judas Iscariot, mu priest bibiya nongote namaram, ¹⁵ale mam, “Ani Jesus nigiting te bitirik mu nina anape mel ani aisalko?” mam. Se nuna manga silver bilik 30 kauman ale nu tuman. ¹⁶Se tom umu te se namaram mu Judas lage kuring bo Jesus kager kari nuguting te bitirukko wore ko sinar la bagakaso.[‡]

Ko olekem arungu Passover na nam

(*Mark 14:12-26; Luke 22:7-23; John
13:21-30; 1 Corinthians 11:23-25*)

¹⁷Bread Yeast Mena Nana, ko day tom 1 mu te, olekem alo Jesus kote taiman ale isarman, “Nika gemang ana aparete namanak ale Passover ko inang nunguru buranganak se noko ya?”¶ maman.

†25:46 John 5:28-29 ago arikko.

‡26:16 Judas: Matthew 26:14-15,24-25; 27:3-5; John 12:4-6; 13:27,30; 17:12,15; Acts 1:16-20.

¶26:17 Passover ko den: Exodus 12:14-20.

¹⁸Se nu nunga maonam, “Nina wonong biya mu ningi kasu nagural ale kari bo ko nup ninga manem mu kote namaral ale iwita maonalko, ‘Kausa kari iwita balam: Aninga tom tai pingi aram, se ani aga olekem arungak nika kawam te Passover nanakko, ma maonalko,’” mam. ¹⁹Se olekem alo Jesus nunga kiti gurugam uwutata beteman, ale Passover na nunguru burangi beteman.

²⁰Se sor baingam tairam mu Jesus ko olekem 12 mu arungak na nana kuwim te dagiman. ²¹Ale nuna na nowaman se Jesus mam, “Ani nunguningta ninga manorsam, nenenga ningi bo ani memek te aga bitirukkowo,” mam.

²²Se nuna ninguru nongomang bata-gakaso. Se nunumi nogowom kaora la is-arukasan, “Kari Biya, ni aninga iki se me balsam agila?” makasan.

²³Se Jesus nunga maonam, “Kakirip ani agarak tawir ningi bread kumin ningi mituwuwoso imitang memek te aga bitirukko. ²⁴Kari ko Namar mu batoga te ko balam uwutata kumik te aratukko. Bare kakirip Kari ko Namar mu memek te beteso mu am bote ko! Nu ali imi te me bilangaram le mu, am ningo nunguningkiri le.”

²⁵Se Judas, kari Jesus memek te bitirukko, mu mam, “Rabbi, ni aninga iki se me balsam agila?” mam.

Se Jesus mam, “Se! mu nigita,” mam.

²⁶Se nuna na nowaman se Jesus bread tam, Kaem amilmil tuam, ale paogam, ale ko olekem nungaru se mam, “Tal ale nalko; imi aninga angimik nunguning.”

²⁷Ale aking waen bagun ago mu tam, Kaem amilmil tuam, ale nungaru se mam, “Nina singir la bagun ningi nalko.

²⁸Imi aninga angimik gue, borta te Kaem ko kariimet nongorak numi go-mang suan awurokko balam, se gue mu

kariimet suen biya nunga memek si-wurokko wore ningarsam.[§] ²⁹Ani aita-ninga manorsam iwita, ani udagi waen muguri ko yu imi me naik nama, tom aninga Ait ko kingdom ningi biguwu-nak asele ani nengerak waen iru mu nanakko,” mam.

³⁰Ale wur bo ilu sapaman, ale arata-man Duruk Olive te namaman.

Jesus Peter nu buring tuokko mu balam

*(Mark 14:27-31; Luke
22:31-34; John 13:36-38)*

³¹Se Jesus nunga maonam, “Aitak tirom imi nina ikup ani angimik te aratuk mu arigal ale nina suen la parasaral nagu saparalkowo. Ikialko. Batoga bo te iwita baluwoso:

‘Ani bitua kari bataguru saparik se dagu-lok, se sipsip suen la parasamon ale nagu sapamonko.’^{**}

³²Bare kam ani kuera mutim bitirik ale barasik mu ani girek Galilee sor te namarik bagarik se tai agarkalko.”

³³Se Peter mam, “Suen la ni kimik te arigimon ale nagu sapamon, bare ani mu mena kowo.”

³⁴Se Jesus mam, “Ani nunguningta nika manorsam, aita ta tirom imi, tarak me niaruk la, ni nimi duap saguwur ale tom ilagala suan ko balu, ni ani me aga ikisam ma balukowo.”

³⁵Bare Peter wetang te mam, “Ani aimi duap me saguwurikko, mena, ani am ni kerak kuerikko,” mam. Se olekem alo suen la den koma suantala balman.

Gethsemane ningam ningi

(Mark 14:32-42; Luke 22:40-46)

³⁶Se Jesus ko olekem alo nongorak kuwim bo ko nup Gethsemane masan mu te namaram, ale nunga maonam,

[§]26:28 Jeremiah 31:31.

^{**}26:31 Zechariah 13:7.

“Iwita dagi sagaral se ani owore te namarik ale guranek bitirikko,” mam.
³⁷ Ale nu Peter, se Zebedee ko namar ilagala mu nunga giam ale nongorak namaram, ale ikup biya ikikaso ale gomang ninguru batagakaso. ³⁸ Se nu nunga maonam, “Ani angamang bataga ninguru aga ira saparam se am kuerikko iwita ikisam. Nina ani agarak iwita бага se sinar la bagaralko,” mam.

³⁹ Ale nu katir aolak ilu namaram ale koma kaparam se ali awote dagulam ale бага se guranek bita se mam, “O aninga Ba, terong agi mu, aninga angamang ni ikup memek yu bagun ago iwita taiwoso ewere to saparko. Bare bo la namarukko, aninga angamang me karo tuiko, mena, ni nika ikia gemang la karo tuiko,” mam.

⁴⁰ Ale peleram ko olekem ilagala suan umu nongote namaram mu aniwaman se nungarkam. Ale Peter isuam, “Nina anira beteral ale hour suanta ko iwita agarak marak bagaralko terong agi awuk?” ⁴¹ Sinar la бага se guranek bita se bagaral se ira ariga taiso mu me nunga saparuk se dagulalko. Nenenga nedera, marak mu uwutata ko gomang aniso, bare nunga ningimik sokel mena.”

⁴² Ale akingtala guranek bitirukko peleram namaram ale mam, “O aninga Ba, bare memek yu bagun ago iwita ani naikko taiwoso mu to saparko mena se am naikko agi mu asele nika gemang te aniso mu, iwitata aratukko,” mam.

⁴³ Ale akingtala peleram tairam mu ko olekem nomotam ikuwaram se akingtala aniwaman se nungarkam. ⁴⁴ Ale nungarki bita se aking peleram tom 3 ko namaram, ale guranek koma suanta giram tom ilagala ko beteram uwutatala akingtala beteram.

⁴⁵ Asele peleram ko olekem alo nongote tairam ale nunga maonam, “Au! agi am ani se neneman sapawasan e? Ari-galko, tom tai aratam, se Kari ko Namar kari memek nuguting te betemonko.

⁴⁶ Barasal se namanakko! Kari ani memek te aga bitirukko mu taiso!” mam.

Jesus ilu talipa gilingiman

(Mark 14:43-50; Luke 22:47-53; John 18:3-12)

⁴⁷ Ale uwuta baluwaram mu, Judas, ko olekem 12 mu nunga bo, mu tai aratam. Priest bibiya se kari supuling bibiya alo balman se kager kari motam biya mu baenat se saenang mel giman ale nu ilak taiman. ⁴⁸ Nu maingkala aguwaya bitirukko mu nunga kiti gurugam, “Ani kakirip iluwek ale musuk tuek, mu nina kakirip borta ilu taliparalko.”

⁴⁹ Ale dirmam Jesus kote namaram ale, “Amilmil yawara, Rabbi,” ma se iluwam ale musuk tuam.

⁵⁰ Se Jesus nu maonam, “Aga bo, anapeya bitarko tairem mu bitarko,” mam. Se kager kari kasuman Jesus iluman ale talipaman. ⁵¹ Umu te kari Jesus ilak bagara mu bo ko baenat woyam, ale priest supuling ko ura kari te dogowa bataguru saparam.

⁵² Se Jesus nu maonam, “Baenat ko kuwim te tugumko!” mam. “Awiriya baenat te daongaso, mu batir te kuerukko. ⁵³ Ni ani aga Ait aurik se nu pasak ala engel suen biya nunguningkiri nunga bitiruk se taimon ale aga sangarmonko iwita me ikisam e? ⁵⁴ Bare ani uwuta bitirik mu, mel aratukko batoga te aniso mu awuk ta aratukko?”

⁵⁵ Asele Jesus kager kari motam biya mu iwita nunga maonam, “Ani tere daong kari se nina aga iluwalko baenat se saenang mel ago giman ale taiman e? Tom kasik biya ani temple ningi dagikasangale kariimet nunga kasurukasangale, bare nina awuk se ani me aga ilukasangale? ⁵⁶ Bare mel suen la aratuwoso imi mu prophet alo nunga den batoga te aniso wore ko nunguning kaparukko se aratuwoso.”

Se tom mu te ko olekem alo suen la mu nu beteman ale nagu sapaman.

**Jesus Sanhedrin ko kari bibiya
nomokete sanamaram**

(*Mark 14:53-65; Luke 22:54-55,63-71;
John 18:12-14,19-24*)

⁵⁷Kari Jesus iluman mu ilak priest supuling Caiaphas kote ilak namaman. law ko kausa kari se kari supuling alo mu umu te biguwuman ale bagaman. ⁵⁸Bare Peter ilak namakasan mu kowom kaoram ale awar nuam taiwakaso. Nuna priest supuling ko kawam ko por ningi kasu naguman, se nu kargotala kasu naguram ale bitua kari nongorak daigam, ale kumik te aguwaya betemon wore ari ikiokko bagakaso.

⁵⁹Se priest bibiya, se Sanhedrin ko kari bibiya suen la mu nuna kari saki Jesus den kawel te atumumon se ikimon ale te momon se kuerukko wore ko den ikiwakasan. ⁶⁰Se kari suen biya bala kawel ago tai balukasan, bare den bo nu te momon se kuerukko mu me arigiman, mena.

Nukum kitira mu kari ilagala barasaman ⁶¹ale balman, “Kari sumu iwita balam, ‘Ani Kaem ko temple mu am parusuwurik ale aking tom ilagala suan ningi am kalikko terong,’ ma balam.”^{††}

⁶²Se priest supuling barasu sanamaram ale Jesus maonam, “Ni kimik ko den balsan ewere awuk, koma me baluko e? Se den ito kari imi ni kimik ko balsan imi?” ⁶³Bare Jesus den bo ta me balam.

Se priest supuling mam, “Ani Kaem marak bagoso wore ko nup te ka manorsam, ni nu koma te den nunguning la nanga manaruko: Ni Kristus Kaem ko

Namar agi mu diram la nanga manaruko,” mam.

⁶⁴Se Jesus mam, “Se, ni balem suwutata. Bare ani nina suen la ninga manorsam, tom udagi nina Kari ko Namar Kaem Sokel Garagar mu ko kuting sengam mu te dagiwuruk se arigalko, se taiti nuwi te taiwuruk se arigalko!”^{‡‡} mam.

⁶⁵Se priest supuling den umu ikiam ale kota ko guang iluwam barukam ale mam, “Nu Kaem mel yam ko beteram! Ana anape den bo karogo ko kimi bita se laganakko? Nina ikiman, nu Kaem mel yam ko beteso. ⁶⁶Se nina awuk balsan a?”

Se nuna balman, “Nu memek beteram mu ko koma mu lage suanta, am kuerukko,” maman.

⁶⁷Ale koma motam ningi katingakasan ale nuguting te moakasan. Se saki mu kol kuting te kulukuru se ⁶⁸balukasan, “Kristus, ni prophet agi mu awiriya ka moso mu nanga manaruko!” makasan.^{¶¶}

**Peter numi duap saguwuram ale
“Ani Jesus me ko ikisam,” mam.**

(*Mark 14:66-72; Luke 22:55-62;
John 18:16-18,25-27*)

⁶⁹Peter kawam ko por ningi dagiwaram se priest supuling ko ura imet bo kote tairam, ale mam, “Ni agotala Jesus Galilee kari wore ilak gerakakasan,” mam.

⁷⁰Bare Peter nuna suen la nomokete numi duap saguwuram ale mam, “Ani ni anapeya balsam sumu karogo ngualawasam,” mam.

⁷¹Ale por ko songkuring biya mu te namaram, se ura imet bo tala nu arigam, ale kariimet sang mu te baga-

^{††}26:61 Jesus temple ko den balam: John 2:19-21. Jesus kutek mam: Isaiah 53:7; Matthew 27:12.

^{‡‡}26:64 Daniel ko den: Daniel 7:13.

^{¶¶}26:68 Jesus bita maguwuman: Isaiah 50:6; 53:5.

man mu nunga maonam, “Kari imi Jesus Nazareth kari wore ko kari bo,” mam.

⁷²Se Peter akingtala numi duap saguwuram ale mam, “Ani Kaem Biya bagoso se koma te nunguningta balsam, ani kari sumu me ko ikisam!” mam.

⁷³Se kam me maiyam, kari sanamiwaman mu Peter kote taiman ale manorman, “Nunguningta ni nunga bo! Ana nika munak nirung te la ikisan,” maman.

⁷⁴Se Peter den sail karogotala balam, “Ani kawelarik mu Kaem am ikup aisuokko. Nunguningta nunguningkiri, ani kari sumu me ko ikisam!” mam.

Se tom umutang te la tarak niaram.

⁷⁵Se Peter den Jesus nu maonam umu kuamin te tairam, “Tarak me niaruk la, ni tom ilagala suan ko nimi duap saguwur ale ni ani me aga ikisam iwita ma baluko.” Se Peter watingi aratam ale ninguru niakaso.

Nuna Jesus Pilate kuting te beteman

(*Mark 15:1; Luke 23:1-2; John 18:28-32*)

27 Ukiram tumong biyala priest bibiya se kari supuling suen la nongomang suan awuman mu Jesus momon se kuerukko balman. ²Ale kut-ing kaloman, ale diruwuman ilak nama Pilate kuting te beteman. Nu Rome koma tata Judea sor ko governor.

Judas numi dogotak paogam

(*Acts 1:18-19*)

³Judas memek te Jesus beteram se nuna momon se kuerukko balman se ikiam, mu aking ningurutala numi ko iki maguwuram, ale ko manga silver biling 30 tuman mu giam karogo pel-eram priest bibiya se kari supuling nongote ago namaram, ⁴ale “Ani memek

beterem! Ani kari kumik den mena wore memek te kuerukko beterem!” mam.

Se nuna manorman, “Mu anananga mel mena! Mel mu nika la!” maman.

⁵Se Judas manga iluwaram mu temple ningi waram ale aratam namaram ale mayang te numi dogotak paogam.

⁶Se priest bibiya alo manga kaparam aniram mu giman ale balman, “Manga imi gue ago, se munan te aniso mu ana temple ko manga ago me biguwunakko,” maman. ⁷Ale balman ale manga umu te kari kani nungurso mu kote ali bilik bo kariimet iwareng te nunga mutim tugumonko mu diaman. ⁸Se eng am tai aitak mu ali mu ko nup “Ali Bilik Gue Ago” masan.

⁹Se den prophet Jeremiah ko batoga te aniram mu ko nunguning kaparam. Batoga mu iwita balam: “Kari Biya iwita aga maonam, Israel kariimet manga silver biling 30 te nu diamonko balman, ¹⁰ale manga umu te kani nunga ko kari kote ali bilik diaman.”^{§§}

Pilate Jesus isarukaso

(*Mark 15:2-5; Luke 23:3-5; John 18:33-38*)

¹¹Jesus governor biya Pilate koma te sanamaram se Pilate nu isuam, “Ni Juda nunga king e?” mam.

Se Jesus mam, “Se mu diram, ni balsam butata,” mam.

¹²Bare priest bibiya se law ko kausa kari den te atumukasan mu nu nononga den mu ko koma me balukaso.

¹³Aking Pilate nu isuam, “Ni den te ka atumusan wore me ikisam e?” mam.

¹⁴Bare Jesus den koma bo me ta balu arigam, mu te Pilate ninguru tala ikia moakaso.*

§§**27:10** Zechariah 11:12-13; Jeremiah 19:1-13; 32:6-9.

***27:14** Jesus sipsip iwita kutek mam ale den bo me balukaso: Isaiah 53:7.

**Pilate Jesus tam kangono
te tagimonko balam**

(*Mark 15:6-15; Luke
23:13-25; John 18:39—19:16*)

¹⁵Rome ko munan bo mu, Passover tom taikaso mu kariimet nunga nongomang te talipara kari awiriya ko balukasan mu Pilate balukaso se nu talipara bitakaso ale aratukaso. ¹⁶Se tom mu te talipara kari memek bo, kariimet ko ikia biya, ko nup Barabbas mu talipara ningi bagakaso. ¹⁷Se tom kariimet tai bolala awuman mu Pilate nunga isuam, “Kari awuk bore ani kutuwu ningarikko nengemang aniso? Barabbas ko agi, kari Jesus, balsan ‘Kristus’ masan, wore ko ye?” mam. ¹⁸Mu nu mungkala ko ikiam, Jesus mu duap bo te mena, am nongomang memek te ilak tai nu kuting te bita gilingiman.[†]

¹⁹Se Pilate ko den ariga ko kuwim te dagiwaram mu ko nuwus den bo beteram se kote tairam, se mam: “Ni mel bo kari kumik den mena sumu kumik te me bitarko! Ani nu kumik ko ipingira bo arigem, ale ko ikia ninguru aga moawoso,” mam.

²⁰Bare priest bibiya alo se kari supuling bibiya mu kariimet nongomang atumukasan, ale nunga manarukasan, “Nina Pilate maonal se nu Barabbas kutuwu nangaruk, ale baluk se Jesus mu momon se kuerukko,” makasan.

²¹Se Pilate nunga isuam, “Ilagala ewere nunga ningi awuk mu ani kutuwu ningarikko?” mam, mu nuna balman, “Barabbas kutuwu nangaruko,” makasan.

²²Se aking Pilate nunga isuam, “Se Jesus, balsan Kristus masan, mu ani awuk bitirikko?” mam.

Se nuna suen la balman, “Tam kangono te tagiralko!” makasan.

²³Se Pilate nunga isuam, “Nu anape memek beteram?” mam.

Bare nuna am sail karogo la balukasan, “Am tam kangono te tagiralko,” makasan.

²⁴Se Pilate ikiam, mu nu mel bo bitirukko me terong iwita arigam. Ale betela nu arigam mu kariimet ningi kager biya barasukko iwita arigam. Ale kariimet biya nomotam te yu tam, ale kuting anuwam, ale balam, “Kari imi ko kumik gue ani agiting me magarukko, ani angimik den mena. Mu nenenga mel la,” mam.

²⁵Se kariimet suen la balukasan, “Mu terong, ana se nanga kuriang ago mu noko gue am nagiting magarukko,” mam.[‡]

²⁶Se Pilate Barabbas kutuwu nungaram. Ale balam, se Jesus wip te moa gilingiman, asele tam kangono te tagimonko ko kager kari nuguting te beteram.

**Kager kari alo Jesus kumik
ko alel munak balukasan**

(*Mark 15:16-20; John 19:2-3*)

²⁷Se Pilate ko kager kari Jesus diruwuman ilak kawam biya mu ningi kager kari nunga bagara kuwim te ilak namaman se kager kari suen la tai biguwuman ale laturman. ²⁸Ale ko guang mu kutuwu sapaman, ale guang bo diriyam kataru tuman. ²⁹Ale mayang kore karogo mu taman ale kitigat iwita nungurman ale supuling tuguman. Ale tam bo taman, ale king ko sikir iwita kut-ing sengam mu te beteman. Ale koma dugu te nubugura kulukurukasan ale den dolara iwita manarukasan, “O Juda nunga king, nup biya!” makasan. ³⁰Ale

[†]27:18 Juda kari bibiya Jesus ko nongomang magaram: John 11:47-48; 12:18-19.

[‡]27:25 Nuna nuguting gue ago: Matthew 23:35.

kumik kuali katingikasan, ale tam kuting te mu tokasan ale gira awom la supuling te moakasan. ³¹ Nuna dolara munan umu bita sapaman ale guang diriyam mu kutuwu taman ale kota ko guang aking kataru tuman. Asele taman ale tam kangono te tagimonko ilak namakasan.[¶]

Jesus tam kangono te tagiman

(Mark 15:21-32; Luke 23:26-43; John 19:17-27)

³² Nuna diruwuman ilak nama se Cyrene kari bo[§], ko nup Simon, mu arigiman, ale Jesus ko tam kangono giokko iluman ale guguna tuman. ³³ Nuna tai kuwim bo ko nup Golgotha, ko nunguning mu “Supuling Sokel ko Sor” masan, mu te arataman. ³⁴ Ale umu te, nuna waen mel seselak ago guruga mu tuikasan; se kau to arigam mu me nokaso. ³⁵ Ale tom nuna tam kangono te tagiman, mu ko guang kututuwuman ale nunumi tumonko se ko kolara kola gilingikasan.^{**} ³⁶ Nuna dagiman ale ari se bitaruwakasan. ³⁷ Se tam kangono te kualala supuling ko mu, anapeya duap ko tam kangono te tagiman mu batagorman ale moman se anikaso. Se den mu iwita batagorman, IMI JESUS, JUDA NUNGA KING.

³⁸ Se tere daong kari ilagala karogo la tam kangono te nunga tagi gilingiman, bo Jesus kuting sengam ko, se bo ko kuting ngas ko.^{††} ³⁹ Se kariimet nama taikasan mu nuna ari se nusupuling sisuwuwakasan ale den dolara tuikasan, ⁴⁰ ale makasan, “Ni temple parusuwur ale tom ilagala suan ningi aking iru kaloko balem, buta keta nimi sangaruko!

Ni Kaem ko Namar agi mu, tam kangono bitar ale tai kaparko!” makasan.

⁴¹ Se priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya, se kari supuling munan koma suanta te den dolara tuikasan ale balukasan, ⁴² “Nu saki alo nunga sangarukaso, bare nu kota numi sangukko me terong!” makasan. “Nu ana Israel nanga King agi mu, tam kangono bitiruk ale tai kaparuk se ana ariginak ale ko nangamang ningi nunguning arukko!” makasan. ⁴³ “Nu Kaem te la ira sanami lagaram. Se Kaem gomang tuok agi mu sangukko, mu awuk, nu numi balukaso, ‘Ani Kaem ko Namar,’ makaso.” ⁴⁴ Se tere daong kari ilagala Jesus kumik duap te nunga tagiman mu nuna karogotala den dolara memek manarukasan.^{‡‡}

Jesus kueram

(Mark 15:33-41; Luke 23:44-49; John 19:29-30)

⁴⁵ Se worem motam tai dirmam, 12 o'clock, mu worem motam tirom iluwam nama 3 o'clock, mu tiromorom ali lilim la iramuram. ⁴⁶ Se 3 o'clock bainga ningi iwita mu Jesus sail karogo airam, “Eli, Eli, lema sabachthani?” mam, ko nunguning mu, “Aninga Kaem, aninga Kaem, ni awuk se biring gurugu aistem?”^{¶¶}

⁴⁷ Se kariimet saki sanamiwaman mu ikiman ale balukasan, “Mu Elijah aruso!” makasan. ⁴⁸ Se nunga bo pasak ala naguram namaram ale mel bilik bo tam, ale waen aora seselak mu ningi mituwuram, ale tam te ko kopa te atumam ale Jesus misikirokko garukam.

[¶]27:31 Isaiah giram mel imi ko balam: Isaiah 50:6; 53:3,7.

[§]27:32 Cyrene mu Africa sor te, Libya ali sor mu te ko wonong bo.

^{**}27:35 David den balam mu ko nunguning aratam: Psalm 22:18.

^{††}27:38 Isaiah den balam mu ko nunguning aratam: Isaiah 53:12.

^{‡‡}27:44 Nuna den dolara tuikasan: Psalm 22:7-8.

^{¶¶}27:46 Jesus ko den balam mu Psalm 22:1 te aniso.

⁴⁹Bare suen biya bagaman mu mam, “Me neger se ana Elijah tairuk sangaru taukko agi wore ariginakko,” maman.

⁵⁰Se Jesus akingtala sail ago niaram ale kueram.

⁵¹Se temple ningi guang biya mu kualala barakam kapa kopa te paga ilagalam. Se ali wanara ko kapakaso se manga papak maman, ⁵²se ali motam betelatala barewareng makasan ale kuring kaigakasan. Se Kaem ko kariimet suen biya kueman mu aking maragakasan ⁵³ale nunga kuera mutim bita bita aratukasan. Se udagi, tom Jesus barasam mu te, nuna wonong laili Jerusalem ningi kasu naguman se kariimet suen biya nungarkaman.

⁵⁴Se kager kari supuling ko kari arungak Jesus tam kangono te bitaruwaman mu, wanara kaparam se mel kasik biya aratam mu arigiman, ale ninguru nguangaman ale balukasan, “Nunguningta kakirip imi Kaem ko Namar!” makasan.

⁵⁵Se imet suen biya awar nuam sanamaman ale ariwakasan. Nuna Galilee la Jesus kowom karoman ale mel ko kueruk ale baluk bare te sangarmonko kowom karoman.

⁵⁶Imet umu nunga ningi mu Maria Magdalene, Maria bo tala, nu James se Joses nunga nunam mu se, Zebedee ko namarari mu nunga nunam agotala bagakasan.

Jesus mutim tuguman

(Mark 15:42-47; Luke 23:50-56; John 19:38-42)

⁵⁷Sor baingam taikaso se Arimathea kari bo, ko nup Joseph, nu kari kumik mel suen biya ago, nu kota mu betela Jesus ko olekem bo, mu tairam. ⁵⁸Nu Pi-

late kote namaram ale Jesus ko kumik guang taukko isuam. Se Pilate balam mu ko kumik guang mu am tumonko mam.

⁵⁹Se Jesus ko kumik guang tam mu kutuwu Joseph tuman se guang bo iru siraram wore te kaolam, ⁶⁰ale ilak nama kota ko ali motam, manga ningi pagaru nungam mu ningi beteram. Asele manga aromemek bo gurugam ale kuring te baguram, ale namaram.^{§§} ⁶¹Se Maria Magdalene se Maria bo tala, mu ali motam duap te dagiman ale bagakasan.

Kager kari ali motam bitarman bagakasan

⁶²Se Passover ko nunga burangara ko tom mu menaram se Sabbath duap bitawaram mu priest bibiya alo se Pharisee alo biguwuman ale Pilate kote namaman ⁶³ale, “Dom kari,” maman, “kawel kari nung mu marak бага se la iwita balukaso, ‘Ani kuerik ale tom ilagala suan mu te aking barasikko,’ makaso, ko den balam mu ana ikiman. ⁶⁴Buta se ni sokel karogo la balu se ali motam wore day tom ilagala suan mu ningi ninguru ko sinar tamonko. Noko olekem alo namamon kumik guang tetela la tamon ale kaluwumon ale kariimet nunga kulurmon, ale ‘nu kueram bare aking maragaram,’ mamon bore ko. Kawel nukum imitang mu nama au kaparuk ale kawel motam motam bitakaso mu am nunga kia saparukko,” maman.

⁶⁵Se Pilate nunga maonam, “Bitua kari sang nunga gial arungak namaral ale ali motam ninguru laut al ale ko sinar talko,” mam.

⁶⁶Se nuna ali motam te namaman ale te ikimonko mayang bo tareng iwita tagi beteman. Ale bitua kari nunga awuman se ko sinar bagakasan.

§§27:60 Isaiah giram mel imi ko balam: Isaiah 53:9.

Jesus barasam

(Mark 16:1-8; Luke 24:1-10; John 20:1-8)

28 Sabbath tom menaram se aniram ukiram, tumong biyala day tom 1 mu te, Maria Magdalene se Maria bo tala mu ali motam arigimonko namaman. ²Se wanara biya kaparam se Kari Biya ko engel bo duruk wonong te wore tai kaparam, ale manga biya ali motam kuring te baguman mu gurugu karogo nama due ko beteram, ale awote daigam. ³Noko kumik nikim mu pure nikim iwita, se ko guang mu siraram nunguningkiri. ⁴Se kari ali motam bitaruwaman mu ninguru nguangaman, ale nungumik barowara makaso, se dagulaman ale kua titimaman.

⁵Se engel nu imet mu nunga maonam, “Nina me nguangeralko,” mam. “Ani ikisam, nina Jesus tam kangono te tagiman wore ko loagawasan,” mam. ⁶“Bare nu ewela me bagoso. Nu kota balam butata nu maingkala barasam. Iweya, ewela tairal ale kuwim te aniwaram mu arigalko. ⁷Asele pasak ala namaral ale ko olekem alo nunga maonalko, nu maingkala barasam ale aitik mu giram Galilee namaram, se nuna Galilee namamon ale arigimonko. Ani den aitik ninga manem butata beteralako.”

⁸Se imet ilagala mu ali motam beteman, ale nguanga se wore aking amilmil te biririka nama se nagu nagu namamon ale ko olekem alo nunga manarmonko namakasan. ⁹Se Jesus nongoma te aratam, ale “Amilmil yawara,” mam. Se nuna kote namaman ale suwik duap ningi dagulaman, ale suwik iluman ale nup patawukasan. ¹⁰Se Jesus nunga maonam, “Me nguangeralko. Namaral ale aninga launuria alo nunga maonal se Galilee namamon ale mu te asele ani agarkamonko.”

Priest se supuling bibiya nunga kawel

¹¹Se tom imet mu namawaman mu kari ali motam bitaruwaman mu nunga sang peleman wonong biya ningi kasu naguman, ale mel singir la aratam mu ko duap priest bibiya alo nunga manorman. ¹²Se priest bibiya mu kari bibiya arungu biguwuman ale ikia bo kaloman. Ale manga biyala kari ali motam bitaruwaman mu nungarman, ¹³ale nunga manorman, “Nina iwita balalko, ‘Noko olekem alo tirom ana aniwaman se taiman ale ko kumik guang tere taman,’ malko. ¹⁴Se den imi governor biya, Pilate, dogowa nagurok se ikiok, mu ana ilak munakanak se nina ikup bo ningimik te me aratukko.” ¹⁵Se bitua kari alo manga mu taman ale namaman priest alo balman butata balu gilingiman. Se tom umutang te se tai aitik mu Juda alo den imi am balu se iki laganan.

Olekem alo ura ko sokel taman

(Mark 16:14-18; Luke 24:36-49; John 20:19-23)

¹⁶Se tom olekem 11 mu Galilee namaman mu, duruk gotek bo Jesus te namamonko nunga maonam mu te namaman. ¹⁷Ale tom nu arigiman mu ko nup patawukasan; bare sang nungamin yenakaso. ¹⁸Se Jesus nongote pingi tairam ale mam, “Nup biya se sokel biya duruk wonong te se ali imi te ta, mu Kaem ani aisu saparam. ¹⁹Buta se, nina sor suen biya te namaral ale aninga olekem ko nunga gial, ale Nuet ko nup te, Namar nup te, se Bur Laili nup te anuwa marak nungaralko, ²⁰ale munan suen la ani ninga manem mu nunga kausal se ikimon ale karo tumonko. Ale ikialko, ani me ta ninga bitirik, nengerak la bagarik nama tom nukum arukko,” mam.*

*28:20 Kari Biya Jesus pempem ko kariimet arungu bagarukko: Deuteronomy 31:6.

MARK

Mark ko loagara biya mu Jesus Kaem ko Namar, ali imi te kariimet nunga dia taukko tairam. Ko batoga imi kaur mu Jesus ko nup biya se sokel mu wetang te arikko.

Mark mu Jerusalem kari, ko nup bo John. Saki balsan nu Rome бага den imi batogam, yia tom A.D. 65 iwita. Nu Paul, Barnabas, se Peter arungu ura tam tala: Acts 12:25; 13:5-13; 15:37; Colossians 4:10; 2 Timothy 4:11; 1 Peter 13. Kari bo nup Papias mu balam, “Mark mu Peter ko den guruga ko kari. Peter Aramaic den te den apukaso, se Mark den mu aking Greek den te gurugukaso,” mam.

Anuwa marak kari John den apuram

(Matthew 3:1-11; Luke 3:2-16; John 1:19-28)

1 Imi Jesus Kristus, Kaem ko Namar, ko den gilalong. Duaking te ²prophet Isaiah ko batoga te iwita ko balam:

“Ani kari bo bitirik se girok aninga den giok ago namaruk ale nika lage nungok burangaruk ale dingumurokko.”

³“Ali sor garagarayam mu te kari bo ai baluwoso,

‘Kari Biya ko lage te tairukko mu nungal burangaral ale lage tuang dingumural’ko,’ ma baluwoso.”[†]

⁴Se John tairam, nu koma garagarayam mu te бага se kariimet anuwa marak nungaru se den balukaso, “Giris palagal ale anuwa marak tal se Kaem ninga ikup memek mu siwurokko,” makaso. ⁵Se Judea sor ko wonong saki wonong biya mu ko buring bagara mu se, Jerusalem ko kariimet kote namakasan. Ale nunga memek wetang te balu sapakasan se

nu yu Jordan ningi anuwa marak nungarukaso.

⁶John nu prophet, se guang camel mone te nungurman mu katakaso, ale let biling bo luan kalokaso. Nu locust se honey ko inang ko nokaso.[‡] ⁷Ale nu iwita kariimet nunga manarukaso, “Kari bo ani agowom kaoram taiwoso mu nu nup biya se sokel garagar, se aninga kiaran. Ani noko doleng tuagu lakira ko mayang abugura kulukek ale kutuwurekko am me terongtala, mu awuk, ani nu koma te ningo nuam mena. ⁸Ani yu te anuwa marak ningarsam. Bare nu mu Bur Laili ko sokel te baptais ningarukko.”

Jesus anuwa marak tam se Satan nu ira arigam

(Matthew 3:13-17; 4:1-11; Luke 3:21-22; 4:1-13)

⁹Se Jesus Nazareth wonong Galilee ningi бага tairam se John yu Jordan ningi anuwa marak tuam. ¹⁰Se Jesus yu beteram ale aratu se duruk wonong kaigam se Bur Laili inangnang biton iwita kote kaparam mu arigam. ¹¹Se duruk wonong te kuring bo tai kaparam ale mam, “Ni aninga Namar, ani ninguru ka kuesam, ale ni ko ko ninguru amilmilasam.”

¹²Se Bur Laili tom umu te la Jesus ilak sor garagarayam mu te namaram. ¹³Nu day tom 40 ko umu te bagakaso se Satan nu ira ariga te bitakaso. Jesus mel daong nunga ningi bagakaso, se engel alo ilak pingi bagakasan.

Me kam la Galilee ura duap beteram

(Matthew 4:12-17; Luke 4:14-15)

¹⁴Tom John talipara ningi beteman, mu Jesus Galilee namaram, ale Kaem ko den gilalong balu pagarukaso. ¹⁵Nu

[†]1:3 Verse 2: Malachi 3:1. Verse 3: Isaiah 40:3.

[‡]1:6 John ko guang se ko na inang: 2 Kings 1:8; Zechariah 13:4.

makaso, “Aitak tom aram. Kaem ko kingdom tai pingi aram. Se giris palagal ale den gilalong ko nengemang ningi nun-guning arukko!”

**Jesus ko olekem
nunga gia duap beteram**

(Matthew 4:18-22; Luke
5:1-11; John 1:35-42)

¹⁶ Jesus Yu Galilee norogen kaoram ale aolak iluwa, nu Simon ko uria Andrew ilak pote sapawaman se nungarkam. Nuna ilagala wal tata kari. ¹⁷ Se nu nunga maonam, “Nina tairal ani agowom kaoral, se ani kariimet nunga gia ko munan ninga kausekko,” mam. ¹⁸ Se nuna pasak ala nunga pote mel awu beteman ale kowom karoman.

¹⁹ Nu aolak ilu awar me namaram mu Zebedee ko namar James ko uria John ilak dal te pote nunguru burangiwa-man se nungarkam. ²⁰ Nu numi me iram, am nunga auram, se nuna nunga nonet Zebedee ko ura kari ago dal ningi nunga awu beteman, ale kowom karoman.

Jesus bur memek bo kaoram

(Luke 4:31-37)

²¹ Nuna Capernaum namaman, se Sabbath tom se Jesus synagogue ningi namaram ale kariimet den nunga kasurukaso. ²² Se kariimet noko kausa den mu ko ninguru nongomang pitigiram, mu awuk, nuna arigiman mu nu law ko kausa kari iwita me bitakaso, bare noko ura mu duap bo se sokel ago bitakaso. ²³ Tom me maiyam mu, kari bo synagogue ningi nongorak bagaram mu nu bur memek ago mu airam, ²⁴ “Jesus, Nazareth kari, ni ana awuk nanga bitarko? Ni anananga maguwurko tairem e? Ani ni awiriya mu ka ikisam, ni Kaem ko Kakirip Laili!”

²⁵ Bare Jesus alis tuam, “Ni kutek me ale kari sowore bitarko!” mam. ²⁶ Se bur memek mu kari mu ninguru sisuwuram

maguwuram, ale sail ago airam ale kari mu beteram.

²⁷ Se kariimet suen la ninguru uririki-man ale nunumi isarukasan, “Ewere anape ya? Bala se kausa iru se sokel ago! Nu bur memek ago la balso se kuring karosan,” makasan. ²⁸ Se noko dugu duap mu tairate Galilee koma mu lilim la ningi geraga saparam.

**Jesus kuera ikes ago mu
nunga nungurukaso**

(Matthew 8:14-17; Luke 4:38-41)

²⁹ Se tom synagogue beteman arata-man mu James se John arungak Simon se Andrew nunga kawam te namaman. ³⁰ Simon ko nome nu kuera kowar ago aniwaram ko den mu Jesus manorman se ikiam. ³¹ Se nu kote namaram, kuting te iluwam ale saongam se barasam, se noko kuera mu menaram. Se nu nunga inang mel nunguru burangikaso.

³² Bainga ningi, worem kapa naguram se kariimet kuera ikes ago se bur memek ago mu nongorak Jesus kote taikasan. ³³ Wonong mu ko kariimet lilim la taiman se kawam kuring mu sisiram. ³⁴ Se Jesus kariimet kuera ikes duap duap ago mu nunga nungurukaso, ale bur memek ago mu bur memek nunga karokaso. Bare nu bur memek mu nuguring kaolam se me munakakasan, mu awuk, nuna nu awiriya mu ko ikiman.

Jesus Galilee sor te ura bita geragam

(Luke 4:42-44)

³⁵ Tumong biyala sor ninguru me uki-ram la Jesus barasam, kawam beteram ale kuwim bo kutekam wore te namaram ale kota бага se guranek bitakaso. ³⁶ Se Simon ko kari ago ko loagakasan, ³⁷ ale tom ari gilingiman mu manorman, “Kariimet suen biya nika loagawasan!” maman.

³⁸ Se Jesus mam, “Tairal se namanak wonong pingi pingi wore te namanak se

ani den apurek se nuna karogo la iki-monko. Mu awuk, ani borta ko tairem,” mam. ³⁹Se nu Galilee ningi wonong suen la te geraga se, nunga synagogue suen biya ningi den apu se bur memek nunga karokaso.

**Jesus kari bo kumik laira
posara ago wore nungam**

(Matthew 8:2-4; Luke 5:12-14)

⁴⁰Kari bo kuera laira posara ago mu Jesus kote tairam ale bugura kulukam ale ilak wosengakaso, “Ni ka gemang buta aniruk agi mu asele ni aninga nun-guru se angimik nungerukko,” mam.

⁴¹Se Jesus kari mu ko gomang motam batagam, se kuting garukam ale kari mu kumik kau tam ale mam, “Aninga anga-mang butata aniso. Nungerkol!” mam.

⁴²Se tairanamar kuera mu beteram se nu nungeram.

⁴³Se Jesus kari mu den aora biya maonam ale beteram se namaram. ⁴⁴“Ni ikiko!” mam. “Ni kari bo kiwem kimik te aratam imi manaru se me ikiokko. Bare dirme ale priest kote namar ale, keta nimi kasuru ale Moses te balam uwutata, tama bita Kaem tui se, kari-imet nika munan umu te la sinarmonko,” mam. ⁴⁵Bare mena, kari mu namaram amilmil te balu balu geragakaso mu te den pagam. Se duap umu te Jesus we-tang te wonong bo ningi namarukko me terong. Nu wonong buring ko kuwim kariimet mena wore te la bagakaso. Bare mena, kariimet sor suen biya ko wore am kote taiwakasan.

Jesus kari tilital bo nungam

(Matthew 9:2-8; Luke 5:18-26)

2 Tom saki namaram se Jesus Capernaum aking namaram, se kariimet nu peleram wonong kawam te tairam mu ko den ikiman. ²Ale suen biya arataman ale kawam nu te bagaram mu ninguru sisiram, ningi ta watingi ta, se

Jesus den apukaso. ³Se kari ilagala ilagala kari tilital bo pakapang te giman ale ilak kote taiman. ⁴Bare sor am sisi saparam se Jesus kote ilak namamonko me terong. Se nuna kawam gul te aragaman ale gul kuring beteman, ale kari tilital mu pakapang ago la mayang te kaloman ale beteman se Jesus koma te kaparam. ⁵Se Jesus nunga nongomang ningi nunguning arigam, ale nu kari tilital mu maonam, “Aga namar, ani ka memek siwu saperem,” mam.

⁶Se law ko kausa kari sang dagi-man mu nuna den umu ikiman ale nongota ikia tokasan, ⁷“Kari ewere awuk se uwuta balso? Nu Kaem iwita numi beteso! Kari bo ta bo ko memek siwu sapara me ikiso, mena. Mu Kaem kota kariimet nunga memek siwura ikiso!” makasan.

⁸Bare Jesus maingkala gomang motam te nononga ikia mu ari ikiam ale nunga maonam, “Nina anape ko ikia suwutata nengemang ningi la iki lagasan a?” mam. ⁹Ale mam, “Bala awuk mu kari tilital imi manaruko guyak, ‘Ani nika memek siwu saperem,’ agi ‘Bares ka pakapang gi ago aolak ilupko’ bala mu guyak e?” ¹⁰Bare ani ninga manorsam, ali imi te Kari ko Namar mu memek siwu warukko nup se sokel mu nu ago tala.” Nu uwuta balu se kari tilital mu maonam, ¹¹“Ani ka manorsam, bares, ka pakapang gi, ale karogo ka wonong kawam te namarko!” mam. ¹²Se nu barasam ko pakapang giam ale kariimet suen la nomotam te aolak iluwam ale aratam. Se kariimet suen la ninguru pitigiman ale Kaem nup patawukasan ale balukasan, “Ana girakala mel bo iwita me arigiman!” makasan.

Jesus Levi auram

(Matthew 9:9-13; Luke 5:27-32)

¹³Jesus akingtala yu Galilee duap te namaram. Se kariimet suen biya nu kote

taiman se nu den nunga kasurukaso. ¹⁴Nu aolak iluwam namawa Alphaeus ko namar Levi,[†] takis tata ko kuwim te dagiwaram se arigam, ale maonam, “Bares agowom karoko!” mam. Se Levi barasam ale Jesus kowom kaoram.

¹⁵Se Jesus Levi ko kawam te nama-ram, se takis tata kari alo se memek betera ko kari alo se ko olekem alo non-gorak na yu nokasan. Kari uwuta umu suen biya mu kowom karokasan. ¹⁶Se law ko kausa kari, nuna Pharisee tala, mu nuna Jesus takis tata kari se memek betera ko kari alo arungu na nowaram se arigiman, ale ko olekem nunga isarman, “Awuk se nu takis tata kari se memek betera ko kari alo nongorak na yu no gi-wo-so ya?” maman.

¹⁷Se Jesus nononga den mu ikiam ale nunga maonam, “Kariimet kuera ikes mena mu doctor kote me namasan, bare kuera ikes ago mu asele doctor kote na-masan. Uwutatala, ani tairem mu kari-imet ningo diram mu nunga giekkko me tairem, bare ani kariimet memek nunga giekkko tairem,” mam.[§]

Na kaola ko munan ko Jesus isarman

(*Matthew 9:14-17; Luke 5:33-38*)

¹⁸Se tom bo te John ko olekem se Pharisee alo inang kaloman. Se kari-imet saki taiman ale Jesus isarman, “Awuk se John ko olekem se Pharisee alo nunga olekem inang kaola ko munan ningi bagasan, bare nika olekem alo mu mena?”

¹⁹Se Jesus mam, “Imet kari nunumi gisan se kariimet ko amilmil ko aratasan, mu anape ko kari imet tam mu nongorak bagoso mu ko inang kalomonko? Mena.

Kari umu nongorak bagoso mu uwuta me betemonko. ²⁰Bare tom aratuk se kari imet tam mu tamon ilak namamon, asele nuna inang kalomonko.^{**}

²¹“Kari bo ko guang gigira mu ko gogong kulirokko mu guang bilik iru mu te me kulirokko, mu awuk, tom nu guang mu anuwok mu guang bilik iru mu kikirangaruk se guang gogong mu eng woselarukko. ²²Uwutatala, kari bo waen iru mu goat guang gigira mu ningi me langiso. Nu uwuta beteso mu, tom waen iru mu lagaruk ale numi to tuok, mu goat guang gigira mu barukuk se waen kapa palagukko. Bare mena. Nu yu waen iru giso mu goat guang iru mu ningi langiso.”^{††}

Sabbath ko Kotam

(*Matthew 12:1-8; Luke 6:1-5*)

²³Sabbath tom bo te Jesus aolak iluwam ale inang wheat ko ningam ningi lage kaoram ale namakaso. Se noko olekem nu ilak aolak ilu se wheat ko nunguning sang giman ale nokasan. ²⁴Se Pharisee kari Jesus manorman, “Awuk se nika olekem alo Sabbath tom imi ko munan kulukurman?” maman.

²⁵Se nu nunga maonam, “Nina David ko kari sang ago na ko kueman ale kilek beteman mu nina ko duap me kau ikisan e? ²⁶Abaiata priest supuling bagakaso ko tom mu te, nu ko kari ago na ko ninguru kueman ale David Kaem ko kawam sel ningi kasu naguram, ale bread laili kau beteman se aniram mu nam. Bread mu kaola biya. Priest la na-monko. Bare David nam ale ko sikisaki karogo nungaram se naman.”

[†]2:14 Levi ko nup bo mu Matthew.

[§]2:17 Luke 19:10; 1 Timothy 1:15.

^{**}2:20 Jesus den pangan imi te mu kota numi ko baluwoso: John 3:29; Eph 5:31-32; Rev 19:7; 22:17.

^{††}2:22 Jesus munan iru ago tairam mu munan girakala ko mu ago me biguwuram.

²⁷ Jesus butata nunga maonam, asele balam, “Kaem giram kariimet nunga beteram, ale udagi Sabbath tom kariimet te nunga sangukko beteram. Nu kariimet Sabbath ko munan karo tumonko me nunga beteram. ²⁸ Butatala, Kari ko Namar mu Sabbath ko Kotam,” ma balam.

Sabbath tom te Jesus kari bo kuting kuera mu nungam

(Matthew 12:9-14; Luke 6:6-11)

3 Tom bo te Jesus aking synagogue ningi kasu naguram, se kari bo kuting komasang kuera gugum mu karogo ningi bagaram. ² Se kari saki nuna lage bo te Jesus den ningi betemonko wore ko loagakasan. Ale nuna nu kari kuting kuera gugum wore Sabbath tom ningi nungok wore ko sinarman ale bagakasan.

³ Se Jesus kari kuting kuera mu maonam, “Bares tairko, ale kariimet suen la ewere nongoma te sanamirko!” mam.

⁴ Asele Jesus nunga isuam, “Munan awuk mu Sabbath tom te nunga mu terong: munan ningo agi munan memek betenakko e? kari sangornakko agi monak se kuerukko?”

Bare nuna den koma me balukasan, am kutek maman.

⁵ Nu gomang magara karogo nungarki gurugam, ale nunga ikia aora biya wore ko ninguru gomang motam dagulam. Se kari kuting kuera mu maonam, “Kiting dingumurko!” mam. Se kari mu kuting dingumuram se nungeram ale dirmam. ⁶ Se Pharisee alo barasaman arataman, ale namaman King Herod ko kari saki arungu biguwuman, ale Jesus momon se kuerukko ko den tutiakasan.

Kariimet suen biya Jesus kowom karoman

⁷ Jesus ko olekem arungu wonong mu beteman ale yu Galilee duap te kapaman. Se Galilee kariimet suen tala nu kowom karoman. ⁸ Se kariimet suen biya nu ura bitakaso mu ko den ikiman ale Judea sor ko, Jerusalem wonong ko, Idumea sor ko, yu Jordan komasang te ko, Tyre wonong ko, se Sidon wonong ko mu suen biyala tala tai sapaman.^{††}

⁹ Se Jesus ko olekem nunga maonam, “Kariimet imi suen biya nunguningkiri se aninga kalakamon bore ko dal bo arigal se ani te aragikko,” mam. ¹⁰ Mu awuk, nu kariimet suen biya nunga nungam, ewere te se kariimet kuera ikes ago mu am kumik kau tamonko nunguningkiri nunumi diruwukasan. ¹¹ Se tom bur memek mu Jesus arikanan mu doleng duap ningi dagulukasan, ale ni-akasan, “Ni Kaem ko Namar!” makasan. ¹² Bare nu den aora biya nunga maonam, se nuna nu awiriya mu me ko duap balukasan.

Jesus den gilalong kari 12 nunga balam

(Matthew 10:2-4; Luke 6:14-16)

¹³ Jesus duruk motongar bo te nama tarigiram ale awiriya nu nunga iki-waram mu nunga auran se kote namaman. ¹⁴ Se nu kari 12 nunga atumukiram, ale nup apostle mu nungaram, se nuna nu ilak bagamon se nu nunga bitiruk se aratamon ale den gilalong apumon, ¹⁵ ale nup se sokel bur memek te nunga karomonko mu nungarukko mam. ¹⁶ Se imi kari 12 wore nunga nunup: Simon, udagi ko nup beteram Peter mam. ¹⁷ Se Zebedee ko namar ila-

^{††}3:8 Galilee, Judea, se Jerusalem mu Juda alo te bagakasan. Se Idumea sor mu koma south mu te, awar nuam. Se yu Jordan komasang te mu koma east mu te, mu Juda alo se sor saki ko kariimet te bagakasan. Se Tyre se Sidon wonong mu koma northwest mu te, se sor saki ko kariimet te bagakasan.

gala James John ilak. Mu nunup iru beteram, Boanerges mam. Nup mu ko nunguning “Pure ko Namarari”.[¶] ¹⁸Se Andrew, Philip, Bartholomew, Matthew, Thomas. Se Alphaeus namar James, se Thaddaeus, se Simon Zealot.^{§§} ¹⁹Se Judas Iscariot, kari nu memek te beteram, mu nukum kitiram.

Nuna balukasan Jesus Beelzebul ko sokel te ura beteso makasan

(Matthew 12:25-29; Luke 11:17-22; 12:10)

²⁰ Jesus kawam bo te namaram. Se ak-ingtala kariimet kore motam ago aratu biguwuman, se nu ko olekem nongorak na namonko lage bo mena. ²¹ Se ko gue suan nu kiwem suen la bitakaso mu ko den ikiman ale bitarmonko nama-man, mu awuk, nuna ikikasan mu nu ngualoso makasan. ²² Se law ko kausa kari Jerusalem beteman ale tai kapaman mu noko balukasan, “Nu bur memek nunga supuling Beelzebul nu kumik ningi бага se, borta ko sokel te nu bur memek nunga karoso,” makasan.*

²³ Se Jesus nunga auram se den pangan te nunga manarukaso: “Satan awuk ta Satan karukko? Mena! ²⁴ Kingdom suanta ningi kariimet nunumi pagorsan ale koma koma bagasan, mu kingdom mu magoso kueneso. ²⁵ Se kawam suanta nunumi nogore batagorsan, mu betela dagulu magoso. ²⁶ Uwutatala, Satan ko bur memek nongota nunumi ago betemon ale motam bo barasuk motam

bo karuk, mu noko kingdom mu sokel karogo bagaruk i? Mena.

²⁷ “Akingtala den nunguning imi ikialko, kari bo awuk ta kari sokel ago mu ko kawam ningi kasu nagurok ale ko melmasak giokko? Mu me terong. Mu nu girok kari sokel ago mu mayang te talipa bitiruk se bagaruk, se asele nu noko kawam ningi mel suen la giokko.”[†]

²⁸ “Ani nunguningta ninga manorsam, Kaem kariimet nunga den memek se nunga memek duap duap betesan mu siwurokko. ²⁹ Bare awiriya Bur Laili mu ko ura doleng saposo, mu ko memek mu kumik siwu tuata bo mena. Memek mu tom suen biya kari mu kumik te butata anirukko.” ³⁰ Jesus buta balam mu ko duap mu iwita: nuna balukasan, “Nu bur memek ago,” makasan.‡

Jesus ko nuam se ko uriamitak

(Matthew 12:46-50; Luke 8:19-21)

³¹ Se Jesus ko nuam se ko uriamitak taiman kawam duap te sanamiwa se Jesus nongote tairukko kote den beteman.

³² Kariimet suen biya kawam ningi laturman ale ilak dagiman ale бага se bo nu maonam, “Nika niam, se ka uriamitak taiman matangi sanami se nika arusan,” mam.

³³ Se Jesus isuam, “Arika aninga ayam aninga uriamitak a?” mam.

³⁴ Ale nu kariimet laturman ale ilak dagiman mu nungarkam gurugam ale balam, “Aninga ayam se aninga uriamitak alo mu eta ani agarak bagasan imitang,” mam. ³⁵ “Awiriya Kaem ko kuring

[¶]**3:17** Nuna ilagala nunga nongomang magara tairate agila, pure paga kam, se Jesus nunup iru beteram “Pure ko Namarari” mam. Mark 9:38; Luke 9:54 ago arikko.

^{§§}**3:18** Nup Zealot mu ko nunguning mu iwita: tom mu te kari saki Rome nunga menawumon se Israel kota numi bituokko sail tagikasan, se nuna nup Zealot mu te nunga arukasan.

***3:22** Satan ko nup bo Beelzebul.

[†]**3:27** “Kari sokel ago” maso umutang Satan. Bare Jesus noko sokel kiaram. Nu Satan talipa beteram iwita, ale ko bur memek nunga karokaso.

‡**3:30** Jesus Bur Laili ko sokel te ura tokaso.

karo tusan, mu nuna aninga uriamitak, se aga agorasari, se aninga ayam alo,” mam.

Kari bo na muguri ningam ningi waram wore ko den pangan

(Matthew 13:1-9; Luke 8:4-8)

4 Jesus aking yu Galilee norogen te kariimet den nunga kausa duap beteram. Bare kariimet suen biya nukote taiman se sor sisi saparam. Se nu uwuta ari bita ko mu dal bo te araga daigam ale patawakaso se, kariimet matangi saun te sanami muruwuman bagakasan. ²Se nu den suen biya mu den pangan te nunga manaru se mam, ³“Ikialko! Ningam ura ko kari bo ko ningam te inang muguri warukko namaram. ⁴Ale ningam ningi na muguri mu warukaso se inang muguri saki ko molak te kapaman se inang-nang taiman ale no gilingiman. ⁵Se na muguri saki mu ali karakarang te kapaman. Se ali mu memek, manga la, se tairate papak maman ale tarigiman. ⁶Bare ko yager mu kuringita, se worem bausam ale kaiyam se marakaman. ⁷Se na muguri sang mayang kore karogo mu ningi kapaman ale papak maman, se mayang mu tarigiman ale nunga ereman se nunguning me kapaman. ⁸Bare inang muguri sang mu ali ningo te kapaman, ale aragaman, kalelaman ale nunguning kapaman. Saki nunguning ilagala nuam 30 iwita, saki nunguning suen nuam 60 iwita, saki nunguning suen biya 100 iwita.”

⁹Asele Jesus nunga maonam, “Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiikko!”

Jesus den pangan te munakakaso ko duap

(Matthew 13:10-17; Luke 8:9-10)

¹⁰Kariimet biya parasaman, tom nu kota bagaram mu te ko olekem 12 se kari saki agotala nuna den pangan ko isarukasan. ¹¹Se nu nunga maonam, “Kaem ko kingdom ko ikia yumura mu nina ningaram. Bare kariimet saki bur-ing ko bagasan mu ani den pangan te la balsam, ¹²bore te se,

“Nuna nomotam ago, bare mel bo te me arigimonko;

nuna ikia ikimon, bare ko nunguning ko me sinarmonko.

Uwuta mena le mu nuna giris palagasan, se Kaem nunga memek siwu nungarso le, bare mena.”[¶]

Jesus na muguri ko den pangan balam wore ko duap apuram

(Matthew 13:18-23; Luke 8:11-15)

¹³Asele Jesus nunga maonam, “Nina den pangan imi ko duap ko sinarman? Nina me ko sinararal mu nina awuk ta den pangan suen la mu ko duap ko ikialko? ¹⁴Ningam ura kari na muguri waram mu, den kariimet nunga maona wore ko balam. ¹⁵Na muguri lage te kapaman mu, kariimet saki den ikisan, bare Satan tairate taiso nunga nongomang ningi den aguman mu sugu baruku warso. ¹⁶Se na muguri ali manga ago mu te kapaman mu, kariimet saki den ikisan ale tairate tasan ale ago amilmilasan. ¹⁷Bare den mu ninguru me ilukuawusan, am tom katirta ago бага, den mu ko nunga bita maguwusan agi ikup nungarsan mu tairatela nubiring tusan. ¹⁸Se na muguri mayang kore ago mu ningi kapaman mu, kariimet saki den ikisan, ¹⁹bare ali ewere ko bagara ko ikia nunga moso, ale nungumik manga mel ago

[¶]4:12 Isaiah 6:9-10.

bagamonko ko ikia tawun biya nongote aniso, se ikia duap duap agotala tagisan. Se nononga ikia umutang sail tagiso ale mayang kore ago mu iwita den ningo taman mu ereso menawuso. Buta se den nuna taman mu ko nunguning me kaposo.^{§ 20} Bare na muguri ali ningo nuam mu te kapaman mu, kariimet den ikisan ale tasan ilukuawusan se nunguning kaposo, ale inang muguri motam motam la warman mu kiaso ale ko tom 30 agi, 60 agi, 100 ko iwita nunguning kaposo. Se den pangan umu ko nunguning mu uwutata.”

Lam wetang te ituwura ko den

(Luke 8:16-18)

²¹ Jesus aking nunga maonam, “Kari bo lam kasoso mu anape ko kani ningi agi barim bowa ningi bitirukko? Mena. Mu nu lam mu kualala wetang te ituwurokko. ²² Mu awuk, anapeya kaluwura te aniso mu wetang te aratukko, se den mel yumura la aniso mu wetangaruk se kariimet ko ikimonko. ²³ Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!”

²⁴ Ale nu munak kunasaram, “Den ikisan mu ninguru ko iki gurugalko! Nina den ko nunguning talko sail tagiral, mu nina den mu ko sinararal ale ikia bo agotala talko. ²⁵ Mu awuk, kariimet Kaem ikia nungarso se ilukuawusan, mu Kaem ikia sang udagi agotala nungarukko. Bare kariimet Kaem ko ikia nungaram mu me ilukuawusan, mu ikia katirta nongote aniso mu mena saparukko.”

Na muguri aragawoso wore ko den pangan

²⁶ Jesus aking mam, “Kaem ko kingdom mu kari bo ningam ningi na muguri warso wore iwita. ²⁷ Tirom woremkalal, ani barasu se ari guruguwoso la, papak

maso ale aragoso, bare aguwaya inang muguri uwuta papak maso ale aragoso mu nu me ninguru ko ikiso. ²⁸ Mu ali kota ura beteso, se na muguri mu tarigiso nama nunguning kaposo. Motam motam gurek butuk pagoso, ale tarigiso luan gawa beteso, ale nama kalelaso ale garukaso mu gurek te nunguning beteso. ²⁹ Se nunguning nama garukaso mu batir te batutumu giso, mu awuk, nunguning garukaram se gia ko kam.”

Tam mustard ko muguri ko den pangan

(Matthew 13:31-35; Luke 13:18-19)

³⁰ Jesus aking nunga maonam, “Kaem ko kingdom mu ana anape mel te balnak agi den pangan awuk mu te ko balnakko? ³¹ Kaem ko kingdom mu tam mustard ko muguri iwita, se tam saki mu biya nuam bare mustard ko muguri mu kota suanta am gotektir nunguningkiri agusan. ³² Bare tom aragoso tarigiso mu ningam ko inang mel nunga kia saposo, ale tam iwita sanamoso, ale kower garurumuso se inangnang binga taisan ale tam mu ko kower tamarum te nunga singir kalosan.”

³³ Se Jesus den pangan uwuta uwutata te den balukaso, nunga ikia ko sokel te iki se balukaso. ³⁴ Nu den bo bala bo kilimik te me nunga manarukaso, am den pangan te la balukaso. Bare tom nu olekem nongorak nongota бага se, mu nu den pangan suen biya ko nunguning wetang te nunga manarukaso.

Jesus yar daula gagi samamer malinawuram

(Matthew 8:23-27; Luke 8:22-25)

³⁵ Se day umu te ko bainga ningi nu ko olekem nunga maonam, “Ana yu batagornak ale norogen komasang te nama aratanakko,” mam. ³⁶ Se nuna

^{§4:19} Nangimik manga mel ago bagara: 1 Timothy 6:9-10.

kariimet biya mu nunga awu beteman, ale dal nu maingkala ningi dagiwaram mu te aragaman, ale Jesus ilak namakasan. Kari sang dal saki te ago arungak namakasan. ³⁷Se daula biya urukam ale gagi biyala barasam ale dal mituwurayam bitakaso. ³⁸Jesus maingkala dal nukum ko peleram supuling saen te beteram ale aniwakaso. Se ko olekem alo amumurman ale manorman, “Kausa kari, ana sarenganakko katirtaman bare ni me ikisan e?”

³⁹Se Jesus barasam ale daula sail karogo maonam ale gagi barasuwarem mu maonam, “Kawus me! Malin kaur!” mam. Se daula kuaram ale gagi kutek mam ale ninguru malin kauram.

⁴⁰Se nu ko olekem nunga maonam, “Nina anape ko nedera bengeso? Nina nengemang ningi me nunguning aso agila pa?”

⁴¹Se nuna nuguring menaram se nunami kasikasi tuikasan, “Kakirip imi awuk nunguningkiri se gagi yar nu kuring karo tusan a?” makasan.

Jesus kari bur memek ago wore nungam

(Matthew 8:28-34; Luke 8:26-39)

5 Nuna yu komasang ko Gerasa kariimet nunga koma te nama arataman. ²Se tom Jesus dal beteram ale aratuwarem mu kari bo bur memek ago mu kuera nunga ali motam te бага nu arigokko taikaso. ³Kari umu ko bagara kuwim mu kari kuera nunga ali motam, se kari bo ta nu ilu taliparukko me terong, sen te ta wore mu am batutumu warukko tala. ⁴Tom suen biya sen te kut-ing suwik talipakasan, bare mu tairate batutumu warukaso, ale ain mu suwik te batutumu warukaso. Se kari bo ta noko sokel te nu te ilu taliparukko mu me terong nunguningkiri, mena. ⁵Nu tirom woremkalal garap gogong mu ningi se duruk kulupik ningi nia ai ai geraga

dalela se, manga te kumik guang batutumu se lagakaso.

⁶Nu awar la Jesus arigam ale naguram tairam ale suwik bugura te koma dugu te dagulam. ⁷Ale sail karogo kuring kalel biya aikaso, “Ni awuk aga bitarko, Jesus, ni Kaem Kalel Biya ko Namar? Kaem nup te balu ni ani me aga bita maguwurko!” makaso. ⁸Mu awuk, Jesus maingkala nu maonam, “Ni bur memek, ni kari sumu bitar ale aratuko!” mam.

⁹Se Jesus aking isuam, “Nika nip awiri ya?” mam.

Se nu balam, “Aninga aip mu Legion,” mam, “mu awuk, ana suen biya.” ¹⁰Ale nu gira awom la Jesus bur memek umu nunga karuk se sor kuwim umu me betemonko wosengakaso.

¹¹Duruk gotek bo pingita mu te mu buruk motam biya bo bala guruguwareman. ¹²Se bur memek umu Jesus kote wosengaman, ale maman, “Ni terong iwita iki agi mu, anananga karo buruk umu nungumik ningi nanga awurko,” makasan. ¹³Se nu aing au nungaram se bur memek mu kari mu beteman ale nama buruk nungumik ningi kapaman. Se buruk motam mu lilim la, mu 2000 iwita, mu naguman nama garap te kapaman ale yu ningi yu naman ale kua sapaman.

¹⁴Se kari buruk bitaruwareman mu naguman wonong bibiya se wonong gotektek te den balu balu geragaman. Se kariimet kilek aratam mu arigimonko wonong bita bita namakasan. ¹⁵Ale tom tai Jesus kote arataman, mu kari ulengkala bur memek kager motam biya bo iwita ago bagaram mu guang naguram ale ikia ningo nuam karogo dagiwarem se arigiman, ale nguangakasan. ¹⁶Se saki munan umu nomotam te arigiman mu ko dugu duap kariimet nunga manarukasan, kari bur memek ago bagaram mu se, buruk nunga duap agotala balukasan. ¹⁷Se kariimet Jesus

nononga sor koma umu bitiruk ale am namarukko isaru diruwukasan.

¹⁸Se Jesus dal te aragawaram mu kari ulengkala bur memek ago bagaram mu tairam Jesus ilak namarukko wosengakaso. ¹⁹Bare Jesus mena mam, ale maonam, “Piler ale ka kawam se ka gue suan nongote namar ale anapeya Kari Biya ko gomang bataga te ni kimik te nungam mu nunga manaru se iki-monko,” mam. ²⁰Se kari mu peleram namaram ale mel suen biya Jesus nu kumik te beteram mu ko dugu duap Decapolis sor te balukaso. Se kariimet suen la den umu ikiman ale nuguring menaram se ikia nunga moakaso.

**Imet Jesus ko guang kopana
kau tam mu se Jairus ko
nanawus nunga dugu duap**

(Matthew 9:18-26; Luke 8:41-56)

²¹Se tom Jesus aking yu batogam komasang ko namaram, mu kariimet suen biya tai langi nu kote biguwuman. ²²Se wonong mu te synagogue ko kari supuling bo, ko nup Jairus, mu umu te tairam ale Jesus arigam, ale suwik duap ningi bugura kulukam, ²³gomang motam nia se Jesus ilak wosenga se mam, “Aninga nanawus gotek kuerukko lage te bagoso. Se ni tair kiting ko kumik te bitar se kuera menaruk se yawarakala marak bagarukko,” mam. ²⁴Se Jesus ilak namaram.

Se kariimet kore motam karogo ilak namakasan. ²⁵Se imet bo yia 12 ningi gue sapa lagakaso mu nu ago kariimet ningi bagakaso. ²⁶Nu ko manga mel suen la doctor duap duap te menawuram, bare ningo bo me arikaso se ko kuera mu ikuwa saparam. ²⁷Se tom nu Jesus ko dugu duap ikiam, mu nu kariimet ningi ningi tairam ale ko guang buring ko mu kinikan kau tam, ²⁸mu awuk, nu iwita ikiam, “Ani noko guang la kau taik mu ani nungerikko,” iwita

ikiam. ²⁹Se tom umutang te la noko gue naguwaram mu bataga namaram, se nu kumik ko ikiam mu nu kumik gopa palagam.

³⁰Se Jesus ikiam mu marak bo noko kumik ningi mu aratam. Se nu kariimet ningi punga geragam ale isam, “Awiri aninga guang kau tam a?” mam.

³¹Se noko olekem maman, “Kariimet kore motam ago ni kimik te sora gu-rungumuwasan ewere ni awuk arigisam bare isa suwuta isem?” maman.

³²Bare Jesus awiriya kau tam wore arigokko am loaga guruguwakaso. ³³Se imet mu kiwem kumik te aratam mu maingkala ko ikiam, ale nguanga se gomang daun daun tairam nu suwik duap ningi bugura kulukam ale numi duap wetang te la maonam. ³⁴Se nu mam, “Aga nanawus, nika gemang ningi nunguning te ni ningo arigem. Kuera mu ta menaram, gemang lila te namarko!” mam.

³⁵Se Jesus uwuta baluwaram mu kari saki Jairus ko kawam te wore taiman ale Jairus manorman, “Nika nanawus kueram,” maman. “Anape ko kausa kari ura kowar tuiko ya?” maman.

³⁶Bare Jesus nuna den balman mu iki sapa se synagogue ko kari supuling mu maonam, “Ni me nguangerko, gemang ningi nunguning te la bagerko!” ³⁷Ale nu kariimet bo bo nu ilak me namamonko balam, ale nu Peter, James, se John, nu James ko uria, umu la nunga giam se nu ilak namakasan.

³⁸Se tom nuna tai synagogue ko kari supuling mu ko kawam te arataman, mu nu kariimet niara ma nirung la bagaman mu nungarkam. ³⁹Ale nu kasu naguram ale nunga maonam, “Niara ma nirung ewere anapeya ko? Kuriang itiwik imi me kueram, bare aniwoso,” mam. ⁴⁰Se nuna ko den mu ko gusikasan.

Bare nu balam se suen la matangi aratu sapaman, se nu kuriang ko nuam

nuet, se ko olekem ilagala suan nu ilak namaman mu nunga giam, ale galung kuriang te bagaram mu ningi kasu naguman. ⁴¹Ale nu kuting te iluwam ale maonam, “Talitha koum!” mam. Ko nunguning mu, “Kuriang itiwik gotek, ani balsam ni baresko!” ⁴²Se kuring kaora tom umu te la, kuriang itiwik gotek mu barasam ale aolak ilu nama taikaso. Noko yia tom mu 12. Se nuna kilek mu arigiman ale ninguru tengeman ale ikia nunga moakaso. ⁴³Se Jesus den aora biya nunga maonam, “Nina mel imi kari bo me maonal se ikiokko,” ma se na tumon se naukko balam.

Nazareth alo Jesus nubiring tuman

(*Matthew 13:54-58; Luke 4:16-30*)

6 Jesus sor umu beteram ale ko olekem nongorak noko wonong duap te Nazareth peleram. ²Se tom Sabbath tom tai aragam, mu nu synagogue ningi kausa ura duap beteram, se kariimet ikiman mu ninguru pitigiman, ale “Kakirip ewere ikia ewere aparete tam?” makasan. “Ikia sinar nu karogo bagoso mu ikia duap awuk wore se nu miracle te karogo la beteso?” ³Agi imi carpenter kari umu mena agila? Agi imi Maria ko namar se James, Joseph, Judas se Simon nunga laun mena agila? Agi ko korasari aita ana nangarak ewela me bagasan agila?” makasan ale ko nongomang magakaso.**

⁴Se Jesus nunga maonam, “Prophet mu nup ago, bare kota ko wonong te se ko gue suan ningi mu mel yam ko betesan!” mam. ⁵Ale nu umu te miracle bo me beteram, bare kariimet kuera karogo mu suan suan ta kuting nusupuling te bitakaso se nungiakasan. ⁶Se nu kari-

imet umu te mu nuna nongomang ningi nunguning mu mena mu arikaso ale ikia ninguru moakaso.

Jesus ko olekem 12 ura nungaram

(*Matthew 10:1,9-14; Luke 9:1,3-5*)

Se Jesus koma mu te wonong wonong geraga geraga kausa ura bitakaso. ⁷Nu olekem 12 umu nunga auram se kote taiman. Se ura ko nup se ko sokel te bur memek nunga karomonko mu nungaram, ale ilagala ilagala nunga bitakaso se namakasan.

⁸Nu iwita nunga kiti gurugam, “Aolak umu iluwalko mu, ninga tam sikir la iluwalko, na inang mena, aolak ko karar mena, se manga mel bo nigiriwim ningi me gialko. ⁹Ninga nisiwik gomang mu la tugumal ale guang bo ago me talko. ¹⁰Ale tom kawam bo ko ikial terong se pueneral, mu umutang la te baga wonong umu beteralako. ¹¹Ale wonong bo me ninga aru tamon agi ninga den me ikimonko nongomang aniruk mu, beteral ale nisiwik gege siwu se namaral, se nuna te ikimon mu nuna bita paguwuman.”

¹²Se olekem alo wonong wonong namaman ale kariimet giris palagamonko den mu apukasan. ¹³Ale bur memek suen biya nunga karokasan. Ale oil kariimet kuera ago mu nungumik te bilungurukasan se nungiakasan.††

Anuwa marak kari John dogotak batagorman

(*Matthew 14:1-12; Luke 3:19-20; Luke 9:7-9*)

¹⁴Se king Herod den mu ikiam, mu awuk, Jesus ura bitakaso mu ko nup wonong wonong geragam se

**6:3 Nuna ali imi ko munan te Jesus ko ura tutiakasan: John 6:42; 7:15; 2 Corinthians 5:16.

††6:13 James 5:14.

iki sapaman.[‡] Kariimet saki Jesus balukasan, “Mu Anuwa marak kari John, kueram wore aking barasam. Buta se nu miracle bitirukko sokel ago se te beteso,” makasan. ¹⁵Se kariimet saki balukasan, “Mu prophet Elijah,” makasan. Se saki balukasan, “Mena, mu girakala ko prophet wore iwita,” makasan. ¹⁶Bare Herod den mu ikiam mu balam, “Mu Anuwa marak kari John. Anigita dogotak batagem se kueram, bare aking barasam!” mam.

¹⁷Herod balam uwuta, Anuwa marak kari John te moram se kueram ko dugu duap mu iwita. Tom umu te mu Herod ko uria Philip ko nuwus Herodias kumik te, Herod balam se John talipara kawam ningi beteman. ¹⁸Mu awuk, John Herod iwita manarukaso, “Munan te aniso mu nika uria ko nuwus sumu taem mu me terong!” makaso. ¹⁹Se Herodias John ko gomang ninguru magakaso. Se nu John moruk se kuerukko ko gomang biyala anikaso, bare lage mena. ²⁰Mu awuk, Herod mu John ko nguankakaso, ale ninguru bitarukaso. Mu awuk, nu ko ikiam John mu kari ningo diram, se kari laili. Tom Herod John kuring te den ikikaso mu ninguru ikia moa lagakaso, bare kuring te den ikiokko kua lagakaso.

²¹Asele Herodias kuring ningo bo kapa tuam: Herod ko bilangara tom te tai aragam ale ko amilmil inang biya bo beteram, ale ali sor bitaru se anira ko kari bibiya, se kager kari nunga supuling, se Galilee ningi wonong wonong ko kari bibiya suen biya nunga auram se taiman. ²²Se Herodias ko nanawus tairam ale iru sesekakaso. Se Herod ko daup karogo ninguru ko amilmilakasan. Se king imet itiwik mu maonam, “Ni anapeya mel aitahta imi te ko kuar, ale balu mu ani am kisekko,” mam. ²³“Ani balsam mu balsam, nunguningta

nunguning, ni anapeya ko balu mu ani am kisekko, aninga kingdom pagik sang kisekko balu mu ani am butata bitirikko,” mam.

²⁴Se imet itiwik mu aratam nama-ram ale nuam isuam, “Ani anape mel nunguningkiri ko isuekko?” mam. Se nuam mam, “Anuwa marak kari John ko supuling tawir te karogo tai kisimonko baluko,” mam.

²⁵Se imet itiwik mu tairate peleram king kote nama kasu naguram ale mam, “Ani mel ko kuesam mu Anuwa marak kari John dogotak bataguru ale ko supuling tawir awote bitar ale karogo tai aisuko,” mam.

²⁶Se king gomang motam ninguru karam. Bare ko daup nunga negeram ale ko bala balam mu ko negeram ale itiwik mu am karo tuam. ²⁷Ale ko kari bo ura umu bitirukko umu maonam, ale mam, “John dogotak bataguru ale supuling karogo tairko,” mam, se kari mu namaram talipara kawam ningi John dogotak batogam, ²⁸ale ko supuling tawir te giam ago tai imet itiwik mu tuam, se nu karogo nama ko nuam tuam. ²⁹Se John ko olekem alo den umu ikiman, ale taiman John ko kumik guang giman karogo nama mutim tuguman.

Jesus 5000 na nungaram

(Matthew 14:13-21; Luke 9:10-17; John 6:1-13)

³⁰Se olekem alo taiman Jesus laturman ale ura beteman ale kausa beteman mu ko manarukasan. ³¹Bare kariimet namara taira tawun biya se nuna kuring bo te na namonko wore mena, se nu nunga maonam, “Nengeta ilukuawura la ani agarak tairal se nama kuwim bo kutekam te, se neneman saparalko,” mam.

[‡]6:14 Herod imi mu Herod Antipas. Nu mu Herod Biya wore ko namar bo.

³²Se nuna ilak dal te aragaman ale sor bo kariimet mena ipi wore te namaman. ³³Bare kariimet suen biya tala nuna ari ikiman, ale nunga wonong bita bita nagu nagu giriman ale kuwim nuna te namamonko mu te namaman bagakasan. ³⁴Se nuna nama arataman mu, Jesus kariimet suen biya bolala awuman bagakasan se nungarkam, ale nogo ko gomang batagam, mu awuk, nuna sipsip nungumik bitua kari mena wore iwita. Se nu aking kausa duap ura nongorak bitakaso, ale mel suen biya ko nunga kasurukaso.

³⁵Bare sor maingkala baingam, se ko olekem taiman Jesus maman, "Sor imi batoga te biya, se sor tirom batagoso. ³⁶Se ni kariimet imi nunga manaru se wonong pingi pingi wore te namamon ale nomoke nomoke nunga na yu diamon ale namonko," maman.

³⁷Bare nu mam, "Mena, mu nina inang nungaral se namonko," mam.

Bare nuna balman, "Kariimet suwuta mu sige tom 8 ko ura ta ale ko ura koma manga ta ale te inang diara mu nongorak terong maukko. Se ana namanak ale manga uwuta te na dianak ale karogo tai nungarnak se namonko e?" maman.

³⁸Se nu nunga isuam, "Nina bread awila karogo bagasan? Namaral arigalko," mam. Se namaman arigiman, mu maman, "Bread 5, se wal ilagala karogo aniso," maman.

³⁹Se Jesus ko olekem nunga maonam, se kariimet nunga manorman se ilu biguwura motam gotektek te sirsir yawara mu ningi dagi muruwuman. ⁴⁰Se kariimet nunumi pagaru pagaru sika 100 se saki 50 ko dagi dagi namaman. ⁴¹Se Jesus bread 5 se wal ilagala mu giam, ale motam patawuram ale Kaem aru maonam. Ale bread pakakumuram se kaparam se ko olekem alo

nungaru gurugam, se giman ale nama kariimet nungaru gurugu karogo namaman. Se wal ilagala mu butatala beteram. ⁴²Se kariimet na mu naman ale nungumik ago terong ma saparam. ⁴³Se olekem alo na nukum wogaram mu korokem 12 ningi tuguman se kuring aratu namaram. ⁴⁴Kari tom mu te na naman mu nunga tom 5000.

Jesus yu awote aolak iluwam

(Matthew 14:22-32; John 6:15-21)

⁴⁵Se kam me maiyam mu Jesus ko olekem nunga maonam se dal aragaman, nu beteman ale giriman yu komasang te Bethsaida namakasan. Se nu kariimet nunga maonam se nunga wonong wonong parasa namaman. ⁴⁶Se kariimet parasa namaman mu nu duruk bo te guranek bitirukko nama tarigiram.

⁴⁷Se tirom batagam tairam mu dal mu yu luan kusumuri namawakaso, se Jesus mu betela kota duruk te guranek bitawakaso. ⁴⁸Se nu olekem alo wos karogo dangal pagakasan mu nungarkam, mu awuk, daula biyala nongoma ko taikaso. Se ukira karogo, 3 o'clock mel iwita, mu nu yu guang awote aolak iluwam nongote namakaso. Ale nunga kia kaparukko pingi awaram, ⁴⁹se nuna arigiman, ale wit mairap bo i maman, ale nia aikasan, ⁵⁰mu awuk, nuna ninguru nguangakasan. Bare nu tairate nongorak munakaram ale mam, "Nengemang kua kaparukko! Imi anigita. Me nguangaralko." mam. ⁵¹Ale nu nongote dal te aragam se daula tairate kueram. Se nuna am nuguring mena saparam se nungamin tugu turutuwukasan. ⁵²Mu awuk, Jesus bread 5 se wal ilagala wore te la nuna nunga ikia me sinarakaso. Nuna nongomang motam am sisira biya anikaso.

Jesus Gennesaret kariimet suen biya nunga nungam

(Matthew 14:34-36)

⁵³Nuna komasang ko kasu kapaman ale Gennesaret sor te arataman ale dal kalo beteman. ⁵⁴Ale nuna dal bitawaman ale arataman mu kariimet Jesus ko ari ikiman. ⁵⁵Ale tairate namaman sor mu te kariimet kuera ago ani se animan mu pakapang te nunga gi gi arungu taikasan, koma aguwaya nu te namaram bagakaso se ko den ikikasan mu te kote taikasan. ⁵⁶Se Jesus koma suen biya te geragakaso, wonong gotektek, wonong bibiya, se kuera ikes ago anira mu nunga gi gi arungu nama diara guruga kuwim te la nunga awukasan, ale Jesus kote wosengakasan, kariimet kuera ikes karogo mu noko guang kinikan la kau tamonko makasan. Se suen la ko guang kinikan kau tokasan mu nungiakasan.

Pharisee alo nuguting anuwa ko munan ko Jesus ilak den tagikasan

(Matthew 15:1-9)

7 Pharisee se law ko kausa kari Jerusalem wore taiman ale Jesus laturman ale ²noko olekem alo nuguting me anuman ale te na nokasan se nungarkaman. Nononga munan te mu munan uwuta mu munan karur ago masan. ³Pharisee arika, se Juda alo lilim mu nuguting anumon nunguningkiri wore asele na namonko, mu nononga tiwun taleng nunga munan karo tusan. ⁴Tom diara guruga kuwim te baga taimon mu, nuguting se anapeya mel mu anuwa munan te namaruk nunguningkiri wore asele na namonko. Nuna nunga munan saki saki karogo karo tusan mu nunga bagun, tawir mel mu karogo la anuwa munan te nama saposu.

⁵Buta se Pharisee alo se law ko kausa kari Jesus isarman, “Awuk se nika olekem alo anananga tiwun taleng ko munan me karosan, nuguting karur ago na nowasan?”

⁶Se nu mam, “Prophet Isaiah nu me paguwuram, nu diram la nina kawel kari ninga balam. Noko batoga mam:

‘Kariimet imi nuguring guang te nup biya aisisan,

bare nongomang motam mu ani ago ko mena.

⁷Nuna aninga aip patawura umu betera diwang betesan, se mu me nunga sangukko; nuna kari ko ikia se munan wore la kariimet nunga kasursan.”^{¶¶}

⁸Ikialko. Nina Kaem ko munan nibiring tuman ale kari ko munan ninguru karo tuiwasan.”

⁹Ale nu nunga maonam, “Nina ninga tiwun taleng ko munan karo tualko nengemang soragoso se nisiwik kore te sanamiwasan, ale Kaem ko den mu sarumu due ko betesan! ¹⁰Mu awuk, Moses iwita balam, ‘Ni ka niam niet nuguring karo tui se nobowa ningi la bagerko,’ mam, ale ‘Awiriya ko nuet nuam nunga bita maguwura ko den balso, mu moral se kuerukko,’ mam.

¹¹Bare nina balsan: Kari bo ko nuet nuam nunga manarso, ‘Aninga saonga anapeya nina talko mu ani maingkala Kaem tuekko balem bore te se, ani me ninga sangikko,’ maso, ¹²mu nina atumu sangorsan se nu nuam nuet uwutata nunga beteso ale me nunga sangarso. ¹³Ale munan umu te nina Kaem ko den mu mel yam ko betesan, ale nengeta ninga kari ko ikia munan mu kariimet karo tumonko sokel tusan. Ale nina munan suen biya uwuta uwutata betesan.”

^{¶¶}7:7 Isaiah 29:13.

Mel kariimet karur nungarso

(Matthew 15:10-20)

¹⁴ Jesus aking kariimet suen la nunga aulam se nukote tai biguwuman se nunga maonam, “Nina suen la ani balsam ewere ikial ale ko nunguning talko!

¹⁵ Anapeya mel kari taso ale naso mu nu karur me tuso, mena. Bare anapeya kari gomang motam ningi bare kuring te arataso mu nu karur tuso,” mam. ¹⁶ §§

¹⁷ Tom nu kariimet biya nunga beteram ale kawam ningi kasu naguram, mu ko olekem alo den pangan mu ko isarman. ¹⁸ Se nu nunga maonam, “Agi nina karogo la nunga ikia ikup biya e? Nina me ikisan e? Mel bo kari taso ale naso mu me karur tuso, mena. ¹⁹ Mu awuk, anapeya mel kari naso mu gomang motam ningi me namoso, mena, mu tuagu ningi kaposo ale iwi kusat ko namoso.” Jesus bala imi te wetang awuram mu, na inang suen la mu karur mena, ningo la.

²⁰ Nu akingtala mam, “Anapeya kari gomang motam ningi wore kuring te arataso, borta kari karur tuso. ²¹ Mu awuk, ikia memek duap duap mu kari gomang motam ningi wore arataso mu: saman katagot ko munan, tere daong munan, kari mora se kuera ko munan, ²² nuwus kuari numi karogo diram bagara mena ko munan, namotam barasa ale bo karogo gia ko munan, gemang ningi saki nunga bita maguwura ko munan, se kariimet saki nunga kula ko munan. Ale kilek memek kariimet nomotam te betera bare ko dolara bo mena ko munan. Se bo ko gemang magara, bo nup balu maguwura, nimi patawura, se ikia memek duap

duap betera. ²³ Munan memek suen la umutang mu kariimet nongomang ningi aniso se arataso se karo tusan borta kari karur tuso.”

Phoenicia imet gomang ningi nunguning aram

(Matthew 15:21-28)

²⁴ Jesus sor mu beteram ale wonong Tyre koma mu te namaram. Ale nu kawam bo ningi kasu naguram, ale ko gomang mu kariimet nu umu te bagakaso mu bo me ta ikiokko anikaso. Bare mena, nu numi kaluwurokko me terong. ²⁵ Tom imet ko nanawus gotek bur memek karogo mu Jesus tairam ko den ikiam, mu nu tairam ale noko doleng duap ningi dagulam. ²⁶ Imet sumu Greek imet, bare Syria Phoenicia sor te bi-langaram. Nu bur memek ko nanawus kumik ningi wore Jesus karukko ilak wosengakaso.

²⁷ Se Jesus iwita maonam, “Ikiko! Munan diram mu iwita: Kuriang nunga nongomang te na namon nama nungumik ago ninguru terong maukko. Bare kuriang nunga na me nana se gira ale nunga kausik nungara mu munan memek.”*

²⁸ Se imet mu mam, “Kari Biya, ni munan sumu diram bare balsam. Bare kuriang nunga na nasan mu ko bune tutuk atope kaposo mu kausik am nasan tala!”

²⁹ Se Jesus nu maonam, “Ni munak koma suwuta balem bore te se am namarko, bur memek nika nanawus kumik ningi mu beteram aratam.” ³⁰ Se imet mu peleram ko kawam te namaram mu ko nanawus bur memek beteram namaram se nu yawarakala ko anira kuwim te aniwaram se arigam.

§§7:16 Batoga sang girakala ko mu te den imi agotala aniso: “Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!”

*7:27 Jesus kuriang te balam mu Juda kariimet, se kausik te balam mu ali sor saki ko kariimet.

Kari dogowa sisira se kuring mena wore ko ningo arigam

³¹ Jesus Tyre ko sor koma mu beteram ale aolak iluwam nama Sidon wonong te, se nama kapa yu Galilee aratam, ale asele nama Decapolis sor koma mu te aratam. ³²Se kariimet saki kari bo dogowa sisira, se munak ko kuamili kuring ikup biya, mu ilak Jesus kote taiman, ale kuting kumik te bitiruk se nungerukko ilak wosengakasan.

³³Se Jesus kari mu tam ilak due ko namaram, ale kuting peperek kari mu dogowa ilagala ningi garukam. Ale aking kota ko kuting te katingiram ale kari mu kuamili te kau tam. ³⁴Ale motam patawuram kualala loaga se gomang motam niara karogo kari umu maonam, “Epata!” mam. Den umu ko nunguning mu, “Kaigukko!” ³⁵Se mu te, kari mu ko dogowa kaigam, se kuamili goparam se munak yawarakala munakakaso.

³⁶Se Jesus sokel ago nunga maonam, “Nina mel imi kari bo me maonal se ikiokko,” mam. Nu uwuta nunga manaruwakaso mu mena, nuna eng am bo karogo, bo karogo balu pagarukasan. ³⁷Kariimet ningurutala nongomang motam pitigakaso se ko balukasan, ale makasan, “Nu munan suen biya am terong la beteram!” maman. “Nu negeram se kari node sisira mu node kaigam se den ikisan, se aking kari nungamili nuguring ikup mu aking guyak la terong munakasan!” makasan.

Jesus 4000 na nungaram

(Matthew 15:32-39)

8 Tom maiya mena kariimet biya aking tai Jesus kote biguwuman se den nunga manaruwakaso. Tom ilagala suan se kariimet na menaram, se Jesus ko olekem nunga auran se kote taiman se nunga maonam, ²“Ani kariimet ewere nunga aeman batagoso. Nuna ani agarak

worem ilagala suan bagaman ale aita na inang ito namonko mu mena. ³Se aninga angamang mu nunga bitirik se ipi namawa lage luan te nomotam bingok se dagulamonko me aniso, mu awuk, saki wonong awar bibiya wore taiman.”

⁴Se olekem alo maman, “Ana sor batoga te biya iwita mu, awuk ta inang terong la ariginak se kariimet biya iwita mu suen la namonko?” maman.

⁵Se Jesus nunga isuan, “Nina bread awila karogo bagasan?” Se nuna balman, “Ana bread 7 pela karogo,” maman.

⁶Se nu kariimet nunga maonam se dagiman. Asele nu bread 7 pela mu giam ale Kaem Biya amilmil tuam, ale pakokaram se kaparam, ko olekem alo nungaram. Se nuna kariimet nungaru guruguman. ⁷Ale nuna wal gotektek saki ago Jesus tuman, se giam ale Kaem aru maonam ale ko olekem nungaram se kariimet nungaru guruguman. ⁸Se nuna suen la na naman nungumik karogo terong ma sapaman. Asele olekem alo na nukum wogaram mu bolala awuman ale korokem 7 pela tuguman se kuring aratu namaram. ⁹Kari na naman mu ko tom mu 4000. Se Jesus kariimet nunga maonam se pila pila namakasan, ¹⁰asele nu ko olekem arungu dal te aragaman ale Dalmanutha koma mu te namakasan.

Pharisee kari Jesus kilek bo bitiruk se arigimonko isarman

(Matthew 16:1-4)

¹¹Se Pharisee kari saki Jesus kote taiman ale isaru gilingikasan. Nuna te ilumonko se manorman, “Ni duruk wonong ko kausa bo bitar se ana ariginakko,” maman.

¹²Se Jesus gomang motam ninguru kaparam se mam, “Nina tom imi ko kariimet, awuk se kausa bo ko esesan? Ani nunguningta ninga manorsam, ani kausa bo me ta ninga kausekko, mena,” mam.

¹³Ale nunga beteram ale dal te aragaman

ale ko olekem arungu yu komasang ko namaman.

Jesus olekem alo Pharisee nunga yeast se King Herod ko yeast ko sinar tamonko balam

(Matthew 16:5-12)

¹⁴ Olekem alo nungamili saparam se bread me giman. Bare nuna bread suanta diram dal te ago bagakasan. ¹⁵ Se Jesus nunga maonam, “Pharisee nunga se Herod ko yeast mu ko sinar talko,” mam.[†]

¹⁶ Se olekem alo nongota den mu ko balu guruguman ale maman, “Ana bread me giman wore te se nu uwutata balam agila pa?” makasan.

¹⁷ Se nuna den uwuta nunumi manaruwakasan mu Jesus maingkala ko ikiam, ale ko iwita nunga maonam, “Nina anape ko bread me giman mu ko den tagi gurungumu lagasan? Nina me ari ikisan agila pa? Nina nengemang motam aora biya agila pa? ¹⁸ Nina nemetam ago bare me te arigisan agi, nedegawa ago bare me te den ikisan agila pa? Ale munan ani betere mu ko ningamili saparam agila? ¹⁹ Tom ani bread 5 pakakerem ale kariimet 5000 nungarem, mu inang nukum wogaram mu korokem awila tuguman?” mam.

Se nuna balman, “Korokem 12 pela tuguman,” maman.

²⁰ Se aking nunga isuam, “Se tom ani bread 7 mu pakakerem ale kariimet 4000 nungarem, mu nina na nukum wogaram mu korokem awila tuguman?” mam.

Se nuna balman, “Korokem 7 pela tuguman,” maman.

²¹ Se nu nunga maonam, “Se awuk se nina am me sinar woressan a?” mam.

Jesus Bethsaida kari bo motam sisira wore nungam

²² Nuna nama Bethsaida wonong te arataman. Se kariimet saki kari bo motam sisira wore ilak Jesus kote taiman, ale kumik kau tauk se nungerukko ilak wosengakasan. ²³ Se nu kari motam sisira mu kuting te iluwam ilak wonong buring ko aratam. Asele ko motam te katingiram ale kuting te motam kau tam, ale isuam, “Ni mel i arigisam e?” mam.

²⁴ Se kari mu motam patawuram ale mam, “Ani kariimet nungarkasam, nuna tam iwita aolak iluwasan se nungarkasam,” mam.

²⁵ Se akingtala Jesus kuting kari umu motam te beteram. Se kari mu motam tuang palagam se motam nama ninguru dirmaman se ninguru sor arikaso.

²⁶ Se Jesus nu maonam, “Ni piler wonong ningi kariimet biya nongote me namarko. Bare dirme ka kawam te namarko,” mam.

Peter wetang te balam Jesus mu Kristus mam

(Matthew 16:13-16; Luke 9:18-20)

²⁷ Jesus ko olekem ago sor umu beteman ale Caesarea Philippi wonong gotektek mu te nama se nu ko olekem nunga isuam, “Kariimet pa ani awiri ko aga balsan a?” mam.

²⁸ Se nuna balman, “Saki Anuwa marak kari John ko ka balsan, se saki ni Elijah ko ka balsan, se saki mu ni prophet bo tala ko ka balsan,” maman.

²⁹ Se Jesus nunga isuam, “Bare nina nengeta mu ani awiri ko iwita aga balsan?” mam.

Se Peter mam, “Ni mu ni Kristus,” mam.[‡]

[†]8:15 Pharisee nunga yeast: Matthew 16:12 se Luke 12:1 ago arikko.

[‡]8:29 Nup Kristus mu Hebrew den te Messiah masan. Se nup ilagala ko nunguning mu koma suanta.

³⁰ Se Jesus node iluwam ale kota numi ko kariimet bo me manarmonko mam.

**Jesus kueruk ale aking
barasukko den balam**

(Matthew 16:21-23; Luke 9:22-27)

³¹ Asele nu akingtala duap beteram ale nunga manarukaso, Kari ko Namar ikup suen biya giok se kari bibiya, priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya mu biriruwumonko; ale nama mu momon se kueruk se mutim tugumon, bare day tom 3 mu te aking barasukko mu nunga manarukaso. ³² Nu wetang te se diram la nunga manarukaso. Se Peter Jesus tam ilak due ko namaram ale ining tuikaso.

³³ Bare Jesus koma gurugu ko olekem nungarki se, Peter ining tuam, “Satan, ni tagi toko ale namarko,” mam. “Nika ikia balsam sumu mu Kaem ko ikia te mena, mu kari ko ikia te aninga manorsam.”

Jesus kowom kaora ko den balam

(Matthew 16:24-28; Luke 9:23-27)

³⁴ Asele Jesus kariimet se ko olekem ago nunga auram, se kote taiman, se iwita nunga maonam, “Awiriya ani agowom karukko mu, nu kota numi karogo kaparuk, ale kota ko tam kangono giok ale ani agowom karukko.

³⁵ Mu awuk, awiriya kota ko daiga bagara ningo ko ikia bita lagoso, mu ko ningo bo me arigok, maga namarukko. Bare awiriya ani ago ko se, den gilalong ko ningo ko, kota ko ningo buring tuso, mu bagara aolak ningo mu arigokko. ³⁶ Kari bo ali imi ko mel ningo suen biya giok, bare marak ningo ko lage me arigok, mu ko ningo apoko? ³⁷ Ko mel suen biya mu awuk ta nu sangukko? Mena. ³⁸ Ikialko. Awiriya tom imi ko kariimet, nunga kiwem memek se Kaem suanta la ilak me bagasan mu nunga nguangeruk, ale ani se aga den gilalong balukko kuring kalok, mu Kari ko Namar betelatala, ko Nuet ko nikim biya mu te

engel laili alo arungu tairuk mu, kari mu ko balukko mu kuring kalokko.”

9 Ale nu nunga maonam, “Ani nunguningta nunga manorsam, saki imi te aitak sanamiwasan, mu me kuemon bagamon se Kaem ko kingdom sokel ago mu tairuk se arigalko.”

**Jesus ko kumik koma
motam ariga geragam**

(Matthew 17:1-13; Luke 9:28-36)

² Se tom 6 namaram mu te Jesus Peter James John nunga giam, ale duruk bo kalel biya wore te arungak nama tarigiram, se nongota diram bagaman. Se umu te nongoma te nu ko kumik koma motam ariga geragam, ³ se noko guang nikim pagam ale siraram nunguningkiri. Ali imi te kariimet bo ko guang anu lagaruk se uwuta me sirarmaukko koma, mena. ⁴ Se me kam la, nuna nongoma te mu Elijah se Moses ilak taiman ale Jesus ilak munakawakasan se nungarkaman.

⁵ Se Peter Jesus maonam, “Kausa kari, ana imi te taiman mu yawarakala bagasan. Se ana kawam sasal ilagala suan kalonakko, bo nika, bo Moses ko, se bo Elijah ko,” mam. ⁶ Bare mu nononga nguangara ningi, nu den umu ninguru ko ikia to se me balam.

⁷ Se taiti nuwi bo tairam nunga iramuram, se taiti nuwi mu ningi kuring bo iwita balam, “Imi aninga Namar, ani ninguru ko kuesam. Nina ko kuring ikialko!” mam.

⁸ Se aking olekem loagaman guruguman mu kakirip bo me arigiman, Jesus la ari gilingiman.

⁹ Se nuna duruk luan la kapa se mu, Jesus nunga kiti gurugam ale mam, “Nina mel arigiman mu bo ta me maonal se ikiokko, eng am nama Kari ko Namar kuera mutim ningi barasuk mu asele nina mel arigiman mu ko balu gurgalko,” mam.

¹⁰Se nuna kiwem umu ilukuawura te nungumik ningi la anikaso, bare nuna “kueruk ale barasa” ko den balam wore ko duap ko nunumi karogo balu gurungumukasan.

¹¹Ale nuna Jesus isarman, “Awuk se law ko kausa kari alo balsan, Elijah girok tairukko masan?”

¹²Se Jesus nunga maonam, “Elijah girok tairuk ale mel suen biya nungok burangaruk ko den mu nunguningta. Bare batoga te den bo iwita aniso tala, Kari ko Namar mu nubiring tumon ale ikup yaman ninguru tumonko mu awuk se uwuta baluwoso?” ¹³Bare ani nunga manorsam, Elijah maingkala tairam, se batoga te baluwoso uwuta nuna am ngual kasik kiwem duap duap nu kumik te, te ikiwaman, mu bita sapa-man.”^f

**Jesus kuriang bo bur memek
karogo wore nungam**

(Matthew 17:14-21; Luke 9:37-43)

¹⁴Se nuna tai olekem alo saki nongote mu, nuna kariimet biguwura biya nunga laturman se law ko kausa kari nongorak den tagi guruguwaman mu nungarkaman. ¹⁵Se tom kariimet Jesus arigiman, mu nuna ninguru pitik maman ale nguman amilmil tumonko namaman.

¹⁶Se nu nunga isuam, “Nina anape mel ko nongorak den tagi gurunguwaman a?” mam.

¹⁷Se kariimet mu ningi kari bo mam, “Kausa kari, ani aga namar ilak nikate tairem, nu bur memek ninguru ilukuawuram se munakarukko me terong,” mam. ¹⁸“Bur memek mu iluso ale saposi se ali te daguloso, kore kuring sisiso se kumik titimaso ale kuagili ngisuk te la numi maguwuso. Se ani ka olekem alo bur memek mu

karomonko nunga manem, bare nuna me terong,” mam.

¹⁹Se Jesus mam, “O nina tom imi ko kariimet gue, nina nengemang ningi me nunguning aso! Ani tom awila nina nengerak bagerem, ale tom awila nego ko sanamerem, bare nina am aora biya suwuta ya? Ario, kuriang nung mu ilak aningate tairalko.”

²⁰Se nuna kuriang mu ilak Jesus kote taiman. Se bur memek umu Jesus arigam ale tom mu te la kuriang mu sisupu saparam se dagulam, ale girik girik makaso, ale kuagili ngisuk kuring ko aratukaso.

²¹Se Jesus kuriang mu ko nuet isuam, “Tom awila nu kiwem imi kumik te anikaso?” mam.

Se nuet balam, “Tom nu gotektir la kiwem imi duap beteram. ²²Tom suen biya bur memek nu moruk se kuerukko tama ningi agi yu ningi sapakaso se dagulukaso. Bare ni aguwaya bitarko terong agi mu, gemang nangaru ale nanga sangaruko.”

²³Se Jesus nu maonam, “Ni awuk se isa suwuta esesam, ‘ni terong agi’ masam? Kari gomang ningi nunguning mu, nu mel suen biya bitirukko am terong la,” mam.

²⁴Se kuriang mu ko nuet tairate la mam, “Ani angamang ningi nunguning, bare angamang ningi me nunguning aruk mu ko aga sangaruko!” mam.

²⁵Se Jesus kariimet suen biya tai ira kalomonko negeman, se nungarkam ale den sail ago bur memek mu maonam, “Ni due kuring sisira ko bur memek,” mam, “ani sokel karogo ka manorsam, ni kuriang sumu bitar aratu, ale udagi kumik ningi me kaparko!”

²⁶Se bur memek mu biyala airam ale kuriang mu itam bilam sisupuram, ale aratam namaram. Se kuriang mu

^f9:13 Mu Anuwa marak kari John: Matthew 11:14; 17:13.

dagulu sor kutek mam, se kariimet kuera iwita bagakaso. Se kariimet suen biya balukasan, “Nu kueram,” makasan. ²⁷ Bare Jesus kuriang kuting iluwam ale saongam, se barasam sanamaram.

²⁸ Se udagi Jesus kawam ningi kasu naguram, se ko olekem alo ekes te isarman, “Awuk se ana bur memek owore karonakko me terong?” maman.

²⁹ Se Jesus nunga maonam, “Bur memek duap uwuta mu guranek te la di-ram kaorallo,” mam.

Jesus kueruk ale barasukko den akingtala balam

(Matthew 17:22-23; Luke 9:43-45)

³⁰ Nuna wonong koma umu beteman ale namakasan, bare Galilee ningi ningi arataman ale namakasan. Jesus ko gomang mu koma nuna te bagakasan mu kariimet bo me ikimonko ko gomang anikaso. ³¹ Mu awuk, nu ko olekem alo nunga kasurukaso. Nu nunga maonam, “Nuna Kari ko Namar mu memek nuguting te betemonko. Se momon se kuerukko. Bare kueruk se mutim tugumon se day tom 3 mu te aking marak barasukko,” mam. ³² Bare ko olekem alo den umu ko nunguning ko nungamin yenakaso, bare isarmonko miakasan.

Awiri kingdom ningi nup biya bagoso?

(Matthew 18:1-5; Luke 9:46-48)

³³ Nuna tai Capernaum arataman. Ale kawam ningi бага se Jesus ko olekem nunga isuam, “Nina anape den lage te tagi gurungumukasan a?” mam.

³⁴ Bare nuna am kutek maman. Mu awuk, nuna tai se mu, awiriya nup biya bagoso wore ko den tagi gurungumu gurungumu taikasan.

³⁵ Se Jesus daigam ale olekem 12 mu nunga auram ale nunga maonam,

“Awiriya gira bagarukko kueruk, mu nu kota numi irok ale nukum te peleruk, ale suen la nunga ura kari bagarukko.”

³⁶ Ale nu kuriang gotek bo auram se tai nongorak sanamaram, se ilak tai yasaram ale iwita balam: ³⁷ “Awiriya aninga aip te kuriang gotek bo es imi iwita amilmil te aru taso, mu ani agotala amilmil te aga aru taso. Bare ani la mena. Nu Awiriya ani aga beteram se tairem mu karogo la amilmil te aru taso.”

Awiriya ana nangarak me dun kopa iluso mu anananga bo

(Luke 9:49-50)

³⁸ Se John mam, “Kausa kari, ana kari bo nika nip te bur memek nunga karokaso se arigiman, ale ura umu me bitirukko manorman, mu awuk, nu anananga bo mena.”

³⁹ Bare Jesus mam, “Me koma kaolallo. Kari bo aninga aip te miracle beteso, mu aking giris palaguk ale ani aip me balu maguwurokko. ⁴⁰ Mu awuk, awiriya ana nangarak me dun kopa iluso, mu nu anananga bo. [§] ⁴¹ Ani nunguningta nunga manorsam, awiriya aninga aip te yu ningaruk ale mauk, ‘Mu Kristus ko ura kari alo se ani nunga sangorsam,’ mauk mu, nunguningta, maingte koma yawara taukko.”

Ikia memek mu kariimet nunga nongomang ningi nunguning maguwuso

(Matthew 18:6-9; Luke 17:1-2)

⁴² “Bare awiriya kuriang gotektek ani ago ko nongomang ningi nunguning mu ningi bo memek te saparuk se dagulok, mu kari umu mayang dogotak tugumon ale manga ikup biya wore ago kalomon ale gagi ningi sapon se nukum te du biya kaparukko. ⁴³ Nika kiting memek

[§]9:40 Luke 11:23.

lage te ka bitiruk mu, bataguru saparko. Kiting suanta ago marak pempem te bagara ko wonong arik mu terong, bare kiting ilagala terong la karogo tama pempem la kaniwoso mu ningi ka sapamon, mu me terong nunguningkiri.⁴⁴ ^{**45}Se aking nika deleng bo memek te ka saparuk se dagul mu, bataguru saparko. Deleng suanta ago agi bare marak yawara pempem te bagara ko wonong arik mu terong. Bare ni deleng ilagala karogo бага se tama tom suen biya kaniwoso mu ningi ka sapamonko mu me terong nunguningkiri.⁴⁶ ^{††47}Se aking ka motam memek te ka saparuk se dagul mu, galuwu saparko. Motam suanta ago Kaem ko kingdom ningi kasu nagurko mu terong, bare motam ilagala terong la karogo tama tom pempem la kaniwoso mu ningi ka sapamonko mu me terong nunguningkiri.⁴⁸ Kuwim memek mu te

“yes malalok mel iwiwara naso mu pempem aniso;

se tama me iriso, tom suen biya kaniwoso, mu am aniso tala.”^{‡‡}

⁴⁹“Nina suen la ira ariga nengete aratukko, tama iwita. Se ira ariga mu ningi sail ago bagaralko.

⁵⁰“Gagi na inang te kamasan mu mel yawara, bare ko yaman menaso, mu awuk ta mamon nungurmon se aking yaman gemarukko? Ko yaman menaso mu ta mena. Se nina sinar talko, ninimi nengemang tua ko munan gagi ningo

iwita wore saparal bore ko, nengemang suanta bagaralko.”^{¶¶}

Nuwus kuari nunumi betera ko den

(Matthew 19:1-12; Luke 16:18)

10 Jesus wonong umu beteram ale Judea sor te namaram ale aking yu Jordan batogam komasang te namaram bagakaso. Se kariimet suen biya tala aking kote taiman, se nu pempem beteso uwutata nunga kasurukaso.

²Se Pharisee kari saki nu kote taiman ale ira arigimonko iwita isarman: “Anananga law te aniso mu kari bo ko nuwus karukko gomang aniso agi mu, am karuk agi awuk?”

³Se Jesus nunga isuam, “Se Moses awuk balam se aniso?” mam.

⁴Se nuna balman, “Moses balam kari ko imet karukko mu, nu tam gawa bataguk ale ‘Ani imet imi karosam,’ mauk, ale tam gawa mu kuting te bitiruk ale asele karukko mam,” maman.^{§§}

⁵Se Jesus nunga maonam, “Mu ko duap mu nina nengemang motam aora biya se ko Moses munan den umu ningaram. ⁶Bare mel kasik biya ko duap te nunguningkiri mu, Kaem nunga nungam mu ‘kari se imet nunga nungam’. ⁷“Duap bore te se, kari nuamnuet bitiruk ale imet ilak ⁸wete bagara suanta bagamonko.”* Se nuna ilagala iwita me bagamonko, mena, bare suanta bagamonko. ⁹Bore te se, anapeya Kaem karogo tai suanta

^{**}9:44 Batoga saki girakala ko mu te verse 44 mu me aniso. Ko den mu verse 48 mu te arikko.

^{††}9:46 Batoga saki girakala ko mu te verse 46 mu me aniso. Ko den mu verse 48 mu te arikko.

^{‡‡}9:48 Isaiah 6:24.

^{¶¶}9:50 Juda alo nunga munan bo mu iwita: Nuna nongomang suanta agi mu, dagikasan bread salt karogo nokasan ale mu te nunumi wetang te bitakasan nuna nongomang suanta bagakasan. Leviticus 2:13 ago arikko.

^{§§}10:4 Deuteronomy 24:1-4.

*10:8 Genesis 1:27; 5:2; 2:24.

awuram, mu ali kari bo me pagaru ilagala awurokko, mena,” mam.

¹⁰Udagi Jesus ko olekem arungu kawam te peleman namaman ale olekem alo nu den balam mu ko isarukasan.

¹¹Se nu nunga maonam, “Awiriya ko nuwus beteso ale imet bo iru taso, mu nu nuwus ilak diram bagara ko munan maguwuso. ¹²Se koma suanta tala, imet awiriya noko kuari beteso ale kari bo iru taso, mu nu betela kuari ilak diram bagara ko munan maguwuso.”†

Jesus kuriang gotektek marak nungaram

(Matthew 19:13-15; Luke 18:15-17)

¹³Se kariimet kuriang gotektek arungu Jesus kote taikasan. Nononga nongomang mu Jesus ko kuting kuriang nungumik te bitirukko. Bare olekem alo kariimet ining nungarukasan. ¹⁴Se Jesus munan mu arigam ale gomang ikuwaram, se ko nunga maonam, “Nina kuriang gotektek me nunga kaoralko, am nunga beteral se aningate taimonko. Mu awuk, Kaem ko kingdom mu kariimet kuriang gotektek iwita wore nunga. ¹⁵Ani nunguningta nunga manorsam, awiriya numi karogo kaparuk ale kuriang gotektek imi iwita numi me bitiruk, mu nu Kaem ko kingdom ningi me ta kasu nagurokko.” ¹⁶Jesus buta balam asele nu kuriang gotektek mu nunga tagi gurugu koma te nunga awuram, ale kuting nungumik te beteram ale marak nungaram.

Kari kulak bo kumik mel suen biya karogo wore Jesus isa bo tuam

(Matthew 19:16-22; Luke 18:18-23)

¹⁷Jesus duap beteram aolok iluwaram se kari bo naguram kote tairam, ale koma te doleng bugura te dagulam ale

mam, “Kausa kari ningo, ani awuk maik ale marak yawara tom suen biya te bagarikko wore arigekko?” mam.

¹⁸Se Jesus nu maonam, “Ni anape ko ani ningo ko aga balsam? Kari bo ali imi te ningo mena, Kaem kota suanta ningo.

¹⁹Ni law ko ikisam: ‘Kari bo me moar se kuerukko, saman katagot te nuwus kuari ko munan me maguwurko, me tere noko, bo kumik ko den kawel me baluko, kawel munan te bo ko mel me gi, ale niet niam nuguring bowa ningi la bagerko,’ mam.”‡

²⁰Se kari mu mam, “Kausa kari, aninga kuriang gotek la tai aitaik, mu ani munan sumu suen la karo tui lagakasan,” mam.

²¹Se Jesus kari mu arigam ale gomang motam tuam ale maonam, “Mel suanta ni me betere. Ni namar ka mel-masak suen la dia sapar, ale ko manga to ale kariimet kituwura guat nungaruko. Ni uwuta bitar, mu nika mel yawara yawara duruk wonong te anirukko. Asele tair ani agowom karoko.”

²²Se kari mu den umu ikiam mu koma motam garusaram se gomang batagam se namakaso, mu awuk, nu kari kumik manga mel suen biya karogo.

Mel suen biya ago bagara ko ikup

(Matthew 19:23-30; Luke 18:24-30)

²³Se Jesus loagaram gurugam ale ko olekem nunga maonam, “Kari kumik mel suen biya ago mu nu Kaem ko kingdom ningi kasu nagurokko mu ikup biya nunguningkiri.”

²⁴Se olekem alo den umu ikiman ale pitik maman.

Bare Jesus akingtala nunga maonam, “Kuriang alo,” mam, “Kaem ko kingdom ningi kasu nagumonko mu mel ikup bo!

²⁵Camel mu nil ko gogong gotek mu

†10:12 Nuwus kuari nunumi betera ko den: Matthew 5:32; 1 Corinthians 7:10-11.

‡10:19 Exodus 20:12-17.

ningi kasu nagurokko mu ikup biya. Bare kari kumik manga mel suen biya ago mu Kaem ko kingdom ningi kasu nagurokko mu eng am ikup biya nunguningkiri!”

²⁶Se olekem alo den umu ikiman ale ninguru pitik maman, ale ikia nunga moakaso se nunumi isarukasan, “Buta awiriya nunguningkiri mu daiga bagara ningo nunguningkiri mu arigokko terong?” makasan,

²⁷Se Jesus nungarkam ale nunga maonam, “Ali kari mel umu bitirukko mu me terong. Bare Kaem kota mu mel suen la bitirukko mu am terong la,” mam.

²⁸Se Peter nu maonam, “Ana nanga mel suen la awu beteman ale ni kewom karoman.”

²⁹Se Jesus mam, “Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya ani ago ko se den gilalong ko ningo ko, ko wonong kawam agi, ko launuria korasari agi, nuet nuam agi, ko kuriang alo se ko ali sor beteram agi, ³⁰mu ngual ipi me namarukko, mena. Mu tom imi te, noko melmasak suen la mu awote ko koma 100 ko giokko, ko wonong kawam ta, ko launuria korasari ta, nuam aro ta, ko kuriang alo ta se ko ali sor suen la ko taukko. Se kariimet saki nu bita maguwumonko tala! Bare tom bo tai lagoso mu te nu marak yawara tom suen biya te bagarukko mu taukko. ³¹Bare ikialko. Kariimet suen biya aita giri-man, mu nuna nukum te udagi pelemo, se kariimet suen biya nukum te udagi biya mu, taimon gira namamonko.”

Jesus akingtala balam nu kueruk ale aking barasukko mam

(Matthew 20:17-19; Luke 18:31-34)

³²Nuna Jerusalem nama tarigimonko lage karoman ale namakasan. Jesus gi-

ram namakaso, se ko olekem alo mu ikia nunga moa se kowom karokasan. Se kariimet saki nuna nogowom karoman mu nuna ago nguangakasan. Se Jesus ko olekem 12 mu nunga giam ale arungu tagi tam, ale ikup mel nu kumik te aratukko wore aking nunga manarukaso. ³³Ale mam, “Ikialko, ana Jerusalem nama tarigisan, se umu te Kari ko Namar mu priest bibiya se law ko kausa kari bibiya nuguting te betemonko,” mam. “Se nuna ‘Am kuerukko’ mamon, ale sor saki ko kari nuguting te betemonko. ³⁴Se nuna den memek manarmon, ale katingurmon, ale wip te batutumumon, ale momon se kuerukko. Bare day tom 3 mu te mutim ningi бага aking barasukko.”

Launuria James se John nunga isa

(Matthew 20:20-28)

³⁵Se Zebedee ko kuriang ilagala James se John ilak Jesus kote taiman ale manorman, “Kausa kari,” maman, “anananga nangamang mu ana mel bo ko ikiwasan owore bita nangaruko,” maman.

³⁶Se Jesus nunga isuam, “Nina anape mel ani bita ningarikko kuesan a?” mam.

³⁷Se nuna balman, “Tom ni ka nikim biya mu ningi dagi, mu ananga bo nika sengam ko bitar se daigok, se bo nika ngas ko bitar se daigokko,” maman.

³⁸Bare Jesus nunga maonam, “Nina mel ko aninga isarman mu ko duap ninguru me ko ikisan. Nina ikup ani giekko mu nina am gial i? Ani ikup yaman giek ale kuerikko mu uwutatala am gial i?”^f

³⁹Se nuna balman, “Ana am ginakko tala,” maman.

Se Jesus nunga maonam, “Mu diram, ikup ani giekko mu nina am gialko, ya-

^f**10:38** Den tuaturum ilagala Jesus bagun se anuwa tata ko balam mu ikup gia ko munan ko balso.

man ani aisimon mu nina ago am ningarmonko. ⁴⁰Bare awiriya ani agiting sengam agi ngas ko daigokko mu aninga ura mena. Mel mu Kaem ko mel. Nu maingkala kari kuwim mu te dagimonko mu nunga balu beteram.”

⁴¹Se olekem 10 mu James John ilak munan beteman mu ko den ikiman, ale nongomang ninguru magaram.

⁴²Se Jesus suen la nunga ilu biguwuram ale nunga maonam, “Nina ikisan, ali sor saki ko kariimet nunga supuling mu kariimet ninguru nunga ira kutuwu nongorak kapasan, ale nononga ikia te la nunga bitarsan. ⁴³Bare nenenga ningi munan umu me ta anirukko, mena. Bare awiriya nenenga ningi nu biya bagarukko kueruk, mu nu girok ale nenenga ura kari yam iwita bagarukko mu asele ko. ⁴⁴Se awiriya nu gira nup biya ago bagarukko kueruk, mu nu suen la nunga ura dungan kari iwita bagarukko. ⁴⁵Mu awuk, Kari ko Namar betela tairam mu, kariimet noko ningo se ura dungan betemonko me tairam, mena. Bare nu kariimet nunga ningo se ura bitirukko tairam, ale kueruk ale ko gue te kariimet suen biya nunga dia taukko tairam.”[§]

Jesus Bartimaeus motam nungam

(Matthew 20:29-34; Luke 18:35-43)

⁴⁶Asele nuna Jericho taiman. Ale tom Jesus ko olekem arungu se kariimet biya ago wonong mu beteman ale aolak ilu se mu, kari bo motam sisira, Timaeus ko namar Bartimaeus, lage kinikan ko daigam бага se, manga mel ko kariimet nunga ngatangaruwakaso. ⁴⁷Se tom nu Jesus Nazareth kari mu taikaso se ko den ikiam, mu nu duap beteram ale aikaso, ale makaso, “Jesus, David ko Namar, ni gemang aisuko!” makaso.

⁴⁸Se kariimet saki nu ining tuikasan ale kutek maukko manarukasan, bare nu eng am sail karogo aikaso, “David ko Namar, ni gemang aisuko!” makaso.

⁴⁹Se Jesus tai sanamaram ale balam, “Aural se tairukko,” mam.

Se nuna kari motam sisira mu manorman, “Gemang amilmil ago baresko! Jesus nika aruso.” ⁵⁰Se nu tairate noko guang due ko saparam, ale tingam barasam Jesus kote tairam.

⁵¹Se Jesus nu maonam, “Nika gemang ani awuk ka bitirikko kuesam?” mam.

Se kari motam sisira nu mam, “Kausa kari, ani loagarik ale sor arigekko angamang aniso,” mam.

⁵²Se Jesus nu maonam, “Namarko!” mam. “Nika gemang ningi nunguning te ningo arigem.” Se tairate la kari mu motam nungeram se sor arikaso. Ale nu Jesus kowom kaoram ale namakaso.

Jesus king iwita Jerusalem ningi kasu naguram

(Matthew 21:1-9; Luke 19:29-38; John 12:12-15)

11 Se tom tai Jerusalem aratu se, giriman Bethphage se Bethany wonong, Duruk Olive te mu te arataman. Se Jesus ko olekem ilagala nunga maonam, ²“Nina ilagala giral wonong nemeke ko aniso mu te namaral ale kasu nagu se, mu donkey kulak gotek bo kalo beteman se bagoso mu arigalko, donkey gotek mu kari bo me gi arigam, mena, kumik lilim biya bagoso. Ko mayang kutuwural ale ilak aningate tairalko. ³Se kari bo nenenga isuok, 'Nina anape ko donkey kutuwusan a?' mauk, mu nina maonalko, 'Kari Biya ura te bitirukko balam se,' malko. 'Ura menaruk mu tairate bitiruk se peleruk tairukko,' malko.”

[§]10:45 Jesus nanga dia taukko tairam: 1 Timothy 2:5-6.

⁴Se ilagala namaman donkey kulak bo kawam bo duap te lage kuringi kalo beteman se arigiman, ale kutuwuwan, ⁵se kari saki бага nunga isarman, “Nina anape ko donkey kutuwusan a?” maman. ⁶Se nuna Jesus nunga maonam uwutata balman. Se kariari mu balman, “Mu terong,” maman. ⁷Se nuna ilagala donkey mu taman ale Jesus kote ago taiman. Ale nunga guang saki kututuwu donkey awote awuman se Jesus araga te daigam. ⁸Se kariimet suen biya nunga guang sang lage tuagu te muru muru karogo namakasan. Se saki pator gawa batutumu lage te murukasan. ⁹Se kariimet saki Jesus ko gira namakasan se saki udagi taikasan mu suen la aikasan ale balukasan:

“Hosiana!”

“Marak se amilmil yawara awiriya Yawe nup te taiso mu kote kaparukko!”**

¹⁰“Amilmil yawara, ananga nainet David ko kingdom taiso mu te aniso!”

“Hosiana! Kaem Kalel Biya!”

¹¹Se Jesus Jerusalem kasu naguram ale temple ningi namaram ale mel suen biya arigam gurugam. Bare sor maingkala baingam, se ko olekem 12 mu nongorak arataman Bethany namaman.

Tam fig marakam

(*Matthew 21:18-19*)

¹²Ukiram se nuna Bethany wonong beteman aking peleman Jerusalem taikasan se Jesus na ko kueram. ¹³Nu awar la tam fig bo gawa iru bitawaram se arigam, ale nunguning i bo karogo kaparuk agi wore arigokko pingi namaram. Nu nama aratam mu ko

nunguning bo me arigam, bare gawa la arigam, mu awuk, tom mu tam fig te nunguning kaparukko tom nunguning iwita mena.^{††} ¹⁴Se nu tam mu maonam, “Maraka namar se udagi kariimet bo ka nunguning me naukko!” mam. Ko olekem alo nu den balam mu nuna iki gilingiman.

Jesus temple ningi kasu naguram

(*Matthew 21:12-17; Luke 19:45-48; John 2:13-22*)

¹⁵Nuna nama Jerusalem arataman, se Jesus temple ningi kasu naguram ale kari dia gurugu se animan mu suen la nunga kaoram parusuwuram se matangi arataman. Ale nunga moni te guruga ko kuwim se, inangnang biton te diara guruga nunga kuwim mu gurungumu waram se koma geraga saparam. ¹⁶Ale nunga mel tutuk gimon ale karogo lage temple ningi la namara ale komasang te arata mu me karomonko nunga maonam. ¹⁷Ale nunga kasurukaso ale mam, “Kaem ko batoga iwita balam se aniso: ‘Aninga temple mu nuna balmon ali sor suen la ko kariimet nunga guranek ko kawam mamonko’.”^{‡‡} Bare nina guruguman ale ‘tere kari nunga kawam’ iwita ko betesan.”

¹⁸Se priest bibiya, se law ko kausa kari nuna den umu ikiman, ale lage bo arigimon ale Jesus te momon se kuerukko wore ko loagakasan. Mu awuk, kariimet Jesus ko kausa yawara mu ko ninguru kuakasan borta ko nuna momon se kuerukko.

¹⁹Worem kaparam ale sor baingam se nu ko olekem arungu Jerusalem beteman ale namaman.

** 11:9 Psalm 118:25.

†† 11:13 Israel alo mu tom saki tam fig te ko iwita nunga balukasan: Micah 7:1-6; Jeremiah 8:13. Bare tom imi te nuna am gawa la iwita bagakasan.

‡‡ 11:17 Isaiah 56:7; Jeremiah 7:11.

Tam fig maraka kutuwuram

(Matthew 21:20-22)

²⁰ Ukiram se tumongola nuna aking lage karoman nama se mu tam fig mu yager te duap beteram ale marakam tarigiwakaso mu arigiman. ²¹ Se Peter kuamin ares mam se Jesus maonam, “Kausa kari, arikko!” mam. “Tam fig ekelako ni den ikup tuem mu maraka saparam,” mam.

²² Se Jesus nunga maonam, “Nina Kaem ko nengemang ningi nunguning arukko! ²³ Ani nunguningta nunga manorsam, awiriya duruk imi manuk, ‘Ni bares ale gagi ningi nama dag-ulko,’ ma baluk, ale kuamin me namaruk tairuk ale gomang motam ningi balam uwutata ikikuawuruk mu, nu balam uwutata aratu tuokko. ²⁴ Bore te se, ani iwita nunga manorsam, ni anapeya ko guranek te isa, mu gemang ningi nunguning te ni maingkala taem iwita ikiko, se mu uwutata aratukko.

²⁵ “Ale tom sanamir ale guranek bitarko mu, awiriya ni nu ilak memek agi mu ko memek siwu tuiko, asele nika Niet duruk wonong te bagoso mu nika memek siwu kisokko.” ²⁶ ¶

Kari bibiya Jesus isarman, “Awiri ura ni kisam a?” maman

(Matthew 21:23-27; Luke 20:1-8)

²⁷ Nuna aking Jerusalem peleman namaman, ale Jesus temple ko por ningi geraga dalelawaram se priest bibiya, se law ko kausa kari, se kari bibiya kote taiman ale isarman, ²⁸ “Awiri ura ko nup se ko sokel ni kisam se ni te ura mel suen biya imi betesam? Awiri aing au ni kisam?” maman.

²⁹ Se Jesus nunga maonam, “Ani betela isa bo ningarik se nina koma balu aisal, asele awiriya ani ura ko nup se ko sokel aisam se te ura imi betesam mu nunga manikko,” mam. ³⁰ “Ario, John ko anuwa marak mu duruk wonong te tairam agi ali kari kote tairam e? Balal se ikiekko!” mam.

³¹ Se nuna nongota nunumi karogo balu guruguman ale maman, “Ana balnak ‘Duruk wonong te,’ manak, mu nu baluk, ‘Se awuk se nina John ko me nengemang ningi nunguning aram?’ ma balukko. ³² Bare ana balnak, ‘Ali kari kote,’ manakko mu me terong.” Nuna uwuta balmonko mu kariimet nunga nguangakasan, mu awuk, kariimet suen biya balukasan John mu prophet bo makasan.

³³ Buta se nuna Jesus ko den koma balman, “Ana me ko ikisan,” maman.

Se Jesus nunga maonam, “Buta se ani betela kari awiriya ura ko nup se ko sokel aisam mu me balik se nina ikialko,” mam.

Kari memek waen ningam bitarukasan wore nunga den pangan

(Matthew 21:33-46; Luke 20:9-19)

12 Asele Jesus den pangan saki nunga manarukaso. “Kari bo ko waen ningam aguam. Nu ko kar kaolam, waen nunguning te ira kalakumura ko kuwim bo nungam, ale pitang kari te loagarukko kawam gotek bo kalel biya kaolam. ^{§§} Asele nu ningam mu kari sang nuguting te beteram, nuna te ura to se manga nunguru se bagamonko beteram. Ale nu kota mu sor awar bo te namaram.

² “Se waen nunguning gia ko tom tai aratam mu nu ko ura kari bo maonam se kari ningam bitaruwaman mu nongote

¶11:26 Mark 11:26 ko ariga mu Matthew 6:15 iwitatala, bare girakala ko batoga sang la te aniso.

§§12:1 Israel mu waen ningam iwita: Isaiah 5:1-7.

namaram, waen nunguning saki gi tu-mon se karogo tai nu tuokko. ³Bare nuna ura kari mu iluman moa maguwuman, ale karoman, se ipi peleram namaram. ⁴Se akingtala ura kari bo tala beteram se namaram, mu betelatala, nuna iluman ale supuling pagorman ale memek te beteman. ⁵Se akingtala ura kari bo beteram se namaram, umutang mu moman se kueram. Betela betela makaso, se saki namakasan mu am nunga moa maguwukasan, ale saki nunga moakasan se kuakasan.

⁶“Se kari nukum kaola suanta diram, mu noko namar nunguning noko gomang motam. Nu nukum kitira beteram se namakaso se mam, ‘Aninga namar namaruk mu asele kuring ikimonko,’ mam.

⁷“Bare kari ningam bitaruwaman mu arigiman ale nunumi manarukasan, ‘Ari-galko! Imitang maingte nuet ko mel suen biya bowa tugumokko. Tairalko! Monak se kueruk se ko mel suen la mu ana kotam awunakko!’ mam. ⁸Ale iluman moman se kueram, se kumik guang mu ningam ko kar buring ko sapaman.”

⁹Jesus buta balam asele nunga isuam, “Se nina awuk ikisan, waen ningam ko kotam mu awuk bitiruk i? Mu nu tairuk waen ningam ko bitua kari suen la nunga moruk se kua sapamonko. Se ningam mu kari saki nuguting te bitirukko. ¹⁰Nina den imi Kaem ko batoga ningi aniso mu katir kausan agi mena e?

‘Kawam te kaola ko manga bo, kawam kaola kari alo ari meman, bare mu manga borta aita kawam giwoso.

¹¹Kari Biya mel imi beteram, se ana arigiman mu yawarakala, se ko amilmi-lasan!’”*

¹²Se nuna Jesus ilumonko lage kupukasan, mu awuk, nuna ikiman,

nu nuna ta nunga atumukiram ale den pangan umu balam. Bare nuna kariimet nunga nguangaman, ale nu beteman ale nama gilingiman.

Caesar takis tua ko munan

(Matthew 22:15-22; Luke 20:20-26)

¹³Udagi te nuna Pharisee kari saki, se Herod ko kari saki ago nunga manorman se Jesus den i bo balu paguwurok se te ilumonko taiman. ¹⁴Ale maman, “Kausa kari, ana ikisan ni munak se munan diram la karo tua ko kari. Ni ali kari bo ko me soror masam, se ali kari bo ni me ka balawu sapos, mena. Ni Kaem ko munan am diram la kariimet nunga kausursam. Buta se ni awuk ikisam, Caesar takis tuata mu terong agi memek? ¹⁵Ana takis manga dianak agi mena ko e?”†

Bare Jesus nononga kawel mu ikiam, ale nunga maonam, “Nina anape ko ani te aga iluwalko isa kawel aisisan a? Manga silver bo ago tairal se arigekko,” mam. ¹⁶Se nuna manga bo ago tai tuman, se nu tam ale nunga isuam, “Manga kumik te mu awiri ko dora se ko nup aniso ya?” mam.

Se nuna balman, “Caesar ko,” mam.

¹⁷Se Jesus nunga maonam, “Buta mu Caesar ko mel mu eng Caesar tual, ale Kaem ko mel mu eng Kaem tualko.”

Se nuna noko den mu ikiman ale pitigiman.

Nuna kuera ale barasa ko munan wore ko Jesus isarman

(Matthew 22:23-33; Luke 20:27-40)

¹⁸Se Sadducee kari alo, nunga ikia biya bo mu, nuna balsan kari kueso mu me barasukko masan, mu Jesus kote taiman ale isarman, ¹⁹“Kausa kari,” maman, “Moses munan den bo iwita bataguru nangaram: Kari bo imet taso

*12:11 Psalm 118:22-23.

†12:15 Matthew 22:21 ko footnote arikko.

ale kuriang mena kueso, mu noko uria bo ko imet gerewa mu am tauk, se ko laun kueram mu ko kuriang ilu tuokko, mam. ²⁰Buta se launuria 7 bagaman. Se kari laun mu imet tam ale nuwus ilak бага kuriang mena kueram. ²¹Se ko kowom kaora kari uria 2 mu imet gerewa umu aking tam, bare betela kuriang mena бага nu kueram. Se aking nunga nogowom kaora 3 mu akingtala imet gerewa mu tam. ²²Nu betela am koma suanta бага kueram, se uwutatala kari uria 4 se 5 se 6 mu kiwem koma suanta tala nungumik te aratam, se uria 7 nukum kopa mu betela ko launari nunga imet gerewa mu ilak no turutuwu kuriang mena am kueram tala. Asele udagi imet mu kueram. ²³Buta se tom nukum te, kariimet kuera mu barasamonko tom te, mu imet umu kari 7 nongorak nam ewere te se, kari awuk mu noko kuari nunguning ko ilak sanamarukko?”

²⁴Se Jesus nunga maonam, “Nina paguwuwasan, mu awuk, nina Den ko me ikisan ale Kaem ko sokel ko me ikisan tala. ²⁵Tom nukum te, kariimet kuera mu barasamon mu te, mu kari imet nunumi me gimon ale nuwus kuari iwita me bagamonko, mena. Bare nuna engel alo duruk wonong te bagasan wore iwita bagamonko.

²⁶“Bare kariimet kuera barasa ko den mu, awuk, nina Moses ko batoga te me kausan e, tom tama bo tam mayang tual gotek bo ningi kaniwaram tom mu te Kaem iwita Moses maonam, ‘Ani Abraham ko Kaem, se Isaac ko Kaem, se Jacob ko Kaem,’[‡] mam, mu nina me kau ikisan e? ²⁷Nina ikialko,

Kaem mu kariimet kuera nunga Kaem mena, bare kariimet marak bagara wore nunga Kaem.[¶] Buta se nina am supuman nunguningkiri!”

Munan gira nunguningkiri

(Matthew 22:34-40; Luke 10:25-28)

²⁸Se law ko kausa kari bo tairam, ale nuna den tagikasan mu ikiam. Ale Jesus den koma yawarakala balu nungaram mu ikiam, ale Jesus isuam, “Law den suen la ningi law awuk mu gira nunguning aniso?” mam.

²⁹Se Jesus mam, “Law den gira nunguningkiri mu iwita: ‘O Israel, Kari Biya nenenga Kaem mu nu kota suanta Kari Biya. ³⁰Buta se, ‘Kari Biya nika Kaem mu gemang motam lilim la te, ka dera lilim la te, ka ikia lilim la te, se ka sokel lilim la te kua tuiko.’ ³¹Se ko atumukira mu: ‘Ni keta nimi ko kuesam iwitala ka tiran bo kua tuiko.’ Munan ilagala imitang mu munan suen biya nunga gira nunguningkiri.”[§]

³²Se kausa kari mu mam, “Kausa kari, ni isa koma am yawarakala balem. Ni diram balem, Kaem mu kota suanta nu Kaem se bo bo mena. ³³Se gemang motam lilim la te, ka ikia nunguning lilim la te, ka sokel lilim la te, kua tui ale keta nimi ko kuesam iwitala ka tiran bo ko kuarko. Imitang munan gira nunguningkiri se tama bita tuata ko munan suen la nunga kiaram.”

³⁴Se Jesus arigam nu isa koma sinar ago yawarakala balam, mu nu kari umu maonam, “Ni Kaem ko kingdom ningi nama nagurko pingita bagasam,” mam. Se tom umu te kaparam namaram mu kariimet isa bo isarmonko miakasan.

[‡]12:26 Exodus 3:6

[¶]12:27 Luke 20:38 arikko. Matthew 8:11 se 1 Corinthians 15:26, 54 ago arikko.

[§]12:31 Munan gira bibiya: Deuteronomy 6:5; Leviticus 19:18. Luke 10:37 ago arikko.

Kristus mu awiri ko Namar?

(Matthew 22:41-46; Luke 20:41-44)

³⁵Se Jesus temple ningi kariimet den nunga kasuruwa, iwita isam: “Law den ko kausa kari awuk se balsan Kristus mu David ko namar ma balsan?” ³⁶David kota Bur Laili ko sokel te iwita balu paogam:

“Yawe aninga Kari Biya iwita maonam: Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se, ani nika kari memek mu nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko, mam.”**

³⁷“Se David mu nu auram noko Kari Biya mam. Se awuk ta nu aking balnak nu David ko namar manakko?”

Se kariimet biya mu noko den umu nongomang barasa amilmil ago ikikasan.††

Law ko kausa kari nunga munan

(Matthew 23:1-36; Luke 11:37-54; 20:4)

³⁸Se Jesus kariimet den nunga kasuru se mu makaso, “Nina law ko kausa kari nunga sinar talko! Nuna guang maiya maiya katamon ale diara guruga kuwim bibiya te geragamon se kariimet amilmil den nunga manarmonko kua gilingisan.

³⁹Ale synagogue ningi mu daiga kuwim nup ago gira nunguningkiri wore te dagimonko kuesan, ale inang biya betera ko kam te mu betela kuwim nup ago mu te la dagimonko kuesan. ⁴⁰Nuna imet gerewa nugari kueman wore nunga kulursan ale kawel te nononga kawam mel-masak tere gisan. Ale kariimet te nungarkamonko guranek kopa maiya biya betesan. Kari uwuta mu nuna koma memek biyala nunguningkiri tamonko.”

Imet gerewa kuting munan beteram

(Luke 21:1-4)

⁴¹Jesus temple ningi manga te betera ko tawir duap te daigam бага se, kariimet temple ko manga bitakasan wore nungarkiwakaso. Se kariimet nungumik mel ago mu suen biya taikasan ale manga biya tala bitakasan. ⁴²Bare imet gerewa bo, kumik mel mena, mu tairam manga penny bilik ilagala beteram, ko ariga 2 toea iwita, mu beteram.

⁴³Se Jesus ko olekem nunga auram se kote taiman se nunga maonam, “Ani nunguningta ninga manorsam, imet gerewa kumik mel mena mu ko kuting munan manga beteram mu manga aromemek, kariimet suen biya nunga manga beteman mu kia saparam. ⁴⁴Nuna suen la nunga manga suen biya ningi sang la karogo tai awuman. Bare imet umu kumik mel mena ningi, katirta gotek udagi numi te sangukko mu lilim la ago tai beteram.”

Tom nukum ko kausa bibiya sang

(Matthew 24:1-2; Luke 21:5-6)

13 Jesus temple beteram aratuwaram se noko olekem bo nu maonam, “Kausa kari, arikko! Temple kawam imi yawarakala kaloman! Manga bibiya wore te kaloman!”

²Se Jesus mam, “Ni temple kawam arigisam imi mu udagi te parusuwumonko. Se manga bo ta numi awote gek am aniso iwita me anirukko, mena, mu suen la pakaku warmon se kapa saparukko,” mam.‡‡

**12:36 Psalm 110:1.

††12:37 Nunguningta Kristus mu King David ko gue te. Bare Jesus Kaem ko den te kariimet nunga kasurukaso mu nu David ko Kari Biya tala, mu awuk, Jesus nu King Biya.

‡‡13:2 Temple ko den: Luke 19:44.

Ikup duap duap aratukko

(Matthew 24:3-14; Luke 21:7-19)

³Jesus namaram Duruk Olive te dagi-waram. Duruk Olive mu gamung koma saki te se temple mu koma saki te. Se Peter, James, John se Andrew nukote taiman ale yumura la isarman, ⁴“Tom amaruya te mel imi aratukko mu nanga manaruko terong i? Ale kausa awuk mu ariginak ale tom ni balem mu tai aratam bo manakko?” maman.

⁵Se Jesus nunga maonam, “Ninga kulurmon mu ko ninguru sinar talko!

⁶Kasik biya taimon ale aninga aip te nunumi balmon, ‘Anigita Kristus,’ mamon, ale kariimet suen biya nunga kulurmonko. ⁷Tom nina kager den ikial ale ko den nirung ikialko, mu nina mu ko me biririkalalko. Mel singir biya imi aratukko, bare tom nukum me tai arataso, aita. ⁸Sor bo, sor bo ilak agi kingdom bo, kingdom bo ilak kager-arukko. Se sor saki te wanara bibiya kaparukko, se karak biya wonong saki nunga morukko. Mel suen la imi mu imet kuriang iluwokko se kumik yaman ikia duap beteso wore iwitakowo.

⁹“Buta se nina sinar ago la bagaralko. Nunga ilumon ale supuling nuguting te synagogue ningi den te nunga betemon ale te nunga momonko. Nina ani ago ko, kari dom bibiya se king arika nomokete nunga awumon ale ani ago ko nunga isarmon se balalko. ¹⁰Bare den gilalong mu sor suen la te girok nama saparuk asele ko. ¹¹Se tom nuna nunga ilumon ale munak te nunga betemon, mu nina anapeya balalko mu ko me giral ale ikia to se

lagaralko, mena. Anapeya den nigiring te taiso umutang balalko, mu awuk, mu nina nengeta me munakawasan, mena, mu Bur Laili munakawoso.

¹²“Kari launuria mateng lage te nunumi betemonko. Se kuriang nuet mu ko kuriang uwutatala bitirukko. Se kuriang betelatala nunga nonet nunam alo mu nongorak betemon kaumon ale mateng lage te nunga betemonko. ¹³Se kariimet suen la mu ani ago ko memek se nina ningarki maguwumonko. Bare awiriya sokel ago la sanami se lagaruk nama ko nukum te mu, daiga bagara ningo pem-pem aniso mu arigokko.

Ikup aromemek Jerusalem wonong irokko

(Matthew 24:15-28; Luke 21:20-24)

¹⁴“Se maingte nina mel memek nunguningkiri bo nu te me bagarukko mu te bangaru betemon se arigalko.”¹⁴ Awiriya den imi kaurok mu ninguru ko ikia taukko. Se kariimet Judea sor te bagasan mu nagumon duruk duap ningi tarigi sapamonko. ¹⁵Se awiriya ko kawam gul te bagoso agi mu, nu kaparuk ko mel-masak kawam ningi aniso mu giokko me ikia taukko. ¹⁶Se awiriya ko ningam te bagoso agi mu, nu peleruk ko guang bo taukko ikia me taukko tala. ¹⁷Se imet nutagu ago se imet kuriang amin tui se anira, mu tom mu nononga tom bo ningo mena ko, memek biya. ¹⁸Ikup imi daula marir tom te aratuk bore ko, ko guranek beteralko. ¹⁹Mu awuk, tom mu te ko ikup aratukko mu am memek biya nunguningkiri, tom Kaem ali se mel singir biya nungokko duap beteram tom te,

¹⁴**13:14** Daniel 9:27; 11:31; 12:11. Jesus me tairam la, yia tom B.C. 168 mu te, Syria nunga kager supuling, ko nup Antiochus Epiphanes, balam se Jerusalem temple ningi kasu naguman ale nunga kaem kawel Zeus wore ko altar kaloman ale te tama kawel buruk pagar wore te tama beteman. Kilek umu te nuna Kaem ko nup balu maguwukasan ale Juda alo nunga balu maguwukasan tala. Aking tala Jesus kueram ale barasam mu ko bureng ko, ikia memek mu tala Juda alo nungumik te aratam. Kariimet saki ikisan udagi ikup bo uwuta aking aratukko: 2 Thessalonians 2:1-12.

ikup bo uwuta me aratam tai aita bare aratukko, ale udagi aking ikup bo uwuta me aratukko.

²⁰ “Bare Kari Biya tom memek mu me tukunang awurok mu, kariimet bo marak me bagarukko, suen biya kue-mon parangamonko. Bare nu ko kariimet noko ma balam mu nunga ningo ko, tom tukunang awurokko. ²¹ Se tom mu te bo baluk, ‘Arigalko, Kristus iweya,’ mauk, agi bo baluk, ‘Arigalko, Kristus uwa,’ mauk, bare nina kawel mu ko me nengemang ningi nunguning arukko. ²² Mu awuk, Kristus buawen, se prophet kawel suen biya aratamon, ale kariimet te nongomang kulukurmonko miracle se kausa suen biya tala betemonko. Ale te kariimet biya se kariimet Kaem noko ma nunga balam mu ago la nunga kulurmon ale nunga gimon agi, wore ko karogo kaemonko.^{§§} ²³ Buta se nina sinar ago bagaralko. Tom umu me tai arataso la, ani girem ale tom umu ko ikup suen la ninga manorsam.

Kari ko Namar peleruk tairukko

(Matthew 24:29-31; Luke 21:25-28)

²⁴ “Se ikup yaman mu ko tom menaruk mu,

‘Worem motam tiromorom paguk, se sige me nikim kaparuk,

²⁵ se baras mu kutukutuk mamon kapamonko. Se mel aora aora taiti kualisan mu uririkimonko.’^{*}

²⁶ “Asele tom mu te kariimet Kari ko Namar taiti nuwi ningi nikim biya sokel ago tai kapawuruk se arigimonko. ²⁷ Se nu ko engel alo nunga bitiruk se sor suen biya te namamon geragamon, ale ko kariimet maingkala noko ma nunga

balam mu nunga gi gi arungak taimon ale nunga bolala awumonko.[†]

Tam fig ko kausa

(Matthew 24:32-35; Luke 21:29-33)

²⁸ “Ario, nina aita tam fig te kausa sang ari ikialko: Tom tam fig ko kower awote gurek gawa iru diruwuso mu nina umu te ko ikisan, nunguning kaparukko tom pingi aram masan. ²⁹ Koma suanta tala, nina mel ani ko ninga manem imi suen la aratamon se arigal mu, nina te ikial, tom pingi aram ale nangimik aram malko. ³⁰ Ani nunguningta ninga manorsam, tom imi ko kariimet gue mu me kuemon la, mel imi suen la aratu saparukko. ³¹ Taiti se ali mu mena namaruk, bare aninga den mu me ta menarukkowo.

Sinar ago bagara ko den

*(Matthew 24:36-44;
Luke 17:26-30,34-36)*

³² “Bare kariimet bo ko day tom umu, se ko worem motam nunguning, te mel suen la imi aratukko mu me ikiso. Engel alo duruk wonong te ta wore me ikisan tala. Se Namar betela me ikiso tala. Mu Nuet kota diram day tom mu ko ikiwoso. ³³ Se nina ninguru sinar ago bagaralko! Mu awuk, tom mu amaruya aratukko mu nina me ikisan. ³⁴ Se den mu ko nunguning te ikialko mu iwita: Kari bo sor bo awar mu te namarukko se noko kawam ko ura kariimet nuguting te beteram, ale ura nomoke nomoke balu balu nungaram. Ale kari lage kuring bituokko mu maonam, ‘Ni lage kuring bitaru ale loaga se bager se ani pelerik tairikko,’ ma balam.

§§13:22 Kilek kawel te kariimet nongomang kulukurmonko: Deuteronomy 13:6-7,11,14; 2 Thessalonians 2:9-10; Revelation 13:13.

*13:25 Isaiah 13:10; 34:4. Revelation 6:12-14 ago arikko. Kari ko Namar tairukko: Daniel 7:13.

†13:27 Engel alo Kaem ko kariimet nunga bolala awumonko: 1 Thessalonians 4:16-17.

³⁵“Bore ko se, nina sinar ago loaga se bagaralko! Mu awuk, kawam ko kotam amaruya tairukko mu nina me ikisan. Nu tirom bainga ningi tairuk agi, uriluan agi, tarak niarukko tom ago agi, ukirok turomola agi, mu nina me ko ikisan. ³⁶Se nu tairate tairuk ale nina aniwara se ningarkuk bore ko sinar ago bagaralko. ³⁷Den ani nunga manorsam imi mu kariimet suen la nunga manorsam, ‘Loaga se bagaralko!’”

**Jesus momon se kuerukko
ko lage kupukasan**

(Matthew 26:1-5; Luke 22:1-2; John 11:45-53)

14 Day tom ilagala aniso imi buring ko mu Passover ko tom biya se Bread Yeast Mena Nana ko tom tai aratukko, se priest bibiya, se law ko kausa kari alo mu nunga kawel munan sang te Jesus ilumon ale momon se kuerukko loagakasan. ²“Bare ana mel imi Passover ko tom ningi me betenakko, mu awuk, kariimet ningi kager biya barasuk bore ko,” maman.

**Imet bo Bethany sor te oil siring
yawara Jesus supuling te waram**

(Matthew 26:6-13; John 12:1-8)

³Se Jesus Bethany wonong te kari bo kuera kumik laira posara ago bare aita menaram, Simon i masan, wore ko kawam te na nowaram se imet bo oil siring yawara mu yu kuting manga alabaster te nungurman mu ningi giam ago tairam, ale kuring duap kau kulukam ale Jesus supuling te waram. Oil mu tam bo “nard” masan mu ko yager te nungursan se manga biya te diasan.

⁴Se kari saki umu te бага munan umu arigiman ale nongomang magaram se nunumi manarukasan, “Anape ko oil owore am waru te kolasan? ⁵Oil yawara sumu manga biya 300 silver manga ko awote te diara ale ko manga mu kariimet

kituwura guat nungara ko koma wore,” maman. Ale nuna nongomang maga se imet mu manorman.

⁶Bare Jesus nunga maonam, “Beteralko! Nina anape ko nu gomang ikup tusan a? Nu munan yawara nunguningkiri wore ani angimik te beteram. ⁷Kariimet kituwura guat mu nengerak pem-pem бага lagamonko, se nina nunga sangaru lagaralko. Bare ani mu nengerak me бага lagarikko. ⁸Munan imi nu bitirukko terong se beteram. Ani me aga mutim tugusan la, nu giram ale mutim ningi namarikko oil te angimik guang nunguru beteram. ⁹Ani nunguningta nunga manorsam, sor koma suen la te den gilalong balu se mu, munan imet imi beteram mu agotala ko balmon se ko iki gurugu se lagamonko.”

**Judas nu Jesus memek kuting te
bitirukko gomang suanawuram**

(Matthew 26:14-16; Luke 22:3-6)

¹⁰Asele olekem 12 mu nunga bo, Judas Iscariot, mu priest bibiya nongote namaram ale Jesus nuna nuguting te bitirukko mu ko nunga maonam. ¹¹Se nuna ko ninguru amilmilaman, ale manga nu tumonko balman. Se nu lage kuring bo Jesus memek nuguting te bitirukko wore ko sinar la bagakaso.

**Jesus ko olekem arungu
Passover na naman**

(Matthew 26:17-25; Luke 22:7-14, 21-23; John 13:21-30)

¹²Bread Yeast Mena Nana, ko day tom 1 mu te, se nononga munan te mu Passover ko sipsip gotektek nunga momon ale tama betemonko tom, mu te Jesus ko olekem nu isarman, “Nika gemang ana aparete namanak ale Passover ko inang nunguru buranganak se noko ya?” maman.

¹³Se nu ko olekem ilagala nunga balam ale mam, “Nina ilagala giral

wonong biya ningi kasu nagural ale kari bo yu kuting ago giok ale tai ningarkuk, umutang mu kowom kaoralko. ¹⁴Ale kawam nu ningi kasu nagurok mu ko kotam aninga den imi maonalko, 'Kausa kari iwita nika isarnakko balam: Daup ko galung awuk wore ani aga olekem arungak Passover inang te nanakko?' ¹⁵Se nu kuwim biya bo kualala nun-guru beteman se ko daiga kuwim terong la, mu ninga kausok se arigalko. Ale kuwim umu te anananga na yu nunguru se bagaralko," mam.

¹⁶Se olekem ilagala mu namaman, nama Jerusalem arataman, ale mel suen la Jesus te nunga maonam uwutatala aratu saparam se eng te Passover na nun-guru burangi beteman.

¹⁷Se sor baingam tairam mu Jesus olekem 12 mu nongorak tairam. ¹⁸Ale tom nuna dagiman na nowa se nu nunga maonam, "Ani nunguningta ninga manorsam, nenenga ningi kari bo ani memek te aga bitirukkowo. Nu ani agarak na nowoso imitang."[‡]

¹⁹Se nuna ninguru nongomang bata-gakaso, se suan suan nu isarukasan, "Ni aninga iki se me balsam agila?" makasan.

²⁰Se Jesus nunga maonam, "Mena, mu 12 wore ninga ningi bo," mam. "Nu ani agarak bread kumin ningi mituwu mituwu nowoso borta. ²¹Kari ko Namar mu batoga te ko balam uwutata kumik te aratukko. Bare kakirip Kari ko Namar mu memek te beteso mu am bote ko! Nu ali imi te me bilangaram le mu, am ningo nunguningkiri le."

Jesus bread waen ago ko olekem nongorak nam

(Matthew 26:26-30; Luke 22:14-20; 1 Corinthians 11:23-25)

²²Nuna na nowaman se Jesus bread tam Kaem amilmil tuam, ale paogam, ale ko olekem nungaru se mam, "Tal ale nalko; imi aninga angimik nunguning."

²³Ale aking waen bagun ago mu tam, Kaem amilmil tuam, ale nungaram, se nuna suen biya waen mu naman. ²⁴Se nunga maonam, "Simi aninga angimik gue, borta te Kaem ko kariimet nongorak numi gomang suan awurokko balam, se gue mu kariimet suen biya nogo ko kaparam."[¶] ²⁵Ani nunguningta ninga manorsam, ani udagi waen muguri ko yu imi me naik nama, Kaem ko kingdom ningi asele aking iru naikkowo."

²⁶Ale wur bo ilu sapaman, ale arataman Duruk Olive te namaman.

Jesus maingte Peter numi duap saguwurok ale nu Jesus ko me ikiso maukko mu balam

(Matthew 26:31-35; Luke 22:31-34; John 13:36-38)

²⁷Se Jesus nunga maonam, "Nina suen la parasaral ale nagu saparalkowo. Ikialko! Batoga bo te iwita baluwoso: 'Ani bitua kari bataguru saparik se dagulok se sipsip suen la parasamon ale nagu sapamonko.'[§]

²⁸Bare kam ani kuera mutim bitirik ale barasik mu, ani girek Galilee sor te namarik bagarik se tai agarkalko."

²⁹Se Peter mam, "Suen la nagu sapamon agi, bare ani mu mena kowo."

³⁰Se Jesus Peter maonam, "Ani nunguningta nika manorsam, aitakta tirom

[‡]14:18 Psalm 41:9.

[¶]14:24 Kaem ko law Israel alo nungaram ale arungu den kaolam, mu den gira. Bare aking udagi Jeremiah kuring te nu den iru ko kariimet arungu kalokko balam (Jeremiah 31:31-33), se Jesus te den mu suen la ko nunguning aratu saparam.

[§]14:27 Zechariah 13:7.

imitang te tarak tom ilagala ko me niaruk la, ni nimi duap saguwur ale tom ilagala suan ko balu, ni ani me aga ikisam ma balukowo.”

³¹ Bare Peter den koma aora biya tala balukaso, “Ani aimi duap me saguwurikko, mena, ani am ni kerak kuerikko,” mam. Se olekem alo suen la den koma suantala balman.

Gethsemane ningam ningi

(Matthew 26:36-46; Luke 22:40-46)

³² Nuna nama sor kuwim bo ko nup Gethsemane masan mu te arataman, se Jesus ko olekem alo nunga maonam, “Iwita dagi sagaral se ani guranek bitirikko,” mam. ³³ Ale nu Peter, James, John nunga giam se ilak namaman. Nu ikup biya nunguningkiri iram, se ikia ninguru moakaso, ale gomang kumik ikuwa saparam. ³⁴ Se nu nunga maonam, “Ani angamang bataga ninguru aga ira saparam, se am kuerikko iwita ikisam. Nina iwita бага se sinar la bagaralko,” mam.

³⁵ Ale nu katir aolak ilu namaram ale ali awote dagulam ale guranek bita se balukaso, aguwa mu tom memek umu am nu kia kaparukko mu ko balukaso. ³⁶ “Ba, aninga Ba,” makaso, “ni mel suen biya bitarko mu am terong la. Ikup memek ani ago ko, yu bagun ago iwita taiwoso ewere, kutuwu saparko. Bare mena, bo la namarukko, aninga angamang me karo tuiko, mena, ni nika ikia gemang la karo tuiko,” mam.

³⁷ Ale peleram ko olekem ilagala suan umu nongote namaram mu aniwaman se nungarkam. Ale Peter isuam, “Simon, ni aniwasm e? Ni anira bitar ale hour suanta ko iwita marak bagerko terong agi awuk? ³⁸ Sinar la бага se guranek bita se bagaral se, ira ariga taiso mu me ninga saparuk se dagulalko. Nenenga nedera, marak mu uwutata ko gomang aniso, bare ninga ningimik sokel mena.”

³⁹ Ale akingtala peleram namaram ale maingkala guranek beteram uwutatala aking guranek beteram. ⁴⁰ Ale akingtala peleram tairam mu ko olekem nomotam ikuwaram se akingtala aniwaman se nungarkam. Se nuna den bo nu manarmonko mena.

⁴¹ Se nu akingtala namaram ale guranek beteram, ale peleram tairam mu nuna aking tala aniwaman se nungarkam, ale balam, “Au! agi am ani se neneman sapawasan e? Mu terong mam! Arigalko, tom aram, se Kari ko Namar kari memek nuguting te betemonko. ⁴² Barasal se namanakko! Kari ani memek te aga bitirukko mu taiso!” mam.

Jesus ilu talipa gilingiman

(Matthew 26:47-56; Luke 22:47-53; John 18:3-12)

⁴³ Nu uwuta baluwaram mu, Judas, ko olekem 12 mu nunga bo, mu tai aratam. Priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya, se kari supuling bibiya alo balman se kager kari motam biya mu baenat se saenang mel giman ale nu ilak taiman.

⁴⁴ Judas nu maingkala aguwaya bitirukko mu nunga kiti gurugam, “Ani kakirip iluwek ale musuk tuek, mu nina kakirip borta ilu taliparalko, ale bitua aora biya bowa ningi ilak namaralko.”

⁴⁵ Ale dirmam Jesus kote namaram ale, “Kausa kari!” ma se, iluwam ale musuk tuam. ⁴⁶ Se kari Judas ilak taiman mu kasuman Jesus iluman ale talipaman. ⁴⁷ Se olekem bo ko baenat woyam ale priest supuling ko ura kari bo ko dogowa bataguru saparam.

⁴⁸ Se Jesus nunga isuam, “Ani tere daong kari se nina aga iluwalko baenat saenang mel ago giman ale taiman e? ⁴⁹ Tom suen biya ani temple ningi kariimet nunga kasurukasam, bare nina awuk se ani me aga ilukasan? Bare

prophet girakala den balman wore ko nunguning te aratukko se mel imi iwitata arataso.”

⁵⁰Se umutang te olekem suen la nu beteman ale nagu sapaman.

⁵¹Se kari kulak bo guang bilik la kataram ale Jesus kowom karowaram, mu agotala ilumonko negeman, ⁵²bare ko guang la kutuwuman se nu nunguning la nguram.

Jesus Sanhedrin ko kari bibiya nomokete sanamaram

(*Matthew 26:57-68; Luke 22:54-55,63-71; John 18:13-14,19-24*)

⁵³Se nuna Jesus ilak priest supuling mu kote ilak namaman. Se priest bibiya, se kari supuling bibiya, se law ko kausa kari suen la tai biguwuman. ⁵⁴Bare Peter ilak namakasan mu kowom kaoram awar nuam taiwakaso, ale priest supuling ko kawam ko por ningi kaparam, ale kawam bitua kari arungu daigam ale tama kowar gi se bagakaso.

⁵⁵Se kawam ningi mu priest bibiya, se Sanhedrin ko kari bibiya suen la, mu nuna kari saki Jesus den kawel te atumumon se ikimon ale te momon se kuerukko wore ko den ikiwakasan. Bare den bo me arigiman. ⁵⁶Kari suen biya barasukasan ale den kawel te Jesus atumukasan, bare nunga den koma suanta mena, den ngual ngual balukasan.**

⁵⁷Asele kari saki barasaman den kawel iwita Jesus te atumukasan: ⁵⁸“Nu iwita balam se ana ikiman, ‘Ani,’ mam, ‘temple imi kari nuguting te kaloman

wore parusuwurik ale aking tom ilagala suan te bo iru kalikkowo,’ makaso, ‘bare kari nuguting te kalosan iwita me kalikkowo,’ ma balukaso se ana ikiman,” makasan.^{††} ⁵⁹Bare nononga den balukasan bare betela koma suanta la mena.

⁶⁰Se priest supuling mu nuna suen la nongoma te barasu sanamaram, ale Jesus isuam, “Ni kimik ko den balsan ewere awuk, koma me baluko e? Se den ito kari imi ni kimik ko balsan imi?” ⁶¹Bare Jesus am kutek mam, ale den koma bo me balam.

Se priest supuling aking isa bo tuam, “Nigita Kristus, Kaem nup biya wore ko Namar, agi mena e?”

⁶²Se Jesus den koma balam, “Ani agata nu.^{‡‡} Se ani nunga manorsam, nina Kari ko Namar mu Kaem Sokel Garagar mu ko kuting sengam mu te dagiwuruk se arigalko, ale aking peleruk taiti nuwi te taiwuruk se arigalko!”^{¶¶}

⁶³Se priest supuling den umu ikiam ale kota ko guang iluwam barukam ale mam, “Ana udagi kari saki nunga arunak se taimon kumik ko den saki karogo me balmonko! ⁶⁴Nina ikiman, nu Kaem balu maguwuram! Se nina awuk balsan a?”

Se nuna suen la Jesus ko iwita balman, “Nu memek ago, am kuerukko!” maman.

⁶⁵Se nunga ningi saki Jesus kumik kual katingikasan. Ale ko motam mu guang biling te kaloman, ale moakasan ale isarukasan, “Awiriya nika moso mu nup baluko!” makasan. Se kawam bitua kari taman ale moakasan.

**14:56 Deuteronomy 17:6 se 19:15 arikko.

††14:58 John 2:19-21.

‡‡14:62 Jesus den imi balso mu nu nup Yawe wore te numi balso. Kaem kota numi nup uwutata Moses maonam: Exodus 3:14.

¶¶14:62 Daniel 7:13.

**Peter numi duap saguwuram ale
“Ani Jesus me ko ikisam,” mam**

*(Matthew 26:69-75; Luke 22:56-62;
John 18:15-18,25-27)*

⁶⁶Se Peter kawam por ningi aliti bagaram. Se priest supuling ko ura imet bo tairam ⁶⁷ale Peter tama kowar giwaram se arigam, ale ninguru arigam ale mam, “Ni agotala Nazareth kari Jesus ilak geragakasam!” mam.

⁶⁸Bare Peter numi duap saguwuram ale balam, “Mena. Ani nika den balsam sumu me ko ikisam,” mam. Ale nu namaram por ko songkuring ago sanamiwaram se tarak niaram.

⁶⁹Se ura imet mu umu te aking arigam ale kari sang pingi sanamiwaman mu nunga manarukaso, “Kari imi nononga bo,” makaso.

⁷⁰Bare Peter akingtala numi duap saguwuram ale balam, “Mena!” mam.

Se kam me maiyam, aking kari pingi sanamiwaman mu Peter manarukasan, “Ni me kawelerko! Ni noko bo tala! Mu awuk, ni Galilee kari!” makasan.

⁷¹Se Peter den sail karogotala balam, “Ani kawelarik mu Kaem am ikup aisuokko. Nunguningta nunguningkiri, ani kari nina balsam sumu me ko ikisam,” mam.

⁷²Se tairatela tarak bo aking niaram. Se Peter den Jesus nu maonam umu kuamin te tairam: “Tarak me niaruk la, ni tom ilagala suan ko nimi duap saguwur ale ni ani me aga ikisam iwita ma baluko.” Se Peter den mu kuamin te tairam se ari ikiam ale ninguru niakaso.

Jesus ilak Pilate kote taiman

*(Matthew 27:1-2,11-14; Luke
23:1-5; John 18:28-38)*

15

Ukiram tumong biyala priest bibiya, se kari supuling, se law

ko kausa kari, se Sanhedrin kari bibiya suen la mu nongomang suan awuman mu Jesus momon se kuerukko balman. Ale kuting kaloman, ale diruwuman ilak nama Pilate kuting te beteman.

²Se Pilate Jesus isuam, “Ni Juda nunga king e?” mam.

Se Jesus balam, “Se mu diram, ni balsam butata,” mam.

³Se priest bibiya den suen biya te Jesus atumukasan.

⁴Se Pilate aking nu isuam, “Ni ikiko, ni den suen biya te ka atumusam. Se ni awuk se den koma me balsam a?” mam.

⁵Bare Jesus den koma bo me ta balu arigam,^{§§} se Pilate ninguru tala ikia moakaso.

**Jesus tam kangono
te tagimonko Pilate balam**

*(Matthew 27:15-26; Luke
23:13-25; John 18:39—19:16)*

⁶Rome ko munan bo mu, Passover tom taikaso mu kariimet nunga nongomang te talipara kari awiriya ko balukasan mu Pilate balukaso se nu talipara bitakaso ale aratukaso. ⁷Se yia mu te kari bo nup Barabbas ko saki ago talipara ningi bagakasan. Nuna sor supuling ilak dun kopa iluman ale kager patawuman ale kari saki nunga moman se kua gilingiman. ⁸Se kariimet tai Pilate kote biguwuman ale isarukasan, “Ni munan pempem betesam wore aita kating bitarko,” makasan.

⁹Se Pilate nunga isuam, “Nina ani Juda nunga king kutuwu ningarikko nengemang aniso e?” mam. ¹⁰Mu nu mungkala ko ikiam, Jesus mu duap bo te mena, am nongomang memek te ilak tai nu kuting te bita gilingiman. ¹¹Bare priest bibiya kariimet nongomang atumuman ale nunga manarukasan, “Barabbas ko la Pilate maonal se kutuwu

^{§§}15:5 Jesus den bo me balam: Isaiah 53:7; Mark 14:61; Luke 23:9.

ningarukko,” makasan. Se nuna butata balukasan.

¹²Se Pilate aking nunga isuam, “Se kari nina balsan Juda nunga king masan mu ani awuk bitirikko?” ¹³Se nuna aikasan ale balukasan, “Tam kangono te tagiralko!” makasan.

¹⁴Se Pilate nunga isuam, “Nu anape memek beteram?” mam. Bare nuna am sail karogo la balukasan, “Am tam kangono te tagiralko!” makasan.

¹⁵Se Pilate kariimet nunga nuguring ko negeram ale Barabbas kutuwu nungaram. Ale balam se Jesus wip te moa gilingiman, asele tam kangono te tagimonko kager kari nuguting te beteram.

Kager kari alo Jesus kumik ko alel munak balukasan

(Matthew 27:27-31; John 19:2-3)

¹⁶Se kager kari mu Jesus diruwuman ilak kawam biya mu ningi kager kari nunga bagara kuwim te ilak namaman, ale aiman se kager kari suen biyala taiman. ¹⁷Ale nuna guang bo diriyam mu Jesus kataru tuman, ale mayang kore karogo mu taman, ale kitigat iwita nungurman ale supuling tuguman. ¹⁸Asele den dolara iwita manarukasan, “O Juda nunga king, nup biya!” makasan. ¹⁹Ale gira awom la tam bo king ko sikir iwita mu te supuling moakasan, kumik kualikatingikasan ale koma te nubugura kulukurukasan ale nup patawura ko tuaturum bitakasan. ²⁰Nuna dolara se alel munan umu bita sapaman ale guang diriyam mu kutuwu taman ale kota ko guang aking kataru tuman. Asele taman ale tam kangono te tagimonko ilak namakasan.

Jesus tam kangono te tagiman

(Matthew 27:32-44; Luke 23:26-43; John 19:17-27)

²¹Se Cyrene kari bo, ko nup Simon, nu Alexander se Rufus nunga nonet, nu Jerusalem ningi namarukko taiwaram se arigiman ale Jesus ko tam kangono giokko iluman ale guguna tuman se giam ago namakaso. ²²Se nuna Jesus ilak kuwim bo ko nup Golgotha, ko nunguning mu “Supuling Sokel ko Sor” masan, mu te namaman. ²³Ale waen saki marasin myrrh masan mu karogo guruguman ale tuman, bare nu meram. ²⁴Se nuna Jesus tam kangono te tagi gilingiman. Ale ko guang kututuwu giman ale nunumi tumonko se ko kolara kola gilingikasan.*

²⁵Nuna turomola 9 o'clock tam kangono te tagiman. ²⁶Se duap aguwaya se nu moman mu ko den mu iwita batagorman: IMI JUDA NUNGA KING.

²⁷Se tere daong kari ilagala karogo la tam kangono te nunga tagi gilingiman, bo Jesus kuting sengam ko, se bo ko kuting ngas ko. ^{28†29}Se kariimet nama taikasan mu nuna ari se nusupuling sisuwuwakasan ale den dolara tuikasan, “Se! Ni temple parusuwur ale tom ilagala suan ningi aking iru kaloko balem, ³⁰buta keta nimi sangaru to ale tam kangono bitar ale kaparko!” makasan.‡

³¹Se priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya munan koma suanta te den dolara tuikasan ale nu te ikiokko nongota nunumi manarukasan ale balukasan, “Nu saki alo nunga sangarukaso, bare nu kota numi sangukko me terong!” makasan. ³²“Ewere Kristus e? Ewere Israel nunga King e? Buta agi mu, tam

*15:24 Psalm 22:18.

†15:28 Batoga saki girakala ko mu te den sang Luke 22:37 mu turan te aniso: “Se umu te prophet Isaiah ko den bo ko nunguning aratam. Nu Jesus ko iwita balam: “Nuna nu tere daong kari nunga bo ko iwita beteman.” Isaiah 53:12.

‡15:30 Nuna den dolara tuikasan: Psalm 22:7; John 2:19.

kangono bitiruk ale tai kaparuk se ana ariginak ale ko nangamang ningi nun-
guning arukko!” makasan. Se tere daong
kari ilagala Jesus kumik duap te nunga
tagiman mu nuna karogotala den dolara
memek manarukasan.

Jesus kueram

(Matthew 27:45-56; Luke
23:44-49; John 19:29-30)

³³Se worem motam tai dirmam,
12 o'clock, mu worem motam turom
iluam nama 3 o'clock, mu tiromorom
ali lilim la iramuram. ³⁴Se 3 o'clock
te mu Jesus biyala airam, “Eli, Eli,
lema sabachthani?”, ko nunguning mu,
“Aninga Kaem, aninga Kaem, ni awuk se
biring gurugu aistem?”[†]

³⁵Se kariimet saki pingi sanamiwa-
man mu ikiman ale balukasan, “Ikialko,
nu Elijah aruso!” makasan.

³⁶Se bo naguram namaram ale mel bo
tam ale waen aora mu ningi mituwuram,
ale tam te ko kopa te atumam ale Je-
sus misikirokko garukam. “Me negeral se
ana Elijah tairuk ale nu kutuwurok agi
wore ariginakko,” mam.[§]

³⁷Bare Jesus biyala nunguningkiri
niaram ale dogotak kelagam se kueram.

³⁸Se temple ningi guang biya mu
kualala barakam kapa kopa te paga ila-
gala aram.^{**} ³⁹Se Rome kager supuling
bo tam kangono bituam ago bagaram
mu nu Jesus biyala airam ale kueram
se arigam ale nu balam, “Nunguningta,
kari imi Kaem ko Namar!” mam.

⁴⁰Se imet saki mu awar nuam sana-
maman ale ariwakasan. Nunga ningi
mu Maria Magdalene, Maria bo tala nu
James^{††} Jose ilak nunga nunam mu,
se Salome. ⁴¹Imet mu nuna tom Jesus
Galilee bagakaso mu nuna kowom karo
se inang mel te se saonga suen la te san-
garukasan. Se imet saki agotala Galilee
beteman ale Jesus ilak tai Jerusalem,
mu nuna agotala Golgotha taiman ale
ariwakasan.

Jesus mutim tuguman

(Matthew 27:57-61; Luke
23:50-56; John 19:38-42)

⁴²Sabbath ko nunumi nunga buran-
gara ko tom se day umutang menaso
asele Sabbath tom taiso. Se day umu-
tang ko bainga ningi, ⁴³Arimathea kari
Joseph, nu Juda nunga supuling bo tala,
Sanhedrin ningi nup ago, se nu ago-
tala Kaem ko kingdom tairukko kimi
bitawakaso, mu nguangara bo mena
Pilate kote namaram ale Jesus ku-
mik guang tam kangono te kutuwurok
taukko isuam. ⁴⁴Se Pilate Jesus me
kam la kueram^{‡‡} mu ko den ikiam ale
biririkaram, ale kager kari nunga supul-
ing tam kangono bitaruwaram mu ko
den beteram se tairam se nu Jesus
kueram agi mu ko ninguru isuam. ⁴⁵Se
kager supuling kuring te den ninguru
ikiam, mu ko kumik guang Joseph tuam.
⁴⁶Se Joseph guang yawara bo siraram
mu diaram, ale giam ago namaram, Je-
sus ko kumik guang kutuwuram, ale
guang mu te kaolam, ale giam ago nama

[†]15:34 Psalm 22:1.

[§]15:36 Nuna waen aora tuman: Psalm 69:21.

^{**}15:38 Temple ningi guang kekawaram ko den: Exodus 26:31-33; Hebrews 10:19-20.

^{††}15:40 James imi mu James bo kumik kulak wore ko baluwoso. Maria Magdalene: Luke 8:2-3. Maria bo tala mu Clopas ko imet: John 19:25. Salome mu Zebedee ko namarari ilagala mu nunga nunam.

^{‡‡}15:44 Noko biririkara ko duap mu pempem kari tam kangono te tagisan mu day tom 2 agi 3 ningi kueso.

mutim biya bo manga ningi nunguru beteman mu ningi beteram, ale manga bo ikup mu gurugam ago tai kuring te baguram. ⁴⁷Se Maria Magdalene se Maria bo tala, nu Joses ko nuam, mu kuwim te mutim tuguman mu arigiman.

Jesus barasam

(*Matthew 28:1-8; Luke 24:1-10; John 20:1-10*)

16 Sabbath ko tom menaram se tirom bainga ningi Maria Magdalene, se Maria bo tala nu James ko nuam, se Salome mu oil siring yawara bo diaman ale ago namamon Jesus ko kumik guang te sapamonko. ²Ale uki-ram tumong biyala, week ko day tom 1 mu te, worem motam diruwuwaram mu te la nuna ali motam te namaman. ³Ale nama se mu nunumi manarukasan, “Ana awiri nanga sanguk ale manga mutim kuring te baguman mu gurugu due ko bitirukko ya?” makasan. Mu awuk, manga mu aromemek, nuna nongota gurugumonko me terong.

⁴Bare nuna nama ali motam te loagaman mu manga aromemek mu maingkala gurugu due ko beteman se arigiman. ⁵Ale mutim ningi kapaman mu engel bo, ko ariga kari kulak iwita, nu guang siraram maiya biya wore tugumam ale nu kuting koma sengam mu te daigam ale bagaram se arigiman, ale ninguru biririkaman, ale nguangakasan.

⁶Se nu nunga maonam, “Nina me nguangeralko!” mam. “Ani ikisam, nina Jesus, Nazareth kari, nuna tam kangono te tagiman, wore arigalko taiman. Bare nu ewela me bagoso! Nu maingkala barasam! Arigalko, kuwim te beteman mu ipi aniso! ⁷Bare nina namaral ale ko olekem suen la se Peter karogotala mu iwita nunga maonalko, nu giram Galilee

namaram, se nuna Galilee namamon ale nu arigimonko, nu kota nunga maonam uwutata.”^{¶¶}

⁸Se imet mu nguangara ago se ikia parasaram, se mutim beteman arataman ale naguman namakasan. Ale lage te kariimet bo me manorman, mu awuk, nuna nguangakasan.

Jesus Maria Magdalene kote aratam

(*Matthew 28:9-10; John 20:11-18*)

§§ ⁹Jesus week ko day 1, ubou tumong biyala barasam. Ale nu Maria Magdalene kote giram aratam, imet bur memek 7 kumik ningi nuguta nunga kaoram wore. ¹⁰Se imet umu namaram kariari Jesus ilak geragawara mu monia se bagaman mu nongote namaram, ale nunga maonam, ¹¹bare nuna Jesus marak bagoso se nu motam te arigam ko den mu ikiman mu me ko nongomang ningi nunguning akaso.

Jesus olekem ilagala nongote aratam

(*Luke 24:13-15*)

¹²Udagi olekem ilagala Jerusalem beteman ale aolak iluman namawaman se Jesus koma kumik kaluwuram ale duap bo te nongote aratam arungu namakaso se arigiman. ¹³Ale peleman namaman olekem sikina nunga manorman; bare nuna nononga den mu ko me nongomang ningi nunguning aram tala.

Jesus olekem 11 nongote aratam

(*Matthew 28:16-20; Luke 24:36-49; John 20:19-23; Acts 1:6-8*)

¹⁴Udagi olekem 11 dagiman na nowaman se Jesus nongote aratam, ale nuna nongomang ningi nunguning mena wore ko ining nungaram. Ale kariimet saki nu barasam se arikasan ale balukasan bare

^{¶¶}**16:7** Mark 14:28.

§§**16:8** Batoga saki girakala ko mu te verse 9 nama 20 mu me te aniso.

nuna nongomang ningi me nunguning akaso wore ko nunga maonam.

¹⁵Ale nunga maonam, “Ali sor lilim la te namaral ale den gilalong apural se kariimet suen la ikimonko. ¹⁶Se awiriya ikiok ale gomang ningi nunguning aruk ale anuwa marak tauk, mu Kaem nu sangaru taukko. Bare awiriya ikiok ale gomang ningi me nunguning aruk, mu maga namarukko.

¹⁷“Se kariimet ani ago ko nongomang ningi nunguning aruk, mu kausa imi betemon se arigalko: Aninga aip te bur memek nunga karomonko; aninga aip te nungamili geraguk se den duap duap iru te munakamonko; ¹⁸aninga aip te mot memek daong nuguting te am ilumon, agi yu inang maguwumon ale nungarmon se namon, bare me kue-

monko; ale aninga aip te nuguting kariimet kuera ikes ago mu nungumik te betemon ale guranek betemon se ningo arigimonko.”*

**Jesus barasam duruk
wonong te namaram**

(Luke 24:50-53; Acts 1:9-11)

¹⁹Jesus, anananga Kari Biya, den suen la mu balu saparam mu barasam duruk wonong te nama tarigiram ale Kaem ko kuting sengam te dagiwoso. ²⁰Se olekem alo namaman ale sor suen biya te den apukasan, se Kari Biya nongorak бага se sokel nungarukaso. Ale noko den balukasan owore sokel tuokko kausa kilek se miracle suen la bitakaso se aratukaso.

*16:18 Mot ko den: Luke 10:19; Acts 28:3-6.

LUKE

Den gilalong Luke batogam imi ningi mu Jesus ali lilim ko kariimet ninguru nunga kueso mu nanga kasurso. Jesus ko dugu duap sang Luke baluwoso mu ni batoga bo te me arikko; uwutatala den pangan se den saki saki. Bur Laili ko den se, guranek se amilmil mu ko den mu biyala ningi aniso.

Luke mu Juda kari mena. Nu kari ikia biya karogo, se nu doctor (Philemon 24). Nu mel kupok ale duap ninguru ikiok ko kari. Acts ko batoga mu nu batogam.

Den gira

1 Kari suen biya melmasak kariimet ningi wetang kapa namaram mu ko dugu duap diram la batagorman. ²Mu awuk, kari saki tom mu te nomotam te arigiman ale den gilalong umu ko ura kari ko arataman, wore aking anananga manaru gilingiman. ³Se ani betela mel umu ko duap te la se tai aita mu ninguru kupem ale arigem, ale te aratu namaram mu iwita batagik ale ni dom kari Theophilus kisekko mu ikiem ningo se butata beterem, ⁴se ni te mel suen la nika kasurman mu iki mu diram se nunguning la iwita ikiko.

Anuwa marak kari John mu bilangarukko den giriman balman

⁵Tom King Herod Judea sor bitaruwakaso, mu priest bo bagakaso, ko nup Zechariah. Nu priest motam bo, Abijah masan, mu ko priest bo. Noko nuwus Elizabeth mu Aaron ko gue te ko imet bo tala. ⁶Nuna ilagala Kaem motam te diram bagakasan. Nuna Kari Biya ko den se kuring suen la karo tuikasan, memek bo mena. ⁷Bare nuna ilagala mu kuriang mena. Mu awuk,

Elizabeth nu kuin sisira, se kuriang bo me ilukaso, am laga nungumik garukaram.

⁸Se tom bo priest motam Zechariah ningi bagakaso mu nunga ura tom, se Zechariah temple ningi Kaem ko priest ura bitakaso. ⁹Priest nononga munan pempem te bitakasan mu te beteman ale Zechariah atumu kereman,[†] se nu Kari Biya ko temple ningi namaruk, mel ningo tama bitiruk se siring yawara barasukko. ¹⁰Se tama siring yawara betera ko tomaram se Zechariah temple ningi kasu naguram, se kariimet motam biya mu matangi guranek bitawakasan.

¹¹Se Kari Biya ko engel bo tama siring yawara te betera ko kuwim koma sengam mu te aratu sanamaram. ¹²Se tom Zechariah nu arigam, mu biririkaram ale nguankakaso. ¹³Bare engel nu maonam, “Zechariah, ni me nguangerko! Kaem nika guranek ikiam. Nika imet Elizabeth nika kuriang iluwok se ni ko nup bitar John i meko. ¹⁴Nu ni ka gemang motam amilmil biyala kisok se ninguru neman nungeruk, se kariimet suen biya noko bilangara mu ko amilmilamonko, ¹⁵mu awuk, nu Kari Biya motam te nup biya bagarukko. Nu waen se yu aora saki nungursan mu me ta naukko. Noko bilangara tom te la nu Bur Laili kumik karogo lilim bagarukko. ¹⁶Nu Israel kariimet suen biya tala nongorak peleruk Kari Biya nononga Kaem kote nongorak tairukko. ¹⁷Nu Elijah ko ura se bagara aolak sokel ago berteram iwitatala bita se, Kari Biya koma tata girok ura tauk nama sagarukko. Nu nunam nonet se nunga kuriang ago nongomang gurugok se nongomang suan bagamon se, den me karo tua alo mu nongomang gurugok se ikia sinar se ningo diram bagara ko kariimet bagamonko. Nu munan umu te Kari Biya ko taira mu ko kari-

[†]1:9 Incense: Exodus 30:7-8.

imet nunga sinar awurok se sinar la bag-amonko.”[‡]

¹⁸Se Zechariah aking engel isuam, “Bare ani awuk ikiek mel ni balsam sumu nunguning iwita ikiekko? Ani kari garukara, se aninga imet mu agotala imet garukara.”

¹⁹Bare engel mam, “Ani Gabriel, ani Kaem koma te sanamara ko kari, se nu kota balam se ani tairem ale den ningo imi ko ni kerak munakasam. ²⁰Buta se aita mu ni kiring sisirok se papon te la munaker nama mel ani ka manem mu ko tom te nunguning kaparuk asele ko, mu awuk, ni aninga den imi ko gemang ningi me nunguning aram.”

²¹Se kariimet matangi mu Zechariah ko kimi bita se nungamin yenakaso se balukasan, “Anape mel aratam se nu tom maiya biya temple ningi bagoso ya?” makasan. ²²Laga udagi aratam, bare nu arungu munakarukko me terong. Nu kuring sisiram, se papon te la arungu munakakaso. Mu te nuna ikiman nu temple ningi mel bo kilimik ta aratam se arigam.

²³Se udagi noko tom temple ningi ura taukko mu menaram mu nu ko wonong te peleram namaram. ²⁴Se baga udagi noko nuwus Elizabeth tuagu ago, se sige 5 iwita mu kawam ningi la bagaram. ²⁵Ale mam, “Kari Biya gomang aisam ale kilek yawara aninga angimik te beteram, ale ani kuriang mena se ko dolara agate aniram mu kutuwuram.”

Jesus bilangarukko mu ko den giriman balman

²⁶Elizabeth tuagu ago bagaram ko sige six mu te, Kaem ko engel Gabriel maonam se Galilee sor te wonong Nazareth mu te namaram. ²⁷Ale imet itiwik samalet bo, David ko gue te kari

kulak Joseph ilak naukko luan ilu beteman, mu kote namaram. Imet umu ko nup Maria, nu kari bo ilak katir me aniram. ²⁸Se engel nukote namaram ale maonam, “Amilmil yawara, ni ka ari ikiam! Kari Biya kerak bagoso,” mam.

²⁹Se Maria den mu ko ikia ninguru moakaso, se amilmil den owore ko ikia tokaso. ³⁰Bare engel maonam, “Maria, ni me nguangerko. Kaem ni ko ko gomang yawarakala. ³¹Ni tagu aratuk se kuriang kari ilup ale ko nup bitar Jesus i meko.” ³²Se nu nup biya bagaruk se nuna ko balmon Kaem Kalel Biya ko Namar mamonko. Se Kaem, nu Kari Biya, nu ko girigir David ko kuwim te bitiruk se king ko baga se, ³³pempem Jacob ko kariimet gue nunga bituokko; noko kingdom mu kumik menara mena,” mam.

³⁴Se Maria engel isuam, “Ani awuk atagu aratukko? Ani kari bo ilak me ani arigem,” mam. ³⁵Se engel nu maonam, “Kaem Kalel Biya ko Bur Laili mu ko nikitim sokel nikate tairukko. Se kuriang laili bilangaruk mu ko balmon, Kaem ko Namar, ma balmonko. ³⁶Ni ikiko! Nika gue suan Elizabeth mu garuk ningi ta kuriang taukko; nu kuin sisira lagaram, bare aita tuagu ago, ko sige 6. ³⁷Mu awuk, mel bo Kaem nu me bitirukko koma iwita mena, nu mu mel suen biya bitirukko terong la.”

³⁸Se Maria mam, “Ani Kari Biya ko ura imet. Se anapeya ani angimik te aratukko ni balem uwuta am aratukko,” mam. Se engel nu beteram ale namaram.

Maria Elizabeth arigokko namaram

³⁹Se kam me maiyam, Maria barasam numi nungam mu biririkaram duruk sor Judea mu ko wonong bo te namaram ale ⁴⁰Zechariah ko kawam ningi kasu naguram ale Elizabeth amilmil tuam. ⁴¹Se

[‡]1:17 John ko ura: Malachi 4:5-6; Matthew 11:14; 17:11-13.

[†]1:31 Isaiah 7:14; 9:7.

tom Elizabeth Maria ko amilmil den mu ikiam, mu kuriang nu tuagu ningi mu pitigiram ale tingmam. Se Kaem ko Bur Laili mu Elizabeth kumik ago lili-maram. ⁴²Se nu sail ago balam, “Imet suen la nunga ningi amilmil yawara nikate, se kuriang ni ilup mu marak amilmil nukote karogotala! ⁴³Bare ani awuk nunguningkiri se aninga Kari Biya ko nuam agate tairam! ⁴⁴Tom ani nika den amilmil ikiem mu, kuriang ani atagu ningi mu tingmam ale amilmilaram. ⁴⁵Se amilmil biya nikate anirukko, mu awuk, ni Kari Biya kiwem kimik te bitirukko mu butata aratukko maem ale ko gemang ningi nunguning aram!”

Maria ko amilmil den balam

⁴⁶Se Maria balam,
 “Aninga ikia lilim la te Kari Biya ko nup patawusam,
⁴⁷ale aninga angamang motam Kaem, aninga Saonga Kari, mu ko amilmiloso,
⁴⁸mu awuk, ani noko ura dungan imet, aip mena, bare nu ani ago ko ningo berteram.
 Buta se aita se udagi te ko kariimet suen la aninga balmon, Kaem amilmil yawara aisam ma balmonkowo.
⁴⁹Mu awuk, Kaem Sokel Garagar mu mel bibiya ani ago ko nungam.
 Noko nup mu laili!
⁵⁰Nu kariimet noko kuring bowa ningi bagasan mu gomang nungarso, kariimet gue girakala ko ta, aita tom imi ko ta, se tom udagi am koma suanta tala.
⁵¹Noko kuting te ura sokel ago bibiya berteram,
 ale nu kariimet nunga ikia nongomang ningi nunumi patawura ago mu nunga parusuwuram.
⁵²Nu bitua kari supuling bibiya mu nunga menawu nongorak kaparam,

bare kariimet nunumi ago kapasan mu nunga patatuwu kualala nunga awuram. ⁵³Nu kariimet na ko kua lagaman mu mel ningo ningo nungaram,
 bare kariimet nungumik mel ago mu nuguting ipi nunga berteram se namaman.

⁵⁴⁻⁵⁵Nu ko ura kari Israel saongam; nu anananga girigir Abraham se ko gue te mu gomang nangarukko mu ko den balam mu ko kuamin ares mam, se uwu-tata nanga berteram.”[§]

⁵⁶Se Maria sige ilagala suan iwita Elizabeth ilak бага asele peleram ko wonong te namaram.

Anuwa marak kari John bilangaram

⁵⁷Se Elizabeth yusan taukko tom tai aragam, se nu kuriang kari iluwam. ⁵⁸Se ko bagara suan se ko gue suan Kari Biya gomang tuam se kuriang tam mu ikiman, ale nu ilak amilmilakasan.

⁵⁹Kuriang ko day tom 8 aram se kumik guang batagarmon ale ko nup mu nuet nup te Zechariah mamonko, ⁶⁰bare ko nuam balam, “Mena! Noko nup mu John,” mam.

⁶¹Se nuna nu manorman, “Nika gue suan ningi bo ko nup suwuta me bagoso, mena,” maman.

⁶²Ale nuna papon te ko nuet, kuriang nup aguwaya bitirukko wore ko isarman. ⁶³Se nu mel bo te garekarukko wore ko balam se tuman se iwita batogam, “Noko nup mu John,” mu batogam, se nuna ninguru tengeman. ⁶⁴Ale tom mu te la nu kuring pagam se munakakaso ale Kaem nup patawukaso. ⁶⁵Se noko bagara suan kiwem mu arigiman ale ninguru tinga gilingiman. Se mel suen la umu ko den pagam, Judea ko duruk sor lilim iram. ⁶⁶Se kariimet den mu ikikasan mu ikia ninguru nunga moakaso se isakasan, “Se kuri-

[§]1:54-55 Kaem ko kariimet Israel nunga sangukko mam: Genesis 17:7; 22:17.

ang umu maingte kuriang awuk nungun-
inghiri bagarukko!” makasan. Mu awuk,
nuna ikiman, Kari Biya ko sokel nu ilak
kapetaram bagakaso.

Zechariah ko amilmil den balam

⁶⁷Se Bur Laili kuriang ko nuet
Zechariah kumik ago lilimaram se den
iwita balu pagarukaso:

⁶⁸“Amilmil biya Kari Biya, Israel ko
Kaem, kote namoso,
mu awuk, nu tairam ale ko kariimet
nunga saongam.

⁶⁹Nu ko ura kari David ko gue te
anananga Sangaru Tata Kari bo balu
nangaram;

⁷⁰nu girakala ko prophet alo nuguring te
balam uwutata beteram.

⁷¹Nu balam nu ana kager memek nugut-
ing te nanga sangaru tauk,
ale me nanga kuera alo mu nuguting te
nanga bataguru taukko.

⁷²Nu uwuta beteram mu anananga giri-
gir alo gomang nungaram, ale den
nongorak kaolam mu me kuamili
saparam.**

⁷³Nu den sokel ago anananga girigir
Abraham ilak kaolam ale bitirukko
balam uwutata beteram:

⁷⁴nu ana kager memek nuguting te
nanga sangaru tauk se ana guyak la nup
patawu se,

⁷⁵nu motam te munan laili se ningo di-
ram la te pempem la baganakko.”

⁷⁶Se Zechariah John ko iwita balam:
“Se ni aninga kuriang, ni mu ka balmon
Kaem Kalel Biya mu ko prophet ma ka
balmonko,

mu awuk, ni mu gir ale Kari Biya ko lage,
te tairukko mu nunguru burangir††

⁷⁷ale noko kariimet nunga sinar awur se,

giris palagamon ale memek nubiring
tumon, se nu nunga memek siwurok ale
nunga sangaru taukko, mu nunga
manaruko.

⁷⁸Mu awuk, Kaem ko gomang nangara
ko munan yawara wore te se,
duruk wonong ko nikim mu worem basu
kam nanga ningi tairuk,

⁷⁹ale awiriya kuera mateng ko
tiromorom

nanga iram se kuakoyam dagi bagasan,
mu nikim nangaruk ale lila te bagara ko
lage mu nanga kausokko.”‡‡

⁸⁰Se kuriang John mu ali imi ko se
kualala ko sokel ago la lagaram kari
aram. Ale namaram ali sor garagarayam
mu te baga laga, asele ko tom te diram
Israel kariimet nomotam te numi wetang
te beteram.

Jesus bilangaram

(Matthew 1:18-25)

2 Tom mu te Caesar Augustus mu-
nan iru bo beteram se kariimet suen
la Rome government nunga bitaruwara
mu nunup gi sapamonko.¶¶ ²Kariimet
nunup gia ko munan imi am ko iru nuam
aratam, tom Quirinius, Syria sor ko gov-
ernor bagaram se munan imi aratam.
³Se kariimet suen la mu nunga wonong
duap ko pila pila namakasan ale nunup
nungurukasan.

⁴Se Joseph agotala Nazareth wonong,
Galilee sor te mu beteram ale Bethle-
hem, David ko wonong Judea sor te
mu te nama tarigiram. Mu awuk, nu
David ko gue te ko kari bo tala. ⁵Se
nu ko imet Maria, luan ilu beteman, se
tuagu karogo, mu ilak nunup nungur-
monko namaman. ⁶Nuna umu te baga-
man se kuriang bilangarukko tom ka-

**1:72 Den nongorak kaolam: Genesis 17:7; 22:16-17; Psalm 105:8-9.

††1:76 Lage nunga burangara ko den: Isaiah 40:3-5; Malachi 3:1.

‡‡1:79 Nikim ko den: Isaiah 60:1-2; 9:2.

¶¶2:1 Mu census ura bitakasan.

param, ⁷ se Maria ko kuriang gira, kuriang kari iluwam. Nu guang mel maiya maiya mu te kuriang kaolan, ale bulmakau nunga na nana ko tawir ningi beteram se aniwakaso, mu awuk, kuwim bo nuna te bagamonko mu mena, am kariimet karogo sisi saparam.

Engel alo sipsip bitua kari den nunga manorman

⁸ Koma mu te sipsip bitua kari saki tirom wonong buring ko nunga sipsip bitaru se bagakasan. ⁹ Se Kari Biya ko engel bo nongote aratam se Kari Biya ko nikim biya nunga taluru gurugam, se nuna ninguru nguangaman. ¹⁰ Bare engel nunga maonam, “Me nguangaralko! Ani den gilalong yawara ago nengete tairem, se den umu kariimet lilim amilmil nungarukko. ¹¹ Aitakta David ko wonong ningi Saonga Kari nenenga ningi bilangaram, nu Kristus, nu Kari Biya. ¹² Nina te arigal ale sinararalko mu: Nina kuriang mimili bo guang maiya maiya mu te ira kaloman ale bulmakau nunga tawir ningi beteman se aniwoso se arigalko.”

¹³ Se me kam la, Kaem ko engel motam biya taiman ale engel umu ilak Kaem nup patawukasan, ale balukasan:

¹⁴ “Nikim nup biya, Kaem kalel biya kote!

Se ali lilim awote mu, lila yawara kariimet Kaem nunga amilmiloso mu nongote anirukko.”

Sipsip bitua kari namaman Jesus arigiman

¹⁵ Se tom engel nunga beteman ale duruk wonong te peleman namaman, mu sipsip bitua kari alo nunumi manarukasan, “Ario, ana Bethlehem

namanak ale mel aratam se Kari Biya nanga kausam wore ariginakko,” maman.

¹⁶ Ale biririka namaman ale Maria se Joseph se kuriang bulmakau te na nana ko tawir ningi aniwaram se arigiman.

¹⁷ Asele namaman ale engel kuriang ko den nunga maonam mu balu balu gerakasan. ¹⁸ Se kariimet kari umu nuguring te den umu ikikasan ale nungamin yenakaso. ¹⁹ Bare Maria den se mel suen la aratam mu gomang motam ningi la ko iki guruguwakaso. ²⁰ Se sipsip bitua kari peleman Kaem nup patawu se nuguwim te namaman. Nuna mel suen biya engel balam se ikiman butata arigiman, ale Kaem ko ninguru amilmilakasan.

Kuriang nup beteman Jesus i maman

²¹ Se day tom 8 mu te mu kuriang kumik guang batoga tom, mu te nup beteman Jesus maman, nup nu nuam kumik te me taira la engel balam wore te beteman.

Nuna Jesus ilak Jerusalem temple ningi namaman

²² Tom tai aragam se Moses ko law te aniram iwitata, Maria temple ningi namaruk ale yusan ta ko tuawun ko tama bita Kaem tuokko. Se nu Joseph ilak kuriang agotala giman ale ilak nama Jerusalem, Kari Biya koma te wetang sapamonko namaman.^{§§} ²³ Kari Biya ko law te aniso mu, “Kuriang kari gira bilangara mu ilak nama Kari Biya koma te wetang sapamonko.”* ²⁴ Ale Kari Biya ko law te anira iwita: “Inangnang biton ilagala agi, arum kulak ilagala te tama bita tumonko.”

²⁵ Se Jerusalem kari bo ko nup Simeon. Nu Kaem ko munan karo tua

^{§§}2:22 Juda nunga munan te, imet kuriang iluwok mu nu Kaem koma te “karur ago” makasan. Se nu am bagaruk nama tom 40 mu asele nu temple ningi namaruk ale Kaem tama tuokko, nu kuriang tam ko karur te menawurokko: Leviticus 12:1-8.

*2:23 Exodus 13:2,12,15; Leviticus 12:8.

ko kari, se ko bagara diram. Nu Israel akingtala daiga bagara ningo arigokko mu motam bita lagakaso. Se Bur Laili mu nu ilak bagakaso. ²⁶Ale maingkala maonam, nu me kueruk bagaruk se Kaem[†] Kristus bitiruk se tairuk se nu motam te arigokko, mam. ²⁷Bur Laili nu diruwuram se nu temple ningi namaram ale bagaram. Se tom Jesus ko nuamnuet giman ale law balam iwitata, Kaem koma te betemonko ilak taiman mu, ²⁸Simeon kuriang mu nuguting te tam ale kokosa karogo yasaram, ale Kaem nup patawu se balam:

²⁹“O Kari Biya, mel suen la bitua ko Kaem,

ni balem butata, aita asele, ani nika ura kari aga bitar se angamang lila te namarikko.

³⁰Mu awuk, ani aita amotam te nika saonga anananga ko beterem mu arigem,

³¹se ni ali lilim ko kariimet nomotam te munan umu beterem.

³²Sor saki ko kariimet nunga galep iwita nungarem,

ale nikim nup biya ka kariimet Israel nungarem.”[‡]

³³Kuriang ko nuetnuam kuriang kumik ko den umu ikiman ale ikia nunga moakaso. ³⁴Se Simeon marak den nungaram ale kuriang ko nuam Maria iwita maonam, “Ninguru ikiko! Kuriang imi maingkala ko balam, nu te Israel kariimet sang dagulomon se sang barasamonko.[¶] Kaem ko gomang motam mu nu te wetang saparukko, bare kariimet balu maguwumonko. ³⁵Nu te, ikia yumura suen biya nongomang motam ningi mu wetang te aratu saparukko. Se

nika gemang motam mu batir te batagurukoyam gemang batagukko,” mam.

³⁶Se tom mu te tala prophet imet bo agotala bagakaso, ko nup Anna. Nu Asher ko gue te, kari Phanuel ko nanawus. Nu kari tam ale yia tom 7 ko ilak бага kari kueram, ³⁷se nu gerewa бага laga ko yia tom 84 aram. Nu temple me bita arikaso, nu tirom woremkalal inang yu kalo se guranek bita se kagin bita lagakaso. ³⁸Nu tom nung te la nongote tairam ale Kaem amilmil tuam, ale kariimet awiriya Kaem aking Jerusalem sangaru taukko nomotam bita lagaman mu nunga, kuriang umu ko den balukaso.

³⁹Se Joseph Maria ilak mel suen la Kari Biya ko law den te balam iwitata bita sapaman, mu aking peleman Galilee sor te nunga wonong Nazareth namaman. ⁴⁰Se kuriang umu lagaram ale sokel ago; nu ikia sinar ago terong mam, se Kaem ko gomang lila yawara nu ilak bagakaso.

Kuriang gotek Jesus temple ningi namaram

⁴¹Yia pempem mu noko nuamnuet Passover ko tom biya mu ko Jerusalem namakasan. ⁴²Se tom nu ko yia tom 12 bagaram mu nuna munan te anira uwuta tom biya mu ko Jerusalem namaman. ⁴³Se tom biya umu ko tom menaram se nuna peleman nunga wonong te namakasan. Se kuriang Jesus mu nu am Jerusalem bagakaso mu nuna me ko ikikasan.

⁴⁴Nuna ikikasan mu nu kariimet biya tala mu arungak taiwakaso i makasan, ale nuna woremkalal suanta ko aolak iluman. Nuna aolak iluman nama asele

[†]2:26 Greek den te “Kurios” (Kari Biya) aniso, bare Nuet ko baluwoso.

[‡]2:32 Jesus mu ali lilim ko Nikim: John 8:12.

[¶]2:34 Israel kariimet sang Jesus nubiring tuman: Isaiah 8:14; Matthew 21:42; 1 Corinthians 1:23; 1 Peter 2:8.

udagi nuna nunga gue suan se nunga tiran gar suan ningi ko loagakasan. ⁴⁵Bare me arigiman, ale aking peleman Jerusalem ko sor gimonko namaman. ⁴⁶Ko sor giman nama woremkalal ila-gala suan namaram asele temple ningi, kausa kari nunga ningi daigam ale nuna munakakasan mu iki se isa sang nunga isaruwaram se arigiman. ⁴⁷Se kasik la noko ikia se den koma balukaso mu ikikasan ale ko ikia ninguru nunga moakaso. ⁴⁸Se tom ko nuamnuet arigiman mu nuna nungamin tugu turu-tuwukasan. Se ko nuam maonam, “Aga namar, ni awuk se ana suwuta nanga beterem a? Ani ka niet ilak ni ko ko naneman sisiram se nika loaga lagaman,” mam.

⁴⁹Se nu mam, “Nina anape ko aninga sor gi lagaman? Nina ani aga Ait ko kawam ningi me bagarikko iwita iki-man ale aninga loaga lagaman e?” mam. ⁵⁰Bare nuna noko den umu ko me sinarman.

⁵¹Asele nu nongorak peleram Nazareth namaram, ale tom suen biya nuguring bowa ningi la bagakaso. Bare noko nuam mu munan suen la mu gomang motam ningi la ilu lagakaso. ⁵²Se Jesus Kaem motam te se ali ko kariimet nomotam te ikia sinar ago se ningo la lagakaso se ko amilmilakasan.

Anuwa marak kari John den apukaso

(*Matthew 3:1-12; Mark 1:2-8; John 1:19-28*)

3 Tom Tiberius Caesar sor lilim bitaruwakaso ko yia tom 15 mu te, se Pontius Pilate Judea bitaruwakaso ko tom te. Se King Herod mu Galilee bitaruwakaso, ko uria Philip mu Iturea se Traconitas bitaruwakaso, se Lysanias mu Abilene bitaruwakaso. ²Se Annas se

Caiaphas mu priest supuling bagakasan. Se tom umu te Zechariah ko namar John sor garagarayam mu te bagaram se Kaem ko den nu kote tairam. ³Se nu yu Jordan ko koma mu te ko sor suen biya te geraga se, kariimet giris palagamon ale anuwa marak tamon se Kaem nunga memek siwurokko den apukaso. ⁴Den prophet Isaiah ko batoga te aniso uwutata bitakaso. Isaiah iwita balam:

“Kari bo sor garagarayam mu te ai baluwoso, ‘Kari Biya ko lage te tairukko mu

nungal burangaral ale lage tuang dingumural,’ ma baluwoso.

⁵‘Gusong saguwural ale duruk dopang kaural pakokaral se wolongarukko.

Se lage daldel pukakung mu dingumural,

lage manga tam mutim ago mu palungal nungalko.

⁶Se kariimet lilim la Kaem sangaru ta ko munan berteram mu arigimonko.”[§]

⁷Kariimet suen biya John ko kuting te anuwa marak tamonko taikasan. Se nu nunga maonam, “Nina mot memek ko gue! Awiri nina Kaem ko gomang magara taiwoso mu ko naguralko ninga maonam? ⁸Nina nunguningta nengemang motam guruguman agi mu, ko nunguning wetang awuralko. Nina ninimi kulal ale balal, ‘Ana Abraham ko gue te ko kariimet se Kaem ko gomang magara mu me ariginakko,’ ma balal bore ko.”^{**} Ani ninga manorsam, Kaem manga imi giok ale Abraham ko kariimet gue ko nunga gurugok se aratamonko mu am terong la. ⁹Palangis maingkala tam duap ningi aniso. Se tam aguwaya nunguning memek kaposo, mu kaurak ale tama ningi warukko,” mam.

[§]3:6 Isaiah 40:3-5.

^{**}3:8 John 8:39-41 ago arikko.

¹⁰Se kariimet suen la isarman, “Buta se ana awuk betenakko?” maman.

¹¹Se nu nunga den koma mam, “Kari bo ko guang ilagala agi mu, ko guang bo kari guang mena mu bo tuokko. Kari na inang ago agi mu, betela tala bitirukko.”

¹²Se takis manga tata kari saki anuwa marak tamonko karogo tai gilingiman, ale isarukasan, “Kausa kari, ana awuk manakko?” makasan.

¹³Se nu nunga maonam, “Nina kariimet nongote manga ko tom talko wore la talko, bare kawel munan te ilu kia kam me talko,” mam.

¹⁴Se kager kari sikina karogo nu isarman, “Se ana betela awuk betenakko ya?” maman.

Se nu nunga maonam, “Nina alis kager te kari nongote manga talko me nunga diruwuralko. Ale kawel munan te am ipi kari den te me nunga beteralako. Bare ninga ura koma tasan, borta la talko,” mam.

¹⁵Se kariimet mu Kristus tairukko mu ko kimi bita se loagawara, wore te se John ko nongomang ningi la, nu Kristus agi wore ko ikia nunga moakaso.

¹⁶Se John nunga maonam, “Ani yu te anuwa marak ningarsam. Bare kari bo ani agowom kaoram taiwoso mu nu nup biya se sokel garagar, se aninga kiaram. Ani noko suwik tuagu lakira ko mayang kutuwurekko am me terongtala, mu awuk, ani nu koma te ningo nuam mena. Nu Bur Laili ko sokel tama karogo umu te baptais ningarukko. ¹⁷Nu inang muguri te guruga patawura ko tam kut-ing te aniso. Ale nu te inang nunguning se ko bune tutuk kaposo mu suen la tuteruk, ale ko nunguning mu gi ko kawam tugumok, ale ko bune tutuk mu tama pempem la kaniwoso mu ningi waruk se kani sapamonko.” ¹⁸John kariimet nungamin kiti te sinar wirotko den

suen biya nunga manaru se den gilalong agotala apukaso.

¹⁹Bare Herod ko uria ko nuwus Herodias punguru iram mu se, memek sang beteram mu ko John nu sail ago maonam,^{††} ²⁰se Herod munan memek nunguningkiri tala aking beteram ale John talipara ningi beteram.

Jesus anuwa marak tam

(Matthew 3:13-17; Mark 1:9-11)

²¹Kariimet suen biya anuwa marak taman, se Jesus karogo anuwa marak tam. Ale kam nu guranek bitawaram mu duruk wonong kuring kaigam, ²²se Bur Laili mu inangnang biton iwita kote tai kaparam. Se kuring bo duruk wonong te airam balam, “Ni aninga Namar, ani ninguru ka kuesam, ale nika ninguru amilmilasam.”

Jesus ko usir taleng te tairam nunga nunup

(Matthew 1:1-17)

²³Kam Jesus ura te duap beteram mu noko yia tom 30 iwita. Se kariimet ikikasan mu Joseph ko namar ma balukasan, wore te

se Joseph mu Heli ko namar.

²⁴Se Heli mu Matthat ko namar.

Se Matthat mu Levi ko namar.

Se Levi mu Melki ko namar.

Se Melki mu Jannai ko namar.

Se Jannai mu Joseph ko namar.

²⁵Se Joseph mu Mattathias ko namar.

Se Mattathias mu Amos ko namar.

Se Amos mu Nahum ko namar.

Se Nahum mu Esli ko namar.

Se Esli mu Naggai ko namar.

²⁶Se Naggai mu Maath ko namar.

Se Maath mu Mattathias ko namar.

Se Mattathias mu Semein ko namar.

Se Semein mu Josech ko namar.

Se Josech mu Joda ko namar.

^{††}3:19 Mark 6:17-18 ago arikko.

²⁷ Se Joda mu Joanan ko namar.
 Se Joanan mu Rhesa ko namar.
 Se Rhesa mu Zerubbabel ko namar.
 Se Zerubbabel mu Shealtiel ko namar.

²⁸ Se Shealtiel mu Neri ko namar.
 Se Neri mu Melki ko namar.
 Se Melki mu Addi ko namar.
 Se Addi mu Cosam ko namar.
 Se Cosam mu Elmadam ko namar.

Se Elmadam mu Er ko namar.
²⁹ Se Er mu Joshua ko namar.
 Se Joshua mu Eliezer ko namar.
 Se Eliezer mu Jorim ko namar.
 Se Jorim mu Matthat ko namar.
 Se Matthat mu Levi ko namar.

³⁰ Se Levi mu Simeon ko namar.
 Se Simeon mu Judah ko namar.
 Se Judah mu Joseph ko namar.
 Se Joseph mu Jonam ko namar.
 Se Jonam mu Eliakim ko namar.

³¹ Se Eliakim mu Melea ko namar.
 Se Melea mu Menna ko namar.
 Se Menna mu Mattatha ko namar.
 Se Mattatha mu Nathan ko namar.
 Se Nathan mu David ko namar.

³² Se David mu Jesse ko namar.
 Se Jesse mu Obed ko namar.
 Se Obed mu Boaz ko namar.
 Se Boaz mu Salmon ko namar.
 Se Salmon mu Nahshon ko namar.

³³ Se Nahshon mu Amminadab ko namar.

Se Amminadab mu Admin ko namar.
 Se Admin mu Ram ko namar.
 Se Ram mu Hezron ko namar.
 Se Hezron mu Perez ko namar.
 Se Perez mu Judah ko namar.

³⁴ Se Judah mu Jacob ko namar.
 Se Jacob mu Isaac ko namar.
 Se Isaac mu Abraham ko namar.
 Se Abraham mu Terah ko namar.
 Se Terah mu Nahor ko namar.

³⁵ Se Nahor mu Serug ko namar.
 Se Serug mu Reu ko namar.

Se Reu mu Peleg ko namar.
 Se Peleg mu Eber ko namar.
 Se Eber mu Shelah ko namar.

³⁶ Se Shelah mu Cainan ko namar.
 Se Cainan mu Arphaxad ko namar.
 Se Arphaxad mu Shem ko namar.
 Se Shem mu Noah ko namar.
 Se Noah mu Lamech ko namar.

³⁷ Se Lamech mu Methuselah ko namar.

Se Methuselah mu Enoch ko namar.
 Se Enoch mu Jared ko namar.
 Se Jared mu Mahalalel ko namar.
 Se Mahalalel mu Kenan ko namar.
³⁸ Se Kenan mu Enosh ko namar.

Se Enosh mu Seth ko namar.
 Se Seth mu Adam ko namar.
 Se Adam mu Kaem ko namar.

Satan Jesus ira ariga te beteram

(Matthew 4:1-11; Mark 1:12-13)

4 Jesus Bur Laili kumik ago lilimaram, se nu yu Jordan beteram pilawaram se Bur ilak sor garagarayam mu te nama-ram. ²Se umu te day tom 40 ko, Satan ira ariga te bitakaso. Jesus tom 40 mu ningi na bo me no arigam, ale tom umu nukum te mu na ko kueram.

³Se Satan nu maonam, “Ni Kaem ko Namar agi mu, manga imi balu se bread ko geragukko,” mam.

⁴Bare Jesus balam, “Kaem ko batoga te iwita aniso,” mam: “Kari na inang ko sokel te la me bagoso.”^{††}

⁵Se Satan ilak kuwim bo kualala nuam mu te ilak nama tarigiram, ale tom mu te la ali imi ko kingdom lilim la kasuru saparam, ⁶ale maonam, “Mel imi lilim la ani ni kisek se ni ko kotam бага se nip biya toko. Mel imi suen la ani aisiman se aninga, se ani awiriya tuekko mu aninga angamang te la. ⁷Bore te se, ni ani perr aisu ale aip biya patawur mu, ani mel

^{††}4:4 Deuteronomy 8:3.

imi mu lilim la kisek se nika arukko,” ma balam.

⁸Bare Jesus nu maonam, “Kaem ko batoga te iwita aniso, ‘Ni Kari Biya nika Kaem, umutang la perr tui se nup biya patawu se lagerko.”^{¶¶}

⁹Se Satan nu ilak aking Jerusalem namaram, ale temple ko gul kalel biya mu te beteram ale maonam, “Ni Kaem ko Namar agi mu, ni ting palageko. ¹⁰Mu awuk, Kaem ko batoga te iwita aniso: ‘Nu nika ko, ko engel nunga manuk se ni ninguru ka sinar tamonko.

¹¹Nuna kiting duap ningi ka ilumon se manga te siwik motam atum mu me dagulko,’ mam.”^{§§}

¹²Bare Jesus nu maonam, “Kaem ko batoga te iwita aniso, ‘Ni Kari Biya nika Kaem mu ira ariga te me bitarko.’”^{*}

¹³Se Satan ko ira ariga suen la beteram mu nunguning mena la, se tom udagi kuring bo i kapa tuok agi mu ko iki se nu beteram ale namaram.[†]

Nazareth alo Jesus nubiring tuman

(Matthew 13:53-58; Mark 6:1-6)

¹⁴Jesus Bur Laili ko sokel kumik ago lilimaram se peleram Galilee namaram. Se ko dugu duap pagam Galilee wonong suen la ningi geraga saparam. ¹⁵Nu synagogue ningi kausa den balu balu geragako se suen la nup patawukasan.

¹⁶Nu ko wonong duap te kariaram Nazareth namaram, ale pempem te bitakaso iwita, Sabbath tom te synagogue ningi namaram ale den kaurokko barasu sanamaram. ¹⁷Se nuna prophet Isaiah ko den scroll te batoga mu taman ale tuman, se urukam nama den bo iwita baluwoso umu te aragam:

¹⁸“Kari Biya ko Bur Laili ani agarak bagoso,

mu awuk, nu ani marak sokel aisam, te den gilalong yawara kariimet kituwura guat nunga manikko.

Nu aga beteram se tairem mu kariimet talipara ningi anisan owore nunga manik se aratu namamon, ale kariimet nomotam sisira mu nunga nungek se aking loagamon, ale kariimet saki alo nuguting te ikup memek giwasan wore nunga sangik se gopa namamonko,

¹⁹ale balik, ‘Aitak tom imi, Kaem te ninga sangukko tom tai aratam,’ ma balikko tairem.”[‡]

²⁰Jesus den umu kau kutuwuram mu batoga scroll ago mu aking moram, ale kari scroll bitaruwara mu tuam, ale daigam. Se kariimet suen la synagogue ningi mu nomotam am nu kote la bitakasan. ²¹Asele nu den apura duap beteram, ale mam, “Den batoga te ani kaurem se nina ikiman mu aitakta ko nunguning kaparam,” mam.

²²Se nuna nu ko ko den ningo ningo balukasan, ale den welang welang kuring te aratam wore ko ikia nunga moakaso. Se makasan, “Auo, agi imi Joseph ko namar mena agila!” makasan.

²³Se Jesus nunga maonam, “Ani nunguningta ninga manorsam, nina den pangan imi aninga maonalko, ‘Doctor, ni keta nimi nunguru ale nungerko! Munan ni Capernaum betarem se ana ikiman, uwutatala ka wonong duap te bitarko!’ malko.

²⁴Ale den kunasaram ale mam, “Ani nunguningta ninga manorsam, prophet alo nongota nunga wonong duap te mu

^{¶¶}4:8 Deuteronomy 6:13-14.

^{§§}4:11 Psalm 91:11-12.

^{*}4:12 Deuteronomy 6:16.

[†]4:13 Satan Jesus ira arigam: Hebrews 2:18; 4:15.

[‡]4:19 Isaiah 61:1-2.

mel yam ko nunga betesan. ²⁵ Ikialko. Girakala, Elijah ko tom te, mu imet gerewa suen biya Israel ningi bagakasan. Tom mu te mu yia tom 3 se ko nukum sige 6, tuwik bugulik bo ali me ta kau to arigam se karak biya ali lilim iram.[¶] ²⁶ Bare Kaem Elijah maonam se imet umu bo kote me namaram, mena. Nu maonam se Sidon koma mu ko wonong gotek Zarephath mu ko imet gerewa bo sangukko kote namaram. ²⁷ Se aking uwutatala, prophet Elisha ko tom te, kariimet kuera laira posara ago mu suen biya Israel bagakasan. Bare Elisha kari suanta diram Naaman, mu Syria kari umu nungam se nungeram,” mam.[§]

²⁸ Nu uwuta balam, se kariimet synagogue ningi bagaman mu ikiman ale suen la nongomang ninguru magaram. ²⁹ Se barasaman iluman ale tagiman ilak wonong buring ko arataman, ale duruk te wonong nungurman mu te ilak tarigiman. Ale te sapamon se dagulok ale kuerukko ilak namaman. ³⁰ Bare nu aguwaya nunga ningi aolak iluwam ale eng am namaram.

Jesus bur memek bo kaoram

(Mark 1:21-28)

³¹ Jesus Galilee ko wonong Capernaum te nama kaparam, ale Sabbath tom te kariimet nunga kasurukaso. ³² Se nuna noko den ikiman ale ikia ninguru nunga moakaso, mu awuk, noko den mu sokel ago.

³³ Se synagogue umu ningi mu kari bo bur memek ago mu sail ago airam ale balam, ³⁴ “Ha! Nazareth kari Jesus, ni ana awuk nanga bitarko? Agi ni anananga maguwurko tairem e? Ani

nika ikisam, ni Kaem ko Kari Laili!” mam.

³⁵ Bare Jesus bur memek alis ago maonam, “Ni kutek me ale kari sowore bitar ale aratuko!” mam. Se bur memek mu kari mu sisupuram se nomokete dagulam se beteram aratam, bare memek bo me kumik te beteram.

³⁶ Se kariimet suen biya biririkaman ale nongota nunumi isarukasan, “Kausa imi ko duap awuk ta? Nu marak sokel ago bur memek alis ago guguna nungarso se aratu nama gilingisan!” makasan. ³⁷ Se ko nirung mu pagam sor wonong pingi pingi anira mu te geraga saparam.

Jesus kariimet kuera ikes karogo suen biya nunga nungam

(Matthew 8:14-17; Mark 1:29-34)

³⁸ Jesus synagogue beteram ale Simon ko kawam te namaram. Simon ko nome mu kuera kumik kowar ago aniwakaso, se Jesus nu sangukko isarman. ³⁹ Se nu nama kumik kualo tararam ale alis ago kuera kowar mu maonam se beteram aratam. Se nu tairate la nungeram ale barasam, ale nunga inang mel nunguru burangikaso.

⁴⁰ Worem geragam bainga ningi mu kariimet kuera ikes duap duap karogo mu nongorak Jesus kote taikasan. Se nu suan suan kuting nungumik te bitakaso se nungiakasan. ⁴¹ Se bur memek kargotala kariimet ningi mu aratukasan ale ai balukasan, “Ni mu Kaem ko Namar!” makasan. Bare nu ining nungarukaso ale uwuta me balmonko nuguring kalokaso, mu awuk, nuna nu Kristus mu nuna ikia.

[¶]4:25 Elijah: 1 Kings 17:1-18:1; 2 Kings 5:1-14.

[§]4:27 Naaman mu kager kari nunga supuling bo. Elisha nu maonam, “Ni namar ale yu Jordan ningi tom 7 guruko,” mam, se butata beteram se kumik nungeram: 2 Kings 5:1-14.

Jesus synagogue ningi den apu apu geragakaso

(Mark 1:35-39)

⁴²Se aniram ukiram, tumongola la Jesus kuwim bo kariimet mena mu te namaram. Se kariimet ko loaga laga tai arigiman, ale sor bo te me namarukko guramukasan. ⁴³Bare nu nunga maonam, “Ani wonong sang te Kaem ko kingdom ko den gilalong yawara karogo tala apurekkowo, mu borta ko aninga beteram se tairem,” mam. ⁴⁴Ale nu ura kunasaram ale Judea ningi synagogue koma koma ningi den am apu apu geragawakaso.

Jesus ko olekem nunga gia duap beteram

(Matthew 4:18-22; Mark 1:16-20)

5 Tom bo Jesus Yu Gennesaret** norogen te sanamaram se kariimet suen biya Kaem den ikimonko nu taluru guruguman. ²Se nu dal ilagala yu norogen ko pataman se nungarkam, ko wal tata kari mu kalo beteman ale pote anu se animan. ³Se nu dal bo te aragam, dal umu Simon ko dal, se nu maonam, “Ni dal atumu diruwur se katirta yu tuagu te kasu namarukko,” mam. Asele nu dal te daigam бага se kariimet nunga kasurukaso.

⁴Tom nu den balu kutuwuram mu Simon maonam, “Wos iluwal yu tuagu te kausal ale nunga pote bateral se kaparuk se wal sang iluwalko,” mam.

⁵Se Simon mam, “Dom, ana tirom luan maiya ura kowar beteman bare wal bo ta me taman. Bare ni balem bore te se, ani aking am bita arigekko,” mam.

⁶Ale nuna butata beteman, bare aita mu wal suen biya pote te soraman se pote duap beteram batuwtuk makaso.††

⁷Se nuna nunga sikisaki dal bo te mu taimon nunga sangarmonko kiwa nungarukasan. Se taiman ale dal ilagala la wal tuguman se kuring arataman, se dal sarengayam bitakasan.

⁸Se tom Simon-Peter mel mu arigam mu nu Jesus ko suwik duap ningi dagulam ale mam, “O Kari Biya, ni aninga bitar ale namarko! Ani kari bo ningo mena, ani memek,” mam. ⁹Nu uwuta balam, mu awuk, nu ko kari ago nunga iru nuam wal uwuta taman ale nunga ikia am parasa saparam se nguangakasan. ¹⁰Se Zebedee ko namarari ilagala, Simon ko saonga, James se John mu am koma suanta tala.

Se Jesus Simon maonam, “Ni me nguangerko,” mam. “Aitak se tom udagi mu ni wal taem turan tala kariimet nunga giko.” ¹¹Se nuna nunga dal tagiman karogo saun te tarigiman, ale mel suen la awu beteman ale Jesus kowom karoman.

Jesus kari kumik laira posara ago wore nungam

(Matthew 8:2-4; Mark 1:40-44)

¹²Jesus wonong bo te bagaram se kari bo kumik lilim la kuera laira posara ago, karogo bagaram mu kote tairam. Nu tai Jesus arigam mu koma kaparam se koma dugu te dagulam ale wosengam, “Kari Biya, ni ka gemang buta aniruk agi mu asele ni aninga nunguru se angimik nungerukko,” mam.

¹³Se Jesus kuting garukam ale kari mu kumik kau tam ale balam, “Aninga angamang butata aniso. Nungerko!” mam. Se tairanamar la laira posara kuera mu menaram.

¹⁴Se Jesus den aora tala maonam, “Ni kari bo kiwem kimik te aratam imi manaru se me ikiokko. Bare dirme ale

**5:1 Yu Gennesaret mu Yu Galilee ko nup bo.

††5:6 Wal suen biya giman: John 21:3-6.

priest kote namar ale keta nimi kasuru ale Moses te balam uwutata, tama bita Kaem tui se, kariimet nika munan umu te la sinarmonko,” mam.^{‡‡}

¹⁵ Bare mena, Jesus mel bitawakaso mu ko dugu duap am parasa namawakaso. Se kariimet kore motam ago ko den ikimon ale nunga kuera ikes ko ningo arigimonko am taiwakasan.

¹⁶ Bare tom sang mu Jesus sor kariimet mena mu te numi kaluwu namakaso ale guranek bitakaso.

Jesus kari tilital bo nungam

(Matthew 9:2-8; Mark 2:3-12)

¹⁷ Ale tom bo nu kariimet nunga kasuruwaram se Pharisee alo se law ko kausa kari alo Galilee wonong suen biya te taiman mu se, Judea se Jerusalem ko taiman mu dagiwaman. Se Kari Biya^{¶¶} ko sokel kuera ikes te nungokko nu kumik ningi mu te, kariimet kuera ikes ago nunga nungurukaso.

¹⁸ Se kari saki nunga bo pakapang te giman ilak taiman, kari mu tilital, sokel kua muruwura. Nuna ilak kawam ningi kasu nagumon ale Jesus koma te betemonko karogo kaeyakasan. ¹⁹ Bare kariimet sor sisi sapaman, se nuna lage bo te ilak namamonko loagaman bare mena, se nuna ilak kawam gul te aragaman ale kawam gul kuring beteman, ale kari pakapang ago mu garukuman se kariimet nunga kusumuri Jesus koma dugu te nama kaparam.

²⁰ Se Jesus kari umu nunga nongomang ningi nunguning arigam, ale kari tilital umu maonam, “Aga bo, ani nika memek siwu saperem,” mam.

²¹ Se Pharisee alo se law ko kausa kari den mu ikiman, ale nongota ikia tokasan, “Kari ewere nu awiriya nun-

guningkiri se munak uwuta balso ya? Kari bo ta, bo ko memek siwu sapara me ikiso, mena. Mu Kaem kota kariimet nunga memek siwura ikiso!” makasan.

²² Bare Jesus maingkala nunga ikia ari ikiam, ale nunga maonam, “Nina anape ko ikia suwutata nengemang ningi la iki lagasan a? ²³ Bala awuk mu guyak, ‘Ani nika memek siwu saperem,’ agi, ‘Bares ale aolak ilupko,’ bala mu guyak? ²⁴ Bare ani nunga manorsam, ali imi te Kari ko Namar mu memek siwu warukko nup se sokel mu nu ago tala.” Nu uwuta balu se kari tilital mu maonam, “Ani ka manorsam, bares, ka pakapang gi ale karogo ka wonong kawam te namarko!” mam. ²⁵ Se tairatela imikiri nomotam te kari mu barasam, ko pakapang giam ago ko sor te nama se Kaem nup patawu patawu namakaso. ²⁶ Se kariimet suen la ninguru pitigiman ale Kaem nup patawukasan ale balukasan, “Ana munan imi kilimik ta aitakta arigiman pa!” makasan.

Jesus Levi auram

(Matthew 9:9-13; Mark 2:14-17)

²⁷ Se umu te mu Jesus aking aolak iluwam aratam namawa se takis tata kari bo, ko nup Levi, mu ko takis tata ko kuwim te dagiwaram se arigam, ale maonam, “Bares agowom karoko!” mam. ²⁸ Se Levi barasam ale mel suen la awu beteram ale Jesus kowom kaoram.

²⁹ Ale udagi te Levi ko kawam te Jesus ko na biya beteram. Se takis tata kari suen biya, se kari sang karogo tala taiman ale nongorak na nowaman. ³⁰ Se Pharisee alo, se nunga law ko kausa kari, mu noko olekem ining nungarman ale maman, “Awuk se nina takis tata kari

^{‡‡}5:14 Leviticus 14:1-4.

^{¶¶}5:17 Nup Lord agi Kari Biya mu Greek den te mu Kurios. New Testament ningi nup Kurios umu Nuet, Namar se Bur te nunga balu sapasan.

se memek betera ko kari alo arungu na nasan a?" maman.

³¹Se Jesus nononga den koma iwita balam, "Kariimet kuera ikes mena mu doctor kote me namasan, bare kuera ikes ago mu asele doctor kote namasan.

³²Uwutatala, ani tairem mu, kariimet ningo diram mu nunga manik se giris palagamonko me tairem, bare ani kariimet memek nunga manik se giris palagamonko tairem," mam.

Na kaola ko munan ko Jesus isarman

(Matthew 9:14-17; Mark 2:18-22)

³³Se nuna Jesus iwita manorman, "John ko olekem pempem inang kaola ko munan betesan. Se Pharisee nunga olekem betela iwitala betesan. Bare nika olekem mu nuna na no gi se yu no se yam anisan!"

³⁴Se Jesus koma mam, "Imet kari nunumi gisan se kariimet ko amilmil ko aratasan, mu anape ko kari imet tam mu ko inang kalomonko?"^{§§} Mena.

³⁵Bare tom aratok se kari imet tam mu tamon ilak namamon, asele nuna na kalomonko."

³⁶Jesus den pangan bo karogo nunga maonam, "Kari ko guang iru mu ko kinikan sang barukuso ale guang gigira ko barakam mu te me biriso, mena. Nu uwuta bitiruk mu nu guang iru mu maguwurokko. Se betelatala, guang bilik iru mu se guang gigira mu nunga ariga me koma suanta arukko. ³⁷Uwutatala, kari bo yu waen iru mu goat guang gigira mu ningi me langiso. Nu buta bitiruk mu, tom waen iru mu lagaruk ale numi to tuok, mu goat guang gigira mu barukuk se waen kapa palagukko. ³⁸Bare mena. Waen iru mu

goat guang iru mu ningi diram langira mu terong.* ³⁹Bare ikialko. Kari waen gigira no lagara, mu nu waen iru me ko kuerukkowo! Mu nu baluk, 'Waen gigira mu yawarakala,' maukko."

Sabbath ko Kotam

(Matthew 12:1-8; Mark 2:23-28)

6 Sabbath tom bo te Jesus aolak iluwam ale wheat ko ningam ningi lage kaoram ale namakaso. Se ko olekem wheat ko nunguning sang giman ale nuguting te irikasan se kui kapakaso se nokasan. ²Se Pharisee kari saki nunga isarman, "Nina anape ko Sabbath tom imi ko munan kulukurman?" maman.

³Se Jesus Pharisee alo nunga maonam, "Nina David ko kari sang ago na ko kueman ale kilek beteman mu nina ko duap me kau ikisan e?"[†]

⁴Nu Kaem ko kawam sel ningi kasu naguram, ale bread laili kau beteman se aniram mu nam. Bread umu kaola biya. Priest la namonko. Bare David nam ale ko sikisaki karogo nungaram se naman," mam. ⁵Ale nunga maonam, "Kari ko Namar mu Sabbath ko Kotam," mam.

Sabbath kam te Jesus kari bo kuting kuera mu nungam

(Matthew 12:9-14; Mark 3:1-6)

⁶Sabbath bo te tala Jesus synagogue ningi namaram ale den kariimet nunga manaruwaram se kari bo, ko kuting sengam kuera gugum mu karogo ningi bagaram. ⁷Se Pharisee kari se law ko kausa kari mu lage bo te Jesus den ningi betemonko wore ko nongomang anikaso. Se nuna nu kari kuting kuera gugum wore Sabbath tom ningi nun-

^{§§}**5:34** Kari imet tam ko den: John 3:29.

***5:38** Jesus munan iru ago tairam mu munan giringila ko mu ago me biguwuram. Munan iru: John 1:17; Romans 10:4; 2 Corinthians 3:6.

[†]**6:3** 1 Samuel 21:1-6.

gok wore ko sinarman ale bagakasan.⁸ Bare nuna aguwaya ikiwakasan mu Jesus kota mu ko ikiam. Ale kari kuting kuera mu maonam, “Ni bares tai kariimet suen la nongoma te sanamirko,” mam. Se nu barasam tairam nomokete sanamaram.

⁹ Se Jesus nunga maonam, “Ani isa bo ningarsam,” mam. “Munan awuk mu Sabbath tom te betera mu ko ikia terong: munan ningo agi munan memek betenakko e, kari bo sangornak agi kari bo memek te betenak se kuerukko e?” mam.

¹⁰ Ale nu kariimet suen la nungarki gurugam, asele kari umu maonam, “Kit-ing dingumurko!” mam. Se nu kuting dingumuram se kuting mu nungeram ale dirmam. ¹¹ Bare nuna nongomang ninguru magaram, se Jesus aguwaya betemonko wore ko nongota nunumi manarukasan.

Jesus ko apostle 12 nunga giam

(Matthew 10:2-4; Mark 3:16-19)

¹² Tom mu ningi tom bo Jesus duruk gotek bo te guranek bitirukko namaram, ale tirom suanta umu nu Kaem kote guranek bita lagakaso. ¹³ Se sor uki-ram turomola mu nu ko olekem nunga auram se kote taiman, se nunga ningi 12 nunga atumukiram ale nup apostle nungaram: ¹⁴ Nunga nunup mu, Simon (udagi nup beteram Peter mam) mu, se ko uria Andrew mu, se James se John, se Philip, se Bartholomew, ¹⁵ se Matthew, se Thomas, se Alphaeus namar James, se Simon, Zealot masan mu, ¹⁶ se James namar Judas, se nukum kitira Judas Iscariot, nu udagi Jesus memek nuguting te beteram.

Jesus kariimet biya den nunga kasuru se kuera ikes karogo mu nunga nungurukaso

¹⁷ Nu ko olekem 12 mu nongorak duruk te mu tai kapa sor palunga diram mu te kapaman. Umu te mu noko olekem motam biya bagaman, se kariimet suen biya Judea ko, se Jerusalem ko, se koma lang kaora Tyre se Sidon ko. ¹⁸ Nuna noko den ikimonko se saki nunga kuera ikes nungokko taiman. Se kariimet saki bur memek ngual nungaruwara mu karogo tala taiman, se nunga nungam se nungeman. ¹⁹ Se noko kumik ningi sokel aratukaso ale nunga nungurukaso se arikasan, ale kariimet suen la am kumik kau tamonko karogo kaeyakasan.

²⁰ Se Jesus ko olekem nungarkam gurugam ale nunga maonam, “Nina kariimet ningimik mel mena, mu nina amilmilaralko, mu awuk, Kaem ko kingdom mu nenenga.

²¹ Se nina kariimet na inang ko kuawasan, mu nina amilmilaralko, mu awuk, nina na ko me kueralko. Se nina kariimet nia mowasan, mu nina amilmilaralko, mu awuk, nina niara ma beteral ale gusiralko.[‡]

²² Se nina awiriya Kari ko Namar ko nup nina gisan se ko ninga biriruwusan, agi nubiring ningarsan ale ninga balu maguwusan, mu nina amilmilaralko.[¶]

²³ “Tom umu kaparuk mu nina tingal tarigiral ale ninguru amilmilaralko, mu awuk, ko koma yawara aromemek mu duruk wonong te ninip te aniso. Nononga taleng girigir alo munan

[‡]6:21 Ana yawarakala amilmil te baganakko: Psalm 126:5-6; Isaiah 61:3; Revelation 7:16-17.

[¶]6:22 Nanga bita maguwumonko agi, bare am amilmilanakko: John 15:19-21; 1 Peter 4:14.

prophet alo nungumik te bita lagaman wore koma suanta tala aking nuna nina ningimik te betesan.

²⁴ “Bare nina kariimet ningimik mel suen biya, mu sinar talko, mu awuk, nenenga ningo nuam mu nina ta arigiman ale taman.[§]

²⁵ Se nina kariimet no nungiawasan, mu sinar talko, mu awuk, tom mu te mu nina karak memek arigalko.

Se nina kariimet amilmil te gusia niawasan, mu sinar talko, mu awuk, tom mu te mu nina niara ma te la bagaralko.

²⁶ Se ni awiriya, kariimet den ningo ningo

kimik ko baluwasan mu, sinar toko, mu awuk, nononga taleng girigir alo munan prophet kawel alo nongote bitakasan ale nunup patawu lagaman wore aitak nuna ni kimik te bitawasan.

**Kariimet ningo memek
nunga kua se lagaralko**

(Matthew 5:38-48)

²⁷ “Bare nina aninga den ikialko nede gurugu lagasan, mu den imi ninguru ikialko: Kariimet nengerak memek mu kua nungaru se, kariimet me ninga kuesan mu nungumik te ningo beteralko.

²⁸ Kariimet den memek nego ko balasan mu amilmil nungaru se, kariimet ninga bita maguwusan mu nunga guranek beteralko. ²⁹ Kari bo kol kuting kulukok, mu komasang gurugu se agotala kulukokko. Kari bo nika guang bo tauk, mu bo karogotala am tuiko. ³⁰ Se awiriya nika mel ko ka isuok, mu am tuiko, se awiriya nika mel bo tauk, mu karogo tai kisokko me baluko. ³¹ Ni munan ningo kariimet kete betemonko kuesam, mu ni gir nononga te bitar, asele nikate betemonko.

³² “Nina kariimet ninga kuesan mu la nunga kua nungarsan agi mu, koma ningo awuk bare talko? Ikialko, ‘kariimet memek’ mu betela awiriya nunga kua nungarso wore kua tusan tala. ³³ Se kariimet munan ningo ningimik te betesan umu la nina munan ningo nungumik te beteral agi mu, koma mel ningo awuk bare talko? Ikialko, ‘kariimet memek’ mu munan uwutatala betesan tala. ³⁴ Se nina aking kariimet mel koma ningarmonko mu ko iki se mel nungarsan agi mu, koma mel ningo awuk bare talko? Ikialko, ‘kariimet memek’ mu nunga mel koma tamonko iki se nunga saki alo mel nungarsan tala. ³⁵ Bare mena, nina iwita beteralko: kariimet nengerak memek mu nunga kua nungaru se, munan ningo nungumik te beteralko. Ale mel nungaral agi mu, koma talko me iki se nungaralko. Umu te asele koma aromemek nina talko, ale Kaem Kalel Biya ko kuriang bagaralko. Mu awuk, nu kariimet nu me ko amilmilasan mu ta se kariimet memek mu am gomang nungaru sapos. ³⁶ Buta se ninga Nenet kariimet gomang nungaru sapos uwutatala, nina kariimet suen la nengemang nungaralko.

**Ana saki alo nunga bagara
aolak me tutenakko**

(Matthew 7:1-5)

³⁷ “Nina saki alo nunga bagara aolak arigal ale ko me nunga balu maguwuralko; nina uwuta beteral, mu Kaem nenenga bagara aolak mu karogo ko nengerak balukko. Nina saki alo nunga memek siwu nungaral, mu Kaem nenenga memek siwu ningarukko. ³⁸ Nina kariimet mel nungaral, mu Kaem mel ningarukko. Mu nu biyala nunguning ningarukko, inang mel ira ira tugu lagasan se titikiriyam tarigi kuring arataso ale kapawoso se kariimet tusan iwita

[§]6:24 Kariimet nungumik mel ago: James 5:1-6.

Kaem mel ningarukko. Mu awuk, nina lage kuring aguwaya te kariimet saki nunga betesan, mu lage koma suanta mu te tala Kaem ninga bitirukko.”

³⁹ Ale akingtala Jesus den pangan bo nunga maonam, “Kari bo motam posara mu awuk ko bo motam posara tala mu lage kausokko? Mu nuna wete nama mutim ningi me dagulomon i? ⁴⁰ Kari iru ikia towoso mu ko kausa kari kasuruwoso mu me kiarukko. Bare awiriya ikia karogo terong ma sapos, mu asele nu ko kausa kari iwitatala bagarukko.

⁴¹ “Ni awuk se ka bo ko motam te tam bune gotek mu arigisam ale ko balsam, bare nika motam te tam luan aromemek motam siruwuwoso mu me ari ikisam?

⁴² Ni awuk uwuta бага se aking ka bo manorsam, ‘Aga bo, mener se tam bune gotek nika motam te wore to saparikko’ masam? Ni kawel kari! Mu tam luan ni motam siruwuso mu to sapar ale asele, terong loaga se ka bo ko motam te tam bune gotek aniso mu to saparko.

Tam se ko nunguning

(Matthew 7:16-20; 12:33-35)

⁴³ “Tam ningo mu nunguning memek me kapos. Se butatala tam memek mu nunguning ningo me kapos. ⁴⁴ Tam mu ko nunguning te la ari ko ikisan. Kariimet tam fig ko nunguning mu tam kore ago mu kuali me gisan, ale mayang waen ko nunguning mu dikor mayang kore ago mu kuali me gisan tala, mena. ⁴⁵ Kari ningo mu ko gomang motam ningi mel ningo ningo ilu biguwuram se aniso mu ningi mel ningo ningo arataso. Se kari memek mu ko gomang motam ningi mel memek memek ilu biguwuram se aniso mu ningi mel memek memek arataso. Mu awuk, ikia aguwaya, ningo agi memek agi, kari gomang motam

ningi biyala aniso, mu kuring te taiso arataso.**

Kawam kaola kari ilagala nunga den pangan

(Matthew 7:24-27)

⁴⁶ “Nina anape ko yam aninga arusan, ‘Kari Biya, Kari Biya,’ masan, bare ani mel beteralko balsam mu me betesan?^{††} ⁴⁷ Kari aningate taiso ale aninga den ikiso ale karo tuso mu ko tuaturum ninga kausekko. ⁴⁸ Mu nu kari ikia sinar ago kawam kaolam imi iwita: nu kawam kalokko se mutim iram ago kaparam ale ali kalakalok mu kiaram, ale ali aora mu arigam, asele ngatalek ningi waru waru ago namaram ale te kawam kaolam. Se udagi te yu lom biya kaparam kawam mu te tairam, bare parusuwurokko me terong. Mu awuk, kari mu kawam gek am nunguningkiri kaolam se. ⁴⁹ Bare awiriya aninga den ikiso bare me karo tuso, mu nu kawam ngatalek mutim kuringita iram ale ningi waram ale kawam te kaolam wore turan. Se yu lom biya kaparam tairam ale kawam mu tairatela parusuwu waram.”

Kager kari supuling ko gomang motam ningi nunguning

(Matthew 8:5-13)

7 Jesus den kariimet nunga manaru se ikiman mu nu Capernaum namaram. ² Se umu te mu, kager kari supuling bo ko ura kari bo kuera karogo kuerukko pingi aram. Kari dom umu ko ura kari mu ninguru ko kuakaso. ³ Nu Jesus ko dugu duap ikia, wore te se nu Juda kari supuling saki nunga maonam se namamon ale isarmon se tairuk ale noko ura kari owore nungokko. ⁴ Se tom nuna Jesus kote taiman mu nuna sokel karogo tala ilak wosengakasan, ale ma-

**6:45 Ikia nangamang ningi mu nagiring te arataso: James 3:9-12.

††6:46 Ana den ipi me ikinakko: Matthew 7:21; James 1:22.

man, “Kari dom umu kari terong, ni am sangaru, ⁵mu awuk, nu anananga kari-imet nunga kua nungaram, ale anananga synagogue kalo nangaram.” ⁶Se Jesus nongorak namaram.

Ale nama kawam te aratuwaram mu kari dom mu ko tiran sang nunga maonam se namaman ko kuring manorman: “Kari biya, ni me ura kowar bitarko, mu awuk, ani kari bo ningo se ni aninga kawam ningi tairko mena,” maman. ⁷“Borta te se ani agata tairik karkikko mu aimi darup tuem. Bare kiring la balu se aninga ura kari nungerukko. ⁸Ani betela aga biya nuam bowa ningi bagasam, se kager kari ani abowa ningi bagasan. Se ani bo manorsam, ‘Namarko!’ masam mu, am diram la karo tuso. Aking bo manorsam, ‘Tairko!’ masam mu, am diram la karo tuso. Se aga ura kari manorsam, ‘Imi bitarko!’ masam mu, diram la beteso.” Se nuna ko kuring uwutata Jesus manorman.

⁹Se Jesus den mu ikiam ale gomang motam pitigiram, se giris palagam ale kariimet kowom karowaman mu nunga maonam, “Ani ninga manorsam, ani Israel ningi ta kari bo gomang motam ningi nunguning aora biya bo uwuta me arigem.” ¹⁰Se kari, kari dom mu nunga beteram se taiman mu peleman kawam te namaman, ale ura kari mu nungeram ale bagaram se arigiman.

**Jesus imet gerewa bo
ko namar kueram mu
maraguwuram se barasam**

¹¹Tom me maiyam mu Jesus wonong bo ko nup Nain mu te namaram. Se ko olekem alo se kariimet suen biya ilak namaman. ¹²Nu wonong ko lage korang biya mu ningi tai aratuwaram mu nuna kari kuera bo giman ilak arataman. Nu imet gerewa bo ko namar am suanta diram, bare kueram. Wonong umu ko kariimet suen biya tala imet gerewa mu

ilak aolak iluman arataman. ¹³Se Kari Biya nu arigam mu ko gomang motam ninguru batagam se maonam, “Me mo nierko,” mam.

¹⁴Ale nu pingi nuam namaram, ale kuriang kueram mu ko pakapang kau tam se kari pakapang giwaman mu sanamaman. Se nu mam, “Kuriang kulak, ani ka manorsam, baresko!” mam. ¹⁵Se kari kulak kueram mu barasu daigam, ale munakakaso, se Jesus kuriang mu aking ko nuam tuam.

¹⁶Se kariimet suen la mel mu arigiman ale nguangakasan ale Kaem nup patawukasan, ale balukasan, “Prophet biya bo anananga ningi aratam,” makasan. “Kaem ko kariimet nunga sangukko tairam,” makasan. ¹⁷Se Jesus ko nirung imi Judea sor te se sor sang pingi bagara mu ningi pagam nama saparam.

Jesus se Anuwa marak kari John

(Matthew 11:2-6)

¹⁸John ko olekem alo mel aratam mu ko nu manorman. Se nu ilagala nunga auram, ¹⁹ale namamon Kari Biya iwita isarmonko nunga maonam, “Ni kari tairukko balman borta agi mena?”

²⁰Se nuna nama Jesus kote arataman ale maman, “Anuwa marak kari John nika te tainak ale iwita ka isarnakko balam se kete taiman: ‘Ni kari tairukko balman borta agi mena?’” maman.

²¹Tom mu te mu Jesus kariimet suen biya kuera ikes duap duap ago bagaman mu nunga nungam se nungeman. Saki bur memek ago mu bur memek nunga beteman arataman, se kariimet nomotam posara mu nunga nungam se loagakasan. ²²Se nu John ko den koma olekem ilagala mu iwita nunga maonam, “Nina peleral namaral ale kiwem nina arigiman ale den nina ikiman imi John maonal se ikiokko: Kariimet nomotam posara mu aita loagasan, se

nusuwik tilital mu aolak ilusan. Se kariimet nungumik laira posara ago mu aitak nungumik nungeram, se nodogawa sisiram mu aitak den ikisan. Se kariimet kueso mu aking barasu sanamoso, se kariimet kituwura alo mu aitak den gilalong mu ikisan.^{‡‡} ²³Awiriya aninga den se munan imi ari ikiso ale gomang motam me bum bam maso, mu amilmilarukko.”

**Jesus Anuwa marak kari
John ko nup patawuram**

(Matthew 11:7-19)

²⁴Kari ilagala John kote peleman namakasan, se Jesus John ko dugu duap kariimet nunga manarukaso, ale balukaso, “Tom nina ali sor garagarayam mu te namakasan mu anape arigalko namakasan? Agi ara duap bo daula sisiuwakaso wore arigalko namakasan e? ²⁵Umu mena agi mu, anape arigalko namakasan? Agi kari bo guang yawara yawara naguram ale karogo bagakaso wore arigalko namakasan e? Ikialko. Kari guang uwuta nagusan ale mel ningo ningo la karogo bagasan mu king nunga kawam bibiya mu ningi baga gilingisan. ²⁶Bare nina anape mel arigalko namakasan e? Agi prophet bo? Mu diram, bare prophet imi prophet duap bo. ²⁷Ani nunga manorsam, prophet imi ko, batoga te iwita balman se aniso:

‘Aninga taling kari bitirik se girok namaruk ale nika lage nungok buran-garukko.’^{¶¶}

²⁸Ani nunga manorsam, imet nutagu te kuriang bilangan mu bo kualala Anuwa marak kari John iwita mena. Bare awiriya Kaem ko kingdom ningi

bagoso, nup mena ta agi wore, noko nup mu John ko nup biya kiamam.”

²⁹Kariimet suen la, takis tata kari agotala, mu Jesus ko den mu ikiman ale balukasan, “Kaem ko munan mu ningo diram,” makasan, mu awuk, nuna John kuting te anuwa marak taman. ³⁰Bare Pharisee alo se law ko kausa kari alo mu nuna lage yawara Kaem nungaram mu nubiring tuman, ale John kuting te anuwa marak tamonko meman.

³¹Se Jesus aking balam, “Nina aitak ko kariimet gue imi, ani anape iwita nunga balikko? Nina anape turan a? ³²Nina kuriang gotektek iwita. Nina diara guruga kuwim te dagisan ale nunga sikisaki nunga arusan ale masan, ‘Ana bawe moakasan, bare nina me irukasan;

aking nangamang bataga ko wur ilukasan, bare nina me nia mokasan!’

³³Mu awuk, John tairam mu nu tom suen biya na se yu waen ko kuring kalokaso, se arigiman ale balman, ‘Nu bur memek ago!’ makasan.^{§§} ³⁴Se aking Kari ko Namar tairam mu na yu am naso mu ko aking balsan, ‘Kakirip imi inang na ko kari, se waen no ngualara ko kari, se takis tata se kari memek nunga bo,’ masan. ³⁵Bare iwita ikialko. Kaem ko ura kari alo mu nu kota ko ikia sinar te ura betesan, se ura mu ko nunguning te arigal ale ko ikialko.”

**Jesus Pharisee kari Simon ko
kawam te namaram**

³⁶Pharisee kari bo Jesus kote kawam te namaruk ale ilak na naukko den beteram. Se nu namaram kasu naguram ale daigam na nowaram. ³⁷Se imet bo wonong mu te bagaram mu nu lage

^{‡‡}7:22 Isaiah giram balam iwitata, Messiah mu tairuk kariimet uwutata nunga sangukko: Isaiah 29:18-19; 35:5-6; 42:18; 43:8; 61:1.

^{¶¶}7:27 Malachi 3:1. Luke 3:2-6 ago arikko.

^{§§}7:33 John ko bagara aolak: Luke 1:15. Jesus ko bagara aolak: Luke 5:30; 15:2.

luan imet. Nu Jesus Pharisee kari mu ko kawam te na naukko namaram mu ko den ikiam, ale namaram ko yu kuting bo, manga alabaster te nungurman ale oil siring yawara mu ningi langi beteman se aniram mu giam ago tairam.³⁸ Nu nama Jesus suwik duap te daigam, ale mononge kapakaso. Se ko mononge mu Jesus suwik te kapakaso, se ko mone maiya mu te siwuram ale Jesus ko suwik masuk tuam ale oil umu suwik te bilunguram.

³⁹ Se Pharisee Jesus auram umu mel mu arigam ale gomang ningi la balam, “Kari imi prophet agi mu, imet nu suwik iluso mu am ko ikiokko, imet umu lage luan imet se karur ago!”

⁴⁰ Se Jesus mam, “Simon, ani den bo ka manikko,” mam.

Se Simon mam, “Kausa kari, aga manaruko,” mam.

⁴¹ Se Jesus duap beteram, ale mam, “Kari ilagala nunga dinau kari bo suanta kote aniram. Kari bo ko dinau mu manga silver 500, se bo ko dinau mu manga silver 50.”⁴² Nuna ilagala dinau kutuwu-monko me terong. Se kari mu nuna ilagala la nunga dinau umu menawuram. Se ni awuk ikisam? Nunga ningi kari awuk wore kari dinau kotam umu am ninguru gomang tuok ale kua tuokko?”

⁴³ Se Simon mam, “Ani ikisam mu, kari ko dinau manga biya bare menawuram wore,” mam.

Se Jesus balam, “Ni diram balem,” mam.

⁴⁴ Asele nu koma gurugu imet mu tuam ale Simon maonam, “Ni imet imi arigisam? Ani nika kawam ningi utu nagurem, bare ni ani yu asiwik te anuwekko mu me aitem. Bare nu ko mononge te aninga asiwik anuwam, ale ko mone te kaogam.”⁴⁵ Ni ani masuk me aitem, bare tom ani utu nagurem mu te la nu aninga asiwik masuk tua wore me bita arigiso.⁴⁶ Ni ani oil asupuling

te me warem, bare nu mu aninga asiwik oil awote waram.⁴⁷ Buta se ani ka manorsam, noko memek suen biya mu ani maingkala siwu saperem, bore te se nu gomang ninguru aisam ale kua aisam. Bare awiriya ko memek siwu tuata umu ninguru me ko sinarso, mu nu awiriya ko memek siwu tuam mu tawun biya me kua tuso.”

⁴⁸ Asele Jesus imet mu maonam, “Ani nika memek suen la siwu saperem,” mam.

⁴⁹ Se kari nu ilak wete na nowaman mu nongota nunumi manarukasan, “Kari imi nu awiri se nu bo ko memek siwurokko terong?” makasan.

⁵⁰ Se Jesus imet umu maonam, “Nika gemang ningi nunguning te Kaem ka sangaru tam. Se gemang lila te namarko.”

Imet sang agotala Jesus kowom karoman

8 Udagi te mu Jesus wonong wonong Kaem ko kingdom ko den gilalong balu balu gerakakaso. Noko olekem 12 mu arungu tala.² Se imet saki, bur memek se kuera ikes ago bagaman se nu nunga nungam se nungeman mu karogo tala nu ilak gerakakasan. Bo mu Maria, Magdala imet, nu bur memek 7 ago bare nungeram mu,³ bo Joanna, noko kuari ko nup Chuza, nu Herod ko kawam ko ura kariimet nunga supuling bagaram mu, se bo Susanna se imet sang suen biya tala. Imetari imi mu nuna Jesus ko olekem arungu, na inang se nongota nunga manga mel te nunga sangarukasan.

Kari bo na muguri ningam ningi waram wore ko den pangan

(Matthew 13:1-9; Mark 4:1-9)

⁴ Se kariimet wonong wonong Jesus kote taikasan, nuna biguwuman ale suen

biya nunguningkiri, asele Jesus den pangan bo iwita balam:

⁵“Ningam ura ko kari bo ko ningam te inang muguri warukko namaram. Ale ningam ningi na muguri mu warukaso se inang muguri saki lage te kapaman. Se kariimet lage kaora namara taira mu ira parusuwuman, se saki mu inangnang taiman ale naman. ⁶Se na muguri saki ali karakarang te kapaman, gurek papak maman, bare ali yu mena se aking marakaman. ⁷Se na muguri saki mayang kore karogo mu ningi kapaman ale papak maman, bare mayang mu tarigiman ale nunga ereman. ⁸Se inang muguri saki mu ali ningo mu te kapaman, ale aragaman, kalelaman ale nunguning kapaman. Nunga muguri mu iru la nunga aguman mu kiaman ale ko tom 100 iwita suen biya kapaman.” Tom nu uwuta balam mu nu sail te airam ale mam, “Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!”

Jesus na muguri ko den pangan wore ko duap apuram

(Matthew 13:10-23; Mark 4:10-20)

⁹Jesus ko olekem den pangan balam wore ko nunguning ko isarman. ¹⁰Se nu nunga maonam, “Kaem ko kingdom ko ikia yumura mu nina ningaram, bare kariimet saki mu ani den pangan te la munakasam se ikisan, bore te se, ‘Nuna nomotam ago, bare mel bo te me arigimonko; nuna ikia ikimon, bare ko nunguning ko me sinarmonko.’”^{*}

¹¹“Se den pangan imi ko duap iwita: na muguri te balem mu Kaem ko den. ¹²Na muguri lage te kapaman mu, kariimet sang Kaem den ikisan, bare Satan taiso den nongomang ningi bete-

man mu kutuwu taso, nuna den umu ko nongomang ningi nunguning aruk se Kaem nunga giok bore ko, nu taiso kutuwu taso. ¹³Se na muguri ali manga ago mu te kapaman mu, kariimet sang den ikisan ale ago amilmilasan. Bare den mu ninguru me ilukuawusan. Nuna tom katirta ko nongomang ningi nunguning aso, se karogo baga se, nononga ira ariga bo taiso mu nuna te dagulasan, ale den taman mu sapasan. ¹⁴Se na muguri mayang kore ago wore ningi kapaman mu, kariimet sang nuna den ikisan, bare aolak ilu nama ali mel ko bagara, ko ikia, ko ikup, ko amilmil barasoso den nunguning taman mu kaluwuso menawuso. Butata se nononga nongomang ningi nunguning sokel ago me arataso, am menaso.[†] ¹⁵Bare na muguri ali ningo mu te kapaman mu, kariimet sang den ikisan, nononga nongomang ningi yawarakala se den ninguru ilukuawusan ale karo tusan. Se den mu ikia ningo ko lage nunga kasurso se te namasan, umutang mu den mu ko nunguning mu iwitata kaposo.

Lam wetang te ituwura ko den

(Mark 4:21-25)

¹⁶“Kari bo lam kasoso mu kani ningi agi barim bowa ningi me beteso, mena. Nu kualala wetang te ituwuso, se kariimet kasu nagusan mu nikim nungarso. ¹⁷Mu awuk, anapeya kaluwura te aniso mu wetang te aratukko, se den mel yumura la aniso mu wetangaruk se kariimet ko ikimonko. ¹⁸Buta se den ikisan mu ko ninguru sinar talko. Mu awuk, awiriya Kaem ikia tuso se ko sinar taso, mu Kaem ko ikia mu kunasoso; bare awiriya ikia mu me ko sinar taso, ale

^{*}8:10 Isaiah 6:9.

[†]8:14 Nangimik mel ago bagara: Luke 18:18,22-24. Ali imi ko munan: 1 John 2:15-17.

balso nu ikia karogo maso, bare ko ikia mu mena saparukko.”

Jesus ko nuam se ko uriamitak

(Matthew 12:46-50; Mark 3:31-35)

¹⁹ Jesus ko nuam se ko uriamitak nu arigimonko kote taiman. Bare kariimet suen biya, se nuna kote pingi nama-monko mu me terong. ²⁰ Se kari bo nu maonam, “Nika niam se ka uriamitak taiman ale matangi ni karkamonko sanami se anisan,” mam.

²¹ Bare nu mam, “Aninga ayam se aninga uriamitak alo mu kariimet Kaem ko den ikisan ale karo tusan, umutang aninga ayam alo, aninga uriamitak,” mam.

Jesus daula yar gagi samamer malin kauram

(Matthew 8:23-27; Mark 4:36-41)

²² Tom bo te Jesus ko olekem nunga maonam, “Ana dal te araganak ale yu komasang te kasu kapanakko,” mam. Se nuna dal te aragaman ale namakasan. ²³ Ale namawa mu Jesus aniram. Se daula biya tairam ale gagi magaram, se gagi dal ningi kapakaso ale dal mituwurayam bitakaso.

²⁴ Se olekem suen la ninguru nguanganman, ale namaman Jesus amumurman ale manorman, “Kari Biya,” maman, “ana sarengasan pa!” maman.

Asele nu barasam ale yar daula se gagi barasuwarem mu den sokel ago maonam se kawus maman, se malin kauram. ²⁵ Asele nu nunga maonam, “Nenenga nengemang ningi nunguning aparete beteman a?”

Bare nuna nguankakan, ale nunumi isarukasan, “Kari ewere awiri se nu gagi yar samamer nunga manarso se kuring karosan?” makasan.

Jesus kari ngualara bur memek ago wore nungam

(Matthew 8:28-34; Mark 5:1-20)

²⁶ Jesus ko olekem arungu dal te yu Galilee batagorman ale nama Gerasa sor te arataman. Galilee sor mu yu Galilee komasang te, se Gerasa sor mu komasang te. ²⁷ Se nuna nama arataman ale Jesus dal beteram kapawaram se sor mu ko kari bo kote tairam, nu bur memek ago. Se nu tom maiya biya nunguning la bagakaso, ale wonong kawam beteram ale kari kuera nunga ali motam te bagakaso. ²⁸ Bare nu Jesus arigam mu nu biyala niaram ale koma dugu te dagulam, ale sail te balam, “Ni awuk aga bitarko, Jesus, ni Kaem Kalel Biya ko Namar?” mam. “Ani nika te wosengasam ni yaman me aisuko!” mam. ²⁹ Nu uwuta balam, mu awuk, Jesus bur memek kari mu bitirukko baluwaram ewere te se. Tom suen biya nuna suwik kuting mayang sen te ninguru talipakasan, bare bur memek nu ilukasan ngual tuikasan, se sen mayang am batutum warukaso, ale nagukaso sor kariimet mena mu te namakaso.

³⁰ Se Jesus nu isuam, “Nika nip awiri ya?”

Se nu balam, “Aninga aip mu Legion,” mam. Mu awuk, bur memek suen biya nu kumik ningi anikasan. ³¹ Se nuna gira awom la Jesus woseng tuikasan, ale nunga karo mutim du biya mu ningi me nunga bitirukko manarukasan.[‡]

³² Duruk gotek bo pingita mu te mu buruk motam biya bo bala guruguwaman. Se bur memek sail te Jesus isarman, “Ni anananga awur se nama buruk mu nungumik ningi kapanakko,” maman. Se nu aing au nungaram. ³³ Se bur memek kari mu beteman ale nama buruk nungumik ningi nagu gilingiman. Se

[‡]8:31 Mutim du biya: Revelation 20:3.

buruk motam mu lilim la naguman nama garap te kapaman ale yu ningi yu naman ale kua sapanam.

³⁴Se kari buruk bitaruwaman mu mel mu arigiman ale naguman wonong bibiya se wonong gotektek te den balu balu geragaman, ³⁵se kariimet arigimonko taikasan. Ale tom tai Jesus kote arataman, mu kari ulengkala bur memek kager motam biya bo iwita ago bagaram mu guang naguram, ale ikia ningo nuam karogo dagiwaram se arigiman, ale nguankakan. ³⁶Se kari mel nomotam te arigiman mu nuna kari ngualara aguwaya nungeram mu ko dugu duap kariimet nunga manorman. ³⁷Se Gerasa kariimet tawun biya nguangan, ale Jesus manorman, “Ni anananga bitar ale namarko,” maman. Se Jesus dal te aragam namakaso.

³⁸Se namarukko negawaram se kari bur memek nu beteman mu nu auram ale maonam, “Ani ni kerak namarikko,” mam. Bare Jesus nu maonam, ³⁹“Piler ka wonong te namar ale Kaem mel yawara ni kimik te beteram mu baluko,” mam. Se nu peleram namaram ale Jesus mel biya nu kumik te beteram mu balu balu geragam.

**Imet Jesus ko guang kopana
kau tam mu se Jairus ko
nanawus nunga dugu duap**

(*Matthew 9:18-26; Mark 5:22-43*)

⁴⁰Se tom Jesus aking yu batogam komasang ko namaram mu kariimet nu tairukko noko kimi bitawaman mu ilak amilmilakasan. ⁴¹Ilak amilmilawaman se kari bo ko nup Jairus, nu synagogue ko kari supuling bo, wore tairam Jesus soleng duap ningi bugura kulukam, ale maonam, “Ni ani agarak aga kawam te tairko,” mam. ⁴²“Aninga nanawus

kuerukko kaeso.” Kari mu ko kuriang imet suanta, noko yia 12 iwita.

Se Jesus den mu ikiam ale ilak aolak iluwam namakaso, se kariimet motam biya nu talurman se nu kusumuri aolak iluwakaso. ⁴³Se imet bo kariimet ningi agotala bagakaso, mu nu yia 12 ningi gue sapa lagakaso, bare nungurmonko me terong.[†] ⁴⁴Se nu Jesus buring ko la tairam ale ko guang buring ko mu kinikan kau tam, se tom umutang te la noko gue naguwarem mu bataga namaram.

⁴⁵Se Jesus isam, “Awiri aninga guang kau tam a?” mam.

Se suen biya balukasan, “Ana mena,” makasan. Se Peter mam, “Kari Biya, kariimet kore motam ago nama tai ni kimik te sora gurungumuwasan sowore, ni awuk isa suwuta esesam?”

⁴⁶Bare Jesus mam, “Kariimet bo aninga kau tam. Se marak sokel bo aninga angimik ningi wore aratam se ko ikiem,” mam.

⁴⁷Se imet mu numi ikiam nu numi kaluwurokko me terong. Se nguanga se gomang daung daung tairam ale Jesus suwik duap ningi bugura kulukam. Ale kariimet nomotam te nu anapeya duap ko Jesus kau tam mu se, tom mu te la ko ningo nuam arigam mu balam. ⁴⁸Se Jesus nu maonam, “Aga nanawus, nika gemang ningi nunguning te ni ningo arigem. Buta se ka gemang lila te namarko,” mam.

⁴⁹Se Jesus am munakawaram mu Jairus, synagogue supuling, mu ko ura kari bo Jairus ko kawam te wore tairam ale Jairus maonam, “Nika nanawus kueram,” mam. “Se ni kausa kari ura kowar bo karogo me tuiko,” mam.

⁵⁰Se Jesus den mu ikiam ale Jairus maonam, “Ni me nguangerko, gemang

[†]8:43 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Nu ko manga doctor nongote menawu sapanam.”

ningi nunguning te la bager se ka kuriang ningo arigokko,” mam.

⁵¹Ale tom nu tai Jairus ko kawam te aratam, mu nu Peter, John se James, se kuriang ko nuet nuam la ilak kasu nagumonko balam, ale suen biya mu am matangi bagamonko mam. ⁵²Ale kariimet suen biya nia mo se bagaman mu nunga maonam, “Nina me niaralko,” mam. “Itiwi imi me kueram, nu am aniwoso pa,” mam.

⁵³Se nuna ko den mu ko gusikasan. Mu awuk, nuna maingkala ikiman mu itiwi gotek mu kueram. ⁵⁴Bare Jesus itiwi mu kuting te iluwam ale auram ale mam, “Aga kuriang, ni baresko!” mam. ⁵⁵Se itiwi mu ko dora aking kumik ningi peleram se maragaram ale barasu sanamaram. Se Jesus na tumon se naukko nunga maonam. ⁵⁶Kuriang ko nuamnuet ninguru tengeman. Bare Jesus nuguring kaolam, ale mel aratam umu ko kariimet bo me ta manarmonko mam.

Jesus olekem 12 ura nungaram

(Matthew 10:5-15; 14:1-2; Mark 6:7-16)

9 Jesus ko olekem 12 nunga auram se kote taiman, se marak sokel bur memek duap duap te nunga karomonko, ale kuera ikes te nungurmonko mu nungaram. ²Ale nu nunga beteram se Kaem ko den gilalong balu se kariimet kuera ikes ago wore nunga nungurmonko namakasan. ³Nu nunga maonam, “Aolak iluwalko mu mel bo me gialko. Nina sikir, karar, na inang, manga, se ningimik guang bo ta me gialko. ⁴Ale tom kawam bo ko ikial terong se puen-eral, mu umutang la te baga wonong umu beteral. ⁵Ale wonong bo me ninga aru tamon mu, ilu kiaral ale nisiwik gege siwu se namaral, se nuna te ikimon mu nuna bita paguwuman.” ⁶Buta se olekem namaman ale wonong suen

biya te geraga geraga den gilalong balu se, kariimet kuera ikes ago mu nunga nungurukasan se nungiakasan.

⁷Kari sor bitaruwara Herod⁸ mel suen biya aratukaso wore ko den ikiam, ale ikia moakaso, mu awuk, kariimet sang balukasan, “Anuwa marak kari John kueram bare aking barasam,” makasan. ⁸Se sikina balukasan, “Mu Elijah, aking barasam,” makasan. Se sikina balukasan, “Mena. Mu girakala ko prophet bo wore barasam,” makasan. ⁹Bare Herod balam, “Ani Anuwa marak kari John ulengkala dogotak batagem se kueram!” mam. “Bare imi kari awuk bare ani aita ko den nirung suen biya ikisam?” mam. Ale lage aguwaya wore te nu arigokko wore ko loagakaso.

Jesus 5000 na nungaram

(Matthew 14:13-21; Mark 6:30-44; John 6:1-13)

¹⁰Se tom apostle alo peleman taiman mu mel suen biya beteman mu Jesus koma te balman. Se nu nunga giam ale nuna la nongorak tagi batogam ale wonong bo ko nup Bethsaida mu te namaman. ¹¹Bare kariimet ko ikiman ale kowom karoman. Se nu nunga aru tagiram ale Kaem ko kingdom ko nunga manarukaso, ale kariimet kuera ikes ago mu nunga nungurukaso se nungiakasan.

¹²Se sor baingam se olekem 12 mu nukote taiman ale manorman, “Ni kariimet nunga manaru se wonong pingi pingi wore te namamon ale na yu ko loagamon, ale kuwim te animonko mu arigimonko. Mu awuk, sor kuwim imi batoga te biya.”

¹³Bare Jesus mam, “Mena, mu nina na nungaral se namonko,” mam. Se nuna balman, “Ana bread 5 se wal ilagala karogo diram, bare ana namanak na inang bo karogo dianakko mu asele

§9:7 Mu Herod Antipas, Herod Biya ko kuriang.

kariimet biya imi ago terong maukko.”

¹⁴Kari tom umu te bagakasan mu 5000 iwita bagakasan. Bare nu ko olekem nunga maonam, “Ario, nunga maonal se biguwura motam gotektek te kariimet 50 iwitata dagi dagi namamonko,” mam.

¹⁵Se olekem butata nunga manorman se dagiman. ¹⁶Se Jesus bread 5 wal ilagala mu ago giam ale motam patawuram kualala loaga se Kaem amilmil tuam. Asele pakakumuram se kapaman se ko olekem alo nungaru gurugam se giman ale kariimet nungaru gurugu ago namaman. ¹⁷Se kariimet na mu naman nungumik karogo terong ma saparam. Se olekem alo na nukum wogaram mu korokem 12 ningi tuguman se kuring aratu namaram.

**Peter wetang te balam
Jesus mu Kristus mam**

(Matthew 16:13-21, 24-28;

Mark 8:27-31, 34-38)

¹⁸Tom bo Jesus ko olekem nongorak tagi batogam ale kota guranek beteram, ale nu nunga isuam, “Kariimet pa ani awiri ko aga balsan a?” mam.

¹⁹Se nuna balman, “Saki Anuwa marak kari John ko ka balsan, se saki ni Elijah ko ka balsan, se saki ka balsan mu ni girakala ko prophet bo bare aking marak barasem ma balsan,” maman.

²⁰Se nu nunga isuam, “Se nina nengeta mu ani awiri ko iwita aga balsan?” mam.

Se Peter mam, “Ni mu ni Kristus, ni Kaem kote wore tairem.”

**Jesus ilak tam kangono ginak mu
asele bagara aolak
ningo mu ariginakko**

²¹Se Jesus sokel ago mel imi ko me kariimet bo manarmonko nuguring kaolam. ²²Nu nunga maonam, “Kari ko Namar ikup suen biya giok se kari bibiya, priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya

mu biriruwumonko; ale nama momon se kueruk se mutim tugumon, bare day tom 3 mu te aking barasukko.”

²³Ale ko olekem nunga se awiriya ko karogo iwita balam, “Awiriya ani agowom karukko mu nu kota numi karogo kaparuk, ale kota ko tam kangono pempem la giok ale ani agowom karukko. ²⁴Mu awuk, awiriya kota ko daiga bagara ningo ko ikia bita lagoso, mu ko ningo bo me arigok, maga namarukko. Bare awiriya ani ago ko kota ko ningo bureng tuok, mu bagara aolak ningo mu arigokko. ²⁵Kari bo ali imi ko mel ningo suen biya giok, bare marak ningo ko lage me arigok, mu awuk nu sangukko? ²⁶Ikialko. Awiriya nguangeruk ale ani se aga den gilalong balukko kuring kalok, mu Kari ko Namar betelatala, tom noko nup biya se Nuet ko nikim biya ningi ko engel laili arungak peleruk tairuk, mu nu kari mu ko balukko mu kuring kalokko.

²⁷“Bare ani nunguningta ninga manorsam, saki imi te aitak sanamiwasan mu me kuemon bagamon se Kaem ko kingdom tairuk se arigimonko.”

**Jesus ko kumik koma
lilim la nikim pagam**

(Matthew 17:1-8; Mark 9:2-8)

²⁸Jesus den imi balam ale udagi day tom 8 iwita namaram se nu Peter, James se John nunga giam ale nongorak duruk bo te guranek bitirukko nama tarigiram. ²⁹Ale guranek bitawaram se ko koma motam ariga geragam, ale ko guang nikim pagam ale pure nikim iwita kapakaso. ³⁰Se kari ilagala, Moses se Elijah, ³¹nungumik nikim biya karogo arataman ale Jesus ilak munakakasan. Nuna nu Jerusalem ko ura suen la menawurok ale peleruk nama tarigirukko wore ko ilak munakakasan.

³² Peter ko sikisaki mu nongorak nomotam ninguru aniram, se aniwa nungumik maraga taiwaram se ko kumik nikim se kari ilagala ilak sanamiwaman mu nungarkaman. ³³ Se tom kariari Jesus bitawaman namawaman mu Peter nu maonam, “Kari Biya,” mam, “ana imi te yawarakala bagasan. Se ana kawam asal ilagala suan kalonakko, bo nika, bo Moses ko, se bo Elijah ko,” mam. Bare nu ninguru ko ikia to se den mu me balam.

³⁴ Nu den mu am baluwaram se taiti nuwi bo tairam ale nunga iramuram, se nuna nguanga se ningi kasu naguman.

³⁵ Se taiti nuwi mu ningi kuring bo iwita balam, “Imi aninga Namar, ani nu atumukirem; nina ko kuring ikialko!” mam.

³⁶ Tom kuring umu den balu kutuwuram mu nuna loagaman mu Jesus kota bagaram se arigiman. Ale nuna kariimet bo ta mel aratam se arigiman mu ko me ta manorman. **

Jesus kuriang bo bur memek karogo wore nungam

(Matthew 17:14-18; Mark 9:14-27)

³⁷ Ukiram se tom nuna duruk beteman ale tai kapaman mu kariimet suen biya Jesus arigimonko taiman. ³⁸ Se kari bo kariimet biya mu ningi baga airam balam, “Kausa kari, ni aninga namar ewere arikko, nu aninga kuriang suanta diram. ³⁹ Tom suen biya bur memek maguwuso se aira ngata te numi maguwuso, se saposi se dagulu titimaso ale kuagili ngisuk kuring baguso. Nu katir me bita to arigiso ale ninguru maguwuso. ⁴⁰ Ani ka olekem alo bur memek mu karomonko nongorak wosengem, bare nuna me terong,” mam.

⁴¹ Se Jesus mam, “O nina tom imi ko kariimet gue, nina nengemang ningi me nunguning aso, se nengemang aora biya! Ani tom awila nina nengerak bagerem

ale tom awila nenenga ikup giekko bare nina am aora biya suwuta ya?” mam. Ale kari mu maonam, “Ka namar nung mu ilak tairko,” mam.

⁴² Se kuriang mu aolak iluwam taiwakaso ta wore, bur memek mu akingtala saparam se ali te dagulam, ale girigirik makaso. Bare Jesus bur memek mu guguna tuam se aratam, se kuriang mu nungeram se aking ko nuet tuam.

⁴³ Se kariimet suen la Kaem ko sokel aora garagar mu arigiman ale ikia ninguru nunga moakaso.

Jesus kueruk ale barasukko den akingtala balam

(Matthew 17:22-23; Mark 9:30-32)

Se kariimet Jesus mel bitakaso mu ko iki turutuwu se bagaman, mu nu ko olekem nunga maonam, ⁴⁴ “Nina nedegawa ninguru tagiral ale den ani balik imi ninguru ikialko: Kari ko Namar mu kari nuguting te memek te betemonko,” mam. ⁴⁵ Bare nuna den umu ko nungamin yenakaso. Den umu ko nunguning nunga ikia te me taikaso, se nuna ko ikimonko me terong, bare isarmonko mu miakasan.

Awiri kingdom ningi nup biya bagoso?

(Matthew 18:1-5; Mark 9:33-40)

⁴⁶ Se olekem alo, nunga ningi awiriya nunguningkiri gira nup biya bagaruk agi wore ko den tagikasan. ⁴⁷ Se Jesus nunga ikia mu mungkala ko ikiam, ale kuriang gotek bo tam beta dugu te beteram se sanamaram. ⁴⁸ Se nunga maonam, “Awiriya aninga aip te kuriang gotek imi amilmil te aru taso, mu nu ani agotala amilmil te aga aru taso. Se awiriya ani amilmil te aga aru taso, mu nu Awiriya aninga beteram se tairem mu karogo la amilmil te aru taso. Mu awuk, awiriya

**9:36 2 Peter 1:16-18 ago arikko.

nenenga ningi kua kaposo ale nenenga ura kari ko bagoso, kari umutang nup biya se gira bagarukko.”

⁴⁹Se John maonam, “Kari biya,” mam, “ana kari bo nika nip te bur memek nunga karokaso se arigiman, ale ura umu me bitirukko manorman. Ana uwuta beteman, mu awuk, nu anananga bo mena,” mam.

⁵⁰Se Jesus mam, “Ura kari uwuta, koma me kaolalko,” mam. “Awiriya nina nengerak dun kopa me iluso mu nenenga bo.”

Samaria wonong bo Jesus nubiring tuman

⁵¹Jesus duruk wonong te namarukko tom pingi aram, se nu Jerusalem namarukko ko ikia suanawuram ale namakaso. ⁵²Ale nu olekem saki nunga maonam se giriman Samaria wonong bo te, kawam nuna te bagamonko mu se, melmasak sang ago nunguru bita se bagamonko namaman. ⁵³Bare wonong mu ko kariimet biriruwu gilingiman, mu awuk, nuna ikiman nu Jerusalem namawakaso. ⁵⁴Se olekem ilagala, James se John, munan umu arigiman ale maman, “Kari Biya,” maman, “ni awuk ikisam, ana Kaem duruk wonong te ainak se tama tai kaparuk nunga menawurokko e?” ⁵⁵Bare Jesus giris palagam ale ining nungaram, ⁵⁶ale nongorak wonong bo kigilik te namaman.

Kari sang Jesus ilak namamonko balman

(Matthew 8:19-22)

⁵⁷Nuna lage karoman ale namawaman, se kari bo nu maonam, “Ni aparey-

ate ta namar mu ani am kerak la namarikko,” mam.

⁵⁸Se Jesus mam, “Kausik diwang mu nunga garap gogong karogo. Se inangnang mu nunga singir karogo. Bare Kari ko Namar mu kuwim bo numi te ira baratuwurokko mu mena.”

⁵⁹Ale nu kari bo tala maonam, “Ni tair agowom karoko,” mam. Bare kari mu mam, “Kari Biya, me neger se ani namarik aga ait mutim tugumek ale asele ko,” mam.

⁶⁰Se Jesus nu maonam, “Kariimet kuera nongota nunumi mutim tugumonko, bare ni namar ale Kaem ko kingdom ko den baluko,” mam.

⁶¹Aking kari bo tala mu mam, “Kari Biya, ani ni kewom karikko, bare me neger se ani namarik aga gue suan nuguting iluwek ale asele ko,” mam.

⁶²Bare Jesus nu maonam, “Kari ura bo duap beteso ale giris palagoso bureng ko loaga lagoso, mu Kaem ko kingdom ko ura bitirukko me terong.”^{††}

Jesus kari 72 ura nungaram se wonong wonong namaman

10Udagi te Kari Biya kari saki 72 tala^{‡‡} ura nungaram ale ilagala ilagala nunga beteram se namakasan. Nunga beteram se wonong sor nu te namarukko wore te nuna giriman ale namakasan. ²Se nu nunga maonam, “Na inang suen biya ningam te mu yopa sapaman, bare ko ura kari gi bolala awumonko wore suen mena. Buta se nina inang yopara mu ko Kari Biya isual se ura kari suen biya ningam ningi nunga bitiruk se taimon ale inang yoparam owore gi bolala awumonko. ³Namaralko! Ani nina sipsip gotektek iwita kausik diwang nunga ningi ninga

^{††}9:62 Ikia suanta te Jesus kowom karonakko: Philippians 3:10,13-14; Luke 14:25,33; Matthew 6:33.

^{‡‡}10:1 Mu 70 agi 72.

beterem se namasan. ⁴Nina manga agi, ninga nigiriwim agi, nisiwik gomang bo me gialko. Ale nama se awiriya bo lage te arigal, mu me munak amilmil tualko.

⁵“Tom nina kawam bo ningi kasu nagural agi mu, giral ‘Lila yawara’ kawam mu ko kariimet nungaralko. ⁶Se lila ko kari bagaruk, mu nenenga den lila taukko; bare kari den lila me tauk agi mu, nenenga den lila mu peleruk nengete tairukko. ⁷Se kariimet ninga aru tagimon umu nongorak бага se, anapeya na yu ko nalko ningarmon mu am nalko, mu awuk, ura kari mu ko ura koma mu taso. Ale kawam kawam me ani ani geragalko.

⁸“Se tom wonong bo ningi kasu nagural se amilmil te ninga aru tamon, mu anapeya nalko ningarmon mu am nalko. ⁹Ale sang kuera ikes ago bagamon agi mu, nunga nungal ale nunga maonalko, ‘Kaem ko kingdom nenengate tai pingi aram,’ malko. ¹⁰Bare nina wonong bo ningi namaral se me amilmil te ninga aru tamon agi mu, wonong umu ko lage tuang suen la te namaral ale iwita nunga maonalko, ¹¹‘Ninga wonong imi ko ali gege nadeleng tuagu iluwam mu siwu waru nenengate la awusan bo. Bare nina ninguru ikialko, Kaem ko kingdom mu aitik tai nenengate pingi aram,’ malko. ¹²Ani ninga manorsam, tom nukum te Sodom ikup tauk mu buta nuam taukko, bare wonong bo uwuta beteso mu eng am memek ko memek arigokko.”^f

¹³“Chorazin se ni Bethsaida, nina ikup ninguru ninga iramurokko! Mu awuk, ani miracle sokel ago bitakasam se nina arikan, bare nina me giris palagaman. Miracle imi sor Tyre se Sidon ningi uwutata beteman se nuna arigiman le mu, nuna maingkala guang memek nagu mu-

ruwuman, ale dagiman ale tama nuwi nungumik te warman ale giris palagaman le. ¹⁴Buta se ikialko, tom nukum te ikup Tyre se Sidon gimonko mu buta nuam, bare ikup nina gialko mu am ikup biya nunguningkiri kowo! ¹⁵Se ni Capernaum, nika patawumon se taiti ningi tarigirko i masam e? Mena. Nika sapamon se gagi nukum te du biya kaparkowo!

¹⁶“Kari nina nigiring iki karo tuso, mu ani aninga agiring iki karo tuso; bare awiriya nenenga biruwuso, mu nu aninga biruwuso; se awiriya aninga biruwuso, mu Kakirip aninga beteram se tairem mu biruwuso.”

Kari 72 mu aking peleman taiman

¹⁷Kari 72 mu amilmil ago peleman taiman ale balukasan, “Kari Biya, ana nika nip te ura ilukasan, se bur memek karogo la anananga nagiring karo tuikasan,” maman.

¹⁸Se nu nunga maonam, “Ani Satan taiti ningi pure nikim iwita bilik mam ale tai kaparam se arigem.”^{§§} ¹⁹Ikialko, ani nup sokel ago mu ningarem, se nina te mot memek se maruwan nulis te nunga ira parusuwural, ale memek ko sokel suen la te menawuralko. Se mel memek bo me nenenga maguwurokko. ²⁰Bare nina bur memek nenenga nigiring karo tuman mu ko me amilmilaralko, mena. Bare ninip duruk wonong te batagorman se aniso mu ko amilmilaralko.”*

Jesus Kaem ko munan ko amilmilaram

(Matthew 11:25-27; 13:16-17)

²¹Ale tom mu te Jesus Bur Laili ningi amilmil aromemek tam ale mam, “O Ba, duruk wonong se ali lilim ko Kari Biya,

^f10:12 Genesis 19:24-25.

^{§§}10:18 Satan: Revelation 12:7-9.

*10:20 Nunup duruk wonong te batagorman se aniso: Revelation 21:27.

ani amilmil kisisam, mu awuk, ni kariimet ikia bibiya se ikia sinar ago masan mu nunga, mel suen la imi kaluwurem, bare ni kuriang gotektek wore nunga kausem se ikiman. Se mu diram, aga Ba, nika gemang uwutata aniram se te betere.

²² Ale mam, “Ikialko! Aninga Ait mel-masak suen la ani agiting te bita saparam. Awiriya bo Namar ko me ikiso, bare Nuet kota suanta ko Namar ko ikiso. Se koma suanta tala, kari bo Nuet ko me ikiso, bare ko Namar kota mu Nuet ko ikiso; se arikaya Namar kota nunga balso mu ko Nuet nunga kasurso se ko ikisan.”

²³ Jesus uwuta balam ale moa gurugam ko olekem ekes te nunga maonam, “Nina nemetam mel yawara yawara imi ariwasan mu ko amilmilaralko! ²⁴ Mu awuk, ani ninga manorsam, prophet se king alo suen biya mel suen la nina ariwasan ewere arigimonko nongomang biya, bare me ari gilingiman, ale den nina ikiwasan ewere ikimonko nongomang biya, bare me iki gilingiman.”[†]

Samaria kari mu Juda kari bo gomang tuam ko den pangan

²⁵ Se law ko kausa kari bo Jesus ira arigokko barasam ale isuam, “Kausa kari,” mam, “ani awuk maik ale bagara ningo pempem la te bagarikko wore taikko ya?”

²⁶ Se Jesus nu isuam, “Law den te awuk batagorman se aniso? Ni awuk kau ikisam?”

²⁷ Se nu mam, “Kari Biya nika Kaem mu gemang motam lilim la te, ka dera lilim la te, ka sokel lilim la te, se ka

ikia lilim la te kua tuiko; ale ni keta nimi ko kuesam iwitala ka tiran bo kua tuiko.”[‡]

²⁸ Se Jesus mam, “Se, mu ni diram la koma balem. Ni suwuta bitar mu asele marak yawara arikko,” mam.

²⁹ Bare law ko kausa kari mu numi te bataguru taukko Jesus isuam, “Se ni aninga tiran ko balsam mu awiri nungingiri ko balsam?” mam.

³⁰ Se ko isa koma mu Jesus iwita balam, “Kari bo Jerusalem beteram ale aolak iluwam Jericho namawaram, se tere daong kari lage luan te arigiman, ale iluman moa maguwuman, ko guang melmasak kumik te mu kututuwu giman ale ago naguman. Se kari mu lage te kua goraram ale aniwaram. ³¹ Se tom mu te priest bo lage umu tala kaoram namawa kari mu arigam, ale lage due kaoram ale kiaram namakaso. ³² Se butatala Levi kari bo namawa arigam, ale betelatala lage due kaoram ale kiaram namakaso. ³³ Bare Samaria kari bo[¶] lage kaoram tai kari aniwaram mu arigam ale noman batagam. ³⁴ Se kote pingi namaram, ale oil se waen te kumik batuwtuk mam mu palungam nungam ale kaolam. Ale patawuram ko donkey te beteram ale ilak nama daup kawam bo te beteram ale bitarukaso. ³⁵ Se animan ukiram mu nu manga silver ilagala daup kawam mu ko kotam tuam, ale maonam, ‘Ni kari imi ninguru bitaru se ilak bager, se ani pelerik tairik mu ka manga bo agotala te bituem agi mu ko koma kissekko,’ mam.”

³⁶ Jesus den pangan umu balam asele mam, “Se ni awuk ikisam? Kari ilagala suan umu nunga ningi awuk mu kari tere kari nuguting te memek tam mu ko tiran yawara?”

[†]10:24 Prophet alo mel ko ikimonko kuakasan: 1 Peter 1:10.

[‡]10:27 Deuteronomy 6:5.

[¶]10:33 Juda alo mu Samaria kariimet nunga ikikasan mu Kaem ko kariimet mena makasan: John 4:9.

³⁷ Se law ko kausa kari mu den koma balam, “Kari gomang motam batagam se saongam wore,” mam.

Se Jesus nu maonam, “Namar ale munan uwutata bita se bagerko,” mam.

Martha Maria ilak

³⁸ Se Jesus ko olekem arungu aolak iluman namawa wonong bo te arataman, se imet bo ko nup Martha mu arigam ale ko kawam te aru tagiram se nama-ran. ³⁹ Se Martha ko uria Maria mu Kari Biya ko doleng duap ningi daigam ale ko den ikiwakaso. ⁴⁰ Bare Martha nama tai na inang mel nunguru se noman ninguru sisikaso. Buta se nu Jesus kote tairam ale maonam, “Kari Biya, aninga uria me aga sangarso ewere ni awuk ko ikisam a?” mam. “Ni manaru se tairuk aninga sangukko!”

⁴¹ Se Kari Biya mam, “Martha, Martha, ni mel suen biya ko neman sisiso se gemang daguloso, ⁴² bare mel suanta mu mel biya nunguningkiri. Se Maria mu mel suanta umutang ko gomang ikia beteram. Se awiriya bo mel umu nukote kutuwu taukko me terong.”

Guranek ko munan

(*Matthew 6:9-15; 7:7-11*)

11 Tom bo Jesus kuwim bo te guranek bitawaram. Ale tom nu guranek bita saparam, mu ko olekem bo nu isuam, “Kari Biya, ni ana guranek betera nanga kasuruko, o John ko olekem alo nunga kausam iwitata,” mam.

² Se Jesus nunga maonam, “Tom nina guranek beteral mu iwita balalko:

‘Anananga Nainet,
nika nip laili anirukko,
nika kingdom am tairukko.

³ Day tom suan suan ko na inang nangaruko.

⁴ Anananga memek siwu nangaruko, ana awiriya memek nangimik te beteman mu nunga memek siwu nungarman uwutatala.

Motam la nangarkiwer se ira ariga ningi me dagulanakko.”[§]

⁵ Asele nunga maonam, “Aria, nenenga ningi bo ko tiran yawara bo karogo. Se tirom uriluan kote namaruk ale manuk, ‘Kari, kete bread ilagala suan aisuko. ⁶ Ani aga tiran bo agate tai aratam, se ani mel bo tuek se naukko mu mena. ⁷ Se ko tiran kawam ningi mu mauk, ‘Ura kowar me aisuko! Ani songkuring maingkala bagurem, ale betela kuriang maingkala agarak aniwasan tala. Se ani barasik ale mel bo ni kisekko me terong,’ mauk. ⁸ Ani nunga manorsam, nu noko tiran yawara iwita iki se barasuk bread mu me tuok; bare kari mung luan nguangara dolara mena mel ko ngatanga lagara wore ko gagorarak, ale barasuk melmasak suen la ko isawoso mu gi tuokko.

⁹ “Se ko ani iwita nunga manorsam: Mel ko isal, mu ningarmonko; mel kupal, mu arigalko; songkuring bong bong mal, mu songkuring kaiga ningarukko. ¹⁰ Mu awuk, kari awiriya mel ko iseso mu taso. Se awiriya mel kupuso mu arigiso. Se awiriya songkuring bong bong maso mu kaiga tuso.

¹¹ “Se nina kuriang nonet alo, awiri nenenga ningi nunga namar wal ko eseso, se wal tuata mena mot taso ale tuso? ¹² Agi tarak ningo ko balso, mu maruwan nulis taso ale tuso? Mena. ¹³ Nina ali ewere ko kariimet memek ta, bare nina nunga kuriang mel ningo nungara mu nina ko ikisan. Bore te se, nenenga Nenet duruk wonong te bagoso

[§]11:4 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Memek suen la ningi nanga bataguru toko.”

mu awiriya Bur Laili ko isarsan, mu me nungaruk i? Mu nungarukko!”**

Nuna balukasan Jesus Beelzebul ko sokel te ura beteso makasan

(Matthew 12:22-30; Mark 3:20-27)

¹⁴ Jesus kuring sisira ko bur memek bo kaoram se aratam. Se tom bur memek mu aratam mu, kari kuring sisira nu kumik ningi бага aratam mu munakaram se kariimet nungamin yenakaso. ¹⁵ Bare saki mu balukasan, “Mu Beelzebul, bur memek nunga supuling, wore ko sokel te bur memek nunga karoso,” makasan. ¹⁶ Se sikina nu ira arikasan ale duruk wonong ko kausa bo bitiruk se arigimonko balukasan.

¹⁷ Bare Jesus nunga ikia mu arigam ale iwita nunga maonam, “Kingdom suanta ningi kariimet nunumi pagorsan ale koma koma bagasan, mu kingdom mu magoso kueneso. Se kawam suanta nunumi nogore batagorsan, mu betela dagulu magoso. ¹⁸ Uwutatala, Satan ko bur memek nongota nunumi ago bita karomon, mu noko kingdom sokel karogo bagaruk i? Mena. Ani iwita ninga manorsam, mu awuk, nina balsan, ani Beelzebul sail aisiso se te bur memek nunga karosam ma balsan. ¹⁹ Se ani Beelzebul ko sokel te bur memek nunga karosam agi mu, nenenga kari sang bur memek nunga karosan mu awiri ko sokel te nunga karosan? Ninga kari alo mu nenenga den sumu kawel agi mu ninga manarmon se ikialko! ²⁰ Ani Kaem ko sokel te bur memek mu nunga karosam, bore te se iwita ikialko, Kaem ko kingdom mu aitalak nengete tai aratam.

²¹ “Tom kari bo sokel ago ko gatu karem iluwok ale ko kawam bituokko, mu noko melmasak suen la yawarakala anirukko. ²² Bare kari bo tala ko sokel kualala mu tairuk, ilak kageraruk ale

ko sokel menawurok, mu nu kari mu ko gatu karem te ira sanamiwaram mu giok ale ko melmasak suen la nungaru parusuwurokko.”

²³ “Kari ani agarak ningo mena, mu ani agarak barimara ko kari. Kari ani agarak sipsip me bolala awuso, mu nu nunga parusuwuso.

Bur memek peleso ale taiso ko den

(Matthew 12:43-45)

²⁴ “Sinar talko. Bur memek kari bo kumik ningi бага aratasa, mu nu sor gararayam mu te namoso ale kuwim bo te noman saparukko wore ko loagoso. Bare bo me arigiso mu balso, ‘Ani pelerik nama aga agiwim mungkala te bagerem mu te aking bagarikko,’ maso. ²⁵ Ale taiso ale kawam mu ipi ungi nunguru beteman se aniso se arigiso, ²⁶ mu nu peleso ale bur memek 7 tala, memek nunguningkiri nu kiaman, mu nunga giso ale nongorak taiso ale kawam digo mu puenesan. Se kari mu ulengkala terong nuam bagakaso, bare aitalak mu am memek nunguningkiri bagarukko.”

Amilmil nunguning

²⁷ Jesus den imi baluwaram se imet bo kariimet ningi бага airam ale mam, “Imet ka iluwam ale amin te ka bituam se lagerem, mu amilmilarukko!” mam. ²⁸ Se Jesus balam, “Mena. Kariimet Kaem ko den ikisan ale karo tusan, mu umutang amilmilamonko,” mam.

Kausa Jonah kumik te aratam

(Matthew 12:38-42)

²⁹ Kariimet suen biya am kote taiwakasan, se mam, “Nina tom imi ko kariimet gue, nina kariimet memek! Nina kausa bo ko isa lagasan, bare bo me ari-galko. Mu nina Jonah kumik te aratam mu te la ikialko. ³⁰ Kilek Jonah kumik te

**11:13 Anananga Nainet yawara mu mel ningo nangarukko: John 14:13-16.

aratam mu Nineveh kariimet te ikimon ale giris palagamonko. Mu turantala, kilek Kari ko Namar kumik te aratukko mu nina tom imi ko kariimet te ikial ale giris palagalko.

³¹“Tom nukum te ali sor Sheba ko queen barasuk ale den te ninga bitirukkowo! Mu awuk, nu ali dun sang awar biya koma south mu te wore nu Solomon ko ikia sinar arigok ikiokko tairam. Bare kakirip Solomon kiaram ale kualala biya bagoso mu aitak tairam nengerak bagoso. ³²Se aking Nineveh kariimet betelatala tom nukum te barasamon ale den te ninga betemonkowo! Mu awuk, nuna Jonah ko den apuram mu te giris palagaman. Bare kakirip Jonah kiaram ale kualala biya bagoso mu aitak tairam nengerak bagoso.”^{††}

Namotam mu nangimik ko lam

(Matthew 5:15; 6:22-23)

³³“Kari bo lam kasoso ale karara te me beteso, agi kani ningi me beteso, mena. Nu kualala wetang te beteso se kariimet kasu nagusan mu nikim nungarso. ³⁴Nika motam mu nika kimik ko lam. Nika motam ningo mu, nika bagara aolak mu lilim la nikim ago aniso. Bare nika motam memek mu, nika bagara aolak mu lilim la tiromorom ningi aniso. ³⁵Butata se nikim nenenga ningi mu ko ninguru sinar tal, se me tirom iluwokko. ³⁶Mu awuk, ningimik lilim la nikim ago terong aniso se kulupik bo tiromorom ago me aniso, mu nikim biya ningi bagaralko, lam nikim ningaruwoso iwita.”^{‡‡}

Pharisee se law ko kausa kari nunga munan kawel

(Matthew 23:1-36; Mark 12:38-40; Luke 20:45-47)

³⁷Se Jesus den balu kutuwuram mu Pharisee kari bo tairuk ilak Pharisee nung ko kawam te na naukko maonam. Se nu namaram daigam ale na yu nowaram. ³⁸Se Pharisee mu Jesus giram kuting me anuwam wore na nowaram se arigam ale biririkaram.

³⁹Bare Kari Biya maonam, “Nina Pharisee alo mu tawir se bagun mel kumik guang la anusan, bare ko naung ningi mu nina mel ko igek, se munan memek ago terong maman. ⁴⁰Nina kari ngualara! Kakirip mel kumik guang watingi mu nungam mu naung ningi mu agotala me nungam e? ⁴¹Buta se nengemang ningi nunguning te kituwura guat alo mel nungaral, mu asele nina lilim la karur mena bagaralko.

⁴²“O kawel o, nina Pharisee alo, sinar talko! Mu awuk, nina ningam ko tam gawa siring yawara yawara gisan mu pagaru motam 10 ko awusan ale suanta gira mu Kaem tusan. Bare nina diram la kariimet saki arungu bagara ko munan, se Kaem ko kua tua ko munan, mu nibiring tusan. Ikialko, munan gotektek mu bita karo se wore, munan bibiya mu mel yam ko iwita me beteralako.

⁴³“Nina Pharisee alo, sinar talko! Mu awuk, nina synagogue ningi daiga kuwim nup ago gira nunguningkiri wore te daigalko ninguru giri tagasan. Nenenga nengemang motam mu, diara guruga kuwim bibiya te namaral se kariimet amilmil den ninga manarmonko ninguru soragoso.

^{††}11:32 Ali sor Sheba ko imet supuling: 1 Kings 10:1-10. Jonah: 3:5-10.

^{‡‡}11:36 Nikim te yawarakala baganakko: John 1:9; 3:19-21; 8:12; 2 Corinthians 4:6; 1 John 1:5-7.

⁴⁴“Nina sinar talko! Nina kari kuera ko ali motam kumik kausa bo mena se kariimet sor yam i masan ale awote aol lak ilu nama taiwasan wore iwita,” mam.

⁴⁵Se law ko kausa kari bo mam, “Kausa kari, ni suwuta balsam mu ni ana law ko kausa kari alo mu ni ana nanga balu maguwusam tala!” mam.

⁴⁶Se Jesus mam, “Se nina law ko kausa kari alo, nina karogotala sinar talko, mu awuk, nina mel ikup ikup kariimet gimonko koma mena wore nungarsan se nuna gi turutuwuwasan, bare ninga nigiting bo garukusan ale me ta nunga sangorsan, mena.

⁴⁷“Nina sinar talko! Nina prophet alo nunga ali motam gurugusan, bare mu nenenga nenet nenengetak alo nunga moman se kua gilingiman. ⁴⁸Bare nina munan umu te balsan, munan ninga taleng girigir alo beteman mu munan terong ko iwita balsan. Ninga taleng girigir alo prophet alo nunga moman se kue-man, se nina mu nunga ali motam gurugusan! ⁴⁹Munan sumutang ko, Kaem ko ikia sinar ningi balam, ‘Ani prophet se apostle alo nunga bitirik se nunga ningi namamon, se saki mu nunga momon se kuemon, se saki mu ikup yaman ninguru nungarmonko,’ mam. ⁵⁰Bore te se, aitak ko kariimet gue mu, ali iru la bilangaram tom se tai aitak, prophet nunga gue kapa lagaram mu ko ikup gimonko, ⁵¹tom Abel ko gue kaparam tom te se tai Zechariah ko tom te, nu temple ningi altar se kuwim laili mu ko kusumuri bagaram se moman se kueram. Nunguningta, ani ninga manorsam, aitak ko kariimet gue imi, memek umu suen la ko koma ikup memek gialko.

⁵²“Boteko, nina law ko kausa kari alo, sinar talko! Mu awuk, nina ikia ningo te ta ko key mu nina nengeta tagi bataguru tasan ale kaluwusan. Bare nina nengeta

mu me ningi kasu nagusan, ale kariimet kasu nagumon bore ko nongoma kalosan.”

⁵³Se tom Jesus kawam mu beteram ale namawaram, mu law ko kausa kari alo se Pharisee alo nu ko nongomang ninguru magaram, se nongomang memek te isaru diruwukasan ale isa suen biya tuikasan, ⁵⁴mu awuk, nuna nu den i bo baluk wore te den ningi betemonko kiwemakasan.

Sinar den se sangam den

(Matthew 10:25-31)

12 Tom mu te la kariimet tausien suen biya nunguningkiri tai biguwuman, ale nunumi kitituwu gurungumu se nunumi kalakumuwakasan. Se Jesus aking munak duap bitirukko se giram ko olekem nunga maonam, “Nina Pharisee nunga yeast ko sinar talko! Ani nunga kawel kilek ko balsam. ²Anapeya mel kaluwusan mu yumura te me ani lagoso, mena, mu wetangaso. ³Ni anapeya den yumura te balem, mu udagi te kariimet wetang te ikimonko. Se anapeya den ni kasikasi ningi bo dogowa ningi galung ningi balem mu, udagi te wetang te sanami se balu pagarmonko.

⁴“Aga sikisaki, ani iwita ninga manorsam, nina awiriya kari moso se kueso bare ko dora moruk se kuerukko me terong, mu ko me nguangeralko, mena. ⁵Bare ani awiriya nina ko nguangeralko mu ninga kausekko: Kakirip ninga moruk se kueral se aking tama ningi ninga warukko sokel karogo umutang ko nguangeralko. Se ani ninga manorsam, nu bowa ningi la bagaralko!” ⁶Ikiakko, inangnang gotektek 5 ta mu toea ilagala te am dianakko. Bare Kaem bo ta ko me kuamili saposo, mena. ⁷Nunguningta, nu nemene awilaya nisipiling te

[¶]12:5 Proverbs 1:7 se James 4:12 ago arikko.

mu suen la kau saposo. Buta se nina me nguangeralko. Nina mu inangnang gotektek mu iwita mena, nina nunga kiaman ale nu koma te mel biya.

**Jesus ko nup wetang te
balnakko, me nguanganakko**

(Matthew 10:32-33; 12:32; 10:19-20)

⁸“Ani nunga manorsam, awiriya ali kari ko me nguangoso ale ani ago ko wetang te balso, mu ani Kari ko Namar agotala mu Kaem ko engel alo nomokete kari mu aninga ma balikko. ⁹Bare awiriya ali kari ko nguangoso ale aninga aip kaluwuso, mu ani agotala Kaem ko engel alo nomokete kari mu aninga bo mena ma balikko. ¹⁰Awiriya Kari ko Namar balu maguwurok mu, noko ikup mu am siwu tuokko. Bare awiriya Bur Laili ko ura doleng saparuk, mu kumik siwu tuata bo mena.

¹¹“Ale tom nunga ilumon ale synagogue ko kari bibiya se kari supuling bibiya nomokete nengerak aratamon, mu den koma aguwaya balalko mu ko ikia me nunga morukko. ¹²Mu awuk, Bur Laili tom mu te anapeya balalko mu niginging te bitirukko.”

**Kari ngualara ko mel singir biya
ago, wore ko den pangan**

¹³Kari bo kariimet ningi бага nu maonam, “Kausa kari,” mam, “ni aninga laun manaru se anananga nainet ko mel-masak suen la wore kusumuri paguk ale sang aisukko,” mam.

¹⁴Se Jesus koma ko mam, “Kari, ikiko, awiri ani tutura ura sowore nenenga kusumuri bitirikko balam se ni suwuta balsam?” ¹⁵Asele nu kariimet suen la nunga maonam, “Ninguru sinar talko! Mel suen biya ko nengemang me bara-

sukko! Kari ko mel suen biya umu ningi bagara yawara me arigiso, mena,” mam.

¹⁶Ale nu den pangan imi nunga maonam, “Kari bo ko melmasak suen biya karogo wore ko ningam na inang ningo ninguru kapa tuam. ¹⁷Se nu kuamin tugukaso, ‘Ani pa awuk bitirik? Ani kawam ito na inang umu te gi tugumekko mena,’ mam.

¹⁸“Ale mam, ‘Ani iwita bitirikko. Ani aga na inang ko kawam mu nunga parusuwurik ale aking bibiya kalikko,’ mam. ‘Ale aga na inang mel suen la se aga mel ningo mu ningi awurekko. ¹⁹Asele agata aimi manik, “Ni ka mel ningo ningo suen biya mu yia suen biya ko nunguru awurem se aniso. Ario, gemang kua kaparuk se, no nungia se, amilmil te bagerko!” maikko.’

²⁰“Bare Kaem nu maonam, ‘Ni kari ngualara!’ mam. ‘Aitakta tirom imitang te mu ni kuarko! Se awiri nika mel suen biya ke kimik ko nunguru burangi beterem sumu koma suagi bitirukko?’ ma balam.

²¹“Se awiriya kue kumik ko melmasak ningo ningo gi tugu nunguru lagoso, bare uwutatala Kaem kote me beteso, mu uwutata kumik te aratukko.”^{§§}

Kamin yena ikia ka moa se me lagerko

(Matthew 6:25-34)

²²Asele Jesus ko olekem nunga maonam, “Buta se ani nunga manorsam, nina ningimik lilim ko bagara aolak ko ikia me nunga moa se lagarukko; anapeya nalko, agi anapeya ningimik guang ko naguralako mu ko ikia me nunga moa se lagarukko. ²³Inang yu mu mel gotek, bare nanga nadera mu asele mel biya. Guang yamel ana nangimik te eresan mu mel gotek, bare nangimik mu mel biya. ²⁴Inangnang sengkasik

^{§§}12:21 Nangimik mel ago bagara: Matthew 6:19-21; 1 Timothy 6:9-10,17; James 4:13-15.

nungarkalko: Nuna inang me asursan, agi bolala awusan. Nuna nungumik inang te tuguma ko kawam mu mena tala, bare arigalko, Kaem na nungarso. Bare nina kariimet mu duap bo, nina inangnang nunga kiaman! Se Kaem ninguru ninga sinar taukko. ²⁵Awiri nenenga ningi kuamin yenera te ko mateng tom mu hour suanta te to tuam se pila namaram? Mena. ²⁶Arigalko, nina mel gotek bo kituwura uwuta betera ko me terong. Buta se awuk se nina mel suen biya ko ikia ninga moa lagoso?

²⁷“Nina sirsir wakala yawara wore arigalko. Nuna nunga wakala mu me birisan agi ko ura kowar me tasan, mena. Bare ani ninga manorsam, Solomon ta ko bala mel yawara yawara tugukaso, wore noko bala umu sirsir wakala yawara mu iwita mena nunguningkiri. ²⁸Se Kaem sirsir wakala yawara umu aita bagasan ale ukiso mu marakasan se tama ningi warsan wore bala nungarso. Se awuk? Nina kariimet mu guang yamel me ningarukko e? Nina awuk se nengemang ningi nunguning te me sanamasan?

²⁹“Bore te se anapeya nalko mu te nengemang motam me beteralko, ale ko ikia me ninga moa se lagarukko. ³⁰Mu awuk, kariimet Kaem ko me ikia mu, mel mu ko ikia nunga moso se ko sor gi lagasan. Bare nenenga Nenet nina mel umu ko tukunang awasan mu nu ko iki sapos. ³¹Bare nina noko kingdom mel gira ko beteral, mu asele nina mel singir la umu ningaru saparukko.

Kaem ko kingdom mu mel gira ko beteralko

(Matthew 6:19-21)

³²“Nina sipsip motam gotek, nina me nguangeralko, mu awuk, ninga Nenet kingdom ningarukko maingkala balam

se aniso.* ³³Ninga melmasak diaral, ko manga tal, ale kituwura guat alo nungaralko. Manga mel te tuguma ko kuwim magara mena wore talko; ninga mel yawara yawara mu duruk wonong te bolala awural se mu te tom suen biya yawarakala anirukko. Sor wonong umu te tere kari pingi namarukko me terong, dagor silale betela me maguwumonko. ³⁴Mu awuk, kari ko mel ningo apareyate aniso, mu noko gomang motam umu te beteso tala.

Loaga se sinar la bagara ko den

³⁵“Ura ko ninimi nungalko, guang patungal ale tukunang awural, ale lam kasi muruwural ale sinar ago bagaralko, ³⁶ura kari nunga kari dom, imet kari numi gia ko biguwura inang ko laga peleruk tairuk wore ko sinar bagara iwita bagaralko. Se nu tairuk ale songkuring moruk, mu nuna tairatela ko songkuring kagarmonko bagasan iwita bagaralko. ³⁷Kari dom mu tairuk ale ko ura kari sinar ago bagamon se nungarkuk, mu nuna amilmilamonko. Ani nunguningta ninga manorsam, nu kota inang nungarukko ko guang patunguru tukunang awurok ale nunga manuk se inang nana kuwim te dagimon se inang nungarukko. ³⁸Nu mung luan tairuk agi, ukira luan ago tairuk, ale ura kari awiriya sinar ago bagamon se nungarkuk, mu nuna amilmilamonko.

³⁹“Bare den ewere ko sinararalko: Kawam kotam bo tom aguwaya mu te tere kari tairukko ko ikia le mu, nu sinar la bagaram se tere kari mu tairam ko kawam me barukam la le. ⁴⁰Uwutatala, nina betela sinar karogo la bagaralko. Mu awuk, Kari ko Namar tom nina te me ikiwiral umu te tairuk mu ko sinar la bagaralko.”

*12:32 Jesus ko sipsip nunga sinar taukko: John 10:11,27-28.

**Ura kari ningo se ura kari
memek nunga den pangan**

(Matthew 24:45-51)

⁴¹Se Peter mam, “Kari Biya, ni den pangan imi anananga manorsam agi, kariimet suen la nunga balsam e?” mam.

⁴²Se Kari Biya mam, “Se awiri mu ura ko bitua kari ningo, se diram la, ikia sinar ago ura beteso? Noko kari dom nu ura tuam se ura kariimet nu bowa ningi wore nunga bitarso, ale nunga inang ko manga, tom tom te la nungarso. ⁴³Se tom ko kari dom mu peleruk tairuk ale ko ura kari mu ura yawarakala bitawuruk se arigok, mu ura bitua kari mu ko ningo nuam arigokko. ⁴⁴Ani nunguningta nunga manorsam, mu nu ko kari dom noko kawam digo melmasak suen la bituokko ura mu kuting te bitirukko.

⁴⁵“Bare ura bitua kari mu baluk, ‘Aninga kari dom mu tom maiya biya lagarukko pa!’ mauk, ale ko ura kariimet nunga moruk maguwurok, ale na yu no se yu nauk nguala se bagaruk, ⁴⁶se ko kari dom mu, day tom se worem motam nu me te ikiwoso mu te tairuk ale uwuta arigok mu, iluwok moruk maguwurok, ale nongomang ningi me nunguning alo nunga ningi kuwim bo tuok se te nongorak bagarukko.

⁴⁷“Ura kari uwuta, nu ko kari dom mu ko munan suen la ikia, bare sinar me bagaruk, agi ko kari dom ko den me karo tuok, mu yaman biyala taukko. ⁴⁸Bare ura kari me ikia se bita paguwurok, mu yaman luan nuam ta taukko. Kari awiriya mel suen biya tusan, mu ko isa suen biya tala tumonko; uwutatala, awiriya ura biya kuting te betesan, mu ko isa am biyala tumonko.

**Jesus marolila karogo me
tairam, bare pakakumura
biluluwura ko tairam**

(Matthew 10:34-36)

⁴⁹“Ani tairem mu ali ewere te tama bitirikko tairem, se aga angamang mu pasak kanirukko aniso! ⁵⁰Bare ani ikup biyala giekko,† se ani ko aeman sisiso se pasak ala giek se mena namarukko angamang aniso! ⁵¹Nina ikisan ani ali ewere te malin lila kaurekko tairem i masan e? Mena. Ani nunga manorsam, ani tairem mu ninimi pakakumura kirker bagara ko munan ago tairem. ⁵²Tom imi se kaparam namaram mu kawam suanta ko kariimet 5 agi mu nunumi pagarmon, ale ilagala barasamon ilagala suan mu nongorak nunumi nogore batagarmon, se ilagala suan mu barasamon ilagala mu nongorak nunumi nogore batagarmonko. ⁵³Nuna nunumi pagarmon ale nuet namar ilak bari-maruk, se namar nuet ilak barimarukko. Se nuam nanawus ilak nunumi sagarmon, se nanawus nuam ilak nunumi sagarmonko. Se nome noton ilak sarirok, se noton nome ilak sarirokko.”

**Munan aitakta arataso mu munan
udagi aratukko mu ko sinar nangarso**

(Matthew 16:2-3)

⁵⁴Se nu kariimet nunga maonam, “Nina taiti nuwi koma worem kapara mu te arigisan mu nina balsan, ‘Tuwik tairukkowo!’ masan. Se diram, tuwik taiso. ⁵⁵Aking daula biya koma south mu te taiso mu nina balsan, ‘Worem aora biya kaparukkowo!’ masan. Se bu-tata arataso. ⁵⁶Nina kawel kariimet! Nina kausa ali te se taiti gomang te mu arigisan ale ko duap balsan. Bare awuk

†12:50 Juda alo nunga bala te, ikup ta ta ko den mu gurugukasan anuwa marak tata ko den mu te balukasan (baptism).

se nina aita tom imi ko me sinarsan ale duap balalko me terong?

Ka bo ilak nengemang suan awuralko
(Matthew 5:25-26)

⁵⁷ “Awuk se nina munan ningo mu ari ko ikialko me terong? ⁵⁸ Ni ikup betorem agi se, kari bo ni den ningi ka bitirukko kerak namawuruk, mu lage luan te ta wore yam ilak den nunguruko. Mena mu, kari umu ni ka gurisiruk kerak den ariga tutura ko kari kuting te ka bitiruk, se kari umutang nu dirdir kuting te ka bitiruk, se nu ni kerak nama talipara ningi ka saparukko. ⁵⁹ Ani nika manorsam, ni umu te baga laga ka ikup suen la kututuwur nunguningkiri bore asele ni aratuko!”

Me giris palagal, mu sarenga namaralko

13 Tom mu te kari sang taiman, ale Galilee kari sikina Kaem tama bita tuiwaman se Pilate balam se nunga moman se kueman se nungumik gue tama betera kuwim te kaparam umu ko Jesus manorman. ² Se Jesus mam, “Nina awuk ikisan, Galilee kariari mu kari memek nunguningkiri, Galilee saki nunga memek mu buta nuam, se ko uwutata ikup arigiman e? ³ Ani nunga manorsam, uwuta mena! Bare nina me giris palagal, mu nina agotala kua namaralko. ⁴ Se kari 18, Jerusalem wonong te koma Siloam ko kawam kalel biya mu dagulam nunga iram se kua gilingiman, mu betela, nina awuk ikisan, nononga memek mu Jerusalem saki mu nunga memek kiaram se ko uwuta kua gilingiman? ⁵ Bare ani nunga manorsam, mu uwuta mena! Nina me giris palagal, mu nina suen la uwutatala maga namaralko!” mam.

Tam fig nunguning mena ko den pangan

⁶ Asele den pangan imi balam, “Kari bo ko ningam ningi ko tam fig bo aguam. Ale tom bo nunguning kaparuk bare arigokko namaram, bare nunguning mena. ⁷ Se ko ura kari waen ningam umu bitaruwara mu maonam, ‘Ikiko, ani yia ilagala suan ningi tam fig ewere nunguning kaparuk bare arigecko nama tai lagerem, bare nunguning bo ta me arigem. Buta se kau saparko! Anape ko ali welang yam kumik ko nama lagarukko!’ mam.

⁸ “Bare ura kari mu mam, ‘Kari dom, mener se ani duap ningi ali kaurek ale ali welang tuek se yia suanta ko aking ariginakko,’ mam. ⁹ ‘Yia udagi mu te nunguning kaparuk agi mu terong! Bare mena, mu asele kau sapanakko.’”[‡]

Jesus Sabbath tom te imet bo nungam

¹⁰ Sabbath tom bo te Jesus synagogue bo ningi kariimet nunga kasuruwaram. ¹¹ Se imet bo bur memek yia 18 ko iluwam ale kuera tui lagakaso mu karogo bagaram. Se imet mu ko susurukuting patangam se dirmaukko me terong. ¹² Tom Jesus imet mu arigam mu auram se kote tairam se maonam, “Imet, nika kuera sumu aita menaram,” mam, ¹³ ale kuting kumik te beteram se tairatela ko susuru mu dirmam se Kaem nup patawukaso.

¹⁴ Bare synagogue ko kari supuling mu Jesus Sabbath kam te ura owore beteram bare ko gomang magakaso, se kariimet nunga maonam, “Ura ko tom mu ko day tom 6, se kuera ikes ko ningo arigalko mu tom umu ningi la ko. Bare Sabbath tom te mu mena ko,” mam.

¹⁵ Se Kari Biya nu maonam, “Nina kawel kari! Nina nengeta suan suan mu

[‡]13:9 Giris palaga ko den: 2 Peter 3:9,15.

Sabbath tom ninga bulmakau donkey nunga mayang kututuwusan ale me non-gorak nama yu nungarsan e?" mam.¹⁶ "Imet imi Abraham ko nanawus tala, bare Satan yia 18 ko kuera memek te taliparam se baga lagaram, mu Sabbath tom te talipara mu ningi me kutuwu sapanakko e?" mam.¹

¹⁷ Nu uwuta balam se kari nu ilak dun kopa iluwara mu dolakasan, bare kariimet mu Jesus kiwem duap duap bitakaso mu ko amilmilakasan.

Tam mustard ko den pangan

(Matthew 13:31-32; Mark 4:30-32)

¹⁸ Asele Jesus isam, "Kaem ko kingdom mu anape mel iwita? Ani anape iwita balikko? ¹⁹ Kaem ko kingdom mu tam mustard ko muguri wore kari bo tam ale ko ningam ningi aguam wore turan. Se lagaram ale tamaram, se inang-nang taiman ale ko kower te nunga singir kaloman."

Yeast ko den pangan

(Matthew 13:33)

²⁰ Se akingtala balam, "Kaem ko kingdom mu ani anape te balikko? ²¹ Mu yeast iwita, se imet bo yeast mu tam ale plaua bag 3 karogo gurugam se plaua lagaram aromemek aram wore iwita."

Lage korang kirikimik gotek

(Matthew 7:13-14,21-23)

²² Se Jesus wonong bibiya se wonong gotektek te karo karo, kariimet den nunga kasuru kasuru Jerusalem namakaso. ²³ Se kakirip bo nu isuam, "Kari biya, Kaem kariimet suen mena, ilagalata, nunga sangaru taukko e?"

Se Jesus nunga maonam, ²⁴ "Sail tagiral ale songkuring gotek mu

ningi nama naguralko. Mu awuk, ani ninga manorsam, kariimet suen biya songkuring gotek mu ningi nama nagumonko nongomang aniruk, bare nuna me terong mamonko. ²⁵ Se kawam kotam barasuk ale kawam ko songkuring bagurok, se nina matangi sanami se, kawam songkuring moa se, balalko, 'Kari dom, kawam kuring kagaru nangaruko!' malko.

"Bare nu ninga manuk, 'Ani nina me ninga ikisam, agi nina apalak ko,' maukko.

²⁶ "Se nina nu maonalko, 'Ana ni kerak na yu no gikasan, se anananga lage tuang te nanga kasurukasam.'

²⁷ "Bare nu ninga manukko, 'Ani nina me ninga ikisam, agi nina apalak ko mu betela me ninga ikisam. Nina memek betera ko kariimet!' maukko.[§]

²⁸ "Se nina Abraham, Isaac, Jacob, se prophet suen la Kaem ko kingdom ningi bagamon se nungarkal, bare nina nengeta mu matangi ninga warmon se nia mo se negere no se bagaralko. ²⁹ Se kariimet koma east, west, north se south ko mu taimon ale Kaem ko kingdom ningi na inang biya mu ko nuguwim tamon dagimonko. ³⁰ Ikialko. Kariimet saki aitaik nukum te biya bagasan, mu tom mu te gira bagamonko. Se kariimet saki aitaik gira anisan, mu tom mu te nukum te pelemo ale bagamonko."

Jesus Jerusalem ko mo niakaso

(Matthew 23:37-39)

³¹ Tom mu te Pharisee saki Jesus kote taiman ale manorman, "Ni sor imi bitar ale sor bo te namarko. Herod** nika moruk se kuarko negawoso!" ³² Se Jesus nunga maonam, "Namaral ale kausik diwang umu maonalko, 'Aitakta

[¶]13:16 Jesus mu Sabbath kam ko Kari Biya: Luke 6:5.

[§]13:27 Luke 6:46 ago arikko.

**13:31 Mu Herod Antipas, Herod Biya ko namar bo.

se ukurukse mu ani am kariimet bur memek ago mu nunga nunguru buran-garik, ale nama agata aga day tom 3 mu te asele ura nukum kalikko.' Buta maonalko. ³³Se aitak nama ukurukse, se ko ukurukse, mu ani am Jerusalem lage karowirikko. Ningamili saposo e? Prophet bo Jerusalem wonong buring ko katir moman se me kua arigam, mena!

³⁴"O Jerusalem, Jerusalem! Nina prophet alo nunga mosan se kuesan, se ura kari nina nego ko nunga betesan se taisan mu nina manga tam nungarsan! Ani tom suen biya nika kuriang nunga ilu biguwurek ale, tarak nuam ko gotek nunga gi luman bowa tuguso iwita karogo kaeya lagakasam, bare nina nibiring aisukasan. ³⁵Buta se ikialko, nenenga temple^{††} mu ipirokko. Ani ninga manorsam, nina ani bo karogo me agarkal, nama tom nukum te asele agarkal ale balal, 'Amilmil yawara awiriya Kari Biya nup te taiso mu kote kaparukko!' ma balalko."

Jesus Pharisee bo ko kawam te namaram

14 Sabbath tom te Jesus Pharisee supuling bo ko kawam te ilak na naukko namaram. Bare nuna munan i bo kiaruk bore ko arikuawura la ilak bagakasan. ²Se kari bo kuera kumik yu mora ago mu nu koma ko gira daigam bagakaso. ³Se Jesus Pharisee alo, se law ko kausa kari alo mu nunga isuam, "Kariimet kuera ikes ago Sabbath tom te nunga saonga se nungera mu ko munan ago agi mena e?" ⁴Bare nuna am kawus maman. Se nu kari kuera ago mu iluwam ale nungam, ale beteram se namaram.

⁵Asele nunga maonam, "Nenenga ningi bo ko namar agi ko bulmakau bo Sabbath tom te mutim ningi dagulok, mu

nu me barowara karu karu patawuruk se bausok i?" mam. ⁶Bare nuna den mu koma balmonko iwita mena.

Nanimi karogo kua kapara se nanimi patawura ko munan

⁷Tom nu kari nunga aruman se taiman mu inang nana ko kuwim gira mu gimonko nunumi luan te supukasan se nungarkam, mu nu den pangan imi nunga maonam, ⁸"Tom kari bo imet kari numi gia ko na inang biya bitiruk ale ka aurok se namar, mu kuwim gira nup ago mu te me dagiko. Ni me ikisam, kari bo nup biya nika kiaram mu ago auram se taiwoso agila mu ko sinar toko. ⁹Ikiko, kari uwuta mu tai aratuk mu, inang kotam tairuk ale ka manuk, 'Ka daiga kuwim kari nup biya umu tuiko,' mauk, se dola se kuwim nup mena mu te dagi mu ko sinar toko.

¹⁰"Bore ko se, tom inang biya bo ko ka arumon mu, kuwim nup mena mu te gir ale dagi se bager, se inang kotam tairuk ale mauk, 'Aga bo, ni tai kuwim nup ago gira imi te dagiko!' mauk. Mu asele ni kari nunga aruman umu nomokete nup biya toko. ¹¹Mu awuk, awiriya numi patawuso mu ilak kapamonko, se awiriya numi karogo kua kaposo mu nup biya tumonko."

¹²Asele Jesus kari ilak na naukko auram mu maonam, "Tom ni inang gotek ta agi inang biya bitar, mu ka tiran yawara alo, agi ka launuria gue suan alo, agi ka sikisaki nungumik mel ago, mu me nunga aru se taimonko. Mu awuk, nuna aking ka inang koma bita kisi-mon se mu, ni ta ka ningo nuam ko ta taem. ¹³Bare tom ni inang biya bitar mu, awiriya kituwura, se suwik kut-ing memek kuera, se nomotam posara wore nunga aru se inang ko taimonko.

^{††}13:35 Greek den te "kawam" aniso. Kaem Jerusalem alo nunga meruk ale Jerusalem wonong se ko temple bitirukko: 1 Kings 9:6-9; Jeremiah 12:7; Luke 21:5-6.

¹⁴Ni munan umu bitar mu amilmil-erko. Nunguningta, kariimet uwuta mu ka inang koma me kisimonko, bare kariimet ningo diram mu nunga marak barasa kam te mu ni ko koma yawara mu arikko.”

Na inang biya ko den pangan

(Matthew 22:1-10)

¹⁵Se kariari nu ilak na nowa mu den mu ikiman, ale bo Jesus maonam, “Awiriya tom umu te Kaem ko kingdom ningi na inang biya umu naukko mu amilmilarukko,” mam.^{‡‡}

¹⁶Se Jesus den pangan bo te mam, “Kari bo inang biya bo bitirukko, se kariimet suen biya nunga aulam. ¹⁷Se na inang nunguru saparam mu, nu ko ura kari maonam, namar ale kariimet ani taimonko nunga aurem mu nunga manaru se taimonko, ale meko, ‘Tairalko, na inang mel nunguru burangi sapaman se am na ko la aniso.’

¹⁸“Bare kariari umu suen la aira mu biriruwukasan ale den den tagikasan. Bo giram mu mam, ‘Ani aga ali bilik bo diarem ale namarik arigekko wore te se, yawarakala bare ani me tairikko,’ mam.

¹⁹“Se bo tala mu mam, ‘Ani bulmakau 10 iru diarem, ale namarik nongorak ura tuaturum saparikko, wore te se me tairikko,’ mam.

²⁰“Se aking bo tala mu mam, ‘Ani aitakta imet taem ale tairikko me terong,’ mam.”^{¶¶}

²¹“Se ura kari ipi peleram namaram ale ko kari dom mu maonam. Se nu gomang magaram se ko ura kari maonam, ‘Buta pasak ala namar wonong ko lage se tuang te gerage ale, kariimet kituwura guat, se nusuwik nuguting memek se tili-

tal, se nomotam posara mu nunga gi ale nongorak tairko,’ mam.

²²Se ura kari mu namaram ale arungak tairam ale aking maonam, ‘Kari dom, ani nika den balem butata beterem, bare kuwim biya tala am ipi aniso,’ mam.

²³“Se kari dom mu aking maonam, ‘Kapar ale lage karo ale ningam ko kar duap karo gerage ale, kariimet nongorak tair se aninga kawam kuring aratukko. ²⁴Ani nunguningta nunga manorsam, kariimet ani nunga aurem mu bo inang biya imi nuamur me ta kau tamonko.”

Kari Jesus kowom karukko mu ninguru ikia tauk ale asele

(Matthew 10:37-38)

²⁵Kariimet kore motam ago Jesus ilak namakasan, se nu giris palagam ale nunga maonam, ²⁶“Awiriya ani agowom karukko, bare nu ko nuamnuet, ko nuwus kuriang, launuria korasari, se nu kota ko bagara aolak ko ikia, mu suen la me buring tuok, mu nu aninga olekem ko bagarukko me terong.”^{§§} ²⁷Ale awiriya ko tam kangono giok ale ani agowom karukko me amilmiloso, mu nu aninga olekem ko bagarukko me terong.

²⁸“Iwita ikialko, awiriya ko kawam bo kalokko, mu nu giriso ale ko manga kawam umu te kalo kutuwurok agi mena mu me ko iki gurugok i? ²⁹Mu awuk, nu kawam kaola duap bitiruk, ale ngatalek i waruk, bare nama tukunangaruk ale kawam me kalo kutuwurok, mu kariimet arigimon ale balu maguwumon, ³⁰ale balmon, ‘Kari umu kawam ura duap beteram bare me kalo kutuwuram!’ ma balmonko.

³¹“Agi uwutatala, king bo, king bo tala ilak kagerarukko mu ninguru ko

^{‡‡}14:15 Na inang biya: Revelation 19:9.

^{¶¶}14:20 Kari imet tam: 1 Corinthians 7:29-33.

^{§§}14:26 Ana Jesus ninguru ko kuenakko: Matthew 10:37; Luke 18:28-30.

iki gurugokko. Mu awuk, king nu ilak kagerarukko taiso mu ko kager kari mu 20 thousand karogo taiso, se noko kager kari mu 10 thousand diram, se am nongorak kagermon agi me terong mu ko iki guruguso. ³²Nu iki gurugok ale ikiok me terong, mu nu king bo mu ko kager kari karogo me tai pingi aso la, ko kari sang nunga bitiruk se nama-mon ale nunumi nongomang suan awumon ale kager menawumonko nunga isarmonko. ³³Uwutatala, awiriya aninga olekem bagarukko kueruk, mu nu ko mel suen la buiring tui saparuk mu asele agowom karukko.

³⁴“Gagi na inang te kamasan mu mel yawara, bare ko yaman menaso, mu awuk ta betemon se aking yaman gemarukko? ³⁵Ko yaman menaso mu ta mena, mu ali sangukko me terong, se mel iwiwara ago iwirok ale ali welang tuokko me terong tala, se am waru sapara ko la. Awiriya dogowa ago te den ikiso agi mu, den imi ikiokko!”*

Sipsip bo yumu namaram ko den pangan

(Matthew 18:12-14)

15 Tom bo takis tata kari se kilek memek betera ko kari alo Jesus den baluk se ikimonko taiman ale talulurman bagakasan. ²Se Pharisee kari se law ko kausa kari nging ngung kitikituk makasan ale balukasan, “Kakirip imi kari memek alo nunga aru tagiso ale nongorak na naso!” makasan.

³Se Jesus den pangan bo imi nunga maonam, ⁴“Nenenga ningi kari bo ko sipsip 100, se bo yumu namaruk, mu nu ko sipsip 99 mu sor wolong wosesel mu te nunga awu bitiruk ale suanta yumuso mu me kupu laga arigok i? ⁵Ale tom kupu laga arigiso, mu nu amilmil

te patawu biwinang te beteso, ⁶ale ilak namoso. Asele ko tiran se ko nam giam suan nunga aru tagiso ale maso, ‘Tairal ani agarak amilmilaralko! Ani aga sipsip yumuram mu aking arigem!’ maso. ⁷Ani ninga manorsam, munan koma suanta te tala, tom kari memek bo gomang motam guruguso, mu duruk wonong te amilmil biya barasoso. Se 99 ningo diram la bagasan, mu nuna ningo bagasan owore te se, suanta mu ko amilmil mu 99 mu nunga kiamam.

Manga biling yumuram ko den pangan

⁸“Agi imet bo ko manga biling 10 se bo dagulu yumuso, mu nu me lam kasaruk ale kawam ungi pituwu se kupok i? ⁹Ale tom arigiso ale taso mu, nu ko tiran se nam giam suan nunga aru tagiso ale maso, ‘Tairal agarak amilmilaralko! Ani aga manga bo dagulam yumuram bare aking arigem ale taem,’ maso. ¹⁰Ani ninga manorsam, munan koma suanta te tala, tom kari memek bo gomang motam guruguso, mu duruk wonong te Kaem ko engel alo amilmil biya betesan.”

Kuriang kulak nuet beteram awar biya namaram wore ko den pangan

¹¹Jesus den pangan bo tala balam, “Kari bo ko namar ilagala. ¹²Se ko namar gotek mu nuet maonam, ‘Ba, ni ka melmasak pagaru ale aninga wore aisuko,’ mam. Se nunga nonet mu nu ko laun ilak nunga melmasak kusumuri paogam ale noko mu tuam.

¹³“Se kam me maiyam mu, namar gotek mu barasam, ko melmasak umu suen la giam, ale karogo ali sor bo awar biya wore te namaram. Ale ali ewere ko bagara aolak memek te ko melmasak

*14:35 Olekem gomang ningi nunguning menaram namoso, mu gagi seselak menaram iwitata: Matthew 5:13; Mark 9:50.

waru saparam. ¹⁴Tom ko melmasak mu menakutuwuram, mu karak biya sor mu te kaparam se nu mel suen biya ko kua ekekakaso. ¹⁵Ale wonong mu ko kari biya bo ko ura tuokko isuam, se kari biya mu namaruk noko buruk nunga bituokko ura tuam. ¹⁶Nu buruk na inang guang nokasan, se nu arikaso ale ko gomang mu am nongote sang gi naukko anakaso. Mu awuk, kariimet bo nu na tuok se naukko mu mena.

¹⁷"Bare ko kitigot wiram asele mam, 'Aninga ait ko ura kari mu na inang suen biya nowasan, bare ani imi na inang ko kua maguwuwasan,' mam. ¹⁸'Buta se ani am barasik ale pelerik aga ait kote namarik ale maik: Ba, ani duruk wonong koma te se ni kema te ikup memek beterem. ¹⁹Ani ningo nuam mena, se ani nika namar iwita me agarkiko; am nika ura kari yam bo iwita agarkiko, ma balikko,' mam. ²⁰Asele barasam ale ko nuet kote namakaso. "Bare nu awar biya taiwaram la, ko nuet arigam ale ko ninguru gomang batagam, se naguram namaram ale kuting ulaluwuram ale kokosa ningi iluwam ale yasaram, ale ilak amilmilaram. ²¹Se ko namar mu mam, 'Ba, ani ikup biya duruk wonong koma te se ni kema te beterem. Ani ningo nuam mena, se ani nika namar iwita me aga baluko,' mam.

²²"Bare ko nuet ko ura kari nunga maonam, 'Nina tairate namaral guang ningo nunguningkiri mu tal ago tai tugu tualko. Ale ring bo kuting tugumal, ale suwik gomang bo tugu tualko. ²³Ale bulmakau borok bo moral se kueruk se ana no se ilak amilmilanakko. ²⁴Mu awuk, aninga namar imi kua namakoyam, bare aking marak bagoso. Ale yumu namakoyam, bare aking arigiman.' Se nuna eng am ko amilmil duap beteman.[†]

²⁵"Se ko namar biya mu ningam ningi wore tairam. Ale tai kawam duap te aratu se mu, wur bawe irua sesekara nirung ikiam. ²⁶Ale ura kari bo auram se tairam se anapeya nirung owore ko isuam. ²⁷Se ura kari mam, 'Nika uria peleram tairam, se ka niet bulmakau borok kumik titiyam wore iluwam. Mu awuk, nu memek bo arigam ale kueram, bare ningo la peleram tai aratam,' mam.

²⁸"Bare kuriang laun mu gomang magaram, se kawam ningi kasu nagurokko meram. Se ko nuet aratam ale gomang tokaso. ²⁹Bare nu ko nuet maonam, 'Ikiko! Yia suen la imi ani nika ura dungan bita lagakasm, ale tom bo te kiring me kulukurukasm, mena. Bare ni ani goat gotek bo me aisukasam se aga sikisaki nongorak no se me amilmilakasan. Mena biya. ³⁰Bare tom nika namar sumu nika melmasak suen la ago namaram, lage luan imet nongorak no maguwu laga tairam mu ko ni bulmakau borok titikiriyam me iluwem e?'

³¹"Bare nuet den koma mam, 'Aga namar, ni analak tom suen biya бага lagakasan, se aninga mel suen la mu nika la. ³²Bare aita ana na no se amilmil betenakko. Mu awuk, nika uria mu kueram, bare tai aratam. Nu nama yumuram, bare aking ana arigisan.'"

Bitua kari kawel ko den pangan

16 Jesus ko olekem nunga maonam, "Kari dom bo ko kumik manga mel singir biya ago, se nu ko mel bitua kari bo noko melmasak bituokko beteram. Bare kari sang taiman kari dom mu ko mel bitua kari mu noko melmasak ngual kasik waru sisupura wore ko manorman. ²Se nu ko mel bitua kari mu auram se tairam se isuam, 'Ni awuk betesam se ani ka den ikiem?' mam. 'Ario, ni melmasak aguwaya bituem mu ko aga

[†]15:24 Nu kueram bare aking maragaram: Ephesians 2:1,5; Colossians 2:13.

manaruko, mu awuk, ni udagi aninga melmasak bitua kari ko me bagerko,' mam.

³“Se mel bitua kari mu kota numi manarukaso, ‘Ani aita awuk maik i? Aninga kari dom ura te aga kutuwuso. Ani dungan ura bitirik ale ali kaurekko asokel me terong. Se ngatang te to nana mu ani ko dolasam. ⁴Aa, ikia bo taem bo, ani te bitirik se ura te aga karuk bare kariimet sang ani nunga kawam ningi aga aru tamonko,’ mam.

⁵“Asele nu kari kasik la, noko dom kote mel tutuk dinau beteman mu suan suan nunga auram se taiman. Se kari giram tairam mu isuam, ‘Nika dinau aninga kari dom kote mu awila aniso?’ mam.

⁶“Se nu mam, ‘Aninga dinau nu kote mu 900 gallon olive oil dinau beterem,’ mam.[‡] “Buta pasak ala ka tam gawa imi to ale dagi ale kutuwur karogo kapa 450 gallon iwita bitarko,’ mam.

⁷“Aking kari bo tala kowom kaora mu isuam, ‘Se nika dinau mu awila?’ mam.

“Se kari mu mam, ‘Aninga dinau nu kote mu wheat singir 1000 beterem,’ mam.[¶]

“Se mel bitua kari mu mam, ‘Buta pasak ala ka tam gawa imi to ale dagi ale kutuwur karogo kapa 800 singir iwita bitarko,’ mam.

⁸“Se udagi te kari dom mu ko mel bitua kari mu ko kawel beteram mu ko ikiam, ale den kolara te mam, ‘Kari imi kawel te to nana te terong la lagoso!’ mam.”

Se Jesus mam, “Ikialko. Ali imi ko tiromorom ko kariimet gue mu, nongota nunumi kula ko munan te gira bagasan, ale munan memek umu te nikim ko kariimet nunga kiasan. ⁹Se ani iwita nunga manorsam, nina ali imi ko manga mel

mu kariimet nongorak no gi se tiran yawara nungal, se tom manga mel umu mena namarukko tom tai aratuk, mu ninga aru tagimon se bagara kuwim kumik menara mena mu ningi бага se lagaralko.

¹⁰“Awiriya mel gotektek tusan se ilukuawura la ninguru bitarso mu, uwu-tatala mel bibiya tumon mu nu ninguru bituokko. Bare awiriya mel gotektek tusan se ninguru me bitarso mu, uwu-tatala mel bibiya tumon mu ninguru me bituokko. ¹¹Bore te se, ali imi ko manga mel kisimon se ni ninguru me bitaru mu, awiri aking mel nunguningkiri mu kisokko amilmilarukko? Mena. ¹²Uwu-tatala, ni kari bo ko mel ko ninguru me sinar to, mu awiri ni mel ningo kisokko? Mena tala.

¹³“Ura kari bo, tom suanta te kari ilagala nunga ura dungan bitirukko me terong. Mu awuk, nu bo gomang tui se ko ura ninguru bitiruk, ale bo gagor karogo ko ura ninguru me bitirukko. Ni Kaem ko ura bita se aking Manga ko ura bitarko me terong.”

¹⁴Pharisee alo manga ko yawara motam mu, den umu ikiman ale Jesus ko nusumulak dun patakaso. ¹⁵Se Jesus nunga maonam, “Awiriya mena, am ninnanta soworta kariimet nomotam te ninimi ningo ko betesan, bare Kaem mu nenenga nengemang motam ko ikiso. Anapeya mel kariimet ninguru ko kua gilingisan mu Kaem koma te iwiwara sir-ing ago iwita arigiso.

Kausa den saki

¹⁶“Law se prophet alo nunga bala ali iluwam tai John ko tom ningi kapaman. Se John ko tom te kaparam tairam mu Kaem ko kingdom ko den gilalong apukasan. Se aita kariimet kingdom

[‡]16:6 Mu olive oil biyala, 3000 litre iwitata.

[¶]16:7 Mu wheat biyala, 21,000 kilogram iwitata.

mu ningi kasu nagumonko sail te nun-umi diruwu gilingisan.¹⁷ Taiti se ali mu mena namarukko mu guyak, bare law mu ko ponor gotek bo kutuwa palaguk ale yumu namarukko mu me terong.

¹⁸“Kari bo ko nuwus karoso ale imet iru taso, mu nu nuwus ilak diram bagara ko munan maguwuso. Aking kari bo imet karoso mu taso, mu nu betela memek beteso.”[§]

Kari kumik mel suen biya ago se Lazarus

¹⁹“Kari bo kumik manga se ko mel-masak suen biya ago. Se nu pempem kumik guang ningo la nagukaso, ale ko melmasak suen biya mu ningi amilmil te la bagakaso.²⁰ Noko kawam kuringi mu kari kituwura bo ko nup Lazarus, kumik lot gawir ago se nu ngatang te to nokaso wore bagakaso.²¹ Nu na inang nuamur kari kumik mel ago wore ko inang nana kuwim te dagulok wore tauk naukko, motam bita se бага lagakaso. Se kausik taikasan ko lot gawir kupi se bagakasan.

²²“Udagi te kari kituwura ngatang te to nana mu kueram, se engel taiman ilak Abraham kote nama beteman se bagakaso. Se kari kumik mel ago mu betela kueram se mutim tuguman.²³ Nu tama biya mu ningi, yaman memek ningi бага se, motam patawuram ale loagaram ale Abraham awar biya arigam, se Lazarus ko beta ko dagiwaram se nungarkam.²⁴ Ale auram ale mam, ‘Aninga ait Abraham, ani ago ko neman bataguk se Lazarus manaru se kuting peperek yu ningi mituwurok, ale angamili te kau tauk se angamili ipirokko; ani tama biya imi ningi memek biya ariwasam,’ mam.

²⁵“Bare Abraham mam, ‘Aga namar, ni ikiko, nika ningo bagara kam te mu

ni mel ningo ningo karogo bagakasam, se Lazarus mu bagara memek ari lagakaso. Bare aita mu nu noko ningo arigam, se ni mu yaman ikup arigisam.²⁶ Se umu la mena wore, gamung bataga biya mu kusumuri aniso tala, se imi te nina nengete namamonko agi nina ana nangate tairalko mu me terong,’ mam.

²⁷“Se kari mu mam, ‘Buta agi mu, aga ait, aninga wosenga mu, ni Lazarus manaru se aninga gue suan nongote namarukko,²⁸ mu awuk, aninga launuria 5 bagasan. Nu namaruk ale den aora biya nunga manuk se munan ningo karomon ale ikup yaman ko kuwim imi te me taimonko.’

²⁹“Bare Abraham mam, ‘Moses ko den, se prophet nunga den mu batoga te aniso, se umu nodogawa gurugumon ale ikimonko.’

³⁰“Bare kari mu mam, ‘Buta mena, aga ait Abraham,’ mam, ‘mu kari kuera bo barasuk ale nongote namaruk ale nunga manuk, mu asele nuna giris palagamonko.’³¹ “Bare Abraham nu maonam, ‘Nuna Moses ko den agi prophet alo nunga den ko nongomang ningi me nunguning aruk, mu kari kuera bo ta maragaruk ale namaruk nunga manuk, wore mu ko nongomang ningi me nunguning arukko tala.’”

Bagara aolak ko sinar to se saki alo nunga memek siwu nungaruko

(Matthew 18:6-7,21-22; Mark 9:42)

17 Se Jesus noko olekem nunga maonam, “Kilek se mel memek duap duap kariimet nunga tagirok se memek ningi namamonko mu am taiwurukko. Bare kari awiriya kilek se memek umu kumik ningi arataso mu bote ko, memek biya arigokko. ²Bare

[§]16:18 Nuwus kuari numi kaora ko den: 1 Corinthians 7:10-11.

awiriya kuriang gotektek** ani ago ko nongomang ningi nunguning mu ningi bo memek te saparuk se dagulok, mu kari umu mayang dogotak tugumon ale manga ikup biya wore ago kalomon ale gagi ningi sapamon se nukum te du biya kaparukko. ³Buta se nina ninga bagara aolak ko ninguru sinar talko! “Nika launuria bo kilek memek bitiruk, mu ni am ko memek kasuruko. Se nu ari ko ikiok ale kua kaparuk, mu ni ko memek mu am siwu tuiko. ⁴Nu woremkalal suanta ningi tom 7 ko ta memek bitiruk, ale tom 7 ko tala kete namaruk ale mauk, ‘Ani aga memek ko ari ikiem,’ mauk, ale kua kaparuk, mu ko memek umu am siwu tuiko.”

⁵Se apostle alo Kari Biya manorman, “Ni anananga nangamang ningi nunguning ulaluwur se biya arukko!” maman.

⁶Se nu nunga maonam, “Nenenga nengemang ningi nunguning mu gotektir, tam mustard ko muguri iwita ta wore, nina tam sumu maonal, ‘Tam, ni nimi bila ale nama gagi ningi sanamirko,’ mal, mu tam mu nigiring karukko.

Ura kari am ura ilumonko ko den

⁷“Se nenenga ningi bo ko ura dungan ali pagaruwa agi, sipsip bitaruwa peleruk kawam te tairuk, mu manuk, ‘Ni tai dagi ale na noko,’ mauk i? ⁸Mena. Mu nu manukko, ‘Ni aninga na nunguru, ale nimi nunguru ale na yu gi angama te awur se ani naik; asele ni udagi te na noko,’ maukko. ⁹Se nu ura dungan uwutata beteram mu ko den amilmil tuok i? Mena. ¹⁰Se nina betela, tom nina mel suen la beteralko balman umu bita saparal, mu balal, ‘Ana ura dungan kari

ningo nuam mena; anananga ura betenakko wore beteman,’ malko.”

Jesus kari nungumik laira posara 10 mu nunga nungam

¹¹Jesus lage kusumuri Samaria se Galilee nunga paogam wore kaoram ale Jerusalem namakaso. ¹²Nu wonong bo te nama aratuwaram mu kari 10 lepra ago mu arigiman. Nuna awar бага se, ¹³sail te aru manorman, “Jesus! Kari Biya! Ana nago ko gemang batagukko!” maman.^{††}

¹⁴Se nu nungarkam ale nunga maonam, “Nina namaral ale ninga ningimik guang priest alo nunga kausal se arigimonko,” mam. Se nuna aolak iluman nama se lage te nungumik nungeram.

¹⁵Se nunga ningi bo kumik nungeram mu arigam ale biyala aikaso Kaem nup patawu se peleram tairam. ¹⁶Ale nama Jesus suwik duap ningi dagulam ale amilmil tuam. Nu Samaria kari.

¹⁷Se Jesus nu isuam, “Ani nina kari 10 ko me ninga nungem e? Se kari 9 mu apalak anisan se ni keta tairem?

¹⁸Kari iwareng imi kota peleram Kaem nup patawurukko tairam se kari bo bo me taimon nup patawumonko agila?”

¹⁹Asele nu Samaria kari mu maonam, “Bares ale namarko; nika gemang ningi nunguning te ningo arigem,” mam.

Kaem ko kingdom tairukko

(Matthew 24:23-28,37-41)

²⁰Se tom bo Pharisee kari sang Jesus isarman, “Kaem ko kingdom amaru te tairukko ya?” maman. Se nu nunga maonam, “Kaem ko kingdom mu nina ko sinar la loaga guruguwa me ari-galko; ²¹agi kariimet balmon, ‘Iweya’

**17:2 Kariimet saki ikisan Jesus kuriang gotektek maso mu olekem sang nongomang ningi nunguning sokel mena wore nunga balso.

††17:13 Kariimet nungumik laira posara ago: Leviticus 13:45-46; 14:1-4. Munan balam nuna kariimet nunga ningi me bagamonko.

agi 'Uwoya' ma me balmonko, mena. Mu awuk, Kaem ko kingdom mu maingkala tairam ale nenenga ningi bagoso."

²² Asele ko olekem nunga maonam, "Se tom bo taiwoso mu tai aratuk se nenenga nengemang mu Kari ko Namar ko day tom umu bo arigalko, bare mu bo me arigalkowo. ²³ Se kariimet saki balmon, 'Nu uwoya!' agi 'Nu iweya!' mamon, bare den umu ko me biririkaral ale nagural kowom kaoralko. ²⁴ Mu awuk, tom Kari ko Namar peleruk tairukko, mu pure biliwilik maso se sor likilim nikim pagoso se kariimet arigisan uwutata tairukko. ²⁵ Bare nu girok tom imi ko kariimet nuguting te memek tauk, yaman ninguru arigok se nubiring tumon asele ko.

²⁶ "Noah ko tom te munan aratam uwutatala, Kari ko Namar ko tom umu te mu uwutatala aratukko. ²⁷ Kariimet na yu no gi se, kari imet gi se, imet kari gi se bagaman se nama Noah dal te aragam ale ningi kasu naguram. Se yu lom biya kaparam ale kariimet Noah ko den nubiring tui lagaman mu suen la nunga mituwuram se menaman.

²⁸ "Se munan koma suanta tala Lot ko tom te kariimet beteman. Nuna na yu tala no gi se, dia gurugu se, ningam ura ilu se, kawam kalo se bita karogo karowaman, ²⁹ se Lot Sodom wonong beteram namawaram se tom suanta nukung te la tama pagam ale tuwik iwita kani kani kaparam se kariimet suen la kani namaman.

³⁰ "Se munan koma suanta tala kariimet bitawomon se Kari ko Namar peleruk tairuk numi wetang te bitirukko. ³¹ Tom mu te awiriya ko kawam gul te bagoso agi mu, nu kaparuk ko melmasak

kawam ningi aniso mu me ta giokko. Butatala, awiriya ko ningam te bagoso agi mu, nu peleruk ko mel bo me ta taukko. ³² Lot ko nuwus te ko ikialko!^{††} ³³ Mu awuk, awiriya kota ko ningo ko ikia bita lagoso, mu ko ningo bo me arigokko. Bare awiriya kota ko ningo burying tuso, mu bagara aolak ningo mu arigokko. ³⁴ Ani ninga manorsam, tom umu te mu imet kari ilagala nunumi yasamon ale aniwomon se bo tamon se bo am bagarukko. ³⁵ Se imet ilagala na muguri iri nunguruwomon se bo tamon se bo bagarukko." ³⁶ ¶

³⁷ Se nuna den umu ikiman ale isarman, "Kari Biya, mel ni ko balsam sumu aparete aratukko ya?" maman.

Se Jesus nunga maonam, "Kuwim mel te kueso ale iwiwoso umutang mu inangnang gaogao tai tai ilu biguwusan," mam.

Imet gerewa bo munak tutera kari nu sangukko isa diruwuram ko den pangan

18 Jesus ko olekem tom suen la Kaem kote guranek bita se lagamonko, den pangan imi nunga maonam.^{§§} ² Nu mam: "Wonong bo te munak tutera kari bo bagakaso, nu Kaem ko me soror makaso, ale kariimet mel yam ko nunga bitakaso. ³ Se wonong umu ko imet gerewa bo gira awom la nama tai kote wosengakaso, ale makaso, 'Ni kari ani agarak dun kopa iluso owore ko aga sangaruko,' makaso.

⁴ "Se kam maiya nuam nu imet mu me ta sangarukaso. Bare udagi ta mam, 'Ani Kaem ko me soror masam, ale kari ko me soror masam tala, ⁵ bare imet gerewa

^{††}17:32 Lot ko nuwus: Genesis 19:15-17,26.

¶17:36 Batoga sang girakala ko mu te den imi ago aniso: "Aking kari ilagala ningam ningi bagamon se bo mu tamon ale bo betemon se am bagarukko."

§§18:1 Ana Kaem kote guranek bita se laganakko: Luke 11:9; Romans 12:12; Colosians 4:2; 1 Thessalonians 5:17.

imi nama tai aninga kalakumu lagoso, wore te se ani ko ikup umu ko am arigek ale nunguru tuek, se nu udagi ani me aga kalakumu ikup aisu se lagarukko!” mam.

⁶Se Kari Biya den pangan umu nunga maonam ale asele mam, “Nina munak tutura kari memek ko den balam mu ikiman e? ⁷Se mu uwutatala, Kaem kariimet noko ma nunga balam mu tirom woremkalal guranek te nu aru nia lagasan, mu nunga ikup diram la me nunguru nungaruk i? Agi yam ikia diwang iki lagaruk i? Mena. ⁸Ani nunga manorsam, nu pasak ala nunga ikup mu diram la nunguru nungarukko. Bare tom Kari ko Namar peleruk tairuk, mu nu kariimet ali imi te noko nongomang ningi nunguning te bagamon se nungarkuk agi mena?” mam.

Pharisee kari se takis tata kari nunga den pangan

⁹Kariimet saki nongota nunumi kariimet ningo diram ko iwita ikikasan, ale suen biya mu memek ago iwita nungarkikasan, se Jesus den pangan imi nunga maonam: ¹⁰“Kari ilagala temple ningi guranek betemonko namaman, bo mu Pharisee, se bo mu takis tata kari. ¹¹Se Pharisee mu barasu sanamaram, ale kota kumik ko guranek bitakaso: 'O Kaem, ani amilmil kisissam, ani kari sikina, tere daong nasan mu, agi memek betera ko kari, agi imet suanta la ilak me bagara ko kari alo, mu nunga iwita mena, se takis tata ko kari imi iwita mena tala. ¹²Ani week suanta ningi tom ilagala ko na yu kalosam. Ale aga manga mel suen la gisam mu pagorsam 10 ko awusam ale suanta gira mu kutuwusam ni kisissam,’ mam.*

¹³“Bare takis tata ko kari mu awar sanamaram, ale katir motam kau patawu

kualala me loagakaso, mena. Nu gomang motam iri se mam, ‘O Kaem, ani ikup ko kari memek, ni gemang ani aisuko,’ mam.”

¹⁴Se Jesus mam, “Ani nunga manorsam, kari imitang Kaem ko memek siwu tuam se nu aratam amilmil te ko kawam te namaram, bare bo Pharisee umu mena. Mu awuk, kari nu kota numi nup patawuso, mu Kaem nu ira kutuwurok se kaparukko. Bare kari numi ago kua kaposo ale nup mena iwita lagoso, mu Kaem nu patawu kualala bitirukko.”

Jesus kuriang gotektek marak nungaram

(Matthew 19:13-15; Mark 10:13-16)

¹⁵Se kariimet saki nunga kuriang gotektek Jesus kau taukko nongorak kote taikasan. Se olekem alo kiwem umu arigiman ale ining nungarukasan. ¹⁶Se Jesus kuriang gotektek nunga auram se kote pingi taiman se balam, “Nina kuriang me nunga kaoralko, am nunga beteral se aningate taimonko. Mu awuk, Kaem ko kingdom mu kariimet kuriang gotektek iwita wore nunga. ¹⁷Ani nunguningta nunga manorsam, nina ninimi karogo kua kaparal ale kuriang gotektek imi iwita me bagaral, mu nina Kaem ko kingdom ningi me kasu naguralko.”

Kari dom ko kumik mel suen biya ago wore ko den

(Matthew 19:16-30; Mark 10:17-31)

¹⁸Se kari dom bo Jesus isuam, “Kausa kari ningo, ani awuk maik ale marak yawara tom suen biya te bagarikko wore taikko ya?” mam.

¹⁹Se Jesus nu maonam, “Ni anape ko ani ningo ko aga balsam? Kari bo ali imi te ningo mena, Kaem kota suanta ningo. ²⁰Ni law den ko ikisam: ‘Imet suanta la ilak no giko, kari bo moar se me

*18:12 Pharisee alo nunga munan: Matthew 23:23,28; Luke 16:15.

kuerukko, ni me tere noko, den kawel te bo ko nup me maguwurko, ale ka niet niam nuguring bowa ningi la bagerko,' mam."

²¹Se kari supuling mu balam, "Ani kuriang gotek la tai aitaik, mu ani munan sumu suen la karo tui lagasam," mam.

²²Se Jesus den mu ikiam ale mam, "Ni mel bo suanta me betesam. Ni namar ale ka melmasak suen la dia sapar, ale ko manga to ale kariimet kituwura guat nungaruko. Ni uwuta bitar mu asele nika mel yawara yawara duruk wonong te arikko. Asele tair ale ani agowom karoko," mam.

²³Bare kari dom umu den mu ikiam ale gomang biyala soraram. Mu awuk, nu kari kumik manga mel suen biya karogo.

²⁴Jesus nu arigam ale mam, "Nunguningta, kari kumik mel suen biya ago, mu Kaem ko kingdom ningi kasu nagurokko mu ikup biya nunguningkiri. ²⁵Camel nil ko gogong gotek mu ningi kasu nagurokko mu ta ikup biya. Bare kari kumik manga mel suen biya ago mu Kaem ko kingdom ningi kasu nagurokko mu eng am ikup biya nunguningkiri!"

²⁶Se kariimet den mu ikiman mu isakasan, "Se buta awiriya nunguningkiri mu daiga bagara ningo nunguningkiri umu arigokko terong?" makasan.

²⁷Se Jesus mam, "Mel kariimet betemonko me terong, mu Kaem bitirukko am terong la," mam.

²⁸Se Peter nu maonam, "Ana nanga mel suen la awu beteman ale ni kewom karoman!" mam.

²⁹Se Jesus nunga maonam, "Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya Kaem ko kingdom ko ningo ko, ko wonong kawam agi, ko imet kuriang, ko launuria se ko nuam nuet nunga awu beteman, ³⁰mu ngual ipi me namarukko, mena. Mu tom imi te mel mu ko koma biyala taukko. Ale tom udagi

te mu marak ningo nu pempem la te bagarukko mu ago taukko."

Jesus akingtala balam nu kueruk ale barasukko mam

(Matthew 20:17-19; Mark 10:32-34)

³¹Se Jesus ko olekem 12 nunga giam ale arungu tagi tam ale nunga maonam, "Ikialko. Ana aitaik Jerusalem nama tarigiwasan, se den suen la Kari ko Namar ko prophet girakala balman mu ko nunguning kapa saparukko. ³²Nuna sor saki ko kari nuguting te betemonko. Se nuna den memek manarmon, dolara tumon, katingurmon, ³³ale wip te batutumumon, ale momon se kuerukko. Bare day tom 3 umu te aking barasukko."

³⁴Se ko olekem alo den mu ikiman, bare ko nunguning me tokasan. Den umu ko nunguning mu nogo ko yumuram, se nuna den nu balukaso mu ikia diwang ikikasan.

Jesus kari bo motam sisira se ngatang te to nowara mu nungam

(Matthew 20:29-34; Mark 10:46-52)

³⁵Jesus tai Jericho aratu se mu, kari bo motam sisira mu lage kinikan ko dagi se kariimet nama taikasan mu manga mel ko nunga aru ngatangaruwakaso.

³⁶Se nu kariimet suen biya aolak iluman ale kia kapakasan se ikiam, ale anapeya aratukaso wore ko nunga isuam. ³⁷Se nuna manorman, "Jesus Nazareth kari wore tairam ale namawoso," maman.

³⁸Se nu biyala airam mam, "Jesus, ni David ko Namar, ni gemang aisuko!" mam.

³⁹Se kariimet gira namawara mu ining tuman ale kutek maukko manorman. Bare nu eng am sail ago aikaso ale makaso, "David ko Namar, ni gemang aisuko!" makaso.

⁴⁰Se Jesus sanamaram ale ilak kote taimonko balam. Se ilak tai pingiaman

mu Jesus isuam, ⁴¹“Nika gemang ani awuk ka bitirikko?” mam.

Se nu mam, “Kari Biya, ani loagarik ale sor arigekko angamang aniso,” mam.

⁴²Se Jesus maonam, “Motam sor arikko; nika gemang ningi nunguning te ningo arigem,” mam. ⁴³Se eng am motam sor ari se Jesus kowom kaoram ale Kaem nup patawukaso. Se kariimet mel mu arigiman ale nuna agotala Kaem nup patawukasan.

Takis tata kari Zacchaeus ko dugu duap

19 Jesus Jericho wonong ningi kasu naguram ale wonong kaoram ale namawaram. ²Se sor mu ko kari bo, ko nup Zacchaeus; nu takis tata kari nunga supuling bo, nu kari kumik manga mel suen biya ago. ³Noko gomang mu Jesus kari aguwaya wore arigokko, bare nu kari tukunang gotek se kariimet suen biya tala, se nu Jesus arigokko me terong. ⁴Se nu naguram giri giri namaram ale lage Jesus te tairukko mu te tam sycamore masan mu aragam ale kual bagakaso.

⁵Se Jesus tai tam mu duap te aratam, ale kual loagaram mu nu arigam ale maonam, “Zacchaeus, ni tairatela tai kaparko. Ani aitakta mu nika kawam te tairikko,” mam. ⁶Se Zacchaeus tairatela tai kaparam ale amilmil te Jesus aru tagiram ale ilak ko kawam te namaram.

⁷Se kariimet mel mu arigiman ale nging ngung kitikituk makasan ale balukasan, “Nu kari memek ko tiran yawara iwita ilak namaram!” makasan.

⁸Bare Zacchaeus barasu sanamaram ale Kari Biya maonam, “Arikko, Kari Biya! Aitakta mu ani aga melmasak suen la kusumuri pagik, ale komasang mu

kariimet kituwura guat nungarikko. Ale ani kari i bo kawel munan te ko mel i giek agi mu, ani ko moke tom 4 ko gira awom la nungarikkowo,” mam.

⁹Se Jesus nu maonam, “Aitakta imi te Kaem kawam digo imi lilim sangaru tam, mu awuk, kari imi betela Abraham ko namar bo tala. ¹⁰Kari ko Namar tairam mu awiriya sarenga yumu namara wore kupok ale arigok ale sangaru taukko tairam,” mam.[†]

Kari dom ko ura kari 10 wore manga nungaram ko den pangan

(Matthew 25:14-30)

¹¹Se nuna den umu ikiwaman, mu nu den kunasaram ale den pangan bo nunga maonam, mu awuk, nu Jerusalem duap te pingi bagara se nu ikiam mu nuna ikikasan, Kaem ko kingdom mu aitakta wetang te aratu saparuk se arigimonko iwita ikikasan. Bare uwuta mena. ¹²Se nu den pangan umu duap beteram ale mam, “Kari biya bo nu sor bo awar wore te namaruk se king ko betemon se aking peleruk tairukko.”[‡] ¹³Se nu ko ura kari nunga ningi 10 nunga auram se taiman, se manga paogam ale suan suan nuguting te awu awu ago namaram. Ale nunga maonam, ‘Nina manga imi tal ale ura te bita se bagaral, se ani pelerik tairikko,’ mam.

¹⁴“Bare noko wonong suan mu nu am me ta ko amilmilaman, ale kari sang nunga manorman, se nu kowom karomon namamon ale balmon, ‘Ana kari imi anananga king bagarukko me ta ko amilmilasan,’ mamonko.

¹⁵“Bare nuna am king ko beteman, se peleram tairam. Asele nu ko ura kari manga nungaram mu taimon se manga

[†]19:10 Jesus kariimet nunga sangaru taukko tairam: John 3:17; 1 Timothy 1:15.

[‡]19:12 Den pangan baluwoso iwitatala, tom nukum te Jesus king iwita peleruk tairukko.

aguwaya ura te beteman wore ko nunga isuokko den beteram.

¹⁶“Se kari giram tairam mu mam, ‘Kari dom, ani manga suanta aistem^f mu ani te ura beteram, ale ko marir manga 10 ko awote taem,’ mam.

¹⁷“Se kari dom mu mam, ‘Ni ura kari ningo, se ura yawarakala beteram! Ni mel gotektir imi gemang ningi nunguning te beteram, bore te se, ni aitaq wonong bibiya 10 nunga bitaruko,’ mam.

¹⁸“Se ura kari bo aking tairam ale mam, ‘Kari dom, ni manga suanta ani aistem mu ura te beteram, ale ko marir manga 5 ko awote taem,’ mam.

¹⁹Se kari dom mu mam, ‘Ni wonong bibiya 5 nunga bitaruko ka betesam,’ mam.

²⁰“Se ura kari bo tala aking tairam ale mam, ‘Kari dom,’ mam, ‘ka manga aistem mu iweya. Ani guang bilik te kalem ale kaluwu beteram se aniram. ²¹Mu awuk, ni kari aora biya se ani nika nguan-gerem. Ni mel saki nika mena wore am karogo tasam. Ale mel kari sang agusan bare ni ko nunguning am gisam tala,’ mam.

²²“Se kari dom mu mam, ‘Ni ura kari memek! Ani ni keta ka den balem sumu karo tuek ale nanamara kisekko,’ mam. ‘Ni balem ani kari aora biya maem. Ale ani mel saki aninga mena bare am karogo gisam maem, mel kari sang agusan bare ko nunguning ani am gisam tala maem. ²³Ni uwuta ikiem agi mu, awuk se ni aninga manga bank te me beteram? Ni uwuta beteram le mu, ani pelerem tairem ale manga mu to se, ko marir manga karogo taem le,’ mam.

²⁴“Ale kari pipingi sanami se animan mu nunga maonam, ‘Manga kuting te sumu tal, ale karogo nama ura manga 10 karogo bagoso mu tualko,’ mam.

²⁵“Bare nuna balman, ‘Kari dom, ura kari umu nu maingkala manga 10 karogo terong ma la bagoso!’ maman.

²⁶“Se nu mam, ‘Ani nunga manorsam, awiriya mel karogo mu, nuna sang karo-gotala tumonko, bare awiriya mel mena mu, katirta gotek kumik te aniso mu kumik te gi sapamon se kumik mel mena biya bagarukko. ²⁷Se kari memek alo, ani nononga king ko me aratik ale nunga bituekko balman, mu nunga gial arungak tairal ale ani amakete nunga moral se kuemonko!’”

Jesus king iwita Jerusalem ningi kasu naguram

*(Matthew 21:1-11; Mark
11:1-11; John 12:12-19)*

²⁸Jesus den umu balu saparam ale giram Jerusalem nama tarigikaso. ²⁹Nu nama Bethphage se Bethany wonong te aratu se, duruk Olive masan mu te ko olekem ilagala nunga maonam, ³⁰“Nina ilagala giral wonong nemeke ko aniso mu te namaral ale kasu nagu se, mu donkey kulak gotek bo kalo beteman se bagoso mu arigalko, donkey gotek mu kari bo me gi arigam, mena, kumik lilim biya bagoso. Ko mayang kutuwural ale ilak aningate tairalko. ³¹Se kariimet i bo nunga isuok, ‘Nina anape ko donkey sowore kutuwusan?’ mauk, mu nina maonalko, ‘Kari Biya ura te bitirukko balam se,’ malko.”

³²Se ilagala namaman ale mel suen la nu ko nunga maonam mu butata arigiman. ³³Nuna donkey ko mayang kutuwuwan se ko kotam kotam nunga isarman, “Nina anape ko donkey kutuwusan a?” maman.

³⁴Se nuna nunga manorman, “Kari Biya ura te bitirukko balam se,” maman.

³⁵Asele donkey mu taman ale Jesus kote karogo namaman. Ale nunga guang

^f19:16 Biling suanta bare manga biya.

saki kututuwu donkey awote awuman ale Jesus sangorman se araga te daigam. ³⁶Ale namawakaso mu, kariimet nunga guang kututuwu lage te murukasan se awote namakaso.

³⁷Nu tai Jerusalem aratu se duruk Olive luan kaoram kapawaram mu, kariimet nu kowom karowara, noko olekem ma nunga balsan, mu lilim la amilmil duap beteman, ale sail te aikasan ale ko miracle ari lagaman wore ko Kaem nup patawukasan. ³⁸Ale balukasan:

“Marak se amilmil yawara king Yawe ko nup te taiso mu kote kaparukko!”

“Duruk wonong te lila yawara se ko nikim sokel ago kalel biya anirukko!”

³⁹Se Pharisee sikina kariimet ningi bagaman mu Jesus manorman, “Kausa kari, nika olekem ining nungaru se nuguring kalomonko!” maman.

⁴⁰Se nu nunga den koma balam, “Ani ninga manorsam, ani nunga manik se nuguring kalomon, mu manga imi amilmilamonkowo!” mam.

Jesus Jerusalem wonong ko mononge kaparam

⁴¹Se nu tai Jerusalem aratam ale wonong arigam mu mononge kapakaso, ⁴²se balam, “O Jerusalem, am ni day tom aitakta imi, nika marolila ningo karo taiwoso imi ko ari iki mu asele terong ko, bare mena, ni motam kaloman se sisiram se me arikko. ⁴³Bare tom bo taiwoso mu kapa kisok se kager memek utu nagurok, ka lautok ale koma suen la te ka maguwurokko. ⁴⁴Nuna ka por aora mu ita parusuwu ali karogo betemon ale ka kariimet nunga menawu sapamonko. Se ka manga bibiya te kalo lagerem mu suen la parasaruk kapa ali aruk, ale bo ta me pata se bagaruk se ari-galko, mena. Mu awuk, tom Kaem nika ko tairam bare ni me ari ko ikiem.”[§]

Jesus temple ningi kasu naguram

(Matthew 21:12-17; Mark 11:15-19; John 2:13-22)

⁴⁵Se Jesus temple ningi kasu naguram ale kari melmasak dia gurugu se animan mu nunga karo parusuwuram. ⁴⁶Ale nunga maonam, “Batoga te aniso: ‘Aninga temple mu guranek ko kawam anirukko’, bare nina guruguman ale ‘tere kari nunga kawam’ iwita betesan.”

⁴⁷Jesus tom suen biya temple ningi kariimet den nunga kasurukaso. Se priest bibiya, se law ko kausa kari, se kariimet nunga kari bibiya, nuna lage bo arigimon ale nu te momon se kuerukko wore ko loagakasan. ⁴⁸Bare kariimet suen biya noko den ikimonko ninguru sail tagikasan. Buta se nuna lage nu te momonko mu me arikasan.

Kari bibiya Jesus isarman, “Awiri ura kisam a?” maman

(Matthew 21:23-27; Mark 11:27-33)

20 Tom bo Jesus temple ningi den gilalong apu se kariimet nunga kasuruwaram se priest bibiya se law ko kausa kari se kari supuling saki kote taiman ale isarman, ²“Awiri ni ura ko nup se ko sokel kisam se te ura betesam? Awiriya ni ura kisam wore nanga manaruko,” maman.

³Se nu nunga maonam, “Se ani betela isa bo ningarsam: Aga maonalko, ⁴John ko anuwa marak mu duruk wonong te tairam agi ali kari kote tairam e?” mam.

⁵Se nuna nongota nunumi karogo balu guruguman ale maman, “Ana balnak ‘Duruk wonong te,’ manak, mu nu baluk, ‘Se awuk se nina John ko me nengemang ningi nunguning aram?’ ma balukko. ⁶Se aking ana balnak, ‘Ali kari kote,’ manak, mu kariimet manga te nanga usagamonko, mu awuk, nononga

[§]19:44 Jerusalem kariimet: Luke 13:34-35; John 1:11.

ikia maingkala auram aora biya mu John mu prophet."

⁷Buta se balman, "Ana apareyate tairam mu me ko ikisan," mam.

⁸Se Jesus nunga maonam, "Buta se ani betela kari awiriya ura ko nup se ko sokel aisam mu me balik se nina ikialko," mam.

**Kari memek waen ningam
bitarukasan wore nunga den pangan**
(*Matthew 21:33-46; Mark 12:1-12*)

⁹Nu akingtala munak duap beteram ale kariimet den pangan imi nunga maonam: "Kari bo waen ningam nungam, ale nu ningam mu kari sang nuguting te bitarmonko beteram, nuna te ura to se manga nunguru se bagamonko beteram. Ale nu kota sor bo te namaram ale kam maiya biya lagakaso. ¹⁰Se waen nunguning gia ko tom tai aratam, mu nu ko ura kari bo maonam se kari ningam bitaruwaman mu nongote namaram, waen nunguning sang gi tumon se karogo tai nu tuokko. Bare nuna ura kari mu iluman moa maguwuman, ale karoman se ipi peleram namaram. ¹¹Se aking ura kari bo beteram se namaram, mu betelatala moa maguwuman ale karoman se ipi peleram namaram. ¹²Se akingtala ura kari bo beteram se namaram. Bare betelatala nuna ninguru moa maguwuman ale patawuman ningam ko kar buring ko sapaman.

¹³"Se ningam kotam balam, 'Ani awuk bitirikko?' mam. Ale ikiam, 'Au, aninga namar angamang motam mu bitirik se namarukko; mu asele nuna noko kuring ikimonko agi?'

¹⁴"Bare ningam bitua kari alo, noko namar umu taiwaram se arigiman, ale nunumi manorman, 'Imitang maingte nuet ko mel suen biya bowa

tugumokko!' aman. 'Ario, monak se kueruk se ko mel suen la mu ana kotam awunakko!' mam. ¹⁵Ale iluman ningam buring ko sapaman ale moman se kueram."

Jesus buta balam asele nunga isuam, "Se nina awuk ikisan, waen ningam ko kotam mu awuk nunga bitiruk i? ¹⁶Mu nu tairuk ale waen ningam ko bitua kari suen la nunga moruk se kua sapamonko! Se ningam mu kari sang nuguting te bitirukko."

Se kariimet den mu ikiman ale balman, "Ana munan sumu me ta aratukko kuesan!"

¹⁷Bare Jesus nungarki gurugam ale mam, "Se den Kaem ko batoga te aniso imi ko nunguning awuk? Den umu iwita baluwoso:

'Kawam te kaola ko manga bo, kawam kaola kari alo ari meman, bare mu manga borta aita kawam giwoso.'"

¹⁸Se awiriya manga mu te dagulomon, mu batuwartuk ma sapamonko. Se manga mu kari bo awote dagulok, mu kari mu parasaruk ale tawenangarukko."

¹⁹Se law ko kausa kari se priest bibiya Jesus ilumonko lage bo arigimon ale tom owore te la ilumonko, mu awuk, nuna ikiman, nu den pangan umu nononga iki se balam. Bare nuna kariimet nunga nguangakasan ale uwuta me beteman.

Caesar takis tua ko munan

(*Matthew 22:15-22; Mark 12:13-17*)

²⁰Nuna ninguru nomotam sinaram se nu arikuawu se, taling kari sang nunga beteman se nunumi kari ningo diram ko beteman ale nu tugurukasan. Nuna Jesus den ponor i baluk wore tamon ale te sanamamon ale nu governor kuting te den ningi betemonko. ²¹Se tal-

**20:17 Psalm 118:22.

ing kari nung mu nu isarman, “Kausa kari, ana ikisan, ni den nunguning wore kariimet nunga kasursam, ale ni kari bo me ari daleluwusam, mena, ni Kaem ko munan mu nunguning la kariimet suen la nunga kasursam,” maman. ²² “Buta se ni awuk ikisam, Caesar takis tuata mu terong agi memek?” maman.

²³ Bare nu nunga ikia yumura kawel mu maingkala ko ikiam ale mam, ²⁴ “Manga silver bo tal ale tai aga kausal se arigekko. Se manga kumik te imi awiri ko dora se ko nup aniso ya?” mam.

Se nuna balman, “Caesar ko,” maman.

²⁵ Se Jesus nunga maonam, “Buta mu Caesar ko mel mu eng Caesar tual, ale Kaem ko mel mu eng Kaem tualko,” mam.

²⁶ Nu den kariimet biya nomotam te balam umu te ilumon ko ponor bo me arigiman. Ale noko den koma umu ko ikia nunga moakaso se nuguring menaram se kutek maman.

**Nuna kuera ale barasa ko
munan wore ko Jesus isarman**

(Matthew 22:23-33; Mark 12:18-27)

²⁷ Se Sadducee kari saki, nunga ikia biya bo mu, nuna balsan kari kueso mu me barasukko masan, mu Jesus kote taiman ale isarman, ²⁸ “Kausa kari,” maman, “Moses munan den bo iwita bataguru nangaram: Kari bo imet taso ale kuriang mena kueso, mu noko uria bo ko imet gerewa mu am tauk, se ko laun kueram mu ko kuriang ilu tuokko, mam. ²⁹ Butata se launuria 7 bagaman. Se kari laun mu imet tam ale kuriang mena бага nu kueram. ³⁰ Se ko kowom kaora kari uria 2 mu, ³¹ se aking kari uria 3 mu imet gerewa mu ilak naman gi-man, se eng uwutata nama kari nukum kopa 7 mu imet mu tam, bare kuriang gue bo me beteman kua sapaman. ³² Se

udagi imet mu betela kueram. ³³ Buta se tom kariimet kuera mu barasamonko tom te, mu imet umu kari 7 nongorak nam ewere te se, kari awuk mu noko kuari nunguning ko ilak sanamarukko?” maman.

³⁴ Se Jesus nunga maonam, “Tom imi ko kariimet gue, mu nina imet kari nin-imi gisan. ³⁵ Bare ikialko. Kariimet kuera mu barasamonko tom mu te, Kaem kari-imet tom mu te barasamonko nunga atumukiram ale noko ma nunga balam mu barasamon, ale munan imet kari numi gia mu ningi me namamonko, mena. ³⁶ Nuna aking udagi me kue-monko, nuna engel alo bagasan iwita бага se udagi me kuemonko. Nuna kue-man wore barasa se Kaem ko kuriang ko bagamonko. ³⁷ Moses ko batoga te kariimet kueman mu barasamonko mu karogo baluwoso tala. Tom tama bo, tam mayang tual gotek bo ningi kaniwakaso mu ko tom te, nu Kari Biya ko balam, ‘Abraham ko Kaem, Isaac ko Kaem, se Jacob ko Kaem,’ mam.”^{††} ³⁸ Se Jesus mam, “Nu kariimet kuera nunga Kaem mena, bare kariimet marak bagara wore nunga Kaem. Kariimet kueman wore Kaem mu nuna kueman iwita me nunga ikiwoso, nuna suen la marak bagasan wore iwita nunga ikiwoso,” mam.

³⁹ Se law ko kausa kari saki maman, “Kausa kari, ni yawarakala diram la balem!” maman. ⁴⁰ Ale nuna aking isa bo isarmonko miakasan.

Kristus mu awiri ko Namar?

(Matthew 22:41-46; Mark 12:35-37)

⁴¹ Se Jesus nunga maonam, “Awuk se nuna balsan Kristus mu David ko namar ma balsan? ⁴² David kota Psalm ko batoga te iwita balam:

‘Yawe aninga Kari Biya iwita maonam:

^{††}20:37 Exodus 3:6.

Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se,

⁴³ani nika kari memek nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko, mam.”^{‡‡}

⁴⁴David nu auram ‘Kari Biya’ mam. Se awuk ta nu ko balnak nu David ko namar manakko?” mam.

Law ko kausa kari nunga bagara aolak

*(Matthew 23:1-36; Mark
12:38-40; Luke 11:37-54)*

⁴⁵Se kariimet suen la node gurugu se ikiwaman mu, nu ko olekem nunga maonam, ⁴⁶“Law ko kausa kari nunga sinar talko! Nuna guang maiya maiya katamon ale diara guruga kuwim te geragamon se kariimet amilmil den nunga manarmonko kua gilingisan. Ale synagogue ningi mu daiga kuwim nup ago gira nunguningkiri wore te dagimonko kuesan, ale inang biya betera ko kam te mu betela kuwim nup ago mu te la dagimonko kuesan. ⁴⁷Ale imet gerewa nugari kueman wore nunga kulursan ale kawel te nononga kawam melmasak tere gisan. Ale kariimet te nungarkamonko guranek kopa maiya biya betesan. Kari uwuta mu nuna koma memek biyala nunguningkiri tamonko.”

Imet gerewa kuting munan beteram

(Mark 12:41-44)

21 Jesus motam patawu loagaram, ale kariimet nungumik mel suen biya ago mu taikasan ale nuguting munan temple ko manga te betera ko tawir ningi awukasan. ²Ale imet gerewa bo kumik mel mena, wore manga penny bilik ilagala mu ago tai tawir ningi beteram mu ago arigam. ³Ale mam, “Ani nunguningta ninga manor-

sam, imet gerewa kumik mel mena imi ko kuting munan manga beteram mu manga aromemek, kariimet suen biya nunga manga beteman mu kia saparam,” mam. ⁴“Kariimet suen la imi nunga manga suen biya ningi sang la karogo tai awuman. Bare imet imi kumik mel mena ningi katirta gotek udagi numi te sangukko mu lilim la ago tai beteram.”^{¶¶}

Temple ko den

(Matthew 24:1-2; Mark 13:1-2)

⁵Se ko olekem biya ningi saki temple ari gurugukasan ale nomotam welang taikaso se ko balu gurugukasan: manga bibiya ningo ningo wore te kaloman ale mel suen biya yawara yawara te Kaem munan tuikasan wore te yawarakala kumik nungurman mu ko balukasan. Bare Jesus nunga maonam, ⁶“Nina manga bibiya yawara yawara ariwasan imi, tom bo taiwoso mu te, pakaku warmon se kapa ali arukko, se bo ta me pata se bagaruk se arigalko,” mam.

Ikup duap duap aratukko

(Matthew 24:3-14; Mark 13:3-13)

⁷Se nuna “Kausa kari,” maman, “tom amaru te mel imi aratukko? Ale kausa awuk mu ariginak ale tom ni balem mu tai aratam bo manakko?” maman.

⁸Se nu nunga maonam, “Ninga kulurmon mu ko ninguru sinar talko! Kasik biya taimon ale aninga aip te nunumi balmon, ‘Anigita Kristus!’ mamon, ak-ing ‘Tom tai aratam bo!’ mamonko. Bare nina nogowom me kaoralko. ⁹Nina kager bibiya barasuk se kari supuling nunga gi warmon ale iru nunga awumon se ko nirung ikialko, bare nina me nguangeralko. Mel singir biya imi giri-mon aratamonko. Bare tom nukum mu pasak ala me tairukko.”

^{‡‡}20:43 David ko den: Psalm 110:1.

^{¶¶}21:4 Kaem munan tua: 2 Corinthians 8:12.

¹⁰ Asele nunga maonam, “Sor bo, sor bo ilak agi, kingdom bo kingdom bo ilak kagerarukko. ¹¹ Sor saki te wanara bibiya kaparukko. Wonong saki te na menaruk se karak biya nunga morukko. Kariimet nuna kuera ikes bibiya gimonko. Taiti bowa ko mel koma kirker nunguningkiri aratuk se arigal ale ko nguangaralkowo.

¹² “Bare mel mu suen biyala me arataso la, nuna girimon ninga ilumon ale ninga bita maguwumonko. Nuna synagogue ningi nengerak namamon se isa ningarmon, ale talipara ningi ninga warmonko. Nina aninga aip gisan wore te se, nuna ninga gimon nengerak king arika se governor arika nongote nengerak namamonko. ¹³ Se umu kuring ningo kapa ningarso, se aninga ko nunga maonal se ikimonko. ¹⁴ Bare mel umu me arataso la, ninga nengemang sokel tualko, ale tom umu kaparuk mu nina den koma aguwaya balalko mu ko ikia me ninga morukko. ¹⁵ Mu awuk, tom mu te ani den balalko mu nigiring te bitirik ale ikia sinar ningarik se balal, se kari ninga bita maguwuwasan mu me ta koma balmonko terong. ¹⁶ Tom umu te mu nengeta ninga ninam nenet, ninga launuria gue suan, se ninga tiran ningo, memek nuguting te ninga betemon se saki mu ninga momon se kueralko. ¹⁷ Se kariimet suen la mu ani ago ko ninga durmonko ale ningarki maguwumonko. ¹⁸ Bare ninga nisipiling mone bo ta me yumurokko, mena. ¹⁹ Sokel ago la sanamara mu te bagara aolak ningo mu ari-galko.^{§§}

Ikup aromemek Jerusalem wonong irokko

(Matthew 24:15-21; Mark 13:14-19)

²⁰ “Tom kager motam bibiya Jerusalem ira bagumon se arigal mu ko ikialko, noko magara kuenera tom tai pingi aram, malko. ²¹ Se kariimet Judea sor te bagasan mu nagumon duruk duap ningi tarigi sapamonko. Se wonong biya mu ningi bagasan mu, wonong biya mu betemon ale aratamonko. Se wonong buring ko bagasan mu, wonong biya mu ningi me kasu nagumonko. ²² Mu awuk, batoga te batagorman se aniso uwutata, tom umu memek bita lagaman mu ko koma memek ariga ko tom. ²³ Se imet nutagu ago se imet kuriang amin tui se anira, mu tom mu nononga tom bo ningo mena ko, memek biya! Ikup yaman biyala ali sor koma imi te kaparuk ale kariimet imi nunga maguwurokko. ²⁴ Nuna baenat kore te memek arigimon, se saki mu talipara ningi sor suen biya nunga gi parusuwumonko. Se ali sor saki ko kariimet mu Jerusalem wonong eremon ale te karogo bagamon, nama nunga tom te balam mu te aratukko.*

Kari ko Namar peleruk tairukko

(Matthew 24:29-31; Mark 13:24-27)

²⁵ “Kausa kilek duap duap worem, sige se baras te aratukko. Se ali imi te gagi kelaguk namaruk tairuk ale nirung biyala barasuk, se kariimet nguangamon ale ngualamon sipimonko.[†] ²⁶ Mel ali imi te aratukko mu duap bo nunguningkiri aratuk se, mel bibiya taiti gomang karogo lilimaram aniso mu uririmon sipimon se, kariimet arigimon ale

^{§§}21:19 Sail ago baganakko den: Hebrews 10:35-36.

*21:24 Ali sor saki ko kariimet Jerusalem eremon karogo bagamonko: Romans 11:25; Revelation 11:2.

†21:25 Ana me nguanganakko: Psalm 46:1-3. Jesus peleruk tairukko: Daniel 7:13; Matthew 26:64; Revelation 1:7.

nodora namaruk se nomotam bingok se dagulamonko. ²⁷Ale tom umutang te nuna Kari ko Namar taiti nuwi ningi nikim biya se sokel ago tai kapawuruk se arigimonko. ²⁸Bare tom kiwem bibiya mu aratukko duap bitawuruk mu, nina barasu sanamaral ale nisipiling patawural, mu awuk, nenenga sangaru ta ko tom tai pingi aram.”

Tam fig ko kausa

(*Matthew 24:32-35; Mark 13:28-31*)

²⁹Nu den pangan imi nunga maonam, “Nina tam fig se tam saki ago nungarkalko. ³⁰Tam mu gawa miri iru aratuwoso se nina arigisan, mu nina ko ikisan, worem kaparukko tom pingi aram masan. ³¹Koma suanta tala, nina mel ani ko nunga manem mu aratamon se arigal, mu nina te ikial, Kaem ko kingdom tai pingi aram bo, malko.

³²“Ani nunguningta nunga manorsam, tom imi ko kariimet gue mu me kumon la, mel imi suen la aratu saparukko. ³³Taiti se ali mu mena namaruk, bare aninga den mu me ta menarukkowo.

Ana sinar ago baganakko

³⁴“Nina nengeta nunga bagara aolak ko sinar talko. Nina yu nana ngualara ale inang yu biya betera ko ikia me nunga morukko. Ale ali ewere ko ikup ko ikia tawun biya me talko. Munan suwuta mu nunga iramurok se ngualawaral ale, Kari Biya ko tom te tairukko mu me ko ikial, ale nguala sipa nama dagarok te sorara iwita, nunga iluwok bore ko. ³⁵Mu awuk, kariimet suen la ali lilim te bagasan mu nungumik te aratukko. ³⁶Buta se nina tom suen biya sinar ago bagaralko. Ale mel aratuk mu nunga kia kaparukko se terong la nama Kari ko Namar koma te

sanamaralko mu ko guranek bita se lagaralko.”[‡]

³⁷Jesus woremkalal tom suen la kariimet temple ningi den nunga kasurukaso. Ale baingakaso mu Duruk Olive te namakaso ale umu te tirom lagakaso se ukiakaso. ³⁸Se tumong biyala mu kariimet kote temple ningi den ikimonko taikasan.

Judas kari memek nuguting te Jesus bitirukko gomang suanawuram

(*Matthew 26:1-5; Mark 14:1-2, 10-11; John 11:45-53*)

22 Se Bread Yeast Mena Nana ko tom, balsan “Passover” masan, mu tai pingi aram. ²Se priest bibiya se law ko kausa kari alo nuna lage bo Jesus te ilumon ale momon se kuerukko wore ko loagakasan, bare nuna kariimet nunga nguagakasan, ale tetela la iki gurugu se loagawakasan. ³Se Satan Judas Iscariot kararam, nu olekem 12 wore nunga bo. ⁴Se Judas namaram priest bibiya se temple ko kager kari nunga supuling alo arungak munakaram, ale nu aguwaya Jesus nuguting te bitirukko mu ko nongorak balu nungam. ⁵Se nuna ninguru amilmilaman, ale manga sang tumonko balman. ⁶Nu gomang suanawuram, ale kulupik bo, kariimet biya me bagamon se nu Jesus nuguting te bitirukko wore ko sinar la bagakaso.

Olekem Passover na nungurman

(*Matthew 26:17-25; Mark 14:12-21; John 13:21-30*)

⁷Asele Bread Yeast Mena Nana ko day tom aram, se tom umu te mu Passover ko sipsip tama betera ko tom. ⁸Jesus Peter se John nunga maonam, “Nina ila-

[‡]**21:36** Ana sinar ago baganakko: Romans 13:10-14; 1 Thessalonians 5:1-4; Mark 13:33; Revelation 6:17.

gala namaral anananga Passover inang nanakko mu nungalko,” mam.

⁹Se nuna isarman, “Se nika gemang ana aparete inang mu nungurnakko?” maman.

¹⁰Se nu nunga maonam, “Namaral wonong biya mu ningi kasu nagu se kari bo yu kuting ago giok ale tai ningarkuk, umutang kowom kaoral ilak kawam te namoso mu te namaralko.

¹¹Ale kawam kotam aninga den imi maonalko, ‘Kausa kari iwita nika isar-nakko mam: Daup ko galung awuk wore ani aga olekem arungak Passover inang te naikko?’ ¹²Se nu galung bo kualala, ko daiga kuwim terong la, mu ninga kausok se te Passover inang nungalko,” mam.

¹³Se nuna namaman ale mel suen la Jesus te nunga maonam uwutata aratu saparam se eng te Passover na nunguru burangi beteman.

Jesus ko olekem arungu Passover na naman

*(Matthew 26:26-30; Mark 14:22-26; 1
Corinthians 11:23-25)*

¹⁴Tom tai aratam se Jesus ko apos-tle nongorak na naukko daigam. ¹⁵Ale nunga maonam, “Aninga angamang biya mu ani girek nina nengerak Passover inang naik ale asele ikup giekko ani-ram. ¹⁶Mu awuk, ani ninga manorsam, ani udagi Passover na bo iwita me naik nama, mel imi ko nunguning Kaem ko kingdom ningi aratuk asele naikko.”

¹⁷Ale nu waen bagun ago mu tam, Kaem amilmil tuam, ale mam, “Nina waen imi tal ale ninimi tual ale nalko. ¹⁸Ani ninga manorsam, ani udagi waen muguri ko yu imi me naik nama Kaem ko kingdom tairuk asele naikko.”

¹⁹Ale nu bread tam, Kaem amilmil tuam, ale paogam, ale nungaru se mam,

“Imi aninga angimik nunguning, ninga sangukko ningarsam. Nina nal ale ani ago ko iki se lagaralko.”

²⁰Nuna na inang no kutuwuman, asele udagi nu waen bagun ago mu tam ale koma suanta tala beteram ale nungaru se mam, “Simi aninga angimik gue, nina nogo ko waru ningarsam, borta te Kaem ko kariimet nunga memek siwu-ram ale nongorak gomang suanawuram. ²¹Bare kari ani kager kari nuguting te aga bitirukko mu ani agarak na nowoso. ²²Kari ko Namar mu batoga te ko balam uwutata kumik te aratukko. Bare kakirip memek te nu beteso mu am bote ko!” mam.

²³Se olekem alo den mu ikiman ale nunumi isarukasan, “Ana ningi awiri buta bitirukko wore balso ya?” makasan, ale nongota nunumi isarukasan. Awiriya biya se nup ago bagarukko wore ko den tagi gurungumukasan

²⁴Awiriya nunga ningi biya se nup ago wore ko tagira gurungumura barasam.

²⁵Se nu nunga maonam, “Ali sor saki nunga king alo se nunga supuling bibiya mu nunga kariimet nunga bitarsan ale nunumi balsan ‘kariimet nunga bitua saonga ko kari yawara’ ko nunumi bal-san, bare nuna nunga kariimet nunga ira kutuwusan se nuna nobowa ningi la bagasan. ²⁶Bare nina mu suwuta me beteralako! Kari awiriya nenenga ningi nup biya bagarukko, mu nu kari uria gotek iwita bagaruk mu asele ko. Ak-ing kari awiriya nenenga ningi kari biya bagarukko, mu nu nenenga ura dungan to tuata kari iwita bagaruk mu asele ko.”^f

²⁷Ikialko, kari bo daigam bagoso se bo na inang nunguru karogo tai tuiwoso, ilagala mu nunga ningi kari awuk mu kari nup ago? Mu kari daigam bagoso mu kari nup ago. Bare ani nenenga ningi

^f22:26 Ana saki alo nunga sangornakko: 1 Peter 5:1-5; John 13:12-15.

nengerak baga se mu, nenenga ura dungan kari iwita bagasam.

²⁸ “Aninga ikup yaman suen biya ningi nina ani agarak sanami lagaman. ²⁹ Se ani kingdom bo ningarsam, aninga Ait kingdom bo aisam uwutatala ningarsam. ³⁰ Se nina ani agarak aga kingdom ningi na yu nana kuwim te na yu nal, ale daiga kuwim bibiya nup ago mu te dagi se Israel ko kariimet motam 12 mu nunga bitualko.

Jesus Peter buring nu tuokko mu balam

(Matthew 26:31-35; Mark 14:27-31; John 13:36-38)

³¹ “Simon, Simon! Satan nina suen la ninga nengemang motam ira arigokko Kaem isuam se nu aing au tuam. ³² Bare Simon, ani nika gemang ningi nunguning sokel karogo la anirukko guranek beterem. Se tom ni sokel to ale giris palage ale piler, mu ni ka launuria saki mu nongomang motam sokel tuiko.”[§]

³³ Bare Peter mam, “Kari Biya, ani ni kerak talipara ningi namarik ale kerak am kuerikko angamang suan awurem!” mam.

³⁴ Se Jesus mam, “Peter, ani nika manorsam, aitakta tirom imi te tarak me niaruk la, ni nimi duap saguwur ale tom ilagala suan ko balu ni ani me aga ikisam ma balukowo.” Jesus ko olekem nunga maonam, “Manga, nigiriwim se baenat gialko,” mam

³⁵ Nu ko olekem nunga isuam, “Tom ani ura ko ninga beterem se wonong wonong namaman, mu ani nina manga mel agi nigiriwim agi nisiwik gomang me gialko balem se nina yam namaman. Tom mu te nina mel bo ko tukunangaman agi mena ye?” Se nuna balman,

“Ana mel bo ko me tukunangaman,” mam.^{**}

³⁶ Se nu sinar den imi nunga maonam, “Bare aitak mu, nina manga ago agi mu gial, ale nigiriwim ago gialko. Ale bo baenat mena agi mu, ko guang yamel bo ilu arigok se diamon se manga tauk ale baenat te diarukko. ³⁷ Mu awuk, den batoga te aniso mu iwita balam: ‘Se nuna nu tere daong nana ko kari bo iwita beteman.’^{††} Ani nunga manorsam, den ani ago ko balman umu ko nunguning mu ani angimik te bita sapamonko. Nunguningta, den ani ago ko batoga te aniso mu ko nunguning kaparukko tomaram.”

³⁸ Se olekem alo nu maman, “Kari Biya, arikko, baenat ilagala iweya,” mam. Se nu balam, “Bo la namarukko,” mam.

Jesus Duruk Olive mu te namaram guranek beteram

(Matthew 26:36-46; Mark 14:32-42)

³⁹ Jesus pempem te bitakaso iwita wonong beteram ale Duruk Olive te namaram, se ko olekem alo ilak kowom karoman namaman. ⁴⁰ Nu nama kuwim mu te aratam mu ko olekem nunga maonam, “Nina guranek bita se bagaral se ira ariga taiso mu me ninga saparuk se dagulalko,” mam. ⁴¹ Ale nu nunga beteram aolak ilu kasu namaram, ale bugura kulukam ale guranek bitakaso, ⁴² “O Ba,” mam, “nika gemang buta aniso agi mu, ni ikup memek yu bagun ago iwita taiwoso ewere to saparko. Bare mena, bo la namarukko, aninga angamang me karo tuiko, mena, ni nika ikia gemang la karo tuiko,” mam. ⁴³ Asele duruk wonong ko engel bo kote aratam ale sokel tuam. ⁴⁴ Gomang kumik ikuwa saparam se tawun biya guranek

[§]22:32 Giris palaga ale saki alo nunga saonga: Psalm 51:10-13; John 21:15-17.

^{**}22:35 Olekem alo wonong wonong namaman: Luke 9:3; 10:4.

^{††}22:37 Isaiah 53:12.

bitakaso. Se wolongam kumik te mu gue iwita ali te kapakaso.^{‡‡}

⁴⁵ Nu guranek bita kutuwuram, mu barasam namaram mu ko olekem alo aniwaman se nungarkam. Nuna nongomang bataga te nungumik sail menaram se aniwaman. ⁴⁶ “Nina anape ko ani lagasan a?” mam. “Barasal ale guranek bita se bagaral se ira ariga taiso mu me nunga saparuk se dagulalko.”

Jesus ilu talipa gilingiman

(Matthew 26:47-56; Mark 14:43-50; John 18:3-11)

⁴⁷ Jesus den imi am baluwaram la, kari motam biya Judas giram se kowom karo-man ilak taiman. Judas mu olekem 12 wore nunga ningi bo. Nu Jesus kote giram aratam, ale musuk tuokko kote namaram. ⁴⁸ Bare Jesus nu maonam, “Judas, ni Kari ko Namar musuk tua ko munan te kager kari nuguting te betera ko e?” mam.

⁴⁹ Jesus ko olekem alo kiwem aratukaso umu arigiman ale isarman, “Kari Biya, ana baenat te nunga monak e?” maman. ⁵⁰ Se nunga ningi bo baenat woyam ale priest supuling ko ura kari bo ko dogowa sengam mu bataguru saparam.

⁵¹ Bare Jesus mam, “Munan sumu bo karogo me beteralko!” mam. Ale kuting garukam ura kari mu ko dogowa kau tam se kuwim kuwim te nungeram.

⁵² Se Jesus priest bibiya, se temple ko kager kari nunga supuling alo, se kari bibiya nu ilumonko taiman, mu nunga maonam, “Ani asupuling lagara tere daong kari se baenat saenang mel giman ale aga iluwalko taiman e?” mam. ⁵³ “Ani tom suen biya nengerak temple ningi bagakasam, bare nina awuk se ani me aga ilukasan? Bare tiromorom mu

nenenga tom nunguningkiri, se aninga iluwalko taiman.”

Peter numi duap saguwuram ale balam, “Ani Jesus me ko ikisam,” mam

(Matthew 26:57-58,69-75; Mark 14:53-54,66-72; John 18:12-18,25-27)

⁵⁴ Nuna Jesus iluman ilak nama priest supuling ko kawam ningi kasu naguman. Se Peter kowom kaoram namaram, bare nu awar nuam aolak ilu namakaso. ⁵⁵ Kari saki kawam mu ko por ningi tama uwiman ale duap te dagiwaman. Se Peter tama duap te nongorak daigam bagaram. ⁵⁶ Se ura imet bo nu arigam ale ninguru tara namaram ale koma arigam ale mam, “Kari imi nu ilak dugu karokaso,” mam.

⁵⁷ Bare Peter mam, “Imet, ani kari sumu me ko ikisam,” mam.

⁵⁸ Tom me maiyam se kari bo aking tairam arigam ale mam, “Ni agotala Jesus ko kari bo,” mam.

Bare Peter mam, “Kari, ani noko bo mena!”

⁵⁹ Udagi hour bo namaram se kari bo tala tairam ale Peter arigam, ale sail ago balam, “Nunguningta, kari imi Jesus ilak bagakaso. Mu awuk, nu Galilee kari tala,” mam. ⁶⁰ Bare Peter mam, “Kari, ni anapeya balsam sumu ani karogo ngualawasam!” mam. Nu uwuta baluwaram se tarak niaram. ⁶¹ Se Kari Biya punga geragam ale Peter arigam. Se Peter den Kari Biya nu maonam umu kuamin te tairam, “Tarak me niaruk la, ni tom ilagala suan ko nimi duap saguwur ale ni ani me aga ikisam iwita ma baluko.” Den mu kuamin te tairam, ⁶² se nu aratam matangi ninguru niakaso.

^{‡‡}22:44 Verse imitang mu den saki girakala ko mu te me aniso.

Nuna Jesus gusirukasan ale moakasan

(Matthew 26:67-68; Mark 14:65)

⁶³Kari Jesus bitaruwakasan mu balu maguwukasan ale moakasan. ⁶⁴Ale ko motam mu guang biling te kaloman, ale isarukasan, “Ni prophet agi mu awiri ka moso mu nup baluko!” makasan. ⁶⁵Ale nuna den memek suen biya karogo manaru se gusirukasan.

Jesus Sanhedrin ko kari bibiya nomokete sanamaram

(Matthew 26:59-66; Mark 14:55-64; John 18:19-24)

⁶⁶Sor ukiram se Juda nunga kari bibiya, priest bibiya, se law ko kausa kari bibiya tai biguwuman. Se Jesus taman ilak nongote namaman. ⁶⁷Se nuna nu manorman, “Ni Kristus agi mena wore nanga manaruko.”

Se nu nunga maonam, “Ani nunga manik bare nina ani ago ko me nengemang ningi nunguning arukko,”[¶] ⁶⁸se aking ani isa ningarik mu nina koma me balalko tala. ⁶⁹Bare aita se tom suen biya mu, Kari ko Namar mu Kaem Sokel Garagar mu ko kuting sengam mu te dagiwurukkowo.”

⁷⁰Se nuna suen la nu isarman, “Se ni nunguningta Kaem ko Namar e?” maman.

Se nu nunga maonam, “Nina ta aga balsan suwutata.”

⁷¹Se nuna balman, “Ana anape den bo karogo ko kimi bita se laganakko? Ana nu kota ko kuring te ta ikiman!” maman.

Nuna Jesus Pilate moke te den ningi beteman

(Matthew 27:1-2, 11-14; Mark 15:1-5; John 18:28-38)

23 Asele nuna suen la barasaman Jesus diruwuman ilak Pilate kote namaman. ²Ale den te atumukasan, ale balukasan, “Ana kari imi arigiman, nu anananga sor maguwurokko kariimet nongomang atumukaso. Nu balukaso, Caesar takis tuata mu munan memek makaso. Ale kota numi balukaso nu Kristus se nu king,’ makaso.”

³Se Pilate Jesus isuam, “Ni Juda nunga king e?” mam.

Se Jesus mam, “Se mu diram, ni balem suwutata,” mam.^{§§}

⁴Se Pilate den mu ikiam ale priest bibiya se kariimet motam biya animan mu nunga maonam, “Ani mel bo nu kumik te arigek ale ko nu den ningi bitirikko mu me arigem,” mam.

⁵Bare nuna am sail tagikasan ale balukasan, “Nu Judea wonong wonong ningi ko den kariimet nunga kasurukaso ale nongomang patawukaso. Nu Galilee la munan umu duap beteram ale karogo tai imi te aratam,” makasan.

⁶Se Pilate den mu ikiam ale nu Galilee kari agi, wore ko nunga isuam. ⁷Se kam nu ikiam Jesus mu Galilee kari, se Galilee mu Herod ko bitua bowa ningi aniso, mu nu Jesus beteram se Herod kote namaram. Tom umu te mu Herod ago Jerusalem bagaram.*

Jesus Herod moke te sanamaram

⁸Se Herod Jesus arigam ale ninguru amilmilaram. Mu awuk, nu kam maiya biya arigokko kimi bita lagakaso. Nu ko dugu duap iki lagakaso ale noko gomang

[¶]22:67 John 10:24-26 ago arikko.

^{§§}23:3 Jesus Pilate moke te den ningo balam: 1 Timothy 6:13.

*23:7 Mu Herod Antipas, Herod Biya ko namar bo.

mu Jesus miracle bo bitiruk se arigokko anikaso. ⁹Se nu isa suen biya tuikaso, bare Jesus kuring te katir me ta bausam, mena. ¹⁰Priest bibiya se law ko kausa kari sanamiwaman mu den aora tala atumu nu kote bitakasan. ¹¹Se Herod ko kager kari ago nu bita maguwukasan ale den dolara manarukasan. Asele guang bo, ko bala yawarakala, wore taman nu tugu tuman, ale aking diruwuman ilak Pilate kote peleman namaman. ¹²Ulengkala mu Herod se Pilate mu nuna nunumi ago suanta me bagakasan. Bare day tom umu te nuna tiran ningo ko arataman.

**Jesus tam kangono
te tagimonko Pilate balam**

*(Matthew 27:15-26; Mark
15:6-15; John 18:39—19:16)*

¹³Se Pilate priest bibiya, kari supuling bibiya, se kariimet ago nunga auram se tai biguwuman. ¹⁴Se nu nunga maonam, “Nina kari imi diruwuman ilak aningate taiman, ale balman mu nu kariimet non-gomang atumukaso mamam. Ani nina nemetam te nu isuem pangem, bare den nina atumu tuiwasan mu kumik duap bo mena arigem. ¹⁵Se Herod betela ikup bo me arigam tala, bore te se aking nu betteram se ananangate peleram tairam. Nina nengeta ta arigiman, nu ikup bo bitiruk se ko monak se kuerukko mu mena. ¹⁶Bore te se ani balik se wip te momon ale betemon se namarukko,” mam. ¹⁷†

¹⁸Bare kariimet suen la aiman ale balman, “Kari sumu moar se kueruk se Barabbas nangaruko!” makasan. ¹⁹Barabbas mu kari saki arungu wonong biya ningi kager patawuman, ale Barabbas kari bo moram se kueram,

owore ko nu talipara ningi beteman se bagakaso.

²⁰Se Pilate ko gomang mu Jesus yam bitiruk se namarukko, se nu akingtala kariimet nunga isuam. ²¹Bare nuna am biyala aikasan balukasan, “Am tam kangono te tagiralko!” makasan.

²²Se tom 3 ko akingtala nunga isuam, “Anape ko? Kari imi anape memek betteram? Ani ikup ito nu te monak se kuerukko mu me arigem. Bore te se balik se am wip te momon ale betemon se namarukko,” mam.

²³Bare nuna am sail tagiman, ale biyala balukasan, “Ni balu se kari imi yam tam kangono te tagimonko,” ma balukasan. Ale sail tagiman Pilate ko den sokel menawuman. ²⁴Buta se nu nononga ikia la karo tuam, ale Jesus momonko mu ko den nungam. ²⁵Se Barabbas, kari kager patawuram ale kari bo moram se kueram se ko talipaman, mu kariimet ko balu lagaman mu kutuwu nungaram. Ale nononga ikia biya Jesus momon se kuerukko mu la karo nungaram.

Nuna Jesus tam kangono te tagiman

*(Matthew 27:32-44; Mark
15:21-32; John 19:17-27)*

²⁶Se taman ilak nama se, Simon, nu Cyrene wonong ko kari, wonong ningi utu naguwarem mu iluman, ale tam kangono tuman se giam ale Jesus buring ko kowom kaoram ale ilak namakaso.

²⁷Kariimet suen biya kowom karokasan, imet karogo la mo nia se kowom karokasan. ²⁸Se Jesus giris palagam ale nunga maonam, “Nina Jerusalem imet, nina ani ago ko me niaralko; nina nengeta ninimi ko nia se ninga kuriang nunga mal niaralko,” mam. ²⁹“Mu awuk, tom bo kaparuk

†23:17 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Bare munan bo iwita anikaso: Pilate yia suen biya te Passover tom biya tai aratukaso, mu nu kari talipara ningi bagara wore bo balukaso se kutuwukasan se kariimet nongote pilakaso.”

se nina balal, 'Imet kuriang me ilusan ale nunga amin kuriang katir me tagi arigam mu amilmilamonko!' malko.[‡]

³⁰ Tom mu te

'Nuna duruk bibiya nunga manarmonko, "Nangimik kuali kaparalko!"

ale duruk gotektek nunga manarmonko, "Kapara! nanga iramuralko!" mamonko.[¶]

³¹ Ikialko. Nuna aitaik tam marak aniso mu bita maguwuwasan. Se tam maraka namaram mu me bita maguwumon i? Mu ninguru bita maguwumonko."[§]

³² Tere daong nana kari ilagala karogo tala tam kangono te nunga tagimonko nu ilak nongorak namakasan. ³³ Se nongorak tai kuwim bo ko nup Supuling ko Sokel mu te arataman ale mu te tam kangono te tagiman. Ale kari ilagala mu agotala nu kumik duap te nunga tagiman, bo sengam ko, se bo ngas ko nunga tagiman. ³⁴ Se Jesus mam, "Ba, ni nononga ikup siwu nungaruko, mu awuk, munan nuna bitawasan umu nuna nongota me ari ko ikisan," mam. ^{**} Ale nuna ko guang nunumi tumonko ko kolakasan.^{††}

³⁵ Se kariimet mu sanamaman ale ari-wakasan, se kari supuling alo mu kumik ko den dolara balukasan. Nuna balukasan, "Nu nunguningta Kristus, Kaem ko Kari nu Atumukiram agi mu asele, nu kariimet sang nunga sangarukaso iwita kota numi sangukko!" makasan.

³⁶ Se kager kari agotala kote taikasan ale kumik den kolara balukasan. Nuna

waen seselak wore naukko tuman, ³⁷ ale balman, "Ni Juda nunga king agi mu, keta nimi sangaruko!" makasan.

³⁸ Se batoga bo supuling ko kualala batagorman se anikaso mu iwita balam: IMI JUDA NUNGA KING.

³⁹ Se kari ilagala ago nu kumik duap te nunga tagiman mu bo den dolara maonam, "Ni Kristus agi mu, keta nimi sangaru ale ana karogo la nanga sangaruko!" makaso.

⁴⁰ Bare ko bo mu nu ining tuam, ale mam, "Ni Kaem ko me nguangasam e? Nu ni anak ikup taman iwitatata tam.

⁴¹ Anak mu memek beteman ale ko ikup taman se mu terong. Bare nu mu memek bo me beteram," mam.

⁴² Nu uwuta balam ale mam, "Jesus, tom nika kingdom ningi king ko aratu, mu ni ani ago ko ikiko," mam.

⁴³ Se Jesus nu maonam, "Ani nunguningta ka manorsam, aitaikta imitang ni ani agarak paradise ningi bagerko."^{‡‡}

Jesus kueram

(*Matthew 27:45-56; Mark 15:33-41; John 19:28-30*)

⁴⁴ Se worem motam tai dirmam, 12 o'clock, mu ali lilim tiromorom iram nama 3 o'clock, bainga ningi, ⁴⁵ mu awuk, worem motam tirom iluwam. Se guang biya temple ningi kekawaram mu kusumuri barakam ale biling ilagala aratam.^{¶¶} ⁴⁶ Se Jesus biyala airam ale balam, "Ba, aninga adera ni kiting

[‡]23:29 Jerusalem memek arigokko: Luke 13:34-35; 19:41-44; 21:20-24.

[¶]23:30 Hosea 10:8.

[§]23:31 Tam marak mu Jesus kota numi ko balso. Se tam maraka namaram mu Jerusalem se Judea nunga balso.

^{**}23:34 Den saki girakala ko mu te den imi me aniso.

^{††}23:34 Ko guang pagaru nunumi tuman: Psalm 22:18. Den dolara tuman: Psalm 22:7-8; 69:21.

^{‡‡}23:43 Paradise: 2 Corinthians 12:2,4; Revelation 2:7.

^{¶¶}23:45 Guang biya: Exodus 36:35; Hebrews 9:2-3,6-8.

te betesam.”^{§§} Nu iwita balam mu eng kueram.

⁴⁷ Se kager kari nunga supuling mel aratam mu arigam, ale Kaem nup patawuram ale balam, “Nunguningta, kari imi kari ningo diram!” ⁴⁸ Se kari-imet mel mu arigimonko taiman bagaman mu munan umu aratam se ari sapa-man, ale nongomang bataga, se nongomang ikup biya peleman namaman. ⁴⁹ Bare Jesus ko sikisaki, se imet sang agotala nuna Galilee sor te nu kowom karoman ilak taiman, mu nuna awar nuam sanamaman, ale mel aratukaso mu ari se bagakasan.

Jesus ilak nama mutim tuguman

(Matthew 27:57-61; Mark 15:42-47; John 19:38-42)

⁵⁰ Kari bo, ko nup Joseph, nu Sanhedrin ko kari supuling bo tala, nu kari ningo se diram. ⁵¹ Nu kari supuling saki nunga ikia se munan kaloman ale bitakasan mu ko me ta gomang suan akaso. Nu Judea sor ko wonong Ari-mathea ko kari bo. Nu Kaem ko kingdom tairukko wore ko kimi bitawara ko kari. ⁵² Nu Pilate kote namaram, ale Jesus ko kumik guang taukko isuam. ⁵³ Ale namaram Jesus ko kumik guang kutuwuram ago kaparam, ale guang yawara bo te kaolam, ale ilak nama manga gogong bo ningi beteram. Manga gogong naung to beteman, ale kumik guang bo ta ningi me bita arigiman. ⁵⁴ Tom umu nononga nunumi nunga burangara ko tom se Sabbath tom duap bitirukko pingi aram.

⁵⁵ Se imet Galilee sor te Jesus kowom karoman ilak taiman, mu nuna Joseph kowom karoman ilak nama kuwim te ko kumik guang Joseph beteram mu arigiman. ⁵⁶ Asele peleman nunga sor te namaman, ale mel siring yawara yawara mu nungurman burangaman.

Bare Sabbath tom wore te se, munan biya balam owore karo tuman ale nono-man sapakasan.

Jesus barasam

(Matthew 28:1-10; Mark 16:1-8; John 20:1-10)

24 Week ko day 1 mu te, tirom biyala, imetari mu barasaman, mel siring yawara yawara nunguru beteman se aniram mu giman, ale ali motam te namaman. ² Ale manga biya mutim kuring te baguman mu gurugu due ko beteman se arigiman. ³ Ale ningi kasu naguman, bare Kari Biya Jesus ko kumik guang mutim ningi me arigiman. ⁴ Ale nuna ko nungamin tugu se bagaman se me kam la, kari ilagala nunga guang nikinang biya ago mu nongorak sanamaman. ⁵ Se imetari mu nguangaman ale nomoke ali ningi kaparam. Bare kari ilagala mu nunga manorman, “Nina anape ko kari barasam marak bagoso wore ko, aking kuera mutim ningi loaga lagasan?” ⁶ Nu ewela me bagoso. Nu maingkala barasam! Nina noko den Galilee бага se ninga maonam uwutata: ⁷ ‘Kari ko Namar mu kari memek nuguting te betemon se tam kangono te tagimon se kueruk, ale tom ilagala suan buring ko mu nu marak sokel ago barasukko,’ balam, uwutata.” ⁸ Asele nuna noko den umu ko nungamin ares mam.

⁹ Se nuna ali motam beteman ale peleman namaman ale olekem 11, se olekem saki agotala, mu mel suen la aratam mu ko nunga manorman se ikiman. ¹⁰ Imetari umu Maria, nu Magdala imet, se bo Joanna, se bo Maria, James ko nuam, se imet saki karogo den imi apostle alo nunga manarukasan. ¹¹ Bare nuna imetari mu nunga den mu mel yam ko bitakasan, ale ko nongomang ningi me nunguning akaso. ¹² Bare Peter barasam

^{§§}23:46 Psalm 31:5.

ale ali motam te naguram namaram. Ale tararam ningi loagaram, guang te kalo-man mu la aniram se arigam. Ale pel-eram kuamin yena yena namakaso.

**Kari ilagala Emmaus lage
karoman namakasan**

(Mark 16:12-13)

¹³Tom tegeta umu te la mu nunga kari ilagala mu Emmaus namamonko lage karoman namakasan. Jerusalem nama Emmaus mu 11 kilometre iwita. ¹⁴Nuna aolak iluman nama se, mel suen biya aratam wore ko duap balu gurugu gurugu se namakasan. ¹⁵Nuna uwutata balu se namawaman se Jesus me kam la nongote tairam, ale arungak aolak iluwam namakaso. ¹⁶Bare nuna nu me ko ari ikikasan.

¹⁷Se nu nunga isuam, “Nina aolak ilu se anape balu lagasan a?” mam. Se nuna pila sanamaman bare nongoma nia mo kam. ¹⁸Se bo, ko nup Cleopas, mu nu isuam, “Ni taira kari keta suanta Jerusalem ningi mel ekela ulengko aratam mu me ko ikisam agila?” mam.

¹⁹Se nu nunga isuam, “Anape mel a?” mam.

Se ilagala mu nu manorman, “Jesus Nazareth kari wore kumik te mel aratam wore,” mam. “Nu prophet bo, se nu Kaem koma te se kariimet nomokete ura sokel ago bitakaso, ale den sokel ago balukaso. ²⁰Bare priest bibiya se anananga kari supuling alo nu iluman, ale den te beteman, ale governor kuting te beteman se kuerukko balam. Se tam kangono te tagiman se kueram. ²¹Bare ana ikikasan mu nu kari borta Israel nunga sangaru taukko kari.

“Bare mu la mena, mel aratam umu aita ko day tom 3 aram. ²²Se mel bo tala aking aratam mu, anananga

imet sang aitahta tirom biyala ali motam te namaman ale anapeya arigiman ale taiman balman mu ana nangamang parusuwuman: ²³nuna ko kumik guang me arigiman, bare taiman nanga manorman, nuna engel ilagala nungarkaman, se nuna nunga manorman nu barasam ale aita marak bagoso mam. ²⁴Se anananga kari sikina ali motam te namaman mu mel imet balman butatala arigiman. Bare nu kota mu me arigiman.”

²⁵Se nu nunga maonam, “Nenenga ikia mu am ngualara biya aniso, se ninga nengemang motam mel prophet alo ko balman mu ko nengemang ningi nunguning arukko mu am ikup biya! ²⁶Nuna wetang te tala balman, Kristus girok ikup yaman imi giok ale asele, noko nup biya nikim ago mu taukko.” ²⁷Ale Moses te duap beteram, ale prophet saki noko kumik ko den suen la aguwaya balman se aniso mu nunga manarukaso.*

²⁸Nuna aolak iluman nama wonong te namakasan mu te arataman, bare Jesus wonong mu am ilu kiarukko yam beteram, ²⁹se nuna manaru diruwuman, “Sor awuru iluwam ale tirom batagoso, tair ana nangarak anirko!” mam. Se nu turom umu nongorak bagarukko namaram.

³⁰Se na namonko kam, se nu bread tam ale Kaem amilmil tuam, ale paogam ale nungaram. ³¹Umu te nononga ikia sinar wiram se ko ikiman mu nuguta, bare nu nomotam ningi am mena namaram. ³²Se ilagala nunumi manarukasan, “Nunguningta, ana nangarak aolak ilu se nu prophet nunga batoga ko duap nanga manarukaso mu ana nangamang motam ninguru pitigiram!” makasan.

³³Nuna umu am patma barasaman mu peleman Jerusalem namakasan. Ale umu te mu nuna kari 11 se saki ago biguwuman bagaman mu nongote nama arata-

*24:27 Kristus ikup yaman giokko den: Psalm 22:1-21; Isaiah 53.

man. ³⁴Se olekem alo mu balukasan, “Kari Biya nunguningta barasam! Nu Simon-Peter kote aratam se arigam,” makasan, ale ko dugu duap balu gurgukasan mu ikiman. ³⁵Asele nuna ilagala mu mel suen la lage te aratam mu ko dugu duap nunga manorman. Ale munan Jesus bread te beteram asele nuna nunga ikia sinararam mu agotala balman.

Jesus ko olekem alo nongote aratam

(Matthew 28:16-20; Mark 16:14-18; John 20:19-23; Acts 1:6-8)

³⁶Nuna mel umu ko am balu gurguwaman se Jesus nunga kusumuri aratu sanamaram ale mam, “Nengemang lila te bagaralko,” mam.

³⁷Se nuna ninguru tengeman, ale wit mairap bo arigiman i makasan, ale ninguru nguankakan. ³⁸Bare nu nunga maonam, “Nina anape ko nguangan ale ningamin namoso taiso ya?” mam. ³⁹“Aninga agiting asiwik arigalko, imi anigita pa! Angimik kau tal ale arigalko; wit mairap mu kumik nunguning se kumik sokelel mena, bare ani mu suwuta mena.”

⁴⁰Nu uwutata balam, ale ko suwik kuting nil kuruwim karogo mu nunga kausam se arigiman. ⁴¹Bare nungamin yenera amilmil ningi, nongomang motam ninguru me nunguning akaso, se nu nunga isuam, “Na i nalko ewela ago e?” mam. ⁴²Se nuna wal kaiya mu bilik sang tuman, ⁴³se nu tam ale nomokete nokaso.

⁴⁴Nu nunga maonam, “Mel aratukko ewerta, ani nengerak бага se ninga man-

arukasam: Den suen la ani ago ko Moses ko batoga te, se Prophet nunga batoga te, se Psalm ko batoga te, ani angimik te aratukko mu ko nunguning aratam ta imitang.”

⁴⁵Se nu nunga ikia sinar awuram, se batoga den te aniso mu ko sinarman. ⁴⁶Nu nunga maonam, “Batoga te iwita aniso: Kristus yaman tauk ale kueruk, ale day tom ilagala se suan mu te ak-ing barasukko; ⁴⁷se nengemang guruga se ninga memek siwu ningara ko den mu Jerusalem apura duap betemon, se sor suen la te namarukko,” mu nunga maonam. ⁴⁸Ale mam, “Nina mel suen la aratam imi mu nemetam te arigiman ale ko ikiman, uwutata namaral ale ko balalko. ⁴⁹Bare ani Sangam bo aga Ait ningarukko balam mu bitirik se nengete tai kaparukko. Buta se nina wonong biya me beteral, am bagaral se sokel kualala ko mu tairuk ningimik karogo lilimaruk asele ura duap beteral,” mam.†

Jesus duruk wonong te peleram nama tarigiram

(Mark 16:19-20; Acts 1:9-12)

⁵⁰Asele nu nongorak aratam nama Bethany koma mu te arataman. Ale kut-ing patawuram ale marak nungaram. ⁵¹Nu marak nungaru se eng barasam nunga beteram ale duruk wonong te nama tarigiram. ⁵²Se nuna nup perr tuikasan, ale nongomang ningi amilmil biyala ago peleman Jerusalem nama-man. ⁵³Ale tom suen biya mu temple ningi la бага se Kaem nup patawukasan.

†24:49 Bur Laili tai kaparukko: John 15:26; 16:7; Acts 1:4.

JOHN

John ko den gilalong imi ningi mel biya bo anananga kasuruwoso mu, Jesus mu Kaem ko Namar. Ali se mel suen la me aratam ko kam te la, nu Nuet ilak bagaram, se ko Nuet nu te mel suen la nungam. Udagi nu kari ko aratam ale ko Nuet nanga kausok ale nanga sangaru taukko tairam. Awiriya nu arigiso mu ta ko Nuet arigam. Nu mel bo kota ko ikia te me bitakaso, bare anapeya Nuet kuring te aratukaso wore diram bitakaso.

Jesus mu anananga kari kusumuri. Nuguta lage Nuet kote namaram. Awiriya bo lage kigilik bo te Nuet kote namarukko me terong. Nu kota lage nunguning, den nunguning, se marak nunguning.

Nicodemus ko dugu duap, Samaria imet ko dugu duap, kari motam sisira bilangaram, se Lazarus ko dugu duap mu batoga imi ningi la aniso. Ale Jesus ko kuring dogotak saki mu betela batoga imi ningi la aniruk se arikko, batoga saki ningi mena.

A.D. 90 imi yia tom kariimet saki balsan John te batoga imi batogam masan. Nu kari garuk nunguningkiri Ephesus бага se batoga imi batogam iwita balsan. Nu John aguwaya mu kota numi wetang te me balam. Bare kariimet sang balsan, imi John nu olekem Jesus ko kuera biya wore masan. Mu awuk, bala sang batoga imi ningi aniso mu kari motam te mel arigam ale batoga te beteram iwita ikisan ale mu John borta iwita balsan.

Den kari ko aratam

1 Girakala biya, mel suen la me aratukaso ko tom te, Den anikaso, nu Kaem ilak bagakaso, ale nu kota mu Kaem tala.² Girakala biya nu Kaem ilak bagakaso. ³Nu te mel suen la aratam, mel bo kota me aratam, mel suen la aniso mu am nu te la aratu saparam.⁴ ⁴Marak nunguning noko ningi aniso, se marak nunguning umu ana kariimet nikim nangaram. ⁵Nikim umu tiro-morom ningi nikim kapawoso, se tiro-morom mu nikim umu menawurokko me terong.

⁶Kari bo Kaem kote tairam, ko nup John. ⁷Nu nikim umu ko duap balukko tairam, kariimet suen la den umu ikimon ale ko nongomang ningi nunguning arukko. ⁸Bare nu kota mu nikim umu mena. Nu am nikim nukung ko duap kariimet nunga manukko tairam.

⁹Nikim nunguning, kariimet nikim yawara nungarso, mu ali imi te tai kaparukko tom pingi aram. ¹⁰Se nu ali imi te aratam ale bagakaso. Nu kota ali imi lilim nungam, kariimet ago nunga nungam, ale nongote tairam, bare kariimet noko me ikiman. ¹¹Nu ko kariimet Israel nongote tairam, bare nuna ari meman. ¹²Bare awiriya noko amilmilaman ale ko nongomang ningi nunguning aram, mu nu kariimet umu nunga balam Kaem ko kuriang ko aratamonko balam.[§] ¹³Se nuna Kaem ko gomang te noko kuriang ko bilangaman. Bare nuna ali kariimet ko gue te mena, imet kari nunga ikia te mena, Kaem ko gomang te noko kuriang ko arataman.

[§]1:1 “Den” maso mu Jesus ko balso. Greek den te mu Logos, se English den te iwita guruguman: “the Word”. Logos ko ikia ilagala: “den se ikia”, “word and mind”. Jesus kumik te ana Kaem ko munan se ko ikia aguwaya mu wetang te arigisan ko ikisan: 1:18; 14:9. Buta se nup mu Jesus tuman.

[¶]1:3 1 Corinthians 8:6; Colossians 1:16; Hebrews 1:2.

[§]1:12 Kariimet Kaem ko kuriang ko aratasan: John 3:3-6; Galatians 3:26.

¹⁴ Se Den kari ko aratam ale anananga ningi bagakaso. Nu kota suanta Nuet kote tairam, se ana noko nikim mu arigiman; nu nup biya, gomang lila ago, se den nunguning ago tairam.

¹⁵ John noko dugu duap balam. Nu kariimet nunga aru manaru se balam, “Kari ewerta ko ani ninga manem ale balukasam, ‘Kari bo ani agowom kaoram taiwoso mu aninga kiaram ale nu biya nunguningkiri, se ani nu bowa ningi bagasam, mu awuk, ani me bilangerem la, nu bagakaso.’” ¹⁶ Noko gomang lila se kua nangara mu lilim la ningi, ana suen la mel ningo ningo se marak duap duap giman. ¹⁷ Mu awuk, Kaem ko law mu Moses te nangaram; ko gomang nangara nunguning mu Jesus Kristus te nangaram. ¹⁸ Kari bo ta Kaem kumik me arigam, mena. Bare noko Namar suanta, nu Kaem tala, nu Nuet beta dugu te ilak bagara, mu Nuet nanga kausam.

Anuwa marak kari John numi balam, nu Kristus mena mam

(Matthew 3:1-12; Mark 1:7-8; Luke 3:15-17)

¹⁹ Juda supuling bibiya alo nuna priest saki se Levi saki mu nunga manorman se Jerusalem beteman ale John kote namaman ale nu awiriya wore ko isarman. ²⁰ Se John wetang te la balam, “Ani Mes-siah ko balsan umu mena.”

²¹ Se nuna isarman, “Buta se ni awiri? Ni Elijah e?” Se nu balam, “Ani Elijah mena tala.”

Se aking isarman, “Agi Moses Prophet ko balukaso borta ni e?”^{††} Se nu balam, “Ani kari mu mena tala.”

²² Se nuna balman, “Buta ni awiriya mu anananga manaruko. Se namanak

kari nanga manorman se taiman mu diram nunga manornakko. Se ni keta nimi awuk balsam?”

²³ Se John prophet Isaiah ko batoga te den aniram mu nunga maonam, “Ani kari ali sor garagarayam mu te бага se aiso ale balso, ‘Kari Biya ko lage nungal se te tairukko,’ maso, borta ani.”^{‡‡}

²⁴ Se kari John kote namaman mu nunga ningi sang Pharisee. ²⁵ Se nuna nu isarman, “Ni Kristus mena, ni Elijah mena, ni Prophet Moses ko balam mu mena. Se ni anape ko kariimet anuwa marak nungarsam?”

²⁶ Se John nunga den koma balam, “Ani yu te anuwa marak nungarsam. Bare kari bo nenenga ningi bagoso mu nina nu me ko ikisan. ²⁷ Nu ani agowom kaoram taiwoso, bare nu aninga kiaram nunguningkiri, se ani noko suwik tu-agu lakira ko mayang kutuwurekko me terong, mu awuk, ani nu koma te ningo nuam mena.”

²⁸ Mel suen la imi Bethany wonong te, yu Jordan koma worem bausa mu te aratam, sor te John kariimet anuwa marak nungarukaso wore te.

Jesus mu Kaem ko Sipsip

²⁹ Ukiram se John ko ura mu bitawaram se Jesus aolak iluwam kote taiwaram se arigam, ale balam, “Arigalko, o ta taiwoso umutang, Kaem ko Sipsip, nu borta kariimet suen la nunga memek giok ale siwu warukko!”^{¶¶}

³⁰ Ani kari ewerta ko nina ninga manem ale balem, ‘Kari bo ani agowom kaoram taiwoso mu aninga kiaram ale nu biya nunguningkiri, se ani nu bowa ningi bagasam, mu awuk, ani me bilangerem la, nu bagakaso.’ ³¹ Nu awiriya mu ani

^{**}1:17 Law ko den, se Jesus ko saonga: Romans 6:14; 10:4; Colossians 2:10.

^{††}1:21 Moses Prophet bo tairukko balam: Deuteronomy 18:15; Acts 3:22.

^{‡‡}1:23 Isaiah 40:3.

^{¶¶}1:29 Kaem ko Sipsip: Isaiah 53:6-7; 1 Peter 1:18-19; Revelation 5:6.

me ko ikikasam. Bare ani kariimet yu te anuwa marak nungarsam imi mu, Israel kariimet te nu ko ikimonko betesam.”

³² John akingtala balam, “Ani Bur Laili duruk wonong te wore inangnang biton iwita kote tai kaparam se arigem. ³³ Ani me ko ikiekko, bare Kakirip ani yu te anuwa marak bitirikko sokel aisam wore iwita aga maonam, ‘Ni kari bo anuwa marak tuiwer se Bur Laili kote tai kaparuk se arik mu ikiko, kari umutang Bur Laili ko sokel te kariimet baptais nungarukko ma baluko.’ ³⁴ Se ani mel mu arigem ale ani nunga manorsam, kari imitang Kaem ko Namar.”

Jesus olekem sang giram nunga giam

³⁵ Animan ukiram se John sor umu te tala ko olekem ningi ilagala nongorak bagaram. ³⁶ Tom nu Jesus aolak iluwam nunga kia kapawaram se arigam, mu nu mam, “O namawoso mu arigalko, oworta Kaem ko Sipsip!”

³⁷ Se ko olekem ilagala den umu iki-man ale Jesus kowom karoman. ³⁸ Se Jesus giris palagam ale nuna kowom karowaman se nungarkam, ale nunga isuam, “Nina anape ko ani agowom karowasan?” mam.

Se nuna maman, “Rabbi, ni tairem mu aparete bagasam?” maman. Rabbi masan mu ko nunguning mu “Kausa kari”.

³⁹ Se nu nunga maonam, “Tairal se namanak asele arigalko,” mam. Tom mu 4 o'clock bainga ningi iwita. Se ilak naman ale kuwim umu arigiman ale ilak bagaman se tirom batagam.

⁴⁰ Olekem ilagala John ko den iki-man ale Jesus kowom karoman mu bo Andrew, Simon Peter ko uria. ⁴¹ Nu barasam mu gomang gomang dirmam ko laun Simon kote namaram ale maonam, “Ana Messiah arigiman,” mam. Messiah

masan mu Kristus. ⁴² Asele nu Simon ilak Jesus kote namaram.

Se Jesus Simon arigam ale mam, “Nika nip Simon, ni John ko namar. Bare udagi te mu nika nip Cephas.” Nup Cephas mu Juda nunga den te, se nup Peter mu Greek den te.

Jesus Philip Nathanael ilak nunga giam

⁴³ Aking animan ukiram mu Jesus Galilee namarukko. Nu Philip kupam ale arigam, ale maonam, “Ni ani agowom karoko!” mam.

⁴⁴ Philip mu Andrew se Peter ilak nunga wonong suan, Bethsaida ko. ⁴⁵ Se Philip nama Nathanael kote aratam ale maonam, “Ana kari Moses ko batoga te se prophet nunga batoga te ko balman mu ana arigiman. Mu nu Jesus, Nazareth kari, Joseph ko namar.”

⁴⁶ Se Nathanael mam, “Agi Nazareth wonong te pa mel yawara bo uwuta aratukko se ye?”

Se Philip mam, “Tair se namanak se keta arikko!”

⁴⁷ Se Jesus Nathanael tai pingi aram se arigam ale mam, “Imi mu Israel ko kari nunguning, kumik kawel munan bo mena.”

⁴⁸ Se Nathanael Jesus isuam, “Ni awuk ta ani aga ikiem?”

Se Jesus nu maonam, “Philip ni me ka arukaso la, ni tam fig bowa ningi dagiwerem se ani karkem,” mam.

⁴⁹ Se umutang te Nathanael balu paogam, “Rabbi, ni Kaem ko Namar; ni Israel ko King!” ma balam.^{§§}

⁵⁰ Se Jesus mam, “Ani ni tam fig bowa ningi dagiwerem se karkem maem, bore te se ni gemang ningi nunguning aram. Bare ani ka manorsam, udagi mu ni mel bibiya arikko,” mam. ⁵¹ Ale nunga maonam, “Ani nunguningta nunga

^{§§}1:49 Jesus mu Kaem ko Namar: Matthew 14:33; 16:16.

manorsam, maingte taiti kuring kaiguk se Kaem ko engel alo Kari ko Namar kote tarigi kapawomon se arigalko.”*

Jesus balam se yu mu waen ko geragam

2 Se udagi day ilagala namaram se day tom 3 mu te, Galilee ningi Cana wonong te, kari bo imet bo ilak nunumi gimonko tom biya kaparam. Se Jesus ko nuam tom biya mu ko karogo namaram, ²se Jesus ko olekem nongorak mu karogo la nunga aruman se namaman. ³Udagi waen menaram, se Jesus ko nuam nu maonam, “Kariimet biya waen no sapaman!” mam.

⁴Se Jesus mam, “Imet aora, se ani awuk maikko? Sumu aninga mel bo mena. Aninga ura te duap bitirikko ko tom mu aita.”†

⁵Bare ko nuam mu ura kari alo nunga maonam, “Anapeya beteralko baluk mu kuring la kaoral ale beteralko,” mam.

⁶Se yu kuting bibiya 6, manga te nunga, mu aniram. Yu kuting mu yu karogo aniso, se Juda alo nuguting nusuwik te anusan. Se yu kuting suan suan mu 20 agi 30 gallon yu iluso.‡

⁷Se Jesus ura kari nunga maonam, “Yu kuting sowore suen la yu ningi langiral se kuring aratu saparukko.” Se butata beteman.

⁸Asele nunga maonam, “Sang utual ale inang bitua ko kari gira mu tual se no arigokko,” mam.

Se nuna nu balam uwutata beteman. ⁹Se inang bitua ko kari gira mu yu mu tam ale no arigam, mu yu maingkala waen ko geragam. Bare nu apareyate waen giman ago taiman mu nu me ko ikiam, bare ura kari yu umu langi tuman mu nuna waen ko duap ikiman. Se nu

kari imet iru taukko mu auram se tairam, ¹⁰se ekeseng te maonam, “Pempem mu inang kotam giriso waen ningo mu kari-imet nungarso se nasan. Ale nungumik garusoso se nungarkoso mu, waen alel ago mu langi nungarso se nasan. Bare ni waen ningo imi ilukuawurem se aniram, se aitakta diram ago tai nangarem!”

¹¹Munan Jesus Galilee sor te Cana wonong te beteram imitang, mu noko miracle gira nunguningkiri, noko nikim sokel wetang saparam. Se ko olekem munan umu arigiman ale nongomang ningi nunguning aram.

¹²Udagi nu ko nuam se uriamitak se ko olekem alo nongorak Capernaum namaman, ale umu te day tom sang bagaman.

Jesus temple ningi diara guruga kari nunga kaoram parusuwuram

*(Matthew 21:12-13; Mark
11:15-17; Luke 19:45-46)*

¹³Juda nunga Passover tom biya pingi aram se Jesus Jerusalem namaram.

¹⁴Ale temple ko por biya mu ningi kaparam ale kari bulmakau, sipsip se inangnang biton dia gurugu se animan mu nungarkam, ale manga guruga ko kari mu dagiwaman manga gurugu patawu nunumi tuiwaman se nungarkam. ¹⁵Ale mayang bo wip ko moram nungam, ale namaram kariari mu suen la, nunga sipsip bulmakau karogo nunga kaoram parusuwuram se arataman. Se namaram ale manga te awura ko kuwim mu te, manga parusuwu se kuwim umu gurungumu warukaso se kapakasan. ¹⁶Se kari biton dia se animan mu nunga maonam, “Imi aninga Ba ko kawam. Nina awuk ikiman ale suwutata gurugu-

*1:51 Jacob ipingiram mel arigam: Genesis 28:12.

†2:4 Jesus ko tom me terong makaso: John 7:6,30; 8:20.

‡2:6 Mu 75-115 litre iwitata.

man se nenenga diara guruga kuwim ko aratam! Gial ago aratalko!”

¹⁷Se olekem alo mel beteram mu arigiman ale batoga bo nungamin te tairam: “Ba, nika temple laili nunguning anirukko, ko angamang ewere tama iwita kaniwoso.”[¶]

¹⁸Se Juda kari bibiya mel umu arigiman ale isaru diruwuman, “Awiriya ni sokel kisas se te suwuta betesam mu, miracle bo te nanga kasuru se ana ariginak ale ko sinarnakko!” maman.

¹⁹Se Jesus nunga maonam, “Temple imi parusuwural, se ani day ilagala suan ningi aking patawu bangikko,” mam.

²⁰Se nuna balman, “Temple imi ko yia 46 ningi kalo kutuwuman! Se ni balsam day ilagala suan ningi patawu bangaruko masam e?” maman. ²¹Bare Jesus kota ko kumik wore temple ko den ira te balukaso. ²²Se udagi nu kueram ale barasam se asele ko olekem alo den nu nunga maonam mu ko nungamin ares mam. Se nuna den batoga te mu se, den Jesus kuring te aratam mu ko nongomang ningi nunguning aram.

²³Passover tom te Jesus Jerusalem бага se miracle bitakaso, se kariimet suen biya arikasan ale noko nongomang ningi nunguning akaso. ²⁴Bare nu nononga munan umu ko me pitigakaso, mu awuk, nu sinar, kariimet suen la nunga ikia se nongomang motam mu nu am iki saparam. ²⁵Nu ali kariimet nunga munan se nunga bagara aolak, bo nu kausokko mena, mu awuk, nu ali kariimet nunga ikup guyak mu am iki saparam.[§]

Jesus Nicodemus ilak munakaram

3 Juda nunga supuling bo ko nup Nicodemus, nu Pharisee kari.^{**} ²Nu tom bo tirom Jesus kote tairam ale “Rabbi,” mam, “ana ko ikisan ni mu kausa kari Kaem ka beteram se tairem. Mu awuk, kari Kaem ilak me bagoso mu miracle ni betesam mu bitirukko me terong.”

³Se Jesus noko den koma balam, “Ani nunguningta ka manorsam, kariimet bo aking kuriang mimili iwita me bilangaruk, mu Kaem ko kingdom me ari ko ikiokko.”^{††}

⁴Se Nicodemus aking mam, “Kari garukaram mu awuk ta aking kuriang iwita bilangarukko? Nunguningta, kari garuk bo akingtala nuam tuagu ningi me bilangaram, mena!”

⁵Se Jesus mam, “Ani nunguningta ka manorsam, kariimet bo yu se Bur Laili ko sokel te akingtala iru bilanga kam me bilangaruk, mu Kaem ko kingdom ningi me kasu nagurokko. ⁶Ali kari tuagu te bilangara, mu ali kari ko mel. Se Bur Laili ningi aking kari iru ko arata, mu Bur Laili ko mel. ⁷Ani balem ale maem, ‘Nina kuriang mimili bilanga kam akingtala bilangaralko,’ maem, mu ko ikia me ka morukko. ⁸Marir ko gomang te la naguso. Ko nirung mu ikiko, bare apareyate tairam, ale apareyate namoso, mu ni me ko ikiko. Awiriya Bur Laili ningi kuriang bilanga kam kari iru ko bilangoso, mu uwutatala.”

⁹Se Nicodemus nu isuam, “Mel ni balsam mu awuk ta aratukko?”

¹⁰Se Jesus mam, “Ni Israel nunga kausa kari biya, se awuk se ni mel imi

[¶]2:17 Psalm 69:9.

[§]2:25 Jesus kariimet nunga ikup guyak am iki saparam: John 6:61,64; 7:6; 13:11.

^{**}3:1 Nicodemus: John 7:50-51; 19:39.

^{††}3:3 Udagi tala aking bilangara: Matthew 18:3; John 1:12-13; 1 Corinthians 15:50; 1 Peter 1:23.

me ko ikisam? ¹¹ Ani nunguningta ka manorsam, ana mel arigiman ale ko iki-man wore ko balsan, bare nina me ko amilmilasan. ¹² Ani ali imi ko mel ko ninga manorsam, bare nina me nengemang ningi nunguning aso. Bore te se, ani duruk wonong ko mel ko balik, mu nina awuk ta ko nengemang ningi nunguning arukko ya? ¹³ Kariimet bo duruk wonong ningi me nama tarigi arigam, mena. Bare kakirip duruk wonong ningi бага tai kaparam mu kota mel mu ko balu saparukko terong, nu Kari ko Namar. ¹⁴ Girakala Moses sor garagarayam mu te mot dora bronze te nunga mu patawu tam awote beteram,^{‡‡} uwutatala Kari ko Namar patawu kualala tam te ituwumonko, ¹⁵ se awiriya noko nongomang ningi nunguning aruk, mu bagara ningo pempem la te bagamonko mu arigimonko.”

¹⁶ Kaem ali imi lilim ko kariimet kua nungaram, ale ko Namar suanta mu nungaram, se awiriya nu ko gomang ningi nunguning mu me maga namaruk, bare bagara ningo pempem la te bagarukko mu arigokko.^{¶¶} ¹⁷ Mu awuk, Kaem ko Namar beteram se ali imi te, ali lilim memek tuokko me tairam, mena, bare nu ali lilim la sangaru taukko beteram se tairam. ¹⁸ Awiriya nu ko gomang ningi nunguning, mu nu me memek taukko. Bare awiriya nu ko gomang ningi me nunguning, mu nu memek lage te bagoso, mu awuk, nu Kaem ko Namar suanta mu ko gomang ningi me nunguning aram. ¹⁹ Ponor nunguning te nunga pagaru ilagala nunga awuso mu iwita: Nikim ali imi te tairam, bare kariimet tiromorom ko kueman ale nikim mu

biriruwuman, mu awuk, nononga betera kaora mu memek. ²⁰ Munan memek betera ko kari mu nikim dulurso. Ale ko memek wetangaruk bore ko, nikim duap te me taiso. ²¹ Bare awiriya den nunguning karo tuso, mu nu amilmil te nikim te taiso, bore te se, noko Kaem ilak sorara ko munan mu kariimet wetang te arigisan.

Anuwa marak kari John Jesus ko dugu duap balam

²² Udagi te Jesus ko olekem arungu Jerusalem wonong beteman ale Judea sor koma mu te namaman. Nu umu te nongorak bagakaso, se kariimet taikasan ale anuwa marak to gilingikasan.^{§§} ²³ John betela anuwa marak ura agotala sor Salim duap te, wonong Aenon mu te bitawakaso, sor mu yu suen biya ago se kariimet umu te taikasan ale anuwa marak tokasan. ²⁴ Tom mu te mu Herod John me talipara ningi bitakaso.

²⁵ Se John ko olekem saki, Juda kari bo ilak, nanimi anuwa laili kaura ko munan ko den tagi gurungumukasan. ²⁶ Se John ko olekem kote taiman ale maman, “Rabbi, kari ni kerak yu Jordan komasang te bagaram se ni ko dugu duap balem ale nanga kausem, kari borta kariimet anuwa marak nungaruwoso, se kariimet suen la nu kote la nama gilingisan.”

²⁷ Se dun umu ko John iwita balam, “Duruk wonong anapeya me balu kari bo tuok, mu kari umu kota ko sokel te uwuta bitirukko me terong. ²⁸ Nina nu ko ko ani ninga manem mu nina ikiman. Ani maem, ‘Ani Kristus mena. Bare ani girek tairikko bala anira wore te

^{‡‡}3:14 Mot Israel kariimet nunga usikasan se kuakasan. Se Kaem kariimet gomang nungaram ale balam se Moses mot dora nungam patawu tam baongam mu te ituwuram se kekawakaso. Se kariimet ma urer nunga usikasan mu nomotam patawu arikasan mu me kuakasan: Numbers 21:9; John 12:32-33.

^{¶¶}3:16 Kaem ko Namar suanta wore nangaram: Romans 5:8; 8:32; 1 John 4:9-10.

^{§§}3:22 Jesus kariimet bo anuwa marak me tuam. John 4:2 arikko.

se, ani tairem,' ma balem. ²⁹Den imi te panganarik se ikialko. Kari imet taso mu, imet umu kari umu ko nuwusaso. Se kari mu ko imet taso, mu ko tiran yawara mu dogowa guruguwa, kari imet taso mu kuring ikiso mu nu karogo la amilmiloso." John uwuta balam asele mam, "Ani amilmil borta ko kimi bitaw-erem, ale aita angamang kua kaparam.* ³⁰Se noko nup biya mu am barasuk, se aninga aip mu kaparukko."

Kari duruk wonong te tairam

³¹Kari duruk wonong te taiso umu-tang nu mel suen la ko kualala bagoso. Kari ali imi te arataso, mu nu ali ewere ko kari iwita бага se, ali ewere ko kari iwita munakoso. Kari duruk wonong te taiso, mu nu mel suen la ko kualala bagoso. ³²Nu mel arigam ale ikiam mu ko balso, bare kariimet bo ko den mu ko gomang ningi me nunguning aso. ³³Bare awiriya noko den umu ikiso ale ko gomang ningi nunguning aso, mu nu balso, "Kaem mu nunguning." ³⁴Kari Kaem beteram se tairam mu nu Kaem ko den balso, mu awuk, Kaem ko Bur Laili lilim tuam. ³⁵Nuet ko Namar kua tuso, ale mel suen la kuting te beteram. ³⁶Se awiriya ko Namar ko gomang ningi nunguning aram, mu nu bagara ningo pempem la te bagarukko mu tam. Bare awiriya ko Namar biriruwuso, mu marak ningo mu me arigokko. Kari uwuta mu Kaem ko gomang magara ko me nagurokko.

Jesus Samaria imet ilak munakaram

4 Pharisee alo Jesus kariimet suen biya anuwa marak nungarukaso, ale ko olekem ko nunga gikaso, ale John ilu

kia kam beteram, mu ko den mu ikiam. ²Bare Jesus kota mu kariimet anuwa marak me nungarukaso, noko olekem ura umu bitakasan. ³Se nu den umu ikiam, mu nu Judea sor beteram ale pel-eram akingtala Galilee namaram.

⁴Nu lage Samaria aratam namaram mu kaoram namakaso. ⁵Nu tai Samaria wonong Sychar mu te aratam, wonong umu Jacob ali bilik bo ko namar Joseph balu tuam mu duap te. ⁶Jacob ko yu mutim ma balsan mu umu te aniso, se Jesus aolak ilu lagara ko, nu yu mutim umu duap te noman saparukko daigam. Clock tom mu 12 o'clock iwita.

⁷Nu daigam noman sapawaram mu Samaria imet bo yu utuokko tairam, se Jesus imet umu maonam, "Ni yu sang utu aisu se naikko terong e?" mam. ⁸Noko olekem alo mu nu umu te beteman ale wonong ningi na inang sang di-amonko namaman se nu kota bagaram.

⁹Se imet umu mam, "Ni Juda kari, se ani mu Samaria imet. Se ni awuk se ani yu sang utu kisekko aga manorsam?" mam. Imet umu uwuta balam, mu awuk, Juda alo mu Samaria nongorak me so-rasan, mena.†

¹⁰Se Jesus mam, "Ni Kaem ko kuting munan ko ikisam le, aking awiriya ni yu ko nika ngatangaruwoso mu ko ikisam le mu, ni marak bagara ko yu mu ko is-arsam se kisiso le."‡

¹¹Se imet mu mam, "Kari dom, yu mutim imi du biya, se ni mel bo yu te utuko mu mena. Se ni marak bagara ko yu mu aparete toko?" mam. ¹²"Yu mutim imi girakala anananga taleng girigir Jacob iram, ale ko namarari, se ko bulmakau sipsip mel ago yu ewerta utu nokasan,

*3:29 Matthew 9:15 se Ephesians 5:23-27 ago arikko.

†4:9 Bala bo mu iwita: "Imet uwuta balam, mu awuk, Juda alo Samaria nunga tawir bagun na yu nasan mu te me na yu nasan."

‡4:10 Yu marak sokel ago: John 6:35; 7:37-39; Revelation 21:6.

bare bita nangaram. Bare awuk, ni Jacob ilu kia kam e?" mam.

¹³ Bare Jesus mam, "Awiriya yu imi nauk ta, bare yu ko am kuawurukko.

¹⁴ Bare awiriya yu ani tusam se naso, mu nu udagi yu ko me kuerukko. Nunguningta, yu ani tusam mu noko ningi lairuk tarigiruk ale bagara ningo pempem la te bagara mu tuokko," mam.

¹⁵ Se imet mu mam, "Kari dom, yu balem owore aisu se naik, ale ani udagi yu ko kuerik ale yu imi utuekko me nama tai se lagarikko," mam.

¹⁶ Se nu maonam, "Ni namar ka kari manaru ale ilak tairko," mam.

¹⁷ Se imet mu mam, "Ani angimik agari mena," mam.

Se Jesus maonam, "Ni balsam ni kari mena masam mu ni den nunguning balsam. ¹⁸ Bare mel nunguning mu iwita, ni kari 5 ko nongorak no turutuwu nunga warem, se aitak kari 6 ilak bagasam sumu nika kari nunguning mena," mam. "Buta se ni uwuta balem mu ni diram balem."

¹⁹ Se imet mu mam, "Kari dom, ani ikiem ni prophet bo. ²⁰ Ana Samaria nanga taleng girigir alo mu duruk imi te kagin betemonko ilu biguwukasan. Bare nina Juda alo mu nina balsam, kagin ko kuwim suanta mu Jerusalem diram masan."

²¹ Se Jesus nu maonam, "Imet, agiring imi ninguru ilukuawurko, tom bo taiwoso mu te, nina suen la duruk imi te ta se Jerusalem ta, biguwural ale Ba nup te me patawuralko, mena. ²² Nina Samaria alo mu anapeya kagin tusan mu nina nengeta me ninguru ko ikisan. Bare ana Juda mu anapeya kagin tusan mu ana ko ikia se kagin tusan, mu awuk, kariimet nunga sangaru ta ko lage mu ana Juda alo nanga ningi aratu taiwoso. ²³ Se tom

taiwoso mu aitak tai aratam, se kariimet Bur ko sokel te, se munan nunguning te, Ba perr tui se karo tumonko. Ba kariimet uwutata nup patawusan mu nu ko kueso. ²⁴ Kaem mu Bur, se kariimet nu nup patawumonko mu, Bur ko sokel te se munan nunguning te perr tumonko."

²⁵ Se imet mu mam, "Messiah tairukko mu ani ko ikisam. Nu tairuk mu mel suen la ko dugu duap nanga kausokko," mam. Messiah masan mu Kristus.

²⁶ Se Jesus balam, "Ani kerak mu nakawasam e ta imitang, ani agata nu."[¶]

Olekem alo Jesus kote peleman taiman

²⁷ Se me kam la olekem tai tai arataman, ale nu imet bo ilak munakawaram se arigiman ale tengeman. Bare bo nunga ningi "Ni awuk se nu ilak munakawasam?" agi "Anape ko ilak munakawasam?" ma me balman.

²⁸ Se imet umu ko yu kuting beteram ale peleram wonong te namaram, ale kariimet nunga maonam, ²⁹ "Tairal ale kari bo ewere arigalko, nu aninga bagara aolak suen la wetang te balu saparam. Ewerta Kristus agila pa!" mam. ³⁰ Se kariimet wonong bita bita arataman ale arigimonko taikasan.

³¹ Se tom kulupik umu te mu olekem alo manaru diruwuman, "Rabbi, ni na bo noko," maman.

³² Bare nu nunga maonam, "Aninga na naikko mu nina me ko ikisan," mam.

³³ Se olekem alo nunumi isarukasan, "Kariimet i mel i naukko giam ago tai tuam agila pa?" makasan.

³⁴ Se Jesus nunga maonam, "Kakirip aga beteram se tairem mu ko gomang motam lilim karo tui saparik mu asele ani na nokoyam angamang kua kaparukko," mam. ³⁵ "Sige tom 4 umu

[¶]4:26 Jesus "ani agata nu" maso mu nu nup Yawe wore te numi balso. Kaem kota numi nup uwutata Moses maonam: Exodus 3:14.

buring ko na inang yoparuk se gia ko kam,' ma me balsan e? Bare ani nunga manorsam, nemetam paguk se ningam ningi inang yopa muruwuram se gia ko tomaram owore arigalko.[§] ³⁶ Bare ikialko. Kari na inang gi bolala awuso, mu nu maingkala ura duap beteram ale koma yawara to se inang tom suen biya yawarakala anirukko mu gi bolala awuso. Buta se inang muguri ausa ko kari, se inang yopara gia ko kari mu nuna ilagala wete amilmilasan.³⁷ Se bala te balsan, 'Kari bo na inang asurso, se bo inang yopaso mu gi bolala awuso,' masan, mu nunguning balsan. ³⁸ Ani nina namaral ale kari saki nunga ura kowar ko inang yoparam bare gialko ninga manem. Kariimet sikina ura kowar beteman, se nina nunga ura kowar ko nunguning umu gialko."

Samaria kariimet Jesus ko nongomang ningi nunguning aram

³⁹ Se tom imet mu Samaria kariimet nunga maonam ale mam, "Nu ani angimik ko den wetang la diram la aga maonam," mam, mu suen biya ko den umu ikiman ale Jesus ko nongomang ningi nunguning aram. ⁴⁰ Se tom nuna nukote taiman mu am nongorak bagarukko guramaman. Se nu day tom ilagala ko nongorak bagaram. ⁴¹ Ale nongorak бага se den nunga manarukaso mu te kariimet bo bo karogo nongomang ningi nunguning aram.

⁴² Ale nuna imet mu manorman, "Ana den ni ana nanga manem mu te la mena, wore aita ana nu kota munakaram mu te ana ikiman, mu kari ewerta ali lilim ko Saonga Kari, se ana ko nangamang ningi nunguning aram," maman.

Jesus kari supuling bo ko kuriang nungam

⁴³ Nu day tom ilagala mu buring ko mu nunga beteram ale Galilee nama-ram. ⁴⁴ (Jesus kota maingkala balukaso, "Prophet kota ko wonong duap te mu nup mena ko arigisan," makaso.) ⁴⁵ Se tom nu Galilee nama aratam mu kariimet nu amilmil tuman ale aru tagiman. Mu awuk, nuna agotala Passover ko tom te Jerusalem бага nu munan suen la beteram mu arigiman.

⁴⁶ Nu akingtala Galilee ningi wonong gotek Cana mu te namaram, wonong umu nu te yu nungam se waen ko geragam. Se umu te mu kari supuling bo ali sor bitaruwara ko kari; se ko namar mu wonong Capernaum mu te kuera ago bagakaso. ⁴⁷ Se tom kari umu Jesus Judea beteram ale Galilee tairam ko den mu ikiam, mu nu kote nama-ram ale wosengam, tairuk ale ko namar kuerukko pingi aram wore nungokko maonam.

⁴⁸ Se Jesus maonam, "Nina kariimet imi miracle arigal nunguningkiri wore asele nengemang ningi nunguning arukko!" mam.^{**}

⁴⁹ Se kari supuling mu mam, "Kari dom, aninga kuriang kueso, pasak namanakko," mam.

⁵⁰ Bare Jesus maonam, "Ni am namarko. Ka kuriang me kuerukko," mam.

Se kari mu Jesus ko den mu tam ilukuawuram ale namakaso. ⁵¹ Nu aita namawaram la, ko ura kari tai lage te arigiman ale manorman, "Nika kuriang marak bagoso," maman.

⁵² Se nu nunga isuam, "Tom awuk nunguningkiri mu te nu kumik kowar bita tam se nungeram a?" mam. Se nuna

[§]4:35 Jesus Nuet kuring karo tuokko tairam: John 6:38; 17:4. Na inang yoparam: Luke 10:2. Psalm 126:5-6 ago arikko.

^{**}4:48 Juda alo kilek bibiya arigimonko kuakasan: John 2:18; 1 Corinthians 1:22.

maman, “Ekalako kowar motam one o'clock iwita nu kumik kowar bita tam,” maman.⁵³ Se kuriang nuet ikiam, mu am tom borta te Jesus nu maonam, “Nika kuriang me kuerukko,” ma maonam mu ko ikiam. Se nu ko nuwus kuriang ago suen la Jesus ko nongomang ningi nununing aram.

⁵⁴Tom Jesus Judea beteram ale Galilee tairam, mu imi noko miracle 2 Galilee ningi beteram.

Jesus kari tilital yu Bethesda duap te nungam

5 Tom saki namaram se Jesus Juda nunga tom biya bo ko tom se nu Jerusalem namaram.² Jerusalem ningi kasu nagura ko sor kuring bo Sheep Gate masan, mu te yu gotek bo aniso, ko nup Aramaic den te Bethesda masan. Se marir te ta ko kawam 5 kalo karogo geragaman se lautam ale aniso.³ Se kariimet kuera ikes ago, nomotam sisira, nusuwik se nuguting nungumik daeldel patanga, se nosokel kuera, mu suen biya umu te ani geraga se bagakasan.^{4†5} Se nunga ningi mu kari bo yia 38 ko kuera ikup ago lagakaso mu karogo tala bagakaso.⁶ Se Jesus kari mu arigam, ale nu kuera umu ago tom maiya biya lagaram mu ko ikiam, ale isuam, “Ni nungerko gemang aniso e?” mam.

⁷Se kari kituwura mu mam, “Kari dom, pempem yu munuwuning tusan mu ani awiriya bo aga sanguk se yu ningi kaparikko wore mena. Se ani aimi tagi gurungumuwasam, mu kariimet bo giriso ningi kaposo se ani mena e ta bagasam,” mam.

⁸Se Jesus maonam, “Bares ka kiwim sor gi ale ago aolak ilupko,” mam.⁹ Se tom umutang te la kari mu ko kuera menaram; se barasam ko kuwim sor giam ale aolak iluwam namakaso.

Kiwem umu Sabbath tom te aratam,¹⁰ se Juda kari supuling kari nungeram umu manarukasan, “Aitak imi Sabbath tom, se munan te aniso mu ni ka kiwim sor gi ale me aolak ilupko!” maman.

¹¹Bare nu nunga maonam, “Kari aninga nungam wore aga maonam, kiwim sor gi ale aolak ilupko mam, se ani kuring te aolak iluwasam.”

¹²Se nuna nu isarman, “Nu kari awiri wore nu munan sumu ni suwuta meko ka maonam?” maman.¹³ Bare kari nungeram mu awiriya nu nungam mu nu me ko ikia tala, mu awuk, Jesus maingkala kariimet biya mu ningi sapa gurugu nama yumuram.

¹⁴Udagi Jesus kari umu aking temple ningi arigam ale maonam, “Ikiko! Ni aitak nungerem. Udagi memek me bitarko, ikup memek biya nunguning arik bore ko!” ma maonam.

¹⁵Se kari mu namaram Juda kari nunga maonam, awiriya nu nungam mu Jesus i, mam.

¹⁶Se duap nuna te Jesus bita maguwura duap beteman mu, nu Sabbath tom te munan umu bitakaso.¹⁷ Se Jesus nunga maonam, “Aninga Ait tom suen biya ura to lagoso, ale aitak am ura towoso, bore te se ani betela ura towasam,” mam.^{‡‡}

¹⁸Se nuna den umu ikiman mu nongomang kausam eng maga kaparam, se lage bo te momon se kuerukko wore ko loagakasan. Mu awuk, nu Sabbath ko

^{††}5:4 Batoga sang girakala ko mu te den imi ago aniso: “Mu awuk, tom saki Kaem ko engel taikaso yu munuwuning tuikaso se arikasan mu, kari kuera ikes ago mu bo girikaso ningi kapakaso mu noko kuera aguwaya wore am menayakaso se nu nungiakaso. Se kariimet kuera ikes karogo mu nuna butata taikasan ko kimi bita se bagakasan.”

^{‡‡}5:17 Aitak ura ta ko tom: John 9:4; 14:10.

munan la me kulukam makasan, bare nu Kaem mu noko Nuet makaso, ale numi ago tarigi Kaem ilak arerem awuso, makasan.

Jesus mu marak nunguning ko duap

¹⁹Se Jesus bala imi balu nungaram: “Ani nunguningta ninga manorsam, Kaem Namar kota ko ikia te mel bo me beteso, mena. Nu ko Nuet mel beteso wore arigiso ale nu beteso, se Nuet aguwaya beteso mu Namar agotata beteso. ²⁰Mu awuk, Nuet ko Namar ko kueso, ale mel suen biya beteso mu nu ago kasurso. Se ikialko, munan sang bibiya nunguningkiri imi kiaram mu kausok se nu bitiruk se arigal ale birikirarko. ²¹Paguwura mena, am ko Nuet kariimet kueman mu nunga maraguwuso ale marak nungarso iwi-tatala, noko Namar noko gomang te kari awiriya marak tuokko mu tuso. ²²Se umu la mena, bare ko Nuet mu kariimet me nunga tuteso. Nu kariimet nunga tutera ko ura mu Namar kuting te beteram.”^f ²³Munan umu te kariimet suen la ko Nuet nup biya tusan uwutatala, Namar nup biya tumonko. Awiriya Namar nup biya me tuso, mu koma suanta tala, Nuet nu beteram se tairam mu agotata nup biya me tuso.

²⁴“Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya aninga den ikiam ale Kakirip ani aga beteram se tairem mu ko gomang ningi nunguning aram, mu nu memek me taukko, bare marak ningo arigokko. Nu kua maga namara ko lage mu beteram ale marak ningo pempem bagara ko mu tam. ²⁵Ani nunguningta ninga manorsam, tom bo taiwoso se aitaik tai aratam mu te, kariimet kuera

mu Kaem ko Namar ko kuring ikimonko, ale awiriya ikiok ale karo tuok, mu marak pempem bagarukko. ²⁶Mu awuk, ko Nuet kota mu marak nunguning ko duap. Se uwutatala ko Namar mu marak nunguning ko duap.^{§§} ²⁷Ale nu ko Namar mu kariimet nunga tuterukko ura mu kuting te beteram, mu awuk, nu Kari ko Namar.

²⁸“Nina den imi ko me birikirarko. Tom bo taiwoso mu te kariimet kueman ale mutim ningi aniwasan, mu nu kuring ikimon, ²⁹ale barasamon aratamon, ale awiriya munan ningo bita lagaram, mu marak ningo taukko. Se awiriya munan memek bita lagaram, mu magara biya maga namarukko.*

³⁰“Ani agata aga ikia te mel bo me betesam. Nu balso se ani kuring te tutera ura betesam. Se aninga tutera ura mu ningo se diram la betesam, mu awuk, ani agata aga ikia angamang me karo tusam, mena, ani Kakirip aga beteram se tairem owore la ko ikia gomang karo tusam. Jesus balam, noko Nuet se Anuwa marak kari John noko dugu duap wetang te balman

³¹“Ani agata aimi ko balik, mu aninga den mu kumik sokel mena. ³²Bare kari bo bortanga aninga dugu duap baluwoso, se ani ko amilmilasam, ani ago ko den nu baluwoso mu nunguningta.

³³“Nina ura kari sang John kote nunga beteman se namaman, se nu ani ago ko den mu nunguning la nunga maonam se nina ikiman. ³⁴Ani ali kari bo aga dugu duap balukko ikia mu te me sanami lagasam, mena. Bare ani ko balsam, mu awuk, dun uwuta mu ninga sangukko.

³⁵John mu lam iwita kaniram ale nikim

^f5:22 Tutera ura mu Jesus kuting te aniso: Acts 10:42.

§§5:26 Jesus marak nunguning nangarso: John 1:4; 6:57; Ephesians 2:4-6.

*5:29 Kariimet kueman mu barasamonko: Job 19:25-27; Daniel 12:2; Matthew 16:27; John 6:40; Acts 24:15; Revelation 20:4-6, 11-15.

kaparam, se nina ko nikim mu tom tuku-nangta ko, ko amilmilaman.

³⁶“Bare ani agata aga aimi duap wetang awusam mu John ko mu kiaram ale du biya. Mu awuk, aninga ura nunguning aga Ait aisam ale bita saparikko balam se ani bitawasam mu, wetang te baluwoso, mu ani Ait aga beteram se tairem. ³⁷Se aga Ait aninga beteram se tairem mu nu kota tala ani ago ko wetang te balam. Nina noko kuring me ikiman, ale kumik me arigiman. ³⁸Se noko den mu nenenga ningi me aniso, mu awuk, nu aninga beteram se tairem, bare nina ani ago ko nengemang ningi me nunguning aram. ³⁹Nina balsan Kaem ko den batoga te aniso mu marak ningo tom pempem anirukko mu ningarukko masan, ale ninguru kau tutia lagasan. Bare ikialko, batoga umu aninga ko baluwoso![†] ⁴⁰Bare nina aningate tairal ale marak ningo mu talko me ko kuesan!

⁴¹“Ani ali kari nup biya aisukko mu te me loaga lagasam, ⁴²bare ani ninga ikisam. Ani ikisam mu nina nengemang motam ningi Kaem me kua tusan. ⁴³Ani aga Ait ko nup te tairem, bare nina ani aga biriruwuman; bare awiriya kota ko nup biya te tairuk, mu nina nu me biriruwuralkowo, mena. ⁴⁴Nina nengeta nengeta ninimi ninip biya tusan, bare Kaem suanta mu kote nup biya talko me sail tagisan. Se nenenga munan umu te mu, nina awuk ta ani ago ko nengemang ningi nunguning arukko?

⁴⁵“Bare nina ikial ani aga Ait Kaem koma te den te ninga bitirikko i mal bore ko, mena. Nina Moses te ira sanamasan, ale ikisan mu ninga sangukko masan, bare kari borta nina den te ninga bitirukko. ⁴⁶Nina Moses ko nengemang ningi nunguning agi mu, nina ani ago ko nengemang ningi nunguning arukko,

mu awuk, noko garek mu aninga ko batogam se aniso. ⁴⁷Bare nina noko batoga mu ko nengemang ningi me nunguning aso, wore te se, nina awuk ta den ani balsam imi ko nengemang ningi nunguning arukko? Ikup biya!”

Jesus kari 5000 na nungaram

(*Matthew 14:13-21; Mark 6:30-44; Luke 9:10-17*)

6 Tom saki namaram se Jesus yu Galilee batogam komasang te kasu kaparam. Yu umu ko nup bo mu Gagi Tiberias masan. ²Se kariimet suen biya nu kariimet kuera ikes ago wore nungumik te miracle bitakaso se arigiman, ale kowom karoman. ³Se Jesus ko olekem nongorak duruk motongar gotek bo te tarigi dagiman. ⁴Juda nunga Passover ko tom biya mu pingi aram.

⁵Se Jesus motam patawu loagaram mu kariimet suen biya nukote taikasan se nungarkam, ale nu Philip isuam, “Ana aparete bread dianak ale kariimet ewere nungarnak se namonko?” ⁶Nu kota mel bitirukko mu maingkala ko iki se, bare nu Philip ira arikaso.

⁷Se Philip mam, “Sige 8 pela ko ura tanak ale manga tanak ale bread dianak ta, bare mu kariimet biya imi ago me terong maukko, mena, mu nuguring la kulurmonko!”[‡]

⁸Se ko olekem bo Andrew, nu Simon-Peter ko uria, mu mam, ⁹“Kuriang bo imi ko bread barley 5 pela, se ko wal ilagala ago bagoso. Bare mu kariimet awila namonko?”

¹⁰Se Jesus nunga maonam, “Kariimet nunga maonal se dagimonko,” mam. Kuwim umu sirsir la, se kariimet awote dagi namaman. Se kari la nunga kaura mu ko tom mu 5000 iwitata. ¹¹Asele Jesus bread giam ale Kaem amilmil

[†]5:39 Kaem ko den batoga te aniso mu Kristus ko baluwoso: Luke 24:27,44.

[‡]6:7 Greek den te 200 denarii. Kowar suanta mu ko ura koma denarius suanta iwita.

tuam, pakokaram, ale kariimet dagi-man bagaman umu nungaram se naman ale nungumik karogo terong ma saparam. Se munan koma suanta tala wal te beteram.

¹²Se nuna suen la inang naman ale nungumik ikuwa saparam, mu nu ko olekem nunga maonam, “Na inang nukum mu bolala awuralko,” inang nuamur bo ta me magarukko,” mam. ¹³Se nuna inang bread barley 5 pela mu ningi aratam se kariimet naman se ko nukum wogaram mu gi korokem 12 pela tuguman.

¹⁴Se kariimet miracle umu Jesus beteram se arigiman ale balukasan, “Nunguningta, imi Prophet ali ewere te tairukko balukasan se ana iki lagaman borta tairam,” makasan.[¶] ¹⁵Bare Jesus ikiam, mu nuna nunga sail te king ko betemonko iwita ikiam, ale nu numi tagi batogam ale duruk bo te kota namaram.

Jesus yu awote aolak iluwam

(Matthew 14:22-23; Mark 6:45-52)

¹⁶Se bainga ningi mu ko olekem alo yu Galilee te nama kapaman. ¹⁷Ale dal bo te aragaman ale peleman Capernaum namakasan. Se tirom batagam bare Jesus nuna nongote me taikaso. ¹⁸Se daula biya barasam ale gagi magaram. ¹⁹Se nuna wos iluman ale yu tuagu biya kapaman ale namawaman se, Jesus yu guang awote aolak iluwam ale nongote taikaso se arigiman, ale ninguru nguankakan. ²⁰Bare nu nunga maonam, “Imi anigita pa; nina me nguangaralko!” mam. ²¹Se nuna amilmil ago dal te giman, ale tairatela kuwim nuna te namamonko mu te nama arataman.

²²Se kariimet mu yu komasang te animan ukiram se ikiman mu, dal suanta aniram se mu olekem alo taman ale non-

gota namaman, bare Jesus nongorak me namaram. ²³Se uwuta ikiman mu, dal sang Tiberias wonong ko wore tai tai arataman. Dal umu tai kuwim Kari Biya te bread tam ale Kaem amilmil tuam ale kariimet nungaram se naman mu te arataman. ²⁴Se kariimet Jesus se ko olekem alo nongorak umu te me nungarkaman mu, nuna dal umu te araga araga Jesus ko loagamonko Capernaum mu te namakasan.

Jesus mu marak ningo ko bread inang

²⁵Nuna nama yu koma sang te mu nu arigiman ale isarman, “Rabbi, ni amaru ewerete tairem a?” maman.

²⁶Se Jesus mam, “Ani nunguningta nina manorsam, nina miracle arigiman mu ko aninga loagaman ale me taiman, mena. Bare nina bread naman ale ningimik ago terong mam, bore te se nina taiman,” mam. ²⁷“Nina na inang aitakta se ukuruk se maga namoso mu ko me sail tagiralko, mena. Bare nina na inang tom pempem te marak bagaralko, Kari ko Namar ningarso, mu ko sail tagiralko. Mu awuk, Ba Kaem ko gomang motam lilim te noko aing au nu kumik te beteram.”

²⁸Jesus buta balam se nuna isarman, “Ana awuk manak ale Kaem ko ura ko gomang te aniso mu betenakko?” maman.

²⁹Se Jesus nunga maonam, “Kaem ko ura nina beteralko gomang aniso mu iwita: nina kakirip nu beteram se tairam umu ko nengemang ningi nunguning arukko,” mam.[§]

³⁰Se nuna aking isarman, “Ni miracle awuk wore bitar se ana ariginak ale te nika den ko nangamang ningi nunguning arukko? Ni awuk bitarko?

³¹Anananga taleng girigir alo sor gara-

[¶]6:14 Moses giram prophet imi ko balam: Deuteronomy 18:15.

[§]6:29

garayam te na manna naman;** se batoga te iwita aniso: ‘Nu duruk wonong ko inang nungaram se naman.’”

³²Se Jesus nunga maonam, “Ani nunguningta ninga manorsam, duruk wonong ko inang umu Moses me ningaram, mena. Bare mu aninga Ait inang nunguning duruk wonong ko mu ningarso. ³³Mu awuk, Kaem ko inang nunguning mu kakirip duruk wonong te tai kaparam ale ali imi lilim la bagara aolak ningo tuso umutang.”

³⁴Se nuna maman, “Dom biya, buta mu pempem la mu ni bread umutang ana nangaru se nanakko,” maman.

³⁵Asele Jesus balu paogam, “Inang ningo te pempem bagara ko mu anigita. Se awiriya aningate tairuk, mu na ko me kua lagarukko. Se awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning aruk, mu yu ko me kua lagarukko.^{††} ³⁶Bare ani maingkala ninga manem uwuta, nina ani agarkaman ta, bare ago ko am me nengemang ningi nunguning aso. ³⁷Aninga Ba awiriya ani aisiso mu aningate taisan.^{‡‡} Se awiriya aningate taisan, mu ani bo me ta karikko, mena. ³⁸Mu awuk, ani agata aga ikia karo tuekko duruk wonong beterem ale ali imi te me tai kaperem, mena. Ani tai kaperem mu Kakirip aga beteram se tairem mu ko gomang motam karo tui saparikko tairem. ³⁹Se Kakirip aga beteram se tairem mu ko gomang mu awiriya nu ani aisam, mu bo ta me kutuga palaga namarukko, mena. Bare tom nukum te suen la nunga maraguwurik se barasamonko.^{¶¶} ⁴⁰Mu awuk, aninga Ait ko gomang mu iwita: awiriya noko Namar te ira sanami se ko nongomang ningi nunguning aso, mu marak ningo tom suen la te bagamonko

mu tamonko. Se ani tom nukum te nunga maraguwurik se barasamonko,” mam.

⁴¹Se Juda alo den mu ikiman ale nging ngung kitikituk makasan, mu awuk, nu balam, “Duruk wonong ko inang tai kaparam mu anigita.” ⁴²Se nuna balukasan, “Pare ewere Jesus, Joseph ko namar, ko nuam nuet ana nunga ikisan ewere e? Se nu awuk se aitaq numi balso, ‘Ani duruk wonong te tai kaperem maso?’” makasan.

⁴³Se Jesus nunga maonam, “Nengeta ninimi ago nging ngung kitikituk sowore iluwalko,” mam. ⁴⁴“Awiriya bo kota ko ikia te aningate tairukko me terong. Bare awiriya aninga Ba aga beteram se tairem mu kota tagi kulukurso umutang aningate taiso. Se tom nukum te ani maraguwurik se barasukko. ⁴⁵Prophet alo den bo iwita batagorman, ‘Kaem kota nunga kausokko.’ Se awiriya Ba kuring ikiso ale ko sinarso mu aningate taiso. ⁴⁶Awiriya bo ta Kaem me arigam. Bare kakirip Kaem ilak baga tairam mu nu kota ko Nuet arigam. ⁴⁷Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning aso, mu nu marak ningo tom suen la te bagarukko mu taso. ⁴⁸Inang ningo te pempem bagara ko mu anigita. ⁴⁹Nenenga taleng girigir ali sor garagarayam mu te inang manna naman, bare nuna kua sapa gilingiman. ⁵⁰Bare inang imi duruk wonong te wore tai kaparam, se awiriya inang imi nauk mu me kuerukko. ⁵¹Duruk wonong ko inang pempem te bagara ko mu anigita. Se awiriya inang imi naso, mu nu tom suen biya marak baga se lagarukko. Se inang imi mu aninga angimik nunguning, se ani ali imi lilim ko kariimet nun-

**6:31 Manna: Exodus 16:4-15; Psalm 78:24-25.

††6:35 Isaiah 55:1-2 se Revelation 7:14-16 ago arikko.

‡‡6:37 Kariimet Jesus kote namasan: John 17:6-8.

¶¶6:39 Jesus ko kariimet nunga bitarso: John 10:28-29; 17:12.

garik se nuna te bagara aolak ningo ta-monko,” mam.

⁵²Se akingtala Juda alo nongomang memek te nunumi ago balu gurugukasan ale balukasan, “Kari ewere awuk ta noko kumik nunguning nangaruk se nanakko wore balso ya?” makasan.

⁵³Se Jesus nunga maonam, “Ani nunguningta nunga manorsam, nina Kari ko Namar ko kumik nunguning me nal, ale ko kumik gue me nal, mu nina marak ningo bo nenenga ningi mena.”⁵⁴Awiriya aninga angimik nunguning se aga angimik gue naso, mu nu marak yawara tom suen biya te bagarukko mu taso. Se ani tom nukum te nu maraguwurik se barasukko. ⁵⁵Mu awuk, aninga angimik nunguning mu inang nunguning, se aninga angimik gue mu yu nunguning. ⁵⁶Awiriya aninga angimik nunguning naso ale aga angimik gue naso, mu nu aninga ningi bagoso, se ani noko ningi bagasam. ⁵⁷Ba marak pempem бага se aninga beteram se tairem, ale ani noko marak umu te ani marak pempem bagasam, uwutatala, awiriya ani angimik nunguning naso, mu ani bagasam iwitatala marak pempem bagarukko. ⁵⁸Inang imitang duruk wonong te wore tai kaparam. Se nenenga taleng girigir alo girakala manna naman bare бага kueman mu iwita mena, bare awiriya inang imi naso, mu marak pempem бага lagarukko.” ⁵⁹Jesus Capernaum synagogue ningi, kariimet nunga kasuruwa se den imi balukaso.

Kariimet suen biya Jesus kowom karowaman mu nu bita taman

⁶⁰Se kariimet biya nu kowom karowaman mu den umu ikiman ale suen biya

balman, “Den imi aora biya. Se awiri tauk ale iluwokko terong?” makasan.

⁶¹Se nu nononga kasikasi nirung mu ikiam ale nunga maonam, “Den imi nunga moram agila?” ⁶²Bare ikialko, nina Kari ko Namar barasuk ale sor nu te tairam mu te peleruk ale nama tari-giruk se arigal, mu nina awuk balalko? ⁶³Bur Laili borta kariimet marak nungarso. Ali kari kota ko sokel te mu mel bo bitirukko me terong. Den ani nunga manarukasan mu Bur se marak ningo ningarso. ⁶⁴Bare nenenga ningi saki me ko nongomang ningi nunguning aso,” mam. Mu awuk, Jesus nu girakala biya la ikiam awiriya nu ko ko me nongomang ningi nunguning arukko mu giram ko ikiam; ale kari nu kager nuguting te bitirukko mu karogo ko ikiam. ⁶⁵Ale munak kunasaram ale mam, “Borta ko se ani nunga manem, kari bo ta yam kota aningate tairukko mu me terong. Bare Ba kota tagi kulukok mu asele aningate tairukko,” mam.

⁶⁶Se tom umutang te ko olekem alo suen biya peleman ale udagi me kowom karokasan. ⁶⁷Se Jesus olekem 12 mu nunga isuam, “Se nina awuk, nina betela aninga bateral ale namaralko e?” mam.

⁶⁸Se Simon-Peter mam, “Kari Biya, ana awiri kote namanakko? Den marak tom pempem te bagara ko mu nangarso mu nika te aniso. ⁶⁹Se ana ikiman ale ko nangamang ningi nunguning aram mu ni Kakirip Laili, Kaem kote tairem,” mam.

⁷⁰Se Jesus mam, “Ani agata nina kari 12 aninga balem. Bare nunga ningi bo mu wit memek!” ⁷¹Mu nu Judas Iscariot, Simon ko namar, wore ko iki se balukaso. Judas mu nu olekem 12 owore nunga ningi bo, bare nu maingte Jesus memek kuting te bitirukko.

⁵⁵6:53 John 6:47 se 1 John 5:12 ago arikko.

Jesus ko uriamitak nu ko nongomang ningi me nunguning akaso

7 Tom umu te se kaparam namaram mu, Jesus Judea me namarukko se Galilee sor la karo gurungumu geragakaso, mu awuk, Juda alo mu nu momon se kuerukko kimi bitawakasan. ²Se Juda nunga tom biya, sasal gotektek sapara ale ningi bagara ko tom, mu tai pingi aram,* ³se Jesus ko uriamitak nu manorman, “Ni wonong imi bitar ale Judea namar se ka olekem alo ni miracle betesam wore arigimonko. ⁴Awiriya kariimet nomotam te nup biya kaparukko mu yumura la me kiwem beteso, mena. Se ni kilek bibiya imi betesam agi mu, kariimet nomotam te nimi wetang te bitar ale kilek sumu bitar se kariimet ka ikimonko!” ⁵Noko uriamitak nunguning, bare nuna noko nongomang ningi me nunguning akaso.

⁶Buta se Jesus nunga maonam, “Aninga tom nunguning me tai arataso. E nina mu tom suen la mu nenenga tom la. ⁷Nina mu ali imi ko kariimet me nengerak dun kopa ilumonko, bare ani mu agarak ninguru dun kopa ilusan, mu awuk, ani nunga munan memek betesan wore wetang sapisam bare ko. ⁸Ario, nina tom biya mu ko namaralko. Ani mu ko ikiek gurugek ale asele tom biya mu ko namarikko, mu awuk, aninga tom aita.” ⁹Nu uwuta balu se mu eng am Galilee bagakaso.

¹⁰Bare ko uriamitak namaman se nu udagi ta nogowom kaoram, ale wetang te mena wore yumura la namaram. ¹¹Biguwura biya mu te mu Juda supuling alo mu noko nomotam bita

se isakasan, “Kakirip nukung mu apoko ya?” makasan.

¹²Kariimet biya ningi mu kasikasi ningi noko isa paonga mu biya nunguning. Saki mu balukasan, “Nu kari yawara,” makasan. Se sang balukasan, “Mena, nu kariimet nunga kulurso,” makasan. ¹³Bare nuna Juda supuling nunga nguangakasan, ale den sail te me balukasan.

Jesus temple por ningi den balukaso

¹⁴Biguwura nama kusumuri awaram se Jesus temple ko por ningi kaparam ale kausa den nunga kasurukaso. ¹⁵Se Juda alo Jesus ko den mu ikiman ale ninguru tengeman, ale isakasan, “Kakirip ewere kausa bo me tokaso se ana arigiman, bare awuk ta ikia ningo ewere tam?” makasan.

¹⁶Se Jesus nunga maonam, “Aninga den nunga kasursam mu agata aga ikia te mena. Mu Kakirip aga beteram se tairam wore kote taiwoso. ¹⁷Awiriya Kaem ko kuring karo tuokko, mu asele nu aninga den imi sapa gurugu ikiok, imi Kaem kote taiwoso agi ani agata aga ikia te munakawasam mu ko ikiokko. ¹⁸Kari kota ko ikia te munakoso, mu nu kota ko nup patawurukko munakoso. Bare awiriya nu Kakirip nu beteram se tairam umu ko nup biya taukko ura beteso, mu nu den nunguning ko kari, se kumik kawel bo mena. ¹⁹Moses nina law me ningaram agila? Mu awuk, nenenga ningi bo ta law me karo tuiwoso, am mena. Nina anape ko aninga moral se kuerikko ikia bitawasan?”

²⁰Se kariimet suen la balman, “Ni wit memek kimik ningi kaparam agila pa!

*7:2 Tom biya: Leviticus 23:33-36. Tom umu te Israel alo sor garagarayam te aolak iluman taikasan mu ko nungamin tugukasan. Sor mu te Kaem na inang nungarukaso, yu ago nungarukaso. Se tom biya mu ningi priest alo yu Siloam mu te namakasan yu utukasan ale temple ko titeng te warukasan. Jesus mu manna nunguning duruk wonong te tairam: 6:35. Betela nu yu nunguning kariimet marak sokel nungarso: 7:37.

Awiri nika moruk se kuarko ikia bitawoso wore ni balsam a?" makasan.

²¹ Se Jesus nunga maonam, "Ani miracle bo beterem se nina arigiman ale nina suen la tengeman.[†] ²² Bare nina mu Moses nangimik guang batoga ko munan mu ningaram se nina Sabbath ko tom ta te kuriang kari bo kumik guang batagorsan. (Nina ikisan, nangimik guang batoga ko munan mu Moses kote me tairam, mena, mu taleng girigir alo girakala nunguningkiri wore nunga munan.) ²³ Ario, nina Moses ko munan me kulukalko masan ale Sabbath tom te kuriang kari bo kumik guang batagorsan. Se awuk se ani Sabbath tom te kari bo nungem se nungeram bore ko ani ago ko nengemang magoso? ²⁴ Buta se ali imi ko loagara te me munakaralko, bare anapeya ko balalko mu nunguning la se diram la ko balalko!" mam.

Jesus mu Kristus e?

²⁵ Se tom mu te Jerusalem kariimet saki nunumi isarukasan, "Kakirip oworta momon se kuerukko balukasan e?" makasan. ²⁶ "Arigalko! Nu aitaq murum te wetang te munakawoso, bare nuna den bo yam ta me manorsan! Agi supuling alo aitaq ikiman mu nu nunguningta Kristus agila pa? ²⁷ Bare ana kakirip imi ko duap yager ko ikisan; e Kristus tairuk mu, ana noko duap yager me ko ikinakkowo," makasan.

²⁸ Se Jesus temple ko por ningi den am baluwa se biyala airam ale mam, "Nina nunguningta aninga ikisan, ale aninga duap yager ko ikisan e? Ani agata aga ikia te me tairem. Kakirip aga beteram se tairem mu nu nunguning. Nina nu me ko ikisan. ²⁹ Bare ani mu nu ko ikisam, mu awuk, nu ani aga beteram se nu ilak baga wore tairem," mam.

³⁰ Nu den umu balam umu te nuna ilu talipamonko barasaman, bare bo ta kuting kumik te me beteram, mu awuk, noko tom munan umu kumik te aratukko mu aitaq. ³¹ Bare kariimet suen biya tala kariimet biya umu ningi mu nu ko ko nongomang ningi nunguning. Nuna balukasan, "Tom Kristus tairuk mu nu kakirip imi kiaruk ale miracle suen biya bitiruk i?" makasan.

Nuna kari sang Jesus ilumonko nunga beteman se namaman

³² Se Pharisee alo kariimet Jesus kumik ko kasikasi nirung bitakasan mu ikiman. Ale priest bibiya se Pharisee alo mu temple bitua kari nunga manorman se Jesus ilu talipamonko namaman.

³³ Se Jesus mam, "Ani tom tukunangta ko nina nengerak baga, asele pelerik Kakirip aga beteram se tairem mu kote namarikko. ³⁴ Se nina aninga loagaralko, bare me agarkalko; ale kuwim ani te namarikko mu nina te namaralko me terong," mam.

³⁵ Se Juda supuling alo nongota nunumi isarukasan, "Nu aparete namaruk se ana udagi me ariginakko wore balso ya? Agi nu namaruk anananga kariimet parasaman ale Greek nunga ningi bagasan mu Greek nongorak den nunga kausokko balso agila?" makasan. ³⁶ Nu balso, 'Nina aninga loagaralko bare me agarkalko,' maso, ale maso, 'Kuwim ani te bagarikko mu nina te tairalko koma mena,' maso, mu nu anape ko iki se uwuta balso?" makasan.

Yu kariimet marak sokel nungarso ko den

³⁷ Biguwura biya umu ko tom nukum, se day umutang day bo biya nungun-

[†]7:21 Jesus Sabbath tom te kari tilital bo nungam. John 5:1-9.

ingkiri,[‡] umutang te Jesus sanamaram ale sail te mam, “Awiriya yu ko kueruk agi mu aningate tairuk ale yu naukko.³⁸ Batoga te aniso uwutata, awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning, mu yu marak ningo ago mu noko gomang motam ningi lairuk ale palenga kapawurukko!”³⁹ Nu uwuta balam, mu nu awiriya nu ko ko gomang ningi nunguning mu maingte Bur Laili tamonko mu ko iki se balam. Tom mu te mu Bur Laili me nungarukaso, aitak, mu awuk, Jesus duruk wonong nikim sokel ago mu ningi me nama tarigikaso, aitak.

Kariimet pagaman motam ilagala aman

⁴⁰ Kariimet saki den nu balam umu ikiman ale balukasan, “Nunguningta, kari imi Prophet!” makasan.[†] ⁴¹ Saki balukasan, “Nu mu Kristus!” makasan. Bare saki balukasan, “Awuk ta Kristus mu Galilee ningi aratukko?” makasan.[‡] ⁴² “Batoga te, Kristus mu David ko gue te, Bethlehem wonong girakala David te bagaram mu ningi tairukko me baluwoso e?” ma balukasan.[§] ⁴³ Se Jesus kumik ko bala tagira gurungumura mu te kariimet pagaman motam ilagala arataman. ⁴⁴ Se saki nu ilu talipamonko nongomang anikaso, bare bo ta Jesus kumik te kuting me bitakaso.

Juda kari supuling me nongomang ningi nunguning aram

⁴⁵ Se temple bitua ko kari peleman Pharisee se priest bibiya nongote nama-man. Se nunga isarman, “Awuk se nina ilak me taiman?” maman.

⁴⁶ Se bitua kari mu maman, “Girakala kari bo kari imi munakoso iwita me munakakaso!” maman.

⁴⁷ Se Pharisee alo nunga manorman, “Agi nina karogo nengemang tam agila pa!” maman. ⁴⁸ “Se nina ana kari supuling se Pharisee alo noko nangamang ningi nunguning aso se nina arigisan e? Mena! ⁴⁹ Bare kariimet biya, law ko me ikisan imi mu, koma memek bowa ningi bagasan.”

⁵⁰ Buta nunga ningi bo Nicodemus, kari tom bo tirom Jesus kote namaram, mu ko saki nunga maonam, ⁵¹ “Anananga munan awuk baluwoso, kari bo yam ngual kasik memek te betenak agi, girinak isarnak ale kuring te aguwaya bitawoso mu ko ikinak ale asele ko agi?”**

⁵² Se nuna noko den koma maman, “Agi ni agotala Galilee kari bo agila pa?” maman. “Prophet alo nunga batoga ninguru kaur ale ikiko, Galilee ningi prophet bo me aratukkowo!” maman.

⁵³ Se kariimet parasaman nongoma nongoma nunga wonong wonong namakasan.

Imet kari ago wore tere daong nam

8 Bare Jesus Duruk Olive te nama-ram. ² Ale ukiram se tumong biyala nu peleram temple ko por ningi nama-ram se kariimet suen biya arataman ale laturman. Se nu daigam ale den nunga kasurukaso. ³ Se law ko kausa kari se Pharisee alo, imet bo kari ago wore kari bo ilak no giwaram mu diruwu-man ilak tai kariimet nomokete beteman se sanamaram. ⁴ Se nuna Jesus manorman, “Kausa kari, imet imi nu kuari

[‡]7:37 Verse 2 ko footnote arikko. Yu nunguning kariimet marak sokel nungarso: Isaiah 55:1; Jeremiah 2:13; John 4:10,14; Revelation 22:1-2.

[†]7:40 Moses giram ale prophet biya bo tairukko mu balam: Deuteronomy 18:15-18.

[§]7:42 Micah 5:2.

**7:51 Munan aniram: Deuteronomy 1:16.

ago, bare kari bo ilak no giwaram se arigiman. ⁵Anananga Law te mu Moses iwita balam, imet iwita mu manga te us-aganak se kuerukko balam. Se ni, awuk ikisam?" maman. ⁶Nuna nunga isa mu, Jesus koma balu paguwurok agi wore te sanamamon ale den ningi betemonko isa gilingiman.

Bare Jesus tara kaparam kuting te ali awote garekakaso.†† ⁷Bare nuna am is-aru diruwuman se, nu ping palagam ale nunga maonam, "Nenenga ningi bo numi ko ikiok nu kumik memek bo mena, mu asele nu girok manga tauk ale imet imi te usagukko," mam. ⁸Nu uwuta balam ale aking tararam ali te garekakaso.

⁹Se nuna den umu ikiman mu te, suan suan aratu aratu namakasan, garuk te nama kulak te nama sapaman; se Jesus kota se imet umu te sanamiwaram mu te sanamiwakaso. ¹⁰Se Jesus ping palagam ale imet mu isuam, "Imet, nuna apalak nama sapaman? Bo den te me ka beteram e?" mam.

¹¹Se imet mu mam, "Kari dom, bo buta me aga beteram," mam.

Se Jesus maonam, "Buta mu ani betela memek te me ka bitirikko. Ario, namar ale udagi munan memek sumu me bitarko," ma maonam.‡‡

Jesus mu ali lilim ko Nikim

¹²Asele udagi te Jesus akingtala kari-imet den nunga manaruwa se mam, "Anigita ali lilim ko nikim. Awiriya ani agowom karoso, mu nu tiromorom ningi me aolak iluwokko, mena, mu nu nikim bagara aolak ningo tuokko mu taukko."¶¶

¹³Se Pharisee alo nu manorman, "Ni keta nimi ko keta tala baluwasam. Bore te se nika den sumu kumik sokel mena," maman.

¹⁴Se Jesus nunga maonam, "Ani agata aimi ko ta balik, bare aninga den mu sokel ago. Mu awuk, ani agata mu apareya te tairem mu ko ikisam, ale apareya te namawasam mu am ko ikisam tala. Bare nina mu ani apareya te tairem ale apareya te namawasam mu ko ikia nuamur bo nenenga te mena biya. ¹⁵Nina mu ali kari ko munan te tutia gurugusan; bare ani mu kariimet bo me tutesam. ¹⁶Bare ani tutura munan bitirik mu, aninga tutura munan mu am diram la bitirikko, mu awuk, ani agata mena. Ani aga Ait aga beteram se tairem wore ilak sanamasam. ¹⁷Nina nengeta ninga Law ko batoga te aniso, kari ila-gala nunga den koma suan la ko balsan, mu nononga den mu nunguning. ¹⁸Iwi-tatala, ani agata aimi ko baluwasam, se aga Ait aga beteram se tairem mu nu ani ago ko den koma suanta tala baluwoso."

¹⁹Se nuna isarman, "Se nika niet nung mu apoko?" maman.

Se nu mam, "Nina ani me aga ikisan, ale aga Ait betela me ko ikisan. E nina ani aga ikisan le mu asele, aninga Ait karogo tala ko ikisan le," mam. ²⁰Jesus temple ningi, kuwim nuna te nuguting munan betesan, wore te sanamaram ale den umu baluwa se kariimet nunga kasurukaso. Bare kari bo nu me ilu taliparam, mu awuk, noko tom me taikaso, aitak.

Kariimet me giris palagasan mu nunga memek ningi kuemonko

²¹Jesus akingtala nunga maonam, "Ani ninga bitirik ale namarik se nina

††8:6 Jeremiah 17:13 se Daniel 5:25 ago arikko.

‡‡8:11 Den imi mu batoga sang girakala ko mu te me aniso, chapter 7 verse 53 betelatala.

¶¶8:12 Jesus mu Nikim: John 1:4-9; 12:46.

ani agiwim kupal, mena, se nunga memek ningi kueralko. Kuwim ani te namasam mu nina te tairalko me terong mam,” mam.

²²Se Juda alo den umu ikiman ale isakasan, “Nu kota numi bitirukko e? Bore te se nu balso, ‘Kuwim ani te namasam mu nina te tairalko me terong,’ maso e?”

²³Bare nu ko munak kunasaram ale mam, “Nina mu aliti ko. Ani mu kualala ko. Nina mu ali ewere ko kariimet. Bare ani mu ali imi ko mena. ²⁴Borta ko se ani nunga manarukasam, nina nunga memek ningi kueralko. Ani mu kakirip borta, bare nina umu ko nengemang ningi me nunguning aruk, mu nunguningta, nina nunga ikup memek umu ningi kua namaralko.”

²⁵Se nuna isarman, “Se ni awiri ya?” maman.

Se Jesus nunga maonam, “Imi anigita, agata aimi ko balu balu tai lagerem.

²⁶Ani nenenga memek am nengema pagik ale nunga manikko tala. Bare Kakirip aninga beteram se tairem mu ko den mu nunguning, se ani den noko kuring te ikisam mu ani kariimet suen la nunga manorsam.”

²⁷Nu Nuet ko uwuta balukaso, bare nuna me ko sinarakasan. ²⁸Se Jesus nunga maonam, “Tom nina Kari ko Namar patawu kualala ituwural ale asele, nina ani awiriya agata aimi ko balu lagerem mu aga ikialko.^{§§} Ale agata aga ikia te mel bo me bitakasam, bare aga Ait mel aga manarukaso wore nunga kasurukasam, mu ko ikialko. ²⁹Kakirip aninga beteram se tairem mu me aga bita taso se agata bagasam, mu awuk, ani tom suen biya mel nu balso wore la betesam.” ³⁰Nu uwuta baluwaram mu,

kariimet suen biya nu ko ko nongomang ningi nunguning aram.

Abraham ko kuriang nunguning

³¹Se Jesus Juda kariimet noko nongomang ningi nunguning aram mu nunga maonam, “Nina aninga kausa den mu ilukuawural mu asele nina aninga olekem bagaralko. ³²Ale nina den nunguning ko ikial se den nunguning mu dungan kari ko ninga tagi bataguk se guyak la gopa namaralko.”*

³³Se nuna maman, “Ana Abraham ko taleng girigir! Ana kam bo te kariimet bo ko dungan ko katir me bagaman! Se ni awuk se anananga manorsam ana guyak la gopa namanakko nanga manorsam?” maman.

³⁴Se Jesus nunga maonam, “Ani nunguningta nunga manorsam, awiriya memek beteso mu nu munan memek ko dungan bagoso. ³⁵Ikialko. Ura dungan kari mu ko kuwim nunguning bo, ko kari dom ko kawam te me aniso, mena. Bare kari dom umu ko namar mu ko kawam umu te pempem бага lagarukko. ³⁶Bore te se, ko Namar mu uwuta ka guyak awurok, mu ni ta gopa palagem tawo. ³⁷Ani ikisam mu nina Abraham ko taleng girigir alo. Bare nina aninga moralko se kuerikko ikiwasan, mu awuk, nina aninga den biriruwusan. ³⁸Ani mu mel aninga Ait kote arigem wore ko nunga manorsam. Se nina mu nunga nenet kote ikiman wore bitawasan.”

³⁹Se nuna balman, “Abraham mu anananga nainet,” maman.

Se Jesus nunga maonam, “Nina nunguningta Abraham ko kuriang le mu, nina Abraham ko munan bitakaso mu iwitatala betesan le. Bare mena.[†] ⁴⁰Den ani nunga manorsam mu ani Kaem

§§8:28 Jesus den imi balso mu nu nup Yawe te numi balso.

*8:32 Den nunguning: John 18:37.

†8:39 Matthew 3:9 ago arikko.

kote taem. Bare nenenga nengemang ningi mu aninga moral se kuerikko iki-wasan. Abraham munan bo suwuta me bitakaso. ⁴¹ Nina ninga nenet ko munan la karowasan.”

Se nuna balman, “Ana lage luan ko kuriang mena. Anananga nainet suanta mu Kaem kota,” makasan.

⁴² Se Jesus nunga maonam, “Nunguningta, nenenga nenet Kaem le mu, nina ani kua aisisan le, mu awuk, ani Kaem ilak baga tairem. Ani agata aga ikia te me tairem, bare nu aninga beteram se tairem. ⁴³ Bare aninga den mu nina ninguru me ko sinarsan, mu awuk, nina aninga den ikial ale karo tualko nengemang me aniso. ⁴⁴ Nina ninga nenet mu Satan se nina noko kuriang alo, se nina noko ikia la karo tualko nengemang aniso.[‡] Nu girakala la kari mora se kuera ko kari; se nu den nunguning bala ko kari mena, mu awuk, den nunguning noko ningi me aniso. Den kawel bala mu noko den nunguningkiri, mu awuk, nu kari kawel se kawel munan ko kotam. ⁴⁵ Ani den nunguning ninga manorsam, bare nina aninga den ko me nengemang ningi nunguning aso! ⁴⁶ Awiri nenenga ningi ani memek ago mu wetang te aga bitirukko? Se ani den nunguning balsam agi mu,[¶] awuk se nina aninga den ko nengemang ningi me nunguning aso? ⁴⁷ Awiriya Kaem ko, mu Kaem ko den balso mu iki karo tuso. Duap nina te noko den ikial ale karo tualko me kue-san, mu nina Kaem ko kuriang mena.”

Abraham mena tom te Jesus bagaram

⁴⁸ Buta se Juda alo noko den koma balman, “Nunguningta, ana ni Samaria

kari se ni wit memek bo karogo bagasam makasan mu diram e?”[§]

⁴⁹ Bare Jesus balam, “Ani bur memek bo angimik ningi me bagoso. Ani aga Ait nup biya tusam; e nina mu aninga aip maguwusan. ⁵⁰ Ani agata aip biya taikko loagara mu te me loaga lagasam; bare kakirip nup biya aisuokko mu tuta kari se noko tuta mu te ani nup biya aisuokko. ⁵¹ Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya aninga den ilukuawuruk mu nu me kuerukko, nu tom suen biya marak bagarukko.”**

⁵² Se Juda alo aking balman, “Aitak asele ana ikiman, ni bur memek ago bagasam! Abraham kueram, se prophet alo betela kueman. Bare ni balsam awiriya nika den karo tuok mu nu me kueruk, tom suen biya marak bagarukko masam! ⁵³ Agi ni anananga girigir Abraham kiarem e? Nu kueram, se prophet alo betela kueman. Se ni mu awuk nimi bitarko ago kaesam?” maman.

⁵⁴ Se Jesus mam, “Ani agata aimi patawurik, mu aninga aip biya mu mel yam. Bare aninga Ait, nina balsam nenenga Kaem masan, borta aninga aip biya aisiso. ⁵⁵ Nunguningta, nina nu ninguru me ko ikisan, bare ani mu nu ko ikisam. Ale ani balik ani nu me ko ikisam maik, mu ani nenenga iwita, kawel kari ko aimi bitirikko. Bare ani noko ikisam, ale ko den karo tusam. ⁵⁶ Nenenga girigir Abraham mu aninga taira ko den mu ikiam ale tom mu arigokko amilmilaram; ale arigam ale ko amilmilaram.

⁵⁷ Se Juda alo maman, “Nika yia 50 mena bare ni balsam ni Abraham arigem, masam!”

[‡]8:44 Satan ko kuriang: 1 John 3:8.

[¶]8:46 Jesus memek bo me beteram: 1 Peter 2:22.

[§]8:48 Nuna uwutata balu maguwukasan: John 7:20, 8:52, 10:20. Matthew 12:24 ago arikko. Juda alo Samaria kariimet nunga ari maguwukasan.

**8:51 Marak nunguning: John 5:24; 6:40.

⁵⁸Se Jesus mam, “Ani nunguningta ninga manorsam, Abraham mena ko tom te la, Ani bagakasam.”^{††} ⁵⁹Se nuna den mu ikiman mu manga giman ale te momon usagamonko, bare nu ekes te temple beteram ale numi kaluwu namaram.

Jesus kari bo nuam tuagu ningi la motam sisira wore nungam

9 Se nu aolak iluwam namawa kari bo ko nuam tuagu ningi la motam sisira mu arigam. ²Se noko olekem nu isarman, “Rabbi, awiri ko memek, kota ko memek koma agi, ko nuamnuet nunga memek koma kari imi motam sisira bilangaram?”

³Se Jesus mam, “Nu motam sisira bilangaram mu, nu kota ko memek koma agi ko nuamnuet nunga memek koma mena tala. Nu motam sisira bilangaram mu nu te Kaem ko sokel wetang te aratukko. ⁴Worem nikinang kapawoso imitang te la, ana Kakirip aninga beteram se tairam mu ko ura betenakko. Tirom taiwoso mu tai aratuk mu kari bo ura bo taukko me terong. ⁵Tom ani ali imi te bagasam mu ani ali imi lilim ko nikinang.”

⁶Nu den imi balu se mu, ali awote katingiram ale kating umu ali gege ago gurugam se pupurut pagam se kari mu motam te saparam, ⁷ale nu maonam, “Namar ale yu Siloam ningi kema motam anupko,” mam. Nup Siloam ko nunguning mu “Namarako”. Se kari mu namaram koma motam anuwam ale peleram motam sor ari se wonong te tairam.

⁸Se noko bagara suan se ko sikisaki alo nu motam sisira бага se ngatang te to nowara mu arigiman ale isakasan, “Kari ewerta dagikaso ale mel ko ngatanga lagakaso wore e?” makasan. ⁹Se saki “Mu

borta,” makasan. Bare sang balukasan, “nunga ariga koma suan, bare mu kari kilimik,” makasan. Se kari mu kota balam, “Ani kari borta,” mam.

¹⁰Se nuna isarman, “Ni awuk maem ale motam sor arigisam?” maman. ¹¹Se nu mam, “Kakirip nup Jesus i masan wore ko kating gege ago gurugam ale amotam te saparam. Ale aga maonam se namerem yu Siloam te angama anuwem ale aitak sor arigisam,” mam.

¹²Se nuna balman, “Se kari mu apalak bagoso ya?” maman. Se nu balam, “Ani me ko ikisam,” mam.

Pharisee alo kari motam sisira bagaram se Jesus nungam wore isa tuman

¹³Se nuna kari motam sisira bagaram mu taman ilak Pharisee nongote nama-man. ¹⁴Day tom Jesus te ali gege kating ago gurugam ale kari mu ko motam te nungam mu Sabbath tom te. ¹⁵Bore te se nu motam aguwaya nungeram mu ninguru tala isarukasan. Se nu nunga maonam, “Nu ali pupurut amotam te saparam se ani namerem gurem ale aitak sor arigisam,” mam.

¹⁶Se Pharisee sang balukasan, “Kakirip imi Kaem ko kari mena, mu awuk, nu Sabbath ko munan me karo tuso.” Bare saki balukasan, “Kari memek ago mu awuk ta miracle uwuta bitirukko?” makasan. Ale nuna nunumi pagaru motam ilagala beteman.

¹⁷Asele aking kari motam sisira bagaram mu isarman, “Ni keta mu kari umu ko awuk balsam? Nu nika motam nungam,” maman. Se nu mam, “Nu mu prophet bo,” mam.

¹⁸Bare Juda supuling alo kari uwuta motam sisira бага motam aking loagakaso mu ko nongomang ningi me nun-

^{††}**8:58** Jesus “Ani” maso mu nu nup Yawe te numi balso: Exodus 3:14. Jesus den nunguning balam, bare nuna ikikasan mu nu Kaem balu maguwukaso: Leviticus 24:16 arikko.

guning akaso. Se nuna ko nuamnuet nunga den beteman se taiman. ¹⁹Se nunga isarman, “Imi nunguningta nenenga kuriang e? Ewerta nuam motam sisira iluwam e? Se nu awuk mam ale aking sor arigiso?” maman.

²⁰Se ko nuamnuet maman, “Nu anananga namar se nu motam sisira bilangaram mu ana ko ikisan. ²¹Bare aita nu sor arigiso, se awiriya nu motam nungam mu ana me ko ikisan. Nu garukaram. Nina nu isual se nu kota ko numi duap balukko,” maman. ²²Noko nuamnuet uwuta balman, mu awuk, nuna Juda supuling alo nunga nguankakan. Juda supuling alo mu maingkala ikia kaloman, awiriya Jesus mu Kristus ko baluk, mu nuna synagogue ningi karomon se udagi ningi me namarukko. ²³Se borta ko, ko nuamnuet balman, “Nu garuk pa! Isual se kota numi duap balukko,” maman.

²⁴Buta se Juda supuling alo udagi tala kari motam sisira bagaram umu aruman se tairam se manorman, “Kaem koma te den nunguning la baluko,” maman. “Ana ikisan kakirip umu memek betera kari.”

²⁵Se kari motam nungeram mu mam, “Nu kari memek agi mena mu ani me ko ikisam. Mel suanta ani ikisam, mu ulengkala ani amotam sisira, bare aita nu nungam se ani amotam sor arigisam!”

²⁶Se nuna isarman, “Nu ni kimik te awuk beteram? Nika motam te awuk beteram se nungeram?” maman.

²⁷Se nu nunga den koma mam, “Ani maingkala nina ninga manem, bare nina me ikiman e? Awuk se aking udagi la ikialko balsan? Agi nina agotala noko olekem ko aratalko e?”

²⁸Se nuna den duap duap te ining tu-man ale maman, “Nigita kakirip umu ko olekem bo! E ana mu Moses ko olekem! ²⁹Ana Kaem Moses ilak munakaram mu

ko ikiwasan. Bare kakirip imi mu nu apareyate tairam mu ana me ko ikisan!” maman.

³⁰Se kari mu mam, “Buta mel imi mel duap bo nunguningkiri! Mu awuk, nu apareyate tairam mu nina me ko ikisan, bare nu ani amotam nungam! ³¹Ana ikisan, Kaem kariimet memek ago mu nuguring me ikiso. Nu awiriya nu bowa ningi бага se kuring karo tuso mu kuring iluso. ³²Awiriya bo kari motam sisira bilangara bo motam nungam se ko den ana katir me iki arigiman, mena. ³³Kakirip imi Kaem kote me tairuk, mu nu mel bo uwuta bitirukko me terong,” mam.

³⁴Se nuna balman, “Ni niam tuagu ningi la memek ago bilangerem ale lagerem, bare awuk se ni ana nanga kasuruko ago kaesam?” maman. Ale karo-man se tagi tam.

Kariimet sang nikinang mesan ko den

³⁵Se Jesus kari mu karoman se tagi tam ko den mu ikiam, ale tom kari umu arigam mu maonam, “Ni Kari ko Namar ko gemang ningi nunguning aram?” mam. ³⁶Se kari mu mam, “Kari ni ko balsam mu awiri? Aga manaru se ani ko angamang ningi nunguning arukko,” mam. ³⁷Se Jesus mam, “Aita mu ni arigem. Ale te ikiko mu nuguta ni kerak aita munakawoso,” mam. ³⁸Asele kari mu sinararam ale, “Kari Biya, ani angamang ningi nunguning aram,” mam. Ale bugura kulukam ale Jesus nup patawuram.

³⁹Se Jesus balam, “Ani ali imi te tairem mu ani te kariimet nomotam sisira mu nomotam sor arigimonko, se kariimet nomotam sor ariwasan mu nomotam sisirokko,” mam.

⁴⁰Se Pharisee sang nu kumik duap te bagaman mu den mu ikiman ale balman,

“Awuk! Agi, ana agotala namotam sisira e?” maman.

⁴¹Se Jesus nunga maonam, “Nina nemetam sisira le mu, nina ningimik ikup memek bo mena le. Bare nina balsan, ‘Ana sor arigisan,’ masan. Buta se nenenga memek am ningimik te aniso.”^{¶¶}

Jesus mu Sipsip nunga Bitua Kari Yawara

10 “Ani nunguningta nunga manorsam, kari sipsip por ko kuring te diram me kasu naguso, por kual kaposo ale kasu naguso, mu nu tere kari. ²Bare kari por ko korang nunguning te kaposo, mu nu sipsip umu nunga bitua kari nunguning. ³Se tom nu taiso mu lage korang bitua ko kari mu korang kagaru tuso. Se sipsip noko dogotak kuring ikisan. Nu ko sipsip suan suan nunup te nunga aruso se kote taisan, se arungak por kuring te arataso. ⁴Se noko sipsip suen la nongorak aratu saposo, mu nu giriso se nuna kowom karosan. Mu awuk, nuna noko kuring dogotak ko ikia. ⁵Bare nuna kari bo kilimik kowom me karomonko, mu nuna bring bring mamon ale nagumonko, mu awuk, nuna kari kilimik ko dogotak kuring me ko iki gilingisan.”

⁶Jesus den tuaturum imi te munakaram, bare nuna den tuaturum nunga manarukaso umu ko me sinarakasan. ⁷Bore te se nu aking mam, “Ani nunguningta nunga manorsam, ani sipsip nunga por ko kuring. ⁸Kari sang giriman tai gilingiman mu nuna tere daong nana kari. Bare sipsip nuguring me iki karoman. ⁹Anigita por ko sor kuring. Awiriya aningate tairuk ale por ningi kasu nagurok, mu daiga bagara ningo arigokko. Se nu aninga

ningi kasu nagu, utu nagu se yu inang ningo no gi se lagarukko. ¹⁰Tere kari mu sipsip nunga moruk maguwurok ale tere naukko taiso, nu mel bo ko me taiso. Bare ani tairem mu sipsip te marak ningo tamon ale marak sokel nungumik ago terong mauk se amilmil te bagamonko tairem.

¹¹“Ani sipsip nunga bitua kari ningo.^{§§} Bitua kari ningo ko munan mu, nu sipsip nunga ningo ko mu memek taso ale kueso. ¹²Bare kari manga taukko sipsip nunga bitarso mu sipsip nunga kotam nunguning iwita mena. Bore te se nu kausik diwang taiso se arigiso mu nu tagoso naguso. Se kausik diwang sipsip nunga moso ale nunga karoso parusuwuso se ngual ngual namasan. ¹³Nu tagoso naguso, mu awuk, nu noko ura manga taso ale gomang ningi nunguning te sipsip me nunga bitarso, mena.

¹⁴“Anigita sipsip nunga bitua kari ningo. Ani aga sipsip nunga ikisam, se nuna ani aga ikisan tala; ¹⁵munan koma suanta, aninga Ait aga ikiso se ani nu ko ikisam iwitala. Se ani aga sipsip nunga ningo ko mu am memek taik ale kuerikko. ¹⁶Ani aninga sipsip saki ago tala, nuna sipsip motam imi ningi me bagasan. Ani umu betela nunga giek nongorak tairikko. Se nuna betela ani agiring adogotak ko ikimon, se ko bagara mu sipsip motam suanta, se nunga bitua kari suanta tala.*

¹⁷Aninga Ait aga kueso ko duap mu ani aga angamang te sipsip nunga ningo ko kuerikko; ale aking marak ningo la barasik ale bagarikko. ¹⁸Awiriya bo aga moruk se kuerikko mu me terong. Bare aninga angamang te aimi uwuta betesam. Ani uwuta aimi bitirik, ale aking

^{¶¶}9:41 Pharisee alo mu nomotam sisira iwita: Matthew 15:14; 23:26.

^{§§}10:11 Sipsip nunga Bitua Kari: Psalm 23:1.

*10:16 Sipsip motam suan arukko: John 11:52; 17:20-21; Ephesians 2:14-18.

marak ningo la barasik ale bagarikko ko sokel se nup biya mu aninga te la aniso. Aninga Ait ko gomang mu ani uwutata bitirikko balam.”

¹⁹ Nu den mu balu saparam mu, akingtala Juda kariimet pagaman motam ilagala arataman. ²⁰ Ale suen biya mu balukasan, “Nu bur memek kumik ningi aniso se ngualoso sipiso. Se nina anape ko ko kuring ikisan a?” makasan.

²¹ Bare saki balukasan, “Munak nu kuring te arataso mu, kari bur memek ago ko bala iwita mena. Agi kari bur memek ago mu kari nomotam sisira mu am nunga nungok se aking sor arigimon i?”

Juda supuling alo Jesus ilak bitakasan

²² Asele Juda nunga tom biya bo Hanukkah masan mu ko tom Jerusalem kaparam.[†] Tom mu tuwik marir se birigira biya ko sige tala. ²³ Se Jesus temple ko por ningi, kuwim Solomon ko ma balsan mu te geragawaram, ²⁴ se Juda supuling alo taiman laturman ale isarman, “Ni amaru te nimi duap anananga manaruko wore, ana iwitata ni kimi kisu lagasan a? Ni Kristus agi mu diram la nanga manaruko!” maman.

²⁵ Se Jesus nunga maonam, “Ani nunga manem, bare nina nengemang ningi me nunguning aram. Ani miracle aga Ait ko nup te betesam mu ani ago ko baluwoso tala, ²⁶ bare nina ani ago ko me nengemang ningi nunguning aso, mu awuk, nina aninga sipsip mena. ²⁷ Aninga sipsip aninga agiring adogotak ikisan; ani nunga ikisan, se nuna ani agowom karosan. ²⁸ Se ani marak ningo tom

suen biya te bagamonko mu nungarsam, se nuna me maga namamonko, mena. Awiriya bo ani agiting ningi nunga tagi bataguru giokko me terong.[‡] ²⁹ Aninga Ait ani agiting te nunga awuram, mu awiriya bo nu ilak me ta terong mam, mena; awiriya aninga Ait kuting ningi nunga tagi bataguru giokko me terong tala. ³⁰ Ani aga Ait ilak mu ana suanta.”

³¹ Se akingtala Juda alo manga te momonko manga giman, ³² bare Jesus nunga maonam, “Aninga Ait ko nup te miracle suen biya beterem. Se miracle awuk wore ko nina ani manga tam aisalko?” mam.

³³ Se Juda alo maman, “Ana miracle bo ko ni manga tam me kisisan, mena. Bare ana ni nimi Kaem ilak suanta awusam borta ko ana manga tam kisinakko, mu awuk, ni ali kari bare ni nimi Kaem ko balsam,” maman.

³⁴ Se Jesus mam, “Bare nenenga Law ko batoga ningi batoga bo iwita aniso, ‘Ani nina “kaem” ko ninga balem.’” ³⁵ Nu ‘kaem’ ko nunga balam borta nongote noko den tairam. Se Kaem ko batoga lilim la mu bo doleng sapanakko me terong. ³⁶ Se nina awuk se ani Kaem ko Namar aimi balsam mu ani Kaem kiakoyam munakasam masan, ale den te aga atumusan? Ba kota ko Namar atumukiram ale ali imi te berteram se tai kaparam. ³⁷ Ani ura aga Ait bitawoso mu me bitawirik, mu asele nina ani ago ko nengemang ningi me nunguning aruk mu terong. ³⁸ Nina ani ago ko me nengemang ningi nunguning aso. Bare ani noko ura mu bitawasam, se miracle ewere arigal ale te sinararalko,

[†]10:22 Tom biya mu ko duap iwita: 167 B.C. Syria alo taiman ale Juda alo nunga temple ningi munan memek bitakasan. Se 164 B.C. mu te Juda alo nunga karoman ale temple nungurman laili awuman ale korang kagorman, mu ko amilmil bitakasan.

[‡]10:28 Jesus ko kariimet ninguru nunga sinar taso: John 6:39; 18:9.

[¶]10:34 Psalm 82:6.

Ba aninga ningi bagoso se ani Ba ningi bagasam.”[§]

³⁹Se akingtala umu te ilu talipamonko negeman, bare nu nuguting kulupik ningi aratam ale namaram.** ⁴⁰Ale peleram aking yu Jordan komasang ko, kuwim ulengkala John te kariimet anuwa marak nungarukaso mu te namaram ale umu te bagakaso. ⁴¹Se kariimet suen biya nukote taikasan. Nuna balukasan, “Nunguningta, John miracle bo me bitakaso, bare nu den suen biya kari imi ko balam mu am nunguning la,” makasan. ⁴²Ale sor umu te kariimet suen biya Jesus ko nongomang ningi nunguning aram.

Lazarus kueram

11 Kari bo kuera ago bagakaso, ko nup Lazarus. Nu ko korasari ilagala, bo Maria se bo Martha. Nononga wonong mu Bethany.^{††} ²Se kari kuera ago mu ko koras Maria mu imet borta Kari Biya suwik te oil siring yawara mu waram ale mone te kaogam. ³Se imet launuria ilagala mu Jesus kote den beteman, ale maman, “Kari Biya, ka bo, ka yawara mu kuera karogo,” maman.

⁴Se Jesus den umu ikiam ale mam, “Kuera umu nu karogo kuerukko ko ikes mena. Bare mu Kaem ko nup biya sokel nikim ago wore te wetang te aratuk se ko Namar nup biya te taukko,” mam.

⁵Jesus Martha se ko uria Maria se Lazarus mu ninguru nunga kuakaso. ⁶Bare nu Lazarus kuera ago mu ko den iki se ta wore nu kuwim te bagaram mu te tom ilagala ko ago yam bagaram. ⁷Asele ko olekem nunga maonam, “Ana pelenak Judea namanakko,” mam.

⁸Se ko olekem alo maman, “Rabbi, tom bo me namoso, am ekela ulengko

ewerta ni sor mu te Juda alo manga te ka usagamonko negeman, se aitak ni aking piler ale te namarko balsam e?” maman.

⁹Se Jesus nunga maonam, “Day suanta mu worem hour 12 ko nikim kaposo. Kari woremkalal aolak iluso, mu mel bo suwik me taliposo, mu awuk, sor nikitang se nu sor ninguru arigiso. ¹⁰Bare mu nu tirom aolak iluwok, umutang nu suwik atumok ale dagulokko, mu awuk, mu sor tiromorom.” ¹¹Nu uwuta nunga maonam, asele mam, “Anananga tiran yawara Lazarus mu motam kuiniram ale aniwoso; se ani namarik ale amumek se maragarukko,” mam.

¹²Se ko olekem maman, “Kari Biya, nu yam aniwoso agi mu, kuera bita tauk se nungerukko pa!” maman. ¹³Jesus mu Lazarus kueram wore ko balukaso, bare ko olekem alo mu nu am ta aniwoso wore ko balso ko balukasan.

¹⁴Buta se nu wetang te kau paogam ale nunga maonam, “Lazarus kueram,” mam. ¹⁵“Ani umu te pasak me namerem se nu kueram mu ko duap ago se ani ko amilmilasam. Mu awuk, munan umu te nenenga nengemang ningi nunguning mu sangukko beteram. Bore te se kote namanakko.”

¹⁶Se Thomas, ko nup bo Didymus masan, mu olekem suen la nunga maonam, “Ario, ana suen la am ilak namanak ale ilak kuenakko!”

Jesus mu kuera ale marak barasa ko kotam

¹⁷Se Jesus Bethany tai aratam, mu Lazarus maingkala mutim tuguman se ko day tom 4 namaram mu ikiam. ¹⁸Jerusalem tai Bethany mu 3 kilometre iwita, ¹⁹se Juda kariimet suen biya

[§]10:38 John 14:10-11 ago arikko.

**10:39 Nuna Jesus ilumonko me terong: John 7:30; 8:59.

††11:1 Lazarus, Maria, se Martha: Luke 10:38-39; John 12:3.

Martha se Maria nunga nogoras kueram wore ko nongomang ira taiman ale non-gorak bagakasan.

²⁰Se Martha Jesus taiwoso ko den ikiam mu nu aratam, ale arigokko namaram. Bare Maria mu am kawam te bagakaso.

²¹Se Martha nama Jesus arigam ale maonam, “Kari Biya, ni imi te bagerem le mu, aninga agoras me kueram le.”
²²Bare ani ikisam, tom aguwaya te wore ni anapeya ko Kaem isaru mu nu am kisokko.”

²³Se Jesus nu maonam, “Nika keras mu aking barasukkowo,” mam.

²⁴Se Martha mam, “Mu ani ikisam, tom nukum te marak barasa kam te mu aking barasukko,” mam.

²⁵Se Jesus nu maonam, “Anigita kuera ale marak barasa ale marak pempem bagara ko duap. Awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning aso ale kueso wore mu marak pempem bagarukko.”
²⁶Se awiriya marak бага se ani ago ko gomang ningi nunguning aso, mu me kuerukko. Ni den imi ko gemang ningi nunguning aso?”

²⁷Se Martha mam, “Kari Biya, nunguningta, ani ni ko ko angamang ningi nunguning aram, ni Kristus, ni Kaem ko Namar, ali imi te tairko balam borta ni tairem,” mam.

Jesus mononge kaparam

²⁸Martha den mu balam mu nu pel-eram namaram ko uria Maria tam ilak due ko namaram ale mam, “Kausa kari tairam ale nika ko isawoso,” mam. ²⁹Se Maria den mu ikiam mu nu tairatela barasam ale Jesus arigokko namaram.
³⁰Se Jesus kuwim te bagaram se Martha te nama arigam mu te la bagaram. Nu wonong ningi me kasu nagukaso. ³¹Se Juda kariimet Maria gomang ira ilak

kawam ningi bagaman mu nu tairate patma barasam ale aratam mu arigiman, ale kowom karoman. Nuna ikikasan mu nu aking ali motam te namaruk ale nia mo lagarukko namoso ko bitakasan.

³²Se Maria nama kuwim Jesus te bagaram mu te aratam ale arigam, mu nu ko suwik duap ningi dagulam ale maonam, “Kari Biya, ni imi te bagerem le mu, aninga agoras me kueram le,” mam.

³³Se Jesus nu mokaso se arigam, ale Juda kariimet nu ilak taiman mu ago la mo niakasan se arigam mu nu gomang motam ninguru batagam. ³⁴Se nunga isuam, “Se nina aparete mutim tuguman a?” mam.

“Kari Biya, tai ale arikko,” maman.

³⁵Se Jesus mononge kapakaso.

³⁶Se Juda alo nunumi manarukasan, “Arigalko! Lazarus ko ninguru kuakaso!”

³⁷Bare sikina balukasan, “Nu kari motam sisira mu motam paogam, bare awuk se Lazarus ko lage kaolam se me kueram?”^{‡‡}

Jesus Lazarus kueram wore marak tuam se barasam

³⁸Jesus akingtala gomang bataga se ali motam te tairam. Ali motam mu gogong se kuring mu manga te baguman. ³⁹Se Jesus nunga maonam, “Manga kuring ko sowore guru due ko beteralko,” mam.

Bare Martha, kari kuera mu ko koras, mu mam, “Kari Biya, aita mu ko day tom 4, se ana kagornak mu siring memek aratukko pa!” mam.

⁴⁰Se Jesus mam, “Ni gemang ningi nunguning aruk mu Kaem ko niki arikko mu ani ni me ka manem e?”

⁴¹Se nuna manga gurugu due ko beteman se mutim kuring kaigam. Se Jesus motam patawuram ale mam, “O aga Ba,

^{‡‡}11:37 Jesus kari motam sisira nungam: John 9:6-7.

ni aninga aira ikiem se ani amilmil kisam. ⁴²Ani ikisam, ni tom suen biya ani agiring ilusam, bare ani uwuta balsam mu kariimet bagasan ewere te ikimon ale ni aninga betarem se tairem mu ko nongomang ningi nunguning arukko ani iwita ka arusam.”

⁴³Nu den mu balu kutuwuram mu nu sail te airam ale mam, “Lazarus, aratuko!” mam. ⁴⁴Se kari kueram mu aratam. Noko kumik lilim la mu guang biling te kalo guruguman, ale ko koma motam mu guang bilik bo te kaloman. Se Jesus nunga maonam, “Guang kumik te sowore kututuwural se kumik gopa palagukko,” mam.

Juda supuling alo Jesus momonko den nungurman

(Matthew 26:1-5; Mark 14:1-2; Luke 22:1-2)

⁴⁵Se Juda kariimet alo Maria kote taiman mu mel Jesus beteram mu arigiman ale nunga ningi suen biya tala nu ko nongomang ningi nunguning aram. ⁴⁶Bare saki mu Pharisee alo nongote namaman ale mel Jesus beteram mu ko nunga manorman.

⁴⁷Se priest bibiya se Pharisee alo mu Sanhedrin lilim nunga aruman se tai biguwuman. Ale balukasan, “Kari imi miracle bibiya suen biya beteso. Se ana awuk manakko? ⁴⁸Se ana yam namotam la ariwanak, mu kariimet suen la noko nongomang ningi nunguning aruk, se Rome arika nanga bitaruwasan mu taimon ale nanga temple se wonong sor lilim la maguwumon silatamonko,” makasan.

⁴⁹Se nononga ningi bo Caiaphas, nu yia mu te priest supuling ko bagakaso, mu mam, “Nina ikia mena agila pa! ⁵⁰Kariimet lilim memek tamon mu me

terong. Kari suanta mu la monak se kueruk mu te asele nuna terong bagamonko. Nina umu me ari ikisan e?”

⁵¹Caiaphas kota ko ikia te den imi me balam, mena. Bare yia mu te nu priest supuling ko bagara owore te se Kaem ikia tuam se bala sinar umu te Jesus Juda nunga memek tauk kuerukko mu balam. ⁵²Se sor umu la mena, bare Kaem ko kariimet ali lilim la imi te ngual kasik bagasan owore nunga ilu biguwurok se bagara suanta bagamonko.”[¶]

⁵³Se tom mu te se kaparam namaram mu nuna Jesus momon se kuerukko lage kupukasan. ⁵⁴Bore te se Jesus Juda alo nunga ningi biyala me gerakakaso. Bare nu namaram sor koma garagarayam mu duap te wonong bo nup Ephraim masan mu te namaram ko olekem nongorak bagakaso.

⁵⁵Nunga munan te anira wore te, Juda nunga Passover ko tom tai pingi aram se kariimet giri giri nunga sor bita bita Jerusalem nunga memek ko nunumi nungurmonko nama tarigikasan. ⁵⁶Ale Jesus ko nomotam bita se loaga gurugukasan. Nuna temple por ningi бага se nunumi isaru gurungumukasan, “Nina awuk ikisan? Nu tom biya imi ko me tairukko agila?” makasan. ⁵⁷Priest bibiya alo se Pharisee alo nunga ikia mu betela nu ilumonko, se giriman ale den iwita kariimet nunga manorman, “Kari bo Jesus ari katingaruk mu pasak ala tairuk anananga manuk se ilunakko,” maman.

Maria oil siring yawara Jesus suwik te waram

(Matthew 26:6-13; Mark 14:3-9)

12 Day tom 6 imi buring ko mu Passover ko tom aratukko, se Jesus Bethany tairam, wonong umu

[¶]11:52 Jesus ko kariimet motam suanta bagamonko: John 10:16; 17:21; 1 John 2:2.

Lazarus kueram se nu maraguwuram wore ko wonong. ²Se nuna Jesus amilmil tua ko inang bo ko nup te nungurman. Nuna na nana kuwim te dagiman se Lazarus karogo nongorak daigam bagakaso. Se Martha mu na yu nunguru nungarukaso. ³Se Maria oil siring yawara, ko ikup 330 gram iwita, se ko manga kalel biya, mu giam ago tairam ale Jesus suwik te waram ale palungam ale ko mone te kaogam. Se oil mu ko siring yawara kawam naung ago terong mam.

⁴Bare Jesus ko olekem bo, Judas Iscariot, kari maingte Jesus memek kuting te bitirukko, umu mam, ⁵“Awuk se ana oil siring yawara sowore aniram se diaman ale ko manga silver 300 taman ale kariimet kituwura guat me nungarman a?” ⁶Judas ko ikia yumura mu kariimet kituwura guat nunga iki se me balukaso, mena, nu tere kari se manga bitaru se sang ningi tere nokaso wore ko iki se balukaso.

⁷Se Jesus nu maonam, “Gomang ikup me tuiko. Nu oil siring yawara imi ani mutim ningi namarikko ikikoyam angimik saparam,” mam. ⁸Kariimet kituwura guat mu nengerak pempem бага lagamonko, bare ani nengerak me бага lagarikko.”

⁹Se Juda kariimet suen biya Jesus Bethany bagaram mu ko den ikiman ale taiman. Bare nuna Jesus la arigimonko me taiman, nuna kari Lazarus, kueram se nu maraguwuram owore ago arigimonko taiman. ¹⁰Butata se priest bibiya Lazarus ago momon se kuerukko den nungurman. ¹¹Mu awuk, munan Lazarus kumik te aratam wore te se Juda kariimet suen biya Jesus ko nongomang ningi nunguning aram se nu kowom karokasan.

Jesus king ko Jerusalem ningi kasu naguram

(Matthew 21:1-11; Mark
11:1-11; Luke 19:28-40)

¹²Ukiram se day umu te mu kariimet biya biguwura biya umu ko taiman mu Jesus Jerusalem taiwakaso mu ko den ikiman. ¹³Ale pator gawa giman ale nu arigimonko lage te nama se aikasan ale balukasan:

“Hosiana!”

“Marak yawara awiriya Yawe nup te taiso mu kote kaparukko!”

“Nu ana Israel nanga King, ko nup patawunakko!” makasan.

¹⁴Se Jesus donkey kulak bo te araga daigam ale taiwakaso, bala den te balu- woso mu uwuta:

¹⁵“O Zion wonong, ni me nguangerko! Arikko, nika King taiwoso owore arikko! Nu donkey kulak bo te aragam ale tai- woso!”^{§§}

¹⁶Bare motam motam mu noko olekem mu den umu ko nunguning ko me sinarakasan. Bare udagi te tom Jesus kumik te munan suen biya bita sapaman se kueram ale barasam ale nup biya tam mu te nuna noko den batoga te aniso mu ko sinar woreman.

¹⁷Se kariimet tom umu te nu ilak bagaman se nu Lazarus maraguwu- ram mu dun nu beteram umu ko am balu pagaruwakasan. ¹⁸Se kariimet suen biya nu arigimonko namaman, mu awuk, nuna nu miracle beteram wore ko den ikiman ale nu arigimonko na- makasan. ¹⁹Se Pharisee alo nunumi ma- narukasan ale balukasan, “Arigalko, ana mel bo betenakko me terong, mu awuk, kariimet lilim biya nu kowom karo gilingisan!” makasan.

^{§§}12:15 Zechariah 9:9.

Jesus memek tauk ale kuerukko mu ko balam

²⁰ Greek kari saki ago Passover tom biya umu ko Kaem nup patawumonko Jerusalem taiman. ²¹ Ale nuna Galilee sor ko wonong Bethsaida kari, Philip kote taiman ale maman, “Dom, ana Jesus ariginakko,” maman.

²² Se Philip namaram Andrew maonam ale wete namaman Jesus manorman. ²³ Se Jesus nunga maonam, “Tom Kari ko Namar te nup biya taukko mu tai aratam,” mam. ²⁴ “Ani nunguningta nunga manorsam, kon muguri bo ali awote me dagulok ale iwirok mu kon muguri uwutata suanta ko baga se lagarukko. Bare ali te dagulok ale iwirok mu asele gurek paguk tarigiruk ale kon nunguning suen biya ko kaparukko. ²⁵ Awiriya kota numi mel gira ko pempem bita lagoso mu maga namarukko, bare awiriya kota numi mel yam ko pempem bita lagoso mu daiga bagara ningo pempem la anirukko mu arigokko. ²⁶ Awiriya aninga ura beteso mu aninga amolak karukko; ale apareyate ani bagasam mu nu karogotala bagarukko. Se aninga Ait kakirip awiriya uwuta aninga ura beteso mu nup biya tuso.”

²⁷ “Bare aitaik mu aninga angamang motam mu ikup biya nunguningkiri. Se ani awuk balikko? Agi balik, ‘Ba, ikup ani angimik te aitaikta aratukko negawoso mu kutuwurko,’ maik i? Bare mena, ani ikup borta giekko tairem. ²⁸ Se Ba, ka nip biya nikitang ago mu wetang te bitar se kariimet nip biya mu arigimon ale nip biya patawumonko!” mam. Se kuring bo duruk wonong te tai kaparam mu mam, “Aninga aip biya nikitang ago

maingkala wetang te beterem, bare ak-ingtala wetang te bitirikko,” mam.

²⁹ Se kariimet pingi sanamiwaman mu kuring mu ikiman ale pure pagam makasan. Se saki balukasan, “Engel bo nu ilak munakaram,” makasan.

³⁰ Bare Jesus nunga maonam, “Dogotak umu aninga ningo ko mena, mu nengana ningo ko tairam,” mam. ³¹ “Ali imi lilim tutura ko tom kaparam, se ali imi ko kari supuling biya mu karuk se tagi taukko tom aram.” ³² Bare ani mu tom aga patawu kualala aga ituwumon, se nup biya mu taik, tom mu te ani kariimet suen la nunga giek se agate tai sapamonko.”† ³³ Nu uwuta balam mu nu aguwaya kuerukko wore ko balam.

³⁴ Se kariimet biya mu maman, “Ana law ko batoga te iwita ikisan, Kristus mu marak pempem baga lagarukko. Se ni awuk se balsam Kari ko Namar patawu kualala tagimonko masam? Se Kari ko Namar mu ni awiri ko balsam?”

³⁵ Se Jesus nunga maonam, “Nikim tom katirta nina nengerak bagarukko.‡ Se tiromorom umu sor me ereso se nikim mu aniso la, nina aolak ilu sagaral. Kari tiromorom ningi aolak iluso, mu nu lage aguwaya te namarukko mu me ko ikiso. ³⁶ Buta se tom nikim mu nengerak bagoso la, nina te ira sanamaralko, ale umu te nina nikim ko kariimet bagaralko.” Tom nu den mu balu saparam mu, Jesus nunga beteram ale numi kaluwu namaram.

Juda suen biya Jesus ko nongomang ningi me nunguning aram

³⁷ Miracle bibiya umu ta Jesus nongoma te bitakaso se arikasan ta wore, nuna nu ko ko nongomang ningi me nunguning akaso, mena. ³⁸ Munan imi

*12:31 Satan: John 16:11.

†12:32 Tam kangono te ituwumonko den: John 3:14; 8:28.

‡12:35 Jesus mu Nikim: John 1:9; 8:12; 12:46.

prophet Isaiah ko batoga te anira wore wetang awuram. Nu iwita balam:

“Kari Biya, ana den balman, bare bo ta me gomang ningi nunguning aram; kariimet nika kiting kiwol ta arigiman, bare bo ta me giris palagaman.”[¶]

³⁹ Ale duap borta te nuna nongomang ningi nunguning mena. Ale munan umu ko mu prophet Isaiah ko batoga iwita balam:

⁴⁰ “Kaem nomotam kaolam se sisiram, se nongomang motam kaolam se mel bo ikimonko me terong;

buta se nuna nomotam te sor arigimonko agi

nongomang motam te ikimon ale giris palagamon se ani nunga nungek se ningo arigimonko me terong.”

⁴¹ Isaiah den mu balam, mu awuk, nu Jesus ko nikim sokel arigam ale nu ko ko uwutata balam.

⁴² Bare tom koma suanta tala mu te Juda supuling saki suen biya tala Jesus ko nongomang ningi nunguning aram. Bare nuna Pharisee alo synagogue ningi nunga karomon bore ko nguankakan, ale nononga nongomang ningi nunguning mu wetang te me balukasan. ⁴³ Mu awuk, Juda supuling alo mu kariimet bala ningo nogo ko balmonko kua lagakan, ale Kaem kote nup biya tata ko munan mu te me loaga lagakan.

Jesus ko den mu kariimet nunga tuterukko

⁴⁴ Se Jesus sail te airam ale balam, “Awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning aso, mu nu ani ago ko la mena, wore Kakirip aninga beteram se tairem mu ko ago gomang ningi nunguning aso. ⁴⁵ Se awiriya ani agarkoso, mu nu Kakirip aninga beteram se tairem mu ta arigiso. ⁴⁶ Ani ali imi te nikim iwita

tairem, se awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning aruk mu tiromorom ningi me bagarukko, mena.

⁴⁷ “Bare awiriya aninga den ikiso ale me karo tuso, mu ani nu me tutesam. Mu awuk, ani ali imi ko kariimet nunga tuterikko me tairem, mena. Ani nunga sangaru taikko tairem. ⁴⁸ Awiriya buring ani aisiso ale aninga den me karo tuso, mu ko tutura kari mu bagoso: se tom nukum te den suen la ani balukasam umutang giris palaguk nu ikup yaman tuokko. ⁴⁹ Mu awuk, den ani balukasam mu ani agata aga ikia te me balukasam, mena, bare aga Ait aga beteram se tairem mu den suen la balikko mu se aguwaya balikko mu nu la aisu sapakaso se balukasam. ⁵⁰ Ani ko ikisam noko den mu marak ningo pempem la te bagara ko mu kariimet nungarso. Buta se den suen la ani balsam mu aga Ait balikko balam bore te se ani balsam.”

Jesus ko olekem nusuwik anuwam

13 Passover ko tom biya mu tai pingi aram. Se Jesus ko ikiam, noko tom ali imi bitiruk ale Ba kote namarukko mu tai pingi aram. Noko kariimet ali imi te nunga kua lagaram mu aita kua nungara mu eng am lilim la wetang saparam.

² Nuna tirom bainga ko na nowaman. Se Satan maingkala Judas Iscariot, Simon namar, mu Jesus kager nuguting te bitirukko gi gurugam. ³ Jesus ikiam, Ba sokel nikim suen la nu la tui saparam se nu Kaem kote tairam, ale aking Kaem kote peleram namawoso mu nu yam ko iki saparam. ⁴ Bore te se nu inang beteram ale barasam ale ko guang maiya mu kutuwu beteram ale guang bo tam luan kaolam. ⁵ Asele yu tawir bo ningi waram ale olekem nusuwik anukaso, ale

[¶]12:38 Isaiah 53:1; 6:10.

guang luan te kaolam mu te yu bugulik kagarukaso.

⁶Nu nusuwik anu anu geragam tai Simon-Peter kote aratam se nu mam, “Kari Biya, ni aninga asiwik anupko e?”

⁷Se Jesus nu maonam, “Munan aitaik ani betesam imi ni me ko ari ikisam. Bare udagi te mu ni ko sinarerko,” mam.

⁸Bare Peter mam, “Ni aninga asiwik me ta anupko nunguningkiri!” mam.

Se Jesus mam, “Ani nika siwik me anuwek, mu ni aninga bo mena,” mam.

⁹Buta se Simon-Peter nu maonam, “Kari Biya, buta aga asiwik la me anupko, bare aga agiting asupuling ago anupko!” mam.

¹⁰Bare Jesus nu maonam, “Awiriya maingkala likilim la guram, mu nu kumik likilim la karur mena, se suwik la anuwokko. Se nina mu uwutata. Bare nina suen la uwuta mena.” ¹¹Jesus maingkala kari nu kager nuguting te bitirukko mu ko ikiam ale uwutata balukaso.

¹²Nu nusuwik anu kutuwuram mu nu ko guang tam tugumam, ale peleram kuwim te nama daigam. Ale mam, “Nina munan ani aitaik ningimik te beterem mu ko duap ko sinarman e?” mam. ¹³“Nina aninga arusan ‘Kausa kari’ se ‘Kari Biya’ masan mu diram aga arusan. Mu awuk, ani kakirip borta. ¹⁴Se aitaik ani nenenga Kari Biya, se ninga Kausa kari, ninga nisiwik anuwem, uwutatala nina betelatala ninimi nisiwik anuwalko.” ¹⁵Ani ninga kausa iwita beterem, se nina ani ningimik te beterem uwuta bita se lagaralko. ¹⁶Ani nunguningta ninga manorsam, ura kari bo, ko kari dom me kiaso, mena. Agi, den gia karogo namara

ko kari, mu kari nu den to karogo namarukko mu me kiaso, mena tala. ¹⁷Se aitaik nina munan imi ari iki sapaman. Ale nina munan imi karo tual mu nina amilmila se lagaralko.

¹⁸“Ani nina suen la ninga iki se me balsam. Ani awiriya nunga atumukirem mu nunga ikiwasam. Bare mu batoga te den aniso, ‘Kari ani agarak wete na nam mu buring gurugu aisuokko,’ ma baluwoso, wore ko nunguning kaparukko ani den imi balsam.” ¹⁹Ani girem mel imi ko ninga manorsam. Se tom mel umu araturuk, mu nina nengemang ningi nunguning aruk se ikial mu Ani Kakirip borta. ²⁰Ani nunguningta ninga manorsam, awiriya ani ura kari-imet nunga betesam se taisan mu iki karo nungarso, mu ani kua aisiso; se awiriya ani kua aisiso, mu nu Kakirip aninga berteram se tairem mu kua tuso.”

Judas Jesus kager kari nuguting te bitirukko

²¹Jesus den umu balu kutuwuram mu nu noman biyala batagakaso, se wetang te balu paogam ale mam, “Ani nunguningta ninga manorsam, nenenga ningi bo ani memek kuting te aga bitirukkowo,” mam.

²²Se ko olekem alo nu awiriya nunga ningi ko iki se balukaso wore ko nunumi nomotam ari gurugukasan. ²³Se nunga ningi bo Jesus ninguru kua tuikaso mu nu kumik duap te daigam bagakaso. ²⁴Se Simon-Peter papon te olekem umu maonam, awiriya ko balukaso wore ko isaruko maonam. ²⁵Se olekem umu yera nama Jesus kumik te sora se isuam, “Kari Biya, ni awiri ko iki se balsam a?” mam.

§13:14 Ana Jesus berteram turan betenakko: Matthew 20:28; Luke 22:27; Philippians 2:5.

**13:18 Psalm 41:9.

††13:19 Jesus den imi balso mu nu nup Yawe wore te numi balso: Exodus 3:14.

‡‡13:23 John kota numi balso: John 19:26; 20:2; 21:7,20.

²⁶ Se Jesus mam, “Awiriya ani bread kumin te iluwek ale tuek umutang kari borta,” mam. Asele nu bread tam ale kumin te iluwam ale Simon namar Judas Iscariot tuam. ²⁷ Se tom Judas bread umu towaram mu Satan tairatela nu kumik ningi kaparam.

Se Jesus Judas maonam, “Anapeya bitarko ikiwasam mu tairatela bitarko,” ma maonam. ²⁸ Bare kari inang te dagi-waman mu anapeya duap ko Jesus nu uwuta maonam mu me ko sinarakasan. ²⁹ Judas nu manga bitua ko kari, wore te se nuna ikikasan mu Jesus nu tom biya wore ko mel i bo karogo diarukko agi kariimet nungumik mel mena wore nunga mel i bo arigokko namoso iwita ikikasan. ³⁰ Se tom Judas bread mu tam ale nam mu nu watingi aratam. Sor maingkala tirom batagam.[¶]

Jesus munan iru olekem alo nungaram

³¹ Nu aratam namaram se Jesus mam, “Aitak Kari ko Namar nup biya tauk se Kaem nu te nup biya agotala taukko,” mam. ³² “Se kam nu te Kaem nup biya tauk mu Kaem kota aking ko Namar mu tairate la nup biya tuokko.”^{§§}

³³ “Aninga kuriang alo, ani kam maiya biya nengerak me bagarikko. Nina ani agiwim kupalkowo. Bare ani Juda alo nunga manem uwutatala ani nunga manorsam, sor ani te namasam mu nina te tairalko me terong. ³⁴ Ani munan iru ningarsam: Nina ninimi ko kua tui se lagaralko. Ani nina nunga kua ningarem, uwutatala nina ninimi ko kua tui se lagaralko.” ³⁵ Se nenenga ninimi kua tua

ko munan umu te kariimet suen la ko ikimon nina aninga olekem alo iwita ko ikimonko.”

Jesus Peter buring tuokko wore ko balam

³⁶ Se Simon-Peter nu isuam, “Kari Biya, ni namasam masam mu ni aparete namasam?” mam.

Se Jesus koma ko mam, “Ani aparey-ate namasam mu ni aitakta la ani agowom karoko mu me terong, bare tom udagi te asele ni ani agowom karo tairkowo,” ma maonam.

³⁷ Se Peter mam, “Kari Biya, awuk se ani aitak la kewom karikko me terong a? Ani ni ko ko am kuerikko pa,” mam.

³⁸ Se Jesus mam, “Ni nunguningta ani ago ko kuar i? Ani nunguningta ka manorsam, tarak me niaruk la, ni nimi duap saguwur ale tom ilagala suan ko balu, ni ani me aga ikisam ma balukowo!” ma maonam.[†]

Jesus te Kaem kote namanakko

14 “Nina nengemang motam me namaruk tairuk ale nengemang motam me parasarukko. Kaem te la ira sanami se ani agotala te aga ira sanamaralko. ² Aninga Ait ko kawam mu ko galung suen biya; uwuta mena mu ani iwita me nunga manikko. Se ani umu te namarik ale nunga bagara kuwim nungekko. ³ Kam ani namarik ale nunga kuwim mu nunguru saparik, mu ani pelerik tairik ale nengerak kuwim mu te namarik se nina kuwim ani te bagasam umu te agarak bagaralko.”[‡]

[¶]**13:30** Judas: Matthew 26:14-15,24-25; 27:3-5; John 12:4-6; 13:27,30; 17:12,15; Acts 1:16-20.

^{§§}**13:32** Kaem nup biya Jesus tuokko: John 17:1-5.

^{*}**13:34** Ana nanimi ko kua tui se laganakko: John 15:12; Ephesians 5:2; 1 John 3:11.

[†]**13:38** Peter Jesus buring tuokko: John 18:27.

[‡]**14:3** Jesus ko kariimet nu ilak bagamonko: John 12:26; 17:24; 1 Thessalonians 4:17.

⁴Nina wonong ani te namarikko mu ko lage ko ikisan.”

⁵Se Thomas mam, “Kari Biya, ana ni apareyate namasam mu me ko ikisan, buta se ana awuk ta ko lage ko ikinakko?” mam.

⁶Se Jesus balam, “Anigita lage, den nunguning, se marak ningo ko duap. Awiriya bo lage kigilik te Ba kote namarukko me terong, mena, am ani te la. ⁷Nina ani ninguru aga ikiman agi mu, nina aga Ait ago ko ikiman. Se aita mu nina arigiman ale ko ikiman,” mam.

⁸Se Philip mam, “Kari Biya, ni Ba nanga kasuru se ariginak mu asele ana nangamang motam kua kaparukko,” mam.

⁹Se Jesus koma ko, “Philip,” mam, “ani tom maiya biya nina nengerak baga lagerem, bare ni ani am agarak nguala sipawasam e? Awiriya ani agarkam mu ta Ba arigam.” ¹Se ni awuk se Ba nina kausekko balsam? ¹⁰Ani aga Ba ilak mu ana suanta, mu ni ko gemang ningi nunguning arukko. Den ani nina manarukasam mu ani agata aga ikia te me balsam, mena, mu Ba aninga ningi bagoso wore ko ura te beteso. ¹¹Den ani balsam, ani aga Ba ilak ana suanta masam, mu ko nengemang ningi me nunguning aruk agi mu, miracle ani bitakasam mu te ko ikialko. ¹²Ani nunguningta nina manorsam, awiriya ani ago ko gomang ningi nunguning, mu munan suen la ani bitakasam mu am bita saparukko. Ale mu la mena, wore munan ani bitakasam mu kiaruk ale munan bibiya karogo bita saparukko, mu awuk, aninga Ba kote namasam. ¹³Se nina aninga aip te anapeya mel ko balal mu ani am bita saparikko. Se munan umu te Namar ko Nuet nup biya niki-

tang ago mu tuokko. ¹⁴Nina aninga aip te anapeya mel ko balal mu ani am bita saparikko.”

Bur Laili tai kaparukko den

¹⁵“Nina aninga kuesan agi mu aninga agiring karo tualko.” ¹⁶Se ani aga Ait isuek se Saonga bo ningaruk se tom suen biya nengerak bagarukko. ¹⁷Nu Bur Laili, den nunguning wetang awura ko kotam. Ali imi ko kariimet nu nongomang tumonko me terong, mu awuk, nuna nu me arigisan ale me ko ikisan. Bare nina nu ko ikisan, mu awuk, nu nina ningi bagoso, ale maingte nina suan suan nina ningi bagarukko.

¹⁸“Ani nina kuriant marmar nungumik nunam nonet mena iwita me nina awurek se bagaralko, mena. Mu ani nengete tairikko. ¹⁹Kam me maiyuk se ali imi ko kariimet ani me agarkamonko, bare nina mu asele ani agarkalko. Ani marak bagasam bore te se nina betela marak bagaralko. ²⁰Day umu te asele nina ari ko ikial, ani aga Ba ningi bagasam, se nina aninga ningi bagasan, se ani nenenga ningi bagasam mu ko ikialko. ²¹Awiriya aninga den ikiam ale karo tuso, kariimet uwuta mu ani kua aisiso. Se awiriya ani kua aisiso, mu aninga Ait nu kua tuok, se ani betela nu kua tuek ale nu koma te aimi wetang te kausekko.”

²²Jesus iwita balam se Judas bo, Judas Iscariot mena, mu mam, “Kari Biya, ni awuk se ana nangate la nimi wetang te bitarko balsam, ale ali imi ko kariimet mu mena ko balsam?” mam.

²³Se Jesus mam, “Awiriya aninga kueso, mu aninga agiring karo tuokko. Se aninga Ba nu kua tuok, se ani aga Ba ilak nu kote tainak ale tom suen biya

^{14:9} Awiriya Jesus arigiso mu nu Nuet ago arigiso: John 12:45; Colossians 1:15; Hebrews 1:2-3.

^{14:15} Jesus kuring karo tua: 1 John 5:3. Bur Laili Kris alo nongorak bagarukko: John 15:26.

ilak baganakko.** ²⁴Se awiriya ani me aga kueso, mu nu aninga agiring me karo tuokko. Den ani balsam se nina ikisan imi mu ani agata aga den mena. Den imi mu Ba aninga beteram se tairem wore ko den.

²⁵“Ani aita kengerak baga se den imi suen la balsam. ²⁶Bare Saonga Kari, Bur Laili, Ba aninga aip te bitiruk se tairuk mu mel suen biya ninga kausok ale den suen la ani ninga manem mu ningamin te tairukko. ²⁷Lila yawara bita ningarsam; aninga angamang lila nina ningarsam. Lila ali imi ko kariimet ningarsan iwita mu ani me ningarsam, mena. Nina nengemang motam me namaruk tairuk se nguangeralko, mena.††

²⁸“Ani ninga manem, ‘Ani ninga bitirik ale namarik bare aking nengete pelerik ale tairikko’ maem se nina ikiman. Bare nina nunguningta aninga kuesan agi mu, nina ani Ba kote namasam mu ko amilmilaralko, mu awuk, Ba mu aninga kiaram, nu kalel biya. ²⁹Mel umu me arataso la, ani girem ninga manorsam. Se tom mel umu aratur mu nina ari ikial ale ani ninga manem mu ko nengemang ningi nunguning arukko. ³⁰Ani den suen biya me kengerak balu se lagarikko, mu awuk, ali imi ko kariimupulung‡‡ tairukko tom pingi aram. Nu ani bowa tugumokko me terong. ³¹Bare aga angamang mu ali imi ko kariimet te ari ikimon, ani aga Ba ko ninguru kuesam, ale mel suen biya bitirikko balso mu ani

diram la bita sapasam. Buta se barasal se namanakko.”

Tam waen se ko kower

15 “Ani mu tam waen nunguning, se aninga Ait mu ningam kotam.“¶
²Nu aninga kower nunguning me kaposo, mu nu batutumu warso. Bare nu aninga kower nunguning kaposo, mu te nunguning ninguru kaparukko nungurso burangoso. ³Den ani ninga manem se ikiman mu ninga nungam burangaram se nina karur mena bagasan. ⁴Nina ani agarak kapetalar ale aninga ningi bagalar se ani koma suanta tala nenenga ningi bagarikko. Waen kower bo kau batagoso ale kota baga se nunguning me kaposo, mena; mu nu waen ko luan iluso ale marak baga se asele nunguning kaposo. Uwutatala, nina nengeta kau batagal ale baga se nunguning kaparalko me terong; mu nina aninga iluwal ale marak baga se nunguning kaparalko.

⁵“Ani tam waen, se nina ko kower. Awiriya ani agarak kapetoso ale aninga ningi bagoso, se koma suanta tala ani noko ningi bagasam, mu nunguning ninguru kaposo. Bare nina aninga beteral ale nengeta bagalar, mu nina mel bo beteralko me terong. §§ ⁶Awiriya ani agarak me kapetoso ale aninga ningi me bagoso mu maraka namoso; kower uwuta mu batutumusan ale tama ningi warsan se kani namoso.* ⁷Nina ani agarak kapetalar ale aninga ningi baga se, aninga den ilukuawu se, anapeya ko

**14:23 Kariimet Jesus ko kuesan mu ilak bagamonko: Ephesians 3:17; Revelation 3:20.

††14:27 Jesus ko gomang lila nungaram: John 16:33; Philippians 4:7; Colossians 3:15.

‡‡14:30 Jesus mu Satan ko baluwoso.

¶15:1 English den te tam waen mu “vine” masan, mu mayang iwita. Se ko ningam mu “vineyard”, ko nunguning mu “grapes”, se ko yu mu “wine” masan.

§§15:5 Ana nangata mu mel bo betenakko me terong: 2 Corinthians 3:5; Philippians 4:13.

*15:6 Mel tama ningi wara ko: Hebrews 6:7-8.

kueral ale ko wosengal mu, ko balsan iwitata talko. ⁸Nenenga bagara aolak te munan ningo mu tam nunguning ningo iwita ninguru kapa se, aninga olekem iwita ninimi wetang te bita se lagaral, mu munan umu te aninga Ait nup biya taukko.[†]

⁹“Ba aga kua nanuguso iwitatala, ani kua ningarem. Buta se aninga kua ningara umu ningi la bagaralko.[‡] ¹⁰Ani aga Ba kuring karo tui se ko kua aisa mu ningi bagasam uwutatala, nina aninga agiring karo tual, mu nina aninga kua ningara mu ningi bagaralko. ¹¹Ani den imi ninga manem, mu awuk, aninga angamang mu nina aninga amilmil ningi ningo la tom suen la bagaralko aniso. ¹²Aninga den karo tualko ningarsam mu iwita: ani kua ningarem iwitatala, nina ninimi ko kua tui se lagaralko. ¹³Sik-isaki alo nunga ningo ko memek tata ale kuera ko munan mu, nanimi kua tua ko munan biya nunguningkiri.[¶] ¹⁴Nina aninga agiring karo tual mu nina aninga tiran yawara bagaralko. ¹⁵Ani aita kua nina ura kari yam iwita me ningarkasam, mu awuk, ura kari yam mu ko dom kari mel singir biya me ko ikiso, mena. Bare ani nina aga tiran yawara iwita ningarkasam, mu awuk, anapeya suen la ani aga Ait kuring te ari ikiem mu ani ninga manaru saperem. ¹⁶Nina ani nenenga ma balman ale me aga atumu kereman, mena. Mu ani nina aninga ma balem ale ninga atumukirem, se namaral ale munan ningo mu, tam nunguning ningo pempem kapa se lagoso iwita, nunguning kapa se lagaralko. Ale mel i ko kueral mu aninga aip te Ba maonal se ningarukko. ¹⁷Aninga den karo tui se lagaralko ningarsam mu iwita: nina ninimi ko kua tui se lagaralko.

Ali imi ko ikup suen biya olekem alo gimonko mu ko sinar nungaram

¹⁸“Ali imi ko kariimet ningarki maguwusan ale nubiring ningarsan agi mu, iwita iki se lagaralko, nuna giriman ani nubiring aisiman bore te se nina uwuta ninga betesan. ¹⁹E nina ali imi ko kariimet le mu, nuna ninga kua ningarsan ale uwuta me ninga betesan le. Bare mu nunguningta, nina ali imi ko kariimet mena, ani ali ewere ko kariimet ningi ninga atumukirem ale aninga ma ninga balem. Bore te se nuna nego ko nongomang magoso se ningarki maguwusan. ²⁰Buta se den ani ninga manem mu ko iki se lagaralko: Ani maem, ‘Ura kari bo, ko kari dom me ilu kiaso, mena.’ Den umu ko duap mu iwita, nuna ani memek te aga bita maguwuman agi mu, nina koma suanta tala memek te ninga bita maguwumonko. Nuna aninga den karo tuman agi mu, koma suanta tala nuna nenenga den karogo la iki karo tumonko. ²¹Nina aninga, bore te se nuna ninga bita maguwumonko, mu awuk, nuna Kakirip aga beteram se tairem mu me ko ikisan. ²²E ani me tairem ale den me nunga manem le mu, nuna me ikia ta se nungumik ikup bo mena le. Bare aita kua nuna nungumik lage bo mena, nuna nunga memek mu ko koma tamonko. ²³Awiriya ani me kua aisiso, mu nu aninga Ait agotala me kua tuso. ²⁴Ani kilek bibiya kariimet bo nunga ningi me bita arigam mu nunga ningi me beteram le mu, nuna nunga memek mu koma me tasan le. Bare nuna miracle bibiya mu ari sapaman ta, wore nuna ani ta se aga Ait karogo me kua nangarsan. ²⁵Se nunga munan imi

[†]15:8 Nunguning kaparuk mu Kaem nup biya taukko: Matthew 5:16.

[‡]15:9 Ephesians 3:17-19, 1 John 4:16,19, se Jude 21 ago arikko.

[¶]15:13 Bo nangamang ninguru tua ko munan: 1 John 3:16.

te den bo batoga te aniso mu nunguning kaparam: 'Nononga ani me kua aisa mu, kumik duap bo mena nunguningkiri.'⁸

Bur Laili ko ura

²⁶“Bare Saonga Kari, nu Bur Laili, den nunguning wetang awura ko kotam, nu Ba kote wore ani bitirik se nengete tairuk, mu nu aninga dugu duap wetang awu saparukkowo. ²⁷Se nina agotala aninga dugu duap karogo la balalko, mu awuk, ani aga ura duap beterem tom te se tai aita mu nina ani agarak la bagakasan.

16“Nina nengemang ningi nunguning saparal ale dagulal bore ko, ani girem ale mel suen la imi ko ninga manem se ikiman. ²Nenenga synagogue ningi kagin ko namara mu ko nengema tareng ilumonko. Bare mu la mena. Tom bo taiwoso mu te awiriya ninga moruk se kueral se ikiok, nu Kaem ko ura nunguning beteso iwita ikiokko.”^{**}

³Nuna uwutata betemonko, mu awuk, nuna Ba ko me ikisan, ale ani agotala me aga ikisan. ⁴Ani girem ninga sinar awusam, mu awuk, kam tom mu tai aratuk mu nina aninga den imi ko ningamin ares maukko. Ani sinar den bo iwita me ninga manarukasam, mu awuk, ani nengerak bagakasam bore te se ani me ninga manarukasam. ⁵Bare aita mu ani Kakirip aga beteram se tairem mu kote pelerik namarikko se ninga manorsam. Bare nina bo ta aninga isuam ale mam, ‘Ni aparete namasam a?’ ma me balam. ⁶Ani ninga bitirikko bala mu balem se nina ko nengemang batagoso. ⁷Bare ani den nunguning tala

ninga manorsam, ani ninga bitirik ale namarikko mu nenenga ningo ko. E ani me ninga bitirik ale namarik, mu Saonga Kari sokel ningarukko mu nengete me tairukko. Bare ani namarik asele nu bitirik se nengete tai kaparukko. ⁸Tom nu tai kaparuk mu, nu ali imi ko kariimet nunga paguwura ilagala suan imi wetang awurokko: nunga munan memek ko iki paguwura mu se, munan ningo dirkiriyam mu ko iki paguwura mu se, tutura diram iki paguwura mu wetang sapa saparukko. ⁹Nuna ani ago ko nongomang ningi me nunguning aram umutang nononga memek gira;^{††} ¹⁰se ani pelerik Ba kote namarik se nina ani me agarkalko umutang munan ningo dirkiriyam, bare nuna iki paguwuman; ¹¹se aking ali imi ko supuling^{‡‡} mu memek bowa ningi beteram umutang Kaem ko tutura diram beteram.

¹²“Ani den suen biya ninga manikko tala, bare nina aita iki saparalko me terong. ¹³Bare Bur Laili, den nunguning wetang awura ko kotam, mu tairuk mu, nu ninga kiti gurugok se den nunguning suen la ko duap mu ko sinararalko. Nu kota ko ikia te den me ninga manukko, mena, mu nu den due taso mu la diram ninga manuk, ale mel udagi te aratukko mu ko ninga manukko.”^{¶¶} ¹⁴Nu aningate mel tauk ale nenengate wetang awurok se nina ari ikialko, ale munan umu te ani nup biya aisuokko. ¹⁵Ba ko mel suen biya la mu aninga. Duap bore te se ani balem, Bur Laili aningate mel tauk ale nenengate wetang awurok se nina ari ikialko maem.”

§15:25 Psalm 35:19; 69:4.

**16:2 Tom nu me girls palaga la Paul butata bitakaso: 1 Timothy 1:13.

††16:9 Nononga ikup memek: John 3:18.

‡‡16:11 Jesus Satan ko baluwoso: Revelation 20:10-15.

¶¶16:13 Bur Laili mu anananga kausa kari: 1 John 2:27.

Nengemang ikup mu gerakuk amilmil ko arukko

¹⁶ Ale mam, “Tom me maiyuk se nina ani me agarkalko, bare tom me maiyuk tala aking agarkalko.”

¹⁷ Se ko olekem sang nunumi isarukasan ale makasan, “Nu tom me maiyuk se ana nu me ariginakko maso. Bare aking tom me maiyuk tala se aking ariginakko, ‘mu awuk, ani Ba kote namasam,’ maso, mu ko duap awuk se uwuta balso?” makasan. ¹⁸ Ale noko bala “tom me maiyukko” wore ko nunumi manarukasan ale makasan, “Ana noko den balso mu ko duap ikinakko me terong,” makasan.

¹⁹ Jesus nuna mel umu ko nu isarmonko mu ko ikiam, ale nunga maonam, “Nina aninga bala, ‘Tom me maiyuk se nina me agarkalko, bare tom me maiyuk tala se aking agarkalko’ bala, wore ko duap ikialko ninimi ago garsan e?” mam. ²⁰ “Ani nunguningta ninga manorsam, nina nengemang bataguk se mal niaralko, bare ali imi ko kariimet mu amilmil biya betemonko. Bare ninga nengemang bataga ma niara mu gerakuk amilmil ko aratukko. ²¹ Imet bo kuriang iluwokko mu yaman ninguru moso, mu awuk, noko tom iram. Bare tom nu ko kuriang taso mu, nu kuriang bilangaram mu ko amilmil te yaman umu kuamili sapa namoso. ²² Uwutatala, aita mu nenenga nengemang bataga se ma niara kam, bare udagi aking ani ningarkik mu te nina amilmil biya beteralako. Se kariimet bo nenenga amilmil umu menawurokko me terong.” ²³ Ale tom umu te mu nina mel bo ko ani me aga isualko, mena. Ani nunguningta ninga manorsam, nina

anapeya ko aninga aip te aga Ait isual, mu ningarukko. ²⁴ Tom ani nengerak bagerem tai aita mu nina mel bo ko aninga aip te aga Ait me isaru arigiman. Isal mu asele tal ale nengemang motam kua kaparuk se amilmilaralko.

Jesus ali imi ko sokel ira mituwu menawu saparam

²⁵ “Ani den ira te ninga manaru lagerem, bare tom bo tai lagoso mu te mu ani bala uwuta mu te me nengerak munakarikko, mena, mu ani aga Ait ko wetang te la balik se ikialkow. ²⁶ Tom mu te mu nina aninga aip te Ba isualko. Ani nina nengema taik ale Ba isuekko me balsam. ²⁷ Mena. Ba kota mu ninga kueso, mu awuk, nina ani kua aisiman ale ani Kaem kote tairem mu ko nengemang ningi nunguning aram. ²⁸ Ani Ba kote wore tairem ale ali imi te bilangerem; ale aita mu ani ali imi bitirik ale pelerik Ba kote namarikko.”

²⁹ Se Jesus ko olekem alo maman, “Aita ni den me eresam, wetang te la balsam,” maman. ³⁰ “Aita asele ana ko ari ikiman, ni ikia suen la ko duap, wore te se ni kariimet bo isa kisok se ko me kimi bita lagasam. Bore te se ana ni ko ko nangamang ningi nunguning aram, ni Kaem kote wore tairem,” maman.*

³¹ Se Jesus mam, “Aita asele nina nengemang ningi nunguning aram! ³² Bare tom bo tai lagoso, se aita mungkala tai aratam, mu te ninga parusuwumon se nagu parasaral ninga wonong wonong namaralko. Ale aninga beteral se ani agata suanta diram bagarikko. Bare ani agata me bagarikko, mena, aninga Ait agarak bagoso.” ³³ Ani den imi ninga manem, mu awuk, nina

§§ **16:22** Olekem alo Jesus arigimon ale amilmilamonko: John 20:20.

* **16:30** Jesus mu nunga isa nongomang te mu ari saparam: John 2:24-25. Matthew 6:8 ago arikko.

† **16:32** Kaem tom suen biya Jesus ilak bagakaso: John 8:29.

ananga ningi mu nina marolila karogo bagaralkowo. Ali imi te mu nina ikup ninguru arigalko. Bare me soror mal ale nguangeralko, sokel ago la bagaralko! Mu awuk, ani ali imi ko sokel mu ira mituwu menawu saperem.”

Jesus Ba kote guranek beteram

17 Jesus den mu balu kutuwuram mu motam patawuram ale duruk wonong te loaga se guranek beteram:

“O Ba, tom tai aratam. Nika Namar nup biya tui se ka Namar ni nip biya kisokko. ²Mu awuk, ni maingkala nu kariimet suen la nunga pulawura beterem, nu kariimet ni nunga balu tuem mu marak ningo tom pempem la te bagamonko mu nungarukko.[‡] ³Marak ningo tom pempem la te bagamonko mu tamonko mu iwita: Ni keta suanta ni Kaem nunguning bagasam mu ka ikimonko, ale Jesus Kristus mu ni beterem se tairam mu karogotala ko ikimonko. ⁴Ni ura ani bitirikko balem mu ani bita saperem, ale umu te ani nup biya ali imi te ni kisem. ⁵Se Ba, mel suen la me aratukaso ko kam te, ani ni kerak nup biya nikim ago mu ningi bagakasam, mu aita nup biya mu aking aisuko.”[¶]

Jesus ko olekem nunga guranek beteram

⁶“Ani ni awiriya ali imi te aninga ma nunga balem mu nunga ningi nika balu wetang awurem. Nuna nika kariimet; se ni nunga balu aitem se nuna nika kiring karo tuman. ⁷Ale aita nuna ikisan, mel suen la ni ani aitem mu nika te taiso. ⁸Se den ni ani aitem mu ani nunga manem se nuna iki karo tuman. Nuna nongomang ningi nunguning te ikiman ani nika te wore tairam, ale ni aninga beterem se

tairam mu ko nongomang ningi nunguning aram. ⁹Ani borta nunga guranek betesam. Ani ali imi ko kariimet nunga guranek me betesam, bare awiriya ni aninga ma nunga balem borta nunga guranek betesam, mu awuk, nuna nika kariimet. ¹⁰Aninga mel suen la mu nika la, se nika mel suen la mu aninga tala. Se nuna te ani nup biya taem. ¹¹Ani ali imi te tawun biya me bagarikkowo, ani nikate tairikkowo. Bare nuna ali imi te am bagasan. O Ba, ni Laili, nika nip biya ani aitem mu ko sokel te nunga bitaruko. Se nuna ni analak suanta bagasan iwi-tatala bagamonko. ¹²Tom ani nongorak baga se mu, ani nup ni ani aitem umu bowa ningi ani nunga bituem se ningo la bagaman. Se bo ta me maga namaram, mena, nu suanta maga namaruk se ka den te nunguning kaparukko umutang maga namaram.

¹³“Bare aita ani nikate taisam; bare ani ali imi te nongorak baga se la den imi balsam, mu te nuna aninga amilmil mu karogo terong ma sapa-monko. ¹⁴Nika den ani aitem mu ani nungarem, bore te se, ali imi ko kariimet nunga mia tiruwu gilingisan, mu awuk, nuna ani iwitala nononga bagara aolak mu ali imi ko kariimet iwita me bagasan. ¹⁵Aninga wosenga mu, ni ali imi te nunga bataguru giko iwita mena, bare nunga bitaru se kari memek mu me nunga kau taukko.[§] ¹⁶Ani ali imi ko mena, uwutatala nuna ali imi ko kariimet mena tala. ¹⁷Nika den nunguning mu ningi nunga ilukuawur se nika kariimet nunguning ko bagamonko. Nika den mu den nunguning. ¹⁸Ni aninga beterem se ali imi ko kariimet ningi tairam uwutatala, ani ali imi ko kariimet ningi nunga beterem se namasan.

[‡]17:2 John 6:37 se 6:44 ago arikko.

[¶]17:5 Jesus Nuet ilak bagakasos: John 1:1.

[§]17:15 Kaem nanga sinar taukko: Matthew 6:13; 2 Thessalonians 3:3; 1 John 5:18.

¹⁹Nononga ningo ko ani aimi lilim la ni kiting te betesam, se munan imi te nuna betela nunumi lilim la ni kiting te la bita sapamonko.

**Jesus kariimet nongomang
ningi nunguning mu
nunga guranek beteram**

²⁰“Aninga guranek mu nuna la nunga mena. Aninga guranek mu awiriya nuna nuguring te den ikiso ale ani ago ko nongomang ningi nunguning aso mu nunga karogo namoso. ²¹Ba, ni aninga ningi bagasam se ani nika ningi bagasam, uwutatala nuna suen la arerem la bagamonko. Se nuna agotala anananga ningi bagamon se munan umu te mu ali imi ko kariimet ni aninga beterem se tairem mu ko nongomang ningi nunguning arukko. ²²Ani nika nip nikim ago aisem mu ani nungarem, se nuna te nongomang suanta ni analak bagasan iwitala bagamonko: ²³Ni aninga ningi bagasam uwutatala, ani nunga ningi bagarikko. Aninga angamang mu nuna bagara am suanta bagamon se nononga munan umu te ali imi ko kariimet te ikimon, ni aninga beterem se tairem. Ale ni ani kua aisem uwutatala, ni nuna kua nungarem mu ko ikimonko.

²⁴“Ba, aninga angamang kariimet ni nunga balu aisem mu kuwim ani te bagarikko mu te agarak бага se aninga nikim nup biya mu arigimonko. Ale nikim nup biya, ali imi se mel suen la me aratam la ni ani kua aisem ale nikim nup biya aisem, mu arigimonko.

²⁵“O Ba, ni ningo se diram nunguningkiri. Nunguningta ali imi ko kariimet ni me ka ikisan. Bare ani nika ikisam, se aninga kariimet imi ni aga beterem se tairem mu ka ikisan. ²⁶Ani nika wetang saperem se nuna nika iki gilingi-

man. Se pempem am uwutatala wetang ka sapawirik se nika kua ani aisa mu uwutatala, nuna nunumi kua tumon se ani nunga ningi bagarikko.”

Jesus ilu talipa gilingiman

(*Matthew 26:47-56; Mark 14:43-50; Luke 22:47-53*)

18 Jesus guranek bita kutuwuram mu ko olekem nongorak barasaman sor wolong gotek Kidron kiaman koma sang te namaman. Ale koma umu te mu tam olive ningam bo anikaso mu ningi kapaman.

²Se Judas, kari Jesus kager nuguting te bitirukko, mu kuwim mu nu ko ikia. Mu awuk, kuwim umu Jesus ko olekem arungak pempem te biguwukasan. ³Se Judas kager kari nunga giam, ale priest se Pharisee alo nunga kari dom dom sang ago nunga giam ale ningam umu te namaman. Nuna galep, tama se kager ko mel ago lilim namaman.

⁴Se Jesus mel suen biya nu kumik te aratukko mu nu ko iki saparam, ale aratam nongote namaram ale nunga isuam, “Nina awiri kupusan a?” mam.

⁵Se nuna balman, “Ana Nazareth kari Jesus kupusan,” maman.

Se Jesus mam, “Mu anigita iweya,” mam.** Se Judas, nu kager kari nuguting te bitirukko, mu nongorak sanamiwakaso. ⁶Se tom Jesus, “Anigita iweya,” mam, mu nuna birikaman ale nubiring ko peleman ale dagulaman.

⁷Se Jesus udagi tala nunga isuam, “Nina awiri ko loagasan a?” mam.

Se nuna balman, “Ana Nazareth kari Jesus ko loagasan,” maman.

⁸Se nu mam, “Ani maingkala ninga manem, mu anigita iweya,” mam. “Nina aninga ko taiman agi mu, kariari imi am nunga beteral se namamonko,” mam.

** **18:5** Jesus verse imi te “Anigita” mam mu nup Yawe wore te numi balam: Exodus 3:14.

⁹Munan umu aratam mu den nu giram balam wore ko nunguning kaparam: “Ani kari ni ani aitem mu bo me ta ilu saperem.”

¹⁰Se Simon-Peter baenat bo ago bagaram mu woyam ale saparam ale priest supuling ko ura kari ko dogowa sengam mu bataguru saparam. Ura dungan kari mu ko nup Malchus i.

¹¹Bare Jesus Peter maonam, “Ka baenat ko singir ningi tugumko!” mam. “Awuk, Ba ani ikup yu bagun ago iwita naikko aitem mu me giekkko e?” mam.

Jesus diruwuman ilak Annas kote namaman

¹²Se kager kari, se nunga supuling, se Juda kari bibiya Jesus iluman. Mayang te talipaman, ¹³ale ilak giri-man Annas kote namaman. Annas mu Caiaphas ko tonger, se Caiaphas mu yia mu te priest supuling bagakaso.^{††} ¹⁴Caiaphas mu kari borta Juda ikia nungaram ale mam, “Kari suanta kariimet te yawarakala bagamonko kueruk mu terong,” mam.

Peter numi duap saguwuram ale “Ani Jesus me ko ikisam,” mam

(Matthew 26:69-70; Mark 14:66-68; Luke 22:55-57)

¹⁵Simon-Peter olekem bo ilak Jesus kowom karoman namaman. Se olekem bo umu priest supuling nu ko ikia, ewere te se nu Jesus ilak priest supuling ko kawam ko por ningi kasu naguram. ¹⁶Bare Peter mu watingi songkuring biya mu ago sanamiwakaso. Bare olekem bo priest supuling ko ikia mu peleram tairam ale itiwik ura te bagaram

mu maonam ale Peter ilak utu naguram.

¹⁷Se itiwik songkuring ago bagaram mu Peter isuam, “Ni noko olekem bo agila?” Se Peter numi duap saguwuram ale, “Ani mena,” mam.

¹⁸Sor birigira biya se ura kari se temple bitua kari tama uwi gilingiman, ale laturman ale kowar gi se sanamiwakasan. Se Peter betela nongorak sanamaram ale tama kowar gi se bagakaso.

Priest supuling Jesus isa tuikaso

(Matthew 26:59-66; Mark 14:55-64; Luke 22:66-71)

¹⁹Se priest supuling mu Jesus ko olekem alo se noko kausa ura mu ko isaruwakaso.^{‡‡}

²⁰Se Jesus den koma mam, “Ani murum te wetang te den balukasam. Ani tom suen biya synagogue ningi se temple ningi, kuwim Juda kariimet te biguwusan mu te den nunga manarukasam. Ani den bo yumura te me balukasam, mena. ²¹Se ni anape ko aninga isaru lagasam? Awiriya ani agiring iki lagaman mu nunga isaruko. Kaluwura mena, nuna den ani balem mu ko ikiwasan.”

²²Tom Jesus den koma uwuta balam mu, temple ko dirdir bo sanamiwaram mu koma motam te moram. “Den koma priest supuling suwuta maona mu terong e?” sokel ago uwuta balam.

²³Se Jesus maonam, “Ani den i bo balu maguwurem agi mu, ni am wetang te baluko. Bare ani den nunguning la balem agi mu, ni anape ko aninga morem?”

²⁴Se Annas balam se talipara la ilak priest supuling Caiaphas kote ilak namaman.

^{††}**18:13** Annas mu A.D. 6 nama 15 mu te priest supuling ko bagakaso, se ura ko nup eng nukote anikaso. Ko noton Caiaphas mu A.D. 18 nama 36 mu te ura mu ilukaso. John 11:49-51.

^{‡‡}**18:19** Annas Jesus isarukaso: verses 13 se 24 arikko.

**Peter tom 2 se 3 ko
numi duap saguwuram**

(Matthew 26:71-75; Mark
14:69-72; Luke 22:58-62)

²⁵ Simon-Peter sanamaram tama kowar giwaram se aking isarman, “Ni kari ewere ko olekem bo agila pa!”

Se nu numi duap saguwuram ale mam, “Ani noko bo mena,” mam.

²⁶ Se priest supuling ko ura kari, ko gue suan bo mu Peter baenat te dogowa batogam, mu Peter den te atumukaso, ale mam, “Ani tam olive ko ningam ningi ni nu ilak bagerem se karkem mu ni mena agila?” mam.

²⁷ Se akingtala Peter numi duap saguwuram, se tom umutang te tarak niakaso.

Jesus ilak Pilate kote namaman

(Matthew 27:11-23; Mark
15:2-15; Luke 23:2-3,18-25)

²⁸ Asele Juda alo Jesus diruwuman ilak Caiaphas ko kawam beteman ale Rome governor Pilate ko kawam te ilak namaman. Nuna turomola la ilak namaman ale, ilak kawam biya mu ningi kasu nagumonko wore, nononga munan te nunumi karur tugumon ale Passover inang me namon bore ko se, am watingi bagakasan.

²⁹ Se Pilate nongote aratam ale nunga isuam, “Nina anape duap ko kari ewere den te beteman a?” mam.

³⁰ Se nuna noko den koma balman, “Nu kari memek mena le mu, ana ni kiting te me beteman le,” maman.

³¹ Se Pilate mam, “Tal ale nengeta ninga munan te beteralako,” mam.

Bare Juda supuling alo mu maman, “Bare munan bo ana nangata kari bo tanak ale kuerukko balnakko me aniso,” maman. ³² Munan imi uwuta aratukaso

mu, Jesus kota ko kuera uwuta kuerukko giram balam wore ko nunguning kapakaso.”[¶]

³³ Se Pilate aking peleram ko kawam biya mu ningi kasu naguram ale Jesus auram se kote tairam se isuam, “Ni Juda nunga king e?” mam.

³⁴ Se Jesus nu isuam, “Ni keta ka ikia te isa suwuta isesam agi kariimet saki ani ago ko nika manorman e?” mam.

³⁵ Se Pilate mam, “Agi ani pa Juda kari bo e? Imi keta ko kariimet se priest bibiya nika diruwuman kerak aningate taiman. Se ni anape memek betere?” mam.

³⁶ Se Jesus mam, “Aninga kingdom mu ali imi ko kingdom bo mena. E uwuta le mu, Juda alo aninga ilumonko namaman mu, aninga ura kari nongorak kager biya beteman le. Bare mena, aninga kingdom mu sor bo ko kingdom,” mam.

³⁷ Se Pilate mam, “Buta mu ni king bo tala pa!” mam.

Se Jesus mam, “Ni ani king bo ko aga balsam mu ni diram balsam. Duap nunguningkiri mu, borta te se ani ali imi te tai kaperem ale bilangerem, den nunguning borta kariimet nunga manikko tairem. Se kariimet den nunguning mu ko kuesan mu ani agiring iki karo tusan.”

³⁸ Se Pilate nu isuam, “Se den nunguning mu anape?” ma se aking peleram Juda alo mu nongote aratam ale mam, “Ani memek bo kari imi kumik te me arigem. ³⁹ Bare Passover ko tom te nenenga munan mu, nina kari talipara ningi mu ko balsam mu ani kutuwu ningarsam. Buta se nina awuk balsan, ‘Juda ninga king’ ewere kutuwu ningarikko e?” mam.

⁴⁰ Se nuna aikasan ale balukasan, “Sumu mena,” makasan. “Bare ana Barabbas kutuwu nangaruko!” makasan. Barabbas mu kager daong kari bo.

[¶]18:32 Jesus tam kangono te kuerukko giram balam: Matthew 20:19; John 3:14.

**Pilate Jesus tam kangono
te tagimonko balam**

(*Matthew 27:15-31; Mark
15:6-20; Luke 23:13-25*)

19 Buta se Pilate balam se Jesus taman ale wip te moman. ²Ale kager kari mayang kore karogo mu taman ale kitigat iwita nungurman ale supuling tuguman. Ale guang bo purple mu kataru tuman, ale kote taikasan, ³ale gira awom la koma ningi namakasan ale balukasan, “O Juda nunga king, nup biya!” makasan, ale kol koma motam te moakasan.

⁴Se Pilate akingtala watingi aratam ale Juda kariimet alo nunga maonam, “Ikialko, ani ilak nenengate aratem mu ninga manikko, ani noko memek bo me arigem.” ⁵Se tom Jesus tai watingi aratam, guang purple mu kumik te se mayang kore ago kitigat ko nungurman mu supuling te, mu Pilate mam, “Ario, kari nung mu iwo,” mam.

⁶Se tom priest bibiya se temple bitua ko kari mu nu arigiman mu nuna aikasan ale balukasan, “Tam kangono te tagiralko! Tam kangono te tagiralko,” makasan.

Bare Pilate nunga maonam, “Nina nengeta tal ale tam kangono te tagiralko. Bare ani memek bo nu te morik se kuerukko mu me arigem,” mam.

⁷Bare Juda alo am sail tagikasan ale balukasan, “Anananga munan bo balu- woso mu te mu, kari imi am kuerukko, mu awuk, nu Kaem balu maguwuram ale nu numi balam nu Kaem ko Namar mam. Buta se am kuerukko.”

⁸Se tom Pilate den mu ikiam mu nu eng am ninguru nguankaso, ⁹ale pel- eram kawam ningi kasu naguram ale Je- sus isuam, “Ni apalak ko ya?” mam. Bare Jesus noko isa koma me balam. ¹⁰Se Pi-

late nu maonam, “Ni awuk se ani agarak me munakasam? Ni me ko ikisam e, ani la balik se ni memek me arik agi, am ani tala balik se ni tam kangono te ka tagi- monko mu ni me ko ikisam e?” mam.

¹¹Se Jesus mam, “Kualala mu te sokel me kisas le mu, ni sokel bo ani te aga ilupko mu mena le wore. Bore te se kari ni kiting te aga berteram, mu ko memek mu nika memek mu kiaran,” mam.^{§§}

¹²Se Pilate den mu ikiam mu nu lage Jesus te bataguru tauk se memek me arigokko mu ko loagakaso. Bare Juda alo am ai baluwakasan, “Ni kari sumu bitar se yam namaruk, mu ni Caesar ko bo mena. Kari kota numi balso king ko balso, mu nu Caesar kiarukko kaeso,” makasan.

¹³Se Pilate den mu ikiam mu nu Je- sus ilak watingi aratam, ale kuwim te daiga ale den ariga ko mu te daigam. Kuwim mu manga peng peng te muru- man, ko nup Hebrew den te mu Gab- batha. ¹⁴Tom mu Passover ko week non- goma ko wore ko kirmi karama ko tom. Worem tai dirmam. Se Pilate Juda alo nunga maonam, “Ninga king iwo,” mam.

¹⁵Bare nuna aikasan ale balukasan, “Tal ilak tagi talko! Tal ilak tagi talko! Tam kangono te tagiralko!” makasan.

Se Pilate nunga isuam, “Awuk ninga king tam kangono te tagirekko e?” mam.

Se priest bibiya koma balukasan ale makasan, “Ana nangimik king bo mena, bare Caesar kota suanta,” makasan.

¹⁶Asele Pilate Jesus tam kangono te tagimonko nuguting te berteram.

Tam kangono te tagiman

(*Matthew 27:32-44; Mark
15:21-32; Luke 23:26-43*)

Buta se kager kari Jesus taman ilak namakasan. ¹⁷Ko tam kangono tuman se giam, se ilak sor ko nup Supuling

^{§§}**19:11** Kaem baluk mu asele mel aratukko: Acts 2:23.

Sokel masan mu te ilak arataman namakasan, sor mu Hebrew den te Golgotha masan.¹⁸ Ale umu te tam kangono te tagi gilingiman, ale kari ilagala ago nu ilak nunga tam kangono te nunga tagiman, noko beta koma sing sang se Jesus mu kusumuri ko beteman.

¹⁹ Pilate balam se den bo batagorman ale Jesus supuling ko tam kangono te tagiman. Den mu iwita balam: “JESUS NAZARETH KARI, JUDA NUNGA KING.”*

²⁰ Se Juda kariimet suen biya nama tai se den mu kaukasan, mu awuk, kuwim nuna Jesus te tagiman mu wonong biya mu duap te. Se batoga umu Aramaic den te, Latin den te se Greek den te batagorman.²¹ Se Juda nunga priest bibiya Pilate manorman, “Ni nu Juda nunga king iwita me bataguruko!” maman, “bare ni ‘Kari imi numi balso nu Juda nunga king maso,’ iwita bataguruko,” maman.²² Bare Pilate mam, “Batoga aguwaya ani batagem mu ani ta batagem,” mam.

²³ Se kager kari Jesus tam kangono te tagiman mu ko guang giman ale pagaru 4 ko awuman ale nunumi tuman. Bare ko guang bo ningi ko nagura mu la anikaso. Guang umu am suanta lilim kualala biriman karogo kapa kopa te beteman.²⁴ Guang naung umu taman ko nunumi manorman ale maman, “Ana me barurunakko, bare ana ko kolanak ale kari awiriya taukko mu ariginakko,” maman. Munan imi batoga bo te aniram wore ko nunguning wetangaram:

“Nuna aninga guang sang pagaru nunumi tuman,
ale bo lilim biya mu awiriya taukko wore ko, ko kola gilingiman.”

Den uwutata aniram se kager kari awote uwutata te beteman.[†]

²⁵ Jesus ko tam kangono duap te mu ko nuam, se Maria bo Clopas ko nuwus mu se, Maria bo tala Magdala mu sanamiwakasan.²⁶ Se tom Jesus ko nuam arigam, ale olekem nu ko kuakaso mu ilak pingi sanamiwaram se nungarkam, mu ko nuam maonam, “Imet aora, imi mu nika namar,” mam,²⁷ ale olekem mu maonam, “Umu nika niam,” mam. Se tom umutang te olekem mu Maria tam ilak ko kawam te namaram ale eng am bitarukaso.

Jesus kueram

(*Matthew 27:45-56; Mark 15:33-41; Luke 23:44-49*)

²⁸ Se udagi, Jesus noko ura tai nukum aram se ko ikiam, ale Kaem ko batoga te nunguning aratu saparukko mu nu balam, “Ani yu ko kuerem,” mam.[‡] ²⁹ Se yu kuting bo waen aora ago aniram mu, mel bo taman ale waen mu ningi mituwuman, ale tam hyssop ko kopa te atumuman ale Jesus ko kore sumulak te beteman.³⁰ Se misikiram ale Jesus mam, “Menawu kutuwurem, mu butata,” ale supuling kaparam se kueram.

³¹ Day umu Passover ko kirimi karama ko tom, se ko anirok ukirok mu Sabbath ko tom biya nunguningkiri. Se Juda alo nononga nongomang mu, kari tam kangono te mu Sabbath tom te nunga nungumik guang tam kangono te me anirukko.[¶] Bore te se namaman Pilate isarman, nusuwik kulukumumon se kapamonko.³² Se kager kari namaman kari ilagala Jesus beta sing sang nunga tagiman mu bo suwik kulukumuman, ale

*19:19 Hebrew den te: *Ha Yehudim W'Melech Ha Nazarei Yeshua* Den kaura ko mu sengam nama ngas ko. Buta se capital letter mu YHWH (Yehowah, Yawe) nup te aniso.

†19:24 Psalm 22:18.

‡19:28 Psalm 22:15; 69:21.

¶19:31 Deuteronomy 21:22-23.

nama koma sang te mu suwik kulukumuman. ³³Bare tai Jesus kote, mu nu maingkala kueram wore te se suwik me kulukumuman.

³⁴Bare kager kari bo Jesus beta te gaongam se kumik gue yu ago palengam kapakaso. ³⁵Kari mel mu motam te arigam mu nu ko duap balu pagarso se mel balso mu nunguningta, se ko nunga manarso mu, nina agotala ikial ale ko nengmang ningi nunguning arukko balso. ³⁶Mel uwutata aratam mu Kaem ko batoga te aniram mu nunguning kaparam. Batoga mu iwita balam, “Kariimet bo kumik sokel bo ta me kulukokko.”[§] ³⁷Se batoga bo tala mu iwita balam, “Nuna kakirip gatu te gangorman mu arigimonkowo.”^{**}

Jesus mutim tuguman

(Matthew 27:57-61; Mark 15:42-47; Luke 23:50-56)

³⁸Se udagi te mu Joseph, Arimathea kari mu, Jesus ko kumik guang taukko Pilate isuam. Joseph mu Jesus ko olekem bo tala, bare nu Juda supuling alo nunga nguankakaso ale yumura la bagakaso. Pilate aing mam se Joseph namaram Jesus ko kumik guang tam. ³⁹Nu Nicodemus ilak wete nunumi sangorman. Nicodemus mu kari kam bo tirom tairam ale Jesus ilak munakaram wore.^{††} Nu mel siring yawara tam myrrh se aloes ko kiri te nungurman se ko ikup mu 30 kilogram iwita mu karogo giam ale namaram. ⁴⁰Nuna Jesus ko kumik guang taman, ale wete guang maiya maiya mu te mel siring yawara mu karogo biguwu biguwu Jesus ko kumik guang kaloman. Nuna Juda nunga munan kari te mutim tugusan wore te

beteman. ⁴¹Kuwim Jesus tam kangono te tagiman mu duap te mu ningam bo, se ningam mu ningi mu kari te mutim tuguma ko mutim bo manga ningi nunguru beteman se anikaso. Bare kariimet bo ta ningi katir me mutim tugu arigiman, mena, am lilim biya aniram. ⁴²Se nuna Jesus ningi beteman. Mu awuk, day umu Juda nunga Sabbath ko kirimi karame ko tom, se betela mutim umutang pingi nuam anira se ningi beteman.^{‡‡}

Jesus barasam

(Matthew 28:1-8; Mark 16:1-8; Luke 24:1-12)

20 Week ko day 1, ubou tumong biyala, sor am tiromorom mununguning karogo la, Maria Magdala ali motam te namaram. Nu manga mutim kuring te baguman mu sarumu due ko beteman se aniram mu arigam. ²Ale soragala la peleram namaram ale Simon-Peter se olekem Jesus ninguru ko kuakaso mu nongote namaram ale iwita nunga maonam, “Nuna Kari Biya mutim ningi mu taman ilak namaman ale apalagaya beteman mu ana me ko ikisan!” mam.

³Se Peter olekem umu ilak barasaman ale ali motam te namakasan. ⁴Nuna ilagala soragala la namakasan bare olekem mu Peter kiaram ale nu giram nama ali motam te aratam. ⁵Ale tararam manga mutim mu ningi loagaram, ale guang te kaloman mu la ningi aniram se arigam, bare ningi me kasu naguram. ⁶Se Simon-Peter udagi tairam mu dirmam manga mutim ningi nama naguram ale guang biling umu arigam. ⁷Ale guang biling Jesus supuling te kaloman mu agotala ani-

§19:36 Numbers 9:12; Psalm 34:20.

**19:37 Zechariah 12:10; Revelation 1:7.

††19:39 Nicodemus: John 3:1-2.

‡‡19:42 Mu Friday, se worem nama kaparuk mu Sabbath tom duap bitirukko.

ram se arigam. Guang biling mu guang te ira kaluwuman mu karogo bolala me aniram, mu moa nunguru kigilik beteman se aniram. ⁸Asele olekem giram ali motam te nama aratam mu ago kasu naguram ale mel mu ago arigam ale gomang ningi nunguning aram. ⁹Nuna batoga baluwakaso, Jesus kueruk ale aking barasukko den, mu ninguru me ko sinar wirakasan tala. ¹⁰Asele olekem ilagala peleman uningi namaman.

Maria Magdala imet Jesus arigam

(Matthew 28:9-10; Mark 16:9-11)

¹¹Bare Maria mu am ali motam te sanamaram ale mowakaso. Nu mowa se manga mutim ningi loagarukko tararam, ¹²ale engel ilagala guang siraram la naguman ale Jesus te aniwaram mu te dagiwaman mu nungarkam, bo supuling ko se bo suwik ko dagiwaman. ¹³Nuna nu isarman, “Imet, ni anape ko mo lagasam a?” mamam. Se nu nunga maonam, “Nuna aninga Kari Biya taman ale apareyate nama beteman se ani me ko ikisam!” mam. ¹⁴Nu uwuta balu se punga geragam mu Jesus sanamiwaram se arigam, bare nu Jesus iwita me ko sinarakaso.

¹⁵Se kakirip mu mam, “Nang, ni anape ko mo lagasam a? Ale awiri ko loaga lagasam a?” mam.

Se imet umu ikikaso mu ningam owore ko kotam i makaso, ale mam, “Kari dom, ni taem ilak nama kuwim i te beteream agi mu balu se ani namarik taikko,” mam.

¹⁶Se Jesus nu maonam, “Maria,” mam. [¶]Se Maria giris palagam arigam ale Aramaic den te niaram ale “Rabboni,” mam. Den umu ko nunguning mu Kausa kari.

¹⁷Se Jesus maonam, “Me aga ilupko, ani Ba kote me namasam, aita. Bare namar ale aga olekem iwita nunga manaruko, ‘Ani aninga Ait se nenenga Nenet kote pelesam, aninga Kaem se nenenga Kaem kote namasam,’ ma balu se ikimonko.”

¹⁸Se Maria Magdala peleram nama-ram ale olekem nunga maonam, “Ani Kari Biya arigem!” mam. Ale den nu maonam mu nunga maonam.

Jesus ko olekem nongoma te numi wetang awuram

(Mark 16:14-18; Luke 24:36-49)

¹⁹Week ko day 1 mu ko bainga ningi, olekem alo Juda supuling bibiya nunga nguankakasan, ale arerem la kawam kuring kalo kutiman ale bagaman se Jesus tairam ale nongorak sanamaram ale, “Lila yawara nengerak bagarukko!” mam. ²⁰Nu uwuta balu se mu ko kuting se beta nunga kausam. Se olekem alo Kari Biya arigiman ale amilmil ko amilmil nunga iram.

²¹Se Jesus aking nunga maonam, “Lila yawara nengerak bagarukko! Ba aninga beteram se tairem uwutatala, ani nunga beteream se namasan,” mam. ²²Nu uwuta balu se kuring te marir itugumam se nongote namaram se nunga maonam, “Bur Laili karogo terong malko. ²³Nina awiriya bo ko memek siwu tual, mu ta siwu tusan; bare awiriya bo ko memek me siwu tual, mu ta me siwu tusan se uwutata anirukko,” mam. ^{§§}

Jesus Thomas kote numi wetang awuram

²⁴Thomas, arusan Didymus masan, mu olekem 12 wore nunga bo, bare tom Jesus nongote aratam mu nu me

[¶]**20:16** John Greek den te den bataguruwa, verse 16 imi te nup Maria meram ale Aramaic den te “Mariam” batogam. Mu awuk, Jesus kota ko den te butata Maria auram.

^{§§}**20:23** Matthew 16:19 ago arikko.

bagaram. ²⁵Se olekem saki nu man-arukasan, “Ana Kari Biya arigiman,” makasan. Bare nu nunga manarukaso, “Ani amotam te nil ko kuruwurim kuting te mu arigek ale agiting peperek nil ko kuwim te bitirik ale agiting beta te gatu kuruwurim kau taik bare asele angamang ningi nunguning arukko,” makaso.

²⁶Se udagi week bo namaram se ko olekem alo akingtala kawam ningi ilu biguuman ale bagaman, aitik mu Thomas nongorak bagaram. Se songkuring suen la mu bagura kutira biya, bare Jesus tai nunga ningi sanamaram ale mam, “Lila yawara nengerak bagarukko,” mam. ²⁷Asele Thomas maonam, “Ka kiting ewere te bitarko; agiting arigisam. Kiting garuku ale abeta kau toko. Gemang namara taira sowore bitar ale gemang ningi nunguning arukko!” mam.

²⁸Se Thomas nu maonam, “Ni aninga Kari Biya, se aninga Kaem!” mam.

²⁹Se Jesus nu maonam, “Aitak ni ani agarkem, bore te se gemang ningi nunguning aram; bare awiriya nomotam te me arigiman bare nongomang ningi nunguning aram mu amilmil ningo tamonko,” mam.

John ko gomang motam biya se batoga imi batogam

³⁰Jesus miracle se kausa bibiya suen biya ko olekem nomokete bitakaso, bare batoga imi ningi me aniso. ³¹Bare anapeya ani batagem imi mu te nengemang ningi nunguning aruk, Jesus mu nu Kristus, Kaem ko Namar, se nengemang ningi nunguning umutang te noko nup te marak ningo talko.

Jesus akingtala olekem seven nongote aratam

21 Udagi tala Jesus ko olekem yu Galilee duap te bagaman se nongote aratam.* Mel aratam mu ko dugu duap mu iwita: ²Simon-Peter, se Thomas, arusan Didymus masan mu se, Nathanael, Galilee wonong gotek Cana ko kari mu, se Zebedee ko namarari, se olekem ilagala agotala, biguwu bagaman. ³Se Simon-Peter nunga maonam, “Ani wal taikko namasam,” mam. Se nuna nu manorman, “Ana ago ni kerak namanakko,” maman. Ale namaman dal te aragaman. Bare tirom umutang mu wal bo me taman.

⁴Se tirom biyala Jesus langi nama sanamaram, bare olekem alo mu nu Jesus iwita me ko ikikasan.

⁵Se nu nunga auram ale mam, “Aga saki alo, wal i bo taman e?” mam.

Se nuna balman, “Mena biya pa!” maman.

⁶Se nu nunga maonam, “Buta ninga pote dal koma sengam ko mu te saparal mu asele bo talko,” mam. Se nuna nu balam uwuta beteman, ale asele wal pote ago terong ma saparam, se wal pote ago patawumonko mu me terong nunguningkiri.

⁷Se olekem bo Jesus ninguru kua tuiwara mu Peter maonam, “Imi Kari Biya i pa,” mam. Se tom Simon-Peter ko den “Imi Kari Biya i pa,” mu ikiam mu, tairate ko guang kutuwu beteram mu aking tam ale ko luan ago kaolam, ale tingam yu ningi kaparam. ⁸Se olekem saki mu dal te wal pote ago lilim gurataman ale kowom karokasan. Nuna awar biya mena, saun norogen te 90 metre iwitata. ⁹Tom tai saun te arataman, mu tama bo ko kaok kaniwaram mu awote

*21:1 Greek den te “Tiberias”.

mu wal bo se bread sang aniram se arigiman.

¹⁰ Se Jesus nunga maonam, “Wal aitaik taman wore sikina karogo tairalko,” mam. ¹¹ Se Simon-Peter dal te aragam ale pote wal ago gurataram ago saun te aratam. Pote mu wal bibiya ago, wal umu 153, bare pote umu wal bibiya uwuta ago wore me batuwtuk mam. ¹² Se Jesus nunga maonam, “Tairal tur-omola ko na nalko,” mam. Se olekem bo ta nu isuok, “Ni awiri ya?” maukko ikia me tokaso. Mu awuk, nuna maingkala ikiman mu Kari Biya nuguta. ¹³ Se Jesus tairam bread tam ale nungaram, ale wal agotala nungaram.

¹⁴ Tom Jesus kueram ale barasam mu imi noko tom 3 ko olekem nongote aratam se arigiman.[†]

Jesus Peter maonam, “Aninga sipsip nunga bitaruko,” mam

¹⁵ Nuna na no sapaman, asele Jesus Simon-Peter isuam, “Simon, John ko namar, ni nunguningta saki imi nunga ningi ani ninguru aga kuesam e?” mam.

Se nu mam, “Kari Biya, mu diram, ni ko ikisam, ani nika kuesam,” mam. Se Jesus nu maonam, “Ni aninga sipsip gotektek inang te nunga katarmurko,” mam.[‡]

¹⁶ Udagi tala Jesus nu isuam, “Simon, John ko namar, ni nunguningta aninga kuesam e?” mam.

Se nu mam, “Kari Biya, mu diram, ni ikisam ani nika kuesam,” mam. Se Jesus nu maonam, “Aninga sipsip nunga bitaruko,” mam.

¹⁷ Udagi tala Jesus aking isuam, “Simon, John ko namar, ni aninga kuesam e?” mam.

Se Simon-Peter gomang motam dagulam, mu awuk, Jesus tom ilagala suan ko isa mu tuam, “Ni aninga kuesam e?”[¶] Se nu mam, “Kari Biya, ni mel suen la ko iki sapasam; ni ikisam ani nika kuesam!” mam.

Se Jesus nu maonam, “Aninga sipsip nunga ninguru bitaruko. ¹⁸ Ani nunguningta ka manorsam: tom ni kulak la mu ni nimi nungurukasam ale sor apareyate namarko mu ni am te namakasam. Bare tom ni garuker mu ni kiting patawur se kariimet bo guang tugu kisok ale kerak sor ni te namarko me kuawasam mu te kerak namarukko.” ¹⁹ Jesus iwita balam mu munan Peter te kueruk ale Kaem nup biya tuokko wore ko iki se nu maonam. Asele maonam, “Agowom karoko!” mam.[§]

Olekem Jesus ko kuakaso wore ko duap

²⁰ Peter giris palagam buring ko loagaram ale olekem Jesus ninguru ko kuakaso mu nogowom karowaram se arigam. Kari borta Passover inang na tom te susuru ko Jesus te yeraram ale isuam, “Kari Biya, kari awuk wore ni kager nuguting te ka bitirukko ya?” mam borta.^{**} ²¹ Se Peter arigam ale Jesus isuam, “Kari Biya, se kari sumu?” mam.

²² Se Jesus mam, “Se aninga angamang nu marak bagaruk la ani pelerik tairikko maik, mu ni awuk baluko? Ni la ani agowom karoko!”

²³ Bala owore te nirung bo barasam olekem ningi geragam ale mam, olekem

[†]21:14 Jesus nongote aratam se arigiman: John 20:19,26.

[‡]21:15 Peter: John 1:42; Matthew 26:33-35; 1 Peter 5:1-4.

[¶]21:17 Tom ilagala suan: John 13:38.

[§]21:19 Peter: Mark 1:17; Matthew 16:24-25; 2 Peter 1:13-14.

^{**}21:20 Olekem John: John 13:23-25.

umu me kuerukko. Bare Jesus nu me kuerukko iwita me balam, mena. Nu mam, “Aninga angamang nu marak bagaruk la ani pelerik tairikko maik, mu ni awuk baluko?” ma balam.

²⁴ Olekem borta tala aita mel imi ko balu pagaru se den imi batogam. Se ana noko dugu duap balso mu am nunguningta iwita ko ikiwasan.

²⁵ Se mel suen biya tala Jesus beteram. Se mel mu suen la ko dugu duap batagor-nak se kaparukko negenak mu, ani ikisam buk umu kaparuk ninguru sor mag-aruk, ale ali imi lilim la ta wore buk umu gi saparukko me terong nunguningkiri.

ACTS

Jesus duruk wonong te namarukko se ko olekem alo iwita nunga maonam, “Bur Laili nengete tai kaparuk mu tom mu te nina sokel talko; ale nina aninga dugu duap balu balu Jerusalem ningi, Judea se Samaria ningi, se ali lilim la te geragalko,” mam. Se olekem umutang, se olekem suen biya agotala Bur Laili ko sokel te butata beteman, se ko dugu duap batoga imi te aniso.

Luke nu den imi batogam. Tom saki mu nu Paul ilak geragakaso. Owore te se, tom nu aolak mu ko dugu duap balso mu nu “ana” maso.

Jesus barasam duruk wonong te namaram

1 O Theophilus,^{††} aninga batoga giriwuk la mu te mu, ani Jesus ura duap beteram ale mel suen la bitakaso, ale kariimet nunga kausa ura bitakaso,² ale tai tom nu barasam duruk wonong te namaram, mu ko dugu duap ani bataguru saperem. Ale barasuk duruk wonong te namarukko se Bur Laili ko sokel te olekem alo nu nunga atumukiram mu den sangam nungaram.³ Nu ikup yaman giam ale kueram, bare tom nu barasam mu ko kariari mu nongote, lage suen biya te nu marak bagoso mu ko nongomang ningi nunguning arukko numi wetang awukaso. Nu day tom 40 ko бага se numi nunga kasurukaso, ale Kaem ko kingdom ko karogo la nunga manarukaso.⁴ Ale tom bo nu nongorak daigam ale na no se den sangam iwita nunga maonam, “Nina Jerusalem

me beteralko. Nina aninga Ait ko munan ningarukko ko gomang, se ani ko nina manarukasam umutang ko kimi beteralko.^{‡‡} ⁵ Mu awuk, John yu te kariimet anuwa marak nungarukaso. Bare tom maiya mena nina Bur Laili ko sokel te baptais talko,” mam.

⁶ Se ilak biguwuman бага se mu isarman, “Kari Biya, ni aitakta tom ewere te Israel sor lilim, kuwim kuwim te bitar se pila kota sanamarukko e?” maman.^{¶¶}

⁷ Se nu nunga maonam, “Day tom Ba kota ko nup biya ko pulawura bowa ningi balu awuram mu, nina ikialko mel bo mena.⁸ Bare Bur Laili nengete tai kaparuk mu tom mu te nina sokel talko; ale nina aninga dugu duap balu balu Jerusalem ningi, Judea se Samaria ningi, se ali lilim la te geragalko,” mam.^{§§}

⁹ Nu den mu balu kutuwuram, mu nuna nomotam te barasam tarigiram namakaso, se taiti nuwi bo tairam kaluwuram se nomotam ko yumuram.

¹⁰ Nuna yam taiti kualo loagawaman mu me kam la kari ilagala nunga guang siraram mu aratu nongorak sanamaman.

¹¹ Ale maman, “Galilee kari alo, nina anape ko sanamaman ale taiti kualo loaga lagasan a? Jesus Kaem aru tam se duruk wonong te namaram nukung mu, nina ariwaman se namaram uwutatala maingte aking peleruk tai kaparukko.”

Matthias atumu kereman se Judas kuwim tam

¹² Asele nuna peleman duruk gotek balsan Duruk Olive masan mu beteman, ale Jerusalem namaman. Duruk Olive mu Jerusalem duap te, ko awar mu 1

^{††}1:1 Nup Theophilus ko nunguning mu “kari Kaem ko kueso”. Luke 1:3 ago arikko.

^{‡‡}1:4 Bur Laili ko den: Matthew 3:11; John 14:16-17; Acts 2:33.

^{¶¶}1:6 Israel: Luke 24:21.

^{§§}1:8 Matthew 28:19-20.

kilometre iwita.* ¹³Nuna nama arataman mu kawam ningi kasu naguman ale galung kualala nuna te bagakasan mu te nama tarigiman. Kariari tom umu te bagakasan mu nunga nunup: Peter, John, James, se Andrew; Philip se Thomas, Bartholomew se Matthew; se James bo tala Alphaeus ko namar, se Simon Zealot, se Judas, nu kari bo nup James tala wore ko namar. ¹⁴Nuna se Maria, Jesus ko nuam, se ko uriamitak, se imet sang ago tala mu am guranek te la bagakasan.

¹⁵Day tom sang namaram se nongomang ningi nunguning alo 120 iwita tai ilu biguwuman se Peter barasu sanamaram, ¹⁶ale mam, “Aga singsang, girakala Bur Laili ikia David tuam, se te Judas ko den balam se batoga te aniso mu ko nunguning kaparam. Judas mu nu kari borta kager kari nunga kiti gurugam se namaman Jesus ilu talipaman.† ¹⁷Nu anananga ningi nanga bo, nu anananga ura suan se nanga bagara suan.”

¹⁸Judas ko munan memek umu ko koma manga tam ale ali bilik bo diaram. Ale ali nukung te dagulam ale tuagu pagam se nulis woyam aratam. ¹⁹Se kariimet suen la Jerusalem bagara mu ko den mu ikiman, ale ali mu nunga den te nup beteman Akeldama mamam. Nup mu ko nunguning mu Ali Gue ago.‡

²⁰Se Peter den kunasaram ale mam, “Psalm ko batoga ningi iwita batagoraman se aniso:

‘Noko sor mu dulurmon se ipi anirukko, kari bo me te bagarukko,’

se,

‘Kari bo noko kuwim te ko ura mu taukko.’¶

²¹Bore te se noko kuwim te mu, ana kariari alo nangarak pempem Kari Biya Jesus ilak lagaman, ²²tom nu John kuting te anuwa marak tam tai aitak nu nanga beteram ale barasam namaram, kariari imitang bo atumu kerenak se ana nangarak ura tauk ale kueram ale kumik guang ago lilim barasam umu ko duagu duap wetang te balu balu geragukko.”

²³Peter uwuta balam, se nuna kari ilagala nunga balu gilingiman. Bo Joseph, ko nup bo Barsabbas, se ko nup bo tala Justus. Se kari bo mu Matthias. ²⁴Asele guranek te Kaem aru manorman ale mamam, “Kari Biya, ni kariimet suen la nunga nongomang motam arigisam. Ilagala imi nunga ningi awiriya ni atumukirem mu nanga kasuru ²⁵se apostle ura imi Judas kuwim te giokko. Judas kuwim beteram ale sor nu te namarukko wore te namaram,” mamam. ²⁶Uwuta guranek beteman, ale te ikimonko kolara bo kolaman, se manga gotek te kolaman mu Matthias kote dagulam. Se nu eng am apostle 11 mu nunga bo ko aratam.

Bur Laili tai kaparam

2 Tom Pentecost ko day mu tai aratam mu nuna suen la biguwuman ale kuwim suanta te bagaman. ²Se tairatela nirung bo marir aora taiso ko nirung iwita wore duruk wonong te tai kaparam, ale kawam nuna ningi bagawaman mu karogo likilim aram. ³Se nuna mel bo tama kuamili iwita wore parasaram ale suan suan nongote namaram ale nungumik te bagakaso se arikan. ⁴Se Bur Laili nuna suen la nungumik ago terong ma saparam, ale

*1:12 Sabbath ko munan te Juda alo lage ko maiya uwuta te aolak ilukasan mu terong, bare me kierko.

†1:16 David ko den: Psalm 41:9.

‡1:19 Judas: Matthew 27:3-10.

¶1:20 Psalm 69:25; 109:8.

Bur nunga gi sapawakaso se wonong wonong ko den duap duap te munakakan.⁸

⁵ Juda sang ali sor suen biya ko taiman Jerusalem bagakasan, nuna Kaem bowa ningi bagara ko kariimet. ⁶ Se tom nuna nirung mu ikiman mu nuna suen la tai ilu biguwuman ale olekem alo sor suen biya nung nunga den koma koma te munakakan mu ikikasan. ⁷ Nuna ninguru biririkakasan ale makasan, “Kariari imi Galilee kari la, ⁸ bare awuk nunguningkiri se nuna ana sor kirker wore nanga den te munakasan se ana ikisan a?” makasan. ⁹ “Ana Parthia, Media, Elam kariimet; se Mesopotamia, Judea, Cappadocia, Pontus, se Asia kariimet; ¹⁰ se Phrygia se Pamphylia, Egypt, se Libya komasang Cyrene ko; se ana sang mu Rome kari taiman imi te bagasan, ¹¹ saki Juda nunga gue te, se sika ali sor kari sang Juda nunga kilek taman mu; se ana sang Crete se Arabia; bare ana suen la nuna Kaem ko ura ningo ningo beteram wore ko dugu duap anananga den koma koma te balsan se ana ikiwasan!” makasan. ¹² Ale ikia ninguru nunga moakaso se nunumi isarukasan ale makasan, “Mel imi ko duap awuk a?” makasan.

¹³ Bare sang mu olekem nunga den kolara balukasan ale makasan, “Kariari imi yu waen tawun biya naman,” makasan.

Peter kariimet biya umu den nunga maonam

¹⁴ Se Peter apostle 11 mu nongorak barasu sanamaram ale kuring biya la kariimet umu nunga manarukaso, “Nanga sikisaki Juda alo, se nina awiriya taiman Jerusalem bagasan, mu nedegawa tagiralko. Ani mel imi ko duap

ninga manik se ninguru ikialko. ¹⁵ Nina balsan kariari imi yu naman ale ngualaman masan, bare mena. Kariari imi yu me naman. Imi 9 o'clock tumongola pa! ¹⁶ Mena, munan imi prophet Joel maingkala ko balam bore; nu iwita ko balam:

¹⁷ ‘Kaem iwita baluwoso, tom nukum te ani Bur Laili bitirik se kariimet suen la nunga ningi kaparukko, mam.

Se ninga namarari se ninga nanawusari mu agiring tamon ale agiring diram la balu pagarmonko.

Se ninga kari kulak mu kausa yumura sang arigimonko, se ninga kari garuk mu ipingira arigimonko.

¹⁸ Tom mu te aga ura kariimet, kari ta imet ta, mu Bur bitirik se karogo terong mamon ale aninga den balu pagarmonko.

¹⁹ Ani mel koma kigilik taiti gomang ko bitirik se aratukko, se ali te mu betelatala kausa duap duap, gue, tama se tama bur biya bitirik se aratukko.

²⁰ Worem motam tiromorom paguk, sige motam gue iwita guar mauk, asele Kari Biya ko tom biya, nguangara ago, umutang aratukko.

²¹ Se awiriya Kari Biya nup te airuk mu saonga taukko.’**

²² “Nina Israel kariimet, den imi ikialko: Jesus, Nazareth kari, mu Kaem kota ningaram. Miracle suen biya se kausa duap duap Kaem noko ningi bitakaso se nenenga ningi aratukaso, mu nina nengeta arigiman ale ko ikiman. ²³ Kaem kota ko gomang ikia te aniram uwutata, kari umu nina nigiting te beteman; se nina nunga

§2:4 Den saki me ikia wore te munakara: Mark 16:17; Acts 4:31; 10:44-46; 19:6; 1 Corinthians 12:10.

**2:21 Joel 2:28-32.

kari memek ago nu tam kangono te tagiman se kueram. ²⁴Bare Kaem aking maraguwuram se barasam, ale mateng ko sokel menawuram, mu awuk, mateng ko sokel nu kiarukko mu me terong. ²⁵Se David iwita noko ko balam:

‘Ani arigisam mu Kari Biya ani pempem agarak bagoso;

nu ani agiting duap ningi aga iluso, bore te se ani gek am bagasam.

²⁶Bore te se ani angamang kua kaposo se

noko balikko mu ninguru amilmilasam; ale angimik guang lilim ago nu te la loaga lagasam.

²⁷Mu awuk, ni ani kuera mutim ningi me aga ari daleluwurko, ani nika Kakirip Laili aga bitar se me maga iwi namarikko.

²⁸Ni bagara aolak ningo pempem te bagara ko lage mu ni aninga kausem;

ni ani agarak bagasam ewere te se ani amilmilarikko.”^{††}

²⁹Peter den kunasaram ale mam, “Aga singsang, ani wetang te ninga manorsam, anananga taleng David kueram se mutim tugu gilingiman, se ko ali motam mu nangarak aita aniso. ³⁰Bare nu prophet, se Kaem den nu maonam ale ilak kaolam mu nu ikiam, mu noko gue te king bo aratukko. ³¹Nu mel uragi biya aratukko mu ari ikiam, ale Kristus ko kuera ale barasa mu ko balam, ale mutim ningi me baga laga, kumik guang me iwi maga namarukko mu ago tala ko balam. ³²Kaem Jesus imi maraguwuram se barasam, se ana suen la mu namotam nunguning te arigiman. ³³Ale aita nu nama tarigiram ale Kaem ko kuting sengam mu te nup biya tuam se bagoso. Ale nu Bur Laili, Ba ulengkala

tuokko balam mu tam ale borta beteram se tai kaparam, mu ko sokel te nina aita anananga ningi anapeya arigisan ale ikisan.

³⁴“Mu awuk, David mu Jesus iwita barasam duruk wonong te me namaram, bare nu balam,

‘Yawe aninga Kari Biya iwita maonam: Ni kuwim nup ago agiting sengam mu te bager se,

³⁵ani kari memek nunga menawu siwik duap ningi nunga awurekko, mam.”^{‡‡}

³⁶“Buta se nina Israel suen la mel imi ko ninguru ikialko: Jesus nina tam kangono te tagiman mu Jesus borta, Kaem nu Kari Biya ko beteram se nu Kristus.”

Kariimet suen biya giris palagaman ale anuwa marak taman

³⁷Se kariimet den umu ikiman se den umu nongomang ninguru batogam. Se nuna Peter se apostle alo nunga manorman, “Nanga singsang, ana awuk manakko ya?” maman.

³⁸Se Peter nunga maonam, “Nina suen la nengemang motam gurugal, giris palagal ale Jesus Kristus nup te anuwa marak tal, se Kaem ninga memek siwurok se nina Bur Laili mu munan iwita talko. ³⁹Mu awuk, munan umu balu beteram se aniso; munan umu nenenga se ninga kuriang nunga se, kariimet saki awar bibiya mu nunga agotala, awiriya Kari Biya anananga Kaem mu noko ma nunga balam mu nunga tala.”

⁴⁰Se Peter den suen biya te sinar den agotala nungarukaso, ale den aora tala nunga maonam, ale mam, “Nina tom imi ko kariimet memek umu nongorak memek tal bore ko, ninimi bataguru talko!” ⁴¹Se kariimet Peter ko den ikiman ale nongomang motam gurugu-

^{††}2:28 Psalm 16:8-11.

^{‡‡}2:35 Psalm 110:1.

man mu anuwa marak taman. Se anuwa marak taman mu 3000 iwita, se nunga gi igiriwuk la mu ago nunga biguwuman.

Nongomang ningi nunguning alo bagara suanta

⁴²Nuna pempem la ilu biguwukasan ale apostle alo nunga kausa den ikikasan, ale biguwura la inang nunumi tui no se pasa inang karogo nokasan ale guranek bitakasan. ⁴³Se munan umu te kariimet suen la nuguring menayakaso se iki gurugu se bagakasan; se apostle alo nuguting te miracle se kausa duap duap aratukaso. ⁴⁴Nongomang ningi nunguning alo mu nunumi nongomang suanta бага se, mel aguwaya ta wore wewe te nunumi tui nokasan. ⁴⁵Nuna nunga ali se melmasak diakasan ale koma manga tokasan ale nunga saki mel ko tukunang mu te nunga sangarukasan. ⁴⁶Tom suen biya nuna temple ningi nunumi ilu biguwukasan. Ale nunga kawam koma koma te biguwukasan ale nongomang ningi nunguning te amilmil te inang nunumi tui no gi se, ⁴⁷Kaem nup patawukasan. Se kariimet nungarkikasan mu ninguru nuna amilmilakasan. Se Kari Biya day suan suan te kariimet nunga sangaru tokaso mu nunga gi motam biya mu ningi nunga awukaso se kariimet motam mu eng am lagakaso.

Peter kari bo suwik memek se ngatang te to nowara wore nungam se nungeram

3 Tom bo Peter se John temple ningi guranek ko namakasan, mu 3 o'clock bainga ningi. ²Se tom koma suanta mu te kari bo suwik memek mu giman ilak namaman. Kari mu nuam tuagu ningi la ko suwik kuera tilital, se tom suen biya nu gikasan ale ilak nama temple ko songkuring bo, ko nup Balayam masan, mu te bitakasan se manga mel

ko ai ngatanga lagakaso. ³Se tom nu Peter John ilak temple ningi kasu nagu-monko negawaman se nungarkam, mu nu manga ko nunga ngatongam. ⁴Se Peter John ilak nomotam am diram nu kumik kuali beteman. Se Peter mam, “Ana nangarkiko!” mam. ⁵Se kari mu motam nungarki se mel i bo tumon wore ko kumik bitakaso.

⁶Bare Peter mam, “Ani silver gold mu mena, bare ani anapeya ago mu ani kisekko. Nazareth kari Jesus Kristus ko nup te bares ale aolak ilupko!” mam. ⁷Ale kuting sengam mu te iluwam ale saongam se barasam, ale tairatela ko suwik bakinong sokel gemaman. ⁸Se ting palagam suwik te sanamaram ale aolak ilukaso. Ale aolak ilu tinga se kari ilagala mu nongorak temple ningi kasu naguram, ale Kaem nup patawukaso. ⁹Se kariimet suen la nu aolak ilukaso ale Kaem nup patawukaso mu arigiman, ¹⁰ale ko ari ikiman, mu kari pempem songkuring Balayam masan mu kuringi dagi se manga ko ai ngatanga lagara borta. Mu nuna biririkaman ale munan nu kumik te aratam mu ko ikia ninguru nunga moakaso.

Peter temple ningi den apuram

¹¹Se kari nung mu temple ko langi-long bo Solomon nup te beteman mu te Peter John nunga kiti kuawuram ale nongorak bagakaso, se kariimet nongomang soragakaso se nagukasan nungarkamonko nongote tai biguwukasan. ¹²Se Peter uwuta nungarkam mu nunga maonam, “Israel kari alo, nina anape ko nengemang soragakaso? Nina ikisan ana nangata nanga sail te, agi ana Kaem koma te ningo se, kari imi nungurman se aolak iluso i masan ale nangarki kuawuwasan e? Suwuta mena. ¹³Abraham Isaac se Jacob nunga Kaem, se nanga nanangatakari suen la nunga Kaem, mu ko ura kari Jesus nup biya

tuam. Kakirip nina kager kari nuguting te beteman ale momon se kuerukko balman ale Pilate am bitiruk se namarukko balukaso, mu nina Pilate koma te nu kari memek makasan. ¹⁴Nina Kakirip Laili se Ningo Diram Nunguningkiri wore kari memek ko balman, ale kari kut-ing gue ago mu Pilate noko kuwim te kutuwu ningarukko balman, se kutuwu ningaram.[¶] ¹⁵Nina Kakirip marak ningo ko duap wore moman se kueram. Bare Kaem nu maraguwuram se barasam. Se ana nangata namotam te arigiman. ¹⁶Kari nina ari ko ikisan e imi, nangamang ningi nunguning te, Jesus ko nup te suwik sokel gemaram. Mu Jesus ko nup ko nangamang ningi nunguning te kari imi suwik nungia saparam se nina arigisan.

¹⁷“Ario, aga singsang, ani ikisam nina ninga supuling ago me ko ikia se munan umu Jesus kumik te beteman.^{§§}

¹⁸Bare umu, girakala Kaem ko prophet alo nuguring te noko ura kari Kristus ikup memek giokko balam bare ko nunguning kaparam. ¹⁹Buta se nina giris palagal ale Kaem nenenga Kari Biya mu kote tairal se ninga memek siwurok, ale nu sokel iru ningaruk, ²⁰ale nu Kristus, nina nego ko balu beteram, umu bitiruk se aking nengete tairukko, nu Jesus i. ²¹Nu am duruk wonong te bagaruk se, Kaem girakala prophet alo nuguring te balam uwutata, melmasak suen la nunguru saparukko tom mu asele nu tai kaparukko.

²²“Mu awuk, Moses iwita balam: ‘Kaem nenenga Kari Biya, nu mu nengeta ninga kariimet ningi prophet bo aninga iwitatata bitiruk se aratukko.

Se nina suen la nu anapeya baluk mu ko kuring karo tualko. ²³Kari awiriya noko kuring me karo tuok, mu noko kariimet bo iwita me bagarukko.’ Moses buta balam.*

²⁴“Se nunguningta, prophet suen la Samuel te se kaparam namaram mu suen biya giriman ale mel umu ko balman se aniso. ²⁵Se nina mu prophet alo owore nunga gue, se anapeya den Kaem ninga taleng girigir nongorak kaolam mu nina nengerak kaolam tala. Nu Abraham iwita maonam, ‘Nika kuriang gue te ani ali imi ko kariimet suen la marak nungarikko,’ mam.[†] ²⁶Ale Kaem ko ura kari beteram se aratam mu, giram nenengate beteram se tairam; noko gomang mu nina suan suan ninga memek ko nengemang gurugal se marak ningarukko butata beteram.”

Peter John ilak den te nunga beteman

4 Peter John ilak kariimet den nunga manaruwaman se priest alo, se temple ko kager kari nunga supuling se, Sadducee alo taiman. ²Nuna apostle ilagala kariimet den nunga kasuru se Jesus nup te kariimet kueman mu aking marak ningo ago barasamonko mu balukasan se ikiman, ale ninguru nongomang magaram.[‡] ³Se Peter John ilak nunga ilu talipaman. Bare maingkala baingam wore te se, ukirok asele ko balman, ale talipara kawam ningi nunga beteman. ⁴Bare kariimet suen biya Peter se John nunga den umu ikiman ale ko nongomang ningi nunguning aram. Se nongomang ningi nunguning ko kariimet motam mu lagaram tarigi 5000 tam.

[¶]3:14 Luke 23:13-25.

^{§§}3:17 Nuna munan ninguru me ikia: Luke 23:34; 1 Timothy 1:13.

*3:23 Deuteronomy 18:15,18-19.

[†]3:25 Genesis 22:18; 26:4.

[‡]4:2 Sadducee alo nunga ikia: Acts 23:8.

⁵ Animan ukiram se priest bibiya, kari supuling, se law ko kausa kari alo Jerusalem biguwu gilingiman. ⁶ Priest supuling Annas mu karogo bagakaso. Se Caiaphas, John, Alexander, se priest supuling ko gue suan saki mu agotala bagakasan.[†] ⁷ Se kari ilagala Peter se John nongorak tai nongoma te nunga beteman ale isa nungarukasan: “Nina awiri ko aing au bowa ningi agi, nup awuk wore te munan owore beteman?” maman.

⁸ Peter mu Bur Laili kumik ago terong mam, wore te se nu nunga maonam, “Nina kariimet nunga kari supuling se kari bibiya! ⁹ Ana kari kua tua ko munan, kari bo suwik tilital mu kote beteman, mu ko nina ana den te nanga betesan, ale nu aguwaya nungeram mu ko esesan. ¹⁰ Ario, nina se Israel kariimet suen la den imi ikialko: Nazareth kari Jesus Kristus, nina tam kangono te tagi-man se kueram bare Kaem maraguwuram se barasam, wore ko nup te kari aitaik nengema te sanamiwoso imi ningo arigam. ¹¹ Nu ‘manga nina kawam kaola ko kari ari pateman, bare nu manga borta aitaik kawam giwoso.”[§]

¹² Nu kota suanta diram anananga sangaru tata kari. Nup bo bo kigilik ali imi te kariimet nunga sangaru taukko me nangaram, mena.”**

¹³ Se nuna ikiman Peter John ilak mu skul biya bo me kapaman, nuna wonong kari. Bare ilagala nunga den ko sokel arigiman mu nuna ikia nunga moakaso, se ko ikiman nuna Jesus ilak bagara ko kari iwita nunga ikiman. ¹⁴ Bare kari suwik nungeram mu ilagala mu non-

gorak sanamiwakaso se arigiman, wore te se nuna den bo balmonko iwita mena. ¹⁵ Ale ilagala mu nunga karo-man se dom bibiya mu nunga beteman ale arataman, asele nuna nongota nunumi ago balukasan ale makasan, ¹⁶ “Ana kari ilagala imi awuk nunga betenakko? Nuna miracle duap bo nunguningkiri wore beteman se kariimet Jerusalem mu maingkala iki sapanam, wore te se ana mu kaluwunakko me terong. ¹⁷ Bare den imi pagukko mu, ana kariari nuguring kalonak se awiriya bo noko nup te me ilak munakamonko,” maman.

¹⁸ Asele aking nunga aruman se kasu naguman se nunga manorman, udagi Jesus ko nup te den bala agi kausa den bo me betemonko nunga manorman. ¹⁹ Bare Peter John ilak nunga manorman, “Nina nengeta tuteral ale ikialko, Kaem koma te ana nina nigiring karonak agi Kaem kuring karonak mu diram e? ²⁰ Ana anapeya arigiman ale nadogowa te ikiman mu ko nagiring kalonakko me terong,” maman.

²¹ Se kari supuling nguangara den aora suen biya nunga manorman, ale asele nunga beteman se namaman. Nuna aguwaya nunga betemonko mu me terong, mu awuk, kariimet suen la mu munan aratam wore ko Kaem nup patawukasan. ²² Se kari miracle te nungeram mu ko yia 40 se kualala iwita.

Nongomang ningi nunguning alo nunga guranek

²³ Peter John ilak nunga beteman se arataman mu, nunga kariimet nongote namaman ale priest bibiya se kari supuling den balman mu nunga manaru sapanam. ²⁴ Se nuna den mu ikiman mu nuna

[†]4:6 Tom mu te Annas ko noton Caiaphas mu priest supuling bagakaso (A.D. 18 nama 36). Bare Annas mu nup priest supuling tala, mu awuk, nu A.D. 6 nama 14 mu te ura mu ilukaso.

[§]4:11 Psalm 118:22.

**4:12 Jesus la anananga sangaru taukko terong mam: John 14:6; 1 Timothy 2:5.

suen la ilu biguwuman ale Kaem kote guranek bitakasan ale makasan: “O Kaem, ni keta suanta ni Kari Biya, ni ali se gagi beterem, ale mel suen biya ningi se awote mu nungem. ²⁵Ni Bur Laili ko sokel nika ura kari se anananga girigir David tuem se te iwita balam:

‘Awuk se ali sor lilim la ko kariimet nongomang magoso se ikia memek duap duap betemonko den kalosan?

Mu kalomon ale betemon, bare nunguning mena.

²⁶Ali sor lilim la ko king alo se supuling bibiya nongomang suan awuman ale barasu sanamaman,

Kaem se ko kari atumukiram mu nongorak dun kopa ilumonko den kaloman.^{††}

²⁷“Nunguningta, Herod Pontius Pilate ilak, wonong biya imi ningi, Israel kariimet alo se sor saki ko kari nongorak biguwuman, ale nika ura kari Jesus, ni atumukirem ale marak tuem, wore momon se kuerukko den nungurman.

²⁸Nika sokel biya se ka gemang mel aratukko girem balem mu nuna uwutata beteman se aratu saparam. ²⁹O Kari Biya, nononga nguangara den balu lagaman mu iki ale, nika ura kari alo nunga sangaru se nguangara mena nika den balmonko. ³⁰Ni kiting patawur ale sokel nungaru se ka ura kari laili Jesus ko nup te, miracle se kausa kiwem bibiya mu betemon ale ka kariimet nunga nungurmonko.”

³¹Nuna guranek bita kutuwuman mu kawam nuna ningi biguwuman bagaman mu uririkiram. Se nuna suen la Bur Laili nungumik ago terong mam, se nguangara mena, sokel ago Kaem ko den balukasan.

Kris alo suen la nongomang suanta bagakasan

³²Kris alo suen la ikia suanta se nongomang suanta bagakasan. Bo ta kota ko mel wore noko kota ko makaso ale me guramukaso, mena. Nunga melmasak suen la mu nunumi te sangarukasan.

³³Sokel duap bo apostle alo nunga gi sapakaso, se Kari Biya Jesus kueram ale barasam mu ko dugu duap balu balu gerakakasan. Se Kaem ko gomang lila suen la nunga iramuram. ³⁴Se kariimet bo nunga ningi mel bo ko me ta tukunangakaso. Tom tom ago, awiriya ali bilik ago agi kawam digo ago mu, ilu arikasan se diakasan, mu ko manga tokasan ³⁵karogo tai apostle alo nuguting te bitakasan, se pagarukasan ale awiriya mel i ko dagulukaso mu te sangarukasan.

³⁶Se kari bo Cyprus ko, ko nup Joseph, nu Levi ko gue te ko kari bo, apostle arukasan Barnabas makasan, (nup mu ko nunguning mu “Sangam kari”), ³⁷mu ko ali bilik bo ilu arigam se diaman, se ko manga tam ago tai apostle nuguting te beteram.^{‡‡}

Ananias se Sapphira

5 Kari bo ko nup Ananias, se ko nuwus Sapphira. Nuna ilagala nunga ali bilik bo ilu arigiman se nongote diaman.

²Bare nu nuwus ilak nunumi manorman ale manga taman umu mu sang kue kumik ko ira bitawa se, sang la giam karogo nama apostle alo nuguting te beteram.

³Se Peter mam, “Ananias, Satan gemang motam ninguru ilukuawuram. Ni awuk se Bur Laili kula iwita beterem ale manga ali bilik ko taem mu sang ke

^{††}4:26 Psalm 2:1-2.

^{‡‡}4:37 Barnabas: Acts 4:36-37; 9:27; 11:22-30; 13:1-3; 14:14; chapter 15; 1 Corinthians 9:6; Galatians 2:1-13; Colossians 4:10.

kimik ko ira bitawa se wore lilim la aisa iwita aistem a?" mam. ⁴ "Ulengkala ali bilik sumu mu nika, se udagi diaman se ko manga mu nika, aguwaya bitarko mu nika te la, kumik ikup bo mena. Bare ni awuk ikiem ale lilim la Kaem tua iwita tuem? Ni ali ko kari bo me kulem, bare ni Kaem kula iwita betorem," mam.

⁵ Se Ananias den mu ikiam, mu eng am dagu kueram. Se kariimet munan aratam mu ko den ikiman mu nuna ninguru nguankakaan. ⁶ Se kari kulak taiman ale ko kumik guang mu guang te kaloman, ale giman ilak nama mutim tuguman.

⁷ Udagi hour ilagala suan namaram se ko nuwus tairam kasu naguram. Nu mel aratam mu nu me ko ikikaso. ⁸ Se Peter isuam, "Ni Ananias ilak ali diaman mu ko manga taman ale aisiman mu iwitata e?" mam.

Se nu mam, "Mu diram, ko manga koma butata."

⁹ Se Peter nu maonam, "Awuk se nina ilagala den nungurman ale Kaem ko Bur Laili kula iwita beteman a? Arikko! Kari nika kari mutim tuguman mu taiman songkuring ago utu naguwasan; nuna ni karogo tala ka gimon kerak nama ka mutim tugumonkowo," mam.

¹⁰ Se imet mu umu te Peter suwik duap ningi dagulam ale kueram. Se kari kulak utu naguman, arigiman mu nu kueram, se giman ilak nama kuari beta dugu te mutim tuguman. ¹¹ Se Kris alo suen la ta se kariimet awiriyi munan aratam umu ko den ikiman, mu nuna ninguru tala nguankakaan.

Apostle alo kariimet saki kuera ikes ago mu nunga nungurukasan

¹² Apostle alo miracle se kiwem duap duap sokel ago kariimet ningi bitakasan. Se kariimet nongomang ningi nunguning mu tom suen biya temple ningi, kuwim Solomon nup te beteman, mu te biguwukasan. ¹³ Se kariimet biya

ninguru nunga kuakasan, bare bo me nunga ningi utu kapakaso. ¹⁴ Bare kariimet suen biya tala Kari Biya ko nongomang ningi nunguning akaso, se Kris alo nunga kariimet motam ko tom mu am lagawakaso. ¹⁵ Se kariimet nunga saki kuera ikes ago mu nunga gikasan nongorak tai lage norogen ko kuwim nungurukasan ale nunga awukasan. Nunga nongomang mu Peter tairuk kuting nungumik te bitirukko. Mena agi mu, nunga kia kaparuk se ko tamarum nunga kau taukko kiwem bitakasan. ¹⁶ Se kariimet wonong gotektek Jerusalem duap te mu agotala nunga saki kuera ikes ago se saki bur memek ago mu nongorak taikasan se suen la nungiakasan.

Apostle alo nunga bita maguwukasan

¹⁷ Se priest supuling, ko sikisaki Sadducee ningi bagara mu nongorak, ninguru nongomang magakaso. ¹⁸ Se apostle alo nunga iluman ale talipara kawam biya mu ningi nunga awuman. ¹⁹ Bare tirom Kari Biya ko engel bo talipara kawam umu ko songkuring kagaru muruwuram ale nongorak aratam, ²⁰ ale nunga maonam, "Namaral ale temple ningi bagara aolak iru imi ko den lilim la kariimet nunga maonalko," mam.

²¹ Se den taman uwutata karo tuman, ale sor ukiram mu nuna namaman temple ningi kariimet den nunga kausa duap beteman.

Se tom priest supuling ko kari arungu taiman mu, nuna Israel kari supuling bibiya Sanhedrin ningi bagara mu suen la nunga aruman se tai biguwuman. Se apostle alo talipara kawam ningi bagaman mu nongorak taimonko den beteman. ²² Bare temple ko dirdir talipara kawam te namaman mu me nungarkaman. Ale peleman taiman ale maman, ²³ "Ana talipara kawam te namaman mu ko songkuring mu bagura la se gek am

aniram; se bitua kari alo mu am bitaru se sanamiwakasan. Se ana kagaru kagaru ningi loagakasan, bare kariimet bo ningi me bagakasan.”²⁴ Se temple ko bitua ko dirdir supuling se priest bibiya karogo den mu ikiman ale ikia biyala nunga moakaso, se anapeya apostle nungumik te aratam wore ko nungamin yenakaso.

²⁵ Bare kari bo tairam ale mam, “Ikialko! Nina arika talipara ningi nunga awuman, se umu arika temple ningi kariimet den nunga kasuruwasan?” mam. ²⁶ Den umu ikiman mu, temple ko dirdir supuling, ko kari sang ago namaman ale apostle nongorak taiman. Bare alis ago mena, mu awuk, kariimet manga tam nungarmon bore ko nguangaman.

Apostle alo supuling bibiya nongoma te den balman

²⁷ Nuna nongorak Sanhedrin ko biguwura motam te, se priest supuling isa nungaram ale mam, ²⁸ “Ana den aora biya ninga manorman, nina noko nup te kariimet den bo me nunga kausalko mamam,” ma balam. “Bare nina ninga den kausa sumu Jerusalem lilim ago terong mam! Ale nina kari kumik gue kaparam mu ko den ikup mu ana atumu nangaralko ago kaesan!”

²⁹ Se Peter apostle saki ago iwita balman, “Ana ali kari nuguring me karonakko, ana Kaem la kuring karo tunak mu terong!” ³⁰ Anananga taleng girigir alo nunga Kaem, Jesus nina tam kangono te tagiman se kueram, bare maraguwuram se marak barasam. ³¹ Se Kaem patawuram kalel biya kuting sengam mu te beteram. Nu aita Dom Biya se Saonga Kari ko beteram, se te Israel kariimet nongomang motam gurugumon se nunga memek siwu saparukko bagoso. ³² Ana mel suen la umu wetang te bala ko kari. Se Bur Laili Kaem awiriya nu kuring karo tuso mu tuso mu betela, wetang te mel umu ko baluwoso.”

Gamaliel den ningo balam

³³ Nuna den umu ikiman mu nongomang ninguru magaram, se nunga momon se kuemonko balman. ³⁴ Bare Pharisee bo, ko nup Gamaliel, nu law ko kausa kari, se kariimet suen la nup biya tusan, nu Sanhedrin motam te barasam ale kariari mu tom tukunangta ko nongorak watingi aratamonko sail ago balam. ³⁵ Asele nu kari supuling nunga maonam, “Israel ko kari alo, nina anapeya kariari imi nungumik te beteralko mu ninguru iki kuawural ale beteralko,” mam. ³⁶ Giringila Theudas barasam ale numi biya ko beteram se kari ko tom 400 iwita arataman nu ilak sanamaman. Bare nu moman se kueram, se kari parasaman, se mel bo nunguning me aratam, mena. ³⁷ Aking nu buring ko mu, Judas Galilee kari mu aratam, nu kariimet nunga kaura tutera ko kam te betela kariimet sang nunga giam ale kokosa moram. Mu betela moman se kueram se ko kariimet parasaman. ³⁸ Buta se ani dun aita imi ko mu iwita ninga manorsam: Kariari imi me nunga kau talko! Am nunga beteral se namamonko! Mu awuk, nononga ikia mu kari ko ikia te naguwoso agi mu, nuna dagulamonko tala. ³⁹ Bare dun umu Kaem kote taiwoso agi mu, nina kariari imi nomoke kaolalko me terong. Buta agi wore nina Kaem ilak dun kopa iluwaral bore ko sinar talko!”

⁴⁰ Noko den umu nunga nongomang motam gurugam se, balman se olekem alo nongorak utu naguman. Ale balman se wip te nunga moman, asele den aora biya nunga manorman, namamon Jesus nup te den me balmonko nunga manorman, ale nunga beteman se namaman.

⁴¹ Se apostle alo Sanhedrin beteman ale Nup owore ko yaman dolara giman

umu ko amilmilakasan.^{¶¶ 42} Ale tom suen la temple por ningi, se kawam kawam, Jesus nu Kristus ko den gilalong mu ko nuguring me ta kalokasan, kariimet nunga manarukasan.

Kari 7 saonga ura betemonko nunga atumu kereman

6 Se tom mu te olekem nunga tom mu lagaram biyala tarigikaso. Se Juda Kris saki Greek den te munakawara mu Juda Kris alo Hebrew den te munakawara mu nongorak den tagi gurungumukasan. Nuna balukasan, nononga imet gerewa mu day suan suan ko na inang te nunga kiakasan ale nogore ilukasan, makasan. ²Se apostle 12 mu olekem suen la nunga ilu biguwuman ale nunga manorman, “Ana Kaem ko den bala ko ura mu mel gotek ko betenak ale na inang nanakko la ikia bita se loaga laganak mu me terong,” maman. ³“Bore te se, nanga launuria alo, nina nenenga ningi kari 7, Bur ko sokel ago terong maman ale ikia sinar ago mu nunga atumukiral, se ana na inang parusuwura ko ura mu nuguting te betenakko. ⁴Ale ana nangata mu guranek ko ura se den apura ko ura mu ko sinar tanakko,” maman.

⁵Se kariimet suen la bala umu ikiman ale ko amilmilaman. Ale nuna Stephen balman, nu kari gomang ningi nunguning aora biya, se Bur Laili ko sokel ago terong mam. Ale Philip, Procorus, Nicanor, Timon, Parmenas se Antioch kari Nicolas, nu sor bo ko kari bare Juda nunga munan ningi utu naguram, mu nunga balman. ⁶Nuna kariari imi apostle nomokete nunga awuman se sanami

gilingiman. Se nuna nuguting nusupuling te beteman ale guranek te ura ko sokel nungarman.

⁷Se Kaem ko den pagam ale namakaso. Se Jerusalem ningi ko olekem mu pasak ala lagaram tarigiram ale suen biya aram. Se priest suen biya tala nongomang ningi nunguning aram se karo tuikasan.

Nuna Stephen iluman

⁸Se Stephen, kari Kaem ko sokel se ko gomang lila ago terong mam mu, kariimet ningi miracle se kausa bibiya bitakaso. ⁹Bare Stephen ilak dun kopa iluwa ko munan barasam. Nuna wonong Cyrene se Alexandria ko Juda kari, se province ilagala Cilicia se Asia ko Juda kari alo, nunga balukasan Freedmen ko Synagogue kari makasan.^{§§} Nuna Stephen ilak den tagi gurungumukasan. ¹⁰Bare nuna Bur ko ikia sinar nu te munakawakaso mu karogo me terong maman.

¹¹Bore te se nuna tetela la kari sang nunga giman, ale nongomang kulukurman se balukasan, “Ana kari sumu Moses se Kaem nunga balu maguwukaso se ikiman,” makasan.

¹²Nuna bala umu te kariimet, se Juda kari supuling, se law ko kausa kari mu, nongomang atumukasan. Se Stephen iluman, ale ilak Sanhedrin kari supuling nongoma te ilak namaman. ¹³Ale kari sang nu kumik ko den kawel balmonko mu arungak taiman, se balukasan, “Kari sumu kuwim laili imi se law balu maguwura wore katir me bitakaso,” makasan. ¹⁴“Nu balukaso, Nazareth kari Jesus mu kuwim imi

^{¶¶}5:41 Nuna ikup giman bare am amilmilaman: Matthew 5:10-12; James 1:2; 1 Peter 4:13.

^{§§}6:9 Freedmen ko synagogue kari: Kari imitang se nunga nonet mu ura dungan bagakasan, bare aitak mu mena. Wonong ilagala Alexandria se Cyrene (Saerini masan) mu Africa sor te ko wonong. Se Cilicia se Asia mu province ilagala Rome bitaruwara.

parusuwurok maguwurok, ale Moses ko munan ana nangaram mu karogo la gurugok patawurukko balukaso se ana ikikasan,” makasan.

¹⁵Se kari supuling bibiya Sanhedrin ningi dagiwanan mu Stephen arikuawukasan, ale noko koma motam mu engel bo ko koma motam iwita arikasan.

Stephen Sanhedrin kari bibiya nongoma te den balam

7 Se priest supuling Stephen isuam, “Ni kimik ko den balsan umu nungingta e?” mam.

²Se Stephen koma balam, “Aga launuria, aga ait alo, ikialko! Girakala anananga taleng girigir Abraham nu Harran me namakaso, am Mesopotamia bagaram, se Kaem kumik nikitang biya ningi kote aratam. ³Ale maonam, ‘Ka wonong sor se ka kariimet nunga bitar ale bares ale ali sor ani ka kausekko mu te namarko,’ mam.*

⁴“Se Abraham barasam Chaldea nunga ali sor umu beteram ale Harran nama daigam. Ale udagi ko nuet kueram se, Kaem maonam se tai ali sor nina aitag te bagasan imi te daigam. ⁵Bare Kaem mel bo ta ali sor imi te noko iwita me tuam, am ali bilik nuamur gotek bo ta me tuam, am mena. Tom umu Abraham kumik kuriang mena wore, Kaem ilak den kaolam, ‘Ni se ka gue luan uragi mu ali imitang talko.’ ⁶Ale aking iwita maonam, ‘Nika taleng girigir sor bo nononga sor mena mu te nunga bita maguwumon se dungan ura bita se yia 400 bagamonko. ⁷Bare,’ mam, ‘ani sor wonong nuna te dungan ura bitawasan umu yaman ikup

nungarik se uragi nuna barasamon sor wonong umu betemon tai sor kuwim imitang te ani aip perr tumonko.”†

⁸Ale Abraham ilak den kaolam umu ko kausa, nungumik guang batoga ko munan tuam. Se Abraham butata beteram, se udagi noko namar Isaac bilangaram mu day 8 namaram se ko kumik guang batogam. Se Isaac mu Jacob ko nuet, se Jacob mu kuriang 12 mu nunga nonet, se kuriang 12 umu te aitag ana Israel kariimet bagasan.

Israel alo Egypt namaman bagakasan

⁹“Se anananga girigir umu Joseph ko nongomang magaram se dungan kari iwita Egypt nongorak diaman se ilak Egypt namaman. Bare Kaem nu ilak bagakaso, ¹⁰ale ikup suen la ningi bataguru tokaso. Nu Joseph ikia sinar tuam se nu te Egypt ko king Pharaoh gomang motam tam; se Pharaoh balam se nu Pharaoh ko kawam lilim bitaru se Egypt sor lilim la bitarukaso.‡

¹¹“Se udagi karak biya Egypt se Canaan sor te kaparam, se ikup biya nunguningkiri kariimet nunga iram. Se anananga girigir alo na inang arigimonko ikup biya. ¹²Se tom Jacob den ikiam, Egypt sor te na inang aniso, mu nu ko kuriang anananga girigir alo mu nunga maonam se nunga iru nuam namaman. ¹³Ale aking udagi namaman, tom mu te Joseph numi wetang te ko launari se ko uria nongoma te balam. Se Pharaoh Joseph ko gue suan umu nunga ikiam. ¹⁴Umutang buring ko mu Joseph, ko nuet ko gue suan suen la nongorak taimonko balam. Nuna suen la mu 75 kariimet. ¹⁵Se Jacob uwutata ko kariimet ago Egypt namaram бага, nu se

*7:3 Genesis 12:1.

†7:7 Genesis 15:13-14; 17:9-11; 21:4.

‡7:10 Joseph: Genesis 37:11,28; 39:23; 41:37-44; Psalm 105:16-22. Egypt alo nunga kari gira mu nup Pharaoh tuikasan.

anananga girigir alo umu te kueman.
¹⁶Se nunga nungumik guang mu gikasan
 ago pilakasan tai Shechem, manga mu-
 tim Abraham Hamor ko namarari non-
 gote manga silver te diaram mu te nunga
 mutim tugukasan.[¶]

¹⁷“Udagi Kaem Abraham ilak den
 kaolam umu ko nunguning wetang
 kaparukko tom pingi aram mu,
 anananga kariimet Egypt bagakasan mu
 gue pagam suen biya nunguningkiri.
¹⁸Se king bo iru Joseph ko dugu
 duap me ko ikia mu aratam Egypt
 bitarukaso. ¹⁹Nu anananga kariimet alo
 ninguru nunga bita maguwukaso, ale
 anananga girigir alo nunga kuriang iru
 bilangara mu watingi nunga warmon se
 kuemonko nunga manarukaso.[§]

Kaem Moses te Israel alo nunga saongam

²⁰“Se tom mu te Moses bilangaram,
 bare nu kuriang bo yam mena. Sige
 ilagala suan ko mu nu ko nuet ko
 kawam ningi bitaruwakasan. ²¹Bare
 tom ilak watingi arataman mu, Pharaoh
 ko nanawus tam, ale noko namar iwita
 laguwuram. ²²Se Moses Egypt ko ikia
 ningi skul kaparam ale noko munak se
 ko munan sokel ago garagarayam.**

²³“Se tom Moses ko yia 40 mu, nu
 ko kariimet Israel alo namaruk nun-
 garkukko ikia beteram. ²⁴Nu Egypt
 bo Israel bo moa maguwuwaram se
 arigam, ale sangukko namaram, ale
 koma ko Egypt kari mu moram se
 kueram. ²⁵Moses ikikaso mu, noko kari-
 imet ikimon, Kaem nu te nunga san-
 garu taukko iwita ikikaso, bare nuna

uwuta me ikikasan. ²⁶Aking aniram uki-
 ram se Moses Israel kari ilagala nunumi
 moakasan se nungarkam. Se nu nunga
 kager bataguk se lila te bagamonko iwita
 balam, ‘Kari ilagala, nina launuria pa;
 nina anape ko ninimi bita maguwuralko
 kaeyawasan a?’ mam.

²⁷“Bare kari ko bo mu moawaram mu
 Moses ira diruwu saparam, ale mam,
 ‘Awiri ni anananga bitaru ale nanga ikup
 nunguruko ka balam a?’ mam. ²⁸‘Ni eke-
 lako Egypt kari bo morem se kueram,
 uwutatala aninga moar se kuerikko e?’
 mam.†† ²⁹Tom Moses den umu ikiam mu
 nu naguram nama Midian daigam ale
 taira kari bo iwita bagakaso. Nu umu te
 бага se namar ilagala bilangaman.

³⁰“Se yia 40 namaram buring ko mu,
 nu duruk Sinai duap te, ali sor gara-
 garayam mu te bagaram, se engel bo
 tama tam ningi kaniwara wore iwita
 kote aratam. ³¹Se tom nu mel iru nuam
 uwuta arigam mu kuamin yenakaso. Se
 pingi namaruk ale ninguru arigokko na-
 maram mu, nu Kari Biya kuring dogo-
 tak ikiam: ³²‘Ani nika taleng girigir alo
 nunga Kaem, Abraham ko se Isaac ko
 se Jacob ko Kaem.’‡‡ Se Moses nguan-
 gakaso ale kumik barowara makaso se
 arigokko me kaeyakaso.

³³“Se Kari Biya maonam, ‘Ka siwik
 tuagu kutuwurko; kuwim ni te sanami-
 wasam imi laili biya. ³⁴Ani aga kariimet
 Egypt nunga bita maguwusan mu ani
 arigem. Ani nunga niara kikiria ikiem,
 ale nunga bataguru taikko tai kaperem.
 Ario, tairko, ani ka bitirik se Egypt piler
 namarko.’¶¶

[¶]7:16 Jacob alo Egypt namaman: Genesis 41:54; 42:1-5; 45:1-11; 46:1-7; 49:33.

[§]7:19 King bo iru aratam mu nunga bita maguwukaso: Exodus 1:7-8,10-22.

^{**}7:22 Moses: Exodus 2:1-10; Hebrews 11:23-26.

^{††}7:28 Exodus 2:14.

^{‡‡}7:32 Exodus 3:6.

^{¶¶}7:34 Exodus 3:5,7-8,10.

³⁵“Kari imi kari Moses, borta ulengkala nuna bala imi te ari daleluwuman ale manorman, ‘Awiri ni nanga bitaru ale nanga ikup nunguruko ka balam a?’ maman. Bare aita mu Kaem kota nu beteram se namaruk ale nunga sangaru taukko, engel tama tam ningi kaniwara iwita aratam mu kuring te maonam. ³⁶Se nu nunga giam ale Egypt beteman ale arataman, ale Egypt sor te miracle se kausa bibiya bitakaso. Koma suanta tala gagi Red Sea mu te, se yia 40 ko sor garagarayam umu ningi geraga se miracle se kausa bibiya bitakaso.

³⁷“Imi Moses suanta borta Israel kari-imet nunga maonam, ‘Kaem prophet bo ani iwitata, mu nengeta ninga gue suan ningi bitiruk se tairukko,’ mam.^{§§}

³⁸Nu anananga girigir alo nongorak sor garagarayam mu te ilu biguwura la bagakaso, se engel bo duruk Sinai te ilak munakaram. Se nu den marak sokel ago mu umu te tam ale nunga manarukaso, ale den borta aita ana ikiman.

³⁹“Bare anananga girigir alo noko den umu nubiring tuman. Nuna nu karogo la nubiring tuman ale Egypt ko nam giam ko nungamin bitakasan. ⁴⁰Ale nuna Aaron manorman, ‘Ni anananga kaem nunga kuar nunguru se nuna girimon se ana nogowom karonakko,’ maman. ‘E kari Moses, nu ana Egypt nanga giam nangarak aratam tairam mu, anapeya kumik te aratam mu ana me ko ikisan!’ maman.* ⁴¹Ale tom mu te nuna kuar bulmakau gotek dora te nungurman, ale mel nuguting te nungurman mu tama bita tui se nup patawu

se iru sesekakasan. ⁴²Se Kaem buring nungaram, ale worem sige baras nunup patawu se bagamonko kuring nungaram.[†] Nunga munan umu prophet alo nunga batoga te aniram wore karogo dirmam:

‘Nina Israel alo, nina yia 40 ko sor garagarayam te tama i bo bita ani aisukasan

agi, nigiting munan i bo ani aisukasan e?

⁴³Nina Molek ko sel kawam mu patawu gikasan,

ale nenenga kaem Rephan ko baras dora mu patawu gikasan,

ninga kaem kawel kuar te nunga mu, perr nungaralko nunga gikasan.

Buta se ani ninga karik se Babylon kiaral ale buring ko namaral ale bagaralko.[‡]

Kaem Israel alo nongorak bagakaso, bare nuna nongomang aora biya

⁴⁴“Anananga girigir alo sor garagarayam mu te mu, Kaem ko sel kawam nunga ningi anikaso. Kaem kota kiwol Moses kausam se arigam wore te iki se kaolam. Kawam umu te nuna ikikasan mu Kaem nongorak bagakaso. ⁴⁵Se udagi Joshua bowa ningi, anananga tal-eng girigir alo taman ale giman karogo ali Kaem giram ale sor saki ko kari-imet nunga karo parusuwukaso mu te nama dagiman, ale ali umu taman. Se sel kawam mu karogo bagaman la tai David ko tom te. ⁴⁶Noko munan te Kaem noko amilmilaram se David aking Jacob ko Kaem umu ko bagara kuwim bo kalokko isuam. ⁴⁷Bare mena, mu Solomon noko kawam mu kaolam.[¶]

§§7:37 Deuteronomy 18:15. Moses nunga giam: Exodus 7:3; 14:21; 19:3-4; Numbers 14:23; Deuteronomy 9:10.

*7:40 Exodus 32:1. Numbers 14:2-3 ago arikko.

†7:42 Romans 1:24,26,28.

‡7:43 Amos 5:25-27.

¶7:47 Kawam sel ko den: Exodus 25:9; Joshua 4:11; 18:1; 23:9; 2 Samuel 7:1-16; 1 Kings 6:1.

⁴⁸ “Bare Kaem Kalel Biya nu kari kut-ing te kawam kaloso mu ningi me bagoso. Se prophet Kari Biya kuring balam:

⁴⁹ ‘Duruk wonong mu aninga daiga kuwim, se ali mu ani asiwik te bitirikko kuwim.

Se nina kawam koma awuk wore ani kalo aisalko?

Aninga aeman sapara kuwim mu aparete anirukko?

⁵⁰ Se mel suen biya imi ani agiting te me nungem e?”[§]

⁵¹ Asele Stephen gurugam nunga manarukaso, “Nina nisipiling aora biya ko kariimet, nengemang motam sisira biya se nedegawa lilim! Nina ninga taleng girigir nunga turan, tom suen biya Bur Laili kuring kulukursan! ⁵² Nenenga tal-eng girigir alo prophet bo yam nomotam la me arigiman, am nunga bita maguwura la! Nuna kari saki Kakirip Ningo Diram mu tairukko mu ko den girikasan baluwakasan mu nunga moman se kueman. Se aitik nina Kakirip Ningo Diram umu kager nuguting te beteman ale moman se kueram! ⁵³ Nina law mu engel nongote taman, bare nina me karo tuman!”

Nuna Stephen manga te usagaman se kueram

⁵⁴ Nuna den mu ikiman mu Stephen ko ninguru nongomang maga kaparam, se nogore motam nokasan. ⁵⁵ Bare Stephen Bur Laili ago lilimaram, mu motam patawuram ale duruk wonong te loagaram, ale Kaem ko nikim yawara arigam, ale Jesus Kaem ko kuting sengam mu te sanamiwaram mu ago arigam. ⁵⁶ Ale “Arigalko!” mam. “Ani duruk wonong kaigam se Kari ko Namar

noko kuting sengam mu te sanamiwoso se arigem!” mam.

⁵⁷ Bare nuna den umu ko nodogawa baguman, ale sail te niaman aiman ale kote naguman namaman, ⁵⁸ ale gurataman ilak wonong buring ko arataman, ale manga te usagukasan. Kari Stephen den te bitawaman mu nunga guang kututuwu kari kulak bo ko nup Saul mu suwik duap ningi awu beteman.

⁵⁹ Ale nuna manga tam tuiwakasan, mu Stephen guranek beteram, “Kari Biya Jesus, ni aninga adera toko,” mam.

⁶⁰ Ale nu bugura te dagulam ale airam balam, “Kari Biya, ni nunga memek imi ko koma me nungaruko,” mam.** Nu uwutata balam mu eng kueram.

8 Se Saul mu Stephen uwuta betemonko mu nu gomang suanawuram ale ariwaram se moman se kueram.

Sios ko kariimet nunga maguwu silati, nunga parusuwuman se kirker namaman

Tom umu te mu sios Jerusalem mu ikup memek biya ningi kaparam. Se Kris alo nagu parasaman, ale sang Judea se sang Samaria namaman. Se apostle alo mu am Jerusalem bagakasan. ² Kaem bowa ningi bagara ko kari sang Stephen mutim tuguman, ale ko ninguru mo nia gilingikasan. ³ Se Saul duap beteram ale sios maguwukaso. Nu kawam suan suan te, kari ta imet ta, nunga ilu gurati tali para kawam ningi nunga awukaso.

Philip Samaria ningi den apukaso

⁴ Awiriya nagu parasaram mu apareyate namakaso mu den apu apu la namakaso. ⁵ Philip Samaria ko wonong bo te namaram, ale Kristus ko dugu duap balukaso. ⁶ Se kariimet biya Philip den balukaso mu ikikasan, ale mira-

[§]7:50 Isaiah 66:1-2.

**7:60 Luke 23:34.

cle bitakaso mu arikasan, ale noko den ikimonko ninguru nodogawa bitakasan. ⁷Kariimet suen biya bur memek ago mu bur memek mu sail te nia ai se aratu namakasan. Se kariimet suen biya tilital, nusuwik patanga daeldel mu nungiakasan. ⁸Se wonong umu te mu amilmil biya te bagakasan.

Simon mang sima kari

⁹Wonong umu te kari bo ko nup Simon. Nu tom maiya nuam mang sima ko kawel te kilek kilek bitakaso, se Samaria kariimet lilim la ninguru nongomang barasukaso. Nu numi balukaso nu kari biya, ¹⁰se kariimet nunup ago ta, se kariimet nunup mena ta, mu suen la noko den ikimonko nongomang anikaso, se ko balukasan, “Nunguningta, kari imi sokel duap bo balsan Sokel Biya Nunguningkiri masan owore karogo,” makasan. ¹¹Ale nuna nu kowom karo karo gerakasan, mu awuk, nu tom maiya nuam ko kilek kilek bitakaso nung te nongomang gurugam. ¹²Bare tom nuna Philip Kaem ko kingdom ko den gilalong balam ale Jesus ko nup biya ko balam se ikiman ale ko nongomang ningi nunguning aram mu, kari te imet te anuwa marak taman. ¹³Se Simon kota mu agotala gomang ningi nunguning aram se anuwa marak tam. Ale nu Philip kowom karo ilak gerakaso, ale miracle se kausa bibiya arikaso, ale gomang ninguru barasukaso. ¹⁴Se tom apostle alo Jerusalem bagaman mu Samaria kariimet Kaem ko den nongomang tuman ko den mu ikiman mu, nuna Peter se John nunga beteman se nongote namaman. ¹⁵Nuna nama arataman mu, nuna Bur Laili kariimet nongote kaparukko guranek beteman, ¹⁶mu awuk, Bur Laili kariimet mu nongote me tai kapakaso; nuna yam Kari Biya Jesus ko nup te anuwa marak to gilingiman. ¹⁷Asele Peter se John nuguting

patawu nusupuling te bitakasan se Bur Laili nungumik te kapakaso.

¹⁸Se tom Simon apostle ilagala nuguting kariimet nusupuling te bitakasan se Bur Laili nungumik te kapakaso mu arigam, mu nu manga nungaru se ¹⁹mam, “Nina sokel sowore ani ago aisal se, ani awiriya agiting kumik te bitirik mu agotala Bur Laili kumik te kaparukko,” mam.

²⁰Bare Peter nu maonam, “Ni ka manga sumu karogo maga namarko! Mu awuk, ni Kaem ko munan ana nangaram mu ni manga te dierko balsam. ²¹Ura ana bitawasan imi ni bitarko me terong! Mu awuk, nika gemang motam mu Kaem ilak diram me aniso. ²²Ni munan memek sumu ko, gemang motam gurugu ale Kari Biya kote guranek bitarko. Se ani nu kote la betesam, nu kota ka ikia memek gemang motam ningi mu siwu kisokko. ²³Ani arigisam mu ni motam barasa ko munan se munan memek ninguru ka taliparam.”

²⁴Se Simon nunga maonam, “Nina ani ago ko Kari Biya kote guranek beteral se, bala balman sumu ani angimik te me aratukko!” mam.

²⁵Se Peter se John Kari Biya Jesus ko dugu duap balu pagorman, asele peleman Jerusalem namakasan. Nuna nama se lage luan te, Samaria ko wonong gotektek te mu, den gilalong balu balu namakasan.

Philip se Ethiopia kari

²⁶Asele Kari Biya ko engel bo Philip maonam, “Bares ale lage koma south, lage garagarayam, Jerusalem betesan ale nama Gaza aratasan wore te nama kaparko,” mam. ²⁷Se Philip barasam namakaso. Ale nama se lage te Ethiopia kari bo arigam. Kari umu nu kari dom bo, Ethiopia nunga queen Candace ko manga suen la bitaruwara. Nu Jerusalem kagin ko namaram, ²⁸ale pila se, nu ko

karis te dagi se prophet Isaiah ko batoga ari ari taikaso. ²⁹ Se Bur Philip maonam, “Karis owore duap te namar ale ilak ilak namarko,” mam.

³⁰ Se Philip naguram pingi namaram, ale kari mu prophet Isaiah ko batoga mu kaukaso se ikiam, ale isuam, “Ni den kauwasam sumu ko nunguning ikisam e?” mam.

³¹ Se kari mu balam, “Ani awuk ta ko sinarikko? Mu kari bo den imi ko duap aninga te apurok mu asele ko,” mam. Ale Philip auram se araga ilak daigam.

³² Se batoga nu kauwaram mu iwita balam:

“Nuna nu sipsip iwita diruwuman ilak sipsip mora se kuera ko kuwim te ilak namaman; se sipsip gotek, kari mone batoga mu iluso bare me niaso, am kutek am bagoso iwita, nu kuring paogam ale den bo yam ta me balam.

³³ Nuna ninguru ira kutuwu ilak kapaman, se awiriya bo nu sangukko mu mena. Nu kumik kuriang gue bo kariimet nunga balmonko mu mena, mu awuk, noko tom ali imi te mu bataguru taman.”^{††}

³⁴ Se dom kari umu Philip isuam, “Prophet imi awiri ko baluwoso, kota numi ko balso agi, kari i bo ko balso, mu ni aga manaruko terong e?” ³⁵ Se Philip batoga nung te duap berteram ale nama Jesus ko den gilalong umu maonam.

³⁶ Nuna lage karoman namawa yu bo te arataman, se kari dom umu mam, “Arikko, yu iweya. Anape ko ani anuwa

marak me taikko ya?” ³⁷ ^{††38} Ale balam se ko karis sanamaram. Se nuna weti kapaman ale yu ningi kapaman, se Philip nu anuwa marak tuam. ³⁹ Tom nuna yu beteman ale arataman mu tairatela Kari Biya ko Bur Philip tam ilak namaram. Se dom kari mu udagi nu me arigam. Ale nu eng amilmil biya ago namakaso. ⁴⁰ Se Philip kota numi arigam mu nu Azotus nama aratam, ale eng am aolag iluwam nama se Jesus ko den gilalong wonong wonong balu balu nama Caesarea aratam.

Saul giris palagam

9 Bare tom mu te Saul Kari Biya ko olekem alo nunga maguwurok menawurokko mu am sokel ago baluwakaso. Ale nu priest supuling kote namaram, ² ale synagogue suen la Damascus wore nunga, noko aing au ko tam gawa bataguru tuokko isuam. Tam gawa umu nu sokel tuok se awiriya Lage Nunguning ko munan[¶] karowasan, kari ta imet ta, wore nunga gi Jerusalem talipara ningi nunga awurokko. ³ Se tom nu tai Damascus aratuwaram mu nikim biya bo duruk uningi wore am kaniram ale nu te taiwaram mu am lilim iramuram. ⁴ Se nu geragam ali te dagulam, ale kuring bo iwita nu manarukaso mu ikiam, “Saul, Saul, ni awuk se aninga mosam maguwusam a?” mam.

⁵ Se Saul isam, “Ni awiri ya, Kari Biya?” mam.

Se nu mam, “Ani Jesus i, kakirip ni bita maguwusam wore,” mam. ⁶ “Ario, bares ale wonong ningi kasu nagur se aguwaya bitarko mu ka manarmon se ikiko,” mam.

^{††}8:33 Isaiah 53:7-8.

^{††}8:37 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Se Philip balam, ‘Ni gemang ningi nunguning aram agi mu asele.’ Se kari mu balam, ‘Ani Jesus Kristus mu Kaem ko Namar ani ko angamang ningi nunguning aram.’”

[¶]9:2 Lage Nunguning: Acts 19:9,23; 22:4; 24:14,22.

⁷Se kari Saul ilak namawaman mu sanamaman, ale nuguring menaram; nuna kuring dogotak mu ikiman, bare kakirip bo me arigiman. ⁸Se Saul ali te dagulam mu barasam, ale motam paogam bare mel bo me arikaso. Se nuna kuting te iluman ale ilak Damascus kasu naguman. ⁹Nu tom ilagala suan ko motam sisiram se бага se, na yu me nokaso.

¹⁰Olekem bo Damascus bagakaso, ko nup Ananias. Se Kari Biya ipingira ko kausa te auram ale maonam, “Ananias!” mam.

Se nu mam, “Kari Biya, baluko,” mam.

¹¹Se Kari Biya maonam, “Ni bares ale nama lage ko balsan Tuang Dirkiriyam masan mu te, Judas ko kawam te namar ale Tarsus kari bo Saul ko isako. Nu guranek bitawoso. ¹²Nu ipingira ko kausa ningi, kari bo nup Ananias, mu nigita, ni namerem ale kiting supuling te betere m se noko motam sisiram mu aking te sor arigam.”

¹³Bare Ananias mam, “Kari Biya, ani kari sumu ko den suen biya ikiem, ale nu Jerusalem nika kariimet, memek nungumik te bitakaso mu ko den mu ani ikiem tala. ¹⁴Se nu e tairam imi, priest bibiya nunga aing au bowa ningi, awiriya nika nip giwoso mu nunga ilu taliparukko tairam,” mam.

¹⁵Bare Kari Biya Ananias maonam, “Am namarko! Kari mu ani maingkala atumukirem nu aninga ura kari. Nu aninga aip biya giok ale karogo sor saki ko kariimet se nunga king alo se Israel kariimet nongote namarukko. ¹⁶Ani nu aninga aip ko ikup memek suen biya giokko mu kausek se arigokko.”^{§§}

¹⁷Asele Ananias namaram kawam ningi kasu naguram, ale ko kuting Saul ko supuling te betere m, ale maonam, “Aga bo Saul, Kari Biya Jesus, kam ni

imi te taiwerem se nu lage te kete aratam borta aninga betere m se tairere m. Ale ani tairere m mu ni motam te aking sor arik ale Bur Laili kimik ago terong maukko,” mam. ¹⁸Nu uwuta balu sapawaram mu tairate mel wal kuriring iwita Saul motam ira kalowaman mu kutukutuk ma kapaman, se nu aking sor arikaso. Asele nu barasam ale anuwa marak tam. ¹⁹Ale na inang nam ale sokel tam.

Saul Damascus ningi den gilalong apukaso

Saul day tom sang ko Damascus olekem nongorak bagakaso. ²⁰Ale tom bo me namaram, nu synagogue ningi kapa kapa, Jesus mu Kaem ko Namar mu ko den apu apu gerakakaso. ²¹Se kariimet noko den ikikasan mu suen la biririkakasan, ale isakasan, “Kari ewerta Jerusalem gerakakaso ale kariimet nup aita k nu baluwoso mu ko baluwakasan mu nunga maguwukaso e? Ale aita k imi te tairam mu saki nunga taliparuk ale priest bibiya nongote nongorak namarukko e?” makasan. ²²Bare mena, Saul ko sokel ura te bitirukko mu am lagaram tarigiwakaso. Se Juda alo Damascus bagaman mu ninguru nunga manarukaso, Jesus mu nunguningta nu Kristus, makaso. Se nuna den bo balmonko mena.

²³Tom maiya nuam namaram, se Juda alo biguwuman ale Saul momon se kuerukko den nungurman, ²⁴bare Saul mu ko den ikiam. Tirom woremkalal Juda alo nu momonko wonong ko songkuring bibiya bitarukasan. ²⁵Bare ko singsang ilak gerakawara mu tirom ilak namaman, ale korokem ningi beteman ale mayang te kaloman, ale por ko kuring gotek bo te kualala wore bete-

^{§§}9:16 Paul king alo nongoma te: Acts 25:23; 27:24. Paul ikup gikaso: 2 Cor 11:23-28.

man se nama wonong buring ko aliti kaparam.

Saul Jerusalem namaram

²⁶ Tom nu tai Jerusalem mu nu olekem alo nongorak bolala awurokko karogo kaeyakaso, bare nuna ko nguankakan. Nuna nu nononga bo ko aratam mu nuna me ko nongomang ningi nunguning akaso. ²⁷ Bare Barnabas nu tam ale ilak apostle nongote namaram. Ale Saul ko aolak Damascus mu te aguwaya Kari Biya arigam, se Kari Biya nu ilak munakaram, mu nunga maonam. Ale nu Damascus nguangara mena Jesus ko nup te den balukaso mu, karogo nunga maonam. ²⁸ Asele Saul nongorak бага se guyak la Jerusalem ningi, Kari Biya ko nup te, den balu balu gerakakaso. ²⁹ Ale nu Juda alo Greek den te munakawara mu arungak den te nunumi iluman, se nuna nu momon se kuerukko wore ko lage ko loagakasan. ³⁰ Se ko launuria olekem alo den mu ikiman, mu nuna taiman nu taman ilak nama kapa Cae-sarea, se beteman se Tarsus namaram.

³¹ Asele sios Judea, Galilee, Samaria lilim la ningi mu amilmil malin ningo kapa nungaram, se yawarakala bagakasan. Bur Laili sokel sangam nungaram se nuna Kari Biya kuring bowa ningi la bagakasan, se sios lagaram lagaram namakaso.

Aeneas se Dorcas

³² Se Peter sor umu ningi geragam, ale Kaem ko kariimet nungarkukko Lydda namaram. ³³ Ale nu kari bo kuting kumik tilital se yia 8 ningi am anira la lagakaso, ko nup Aeneas, mu arigam. ³⁴ Se Peter nu maonam, “Aeneas, Jesus Kristus ka nungam. Bares ale ka kiwim sor moa nunguruko,” mam. Se Aeneas tairatela

barasam. ³⁵ Se kariimet suen la Lydda wonong te bagara mu se, Sharon ko sor wolong te bagara mu munan umu ari gilingiman, ale nongomang gurugu Kari Biya tuman.

³⁶ Se nama Joppa wonong te mu olekem bo ko nup Tabitha, Greek den te mu Dorcas masan.* Nu pempem la munan ningo bita se kariimet kituwura guat nunga sangarukaso. ³⁷ Bare tom umu te mu nu kuera tam, ale kueram. Se nuna ko kumik guang mu anuman, ale galung bo kualala mu te ilak araga beteman. ³⁸ Lydda wonong mu Joppa wonong duap te; se olekem alo Peter Lydda bagoso mu ko den ikiman, mu nuna kari ilagala nunga manorman se kote namaman ale manorman, “Ni tairate ana nangarak tairko!” maman.

³⁹ Se Peter arungak namaram. Nama aratam mu nuna ilak galung kualala mu te ilak tarigiman. Se imet gerewa nu laturman ale nia mo se guang mel Dorcas marak бага se biri nungaram mu nu kasurukasan.

⁴⁰ Se Peter suen la nunga kaoram se watingi arataman, asele nu bugura kulukam ale guranek beteram. Ale koma gurugu imet kueram mu tuam, ale balam, “Tabitha, baresko!” mam. Se imet mu motam pauk palagam, ale Peter arigam ale barasu daigam. ⁴¹ Se Peter kuting te iluwam ale patawuram se barasu sanamaram. Asele Peter Kris alo, se gerewa, mu nunga auram se taiman, se imet maragaram mu nungaram. ⁴² Se den mu pagam Joppa wonong ningi geraga saparam. Se kariimet suen biya Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram. ⁴³ Se Peter tom maiya nuam Joppa bagakaso. Nu kari bo nup Simon, nu bulmakau guang nunga ko kari, mu ilak bagakaso.

*9:36 Nup ilagala imi ko nunguning mu English den te “gazelle” masan. Mu deer duap bo ko nup.

Cornelius Peter ko den beteram

10 Caesarea wonong te kari bo ko nup Cornelius. Nu Rome ko kager motam bo, nunga balsan Italy Kager Kari masan, wore nunga supuling bo. ² Nu ko kawam digo lilim ago mu gek am Kaem ko bowa ningi bagara ko kariimet. Nu amilmil te awiriya tukunangakaso mu nunga sangarukaso, ale pempem Kaem kote guranek bitakaso. ³ Tom bo, bainga ningi 3 o'clock iwita, nu ipingiram te kausa bo arigam. Nu wetang te Kaem ko engel bo arigam, se engel mu kote tairam ale auram ale mam, "Cornelius," mam.

⁴ Se Cornelius nguangara ago nu arikuawu se, mam, "Kari biya, anape awuk a?" mam.

Se engel mam, "Nika guranek se ka kit-ing, kituwura guat nunga saonga ko munan mu tai basam se Kaem arigam ale ko amilmilaram. ⁵ Ario, aita mu ni kari sang nunga bitar se Joppa namamon ale kari bo nup Simon, bare nup Peter te arusan, mu manarmon ale ilak taimonko. ⁶ Nu Simon, kari bulmakau guang nungurso, wore ilak bagoso. Ko kawam mu gagi norogen ko aniso," mam.

⁷ Se tom engel mu nu ilak munakaram ale beteram namaram mu, Cornelius ko ura kari ilagala, se ko kager kari ningo bo, nu Kaem bowa ningi bagara, mu nunga auram se taiman. ⁸ Se mel suen la aratam mu ko duap nunga maonam, ale nunga awuram se Joppa namakasan.

Peter ko ipingira

⁹ Se ukiram day bo, se 12 o'clock iwita mu nuna aolak iluman nama wonong ko pingi aman, se Peter mu guranek bitirukko kawam gul te tarigiram. ¹⁰ Nu guranek bitawa na ko kueram, ale gomang na mel bo naukko. Se na mu aita

nunguru burangiwoman se nu ipingira ningi kausa bo arigam. ¹¹ Nu taiti kuring kaigam se mel bo guang aromemek bo iwita tai kapakaso mu arigam. Mel umu dun bo te koma singsang iluman, ale dun bo te mu betela koma singsang iluman, ale beteman se tai kapakaso se arigam. ¹² Mel guang iwita nung mu awote mu, giarum ko mel nosowek nuguting te geraga mu, se ali ko gawitiru boromor mel se inangnang binga geragawara awote anikaso.[†] ¹³ Se kuring bo mam, "Peter, bares ale mel sowore nunga moar ale noko," mam.

¹⁴ Bare Peter mam, "Kari Biya, ani buta me bitirikko! Aninga agiring imi mel bo karur ago suwuta me kau to arigam, mena," mam.

¹⁵ Se udagi tala kuring mu mam, "Ni mel Kaem nungam ale karur mena mu, ni balu karur ago ma me baluko," mam.

¹⁶ Munan mu tom ilagala suan ko aratam, asele guang mu me kam la aking tagiman se peleram duruk wonong te nama tarigiram.

¹⁷ Se Peter mel arigam mu ko kuamin tuguwaram mu, kariari Cornelius nunga beteram se taiman umu Simon ko kawam ko ikiman ale tai ko songkuring ago sanamaman. ¹⁸ Ale aiman ale eseman, kari bo ko nup Simon, nup Peter te arusan, mu nongorak owola bagaruk mu ko eseman.

¹⁹ Se Peter ipingira mu ko am kuamin tuguwaram mu, Bur maonam, "Simon, kari ilagala suan nika kupuwasan. ²⁰ Buta se bares ale nongote kapar, ale nongorak namarko; ale ko ikia me ka morukko, mu awuk, anigita nunga betere se taiman," mam.

²¹ Se Peter nongote aliti kaparam ale mam, "Kari nina kupuwasan mu anigita. Nina anape ko taiman?" mam.

[†]10:12 Mel sang mu Juda alo me nokasan, mu karur ago makasan. Betelatala, Juda kariimet mu sor saki ko kariimet arungu me no gikasan.

²²Se nuna balman, “Ana Cornelius, kager kari nunga supuling, wore nanga beteram se taiman. Nu kari ningo diram, se Kaem bowa ningi bagara ko kari. Se Juda kariimet suen la nu kua bowa nagu gilingisan. Engel laili bo nu maonam, nu nika aurok se ko kawam te namar, ale ni den ago bagasam wore balu se nu ikiokko balam.” ²³Se Peter nunga aru tagiram se noko daup iwita kawam ningi kasu naguman.

Peter Cornelius ko kawam te namaram

Animan ukiram, asele Peter se kari-ari mu, se nongomang ningi nunguning alo sang Joppa wonong ko mu nongorak barasaman namakasan. ²⁴Nuna aolak iluman nama, animan ukiram se Caesarea arataman. Se Cornelius nuna tai-monko mu iki se, noko gue suan alo se tiran yawara alo nunga auram se taiman ale bagakasan. ²⁵Se Peter tai aratam ale kawam ningi kasu naguwarem mu, Cornelius kote tairam ale amilmil munan te suwik duap ningi bugura kulukam. ²⁶Bare Peter maonam, “Baresko, ani ali kari yam tala pa!” mam.

²⁷Ale Peter ilak munaka munaka kawam ningi kasu nagu mu, kariimet motam biya bo biguwuman bagaman se nungarkam. ²⁸Ale nunga maonam, “Nina ninguru ko ikisan, ana Juda nanga munan te mu, Juda kari bo sor saki ko kari bo ilak me numi giok, agi ko kawam te me ilak namarukko. Bare Kaem ani iwita aga kausam, mu ani kari bo balik, nu diram mena, karur ago, ma me balikko mam. ²⁹Bore te se ani tairikko den taem mu, ani saowa iluwa bo mena, am tairem. Ale ani ninga isarsam, nina anape ko ani tairikko balman se ani tairem?”

³⁰Asele Cornelius duap beteram balukaso, “Day 4 ko namaram mu te, ani aga kawam te guranek bitawerem.

Mu kowar motam tom iwita tala, 3 o'clock bainga ningi. Se me kam la kari bo guang nikim karogo naguram mu angama ko sanamaram, ³¹ale mam, ‘Cornelius, Kaem nika guranek ikiam ale ka munan kariimet kituwura guat alo nunga sangorsam mu arigam. ³²Bore te se, ni kari bo ko nup Simon, arusan Peter i masan, mu ko den bitarko, nu Joppa wonong te bagoso. Nu kari bo Simon tala, bulmakau guang nungurso, mu ko kawam te noko daup iwita ilak bagoso. Noko kawam mu gagi norogen te,’ mam. ³³Se ani ni tairko den eng am tom umu te la beteram se namaram. Se aitak ni tai aratem mu, yawarakala nunguningkiri. Ario, ana suen la Kaem koma te dagiman imi, ni anapeya den Kari Biya anananga manaru se ikinakko balam mu balu se ana ikinakko,” mam.

Peter Cornelius ko kawam te den apukaso

³⁴Se Peter duap beteram ale den balukaso, “Nunguningta, aitakta asele ani ikiem, Kaem imi, kariimet sang la kua nungara ale sang bureng nungara ko Kaem mena. ³⁵Bare nu sor suen la ko kariimet nu bowa ningi бага se, munan ningo la bita lagasan mu nu gomang motam nungarso. ³⁶Nina den Kaem Israel kariimet nongote beteram mu ko ikisan. Den gilalong umu iwita baluwoso, ana Jesus Kristus te lila yawara arigisan. Nu kariimet suen la nunga Kari Biya. ³⁷Nina munan Judea lilim ningi aratam mu ko ikisan. Munan umu Galilee duap beteram. John anuwa marak ko den apura ko ura mu bita saparam asele bureng ko mu, ³⁸Kaem Bur Laili te Jesus Nazareth kari mu marak sokel tuam, se nu gerakaso ale munan ningo bitakaso. Nu kariimet, kari memek ko sokel memek bowa ningi bagakasan, mu nunga nungurukaso, mu awuk, Kaem nu ilak bagakaso.

³⁹“Ana olekem alo mu munan suen la, nu Judea kariimet nunga sor ningi se Jerusalem ningi beteram mu ana namotam te arigiman. Nuna kari mu tam kangono te ituwuman se kueram. ⁴⁰Bare kueram ko day 3 mu te, Kaem aking maraguwuram se barasam se wetang te ari gilingikasan. ⁴¹Kariimet suen biya me ari gilingiman, bare ana maingkala Kaem nanga atumukiram wore arigiman. Nu kueram ale barasam mu ana ilak na yu naman giman. ⁴²Nu nanga maonam, ana noko dugu duap kariimet nunga manaru se, nuguta kariimet marak bagasan umu, se kariimet kueman umu, nunga tutera kari Kaem atumukiram mu balnakko mam. ⁴³Prophet alo nunga batoga te noko iwita baluwasan, awiriya noko gomang ningi nunguning aruk, mu noko nup te noko memek umu siwu saparukko.”

Sor saki ko kariimet Bur Laili taman

⁴⁴Se Peter den imi am baluwaram mu Bur Laili kariimet suen la den ikiwaman mu nungumik te kaparam. ⁴⁵Se nongomang ningi nunguning alo nungumik guang batoga, Peter ilak taiman, mu Bur Laili sor saki ko kariimet wore agotala nungumik te kaparam umu arigiman, ale ikia nunga moakaso. ⁴⁶Mu awuk, kariimet umu den duap duap me te munakara wore te munakakasan ale Kaem nup patawukasan se nuna ikiman.

Se Peter mam, ⁴⁷“Awiri balam, kariimet imi anuwa marak me tamonko? Nuna ana Bur Laili taman iwitatala taman.” ⁴⁸Bore te se, nu balam se nuna Jesus Kristus ko nup te anuwa marak to gilingiman. Asele nuna Peter tom bo agotala nongorak bagarukko isarman.

Peter ura beteram wore ko dugu duap balam

11 Judea lilim ko apostle alo se Kris alo den ikiman mu, sor

saki ko kariimet Kaem ko den ikiman ale taman nongomang motam ningi beteman. ²Bore te se, tom Peter peleram Jerusalem namaram, mu Kris alo nungumik guang batoga mu nu balu maguwukasan, ³ale maman, “Ni kari nungumik guang me batoga wore nunga kawam ningi namerem ale nongorak na naem!” makasan.

⁴Se Peter duap beteram ale kiwem suen la te aratam umu ko dugu duap ninguru nunga manarukaso, ale mam, ⁵“Ani Joppa wonong te бага se guranek bitawa, kausa bo ipingira iwita arigem. Mu mel bo guang biya iwita, dun bo te koma singsang iluman ale dun komasang te betela koma singsang iluman, ale beteman se aninga te tai kaparam. ⁶Se ani ningi loagerem ale giarum ko mel nusuwik nuguting te geraga mu, se ali ko gawitiru boromor se inangnang binga geragasan mu arigem. ⁷Se kuring bo iwita aga manarukaso, ‘Peter, bares nunga moa noko,’ makaso.

⁸“Bare ani maem, ‘Kari Biya, ani buta me bitirikko. Aninga agiring imi mel bo karur ago suwuta me kau to arigam,’ maem.

⁹“Se kuring umu duruk wonong te udagi tala aking balam, ‘Mel Kaem nungam ale balam karur mena ma balam mu, ni balu ale karur ago ma me baluko,’ mam. ¹⁰Munan umu tom ilagala suan ko aratam. Asele aking melmasak umu suen la tagiman se duruk wonong te tarigiram.

¹¹“Se me kam la, kari ilagala suan, ani ago ko Caesarea wore nunga beteman se tai kawam ani te bagerem mu te arataman. ¹²Se Bur Laili ani nongorak namarikko mu me angamin yenerukko mam. Se nanga singsang 6 sanamiwasan imi mu ago agarak namaman. Ale nama kari den beteram mu ko kawam ningi kasu naguman. ¹³Se nu engel bo ko kawam ningi aratam ale den balam mu

nanga maonam, ‘Kari bo Joppa bagoso, ko nup Simon, arusan Peter masan, wore kete tairukko den bitar se kote namarukko. ¹⁴Se nu den ni se ka kawam digo lilim ago nunga sangaru taukko mu, karogo tai nunga manukko.’

¹⁵Peter ko den kunasaram ale mam, “Se ani den duap beterem ale nunga manaruwerem mu, Bur Laili nongote kaparam, giram ana nangate kaparam uwutatala nongote kaparam. ¹⁶Se ani den Kari Biya nanga maonam mu angamin te tairam, ‘John yu te kariimet anuwa marak nungarukaso. Bare nina mu Bur Laili ko sokel te baptais talko,’ mam. ¹⁷Ikialko, ana Kari Biya Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning aram se Kaem munan umu nangaram uwutatala, nuna nongomang ningi nunguning aram se nu munan umu nangaram. Se ani mu awiri wore Kaem ko gomang motam kalikko?” mam.

¹⁸Se nuna Peter den balam mu ikiman ale tagira gurungumura mu menaram, se Kaem nup patawukasan ale balukasan, “Buta se Kaem kariimet sor saki ko wore karogotala, giris palagamon ale marak ningo tamonko lage korang kagaru nangaram,” makasan.

Kris alo Antioch sor te

¹⁹Tom Stephen bita maguwuman se kueram mu te Kris alo nagu parasaman; ale Phoenicia, Cyprus, se Antioch nama gilingiman, ale Juda alo sor mu te bagara mu la den gilalong mu nunga manarukasan.[‡] ²⁰Bare saki mu Cyprus se Cyrene kari, nuna Antioch namaman ale Greek kari agotala Kari Biya Jesus ko den gilalong nunga manarukasan. ²¹Se Kari Biya ko sokel nuna nongo-

rak bagakaso, se kariimet suen biya giris palagaman ale Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram.

²²Se munan aratukaso umu ko den nama sios Jerusalem mu te aratam, se nuna Barnabas beteman se Antioch namaram. ²³Tom nu nama aratam mu, nu Kaem ko gomang lila ko munan nunga ningi arigam ale amilmilaram. Ale tom suen biya nongomang motam nunguning te Kari Biya ilukuawumonko den sangam mu nungarukaso. ²⁴Barnabas mu kari ningo, nu gomang ningi nunguning aora biya se Bur Laili ago terong mam, se kariimet suen biya nunga saongam se Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram.

²⁵Asele Barnabas Saul kupokko Tarsus namaram; ²⁶tom nu arigam, mu nu ilak peleman Antioch taiman. Se Barnabas Saul ilak yia suanta ko Antioch baga se, kariimet motam bibiya tala Kaem den nunga kasurukasan. Se Antioch sor te nuna giriman olekem alo mu nunga balman “Kris kariimet” maman.

²⁷Tom mu te prophet sang Jerusalem beteman ale Antioch tai kapa gilingiman.[¶] ²⁸Nunga ningi bo, ko nup Agabus, mu Bur saongam se barasam ale karak biya sor suen la Rome bitaruwara mu ningi kaparukko mu ko balam. (Karak biya mu Claudius Rome nunga Caesar bagaram se mel mu aratam.) ²⁹Se olekem alo suan suan nunga ikup guyak ko iki se nunga sikisaki Judea bagara mu nunga sangarmonko balman. ³⁰Ale nuna butata beteman, ale nunga nuguting mel mu Barnabas Saul nuguting te awuman, se giman ago nama nunga supuling alo nuguting te beteman.

[‡]11:19 Kris alo nagu parasaman: Acts 8:1-4.

[¶]11:27 Prophet sang Antioch bagakasan: Acts 13:1; 15:32. Agabus: Acts 21:10-12.

Herod balam se James moman se kueram, se Peter talipaman

12 Tom mu te King Herod sios ko kari sang nunga bita maguwurokko nunga ilu taliparam.⁸
²Nu balam se James dogotak batagorman. James mu John ko laun.
³Nu munan umu beteram se Juda kariimet ko amilmilaman se arigam mu, nu kunasaram ale Peter ilu taliparam. Tom umu Bread Yeast Mena wore Nana ko kam te munan umu beteram.
⁴Nu iluwam ale talipara kawam ningi beteram, ale kager kari sang motam 4 se, motam suan suan ningi mu kager kari 4, mu nuguting te beteram se bitarukasan. Herod uwuta mam mu, nu Passover buring ko asele Peter kariimet biya motam te den te bitirukko ikia beteram.

⁵Se Peter mu talipara kawam ningi bagakaso, bare sios lilim la mu Peter ko Kaem ilak guranek te bagawakasan.

Engel Peter talipara kawam ningi wore tam ilak watingi aratam

⁶Se tirom umu se ko anirok ukirok mu Herod Peter ilak aratu den te bitirukko. Tirom umu Peter kager kari ilagala nunga kusumuri aniwakaso. Nuna sen ilagala kuting koma singsang te ituwuman, se songkuring mu kager kari sang bitaru se sanamiwakasan.⁷Se me kam la Kari Biya ko engel bo aratam se galung te bagaman mu nikim paga saparam. Se nu Peter beta te atumu tam ale amumam, ale mam, “Tairate baresko!” mam. Se sen Peter kuting te mu kutukutuk mam kaparam.

⁸Se engel maonam, “Ka guang mel gi tugum ale ka siwik tuagu tugumko,” mam. Se Peter uwutata beteram, asele

maonam, “Ka guang luan te kaola mu kalo ale agowom karoko,” mam.⁹Se Peter kowom kaoram ale talipara kawam beteram ale engel ilak aratam mu nu kota me sinarakaso. Nu ipingira ko kausa bo ariwoso iwita ikikaso, bare mena, mu mel nunguning aratuwakaso.¹⁰Nuna aolak iluman kager kari motam gira mu kiaman, aking motam kowom kaora mu kiaman, ale tai songkuring biya nunguning ain te nunga, te aratu wonong ningi kasu nagusan, mu te arataman. Se songkuring umu nogo ko yam kota kaigam se te arataman. Nuna lage karoman maiya nuam namaman, ale asele engel mu nu bita tam ale namaram.

¹¹Asele Peter ko ikia sinararam se mam, “Aitakta asele ani ko ikiem imi paguwura bo mena. Imi Kari Biya ko engel beteram se tairam ale Herod kuting te se, Juda alo mel ani angimik te bitiruk se arigimonko loagawaman mu te aga bataguru tam,” mam.

¹²Nu dun imi ari ko iki saparam mu, nu Maria ko kawam, te kariimet ilu biguwuman ale guranek bitawaman mu te namaram. Maria mu John ko nuam, John mu nup bo Mark tala.¹³Se Peter songkuring watingi mu te bong bong mam se ura imet itiwik bo, ko nup Rhoda, mu songkuring kagukko tairam.¹⁴Tom nu Peter ko kuring dogotak ko sinararam mu, nu ninguru amilmilaram ale songkuring me kaogam. Nu am naguram kasu naguram ale mam, “Peter watingi songkuring ko sanamiwoso!” mam.

¹⁵Bare nuna nu manorman, “Ni ngualasam agila pa,” maman. Bare nu am gira awom la balukaso, se nuna maman, “Imi noko engel agila pa,” maman.

⁸12:1 Herod imitang mu Herod Biya ko numas bo, ko nup Herod Agrippa I. Nu A.D. 44 te kueram.

¹⁶Bare Peter am bong bong mawakaso. Se tom nuna songkuring kagorman ale arigiman mu nuna ninguru tengeman. ¹⁷Se Peter kuting te kawus mamonko paponaram, asele nu Kari Biya aguwaya talipara kawam ningi tam ale ilak aratam mu ko dugu duap nunga maonam. Ale mam, “Nina James** se nanga sikisaki ago nunga maonalko,” ma se aratam nunga beteram ale kuwim bo te namaram.

¹⁸Se ukiram tumongola kager kari nunga ikia ninguru parasaram, se anapeya nunguningkiri Peter kumik te aratam wore ko ikia nunga moakaso. ¹⁹Se Herod balam se ko kari Peter kupu sapaman, bare me arigiman. Se nu kager kari nunga isuam gurungumuram ale ninguru ikiam mu, kager kari umu nunga momon se kuemonko balam.

Herod kueram

Udagi Herod Judea sor beteram ale namaram Caesarea tom tukunang ko bagakaso. ²⁰Nu Tyre se Sidon ko kari-imet nongorak numi ilukaso. Se nuna tai biguwu sapaman ale ilak tuatamonko namakasan. Nuna giriman Herod ilak nongomang suan awumonko mu Blastus ilak munakaman, se nu nubiring ko bagakaso. Blastus mu king ko ura kari bo, noko yawara nunguningkiri. Nuna Herod ilak suan awumonko, mu awuk, nuna sor nung te na inang to no gilingisan.

²¹Se tom balu beteram mu te mu, Herod ko king ko guang maiya mu naguram, ale ko daiga kuwim biya mu te daigam, ale kariimet biya den nunga manarukaso. ²²Se nuna aiman balukasan, “Imi kaem ko kuring, ali kari bo ko kur-

ing mena!” ma balukasan. ²³Se me kam la Kaem ko engel ikes bo tuam, se yes gotektek kumik lilim naman se kueram. Mu awuk, nu Kaem nup biya me tuikaso.

²⁴Bare Kaem ko den mu am pagam sor tam ale namawakaso.

²⁵Se Barnabas se Saul mu Jerusalem ningi nunga ura menawuman, asele John, ko nup bo Mark, mu taman ale ilak Antioch peleman namaman.

Barnabas Saul ilak ura nungarman ale nunga beteman se namaman

13 Se sios Antioch mu nunga prophet alo ago se, kausa kari alo ago: Barnabas, se Simeon, ko nup bo Niger,^{††} se Lusias Cyrene kari mu, se Manaen, se Saul. Kari Manaen mu governor Herod ilak wete lagara suan.^{‡‡}

²Nuna inang kaloman ale Kari Biya nup perr tui se bagaman. Se Bur Laili nunga maonam, “Nina Barnabas Saul ilak nunga atumukiral, se ura ko ani nunga aurem wore tamonko.” ³Se nuna inang kaola ko munan umu nama menaram mu, nuna guranek beteman ale nuguting nungumik te beteman ale nunga beteman se ura ko namaman.

Saul Barnabas ilak Cyprus sor te namaman

⁴Nuna ilagala Bur Laili te nunga balam iwita namakasan. Nuna nama kapa Selusia arataman ale umu te dal taman ale Cyprus namakasan. ⁵Nuna nama Salamis arataman mu, Juda nunga synagogue ningi Kaem ko den apukasan. Se John mu, nunga saonga iwita nongorak bagakaso.

⁶Nuna tual lilim la ningi geragaman ale tai Paphos arataman. Ale umu te

**12:17 James: Galatians 1:19.

††13:1 Nup Niger ko nunguning mu kaetam.

‡‡13:1 Herod imi mu Herod bo tala, ko nup Herod Antipas. Nu Herod Biya ko namar bo.

nuna Juda mang sima kari bo, se nu prophet kawel, ko nup Bar-Jesus, mu arigiman. ⁷Nu Cyprus tual mu ko governor Sergius Paulus mu ilak bagakaso. Sergius Paulus mu kari ikia biya ago. Se nu ko gomang Kaem ko den ikiokko se Barnabas se Saul nunga den beteram. ⁸Kari Bar-Jesus mu nup bo Elymas tala, nup mu ko nunguning mu mang sima kari. Se Elymas mu nongorak dun kopa ilukaso, ale nu Sergius Paulus ko tareng iwita bitiruk se nu Kaem ko den ko me gomang ningi nunguning arukko lage bitakaso. ⁹Bare Saul, ko nup bo Paul, nu Bur Laili ko sokel ago terong mam, nu Elymas arikuawuram ale maonam, ¹⁰“Ni Satan ko kuriang! Ni munan ningo suen biya ko kager kari! Ni hus hus pang pang se kawel munan suen biya ago terong maem. Ni Kari Biya ko munan diram umu balu maguwura ko munan sowore amaru bita toko? ¹¹Ikiko! Ni aitakta Kaem ko kuting arikko. Ni motam sisirok se, tom maiya nuam worem ko nikim imi me arikko,” mam.

Se tairatela Elymas motam tama bur tiromorom iram, se nu iriki posa posa geragakaso, ale kariimet bo kuting te iluwok ale lage kausokko wore ko loagakaso. ¹²Se Sergius Paulus mel mu arigam ale Kristus ko gomang ningi nunguning aram. Mu awuk, nu Kari Biya ko den nuna balman se ikiam mu ko ninguru gomang pitigiram.

Nuna Pisidia sor te Antioch ningi den apukasan

¹³Paul ko sikisaki karogo Paphos beteman, ale dal taman nama Pamphylia, wonong Perga mu te arataman. Se umu te John[¶] nunga beteram ale peleram Jerusalem namaram. ¹⁴Nuna

Perga beteman, ale aolak iluman nama Pisidia wonong bo Antioch mu te arataman. Ale Sabbath tom te Juda nunga synagogue ningi kasu naguman ale dagiman. ¹⁵Se supuling alo Moses ko law ko batoga mu kauman ale prophet alo nunga den kauman, asele synagogue ko supuling iwita den beteman se nongote namaram, “Nanga singsang, nina kariimet nongomang motam sokel tua ko den ago agi mu, am balalko,” maman.

¹⁶Se Paul barasu sanamaram, ale kuting te kutek mamonko paponaram, ale mam, “Nina Israel kariimet, se nina sor saki ko kariimet nina Kaem bowa ningi bagasan, nina aninga den ikialko! ¹⁷Ana Israel nanga Kaem imi, nu nanga girigir alo noko ma nunga balam. Ale tom nuna Egypt sor te bagakasan mu nunga saongam se nunga gue pagam sor iram. Ale noko sokel aora mu te nunga giam ale sor umu beteram ale nongorak aratam, ¹⁸ale yia 40 ko, sor garagarayam mu te nunga ikup gi se ta wore nunga sangaru pituwu lagaram. ¹⁹Nu Canaan sor ningi digo bibiya 7 nunga moa parusuwuram ale nunga ali bataguru tam ale ko kariimet nungaram se aita nononga aram. ²⁰Mel suen la aratam imi mu ko yia tom 450 ningi aratu aratu namaram.^{§§}

“Ale imi buring ko mu nu kari sinar nunga atumukirakaso se nunga bitarukasan tai prophet Samuel ko kam te. ²¹Se kariimet aking king ko balman, se nu Benjamin ko gue te, Kish ko namar Saul balu nungaram, se yia 40 ko nunga bituam. ²²Udagi nu Saul menawuram ale David nunga king ko beteram. Ale iwita noko balam, ‘Ani Jesse ko namar David arigem, ale ani agata aga angamang motam te atumukirem; nu aninga

[¶]**13:13** John imitang ko nup bo Mark.

^{§§}**13:20** Kaem Israel alo nunga giam ale ali nungaram: Genesis 17:8; 24:7; Psalm 44:1-3; 136:21.

angamang motam se aga ikia suen la karo tuokko,' mam.*

²³“Se kari imitang ko gue te Kaem ana Israel nanga Saonga Kari nangarukko kota balam uwutata Jesus nangaram. ²⁴Jesus ura duap me bitakaso la mu, John Israel alo giris palagamon ale anuwa marak tamonko mu balu pagarukaso. ²⁵Se tom John ko ura menarukko pipingi aram mu nu mam, ‘Ani nina kari ko baluwasan mu mena. Bare nu ani agowom kaoram taiwoso, nu kari nup biya se ani noko suwik gomang ko mayang kutuwurekko me terong tala, mu awuk, ani ningo nuam mena.’

²⁶“Aga singsang, nina Abraham ko gue te se nina sor saki ko kariimet Kaem bowa ningi bagasan, ikialko! Mu ana nago ko nanga saonga ko den mu beteram se tairam. ²⁷Jerusalem ko kariimet, se nunga supuling nongorak, nuna Jesus me ko ari ikiman. Bare nuna den ningi beteman ale moman se kueram mu te, nuna prophet nunga den pempem Sabbath kam ningi kau lagasan mu ko nunguning bita sapaman. ²⁸Nuna memek bo nu te momon se kuerukko me arigiman, bare Pilate yam baluk se momon se kuerukko manorman. ²⁹Ale batoga te nu kumik ko den aniram mu bita karo sapaman mu, nuna tam kangono te kutuwuman se kaparam se mutim ningi beteman. ³⁰Bare Kaem nu maraguwuram se barasam. ³¹Se tom suen biya ko kariari nu ilak Galilee nama Jerusalem aratukasan mu ari gilingikasan. Nuna nomotam te ariga ewere te se, aita anananga kariimet nunga manorsan.

³²“Ana nina den gilalong imi ninga manorsan: Anapeya Kaem bitirukko anananga girigir alo nunga maonam mu

³³ana ta nononga gue te imi nangate wetang awuram, ale Jesus maraguwuram se barasam ta umutang. Psalm ko batoga 2 mu te iwita batagorman se aniso:

‘Ni aninga kuriang;
se aita ani nika niet bagasam.’

³⁴Kaem nu maraguwuram se barasam ale udagi me kueruk iwirokko mu, batoga imi te balam se aniso:

‘Ani nunguningta munan laili ningo ningo ko David manem, uwutata ningarikko.’†

³⁵Uwutata, batoga sang te karogo la iwita aniso:

‘Ni ka Kakirip Laili mu ko kumik guang bitar se me iwirokko!’‡

³⁶“Nina ikisan, David ko tom te mu nu Kaem ko kuring karo tui laga kueram, se nu ko nongotakari nongorak mutim tuguman se iwi namaram. ³⁷Bare Kakirip kueram se Kaem maraguwuram mu me iwiram.

³⁸“Bore te se aga singsang, aninga angamang mu iwita ikialko ko aniso. Jesus te anananga memek mu suen la siwu nangarso. ³⁹Ale am nu te awiriya gomang ningi nunguning aso mu kari kumik memek mena ko arataso. Munan bo Moses ko law te uwuta nanga bitirukko me terong wore nu te ana ningo diram ko nanga balso. ⁴⁰Buta se nina ninguru sinar talko! Se mel prophet alo ko balman wore nina ningimik te me aratukko. Nuna iwita balman:

⁴¹‘Nina den ningo balu maguwura ko kari

alo, nina ikia ninga moa laga, kua namaralko!

Mu awuk, ani nenenga tom te mel bo bitirikko,

se nenenga ikia te me ta dirmaukko, kariimet bo ta ninga manuk ta wore

*13:22 Saul David ilak: 1 Samuel 8:5; 10:21; 13:14; 16:12.

†13:34 Isaiah 55:3.

‡13:35 Psalm 16:10.

nina ko nengemang ningi me ta nunguning arukko.”[¶]

⁴²Ale Paul Barnabas ilak namamonko barasaman synagogue bitawaman mu, kariimet nunga aruman ale Sabbath udagi taimon ale bo karogo aking ko balmonko nunga manorman. ⁴³Se kariimet biya parasaman mu, Juda suen biya tala, se sor saki ko kariimet Juda nunga munan ningi kasu naguman mu, Paul Barnabas nogowom karoman. Se nuna ilagala nongorak munaka se nunga gi sapakasan, ale Kaem ko gomang lila bowa ningi sokel ago la bagamonko nunga manorman.

⁴⁴Week bo namaram se aking Sabbath tom se wonong lilim Kari Biya ko den ikimonko aratu biguwuman. ⁴⁵Se Juda alo kariimet suen biya uwuta nungarkaman ale ninguru nongomang magaram, se den memek duap duap Paul den baluwakaso wore ko balukasan.

⁴⁶Se Paul Barnabas ilak nguangara mena, nunga den koma balman ale mamen, “Ana giriman Kaem ko den ninga manorman. Bare nina nibiring tuman, mu ta nina ninimi wetang te beteman, nina marak pempem bagara ko munan umu talko me terong. Bore te se, ana aitak nangama gurugu sor saki ko kariimet nungarman. ⁴⁷Mu awuk, Kari Biya iwita nanga maonam,

‘Ani ni sor saki ko kariimet nunga nikim iwita ka betere, se ni ali lilim ko kariimet saonga yawara nungaruko.”[§]

⁴⁸Se sor saki ko kariimet den umu ikiman mu nongomang barasam se Kari Biya ko den ko ninguru amilmilakasan. Se awiriya marak pempem bagamonko

nunga atumukiram mu suen la nongomang ningi nunguning aram.

⁴⁹Se Kari Biya ko den mu pagam sor umu lilim aram. ⁵⁰Bare Juda alo mu wonong ko imet nunup ago Kaem bowa ningi bagara mu se, wonong ko kari gira gira mu nongomang atumukasan. Se Paul Barnabas ilak nunga bita maguwukasan, ale sor mu te nunga karoman. ⁵¹Se nuna nusuwik gege siwu nungarman, ale sor mu beteman ale Iconium namaman.^{**} ⁵²Bare olekem alo sor umu te mu ninguru amilmilakasan, ale Bur Laili ago terong ma sapaman.

Paul Barnabas ilak Iconium ura bitakasan

14 Ale Iconium mu pempem te betera wore te, Paul Barnabas ilak nama Juda nunga synagogue ningi kasu naguman. Ale den ningo yawara yawara balman se kariimet suen biya, Juda ko ta, se sor saki ko ta, nongomang ningi nunguning aram. ²Bare Juda sang nongomang ningi me nunguning aram mu, nuna sor saki ko kariimet nongomang atumukasan ale nunga ikia maguwuman, se nuna Kris alo nongorak dun kopa ilukasan. ³Se Paul Barnabas ilak tom maiya nuam umu te baga se Kari Biya ko dugu duap sokel ago balukasan. Se Kari Biya noko gomang nangara ko munan nuna ko baluwakasan mu sokel tuokko nunga saongam, se miracle se kausa bibiya bita gilingikasan.^{††} ⁴Se wonong umu ko kariimet pagaman motam ilagala: sang Juda nunga dun te se, sang apostle alo nunga dun te sanamikasan. ⁵Se nirung bo barasam mu, sor saki ko kariimet se Juda kari-

[¶]13:41 Habakkuk 1:5.

[§]13:47 Isaiah 49:6. Nuna kariimet Juda ko mena mu nongote namaman: Acts 18:6; 28:28.

^{**}13:51 Ali gege nusuwik te mu siwuman: Matthew 10:14.

^{††}14:3 Kari Biya nunga saongam: Mark 16:20; Acts 19:11; Hebrews 2:4.

imet saki nunga supuling ago bolala awuman, ale Paul Barnabas ilak nunga bita maguwumon ale manga te nunga momon se kuemonko den nungurman. ⁶Bare nuna ilagala den mu ko ikiman, ale naguman nama Lycaonia sor ko wonong Lystra se Derbe, se sor sang pingi pingi mu te, ⁷den gilalong apu apu geragakan.

Paul Barnabas ilak Lystra se Derbe ura bitakan

⁸Se Lystra wonong te kari bo nuam tuagu ningi la suwik tilital, se katir aolak me ilu arigam, mu daigam bagakaso. ⁹Se Paul den apuwakaso wore ikiwakaso. Se Paul loagaram se diram kote namaram se arigam mu, noko gomang ningi nunguning te ningo taukko mu sokel karogo iwita arigam, ¹⁰ale sail te auram, “Bares ale siwik te sanamirko!” mam. Se kari mu tingam barasu sanamaram mu ta aolak ilukaso.

¹¹Se kariimet biya Paul munan beteram mu arigiman ale Lycaonia den te aiman ale balukasan, “Anananga kaem alo kari ko geragaman ale nangate tai kapaman!” makasan. ¹²Ale Barnabas mu arukasan Zeus makasan, ale Paul mu arukasan Hermes makasan, mu awuk, nu munak ko kari gira. ¹³Zeus ko temple mu wonong buring ko watingi anikaso. Se temple ko priest mu bulmakau kari sang nongorak tai, tam sisik mayang te tugu gilingiman mu karogo, wonong ko kuring biya mu te awuram. Nu kariimet arungu Paul Barnabas ilak tama bita nungarmonko.

¹⁴Bare apostle ilagala Paul se Barnabas mel mu ko den ikiman mu nuna nunga guang barurumuman, ale naguman kariimet biya mu ningi namaman,

ale sail te ai balukasan: ¹⁵“Kariimet alo, nina awuk se munan ewere betesan a? Ana betela ali kari, nenenga turantala. Ana den gilalong ago taiman, nina ikial ale munan kumik nunguning mena sowore nibiring tual, ale Kaem marak bagoso, nu taiti, ali, gagi, se mel suen biya ningi se awote nungam wore kote tairalko. ¹⁶Girakala nu sor suen biya yam nungarkiwakaso, se nongota nunga ikia te geragakan. ¹⁷Bare nu pempem mel bo nu numi te wetang awurokko mu bitakaso. Nu ko gomang ningara ko munan bitakaso ale taiti ningi tuwik nina ningarukaso; nu na inang koma koma ko tom tom karogo ningarukaso; nu na inang terong la ningarukaso, ale nengemang motam amilmil tuikaso.” ¹⁸Nuna den umu kariimet biya umu nunga manorman mu, nuna eng am tama bita nungarmonko kasu kelagaman.

¹⁹Bare Juda saki Antioch se Iconium wonong te wore taiman ale kariimet nunga tagi bataguru nunga giman. Ale nuna Paul manga te moa usagaman, se kua goraram se kueram i maman, ale gurataman ilak wonong buring ko aratu sapaman.” ²⁰Bare olekem alo taiman ale taluru guruguman se nu barasam, ale aking peleram wonong mu ningi kasu naguram. Se animan ukiram mu nu Barnabas ilak Derbe wonong te nama gilingiman.

Antioch nama se Kris alo nongomang sokel tui tui namakasan

²¹Nuna den gilalong wonong umu ningi apuman ale kariimet suen biya nunga tagi olekem ko nunga beteman. Asele nuna peleman Lystra, Iconium se Antioch nama se, ²²Kris alo nongomang sokel tui tui namakasan. Ale nongomang

¹³**14:12** Zeus mu Greek kariimet nunga kaem gira wore ko nup, se ko nup bo Jupiter. Se Hermes mu nu kaem kawel bo tala, bare nu kaem kawel saki nunga den bala ko kari, se ko nup bo Mercury.

¹⁴**14:19** Nuna Paul manga te usagaman: 2 Corinthians 11:25.

ningi nunguning ilukuawumonko nunga manaru se makasan, “Ana Kaem ko kingdom ningi kasu nagunakko mu, ikup suen biya ginak asele kasu nagunakko,” makasan. ²³ Paul Barnabas ilak nunga sios suan suan ningi kari gira nunga balu balu ago namaman. Ale inang kaloman, ale guranek te la baga asele, sios suen la Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram mu kuting te nunga awuman. ²⁴ Nuna nama Pisidia, asele nama Pamphylia arataman, ²⁵ ale nuna Perga wonong te den apuman, asele nama Attalia arataman.

²⁶ Ale Attalia mu te dal taman ale peleman nama Antioch wonong biya, nuna te motam motam la Kaem ko lila bowa ningi ura ko sokel te nungarman, mu te arataman. Nuna ura mu aita menawuman. ^{§§ 27} Ale nunga pelera taira mu te sios lilim la aruman ale, kiwem suen la Kaem nononga ningi beteram mu nunga manorman. Ale Kaem sor saki ko kariimet nunga nuna nongomang ningi nunguning ko lage kuring kaogam mu karogotala nunga manorman. ²⁸ Ale nuna tom maiya biya olekem alo umu te mu nongorak bagakasan.

Biguwura biya Jerusalem wonong te iluman

15 Bare kari sang Judea beteman ale Antioch tai kapaman, ale Kris alo iwita nunga manarukasan, “Nina Moses balam uwuta ningimik guang me batogal, mu Kaem nina me ninga sangaru taukko.” ² Nuna uwuta balukasan, se Paul Barnabas ilak den mu ko ninguru nongomang magaram se arungu den te nunumi ilukasan. Se sios lilim mu Paul, Barnabas se Kris alo saki ago, Jerusalem namamon ale apostle alo se

kari gira saki nongorak den umu ko munakamonko balman. ^{*} ³ Ale sios kariari mu nunga beteram se namakasan. Nuna nama Phoenicia sor se Samaria sor te mu, nuna sor saki ko kariimet aguwaya giris palagaman mu Kris alo umu te mu nunga manarukasan. Se nuna ikikasan ale ninguru amilmilakasan. ⁴ Se nuna nama Jerusalem arataman mu, sios ko kariimet se apostle alo se kari gira alo mu nongorak amilmil beteman. Se nuna Kaem nunga ura luan ningi munan suen la bitakaso mu ko dugu duap nunga manarukasan.

⁵ Bare Kris alo sang, nuna Pharisee ningi bagara, mu barasaman ale makasan, “Sor saki ko kari mu agotala nungumik guang batagarmon ale Moses ko law karo tumonko,” makasan.

⁶ Se apostle alo se kari gira alo ilu biguwuman ale den umu tuati guruguman. ⁷ Tuati gurungumu nama-man, asele Peter barasam ale nunga maonam, “Aga singsang, nina ikisan, ekela ulengko nenenga ningi Kaem aninga balam, agiring te sor saki ko kariimet alo den gilalong ikimon ale nongomang ningi nunguning arukko mam. [†]

⁸ Kaem, ana ali kari nangamang motam ari sapawara ko Kaem mu, gomang motam nungaram mu ko kausa mu, Bur Laili karogotala nungaram, ana nangate beteram uwutatala nuna nongote beteram. ⁹ Nu ana se nononga paoga kilek bo me beteram, mena, mu awuk, nuna noko nongomang ningi nunguning aram, se nu nunga memek siwu waram. ¹⁰ Bore te se, nina awuk se Kaem ira ariga te betesan ale mel ikup, ana ta, se nanga girigir alo ta, gimonko me terong nunguningkiri mu, aking nuna nubi-

§§14:26 Antioch sor te: Acts 13:1-2.

*15:2 Ikup aratam: Galatians 2:1-2.

†15:7 Peter Cornelius ko kawam te: Acts 10:1-44.

winang te gimonko betesan?[‡] ¹¹ Mena, uwuta me beteralko! Mu awuk, nina ta, ani ta, ana ikisan, ana Kari Biya Jesus ko gomang nangara ko munan te nanga sangaru tam, uwutatala nuna nongote beteram.”

¹² Bala umu te biguwura ningi mu nirung mena saparam; se kutek mamanan bagaman se Paul Barnabas ilak barasaman ale Kaem aguwaya nunga ura te miracle se kausa duap duap sor saki ko kariimet ningi bitakaso mu balukasan se nuna ikikasan. ¹³ Nuna ilagala nunga munak menawuman mu, James[¶] munak duap beteram: “Aga singsang, aninga den ikialko. ¹⁴ Simon ko munak te balam uwuta, Kaem ko gomang motam sor saki ko kariimet nungaram ale nunga ningi kariimet giam ale noko ma nunga balam. ¹⁵ Se mel aratam imi mu prophet alo nunga batoga te aniram wore ago dirmam. Mu batoga te iwita aniso:

¹⁶ “Tom udagi ani pelerik tairik mu, David ko sel kawam dagulam mu ani patawu bangikko, parasaram mu akingtala kalik ale kuwim kuwim te bitirik se pelerukko.

¹⁷ Se kariimet saki yam bagasan, sor saki ko kariimet aninga ma balem se anisan, mu Kari Biya kote taimonko; Kari Biya mel imi bitiruk se aratukko mu uwuta balam.

¹⁸ Mel imi girakala Kari Biya ko balam se anikaso.’[§]

¹⁹ “Se aninga ikia te mu iwita, ana sor saki ko kariimet nongomang gurusuan ale Kaem kote taiwasan mu ana nongoma tareng iwita me kalonakko.

²⁰ Bare ana tam gawa nongote betenak

ale, na inang kaem kawel nunup te betesan mu me namonko; ale saman katagot ko munan me betemonko; ale mel dogotak kalosan se kueso mu ko nunguning me namon; ale melmasak gue karogo mu betela me namonko mu, ko nunga kiti gurugunakko,” mam.^{**} ²¹ “Mu awuk, Moses ko law mu girakala wonong suen biya te balu pagarukasan. Ale tai aitak mu Sabbath tom te synagogue suen la te ko den kausan.”

Nuna tam gawa bataguru Kris alo Juda ko mena mu nungarman

²² Asele apostle alo se kari gira alo se sios lilim mu nunga kari saki nunga balman se Paul Barnabas ilak nongorak Antioch namamonko. Ale nuna Kris alo nunga ningi kari gira ilagala Judas, nup bo Barsabbas mu se, Silas karogo nunga balman. ²³ Ale tam gawa imi karogo, nunga beteman se namakasan. Garek iwita tam gawa te beteman:

Ana apostle alo se kari gira alo, ana nenenga launuria, ana nina sor saki ko Kris alo, Antioch Syria Cilicia ningi bagasan, mu tam gawa imi ningarsan.

Amilmil yawara.

²⁴ Ana ikiman mu, kari sang anananga te den bo me taman, bare nengete namaman. Nuna anapeya balman mu nenenga daiga bagara se ninga ikia maguwuram. ²⁵ Bore te se ana ikia kaloman ale, kari sang nunga balman se nanga singsang yawara Barnabas se Paul nongorak nengete namaman. ²⁶ Kari ilagala mu, nanga Biya Jesus Kristus ko nup biya ko nunumi mel yam

[‡]15:10 Peter mu law ko baluwoso: Matthew 23:4; Galatians 3:10; 5:1; Galatians 2:16. Matthew 11:28-30 ago arikko.

[¶]15:13 James imitang mu Jesus ko uria.

[§]15:18

^{**}15:20 Melmasak gue karogo: Genesis 9:4.

ko beteman. ²⁷ Buta se ana Judas se Silas tam gawa imi ko den karogo la nuguring te nunga manarmonko nunga beteman se nengete namaman. ²⁸ Nunguningta, Bur Laili ko gomang te se, anananga nangamang te mu, ana dun bo bo karogo te me kakowor ningarnakko, mena. Bare dun imi la ko sinar talko nunga karsuran: ²⁹ Nina na inang mel kaem kawel nunup te nungurmon mu me nalko; ale melmasak gue ago mu me nalko tala; ale mel dogotak mayang te itumon se kueruk mu ko nunguning me nalko; ale saman katagot ko munan me beteralako. Nina mel imi ko sinar la lagaral mu nina ikup bo me arigalko.

Se nanga singsang, yawarakala bagaralko.

³⁰ Se kariari mu nunga beteman se Antioch nama kapaman ale, sios lilim ilu biguwuman ale tam gawa umu nungarman. ³¹ Se kariimet kauman ale ninguru amilmilaman, mu awuk, tam gawa mu sangam nungaram. ³² Se Judas se Silas mu nuna nongota mu prophet tala se, den suen biya te Kris alo umu sangam sokel nungarukasan. ³³ Nuna tom sang ago nongorak umu te bagaman. Se tom pelemonko mu Kris alo marak lila yawara ko amilmil nungarman, se peleman kari nunga beteman se taiman mu nongote namaman. ³⁴ ^{††}³⁵ Bare Paul se Barnabas mu Antioch бага se, kari saki ago Kari Biya ko den balu se kariimet den nunga kasurukasan.

Paul Barnabas ilak nunumi beteman ale kirker namaman

³⁶ Tom sang namaram se Paul Barnabas maonam, “Analak pelenak ale wonong wonong te Kari Biya ko den balu balu geragaman wore te, Kris alo nungarki gurugu gurugu geraganak ale, aguwaya bagasan wore ariginakko,” mam. ³⁷ Se Barnabas mu John ko nup bo Mark wore tauk se nongorak namarukko balukaso. ³⁸ Bare Paul ikikaso mu umu ikia bo ningo mena, makaso. Mu awuk, nu giriwuk la nongorak ura iluwam tai Pamphylia mu nu peleram ale nongorak ura me kunasaram. ^{‡‡} ³⁹ Nuna ilagala den ninguru tagi gurungumuman ale nunumi beteman. Barnabas Mark tam ale dal te ilak Cyprus namaman. ⁴⁰ Se Paul Silas tam se Kris alo Kari Biya ko gomang lila bowa ningi nunga beteman se namakasan. ⁴¹ Nu nama Syria se Cilicia ningi sios suen la sokel nungarukaso.

Timothy nu Paul se Silas arungu namaram

16 Paul nama Derbe aratam ale nama Lystra. Wonong mu te olekem bo bagakaso, ko nup Timothy. Nu Juda Kris imet bo ko namar, bare ko nuet mu Greek kari. ^{¶¶} ² Lystra se Iconium Kris alo nongoma te mu nu kari ningo bo. ³ Paul ko gomang noko aolalak umu ningi mu nu ilak namarukko, wore te se nu ko kumik guang batogam. Mu nu Juda alo sor mu te bagara owore nunga iki se munan umu beteram, mu awuk, nuna suen la mu nu ko ikia, noko nuet mu Greek kari. ⁴ Nuna aolalak ilu wonong wonong nama se mu, apostle alo se kari gira alo munan Jerusalem

^{††}15:34 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Bare Silas ikiam nu am Antioch bagarukko mam.”

^{‡‡}15:38 John ko nup bo Mark: Acts 13:13; Colossians 4:10; 2 Timothy 4:11.

^{¶¶}16:1 Timothy: 2 Timothy 1:5; Philippians 2:19-22.

balman mu kariimet ikimon ale karo tumonko nunga manaru manaru nama-man. ⁵Se sios suen la mu nongomang ningi nunguning te sokel ago la бага se, day suan suan te kariimet iru sios ningi utu nagukasan se sios mu eng am laga laga namakaso.

**Paul Macedonia kari bo
ko ipingira arigam**

⁶Paul ko singsang mu nongorak nama Phrygia se Galatia sor ningi la den apu apu geragaman. Bare Asia ningi mu Bur Laili nuguring kaolam se den me apukasan. ⁷Ale nama Mysia sor mu ko tom batoga te arataman, ale Bithynia ningi kasu nagumonko, bare Jesus ko Bur nongoma iluwam se me nama-man. ⁸Se nuna Mysia kiaman ale nama Troas kapaman. ⁹Ale ko tirom mu, Paul ipingira te, Macedonia kari bo sanamaram ale nu ngatangarukaso, “Ni ewela Macedonia tair ale nanga sangaruko,” makaso. ¹⁰Paul ipingira mu arigam, mu ana tairate barasaman Macedonia namanakko mel nungurman. Ana ko ikiman, Kaem ana namanak sor mu te noko den gilalong apunakko nanga auram man. ^{§§}

**Lydia Kristus ko gomang
ningi nunguning aram**

¹¹Ana Troas mu dal aragaman ale dirmaman Samothrace namaman, ale animan ukiram se aking nama Neapolis arataman. ¹²Ale umu te aolak iluman nama Philippi arataman. Philippi mu Macedonia ko wonong biya, se Rome bowa ningi bagoso. Ana day saki ko mu te bagakasan.*

¹³Ale Sabbath tom te ana wonong burning ko arataman ale yu bo te nama kapaman. Ale umu te guranek ko kuwim bo ariginakko iwita ikiman. Ana umu te dagiman ale imet sang umu te biguwuman mu nongorak munakakasan. ¹⁴Imet den ikiwakasan umu nunga ningi mu bo ko nup Lydia. Nu wonong biya Thyatira ko imet, se nu guang purple, ko manga motam kalel biya wore te ura ta ta ko imet, se Kaem nup biya tua ko imet tala. Nu den Paul balukaso mu ikiwaram se Kari Biya gomang motam kaogam se den umu gomang tuam. ¹⁵Se nu se ko kawam bagara karogo lilim anuwa marak taman.† Nu ana ko kawam te namanakko nanga auram. Ale mam, “Nina ikial ani Kari Biya ko angamang ningi nunguning iwita aga ikial agi mu asele, tairal aga kawam te bagaralko,” mam. Se ana noko kuring karoman.

**Paul Silas ilak talipara
ningi nunga beteman**

¹⁶Tom bo ana aolak iluman ale guranek kuwim te namawa ura dungan imet itiwik bo arigiman. Nu bur bo mel maingte aratukko wore kuring te balukaso mu kumik ningi bagakaso. Se kariimet kote taikasan se nu mel uragi aratukko wore nunga manarukaso. Se nu awiriya nu bitarukasan mu, nunga manga biya nungarukaso. ¹⁷Se itiwik mu Paul se ana nagowom karo se sail te ai balukaso, “Kariari imi Kaem Kalel Biya wore ko ura kari! Nuna lage Kaem te ana nanga sangaru giokko wore nanga manorsan!” makaso. ¹⁸Nu tom suen biya ko uwutata bitakaso. Asele tom bo mu Paul kumik alisiram se giris palagam ale bur memek nu kumik ningi mu maonam,

§§16:10 “Ana” maso mu Luke nongorak namaram.

*16:12 Philippi mu Greek alo nunga wonong bo, 360 B.C. iwita nup mu tuman. Bare udagi Rome bitarukaso ale ko kager kari garukaman owore nunga wonong iwita gurugam.

†16:15 Nuna anuwa marak taman: Acts 16:33; 18:8.

“Ani Yesus Kristus ko nup te ka manor-sam, imet sumu bitar ale aratuko!” mam. Se tom umu te la bur umu itiwik umu beteram ale aratam.

¹⁹Se awiriya imet umu bitaruwara mu ikiman nononga manga ko lage kuring mu batagam. Bore te se nuna Paul Silas ilak nunga iluman ale nunga gurata-man nongorak murum kuwim te kari supuling nongote namaman. ²⁰Nuna den tutura ko kari alo nongote nongorak namaman, ale maman, “Kariari imi Juda kari. Nuna ikup tagi anananga wonong tuagu ningi betesan. ²¹Nuna munan sang ana Rome kariimet me karo tunakko ko den aora biya aniso, bare nuna ana am karo tunakko masan.”

²²Se kariimet biya agotala taiman ale nunga den kunasaman ale Paul Silas den te nunga bitakasan. Se den tutura ko kari alo mu balman se, nunga guang nungumik te mu kututuwuman ale wip te nunga moman. ²³Nuna wip te ninguru nunga moman, ale talipara kawam ningi nunga warman. Ale talipara kawam ko bitua kari ninguru nunga bituokko manorman. ²⁴Bitua kari mu, den aora biya uwuta tam mu nu nongorak kasu nagu galung gotek ningi biya mu te palang gogong ago mu nusuwik tugumam.

²⁵Se tirom uriluan iwita mu Paul Silas ilak guranek bita se Kaem kote wur ilukasan, se talipara kari sang iki se bagakasan. ²⁶Se me kam la wanara bo aora biya nunguningkiri kaparam, se talipara kawam ko duap mu barakayam beteram. Ale talipara kawam mu ko songkuring suen la mu tom mu te la kaiga saparam, se talipara kari suen la sen te nunga talipaman mu kutukutuk mam. ²⁷Se bitua kari mu aniwa biririkaram ale tingam barasam, ale songkuring suen la kaiga saparam mu

arigam, ale talipara kari nagu sapaman i mam. Ale ko baenat woyam, ale kota numi moruk ale kuerukko negawaram.[‡]

²⁸Bare Paul airam ale mam, “Keta nimi me moarko! Ana suen la am bagasan iwa!” mam.

²⁹Se bitua kari mu galep ko airam, ale tairatela kasu naguram ale Paul Silas nomoke dugu te bugura kulukam ale barowara makaso. ³⁰Asele nunga giam nongorak aratam ale nunga isuam, “Dom bibiya, ani awuk maik se Kaem aninga sangukko?” mam.

³¹Se nuna maman, “Ni Kari Biya Yesus ko gemang ningi nunguning aruk asele, nu ni se ka kawam digo lilim ago ninga sangaru taukko,” maman. ³²Asele nuna Kari Biya ko den gilalong mu nu se ko imet kuriang ago lilim nunga manorman. ³³Ale tirom umu te la bitua kari umu nunga giam, ale nunga lot giman mu anuwam. Ale tom umu te la nu ko kuriang imet ago anuwa marak taman. ³⁴Asele nongorak ko kawam te namaram ale na yu nungaram; nu ko kuriang imet ago Kaem ko nongomang ningi nunguning aram mu ko ninguru amilmilakasan.

³⁵Se sor ukiram mu den tutura kari alo dirdir sang nunga manorman se den imi karogo nama bitua kari mu manorman, “Kari ilagala sumu nunga bitar se namamonko.” ³⁶Se bitua kari mu namaram Paul maonam ale mam, “Den tutura kari ni se Silas ninga bitirik se namaralko maman. Buta se nengemang lila te namaralko,” mam.

³⁷Bare Paul dirdir alo mu nunga maonam, “Mena, supuling alo anananga den ninguru me arigiman. Ana Rome government ko citizen tala, bare kariimet biya nomotam te nanga moman ale talipara kawam ningi nanga warman. Ale aitak aking tetela la nanga betemon

[‡]16:27 Bitua kari nu ko supuling alo nunga ninguru nguankasaso: Acts 12:18-19.

se namanakko balsan e? Mena! Namaral nunga maonal se taimon ale nongota nangarak talipara kawam ningi mu aratamonko!” mam.^f

³⁸Se dirdir alo den umu ikiman ale ago nama den tutura kari alo nunga manorman. Ale balman Paul Silas ilak mu Rome ko citizen maman. Se nuna den mu ikiman ale ninguru ngungakasan. ³⁹Ale taiman Paul Silas ilak nongomang tata den balukasan. Ale nunga giman arungu arataman, ale wonong mu betemonko nunga manorman. ⁴⁰Se nuna talipara kawam beteman mu nuna Lydia ko kawam te namaman. Nuna umu te Kris alo nongorak biguwuman, ale den sangam nungarman. Ale asele nunga beteman ale namaman.

Thessalonica wonong ningi ikup barasam

17 Nuna aolak iluman nama Amphipolis, se nama Apollonia, se nama Thessalonica arataman. Wonong umu te mu Juda nunga synagogue bo anikaso. ²Paul ko kiwem pempem te betera wore te, Sabbath tom ilagala suan ko, synagogue mu ningi kariimet den batoga te mu nunga manarukaso. ³Nu Kristus ikup yaman biya giok ale kueruk ale aking barasukko mu wetang la nunga manarukaso ale nunga kasurukaso. Ale balukaso, “Kari Jesus, ani ko nunga manorsam, borta Kristus,” makaso. ⁴Se Juda alo sang nongomang guruguman ale Paul se Silas nogowom karokasan. Uwutatala, Greek kariimet Kaem bowa ningi bagara mu suen biya tala, se nunga imet bibiya nunup ago mu sang agotala nogowom karokasan.

⁵Bare Juda alo suen biya mu singi pagaman, ale kari memek sang murum

te mu nunga ilu biguwuman ale kager patawuman. Nuna naguman namaman ale Jason ko kawam ningi kasu naguman ale Paul Silas nunga loagakasan. Nuna nunga gimon ale kariimet biya nongoma te nunga awumonko. ⁶Bare tom nuna me nungarkaman mu, nuna Jason se Kris kari saki karogo nunga ilu gurati nongorak nama wonong ko supuling nongoma te nunga awu se, ai balukasan, “Kariari munan memek sor suen biya te bita bita geragaman mu aitak tai imi te arataman,” se Jason nunga gi ko kawam ningi nunga awuram,” makasan. “Nuna suen la Caesar ko munan den kiasan, ale balsan, king bo bagoso, ko nup Jesus, ma balsan.” ⁸Se tom kariimet biya, se wonong ko supuling alo den mu ikiman mu, nongomang memek te ngata nirung bitakasan. ⁹Se kari supuling alo mu Jason ko kari saki ago mu nongorak nunga manorman, se manga te nunumi dia dia ago namaman, asele nunga beteman se namaman.

Paul Silas ilak Berea sor te ura bitakasan

¹⁰Kam sor tirom batagam, mu Kris alo tirom umutang te la Paul Silas nunga beteman se Berea namaman. Nuna nama umu te arataman mu nuna Juda nunga synagogue ningi namaman. ¹¹Juda kariimet Berea wonong ningi bagaman mu kua kapara ko kariimet ningo, nuna Juda alo Thessalonica mu nunga iwita mena. Nuna Paul den balukaso mu ikimonko nongomang soragakaso. Se den Paul balukaso mu nunguning agi mu ko mu, pempem batoga ningi ninguru tataga laga gilingikasan. ¹²Bore te se nunga ningi suen biya nongomang ningi nunguning aram. Uwutatala Greek kari suen biya, se Greek imet nunup ago mu

^f**16:37** Paul Silas ilak mu Juda nunga gue te bilangaman, bare nuna Rome government ko citizen tala: Acts 22:25-29.

sang agotala nongomang ningi nunguning aram.

¹³ Bare tom Juda alo Thessalonica mu Paul Berea ningi Kaem ko den apuwoso den mu ikiman, mu nuna karogo tala umu te namaman, ale nongomang atumumon se, biguwumon ale ikup betemonko nunga bitakasan. ¹⁴ Bare Kris alo tairate Paul beteman se langi nama kaparam. Bare Silas Timothy ilak mu am Berea bagakasan. ¹⁵ Se kariari Paul betemonko ilak namaman mu ilak nama Athens beteman. Ale Paul kuring te Silas Timothy tom me maiyuk, pasak ala nu kowom karomonko den mu taman, ale peleman namakasan.

Athens sor te

¹⁶ Kam Paul Athens бага se kari ilagala mu nunga kimi bita se mu, nu wonong umu lilim ningi kaem kawel nunga kuar dora ninguru ta arikaso, ale gomang ninguru ikuwaram. ¹⁷ Se nu synagogue ningi Juda alo, se Greek kariimet Kaem bowa ningi bagara mu nongorak ko den tagikaso. Ale tom pem-pem la awiriya murum kuwim umu te aratukasan mu nongorak ko balukaso.

¹⁸ Se Epicurean[§] se Stoic^{**} nunga ikia kari alo tai biguwuman ale nu ilak den tagikasan. Se saki isakasan, “Numi patawura ko kari wore anape balukko ago kaeso ya?” makasan. Se sang balukasan, “Nu sor saki nunga kaem iwareng nunga duap balso agila pa!” makasan. Nuna uwuta isakasan, mu awuk, Paul Jesus kueram ale aking barasam wore ko duap balukaso. ¹⁹ Se

Paul taman ilak kari supuling nunga balasan Areopagus masan mu nongote namaman, ale manorman, “Ana kausa iru ni kariimet nunga kasuruwasam sowore nanga manaru se ikinakko terong agi? ²⁰ Ni ikia sang iru karogo tai ana nadowoga te beterem, wore te se ana ko duap ninguru ikinakko,” makasan. ²¹ Sor Athens ko kariimet, se sor saki ko taira kariimet umu te bagara mu nungumik ura mena, nunukum nuam te dagikasan ale ikia iru gurugu patawu, balu gurugu iki se dagi lagakasan.

²² Se Paul Areopagus kari bibiya nunga biguwura motam te barasu sanamaram ale mam, “Athens alo! ani nina suen la ningarkasam nina kagin ko munan kaora ko kari nunguningkiri. ²³ Mu awuk, ani aolak ilu geragasam ale ninga kuar mel nodora ko kagin betesan mu ninguru nungarkasam. Ale umu la mena, wore altar bo karogo la arigem, mu awote garek bo iwita arigem, ‘IMI KAEM ANA ME KO IKISAN WORE KO.’ Ario, aitik ani mel nina kagin tusan bare me ko ikisan, umutang ani ko balu pagik se nina ko ikialko.

²⁴ “Kaem ali imi nungam ale mel suen la te bagamonko nunga beteram, borta ta nu taiti se ali ko Kari Biya. Se nu mu temple kari nuguting te kalosan mu ningi me bagoso. ²⁵ Ale nu mel bo ko tukunangaruk se ali ko kariimet nu sangarmonko mena. Nu kota kariimet suen la marak nungarso se te marak bagasan; nu kota tala mel suen la nungarso. ²⁶ Ale kari suanta ko gue te sor singir biya ko kariimet nunga nungam. Ale ali imi lilim

[§]17:18 Epicurean mu kariimet motam bo, kari Epicurus ko ikia te sanamikasan. Nuna balukasan kaem bo me bagoso, ali imi kota aratam makasan. Bore te se nuna am no nungia se amilmil te la bagamonko kuakasan, ale ikup yaman mu me ta ko kuakasan. Bare Kaem ko den mu uwuta me baluwoso.

^{**}17:18 Stoic mu kariimet motam bo tala, kari Zeno ko ikia te sanamikasan. Nononga ikia kawel mu mel suen la mu kaem. Nuna amilmil tawun biya mu me ko kuakasan, aking nangamang bataga niara ma tawun biya mu me ko kuakasan. Bore te se nuna am kusumuri se guyak la bagamonko nunumi ninguru bitarukasan.

la te dagi dagi namamonko, nu kota tom nungaram ale kuwim apareyate bagamonko mu balu beteram. ²⁷ Kaem uwuta beteram mu, kariimet nu kupumonko agi mu, te nu kupumon, ale ari ko iki-monko. Bare nu awar me bagoso, nu ana suen la nangarak pingita bagoso. ²⁸ ‘Mu awuk, ana nu te marak baga se namasan taisan ale nanimi balsan ana kariimet, masan.’ Nenenga bala guruga patawura welang awura ko kari alo iwita balman, ‘Ana noko kuriang gue.’

²⁹ “Bore te se, ana Kaem ko kuriang gue alo mu, ana ikinak Kakirip laili mu ko ariga gold agi silver agi manga, ali kari ko ikia te kuting kiwolaram iwita me ariginakko, mena. ³⁰ Girakala mu kariimet uwuta bitakasan mu Kaem am motam la nungarkikaso, bare aital mu ali lilim ko kariimet uwuta betesan mu nongomang gurugumon ale giris palagamonko baluwoso. ³¹ Mu awuk, nu Kakirip ko balu beteram mu ko tom te balu beteram mu te, ali imi lilim la ko kariimet munan diram te nunga tuterukko. Nu mel imi diram se nunguning la bita saparukko, se ko kausa kariimet singir la nunga kausokko mu, Kakirip mu kueram bare maraguwuram se barasam.”

³² Se nuna kari kuera ale barasa ko den umu Paul balam se ikiman, mu sang nu gusirukasan. Bare sang balman, “Ana tom udagi akingtala ni kiring te den sumu ikinakko,” maman. ³³ Se eng am Paul biguwura umu beteram ale tagi tam. ³⁴ Bare kariimet sang Kristus ko nongomang ningi nunguning aram se Paul kowom karokasan. Nunga ningi mu bo Dionysius, nu biguwura Areopagus wore ko kari bo, se imet bo ko nup Damaris, se kariimet sang karogotala.

Paul Corinth wonong ningi ura bitakaso

18 Paul Athens beteram ale buing ko Corinth namaram. ² Ale umu te mu nu Juda kari bo, ko nup Aquila, mu arigam. Nu Pontus wonong ko kari wore nuwus Priscilla ilak ekela ulengko Italy beteman ale taiman, mu awuk, Rome ko Caesar ko nup Claudius mu iwita balam, Juda kariimet suen la Rome ningi mu tagi tamon ale Rome betemonko mam. Se Paul nungarkukko namaram, ³ ale nu nononga turan tala sel nunga ko kari wore te se, nu nongorak baga se sel nungurukasan. ⁴ Nu Sabbath tom pempem mu synagogue ningi namakaso, ale Juda se Greek kariimet alo den nunguning ko ikimonko den sail ago nunga manaru lagakaso.

⁵ Se tom Silas se Timothy Macedonia beteman ale taiman mu, Paul ko tom suen biya mu den apura ko ura mu ningi bita se, Jesus mu Kristus mu wetang te Juda alo nunga kasurukaso. ⁶ Bare kam Juda alo biriruwuman ale bita maguwukasan, mu nu ko guang kutuwuram ale kupkup ko guang te mu sisuwuram ale sail karogo nunga maonam, “Ninga memek koma ikup arigal mu nenenga mel la! Ani angimik den mena. Se ani aital mu sor saki ko kariimet alo la nongote den apurekko,” mam.

⁷ Ale Paul synagogue beteram, ale synagogue duap te kari Titius Justus mu ko kawam te namaram, nu Kaem bowa ningi bagara ko kari. ⁸ Se kari Crispus mu synagogue ko kari supuling, nu imet kuriang karogo lilim mu Kari Biya ko nongomang ningi nunguning aram. Se Corinth suen biya tala Paul ko den ikiman ale nongomang ningi nunguning aram se anuwa marak taman.

⁹ Se tirom bo Kari Biya ipingira te Paul maonam, “Paul, ni me nguangerko;

den am balu sagerko, kiring me kaloko.
¹⁰Ani ni kerak bagasam. Se kari bo me ka moruk maguwurokkowo. Mu awuk, wonong imi ningi aninga kariimet suen biya tala anisan,” mam. ¹¹Se Paul yia suanta ko sige 6 ago Corinth ningi бага se Kaem ko den nunga kasurukaso.

¹²Bare tom Gallio Achaia sor ko kari biya bagakaso, mu Juda alo biguwuman ale Paul iluman ale munak te beteman, ¹³ale maman, “Kari den te beteman imi, kariimet Kaem nup patawumonko nunga manarso, bare munan nuna karosan mu anananga law maguwuso,” ma balman.

¹⁴Se Paul den koma balukko kuring pagaruwaram mu, Gallio Juda alo nunga maonam, “Nina Juda alo, ikup nina ago taiman imi, kari imi munan memek bo biya nunguningkiri beteram le mu asele, ani ninga ikup imi arigisam le. ¹⁵Bare ikup imi nengeta ninga bala tagira gurungumura se, nengeta ninga law ko ikup, bore te se gial karogo nama nengeta balu nungalko. Ani ikup iwita mu ko den arigecko me kuesam,” mam. ¹⁶Ale nunga ikup umu karogo nunga kaoram.

¹⁷Se nuna giris palagaman ale synagogue ko supuling Sosthenes iluman, ale den ariga kuwim te kariimet nomotam te moa kulukumu beteman. Bare Gallio munan beteman mu ko bala bo ta me balam.

Paul peleram Syria sor te Antioch namaram

¹⁸Se Paul tom maiya nuam Corinth am bagaram. Asele Kris alo umu te mu nunga beteram ale dal aragam ale Priscilla se Aquila ago Syria namakasan. Bare dal tamon namamonko

tom awaram mu nu dal tata kuwim Cenchrea mu te mone batogam, mu awuk, nu mel bo Kaem koma te ko ikia kaolam ale ko kausa umu beteram.^{††}

¹⁹Nuna nama Ephesus arataman, ale umu te Paul nu Priscilla se Aquila nunga beteram. Ale nu kota Juda nunga synagogue ningi namaram ale Juda alo nongorak den sang balukaso. ²⁰Se kam nuna nu bo karogo nongorak bagarukko isarman mu nu mena mam. ²¹Bare tom nu nunga bita se mu nunga maonam, “Kaem ko gomang uwuta aniruk mu asele, ani pelerik nengete tairikko,” mam. Ale dal aragam Ephesus beteram ale namakaso. ²²Nu nama Caesarea kaparam mu, nu nama tarigi Jerusalem, sios lilim amilmil nungaram, ale asele Antioch nama kaparam.

²³Ale nu tom sang karogo Antioch бага, asele umu te barasam mu Galatia se Phrygia koma umu lilim ningi, wonong wonong Kris alo sokel nungaru nungaru geragakaso.

Apollos Ephesus sor te den balukaso

²⁴Tom umu te mu Juda kari bo tala, nu wonong Alexandria ko kari, ko nup Apollos, mu Ephesus tairam. Nu ikia kari se Kaem ko den ninguru ko ikia. ²⁵Nu Kari Biya ko munan mu ninguru ko kiti guruguman se ko ninguru ikiam, ale gomang sokel ago la ko balukaso. Nu John ko anuwa marak ko den wore la ko ikia, bare nu Jesus ko dugu duap mu aking diram la kariimet nunga kasurukaso.^{‡‡} ²⁶Nu synagogue ningi mu nguangara mena sokel ago munakakaso. Se tom Priscilla se Aquila uwuta ikiman mu, aruman se nunga kawam te namaram, se Kaem ko lage se munan diram mu eng am diram la kasurman.

^{††}**18:18** Paul ko mone batogam: Numbers 6:18.

^{‡‡}**18:25** John: Luke 3:3; Acts 1:22; 19:3. Anuwa marak ta ko munan: Mat 28:19; Acts 2:38.

²⁷Se tom Apollos Achaia sor te namarukko mu, Kris alo den sangam tuman ale tam gawa beteman se Achaia Kris alo nongote namaram. Nu namaruk bare nuna amilmil te nu tamon ale ilumonko tam gawa beteman. Nu nama aratam mu kariimet Kaem ko gomang lila te nongomang ningi nunguning aram mu saonga biya nungaram. ²⁸Mu awuk, nu murum biya te Juda alo nongorak den tagikaso ale nunga paguwura am wetang te kariimet nomotam te balu pagaru se, Kaem ko batoga te Jesus mu nu Kristus mu kau pagaru wetang awukaso.

Paul Ephesus bagakaso

19 Se tom Apollos Corinth bagaram, mu Paul lage sor duruk ningi mu kaoram ale tai Ephesus aratam. Ale umu te mu olekem saki nungarkam, ²ale nunga isuam, “Kam nina nengemang ningi nunguning aram mu Bur Laili taman e?” mam.

Se nuna maman, “Mena, ana Bur Laili bo ko me ikisan,” maman. ^f

³Se Paul akingtala nunga isuam, “Se nina anuwa marak awuk wore taman a?” mam.

Se nuna balman, “Ana John ko anuwa marak taman,” maman.

⁴Se Paul nunga maonam, “John ko anuwa marak mu, nangamang guruga ale giris palaga ko anuwa marak,” mam. Ale nu Kakirip nu agowom kaoram ale taiwoso wore ko nongomang ningi nunguning arukko nunga maonam. Mu Jesus ko nunga maonam.” ⁵Nuna den umu ikiman mu, nuna Kari Biya Jesus nup te anuwa marak to gilingiman. ⁶Se Paul kuting nusupuling te bitakaso se Bur Laili nongote kapakaso. Se nuna nungamili nuguring gerakakaso se den duap duap te munakakasan, ale Kaem ko

bala yumura balu pagarukasan. ⁷Nuna suen la mu kari 12 iwitata.

⁸Se Paul sige ilagala suan umu te baga se, synagogue ningi namakaso ale kariimet nongomang gurugumonko Kaem ko kingdom ko den sokel ago nunga manarukaso. ⁹Bare saki mu nunga ikia aora biya, se me giris palagakasan, ale wetang te la Lage Nunguning umu balu maguwukasan. Buta se Paul nunga beteram. ^{ss}Ale nu olekem alo umu nunga giam ale day suan suan te Tyrannus ko kausa kawam mu ningi nunga kasurukaso. ¹⁰Nu ura mu yia ilagala ko bitawaram la, Juda alo se Greek alo Asia ningi bagara mu suen la Kari Biya ko den umu node kau saparam.

¹¹Se Kaem miracle duap duap Paul kuting te bitakaso se aratukaso, ¹²se guang bilik mel ta agi Paul kumik kau tokaso mu, tokasan ale karogo nama kuera ikes ago mu nungumik te bitakasan, se bur memek agi kuera ikes memek ta wore nunga bita tokaso.

Sceva ko kuriang kari ari 7 wore nunga den

¹³Juda sang, geraga geraga bur memek nunga karowara, mu Kari Biya Jesus ko nup te karogo la bur memek nunga karomonko ago kaeyakasan. Nuna awiriya bur memek ago mu manarukasan ale makasan, “Jesus, ko dugu duap Paul apuwoso, mu ko nup te, ani kari sumu bitar ale aratuko masam,” makasan. ¹⁴Juda priest biya bo nup Sceva wore ko namarari 7 mu nuna uwutata bitakasan. ¹⁵Se tom bo, bur memek bo koma ko nunga maonam, “Jesus mu ani ko ikisam, ale Paul mu ani ko ikisam tala, bare nina mu arika ya?” mam. ¹⁶Asele kari bur memek ago mu tingam barasam ale

^f**19:2** Anuwa marak ta ko munan: Acts 2:38-39; 8:16-17; 10:44-46.

^{ss}**19:9** Paul nunga beteram: 2 Corinthians 6:14-18.

kariari 7 nukung mu nunga iluwam. Nu ninguru nunga moram maguwuram, se nunguning la, nungumik gue kapa kapa, kawam umu beteman ale naguman arataman.

¹⁷Se Juda alo se Greek alo Ephesus bagakasan umu, mel umu ko den ikiman ale nguangara ninguru nunga iramuram, se Kari Biya Jesus ko nup mu eng am ko laili kaura biya bitakasan. ¹⁸Se kariimet suen biya nongomang ningi nunguning aram mu taikasan ale nunga munan memek bita lagaman mu wetang la balu pagarukasan. ¹⁹Ale nunga ningi sang dawur mang sima duap duap bita lagaman mu nunga garek scroll ago mu ago tai murum te kaikasan. Scroll umu ko manga tom, 50,000 manga silver iwi-tata. ²⁰Ale munan umutang te Kari Biya ko den mu pagam parasaram ale sokel ago namakaso.

²¹Mel mu aratam buring ko mu, Paul Macedonia se Achaia sor karok ale ningi la nama Jerusalem aratukko ikia beteram. Ale mam, “Ani nama aratik mu, ani Rome agotala namarikko,” mam. ²²Ale nu ko saonga kari ilagala Timothy se Erastus nunga beteram se Macedonia namaman. Se nu mu tom bo agotala Asia bagakaso.

Ikup biya Ephesus wonong te barasam

²³Ale tom koma tegeta uwutata mu, Lage Nunguning ko ikup biya barasam. ²⁴Kari bo ko nup Demetrius, nu silver te mel nungokko kari. Nu nunga kaem imet Artemis ko temple dora gotektek silver te nungurukaso. Kari noko ura tokasan mu manga biya tokasan.* ²⁵Se nu ko ura kari umu se, kari sang nu turantala ura bitakasan mu nunga biguwu-

ram, ale mam, “Kari alo, nina ikisan, ana ura manga imi te, ana manga terong towasan. ²⁶Bare nina nengeta arigisan ale ikisan, kari Paul imi kariimet suen biya, Ephesus ningi se, umu la mena wore Asia lilim ningi, nunga tagiram se nu kowom karo gilingisan. Nu balso, kaem kari kota kuting te nungurso mu kaem nunguning bo mena, maso. ²⁷Se noko bala umu te, anananga ura manga umu la ko nup me magarukko. Bare anananga kaem imet Artemis ko temple mu mel yam ko betemon, ale kaem imet kota nung mu Asia ningi se ali lilim la ningi nup patawuwasan ale ko laili kauwasan umu, nup magarukko,” mam.

²⁸Se nuna den umu ikiman mu, nongomang ninguru magaram, se aikasan ale balukasan, “Ephesus ko Artemis mu nup biya!” makasan. ²⁹Ale kam maiya mena wonong lilim la ningi mu nirung biya barasam. Se kariimet Macedonia kari ilagala, Paul ko saonga kari Gaius se Aristarchus, mu nunga iluman ale darangara nungarman nongorak biguwura kuwim biya mu ningi namaman.[†] ³⁰Se Paul mu kariimet biya ningi am aratukko karogo kaeyakaso, bare Kris alo guramukasan. ³¹Se sor umu ko kari bibiya sang, Paul ko tiran ningo, mu agotala kote den beteman, ale biguwura kuwim biya mu ningi me namarukko isaru diruwuman.

³²Se biguwura biya umu ningi mu ngualara sipira biya barasam: Saki mel bo ko ai baluwakasan mu, saki mel bo kigilik ko ai balukasan. Se kariimet suen biya nuna anapeya ko tai biguwuman mu ko duap me ko ikikasan. ³³Se Juda alo Alexander diruwuman se gira nama sanamaram, se kariimet sang aikasan ale ikia duap duap tuikasan. Se numi duap

***19:24** Artemis ko temple biya mu Ephesus wonong te anikaso. Paul Ephesus sor ko den sang balam: 1 Corinthians 15:32; 2 Corinthians 1:8.

[†]**19:29** Biguwura kuwim umu aita am aniso, se ko daiga kuwim 25,000 iwitata.

balukko se, kuting te kawus mamonko paponaram. ³⁴Bare kam nuna arigiman mu nu Juda kari, umutang te mu nuna nuguring bolala la, hour ilagala ko iwita, am butata ai balu lagakasan, “Ephesus ko Artemis mu nup biya!” makasan.

³⁵Bare wonong mu ko kari supuling bo kawus mamonko nunga maonam se kawus maman. Se mam, “Nina Ephesus alo, ali lilim la mu nuna ikisan, Artemis nup biya wore ko temple se ko manga laili taiti ningi tai kaparam mu Ephesus wonong ewere bitarso, masan. ³⁶Mel imi kaluwura ko mel bo mena, bore te se nina kutek mal ale mel bo beteralcko me uririkiralko. ³⁷Nina kariari nongorak taiman imi, nuna temple suen la ningi me tere naman, agi nanga kaem imet umu ko den memek bo me balman, mena. ³⁸Bore te se, Demetrius ko ura suan nongorak, kari i bo ko nengemang ikup agi mu, den ariga ko kari bagasan, se umu te den te ninimi atumal se nuna ko koma balu ningarmonko. ³⁹Se ikup mel i biya nuam agi mu, den ariga ko kuwim te diram karogo namaralko. ⁴⁰Se aitakta mu ana munan aitak beteman imi ko ikup ginakko lage te bagasan. Se nanga ilumon ale nanga isarmon agi mu ana awuk balnakko, mu awuk, ikup imi kumik duap bo mena,” mam. ⁴¹Kari supuling mu uwuta balam, ale kariimet nunga biguwura umu parusuwura se namaman.

**Paul Macedonia se
Greece ningi namaram**

20 Se tom kariimet nunga nirung umu menaram mu, Paul Kris alo nunga den beteram se taiman. Se den sangam nungaram, ale nunga beteram

ale Macedonia namakaso. ²Nu sor umu ningi aolak ilu se den sangam suen biya kariimet nungaru nungaru nama Greece aratam.[‡] ³Ale nu umu te sige ilagala suan bage[¶] udagi dal tauk ale Syria namarukko negawa, Juda alo nu momonko den taling beteman se ikiam mu nu aking koma gurugam peleram, lage Macedonia aratam namaram mu kaoram. ⁴Kari sang nu ilak aolak iluman mu, Berea kari Pyrrhus namar Sopater se, Thessalonica kari ilagala Aristarchus se Secundus, se Derbe kari Gaius, se Asia kari ilagala Tychicus se Trophimus se, Timothy karogo tala nu ilak namakasan. ⁵Kariari umu giriman namaman ale Troas anananga kimi bitawakasan. ⁶Bare ana Bread Yeast Mena mu Nana ko tom mu menaram se burying ko, dal te Philippi beteman ale day 5 burying ko tai Troas nungarkaman, ale umu te day 7 ko bagaman.

**Eutychus kueram wore
maraguwura se barasam**

⁷Week ko day 1 mu te,[§] ana pasa inang nanakko tai ilu biguwuman. Se Paul anirok ukirok mu nu namarukko wore te se, kariimet nongorak munakawaram la mung lukanaram. ⁸Kawam ko galung kualala ana te bagakasan mu te galep suen biya kaniwakaso. ⁹Se Paul am munaka lagakaso se, kari kulak bo, ko nup Eutychus, mu marir te ta ko kuring mu awote daigam ale motam kilikilok nama taiwakaso. Kam me maiyam nu aniram kueram ale galung 3 kualala biya wore te wore tai laga aliti dagulam. Se nuna kapaman mu gugum ta patawuman; nu maingkala kueram.

[‡]20:2 Achaia province ko nup bo mu Greece, se nup Greece mu Greek den te Hellas masan. Ko wonong biya mu Corinth.

[¶]20:3 Paul Corinth bage se tam gawa bo Rome Kris alo nongote beteram se namaram: Romans 15:26-28.

[§]20:7 Juda alo day 1 mu Saturday bainga tirom duap beteso masan.

¹⁰ Se Paul tai aliti kaparam ale kuriang kulak mu awote taga aniram yasaram ale mam, “Nina me neneman sisirokko, nu marak bagoso!” mam. ¹¹ Ale nu aking kuwim galung kualala mu te nama tari-giram, ale bread mu kulukam ale non-gorak nam. Ale nongorak munakaram nama sor ukiram, se nunga beteram ale namaram. ¹² Se kari kulak mu marak ningo ilak ko kawam te namaman. Ale ninguru amilmilakasan.

**Paul sios Ephesus mu ko
kari gira nongomang bataga
karogo nunga beteram**

¹³ Ana dal aragaman ale giriman Assos namakasan. Paul ko gomang mu suwik te nama Assos, asele umu te ana nangarak dal aragukko ko ikia beteram. ¹⁴ Se ana nama Assos arigiman se dal te aragam se eng Mitylene namakasan. ¹⁵ Se animan ukiram se Mitylene beteman mu nama Kios arataman. Ale ko aniram ukiram mu dal taman kulukuman Samos namaman, ale ko aniram ukiram mu nama Miletus arataman. ¹⁶ Paul ko ikia mu pasak ala nama terong agi mu, Pentecost ko tom te diram Jerusalem aratukko. Bore te se, ana dal te Asia sor ko wonong Ephesus mu am kiaman ale namakasan, se tom bo me nanga kiaram.

¹⁷ Se ana nama Miletus mu, Paul sios Ephesus mu ko kari gira taimonko den beteram. ¹⁸ Se kam nuna tai arataman mu, nu nunga maonam, “Nina ko ikisan, ani motam motam Asia ningi tairem ale aguwaya nengerak bagakasam, mu nina ko ikisan. ¹⁹ Ani tom suen biya Juda alo aninga maguwumonko den taling suen biya te aga irakasan. Bare ani aimi ago kapakasam ale amononge kapa se Kari Biya ko ura bitakasam. ²⁰ Nina ko ikisan, ani den aguwaya nunga sangukko

iwita ikikasam mu apurekko me soror makasam. Ani wetang te nunga kasurukasam ale kawam suan suan te ago la geragakasam. ²¹ Ani Juda alo ta se Greek alo ta, nunga memek ko nongomang gurugumon ale, Kaem kote taimon ale, nanga Kari Biya Jesus ko nongomang ningi nunguning arukko, den mu balu pagarukasam.

²² “Se aitik mu ani Bur Laili kuring karo tusam ale Jerusalem namawasam. Se ani anapeya umu te ani angimik te aratukko mu ani me ko ikisam. ²³ Bare mel suanta ani ko ikisam se Bur Laili wonong suen la te sinar iwita aisiso mu, talipara se ikup yaman mu ani pempem giekkko. ²⁴ Bare ani agata aimi arigisam mu mel yam iwita arigisam. Aninga te mel biya mu, aninga nagura mu kopa morik ale, Kaem ko gomang nangara ko den gilalong ko ura, Kari Biya Jesus ani aisam umu, bita saparik ale menawurikko, umutang mel biya nunguningkiri.

²⁵ “Bare aitik ani aimi ikisam mu, nunga awiriya ani nunga ningi geraga se kingdom ko den nunga manaru lagerem mu, udagi angama bo karogo me agarkalko. ²⁶ Bore te se ani aitik nina wetang te nunga manorsam, ani kari bo ko gue agiting te me anirukko, mena. ²⁷ Mu awuk, ani Kaem ko gomang motam lilim la ko nunga manikko me ta soror ma arigem, mena. ²⁸ Buta se nina nengeta ninimi ko sinar to se, Kaem ko kariimet suen la, ko Bur Laili nunga kari gira ko nunga beteram mu, ninguru nunga sinar talko. Nina Kaem ko sios nu kota ko gue te nunga dia tam mu ko bitua kari alo ko bagaralko. **

²⁹ Ani ko ikisam, ani nunga bitirik ale namarik mu, kausik diwang memek nunga ningi taimon ale sipsip me ta nunga ari sapamonko. ³⁰ Ale nengeta nunga ningi

**20:28 Supuling alo nunga den: 1 Timothy 4:16; 1 Peter 5:2-4.

kari saki barasamon ale den nunguning umu den kawel ko balmon, ale Kris alo nunga tagimon se nogowom karomonko.³¹ Bore ko se nina ninguru sinar talko! Nina ninguru ko ikialko, ani yia ilagala suan ningi, tirom woremkalal, ani amononge kapa kapa, sinar den ningara mu me ta bita to arigem.

³²“Se aitak ani Kaem kuting te ninga betesam. Noko gomang nangara ko den mu te sokel ningaruk ale, kariimet noko ma nunga balam mu nongorak mel ningo ningo ningarukko.³³ Ani bo ko silver, se ko gold, se ko guang mel mu te me loaga lagerem, mena.³⁴ Nina nengeta pempem arikasan, ani agata aga agiting te aimi sangaru se aga ura saonga kari nunga sangarukasam.³⁵ Ani mel suen biya bitakasam mu te ninga kasurukasam, ura kowar iwita wore te ana kariimet kituwura nunga sangornakko. Uwuta bita se, Kari Biya Jesus kota den bo balam mu ningamili me saparukko. Nu mam: ‘Kariimet bo mel tuata ko munan mu ko amilmil aromemek, bare kariimet bo kote mel tata ko munan mu ko amilmil aliti ta,’ mam.”^{††}

³⁶Nu den umu balu saparam mu nu suen la nongorak nubugura kulukurman ale guranek beteman.³⁷ Ale nuna suen la nu iluman yasaman ale ilak niaman.³⁸ Bala nongomang tawun biya bataga nungaram mu, nuna nu koma motam udagi me arigimonko balam umutang nongomang batogam. Asele nuna Paul diruwuman ale dal te namaman.

Paul nama Jerusalem aratam

21 Nuna nongomang bataga te nanga betemonko mena, bare sail te nanga beteman se ana dal aragaman, ale kasuman mu dirmaman

nama Cos arataman. Asele ko ukiram mu nama Rhodes se nama Patara arataman.² Ale mu te dal bo Phoenicia namarukko negawaram mu arigiman, ale te aragaman ale namakasan.³ Ale nama tual Cyprus ari se, koma south mu te taman, ale eng nama Syria sor te arataman. Se dal nangarak nama Tyre wonong te kaparam, se dal mu umu te melmasak warukko.⁴ Se wonong mu te ana Kris alo sang nungarkaman ale week suanta ko nongorak bagakasan. Se nuna Bur Laili ikia nungarukaso se Paul me Jerusalem namarukko manarukasan.⁵ Bare anananga tom te namanakko mu tai aratam se ana nunga beteman ale namakasan. Se nuna nunga imet kuriang karogo lilim nangarak tai wonong buring ko arataman, ale nama langi kapaman. Ale mu te ana suen la nabugura kulukurman ale guranek beteman.⁶ Asele ana nuguting iluman ale namaman dal te aragaman, se nuna peleman nunga wonong te namaman.

⁷Ana nama Tyre beteman ale dal te kunasaman nama Ptolemais arataman. Ale mu te Kris alo nungarkaman ale day suanta ko mu te nongorak bagaman.⁸ Ale ukiram se aking barasaman nama Caesarea arataman. Ale Philip, evangelist, mu ko kawam te namaman ale ilak bagakasan. Nu kariari 7 ura ko nunga atumu kereman wore nunga bo.^{‡‡}⁹ Noko nanawusari mu 4. Nuna itiwik se samalet la, se Kaem nuna nuguring te gomang motam wetang awukaso.

¹⁰Ana umu te bagaman day sang namaram se prophet bo nup Agabus mu Judea wore tai kaparam.¹¹ Nu ananagate tairam ale Paul ko let ko luan te kaloso mu tam, ale kota ko sowek kuting te taliparam, ale mam, “Bur Laili iwita

^{††}20:35 Anananga manga melmasak mu saki alo te nunga sangornakko: Matthew 10:8.

^{‡‡}21:8 Philip mu saonga kari 7 wore nunga ningi bo: Acts 6:3-6.

balso: 'Juda alo Jerusalem bagasan umu let imi ko kotam ilumon ale suwik kut-ing iwitata talipamon, ale sor saki ko kariimet umu nuguting te betemonko,'" mam.

¹²Se ana den umu ikiman mu ana, se kariimet nangarak bagara mu, Paul Jerusalem me namarukko manarukasan.

¹³Bare Paul mam, "Nina anape ko niasan ale ani angamang batagorsan? Ani Kari Biya ko nup ko aga talipamon agi, Jerusalem ningi aga momon se kuerikko mu am terong tala, ani ko sinar la bagasam," mam.

¹⁴Se ana noko gomang motam gurugu turutuwwuman, ale am bita taman, ale maman, "Kari Biya aguwaya ikiwoso mu am uwutata aratukko," maman.

¹⁵Ale eng am nanga melmasak nungurman ale barasaman mu Jerusalem nama tarigiman. ¹⁶Se Kris alo saki Caesarea ko mu nangarak namaman, ale nangarak nama Mnason ko kawam te arataman. Nu Cyprus kari, nu Kris laun motam motam la arataman wore nunga bo, se ana nu ilak bagakasan.

Paul Jerusalem tairam mu James arigam

¹⁷Ana tai Jerusalem arataman mu Kris alo amilmil te nanga iluman. ¹⁸Se animan ukiram se Paul se ana suen la James ariginakko namaman mu, kari gira suen la karogo bagaman. ¹⁹Se Paul amilmil nungaram ale asele noko ura luan ningi, Kaem munan sor saki ko kariimet ningi bitakaso mu ninguru ninguru ta nunga maonam.

²⁰Se nuna dugu duap umu ikiman mu Kaem nup patawuman. Ale Paul manorman, "Nanga bo, ni arikko, Juda kariimet thousand awilaya Kristus ko

nongomang ningi nunguning aram, se nuna suen la Moses ko law mu ninguru ilukuawusan ale karo tuiwasan. ²¹Nuna iwita den ikiman, mu ni Juda alo sor saki ko kariimet ningi bagara mu, Moses ko law nubiring tumon, ale nunga kuriang nungumik guang me batagarmon, ale anananga garuk nunga munan me karo tumonko nunga manem," maman. ²²"Se nuna ni tairem mu ko ikimonkowo, se ana awuk manakko? ²³Buta se aitak ana aguwaya balnak mu ni am iki karo tuiko," maman. "Anananga kariari 4, maingkala ikia bo betemonko nongomang motam suan awuman. ²⁴Se ni kariari umu nunga gi ale, ni nongorak tala laili kaura ko munan ningi namaral ale, munan umu ko manga am sapar se nomone turuwu warmonko."^f Ni uwuta bitar mu asele kariimet ko ikimon, den suen biya ni ko ko balman mu kumik nunguning mena. Ale balmon, nika bagara aolak mu law bowa ningi la bagasam, mamonko. ²⁵Bare sor saki ko Kris kariimet mu, ana ikia kaloman mu maingkala tam gawa te nungarman: nuna na inang kaem kawel te tama bita nungarsan mu me namonko ana balman. Ale melmasak gue karogo me namonko, se mel saki nunga ilusan ale nodogotak mayang te pagorsan se kuesan mu betela me namonko. Ale saman katagot ko munan mu me betemonko, ana balman."^{§§}

²⁶Ukiram se Paul kariari 4 mu nunga giam, ale nongorak laili kaura ko munan ningi namaman.* Asele nu temple ningi namaram ale priest alo nunga maonam, tom amaruya nunga laili kaura munan umu mena saparuk se, nuna nongoma nongoma tama bita Kaem tumonko mu ko nunga maonam.

^f**21:24** Juda nunga munan bo: Numbers 6:13-21.

^{§§}**21:25** Tam gawa sor saki alo nungarman: Acts 15:29.

***21:26** Paul Juda alo nunga munan karo tuam ko duap: 1 Corinthians 9:20.

Paul temple ningi iluman

²⁷Se day 7 mu menarukko tom pin-giawaram mu, Asia sor te ko Juda kari sang temple ningi Paul ari gilingi-man. Ale nuna kariimet biya nongomang atumu patawuman, ale iluman, ²⁸ale aikasan, “Israel alo, nanga saongalko!” makasan. “Kari ewerta sor suen biya te geragakaso ale anananga kariimet, se anananga law, se nanga temple imi balu maguwukaso. Ale umu la mena, nu sor saki karogo la nunga gikaso ale non-gorak temple ningi kasu nagukaso, ale kuwim laili imi karur tuikaso,” makasan.

²⁹Nuna uwuta balukasan, mu awuk, tom bo nuna Ephesus kari Trophimus Paul ilak wonong umu ningi geragawaram se arigiman, ale nongota nunga ikia te mu Paul kari umu ilak temple ningi kasu naguram iwita ikikasan, ale uwu-tata balukasan.

³⁰Se Jerusalem wonong lilim barasam, se ko kariimet tuang ngual ngual te nagu nagu taikasan. Nuna Paul uwuta iluman mu, tagiman temple beteman ale ilak watingi arataman se temple songkuring tairate bagu gilingiman. ³¹Ale momon se kuerukko negawaman mu, Rome ko kager supuling mu Jerusalem ningi nirung umu ko den ikiam. ³²Ale nu tairatela kager kari gira sang se, kager kari sang ago nunga giam, ale nagu nagu kariimet biya te bagaman mu te namaman. Se nuna kager kari supuling ko kari nongorak nungarkaman, mu nuna Paul moawa mu bita taman.

³³Se kager kari supuling mu nama-ram Paul iluwam, ale sen ilagala te kalomonko balam. Asele nu awiriya se anapeya memek beteram mu ko isam.

³⁴Se kariimet biya umu ningi den koma

ngual ngual taikaso. Se nirung biya umu ningi mu, kager kari supuling den bo di-ram taukko me terong, se balam se Paul ilak kager kari nunga bagara kuwim te ilak namakasan. ³⁵Se Paul aolak ilu na-maram, bare titeng irok tarigirukko me terong, mu awuk, kariimet kager daong ko munan kumik te wore am me terong, se kager kari kualala patawu gi gilingi-man. ³⁶Se kariimet nogowom karo se mu, bala, “Am moral se kuerukko,” mu me ta bita tokasan.

Paul kariimet biya nunga maonam

³⁷Se kager kari ilak namaman ale nunga bagara kuwim te ilak kasu nagu-monko negawaman se nu kager kari supuling biya mu isuam, “Ani am kerak munakarik e?” mam.

Se kager kari supuling mu tingam ale mam, “Ni Greek den ikisam e?” mam. ³⁸Ale mam, “Ani ikikasan mu ni Egypt kari, ekela ulengko kota nama sana-marukko, ko kari 4000 kager ko nunga giam, ale nongorak namaram sor gara-garayam te bagakaso wore i makasan.”

³⁹Se Paul den koma mam, “Mena! Ani Juda kari, ani Cilicia wonong Tarsus ko, ani wonong bo nup mena ko kari mena. “Ni kuring aisu se kariimet den sang nunga manikko terong e?” mam.

⁴⁰Se kager kari supuling aing mam, se Paul titeng te sanamaram ale kuting te kariimet kutek mamonko papon nun-garam. Se nuna kutek mamam, asele nu Aramaic den te nunga maonam.[†]

22 “Aga launuria alo se, aga ait alo, aninga aimi duap balik se ikialko,” mam. ²Se nuna nu Aramaic den te munakaram se ikiman ale kutek ma sapaman.

Se Paul balukaso, ³“Ani Juda kari, ani Cilicia sor te wonong Tarsus ningi

[†]21:40 Tom mu te Juda alo mu Hebrew den te agi Aramaic den te munakakasan. Saki Greek den te ago munakakasan.

bilangerem. Bare ani wonong ewere te lagerem. Ani Gamaliel bowa ningi law ko kausa taem, ale nanga taleng girigir alo nunga munan den ninguru ikiem. Ale ani Kaem angamang motam lilim la tuem, aita nina nengemang motam tuiwasan suwutatala. ⁴Ani kariimet Lage Nunguning karo tuiwakasan mu nunga moakasam se kueman, se sang kari ta imet ta talipara kawam ningi nunga bitakasam. ⁵Priest supuling alo se supuling bibiya mu balmon se ikialko. Ale umu la mena, nunanta ani tam gawa aisiman, se karogo nama nunga saki Damascus wore nungarik ale, kariimet nung nunga ilu taliparik ale nongorak tai Jerusalem se nanamara tamonko.

⁶“Se kowar tai dirmawaram mu ani nama Damascus aratuwerem mu, me kam la nikim biya bo taiti kual kaparam ale aga iramuram. ⁷Se ani ali te dagulem, ale kuring bo iwita aga manarukaso se ikiem, ‘Saul! Saul! Ni awuk se aninga bita maguwuwasam a?’ mam. ⁸Se ani isuem, ‘Kari Biya, ni awiri ya?’ maem. Se nu balam, ‘Ani Nazareth kari Jesus, ni aga bita maguwuwasam wore,’ mam. ⁹Se kariari ani agarak namawaman mu nikim mu arigiman, bare Kakirip ani agarak munakawakaso mu kuring dogotak mu nuna me ikikasan.

¹⁰“Se ani isuem, ‘Kari Biya, ani awuk maikko ya?’ maem. Se Kari Biya mam, ‘Bares ale Damascus wonong ningi kasu nagurko,’ mam. ‘Ale umu te asele anapeya ani ni bitarko balem mu ka manarmon se ikiko,’ mam. ¹¹Se aga kariari mu agiting te aga iluman ale agarak Damascus ningi kasu naguman, mu awuk, nikim ani arigem mu aora biya se ani amotam tam se poserem.

¹²“Se kari bo nup Ananias mu ani agarkukko tairam. Nu law karo tuokko kari nunguningkiri. Se Juda alo Damascus bagara mu suen la kua bowa ningi la bagakasan. ¹³Nu ani abeta duap te

sanamaram, ale mam, ‘Aga bo Saul, ni motam paok se sor arikko’ mam. Se eng am tom umutang te la ani aking amotam pagam se nu arigem. ¹⁴Asele nu mam, ‘Anananga taleng girigir alo nunga Kaem mu nika atumukiram, ni noko ikia gomang motam mu ko iki ale, Kakirip Ningo Diram mu ni arik ale, kuring te den ikiko. ¹⁵Ni anapeya nu kuring te ikiem ale arigem mu, nu koma tata kariimet suen la nunga manaru se ikimonko. ¹⁶Se ni anape ko kimi bitawasam? Bares ale noko nup te anuwa marak to se ka memek siwu warukko,’ mam.

¹⁷“Ale tom ani pelerem Jerusalem tairam, ale temple ningi guranek bitawa, ipingira ko kausa te iwita ¹⁸ani Kari Biya arigem, se iwita aga maonam, ‘Tairate bares ale Jerusalem bitarko, mu awuk, ni aninga den balu, wore mu nuna me ta tamonko,’ mam.

¹⁹“Se ani maem, ‘Kari Biya, kariimet imi ikisan anigita synagogue synagogue gerakakam, ale kariimet ni ko ko nongomang ningi nunguning mu nunga ilu talipakasam, ale nunga moakasam. ²⁰Ale tom nuna Stephen, kari ni ko ko dugu duap apuram se ko moman se kueram, mu ani agotala sanamerem ale, kari nu moawakasan mu nunga guang mel bitaru se ariwerem se moman se kueram,’ maem.

²¹“Bare Kari Biya iwita aga maonam, ‘Namarko, ani awar biya, sor saki ko kariimet alo nunga ningi ka bitirik se namarko,’ mam.”

Paul mu Rome government ko citizen bo tala

²²Se kariimet biya Paul kuring ikiman nama, tom nu den ponor umu balam mu, nuna sail te aikasan ale balukasan, “Moral se kuerukko! Nu ali imi te bagarukko me terong!” makasan. ²³Nuna sail te aikasan, ale nunga guang ali te pungurukasan se kupkup bara-

sukaso. ²⁴Se kager kari supuling mu darangara beteram se ko kager kari alo Paul taman ilak nunga kuwim te nama-man. Se wip te momon ale isarmon se mel ito duap ko kariimet uwuta ngata tuikasan wore baluk se ikimonko mam.

²⁵Se nuna wip te momonko kuting kumik tagi dingumuman se Paul kager kari nunga kari gira bo sanamiwaram mu isuam, “Munan i bo, kari Rome government ko citizen, kumik memek mena mu, wip te moralko karogo e?” mam.[‡]

²⁶Se kager kari gira umu namaram ko supuling biya mu maonam, ale mam, “Ni awuk bitarko? Kari umu Rome ko citizen bo!” mam.

²⁷Se kager kari nunga supuling biya mu Paul kote namaram ale isuam, “Ni balu se ani ikiekkko, ni Rome ko citizen bo e?” mam.

Se Paul mam, “Se! mu nunguningta,” mam.

²⁸Se kager kari supuling mam, “Ani Rome ko citizen bagarikko manga biya saperem, ale aitaq bagasam,” mam.

Se Paul mam, “Ani mu suwuta mena, ani mu Rome ko citizen bilangerem ale bagasam,” mam.

²⁹Se kari Paul bo karogo isarmonko sanami kirawaman mu ekes te tagi taman. Se kager kari nunga supuling biya mu mungkala ko ikiam, nu paguwuram, Paul mu Rome government ko citizen wore nu balam se sen te kaloman.

Paul Sanhedrin ko biguwura motam te aratam

³⁰Se aniram ukiram mu, kager kari nunga supuling biya mu, Paul anapeya memek beteram se Juda alo den te atumukasan wore ko duap ninguru ikiokko.

Bore te se Paul noko talipara kawam ningi mu bita tam, ale balam se priest bibiya se Sanhedrin lilim la tai ilu biguwuman. Asele nu Paul ilak tai nomoke te beteram se sanamaram.

23 Paul Sanhedrin supuling alo diram nungarkiwa se mam, “Aga singsang alo, ani Kaem motam te aga ura angamang motam ningi nunguning te betarem tai aitaq.” ²Nu uwuta balam mu, priest supuling Ananias, kari Paul kumik duap te sanamiwaman mu kuring sumulak te momonko balam. ³Se Paul nu maonam, “Kaem ka morukko. Ni ka ariga, kawam naung memek bare kumik guang bala tuman wore iwita!” ⁴Ni law baluwoso wore te aninga den tuterko sumu te dagiwasam, bare ni keta law kulukem ale aninga momonko balem!” mam.

⁴Se kari pingi sanamiwaman mu Paul manorman, “Ni Kaem ko priest supuling balu maguwurko me nguangasam e?” maman.

⁵Se Paul mam, “Aga singsang, ani nu priest supuling iwita me ko ikiem; mu awuk, batoga te iwita baluwoso: ‘Ni ka kariimet nunga supuling me balu maguwurko!’”[§]

⁶Bare Paul ikiam mu nuna sika Sadducee alo se saki mu Pharisee alo Sanhedrin ningi bagara, wore te se nu sail te airam ale balam, “Aga singsang alo, ani Pharisee bo, ani Pharisee bo ko namar. Ani kariimet kuera mu akingtala barasamonko ikia mu te sanamasam wore te se, ani ko aitaq den te sanamiwasam,” mam.

⁷Tom nu uwuta balam mu, Pharisee se Sadducee nunumi ago den tagi guruguman ale biguwura paga ilagala aram.

⁸Sadducee alo mu balsan kariimet kuera

[‡]**22:25** Paul nu Juda nunga gue te bilangaram, bare nu Rome government ko citizen tala, se nuna nu kumik te uwutata betemonko me terong. Acts 16:37 ago arikko.

[¶]**23:3** Den Paul balam imi mu den sang Jesus Pharisee alo nunga maonam wore turan: Matthew 23:27.

[§]**23:5** Exodus 22:28.

mu aking barasamonko masan, ale engel alo se bur duap duap mu mena tala masan. Bare Pharisee alo mu balsan mel mu suen la karogo la masan.

⁹Se nirung biya barasam. Se law ko kausa kari saki, nuna Pharisee tala, mu barasaman ale sail ago balukasan, “Ana kari imi kumik te memek bo me arigiman. Se den nu balam umu engel bo agi bur bo nu manuk se nu baluk mu, ana awuk balnakko?” maman. ¹⁰Bare nirung mu namaram laga kaparam, se kager kari supuling nu Paul ilumon ale tagi guringumu maguwumon wore ko nguangaram. Ale kager kari nunga maonam, wuli sokel ago nama kapamon ale nunga ningi nu tagi batagarmon ale ilak nunga bagara kuwim te namamonko balam.

¹¹Se tirom umu te Kari Biya Paul kumik duap te sanamaram ale maonam, “Ni sokel ago la bagerko! Ni Jerusalem ningi aninga den nunguning la balem iwitatala, Rome mu agotala nunga manaruko,” mam.**

Paul momon se kuerukko den kaloman

¹²Ukiram turomola Juda kari ikia bolala awuman ale inang yu kalomon ale uwutata бага, Paul momon se kueruk bare asele inang yu namonko ikia kaloman. ¹³Kari ko tom 40 se ko kualala iwita, ikia munan umu kaloman. ¹⁴Ale nuna priest bibiya se supuling alo nongote namaman ale maman, “Ana nanga ikia kaloman, ale inang yu me ta kau tanak бага, Paul monak se kueruk nunguningkiri wore asele aking inang yu nanakko. ¹⁵Buta se nina se Sanhedrin lilim ago nu kote den diram talko kawel te, den beteral se kager kari supuling Paul ilak nengete tai kaparukko. Ana maingkala imi te me tai aratuk la, monak

se kuerukko kirmi karama aman ale bagasan.”

¹⁶Bare Paul ko koras ko namar den umu ikiam mu nu kager kari nunga kuwim te namaram ale Paul maonam.

¹⁷Se Paul bitua kari bo auram se tairam se mam, “Kari kulak imi to ale ilak nunga dom biya kote namarko. Nu den sang manukko,” mam. ¹⁸Se nu tam ilak kager kari nunga supuling biya mu kote namaram. Ale mam, “Talipara kari Paul aninga auram se namerem, se mam, ani kari kulak ewere taik ale ilak ni kete tairikko mam. Nu den sang ni kerak munakarukko.”

¹⁹Se kager kari nunga supuling mu kuriang kulak mu tam ilak due ko namaram ale isuam, “Ni anape den aninga manaruko?” mam.

²⁰Se nu mam, “Juda alo den nungurman, ale Paul ko den duap ninguru ikimonko kawel te, nika isarmon se ukuruk se Paul ilak nongote nama kaparko. ²¹Umu kawel bo, ni nuguring me ikiko! Mu awuk, kari 40 se ko kualala iwita mu lage te mungkala yumuman, ale ni ilak namawer se ilumon ale momon se kuerukko kimi bitawasan. Nuna nunga ikia kaloman ale, inang yu kaloman ale uwutata бага, Paul momon se kueruk bare asele inang yu namonko maman. Nuna maingkala kirmi karama aman ale nika te den koma tamonko kimi bitawasan,” mam.

²²Se kager kari supuling mu kuriang kulak mu maonam, “Ni den sumu aninga manem mu, ni aking awiriya bo me ta manaruko,” mam. Ale beteram se namaram.

Paul taman ilak Caesarea namaman

²³Asele kager kari nunga dom biya mu bitua kari supuling ilagala nunga auram ale nunga maonam, “Kager kari

**23:11 Kari Biya sokel tua ko den Paul maonam: Acts 18:9; 27:24.

200 nunga gial, ale horse kari mu 70, se gatu kari mu 200 nunga gial, ale tirom 9 o'clock Caesarea namaralko mu ko ninimi nungal burangaralko. ²⁴Ale horse sang Paul te ningo la ilak nama Governor Felix kote aratalko mu karogo nunga nungal burangaralko," mam. ²⁵Asele nu tam gawa bo iwita batogam:

²⁶Ani Claudius Lysias, ni Governor Felix, ni nip biya, kete tam gawa imi betesam. Amilmil yawara.

²⁷Kari imi Juda alo iluman ale momon se kuerukko negawaman, se ani tom mu te ikiem mu nu Rome government ko citizen bo, buta se ani aga kager kari ago taiman ale bataguru taman. ²⁸Ani duap aguwaya se den te atumukasan wore ko ikiekko se, ilak nunga Sanhedrin biguwura motam te namerem. ²⁹Ale ani arigem, mu nuna nunga law ko munan ko den te atumukasan. Bare memek bo nu bitiruk se ko monak se kuerukko agi talipara ningi betenakko iwita me arigem, mena. ³⁰Se Juda alo momon se kuerukko den taling beteman se ani ikiem mu, ani tairatela beterem se nikate namoso. Ale kariari nu den ningi bitawasan mu karogo la nunga manem, nuna anapeya ko kari sumu den te atumusan mu karogo tai nika kasurmonko nunga manem.

³¹Buta se kager kari nunga dom biya mu kote den taman mu uwutata beteman, ale Paul taman ale ilak tirom la nama Antipatris arataman. ³²Ale uki-ram se horse kari mu Paul ilak kunasaman namakasan, se kager kari saki mu peleman nunga bagara kuwim te namakasan. ³³Se horse kari mu ilak nama

Caesarea arataman, mu tam gawa umu governor Felix tuiwa se, Paul agotala nu kuting te beteman. ³⁴Se governor tam gawa mu kauram, ale Paul isuam, "Ni wonong sor awuk wore ko?" mam. Se Paul balam nu Cilicia ko mam. ³⁵Se nu mam, "Ani kari ni den te ka bitawasan mu tai aratamon asele ani nika den arigekko." Ale balam, Paul Herod ko kawam biya mu ningi kager kari ninguru bitarmon ilak bagamonko mam.

Paul Felix koma te den te sanamaram

24 Day 5 namaram se priest supuling Ananias mu Caesarea nama kaparam. Nu ko kari gira saki se law kari Tertullus nongorak namaram. Ale nunga bala Paul te den te betemonko mu governor manorman. ²Se kam Paul auram se utu naguram mu, Tertullus nunga den mu iwita balu Felix koma te beteram: "Ana tom maiya biya bagara lila ni bowa ningi bagaman, se nika ikia ningo mu te mel suen biya anananga sor ningi magaram kueneram mu ni nungem burangerem. ³Se ana nanga wonong wonong suen biya ningi pempem la ni ko ko ninguru amilmilasan. ⁴Bore te se, ani nika tom tawun biya me iluwekko, bare aninga angamang mu tom katirta aisu se, anananga den tukunang ewere balik se ikiko.

⁵"Ana kari imi arigiman mu, nu ikup memek betera ko kari. Nu Juda alo ali lilim ningi mu nongomang atumuso se kager daong barasoso.†† Nu kariimet sang pagaman ale anananga beteman, nunga bala Nazarene, wore nunga supuling bo. ⁶Se mel bo tala mu, anananga temple mu kuwim laili wore karur tugu kam beteram se, ana ko ilu talipaman.

††24:5 Dugu duap imitang: Acts 21:28-30.

⁷ ^{‡‡8} Se ni keta nu isaru gurungumur ale asele ana noko den balsan imi ko nunguning ikiko.”

⁹ Se Juda alo suen la Tertullus den balam mu atumu sangarukasan ale den mu nunguning makasan.

Paul Felix moke te numi duap balam

¹⁰ Se governor Paul munakarukko ko kiwa tuam se, nu den koma mam: “Ani ikisam ni yia suen biya kariimet imi nunga ningi den tutera ale nunga ko ura bita lagerem. Bore te se ani amilmil te aimi duap balsam. ¹¹ Ani Jerusalem kagin ko tairem mu, ko day 12 me namaram. Ni keta duap kupuko neger mu arikko. ¹² Nuna ani kari bo ilak temple ningi den tagiwerem se me agarkaman. Agi synagogue bo ningi agi, wonong kower bo ningi kariimet ikup betemonko nongomang me patawuwerem, mena. ¹³ Ewere te se, bala ani angimik ko baluwasam sumu awuk ko nunguning balmon se ni ikiko ya? Mena. ¹⁴ Bare ani wetang te la balsam mu, ani anananga girigir alo nunga Kaem nup perr tusam ale Lage Nunguning ko lage karo tusam. Se borta nuna balsan ale kagin gotek bo iru masan.” [¶] Ani mel suen la Law baluwooso mu se, Prophet alo nunga batoga te mu ani karogo angamang motam suanta. ¹⁵ Ale ani kariari imi nongorak ana nanga loagara koma suanta, Kaem kariimet kuera mu, ningo diram ta, memek ago ta, mu suen la nunga maraguwuurok se barasamonko. ^{§§} ¹⁶ Bore te se ani tom suen biya Kaem motam te, se kariimet nomotam te, aga angamang

motam ningo la se diram la anirukko sail tagi lagasam.

¹⁷ “Ani yia saki ko Jerusalem beterelem ale lagakasan. Bare aking kariimet sang nunga nuguting giem ale aga kariimet ningi kituwura guat mu nungaru se Kaem tama bita tuekko tairem.” ^{*} ¹⁸ Ale ani laili kaura ko munan beterelem ale angimik ikup mena, temple ningi munan umu bitawerem se agarkaman. Tom umu te mu kariimet biya bo ani agarak me bagaman agi, ani daiga bagara ningo ko munan bo me maguwuwerem, mena tala. ¹⁹ Bare Asia sor ko Juda sang tom umu te karogo bagaman. Ani tom mu te memek i beterelem agi mu, nuna awuk se aitaik me taiman ale balu pagorsan? ²⁰ Se awiriya bagasan imi, tom ani Sanhedrin biguwura motam te sanamerem se aga memek i ikiman agi mu balmonko. ²¹ Agi den suanta tom ani nongoma te sanamerem ale sail te airem ale: ‘Kariimet kuera mu aking barasamonko’ bala mu balem, borta ko agi, ani aitaik nina nemekete sanamiwasam,” mam.

²² Paul uwutata balam. Se Felix maingkala Lage Nunguning mu ikia se munak tom tukunangta ko to iluwam, ale mam, “Lysias, kager kari nunga supuling biya mu tairuk asele, ani munak imi aguwaya nama sanamaram mu balik se ikialko,” mam. ²³ Ale nu kager kari supuling Paul bitaruwaram mu maonam, Paul ilak nama ninguru bitaru se bagamonko mam. Ale nu kuring katir tumon ale ko tiran alo karogo la kuring nungarmon se noko

^{‡‡24:7} Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Ale nangata nanga Law te ko den ariginakko. Bare kager kari nunga supuling Lysias mu tairam, ale sail te nagiting te bataguru tam. Ale balam, kari nu den ningi betemonko mu taimon ni kema te den arigimonko mam.”

^{¶24:14} Lage Nunguning: Nu Jesus ko munan ko balso: Acts 9:2; 19:9,23; 22:4.

^{§§24:15} Kariimet kueman mu aking barasamonko: John 5:28-29.

^{*24:17} Kris alo nunga sikisaki Jerusalem bagakasan mu nunga sangorman: Romans 15:25-26.

ikup guyak te am sangarmonko maonam.

²⁴Day sang namaram se Felix ko nuwus Drusilla ilak taiman. Drusilla mu Juda imet. Se Felix Paul ko den beteram se tairam ale Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning ko munan balukaso se ikikaso. ²⁵Se Paul balam nama, munan ningo diram, se nanga bagara aolak ko bitua ningo se, tom nukum te tutura ko munan umu baluwaram se, Felix nguangaram, ale mam, “Aitak ko bala mu, balem terong mam se, am namarko! Udagi tom kuring bo arigek mu aking balik se tairko,” mam. ²⁶Nu munan umu Paul kote bita se mu, noko ikia yumura mu Paul numi te bataguru taukko, manga sang nu tuokko i makaso. Ale tom suen biya arukaso se taikaso, se ilak munaka lagakaso.

²⁷Yia ilagala namaram, se Porcius Festus mu Felix kuwim tam. Se Felix Juda alo nongomang motam nunga iwita, Paul talipara ningi am beteram se bagakaso.

Paul balam Caesar noko den arigokko mam

25 Festus tairam Caesarea бага, ko day 3 namaram se, aking Caesarea beteram Jerusalem nama tarigiram. ²Se umu te priest bibiya se Juda supuling alo nu kote taiman ale Paul kumik ko den mu manorman. ³Ale Festus isarukasan, nu nuguring iluwok ale, Paul pasak ala bitiruk se Jerusalem namarukko, mu awuk, nuna maingkala nunumi den tuman ale Paul taiwuruk se lage luan te yumumon бага momonko den nungurman. ⁴Bare Festus mam, “Paul mu iluman ilak Caesarea bagasan, se ani agata mu ukuruwuruk umu te namarikko. ⁵Bore te se nina nenenga kari supuling sang ani agarak Caesarea namamon, asele nu memek aguwaya

beteram agi mu, umu te ko den ariginakko,” mam.

⁶Ale nu day 8 agi 10 ko iwita nongorak бага asele nu aking Caesarea peleram nama kaparam. Ale ukiram se nu den ariga ko biguwura anirukko balam, ale Paul ilak nu kote biguwura te taimonko balam. ⁷Se kam Juda alo Jerusalem taiman umu Paul arigiman mu tai laturu gilingiman ale, den ikup ikup wore te atumukasan. Bare den mu ko duap bo nunguning nuna nongota te sanamamonko mu am mena.

⁸Asele Paul numi duap balukaso: “Ani Juda nunga law bo me kulukem, temple ko munan bo me maguwurem, ale Caesar ko mu am koma suanta tala,” mam.

⁹Bare Festus Juda alo nongomang tata iwita Paul maonam, “Nika gemang ni Jerusalem nama tarigir se ani umu te ka den arigekko agi awuk?” mam.

¹⁰Se Paul mam, “Ani den te sanamiwasam imi, Caesar ko den ariga kuwim te sanamiwasam. Se aninga den imi ewere te la arikko. Ni keta ninguru ko ikisam, ani Juda alo nungumik te memek bo me betarem. ¹¹Bare ani memek bo bitirik se memek mu ko koma mu kuerikko balmon mu, ani kuerikko mel bo mena. Bare Juda alo den ani angimik ko balsan imi mu am kawel la mu, awiri mel i duap ko ani nuna nuguting te aga bitirukko? Buta se ani Caesar aga ikup arigokko isarsam!”

¹²Se Festus ko kari supuling nongorak munakaram asele balam, “Ni Caesar ko balem, ario, ni Caesar kote namarko!”

Festus Paul ko King Agrippa isuam

¹³Day awilaya namaram se, King Agrippa nuwus Bernice ilak Festus amilmil tumonko Caesarea taiman. ¹⁴Nuna umu te tom maiya nuam bagakasan, se Festus Paul ko ikup mu King Agrippa ilak munakaram. Ale mam, “Felix kari bo imi te talipara

ningi beteram se bagoso. ¹⁵Tom ani Jerusalem namerem mu Juda nunga priest bibiya se supuling alo nu kumik ko bala duap duap aninga manorman ale, ani nu memek te bitirikko aga isarman.

¹⁶“Bare ani nunga manem, Rome ko munan te mu, ana kari bo yam ipi memek te me betenakko, mena. Mu ilak den te aratu, se nu kota kumik ko numi duap baluk se nu ikup ago ariginak, mu asele ana uwuta betenakko, ani uwuta balem. ¹⁷Se nuna ani agarak imi te taiman mu kam bo ago me namaram. Ani munak pasak ala iluwem, ale kari mu ilak taimonko balem. ¹⁸Se kariari nu den te beteman mu barasaman mu, ikup ani te ko ikiwerem mu kumik ko me katir balman. ¹⁹Mena, nuna nongota nunga kagin munan ko tagira gurungumura, se kari kuera nup Jesus mu, Paul balso mu maragaram ale marak bagoso maso, umu ko ilak balukasan. ²⁰Ani ikup uwuta mu ko aguwaya bitirikko mu karogo ngualerem tala. Ale ani Paul, Jerusalem namaruk se umu te ko den arigekko agi wore ko isem. ²¹Bare Paul mam, nu am talipara ningi uwuta baga udagi Caesar noko den arigokko mam. Buta se ani balem, nu yam talipara ningi bitaru se bagamon se ani Caesar kote bitirik se namarukko,” maem.

²²Asele Agrippa Festus maonam, “Ani agata kari mu kuring te den ikiekko,” mam.

Se Festus mam, “Ukirok se asele baluk se ikiko,” mam.

Paul ilak Agrippa koma te taiman

²³Ukiram se Agrippa Bernice ilak bala duap bo beteman, ale kager supuling bibiya, se wonong mu ko kari bibiya arungu den ariga ko kuwim te nama kasu naguman. Se Festus balam se Paul ilak utu naguman. ²⁴Asele mam, “King Agrippa, se nina suen la imi te bagasan,

nina kari imi arigisan! Juda kariimet lilim la, Jerusalem sor te, se Caesarea imi te, kari imi ko ai balukasan ale yam pasak kuerukko makasan. ²⁵Bare ani nu mel bo ikup bitiruk se ko koma mateng te betenakko iwita me arigem. Bare nu Caesar noko ikup arigokko iwita gomang balam se, ani nu Rome bitirik se namarukko ikiwasam. ²⁶Bare ani noko anapeya bo diram arigek ale bataguru kari biya Caesar tuek se arigokko mu mena. Buta se ani balem se ilak tai nina nemekete se, mel biya mu King Agrippa kema te. Se biguwura imi ningi mu asele ani mel bo tam gawa te batagikko mu ko ari ikiekko agila. ²⁷Mu awuk, ani ikisam talipara kari bo yam ipi betera se Rome namara mu me terong. Bare ko memek duap karo karo betera se namara mu asele terong,” ma balam.

Paul Agrippa koma te numi duap balam

26 Asele Agrippa Paul maonam, “Aitak ni keta nimi duap baluko ani kuring kisisam,” mam. Se Paul munakarukko se kuting garukam, ale kota numi duap balukaso: ²“King Agrippa, ani aitakta kuring ningo kapa aisam se, ni kema te bala suen la Juda alo ago ko balsan mu ko koma balikko mu ko amilmilasam. ³Mu awuk, ni Juda nunga munan se anapeya ko nanimi nagere batagorsan mu ni ninguru ko iki ari sapa sam. Bore te se, gemang kua kaparuk se aninga den ikiko ani ka isarsam.

⁴“Juda alo suen la mu aninga bagara aolak, kam ani gotektir la aga sor te la se tai Jerusalem, mu nuna ko iki sapa sam. ⁵Ale tom maiya biya ani biguwura motam ko munan aora biya wore ningi, Pharisee iwita bagakasam. Se nuna mel umu ko ikia biya, bare balmonko nongomang baluk mu asele balmonko. ⁶Bare aitak mu, ani den ningo Kaem anananga taleng girigir alo nongorak balu beteram

wore te ira sanamiwasam mu ko, ikup eta den te sanamiwasam. ⁷Se den borta tala, Juda gue ko kariimet motam 12 mu nunguning kaparuk se arigimonko, nongomang nongomang tirom woremkalal Kaem nup patawu se bagasan. O king, mu loagara borta ko Juda alo aita[†] ani den te aga beteman. ⁸Se Kaem kariimet kuera mu nunga maraguwuso se barasasan, se awuk se nina mel bo uwuta me aratukko iwita iki lagasan?

⁹“Ani betela, Jesus Nazareth kari mu ko nup menawurikko sail tagikasam, mu ani ikikasam ani munan diram bitakasam ko balukasam. ¹⁰Ale ani munan am borta Jerusalem bitakasam. Ani priest bibiya sokel aisukasan se ani Kaem ko kariimet suen biya talipara ningi nunga awukasam. Se sang nunga moakasan se kuakasan mu ani am kue-monko makasam. ¹¹Ale ani tom suen biya memek te nunga bitakasam. Ani synagogue bo te nama bo te, nunga nongomang motam te sanamiwakasan mu nubiring tumonko nunga diruwukasam. Ani nuna nogo ko angamang memek mu aga gikaso se, memek te nunga bitirikko sor saki te wonong wonong karogo la geragakasam.

¹²“Aninga aolak bo uwutata kam bo beterem ale Damascus namakasam. Priest bibiya nunga aing au se nunga den sokel ago aisiman se namakasam. ¹³O king, ani lage la nama 12 o'clock iwita mu, nikim bo, ko nikim mu worem ko nikim mu kiaram mu, taiti kualai kaparam ale ani aga kari ago namaman mu nanga iramuram. ¹⁴Se ana suen la ali tuagu te dagulaman. Se ani kuring bo Aramaic den te[†] munakaram se ikiem, nu mam, ‘Saul, Saul, ni awuk se ani aga bita maguwuwasam a?’ mam. ‘Ni awuk se mel imi ni katir ko iki batagem bare

am biruwura ko munan te keta nimi yaman tuiwasam a?’ mam.

¹⁵“Se ani nu isuem, ‘Ni awiri ya, Kari Biya?’ maem.

“Se Kari Biya mam, ‘Ani Jesus, ni anigita aga bita maguwuwasam. ¹⁶Ario! barasu sanamirko,’ mam. ‘Ani aimi ka kausem ale ni aninga ura kari ko ka balsam. Ale anapeya aita[†] ni arigem imi se anapeya ani ka kausek mu ko balu pagaruko. ¹⁷Ani ni keta ka kariimet se sor sang ko kariimet nunga ningi ka bataguru taikko. Ani nika beterem se namasam, ¹⁸ni nomotam pagaru se tiro-morom betemon ale nubiring tumon ale nikim te taimonko. Ale Satan ko sokel memek mu betemon ale Kaem kote taimon se, nunga memek siwu waruk se, kariimet nongomang motam ningi nunguning te kuwim laili ningi bagasan mu ningi karogo bagamonko.’

¹⁹“Bore te se, King Agrippa, ani duruk wonong ko kausa mu abiring me tuem, mena. ²⁰Motam motam mu Damascus ningi balem, asele Jerusalem ningi, se Judea sor suen la, se nama sor saki ko kariimet ningi karogo la ani balukasam. Ani nuna giris palagamon Kaem kote namamon, ale nunga giris palaga ko munan umu, nunga bagara aolak te wetang awumonko.[‡] ²¹Se duap borta te, Juda alo temple ningi aga iluman ale aga momon se kuerikko ago kaeyakasan. ²²Bare Kaem aninga saongam tai aita[†] day imi te ani sanamerem ale nina kari ninip ago ta se ninip mena mu koma suanta ninga manaruwasam. Ani mel Moses se prophet alo aratukko balman mu ilu kiasam ale aga ikia te mel bo karogo me balsam. ²³Nuna balman Kristus ikup giok ale kueruk ale, kariimet bo kueram ale aita[†] la me barasam, bare nu girok ale barasukko. Ale nu kota ko

[†]26:14 Kuring mu Aramaic den te agi Hebrew den te Paul arukaso.

[‡]26:20 Nuna giris maman mu ko kausa munan ningo la betemonko: Matthew 3:8.

kariimet se sor saki ko kariimet nikim yawara nanga sangaru taukko umu ko nunga manaru gurugokko.”

²⁴Nu den umu baluwaram mu, Festus biyala balam ale mam, “Paul, ni ngualasam agila pa! Ni ikia biyala toko negerem se ka ikia ngualaram,” mam.

²⁵Bare Paul mam, “Dom biya Festus, ani me ngualasam. Ani den balsam mu nunguningta se ko duap ago. ²⁶King mel suen biya imi nu ko iki saparam, se ani guyak la manaruwasam. Ani ninguru ikisam, mel imi ko den ponor am suen la ninguru gi sapawoso, bo nu me kiawoso, mu awuk, mel suen la imi sigilok duap ningi yumura te me aratam.”^f

²⁷King Agrippa, ni prophet nunga den ko gemang ningi nunguning aso? Ani ikisam, ni nunga den ko gemang ningi nunguning aso!”

²⁸Se Agrippa Paul maonam, “Agi tom tukunang imi ningi ni aga gurugu se Kris kari bo aratikko terong e?”

²⁹Se Paul balam, “Tom maiya agi tom tukunangta, bare aninga guranek Kaem kote mu, ni la mena wore awiriya suen la aitakta aninga agiring ikiwasan, mu aninga iwitatala aratalko. Bare sen imitang mu asele nina ningimik te me anirukko,” mam.

³⁰Mu te king barasam, se governor, se Bernice, se kariimet saki arungu dagiwaman mu ago la barasaman. ³¹Ale kuwim umu beteman arataman ale nunami ago munakakasan, ale balukasan, “Kari imi mel bo memek nu bitiruk ale ko kuerukko, agi te talipara ningi namarukko mu mena,” makasan.

³²Se Agrippa Festus maonam, “Kari imi Caesar noko den arigokko me balam le mu, ni am betesam se namoso le,” mam.

Paul dal aragam Rome namakaso

27 Se kam balman ana dal tanak ale Italy namanakko mamam mu, Paul talipara kari saki nongorak mu nunga bitua kari ko nup Julius mu kuting te nunga awuman. Nu Caesar ko kager kari nunga supuling bo. ²Ana Adramyttium dal bo Asia lang karok ale kasu nagu aratu aratu namarukko negawaram mu te aragaman ale, kasuman namakasan. Kari bo ko nup Aristarchus, Macedonia sor te Thessalonica ko mu, ana nangarak namakaso.

³Se ukiram mu ana nama Sidon arataman. Se Julius Paul gomang tuam ale balam se aratam ko singsang nongote mel te sangarmonko namaram.

⁴Se Sidon beteman arataman mu daula nanga moram, se Cyprus tual kararu kararu namakasan. ⁵Ale nama tual umu beteman mu ana Cilicia se Pamphylia ko gagi tuagu biya mu batagorman ale nama Lycia sor te wonong Myra arataman. ⁶Ale umu te mu bitua kari mu Alexandria nunga dal bo aratuk Italy namarukko mu arigam, se te aragaman.

⁷Ana arataman mu gagi luan te day suen biya am gora turutuwu lagakasan. Ana nama Cnidus aratanakko mu am ikup biya. Se daula nanga daleluwuram se diram namanakko mu me terong. Se ana guruguman nama tual Crete beta kararu kararu Salmone dun sima kausam mu kiaman ale namakasan. ⁸Ana lang karoman ale eteman beleman ale nama laga Lasea wonong duap te, wonong bo ko nup Fair Havens[§] masan mu te arataman.

⁹Ana gagi luan te tom ninguru nanga kiaram, se Inang kaola ko tom biya^{**} mu nanga kiaram tala. Bore te se, gagi

^f26:26 Mel suen la yumura te me aratam: John 18:20; Luke 24:18.

[§]27:8 Nup Fair Havens ko nunguning mu lang korang ningo.

^{**}27:9 Mu Passover tom laili biya owore ko balso: Leviticus 23:26-32.

maingkala duap beteram barasuwakaso se, dal te namara mu am memek ikup biya. Se ko Paul nunga maonam,¹⁰ “Kari alo, ani ikisam anananga aolak imi ningi ikup memek ariginakkowo. Dal imi se, ko melmasak ago lilim sarenguk se, ana agotala memek tanakkowo.”¹¹ Bare nunga bitua kari mu Paul den balukaso mu me karo tuikaso. Nu dal ko yager iluwa kari se, dal ko kotam mu la nunga ikia karo tuikaso.¹² Lang korang umu mel bo daula siruwurokko mena, se dal te bagarukko mu me terong. Se kari suen biya balman, ana am namawa Phoenix aratanakko terong agi mu asele, umu te daula ko yumu baganakko mamam. Phoenix mu Crete ko lang korang bo, koma southwest se northwest tuam ale bagoso, daula biya ko tom mu dal te yu-mumonko mu terong la.

Yar daula gagi biya barasam

¹³Se koma south mu te daula gotek bo duap beteram barasukaso, se nuna ikikasan mu nunga ikia balman mu uwutata ko i mamam. Ale nuna anchor tagiman se bausam, se Crete ko lang karo-man ale namakasan.¹⁴ Bare kam me maiyam se daula biya nunguningkiri, “northeaster” masan mu tual kaoram ale taikaso.¹⁵ Se yar daula gagi biya mu dal iluwam se dal atumok ale kiaruk namarukko me terong. Se ana yar daula la karo tuman se nanga giam nangarak namakaso.¹⁶ Ana naguman nama tual gotek Cauda masan mu kararman mu ana dingi gotek mu ninguru kuwim te kalonakko mu am ikup biya tala taman.^{††} ¹⁷Se kari karogo kaeya laga tagiman se tairam se patawu kualala beteman. Asele dal te aora la anirukko mu mayang te dal luan lilim la tagi kalo kalo karogo namaman. Nuna ikia nunga

moakaso, dal nama Syrtis^{‡‡} ko bararem ko saun te daigok bore ko sel kutu-tuwuman, se daula kota dal giam se namakasan.¹⁸ Ana yar daula gagi ninguru nunguningkiri nanga moakaso, se uki-ram mu nuna mel tutuk dal ningi mu gi wara duap beteman.¹⁹ Se day 3 mu te mu, nuna dal ko nuamur tutuk mu nongota nuguting te gi gi warukasan.²⁰ Se ana day tom suen biya namaram, bare ana worem sige baras katir me arikasan. Am yar daula gagi la barasuwakaso se, ana saonga bo tanak ale ningo ariginakko ikia mu mena saparam.

²¹Se kari kam maiya biya na bo me naman, se Paul barasu sanamaram ale mam, “Kari alo, nina ani agiring karo-man ale Crete me beteman le mu, nina ikup memek dal imi te arigisan imi me arigiman le.²² Bare aitaik ani sangam ningarsam, nina nengemang motam me dagulokko! Mu awuk, nenenga ningi bo me ta maga namarukko, mu dal la magariukko.²³ Ekelako tirom aninga Kaem, ani ko ura bitawasam mu, ko engel tai ani abeta ko sanamaram,²⁴ ale mam, ‘Paul, ni me nguangerko! Ni am Caesar koma te den te sanamirko. Kaem ko gomang ni kisam, bore te se kari suen la ni kerak dal sumu te mu bo me memek taukko,’ mam.²⁵ ‘Buta se kari alo, nengemang motam sokel ago la bagaralko! Ani Kaem ko angamang ningi nunguning, nu mel suen la aninga maonam mu, balam uwutata aratu saparukko.²⁶ Bare dal nangarak nama tual bo te sorarukko.”

Dal papak biliwiling mam

²⁷Se day 14 aram mu, ana am Gagi Adriatic luan te gagi nanga moram maguwuram nangarak namawakaso. Se ko tirom 14 mu te, 12 o'clock mung lukan mu, dal ko ura kari ikikasan mu

^{††}27:16 Dingi gotek umutang mu lanis masan, aking English den te “dinghy” masan.

^{‡‡}27:17 Syrtis mu aitaik Libya masan.

ana ali sor bo nangimik aram iwita ikikasan.²⁸ Ale gagi ko du te ikia ko mel mu beteman ale arigiman mu, gagi ko du ko tom mu 37 metre. Aking nama kam me maiyam akingtala mel umu beteman mu, gagi ko du ko tom mu 27 metre arigiman.[¶]²⁹ Ale nuna gagi dal ago nama manga ago moruk bore ko nguangaman, ale anchor 4 ko dal nukum ko warman se kaparam. Ale pasak ala sor ukirokko guranekakasan.³⁰ Se dal ko ura kari nagumonko ikia taman ale, dingi gotek mu kutuwuman se gagi ningi kaparam. Ale kawelakasan, anchor sang dal dun gira mu te warmonko makasan.³¹ Bare Paul bitua kari Julius, ko kager kari arungu nunga maonam, “Dal ko ura kari umu dal te me bagamon, mu nina suen la mu saonga bo me arigalko.”³² Se kager kari mayang dingi gotek te kalo beteman mu batutumuman se dingi pata pata namakaso.

³³ Se sor ukira duap iluwaram mu, Paul nuna suen la na namonko nunga maonam. Ale mam, “Nina day 14 ko ikia ninga moakaso se na inang nigiring meram, se nina na inang bo me nokasan.”³⁴ Se ani ninga manorsam, na inang sang nalko. Mu ninga sanguk se sokel talko. Ikup memek bo me ta ninga maguwurokko, mena.”³⁵ Nu uwuta balam mu nuna suen la ariwaman se bread bo tam ale Kaem aru maonam, asele paogam ale nokaso.³⁶ Se nuna suen la nongomang auram, se na sang nokasan.³⁷ Se kari dal te suen la mu nanga tom mu 276 kari.³⁸ Nuna suen la na ninguru naman terong mam, mu nuna dal te goparukko inang wheat muguri sang gagi ningi waru sapaman.

³⁹ Se tom sor ukiram mu nuna sor umu karogo ngualakasan. Bare long bo saun welang yawara karogo arigiman ale

nuna terong agi mu, dal karogo nama umutang te betemonko ikiman.⁴⁰ Ale anchor ko mayang batutumuman se gagingi animan. Ale mayang ko yager te gurugusan patawusan mu te kaloman mu uruku ago namaman. Ale nuna sel gira mu tagiman, se daula dal giam long ningo arigiman mu te namakaso.⁴¹ Bare dal bararem te aragam ale soraram. Dal dun gira mu bararem giam ale ningurugek mam. Se dal nukum mu gagi moram moram se papak mam kapakaso.

⁴² Se kager kari mu talipara kari yamon aratamon ale nagumon bore ko, nunga momon se kuemonko ikia kaloman.⁴³ Bare bitua kari mu ko gomang mu nuna Paul me momon se kuerukko aniram se nomoke kaolam. Ale nu kari yara ko ikia mu girimon tengemon ale yamon aratamonko nunga maonam.⁴⁴ Ale sang mu dal biling biling gimon ale te ya ya aratamonko balam. Se ana butata beteman, ale suen la yawarakala watingi arataman.

Paul Malta tual te aratam

28 Ana yawarakala ningo la langi arataman, ale asele tual mu ko nup ikiman mu tual Malta.² Tual umu ko kariimet mu munan ningo nunguningkiri nangate beteman. Tom umu tuwik kapakaso ale sor birigira biya, se nuna tama uwiman ale nanga aruman se nama tama duap te nanimi karuwukasan.³ Paul tam merang sang giam ale tama awote awuwaram se mot memek daong bo tama kowar iluwam se aratam, ale Paul kuting usiram ale kekawakaso.⁴ Se tual umu ko kariimet mot kekawakaso se arigiman mu nunami manarukasan, “Kari imi kari mora se kuera ko kari agila pa; nu gagingi kua maga namarukko wore yawarakala

[¶]27:28 37 metre mu 120 feet iwita, se 27 metre mu 90 feet iwita.

aratam. Bare anananga kaem Justice^{§§} noko memek koma moram,” makasan. ⁵Bare Paul mot memek daong mu sisupuram se nama tama ningi dagulam, bare ko ikup yaman memek bo me arigam.* ⁶Se kariimet mu nu kuting lagaruk agi, me kam la dagulu kueruk wore ko kimi tuikasan. Nuna kimi tuman nama kam maiyam, bare mel bo kumik te me aratam. Se nunga ikia gurguman ale makasan, “Nu kaem bo agila pa!” makasan.

⁷Se ali sor bo awar mena tala mu, tual umu ko kari dom Publius ko ali sor. Nu anananga aru tagiram se ko kawam te namaman, ale day ilagala suan ko yawarakala nunguningkiri nanga bituam. ⁸Noko nuet mu kuera ago aniwakaso. Nu kuera kowar ago se nukum yu namakaso. Se Paul arigokko ko galung ningi kasu naguram ale, ilak guranek beteram, ale asele kuting kumik te beteram se nungeram. ⁹Nu munan umu beteram se arigiman mu, kuera ikes ago tual umu te mu suen la taikasan se nu nunga nungurukaso. ¹⁰Nuna munan suen biya te yawarakala nanga bitakasan. Ale anananga namara ko tom aram mu, melmasak suen biya ana nanimi te sangornakko mu ago tai nangarman.

Nama Rome arataman

¹¹Sige ilagala suan buring ko mu, ana dal bo tual umu te yar daula gagi kimi tui бага lagaram mu aragaman ale namakasan. Dal umu Alexandria wonong ko dal bo. Se dal umu sumulak te mu kaem singisik ilagala, Castor se Pollux,

nodora kisi beteman. ¹²Ana nama Syracuse arataman ale day ilagala suan umu te bagaman.[†] ¹³Ale umu te arataman mu nama Rhegium arataman. Ale ko ukiram mu koma south mu ko daula barasam se ko ukiram mu nama Puteoli arataman.[‡] ¹⁴Ale umu te mu Kris alo sang nungarkaman, se nanga aruman se nongorak week suanta bagaman. Asele nama Rome arataman. ¹⁵Se Kris alo umu te mu ana namawakasan umu ko den ikiman, ale aolak iluman tai sor Appius ko Diara Kuwim se Daup Kawam Ilagala Suan umutang te nangarkaman. Se Paul nuna nungarkam mu nu Kaem nup patawuram ale gomang motam sokel tam. ¹⁶Tom ana Rome nama arataman, mu Paul kuring tuman se kota bagakaso, se kager kari suanta nu bitarukaso.

Paul Rome wonong te den apukaso

¹⁷Day ilagala suan namaram se Paul Juda supuling alo nunga auram se tai bolala awuman. Se iwita nunga maonam, “Aga singsang alo, ani nanga kariimet nunga maguwura ko munan bo agi, nanga taleng girigir alo nunga munan bo me maguwurem. Bare ani Jerusalem wonong te aga ilu talipaman, ale aitak Rome alo nuguting te aga beteman. ¹⁸Se Rome kari bibiya aninga den arigiman, bare nuna ani munan memek bo bitirik se ko koma ani kuera mateng te aga betemonko wore me arigiman. Ale am aga betemon se namarikko ikia beteman. ¹⁹Bare Juda alo ikia mu me ko amilmilaman, se ani angimik lage bo mena iwita, se ani Caesar aga den arigokko balem. Bare nina ikial ani aga kariimet ikup bo

^{§§}28:4 Justice mu sor koma umu ko kaem imet bo. Se nup mu ko nunguning mu memek koma betera ko kaem.

*28:5 Mot memek mu olekem alo me nunga maguwumonko: Mark 16:18.

[†]28:12 Malta nama Syracuse mu 120 kilometre iwita. Syracuse mu Sicily tual biya mu ko koma east mu te.

[‡]28:13 Map ago arikko. Rhegium mu Italy sor te koma south mu te. Puteoli mu Rome ko pingita.

ningi nunga bitirikko iwita ikial bore ko, mena. ²⁰Se borta ko ani nina ningarkik ale nengerak balikko nunga aurem se taiman. Ani Israel alo Kakirip ko nomotam bita se loaga lagasan wore ko aita ani sen te aga talipaman se bagasam.”[¶]

²¹Se nuna koma ko nu manorman, “Ana Judea sor te ko tam gawa bo katir me taman. Ale nanga singsang umu te taikasan mu, bala sang nangarak balukasan bare ni ko ko den memek bo me balukasan. ²²Bare aita mu ana ni keta ka ikia loagara aguwaya mu balu se ikinakko. Mu awuk, ana ikisan, sor singir biya te mu, kariimet kagin motam gotek imi ko bala memek duap duap baluwasan,” maman.

²³Ale nuna Paul ilak biguwumonko tom bo balman, ale tom umu te mu kariimet numi den tuam ale kore motam ago kuwim nu te bagoso mu te arataman. Se nu tumongola la se nama bainga ningi mu Kaem ko kingdom ko balu se ko duap apukaso. Ale nongomang gurugok se Jesus ko ikimonko mu, Moses ko law te se Prophet alo nunga batoga te den mu balukaso. ²⁴Se kariimet sang mu noko den mu ko nongomang ningi nunguning akaso, bare kariimet saki mu mena. ²⁵Se kam Paul ko den kopa moram mu, nuna nongota nunumi nogore bataguru bataguru pele-

man ale namakasan. Nu den kopa iwita balam: “Bur Laili den nunguning nunga girigir alo nunga maonam. Nu Prophet Isaiah kuring te iwita balam:

²⁶‘Namar ale kariimet umu iwita nunga manaruko,

“Nina den ikia iki lagaral, bare ko nunguning me ikialko; nina ariga mu ari lagaral, bare mel bo me arigal ale ko sinararalko.

²⁷Mu awuk, kariimet imi nunga nongomang nutagu kaola biya; nodogawa den ikiokko mu ikup biya, ale nomotam kaloman se sisiram.

Uwuta mena le mu, nuna nomotam sor arigiso, se nodogawa den ikiso, se nongomang nunga ikia sinarso, se giris palagasan se ani nunga nungur-sam le, bare mena.”[§]

²⁸“Bore te se, aninga angamang mu nina iwita ikialko: Kaem ko sangaru ta ko munan mu sor saki ko kariimet nungaram se nuna mu iki karo tumonkowo!”
²⁹**

³⁰Paul yia ilagala kawam umu te бага se kawam dia se, awiriya arigimonko taikasan mu bo me ta karokaso. ³¹Nu nguangara bo mena se, kalakumura bo mena tala, Kaem ko kingdom ko den balukaso, ale Kari Biya Jesus Kristus ko dugu duap nunga kasurukaso.

¶28:20 Kariimet kueman mu aking barasamonko, Jesus beteram butata: Acts 24:15; 26:6.

§28:27 Isaiah 6:9-10.

**28:29 Batoga saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Se Paul den imi balam mu Juda alo nongota nongota den te nunumi ilu se namakasan.”

ROMANS

Paul Corinth бага се yia tom A.D. 67 iwita tam gawa imi bataguru Rome Kris alo nungaram. Nuna Juda kariimet, се сuen biya tala mu sor saki ko kariimet, bare Kristus te nuna biguwura suanta bagakasan.

Bore te се, chapter 1 nama 8 te mu, Paul den gilalong ninguru nunguningkiri nunga maonam, ale balam, den mu iwita nanga kasurso, ana nangamang ningi nunguning te Kaem nanga baluk kariimet ningo diram ko ma nanga balukko. Lage bo bo ta mena.

Chapter 9 nama 11 te mu, ana Israel alo nunga dugu duap te iwita ikisan, duap te nunguning се tai aitak се nama tom nukum te Kaem mel сuen biya bitaruwoso.

Chapter 12 nama 16 te mu, Paul ana Kris alo munan aguwaya te baganakko mu nanga manarso, ale balso, marak bagara tala nanga nangimik lilim la Kaem tunakko maso.

Den gira

1 Imi ani Paul, Jesus Kristus ko ura kari. Kaem aninga aru tam ale noko apostle ko aga beteram, ale ani noko den gilalong apurekko aga balam. ²Den gilalong umu nu maingkala ko prophet alo nuguring te balu beteram се noko batoga laili te aniso. ³Se den mu noko Namar ko balso. Nu David ko gue te kari ko bilangaram. ⁴Ale Bur ko sokel laili mu te, noko kuera ale marak barasa mu te numi wetang saparam, nu Kaem ko Namar: Jesus Kristus anananga Kari Biya. ⁵Se nu te, се noko nup biya ko, Kaem gomang ana nangaram, ale apostle ura mu nangaram, mu ana te sor saki ko kariimet ningi kariimet nunga aru tanak

се ko nongomang ningi nunguning aruk се kuring karo tumonko.^{††} ⁶Se nina mu, nu kariimet Jesus Kristus ko ma nunga balam ale nunga aru tam wore nunga ningi agotala bagasan.

⁷Se nina сuen la Rome bagasan, Kaem nego ko kua ningaram ale noko kariimet ko ninga aru tam mu, Kaem anananga Nainet се, nanga Kari Biya Jesus Kristus, nunga nongomang nangara, се nongomang lila mu nengerak anirukko.

Paul ko gomang mu Rome namarukko

⁸Motam motam mu, ani girek ale nina сuen la nego ko, Jesus Kristus nup te aga Kaem amilmil tuekko, mu awuk, nenenga nengemang ningi nunguning ko den mu, sor сuen la te geraga saparam се ani agotala ikiem. ⁹Kaem, ani ko angamang motam lilim la te ko ura betesam, ale ko Namar ko den gilalong balu lagasam, mu agarkiwoso. Nunguningta, tom bo me ta aga kiaso, ¹⁰nina nego ko guranek pempem la bita lagasam; ale aga guranek mu Kaem ko gomang uwuta agi mu, lage kuring bo kaguk се ani tairik ningarkikko.

¹¹Aninga angamang biya mu, nina ningarkik ale Bur Laili ko munan sang aninga ningi wore nina ningimik te bitirik се sokel talko. ¹²Ale munan umu te, nina ta, ani ta, kiwem koma suanta umu te nangamang ningi nunguning te nanimi sangam tunakko. ¹³O aga singsang, aga angamang mu nina iwita ikialko aniso: Ani tom сuen biya nengete tairik ale, sor saki ko kariimet ningi ura beteram ale ko nunguning kaparam се arigem uwuta, nenenga ningi bitirik се ko nunguning kaparuk се arigekko, bare lage kuring me kaiga aisu arigam tai aitak.

^{††}1:5 Paul ko apostle ura: Acts 26:16-18; Romans 15:16-21; Galatians 2:7-9.

¹⁴ Aninga ura mu kariimet suen la nunga ningi bitirikko ura, Greek alo ta se Greek ko mena alo, ikia sinar ago se ikia sinar mena mu koma suanta. ¹⁵ Bore te se, ani nina Rome bagasan mu nengate karogo la den gilalong balikko angamang tawun biya aniso.

¹⁶ Ani den gilalong apurekko me soror masam, mena. Mu awuk, mu Kaem ko sokel, te awiriya ko gomang ningi nunguning aso umu sangaru taso. Juda alo giriman iki gilingiman, se aita sor saki agotala ikimonko. ¹⁷ Mu awuk, mu den gilalong borta Kaem ko munan ningo diram ana nago ko beteram mu wetang te nanga kasurso, mu iwita: Anananga nangamang ningi nunguning te nu ana noko kariimet ningo diram ko ma nanga balso, lage bo bo mena. Batoga te aniso iwita, "Kariimet ningo diram mu nongomang ningi nunguning ko munan te ningo la lagamonko."^{¶¶}

Kaem kariimet kilek memek betesan mu koma memek nungarso

¹⁸ Kariimet nubiring Kaem tuman ale nunga kilek memek memek umu ko munan te den nunguning mu maguwurayam bitawasan mu, nu duruk wonong te ko gomang magara mu wetang saparam. ¹⁹ Mu awuk, Kaem ko betera kaora aguwaya mu Kaem kota nunga kausam se nuna ko ikia, wore me ko ikia iwita betesan. ²⁰ Bare Kaem ali lilim la nungam ko kam te la mu, noko ikia se kiwem yumura se, noko sokel kumik menara mena mu se, noko munan duap bo nunguningkiri mu, anapeya mel kasik la nu giragiraram mu te, nuna nu

ko ari ikiman. Bore te se, kariimet umu nungumik tuang bo te aratamonko mu am mena.^{§§}

²¹ Mu nuna Kaem ko ikiman, bare nuna nu Kaem iwita nup me patawukasan, agi amilmil me tuikasan. Nononga ikia mu kumik nunguning bo mena, se nongomang motam mu tiromorom paga saparam. ²² Nuna nongota ikikasan mu nuna kari sinar iwita ikikasan, bare mena, nuna kari borara ko arataman,* ²³ ale nuna Kaem nikim biya ago tom suen la бага lagoso mu bita taman ale tengeman ali kari ko dora se inangnang gawitiru mel dora kuar ko kisiman ale nup patawukasan.

²⁴ Bore te se, Kaem nunga bita tam se, nunga nongomang motam barasa memek umu ago, saman katagot ko munan dolara ago mu te nunumi maguwu silati se bagakasan. ²⁵ Nuna Kaem ko den nunguning mu bita taman ale tengeman den kawel ningi kapaman, ale melmasak suen la kuting te giragiraram mu guruguman se Giragir Kotam kuwim tam. Bare mena, mu nuguta wore ana pem-pem la nup patawunakko. Nunguning.

²⁶ Bore te se, Kaem nunga bita tam se, nomotam nongomang barasa ko munan ningi kapa sapa gilingiman. Nunga imet mu munan nunguning, imet kari nunumi ago nana gia mu beteman ale, imet imet nunumi ago no gikasan. ²⁷ Se nunga kari mu koma suanta tala, imet ago nana gia ko munan nunguning mu beteman ale, kari kari nunumi ago nana gia ko munan ko nongomang barasukaso se bitakasan. Ale nunga betera kaora memek umu ko koma memek tokasan.[†]

^{¶¶}1:16 Jesus ko dugu duap balnakko me dolanakko: Mark 8:38. Den mu sokel ago: 1 Corinthians 1:18.

^{¶¶}1:17 Habakkuk 2:4. Galatians 3:11 ago arikko.

^{§§}1:20 Kaem ko munan wetang te aniso: Psalm 19:1-6; Acts 14:17; 17:27.

*1:22 Nuna nongota ikikasan mu nuna kari sinar makasan: 1 Corinthians 1:19-21.

[†]1:27 Kilek memek: Leviticus 18:22; 1 Corinthians 6:9.

²⁸ Ale umu la mena, nuna Kaem ko ningo ilukuawumonko me ko kuakasan, bore te se Kaem nunga bita tam se, nunga ikia memek umu ningi, munan nuna me betemonko koma wore bita gilingikasan. ²⁹ Nononga bagara aolak mu am memek biya se kilek ningo diram bo ta me bitakasan, am kilek memek duap duap bitakasan: mel suen biya nononga la ko awura ko ago kaera, se kilek memek ko dolara ago mu, se kariimet saki nunga nongomang magara, kari mora se kuera, ining singi, kawel kilek, saki alo memek tamonko nunga iki maguwura. Se bo buring ko den bala, ³⁰ se saki alo nomokete bo nup maguwura; Kaem ilak betera kaora, den ikia ale ter patera, nunumi kualala betera, se nuguring te nongota nunumi ko bala. Ale kilek memek te betera ko lage iki gurugu lagara. Ale nunga nunam nonet nuguring kuluka. ³¹ Ikia ningo bo nongote am mena. Nongota den bala ale me karo tuata. Ale nunga singsang nunga kuera ale nongomang nungara mu mena tala. ³² Nuna Kaem ko munan ningo diram aguwaya baluwo so mu nuna ko ikia biya. Munan umu iwita baluwo so, kariimet munan memek uwuta uwuta betesan mu koma kua namamonko. Bare nuna kilek umu am bitakasan. Se mu la mena. Nuna munan memek umu bita se, mu aking awiriya kilek umu tuaturum sapawakasan mu nuna nunga atumu sangarukasan.

**Kaem ko tutera ura
mu ningo se diram la**

2 Bore te se, ni awiriya bo den te atumusam mu, nika munan memek umu ko nagurko lage bo mena. Ni kilek aguwaya mu te bo den te atumusam

mu, ni keta nimi den ningi betesam, mu awuk, ni awiriya munan umu betesan mu, ni kilek borta tala bitawasam.[‡] ² Ana ikisan, Kaem kariimet uwuta umu koma memek nungarso mu noko tutera ura diram la beteso. ³ Bore te se, ni aguwaya nimi ko ikisam ale nuna den te uwuta nunga atumu se, ni keta mu munan koma suanta bitawasam mu, ni Kaem ko tutera umu kierko i masam e? Mena. ⁴ Ikiko, Kaem ko munan yawara mu te nu numi ira se, ni giris palageko kimi kisu lagoso. Se nu lage kuring yawara kisu lagoso mu, ni awuk se mel yam ko betesam ale me ari ko ikisam?[¶]

⁵ Bare nika ikia aora biya se gemang motam me gurugusam mu te, ni keta noko gomang magara mu kimik te awuwasam. Kam noko tutera ningo diram mu ko tom kaparuk, mu ni ko gomang magara mu arikko. ⁶ Kaem kariimet suan suan nunga ningo memek aguwaya bita lagaman mu te iki se ko koma diram la nungarukko.[§] ⁷ Bore te se, kariimet tom suen biya Kaem ko bagara ningo nup ago se, kumik magara mena mu ko kua paga se munan ningo bita lagaman mu, nu marak ningo tom suen la te бага lagamonko mu nungarukko.

⁸ Bare kariimet nongota nunumi ko ikia tasan, ale munan nunguning nubiring tusan ale kilek memek karo tusan, mu nuna Kaem ko gomang magara arigimonko. ⁹ Nunguningta, kariimet memek bitawasan mu ikup yaman memek arigimonko, Juda alo girimon se, sor saki ko kariimet mu nogowom karomonko. ¹⁰ Bare kariimet munan diram bita karo lagasan, mu Kaem bagara ningo, nup biya, se nongomang lila ago mu nungarukko, Juda alo girimon se, sor saki ko kariimet mu nogowom karomonko.

[‡]2:1 Tutera ura mu anananga ura mena: Matthew 7:1-2.

[¶]2:4 Kaem kariimet giris palagamonko kimi nungarso: 2 Peter 3:9.

[§]2:6 Psalm 62:12; Proverbs 24:12.

¹¹ Mu awuk, Kaem paoga biluluwura me ikiso, nu munan koma suanta kariimet suen la nongote bita saposo. ^{**}

¹² Kariimet Moses ko law me ko ikia se munan memek betesan mu memek tamonko, bare law umu bowa ningi memek me tamonko; bare kariimet Moses ko law mu ko ikia wore kulukursan mu, law umu bowa ningi memek koma tamonko. ¹³ Mu awuk, kariimet law ko ikisan mu, Kaem ko loagara te mu nu ningo diram ko me nunga balso, mena, bare nu kariimet law karo tui gilingisan bare la diram kariimet ningo diram ko nunga balso. ^{††} ¹⁴ Nunguningta, sor saki ko kariimet nuna Moses ko law mu me ko ikisan, bare noge nungamin te munan law umu baluwoso mu karo tusan, mu nuna nungumik law mena wore mu ta nunga law ko aso. ¹⁵ Nuna munan umu te, law ko munan sang nunga nongomang motam ningi bataguru beteram mu wetang sapasan. Se nunga nongomang motam mu nuna diram beteman agi bita maguwuman mu nunga manarso se ikisan. ¹⁶ Bore te se, Kaem kariimet suen la nunga tuterukko kam te mu, Jesus Kristus te kariimet nunga ikia yumura tuterukko. Den gilalong ani baluwasam mu uwutata baluwoso.

Juda alo nunga law te ira sanamikasan

¹⁷ Ikiko, ni nimi balsam Juda kari masam, ale ni law te ira sanamasam ale nimi patawusam ale Kaem mu nika Kaem masam. ¹⁸ Ni balsam ni noko gomang motam ko ikisan, ale law te mu ni munan ningo memek mu ko iki sapasam masam. ¹⁹ Ale nimi balsam ni nomotam sisira alo lage am nunga kasuru ale tiro-

morom ningi bagara alo mu nikim nungaruko masam. ²⁰ Ni nimi balsam ni ikia mena alo mu nunga kausa kari, se kuriang gotektek nunga kausa kari, law ningi ikia biya se ikia nunguning taem masam.

²¹ Ale ni kariimet sang nunga kasursam.

Bare awuk, ni awuk se keta nimi me kasursam? Ni kariimet tere daong me namonko den apusam, bare ni keta mu tere daong me nasam e? ²² Ni kariimet nunga manorsam ale kari imet ago agi, imet kari ago mu ilak me no giko masam mu, ni keta munan umu me betesan e? Ni kaem kawel ko dora nup patawura mu mesam nunguningkiri masam, bare ni temple temple me tere nasam e? ²³ Ni law te ira sanamasam ale nimi patawusam, bare ni law me kulukursam ale Kaem doleng sapasam e? ²⁴ Ota batoga te aniso iwitata: "Nina Juda alo ningimik te, sor saki ko kariimet alo Kaem ko nup balu maguwusan." ^{†††}

²⁵ Ni kimik guang batoga te namerem, ale law ko munan suen la karo tui mu, kimik guang batoga ko munan mu ka sangukko; bare ni law kulukursam mu, ni kari kumik guang me batagorman wore iwita bagasam. ²⁶ Se awuk, kari nungumik guang me batoga mu law ko munan diram la karo tumon mu, nuna kari nungumik guang batoga iwita me nunga balmonko e? Mu uwutata nunga balmonko pa. ²⁷ Bore te se, ni law karem ale kimik guang batagem bare law me karo tusam agi mu, kari kumik guang me batoga bare law karo tuso mu, ni den te ka bitirukko. ^{¶¶}

²⁸ Ninguru ikialko: kari bo kumik yam te Juda kari nunguning ko me bagoso. Nu ta kumik guang batoga ta wore mu mel yam. ²⁹ Bare kari gomang motam

^{**}2:11 Kaem kariimet suen la diram la nunga tuterukko: Acts 10:34-35.

^{††}2:13 Den am ipi me ikinakko: Matthew 7:21; James 1:22.

^{†††}2:24 Ezekiel 36:22-23.

^{¶¶}2:27 Nungumik guang batoga ko munan: 1 Corinthians 7:19; Galatians 5:6; 6:15.

du biya ningi Juda kari ko bagoso. Ale ko kumik guang batoga mu, law ko munan te mena, bare mu Bur Laili ko sokel te kumik guang batagukam noko gomang motam nungurso burangoso. Se kari uwuta umu ko amilmil tua mu kariimet nongote me taiso, mu Kaem kote taiso.^{§§}

Kaem ko munan diram

3 Buta se, Juda kari ko bagara se nungumik guang batoga ko munan mu ko ningo mu anape? ² Mu ko ningo suen biya! Mel gira nunguningkiri mu, Kaem ko den mu giram nuna nungaram.*

³ Se saki Kaem ko den nongorak kaolam mu me diram la karo tuikasan, se ana balnak Kaem mu ko den nongorak kaolam mu betela me karo tuokko e?

⁴ Mena, mu nu uwuta me bitirukko! Kariimet kawel munan ta betemonko, bare Kaem mu ko den diram la karo tuokko. Batoga bo te balam se aniso uwuta:

“Se ni den te aga betesam mu ni diram la betesam, ale aga memek wetang sapasam mu am diram.”[†]

⁵ Se anananga betera kaora memek umu, Kaem ko munan ningo diram mu wetang te beteso. Se umu ana awuk ko balnakko? Agi ana balnak, Kaem anananga memek umu koma gomang memek te nanga maguwuso mu me terong manak e? Mena! (Ani ana kariimet nanga bala ko iki se balsam, bare mu ana kawelawasan.) ⁶ Mu uwuta mena! Se ana uwuta balnak mu, Kaem awuk ta kariimet suen la nanga tuterukko?

⁷ Agi awiriya bo ta baluk, “Aninga munan kawel mu te, Kaem ko munan nunguning mu wetang te nunguningkiri betesam se nu te nup biya taso, bare awuk se Kaem ani kari memek karogo ko am aga baluwoso?” ⁸ Bare ni buta balsam agi mu, bala ngualara imi am karogo la baluko, “Ario, ana kilek memek memek betenak se ko nunguning mu, Kaem nup biya taukko,” ma baluko. (Kariimet saki ana nagiring guari uwutata kutisan, bare nononga den mu am kawel la.) Nuna nunga bala ngualara mu ko koma memek mu ko eseman, uwutata tamonko.

Kariimet bo ta Kaem koma te diram me bagoso, mena

⁹ Buta se ana awuk balnakko? Ana balnak ana Juda alo mu terong nuam se sor saki ko mu mena manak e? Mena! Mena nunguningkiri! Ana maingkala ta ikiman, ana Juda ta se sor saki ko kariimet ta, ana suen la memek bowa ningi bagasan. ¹⁰ Kaem ko batoga te aniso uwuta:

“Bo ta diram nunguning mena, am mena,

¹¹ ale bo ta ikia sinar ago бага se Kaem la kote me loaga lagoso, mena.

¹² Nuna suen la Kaem nubiring tui muruwuman ale suen la maga muruwuman.

Bo ta munan ningo bo me beteso, am mena biya.”[‡]

¹³ “Nunga nodogotak nuguring mu kuera ko mutim iwita, se nunga nungamili mu den kawel te balsan.”[¶]

§§2:29 Juda kari nunguning alo: Deuteronomy 10:16; 30:6; Jeremiah 4:4; 9:25-26.

*3:2 Psalm 147:19-20 ago arikko.

†3:4 Psalm 51:4. Kaem ko den balam mu karo tuso: Romans 9:6; 11:29; 2 Timothy 2:13.

‡3:12 Psalm 14:1-3; 53:1-3.

¶3:13 Psalm 5:9.

“Nunga nungamili kopa mu urer ko kuating memek kari te nunga moso se kuesan mu iwita.”[§]

¹⁴ “Nunga nuguring nusumulak mu kari maguwura ko den ago terong mam.”^{**}

¹⁵ “Nunga nusuwik nuguting mu kari te momonko tairate pitigiso;

¹⁶ nuna aolak ilusan mu mel suen biya maguwu se la namasan;

¹⁷ ale nongomang suanta se bagara lila ko ikia mu nongote mena.”^{††}

¹⁸ “Nuna Kaem ko me nguangasan, am mena.”^{‡‡}

¹⁹ Ana ikisan, den suen biya Kaem ko batoga te aniso mu kariimet den umu ari ikiman wore nunga atumuwoso. Buta se ana suen la awuk balnakko, mena. Ana ali lilim ko kariimet mu ana suen la Kaem koma te den ago. ²⁰ Bore te se, kariimet bo ta law karo tua ko munan te, Kaem ko baluk nu ningo diram ko me ta balukko, mena. Bare mu, law anananga memek wetang te beteso se ana ari ikisan, mu ana bita paguwuman, masan.”^{¶¶}

Nangamang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko nanga balso

²¹ Bare aitak mu, Kaem law umu ilu kiawa se, lage bo nu te ana kariimet ningo diram ko nanga balukko mu wetang te nanga kausam. Se lage umu Law se Prophet alo ko baluwasan tala. ²² Mu kariimet Jesus Kristus ko nongomang ningi nunguning aso, mu Kaem suen la nunga balso nuna kariimet ningo diram ko nunga balso. Lage bo bo kigilik mena. ²³ Mu awuk, ana suen la memek beteman, ale Kaem ko sor nikim ningi

ilak baganakko mu me terong. ²⁴ Bare Kaem kota aking gomang nangaram, ale ura Jesus Kristus te nanga dia taukko beteram mu te, ana kariimet ningo diram ko nanga balam.^{§§}

²⁵ Kaem anananga memek siwurokko Jesus te tama beteram, se ana ko gue kaparam mu ko nangamang ningi nunguning aruk mu, Kaem nanga memek siwurokko. Nu uwuta beteram, mu noko munan diram se laili mu wetang te nanga kausam. Kam nu tama umu me betera la mu, kariimet memek bitakasan bare koma memek me nungarukaso, am ilu lagaram, ²⁶ mu tom imi te Jesus te koma beteram. Ale munan umu te nu kota numi nanga kausam, nu mu ningo diram la, se kariimet Jesus ko nongomang ningi nunguning aso mu nu ningo diram la ko nunga balso.

²⁷ Bore te se, ana anape te ira sana manak ale nanimi patawunakko? Mu mena. Nanimi patawura ko munan mu sisi saparam. Se anape mel mu munan mu siruwuram? Agi law karo tua ko munan lage mu siruwuram? Mena. Nangamang ningi nunguning ko munan mu nanimi patawura ko munan menawuram. ²⁸ Mu awuk, ana iwita balsan, kari ko gomang ningi nunguning te se, Kaem nu kari ningo diram ko ma balso. Bare law karo tua ko munan te mena.

²⁹ Se Kaem mu Juda alo nunga Kaem la e? Nu sor saki alo nunga Kaem mena e? Mena. Mu nu sor saki alo nunga Kaem tala. ³⁰ Mu nu Kaem suanta borta, nungumik guang batoga alo mu nunga nongomang ningi nunguning te, kariimet ningo diram ko nunga balso.

[§]3:13 Psalm 140:3.

^{**}3:14 Psalm 10:7.

^{††}3:17 Isaiah 59:7-8.

^{‡‡}3:18 Psalm 36:1.

^{¶¶}3:20 Law anananga memek wetang te beteso: Romans 7:7; Galatians 2:16.

^{§§}3:24 Lage Kaem kagaru nangaram: Galatians 2:15-16; Ephesus 2:8-9.

Ale nungumik guang me batoga alo mu, betela nongomang ningi nunguning koma suanta nung te tala, nu kariimet ningo diram ko nunga balso.

³¹ Buta se awuk, ana nangamang ningi nunguning ko munan umu te ira sanamank ale law mu mel yam ko balnakko e? Mena, mu uwuta mena tala. Bare mu ana munan umu te law sokel tusan.*

**Abraham ko gomang ningi
nunguning te, nup
kari ningo diram mu tam**

4 Buta se anananga girigir Abraham mu, ana awuk ko balnakko? ² Nunguning ta, nu ko munan ningo te, nup kari ningo diram mu tam le mu, nu ko numi am patawurukko. Bare Kaem koma te mu, nu nup umu mu noko munan ningo te me tam, mena. ³ Mu awuk, Kaem ko batoga iwita baluwoso: “Abraham Kaem ko gomang ningi nunguning aram, owore te se Kaem nu kari ningo diram ko ma balam.”†

⁴ Ana ikisan, kari ura iluso mu ko koma manga taso, se ko ura koma umu, nongomang amilmil te nuguting munan ko iwita me balsan, mena. Mu nu ko ura kowar taso wore ko koma. ⁵ Bare awiriya ura kowar betera ko munan te me ira sanamoso, bare nu ikiso, Kaem mu kariimet memek ta wore nunga nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko nunga balso maso, ale Kaem ko munan umu ko gomang ningi nunguning aso mu, Kaem nu kari ningo diram ko balso.

⁶ Se David betela munan umu ko balam, ale mam, kari awiriya ura kowar

betera ko munan te me ira sanamoso, bare noko gomang ningi nunguning te Kaem noko balso kari ningo diram ko ma balso, kari uwuta mu amilmilarukko, mam. David uwuta balu se mam:

⁷ “Awiriya ko munan memek mu apuram se Kaem siwu saparam mu amilmilarukko.

⁸ Awiriya ko memek umu, Kari Biya kuamili sapa namaram mu amilmilarukko.”‡

⁹ Se awuk, amilmil uwuta mu awiriya kumik guang batoga wore la nunga agi, awiriya kumik guang me batoga mu nunga ago la e? Mena, mu suen la nunga. Batoga te iwita baluwoso, Abraham ko gomang ningi nunguning te, Kaem nu kari ningo diram ko balam. ¹⁰ Nu tom awuk mu te nup uwuta mu tam? Nu kumik guang me batoga la giram nup umu tam agi, kumik guang batogam ale nup umu udagi tam e? Mu nu kumik guang me batogam la nup umu giram ale tam.

¹¹ Ale nu kumik guang me batoga la, Kaem ko gomang ningi nunguning te, nup umu tam ale, ko kausa mu nu kumik guang batoga te namaram.¶ Bore te se, nu mu kari awiriya nungumik guang me batoga, bare Kaem ko nongomang ningi nunguning se Kaem nunga balam kari ningo diram ko nunga balam, wore nunga nonet. ¹² Ale nu awiriya nungumik guang batoga mu nunga nonet tala. Bare nungumik guang batoga ko munan umu te mena, nu awiriya anananga nainet Abraham nung, kumik guang me batoga la, Kaem ko gomang ningi nunguning aram se ko molak nung umu karoso umutang nunga nonet.§

*3:31 Jesus law ko munan bita kutuwuram, se ana noko sokel te munan Kaem ko kueso mu karo tusan: Romans 8:4; Philippians 4:13; Matthew 5:17-19.

†4:3 Abraham gomang ningi nunguning: Genesis 15:6.

‡4:8 Psalm 32:1-2.

¶4:11

§4:12 Abraham ko kuriang nunguning: Matthew 3:9; Galatians 3:7,18,29.

¹³ Girakala Kaem ali lilim la mu Abraham se ko gue te mu nungarukko balam. Bare law karo tua ko munan te iki se me balam, mena. Nu, nuna nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko бага se, den umu ko nunguning kapa nungarukko iki se balam. ¹⁴ E kariimet law karo tua ko munan te den Kaem Abraham ilak kaolam mu nunguning kaparukko mu, nangamang ningi nunguning mu mel yam se, den Kaem Abraham ilak kaolam mu betela ko nunguning mena ko tala. ¹⁵ Mu awuk, law utu naguso se me karo tusan mu, Kaem ko gomang magara karogotala utu naguso. E law me aniruk mu, law kuluka ko munan mu me anirukko tala.

¹⁶ Buta se, den Kaem Abraham ilak kaolam umu ko nunguning mu ana nangamang ningi nunguning te ariginakko. Se mel umu mu, noko gomang nangara ko munan te ana Abraham ko gue te suen la nangaram. Bare nu law ko kariimet mu la me nungaram, bare sor saki ko kariimet Abraham ko gomang ningi nunguning ko molak karo tusan mu karogo la nungaram. Nu ana suen la nanga nainet. ¹⁷ Batoga te aniso iwita: “Ani aita ni kariimet motam suen biya nunga nonet gira ko ka betesam.”** Nu Kaem ko gomang ningi nunguning aram, Kaem borta motam te nu anananga nainet bagoso. Kaem borta tala kariimet kuesan mu marak nungarso, ale mel uwuta aratukko mena wore nu balso mu uwutata arataso.

¹⁸ Se Abraham mel bo motam te me ari ikikaso, bare Kaem den ilak kaolam mu motam te ariwakam am ko gomang ningi nunguning aram. Bore te se nu sor suen biya nunga nonet ko beteram, Kaem nu maonam uwutata, “Nika kuriang gue, nimas bitir, taleng girigir ka-

param sor tam!”†† ¹⁹ Abraham ko yia 100 taukko pingi aram mu, numi arikaso mu nu kumik guang mu sail menaram ale kuakoyam iwita arikaso. Se Sarah mu karogo la garukaram ale kuriang bo iluwokko me terong. Bare Abraham ko gomang ningi nunguning mu sokel ago am anikaso. ²⁰ Nu den Kaem ilak kaolam mu ko gomang motam ningi nunguning mu me nama taikaso, bare gomang motam ningi nunguning mu sokel ago la Kaem nup biya tuikaso. ²¹ Ale nu gomang motam lilim la te ikikaso, mu Kaem mel bitirukko den ilak kaolam mu am bitirukko terong la iwita ikikaso. ²² Bore te se, nu nup kari ningo diram mu tam. ²³ Se bala “kari ningo diram” mu noko la me batagorman, ²⁴ bare mu ana suen la nanga: Ana Kaem nanga Kari Biya Jesus kueram se maraguwuram se barasam mu ko nangamang ningi nunguning aruk mu, nu ana nup umu agotala nangarukko. ²⁵ Kaem Jesus beteram se anananga memek ko moman se kueram. Se Kaem ana te nanga baluk kariimet ningo diram ko nanga balukko aking maraguwuram se barasam.

Ana Jesus Kristus te bagara lila se amilmil arigisan

5 Bore te se anananga nangamang ningi nunguning te Kaem ana kariimet ningo diram ko nanga balam. Buta se ana nanga Kari Biya Jesus Kristus te nangamang suanta Kaem ilak bagasan. ² Ana noko nangamang ningi nunguning te Kaem nanga giam ale noko lila yawara ningi nanga awuram se aita te bagasan. Ale ana udagi Kaem ko nikinang ariginak ale ningi namanakko loaga se amilmil te bagasan. ³ Bare mu la mena. Ana ikup yaman gisan mu ko karogo la amilmilasan. Mu awuk, ana ik-

** 4:17 Genesis 17:5.

†† 4:18 Genesis 15:5.

isan, ana ikup yaman gisan mu nanga-mang sokel tuso ale sokel ago la sana-mara ko munan nangarso.^{‡‡} ⁴Se ana kari nunguning ko бага se Kaem kote la loaga lagasan. ⁵Se mel ana ariginakko namotam bita lagasan mu, mena ko mena, ana ariginakko, mu awuk, Kaem ko Bur Laili ana nangaram mu, nu te ko kua nangara mu ana nangamang motam ningi awuram.

⁶Se iwita arigalko, ana Kaem nabiring tua ko kariimet se nasokel mena bagaman, bare Kaem kota ko tom balu beteram mu te diram, Kristus ana nago ko kueram. ⁷Nina ikisan, ali imi te kari bo ta, kari kumik den mena wore sangukko am kueruk i? Mena. Bare tom suan suan ta, kari bo agi kariimet ningo bo sangukko butata beteso. ⁸Bare Kaem noko kua nangara mu wetang te iwita nanga kausam: Ana kariimet memek ta se, nanga memek ningi bagaman se, Kristus ana nago ko kueram.^{¶¶}

⁹Ana mu noko gue te Kaem ana kariimet ningo diram ko nanga balam. Buta se aitag ana ninguru ko ikinakko, Kristus te ana Kaem ko gomang magara mu udagi me ariginakko, mena! ¹⁰Mu awuk, ana Kaem nabiring tua ko munan te bagaman, bare nu ko Namar ana nago ko kueram mu te, nu ana nangarak gomang suanawuram ale nanga giam. Buta se aitag ana ninguru ko ikinakko mu, nu ana nangarak gomang suanawuram ale ko Namar barasam ale marak bagoso umu te nu anananga sangukko! ¹¹Ale umu la mena, bare ana nanga Kari Biya Jesus Kristus te nu ana nangarak koma suanawuram mu ko Kaem ko amilmil tunakko.

Ana Adam te kueman, bare Kristus te marak bagasan

¹²Nina ikisan, kari suanta te memek ali imi lilim la iramuram, ale memek umu ko koma, kuera mateng utu naguram. Se ana kuera mateng umu suen la nanga iramuram, mu awuk, ana suen la memek bitakasan. ¹³Kaem ko law Moses me tuata la, mu memek umu giram ali lilim la ningi anikaso. Bare law mena mu memek umu me ari ko ikiko. ¹⁴Bare kuera mateng mu Adam ko tom te la se tai Moses ko tom te anikaso. Kariimet Adam Kaem ko kuring kulukam iwita me bitakasan, bare kuera mateng ko munan mu am suen la nunga iramuram.

Adam mu kakirip udagi tairukko wore ko kausa iwita. ¹⁵Bare kari ilagala umu nunga dugu duap koma suanta mena! Mu awuk, kari suanta Adam ko memek te kariimet suen biya kueman. Bare Kaem gomang nangara ko munan te, kari suanta Jesus Kristus te kariimet suen biya nunga memek siwuram. ¹⁶Uwutatala, Kaem ko gomang munan umu, kari suanta ko memek te kariimet suen la memek ningi kapaman mu iwita mena. Bare Kaem ko munan nangaram mu te anananga memek suen biya siwuram, ale kariimet ningo diram ko nanga balam. ¹⁷Kari suanta Adam ko memek te kuera mateng ko munan ana suen la nanga iramuram, ale kuera mateng ko munan umu kasu kelagam ale bagakaso. Bare Kaem ko gomang nangara ulal aromemek mu ningi, kari suanta Jesus Kristus te ana kariimet ningo diram ko nanga balukko mam. Se ana awiriya noko nangamang ningi nunguning aram, mu ana nu te tom suen biya marak, amilmil, sokel ago mu te baganakko.

^{‡‡}5:3 Ikup gia ko munan: James 1:2-3; 1 Peter 1:6-7.

^{¶¶}5:8 Kaem ninguru nanga kueso: John 3:16; 1 John 4:10,19.

¹⁸ Buta se, memek suanta mu kariimet suen la memek ningi nunga awuram, uwutatala munan diram suanta mu suen biya nunga saongam ale marak nungaram. ¹⁹ Aking kari suanta Kaem ko kuring kulukam mu te kariimet suen la kariimet memek ko arataman, uwutatala kari suanta tala Kaem kuring karo tuam mu te Kaem kariimet suen biya nunga baluk kariimet ningo diram ko ma nunga balukko.

²⁰ Se law utu naguram ale kariimet memek bitakasan mu wetang sapakaso se ko tom umu tarigiram kalel biya. Bare memek ko sokel tarigiwakaso mu Kaem ko gomang nangara mu eng am ko sokel kalel biya nunguningkiri tarigikaso. ²¹ Munan memek umu kariimet suen la nunga iramuram se kuera mateng ko sokel tarigiram. Bare Kaem nanga Kari Biya Jesus Kristus te ko gomang nangara mu sor ira saparam, ale munan ningo diram mu te marak pempem te бага se laganakko mu nangarso.^{§§}

**Ana Kristus ilak kueman
ale barasaman mu te
munan iru te baganakko**

6 Se ana awuk balnakko? Ana memek am bo karogo bita se baganak se Kaem ko gomang lila mu bo karogo am nangaru se bagarukko e? ² Mena! Ana munan memek ningi kueman, ale anape ko munan memek ningi бага se laganakko? ³ Agi nina me ikisan, ana suen la Jesus Kristus nup te anuwa marak taman mu, ana nu kueram uwutatala ana ilak kueman. ⁴ Ale nu kueram se mutim tuguman uwutatala, ana nanga

anuwa marak mu te nu ilak kueman se nanga mutim tuguman. Se Ba ko nikim sokel ago mu te Kristus maraguwuram se barasam uwutatala, ana marak iru mu ningi ilak baganakko.*

⁵ Mu awuk, ana nu kueram iwita ilak kueman agi mu, nunguningta ana nu barasam iwita ilak barasanakko. ⁶ Ana ikisan, anananga memek nanga ningi mu tam kangono te nu ilak tagiman se ko sokel menaram, bore te se, ana memek umu ko dungan ko me baganakko. ⁷ Mu awuk, kari kueso mu nu udagi kilek memek ko bowa ningi me bagoso.

⁸ Ana ikisan ana Kristus ilak kueman agi mu, ana nu ilak baganakko mu ko ago nangamang ningi nunguning. ⁹ Mu awuk, ana ikisan, Kristus kuera mutim ningi maraguwuram se barasam, bore te se nu udagi me kuerukko; nu kuera mateng ko munan se ko sokel bowa ningi me bagoso. ¹⁰ Nu tom suanta ko kueram, ale nu kueram umutang te munan memek ko sokel menawuram; ale nu aital marak bagoso mu nu Kaem ilak bagoso.[†]

¹¹ Bore te se, nina betela iwita ko ninimi iki se lagaralko, ana aital munan memek ko sokel bowa ningi me bagasan, bare aital ana Jesus Kristus ningi marak ningo la Kaem ilak bagasan. ¹² Se ikialko, nina munan memek ariwaral se nina me ninga bituok se karo tualko. ¹³ Nina ningimik nuamur bo ta munan memek ko ura te me beteralko, mena. Bare kariimet kueman ale aking barasaman iwitala, nengeta ninimi Kaem kuting te beteral ale, ninga ningimik nuamur suen la mu noko munan ningo diram mu ko ura te la beteral

§§5:21 Law ko ura, se Kristus ko ura: Galatians 3:19,24; John 1:17-18.

*6:4

†6:10 Kristus tom suanta ko kueram, bare aking barasam ale pempem бага se laganakko: Revelation 1:18; 1 Peter 3:18.

alko.[‡] ¹⁴ Ale nina aita munan memek mu nenenga dom iwita me bagarukko, mu awuk, nina law bowa ningi me bagasan, mena. Mu nina Kaem ko gomang nangara bowa ningi bagasan.[¶]

Ana munan diram ko ura kariimet

¹⁵ Ana aita law bowa ningi me bagasan, ana Kaem ko gomang nangara ko munan bowa ningi bagasan, bore te se, awuk, ana munan memek am bita se laganakko e? Mena! ¹⁶ Nina me ikisan e, nina kari bo kuring karo tualko balsan ale kuting te ninimi betesan mu, nina noko ura dungan ko bagasan. Nenenga nengemang te, nina munan memek ko dungan kariimet baga se kua namara ko lage te bagaralko agi, Kaem kuring karo tual ale bagara ningo diram mu ningi bagaralko mu nenenga te la.[§] ¹⁷ Bare ana Kaem amilmil tusan, mu awuk, nina ulengkala munan memek ko ura dungan bagaman, bare aita nina Kaem ko den ningaram se ikiman mu nengemang ningi nunguning te karo tusan. ¹⁸ Nu nina munan memek bowa ningi bagaman, bare aita nu ninga bataguru tam, se nina munan ningo diram mu ko ura kariimet ko bagasan.

¹⁹ Nina ninga ikia ninguru me sinar woresso, wore te se ani ali kari ko bala te iwita ninga manorsam. Nina ulengkala ningimik nuamur sang munan memek karur ago mu ko dungan ura te tawun biya bitakasan. Bore te se, aita mu, nina munan ningo diram ko ura kariimet ko ninimi beteral ale laili bagaralko. ²⁰ Tom nina munan memek ko ura dungan bagakasan, mu nina munan ningo ko ura kariimet me bagakasan. ²¹ Ale nina munan memek aita ko dolawasan umu

ningi anape mel yawara tokasan? Mena. Munan umu karogo kua namara ko munan la! ²² Bare Kaem nina munan memek ningi ninga bataguru tam se nina noko ura kariimet iwita bagasan; umutang ko ningo mu nina noko kariimet laili baga se, marak ningo pempem la te bagaralko mu talko. ²³ Mu awuk, munan memek ko koma mu kua namanakko. Bare Kaem ko munan ningo mu, nanga Kari Biya Jesus Kristus te mu marak yawara tom pempem la te baganakko.

Law ko den pangan nuwus kuari ko munan te iki se balam

7 Aga singsang, nina law ko ikisan wore te se, ani den pangan imi balsam mu nina ikialko. Tom kari marak bagoso mu nu law bowa ningi bagoso. Bare tom nu kueso mu nu law bowa ningi me bagoso. ² Se ko kausa bo mu nuwus kuari ko munan te balikko. Nuwus kuari ko law bowa ningi mu, kam kari marak bagoso mu, imet mu kari umu ko nuwus ko pempem baga se laganakko; bare kam kari umu kueso mu, imet umu gopa palagoso ale law umu bowa ningi udagi me bagoso. ³ Bare ko kuari marak bagaruk se nu kari bo iru tauk, mu balsan “kari suanta ilak bagara ko imet mena” masan. Bare ko kuari kueruk se nu kari bo iru tauk, mu nu nuwus kuari ko law me maguwuram, mu awuk, nu maingkala gopa palagam, ale nup “kari suanta ilak bagara ko imet mena” mu me taukko.

⁴ Bore te se aga singsang, nina law aita me ninga kaloso, mena, mu awuk, nina Kristus ilak kueman ale nina aita noko kariimet ko bagasan. Nu kueram ale barasam, umu te ana ilak baga

[‡]6:13 Ana kilek ningo la betenakko: 1 Peter 2:24; Romans 12:1.

[¶]6:14 Ana Kaem ko gomang lila te bagasan: John 1:17.

[§]6:16 Ana ura dungan iwita me baganakko, Kaem ko la baganakko: Matthew 6:24; John 8:34-36; 2 Peter 2:19.

se Kaem koma te munan ningo ningo mu betenakko.^{**} ⁵ Tom ana ikia memek nangamang te anikaso mu, ana ikia memek umu la karo tuikasan, se law mu nangamin kiti kau pagarukaso se kilek memek memek te nama kuenakko mu ninguru tala bitakasan. ⁶ Bare aita ana kueman ale law nanga kalowaram mu beteman, ale Bur Laili ko sokel te munan iru karo tusan ale te Kaem nup biya tusan. Bare law maingkala bataguru beteman se aniso mu karo tua ko munan te mena.

Law se munan memek

⁷ Se ana awuk balnakko? Law mu memek e? Mena nunguning! Bare kawel am mena, ani munan memek mu anapeya mu, ani me ko sinararikko, wore mu law ko munan te munan memek mu wetang awuram se ani ari ko ikiem. Uwutatala, law balam, “Bo ko mel arik ale gemang me barasukko,” mam. Bare uwuta me balam le mu, ani munan memek umu ko duap nunguning me ikisam le.^{††} ⁸ Bore te se, munan memek mu law ko den ningi kuring tam, ale ani amotam angama barasa ko munan duap duap te aga tagikaso. E law bo me aniruk, mu munan memek mu sokel mena. ⁹ Tom ani law ninguru me ko ikikasam mu ani marak bagakasam. Bare tom ani law ko ikiem mu, munan memek barasu sanamaram se ani te kuerem.^{‡‡} ¹⁰ Ani ikikasam mu law umu marak aisuoikko mel i makasam, bare mena, mu kuera mateng ko munan ago utu naguram. ¹¹ Mu awuk, munan memek mu law den umu ningi kuring tam, ale aga kulam, ale aga moram se kuerem.

¹² Buta se ana ikisan, Kaem ko law mu laili. Se ko law den suen biya mu laili, ningo diram, se yawarakala tala. ¹³ Se ani balik, mel ningo umu aking aninga moram se kuerem maik e? Mena! Bare ani te munan memek mu memek wore te ko ikiekko, munan memek mu munan ningo ningi kaparam ale aninga moram se kuerem. Se umu te law den mu, munan memek umu mel memek nunguningkiri ko wetang saparam.

¹⁴ Ana ikisan, law mu Kaem kote tairam. Bare ani mu ali kari, munan memek aga iramuram se bagasam. ¹⁵ Ani munan betesam mu ko duap me ko ikisam! Mu awuk, munan diram ani bitirikko mu ani me betesam! Bare munan ani me bitirikko mu ani betesam!^{¶¶}

¹⁶ Se ani munan me bitirikko mu betesam mu te, ani ko ikisam law mu mel ningo. ¹⁷ Se ani umu te ikisam, mu ani agata munan memek umu me betesam, mena. Bare mu memek aninga angamang ningi aniso wore aga diruwuso se memek umu betesam. ¹⁸ Ani ko ikisam, munan ningo bo aninga angamang ningi mu te me aniso, mena. Mu awuk, ani munan ningo bitirikko angamang aniso, bare ani bitirikko me terong. ¹⁹ Munan ani betesam mu, munan ningo ani bitirikko angamang mu mena. Bare memek ani me bitirikko angamang mu, gira awom la bita lagasam. ²⁰ Bore te se, munan ani me bitirikko angamang mu ani betesam mu te, ani ikisam mu, memek aninga ningi aniso borta memek umu beteso.

²¹ Se munan imi aninga talipara iwita beteso: Ani munan ningo bitirikko negesam mu, munan memek mu pingita la ani agarak bagoso. ²² Aninga angamang

^{**}7:4 Law aita me nanga kaloso: Romans 8:2-4; Galatians 2:19-21.

^{††}7:7 Law 10 pela: Exodus 20:17; Deuteronomy 5:21.

^{‡‡}7:9 Munan memek se law: Genesis 3:1-7; 1 Corinthians 15:56.

^{¶¶}7:15 Kager bo nangamang motam ningi aniso: Galatians 5:16-18.

ningi du biya mu, Kaem ko law ko amilmilasam. ²³Bare ani arigisam mu, law bo kelemek angimik te ura taso, ale Kaem ko law angamang ningi mu ilak kagerso, ale talipara ningi aga beteso. ²⁴O ani yo, ani magara kuenera ko kari bo! Se awiri ani aga sangaru taukko? ²⁵Bare ani Kaem amilmil tusam! Mu awuk, nu nanga Kari Biya Jesus Kristus te aga bataguru tam!

Bore te se, ani agata aga angamang ikia ningi mu, ani ikisam ani Kaem ko law ko amilmilasam, bare ikia memek angimik te aniso mu te mu, ani munan memek ko sokel bowa ningi bagasam.

Bur Laili ningi ko bagara aolak

8 Bore te se, kariimet Jesus Kristus ningi bagasan mu magara kuenera bo udagi me arigimonko, mena. ²Mu awuk, Jesus Kristus te, Bur Laili marak ningo nangaram ale munan memek se kuera mateng ko munan bowa ningi nanga sangaru tam. ³Law mu nanga sangukko me terong, mu awuk, memek anananga ningi mu law ko sokel menawuram. ⁸⁸Bare mel law bitirukko me terong mu Kaem kota beteram. Ale kota ko Namar beteram se ali kari bo iwita tairam, ale anananga memek nu giam ale kueram. Bore te se Kaem ko munan umu te munan memek ko sokel menawuram. ⁴Nu uwuta beteram mu law ko munan diram mu lilim la, ana awiriya memek ko munan bowa ningi me bagasan bare Bur Laili ko sokel bowa ningi bagasan, mu nanga ningi aratu saparukko beteram.*

⁵Kariimet awiriya ali imi ko munan memek bowa ningi bagasan mu, lunan memek umu ko ikia la karo tui lagasan;

bare kariimet awiriya Bur Laili bowa ningi bagasan mu, Bur Laili ko munan ikia la karo tui lagasan. ⁶Memek betera ko kari mu ko ikia mu kuera mateng ko lage te namoso, bare kari ko ikia Bur Laili bitarso mu bagara aolak ningo se lila karogo lagoso. ⁷Kari awiriya ikia memek bowa ningi bagoso mu, Kaem ilak koma suanta me bagoso. Nu kam bo te ta kua kaparuk ale Kaem ko law karo tuokko ikup biya. ⁸Kariimet awiriya munan memek bowa ningi bagasan mu, munan bo te Kaem amilmil tumonko lage bo mena.

⁹Bare nina mu munan memek bowa ningi me bagasan, mena; nina Kaem ko Bur Laili ninga ningi bagoso agi mu, nina Bur Laili bowa ningi bagasan. Bore te se awiriya Kristus ko Bur Laili gomang ningi me bagoso mu, nu Kristus ko kari mena. ¹⁰Bare Kristus nenenga ningi bagoso agi mu, nenenga ningimik guang mu munan memek te kuemonko, bare nenenga marak ningi mu, munan ningo diram ko munan mu te marak bagamonko. ¹¹Se aking Kaem ko Bur Laili Jesus maraguwuram se barasam mu nenenga ningi bagaruk agi mu, nu Bur Laili nenenga ningi bagoso mu ko sokel te marak iru ningarukko.

¹²Bore te se aga singsang alo, anananga ura mu Kaem ko Bur Laili bowa ningi la бага se, munan memek ko munan bowa ningi me ta baganakko. ¹³Mu awuk, nina munan memek ko munan bowa ningi bagaral mu, nina kuera mateng arigalko. Bare nina Bur Laili bowa ningi bagaral mu, nina ninga munan memek umu moa mutim tugumal ale marak ningo bagaralko.†

§§8:3 Law mu nanga sangukko me terong: Acts 13:38-39; Hebrews 7:18-19.

*8:4 Bur Laili ko sokel te munan ningo ningo nanga bagara aolak te aratukko: Galatians 5:16,22-25; 6:8.

†8:13 Ikia munan memek nangamang te aniso mu menawunakko: Galatians 6:8; Colossians 3:5-10.

¹⁴Mu awuk, awiriya Kaem ko Bur Laili nunga kiti guruguwoso mu nuna Kaem ko kuriang alo. ¹⁵Nina aita kungan iwita бага se nguanga se lagaralko sangam bo me ningaram, mena. Bare nina noko Bur Laili taman mu nina noko kuriang ko bagaralko ningaram, se nina te arusan, “O Ba! Anananga Nainet!” masan. ¹⁶Se Bur Laili anananga nangamang motam atumu sangarso ale nanga kasurso, se ana ikisan ana Kaem ko kuriang alo ko nanimi ikisan. ¹⁷Buta se, ana Kaem ko kuriang alo agi mu, ana mel suen biya nu Kristus tuokko balam mu ana karogotala ningi bagasan. Ana nunguningta Kristus ikup yaman giam mu ilak giman agi mu, ana agotala noko nikinang biya umu ningi ilak baganakko.[‡]

Tom udagi ko bagara yawara nikinang ago

¹⁸Ani ikisam ikup yaman aita kta tom imi te ana giwasan imi mu mel gotektir, nikinang biya ana ningi baganakko udagi taiwoso mu karogo me terong nunguningkiri. ¹⁹Kaem ko kuting kiwol ko melmasak suen la mu, tom nu te ko kuriang alo wetang nunga saparuk se arigimonko nomotam bita uriri se bagasan.[¶] ²⁰Mu awuk, melmasak suen biya umu maga kuenera bowa ningi anisan. Mu nongota nunga ikia te mena, bare Kotam kota nunga kiwolaram mu ko duap ago se uwuta nunga beteram, se kimi bita loaga se bagasan. ²¹Se ko tom umu tai aratuk mu, Kaem kota melmasak suen la kua iwi namara ko kalakumura

ningi bagasan umu kuring kagaru nungaruk se, noko kuriang nunga nikim biya umu ningi, amilmil te nongorak bagamonko.[§]

²²Ana ikisan, melmasak suen la noko kuting kiwol umu, imet yusan taukko yaman karogo nia kika kam, nia kika lagaman tai aita k. ²³Se nuna la mena, wore ana noko Bur Laili munan gira iwita nangaram umu, nangamang motam ningi la nia kika loaga uriri se, nu amaruya ana noko kuriang ko nanga to siluwurok ale nangimik lilim iru nangarukko kimi bita se bagasan.^{**} ²⁴Nu nanga sangaru tam mu, loagara umutang te loaga se laganakko. E ana loagara umu maingkala ko nunguning ari ikiman le mu, ana anape mel ko kimi bita loaga se laganakko? ²⁵Bare ana tom yawara umu me tai arataso, wore te se ana nangamang kua kaposo se ko namotam bita loaga laganan.

²⁶Se lage koma suanta tala te, Bur Laili betela, nangamang motam dagulok bore ko sokel nangarso. Ana anapeya ko guranek betenakko mu ana nangata karogo nia kika se nguala sipawasan, bare Bur Laili anananga niara kikira umu ningi nangama taso ale nago ko guranek beteso.^{††} ²⁷Se Kakirip ana suen la nangamang motam ari sapawara mu, nuguta tala ko gomang te, Bur Laili ana nangama taso ale nu ilak munakawoso, bore te se anapeya ko baluwoso mu, nu ko ari iki sapos.

²⁸Ana ko ikisan, Kaem kariimet nu kua tusan mu munan suen la te nunga ningo beteso. Nu aguwaya

[‡]**8:17** Ana Kaem ko kuriang bagasan: Galatians 4:6-7. Se ana me nguanganan: 2 Timothy 1:7; Hebrews 2:15; 1 John 4:18.

[¶]**8:19** Kaem ko kuriang alo wetang nunga saparukko: 2 Corinthians 4:17; Colossians 3:4; 1 Peter 1:7,13.

[§]**8:21** Mel suen biya maga sapasan: Genesis 3:17-19. Kaem melmasak suen la nunguru saparukko: Acts 3:20-21; Revelation 21:1.

^{**}**8:23** Kaem nangimik lilim iru nangarukko: 2 Corinthians 5:2-4.

^{††}**8:26** Bur Laili ko sokel te guranek betenakko: Ephesians 6:18.

nunga bitirukko mu ko iki se nunga auram. ²⁹Mu awuk, awiriya Kaem maingkala nunga iki balu beteram mu, noko gomang te nunga giok se, noko Namar ko nikim biya mu ningi ilak koma suanta bagamon se, ko Namar mu nunga ningi kuriang laun iwita bagarukko. ³⁰Se awiriya nu nunga iki balu beteram mu, nu agotala nunga auram. Ale awiriya nu nunga auram, mu nu agotala kariimet ningo diram ko nunga balam. Ale awiriya nu kariimet ningo diram ko nunga balam, mu nu agotala noko kuwim ningo nikinang karogo mu ningi nunga beteram.^{‡‡}

Ana Kaem ko gomang nangaram mu te sokel ago bagasan

³¹Se ana munan umu ko awuk balnakko? Kaem ana nangarak bagaruk agi mu, awiri ana nangarak balukko? Mena. ³²Nu kota ko Namar suanta me guramam, nu yam beteram se ana suen la nanga sangaru taukko kueram. Se awuk, nu ko gomang nangara ko munan te melmasak suen la me nangaruk i? Mena. Mu mel umu agotala nangarukko! ³³Se awiri kariimet Kaem noko ma nunga balam mu den i bo te nunga atumokko terong? Mu mena tala. Mu Kaem kota nuna kariimet ningo diram ko nunga balso. ³⁴Se nu awiri wore kariimet nunga memek koma ikup tamonko balso? Jesus Kristus munan memek umu ko kuera mateng ningi namaram; bare mu la mena, nu aking maraguwuram se barasam ale Kaem ko kuting sengam mu te бага se ana nago ko munakawoso. ³⁵Se awiri ana Kristus ko kua nangara mu ningi nanga pagaru kigilik nanga bitirukko terong? Mena. Dun suen biya te am nanga betemonkowo,

ikup yaman am ginakkowo, nanga momon maguwumonkowo, karak am kuenakkowo, guang yamel mel menaruk se nunguning la am baganakkowo, daong kager gatu mare ningi am nanga bita sapamonkowo. Se munan uwuta mu nanga pagaru kigilik nanga bitiruk i? ³⁶Mu awuk, batoga te balam se aniso uwuta:

“Ana nika nip biya ko, kuera mateng tom suen biya arigisan;

kariimet ana sipsip nunga momon se kuemonko bagasan iwita nanga bita gilingisan.”^{¶¶}

³⁷Bare mena. Munan suen la umu te ta, wore ana noko kua nangara ko munan te am gek am namawasan. ³⁸Ani ninguru ko angamang ningi nunguning aram mu, kuera mateng ko sokel ta agi, marak bagara ko munan te ta agi, engel bibiya alo ta agi, wit mairap ta agi wore, noko kua nangara ko munan mu me ta menawurokko, mena. Aitakta ko mel bo te ta agi, udagi ko mel bo te ta agi, ³⁹taiti ningi ko sokel duap duap ta agi, gagi du biya ningi ko sokel duap duap ta agi, se noko kuting kiwol ko melmasak suen la ningi agi ta wore, Kaem nanga Kari Biya Jesus Kristus te kua nangaram umu ningi, nanga pagaru kirker nanga awumonko me terong, am mena biya nunguningkiri.

Paul ko gue suan Israel alo nunga gomang batagam

9Ani Kristus ningi den nunguning balsam, ani me kawelasam, se Bur Laili aninga angamang motam sokel tuso se ani ko ikisam ani den nunguning la balsam: ²Ani angamang motam biyala batagoso se ikup yaman ago lagasam. ³Kristus betera ale bataga maga namara

^{‡‡}8:30 Kaem mel suen biya bitaruwoso: Ephesians 1:4-5,11. Nu kariimet nunga aruso nunga giso: John 6:44; 15:16.

^{¶¶}8:36 Psalm 44:22. Kaem ko kariimet ikup gisan: 2 Corinthians 4:7-10.

mu ani me ta ko kuesam nunguningkiri. Bare uwuta bitirik se agata aga gue suan Israel alo te Kaem ko ningo arigimonko agi mu, ani am uwutata bitirikko.

⁴Nunanta nu noko kuriang ko nunga giam; nunanta noko sokel nikinang mu arigiman, se den nongorak kaolam, ale law nungaram. Nunanta temple ningi kagin betera mu nunga kausam, ale nunga saonga den aora nunga maonam. ⁵Nunanta nunga taleng girigir alo nunga gue te tairam tai Messiah aratam. Nu Messiah, nu Kaem, mel suen la pulawuram, se nup pempem patawu se la-ganakko!^{§§} Nunguning.

Kaem kota ko ikia te kariimet noko ma nunga balso ale nunga giso

⁶Bare ani balsam ale Kaem ko den mu yam balu te kolaram iwita me balsam, mena. Mu awuk, nup Israel kariimet mu nup biya, bare ningi mu saki la Israel kariimet nunguning. ⁷Nuna Abraham ko gue te ko kariimet arataman, bare mu saki la Abraham ko gue nunguning. Mu awuk, girakala Kaem iwita Abraham maonam; "Isaac ko tuagu te, aninga kariimet gue nunga balem mu aratamonko," mam.* ⁸Buta se Abraham Sarah ilak nongota nunga ikia te kuriang bilangaram mu ko gue te mu Kaem ko kariimet iwita me nunga balsam; bare den Kaem Abraham ilak kaolam mu, gue noko namar Isaac tuagu te wore ko iki se balam. ⁹Kaem ko den Abraham ilak kao-

lam mu iwita: "Tom ani agata balem mu te diram pelerik tairik mu, Sarah kuriang kari iluwok ilak bagaruk se ani tairikko," mam.[†]

¹⁰Ale umu la mena. Rebekah ko kuriang ilagala nunga nonet suanta, anananga girigir Isaac. ¹¹Bare kuriang singisik ilagala umu me bilangaman ale munan ningo agi memek me betera la, Kaem ko munan kota kariimet noko ma nunga balso wore te beteram. ¹²Noko munan kari ko betera kaora te ari se me aura, mu te Rebekah maonam, "Kuriang laun mu kuriang uria umu ko kari dungan bagarukko," mam.[‡] ¹³Batoga bo te baluwoso iwita, "Ani Jacob angamang tuem, bare Esau mu ani abiring tuem."[¶]

¹⁴Se umu ana awuk ko balnakko? Kaem munan diram me beteram manak e? Mena biya! ¹⁵Nu Moses iwita maonam,

"Ani awiriya angamang tuekko mu ani angamang tusam, ani awiriya sangikko mu sangorsam."[§]

¹⁶Bore te se, ana wetang te ariginakko, umu kari ko gomang te agi ko ura kowar te mena, mu Kaem kota ko gomang kari tuso ale uwutata beteso. ¹⁷Batoga te Pharaoh maonam iwita, "Ani ni king ko ka betarem mu ko duap mu, ani ni kimik te aga sokel wetang te bitirik se, ali lilim la arigimon ale aga aip biya ko balmonko, uwuta ka betarem."^{**} ¹⁸Bore te se, Kaem awiriya gomang tuokko, mu

^{§§}9:5 Bala bo mu iwita: Nononga gue te Messiah aratam. Nu mel suen la pulawuram. Se ana pempem Kaem nup patawu se laganakko! Se bala bo tala mu iwita: Nononga gue te Messiah aratam. Se ana Kaem mel suen la pulawuram wore pempem nup patawu se laganakko!

*9:7 Mu Abraham ko kuriang Ishmael ko gue te mena: Genesis 21:8-12.

†9:9 Isaac se Ishmael: Genesis 18:10,14. Israel kariimet nunguning: Romans 2:28; Galatians 4:23. Nangamang ningi nunguning alo: Romans 4:13,16,20-21.

‡9:12 Genesis 25:23.

¶9:13 Jacob se Esau: Genesis 25:21-34; Malachi 1:2-3.

§9:15 Exodus 33:19. Kaem kari gomang tuso ale noko ma balso: Ephesians 2:8.

**9:17 Exodus 9:16. Pharaoh ko gomang aora biya.

nu gomang tuso, ale awiriya ko gomang kaloso, mu nu ta ko gomang kaloso.

¹⁹ Se bo ta baluk: “Kaem kota kari kiti guruguso se nu karo tuiwoso,” mauk, “ale awuk se kari umu aking den te atumuso?” ma balukko. ²⁰ Bare ni kari duap awuk wore Kaem ko munan umu ko ilak balsam? Agi “kuar kisi beteman umu giris palaguk ale kari nu kisi beteram mu manuk ale, ‘Ni anape ko ani iwita aga kisi beteram mauk i?’” Mena.†† ²¹ Kuar kisira ko kari mu, kuring suen la mu noko te la aniso. Noko gomang te tam luan suanta mu te kuar balayam kisirokko agi, am ta kuar bo kisirokko mu noko te la.

²² Kaem ko gomang magara mu we-tang te bitiruk se kariimet ko sokel arigimon ale ko ikimonko gomang agi wore, nu kariimet nunga maguwurokko mu nunga gomang biyala kua kaparuk se aking to iluwok, mu ana awuk ko balnakko? ²³ Agi nu kariimet ulengkala noko ma nunga balam ale gomang nungaram, ale noko nikinang biya umu ningi bagamonko balam wore te ari iki-monko uwuta beteram agi mu, ana awuk ko balnakko? ²⁴ Kariimet noko ma nunga balam mu anangata, Juda la mena, sor saki ko kariimet agotala. ²⁵ Nu Hosea ko batoga te iwita balam:

“Kariimet aninga kariimet mena mu ani nunga balik ‘aninga kariimet’ maikko;
nuna aninga angamang motam mena,
bare ani nunga balik ‘nuna aninga angamang motam’ maikko.”‡‡ ²⁶ Ale,
“Kuwim te nuna den taman,
‘Nina aninga kariimet mena’,

mu aking yam kuwim koma suanta nung te tala,

‘nina Kaem marak pempem bagoso wore ko kuriang alo,’ ko bala umu aking tamonko.”¶¶

²⁷ Se Isaiah Israel ko iwita airam balam: “Israel ko kariimet gue mu suen biya langi saun iwita mu nunguning, bare mu awilaya gotek mu la saonga arigimonko.

²⁸ Mu awuk, Kari Biya ko tutera ura mu sokel ago se tairatela, ali imi te bita aparukko.”§§

²⁹ Ota, Isaiah giram balu beteram iwita: “Bare Kari Biya Sokel Garagar mu anananga kariimet gue sang me gomang nungaram se tai aita ana bagasan le mu, ana aita Sodom agi Gomorrah alo iwita mena sapaman le.”*

Israel alo nongomang ningi me nunguning akaso

³⁰ Buta se ana awuk balnakko? Sor saki ko kariimet mu munan ningo diram mu ko me sail tagikasan, bare nunga nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko arataman. ³¹ Bare Israel alo mu munan ningo diram ko law mu karo tumonko ninguru sail tagikasan, bare kariimet ningo diram ko me arataman. ³² Mu awuk se? Mu ko duap iwita: nuna nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko aratamonko me sail tagikasan; nuna nunga ura kowar te tamonko iwita bitakasan. Ale “manga te nusuwik atumumon ale dagulamonko” mu te nusuwik atumuman ale dagulaman. ³³ Batoga te aniso iwitata: “Arigalko! Ani manga bo Zion betesam,

††9:20 Kiwol betera ko den: Isaiah 29:16; 45:9-10; Jeremiah 18:6.

‡‡9:25 Hosea 2:23.

¶¶9:26 Hosea 1:10.

§§9:28 Isaiah 10:22-23.

*9:29 Isaiah 1:9.

manga umu kariimet nusuwik te atumumonko;
 nuna manga umu nusuwik te atumumon ale dagulamonkowo.
 Bare awiriya nu te ira sanami lagasan mu me te dagulomon ale dolomonko.”[†]

Israel kariimet alo lage supuman

10 Aga singsang, aninga angamang niara biya se guranek Israel alo nunga Kaem kote betesam mu, nu nunga sangaru taukko. ²Ani nuna wetang te tala nunga balsam, nuna Kaem karo tumonko ninguru sail tagisan, bare nunga karo tua ko munan umu ikia nunguning ko munan te mena.[‡] ³Nuna munan ningo diram Kaem kote taiso mu ko me sinarman, bore te se nuna nongota nunga ikia te bitakasan ale Kaem ko munan ningo diram ko munan umu bowa ningi me karo tuikasan. ⁴Mu awuk, Kristus law ko munan mu menawuram, ale kariimet nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko aratamonko munan mu baongam.[¶]

⁵Moses law ko munan te kariimet ningo diram ko arata mu ko iwita balam: “Kari awiriya law am diram la karo tui saparuk mu nu ningo la law bowa ningi bagarukko.”[§] ⁶Bare kari gomang ningi nunguning te kari ningo diram ko aratam mu iwita baluwoso: “Ni gemang ningi la me balu, ‘Awiri duruk wonong

te nama tarigiruk ale Kristus ilak nangate tai kaparukko? ⁷Agi awiri kuera nunga nuguwim te nama kaparuk ale Kristus ilak tai bausokko?’ uwuta me isako.”^{***} ⁸Mu awuk, mu umu ko iwita baluwoso: “Den ni kerak pingi bagoso; ni gemang motam ningi se ka kiring kamili te aniso.” Se ana borta ko nangamang ningi nunguning aso se pempem la balsa. ⁹Se ni ka kiring kamili te balu, “Jesus mu Kari Biya” me, ale kueram bare aking barasam mu gemang motam te gemang ningi nunguning aruk, mu ni ka sangaru taukko. ¹⁰Mu awuk, mu ni gemang motam te ni gemang ningi nunguning aso, se ni kari ningo diram ko ka balso. Ale kiring te balu pagorsam se ka sangaru taso. ¹¹Batoga te iwita baluwoso: “Awiriya nu te la ira sanami lagoso mu me ta dolurukko.”^{††} ¹²Juda agi sor saki ko kariimet ta wore mu koma suanta. Nu Kari Biya, nu kota suanta, borta tala kariimet awiriya nu kote aisan mu marak sokel ningo ningo mu nungarso.^{‡‡} ¹³Mu awuk, “Awiriya Kari Biya ko nup te aruso, mu nu sangaru taso.”^{¶¶}

¹⁴Bare kariimet noko nongomang ningi nunguning mena, mu awuk ta noko nup te arumonko? Ale awuk ta nuna noko dugu duap me ikiman mu ko nongomang ningi nunguning arukko? Ale kariimet bo noko dugu duap me apurok mu, nuna awuk ta noko ikimonko? ¹⁵Ale kariimet den apumonko

^{†9:33} Isaiah 8:14; 28:16. Manga umutang Jesus: Matthew 21:42; 1 Peter 2:6,8.

^{‡10:2} Paul me giris palagakaso tom te mu nu nunga iwita bagakaso: Acts 22:3. Romans 9:31-32 ago arikko.

^{¶10:4} Kristus kumik te law ko nunguning aratu saparam: Matthew 5:17. Nu kota lage: John 3:18; 14:6.

^{§10:5} Leviticus 18:5. Law karo tua ko lage: Romans 7:10; Galatians 3:12.

^{***10:7} Paul Deuteronomy 30:11-14 ko iki se den imi baluwoso. Kristus maingkala anananga sangukko tairam kueram, ale aking barasam.

^{††10:11} Isaiah 28:16.

^{‡‡10:12} Lage ilagala mena, lage suanta: Acts 15:9-11; Romans 3:28-30; Galatians 3:28; Colossians 3:11.

^{¶¶10:13} Joel 2:32.

mu me nunga betemon se namamon mu, nuna awuk ta den apumonko? Mena tala! Batoga bo te aniso iwita: “Amilmil yawara kari den gilalong ago taisan mu nongote namoso!”^{§§}

¹⁶ Israel kariimet den umu ikiman, bare saki la den umu taman ale karo tu-man. Se Isaiah ko batoga te iwita balam: “Bare Kari Biya, awiri ana den balman umu ko nongomang ningi nunguning aram?”^{*}

¹⁷ Bare den nadegewa te ikia ko ningo mu iwita, ana Kristus ko den gilalong nadegewa te ikisan, asele nangamang ningi nunguning ko munan umu aratu kererposo ale sanamoso.

¹⁸ Bare ani isa bo iwita esesam: Agi nuna den bo nodogawa te me ikiman? Mena. Mu nuna den ikiman. Batoga bo te iwita balam:

“Nunga nuguring ali lilim te geraga saparam; nunga den mu sor suen la te geragam tala.”[†]

¹⁹ Se ani akingtala esesam: Agi Israel kariimet me ko sinarman? Mena. Nuna ko sinarman. Moses giram iwita ko balam:

“Ani kariimet saki, nina motam suanta bagasan iwita me bagasan, mu nunga giek ale nina nengemang maguwurikko; ani kariimet ikia sinar mena mu nunga giek ale nengemang maguwurikko.”^{*}

²⁰ Se aking Isaiah nguangara mena, sokel ago iwita balam:

“Ani kariimet ani ago ko nomotam me

bita lagara wore, agarki aga iki gilingiman;

ani kariimet ani ago ko me eseman wore, nongote aimi wetang te beterem.”[¶]

²¹ Bare nu Israel nunga iwita balam:

“Ani kowarkalal maiya kariimet nodogawa sisira se agiring me ikia ko kariimet nunga, agiting ulaluwukasam ale agate tai-monko nia ai lagakasam.”[§]

Israel kariimet motam gotek bo noko ma nunga balam

11 Buta se ani akingtala iwita esesam: Agi Kaem ko kariimet Israel burung nungaram? Uwuta mena tala! Ani agata mu Israel kari tala, ani Abraham ko gue, Benjamin ko digo ko kari. ² Kaem ko kariimet girakala nunga balam mu me burung nungaram. Nina batoga bo te Elijah ko baluwoso mu nu Kaem ilak Israel nunga munan memek ko manarukaso mu me ko ikisan e? Nu makaso: ³ “Kari Biya, nuna nika prophet alo nunga moman se kua sapaman, se ka altar parusuwu warman; ani agata suanta bagasam. Se nuna aninga momon se kuerikko agarak kae-san,” mam. ⁴ Se Kaem noko den koma awuk balu tuam? Nu mam, “Ani aga kariimet 7000 nunga giem, nuna kaem kawel Baal ko nubugura katir me kulurman.”^{***} ⁵ Se uwutatala aitaik tom imi te kariimet motam gotek bo, Kaem gomang nungaram ale noko ma nunga balam se bagasan. ⁶ Ale gomang nungara ko munan te nunga giam agi mu, nononga betera kaora ningo ko munan

^{§§}10:15 Isaiah 52:7.

^{*}10:16 Isaiah 53:1.

[†]10:18 Psalm 19:4.

[‡]10:19 Deuteronomy 32:21.

[¶]10:20 Isaiah 65:1.

[§]10:21 Isaiah 65:2.

^{**}11:4 Elijah: 1 Kings 19:10,14,18.

te iki se me nunga giam, mena. E ana uwuta balnak agi mu, umu noko gomang nungara ko munan mena.

⁷ Se ana awuk balnakko? Mel Israel alo nongomang nongomang tamonko kupu lagaman mu me taman.^{††} Bare kariimet motam gotek Kaem noko ma nunga balam umu taman. Duap nuna suen biya mu nongomang motam sisiram,⁸ batoga te baluwoso iwita:

“Kaem balam se nunga ikia am nguala muruwu saparam, se nomotam te mel bo me arigiman, nodogawa te den bo me ikiman, tai aitak te bagasan.”^{‡‡}

⁹ Se David betela balam:

“Aninga angamang mu, nunga amilmil inang bibiya ko tom mu gerakuk ale nononga tom memek iwita nunga tali-paruk se dagulomon ale koma memek tamonko.

¹⁰ Ni nunga nomotam tirom awur se sor me arigimonko; nunga nosokel menawur se tara tara la lagamonko.”^{¶¶}

¹¹ Se ani akingtala esesam: Se Israel alo dagulaman umu ta magara nunguning magaman ta agi? Mena. Nuna memek beteman, bore te se Kaem sor saki ko kariimet nunga sangaru tam, mu Israel alo te arigimon ale nongomang magariukko beteram.^{§§} ¹² Bare nononga munan memek umu te mu, Kaem sor saki ko kariimet mel ningo ningo ninguru

nungaram. Bore te se, udagi aking nuna Kaem kote pelemon taimon mu te, Kaem sor saki ko kariimet mu mel ningo ningo eng am bo bo karogo nungarukko!

Kaem sor saki ko kariimet nunga giwoso

¹³ Se aitak ani nina sor saki ko kariimet ninga manorsam. Ani nenenga ningi apostle ura bitawasam ale ani aga ura umu ko ninguru amilmilasam.

¹⁴ Aninga loagara biya mu, agata aga kariimet gue owore ningo nenenga te kaposo wore arigimon ale nongomang pitigirok se sang te saonga tamonko.

¹⁵ Mu awuk, nu Israel alo bureng nungaram, ale ali sor saki ko kariimet gomang nungaram. Se aking udagi nu nunga giokko mu, kariimet kuera mutim ningi wore nunga gi kam nunga giokko!

¹⁶ Ikialko. Inang ni asursam se motam motam garukaso mu laili se noko masam agi mu, nukum biya aniso mu laili se noko tala. Tam ko yager ali ningi mu laili se noko agi mu, ko kower suen la mu laili se noko tala.*

¹⁷ Se Kaem tam olive mu ko kower sang batutumu waram ale nina, tam olive diwang mu ko kower sang ninga giam, ale tam olive nunguning kuting te aguwa umu ko kower karogo ninga atumukiram se bagasan. Se tam olive kuting te aguwa mu ko yager noko kower nunga yu inang yawara tagiso mu nina karogo

^{††}11:7 Israel alo Kaem koma te nup ningo diram tamonko borta kupuwaman: Rom 9:31.

^{‡‡}11:8 Deuteronomy 29:4; Isaiah 29:10.

^{¶¶}11:10 Psalm 69:22-23.

^{§§}11:11 Israel alo memek beteman: Acts 13:46. Bare udagi nuna giris palagamonko: Romans 11:25-26.

*11:16 Paul tam yager te balam mu ko ikia iwita: Abraham ariwiri mu nuna Kaem ko kariimet, se ko kuriang imas taleng girigir mu Kaem ko tala. Bare nongomang ningi nunguning te bagamonko mu asele. Se inang te balam mu butata tala, bare ikia bo tala mu iwita: Israel nunga ningi kariimet motam gotek bo giriman Jesus ko nongomang ningi nunguning aram (“firstfruits”), se udagi te Israel suen biya tala nongomang ningi nunguning arukko.

tasam.^{† 18} Buta se nina noko kower nunguning me nunga kiaral ale mel yam ko me nunga beteralako! Nina aguwaya nunga balalko mu ninguru ko iki se balalko! Mu awuk, nina yager me sangorsan, mu yager borta nenenga sangarso.

¹⁹ Bare ni balu, “Mu kower sang batutumu waram, bore te se ani ko kuwim te aga atumukiram!” meko. ²⁰ Mu ni diram balsam. Bare nuna nongomang ningi me nunguning aram se uwutata beteram, se ni mu gemang ningi nunguning te kuwim umu ni taem. Ni umu ko nimi me patawurko! Ni sinar la lagerko! ²¹ Mu awuk, nu tam kuting te aguwa ta wore ko kower wore am batutumu waram, uwutatala ni mu yam ka bataguru saparukko tala.

²² Se munan umu te Kaem ko munan yawara se ko munan aora garagar umu ko ikialko. Kariimet memek beteman mu nu munan aora garagar nungumik te beteram. Bare ni mu munan yawara kimik te beteram, se ko sinar to ale te бага se lagerko. Mena mu, ni betela ka bataguru saparukko! ²³ Bare Israel alo umu aking nongomang ningi nunguning aruk mu, nu aking nunga giok ale nunga atumukirokko. Mu awuk, Kaem munan uwuta bitirukko mu nukote am guyak la. ²⁴ Ni ikisam, ni mu tam olive diwang ko kower, wore ka bataguru tam, ale uwuta ko mena wore tam olive nunguning kuting te aguwa wore karogo ka atumukiram. Bore te se nunguningta, nu olive nunguning kuting te aguwa mu ko kower nunga giok ale aking nunga nuguwim nunguning te nunga atumukirokko mu am guyak la nunguning!

Israel suen la mu nunga sangaru giokko

²⁵ Aga singsang, aninga angamang mu nina ikia yumura imi nibiring tual ale nina la mel suen la iki kutuwura iwita ninimi ko ikial bore ko: Israel kariimet sang nunga nongomang aora umu tom suen la ko mena, se munan mu nongote aniruk nama sor saki ko kariimet Kaem noko ma balam mu kote tai sapa-monko. ²⁶ Asele Kaem Israel suen la nunga sangaru taukko. Batoga te iwita ko baluwoso:

“Sangaru ta ko Kari mu Zion tairukko; ale Jacob ko gue te ko kariimet nunga munan memek suen la menawu saparukko.

²⁷ Se ani aga den nongorak kalem mu ko nunguning ani nunga memek siwu warikko.”[‡]

²⁸ Den gilalong ko dun te mu, nuna Kaem ilak barima gilingisan, se nononga munan umu nina sor saki ko kariimet kuring yawara ningarso. Bare nunga girigir alo nunga dun te mu, noko ma nunga balam, wore te se am nunga kua-woso. ²⁹ Se Kaem kari awiriya gomang tuso ale aru taso, mu udagi ko ikia me guruguso. ³⁰ Nina ulengkala Kaem kuring kulukurukasan, bare nononga den me ikia ko munan umu te Kaem ko gomang lila umu gurugu nina ningaram. ³¹ Se nuna aita nina bitakasan iwita den me ikia ko kariimet ko bagasan, wore te se nuna betela Kaem ko gomang lila nina ningaram iwita nuna tamonko. ³² Mu iwita: Kaem kariimet suen la kuring me kaora ko munan te talipara ningi nunga awuram, ale asele aking gomang lila nungarukko.

[†]11:17 Israel mu tam olive iwita: Jeremiah 11:16.

[‡]11:27 Isaiah 59:20-21; 27:9; Jeremiah 31:33-34.

**Kaem ko ikia maiya biya,
se Paul ko nup patawuram**

³³ Kaem ko ikia mu du biya! Mel suen biya nu ikiwoso, ale aguwaya bitirukko mu nu ikiwoso! Nu ikia beteso mu awuk ta kariimet ko duap iki sapamonko! Ale lage karoso mu ana ikinak bare me iki kutuwunakko!

³⁴ “Awiri Kari Biya ko ikia ago bagoso mu iki saparam?

Awiri ikia nu tuso?”[¶]

³⁵ “Se awiri mel Kaem tuam se nu udagi ko koma tuokko?”[§]

Mena. ³⁶ Nu mel suen biya ko duap, ko kotam, se noko la. Se ana noko nup tom suen biya patawu se laganakko! Nunguning.

**Munan suen la te Kaem tama
bita tua iwita betenakko**

12 Buta se aga singsang, ani Kaem ko gomang nangara ko munan ko iki se iwita ninga manorsam, nina ningimik lilim Kaem tama bita tua iwita tual ale munan laili se nu ko amilmilarukko mu la beteralko. Munan umutang te nu nup biya tualko. ² Nina ali imi ko betera kaora me ilukuawu se lagaralko, mena. Bare nina ikia iru tal ale umu te bagara aolak iru mu arigalko. Umutang te asele nina Kaem ko ningo se ko ikia diram amilmil ago mu ko ari ikialko.

³ Kaem ko gomang ani aisam umu bowa ningi, ani nina suen la iwita ninga manorsam: ni keta nimi kualala biya iwita me arikko, bare kua kapa se ka gemang ningi nunguning Kaem kisas mu te iki se lagerko. ⁴ Ana suen la mu nangimik ko nuamur duap duap se kirker, se nunga ura duap duap tala,

⁵ uwutatala Kristus ningi mu ana suen biya, bare noko kumik suanta wore ko nuamur nuamur iwita baga nan-imi karogo suanta bagasan. ⁶ Noko gomang nangara ko munan te ana suen la kuting munan duap duap nangaram. Bo Kaem kuring wetang saparukko kari agi mu, noko gomang ningi nunguning ko iki se te bitirukko. ⁷ Se bo kariimet nunga saonga ko kari agi mu, uwutata bitirukko. Se bo kausa kari agi mu, eng kausa ura bitirukko. ⁸ Se bo saki non-gomang sokel tua ko kari agi mu, eng uwutata bitirukko. Se bo saki alo nunga tukunang ko iki se mel parusuwu nangara ko kari agi mu, eng am gomang amilmil te bitirukko. Se bo kari gira agi mu, eng am gomang motam te sokel ago ura bitirukko. Se bo gomang saki nangara ko kari agi mu, eng am nunga sangaru se amilmil ago la lagarukko. ^{**}

⁹ Saki alo kua nangara mu nengemang ningi nunguning te kua nungaralko. Ikia memek mu nibiring tual ale ikia ningo ilukuawuralko. ¹⁰ Launuria gue suan iwita ninimi kua tualko. Ninimi karogo kua kapa se saki alo ningo nongote beteralko. ¹¹ Kari Biya ko ura kowar bita se me gagoraralko. ¹² Tom yawara udagi taiwoso mu ko nemetam bita se amilmil te bagaralko. Ikup gial mu sokel ago sanamaralko. Ale tom suen biya guranek te la lagaralko. ¹³ Kaem ko kariimet mel ko tukunangamon agi mu, am nunga saongalko. Kariimet iwareng agi daup mu ninguru nunga iluwalko.

¹⁴ Awiriya ninga bita maguwurok, mu Kaem nunga sangukko aru maonalko. Nina koma ko den memek me nunga maonalko. ¹⁵ Awiriya amilmilawoso, mu ilak amilmilaralko. Awiriya mo niawoso,

[¶]11:34 Isaiah 40:13.

[§]11:35 Job 41:11.

^{**}12:8 Ana Kris kariimet biguwura suanta bare nanga ura kirker: 1 Corinthians 12:4-12; 1 Peter 4:10-11.

mu am ilak mal niaralko. ¹⁶Ale saki arungu nengemang suanta bagaralko. Ninimi me patawuralko, kariimet kituwura nunup mena wore am nongorak nal gialko. Nengeta la ikia nuam ma me ninimi balalko.

¹⁷Awiriya ninga bita maguwurok mu nina koma ko nu me bita maguwuralko. Sinar karogo lagaralko. Kariimet nomotam te munan ningo la beteralko. ¹⁸Tom saki ninguru me ura taukko agi wore, pempem la mu kariimet saki nongorak munan lila te bagaralko sail tagi se lagaralko. ¹⁹Aga singsang, nina ningimik te memek betemon agi mu, nengeta koma me kutuwuralko. Kaem kuring tual se nu kota koma kutuwurokko. Batoga bo te Kari Biya iwita balam, “Memek koma kutuwura mu aninga mel, mu ani agata bitirikko.”^{††} ²⁰Se nina nengeta koma me kutuwuralko, mena.

“Kari kerak memek ta wore na ko kueruk mu inang tui se naukko; ale yu ko kueruk mu yu tui se naukko. Ni nu uwuta bitar mu, ni tama kaok kaniwara mu nu supuling te awukam yaman tauk ale noko munan ni kimik te beteram mu ko dolurukko.”^{‡‡}

²¹Buta se nina munan memek me am ariwaral se ninga kiarukko, mena. Munan ningo beteral ale munan memek te menawuralko.

Supuling nuguring bowa ningi bagara

13 Ana suen la ali sor supuling nanga bitaruwasan mu nunga nuguring bowa ningi baganakko. Mu awuk, ali imi ko supuling nongota me supuling ko arataman, mena. Kaem nunga balam se arataman anisan.”^{¶¶}

²Buta se awiriya ali imi ko supuling nuguring batagarso, mu nu Kaem kuring agotala batagarso. Se kari uwuta beteso, mu nu kota ikup tagi kumik te beteso.

³Mu awuk, kariimet munan diram bitawasan mu, nuna supuling nunga me nguangasan. Kariimet memek bitawasan mu asele supuling nunga nguangasan. Se ni kari supuling nunga me nguangerko agi mu, ni munan ningo la bitar se nu ni ko ko amilmilarukko. ⁴Mu awuk, nu Kaem ko ura kari, ni te yawarakala bagerko ura tuam. Bare ni kilek memek bitar, mu ni nguangerko. Nu baenat yam ipi ko me iluwoso. Nu Kaem ko ura kari, nu awiriya memek beteso wore ko koma memek tuokko kari. ⁵Buta se nina supuling nuguring bowa ningi bagaralko. Bare ninga talipamonko nguangara mu te la me nuguring kaoralko. Nina iwita ikialko, supuling nuguring bowa ningi bagara mu munan diram.

⁶Ale betela borta ko nina ali imi ko supuling agotala takis manga nungarsan. Mu awuk, ali imi ko supuling ura towasan mu, Kaem ko ura se nuna nunga tom biya mu ura umu ningi betesan. ⁷Buta se nika dinau kariimet bo kote aniruk agi mu tuiko: Ale ni takis duap duap me diarem agi mu dierko; kari supuling se kari bibiya nunup biya se amilmil me nungarem agi mu, am butata bita saparko.

Nanimi kua tua ko munan te baganakko

⁸Dinau bo me ari sapar se me ta anirokko, kutuwu saparko. Dinau suanta ninimi ko kua tui se lagaralko mu la anirokko. Mu awuk, awiriya saki alo kua nungaru lagoso mu, nu law karo tuso.

^{††}12:19 Memek koma kutuwura: Deuteronomy 32:35. Matthew 5:39 se Hebrews 10:30-31 ago arikko.

^{‡‡}12:20 Proverbs 25:21-22.

^{¶¶}13:1 Ana ali ko supuling nuguring bowa ningi baganakko: 1 Peter 2:13-14.

⁹Law imi, “nuwus kuari ko munan me maguwurko, kari me moar se kuerukko, me tere noko, bo ko mel arik ale me ko gemang barasukko,” law imi se saki saki agotala agi, bare ilu biguwu saparam ale suanta imi te balam: “Ni keta nimi ko kuesam iwitala, ka bo kua tuiko.”¹⁰ Bo ko kua tua ko munan umu, memek bo bo kumik te me beteso, mena. Bore te se, ni bo kua tua ko munan betesam mu ni law suen la karo tusam.^{§§}

¹¹Nina uwutata beteralko, mu awuk, tom aitakta te bagasan mu nina ko ikisan: aitak nina anira beteral ale barasal ko tom. Tom ana te nanga sangaru taukko mu ana iru la ikikasan mu awar nuam iwita ikikasan, bare mena, aitak tai pingi aram.¹² Sor tirom aniram mu aitak ukirokko pingi aram. Bore te se, ana tiromorom ko munan memek nabiring tunak ale nikim ko kager ko mel nagunakko.¹³ Ana munan yawara wore karo tunak ale woremkalal bagasan iwitala ana diram la baganakko. Ana yu nana ngualara ale kilek memek ngualara mu me betenakko. Ale nanimi karogo tere nana, ale nanimi karogo ngual ngual anira barasa kilek mu me betenakko. Ana nangamang magara ining singi te me baganakko, ale bo ko mel ko me nangamang barasukko.¹⁴ Mena. Ana Kari Biya Jesus Kristus tanak ale karem ko kitinakko. Ale nangamang ningi ikia memek aniso mu me karo tunakko.

**Nanga Kris saki nunga munan
karo tusan mu ko me nunga
balu maguwunakko**

14 Ikialko. Nenenga ningi Kris kari bo ko gomang ningi nunguning mu sokel mena agi mu yam aru talko, ale ko ikia duap duap mu ko ilak den me tagiral gurungumuralko.*² Bo go-

mang motam te ikiso terong se melmasak suen la yam naso agila, bare bo gomang motam sokel mena se anapeya melmasak ko kumik nunguning mu me naso agila.³ Bare kari melmasak suen la yam naso mu, kari anapeya melmasak ko kumik nunguning me naso mu me ari daleluwurokko. Se koma suanta tala, kari anapeya melmasak ko kumik nunguning me naso mu barasuk ale, kari melmasak suen la yam naso mu me balu maguwurokko. Mu awuk, Kaem kari uwuta umu agotala aru tam ale noko ma balam.⁴ Ni mu awiri se, kari bo ko ura kari ko betera kaora tuterko? Mu noko kari dom kota ko ningo agi ko memek beteso mu balu tuso. Se Kari Biya ura kari uwuta mu sangarso se ningo la beteso.

⁵Se kari bo ikiso day bo suanta mu laili nunguning se day bo mu mena maso; se bo mu ikiso day suen la mu koma suanta la maso. Bare mu kari suan suan kota ninguru ko diram tala ikikuawu se uwuta balukko.⁶ Kari ikiso day suanta umu kigilik biya iwita balso mu, nu Kari Biya ko ikiwa se balso. Se kari melmasak suen la yam naso, mu nu Kari Biya nup biya tui se amilmil tuso ale naso. Se koma suanta tala, kari melmasak saki me naso, mu nu betelatala Kari Biya nup biya tui se amilmil tuso ale anapeya naukko mu naso.

⁷Mu awuk, kariimet bo Kaem bitiruk ale kota sanamarukko me terong, ale aking Kaem motam te yumura la kuerukko me terong.⁸ Bore te se, anananga marak bagara te agi, nanga kuera mateng te agi, wore mu ana Kari Biya nup biya tunakko. Mu awuk, ana noko mel.⁹ Duap borta ko, Kristus kueram ale aking maragaram, ale aitak kariimet kuera

§§13:10 Nanimi kua tua ko munan: Matthew 22:39-40; 1 Corinthians 13:4-7.

*14:1 Nanga bo ilak me den taginakko: 1 Corinthians 9:22-23.

ta, marak bagara ta, nunga Kari Biya bagoso.

¹⁰Bore te se, ni anape ko ka bo ko betera kaora ko balu maguwu lagasam? Agi ni anape ko ka bo ari daleluwu lagasam? Ni uwuta me bitarko! Mu awuk, ana suen la Kaem koma te sanamanak se nu ana suen la nanga tutia saparukko.

¹¹Batoga bo te iwita baluwoso:

“Ani Kari Biya tom suen la bagoso mu iwita balsam,

‘Kariimet suen la nubugura kulukuru aisimon,

ale suen la ani Kaem Biya aip patawumonko.”[†]

¹²Se ana suan suan nanimi duap Kaem koma te balnakko.

¹³Bore te se, ana nanimi ago nanga betera kaora te me nanimi balu maguwunakko, mena. Bare iwita ikialko, nina munan bo ninga bo te suwik motam atumok agi kalakumurokko mu me beteralko.[‡]

¹⁴Ani Kari Biya Kristus ningi ilak bagara ko kari tala, se ani ninguru ko ikisam, na inang suen la nanakko mu ningi memek bo me aniso, mena. Bare kari bo na inang bo ko ikiso, Kaem koma te mu memek iwita ikiso, mu nukote mu ta memek, ale nu nauk mu, nu kota memek tagi kumik te beteso.

¹⁵Se ni ka bo mel nu me naso mu koma te nasam se nu gomang ikuwoso, mu ni nu kua tua ko munan me betesam. Kristus nu agotala ko kueram, bore te se na inang nana ko munan te noko gomang motam me maguwurko.

¹⁶Munan bo nina ko ikisan mu ningo, bare kariimet sang ko bala memek balmon bore ko ko sinar talko. ¹⁷Mu awuk, Kaem ko kingdom mu ali ewere ko nam giam ko mel bo mena, bare mu Bur Laili

ningi munan ningo diram, lila yawara, se amilmil yawara ko mel. ¹⁸Se kariimet munan uwutata mu te Kristus karo tusan, mu Kaem nunga amilmiloso, se kariimet nononga bagara arigisan mu ningo.

¹⁹Se umutang ko, ana munan suen la nanimi nangamang sokel tuok se sokel karogo la suanta baganakko mu ko la sail taginakko. ²⁰Ali imi ko nam giam ko munan te, Kaem ko ura me menawunakko! Inang suen biya la mu yam ningo la. Bare mel bo kari bo me naso mu koma te nana mu me terong, mu nu memek ningi sapar se dagulokko. ²¹Munan ningo mu iwita: anapeya melmasak ko kumik nunguning nana agi, yu waen nana agi, munan aguwaya ka bo munan memek ningi saparuk se dagulokko mu, me nal agi beteralko.

²²Se ni munan se melmasak suen la gemang motam te ikisam ningo mu, Kaem koma te la se nika te la anirukko. Kari munan ikiso diram, ale bita se noko ikia te nu diram bitawoso mu ikiso, mu nu amilmilarukko. ²³Bare kari bo mel nu nana mu kuamin yena se naso mu kota numi memek te beteso. Mu awuk, nu ko gomang ningi nunguning te mel mu me naso. Mu iwita: ana munan aguwaya nangamang ningi nunguning te me betesan, mu ana munan memek betesan.

Ana saki alo ago nunga iki se nunga sangornakko

15 Ana awiriya nangamang motam sokel ago, mu ana nanga saki alo nongomang motam sokel mena mu munan saki te nunumi kalakumumon mu sangam nungarnakko. Ana nangata la nanimi ko me ikinakko. ²Ana nanga bo ko ningo ko, amilmil tunak se nu te sokel gemarukko.[¶] ³Kristus munan

[†]14:11 Isaiah 45:23. Philippians 2:10-11 mu ago arikko.

[‡]14:13 1 Corinthians 8:13 ago arikko.

[¶]15:2 Ana nangata la nanimi ko me ikinakko: 1 Corinthians 10:23-24, 31-33.

koma suanta beteram, nu kota numi ko me ikiam. Bala bo te iwita balam: “Bala memek suen la ni kimik ko balman mu, ani angimik te la kapa saparam,” mam.[§] ⁴Den suen biya girakala batagorman se aniso mu anananga kausa ko iwita. Se den umutang anananga nanganamang sokel tuok se te sokel agotala sanamanak ale Kaem nanga giokko mu ko namotam bita se baganakko.

⁵Aninga angamang mu Kaem sangam nangarso se sokel ago la bagasan mu ko sangam umu ningaruk se te ilu biguwura la бага se, ninga Kari Biya Jesus Kristus kowom kaoralko. ⁶Ale te nengemang motam suanta, nigiring bolala Kaem Biya, nanga Kari Biya Jesus Kristus ko Nuet, mu nup patawuralko.

⁷Buta se Kristus gomang motam ningaram ale ninga aru tam iwita, nina ninimi nengemang tui se Kaem nup biya tualko. ⁸Ani iwita ninga manorsam, Kristus Kaem koma tam ale ko den nunguning umu wetang awurokko Juda nunga ura kari ko aratam, ale den ningo ningo nunga taleng girigir alo nongorak kaolam mu sokel tuam. ⁹Se munan umu te, sor saki ko kariimet agotala Kaem ko gomang nungara mu ko nup biya tumonko. Batoga te baluwoso iwita: “Munan umu ko, ani sor saki ko kariimet nunga ningi nip biya kisekko; ale ka nip biya ko wur iluwekko.”**

¹⁰Ale akingtala mam:

“O sor saki ko kariimet alo, nina noko kariimet nongorak amilmilaralko!”††

¹¹Akingtala mam:

“Ali sor lilim la ko kariimet, wur iluwal ale Kari Biya nup biya tualko!”‡‡

¹²Se Isaiah iwita balam:

“Jesse ko Miri Sikaker mu aratu sanamaruk ale sor saki ko kariimet nunga bituokko.

Se nuna nu nunga sangaru taukko nu kote la nunga loagara ikia betemonko.”¶¶

¹³Aninga angamang mu, Kaem, nina kote la loaga se nu te la ira sanami lagasan, mu ko amilmil lilim la se ko lila yawara ningaruk se, Bur Laili ko sokel te, nu kote la loagara lagara ko munan mu te, bo bo karogo sokel gemaralko.

Paul sor saki ko kariimet ningi ura tam

¹⁴Aga singsang, ani agata mu sokel karogo la ko ikisam, nina nengeta mu munan ningo ningo ago terong maman, ale den nunguning ko ikia karogo la, se ninimi te kausalko mu nina am terong la. ¹⁵Ani tam gawa imi te den saki mu sokel ago se wetang la ninga manorsam mu, ani ningamin kiti paoga iwita betesam. Mu awuk, Kaem gomang ani aisam, ¹⁶ale ani nina sor saki ko kariimet ningi Jesus Kristus ko ura kari ko aga beteram. Se ani priest ura bita se, Kaem ko den gilalong balu se bagarik se, Bur Laili nina sor saki ko kariimet mu, tama te bita tua ko mel yawara iwita Kaem tuok se nu ko amilmilarukko.

¹⁷Bore te se, Kaem ko ura ani aisam se ani betesam imi ko, ani Jesus Kristus ningi ko amilmilasang. ¹⁸Ani mel bo kigilik me ko balikko, mena. Ani Kristus ani te ura beteram ale, sor saki ko kariimet ani den balukasam ale kilek bitakasam se te nunga giam se Kaem kuring karo tuman, ¹⁹ale Bur Laili ko sokel te mira-

§15:3 Psalm 69:9.

**15:9 Psalm 18:49.

††15:10 Deuteronomy 32:43.

‡‡15:11 Psalm 117:1.

¶¶15:12 Isaiah 11:10.

cle bibiya se kausa duap duap bitakasam umu la diram ko balikko. Ani Jerusalem se geragem nama Illyricum mu, Kristus ko den gilalong ninguru ninguru tala balu saperem. ²⁰ Aninga angamang ikia biya mu, ani sor ura kari bo me te ura bita arigam, se kariimet Kristus ko den node katir me kauram, wore te den gilalong balikko pempem aga ikia bita lagasam. Mu awuk, ani bo ko ngatalek baongam mu awote kawam kalikko me angamang aniso. ²¹ Batoga te aniso iwita:

“Kariimet noko node katir me kauram wore ikimonko;

ale saki node katir me ikiam mu sinarmonko.”^{§§}

²² Duap ani me tai ningarkasam mu, ura oworta aga kaloso se tai me ningarkasam.

Paul ko gomang mu namaruk Rome kariimet nungarkuk gurugokko

²³ Bare aitaq ani sor koma imi te wonong bo te ura bitirikko iwita mena, se betela yia suen biya ani nina ningarkikko ikia bita lagerem, ²⁴ ale aitaq tairik ningarki se Spain namarikko iwita ikisam. Ani tairik amilmil te nengerak бага asele, nina aga aolak umu te aga saongal asele ani nina kia kaparik ale namarikko. ²⁵ Bare aitaq mu ani Jerusalem Kris alo munan nungarikko namawasam. ²⁶ Macedonia se Achaia Kris alo mu nuna Kris alo Jerusalem wore nunga ningi, awiriya mel ko tukunang awasan wore nunga amilmil nuguting munan beteman wore karogo namawasam.* ²⁷ Nuna nongota nunga ikia te amilmil te beteman. Bare

mel nunguning mu nuna ta nunga dinau kutuwumonko se ta kutuwuwasan. Mu awuk, sor saki ko kariimet mu Juda alo nunga kualala ko marak mu karogo giman, wore te se nononga aliti imi ko nam giam sang mu Juda alo nongorak am namon gimonko mu ko bala mena.

²⁸ Se ani ura imi bitirik ale ko ikiek terong la mu asele, Spain namarikko mu nama se ningarki se namarikko. ²⁹ Ani ikisam, tom ani nengete tairikko mu, ani Kristus ko marak sokel lilim la giek ale karogo tairikko.

³⁰ O aga singsang, ani nanga Kari Biya Jesus Kristus ko nup te, se Bur Laili ko kua nangara ningi, nengete wosengasam, nina nunga guranek te mu pempem aninga guranek saongalko. ³¹ Ani nongomang ningi nunguning mena alo Judea bagasan umu nuguting te aga bataguru taukko guranek se, munan ago namawasam imi Kris alo amilmil te tamonko mu ko guranek beteralako.[†]

³² Se Kaem ko gomang uwuta aniruk agi mu, ani amilmil te nengete tairik ale nengerak wete nanimi sangam tunakko. ³³ Kaem, lila yawara ko duap, mu nina suen la nengerak bagarukko. Nunguning.

Paul ko amilmil den saki Rome nongote beteram

16 Ani nanga nagoras Phoebe,[‡] nu sios Cenchrea wore ko ura imet bo, wore ko nunga manikko. ² Ani nina Kari Biya ko nup te nu aru tal ale, Kris nunga munan te nu saonga aguwaya ko kueruk mu te saongalko. Mu awuk, nu kariimet suen biya nunga sangarukaso, ale ani agotala ninguru aga saongam.

^{§§}15:21 Isaiah 52:15.

*15:26 Nuguting munan ago nama Jerusalem Kris alo nungarman: 2 Corinthians 8:1-4; 9:1-5.

[†]15:31 Kris gira kari alo amilmil te Paul taman: Acts 21:17-25. Juda saki Paul menawumonko bitakasan, bare Kaem Paul sangaruwakaso: Acts 21:27-36.

[‡]16:1 Nunup ilagala imi ko bala iwita: Senkria, Fibi.

³Aninga den amilmil Priscilla se Aquila nongote karogo la namoso.[¶] Nuna Jesus Kristus ningi aninga ura suan. ⁴Nuna ani ago ko memek tamonko nunumi ko me ikia taman. Se ani la mena, bare sor saki ko sios suen la ninguru nunga amilmilasam. ⁵Se sios kariimet nononga kawam te ilu biguwusan mu, betela aninga amilmil den nungaralko.

Se aga bo yawara Epenetus, nu Asia batoga ningi nu giram Kristus ko gomang ningi nunguning aram, mu aga amilmil den tualko. ⁶Se amilmil yawara Maria ago tualko. Nu nina nego ko ura kowar ninguru beteram. ⁷Ale aga gue suan agarak talipara ningi bagaman, Andronicus se Junias ilak, aga den amilmil nungaralko. Nuna ilagala apostle nunga ningi nunga ura betera duap bo, se nuna giriman Kristus ko nongomang ningi nunguning aram, se ani udagi ta ko ikiem.

⁸Ampliatius amilmil den ago tualko. Ani Kari Biya ko munan ningi ninguru ko kuesam. ⁹Se Kristus ningi nanga ura suan Urbanus,[§] se aninga tiran yawara Stachys, mu karogo la amilmil den nungaralko. ¹⁰Se kariari imi mu betelatala: Apelles, nu Kristus ningi ari ko ikiman mu ura bitirukko terong mu se, kariari Aristobulus ko kawam bagara suan, mu karogo amilmil nungaralko. ¹¹Se aga gue suan Herodion se, Narcissus ko kawam bagara suanta Kari Biya ningi bagasan, mu suen la aninga amilmil den nungaralko.

¹²Se imet ilagala Kari Biya ningi ura kowar beteman, Tryphena se Tryphosa,^{**} mu karogo la amilmil den

nungaru se, aga tiran yawara Persis, nu imet bo tala Kari Biya ningi ura kowar ninguru beteram, mu karogo tualko. ¹³Se Rufus, Kari Biya ko ura ningi nu kari yawara mu se, ko nuam, nu aninga ayam iwita tala mu, betelatala amilmil den nungaralko.^{††} ¹⁴Se Asyncritus, Phlegon, Hermes, Patrobas, se Hermas, se Kris launuria nongorak bagasan, mu agotala aninga amilmil den nungaralko. ¹⁵Se Philologus Julia ilak, se Nereus ko koras ilak, se Olympas, se Kris alo suen la nongorak bagasan umu, aninga amilmil den nunga maonalko. ¹⁶Se nina nengeta ninga ningi karogo la ninimi nigiting iluwal ale amilmil ninimi tualko. Kristus ko sios suen la nunga amilmil den ningarsan.

Paul ko den nukum

¹⁷O aga singsang, ani sokel karogo tala ninga manorsam, nina paoga biluwura se kalakumura ko kari kausa duap bo karogo geragawasan, kausa nina taman mu iwita mena, mu nunga ninguru sinar talko! Nina nongorak me ta soraralko. ¹⁸Mu awuk, kariimet uwuta mu anananga Kari Biya Jesus Kristus ko ura kari mena. Nuna nongota nunga ikia karo tusan. Ale nunga den ningo se welang yawara umu te, kariimet me ninguru sinarara mu nunga kulursan ale nunga ikia ngualawusan. ¹⁹Kariimet suen la, nenenga Kaem ko den ikia ale karo tua ko den mu iki sapaman, se ani umu ko nenenga ninguru amilmilasam. Bare ani nina munan ningo ko ikia sinar karogo la baga se, munan memek me ta kau talko angamang aniso. ²⁰Gomang lila ko Kaem mu,

[¶]16:3 Priscilla Aquila ilak: Acts 18:2,26. Nunga nunup bala mu iwita: Prisila, Akwila.

[§]16:9 Nunup imi ko bala iwita: Ebanas, Stakis, Apeles, Aristobyulas, Herodion, Nasisas.

^{**}16:12 Nunup imi ko bala iwita: Traifina, Traifosa, Pesis, Rufas, Asinkritas, Flegon, Hemes, Patrobas, Hemas, Filologas, Julia, Nerias, Olimpas.

^{††}16:13 Rufus: Mark 15:21.

kam me maiyuk se Satan ita parusuwu nedeleng duap ningi bitirukko.

Se nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang ningara ko munan nengerak bagarukko.

**Kari saki nunga amilmil den Rome
Kris alo nongote beteman**

²¹ Timothy[‡] aninga ura suan mu ko den amilmil nengete beteso. Se aninga gue suan Lucius, Jason, se Sosipater betela nunga den amilmil nengete betesan.

²² Ani Tertius, Paul kuring baluwakaso se tam gawa imi batagem, mu Kari Biya nup te aga amilmil den ningarsam.

²³ Se Gaius, bitua ningo ani se sios lilim nangarso se ana ko ninguru amilmi-lasan, mu noko den amilmil ningarso. Se Erastus, wonong imi ko manga bitua

kari, se nanga bo Quartus, mu agotala nunga amilmil den ningarsan. ²⁴ ¶

**Kaem ko den gilalong mu
te sokel nangarukko**

²⁵ Ana Kaem nup biya tunakko! Nu den gilalong ani apusam, ale Jesus Kristus ko balu pagorsam, mu te sokel ningaruk se nina te sokel ago sanamaralko terong mam. Den yumura umu girakala me wetangakaso, ²⁶ bare aitak Kaem pempem la bagoso umu, balam se den yumura umu prophet alo nunga batoga te wetangaram. Se munan umu te sor suen la ko ikimon ale nongomang ningi nunguning aruk se Kaem kuring karo tumonko. ²⁷ Ana Kaem sinar kota suanta umu, Jesus Kristus te ko nup biya mu pempem la patawu se laganakko! Nunguning.

‡16:21 Timothy: Acts 16:1. Gaius: Acts 19:29; 1 Corinthians 1:14. Nunup saki nunga bala mu iwita: Gaias, Lusias, Jeson, Tetias, Erastus, Kwatas.

¶16:24 Den saki girakala ko mu te den imi ago aniso: “Nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila nina suen la ningarukko! Nunguning.”

1 CORINTHIANS

Corinth mu Greece lilim ningi ko wonong biya nunguningkiri. Se tom mu te mu Rome alo sor mu nunga bitaruwakasan. Se Rome ko kari supuling se ko kager kari suen biya tala Corinth bagakasan. Wonong umu langi, se dal suen biya nama wonong umu te kapakasan.

Se Corinth mu wonong kusumuri se kariimet sor sor namamonko mu nama Corinth kapakasan ale asele namakasan. Bore te se, kariimet duap duap koma gerak gerak te bagakasan. Wonong umu ikia duap duap, kaem kawel nunga nunup patawura ko munan, se saman katagot ko munan, mu ninguru tala te anikaso.

Paul Corinth ningi sige 18 iwita бага se den gilalong nunga manarukaso. Se kariimet suen biya tala Jesus ko nongomang ningi nunguning aram: Acts 18:1-17. Udagi Paul namaram Ephesus бага se tam gawa imi bataguru Kris alo Corinth bagakasan mu nungaram. Kris kariimet saki bagara aolak memek wore te namakasan, se nu tam gawa imi te munan suen la ko nunga kiti gurugam.

Den gira

1 Ani Paul, Kaem kota ko gomang te Jesus Kristus ko apostle ko aga aru tam. Ani nanga bo Sosthenes ilak бага se, ² tam gawa imi bataguru nina sios Corinth mu ningarsan. Nina Kaem Biya, nu Jesus Kristus te noko kariimet ko ninga aru tam ale laili bagaralko mam. Nina ta se awiriya sor suen la ko, Kari Biya Jesus Kristus nup biya tusan mu koma suanta. Nu nononga Kari Biya, se anananga Kari Biya tala.

³ Kaem nanga Nainet mu se, nanga Kari Biya Jesus Kristus nunga nongo-

mang nangara se nongomang lila mu nengerak pempem anirukko.

Kaem amilmil tua ko den

⁴ Ani pempem Kaem Jesus Kristus te gomang ningaram mu ko amilmil tui la-gasam. ⁵ Mu awuk, nina Kristus ningi mu munan suen la te yawarakala la betesan, ninga munak te se ninga ikia te agotala. ⁶ Se ana umu te ikisan mu Kristus ko den gilalong ana ninga manorman mu nenenga ningi kapa daigam ale kuwim tam. ⁷ Bore te se, nina nanga Kari Biya Jesus Kristus aking peleruk tairukko mu ko amilmil te kimi bita se, kualala ko munan bo ko ta me tukunangasan. ⁸ Kaem sokel ningaruwuruk la nama tom nukum aruk, se nina ningimik ikup bo mena bagaral se nanga Kari Biya Jesus Kristus peleruk tairukko. ⁹ Ikialko! Kaem, ninga aru tam ale ko Namar se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak bagara suanta bagaralko mam, mu nu mel bala ale diram la karo tua ko Kaem, se nu uwutata bitirukko.

Sios ningi tagira gurungumura se paoga bilulumura barasam

¹⁰ Aga singsang, ani nanga Kari Biya Jesus Kristus ko nup te aga angamang mu iwita ninga manorsam. Nina suen la ninimi nengemang suan awural ale te paoga bilulumura bo ninga ningi me anirukko. Se munan umu te nenenga nengemang motam se ikia mu arerem la se diram la anirukko. ¹¹ Aga singsang alo, Chloe ilak bagara ko kariimet sang aga manorman mu, nenenga ningi den tagi gurungumura aniso iwita balman. ¹² Ani uwuta balsam mu ko duap iwita: Nenenga ningi bo balso, “Ani Paul ko,” maso; se bo balso, “Ani Apollos ko,” maso; se bo tala balso, “Ani Peter ko,”

maso; se aking bo balso, “Ani Kristus ko,” maso.^{§§}

¹³ Se awuk, ana Kristus pakakumunak bilulumunakko terong e? Mena. Agi Paul nina nego ko tam kangono te kueram agila? Au, mu diram nina Paul ko nup te anuwa marak taman agila? Mu mena tala. ¹⁴ Bare ani agata mu nenenga ningi bo ta me anuwa marak tuem, mena, ani Krispas se Gaius ilak diram anuwa marak nungarem mu ko ani amilmilasam. ¹⁵ Bore te se, kari bo ta baluk ale nu aninga aip te anuwa marak tam ma me balukko. ¹⁶ O diram, aitakta angamin ares mam, ani Stephanas ko kuriang imet karogo anuwa marak nungarem tala. Bare kariimet bo i karogo iwita me ko ikiwasam. ¹⁷ Mu awuk, Kristus ani anuwa marak ura bitirikko me aga balam, ani den gilalong apurekko ko aga balam. Se ani den gilalong umu ali kari ko ikia sinar te me apusam, mena; ani uwuta bitirik mu ani Kristus ko tam kangono ko nunguning mu ko sokel menawurikko.

Kristus mu nu Kaem ko Ikia Sinar se ko Sokel

¹⁸ Kariimet maga kuenta namawasan mu, Jesus tam kangono te kueram ko den mu ngualara sipira ko munak masan. Bare ana kariimet Kaem nanga sangaru towoso mu ana ikisan, mu Kaem ko sokel. ¹⁹ Mu awuk, batoga bo te iwita aniso:

“Ani kariimet ikia sinar ago masan, mu nunga ikia maguwurikko;
ale kariimet ikia bibiya ago masan, mu nunga ikia gi due ko warikko.”

²⁰ Se kariimet ikia sinar ago masan mu, awuk nunga balnakko? Se law ko kausa kari masan mu, awuk nunga balnakko? Se ali imi ko kariimet ikia duap duap tagi lagasan mu, awuk nunga balnakko? Se mu awuk bare ali imi ko ikia sinar duap duap mu Kaem mel yam ko beteram? ²¹ Mu awuk, Kaem ko ikia sinar te numi kaluwuram, se ali imi ko ikia sinar masan umu te nu me ari ko ikimonko. Bare Kaem ko amilmil mu, den gilalong ana apusan, se ali imi ko kariimet balsan ngualara sipira ko den masan, mu te awiriya ko gomang ningi nunguning aso mu nunga sangaru taukko. ²² Juda alo mu miracle arigimonko nomotam bita lagasan, se Greek alo mu ikia sinar te ira sanamasan. ²³ Bare ana mu Kristus tam kangono te kueram mu ko duap apusan, se den umu Juda alo mu nongomang motam maguwuso, se sor saki ko kariimet mu den mu ngualara sipira ko den masan.* ²⁴ Bare kariimet Kaem nunga aru giam umu, Juda alo ta se Greek alo ta, Kristus mu Kaem ko sokel se Kaem ko ikia sinar. ²⁵ Mu awuk, Kaem ko ikia ngualara ko ma balsan, bare kariimet nunga ikia sinar masan mu kiamam. Ale Kaem ko sokel mu galugaluk ma balsan, bare ali kariimet ko sokel mu kiamam tala.†

²⁶ Se ikialko, aga singsang alo, nina aguwaya bagaman se Kaem ninga aru tam umu ningamin te tairukko. Nenenga ningi suan suan ta kari ko loagara te mu ikia sinar ago; suan suan ta mu sokel ago; suan suan ta mu imet kari nunup ago mu nunga kuriang iwita.‡ ²⁷ Bare Kaem

§§1:12 Apollos: Acts 18:24-28.

*1:23 Juda alo: Matthew 12:38; John 6:30; Romans 9:32; Galatians 3:13. Greek alo: Acts 17:18,21.

†1:25 English te den iwita mu balsan paradox den masan. Paradox den mu imi te ago arikko: 1 Corinthians 3:18; 7:22; 2 Corinthians 6:10.

‡1:26 Kaem kariimet kutuwura nunup mena mu nunga giam: Matthew 11:25; James 2:5.

ali ewere ko kariimet ikia sinar ago masan wore te dolara nungarukko, kariimet ngualara sipira ko ma nunga balsan wore nunga giam. Ale kariimet nosokel ago wore te dolara nungarukko, kariimet nosokel mena ma nunga balsan wore nunga giam. ²⁸Nu ali ewere ko kariimet nunup bibiya ago ma nunga balsan wore mel yam ko nunga bitirukko, kariimet kituwura, nunup mena, nunga ari daleluwusan, wore nunga giam. ²⁹Bore te se, awiriya bo Kaem koma te kota numi me ta patawurukko terong. ³⁰Nina nu te se Jesus Kristus ningi bagasan. Se Kristus mu anananga ikia sinar Kaem kote tairam: ana am nu te la kariimet ningo diram ko nanga balam, ale noko kariimet ko nanga giam, se ana laili bagasan. ³¹Bore te se, batoga bo te baluwoso iwita: “Awiriya noko daiga bagara ningo umu ko numi balu patawurukko mu me terong. Nu Kari Biya kota suanta amilmil tuokko mu asele munan diram.”^f

Tam kangono ko den

2 Aga singsang, tom ani nenenga te tairem ale Kaem ko den ninga manarukasam mu, ani betela kari bo nup biya ago agi ikia biya ago iwita tairem ale me ninga manarukasam, mena. ²Mu awuk, ani aga ikia iwita beterem, ani mel bo kigilik ko ikia me ta taik, bare Jesus Kristus tam kangono te kueram wore ko duap la diram balikko ikia beterem.[§] ³Ani nenenga te tairem mu ani angimik kua saparam se nguangara barowara karogo iwita tairem. ⁴Se aninga den ko sokel te apukasam mu, ani ikia kari biya bo den te kariimet nongomang kuluka iwita me bitakasam, mena, bare ani Bur Laili ko sokel wetang sapakasam.

⁵Mu awuk, aninga angamang mu nenenga nengemang ningi nunguning mu ali ewere ko ikia kari ko den welang te me aratukko, bare nenenga nengemang ningi nunguning mu Kaem ko sokel te aratuk ale sokel karogo anirukko.

Ikia sinar mu Bur Laili kote taiso

⁶Nunguningta, ana awiriya kualala ko ikia ningi garuk se sinar mu, ana nunga ningi mu ikia sinar ko den nongorak munakasan. Bare ikia sinar umu ali imi ko ikia sinar, agi ali imi ko kari supuling bibiya maga namamonko umu nunga ikia sinar iwita mena. ⁷Bare ana Kaem ko ikia yumura ko munakasan. Ikia sinar umu, tom ali mel suen la me arata la, Kaem kaluwura la ana noko sor nikim ago mu ningi ilak te baganakko nunguru beteram. ⁸Ali imi ko kari supuling bibiya mu me ko ari iki gilingiman; nuna ko ari ikiman le mu, nuna Kari Biya, nikim ko duap umu, tam kangono te me tagiman le. ⁹Bare mena, batoga te baluwoso iwita:

“Bo ta motam te me arigam,
bo ta dogowa te me ikiam,
agi bo ta Kaem kariimet nu kua tusan mu anapeya mel nunguru beteram mu me ta ari ko ikiman.”^{**}

¹⁰Bare Kaem ko Bur Laili te anapeya mel umu wetang te nanga kausam.

Bur Laili mel suen la iki ari saposo, Kaem ko ikia du biya mu ago la ko iki ari saposo. ¹¹Awiri kari bo ko ikia gomang ningi la aniso mu ari ko ikiokko terong? Mena. Mu nu kota mu asele ko ikiokko. Uwutatala, kari bo Kaem ko ikia du biya mu ari ikiokko me terong, bare Kaem ko Bur Laili mu asele ari ko ikiokko. ¹²Se ana Bur Laili taman mu ali imi ko mel bo mena, bare mu ana Kaem ko Bur

^f1:31 Jeremiah 9:24; 2 Corinthians 2:17.

[§]2:2 Tam kangono ko den: Galatians 6:14. Paul Corinth ningi: Acts 18:9-11.

^{**}2:9 Isaiah 64:4.

Laili taman, ale ana ko sokel te anapeya Kaem guramara mena nangaram mu ko ikisan.^{††} ¹³ Ale ana mel borta ko balsan. Bare ana ali kari ko ikia sinar ko munak te me munakasan, mena. Ana Bur Laili ko bala nanga kausam umu te balsan, ale kualala ko den nunguning mu kualala ko munak te balsan. ¹⁴ Awiriya Bur Laili nu kote mena, mu anapeya Kaem ko Bur Laili kote taiso mu nu me taso. Nu arigiso mu mel yam iwita arigiso, ale nu me ko sinarso, mu awuk, Kaem ko Bur Laili ko sokel te mu asele ko ikiokko. ¹⁵ Bare kari Bur Laili kote aniso mu mel-masak suen la ninguru tuati arigiso, bare nu kota mu kari bo nu tuterukko me terong. Batoga bo te aniso iwita:

¹⁶ “Awiri Kari Biya ko ikia mu ari ikiso ale

te iki se nu kiti gurugokko? Mena.”^{‡‡}

Bare ana mu Kristus ko ikia mu anananga ningi aniso.

Sios ningi paoga bilulumura ko sangam den

3 Bare aga singsang, ani nina kualala ko kariimet iwita me ninga manarukasam, mena, bare ali ewere ko kariimet se Kristus ningi kuriang mimili iwita ninga manarukasam. ² Ani nina kuriang mimili iwita amin ningarem, ale na aora me ningarem, mu awuk, nina na aora nalko me terong. Se aitik mu betelatala nina na aora nal ale lakumalko me terong tala. ³ Nina yam ali imi ko kariimet iwita bagasan. Mu awuk, ninimi ko iki paguwura ale den tagi gurungumura nenenga ningi aniso sumu, ali ewere ko munan mena e? ⁴ Se kari bo balso, “Ani Paul ko,” maso, se bo balso, “Ani Apollos ko,” ma balso, agi munan sumu ali ewere ko kari ko munan mena agila? Mu

ali ewere ko kariimet nunga munan nina bitawasan.

⁵ Bare den ko nunguning mu, Apollos mu awiri? Se Paul mu awiri? Mu ana ura kari la! Ana Kari Biya ura koma koma nangaram, se anananga ura umu te nina Kristus ko nengemang ningi nunguning aram. ⁶ Ani tam muguri aguwem, se Apollos yu tuam, bare mel biya nunguningkiri mu, Kaem tam umu inang tuam se lagaram ale tarigiram. ⁷ Bore te se, awiriya tam muguri aguso, se awiriya yu tuso, mu mel biya iwita me ariginakko. Bare mel biya nunguningkiri ko ikinakko mu, Kaem kota suanta tam inang tuso se aragoso. ⁸ Kari tam muguri aguso, se kari tam umu yu tuso, mu nunga betera betera te ura koma suanta betesan, ale nunga ura beteman umu ko koma diram diram la tamonko. ⁹ Se ani Apollos ilak mu, ana Kaem ko ura kari, se nina mu Kaem ko ningam se ko kawam iwita bagasan.^{¶¶}

Sios ko ura kari mu kawam kaola ko kari iwita

¹⁰ Se Kaem gomang aisam ale ikia sokel aisam mu te ani kawam kaola ko kari gira yawara ko aratem, ale kawam ko barim murem. Se kari bo kelemek barim umu awote kawam kalowoso. Bare awiriya kawam umu kalokko mu, nu kota aguwaya kalokko mu ninguru ko ikiok ale asele kalokko. ¹¹ Mu awuk, awiriya bo barim bo kelemek me murekko, barim gira muru betera umutang suanta awote kawam kalokko, se barim umu Jesus Kristus. ¹² Se kari awiriya kawam umu gold agi, silver agi, manga yawara yawara ko motam pira bibiya mu te, kawam umu kaloso agi, tam kuting, sua, se sirsir

^{††}2:12 Bur Laili ko ura beteso: John 8:47; 14:17; 16:13-14; 1 John 2:20.

^{‡‡}2:16 Isaiah 40:13.

^{¶¶}3:9 Kris kariimet mu Kaem ko temple iwita: Ephesians 2:20-22.

te kawam kaloso agi mu, ¹³noko ura aguwaya beteram umu, Day tom biya taiwoso umu ko nikim te wetang kapa saparukko. Nu anapeya mel aora agi aora mena te kawam umu kaolam agi mu, tama te kaiyok se ko ura ko nunguning umu wetang aratukko. ¹⁴Se ko ura umu me kani malilaruk mu, nu ko ura koma ningo taukko. ¹⁵Se ko ura umu tama ningi kani malilaruk mu, nu ura to te kolaram, ale koma bo me taukko. Bare nu kota mu memek bo me arigokko, bare ko ariga mu nu tama ningi wore tagi bataguru taman se aratam iwita.

¹⁶Nina nengeta mu Kaem ko temple se Kaem ko Bur Laili nenenga ningi bagoso, mu nina me ko ikisan e? ¹⁷Bore te se, awiriya Kaem ko temple bita maguwurok, mu Kaem nu maguwurokko; mu awuk, Kaem ko temple mu laili, se ko temple mu ninanta kariimet.

Ana kari nunup me patawunakko

¹⁸Nina nengeta ninimi me kulalko! Awiriya ali imi ko munan te numi balso nu kari ikia sinar ago maso, mu numi kulurso. Ikia mu bola bureng tuok ale mel bo me ikia iwita numi bitiruk ale Kristus bowa ningi namaruk mu asele nu kari ikia sinar nunguning ago ko aratukko. ¹⁹Mu awuk, ali imi ko ikia sinar masan umu, Kaem koma te mu ikia ngual kasik. O batoga bo te aniso iwita: “Nu ali kari ikia sinar ago masan mu, nunga ikia bibiya umu guruguso se nongota nunga taliposo.”^{§§} ²⁰Se batoga aking tala baluwo mu: “Kari Biya kari ikia sinar ago

masan umu nunga ikia mu arigiso mu mel yam iwita arigiso.”* ²¹Bore te se, kari nunup me patawuralko! Melmasak suen la mu nenenga: ²²Paul agi, Apolos agi, Cephas† agi, ali lilim la agi, kariimet marak bagara nunga nuguwim agi, kariimet kuera nunga nuguwim agi, tom aitakta imi agi, tom udagi mu, suen la am nenenga la, ²³se nina mu Kristus ko, se Kristus mu Kaem ko.‡

Apostle ura ko munan nunguning

4 Bore te se, nina kariimet mu ana iwita nangarkalko. Ana Kristus ko ura kari se nu ana Kaem ko ikia mel yumura wetang te balnakko ko ura nangaram. ²Se awiriya ura uwuta nangarsan mu nuna ura kotam kote ura diram la se ningo la betemonko. ³Bare ani agata mu, nina aninga ura tuteral agi, ali imi ko den ariga kari aga ura tute-mon ta wore, ani umu arigisam mu am mel gotektir iwita arigisam; ale nunguningta mu, ani agata aimi me tutesam tala. ⁴Ani agata aimi ko ikisam mu ani memek bo ta me betere, bare ani agata balik ani kari diram ma me balikko. Mu Kari Biya kota aninga tuterukko. ⁵Bore te se, ko tom nunguning me taiso la, nina giral ale kari bo ko bagara aolak me tuteralko. Am bagaral se Kari Biya tairuk asele ko. Nu ikia munan kaluwuman se tiromorom ningi aniso mu gi nikim te awurokko, ale kariimet nunga ikia yumura nongomang motam ningi mu wetang awurokko. Se tom mu te Kaem kariimet suan suan ko ura ningo agi memek agi mu, ko koma diram la nungarukko.

§§3:19 Job 5:13.

*3:20 Psalm 94:11.

†3:22 Cephas mu Peter ko nup bo.

‡3:23 Kaem mel suen biya Kris alo nungaram: Psalm 84:11; Romans 8:28-32; 1 Corinthians 2:9.

Nunumi patawura ko munan ko sinar den

⁶Ario, aga singsang, ikialko, nina te ikialko ani den imi ana Apollos ilak nanimi te balem. Se nina ana nangimik te asele bala imi ko nunguning ikialko, “Munan den batoga te aniso mu me kiarkalko.” Ale munan umu te nina ninimi patawural ale bo nup patawural ale bo nup me karogo kaparalko. ⁷Nina mu, awiri kualala ninga bita se kariimet suen la nina nebowa ninga nunga awuram se munan umu beteralko? Mena. Kaem nina mel suen la ningaram, se mel awuk wore nu me ningaram? Se Kaem mel suen la ningaram agi mu, nina anape ko mel umu nengeta ninga sokel te gi kam, ko ninimi patawu lagasan?

⁸Lasek am mena, nenenga maingkala kualala ko mel ko kueman mu suen la gi sapaman, bare ana me ko ikikasan ta pa! Ale nenenga kualala ko mel-masak ago terong ma la bagasan ta pa! Nina anananga kiaman ta pa, ale king bibiya iwita bagasan ta pa! Buta wore diram balsan se ana suen la eng am nengerak king ko me bagasan pa! ⁹Aninga ikia te mu, Kaem ana apostle alo mu nukum te udagi biya nanga awuram, kari nongorak nama nunga momon se kuemonko wore iwita nanga awuram. Ana engel alo lilim la se kariimet alo lilim la nomotam te, mel bo ariga ale karogo gusira ko iwita nanga betesan. ¹⁰Ana mu Kristus ko kari ngualara, bare nina mu Kristus ningi kari sinar nunguningkiri! Ana nasokel mena, bare nina mu nesokel ago! Ana mu kariimet nangarki maguwusan, bare nina mu kariimet ninip biya ningarsan! ¹¹Tai aitaik tom imi te mu ana na yu ko kue-

san, ana nangimik guang batuwtuk am memek; ana ngual ngual nanga mosan kausan, se nangimik kawam digo mena. ¹²Ana nangata nanga nagiting te ura kowar betesan. Ana nanga bala memek nanga manorsan, bare ana koma ko den ningo nunga manorsan. Ale nanga bita maguwusan mu ana am gisan. ¹³Bala memek te nanip maguwusan, bare ana koma ningo la nunga manorsan. Tairam tai aitaik tom imi te mu, ana ali imi ko mel bune tutuk iwita nanip mena, marok ungi bolala awura ale gi ago nama guringi waru sapa kam nanga betesan.[¶]

Paul noko bagara aolak karo tumonko nunga manarso

¹⁴Ani nina dolara ningarikko iwita den imi me batagorsam, mena. Bare nina aninga kuriang yawara alo iwita sinar ningarsam. ¹⁵Kristus ningi mu nina ninga kiti guruga kari 10 tausen iwita agila, bare nina ningimik nenet mu suen mena. Mu awuk, ani Jesus Kristus ningi ko den gilalong ko ura te ani ninga nenet ko aratem.[§] ¹⁶Bore te se, nina ani betesam iwita beteralko ninga manorsam. ¹⁷Duap owore te se, ani aga namar ninguru ko kua lagasam, Timothy, nu Kari Biya gomang ningi nunguning te karo tuso, mu betere se nengete taiso. Nu aninga bagara aolak Jesus Kristus ningi betesam, ale aga kausa sor suen la te sios suen la ningi balsam se aga betera kaora mu ago areremaso, mu ko ningamin kiti paguk se ikialko.

¹⁸Saki ikisan ani me nengete tairikko iwita ikisan, ale nunumi ninguru patawusan. ¹⁹Bare Kari Biya ko gomang uwuta agi mu, ani nengete tairikko tom pingi aram. Se tom ani tairik mu ani kariimet nunumi patawuwusan

[¶]4:13 Paul ikup gikaso: 2 Corinthians 4:8-13; 11:23-27. Kris alo ikup gimonko: Romans 8:36. Paul kota ko kuting te ura tokaso: Acts 18:3; 2 Thessalonians 3:8.

[§]4:15 Paul ko ikia, ko gomang: Galatians 4:19.

mu nunga den baluwasan mu ko duap la me kupekko, bare ani nuna sokel aguwaya wore ago bagasan wore karogo la arigekko. ²⁰ Mu awuk, Kaem ko kingdom mu munak ko mel la mena, bare mu noko sokel ko mel. ²¹ Nina awuk balsan? Ani bu giek ale ago nengete tairikko agi, angamang lila ko munan te nengete tairikko e?

Saman katagot ko munan duap duap sios Corinth mu karur tugumam

5 Ana saman katagot ko munan memek nenenga ningi aratuwoso mu ko den taman. Munan memek uwuta mu Kaem ko me ikia alo me bitawasan bare nina bitawasan, ko ana iwita ikiman: Kari bo ko nuet ko imet ilak no giwoso. ² Se nina munan umu ko me dolasan, ale ninimi patawu lagasan. Awuk, nina munan memek uwuta mu ko magi koteteka se, kari uwuta mu ninga biguwura ningi me karo watingi beteralko e? ³ Ani nengerak me bagasam, bare aninga angamang motam mu nengerak bagoso. Se ani nengerak бага kam, maingkala kari umu koma memek taukko balem.** ⁴ Owore te se, kam nina ilu biguwural mu iwita ikialko, aninga angamang motam mu nengerak bagoso se Kari Biya Jesus ko sokel mu nengerak bagaruk, ⁵ se nina kari uwuta mu Satan kuting te beteral se ko kumik guang ali imi ko mu memek am taukko, bare kam Kari Biya Jesus Kristus peleruk tairuk mu, nu ko marak sangaru taukko.

⁶ Nenenga ninimi patawura sumu memek. Nina me ikisan e? Yeast mu katirta plaua ago gurugusan, bare plaua

laguwuso se lagoso aromemek aso. ⁷ E nina mu plaua yeast mena guruguman wore iwita pempem bagaralko. Bore te se, ulengkala ko yeast mu gi waru saparal, ale plaua yeast mena mu iwita bagaralko. Mu awuk, Kristus mu anananga Passover ko sipsip iwita nanga memek siwu warukko moman se kueram.†† ⁸ Buta se nanga Passover biguwura biya Jesus te beteram umu la te бага se, ulengkala ko yeast munan memek duap duap ago mu nabiring tunak ale bread yeast mena, den nunguning ko bread umu la no se baganakko.

⁹ Aninga tam gawa girem bataguru ningarem mu te ani iwita ninga manem: nina saman katagot ko kariimet mu nongorak me soraralko, maem.‡‡ ¹⁰ Bare ani ali imi ko kariimet saman katagot bitawara mu suen la agi, melmasak bo bo karogo gia ko nomotam barasuwara alo suen la agi, tere daong nana alo suen la agi, kaem kawel nunup patawuwara alo suen la nongorak me soraralko iwita iki se me balem, mena, mu ikup biya. Mu awuk, nina ali imi lilim la beteral mu asele kariimet uwuta umu nunga bita talko. ¹¹ Bare den ani batagem mu ko duap iwita: awiriya numi balso Kris kari maso, bare nu saman katagot ko munan beteso agi, melmasak bo bo karogo giokko motam barasuwara agi, kaem kawel nunup patawuwara agi, saki alo nunup maguwura ko kari agi, yu nana ngualara ko kari agi, tere daong nana ko kari agi mu, kariari uwuta umu nongorak me kapetalar ale nongorak nal gialko.

**5:3 Kris alo munan bita paguwusan se ko node iluwa ko den: Matthew 18:18-20; 2 Corinthians 13:10; 1 Timothy 1:19-20.

††5:7 Passover: Exodus 12:15,21; 13:7. Tom biya mu ningi Juda alo yeast nunga kawam ningi mu suen la waru sapakasan, ale bread yeast mena mu la kai nokasan.

‡‡5:9 Kariimet memek alo nongorak me biguwura: Ephesians 5:3,7; 2 Thessalonians 3:14.

¹²Kariimet sios buring ko bagasan mu, aninga ura bo nuna nunga tutia se la-garikko me aniso. Bare nina mu nunga sios ko biguwura ningi ko kariimet mu am nunga tuteralko. ¹³Kaem mu kariimet sios buring ko bagara mu nunga tuterukko. Bare nina mu “kari memek nunga ningi бага se munan memek bitawoso mu kaoralko.”^{¶¶}

**Kris kariimet biguwura bibiya
motam te nunumi den te me
betemonko ko den**

6 Nenenga ningi bo gomang ikup ko bo kote mu, nu anape ko ko Kris kariimet sang umu nunga pulawurok ale kari supuling Kaem ko munan me karowara mu nongote karogo namarukko? ²Kaem ko kariimet maingte ali imi lilim ko kariimet nunga tutemonko mu nina me ikisan agila? Se nina uwuta ali imi lilim ko kariimet nunga tuteralko mu, awuk, ikup den gotektek nenenga ningi arataso mu nengeta tuteral nungalko me terong e? ³Ana maingte engel alo nunga den tutenakko mu nina me ko ikisan e? Se buta agi mu, ana ikup suen la pem-pem la arataso mu balu nungurnakko terong la! ⁴Se nina anape ko nenenga ningi ikup uwuta arataso mu kari sios ko dun te katir me sanami kirawara mu nunga munak arigimonko nuguting te betesan? ⁵Dolaralko! Awuk, nenenga ningi ikia sinar kariimet bo nunga ikup baluk nungokko me bagoso agila? ⁶Se Kris launuria bo barasoso ale ko launuria bo den te beteso mu me terong. Ale umu la mena, wore gisan ale ago nama Kris-

tus ko me ikia alo nuguting te betesan, mu am me terong nunguningkiri!

⁷Nina ninimi den te betesan ale karogo biguwura motam te aratasan mu, nunga munan umu wetang te balso, nina Kris alo iwita ninimi me betesan! Awuk, nina nemotam la bo ariwaral se me nunga bita maguwurokko e? Agi bo nemotam la ariwaral se nunga mel me tere giokko e? Am koma beteral nunguningkiri asele nengemang kutek maukko e?^{§§} ⁸Bare ikialko, nina nengeta Kris alo la mu, ninimi bita maguwusan ale ninimi karogo tere nasan tala. ⁹Kariimet munan memek bitawasan mu Kaem ko kingdom ningi me namamonko den, mu nina me ko ikisan e? Nengeta ninimi me kulalko! Saman katagot bitawara alo ta, kaem kawel nup patauwara alo ta, nuwus kuari ko munan kiawara alo ta, kari kari numi karogo kolara gusira alo ta, kari kari la nunumi awote araga alo ta, ¹⁰tere nana alo ta, mel bo bo karogia ko nomotam barasuware alo ta, yu nana ngualara alo ta, saki nunga balu maguwura alo ta, se kager daong te mel tere giwara alo se suen la imi Kaem ko kingdom ningi me namamonko.* ¹¹Se nenenga ningi saki ulengkala mu munan uwuta wore ningi bagakasan. Bare nu nunga giam ale nunga anuwam nungam, ale Kari Biya Jesus Kristus te se Kaem ko Bur Laili te nunga balam noko kariimet ningo diram ko ma balam.

**Nangimik lilim la mu Bur
Laili ko kawam digo laili**

¹²Nenenga ningi bo baluk, “Munan mel suen la, ani am bita saparikko, ko

^{¶¶}**5:13** Den imi Old Testament te aniso: Deuteronomy 13:5; 17:7,12; 21:21; 22:21-22,24; Judges 20:13. Kariimet nunga munan memek bita tamonko me kuesan mu Kris alo nunga biguwura ningi nunga karosan.

^{§§}**6:7** Ka bo nika bita maguwurok agi mu, ko memek am siwu tuiko: Matthew 5:38-41.

^{*}**6:10** Kariimet saki Kaem ko kingdom ningi ilak me bagamonko: Galatians 5:19-21; Ephesians 5:5-7; Revelation 22:15.

kaola bo mena,” ma balukko. Bare ani iwita ka manorsam, munan mel umu suen la ni me ka sangaru saparukko, mena. Bare aking balu, “Munan mel suen la am bitirikko pa!” ma balu, bare mu ani iwita balsam, munan mel bo aninga bagara aolak me ta bituokko. ¹³Aking nenenga ningi saki balsam, “Na mu natagu ko mel, se natagu mu na ko mel,” ma balsam. Se mu nunguningta. Bare Kaem ilagala la nunga menawurokko! Uwutatala, nenenga ningimik mu saman katagot ko mel bo mena, mu Kari Biya nup biya te tua ko mel; se mu Kari Biya ana nangimik lilim ko saonga suen la beteso. ¹⁴Kaem ko sokel biya mu te Kari Biya Jesus kuera mutim ningi maraguwura se barasam, se uwutatala ana nanga maraguwurok se nangimik lilim iru ago barasanakko. ¹⁵Nina me ikisan e? Nina suen la mu, Kristus ko kumik nuamur nuamur, suan suan iwita. Se awuk, ani Kristus ko kumik nuamur nuamur umu giek ale lage luan imet ko kumik karogo biguwurek mu terong e? Mena! ¹⁶Nina me ikisan e? Kari bo lage luan imet ilak taga aniso, mu nu lage luan imet umu ilak ta suan awuman ale suanta bagamonko. Ota batoga bo te ta baluwoso uwuta, nuna ilagala mu ta tai suan awuman ale suanta bagamonko. ¹⁷Bare awiriya Kari Biya ilak suan awuso, mu nu Bur Laili ningi mu ta suanta bagamonko.

¹⁸Bore te se, saman katagot ko munan ko ninguru sinar talko. Mu awuk, munan memek saki awiriya beteso mu noko kawam digo me karur tuguso. Bare awiriya saman katagot ko munan beteso, mu nu kota ko kawam digo karur tuso maguwuso. ¹⁹Nina me ikisan e? Nenenga ningimik mu Bur Laili, Kaem kote taman, wore ko kawam digo laili,

se nu nenenga ningi bagoso. Nenenga ningimik mu nengeta ninga la iwita mena; ²⁰nu koma kalel biya te ninga di-aram. Bore te se, nenenga ningimik mu Kaem nup biya te tualko.

Nuwus kuari ko munan

7 Se aitaq ani den sang nina tam gawa te bataguru aisiman mu ko balikko. Kari imet me tauk agi, mu ningi memek bo me aniso. ²Bare saman katagot ko munan sor iram ninguru aniso, bore te se, kari kota ko nuwus ago, se imet kota ko kuari ago mu asele ningo ko. ³Se kari mu ko nuwus amilmil tuok, se koma suanta tala imet mu ko kuari amilmil tuokko. ⁴Se imet ko kumik mu nu kota ko la mena, mu noko kuari ko. Uwutatala, kari ko kumik mu nu kota ko la mena, mu noko nuwus ko tala. ⁵Nina nuwus kuari, ninimi nibiring tual ale ninimi me guramaralko. Bare ninimi nengemang suan awural ale tom saki ko guranek te бага asele ko, mu uwutata beteralako. Bare aking pasak tala tai ninimi gialko. Dun owore te, ninimi ninguru me bitual se Satan ninga ira arigok bore ko. ⁶Ani den imi sangam ningo iwita ninga manorsam, bare ani den imi den aora bo nina uwutata karo tui se lagaralko iwita me balsam. ⁷Aninga angamang mu kari suen la ani samalet bagasam iwita bagamon mu terong ko. Bare Kaem kari koma koma, munan duap duap nungaram; bo munan umu tuso, bo munan imi tuso.[†]

⁸Se aitaq mu ani imet kari nunumi me gisan am kulak bagasan mu se, kari imet gerewa, nunga den iwita balikko: Nina imet ta, kari ta, nuwus kuari ko munan te ninimi me gial ale ani bagasam iwita samalet bagaralko mu terong tala.[‡] ⁹Bare nina munan umu ko nenengeta

[†]7:7 Kari imet me gisan: Matthew 19:12.

[‡]7:8 Imet kari nunumi me gisan se imet gerewa: 1 Timothy 5:14.

ninimi bitualko me terong agi mu, asele am nuwus kuari ko ninimi gialko; mu uwuta mu terong, bare am samalet baga se munan umu ko kua ekeka lagara mu me terong.

¹⁰Se nina nuwus kuari mu ani den imi ninga manorsam, bare aninga den iwita me arigalko, mena, mu Kari Biya ko den: Imet ko kuari me ta bitiruk ale awar bagarukko.[†] ¹¹Bare nu uwuta bitiruk agi mu, nu kari bo iru me ta taukko. Ito peleruk ko kuari kote namaruk ale ilak bagarukko. Se kuari betela ko nuwus me ta karukko.

¹²Se nina suen biya ninga mu, ani iwita balsam, imi ani agata aga den, Kari Biya ko mena: Kris kari bo agi nuwus ago, bare ko nuwus mu Kristus ko gomang ningi nunguning mena, bare noko gomang mu ko kuari mu ilak bagarukko, uwuta mu ko kuari nu me meruk ale karukko. ¹³Koma suanta tala, Kris imet bo agi kuari ago, bare ko kuari mu Kristus ko gomang ningi nunguning mena, bare noko gomang mu ko imet ilak bagarukko, uwuta mu ko nuwus umu ko kuari umu me meruk ale karukko. ¹⁴Mu awuk, kari umu gomang ningi nunguning mena, bare ko nuwus te se Kaem kari umu noko kariimet bo iwita arigiso. Uwutatala, imet gomang ningi nunguning mena, bare ko kuari te se Kaem imet umu noko kariimet bo iwita arigiso. E uwuta mena le mu, nenenga kuriang alo mu Kaem ko kariimet nunga aru tam iwita me bagamonko. Bare den ko nunguning mu, Kaem nuna noko kariimet ko nunga aru tam.[§]

¹⁵Bare kari agi imet Kristus ko gomang ningi nunguning mena, umu ko nuwus agi ko kuari umu bitiruk ale namarukko mu, noko gomang te la kari-imet bo nu me kalokko. Se ko Kris kari agi imet koma sang bagoso, munan uwuta kumik te aratam, mu nu aita munan bo nu me talipiwoso, mena, nu gopa palagam; Kaem ana nangamang lila te baganakko nanga auram.^{**} ¹⁶Se ni Kris imet umu, ni ka kari uwuta mu ni sangaru se gomang ningi nunguning arukko agi mena mu, ni awuk ko ikiko? Koma suanta tala, ni Kris kari umu, ni ka niwus uwuta umu, ni sangaru se gomang ningi nunguning arukko agi mena mu, ni betela awuk ko ikiko tala?

Kaem ka auram ale aguwaya bagerko ka beteram uwutata bagerko

¹⁷Bare kariimet suan suan ko bagara aolak te mu, tom Kaem ka auram se Kari Biya aguwaya bagerko ka beteram uwutata kua bowa nagu se amilmil te lagerko. Ani sios suen la ningi munan imitang balu ningarsam. ¹⁸Ko kausa bo mu iwita: Kari maingkala kumik guang batoga bagaram se Kaem nu aru tam, umu nu aking lage bo te kumik guang ago bagarukko mu me ko ikia moa se lagarukko. Se kari kumik guang me batoga bagaram se Kaem nu aru tam, mu kumik guang bataguk ko ikia me taukko. ¹⁹Kumik guang batoga agi, kumik guang me batoga mu, mel gotek. Bare Kaem ko munan den karo tua ko munan umutang mel nunguning.^{††} ²⁰Nina suan suan

[†]7:10 Nuwus kuari numi kaora: Matthew 5:32; 19:19.

[§]7:14 Corinth Kris kariimet saki iwita ikikasan, nuwus kuari se bo gomang ningi nunguning se bo gomang ningi nunguning mena, mu Kaem koma te me terong iwita ikikasan. Bare Paul balam mu uwuta mena.

^{**}7:15 Nangamang suanta baganakko: Romans 12:18; 14:19. Nuwus kuari nunga den: 1 Peter 3:1-2.

^{††}7:19 Nangimik guang batoga mu mel biya nunguningkiri mena: Galatians 5:6; 6:15.

aguwaya bagaman se Kaem ninga auram, mu eng uwutata bagaralko.

²¹Ni ura dungan kari ko bagerem agi se Kaem ka auram, mu am uwutata bagerko, mu ko ikia biyala me ka morukko. Bare lage bo ni te ura dungan mu bitar ale tagi toko aniruk agi, mu butata bitarko. ²²Mu awuk, awiriya ura dungan kari ko bagaram se Kari Biya nu auram, mu nu Kari Biya ningi dungan kari ko me bagoso, nu gopa palagam. Uwutatala, awiriya ura dungan kari ko me bagaram se nu aru tam mu, nu aita Kristus ko ura dungan kari bagoso. ²³Nina mu, Kaem koma kalel biya te ninga dia tam. Se nina maingkala gopa palagaman, bore te se peleral saki nunga ura dungan kariimet ko me bagaralko. ²⁴Aga singsang, nina suan suan aguwaya bagaman se Kaem ninga aru tam mu uwutatala Kaem ko ikia bowa ningi bagaralko.

Kariimet kulak samalet wore nunga den

²⁵Se aita ani kariimet kulak samalet wore nunga den imi balsam: Ani Kari Biya kote kariimet uwuta umu nunga den bo me taem, bare ani Kari Biya ko gomang lila se ko ikia ningo diram aisam umu bowa ningi, ani aga tutura mu iwita balsam mu nunguning iwita ko ikialko. ²⁶Ani aita ikup naguwo so imi ko iki se iwita balsam, nina aguwaya aita bagasan mu eng am uwutata bagaralko. ²⁷Nina nuwus kuari iwita bagasan agi mu, ninimi beteralko ikia me talko. Agi ni kari kulak samalet bagasam agi mu, ni imet toko me loagerko. ²⁸Bare ni imet tasam mu ni memek bo me betesam. Se imet kulak samalet kari taso mu betela, nu memek bo me beteso. Bare nuwus kuari ko bagara mu, ko ikup duap duap bagara aolak imi ningi arikko. Se

ani ikup mu nina ningimik te aratukko angamang me aniso.

²⁹Aga singsang, ani den iwita balsam, mu awuk, tom tukunang aram taiso wore te se ani uwuta balsam. Se tom imi te se kaparam namaram mu, awiriya imet kari ago, agi kari imet ago, mu aita kulak samalet baga kam bagamonko. ³⁰Se kariimet nia mowasan, mu me nia mo kam bagamonko. Se kariimet amilmilawasan, mu me amilmilawakam bagamonko. Se kariimet melmasak dia guruguwasan umu, nungumik melmasak mena iwita bagamonko. ³¹Se kariimet ali imi ko mel suen biya te ura bitawasan, mu nuna mel umu me tawun biya iluwasan iwita bagamonko. Mu awuk, ali imi aita aniso iwita me ani se lagarukko, mu mena namarukkowo.^{††}

³²Ani nina mel suen biya ko ikia me ninga morukko angamang aniso. Kari kulak samalet ko ikia mu, pempem aguwaya Kari Biya amilmil tuokko mu ko ikia se gomang biyala beteso. ³³Bare kari imet ago mu, nu bagara aolak ali imi ko mu ko ikia biyala beteso, ale aguwaya nuwus amilmil tuokko mu ko ikia bita lagoso. ³⁴Wore te se noko ikia mu parasaram. Koma suanta tala, imet kari mena agi kulak samalet mu, pempem aguwaya Kari Biya amilmil tuokko mu ko ikia se gomang biyala beteso. Se nu kumik lilim te se gomang motam ningi Kari Biya karo tui lagoso. Bare imet kuari ago mu, nu bagara aolak ali imi ko mu ko ikia biyala beteso, ale aguwaya kuari amilmil tuokko mu ko ikia bita lagoso. ³⁵Ani bala imi balsam mu, nenenga ningo ko balsam, ani nenenga kaola iwita me betesam, mena. Bare ani ninga sangik se te lage diram la ikia suanta te Kari Biya kowom karo se lagaralko balsam.

^{††}7:31 Kris alo nunga bagara ali imi te: John 17:14-19; 1 John 2:15-17.

³⁶Se kari bo imet itiwik samalet bo noko luan ilu beteman se bagoso, bare dolara munan sang nu kote bitiruk bore ko nguangaruk agi, nu ipi bagarukko me terong, se imet mu betela kari taukko tom kiarukko iwita arigok mu, kari mu imet umu am taukko. Mu nu memek bo me beteso, nuna nuwus kuari ko am nun-umi gimonko. ³⁷Bare kari numi ikiok, nu imet me tauk agi, bare nu am diram la bagaruk, ale ikia ngual ngual nu me morukko iwita numi ikiok ale imet me tauk, mu nu betela yawarakala beteso tala. ³⁸Buta se, kari ko imet samalet umu tauk, mu nu yawarakala beteso. Bare kari imet umu me tauk agi mu, nu yawarakala nunguningkiri beteso.

³⁹Imet ko kuari me kueso mu, nu ko kuari umu la ilak butata бага se la-garukko. Bare ko kuari kueruk, mu nu kari bo iru taukko mu am taukko. Bare kari nu taso umu Kari Biya bowa ningi bagara ko kari umutang diram taukko.[¶] ⁴⁰Bare aninga ikia te mu, nu am gera bagarukko mu am terong tala, amilmil te bagarukko. Se ani ikisam, Kaem ko Bur Laili aningate ago aniso.

Inang barim bita kaem kawel nungara

8 Aitak ani inang barim bita kaem kawel nungara ko munan ko den balsam: Ana ikisan, ana suen la ikia ago. Bare kari ikia te am numi patawurukko tala, bare kua tua ko munan mu kari sokel tuso. ²Se kari balso nu anapeya mu ko ikia tala maso, bare mena, nu mel suen biya me ko iki kutuwu sapos,

aitak. ³Bare kari Kaem kua tuso mu, Kaem kari umu ko ari ikiso.

⁴Ario asele, inang barim bita kaem kawel nungara mu ko ani iwita balsam: Ana ikisan, kaem kawel mu nunguning mena, mu dora diwang. Ali imi lilim la te mu kaem bo bo me bagoso, mena, bare Kaem kota suanta bagoso. ⁵Nunguningta, kualala taiti gomang te se ali imi te, mu anapeya “kaem” ko nunga balsam agi, nunga balsam “kari biya” masan, ⁶bare ana mu kaem bo bo mena, Kaem suanta, nanga Nainet. Nu mel suen la ko duap, se ana noko la bagasan. Se anananga Kari Biya mu bo bo mena, Jesus Kristus kota suanta. Nu te mel suen la aratam, se nu te tala ana aitak bagasan.

⁷Bare Kris kariimet alo suen biya tala mel imi me ko sinarsan. Nuna nunga ekela ulengko ko kam te mu, kaem kawel alo mu nunguningta iwita ko ikikisan. Ale aitak mu nuna na inang no se mu, na inang umu kaem kawel te tama bita nungarman iwita ko ikisan, se nunga ikia mu sokel mena se nuna inang umu karur ago iwita ari maguwusan. ⁸Bare ana na inang nana ko munan mu nangarak Kaem kumik duap te me namoso, mena. Se ni na inang umu no agi me no agi wore, ni ko ningo memek bo te me arikko, mena.^{§§}

⁹Bare sinar talko. Munan nina ikisan mu terong se nina betesan, bare kariimet saki nongomang motam sokel mena mu nenenga munan umu te dag-ulomon mu me terong.* ¹⁰Ni kari ikia sinar uwuta ago mu, kaem kawel nunga

[¶]7:39 Kris kariimet mu kariimet Kris mena mu nongorak me kapetamonko: 2 Corinthians 6:14.

^{§§}8:8 Ana inang suen la ko kaola bo mena, am nanakko: Mark 7:18-19; Romans 14:14; 1 Timothy 4:3-4.

*8:9 Inang nana kam te ka bo ko gomang motam ko sinar toko: Romans 14:13-15, 19-21. Kari gomang ningi nama tai se na naso mu memek beteso: Romans 14:23.

temple ningi na noko mu sinar toko.[†] Mu awuk, kari bo gomang motam sokel mena mu uwuta karkuk, ale nu sokel tauk ale karogo la inang barim bita kaem kawel nungarman mu ngual kasik nauk, ale kota numi maguwurok bore ko.¹¹ Se nika bo, gomang sokel mena mu Kristus nu karogo tala ko kueram, nu nika ikia ngual kasik ko betera sumu te nu maga namaruk mu me terong.¹² Ikialko. Tom nenenga sikisaki, nunga ikia sokel mena umu, uwuta memek nungumik te betesan mu, nina nunga nongomang sokel mena mu lot tusan, ale Kristus koma te memek betesan.¹³ Bore te se, mel ani nasam se aga bo arigiso ale memek te daguloso umu ani udagi me ta naikko, mu awuk, ani munan umu te nu saparik se memek ningi dagulokko angamang me aniso.

Paul ura koma kariimet nuguting te me tokaso mu ko amilmilakaso

9 Agi ani pa mel bo aga talipawoso e? Mena. Agi ani pa apostle kari bo mena agila? Agi ani nanga Kari Biya Jesus amotam te me arigem agila? Se nina mu, ani Kari Biya ko ura betere mu, aga ura ko nunguning mena agila? ²Kariimet saki ani apostle iwita me agarkasan agila, bare nina mu, paguwura mena, ani nenenga apostle! Mu awuk, nina Kris kariimet ko aita bagasan mu, Kari Biya ko ura apostle ani aisam wore ko nunguning.

³Aninga bala aita e balikko imi mu, kam awiriya aninga balu maguwuso mu ani te aimi sangam tusam.[‡] Se aga bala

mu iwita: ⁴Se awuk, ana apostle alo mu, nanga ura koma na yu nangarmon se me nanakko e? Mena. ⁵Agi awuk, apostle alo saki, se Kari Biya ko uriamitak alo, se Peter awiri awiri alo la, nunga Kris imet nongorak ura ko geragamon, se ana mu nanga Kris imet nongorak ura ko me geraganakko e? Mena. ⁶Agi ani Barnabas ilak la nanimi te sangornakko ura manga tanak se, apostle saki mu mena ko e? Mena.

⁷Agi kager kari i bo kota ko manga te numi sangaru se kager kari ko ura beteso e? Mena. Agi waen ningam betera kari i bo waen ningam bita te koloso, ale kota waen ko nunguning muguri mu me naso e? Mena. Agi kari i bo ipi sipsip agi goat naru laga, kota mu nunga amin kiri itu-san mu me naso e? Mena.

⁸Agi ani ali kari aga ikia te den imi balsam agila? Se law mu den imi ko me baluwoso agila? Mena. ⁹Law ko batoga te iwita baluwoso: “Tom bulmakau wheat muguri gurugu patawu se geragawoso mu, kuring me kaloko.”[¶] Agi imi te mu Kaem bulmakau la nunga ningo ko iki se balso agila? Mena. ¹⁰Nunguningta nu bulmakau pangan te ana ura kari nanga iki se balso. Den umu ana ura kari nago ko iwita baluwoso: Kari ningam asurso, se kari inang garukaso se gi nungurso burangoso, mu nuna wete inang nunguning sang nongota gi namonko mu ko iki se ura ilusan. ¹¹Bore te se, ana ura kari sor kualala umu ko inang muguri ningo nenenga ningi aguman, se nina aking ali imi ko nam giam te nanga sangorsan mu

[†]8:10 Corinth ningi kaem kawel nunga temple mu ningi karogo la na nokasan. Ale temple duap te anapeya mel te tama bitakasan mu ko nunguning karogo te dia nokasan.

[‡]9:3 Paul Barnabas ilak ura ilu se, kariimet nunga sangarmonko ikia me bita lakakasan. Mu nuna nongota nunga nuguting te nunumi sangarmonko ura bitakasan: Acts 18:3; 1 Corinthians 4:12. Bore te se kariimet saki balukasan nuna apostle nunguning mena ma nunga balukasan.

[¶]9:9 Deuteronomy 25:4.

munan memek e? Mena. ¹²Se ura kari saki ura betesan se nina nunga sangor-san mu terong. Se awuk, ana nenenga ningi tam muguri aguman mu eng am saonga biyala nunguningkiri nangaralko me terong e?

Bare ana mu uwuta nanimi me bitakasan, ale saonga nengete me gikasan, mena.[§] Ana munan uwuta betenak ale Kristus ko den gilalong kalakumunak bore ko, se nangata nanga nasokel te ura bitakasan.

¹³Nina me ikisan e, kariari temple ningi ura betesan, mu na inang muguri temple ningi karogo taisan mu sang me gi nasan e? Ale kariari altar te ura betesan mu, altar te mel kumik nunguning tama betesan mu nuamur me gi nasan e? ¹⁴Se uwutatala, Kari Biya balam, awiriya den gilalong apuso mu, den gilalong ko ura luan ningi gi naukko mam.^{**}

¹⁵Bare ani bala umu te katir me sanami arigem, mena. Ale aita den imi balsam mu, betela ani nina aga saongalko iki se me balsam, mena. Ani ura ilusam imi ko koma me tasam mu ko ninguru amilmilasam. Bore te se, awiriya bo aninga ura umu ko amilmil biya umu angamang motam ningi to saparukko me terong, mu kuerik bare asele ko.

¹⁶Ani den gilalong apusam mu ani anape ko, ko akokosa morikko? Mu awuk, den apura ko ura mu aninga ura bitirikko aisam se bitawasam. Ani den apura ura mu me bitirik mu, am me terong nunguningkiri kowo! ¹⁷Den apura ura ani bitawasam mu aninga angamang te bitawasam le mu, ani ko koma taikko; bare mena, mu ura ani bitirikko aisam se bitawasam.

¹⁸Agi ani pa angimik ura koma mena e? Mena. Aninga ura koma ko amilmilasam mu iwita ikialko: aninga ura den gilalong apusam mu ko koma anapeya taikko me loaga lagasam, mena, bare ani ura umu angamang amilmil te ipi bita lagasam umutang aninga ura koma iwita arigisam.

Paul mu kariimet biya nunga ura kari

¹⁹Ani mel bo me aga talipawoso, se kari bo ko ura dungan kari me bagasam tala, mena. Bare ani kariimet suen biya se bo bo karogo tala te nunga giekko, aimi kariimet suen la nunga ura dungan kari ko betesam.^{††} ²⁰Juda nunga ningi mu, ani te nunga giekko Juda kari iwita aimi betesam. Ale kariimet law bowa ningi bagasan mu te nunga sangaru taikko mu, agata karogo la law bowa ningi bagara iwita aimi betesam. Bare ani agata mu law bowa ningi me bagasam, mena. ²¹Se sor saki ko kariimet law me ko ikisan mu nunga ningi mu, te nunga giekko mu, ani law me ko ikia iwita aimi betesam. Nunguningta, ani Kaem ko law biruwurekko mu me terong, bare mu ani Kristus ko law bowa ningi bagasam. ²²Ale kariimet nongomang motam sokel mena mu nunga ningi mu, ani nunga bo iwita aimi betesam. Ale lage munan suen biya umu te, kariimet suen la nunga ningi, saki nunga sangaru giekko terong agi mu, nunga sangaru giekko. ²³Ani munan suen la betesam imi mu den gilalong ko ningo ko betesam. Mu awuk, ani agata mu betela ko munan yawara yawara, den umu ko baluwoso, owore ningi bagarikko tala angamang aniso.

§9:12 Paul kota numi sangukko ura bitakaso: Acts 20:34-35; 2 Corinthians 11:9-11.

**9:14 Ura kari nunga ura koma am tamonko: Matthew 10:10; Luke 10:7.

††9:19 Jesus butatala bitakaso: Matthew 20:28.

**Ana sokel ago la nagunak ale
ko koma yawara tanakko**

²⁴ Nina me ikisan e, nagura kolara biya mu ningi mu, kariimet suen la nagusan, bare suanta ningi giriso umutang ko koma yawara taso. Nina uwutatala nagural ale koma ningo talko sokel ago naguralko.^{‡‡} ²⁵ Awiriya nagura agi kolara duap duap umu ningi bagarukko mu ninguru numi tuaturum saposo. Nuna uwuta betesan mu, ko koma ukuruk awuruk se maga namarukko wore tamonko uwuta betesan. Bare ana mu, ko koma kumik magara mena, pempem la anirukko wore tanakko uwuta betesan. ²⁶ Bore te se, ani agata mu kari ngual kasik naguso iwita me nagusam, mena. Ale ani kagersam mu, ani agiting ngual ngual me sapa te kolasam, mena. ²⁷ Ani agata angimik lilim la ninguru kiti gurusam, mu awuk, ani kariimet nongote den gilalong apu laga, udagi te ani agata koma ningo bo me taik bore ko, ani aimi ko ninguru sinar tasam.

**Munan girakala Israel nunga
girigir nungumik te aratam
mu ko sinar tanakko**

10 Aga singsang, girakala anananga girigir alo suen la taiti nuwi girikaso se ari ari aolak iluman nama gagi batagorman koma sang ko kapaman, umu ko ningamili me ta saparukko angamang aniso. ² Nuna suen la Moses bowa ningi taiti nuwi te, se gagi ningi anuwa marak taman.^{¶¶} ³ Nuna suen la

kualala ko na inang koma suanta la nokasan. ⁴ Ale kualala ko yu, koma suanta la nokasan. Mu awuk, nuna manga gek am nongorak nongorak aolak iluwakaso mu ningi yu aratam se nokasan, se manga umu awiriya mena, mu Kristus.^{§§} ⁵ Bare saki nunga betera kaora memek te Kaem me amilmilakaso, se suen biya tala sor garagarayam mu te memek taman ale kua parangaman.*

⁶ Munan suen la nuna nungumik te aratam umu anananga kausa iwita, ana te ikinak ale nanimi bitarnak ale munan memek memek nuna bitakasan mu ana me betenakko. ⁷ Nuna kaem kawel nunup patawukasan iwita, me betenakko. Batoga bo te baluwoso iwita: “Nuna munan memek umu ningi dagikasan ale na yu nokasan, ale barasukasan imet kari nunumi ago kola gusikasan ale amilmil kelagakasan.”[†] ⁸ Ana saman katagot ko munan me betenakko. Nuna uwutata beteman ale day suanta wore ningi 23,000 kariimet kua gilingiman. ⁹ Ana nanga munan memek memek te Kari Biya ira ariga te me betenakko. Nuna girakala uwutata beteman ale suen biya mot memek nunga usiram se kua gilingiman. ¹⁰ Ale ana me ininga munaka se laganakko. Nononga sang girakala uwutata ininga munaka lagaman se kager ko engel kaparam ale nunga moram se kua gilingiman.

¹¹ Munan suen la nuna nungumik te aratam mu kausa iwita. Se batoga te batagorman mu ana tom nukum pin-

^{‡‡}9:24 Ana nanimi ko sinar tanak ale koma ningo tanakko: Romans 8:13; 13:14; Philipians 3:14; 2 Timothy 2:4-5; Hebrews 12:1-3; James 1:12.

^{¶¶}10:2 Israel alo aolak ilukan: Exodus 13:21; 14:22-29.

^{§§}10:4 Kari Biya na yu nungarukaso: Exodus 16:35; 17:6. John 4:14; 6:35; 7:37-38 ago arikko.

*10:5 Israel alo sor garagarayam mu te kuakasan: Numbers 14:29; Hebrews 3:17; Jude 5.

†10:7 Exodus 32:6. Israel alo nunga munan: Numbers 11:4,34; Exodus 32:6; Numbers 25:5-6; Numbers 16:41-49.

giaso ko kariimet imi, sinar den nangara iwita batagorman. ¹²Bore te se, nina awiriya ninimi ikisan nina sokel ago sanamiwasan, mu dagulal bore ko sinar talko! ¹³Ira ariga nengete aratuk mu, iwita iki se lagaralko, ira ariga koma uwutatala kariimet suen la nongote arataso. Bare Kaem mu ko den diram la karo tuso, ale me nangarkiwuruk se ira ariga mu ko sokel nanga kiarukko. Bare nu nanga sanguk se sokel ago la sanamanak ale ira ariga mu kianakko.

**Kaem kawel nunga inang barim
betera ningi me baganakko**

¹⁴Buta se aga singsang yawara, kaem kawel nibiring nungaralko! ¹⁵Ani nina kariimet sinar tala wore ninga manorsam, se den ani balsam imi mu nengeta gurugal patawural ale arigalko. ¹⁶Ana yu waen bagun ago mu ko Kaem amilmil tusan mu, ana Kristus ko gue me biguwu nasan agila? Ale bread pagorsan ale nanimi tusan mu Kristus ko kumik nunguning me nanimi tui nasan agila? ¹⁷Mena, mu ana suen biya bare bread suanta wore nanimi tui nasan, bore te se ana suanta bagasan.

¹⁸Nina Israel alo nunga ikialko: nuna mel altar te tama bita Kaem tuikasan mu nuamur nunumi tui no se bagara suanta ilak bagakasan. ¹⁹Se ani tama bita kaem kawel tua mu agi, kaem kawel kota nung mu mel biya ko iwita me balsam, mena. ²⁰Bare ani iwita balsam, Kaem ko me ikia alo mu tama bita wit mairap nungarsan; nuna tama bita Kaem me tusan, mena. Se aninga angamang mu nina me wit mairap nongorak soraralko balsam.[‡] ²¹Munan bo nina Kari Biya ko bagunang te yu no se, aking wit mairap

memek nunga bagunang te yu nana; agi Kari Biya ilak na no se aking wit mairap nongorak na nana mu me terong nunguningkiri. ²²Ana munan umu te Kari Biya ko gomang motam me maguwunakko! Agi anananga nasokel pa noko sokel iwita e? Mena.

**Kris alo mu munan nunga saki alo
nunga sangukko mu la betemonko**

²³Nenenga ningi bo baluk, “Munan mel suen la ani am bita saparikko, ko kaola bo mena,” ma balukko. Bare iwita ikiko, ni se ka sikisaki ago munan umu suen la ningo la me ninga sangukko, mena. ²⁴Ana nangata nanga bagara aolal ko la me sinar tanakko, mena. Ana saki nunga bagara aolal agotala ko sinar tanakko.

²⁵Ikialko. Anapeya mel ko kumik nunguning diara guruga kuwim te ago taisan umu ko me isal paongalko, am diara ale nalko, mu kumik ko den bo mena. ²⁶Mu awuk, “Ali imi se mel suen biya awote aniso mu Kari Biya ko la.”[¶]

²⁷Se Kaem ko me ikia alo bo, ni ilak na noko ka aurok se namarko gemang aniruk, mu am namarko. Se anapeya na inang kisok, mu isa paonga mena, am noko, me ko kamin yenerukko.[§] ²⁸Bare bo ka manuk, “Na inang imi kaem kawel te tama tuman,” ma baluk, mu ni na mu me noko. Ni keta mu na mu noko kamin me yeneso. Bare nika bo umu ko ningo ko ikia toko. Ni na mu no se kari umu gomang motam dagulok bore ko, mu awuk, nu ikiso na mu me na ko iwita ikiwoso. ²⁹Ani noko gomang motam se ko ikia mu ko iki se balsam, nika mena. Se bo baluk, “Ani ko ikisam ani na inang suen la am naikko, ko kaola bo mena,

[‡]10:20 Kaem kawel se bur memek: Deuteronomy 32:17; 1 Corinthians 8:4; 2 Corinthians 6:16-17; Revelation 9:20.

[¶]10:26 Psalm 24:1.

[§]10:27 Luke 10:8 ago arikko.

se anape ko bo ko kuamin yenera ani aga kalakumurokko. ³⁰ Agi ani inang ko Kaem amilmil tusam ale nowasam umu, anape ko kari bo ko balu se lagarukko?" ma balukko.

³¹ Bore ko se, ani iwita munan ningarsam: nenenga nam giam ko munan te agi, anapeya munan beteralko mu, Kaem nup biya tualko iki se beteralko. ³² Nina kariimet bo ta kalakamara ningi me saparal se dagulokko, Juda alo ta, se Greek alo ta, se Kaem ko sios lilim ko kariimet alo koma suanta tala. ³³ Ani aga munan suen la te mu, kariimet suen la amilmil nungarikko betesam, iwita beteralko. Mu awuk, ani agata aga ningo ko la me ikia tasam, mena. Ani kariimet suen la nunga ningo ko iki se munan betesam, se nuna agotala te nunga sangaru giokko.

11 Se ani Kristus ko molak karosam iwitala, nina ani amolak kaoralko.

Imet nusupuling ira ko munan

² Nina ani ago ko ningamili me saposi se den ani nina kausem uwutata ilu kuawuwasan mu ko ani amilmil ningarsam. ³ Ale aita mu nina iwita ari ikialko aninga angamang aniso: Kristus mu kari ko pulawura bagoso, se kari mu imet ko pulawura bagoso, se Kaem mu Kristus ko pulawura bagoso.** ⁴ Buta se kari awiriya kariimet nomotam te guranek bitirukko agi, Kaem kuring wetang saparukko kam te supuling ira kaluwuso mu, nu ko pulawura mu dolara tuso. ⁵ Uwutatala imet awiriya guranek bitirukko agi, Kaem kuring wetang saparukko kam te supuling me ira

kaluwuso mu, nu ko pulawura dolara tuso. Ko ariga yam te mu, nu supuling mone turutuwan se supuling sokele la iwita.†† ⁶ Se imet supuling me ira kaluwuso mu, nu am ngual mone duap ningi batagukko! Bare imet mone duap ningi batoga agi turutuwan mu dolara ko mel. Se noko supuling ira la anirukko.

⁷ Kari mu supuling me ta ira kaluwurokko. Mu awuk, nu Kaem ko dora kumik lilim giam ale karogo бага se Kaem nup biya tuokko. Bare imet mu kari ko ningo se ko nup biya tuokko. ⁸ Mu awuk, duap te nunguning mu, imet te kari me aratam, mena, mu kari kumik ningi imet aratam. ⁹ Se uwutatala, duap te mu, kari mu, imet ko kitira iwita ko iki se me nungam, mena, mu imet mu, kari ko kitira iwita nungam. ¹⁰ Ale duap umu te, se betela engel alo te nongomang me dagulokko mu, kam imet Kaem ko ura bitirukko mu, supuling ira la ura bitirukko, mu kausa bo iwita. ¹¹ Bare Kari Biya ningi mu, imet mu kigilik se kari mu kigilik se nongota nongota bagamonko iwita mena. ¹² Imet mu kari kumik ningi aratam, uwutatala kari mu imet tuagu ningi bilangaram. Bare anapeya suen la mu Kaem kote tairam, se nu ko duap.

¹³ Imet kariimet nomotam te supuling me ira kaluwuso ale guranek beteso mu terong agi mena e? Mu nengeta tuati ko ikialko. ¹⁴ Ana ali kari nanga loagara ariga te mu, kari ko mone kapa kekeso mu ko ariga dolara karogo. ¹⁵ Bare imet mone maiyuk ale kapa kekeruk mu, noko ariga dirmaso ale yawarakala. Noko mone umu, nu te supuling ira kaluwurokko tuam. ¹⁶ Se awiriya bo munan imi ko ani agarak den tagirok agi

** **11:3** Tom mu te ko munan biya bo mu iwita: kari mu nusupuling me ira kaluwumonko, bare imet kari ago mu nusupuling ira kaluwumonko. Paul mel kasik la ko munan te la bita sapara ko balso.

†† **11:5** Tom mu te imet memek bitakaso mu dolara munan kumik te betemonko mu mone turuwu warukasan.

bare ani iwita balsam, ana munan bo kigilik me karowasan, se Kaem ko sios lilim ningi mu koma suanta tala munan bo kigilik me karowasan, se ni ko baluko ikup biya.

Kari Biya ko yu inang

¹⁷ Aitak ani munan saki agotala ko balikko. Bare ani nenenga munan umu ko amilmil ningara iwita me balsam, mena. Mu awuk, nenenga biguwura ningi mu, munan memek ko sokel tarigiso se munan ningo ko sokel kaposo. ¹⁸ Ani girek mel bo ko balikko mu iwita: ani den bo ikiem mu nina sios suanta iwita tai ilu biguwusan, bare paoga biluluwura sang ninga ningi arataso. Se ani nunguning iwitata ko ikisam. ¹⁹ Ikiialko. Paoga biluluwura umu ningi mu, ana awiriya Kaem diram la karo tuiwoso mu te ari ko ikiinakko. ²⁰ Tom nina tai bolala awusan ale inang nasan umu, nina Kari Biya ko inang na ko munan te me nasan! Mena! ²¹ Nina saki nunga me ikia tasan. Nina girisan mu inang se waen ninguru nasan ale netagu ninguru laga sora kaposo. Se saki mu kua ekeka lagasan. Se saki mu waen nunga ngualawuso se ngualasan sipisan. ²² Awuk, nina nengeta ninga kawam te na yu nalko mu mena agila? Agi Kaem ko sios mu mel yam ko betesan ale kariimet nungumik mel mena mu dolara nungarsan e?[†] Ani awuk ninga balikko? Agi ani ninga munan sumu ko amilmil ningarik i? Mena nunguningkiri!

²³ Mu awuk, ani den Kari Biya kote taem ale aking ani nina ninga manem mu iwita: Kari Biya Jesus, tirom nu te kager nuguting te beteman, mu bread tam, ²⁴ ale Kaem amilmil tuam, ale paogam, ale mam, “Tal ale nalko; imi aninga angimik nunguning, nina sokel

ningarukko ningarsam. Pempem no se mu, ani ago ko ningamin ares ma se lagaralko,” mam. ²⁵ Nuna na inang no sapaman se buring ko mu, waen bagun ago mu tam, ale munan koma suanta tala beteram, ale nungaru se mam, “Tal ale nalko; imi aninga angimik gue, Kaem nengerak den iru kaolam wore te sokel tuam. Pempem no se mu, ani ago ko ningamin ares ma se lagaralko,” mam.[¶] ²⁶ Ikiialko. Tom nina bread se waen bagun ago mu tasan ale no se mu, nina Kari Biya ana nago ko memek tam ale kueram umu wetang sapa se lagaral se nu peleruk tairukko.

²⁷ Bore te se, awiriya bread se waen bagun ago umu taso ale ko munan te me naso mu, nu Kari Biya ko kumik nunguning se ko gue memek te beteso. ²⁸ Awiriya bread umu se waen bagun ago mu tauk ale naukko mu, kota numi ko ninguru ikiok ale asele tauk ale naukko. ²⁹ Mu awuk, awiriya Kari Biya ko yu inang mu am ngual kasik taso ale naso mu, kota ikup memek tagi kumik te beteso. ³⁰ Munan borta te nenenga ningi suen biya tala nosokel mena se kuera ago bagasan, se saki maingkala kua gilingiman. ³¹ Bare ana nangata nanga nanga-mang se nanga ikia ninguru ko iki gugunak ale asele tanak ale nanak mu, ana ikup memek bo me ariginakko. ³² Se tom Kari Biya nanga bagara ari ikiso ale ko bu nangarso, mu ana te giris palaganak ale diram la baganakko munan umu beteso, se ana te udagi ali imi lilim la ko kariimet memek tamon mu, ana nongorak memek me tanakko.

³³ Buta se aga singsang, tom nina Kari Biya ko yu inang nalko tai biguwural, mu ninimi ko kimi beteralko. ³⁴ Awiriya na ko kueruk agi mu, nu girok ko kawam te na yu nauk, ale asele

[†]11:22 James 2:5-6 ago arikko.

[¶]11:25 Kaem den iru nangarak kaolam: Luke 22:20; Hebrews 8:8-13; 9:15.

biguwura te tairukko. Ale munan umu te asele nu biguwura ningi munan bo me paguwurok ale Kaem kuting te ko koma memek me taukko.

Den sang agotala aniso, bare ani nengete tairik ale asele den sang ago ninga manikko.

Bur Laili ko kuting munan duap duap

12 Ario, aga singsang, aita mu ani Bur Laili ko kuting munan duap duap mu ko balik se ninguru ikialko.^{§§} ² Tom nina Kaem ko me ikikasan ko tom mu te mu, memek ko munan lage suen biya te ninga tagikaso, se kaem kawel nungumik marak mena umu nobowa ningi namakasan mu, nina nengeta ko ikisan. ³ Bore te se, ani iwita ninga manorsam, kari bo Kaem ko Bur Laili ko sokel te munakawara mu baluk, “Jesus am maga namarukko,” ma me balukko, mena. Agi kari bo kumik yam te baluk, “Jesus mu Kari Biya,” ma me balukko tala, mena. Mu am Bur Laili ko sokel te la.*

⁴ Bur Laili ko kuting munan duap duap nangarso, bare Bur Laili mu suanta. ⁵ Se Kari Biya ko ura duap duap nangarso, bare Kari Biya mu suanta. ⁶ Se Kaem ko ura mu lage duap duap te betesan, bare Kaem suanta wore kariimet suen la nunga ningi ura duap duap umu bita saposo.

⁷ Se kariimet suan suan nunga ningi mu Bur Laili ko sokel wetang saposo, se kariimet te nunga sangorsan. ⁸ Bur Laili kari bo ikia sinar ko den balukko sokel tuso.[†] Ale Bur Laili suanta umu tala, kari bo ikia ningo balukko sokel tuso.[‡] ⁹ Ale Bur Laili suanta umu tala, kari bo kiwem bibiya te bitirukko ko gomang ningi nunguning sokel ago mu tuso. Ale am Bur Laili suanta nung tala, kari bo kuera ikes nungok burangarukko sokel tuso. ¹⁰ Ale koma suanta tala kari bo mu miracle bitirukko sokel tuso, ale bo mu Kaem kuring wetang saparukko sokel tuso.[¶] Ale bo mu wit mairap kaginawoso agi, Kaem ko Bur Laili umu ura bitawoso agi, umu ko iki bataguk ale balukko sokel tuso.[§] Ale bo mu kuamili geraguk se den duap duap te munakarukko sokel tuso, se bo mu den umu ko iki bataguk ale wetang te balukko sokel tuso.^{**} ¹¹ Ura langilong imi suen la mu Bur Laili koma suanta nung tala bita saposo. Ale am noko gomang te la ura umu kariimet suan suan nungaru guruguso.

Kristus ko kumik lilim

¹² Kari ko kumik lilim mu suanta, bare ko kumik nuamur nuamur mu suen biya. Ale nunguningta, nuamur nuamur mu suen biya, bare tai ilu biguwusan mu kari suanta ko kumik suanta ma balsan. Se Kristus ko kumik mu uwutata. ¹³ Mu awuk, ana suen la, Juda ko ta, Greek

^{§§}12:1 Bur Laili ko kuting munan nangarso: Romans 12:4-8, 1 Corinthians 14 se Ephesians 4:11.

*12:3 1 John 4:2-3 ago arikko.

[†]12:8 Bur Laili ikia sinar ko den balnakko nangarso: Matthew 10:19-20; 22:21; Acts 6:10. Kristus mu anananga ikia sinar: 1 Corinthians 1:30; Colossians 2:2-3.

[‡]12:8 Bur Laili mel kaluwura la aniso mu wetang saposo: John 4:18; Acts 5:3.

[¶]12:10 Bur Laili ko sokel te den balu paoga: Acts 11:28; 21:10; Romans 12:6; 1 Corinthians 14.

[§]12:10 Wit mairap kaginawoso agi wore ko kausa sang: Matthew 16:22; 22:18; Acts 16:16-18; 1 Thessalonians 5:19-22; 1 John 4:1-3.

^{**}12:10 Nangamili nagiring geraga ko sokel: Acts 2:4; 10:46; 19:6; 1 Corinthians 13:1; 14:1-5, 13-19, 27-28.

ko ta, se ura dungan kariimet ta, se ura dungan kariimet mena ta, ana Bur Laili suanta te anuwa marak taman ale Kristus ko kumik suanta iwita bagasan. Ale Bur Laili suanta nung te tala yu marak nangarso se nasan.

¹⁴Bare ana ikisan, kari ko kumik mu nuamur suanta mena, wore ko nuamur nuamur mu suen biya. ¹⁵Tuaturum bo balikko: Nika siwik ka manuk, “Ani nika kiting mena,” mauk, “bore te se ani nika kimik ko nuamur bo mena,” mauk, bare ikiko, nu bataga namarukko me terong. ¹⁶Aking ka degewa ka manuk, “Ani nika motam mena,” mauk, “bore te se ani nika kimik ko nuamur bo mena,” mauk, bare mena, nu kota numi siluwu namarukko me terong tala. ¹⁷Agi nika kimik lilim la mu nika motam iwita mu, nika kimik nuamur awuk wore te den ikiko? Agi nika kimik lilim la mu nika degewa iwita mu, nika kimik nuamur awuk wore te mel siring ikiko? ¹⁸Bare ikialko, anananga nangimik lilim la mu uwuta mena. Kaem ko gomang te aniram wore te, anananga nangimik nuamur nuamur koma koma diram la ko kuwim te awu awu ago namaram. ¹⁹Se nuamur nuamur umu suen la nangimik nuamur bo suanta iwita bagamon mu, ana nangimik lilim baganak i? ²⁰Bare uwuta mena. Ana nangimik mu suanta, bare ko nuamur nuamur mu suen biya.

**Kris alo nunumi sangaru se
motam suanta bagamonko**

²¹Agi namotam mu nagiting manuk, “Ani nika saonga ko me kuesam,” mauk i? Agi nasupuling nasiwik manuk, “Ani nika saonga ko me kuesam,” mauk i? Mena. ²²Nangimik ko nuamur sang ana balsan sokel mena masan, bare nangimik nuamur suen la borta te ana yawarakala ningo la bagasan. ²³Se nangimik nuamur sang ana ko ikisan memek nuam, borta ana ninguru ko sinar tanakko.

Ale nangimik nuamur saki ko ariga me terong, mu ana ira kaluwura la ko sinar tasan. ²⁴Ale nangimik nuamur saki ko ariga terong, mu ana me ira kaluwusan. Bare Kaem kota nangimik nuamur nuamur umu gi nunga kuwim kuwim te diram awuram. Ale nangimik nuamur saki nunup mena, mu nunup biya nungaram. ²⁵Bore te se, nangimik suanta umu ningi paoga biluluwura bo me anirukko. Bare nuamur suen la mu nunumi ko kua se nunumi ko sinar tamonko. ²⁶Nangimik nuamur bo ikup arigok ale yaman moruk, mu nangimik nuamur suen la karogo la yaman umu gimonko. Se nangimik nuamur bo nup biya tauk, mu suen la karogo la amilmilamonko.

²⁷Ario, aita mu nina iwita ikialko, nina suen la mu Kristus ko kumik lilim iwita, se nina suan suan mu noko kumik nuamur nuamur iwita. ²⁸Se sios ningi mu, Kaem giram apostle alo nunga awuram, ale kowom kaora mu, prophet alo, asele kausa kari alo, asele miracle betera ko kari alo, se kuera ikes nunga burangara ko kari alo, se kariimet saki nunga saonga ko kari alo, se sios kiti guruga ko kari alo, se nungamili nuguring geraga se den duap duap te munakara ko kari alo, mu nunga awuram. Kaem ana Kris alo nanga ningi ura kari iwita nunga awuram. ²⁹Se awuk, ana suen la mu apostle alo e? Agi awuk, ana suen la mu prophet alo e? Agi ana suen la mu kausa kari alo e? Agi ana suen la mu miracle betera kari alo e? ³⁰Agi ana suen la mu kuera ikes nunga burangara ko kari alo e? Agi ana suen la mu nangamili nagingirng geraga se den duap duap te munakara ko kari alo e? Agi ana suen la mu den umu ko iki batoga ale ko nunguning wetang te bala ko kari alo ko nanga awuram e? Mena. ³¹Bare nina munan saki bibiya nunguningkiri wore talko ninguru sail tagiralko.

Bare ani aitik munan lage bo yawara nunguningkiri mu ninga kausekko.

Nanimi kua tua ko munan

13 Ani angamili agiring geraguk se kari ko den duap duap te munaka se engel alo nunga den agotala te munakarik, bare saki alo me kua nungarik mu, ani goyak bawe am ngual kasik nirung kapawara wore toroman. ²Agi ani prophet ura ago gek am бага se, ikia se mel yumura suen la ko iki sapawirik, agi angamang ningi nunguning te duruk bibiya sarumuwirik, bare saki alo me kua nungarik, mu ani am mel yam tala. ³Agi aga melmasak suen la kariimet nungumik mel mena mu nungarik, agi kariimet nunga tama te aga kaimon, bare ani aga bo me kua tuek, mu ani ningi mel ningo bo me taikko, mena.

⁴Bo kua tua ko munan mu iwita: Gemang anise kua kapara. Kiwem ningo saki alo nongote betera. Kariimet saki nunga mel suen biya ariga ale gemang me magara. Kualala kasik me namara. ⁵Terter te me namara. Keta nimi ko la me ikia. Pasak ala gemang me magara. Saki memek kimik te betera se ko kamili sapa namara. ⁶Bo kua tua ko munan mu munan memek biriruwoso, bare munan nunguning umu ko ninguru amilmiloso. ⁷Bo kua tua ko munan mu, memek suen la te ka sangukko; gemang ningi nunguning sokel tuokko; gemang motam sangam aora tuokko; se ikup mel suen la te gek am la pempem la sanami se lagerko.

⁸Bo kua tua ko munan mu kumik menara mena. Prophet ura mu menarukko. Nangamili geraga se den duap duap te munakara mu menarukko. Ikia se mel yumura ko ari ikia ko munan mu menarukko. ⁹Ana aitik melmasak sang la ikisan. Ale ana melmasak sang ko den balsan. ¹⁰Bare maingte mel-

masak lilim la se ningo diram la mu tairukko tom mu, melmasak sang la ikia ale bala ko munan umu yumu namarukko. ¹¹Tom ani kuriang gotek la бага se mu, ani kuriang gotek iwita munakakasam, ale kuriang gotek iwita ikia tokasam, ale kuriang gotek iwitala ikia gurugu patawukasam. Bare tom ani garukerem mu, ani kuriang gotek ko ikia mu angamili sapa namaram. ¹²Aitik ana mel tama bur ningi ari turutuwu kam ariwasan. Bare maingte mu ana mel suen biya wetangaruk se ari sapanakko. Aitik ani katir katir ko ikisam; bare maingte mu, ani ninguru ko iki kutuwurekko, aitik nu ani ninguru aga iki kutuwuwoso iwitala.

¹³Bare munan ilagala suan sanaman bagasan mu iwita: Nangamang ningi nunguning, se Kaem kote la loaga lagara, se bo kua tua ko munan. Se ilagala suan umu nunga ningi den ponor biya nunguningkiri mu, bo kua tua ko munan umutang mel biya nunguning.

Kaem kuring wetang sapara ko munan se nangamili nagiring geraga ko munan

14 Bo kua tua ko munan ilu kuawu se, Bur Laili ko kuting munan duap duap ko nengemang bita se, bare Kaem kuring wetang sapara ko munan mu ninguru ko kua nanuguralko. ²Mu awuk, awiriya kuamili geragoso se den nu me ko ikia mu te munakoso, mu nu ali kari nongorak me munakoso, mena, mu nu Kaem ilak munakoso. Se nu uwuta munakawoso mu, kariimet bo nu kuring ikiok ale sinararukko mu me terong. Mu nu den se mel yumura wore Bur Laili ko sokel te baluwoso. ³Bare awiriya Kaem kuring wetang saposo mu, kariimet nongomang motam sokel nungarso, sangam nungarso ale nongomang motam taso. ⁴Kari kuamili geragoso se den bo nu me ikia mu te munakoso, mu nu kota numi

sangarso. Bare awiriya Kaem kuring wetang saposu, mu nu sios lilim ko kariimet nunga sangarso.

⁵Aninga angamang mu nina suen la ningamili geraguk se den saki nina me ko ikia mu te munakaralko aniso. Bare aninga angamang biyala nunguningkiri mu, nina Kaem kuring wetang sapa se la-garalko aniso. Mu awuk, awiriya Kaem kuring wetang saposu mu kari kuamili geragoso se munakoso mu kiaman. Bare kari kuamili kuring geragoso umu aking den kuring te aratam mu gurugok se sios ko kariimet lilim la ikimon ale sangam tamon mu, nu kari Kaem kuring wetang saposu mu ilak koma suanta ko.

⁶Ario, aga singsang, iwita ikialko, ani nengete tairik ale den sang nina me ko ikia mu te munakarik, mu awuk nenenga sangukko? Mena. Bare ani mel iru saki Kaem aga kausam mu balik, agi ikia ningo saki agi, den yumura agi, kiti guruga den saki balik agi, mu asele ninga sangukko. ⁷Se kolara amilmil ko mel, birak duap agi gitar te nirung ngual ngual betemon mu, awuk kariimet bo wur ko dogotak ko ikiokko? Mena. Bare wur ko dogotak te iki se kolamon mu asele ikimon ale ko sinarmonko. ⁸Aking goyak kager ko dogotak te iki se me elemon, mu awiri kager ko numi nungok burangarukko? Mena tala. ⁹Se ni mu uwutatala. Ni dogotak bo kariimet me ko ikia mu te munakawer, mu awuk ta kariimet den ni baluwasam mu ko sinarmonko? Mena. Mu ni am keta sor ipi munaka lagasam iwita. ¹⁰Nunguningta, ali lilim la imi ningi, mu den duap duap aniso. Bare den umu bo ta kumik nunguning mena iwita me aniso, mena. Mu nunga nunguning ago la. ¹¹Buta se kari bo den ani me ko ikia mu te munakawuruk se ani ko nunguning me ko ikiek, mu ko ariga yam

te mu, ani nu ilak mu kari iwareng nanimi me ko me ikia iwita. ¹²Se nina betela tala, nina Bur Laili ko munan duap duap gialko sail tagisan agi mu, munan sios lilim la sanguk ale laguwurokko umu ko sail tagiralko.

¹³Duap bore te se, awiriya kuamili kuring geragoso se den balso umu, Kaem nu sanguk se den balam umu iki bataguk ale gurugokko ko sokel umu ko guranek bitirukko. ¹⁴Mu awuk, kam ani angamili geragoso se guranek betesam mu aninga angamang motam lilim te guranek betesam, bare aga ikia mu garagar biya aniso. ¹⁵Se ani munan awuk bore karikko? Mu ani munan ilagala la bitirikko. Ani kam bo te mu angamang motam te guranek bitirikko, ale kam bo te mu aga ikia te ikikuawu se guranek bitirikko. Ale wur te Kaem nup patawurikko mu, koma suanta tala bitirikko.^{††} ¹⁶Bare kam ni gemang motam te Kaem amilmil tuiwer se, kari bo bagoso mu den sumu nu me ko sinararuk, mu nu awuk ta nika amilmil den sumu ko kopa te “Nunguning” maukko? Mena. Mu nu den ni baluwasam umu ko nunguning me ko ikiso. ¹⁷Ni yawarakala Kaem amilmil tusam agila, bare ni kari bo umu ni me sangorsam.

¹⁸Ani angamili agiring geraga se den suen biya te munakara ko munan te nenenga kia saperem, mu ko Kaem amilmil tusam. ¹⁹Bare sios ningi mu, ani den nuna te munakara mu te den 5 iwita balik se nunga sanguk mu terong. Bare ani den nuna me ko ikia mu te, den 10,000 iwita balu te kolarik se nuamur bo me ta ko sinarmon, mu me terong.

²⁰Aga singsang, nina ninga ikia mu, kuriang mimili iwita me bagaralko. Munan memek ko mu, kuriang mimili

^{††}14:15 Tom saki ana nangamili geragoso se te guranek betesan ale wur ilusan. Tom saki ana nanga ikia te guranek betesan ale wur ilusan. Bur Laili nanga sangarso: John 7:37-39; Romans 8:26; Ephesians 5:27.

ngualara sipira iwita bagaralko, bare ikia te mu kariimet garuk iwita ikia sinar ago bagaralko. ²¹ Batoga bo te den bo iwita aniso:

“Kari Biya iwita balam:

Ani kariimet sor saki ko mu nunga den koma kigilik mu te,
se nunga nuguring te aga kariimet imi nunga manikko,
bare mu betela nuna aninga agiring me ikimonko tala.”^{‡‡}

²² Bore te se, nangamili nagiring geraga se munakara ko munan mu, nongomang ningi nunguning alo mu nunga mena, bare nongomang ningi nunguning mena alo wore te ari ikimonko kausa iwita. Bare Kaem kuring wetang sapara ko munan mu, nongomang ningi nunguning alo mu nunga, bare nongomang ningi nunguning mena alo mu nunga mel mena.

²³ Buta se sios lilim la tai biguwural ale ningamili nigiring gerakuk se munakawaral se, saki me ikia mu agi, sang nongomang ningi nunguning mena alo mu utu nagumon ale ikimon mu, nina ngualasan sipisan iwita me balmon i?”[¶]

²⁴ Bare tom nina suen la Kaem kuring wetang sapawaral se, kari bo gomang ningi nunguning mena agi, kari bo munan mu me ko ikia mu utu nagurok, ale den suen la baluwasan mu ikiok, mu den umu nu gomang motam atumok ale ko memek suen la wetang saparukko. ²⁵ Se mel yumura gomang motam ningi la ago lagoso mu wetang te aratu saparukko. Se nu bugura kulukok ale Kaem nup patawuruk ale baluk, “Nunguningta, Kaem nina nengerak bagoso!” ma balukko.^{§§}

Ana Kris alo biguwunak ale munan diram te la Kaem nup biya tunakko

²⁶ Buta se aga singsang, ana awuk balnakko? Ario, iwita beteralako: Tom nina suen la tai bolala awural agi mu, bo wur ago taiso agi, bo kiti guruga den ago taiso agi, bo mel bo iru Kaem kausam se ago taiso agi, bo kuamili kuring geraga agi ko nunguning balukko ago taiso agi. Bare munan suen la imi mu sios lilim la te sangam sokel tua ko lage te la bita saparalko. ²⁷ Se kariimet sang nangamili nuguring geraga te munakamonko agi mu, ilagala agi, ilagala suan iwita mu terong, umutang la munakamonko. Bare suan suan munakamon, se bo mu den balsan mu gurugok ale ko nunguning balukko. ²⁸ Bare den umu ko nunguning bala ko kari bo me bagaruk agi mu, kari agi imet umu sios ningi kuring kalok ale gomang ningi la kota Kaem ilak munakarukko.

²⁹ Se prophet ilagala agi ilagala suan agi Kaem den nungarso mu koma koma balmonko. Se saki mu kariari den balsan umu nunga den se bagara aolak Kaem ko munan ago tuati ikimonko.*

³⁰ Se prophet alo umu, bo munakawuruk se saki dagiwasan mu ningi Kaem mel bo iru bo kausok agi mu, bo munakawoso mu kuring kalok ale nu kuring tuokko. ³¹ Mu awuk, nina singir la suan suan Kaem kuring wetang sapa se, kariimet suen la nunga kiti gurugal ale nongomang motam sokel tualko. ³² Prophet alo nunga nongomang motam Bur Laili ningi ura taso mu nongota ninguru bitarmonko. ³³ Mu awuk, Kaem mu munan ngual kasik, ngual ngual betera ko Kaem

^{‡‡}14:21 Tom mu te Juda alo nongomang aora biya, se Kaem nuna Assyria alo nugut-ing te ikup tamonko den imi te nunga maonam: Isaiah 28:11-12.

[¶]14:23 Kariimet saki gusira den balman: Acts 2:13.

^{§§}14:25 Bur Laili ko sokel te giris palagasan: John 16:8.

*14:29 Den mel tutenakko: Acts 17:11; 1 Thessalonians 5:19-21.

mena, nu munan diram la lila te betera ko Kaem. Sios suen la wonong wonong mu ko kariimet uwutata betesan.

³⁴Se imet mu sios suen la ko biguwura ningi me munakamonko. Kuring bo nuna te munakamonko mu me aniso, bare Law baluwoso iwita, nuna nunumi ago kapamon ale bagamonko. ³⁵Nuna mel i ko balmonko agi mu, nongota nunga kawam te nunga nugari nunga isarmonko. Mu awuk, imet sios ningi munakara mu dolara ko mel.[†]

³⁶Agi Kaem ko den mu nenenga ningi duap beteram e? Agi Kaem ko den mu nenenga te la tairam e? ³⁷Awiriya numi ko ikiso nu prophet agi, Bur Laili ko munan sang noko ningi aniso agi mu, den ani bataguru ningarsam imi mu Kari Biya ko den iwita ikiokko. ³⁸Bare nu biruwurok mu nu kota mu, Kari Biya nu biruwurokko.

³⁹Bore te se, aga singsang alo, prophet den bala ko munan mu ko ninguru ko sail tagiralko. Ale nangamili nagiring geraga se munakara ko munan mu me menawuralko. ⁴⁰Bare munan suen la ko lage munan te diram la beteralako.

Kristus kueram ale aking barasam

15 Ario, aga singsang, aitaik mu ani den gilalong nengete apurem se nina ikiman ale aitaik te sanamiwasan mu ko ningamin kiti paoga iwita ninga manikko. ²Nina den gilalong ani ninga manem umu ilukuawural agi mu, nu borta te ninga sangaru taukko. Bare uwuta me beteral mu, nenenga nengemang ningi nunguning mu mel yam.

³Ani den ikiem ale taem uwutatala ani ningarem, umu mel gira nunguningkiri.

Se mu iwita: Kristus anananga memek ko kueram, batoga te aniram uwutata.[‡]

⁴Se nu mutim tuguman se day ilagala suan mu nu te barasam, batoga te aniram uwutata.[¶] ⁵Se nu Peter kote aratam, ale udagi olekem 12 mu nongote aratam se arigiman. ⁶Ale udagi te mu, Kris alo 500 se ilu kia kam bagaman se nongote aratam se ari gilingiman. Se Kris alo umu suen biya aitaik am marak bagasan, bare sang mu kua gilingiman. ⁷Se udagi tala ko uria James kote aratam. Ale aking apostle alo suen la nongote aratam. ⁸Ale nukum kitira mu, ani aga balsan, “kuriang ko tom aitaik wore bilangaram” ko aga balsan mu agate aratam.[§]

⁹Mu awuk, ani mu apostle suen la nunga ningi mu am kituwura nukum te biya, se apostle bo ko iwita aga balmonko me terong tala, mu awuk, ani Kaem ko sios ninguru tala bita maguwu lagerem. ¹⁰Bare Kaem gomang aisam ale aga aru tam, se aitaik ani noko ura kari iwita bagasam. Se noko gomang aisam ko munan mu yam me ipi dagulu nama-ram, mena. Ani apostle alo suen la nunga kiarem ale ura sokel ago taem, bare ani umu ko aimi me patawusam, mena. Mu Kaem ko gomang aisam ale agarak bagakaso se te ura bitakasam. ¹¹Se ani ura betarem agi, nuna ura beteman agi, wore ana suen la Kristus ko den gilalong apukasan, se den umu aitaik nina ko nengemang ningi nunguning aram.

Kuera kuenakko, bare aking marak barasanakko

¹²Ana den apusan ale balsan, Kristus kueram bare aking barasam, masan. Se nenenga ningi mu, awuk se sang bal-

[†]14:35 Batoga saki girakala Greek den te batagorman mu te, verses 34-35 mu verse 40 buring ko aniso.

[‡]15:3 Den sang giram aniram: Isaiah 53, Psalm 22, se den suen biya agotala.

[¶]15:4 Den sang giram aniram: Psalm 16:8-11 se Acts 2:24-32; Jonah 1:17 se Matthew 12:40; se den suen biya agotala.

[§]15:8 Paul Jesus arigam: Acts 9:3-6; 1 Corinthians 9:1.

san kariimet kueman mu me barasamonko masan? ¹³ E kariimet kueman mu me barasamonko manak agi mu, Kristus kueram mu me barasam tala manakko. ¹⁴ Se Kristus kueram ale me barasam manak agi mu, ana den gilalong apusan mu den kawel ko manak, ale nina den umu te ira sanamasan mu nenenga sanamara sumu am kawel tala manakko. ¹⁵ Se mel bo biya tala mu, ana apostle alo den Kaem ko balsan mu den kawel la manakko. Mu awuk, ana Kaem ko balsan mu, nu Kristus kueram bare aking maraguwuram se barasam, masan. Bare nu me Kristus maraguwuram le mu, nunguningta kariimet kueman mu betela me barasamonko, manakko. ¹⁶ Se ana balnak kariimet kueman mu me barasamonko iwita manak agi mu, ana agotala balnak, Kristus me maraguwuram se barasam, manakko. ¹⁷ Se Kristus kueram mu me barasam manak agi mu, nenenga nengemang ningi nunguning mu me ninga sangukko, mena. Se nina ninga memek ningi yam bagasan, manakko. ¹⁸ Se betela, kariimet Kristus ko nongomang ningi nunguning aram se kueman, mu karogo tala sarenga namamonko, manakko. ¹⁹ Ikialko. Ana marak bagara ko munan mu suanta eta imitang manak ale Kristus kote nanga ikia loagara bita se, marak bo bo me aniso manak agi mu, nunguningta, kariimet sinar mu nanga kawel mu ko am nongomang batagukko. Mu awuk, ana kariimet suen la nunga ningi ana memek biya bagasan.

²⁰ Bare mu uwuta mena! Mu nunguningta Kristus kueram, bare aking maraguwuram se barasam. Kariimet kueman mu suen la nunga ningi nu giram marak barasam, uwutatala, kari-

imet kuesan mu tom nukum te suen la barasamonko. ²¹ Kuera mateng ko munan mu, kari suanta te nanga ningi utu naguram; uwutatala, marak barasa ko munan mu, kari suanta tala te nanga ningi utu naguram. ²² Mu awuk, ana suen la Adam ko gue te taira, wore te se ana kuesan; uwutatala, ana Kristus ningi mu suen la aking barasanak ale marak baganakko. ²³ Bare ana suen la mu ko tom te diram barasanakko. Kristus nu giram barasam. Ale udagi peleruk tairukko mu te, ana noko kariimet mu barasanakko.** ²⁴ Ale umutang burying ko mu tom nukum taiso. Nu supuling duap duap sor taman ale ali sor se taiti lilim la bitaruwaman mu nunga nosokel menawu maguwu saparuk ale, kingdom lilim la gurugu Kaem nanga Nainet mu kuting te bitirukko. ²⁵ Bare aita mu nu ali sor taiti lilim la bituok karogo nama, kager memek nu ilak barimawasan mu nunga menawu suwik duap ningi nunga awurokko. ²⁶ Ale nukum kitira mu, kager memek kuera mateng mu menawurokko. ²⁷ Mu awuk, aita mu Kaem “mel suen la mu nu bituokko suwik bowa ningi awuram”.†† Bare bala, “Kaem mel suen la mu nu bituokko suwik bowa ningi awuram,” mu ikinak ale Kaem mel suen la se kota numi ago la nu bituokko suwik bowa ningi beteram iwita me ikinakko, mena. ²⁸ Se tom Kaem mel suen la Kristus bowa ningi awu saparuk, mu asele Kristus, ko Nuet mel suen la nu bowa ningi awuram mu, kota numi nu bowa ningi bitiruk, se Kaem mel suen la mu bitaru saparukko.

²⁹ Nina saki balsan, kariimet kuesan mu me aking barasamonko masan. Se kariimet saki nunga sikisaki kueman mu nunga sangarmonko nongoma tasan ale

** **15:23** Kris alo barasamon Jesus koma te biguwumonko: 1 Thessalonians 4:15-17. Adam: Romans 5:12,18.

†† **15:27** Kristus mel suen la bitaruwoso: Psalm 8:6; Matthew 28:18; Hebrews 2:5-9.

anuwa marak tasan mu, ana awuk nunga balnakko? Mu awuk ta nunga sangukko?

³⁰ Se ana apostle alo mu betela, kariimet kueman mu me barasamonko agi mu, ana anape ko ura imi ko ikup memek hour suan suan te nanga maguwurokko taiso wore ura imi ko am nasupuling diruwu lagasan?^{‡‡} ³¹ Aga singsang, nina ta, ana ta, ana suen la nanga Kari Biya Jesus Kristus ningi bagasan, se ani nego ko amilmilasam ale den imi wetang te balsam: Nunguningta, ani day suan suan te mu ani memek te kuerem iwita aimi ikisam. ³² Ani Ephesus ko kariimet mu mel daong bibiya iwita nongorak kagerakasam. Bare ani ali kari aga ningo ko kagererem le mu, ani anape mel ningo ningi arigem? Nina balsan kariimet kuesan mu me barasamonko masan agi mu, terong,

“Ana am no gi se amilmilanakko, mu awuk, ana ukuruk se kuenakko.”^{¶¶}

³³ Kawel kari ninga kulurmon bore ko sinar talko! Mu awuk, “Kari memek nongorak nimi gia mu ka ningo nuam maguwurko.” ³⁴ Buta se nina ikia ngualara saparal ale, udagi kilek memek me beteralako! Nenenga ningi saki Kaem ko me ikisan, umu ko dolaralko!

Marak barasa ko nangimik ariga

³⁵ Se kari bo isok, “Kari kueman mu awuk ta barasamonko? Nunga nungumik nongoma mu ko ariga awuk ta ko?”

³⁶ Bare mu kari ngualara ko isa ngualara! Tam muguri ni agusam, mu kueso iwiso ale asele gurek iru pagoso ale tarigiso. ³⁷ Ni wheat agi anapeya tam muguri agusam mu, ni tam iwita ari se me agusam, mena. Mu ni yam ta mel muguri bo iwita agusam. ³⁸ Bare mel muguri umu aragoso ale tam, Kaem ko te iki se

nungam wore te diram koma taso, ale luan, kower, gawa se nunguning beteso.

³⁹ Melmasak suen la nunga nungumik mu koma suanta mena: Kariimet nunga mu duap bo, giarum ko melmasak mu duap bo, inangnang mu duap bo, se wal nunga nungumik mu duap bo. ⁴⁰ Se taiti kuali ko mel ago, se ali ko mel ago. Taiti kuali ko mel nunga nungumik bala mu kigilik, se ali imi ko mel nunga nungumik ariga mu kigilik tala. ⁴¹ Worem ko nikitang ko ariga mu kigilik, se sige ko nikitang ariga mu kigilik, se baras nikitang ko ariga mu kigilik. Se baras nongota nongota nunga nikitang ariga mu kirker tala.

⁴² Se kariimet kuera mu barasamon mu koma suanta tala ko. Nungumik ago kueman mu maga iwi namara ko mel. Se nungumik ago barasamonko mu, duap bo, me udagi maga namarukko wore ago barasamonko. ⁴³ Kariimet kueso mu ko kumik ariga memek se sokel mena mutim tugusan, bare marak barasa te mu nikim ago se sokel ago barasukko.

⁴⁴ Kam mutim tuguman mu, ali ewere ko kumik ago mutim tuguman. Bare barasa te mu, kualala ko kumik ago barasukko.

Ana ali imi ko nangimik ago iwitata, kualala ko nangimik mu karogo tala.

⁴⁵ Se batoga te baluwoso iwita: “Kari gira Adam, mu nungam ale marak tuam se kari ko barasu sanamaram.” Bare Adam udagi mu nuguta kari marak tuso se barasu sanamoso. ⁴⁶ Kualala ko mu me giram, mena. Ali imi ko mu giram, asele kualala ko mu kowom kaoram. ⁴⁷ Se kari motam motam nunguningkiri mu, ali ewere ko gege te nungam. Bare kari kowom kaora mu duruk wonong ko kari. ⁴⁸ Ali imi ko kariimet mu, nunga kari gira umu toroman tala; se duruk

^{‡‡}15:30 Kris alo mu ikup gimonko: Romans 8:36. Apostle alo ikup gikasan: 2 Corinthians 4:8-11; 11:23-28.

^{¶¶}15:32 Isaiah 22:13. Paul Ephesus wonong te: Acts 19:1-2,8-10.

wonong ko kariimet mu, duruk wonong ko kari umu toroman tala. ⁴⁹Se aita ana nangimik ariga ali imi ko kari Adam ko kumik ariga iwita ana karogo bagasan. Bare udagi mu, ana nanga nangimik ariga kari duruk wonong te tairam wore ko kumik ariga iwita mu tanakko.

⁵⁰Aga saki alo, ani nunga manorsam, ali imi ko nangimik lilim ago Kaem ko kingdom ningi me kasu nagunakko. Uwutatala, ali imi ko mel, magara kuenera ago, mu sor magara kuenera mena umu ningi me kasu nagurokko.

⁵¹⁻⁵²Iwita ikialko. Ani den bo yumura la aniram wore nunga manikko, mu iwita: ana suen la me kua sapanakko, sang am marak baganak, se tom nukum te biugel niaruk se pure bilik ma kam agi, namotam kui parang ma kam, nangimik lilim ko ariga geragukko. Mu awuk, tom biugel niaso mu, kariimet kueman mu nungumik lilim, ariga iru, udagi me maga namarukko, mu ago barasamon, se ana suen la nanga nangimik ariga iru la ko.^{§§} ⁵³Mu iwita: nangimik maga yumu namarukko mu betenak ale, nangimik me maga yumu namarukko mu tanakko. Nangimik kua iwi namarukko imi betenak ale, nangimik me kua iwi namarukko mu tanakko. ⁵⁴Se tom umu te munan umu suen la nangimik te aratuk mu, batoga bo te aniso mu nunguning kaparukko, mu iwita baluwoso: “Kaem kua iwi namara ko sokelel menawuram, ale am menawu saparam!”*

⁵⁵“Se kuera mateng, nika sokel apokoya? Kuera mateng, nika gatu apokoya? Aita mena.”†

⁵⁶Kuera mateng ko gatu mu munan memek. Se munan memek mu law te sokel taso.[‡] ⁵⁷Bare ana Kaem amilmil tunakko! Nu nanga Kari Biya Jesus Kristus te sokel nangarso, se ana kager menawusan ale sokel ago sanamasan.

⁵⁸Bore te se, aga singsang yawara, nina sokel ago sanamaralko, me ira pel-eralko. Tom suen biya Kari Biya ko ura ninguru iluwalko. Mu awuk, nina ikisan, nina Kari Biya ko ura kowar towasan mu yam ipi me namarukko, mena.

Kaem ko kariimet nunga saonga ko nuguting munan bolala awukasan

16 Se aita mu ani Kaem ko kariimet munan bolala awura ale nunga saonga ko den balikko: Ani sios Galatia ningi suen la uwutata betemonko nunga manem, uwutatala nina beteralko nunga manorsam. ²Week suan suan ko ubou suen la te, nina suan suan ura betesan ale ningi manga tasan mu, nua-mur due ko ilu biguwu se bagaralko. Se tom ani tairik mu, manga bo iru bolala awura bo me anirukko. ³Se tom ani tai aratik mu, ani den kagin ko tam gawa la bataguru nungek ale, kari nina nunga atumu kresan mu nungaru gurugek se nunga nigiting munan manga betesan mu ago Jerusalem namamonko. ⁴Se ani ko ikiek terong agi se ago Jerusalem namarikko iwita mu, asele nuna ani agarak namamonko.¶

Paul ko aolak ko ikia nungam

⁵Aninga ikia mu ani nama Macedonia ningi aratik ale asele geraga geraga tai

§§15:51-52 Kaem nangimik lilim iru nangarukko: Matthew 24:31; Romans 8:23; 2 Corinthians 5:1-4; Philippians 3:20-21; 1 Thessalonians 4:15-17.

*15:54 Isaiah 25:8.

†15:55 Hosea 13:14.

‡15:56 Munan memek mu law te sokel taso: Romans 7:7-11. Law se munan memek: Romans 5:13; 6:23; 7:13. Kristus nunga sokel menawuram: Romans 7:24-25.

¶16:4 Nuguting munan bolala awukasan: Romans 15:25-27; 2 Corinthians 8:1-15; Galatians 2:10.

nengete aratikko ikiwasam. ⁶ Ko ikia ani tom saki ago nengerak bagarikko iwita, agi tuwik marir kam biya taiwoso mu ko tom lilim la nengerak bagarikko iwita ikisam. Asele udagi aking sor aguwaya te namarikko umutang ko aga saongal se te namarikko. ⁷ Ani aita la tai ningarik, ale ningarki sapa se aking sor bo te namarikko iwita me ikisam. Aninga angamang, se aking Kaem ko gomang uwuta agi mu, ani tom sang karogo nengerak bagarikko angamang aniso. ⁸ Bare ani imi te Ephesus am bagarik la nama Pentecost tom tai aratukko. ⁹ Mu awuk, ani ura ningo bitirikko ko lage kuring aromemek kapa aisam, bare den gila-long ani agiring te umu ko biriruwura ko kariimet suen biya tala bagasan.[§]

¹⁰ Se Timothy nengete tairuk mu ninguru ko sinar tal se gomang amilmil ago nunga ningi bagarukko. Nu ani Kari Biya ko ura iluwasam imi iwitatata giwoso. ¹¹ Awiriya bo noko ura me ta biriruwurokko. Se tairukko mu, nengemang lila te beteral se agate tairukko. Ani nu ko singsang nongorak tairukko nunga kimi bitawasam.**

¹² Aita nanga bo Apollos ko iwita balikko: Ani sokel karogo nu nanga singsang nongorak nengete namarukko diruwurem. Nu aita la nengete namarukko gomang mena, bare udagi kuring bo kapa tuok mu asele nengete namarukko.

Den nukum se den amilmil

¹³ Sinar ago bagaralko; nengemang ningi nunguning te gek am bagaralko; aora biya tala sanamaral; ale sokel ago tala bagaralko. ¹⁴ Munan suen biya

beteralko mu, ninimi kua tua ko munan te la beteralko.

¹⁵ Nina ikisan, Achaia sor lilim la te mu, Stephanas ko imet kuriang ago nongomang guruguman ale giriman Kris kariimet ko arataman. Ale nongomang ningi nunguning te Kaem ko kariimet nunga saonga ura bitawasan. Bore te se, aga singsang, ani iwita nunga manorsam, ¹⁶ nina kariimet uwutata mu se, awiriya bo bo ura kowar uwuta iluwasan mu nunga kua kaparal ale uwutatala beteralko angamang aniso. ¹⁷ Ani ninguru amilmilerem, mu awuk, munan nina ani agate beteralko me terong mu, Stephanas, Fortunatus se Achaicus karogo taiman ale agate beteman. ¹⁸ Nuna aninga angamang motam tagi patawuman, se ani ikisam nina agotata amilmilaman. Se kariari uwuta umu mu nina ninguru nunga ari ikialko.

¹⁹ Sios suen la Asia province ningi mu, nunga den amilmil nengete betesan. Aquila se Priscilla se Kris alo nunga kawam te tai biguwusan mu Kari Biya nup te amilmil den yawara nengete betesan. ²⁰ Kris kariimet suen la imi te mu den amilmil ningarsan. Amilmil yawara ninimi tui se nigiting iluwalko.

²¹ Imi ani Paul, agata agiting te den amilmil imi bataguru ningarsam.††

²² Awiriya Kari Biya me kua tuso mu am memek taukko.

Kari Biya, ni tairko!‡‡

²³ Kari Biya Jesus ko gomang nangara nengerak bagarukko.

²⁴ Jesus Kristus ningi aninga kua ningara nina suen la nengete namoso. Nunguning.

§16:9 Paul Ephesus sor te: Acts 19:1-2,8-10.

**16:11 Paul Timothy nongote beteram: 1 Corinthians 4:17. Timothy kulak nuam: 1 Timothy 4:12.

††16:21 Paul 1 Corinthians ko den baluwaram se kari bo tam gawa te batogam, bare nukum te nu kota ko kuting molak awote beteram.

‡‡16:22 Paul den tukunang imi Aramaic den te batogam: Marana tha.

2 CORINTHIANS

Ikup saki Corinth Kris alo nunga ningi aratukaso. Se Paul tam gawa bo, ko den aora nuam, mu bataguru Titus agi tuam, se giam ale ago nama nungaram: 2:3-4; 7:8,12. Udagi Titus nama Macedonia Paul arigam ale Corinth alo nunga dugu duap maonam se ikiam: 7:6-7. Ale amilmilaram ale tam gawa 2 Corinthians masan imi mu nongote beteram.

Corinth Kris alo munan saki te noko kuring karo tuikasan mu ko Paul amilmilakaso. Bare kari saki noko balukasan nu apostle nunguning bo mena makasan. Bore te se nu kota numi ko dugu duap biya tala balam, Kris alo te nu kuring karo tui se apostle kawel alo nubiring nungarmonko. Bala saki te Paul apostle kawel alo nunga gusira den agotala balso.

Paul ko bala biya mu nunguningta Kristus ko kowom kaora mu mel bo guyak mena. Bare ko ningo mu, mel aita ana namotam me ariwoso, ningo nunguningkiri, umu ana tanakko.

Den gira

1 Ani Paul, Kaem ko gomang te ani Jesus Kristus ko apostle ko bagasam, ale nanga bo Timothy ilak tam gawa imi bataguru nina sios Corinth bagasan mu, se Kris suen la Achaia sor te, mu ningarsan.

² Kaem anananga Nainet se nanga Kari Biya Jesus Kristus, nunga nongomang nangara, se nongomang lila nengerak pempem la anirukko.

Kaem mu sangam nangara ko Kaem

³ Ana nanga Kari Biya Jesus Kristus ko Kaem se ko Nuet nup biya tunakko. Nu gomang motam nangara ko mu-

nan ko Kotam, se sangam nangara ko Kaem. ⁴ Nu anananga ikup suen la ningi sangam nangarso. Se uwutatala ana awiriya ikup ningi bagasan mu, sokel ana nangata Kaem kote taman mu te sangam nungarnakko. ⁵ Mu awuk, Kristus ikup yaman ninguru giam, se aita ana betela giwasan. Uwutatala, munan koma suanta te mu, anananga sangam ningo mu, Kristus te kuring aratam ale kapawoso. ⁶ Se ana ikup gisan mu, nina te sangam tal se ninga sangaru taukko. Se kam ana sangam nangarso mu, nina te sangam tal ale nengemang kua kaparuk se sokel ago la ikup gialko, mu ana giwasan iwitala gialko. ⁷ Se anananga nangamang ikia loagara nenenga ko mu me namoso taiso, mena. Mu awuk, ana ikisan nina ana ikup yaman giwasan iwitala giwasan, bare nu ana sangam nangarso iwitala sangam ningarukko.

⁸ Nanga singsang alo, nina mel imi ko ikialko anananga nangamang aniso, ana Asia koma lilim la ningi ura bita se mu, ana ura ko ikup yaman ninguru giman. ⁹ Ikup yaman umu ikup biya nunguningkiri, ana ginakko me terong, se ana ikikasan mu ana am kuenakko iwita ikikasan. ⁹ Nunguningta, ana nanimi ikikasan mu, ana kuenakko lage te aragaman. Bare munan ana nangimik te aratam umu, anananga kausam, ana nangata nanga nasokel te ikup ginakko me terong, ana Kaem, kariimet kuera nunga maraguwura ko Kaem, mu kote la ira sanami se laganakko nanga kausam. ¹⁰ Ana ikup yaman memek umu ningi kuenakko, bare nu nanga sangaru tam. Bore te se, ana nu kote la loaga laganan, mu awuk, nu udagi am nanga sangaru towurukko. ¹¹ Se nina ana nago ko guranek betera me bita talko. Se munan umu te, nina suen biya ninga guranek ko nunguning, Kaem, gomang nangaram

⁹1:8 Nuna ikup ninguru gikasan: Acts 19:23.

ale nanga sangaru tam, umu ko kariimet suen biya tala ana nago ko nu amilmil tumonko.

Paul ko ikia gurugam ale Corinth me namaram wore ko balso

¹²Ana mel ko amilmilasan se nanga nangamang motam ikia diram la nanga manaruwoso mu iwita: anananga bagara aolak ali imi te se, munan ana nina nengete bitakasan mu, ana ali imi ko ikia munan te me bitakasan, mena. Bare ana nangamang motam lilim te Kaem ko munan laili se gomang nangara ko munan umu te iki se bitakasan. ¹³Ana tam gawa bo nina kaural ale karogo ningamin yena lagarukko mu me bataguru ningarsan, mena. Se aninga ikia loagara biya mu iwita: ¹⁴nina katir katir nanga iki bataguruwasan, bare aninga angamang mu nina ninguru nanga iki kutuwuralko, se Kari Biya Jesus ko day tom biya taiwoso mu te mu, nina ana nago ko amilmilaral se ana betela nina nego ko amilmilanakko.

¹⁵Nenenga amilmil ana nago ko mu ani ko angamang motam me nama taikaso, bore te se, aninga ikia beterem mu girek tairik ningarkik, se aninga taira mu ko ningo mu nina tom ilagala ko talko iwita aga ikia beterem. ¹⁶Ani Macedonia namarikko mu, aga angamang tairik ningarki se namarik, ale aga pelera te mu, tai akingtala ningarkikko. Se nina aga saongal se asele Judea namarikko ikia beterem. Bare uwuta me aratam. ¹⁷Agi aninga ikia gurugem umu nina ikisan, ani am ngual kasik ko aga ikia uwuta beterem masan e? Mena. Agi ani ali kari ko munan te kari amilmil tua ko, am ngual kasik “Aing au” agi “Mena”

bala ko munan te aga ikia betesam e? Mena tala.^{§§}

¹⁸Bare Kaem mu ko den diram la karo tuso, uwutatala anananga den mu yam ngual kasik “Aing au” agi “Mena” bala ko den bo mena. ¹⁹Mu awuk, Kaem ko Namar Jesus Kristus ko den, ani Silas se Timothy ago apukasan mu, yam ngual kasik “Aing au” agi “Mena” bala ko den bo mena. Nu maingkala “Aing au” balam ale uwutata karo tui lagoso.*

²⁰Mu awuk, Kaem ko den suen la kaolam mu, Kristus am bita saparukko, nu “Aing au” bita saparam. Bore te se, ana Kristus te, Kaem nup biya tua ko mu “Nunguning” masan. ²¹Se ikialko, mu Kaem nu kota ana ta, se nina ta, Kristus ningi sokel ago sanamanakko ko sokel nangarso. Nu kota marak nangaram, ²²ale tom udagi te ana noko kariimet ko nanga sangaru taukko mu ko kausa iwita, mu Bur Laili nangaram, se ana te ikinak mu uwutata bitirukko.

²³Ani Kaem koma te kawelarik agi mu, nu koma memek aisuokko. Ani nina nengete Corinth me taikasam mu, nenenga ningo ko ani me taikasam. ²⁴Ana nenenga nengemang ningi nunguning ko munan te nina diruwunakko iwita mena. Bare nina te ko amilmilaralko ana nengerak ura betesan, mu awuk, mu nangamang ningi nunguning ko munan te nina sokel ago sanamasan.†

2 Se ani aga ikia aking iwita beterem, ani udagi tala nengete tairik ale nengemang motam bataga ko yaman me ningarikko. ²Mu awuk, ani nina nengemang motam bataga ningarik se nengemang motam bataga te bagaral mu, aking awiri ani angamang amilmil tuokko? Mena. ³Borta ko, ani tam gawa bo tala

§§**1:17** Paul Corinth alo nongote namarukko, bare ko aolak umu ko aking ko ikia gurugam. Duap ningo te ko ikia gurugam. 1 Corinthians 16:5-8 ago arikko.

***1:19** Paul, Timothy, se Silas ura bitakasan: Acts 18:5.

†**1:24** Bitua kari nunga ura: 2 Corinthians 12:19; 1 Peter 5:3.

ekela uleng nengete beterem se nama-ram.[‡] Mu awuk, nina ani angamang motam amilmil tualko bagasan, se ani tairik ale suwuta bagaral se ningarkik ale angamang batagukko me kuakasa.[¶] Ani ninguru ikisam, tom ani amilmil ago bagasam, mu nina betela amilmil ago bagasan.⁴ Se ani den bataguru se mu, angamang bataga ikup tawun biya ago amononge kapa se batagem. Mu nina arigal ale nengemang batagukko iwita mena, bare aninga kua ningara du biya wore nina te ari ko ikialko ani batagem.

Kari memek beteram umu nongomang tumonko den

⁵Kariimet i bo memek i bitiruk mu, nu ani angamang ikup me aisam, mu nu nina suen la nengemang ikup ningaram. Bare ani uwuta balik ale nu ikup biyala ningaram iwita ma me balikko.⁶ Se nina suen biya ko memek wetang sapaman ale bala ikup te betegen ko beteman terong mam.⁷ Bare aita mu nina ko memek siwu tual, ale gomang motam tal, se gomang motam bataga mu biyala me iramurokko.⁸ Ani nina aking munan ningo te biguwura la, wetang te ninga nengemang kua tua mu kausalko ninga manorsam.⁹ Duap ani tam gawa ningarem mu, ani nina nunguningta munan ningo ninga kausem mu suen la karo tuiwasan agi wore te ikiekko ko uwutata beterem.¹⁰ Se nina bo ko memek siwu tual mu, ani agotala siwu tuekko. Se nunguningta ani kari i bo ko memek siwu tuekko agi mu, ani Kristus koma te nina te ari ikialko, ani ko memek

siwu tuekko.¹¹ Satan nanga kulok ale nu ali irok bore ko, ana munan umu uwuta betenakko. Mu awuk, ana noko ikia kawel aguwaya mu ana ko ikisan.

Paul Troas бага se Corinth Kris alo nunga ikia moakaso

¹²Se tom ani Kristus ko den gilalong apurekko Troas wonong te namerem ale arigem, mu Kari Biya ani te ura bitirikko lage kuring maingkala kaogam.¹³ Bare aninga angamang motam me kua kapakaso. Mu awuk, ani aga bo Titus me arikasam ale ko ikia aga moakaso. Se ani Troas kariimet amilmil nungaru se Macedonia namerem.[§]

Kristus te ana marirasan

¹⁴Bare ana Kaem amilmil tunakko! Nu pempem la Kristus ningi anananga sangarso, se ana Kristus ko dugu duap mu mel siring ningo iwita parusuwunak se sor sor suen la te namarukko ura mu te marira lagasan.¹⁵ Mu awuk, Kaem koma te, se Kristus ningi mu, ana mel bo siring kapawara iwita kariimet nunga sangaru towoso mu ta, se kariimet maga namawasan mu nunga ningi ana bagasan.¹⁶ Bare kariimet maga namawasan mu, ana kuera mateng ko siring memek iwita nanga balsan. Se kariimet nunga sangaru towoso mu, ana marak ningo ko siring yawara ko nanga balsan.^{**} Se awiri ura imi bitirukko terong? ¹⁷Bare ana mu kari saki Kaem ko den balu balu geraga se te manga tasan mu iwita mena. Bare ana mu, Kaem kota ura nangaram se, nu

[‡]2:3 Paul tam gawa ko baluwoso imi mu aking 2 Corinthians 7:8-12 mu te ago ko balso. Tam gawa imi yumu namaram agila.

[¶]2:3 2 Corinthians 12:21 ago arikko.

[§]2:13 Paul ikia moakaso, mu awuk, Titus tairuk ale Corinth Kris alo aguwaya bagasan wore ko manukko, bare Titus me taikaso se Paul borta ko ikia moakaso. Bare udagi Titus den umu giam karogo tairam se Paul ikiam ale amilmilaram: 2 Corinthians 7:5-7,13.

^{**}2:16 Kariimet den gilalong ikisan mu te paga motam ilagala: 1 Corinthians 1:18.

koma te, Kristus ningi, nangamang ningi nunguning te, den ko ura bitawasan.

Apostle alo mu kontrak iru wore ko ura kari

3 Agi ana aking duap beteman ale nanimi patawura ko munak imi balsan agila? Agi ana kariimet sang betesan iwita, te nanga ikialko tam gawa nanga dugu duap wetang te baluwoso mu ningarnakko agi, nengete tanakko, den iwita balsan agila? Mena tala. ²Mu awuk, nina nengeta kariimet mu anananga tam gawa, ana nanga dugu duap baluwoso wore iwita. Se tam gawa uwuta mu nenenga nengemang motam ningi batogam, se kariimet suen la ari kau ikisan. ³Se mu wetang te, nina mu tam gawa Kristus batogam borta, se nina mu anananga ura ko nunguning. Tam gawa umu tam kiri te me batogam, mena, bare Kaem marak pempem bagoso wore ko Bur Laili te batogam. Ale tam gawa umu manga bilik te me batogam tala, mena, bare kari ko gomang motam marak pitiwitik bagoso wore ningi batogam.^{††}

⁴Ana Kristus ningi бага se Kaem te ira sanamasan ale anananga ura umu ko uwutata balsan. ⁵Ana balsan ale nangata nanga ikia te agi nanga nasokel te ura umu betesan iwita ma me balsan, mena. Bare Kaem kota sokel nangarso se ana ura umu te betesan. ⁶Se nuguta ana noko kontrak iru duap bo umu, ko ura kari ko baganakko sokel nangaram. Se kontrak umu law ko mel bo mena, mu Bur Laili ko sokel ko mel. Mu awuk, law ko munan umu kuera mateng ago utu na-

guso, bare Bur Laili mu kariimet marak sokel iru nungarso.^{‡‡}

Kontrak iru ko nikim yawara

⁷Law manga bilik te batogam umu kuera mateng ko munan tagiram se utu naguram, bare nikim biya karogo kariimet nongote tairam, se Israel alo nikim umu te Moses koma motam ari turutuwukasan; bare nikim umu kueram kaparam kaparam nama menaram.^{¶¶} ⁸Bare Bur Laili ko ura umu ko nikim mu ko sokel kalel biya nunguningkiri mena e? ⁹Se iwita ikialko, munan gira kariimet den te nunga beteso umu nikim uwuta ago agi mu, awuk, munan Kristus ningi kariimet nunga gi Kaem koma te ningo diram ko nunga beteso mu, ko nikim ko sokel eng am kalel biya nunguningkiri mena ko e? ¹⁰Se ikialko, munan gira mu nikinang ago, bare kam munan iru mu ko nikinang sokel biya nunguningkiri mu ago utu naguram mu, munan gira mu ko nikinang sokel menaram. ¹¹Se aking iwita, munan gira menaram namawoso umu ko nikim ago utu naguram agi mu, munan iru pempem бага se lagarukko mu ko nikinang mu, eng am sokel ago uwutata ani se lagarukko!

¹²Ana uwutata ikisan. Bore te se ana mel bo ko me ta nguangasan. ¹³Ana mu Moses beteram iwita me betesan. Nu nikim kueram kapawakaso umu ko, Israel kariimet nomotam ko, guang te koma motam iram. ¹⁴Bare kariimet umu nongomang motam sisira biya, mu awuk, tom umu te se tairam tai aitak mu am koma suanta tala.^{§§} Nuna nunga kagin biguwura ningi, law kaura ko kam te mu, guang nomoke eresane ale

^{††}**3:3** Girakala Kaem ko law manga biling awote batogam ale Moses tuam, bare kontrak iru mu uwuta mena: Jeremiah 31:31-34; Ezekiel 11:19-20; 36:26-27; Matthew 26:28; 1 Corinthians 11:25.

^{‡‡}**3:6** Law ko munan se munan iru: Romans 7:6; Hebrews 8:6-13.

^{¶¶}**3:7** Moses: Exodus 34:29-35. Kaem ko Bur Laili nangarso: Galatians 3:2,5.

^{§§}**3:14** Israel alo: Romans 11:7,25.

nomotam siruwuso se den ko nunguning ninguru me ikisan iwita. Se guang umu to sapara ko lage bo mena, mu Kristus ningi diram guang umu kutuwu saparukko. ¹⁵ Girakala se tai tom imi te mu am koma suanta, Moses ko den kaura kam te mu, guang bilik umu nongomang motam am ira kaluwuwoso. ¹⁶ Bare tom nunga ningi bo Kari Biya ko ari ikiso, mu nu guang bilik umu kutuwu sapos. ¹⁷ Se imi te Kari Biya ko balso mu Bur Laili ko balso. Se Kari Biya ko Bur Laili awiriya kote bagaruk mu, kari umu mel bo ta nu me kalowoso, mena biya, nu gopa palagam.* ¹⁸ Se ana kariimet nangama motam ira ko munan te me bagasan umu, ana suen la Kari Biya ko nikingang mu anananga ningi kaniso se kariimet sang arigisan. Se ana nama nama se mu, noko nikim biya umu ningi karogo la, nu nikim kapawoso iwita nikim kapanakko. Se nikim umu Bur Laili kote taiso; nu Kari Biya.

Kualala ko mel ningo kani ningi awukam

4 Kaem ko gomang nangara ko munan te ana ura imi te bagasan. Bore te se, ana ura umu betenakko me ta soror masan, mena. ² Ana kiwem yumura dolara ago kariimet sang betesan mu ana biriruwusan nunguningkiri; ana kawel ko munan te me ura ilusan, agi nangata nanga kawel te Kaem ko den ilusan ale me gurugu patawuwasan, mena. Bare ana Kaem koma te kariimet diram la nanga ikimonko mu, noko den mu wetang te se nunguning la balsan. ³ Bare kariimet maga namamonko lage te namawasan umu, den umu wetang te bare ko nunguning bo me ta tasan. ⁴ Nuna den gilalong ko nikim mu, Kristus ko nikim, nu Kaem ko koma tata, bare arigimonko

me terong. Mu awuk, ali ewere ko kaem, me ikia alo umu nunga ikia kaolam se sisiram. ⁵ Ikialko. Ana nangata nanga dugu duap me apusan, mena. Bare ana Jesus Kristus, nu Kari Biya, wore ko dugu duap ana balsan; se ana mu Jesus nup te nenenga ura kari alo. ⁶ Batoga te bala bo iwita aniso: “Nikim biya tiromorom umu ningi tai kaparukko,” mam. Kaem bala uwuta balam borta, noko nikim anananga nangamang motam ningi beteram. Se nikim umu te noko nikim biya Kristus ningi umu wetang awuram se ana ari ikiman.

⁷ Bare ana mu ali ewere ko kani darong iwita, se mel ningo yawara nunguningkiri wore anananga ningi aniso. Bala imi te balsam mu, te ikia ko, sokel biya nunguningkiri ana te ura betesan mu Kaem kote taiwoso, anananga te mena. ⁸ Ana ikup koma suen la te nanga ira nangarak kaposo, bare me nanga ita parusuwu sapos; ngual nangarso, bare ana me ko soror masan; ⁹ nanga bita maguwusan, bare nu me nanga beteso; nanga mosan se dagulasan, bare ana me maga namasan. ¹⁰ Jesus kuera mateng te beteman uwutatala, ana kuera mateng te nanga betemonko mu, ana ko iki iki nanga kuera mateng mu nangimik te gi gi ago lagasan iwita. Se munan umu te, Jesus kueram ale marak sokel ningo ago barasam se ana te bagasan umu arigimonko. ¹¹ Mu awuk, munan suen la te, ana Jesus kowom karosan bore te se, kuera mateng te nanga betesan. Se munan umu te, noko marak sokel ningo mu anananga ningi wetang sapos se arigisan. ¹² Bore te se, kuera mateng mu anananga maguwu silatoso iwita; bare ko ningo mu marak yawara mu nenenga ningi laiso tarigiso.

*3:17 Ana Kristus te yawarakala bagasan: John 8:32,36; Romans 8:21,29; Galatians 5:1. Kristus ko nikingang: 2 Corinthians 4:4,6.

¹³Batoga bo te iwita aniso: “Ani ko angamang ningi nunguning aram, se ko balem.” Nangamang ningi nunguning ko munan koma suanta tala te, ana nangamang ningi nunguning aram se balsan. ¹⁴Mu awuk, ana ikisan, Kakirip Kari Biya Jesus kueram wore maraguwuram se aking barasam, mu kota tala Jesus kote beteram iwitala anananga te bitiruk ale, nina nengerak nanga gi koma dugu te nanga awurokko. ¹⁵Munan suen la anananga te aratuwoso imi mu, nenenga ningo ko. Se noko gomang nangara ko munan umu kariimet bo bo karogo suen biya nunga ningi namaruk se, Kaem nup biya amilmil tua ko munan mu lagaruk tarigiruk, kuring aratuk, ale palenguk kaparukko.

¹⁶Borta ko ana ura betenakko ko nasokel me kueso, mena. Nunguningta, anananga nangimik imi magoso kueneso agila, bare nanga nangamang motam mu sokel sangam iru day suan suan te taso.[†] ¹⁷Ikup yaman nangimik te arataso mu guyak gotektek se tom tukunang ko. Bare munan umu, nikim biya tom pempem la te baganakko mu ko nanga nungurso burangoso. Se nikim umu ikup ana gisan mu ko ikup ninguru kiaram. ¹⁸Bore te se, anananga namotam mu mel ariwoso mu te me loagawasan, mena. Bare ana mel aita namotam me ariwoso wore ko namotam bitawasan. Mu awuk, mel aita ariwasan imi mu tom tukunangta ko. Bare mel aita namotam me ariwoso mu tom suen biya anirukko mel.[‡]

Nangimik lilim iru ko namotam bita se bagasan

5 Ana ikisan, anananga nangimik imi mu ali ewere ko lakira iwita, se batuwutuk mauk magaruk mu, Kaem ana lakira bo iru nangarukko. Lakira iru umu duruk wonong ko lakira, se kumik magara mena, pempem la anirukko.[¶] ²Se ana aita mu nangamang motam nia se, amaruya lakira iru umu tanakko mu ko namotam bita se bagasan. ³Mu awuk, kam ana lakira iru umu tanak mu, ana lakira karogo baganakko. ⁴Tom ana ali imi ko lakira imi te бага se mu, ana nangamang motam nia se ikup kuawasan. Bare ana ali imi ko lakira, kua iwi namarukko umu, kutuwu sapanakko me balsan, mena, bare lakira iru umu te nanga lakirok se pempem ningo la бага laganakko ikia bita laganan. ⁵Mu awuk, Kaem kota ana nago ko uwutata balu beteram se aniso. Ale ana nago ko mel biya udagi taiwoso wore te ikinakko, nu Bur Laili ko kausa iwita giram nangaram.

⁶Bore te se, ana wetang te ari ikisan, tom ana nangimik lakira ali imi ko mu te bagasan, mu ana Kari Biya kumik duap te nunguning mena masan, aita. ⁷Ana mel ariga ale ko nangamang ningi nunguning ko munan te me bagasan, mena. Ana mel me arigisan bare ko nangamang ningi nunguning te bagara ko munan te bagasan. ⁸Ale ani maingkala balem uwuta, ana nangamang motam sokel ago la nangimik lakira imi betenak ale Kari Biya ilak baganakko aniso. ⁹Bore te se, ana ali imi ko nangimik lakira imi te baganak agi, betenak ale nu ilak baganak agi, bare ana nu amilmil

[†]4:16 Nangamang motam sokel sangam iru taso: Colossians 3:10.

[‡]4:18 Aita se tom udagi te: Romans 8:18; 1 Corinthians 2:3; Hebrews 11:1.

[¶]5:1 Kaem nangimik lilim iru nangarukko: Romans 8:23; 1 Corinthians 15:42-44, 48-49, 53.

tunakko nangamang biya bita lagasan.
¹⁰ Mu awuk, ana suen la Kristus koma te sanamanak se nu nanga tuterukko. Se ana suan suan, ali imi te baga se munan aguwaya bitakasan, ningo agi memek agi, mu te diram la ko koma ningo agi memek mu tanakko.

Giris palaga se Kaem nangarak numi gomang suan awura ko den

¹¹ Ana Kari Biya kua bowa nagura ko munan mu ana ikisan. Bore te se, ana kariimet nongomang taginak se Kari Biya bowa ningi la bagamonko nanga ikia bita lagasan. Se ana anapeya mu, Kaem koma te wetang te bagasan, se ani ikisam nina uwutatala nanga ikiwasan.

¹² Ana aking nanimi patawura ko munan te uwuta me balsan, mena. Bare uwuta ninga kasurnak se nina te ana nago ko amilmilaralko. Ale awiriya nongomang motam nunguning te ura me bita se, kariimet te nungarkamonko ura bitawasan umu, anananga bagara aolak te iki se nunga maonal se ikimonko.

¹³ Ana Kaem ko ura luan ningi kari ngualara ko nanga balsan agi mu terong, mu ana Kaem ko nup biya ko uwutata betesan. Agi ana kari sinar ko nanga balsan agi mu terong, mu nenenga ningo ko ana uwutata betesan.

¹⁴ Ana ikisan, kari suanta kariimet suen la nunga kueram; mu ko ariga te mu, kariimet suen la kuan. Borta te se, Kristus ko kua nangara ko munan umu ana sokel nangarso. ¹⁵ Nu kariimet suen la nunga kueram, uwutatala kariimet marak bagasan umu nongota nunumi ko la me ikia tamonko, mena. Nuna Kakirip nuna nogo ko kueram se aking

maraguwuram se barasam umu ko iki se ko kariimet iwita bagamonko.[§]

¹⁶ Buta se, ana aitak se eng am pem-pem la mu, ana ali imi ko ikia loagara te kariimet bo uwuta me ari maguwunakko. Nunguningta, ana ulengkala Kristus mu, ali kari ko loagara te ari paguwuwaman, bare aitak ana uwuta me arigisan, mena.** ¹⁷ Bore te se, awiriya Kristus ningi aitak bagoso mu, nu kari iru nunguningkiri ko aratam. Noko munan laun umu nagu namaram, se aitak munan iru tairam wore ningi bagoso! ¹⁸ Munan se dun suen la imi Kaem kota bita saparam, ale anananga giam ale Kristus te nangarak numi gomang suanawuram; ale nanimi nanga-mang suan awura ko ura umu nangaram.

¹⁹ Kaem munan umu te, Kristus te, ali imi lilim la ko kariimet nunga memek burying tuam ale nongorak numi gomang suan awuwoso. Ale nu kariimet nongorak numi gomang suan awura ko den nunga manornak se ikimonko ura nangaram. ²⁰ Buta se ana mu Kristus ko kuring koma tata ali imi te bagasan, se Kaem ana nagiring te ko gomang motam umu wetang la balso. Se ana Kristus kuring tasan ale iwita ninga manorsan: Giris palagal se Kaem nengerak numi gomang suan awurokko. ²¹ Kaem ana nago ko Kristus kumik memek bo mena, bare memek karogo iwita beteram se ikup yaman giam ale kueram. Se ana nu ningi Kaem noko kariimet ningo diram ko ma nanga balukko.

6 Ana Kaem ilak ura iluwa ko kari se nina sokel ago ninga manorsan, Kaem ko gomang ningaram ko munan umu mel yam ko me beteralko.†† ² Mu awuk, nu iwita balam,

§5:15 Ana Kristus ko la baganakko: Galatians 2:20.

**5:16 Ana ali imi ko ikia loagara te kariimet me ari maguwunakko: John 6:42; 8:15; James 2:1-4.

††6:1 Den am ipi me ikinakko: James 2:14.

“Aninga tom, te ninga aira ikiekko balem umu, te ani ninga aira ikiem; ale aga tom, te ninga sangaru taikko balem umu te ninga sangaru taem.”^{‡‡}

Bore te se ikialko. Aitak tom imi mu Kaem nanga aira ikiokko tom, aking aitak tom imi mu anananga sangaru taukko tom.

Apostle nunguning alo ikup duap duap gikasan

³ Ana kariimet nanga ura ko nodoleng sapamon bore ko sinar tasan, ale munan mel bo betenak se nuna te iki ari paguwumonko mu ko ninguru sinar tasan. ⁴ Bare anananga munan suen la te mu, ana Kaem ko ura kari iwita nanimi wetang te betesan. Ana ikup yaman duap duap ninguru nanga maguwuso, bare am sokel ago sanamasan ale gisan.[¶] ⁵ Nanga mosan maguwusan, talipara ningi nanga betesan, biguwura nirung ningi nanga bita maguwusan. Ura kowar nangarsan se tasan, tirom anira bo ningo me arigisan, ale na ko kua ekeka lagasan. ⁶ Bare ana munan ningo diram la nongote betesan, Kaem ko ikia ningo nunga kasursan, kua kapasan, amilmil te nunga sangorsan. Ana Bur Laili ko munan anananga ningi mu te nangamang lilim te kua nungarsan. ⁷ Ana den nunguning la balsan, ale Kaem ko sokel te ura ilusan. Ana munan ningo diram ko gatu mel nagiting ngas sengam ilusan ale te kagersan. ⁸ Saki mu ana nanip patawusan, bare saki mu nanip maguwusan. Saki nago ko bala ningo balsan, bare saki nago ko bala memek balsan. Ana kari den nunguning la balsan, bare saki nanga balsan ana kawel kari ko nanga

balsan. ⁹ Nuna nanga ikisan, bare me nanga ikia iwita nanga betesan. Ana kua namanakko nanga balsan, bare ana am marak bagasan. Nanga mosan maguwusan, bare ana me kuesan. ¹⁰ Nangamang bataga munan nangarsan, bare ana tom suen biya amilmil te bagasan. Ana nangimik melmasak mena, bare ana mel suen biya kariimet nungarsan. Nangimik mel mena, bare ana melmasak suen la ago bagasan.^{§§}

¹¹ Corinth alo, ana nanga munak te mel bo me kaluwuman, ana nanga nangamang motam wetang te balu ulaluwuman. ¹² Ana nina nego ko nangamang motam kagorman. Bare nina ana nago ko nengemang motam me kagaru ulaluwu nangarman. ¹³ Se ani aitak nina aninga kuriang alo iwita ninga manorsam: Munan koma sing sang betenakko, ana nanga nangamang motam kagaru ningarsan iwitalata, nina nengemang motam kagaru nangaralko.

Nina mu Kaem ko temple laili

¹⁴ Nina nongomang ningi nunguning mena alo mu nongorak me kapetaralko. Mu awuk, munan ningo diram mu munan memek ilak awuk nunumi nuguting ilumonko? Se nikim mu awuk ta tiro-morom ilak wete bagamonko? ¹⁵ Se Kristus mu Satan ilak nongomang suanta bagamon i? Se kari gomang ningi nunguning mu awuk ta kari gomang ningi nunguning mena mu ilak wete terong bagamonko? ¹⁶ Se kaem kawel nunga kuar mu gi Kaem ko temple laili ningi awura mu ko ariga terong e? Mena. Mu awuk, ana mu Kaem marak bagoso wore ko temple, se Kaem iwita nago ko balam:

^{‡‡}6:2 Den am ipi me ikinakko: James 2:14.

[¶]6:4 2 Corinthians 4:8-12 ago arikko.

^{§§}6:10 Den iwitalata mu English den te paradox masan, mu kariimet den ko nunguning nunguningkiri te ninguru kupumon ale ko ikimonko. 1 Corinthians 1:25 ko footnote ago arikko.

“Ani nongorak бага се нонгорак сапа гуругекко.

Ale ani mu nunga Kaem ko bagarikko, se nuna mu aninga kariimet ko бага-
monko.”*

¹⁷ Bore te se,

“Nina nunga bita tal ale awar biya bagaralko; ale anapeya memek se karur ago mu me ilu talko, mu asele ani nunga amilmilarikko.”†

¹⁸ “Se ani nenenga Nenet bagarikko, se nina aninga namarari se aga nanawusari ko bagaralko.

Kari Biya Sokel Garagar mu uwutata balam.”‡

7 Aga singsang yawara, Kaem ko den ningo ningo uwuta uwuta balu nangaram. Bore te se, nangamang motam anunak nungurnak ale, anapeya mel memek, nanga ikia nangamang karur tugumokko, mu nabiring tunak, ale Kaem bowa ningi бага се laili kaunakko.

Kris kariimet giris palagaman ko Paul amilmilaram

² Nina nengemang ana nago ko kagaru nangaralko. Ana awiriya bo memek te me ta bita arigiman, agi bo lage memek te kote mel bo me to arigiman, ale bo kawel munan kumik te me bita arigiman, mena. ³ Ani den iwita balsam mu nenenga balu maguwurikko den iwita me balsam, mena. Mu awuk, ani maingkala ninga manem uwutatala, nina mu anananga nangamang motam ningi bagasan. Bore te se, marak baganak agi kua namanak agi wore nina mu anananga nangamang motam ningi бага се lagaralko. ⁴ Ani me ta ninga iki paguwusam; ani nina nego ko ninguru

amilmilasam. Bore te se, ani angamang motam sokel ago la бага се, ikup suen la ningi mu amilmil aromemek ago lagasam.

⁵ Mu awuk, tom ana Macedonia tai naguman mu, ana naneman sapanakko lage bo mena. Ikup duap duap koma suen biya te nangate taikaso: kariimet den te nangarak kagerakasan, se anananga nangamang motam ningi mu sios lilim ko ikia tawun biya nanga moakaso. ⁶ Bare Kaem, kariimet nongomang motam kapara se tagi patawura ko Kaem umu, Titus ko taira mu te ana nangamang motam sangam tuam.†

⁷ Bare noko taira mu te la sangam me nangaram. Bare munan ningo nina nu kumik te beteman umu balam mu ana amilmil nangaram. Nu balam, nenenga nengemang biya ani agarkalko mu se, se munan memek aratam mu ko nengemang bataga mu se, ninga nengemang ani ago ko, mu suen la nanga maonam. Se ani amilmil am aromemek nunguningkiri taem.

⁸ Ani ikisam, ani tam gawa ningarem mu nina nengemang bataga ningarem. Bare ani umu ko ikia me aga moram. Nunguningta, ani ikiem, aninga tam gawa umu nenenga nengemang motam yaman tuokko, mu ani ko ikiem ale iki maguwurem tala. Bare ani ko ikiem mu, tom tukunang ko. ⁹ Se aita mu ani amilmilasam. Mu nenenga nengemang motam batagam umu ko mena; bare munan umu te nina ari iki-man ale nengemang motam guruguman umutang aninga amilmil ko duap. Mu awuk, Kaem ko gomang te mu nina uwutata nengemang bataguk se te

* **6:16** Leviticus 26:12; Jeremiah 32:38. Kris alo mu Kaem ko temple laili: 1 Corinthians 3:16.

† **6:17** Isaiah 52:11; Ezekiel 20:34,41.

‡ **6:18** 2 Samuel 7:14; 7:8. Revelation 18:4 ago arikko.

¶ **7:6** Paul Corinth Kris alo nunga ikia moakaso: 2 Corinthians 2:12-13. Verses 1-11 ago arikko.

giris palagalko; buta se ana me ninga bita maguwuman, mena. ¹⁰Nangamang bataga ko munan Kaem ko kueso mu kari sangarso se giris palagoso se nu sangaru taso, bore te se, kari umu munan umu ko me gomang daguloso. Bare ali imi ko nangamang bataga ko munan mu kari mutim tuguso.

¹¹Kaem ko nangamang bataga ko munan nenenga ningi beteram umu ko ningo iwita arigalko: Nina te ninimi bataguru talko munan ningo beteman ale tairatela kari memek beteram umu ko memek mu, mel memek iwita arigiman, ale nguanga se wetang sapaman. Nina ikup mu mel bo guyak iwita me arigiman, ale pasak nungal se ko ningo nuam nengete tairukko sokel tagiman. Bore te se nina dun suen la imi te ninimi wetang te beteman, mu nina ningimik ikup bo biyala ningimik te mena. ¹²Se ani tam gawa ningarem, mu kari memek beteram umu ko memek ko iki se agi, awiriya kote memek beteram umu ko iki se me batagem tala, mena. Bare Kaem koma te nina ana mel biya ko nanga betesan owore te ari ikialko ani tam gawa umu ningarem. ¹³Se ana Titus kuring te nenenga den umu suen la ikiman se sangam ninguru nangaram.

Bare umu la mena, mel bo tala mu, munan yawara nina suen la Titus kote beteman se nu amilmil ago tairam se ana arigiman umutang ko, ana ninguru amilmilaman tala. ¹⁴Nu nengete me namara la, mu ani nenenga munan yawara umu ko manem se ikiam. Se nina ani nu manem uwutatala kumik te beteman, se ani anape ko dolara taikko? Ana den ninga manaru lagaman mu nunguning; se den umu karo tua, munan nina Titus kote beteman, mu den umu nunguning awuram. ¹⁵Kam nu nengete namaram se nina yawarakala nu bitaru se, nguanga uriri se, ko den karo tuikasan mu ko kuamin ares maso mu, gomang

motam eng am tawun biya nina nego ko kua nanuguso. ¹⁶Ani amilmilasam mu, aitaik ani angamang motam lilim la nenenga te ira sanamasam.

Nangamang amilmil te nagiting munan betera ko den

8 Nanga singsang, aitaik mu ana Kaem Macedonia sor gomang nungaram ale ko sios suen la ningi munan beteso wore ko dugu duap ninga manornak se ikialko. ²Nuna ikup memek biya nunguningkiri ningi бага se nungumik mel mena, bare nuna amilmil te Kris alo saki nunga sangarmonko nuguting munan bolala awuman. ³Ani nunguningta balsam, nuna nungumik mel mena, bare munan bolala awuman mu kariimet nungumik mel ago wore mel awukam suen biya awuman. Uwuta betemonko kariimet bo me nunga maonam, bare nongota nunga nongomang te beteman. ⁴Ale nongomang nongomang nuna karogo la Kris alo Judea sor te mu nunga sangarmonko nanga isaru diruwukasan. ⁵Mel bo tala ana me betemonko iwita ikiwaman mu karogo la beteman: Nuna nongota giriman nunumi Kari Biya kuting te beteman, asele Kaem ko gomang karo tuman ale nongota nunumi ana nagiting te beteman. ⁶Titus ura umu nenenga ningi maingkala duap beteram, bore te se ana sangam tuman, saki alo nangamang motam munan nungara ko ura umu diruwurok karogo nama nukum awurokko manorman. ⁷Ota nengemang ningi nunguning ko munan te, munak ko munan te, ikia ko munan te, ninimi saonga ko munan yawara te, ana kua nangara ko munan te, terong la ningo la betesan, uwutatala, saki alo nengemang se nigiting munan nungaralko terong la ningo la beteralko.

⁸Ani me ninga diruwusam, mena. Bare ani Kris saki alo nongomang nongomang saki alo nunga sangarmonko sail

tagisan, wore ninga kausekko. Ale te, saki alo kua nungara ko munan aguwaya beteral wore arigekko uwuta balsam. ⁹Mu awuk, nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang nangara mu nina ko ikisan. Nu mel bo ko me tukunangaso, bare nina nego ko, nu kumik mel mena iwita aratam, se noko munan umu te nina te ningimik mel ago bagaralko.[§]

¹⁰Se ani munan umu aguwaya beteral ko mu ko iwita ninga kiti gurugusam: Nina yar namaram umu te yawarakala duap beteman ale munan bitakasan, ale umu la mena, bare ninga nengemang barasa amilmil te bitakasan. ¹¹Buta se aninga angamang nina duap beteman uwutata beteral, eng am nama menawural, se ninga nengemang barasa amilmil ko munan umu karogo nama areremarukko. Bare nengeta ninga ikup guyak ko iki se beteral ko. ¹²Mu awuk, gemang barasa amilmil te anapeya bitarko mu bitar, mu Kaem ko amilmilarukko. Bare ni mel bo bitarko mena agi, mu mel bo mena, Kaem ko ikiso.**

¹³Ani nina saki alo nunga saongal se yawarakala bagamon, se nina nengeta mu ikup karogo bagaralko iwita me balsam. Bare koma sing sang mel karogo koma suanta bagaral mu terong ko. ¹⁴Kariimet tom ningo kapa nungarso se mel suen biya ago mu, kariimet tukunangawasan mu nunga sangarmonko. Se koma ko, kariimet umu nunga tom ningo te mu nina tukunangawaral mu ninga sangarmonko. Se munan umu te, nina suen la koma suanta mel karogo la bagaralko. ¹⁵Batoga bo te baluwoso iwita: “Awiriya inang suen biya gi bolala awukaso agi, awiriya inang ilagalata

gi bolala awukaso, bare tui gurugukasan ale bo me tukunangakaso.”††

Titus Corinth Kris alo nuguting munan giokko beteman se namaram

¹⁶Ani Kaem amilmil tusam, mu awuk, nu Titus ko gomang motam nina nego ko mu ani ago bagasam iwitatata beteram. ¹⁷Mu awuk, Titus anananga nangamang te la me taiwoso, bare kota ko gomang biya ura bitirukko se kota ko ikia karo tuam ale taiwoso. ¹⁸Se nu kota me taiwoso. Bare anananga Kris launuria bo den gilalong ko ura terong la beteso se sios imi te mu suen la ko baluwasan, umu karogo ilak taiwoso. ¹⁹Se nanga launuria umu nuna suen la imi te mu maingkala nu atumu kereman, nu ana nangarak kariimet nunga nuguting munan imi karogo maingte aolak iluwokko. Ana ura imi Kari Biya nup biya te taukko bita se, nanga nangamang biyala kariimet nunga sangornakko mu wetang awusan. ²⁰Ana kariimet nunga nongomang amilmil ko nuguting munan ko bala memek aratuk bore ko, ana ura imi ninguru tala bitarsan. ²¹Ana ura imi Kari Biya koma te la mena, bare kariimet nongoma te mu diram la betera ko munan te betesan.‡‡

²²Se ana kari ilagala mu la nunga beteman se me taisan, bare nanga Kris launuria bo tala karogo nongorak taiso. Ana ura ko munan suen biya ningi arigiman mu, nu ura ko kari nunguningkiri. Se nu aita kenenga ura ko gomang motam sokel ago nenengate beteram, ale ninga sangukko nongorak taiso. ²³Se iwita nungarkalko: Titus mu aninga saonga kari se nenenga ura kari; bare nanga launuria sang umu Kristus

§8:9 Matthew 8:20 se Philippians 2:6-7 ago arikko.

**8:12 Manga mel Kaem tua: Mark 12:43.

††8:15 Nuna inang manna gikasan: Exodus 16:18.

‡‡8:21 Proverbs 3:4 ago arikko.

ko nup biya ko, sios suen la ewere te wore nongoma tata ko kari iwita nungarkalko. ²⁴Bore te se, nenenga kua nangara ana ko ninip patawu lagasan umu, kariari imi karogo la nunga kausal se ari ikimon se sios suen la imi te mu karogo tala ari ikimonko.

Kris alo nuguting munan bolala awu betemonko den

9 Nenenga Kris alo saki nunga saonga ko nigiting munan betera ko munan umu, ani tam gawa te ko ninga manaru diruwu se lagarikko mel bo mena iwita. ²Mu awuk, nenenga saonga ko nengemang barasa se, nigiting munan betera ko munan mu, ani Macedonia nongoma te ninga balu patawu lagasam. Ani nunga manarukasam, yia namaram mu te nina Kris alo Achaia sor te mu nigiting munan beteralko sinar la bagakasan. Se nenenga nengemang barasa ko munan umu nuna suen biya tala nongomang motam patawuram se nuna uwutatala bitakasan, makasam. ³Bare ani nanga launuria nunga beterem se taisan imi, ani nina nego ko balukasam se nuna iki lagaman umu ko nunguning nunga kausal se arigimonko. Aninga angamang mu nina sinar la бага, ninga nigiting munan umu nungaral se te ikimon, den ani nego ko balu lagerem mu nunguning iwita ko ikimonko. ⁴Mu awuk, iwita ko balik se ikialko: Macedonia kari i bo ani agarak nengete tairuk se, nina ningimik kirmi karame mena, am nguala sipa bagaral mu awuk ko? Nenenga nigiting munan betera ko bala, ana ko ninga balu patawu lagaman mu ko, nina ta, ana ta, ana dolara biya ningi kapanakko. ⁵Bore ko se, ani nanga singsang alo imi nunga giruwurem se taimon ale nengerak ninga nigiting munan amilmil

te beteralko balman uwutata nengerak gi nunguru awu se bagamonko. Se nigiting munan umu ana ninga diruwura se awura iwita mena, bare nenenga nengemang motam amilmil ko munan iwita ariginakko.

Kris alo nuguting munan ninguru tala betemonko

⁶Den ponor imi ninguru ko ikialko: Awiriya inang muguri agi yango suen mena asurso, mu nu inang nunguning ilagalata gi naukko. Se awiriya inang muguri agi yango suen biya asurso mu, inang nunguning suen biya gi naukko. ⁷Kariimet suan suan gomang motam amilmil te anapeya kuting munan ko bitirukko iki batogam uwutata bitirukko. Bare gomang sora se agi, diruwura ko munan te mena ko. Mu awuk, Kaem awiriya amilmil te kuting munan beteso umu ko amilmiloso. ⁸Kaem mu mel suen biya ningarukko mu am terong la, bore te se, mel suen la te, tom suen la ka sanguk se, mel bo ko me tukunanger, ale saki alo nunga saonga ko ura suen la bitar mu nunguning ningo la kaparukko. ⁹Batoga bo te iwita ko balam:

“Nu amilmil te ko melmasak kariimet kituwura guat nungaru guruguso; noko munan ningo mu tom suen biya ani se lagarukko.”^{¶¶}

¹⁰Se Kakirip inang muguri se yango kariimet agumonko nungarso, ale inang nunguning namonko karogo la nungarso mu, ka inang muguri se yango suen awurok, se ka munan ningo umu ko nunguning numi awote kapa kisokko. ¹¹Kaem dun suen la te ka sanguk se mel karogo la бага se, ikup suen biya te gemang amilmil ago kariimet nunga sangaruko. Se ana nenenga nigiting mu-

^{¶¶}9:9 Psalm 112:9. Saki alo mel nungara ko munan: Proverbs 11:24; Philippians 4:19.

nan umu ago nama nungaru gurugunak, se nuna Kaem amilmil te nup biya tumonko.

¹² Mu awuk, nenenga nigiting munan betesan umu, Kaem ko kariimet nunga tukunang la me sangarso, mena. Mu Kaem amilmil tua ko munan laguwuso se tarigiso kuring arataso ale kaposo. ¹³ Nina Kristus ko den gilalong karo tusan ale nigiting munan amilmil te nuna se kariimet suen la nungarsan mu, wetang te ari ko ikimon ale Kaem nup biya tumonko. ¹⁴ Ale Kaem ko gomang ningara ko munan yawara ningaram umu ko, tawun biya kua ningaru se nego ko guranek betemonko. ¹⁵ Nunguningta, ana Kaem ko munan yawara duap bo nunguningkiri nangaram umu ko amilmil biya tunakko!

Paul ko ura ko sokel ago balso

10 Kristus ko kua kapara se, gomang anise munan betera ko munan te, ani iwita ninga manorsam: Ani Paul, nina aninga balsan ale, tom ani nina nengerak бага se mu, nengema motam ko kua gugumalaga, tom ani nama awar mu sokel tasam ale den sokel ago ninga manorsam, masan. ² Bare ani iwita balsam: Tom ani nengete tairik mu, ani awiriya ana ali imi ko ikia te sanamasan ma balsan umu, ani me nunga nguangularik, ani den sokel ago am nunga manikko tala pa. Bare aninga angamang mu iwita ninga manorsam, nina munan ningo te la bagaral se ani tairik, mu den bo sokel ago uwuta me balikko. ³ Mu awuk, ana ali imi te bagasan, bare ana ali imi ko munan te me kagerawasan, mena.^{§§} ⁴ Se anananga kager ko melmasak te kager-

awasan mu, ali imi ko kager ko melmasak mena tala. Bare melmasak umu kualala ko sokel ago gek am se, ali imi ko kager motam aora biya ta wore am parusuwu maguwu warukko. ⁵ Ana awiriya nunumi patawura ko munan te Kaem ko den nunguning sawaruwasan umu, nunga ikia ilu talipanak, ale gurugunak se Kristus ko iki karo tumonko. ⁶ Se kam ana nina suen la Kristus kuring bowa ningi nama saparal se ariginak mu, ana awiriya den me karo tuiwoso umu ko koma nanamara nungarnak se arigimonko.*

⁷ Nina mel guang te watingi wore la ariwasan. Awiriya nunguningta numi ikiso nu Kristus ko agi mu, akingtala ninguru ko ikiokko, ana mu nu turantala Kristus ko kari tala.[†] ⁸ Mu awuk, Kari Biya ura ko sokel ana nangaram, te sokel ningarnakko, ninga maguwunakko mena. Se ani umu ko aimi patawu kam ko munakarikko mu ani me ta ko dolirikko. ⁹ Bare nina ikial ale ani aga tam gawa te nina nguangara ningarikko betesam iwita ikial bore ko, mu uwuta mena. ¹⁰ Kariimet saki iwita ko aga balsan: “Noko tam gawa ko den mu ikup ago se sokel ago. Bare ana nangama te taiso mu nu kua gugumaso ale ko munak mu sokel mena biya,” masan. ¹¹ Bare mena, kariimet uwuta balsan mu iwita ikialko: ana awar бага se, anapeya den tam gawa te betesan se nina arigisan, mu koma suanta tala kam nengerak бага se mu, karo tunak se arigalko.[‡]

¹² Nunguningta, kariari nunumi patawusan mu ta kalel biya bagasan ta pa, se diram, ana nuna nongorak me terong! Bare ikialko, nuna nongota nongota nunga ikia te se, nongota

§§10:3 Kris alo nunga kager ko mel: Ephesians 6:10-18.

*10:6 Hebrews 12:5-6 ago arikko.

†10:7 Ana mel diram la tutenakko: John 7:24.

‡10:11 2 Corinthians 13:2,10 ago arikko.

nongota nunga ningi nunumi nokokosa mosan mu, kari ngualara ko munan betesan. ¹³ Bare ana mu, Kaem ura dun bo ana me nangaram mu te nangata nanimi me patawunakko, mena. Ana mu Kaem ura nangaram umutang ko dun te la nanimi ikinak ale ko balnakko. Se anananga ura dun umu nenenga ningi karogo la betesan se namoso.[†] ¹⁴ Ananta giriman Kristus ko den gilalong ago nenenga ningi taiman. Bare ana ko nanimi balnakko mu, dun umu ilu kiasan ale dun bo kigilik ko me nanimi patawusan, mena. ¹⁵ Ale betela nanga dun umu ilu kiasan ale ura kari saki nunga ura dun ko nanimi me patawusan, mena tala. Anananga nangamang mu, nenenga nengemang ningi nunguning mu sokel gemaruk se anananga ura nenenga ningi mu ulalarukko. ¹⁶ Se ana te sor saki nenenga ilu kiara bagasan umu, ningi namanak ale den gilalong balnakko. Anananga ikia mu, ana kari bo sor koma nu te maingkala ura beteram umu te namanak ale noko ura ko nunguning ko ipi nanimi me balnakko nangamang aniso.[§] ¹⁷ Bare “awiriya ko ura ko nunguning ningo umu ko numi balukko me terong, mena. Nu Kari Biya kota suanta nup patawurukko mu munan diram.”^{**} ¹⁸ Mu awuk, kari kota numi uwuta beteso mu, ari ikia ningo bo Kaem kote me taso, mena. Bare Kari Biya kota kari uwuta mu ko ari ikiso, umu mu asele munan diram.^{††}

Paul se apostle kawel

11 Aninga angamang nina kawus mal ale yam iki sagaral se ani kari ngualara iwita aimi bitirikko. Uwu-tata beteralako. ² Kari nuwus ko ninguru kueso ale kari bo me kau taukko ko ninguru bitarso iwita, ani Kaem ko ikia ariga te uwutatala nengete betesam. Mu awuk, ani nina mu imet kulak samalet bo iwita, ko kari balu beteram, se ko kari mu Kristus. Se ani nu kaung kaskas mena, kumik lilim, ko kari kut-ing te bitirikko angamang aniso.^{‡‡} ³ Bare aninga nguangara mu, mot memek Eve kulam iwita nunga kulok se, nunga nengemang motam ningo se lilim Kristus kote aniso wore saparal bore ko. ⁴ Mu awuk, nina ana den nunguning nunga manaru lagaman mu bita tokam, kari bo taiso ale Jesus duap bo kigilik balso, se ko marir daula kigilik nengete kaposo agi, den gilalong nunguning nina ikiman umu ko buawen nunga manarso agi, mu nina tairatela iki karo tusan.

⁵ Bare ani agata mu, nenenga “apostle bibiya” nunga balsan sumu, nunup bibiya bagasan se ani aip mena iwita aimi me ta arigisam, am mena biya. ⁶ Nunguningta ani kariimet biya ningi munakarikko mu me terong agila, bare ikia te mu ani terong la. Se nina aninga munan suen la te mel mu wetang te ari sapaman.^{¶¶} ⁷ Agi ani aimi ago kua kaperem ale nina te nunga tagi patawurikko den gilalong koma mena, am ipi nunga manarukasam mu, ani memek beteram agila? ⁸ Buta agi mu,

[†]10:13 Romans 12:3 ago arikko.

[§]10:16 Paul ko gomang: Romans 15:20.

^{**}10:17 Jeremiah 9:24.

^{††}10:18 Nangata nanimi me patawunakko: Proverbs 27:2; 1 Corinthians 1:31; 3:7; 4:4-5.

^{‡‡}11:2 Kris alo mu Kristus ko imet iwitata: Ephesians 5:25-27,32; Revelation 19:7-8; 22:17.

^{¶¶}11:6 Paul ko den apura: 1 Corinthians 2:1,13.

ani nunga sangikko ura ilukasam se sios saki manga mel te aga sangarukasan mu, ani balik ani nunga manga mel umu am ipi tere no lagerem maikko.⁸⁸ ⁹Ani nengerak бага se mel ko tuku-nangakasam, mu ani nina ikup me ningarukasam, mena. Bare Kris launuria Macedonia taiman mu aninga tuku-nang umu te aga sangarukasan. Ani nina dun umu ko kakowor katir me ningarukasam, ale aga munan umu uwutata bita se lagarikko. ¹⁰Kristus ko den nunguning aninga ningi aniso se ani balsam, ani ura umu ko koma bo me ta taikko ma balsam umu, kariimet bo ta Achaia lilim ningi ko agiring me ta kalokko. ¹¹Mu awuk se? Agi ani me nunga kua ningarsam? Mena. Nunguningta Kaem ko ikiso, ani nunga kuesam!

¹²Se ani munan bitawasam imi mu, am uwutata bita se, awiriya nunga anapeya te nunumi karogo basu ana nangarak koma suanta awumonko bitawasan umu, nunga lage tuang kalo saporikko. ¹³Mu awuk, kariari uwuta mu apostle kawel alo. Nuna ura kari kawel alo. Nuna nunga kawel te Kristus ko apostle alo ko nunumi betesan.* ¹⁴Se nunga munan umu paguwukam me betesan, mena. Nuna Satan numi nikim biya ko engel ko bitawoso iwitatala nunumi betesan. ¹⁵Nuna nunumi munan ningo diram ko ura kari alo iwita betesan, bare nunga munan umu munan bo iru mena, mu Satan ko ura kari nunga munan betesan. Bare tom bo te nunga munan umu ko koma diram la tamon ale mena namamonko.

**Paul apostle ura te
ikup suen biya gikaso**

¹⁶Ani akingtala balsam, nina bo ta ani kari ngualara ko me aga balukko!

Bare nina maingkala uwuta agarkiwasan agi mu, kari ngualara am nemotam la ariwasan iwita agarki sagaral se aimi katir patawurikko. ¹⁷Agata aga aimi patawura munak imi Kari Biya uwuta me balukko wore, imi ani kari ngualara aga munak. ¹⁸Kariimet suen biya ali imi ko munan te nunumi patawusan, buta se ani uwutatala aimi bitirikko. ¹⁹E nina mu yawara motam pa, ikia bibiya ago se, nina amilmil te kariimet ngualara nunga den ikialko nedegawa tagisan! ²⁰Nunguningta, umu la mena. Nina awiriya noko dungan ko nunga beteso, mu yam karo tusan. Agi nunga mel suen la menawuso agi, ko kawel te nunga giso agi, mel yam ko nunga beteso agi, nogol kuting kulukurso agi, bare nina am iki karo tusan se nu butata nunga beteso! ²¹Bare ani mu dola se wetang la iwita balsam, ana mu bola “nasokel mena” agi se munan bo uwuta me bitakasan, mu nengeta ari ko ikialko!

Se awiriya bo ko anapeya munan ko numi patawuruk agi mu, ani betela am aimi patawurikko tala – bare umu kari ngualara ko munan. ²²Nuna Hebrew kari agila? Ani betela Hebrew kari. Se nuna Israel kari agila? Se ani Israel kari tala. Se nuna Abraham ko gue te ko kari agila? Bare mu ani betela. ²³Se nuna Kristus ko ura kari agila? Bare ani kari ngualara aga munak te balsam mu, ani nunga kiarem. Ani ura aora ninguru taem, taira taira te tali-para ningi aga bitakasan, ninguru aga moa maguwukasan, numi agowom karo la kuera mateng lage te aga bitakasan. ²⁴Juda alo wip te aga moakasan nama tom 39 umu te aga bita tokasan. Se munan umu tom 5 ko angimik te bete-

⁸⁸11:8 Macedonia Kris alo Paul sangarukasan: Philippians 4:15-18.

*11:13 Apostle se prophet kawel: 2 Peter 2:1-3; Jude 11.

man.^{† 25} Tom ilagala suan ko, bu te aga moman.[‡] Ale tom suanta ko, manga te aga usagu palungurman. Tom 3 ko, dal papak mam se yarem. Ale tom bo mu kowarkalal suanta se tirom suanta gagi tuagu biya te pata lagerem.²⁶ Bare ani tom suen biya am geraga lagakasam. Ani yu lom ningi agi, tere daong kari nuguting te agi, aga gue suan Juda alo nuguting te agi, se sor saki ko kariimet nuguting te, memek taikko iwita wore lagakasam. Ani wonong biya ningi agi, sor kariimet mena te agi, gagi luan te agi, Kris kawel saki nuguting te memek taikko koma iwita wore lagakasam.²⁷ Ani ura kowar ninguru bitakasam, ale angimik sokel mena akaso se anira tom me ikikasang; na yu ko kua ekeka lagakasam; angimik kawam digo guang yamel mena, se sor tuagu te marir te kapa lagakasam.²⁸ Bare ikup yaman umu suen la ningi mu, day suan suan te aninga angamang sios suen la nunga mu, karogola ikup aisukaso.²⁹ Bo sokel mena akaso, mu ani agata asokel menara iwita aimi ikikasang ale sangikko ikia aga moakaso. Aking bo lage memek kasurukan se te nama dagulukaso, mu ani angamang ninguru yaman ikikaso.

³⁰ Bare ani aimi ko balikko agi mu, munan aninga asokel menawuram se agata aimi sangikko me terong umu la ko aimi balikko!³¹ Kaem mu ani me kawelawasam mu ko ikiwoso. Nu anananga Kari Biya Jesus ko Nuet, se ana tom suen biya nup patawu se laganakko.³² Te ikialko mu, ani Damascus bagerem se king Aretas bowa ningi governor mu, kager kari nunga maonam se aninga ilumonko wonong ko por ko-

rang ago sanami namaman.³³ Bare ani kariimet saki korokem aromemek bo ningi aga beteman se daigem, se mayang te kaloman ale por ko kuring gotek bo te aga beteman, se por buring ko nama kaperem, ale wonong umu ko supuling kuting ningi palenga nagu kam nagurem.[†]

Kari Biya ipingira te Paul mel kausam

12 Ani aimi patawura ko munan am bitawirikko. Ani ikisam, ningi mel bo ningo me aratukko, bare mel iru ipingira te Kari Biya aga kausam wore ko balikko.² Kristus ningi bagara ko kari bo ani ko ikisam, mu yia 14 namaram mu te tagi bataguru tam ilak kualala duruk wonong 3, mu te ilak namaram.³ Bare nu kumik lilim ago ilak namaram agi, umutang ani me ko ikisam.⁴ Ale maingkala balem uwuta, bare nu ko marak la tagi bataguru tam ilak namaram agi, mu betela ani me ko ikisam. Kaem kota ko ikiso.⁵ Nu paradise wonong ningi tagi bataguru tam ale ilak namaram. Se nu dogowa te den nagiring te balu sapara ko me terong wore ikikaso, den umu kari ngual kasik ko balukko den mena.⁶ Ani kari uwuta wore ko balikko, bare ani agata aimi ko me balikko, munan angimik asokel menawuso se agata aimi sangikko me terong umu asele ko aimi balikko.⁷ E ani agata aimi akokosa morikko mu, ani kari ngualara beteso iwita me bitirikko, ani den nunguning la baluwirikko. Bare ani agata aimi akokosa me morikko, mu awuk, ani kariimet aga balu patawumonko angamang me aniso, mena. Bare aninga angamang mu kariimet den agir-

[†]11:24 Wip te mora ko munan: Deuteronomy 25:3.

[‡]11:25 Mu Rome alo nunga munan.

[†]11:33 Acts 9:23-25.

[§]12:2 Yia 14 namaram: mu yia A.D. 44-45 mu te iwita. Ikia kariimet suen biya ikisan mu Paul kota numi balso.

ing te balsam, ale munan betesam se arigisan, mu te aga balmonko mu asele terong.

⁷Se ani mel iru yawara yawara Kari Biya aga kausam se arigem wore te aimi kualala bitirik bore ko, Kaem balam se Satan yaman bo, tam kore ago aga atumu barurumukam, angimik te beteram. ⁸Se tom ilagala suan ko, ani Kari Biya to saparukko guranek beterem. ⁹Bare nu iwita aga maonam, “Aninga angamang kisa ko munan mu nika mel aromemek. Mu awuk, tom nika sokel menaso se ni keta nimi sangaruko me terong, umu te aninga asokel biya mu wetangaso.” Buta se agata aimi asokel mena ko bala umu, amilmil te ko aimi balik se umu te Kristus ko sokel mu aningate anirukko. ¹⁰Borta te se, ani Kristus ko nup ko ikup duap duap gisam, kariimet aga bita maguwusan, den memek aga manorsan, se tom uwuta mu ani agata aimi sangikko asokel mena mu wetang awuso se ani ko amilmilasam. Mu awuk, ani asokel menaso, asele sokel tasam.**

Paul Corinth Kris alo nunga ikia tawun biya moakaso

¹¹Ani kari ngualara ko aimi beterem, bare mu ninanta ani aga diruwuman se ani uwuta beterem. Nunguningta ani mel yam, bare ani nenenga “apostle bibiya” sumu nobowa ningi aliti me bagasam, mena. Se nina uwutata ani ago ko bala ningo balalko wore nina uwuta me beteman. ¹²Ani angamang kua kapakaso se sokel ago nengerak бага se apostle nunguning ko kausa duap duap bitakasam ale miracle nunga ningi bitakasam. ¹³Se nina munan awuk wore ani sios saki alo nunga ningi beterem bare nenenga ningi me beterem? Agi

saonga mel aisalko me ninga kalakumukasam bore te agi? Buta agi mu, aga memek siwu aisalko!

¹⁴Se aitik mu aninga tom 3 ko tai ningarkikko aimi nunguru burangiwasm. Se aitik mu ani ikup bo me ningarikko. Mu awuk, mel ani angamang tusam mu, nenenga ali imi ko namgiam mu mena, bare nina nengeta kariimet. Ikialko, kuriang gotektek nunga nunam nonet nunga melmasak me ilu nunguru burangi nungarsan, mena. Mu nunam nonet mu asele kuriang gotektek nunga melmasak ilu nunguru burangi nungarsan. ¹⁵Bore te se, ani amilmil te nina nego ko aga melmasak suen la amwaru saparik, ale agata aimi karogo la am memek te bitirikko. Ani tawun biya kua ningarsam, se nenenga kua aisa mu katirta, mu terong e? ¹⁶Nina ikisan, ani nigiting munan aisualko balukasam ale kalakumura bo me ningarukasam. Bare nenenga saki balsan, ani kawel kari te se, aga kawel munan te ninga kulurukasam ale ninga mel gikasam, masan. ¹⁷Agi ani kariari nunga beterem se nengete taiman umu nunga ningi bo manem se nunga kulam ale nigiting munan giam ago nama aisam agila? ¹⁸Ani Titus manem se nengete namaram, se nanga bo agotala manem se ilak namaram. Awuk, Titus kawel te ninga mel sang ago giam agi? Mena tala. Agi awuk, ana wete Bur Laili suanta mu ilak me ura ilusan, ale munan koma suanta la me karosan e?

¹⁹Agi tom maiya biya tai lagaram imi te mu, nina ikisan, ana nina nengema te nanimi duap bararawu lagakasan ko makasan agila? Bare mena. Ana Kristus ningi bagara ko kari, se Kaem koma te Kris kari iwita den balsan. Ale ana anapeya betesan mu, aga singsang yawara, ikialko, mu ana nina te sokel

** 12:10 Nasokel menaruk bare Kristus ko sokel te baganakko: 2 Corinthians 1:8-9; Romans 5:3-4.

ningara ko munan te betesan. ²⁰ Mu awuk, aninga nguangara mu, kam ani nengete tairik mu, nina munan ani ko amilmilasam mu te me bagaral se ningarkikko iwita; se nina mu betela munan nina ko amilmilasam mu te ani me tairik se agarkalko iwita. Aninga nguangara mu nina munan memek den tagira gurungumura, ninimi ko nengemang magara se bagara lila mena, ining singi, bo buring ko den bala, nisipiling lagara, nengeta ninimi paoga kirker bagara wore ningi bagaral se tai ningarkik bore ko mesam. ²¹ Aninga nguangara mu, ani pelerik nengete tairik se aga Kaem nenenga munan ewere ko nemekete dolara aisuk bore ko. Se nenenga ningi kariimet memek bita lagaman, o saman katagot, nomotam nongomang barasa, kilek memek duap duap bita lagaman bare me giris palaga arigiman, mu nunga ko, ani amononge kaparukko me kuesam.

Sinar ta ko den nukum

13 Aitak imi aninga tom 3 ko tai ningarkikkowo. Bore te se, den te baluwoso iwita, “Ikup mel te ko ikinak nunguningta manakko mu, kari ilagala agi, ilagala suan bala koma tegeta te nunumi atumu sangarmon mu, asele ana balnak nunguningta manakko.”^{††} ² Aninga taira ko tom 2 mu te tairem ale sinar talko den ninga manem, mu aking aitak awar бага se ninga manorsam: Kam ani nengete tairik, mu ani kariimet ulengkala memek bitakasan mu se, saki aitak memek bitawasan mu agotala, kuring bo me nungarikko. ³ Mu awuk, nina nunguningta Kristus ani agiring te munakawoso agi mena wore ko ikialko eseman. Kristus mu ninga ningi sokel ago me ura iluwoso iwita mena, nu sokel ago

la ninga ningi bagoso. ⁴ Nu ko ariga, kari sokel mena wore turan tam kangono te tagiman, bare mena, nu aitak Kaem ko sokel te marak bagoso.^{‡‡} Se ana nu kumik te aratam uwutatala, ana nu ilak tam kangono te nasokel mena iwita, bare ana Kaem ko sokel te nu ilak marak бага se nina ninga sangornakko.

⁵ Nengeta ninimi ko iki gurugal ale nina nengemang ningi nunguning te Kris kariimet alo iwita bagasan agi mena agi mu ko ikialko. Agi nina nengeta mu, Jesus Kristus nenenga ningi bagoso mu me ko ikisan agila? Bare nu nengemang ningi me bagaruk agi, mu asele nina Kris alo mena. ⁶ Bare ani ikisam nina uwuta beteral mu wetang te ko ikial mu, ana Kristus ko ura kari nunguning ko ura beteman iwita ko ikialko. ⁷ Anananga nangamang mu nina memek bo me beteralko, se mu ko Kaem guranek tui lagasan. Bare ana kariimet ninga munan ningo arigimon ale balmon, ana ura kari ningo ma nanga balmonko uwuta me iki se balsan, mena. Bare nina te munan ningo diram la beteralko Kaem kote guranek betesan. E ana mu ura kari ningo agi memek ko nanga balmon mu mel yam. ⁸ Mu awuk, ana munan bo den nunguning maguwurokko mu me ta betenakko, mena. Ana munan den nunguning sokel tuokko mu la betenakko. ⁹ Ana nasokel mena baganak agi, bare nina mu nesokel ago la bagaralko, mu ana ko amilmilasan. Ana nina Kristus ningi sokel ago la lagaralko ninga guranek bita lagasan. ¹⁰ Se ani duap borta ko awar бага se wore den imi bataguru ningarsam. Se tom ani nengete tairik mu, ani ura nup aisam mu te sokel ago me nengerak balikko. Kari Biya ura ko nup aisam mu ani te nengemang mo-

^{††}13:1 Deuteronomy 19:15.

^{‡‡}13:4 Jesus kari sokel mena wore turan aratam: Philippians 2:7-8.

tam sokel ningarikko aisam, te ninga maguwurikko me aisam, mena.

Den amilmil nukum

¹¹ Aga singsang, ani den nukum kalem ale amilmil ningarsam, terong la bagaralko. Nina diram la bagaralko sail tagiralko. Aninga den ningarem mu karo tual ale ikia suanta te se nengemang lila karogo la bagaralko. Se gomang nangara se lila ko Kaem mu nengerak bagarukko.

¹² Ninimi nigiting iluwal ale amilmil den ninimi tualko. ¹³ Kris kariimet suen la imi te mu nunga amilmil den ningarsan.

¹⁴ Se aninga guranek mu, Kari Biya Jesus Kristus ko gomang nangara ko munan, se Kaem ko kua nangara ko munan, se Bur Laili ko munan te nangamang motam suanawuso mu, suen la nengerak bagarukko. Nunguning.

GALATIANS

Paul Galatia province ningi Jesus ko den gilalong apuram se kariimet saki ko nongomang ningi nunguning aram, se Kaem kariimet ningo diram ko nunga balu giam. Kariimet umu Juda gue te ko kariimet mena.

Bare udagi Juda kari saki Jerusalem wore taiman ale den kawel imi balukasan, ale makasan, “Kristus ko nengemang ningi nunguninga se law ko munan karo tual ale ningimik guang karogo la batogal, mu asele Kaem nunga amilmilarukko,” makasan. Ale nunga den kawel imi te Galatia Kris alo ngual nungarukasan.

Bore te se, Paul Galatia Kris alo nogo ko ikia tawun biya moakaso, se tam gawa imi te ikia sinar nungarukaso. Nu mam, “Nina saki balsam law karo tua ko munan te ningo diram ko nunga balukko masan, mu nina Kristus suwik sapasan. Ale nunga munan umu te Kaem ko saonga suen la buring ko biya bagasan,” mam. Paul nunga maonam, “Kari kumik guang batoga agi me batoga agi wore, mu am mel yam la. Kari Bur Laili ko sokel te kari iru ko arataso umutang mel biya se mel gira nunguningkiri,” mam.

Den gira

1 Ani Paul, ani apostle. Ani ali imi ko kariimet agi, kari bo ura imi bitirikko me aga balam, mena. Mu Jesus Kristus se Kaem anananga Nainet, nu kueram se aking maraguwuram se barasam, wore ilak ani ura imi aisiman. ² Ani, se aga Kris singsang agarak imi te bagasan, mu karogo tam gawa imi nina

sios suen la Galatia ningi mu nengete beteman.

³ Kaem, anananga Nainet mu se, nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak, nunga nongomang nangara se nongomang lila nengerak anirukko. ⁴ Nu Kaem anananga Nainet mu ko gomang motam karo tuam ale ali imi ko bagara aolak memek ningi nanga sangaru taukko anananga memek umu giam ale kota numi kuera mateng ningi beteram. ⁵ Buta se ana Kaem nup tom suen biya patawu se laganakko! Nunguning.

Den gilalong suanta, bo bo mena

⁶ Kaem Kristus te ninga aru tam bare aking nina tairatela nu bita tasan ale den gilalong bo kigilik karo tusan owore ko ani ninguru biririkerem! ⁷ Bare ikialko, den nuna baluwasan mu den gilalong nunguning iwita mena. Kari saki nunga ngualawusan, ale Kristus ko den gilalong umu nongota nunga ikia te gurugumon se kelemaak ko aratukko betesan.^{¶¶} ⁸ Se ninguru ikialko, anananga ningi bo agi, duruk wonong ko engel bo ta agi, den gilalong bo ana nina nengete apuman umu iwita mena mu nenenga ningi apuwuruk mu, ani sokel ago balsam, nu memek kumik menara mena mu te am maga namarukko. ⁹ Ana maingkala balman uwutatala ani aking balsam: kari bo den gilalong bo kigilik nina taman mu iwita mena mu apuwuruk mu, nu memek kumik menara mena mu ningi am namarukko.^{§§}

¹⁰ Agi ani ura imi betesam mu kariimet aga bala ningo balmonko betesam agi, Kaem ago ko amilmilarukko betesam e? Mena. E ani kariimet nongomang motam amilmil nungara iwita bita karo lagarik

^{¶¶}1:7 Juda kari saki kawelakasan ale iwita balukasan, Kris alo law karo tumonko mu asele Kaem nunga giokko makasan: Acts 15:1.

^{§§}1:9 Ura kari kawel mu memek arigimonko: 2 Corinthians 11:13-15.

agi mu, ani Kristus ko ura kari nungun-
ing ko munan me bitawasam.

**Paul balam Kristus kota den
gilalong mu nu kausam mam**

¹¹ Aga sikisaki alo, ani iwita ikialko
ninga manorsam: Den gilalong ani ko
ninga manem mu ali kari bo kota ko ikia
te me gurugam, mena. ¹² Se ani mu kari
bo kote me taem, agi kari bo ta ani me
aga kausam, mena. Ani mu Jesus Kristus
kota numi aga kausam ale den gilalong
umu aisam.

¹³ Nina ikisan, ani Juda nunga munan
karo tuikasam ale kager daong te Kaem
ko kariimet nunga bita maguwukasam,
ale sios menawurikko munan suen la
bita lagerem mu, nina am ko ikia la.*

¹⁴ Ani Juda nunga munan karo tua ko
munan te, aga lagara gar suen biya
nunga kiakasam ale aga taleng girigir
alo nunga munan aora biya anirukko
ninguru sail tagikasam. ¹⁵ Bare ani me
bilangara la mu, Kaem maingkala go-
mang aisam, ale tom nu te ikiwaram
mu te ko gomang wetang saparam ale
¹⁶ ko Namar aga kausam, ale ani noko
dugu duap sor saki ko kariimet non-
gote apurekko aga maonam. Se ani kari
bo ilak dun umu ko me balem; ¹⁷ agi
Jerusalem namerem ale kari giriman
apostle ko arataman mu me ko nun-
garkem, mena. Bare ani tairate la girem
nama Arabia sor te, asele udagi pelerem
tai Damascus aratem.

¹⁸ Se udagi te yia ilagala suan nama-
ram asele ani Peter kote den sang taikko
nama Jerusalem aratem, ale ilak day
tom 15 ko bagerem. ¹⁹ Ale tom umu te
ani apostle bo bo me nungarkem, mu
ani apostle James, Kari Biya ko uria, mu
kota arigem. ²⁰ Ani iwita ninga manor-
sam, ani Kaem koma te anapeya tam

gawa imi te batagem mu den kawel bo
mena.

²¹ Se Jerusalem mu ani nama Syria
se Cilicia aratem. ²² Tom mu te Judea
ningi sios Kristus ningi bagakasan mu
ani nomotam te me agarkaman. ²³ Bare
nuna den te la mu ikiman: “Kari
ulengkala anananga bita maguwu la-
garam, mu aitag den nu bita maguwu la-
garam mu aking sokel tui se apuwoso,”
mu ikiman, bare nomotam nunguning
te me agarkaman. ²⁴ Ale munan aninga
angimik te aratam mu ko Kaem nup biya
tuikasan.

**Apostle alo Paul ko
ari ikiman ale aru taman**

2 Yia 14 iwita namaram se ani ak-
ing Jerusalem nama tarigirem. Bare
aitak mu ani Barnabas se Titus ago non-
gorak namerem.† ² Kaem aga maonam
se karo tuem ale namerem. Ale aninga
angamang mu ani ura sor saki nunga
ningi girem beterem ale bitawasam
umu, am ipi dagulu magarukko me ani-
ram. Bore te se ani girem nunga kari gira
bibiya umu la nongorak biguwurem, ale
den gilalong ko ura beterem umu nunga
kausem.

³ Se Titus mu ani agarak bagakaso,
nu Greek kari, se kumik guang me
batoga, bare nuna mu ko den bo ta me
balukasan, mena. ⁴ Bare dun umu ko den
barasam umu ko duap mu, kawel kari
sang biguwura umu ningi palengaman
kasu naguman. Nuna yumura la ana Je-
sus Kristus ningi gopa palagaman ale law
bowa ningi me bagasan, owore ko iki-
mon ale te nanga ilu talipamon se ak-
ing law bowa ningi pelenakko munan
umu beteman. ⁵ Bare ana nononga den
mu ko katir me ta soror maman, mena.
Ana uwuta beteman mu nanga nanga-

*1:13 Paul ko dugu duap: Acts 8:3; 9:1-6,15,26,30.

†2:1 Jerusalem biguwura biya: Acts 15.

mang mu den gilalong ko nunguning diram la nenenga te anirukko munan umu beteman.

⁶Se kari gira bibiya umu den gilalong ani apuwasam umu ko dugu duap nunga manem umu ko kunasara agi me ko kunasara ko den bo awote me ta balman. Bare kari umu nunup bibiya agi ta, bare aningate mu mel gotektir. Kaem ana nanip ago agi nanip mena mu te me loagoso, mena. ⁷Kari gira umu ko ikiman, den gilalong apura ko ura Juda alo nunga ningi mu Peter balu tuam, uwutatala sor saki nunga ningi ko mu ani balu aisam, mu nuna ko ikiman. ⁸Mu awuk, Kaem Peter ko apostle ura Juda alo nunga ningi beteso mu ko ura luan ningi ilak bagoso; uwutatala aninga apostle ura sor saki alo nunga ningi bitawasam mu ningi agarak bagoso. ⁹Se James, Peter se John, sios ko ngatalek aora iwita nungarkasan mu, Kaem ko gomang aisa aninga ningi mu arigiman, ale ani Barnabas ilak nangarak suanawuman ale nagiting iluman. Ale nangarak nongomang motam suanawuman ale ana namanak sor saki alo nunga ningi ura betenak se, nuna mu Juda alo nunga ningi ura ilumonko ma balman. ¹⁰Ale nuna mel suanta ana ko ikinakko nanga isarman mu, ana kituwura guat alo nunga sangaruwasan uwutata bita se laganakko nanga manorman. Dun umu ani bitirikko ko sail tagiwasam owore nuna balman.[‡]

Paul Peter ko memek kausam

¹¹Se tom Peter Antioch tairam mu ani nu munan bita paguwuram umu wetang la kausem. ¹²Nu iru la tairam mu nu Juda kari bare yawarakala sor saki ko Kris alo nongorak no gikaso.[¶] Bare udagi

kari sang James bowa ningi bagara wore taiman. Nuna kari nungumik guang me batoga mu am batoga te nama sapa-monko baluwara ko kari. Se Peter nuna nungarkam ale nguangaram, ale sor saki ko kariimet umu nunga bita tam ale awar bagakaso. ¹³Se Juda Kris saki alo agotala Peter ko kawel umu ningi ilak sanamaman, ale nunga munan kawel umu Barnabas agotala ko ikia gurugam.

¹⁴Se ani nuna den gilalong ko munan nunguning me karo tuman se arigem mu, ani suen la nongoma te Peter wetang la kausem ale maem, “Ni Juda kari, bare aitak ni imi te mu ni Juda kari iwita me bagasam, ni sor saki ko kari iwita bagasam. Se ekela uleng mu ni yawarakala bitawerem. Bare aitak awuk se pelerem aking Juda nunga kiwem umu aking imi te karo tuiwasam? Ni uwuta betere se sor saki ko kariimet imi karogo la karo tuiwasan.

¹⁵“Ana awiriya Juda gue te bilangan man mu, ana law ko ikisan. Ana ‘sor saki ko kariimet law me ikia ko memek ago’ iwita mena. ¹⁶Bare ana ikisan, kari bo law karo tua ko munan te kari ningo diram ko me arataso, mena, bare Jesus Kristus ko gomang ningi nunguning te kari ningo diram ko arataso. Bore te se, ana mu nuna iwita am koma suanta, ana Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning aram se ana kariimet ningo diram ko arataman. Mu awuk, law karo tua ko munan te kari bo ningo diram ko me arataso, mena.[§]

¹⁷“Se ana law nabiring tuman ale Kristus te kariimet ningo diram ko arataman, se munan umu wetang te nanga kasurso mu, ana Juda mu memek ago tala. Se munan umu te ana balnak Kristus munan memek sokel tuso manak e? Mena

[‡]2:10 Kariimet nungumik mel mena nunga saonga: Acts 11:29-30.

[¶]2:12 Acts 10:34-35 se 11:1-4 ago arikko.

[§]2:16 Law se nangamang ningi nunguning ko den: Romans 3:20-28.

nunguningkiri! ¹⁸E ani law abiring tuem mu aking sokel ago anirukko sail tagirek mu asele, kariimet diram la agarkamon, ani munan kiara ko kari! Bare ani uwuta me bitirikko.

¹⁹“Mu awuk, ani law me karo tua ko munan te kua namerem iwita, bore te se, ani law abiring tuem ale aitak Kaem ko kari iwita pempem bagarikko.”^{**} ²⁰Kristus tam kangono te tagiman mu ani ilak kuerem iwita; se aitak mu ani agata me bagasam, bare Kristus aninga ningi marak бага se marak aisuwoso. Se aitak aninga bagara aolak suen la ali imi te mu, ani Kaem ko Namar Jesus Kristus ko angamang ningi nunguning te bagasam. Mu awuk, nu gomang aisam, ale ani ago ko kueram. ²¹Se ani Kaem ko gomang nangara ko munan mu aningate mel gira nunguningkiri ko betesam. Mu awuk, ana law ko munan karo tua te ningo diram ko aratasan manak mu, Kristus mu am ipi kua maguwuram manakko.”

Nangamang ningi nunguning ko munan se law ko munan

3 Nina Galatia kariimet, nina ngualara! Awiri nenenga ikia maguwuram? Nina ani agarkiwaman se wetang te la ani Jesus Kristus tam kangono te tagiman se kueram mu ko dugu duap ninga manem se ikiman. ²Ani nina mel suanta ko aga maonal se ikiekko: nina law karo tuata ko munan te Bur Laili taman agi, den ani ko ninga manem umu ko nengemang ningi nunguning aram se Bur Laili taman e? ³Bare nina am ngualasan nunguningkiri e? Nina Bur Laili ilak duap beteman ale

aitak awuk? Mu nengeta ali kari ninga sokel te menawuralko e? ⁴Awuk, mel ningo ningo ari iki lagaman mu am mel yam la e? Noko am mel yam la agila? ⁵Agi Kaem ko Bur Laili ningarso ale miracle suen biya ninga ningi beteso mu, awuk, mu nenenga law karo tua ko munan te agila? Mena, mu ana den ninga manorman umu ko nengemang ningi nunguning ko munan te Kaem uwutata beteso.

⁶Abraham te ikialko. “Nu Kaem ko gomang ningi nunguning aram, se Kaem nu kari ningo diram ko ma balam.”^{††} ⁷Bore te se arigalko, nongomang ningi nunguning ko kariimet mu Abraham ko kurian alo. ⁸Kaem giram ale sor saki alo nongomang ningi nunguning te kariimet ningo diram ko nunga balukko mu ko den gilalong mu Abraham maonam se ko batoga te iwita aniso: “Ni te kariimet suen la ali imi te mu daiga bagara ningo arigimonko,” mam.^{‡‡} ⁹Bore te se, kariimet awiriya nongomang ningi nunguning mu, Abraham gomang ningi nunguning ko kari se marak sokel tuam, uwutatala marak sokel nungarukko.

¹⁰Bare awiriya law karo tua ko munan te ira sanamoso mu memek taukko. Mu awuk, batoga te iwita balam: “Kariimet awiriya den suen la Law ko Batoga ningi aniso mu me karo tumon mu memek tamonko.”^{¶¶} ¹¹Wetang te ariginakko mu, kari bo ta law karo tua ko munan te Kaem nu kari ningo diram ko me ma balam, mena. Mu awuk, batoga bo iwita baluwoso: “Kariimet ningo diram mu, nongomang ningi nunguning ko munan te marak ningo bagamonko.”^{§§} ¹²Law

^{**}**2:19** Paul law te kueram ale den mu buring tuam: Philippians 3:4-9; Romans 7:5,8; 1 Corinthians 15:56.

^{††}**3:6** Genesis 15:6.

^{‡‡}**3:8** Genesis 12:3; 18:18; 22:18.

^{¶¶}**3:10** Deuteronomy 27:26.

^{§§}**3:11** Habakkuk 2:1.

karo tua ko munan mu nangamang ningi nunguning ko munan ago koma suanta mena. Mu awuk, law mu iwita balu- woso: “Kari awiriya law ko munan suen la karo tuso, mu law karo tua ko mu- nan te ningo la bagarukko.”* ¹³ Ana law me karo tua ko koma, memek tanak ale kuenakko lage te bagaman; bare Kris- tus kueram ko munan umu te nanga dia tam. Nu anananga nagiwim tam ale numi kuera mateng ningi beteram. Nu batoga bo te aniso wore iwita numi beteram: “Awiriya tam kual tagiman, mu ko memek koma tam.”† ¹⁴ Bore te se, marak yawara nu Abraham tuam mu ana sor saki ko kariimet aking nangarukko mu, nu Jesus Kristus te nanga dia tam. Se ana umu ko nangamang ningi nun- guning aruk mu, ana noko kuting munan Bur Laili nangaram umu tanakko.

Law ko munan se den Kaem kalo Abraham se ko Gue muguri nungaram

¹⁵ O aga singsang alo, ana ali kari nanga munan te betesan wore te iki se balikko: Ana balsan ale masan, den bo ko kari numi gomang suanawuso ale kaloso mu, awiriya bo ko ikia te ku- nasaruk agi den bo tagi kutuwurokko me terong ma balsan. Mu uwutatala dun imi ko baluwoso. ¹⁶ Kaem Abraham se ko gue muguri ilak den balu nungaram. Se batoga umu “gue muguri alo” ma me baluwoso, mena. Bare mu “ko gue muguri” mawoso umu kakirip suanta ko baluwoso, se mu Kristus ko baluwoso.‡ ¹⁷ Ani uwuta balsam umu ko nungun- ing mu iwita: Kaem den girakala biya Abraham ilak kaolam se anikaso. Se yia 430 iwita namaram asele nu ko law we- tang awuram. Bare law umu den nu gi-

ram ale kaolam umu me biriruwuram ale menawuram, mena. ¹⁸ Se ana balnak ana law karo tua ko munan te daiga bagara ningo arigisan manak agi mu, ana bal- nak daiga bagara ningo mu den kaolam umu ko munan ningi me taiso manakko. Bare mu uwuta mena. Kaem ko gomang nangara te, daiga bagara ningo umu ko den kaolam umu Abraham tuam.

¹⁹ Se law nangaram mu ko duap mu awuk? Mu iwita: kariimet memek bitakasan owore te se law nangaram.¶ Se law mu aniruk la, Abraham ko Gue muguri ko ulengkala ilak den kaolam mu tai aratukko, asele law mu ko ura mena namarukko. Se law umu engel alo kusumuri kari bo te wetangawuman. ²⁰ Bare tom Kaem Abraham ilak den kao- lam, mu nu kota suanta ilak munakaram. Mu engel agi kari kusumuri bo agi me maonam.

²¹ Se law mu Kaem ko den kaolam mu ilak numi kore batagarso agi? Mena! Se law marak ningo kariimet nangarso manak agi mu, ana balnak law ko mu- nan te kariimet nup ningo diram tasan ko ago tala balnakko. Bare mu uwuta mena. ²² Den batoga ningi iwita balu- woso, ali lilim la imi munan memek ko talipara bowa ningi bagoso. Buta se marak ningo ko den kaolam umu, awiriya Jesus Kristus ko gomang ningi nunguning mu arigokko.

²³ Tom Kristus me taikaso la mu, law nanga taliparam se kaola kutira ningi bagaman tai Kristus tai wetangaram. ²⁴ Se law mu girok nanga diruwurok Kristus kote nangarak namarukko ura tuman, se nangamang ningi nungun- ing te kariimet ningo diram ko ma nanga balukko. ²⁵ Se aitak Kristus tairam

*3:12 Leviticus 18:5.

†3:13 Deuteronomy 21:22-23. 2 Corinthians 5:21 ago arikko.

‡3:16 Genesis 12:7.

¶3:19 Romans 5:20; 11:32.

mu ana law ko bitua bowa ningi me bagasan, mena.[§]

Kaem ko kuriang alo

²⁶ Ikialko, nina Jesus Kristus ko nengemang ningi nunguning te nina suen la Kaem ko kuriang alo iwita bagasan. ²⁷ Mu awuk, nina Kristus ningi anuwa marak taman mu, nina Kristus ilak kapetaman, ale nu lakira iru iwita katanaman. ^{**28} Bore te se, aitaq Juda agi Greek se, kari dungan agi kari dungan mena se, kari agi imet iwita me bagasan, mena; mu awuk, ana suen la mu Jesus Kristus ningi suanta ko bagasan. ^{††29} Se nina Kristus ko kariimet iwita bagasan agi mu, nina Abraham ko gue muguri iwita bagasan, ale Kaem den kaolam umu ko nunguning ningo umu ko kotam aralko.

4 Aninga den umu ko duap mu iwita: kuriang gue muguri mu nu kuriang iwita, se noko nuet ko melmasak suen la mu maingte nu kotam awurokko. Bare kam nu kuriang gotek bagoso, mu nu ura kari dungan bagoso iwita nu bagoso. ² Nu kariari nu bitarsan ale ko dun suen la ko sinar tasan umu nobowa ningi bagoso, nama tom ko nuet balam mu te asele nu mel suen la kotam awuso. ³ Se kam ana kuriang iwita bagaman mu, ana uwutatala ali ewere ko munan suen biya ko bowa ningi talipara kari iwita bagakasan. ⁴ Bare tom ko balam mu tai aratam mu, Kaem ko Namar beteram se imet tuagu te bilangaram. Nu law bowa ningi bilangaram, ⁵ mu awuk, nu kariimet awiriya law bowa ningi bagakasan wore nunga dia tauk, se Kaem ana noko

kuriang alo iwita nanga to siluwurok se ko baganakko uwutata beteram. ⁶ Ana Kaem ko kuriang ko arataman, bore te se nu ko Namar ko Bur Laili beteram se nangamang ningi tairam, se Bur Laili mu nanga sangarso se ana aisan, “Abba, nanga Nainet,” masan. ^{‡‡7} Bore te se, ni aitaq ura dungan kari iwita mena, bare noko kuriang; se aitaq ni noko kuriang se noko melmasak suen la mu ni kisokko.

Paul Galatia Kris alo nunga ikia tawun biya moakaso

⁸ Ulengkala nina Kaem ko me ikikasan, mu nina kaem kawel nunga ura dungan bitakasan, bare nuna kaem nunguning mena. ⁹ Bare aitaq nina Kaem ko ikiman. Agi bala ningo nuam mu, Kaem nenenga ikiam ale ninga giam manakko. Bare awuk se aking peleman ale, ali ewere ko wit mairap duap duap nungumik nosokel mena umu nongote namasan? Agi akingtala peleral nobowa ningi bagaralko nengemang aniso agila? ¹⁰ Nina nunga tom bibiya se, nunga day, nunga sige se nunga yia tom taiso mu te amilmil nungaruwasan! ^{¶¶11} Aninga nguangara mu, aninga ura nenenga ningi beteram mu am bita te kolerem iwita.

¹² Buta se aga singsang, ani nina iki karo ningarem, uwutatala nina ani iki karo aisalko sokel karogo nengete wosengasam. ^{§§} Nina memek bo ani angimik te me beteman, mena. ¹³ Nina ko ikisan, ani motam motam den gila-long ninga manem, mu awuk, ani kuera ikes sang angimik te tairam. ¹⁴ Se aninga

[§]3:25 Romans 10:4 ago arikko.

^{**}3:27 Romans 6:3-4; 13:14.

^{††}3:28 Ana Jesus te bagara suanta: Romans 10:12; 1 Corinthians 12:13.

^{‡‡}4:6 Kaem ko Bur nangaram se nukote aisan: Romans 8:14-17.

^{¶¶}4:10 Nuna pilakasan munan aora bowa ningi namakasan: Colossians 2:16-17, 20-23.

^{§§}4:12 Nuna law bowa ningi me bagasan uwutatala Paul law buring tuam. Bare aking nuna peleman law bowa ningi namasan se ko uwuta nunga maonam.

kuera ikes mu ninga ira ariga iwita tairam, bare nina ani me nibiring aisi-man, ale me aga ari meman, mena. Nina ani Kaem ko engel bo iwita, agi Jesus Kristus iwita aga beteman.¹⁵ Se nenenga amilmil biya umu, awuk mam ale aitak menaram? Ani tom umu am ko iki-wasam, nenenga amilmil mu am duap bo nunguningkiri aningate bitakasan.¹⁶ Se awuk, ani den nunguning ninga manorsam wore ko aitak nina ani agarak memek betesan agi?

¹⁷ Kariari umu nengemang kulukur-mon se nongote namaralko munan betesan, bare mu nenenga ningo ko mena. Nononga nongomang mu nuna uwuta betemon se nina anananga beteral ale nongote namaral ale nononga bo iwita bagaralko.¹⁸ Ikialko. Kari gomang kuluka se ni bowa ningi taira mu ningi memek bo mena, bare munan ningo ko uwuta betera mu asele terong. Ale aninga amotam ko la mena, bare pempem uwutata betemonko mu asele terong.¹⁹ O aga kariimet alo, ani imet yusan taukko yaman kua kam, yaman kuawasam. Ale ani uwuta yaman kuerik nama tom Kristus nenenga ningi se nina noko ningi aratu sanamaral se arigek mu asele angamang kua kaparukko.²⁰ Aninga angamang biyala mu nengerak бага se den ningo welang sang balik se ikialko. Bare mena se ani nina nego ko ikia ninguru aga moso se uwuta balsam.

Sarah se Hagar nunga dugu duap

²¹ Aga maonalko, nina kariimet law bowa ningi bagaralko nengemang aniso

mu, nina law aguwaya baluwoso mu ko ninguru sinarsan e? ²² Ikialko, batoga Abraham se ko namarari ilagala, bo ura dungan imet tuagu te se bo noko imet nunguning tuagu te mu nunga iwita baluwoso.* ²³ Namar ura dungan imet tuagu te mu, ali kari ko ikia te bilangaram; bare namar ko nuwus nunguning tuagu te mu, den Kaem ilak kaolam wore karo tuam ale bilangaram.

²⁴ Se munan suen la aratam imi tuaturum iwita. Imet ilagala umu den bibiya ilagala Kaem kariimet nongorak kaolam wore koma tata. Bo mu nu Duruk Sinai, te den kaolam law nungaram wore koma tata, se tuagu te mu ura dungan alo iwita bagamonko: Mu Hagar.[†] ²⁵ Hagar mu Arabia Duruk Sinai koma tata. Se nu mu aitak wonong biya Jerusalem iwita tala, mu awuk, Jerusalem se ko tuagu te mu nongorak ura dungan ko bagoso.[‡] ²⁶ Bare Jerusalem wonong kualala ko mu, anananga nainam Sarah iwita, mel bo nu me siruwu iluwoso.[¶] ²⁷ Mu awuk, batoga bo te iwita balam:

“Ni imet kuin sisira, ni kuriang me ilusam ale ko yaman me ikisam, bare ni biyala ai nier ale amilmilerko! Mu awuk, ni karki meman, bare ni tagu te mu kuriang gue pagukko, ale imet ka kari tagiram umu tuagu te mu kiarukko!”[§]

²⁸ O aga singsang, nina Isaac iwitatala, mu nina Kaem den kaolam wore ko nunguning.²⁹ Nina ikisan, girakala kuriang nuam ali kari ko ikia te iluwam mu, nu kuriang Bur Laili ko sokel te aratam umu bita maguwukaso. Se aitak

*4:22 Ishmael: Genesis 16:15. Isaac: Genesis 18:10; 21:2; Romans 9:7-9.

†4:24 Duruk Sinai mu law ko balso: Hebrews 12:18-21. Arabia sor ko kariimet sang Duruk Sinai mu Hagar masan.

‡4:25 Juda kariimet Jerusalem bagakasan mu law bowa ningi bagakasan: Matthew 23:2-4; Acts 15:10.

¶4:26 Jerusalem kualala biya: Hebrews 12:22; Revelation 21:2,10.

§4:27 Isaiah 54:1. Kuriang imi te ko balso mu Isaac tuagu te la mu ko me balso, bare nongomang ningi nunguning alo suen la nunga balso.

mu uwuta tala aratuwoso.³⁰ Bare Batoga awuk baluwoso? Mu Kaem iwita Abraham maonam: “Ura dungan imet ko kuriang ilak nunga karoko,” mam. “Mu awuk, ura dungan imet ko kuriang mu imet nunguning ko kuriang ilak weté Abraham ko melmasak suen la me kotam awumonkowo.”^{** 31} Buta se aga singsang, ana ura dungan imet umu ko kuriang mena. Bare ana noko nuwus nunguning mu ko kuriang alo.

**Ana Kristus ningi mu mel bo me
nanga talipawoso, mena**

5 Ana gopa palaganak ale guyak la baganakko Kristus talipara ningi nanga bataguru tam.^{††} Buta se nina sokel ago la sanamaral se mayang ningamuru tugumon ale dungan iwita aking me ninga tagimonko.

² Ikialko! Ani Paul, ani iwita ninga manorsam, nina ningimik guang batoga te namaral, mu nina Kristus nanga sangaru tam ko munan umu me ta ninga sangukko. ³ Ale ani aking tala wetang te balsam, awiriya kumik guang batoga te namoso mu, nu law lilim la bowa ningi bagoso. ⁴ Nina awiriya law ko munan te kariimet ningo diram ko bagaralko iwita betesan mu, nina bataga namaman ale Kristus ilak me bagasan. Ale nina noko gomang nangara ko munan buring ko bagasan. ⁵ Bare ana mu Bur Laili ningi nangamang ningi nunguning te, bagara ningo diram umu ko namotam bita se bagasan. ⁶ Mu awuk, Jesus Kristus ningi mu, nangimik guang batoga agi mena agi ta, bare mu mel yam. Bare mel biya

mu, nangamang ningi nunguning te nanimi ko kua tui se laganakko.^{‡‡}

⁷ Nina nagura ningo naguwaman, se awiri nengema batogam ale nengema siruwuram se den nunguning bita taman? ⁸ Nengemang kuluka ko munan umu, Kaem ninga aru tam mu kote me taiwoso, mena. ⁹ Iwita ikialko! “Yeast katirta plaua ningi betesan, bare mu plaua laguwuso se biyala lagoso.”^{¶¶}

¹⁰ Bare ani Kari Biya ningi angamang motam sokel ago la ko ikisam mu, nina ikia duap duap te me loagaralko iwita ikisam. Awiriya ikia duap duap te ngual ningaruwoso mu, nu awiriya mu ani me ko ikisam bare mu, ko koma taukkowo.

¹¹ Aga singsang, kariimet sang balsam, ani kari nungumik guang batoga ko munan mu am ko den balu apuwasam, masan. Se uwuta agi mu, ani anape duap ko aga bita maguwusan? Bare mu uwuta mena. Ani tam kangono ko dugu duap balsam wore ko nuna nongomang magoso se aga bita maguwu gilingisan.

¹² Se kariari nenenga ikia ngualawusan ale nangimik guang batoga ko munan te ninga kalakumuwasan agi mu terong, am uwuta betemon namamon ale kopa nunga tangol agotala kau kau namamonko!

¹³ Aga singsang, Kaem nina ninga aru tam, mu nina udagi talipara bo ningi me bagaralko ninga giam. Bare nina Kristus ningi ninga gopa palaga ko munan umu ningi, ali imi ko munan memek memek am beteralko iwita ikial bore ko. Mena. Bare ninimi ko kua tui se ninimi saongalko.^{§§ 14} Law ko den suen la

^{**} 4:30 Genesis 21:9-10. Ana Bur Laili ko sokel te Kaem ko kuriang ko aratasan: John 1:12-13.

^{††} 5:1 Jesus nanga bataguru tam se ana yawarakala ilak bagasan: John 8:32,36; Acts 15:10; Galatians 2:3-4.

^{‡‡} 5:6 Nangimik guang batoga ko munan: 1 Corinthians 7:19; Galatians 6:15.

^{¶¶} 5:9 Paul yeast te iki se den tuaturum imi balam, kari sikina nunga ikia kawel wore kariimet lilim te nunga maguwusan wore ko balam.

^{§§} 5:13 Ana kilek memek ko ura dungan ko iwita me baganakko: 1 Peter 2:16.

mu ilu biguwu sapaman ale bala suanta imi ningi la karo tunakko balman: “Ni keta nimi ko kuesam iwitatala, ka bo kua tuiko.”^{* 15} Buta se, nina ninimi singi kager tui se, ninimi mora kaura te me bagaralko. Sinar talko, nengeta ninimi maguwural bore ko!

Bur Laili ningi ko bagara aolak

¹⁶ Bore ko se ani iwita balsam: nina Bur Laili ko sokel ikia karo tui se la-garal mu, nina ali imi ko ikia memek nengemang te aniso mu me karo tualko.

¹⁷ Mu awuk, munan memek anananga nangamang ningi mu, Bur Laili ko munan ilak koma suanta mena, se Bur Laili ko munan mu memek umu ilak koma suanta mena tala. Se nuna nunumi ago mu suanta mena, bore te se ni aguwaya bitarko mu karogo ikuwasam.^{† 18} Bare ni Bur Laili ko ikia karo tuiwer mu asele ni law bowa ningi me bagasam.[‡]

¹⁹ Se memek umu ko ikia munan memek memek mu ko ariga wetang te: saman katagot ko munan duap duap dolara ago umu se, ²⁰ kaem kawel nup biya tua, se dawur mang sima, se nangamang magara, singi kager, nanimi mora, nanimi patawura, se biguwura suanta mena motam kirker bagara, ²¹ se bo ko mel ariga ale nangamang magara; se yu nana ngualara, biguwu yu no se ikia memek betera, se munan memek duap duap uwuta uwuta. Ikialko, ani ulengkala sokel ago ninga manarukasam uwutatala aita-king sokel ago ninga manorsam, awiriya munan uwuta te bagoso mu Kaem ko kingdom ningi me namarukko.

²² Bare Bur Laili ko ikia munan ningo ningo mu, iwita iwita: bo kua tua ko munan, amilmil, lila yawara, nanimi ago kua kapara, bo nangamang tua, ningo la betera kaora, den bala ale diram la karo tuata, ²³ munan kutek am, se nangata nanimi diram la kiti guruga. Law bo munan imi betenakko me ta nanga kalowoso, mena. ²⁴ Awiriya Jesus Kristus ko kariimet ko bagasan, mu nuna ikia memek se nongomang barasa ko munan suen la mu tam kangono te tagi sapaman. ²⁵ Se ana Bur Laili ningi bagasan agi mu, ana Bur Laili la karo tunakko. ²⁶ Ale ana nangata nanimi me patawunakko. Ale nanga launuria me nongomang maguwunakko. Ale nononga mel ko me namotam nangamang barasukko.

Nanimi ago ningo la betenakko

6 Aga singsang, nenenga ningi bo memek bitawuruk se arigal agi mu, nina awiriya Bur Laili te aolak iluwasan mu kari mu ekes te saongal se, giris palaguk ale peleruk lage ningo te tairukko. Bare tom nina nu sangaru se mu, nina karogo la ira ariga ningi dagu-lal bore ko, ninimi ko sinar talko.^{¶ 2} Kristus ko munan karo tual ale bo ikup ago agi mu saongal ale ko ikup ilak gialko.[§] ³ Bare awiriya nup mena wore kota numi nup ago iwita beteso mu, kota numi kulurso. ⁴ Kariimet suan suan nongota nunumi gurugu patawu ikimonko mu munan diram. Ale ningo beteram agi mu ko amilmilarukko. Bare bo ko munan ilak numi me tuterukko. ⁵ Mu awuk, ana suan suan nangata nanga memek agi

^{*}5:14 Leviticus 19:18.

[†]5:17 Ana munan ningo me betesan ko duap: Romans 7:15-23.

[‡]5:18 Ana Bur Laili ko sokel te baganakko: Romans 8:4; 6:12-14.

[¶]6:1 James 5:19-20.

[§]6:2 Kristus ko munan: John 13:34; Romans 15:1-2.

ningo betesan umu ko koma am diram la ari ginakko.**

⁶Awiriya Kaem ko den ningo ka kausok mu, ni ko koma ko ka mel ningo sang nu tuiko.

⁷Kariimet bo me ninga kulokko: Kaem mu ana kulurnakko me terong. Kari anapeya mel muguri aguso, mu aragoso nunguning kaposo ale nuam koma taso se aking gi naso. ⁸Se awiriya ali imi ko munan memek noko ningi mu amilmil tuokko mel muguri iwita aguso mu, magara kuenera mu mel umu nunguning gi no kam gi naukko; bare awiriya Bur Laili amilmil tuokko munan ningo umu mel muguri ningo iwita aguso mu, marak ningo tom suen biya anirukko mu, mel nunguning gi no kam gi naukko.

⁹Buta se ana kilek ningo ningo betenakko me ta gagornakko, mu awuk, ana me gagornak, ale am sail taginak mu asele, nama ko tom te mu ana ko nunguning ningo gi nanakko. ¹⁰Buta se aita kuring ngangawoso imitang te la kariimet suen la nunga sangornakko. Se nongomang ningi nunguning ko kariimet alo umutang gira nunga sangornakko.

Paul Jesus ko tam kangono ko amilmilaram

¹¹Se nina ani agiting te garek bibiya iluwem ewere arigalko!

¹²Ikialko. Kariari nina ningimik guang batogalko nina diruwusan mu, kariimet te nungarkamon ale nunga balmonko

munan betesan. Nuna Kristus ko tam kangono ko duap balmon ale ko memek tamon bore ko nguangan ale uwutata betesan.^{††} ¹³Nuna nungumik guang batoga alo ta wore, nuna law diram la me karo tusan, bare nina am ningimik guang batogalko sail tagisan. Mu awuk, nuna uwuta betemon ale nina te nuna nunumi patawumonko munan uwuta betesan. ¹⁴Bare ani mu mel bo nup me patawurikko, mena; ani nanga Kari Biya Jesus Kristus tam kangono te kueram mu ko la amilmilalik ale nup patawurikko. Nu tam kangono te kueram mu aninga ali imi ko amilmil suen la karogo kueram iwita; se ali imi ko kariimet mu ani kua namerem iwita agarkasan. ¹⁵Nunguningta, nina ningimik guang batoga agi, me batoga agi ta, wore mu am mel yam la; bare mel biya mu, nina kariimet iru ko arataman umutang mel nunguningkiri.^{‡‡} ¹⁶Awiriya suen la munan imi ari karo tusan borta Kaem ko kariimet se Israel nunguning. Se Kaem ko gomang lila se ko gomang nangara mu nongorak bagarukko.

¹⁷Se ani kari bo udagi kawilis bo me aisuokko, mu awuk, ani Kristus ko nup biya ko ura ningi memek ninguru giem, se ko kawilis angimik lilimaram.^{¶¶}

¹⁸O aga sikisaki, nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila nenenga nengemang motam ningi anirukko. Nunguning.

**6:5 1 Corinthians 11:28; 2 Corinthians 13:5 ago arikko.

††6:12 Kaem te nanga giokko ura mu Kristus tam kangono te menawuram: John 19:30. Bare kari saki law ko munan sang ko sail tagikasan: Galatians 1:6-10; 5:11-12; Philippians 3:18.

‡‡6:15 Ana Kristus te kariimet iru arataman: 2 Corinthians 5:17.

¶¶6:17 Nuna Paul ninguru bita maguwukasan: 2 Corinthians 4:8-12.

EPHESIANS

Paul Rome wonong te sen ningi baga se, tam gawa imi batogam ale Tychicus tuam, se giam ale ago nama Ephesus Kris alo nungaram, yia tom A.D. 60 mu te iwita. Tam gawa imi munan biya nunguningkiri mu, biguwura suanta bagara ko munan ko balso. Bare Paul mel umu ko bala mu lage suen biya te baluwoso. Se bagara aolak suanta umu mu sokel karogo la sios ningi anirukko ko baluwoso tala. Paul ko guranek ilagala tam gawa imi ningi mu guranek ko munan nanga kasuruwoso: 1:15-19; 3:14-19.

Den gira

1 Ani Paul, Kaem ko gomang te ani Jesus Kristus ko apostle ko aga balam se bagasam. Ani den imi bataguru nina Ephesus kariimet Jesus Kristus ko nengemang ningi nunguning bagasan mu ningarsam.^{§§}

² Kaem anananga Nainet, se Kari Biya Jesus Kristus nunga nongomang nangara, se nunga nongomang lila nengerak pempem anirukko.

Kristus ningi kualala ko marak ningo gisan

³ Kaem, nu anananga Kari Biya Jesus Kristus ko Nuet se ko Kaem, mu nup biya tunakko! Mu awuk, nu Kristus ningi ana duruk wonong ko marak ningo se ko munan suen la mu nangaram. ⁴ Nu ali imi lilim la se melmasak suen la me arata la, ana Kristus ningi noko motam te laili se nangimik den mena baganakko nanga atumukiram.* Nu ana kua nangaram ale ⁵ ko gomang amilmil te, Jesus Kristus te, ana noko kuriang alo

iwita nanga to siluwurokko maingkala nanga balu beteram. ⁶ Ale nu Kakirip suanta nu ko kua tua biya umu te, ko gomang nangara nikim karogo mu me guramaram, am nangaram umu ko, nup biya tunakko! ⁷ Kaem ko gomang nangara biya nunguningkiri mu te, Kakirip ko gue kaparam mu ningi nanga dia tam, ale nanga memek suen la siwu nangaram. ⁸ Noko gomang nangara kumik tom mena umu te, ikia sinar se ikia ningo agotala nangaram. ⁹ Ale nu kota ko amilmil te ko ikia yumura Kristus ko bita bita ago namaram umu wetang te nanga kausam. ¹⁰ Noko ikia yumura umu ko tom tom te wetang awurok, nama ko tom nukum nunguning umu tai aratuk mu te, nu duruk wonong se ali imi ko melmasak suen la karogo tai Kristus bowa ningi bolala awurok se nu ko supuling biya bagarukko. ¹¹ Mu awuk, melmasak suen la arataso mu, Kaem ko gomang girakala la te iki balu beteram wore karo karo aratu namoso. Se ana mu agotala, noko ikia balu beteram mu karo tuam ale Kristus te nanga atumukiram ale noko ma nanga balam. ¹² Se mu te ana kariimet giriman Kristus ko nanga ikia nangamang motam se nanga loagara beteman mu, ana noko nikim biya umu ko nup biya tunakko! ¹³ Se nina mu betela tala aitik Kristus ningi bagasan. Mu awuk, kam nina den nunguning mu ikiman ale ko nengemang ningi nunguning aram mu, den gilalong umu te ninga sangaru tam. Ale ko kausa gira mu Bur Laili ko balam mu ningaram. ¹⁴ Nu melmasak suen la ana ko kariimet nangarukko balam mu nunguningta nangarukko, se ko kausa gira mu Bur Laili giram nangaram. Se tom nu te nanga giok se ilak baganakko mu te nanga

^{§§}1:1 Paul Ephesus sor te: Acts 18:19-21; 19:1-40; 20:17-38. Batoga saki girakala ko mu te nup Ephesus mu me ningi aniso. Imi Asia province lilim ko tam gawa iwita balsan.

*1:4 Kaem giram ana noko ma nanga balam: John 15:16; 2 Thessalonians 2:13.

giokko. Buta se ana noko nikim biya mu ko nup biya tunakko!

Paul ko guranek se amilmil den

¹⁵ Buta se, tom ani nenenga nengemang ningi nunguning Kari Biya Jesus ko mu ko den ikiem, ale ninga munan Kris alo saki nunga kua nungara ko den mu ikiem mu, ¹⁶ ani nego ko pem-pem la guranek te angamin ares ma se Kaem amilmil tui lagasam. ¹⁷ Ani pem-pem la nanga Kari Biya Jesus Kristus ko Kaem se ko Nuet nikim garagar, mu ko Bur Laili te ninga ikia sinar awurok se nu ko ninguru ikialko guranek te is-aru lagasam. ¹⁸ Ale guranek te betela, nu ninga nengemang motam kau paguk se, anapeya mel ningo ningo nikim ago, nu ko kariimet nungarukko balam ale ko ninga auram se ko nemotam loa-gawasan, wore arigalko aru manaru la-gasam.[†] ¹⁹ Ale umu la mena, wore noko sokel aora biya, ko balnakko tom mena, mu ana nangamang ningi nunguning alo mu nanga ningi ura taso wore karogo la ko ikialko. Se noko sokel borta te ²⁰ Kristus kueram bare maraguwura se barasam, se duruk wonong te kuting sengam mu te beteram se kuwim nup ago mu te daigam bagoso. ²¹ Kuwim umu kualala biya, engel ningo ningo, engel memek memek, se marir daula memek memek taiti gomang te bagara mu suen la nunga kia saparam, ale nu kalel biya se nup biya bagoso, tom imi te ko la mena, bare tom udagi te se pem-pem la butata bagarukko.[‡] ²² Se Kaem mel suen la noko suwik bowa ningi awuram, ale sios ko mel suen la nu bituokko atumukiram se bagoso. ²³ Sios ko kariimet mu noko kumik ko nuamur tutuk iwita bagasan se nu anananga ningi bagoso.

Ale nu aliti se duruk te ko mel suen la iluwam ale bitaruwoso.

Nina kuan bare Kristus ningi aita marak bagasan

2 Bare nina mu ekela ulengko ninga munan memek memek koma ko kuan.[†] ² Kam nina ninga munan memek umu ningi baga se mu, nina ali ewere ko kingdom ko supuling ko munan karo tuikasan. Nu wit mairap taiti se ali karo gurungumuwara wore nunga supuling; nu aita kariimet den ningo me karo tuikasan umu nunga ningi ura bitawoso. ³ Ana suen la kam bo te mu, nuna nongorak baga se ali ewere ko munan memek memek nanga ningi mu karo tuikasan. Ale ana nuna nongorak koma suanta, Kaem ko gomang magara te maga namara ko kariimet iwita bagasan. ⁴ Bare Kaem ko kua nangara ko munan biya mu se, ko gomang lila biya umu te, ⁵ ana nanga munan memek ningi kuan bare, Kristus ilak nanga maraguwura se barasaman. Mu duap bo kigilik te mena, mu am noko gomang nangara ko munan te ninga sangaru tam. ⁶ Nu ana Kristus ilak nanga maraguwura se barasaman ale Jesus Kristus ilak kualala dagi baga kam bagasan. ⁷ Noko gomang mu, noko munan ningo umu Jesus Kristus ningi nangaram umu wetang saparuk se, kariimet gue udagi taiwasan mu karogo la noko gomang nangara ko munan mu mel biya nunguningkiri iwita ari ko ikimonko. ⁸ Iwita ikialko: nina noko gomang nangara ko munan umu ko nenenga nengemang ningi nunguning aram se nu ninga sangaru tam. Se nina saonga umu nengeta ninga nesokel te me taman, mena. Mu Kaem ko munan

[†]1:18 1 Corinthians 2:9-10 ago arikko.

[‡]1:21 Jesus nup biya: Philippians 2:9-10; Colossians 1:15-17; 2:15; Hebrews 1:1-3.

[¶]2:1 John 5:24 ago arikko.

yawara ningaram.^{§ 9} Bore te se, awiriya bo ta munan umu ko numi patawurukko me terong. Mu awuk, ana munan ningo bo beteman se ko nu uwuta me nanga saongam, mena.¹⁰ Bare Kaem kota Jesus Kristus ningi nanga burangi beteram, ale noko munan ningo ningo betenakko balu beteram mu bita se laganakko nanga beteram.

Ana Kristus ningi mu suanta bagasan

¹¹ Bore te se, nina iwita iki se lagaralko: Ulengkala nina sor saki ko kariimet gue mu ninga balukasan “nungumik guang me batoga alo” ko ninga balukasan. Kariari nongota nunumi balukasan nuna “nungumik guang batoga alo” makasan wore uwutata ninga balukasan. Bare ali kari alo nongota nuguting te munan umu nungumik te bitakasan.^{**} ¹² Bare iwita ikialko, tom umu te mu, nina Kristus ilak me sorakasan la ko kam te. Nina sor iwareng ko kariimet, se Kaem ko kariimet Israel, nunga balam ale nongorak den kaolam, umu ningi me bagakasan tala. Nina ningimik Kaem mena se, anapeya ko nemotam bita se loagaralko mu me ko sinarakasan tala, ko kam te. ¹³ Bare aita Jesus Kristus ningi mu, nina awiriya awar biya bagaman mu, noko gue te tai ilak kapetaman.

¹⁴ Mu awuk, Kristus kota mu anananga marolila yawara. Nu nanimi paoga munan, girakala tareng iwita kariimet motam ilagala nunga pagaru kirker nunga awuwaram umu, parusuwu silati maguwuram ale nongorak tai kariimet motam suanta ko nunga bolala awuram. ¹⁵ Nu law ko den se ko munan suen la mu menawuram, ale marolila tagiram,

ale kariimet motam ilagala umu nongorak tai kariimet motam bo iru suanta iwita nanga bolala awuram. ¹⁶ Nu tam kangono te kueram mu, nanimi paoga ko munan mu menawuram, ale kariimet paoga ilagala mu suanawuram, ale motam suanta iwita Kaem ilak nangamang motam suanawuram. ¹⁷ Nu tairam ale marolila ko den, nina awar biya bagaman mu ninga manaru se, pingi bagaman mu karogo nunga maonam. ¹⁸ Mu awuk, nu te mu, ana Bur Laili suanta mu te nanga Nainet kote namanakko.^{††}

¹⁹ Se nu ura beteram umu ko nunguning mu, aita nina kariimet iwareng se daup iwita me bagasan. Bare nina Kaem ko kariimet nongorak suan awuman, ale Kaem ko kawam digo suanta wore ko kariimet iwita bagasan. ²⁰ Se kawam digo umu ko ngatalek mu apostle alo se prophet alo, se Jesus Kristus kota mu nu manga kawam sokel tuiwoso wore iwita. ²¹ Se nu ningi, kawam umu lilim la tai numi iluwam ale gekmam, ale Kari Biya ko temple laili iwita tarigiwoso. ²² Se noko ningi, nina betela kawam umu ko nuamur tutuk iwita te kawam umu kalowoso, se Kaem ko Bur Laili ningi bagoso.

Paul mu sor saki nunga den gilalong apura kari

3 Se ani Paul, ani Jesus Kristus ko nup biya ko, nina sor saki nunga ningi den gilalong balem bare ko talipara ningi bagasam. ² Ani ikisam mu, nina Kaem ko gomang ningara ko ura nenenga ningi mu bituekko aisam mu nina ko nede ikiam iwita.

³ Noko ikia yumura umu aninga kausam se ikiam, ale ani maingkala katir ko tam gawa te ninga manem se

§2:8 Kaem gomang nangaram ale nanga giam: Titus 3:3-7.

**2:11 Romans 2:28 ago arikko.

††2:18 Ana Bur Laili suanta taman: 1 Corinthians 12:13.

ikiman iwita. ⁴Nina den umu kaural ale asele Kristus ko ikia yumura ani ko baluwasam mu nina karogo la ari ko ikialko. ⁵Se ikia mel yumura umu kariimet gue gira ulengkala ko mu me nunga kasuru arigam, mena. Bare aita Bur Laili ko sokel te, Kaem ko apostle laili se prophet laili alo nongote wetang awuram. ⁶Se noko ikia yumura umu iwita: den gilalong umutang te, sor saki ko kariimet tai Israel kariimet nongorak bolala awumon ale, Kakirip suanta ko kumik nuamur nuamur iwita бага se, Jesus Kristus ningi anapeya mel Kaem ko kariimet nunga, ko den nongorak kaolam umu arerem la gimonko.

⁷Ani mu Kaem ko gomang nangara ko munan se ko sokel ura iluwoso umu te, ani den gilalong ko ura kari ko aratem. ⁸Ani mu Kaem ko kariimet ningo suen la mu, nunga nukum te biya iwita. ⁹Bare noko gomang aisa ko munan te, ani Kristus ko munan ningo ningo suen biya umu ko den gilalong mu sor saki alo nongote apusam. ⁹Ale Kaem mel suen biya nungam umu ko ikia, tom maiya biya noko ningi la yumura la ani lagaram mu, kariimet suen la nongote balu pagikko ura aisam. ¹⁰Se noko ikia biya mu, aita sios ningi noko ikia sinar, ko kuruwura suen biya, umu wetang kaparuk se engel bibiya taiti gomang bitaru se anira mu ari ko ikimonko. ¹¹Noko gomang motam se ikia biya balu nunguru beteram se aniram lagaram mu, aita nanga Kari Biya Jesus Kristus te bita saparam. ¹²Se ana aita Kristus ningi, se noko nangamang ningi nunguning te, Kaem kote nangamang motam sokel ago la se guyak la kote namanakko. ¹³Bore te se ani iwita ninga manorsam, ani nina nego ko yaman ikup memek giwasam umu ko

nengemang motam me dagulokko. Ikup yaman ani gisam mu nenenga ningo ko.

Kristus ko kua nangara ko munan ko sinarara ko guranek

¹⁴Borta ko ani nanga Nainet koma te abugura kulukursam ale nego ko guranek la lagasam. ¹⁵Nu te kariimet suen la duruk wonong te se ali imi te mu bagara ningo arigisan. ¹⁶Nu ko nup biya ningo nikim ago mu ningi, ko Bur Laili ko sokel te nengemang motam sangam tuokko ani guranek betesam. ¹⁷Se sangam umu te, nenenga nengemang ningi nunguning te, Kristus nengemang motam ningi bagarukko. Se nina Kristus ningi nukuri yager waral ale ninimi kua tua ko munan te la bagaralko, ani guranek la lagasam. ¹⁸Ale sokel ningaruwoso mu te, Kris alo suen la nongorak, Kristus ko kua nangara ko munan maiya biya, se ulal biya, se du biya umu ko ninguru ikial ale tal iluwal ale te бага se lagaralko. ¹⁹Ale noko kua nangara ko munan umu ikia ningo suen la nunga kia saparam umu ko ikial ale, Kaem ko ikia munan karogo ninguru terong ma saparalko.

²⁰Kaem ko sokel anananga ningi biyala ura towoso. Ana ikia mel nu nangarukko isarsan mu gotektir. Bare nu mel suen biya am bo bo karogo bita nangarukko am guyak la. ²¹Bore te se, Jesus Kristus ningi, ko sios lilim ningi, se ko kariimet gue biya tai lagoso mu nunga ningi, ko nup biya pempem butata ani se lagarukko! Nunguning.

Ana suen la Kristus ningi mu suanta

4 Ani Kari Biya ko nup biya ko tali para ningi бага se, sokel ago iwita ninga manorsam: Nu nina ninga aru tam ale ko munan ninga kausam uwutata te

†3:8 Paul ko apostle ura: 1 Corinthians 15:9-10; 2 Timothy 2:10.

¶3:10 1 Peter 1:12 ago arikko.

diram la bagaralko. ²Nina nengemang motam lilim la te, ninimi kua tui se, kua kaparal ale, ekes te ninimi saongal ale ikup gialko. ³Munan suen la te Bur Laili ninga biguwuram se bagasan, uwutata бага se ko lila bowa ningi la bagaralko. ⁴Bur Laili mu suanta, se ana noko ningi mu kariimet suanta iwita bagasan. Se mel Kaem ko nanga auram se ko namotam bita se loagawasan mu suanta tala; se uwuta tala ⁵nanga Kari Biya mu suanta, se nangamang ningi nunguning mu suanta, se anuwa marak mu betela suanta tala. ⁶Se Kaem mu suanta, nu ana nanga Nainet. Nu mel suen la nunga kualala biya бага se, nangarak bagoso, ale nanga ningi bagoso.

⁷Bare ana suan suan mu Kristus ko gomang nangara mu noko ikia te munan duap duap te nangaram.^{ss} ⁸Bore te se batoga bo te mu iwita balam:

“Nu barasam ale kualala biya nama tarigiram;
nu ali se taiti ko sokel bibiya nunga ira parusuwu bowa tugumam,
ale munan ningo ningo mu ko kariimet nungaram.”

⁹Se den nu “nama tarigiram” mu ko duap awuk? Ko duap mu nu giram ali imi te tai kaparam, ale asele udagi nu duruk wonong te nama tarigiram.

¹⁰Kakirip suanta ali imi te tai kaparam borta tala, aking peleram ale kualala biya nama tarigiram, ale taiti, ali imi se mel suen la bowa tugu saparam ale sor suen la mu am nu la te бага saposo. ¹¹Se Kakirip borta munan duap duap kariimet nungaram, sang apostle ko nunga balam, se sang prophet ko nunga balam, sang evangelist ko nunga balam, sang pastor ko nunga balam ale kausa kari ko nunga balam. ¹²Nu noko sios sokel tuok se lagarukko, Kaem ko kariimet uwuta

uwuta ura nungaru gurugu karogo namaram. ¹³Se ura umu betenak nama ko nunguning mu, ana suen la Kaem ko Namar ko nangamang ningi nunguning mu te, se ko ninguru iki batoga ko munan umu te, nu ilak bolala baganakko. Ale Kristus ko munan suen la ningi garuk sinar sokel ago la baganakko.*

¹⁴Ale munan umu te ana kuriant gotektek iwita gagi tamun me nanga sarumurok nangarak namaruk tairukko. Agi kari memek nunga kawel memek kausa duap duap te, marir daua mel itugu karogo nama bola karogo tai pala iwita me nanga betemonko. ¹⁵Mena. Bare ana nanga Supuling biya Kristus ningi nanimi kua tui se, den nunguning balu se, noko ningi kari ko, imet ko anakko. ¹⁶Ale ana nu te, ko kua nangara ko munan te, suen la noko kumik nuamur nuamur iwita tai nanimi kau kuti kuti namanakko. Se mayang tagara nanga ilukuawuso iwita, nanga ilukuawuruk se, nuamur nuamur umu koma koma ko ura te sanamaruk se te laganak tariginakko.

Bagara aolak iru te baganakko

¹⁷Bore te se ani iwita ninga manorsam, ale Kari Biya ningi ko sinar talko ninga manorsam: Nina sor saki ko kariimet alo nunga ikia nunguning mena bagasan iwita me bagaralko. ¹⁸Nuna den me iki karo tua ko munan te nongomang motam auram, se nunga ikia mu tiromorom ningi aniso se kau batagaman ale Kaem kumik duap te me bagasan. ¹⁹Nuna ikia ningo ningo nunga beteram se dolara me ko ikisan. Ale nunumi munan memek ko munan ningi bita sapan, ale munan memek mu bo karogo, bo karogo betemonko nongomang pem-pem la nia lagoso.

^{ss}4:7 Anananga ura kirker: Romans 12:6-8; 1 Corinthians 12:4-7; 12:28.

*4:13 Colossians 1:28 ago arikko.

²⁰ Bare nina mu Kristus ko kausa ningo lage bo uwuta te me taiman, mena. ²¹ Den nunguning mu Jesus Kristus ningi aniso, bore te se, nina noko ningi den nunguning mu nina kasurman se nina ko ikiman. ²² Den nunguning nina kasurman umu, nina te nina kawel nengemang barasa ko munan memek memek, ekela uleng te nama magakasan, wore te ari ikial ale bita talko, den umu nina kasurman. ²³ Se te kariimet iru, ikia iru karogo baga se, ²⁴ munan iru mu lakira iru iwita tal nagural ale Kaem ningo diram se laili bagoso iwita bagaralko.

²⁵ Bore te se, nina suan suan mu kawel munan umu bita tal ale den nunguning la ninimi karogo balalko, mu awuk, ana suen la mu Kakirip suanta wore ko kumik nuamur nuamur iwita bagasan. ²⁶ Se nengemang magaruk se memek beteral mu ko, sinar talko.† Nengemang magara karogo bagaral se worem me nama kaparukko, ²⁷ se Satan kuring bo me ta tualko. ²⁸ Se awiriya tere daong nowoso, mu udagi me tere naukko. Bare kota kut-ing kumik te ura bitiruk ale ko ningo mu giok ale, awiriya kumik mel mena mu ilak numi tui gurugokko.

²⁹ Den memek nigiring te me aratukko. Bare den ningo kariimet ikup te nongomang motam welang tuok ale nunga tagi patawurukko mu la balal se nunga sangukko. ³⁰ Ale Kaem ko Bur Laili gomang ikup me tualko. Kaem nina noko ma nina balam ale day tom taiwoso mu te nina sangaru taukko nu kausa gira bo iwita ningaram. ³¹ Nina munan memek memek imi me beteralko: nengemang tama ko kanira se ninimi nengemang suan awura ko munan biriruwura, nengemang magara ko munan, se bo ko memek ko alis tuata, den te kager munan betera, se munan memek memek uwutata mu

nibiring tualko. ³² Bare Kaem Kristus ningi nanga memek siwuram iwita, munan ningo se bo kua tua ko munan te nina memek aguwaya ninimi ago betesan umu siwu saparalko.

Nikim te la baganakko

5 Nina Kaem ko kuriang alo. Nu ninguru nina kueso. Buta se nina noko munan kasa la kaoralko. ² Kristus ana kua nangaram ale kota numi tama siring ningo iwita bita Kaem tuam, uwutatala nina ninimi kua tua ko munan te la bagaralko.

³ Ale saman katagot ko munan, se munan uwuta uwuta, se nemetam nengemang barasa ko munan bo ta nenenga ningi me anirukko. Mu awuk, Kaem ko kariimet laili mu munan uwuta mu me betemonko. ⁴ Agi dolara munan ko bala, agi bala ngualara bala, agi den memek te den kolara bala mu kuring me ta tualko. Bare Kaem ko amilmil den la balu se lagaralko. ⁵ Iwita ikialko nina manorsam, saman katagot ko munan, se munan uwuta uwuta, se nemotam nengema barasa ko munan mu me beteralko. Awiriya munan uwuta beteso mu kaem kawel nunga munan karo tuata ko kari, se nu Kaem se Kristus ilak nunga kingdom ningi me ta kasu nagurokko. ⁶ Ninguru sinar talko! Awiriya bo, munan memek umu mel gotek ko iwita baluk ale me nina kulokko. Mu awuk, munan memek uwuta wore ko, Kaem ko gomang magara awiriya kuring me karo tusan mu nungumik te kaposo. ⁷ Buta se nina kariimet uwuta mu nongorak ninimi me gialko.

⁸ Mu awuk, kam bo te mu, nina tiro-morom ningi bagaman, bare aitaik nina Kari Biya ningi nikim te bagasan. Buta se nikim ko kariimet iwita bagaralko. ⁹ Nikim te bagara ko nunguning mu,

†4:26 Psalm 4:4.

munan ningo ningo, se den nunguning karo tui se ningo diram la bagara.

¹⁰Bore te se munan aguwaya Kari Biya ko amilmiloso mu la karo tui se bagaralko. ¹¹Bare tiromorom ko munan kumik nunguning mena umu nibiring tui se wetang te beteral se wetangarukko. ¹²Bare ani me ko balikko, mu awuk, den me karo tua alo munan yumura la betesan umu wetang te ko bala mu dolara ago. ¹³Bare munan suen la nikim wetang awuso mu wetang kapa saposo. ¹⁴Mu awuk, mu nikim nung munan suen la wetang awuso. Bore te se, ko iwita balman:

“Ni aniwasam mu maragerko!

Kuera mateng ningi bagasam mu baresko,

se Kristus nikim kisokko.”

¹⁵Bore te se, nunga bagara aolak ko ninguru sinar talko. Kari ngualara iwita me bagaralko, bare kari sinar iwita baga se, ¹⁶lage kuring suen la te munan ningo beteralko, mu awuk, aitaq tom imi tom memek. ¹⁷Ngualara sipira ago me bagaralko, bare Kari Biya ko gomang aguwaya wore ari ikialko sail tagiralko. ¹⁸Nina yu aora tawun biya me nal ale ngualaralko, mu nunga maguwurokko. Bare Bur Laili ago terong ma saparalko. ¹⁹Ninimi ago munakaralko mu, psalm ko den te, se nengeta Kari Biya ko wur gurugusan mu se, kualala ko wur te ninimi karogo tuataralko. Nengemang motam amilmil te Kari Biya ko wur ilu se, ²⁰pempem la nanga Kari Biya Jesus Kristus ko nup te, mel suen la Kaem nanga Nainet mu amilmil tui se nup biya tualko.

Nuwus kuari ko den

²¹Kristus nenenga Kari Biya bagara umu ko iki se, ninimi nebowa ningi kua kapa se lagaralko.

²²Nina imet alo, nina kua kapasan ale Kari Biya bowa ningi bagasan iwi-tatala, kua kaparal ale ninga nigariari nobowa ningi bagaralko. ²³Mu awuk, Kristus mu sios ko supuling bagoso iwi-tatala, kari mu noko nuwus ko supuling bagoso. Ana ko sios ko kariimet mu noko kumik nuamur nuamur iwita, se nu anananga Saonga Kari. ²⁴Se sios kua kaparuk ale Kristus bowa ningi bagaruk iwitatala, nina imet mu tom suen biya kua kaparal ale ninga nigariari nobowa ningi bagaralko.[‡]

²⁵Se nina kari alo mu, ninga imet alo nunga kua nungaralko, Kristus sios ko kua nanuguram iwitata beteralko. Nu kota numi memek te beteram, ²⁶ale sios te laili bagarukko mu ko den mu yu iwita te anuwam nungam, ²⁷ale sios umu karur mena, laira posara bo mena, agi kumik te den mena, laili se sios nikim ago ilak bagarukko uwutata beteram. ²⁸Se munan koma suanta tala te, kari alo, nina nunga niniwusari nengeta ninimi ko kuesan iwitatala nunga kua nungaralko. Awiriya ko nuwus kua tuso mu nu kota numi kua tuso.[¶] ²⁹Nina ko ikisan, kari bo kota numi memek ko iwita me arigiso, mena. Bare nu numi ko sinar taso ale na inang ningo ningo la naso. Nu munan Kristus sios kumik te beteso uwutatala kota kumik te beteso. ³⁰Mu awuk, ana suen la mu noko kumik nuamur nuamur bagasan. ³¹Se “duap owore te se, kari ko nuamnuet nunga bitiruk ale nama imet ilak kapetaruk ale nuna ila-

[‡]5:24 Imet nunga den: Proverbs 12:4; 1 Corinthians 11:3; Colossians 3:18; 1 Peter 3:1.

[¶]5:28 Kari nunga den: Proverbs 5:15; Colossians 3:19; 1 Peter 3:7. Kaem ko den nangamang nungurso: John 15:3.

gala wore bagara suanta bagamonko.”[§]
³²Se den yumura imi ko ikia biya nun-
 guningkiri se du biya. Bare ani ikisam
 mu den imi Kristus se ko sios ilak nunga
 baluwoso. ³³Bare kari alo, nina suan
 suan nengeta ninimi ko kuesan iwitatala
 nunga niniwusari nunga kua nungaralko.
 Se nina imet alo mu, nunga kariari nunga
 kua kapa se nungarki ikialko.

Kuriang se nuamnuet nunga den

6 Nina kuriang alo, nina Kari Biya
 ningi nunga ninam nenet alo nugur-
 ing karo nungaralko. Mu awuk, umutang
 munan nunguning. ²“Nika niamniet
 nuguring karo tuiko.” Law suanta im-
 itang ko kunasara bala ningo ago. Se
 ko kunasara mu iwita: ³“Ni niam niet
 nuguring karo tui, mu asele nika bagara
 aolak te mu, yawarakala tom maiya biya
 ali imi te bagerko,” mam.”^{**}

⁴Se nangba alo, nina nunga kuriang
 alo nongomang motam me maguwu-
 ralko; bare nina mu Kari Biya ko munan
 ningo te nunga kiti gurugal ale nunga
 kausal se ningi lagamonko.^{††}

Ura dungan alo se nunga dom alo nunga den

⁵Se nina ura dungan kariimet mu,
 nina Kristus ko kuring karo tusan iwi-
 tatala, nunga dom alo nunga nguanga
 se nengemang motam lilim la nuguring
 karo nungaralko. ⁶Nononga nomotam te
 la ningo beteral se nunga amilmilamonko
 me beteralko. Bare Kristus ko ura dun-
 gan kariimet iwita, nengemang motam
 amilmil te Kaem gomang motam karo

tualko. ⁷Nina nengemang motam lilim
 la ura beteralko. Ali kari yam ko ura
 betera iwita mena, bare Kari Biya ko ura
 ilu kam beteralko. ⁸Mu awuk, nina ik-
 isan, Kari Biya mu ura dungan kari agi,
 ura dungan kari mena ta wore mu, wete
 nunga ura ningo umu ko koma mu am
 koma suanta la tamonko.^{‡‡}

⁹Se nina dom kariimet mu, munan
 koma suanta tala nunga ura dungan kari-
 imet nongote beteralko. Nina nguangara
 munan me nongote beteralko. Mu awuk,
 nina ikisan, nononga Dom Biya se ne-
 nenga tala duruk wonong te bagoso mu,
 bo ari maguwura ale bo ningo ko betera
 ko munan mu, nu me ko ikiso, mena. Nu
 kariimet suen la am koma suanta la non-
 gote bita saposo.”^{¶¶}

Kris alo mu kager kari iwitata

¹⁰Se den nukum kitira mu iwita bal-
 sam, nina Kari Biya ko sokel aora mu
 te sokel ago la bagaralko. ¹¹Nina Kaem
 ko kager ko mel ningaram mu suen la
 ningimik te tugu saparal ale te sanama-
 ral ale, Satan ko ikia kawel te biriruwu-
 ralko.^{§§} ¹²Mu awuk, anananga kager mu
 ali imi ko kariimet nongorak me kager-
 san, mena. Bare ana ali ewere ko tiro-
 morom ko sokel memek nunga supul-
 ing bibiya ali bitaru se anira mu se, wit
 mairap taiti gomang bitaruwara, wore
 nongorak kagerawasan. ¹³Bore te se,
 nina Kaem ko kager ko melmasak suen
 la tugumalko. Ale tom memek ko kager
 karogo tairuk, mu nina sokel ago ali iral
 ale kageraralko. Ale nama kager umu
 kiaral ale mariralar mu, nina sokel ago

[§]5:31 Genesis 2:24.

^{**}6:3 Kuriang nunga den: Matthew 15:4; Colossians 3:20.

^{††}6:4 Nuamnuet se kuriang nunga den: Genesis 18:19; Proverbs 13:1; 23:13-16; Colossians 3:21.

^{‡‡}6:8 Ura dungan kariimet nunga den: 1 Corinthians 7:21-23; Colossians 3:22-25; Titus 2:9-10; 1 Peter 2:18.

^{¶¶}6:9 Ura kari nunga kari gira nunga den: John 13:13-14; Colossians 3:25; Philemon.

^{§§}6:11 Ana Satan ko ikia kawel biriruwunakko: James 4:7; 1 Peter 5:8-9.

am sanami se bagaralko. ¹⁴ Buta se sokel ago uwutata sanamaralko! Den nunguning let iwita nululan te kaolalko. Se munan ningo diram mu nekokosa ko siruwura iwita beteralko. ¹⁵ Se den gilalong lila ago mu, guyak la nengerak nagu namarukko nisiwik gomang iwita tugumalko. ¹⁶ Se melmasak umuugu saparal mu ko awote mu, nengemang ningi nunguning ko munan mu karem iwita gial ale borta te kari memek Satan ko gatu memek tama kuamili ago mu te siruwuralko. ¹⁷ Kaem ninga sangaru tam ko munan umu, kager ko kitigat iwita nisipiling tugumal ale, Kaem ko den mu Bur Laili ko baenat iwita iluwalko.

¹⁸ Ale Bur Laili ko sokel te, pempem la anapeya duap duap ko, wosenga guranek bita se lagaralko. Ale sinar ago baga se, Kris suen la nunga guranek agotala bita se lagaralko. ¹⁹ Ale aninga ko guranek agotala beteral se, tom ani munakarikko agiring pagikko mu, Kaem den agiring te bitiruk se ani dawam la den gilalong ko mel yumura mu wetang

te la balikko. ²⁰ Ani ura borta ko sen te aga talipaman se bagasam. Borta ko ani ago ko guranek beteral se ani gek am la den balikko uwutata balikko.

Den nukum saki

²¹ Ani nanga bo Tychicus betarem se nengete taiso mu, aninga bagara se ura aguwaya bitawasam mu ko duap ninga manuk se nina umu ago ko ikialko. Nu Kari Biya ko ura diram la betera ko kari yawara. ²² Nu ani ura borta ko betarem se nengete taiso. Nu nede iluwok se anananga bagara mu ko ikial se nengemang motam ago la sangam tuokko.

²³ Kaem nanga Nainet se nanga Kari Biya Jesus Kristus, ko ana nangamang ningi nunguning, mu nunga nongomang lila se nunga kua nangara nina suen la nengete namoso. ²⁴ Se awiriya nanga Kari Biya Jesus Kristus ko ninguru kua nanugu lagasan mu, noko gomang nangara biya nongote namoso tala. Nunguning.

PHILIPPIANS

Philippi wonong mu Macedonia province ko wonong bo. Se Paul Silas ilak den gilalong wonong mu te balman se kariimet saki Kristus ko nongomang ningi nunguning aram: Acts 16:9-40. Udagi Paul Rome wonong te, sen ningi бага se, den imi bataguru Philippi Kris alo nungaram. Nuna Epaphroditus kuting te nu manga mel anapeya te sangorman, se nu ko amilmil den nungaram.

Paul Philippi Kris alo ninguru nunga kuakaso. Ale nu nunga maonam, “Ninga ikia munan suen la mu Jesus ko wore iwitatala anirukko,” mam. Nuna nunumi ago kapamon ale ikia se nongomang suanta бага se, nunumi ninguru kua tumonko. Ale amilmil te la pempem bagamonko.

Paul mu ikup ninguru gikaso, bare tom suen biya mu nu amilmil te bagakaso. Nu balam, “Ani Kristus sokel aisiso, se noko sokel umu te ani munan suen la bitirikko am terong la,” mam.

Den gira

1 Ani Paul, ani Timothy ilak Jesus Kristus ko ura kari alo, ana tam gawa imi bataguru nina Kris alo Philippi bagasan, se ninga supuling alo, se ura saonga kari alo suen la ningarsan.

² Kaem anananga Nainet, se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak, nunga nongomang nangara se, nunga nongomang lila nengerak pempem la anirukko.

Amilmil guranek

³ Ani pempem nina nego ko angamin ares maso mu, ani aga Kaem amilmil tusam. ⁴ Ale nina suen la nego ko aga guranek suen la ningi mu, amilmil te pempem guranek bita lagasam. ⁵ Mu ko duap mu, nina tom iru la day 1 te se tai aita

mu, nina den gilalong ko ura ko terong la agarak sanamaman. ⁶ Se angamang motam sokel ago la ikisam mu, Kakirip nina nengerak ura ningo umu duap beteram mu uwutata bitiruk nama Jesus Kristus tairukko tom mu te kopa morukko.

⁷ Se ani nina suen la nego ko uwuta angamang motam te ikisam mu am diram. Mu awuk, nina aninga angamang motam ningi bagasan. Bore te se, ani ta sen ningi bagarik agi, ningo la sanamarik ale den gilalong ko sokel ago baluwirik agi wore, nina mu Kaem ko gomang nangara ko munan ningi mu, ani agarak bagasan iwita. ⁸ Kaem ikiwoso se ani balsam, Jesus Kristus ko kua ningara aninga angamang ningi beteram mu te, ani nina nego ko angamang ninguru bita lagasam.

⁹ Se aninga guranek mu iwita: nu ninga sanguk se nina ninimi ko ninguru kua tua ko munan te, ikia ningo se ikia sinar tawun biya ago terong ma saparal ale bagaralko. ¹⁰ Se munan umu te nina munan aguwaya mu ningo mu ko ikial, ale eng memek bo mena, yawarakala te bagaral se Kristus tairukko. ¹¹ Ale nina Jesus Kristus ningi munan ningo diram umu ko nunguning ningo ningo ninga bagara aolak ningi kaparuk se mu te Kaem nup biya nikim ago mu nup biya taukko.

Paul sen ningi bagakaso ko den mu den gilalong sokel tuam

¹² Se aga singsang alo, aita ani nina iwita ikialko ninga manorsam, munan ani angimik te aratam mu den gilalong sokel tuam ale diruwuram se biyala namaram. ¹³ Ale duap owore te ani Kristus ko nup ko sen ningi bagasam mu ko den pagam, kari supuling ko bitua kari alo se kariimet suen la node ningi nama-ram se ikiman. ¹⁴ Se mu la mena. Bare ani sen ningi bagasam ko den mu, nanga singsang Kari Biya ningi mu suen biya

tala sokel taman ale sangam ago, nguan-gara mena, Kaem ko den balu gilingisan.

¹⁵Mu nunguningta, saki mu ani agarak dun kopa ilusan ale nongota nunup biya ko Kristus ko dugu duap balsan. Bare saki mu nongomang motam ningo te Kristus ko dugu duap balsan. ¹⁶Nuna Kristus ko kua tua ko munan te ko den apu se, ani den gilalong nung ko sokel ago bala te sen ningi aga talipaman se bagasam umu ko iki gilingisan tala. ¹⁷Bare awiriya nongota nunga nunup biya ko Kristus ko den apuwasan mu, nongomang ningi nunguning te me bitawasan. Nononga ikia mu ani talipara ningi bagasam ewere ikup bo karogo te aisimonko munan bitawasan. ¹⁸Bare mu mel yam. Nuna nunga ikia diram te agi, sang nunga ikia diram mena te agi, bare mel biya mu nuna Kristus ko dugu duap apusan, se ani umutang ko amilmilasam.

Se ani butata ko amilmila se la-garikko. ¹⁹Mu awuk, ani ko ikisam, nenenga guranek te se Jesus Kristus ko Bur Laili ko saonga te, ikup imi te aga sangaru taukko. ²⁰Se ani anape ko dolirikko? Aninga angamang se loagara biya mu, ani kuerikko agi, marak bagarik agi, bare sokel aisuk se, aita se tom suen biya ani sokel ago la sanamarik se Kristus aninga ningi nup biya kaparukko. ²¹Mu awuk, aninga loagara te mu, ani marak bagarik mu terong, ani Kristus ilak bagasam; bare kuerik mu ningo nunguningkiri, Kristus ningi ani daiga bagara ningo nunguningkiri mu arigekko. ²²Bare ani am marak bagawirik agi mu, aninga ura mu ko nunguning kaparukko. Bore te se, ani awuk wore ko balikko? Mu ani me ko ikisam! ²³Aninga ikia ilagala se ani kusumuri bagasam. Bare ani kuerik

ale namarik Kristus ilak bagarikko mu ko angamang biyala aniso, umutang yawarakala nunguningkiri; ²⁴bare nenenga ningo mu mel biya tala se ani ali imi te am marak bagarikko mu terong tala. ²⁵Borta te se ani sokel ago la ikisam mu ani me kuerikko. Ani am marak baga se ura mu nengerak kunasarik karogo nama nengemang ningi nunguning ko amilmil mu ningi kaparalko. ²⁶Se ani aking pelerik nengete namarik ale nengerak bagarik mu, sangam iwita tal ale nenenga amilmil Jesus Kristus ningi mu kuring aratuk ale kaparukko.

Den gilalong ko bagara aolak ningo te bagaralko

²⁷Anapeya aratukko mu ana me ko ikisan, bare mel biya mu, ninga bagara aolak te mu, pempem Kristus ko den gilalong karo tui se lagaralko. Se ani tairik ningarik agi, am awar baga se ninga den la ikiek agi mu, ani te ko ikiek, nina nengemang motam suanta sokel ago sanamaman, ale ikia suanta te den gilalong ko nunguning balu pagorman se namawoso iwita ikiekko. ²⁸Ale awiriya ninga bita maguwusan mu me nunga nguangasan, am nengemang sokel ago la bagasan, iwita ninga ikiekko. Nina uwuta bagaral mu, kausa bo iwita kari nengerak bitawasan mu wetang te ikimon, nuna mu memek tamonko, bare nina mu Kaem ninga sangaru tauk se yawarakala bagaralko. ²⁹Ikiakko. Munan ilagala te nup ningo tanakko nangaram: bo mu Kristus ko nangamang ningi nunguning te nup ningo tanakko se, bo mu Kristus ko nup biya ko, ikup yaman ginak mu nup ningo te am tanakko tala. ³⁰Mu awuk, nina ani girem ikup yaman umu giem mu nina ari ko ikiman, ale aita nina ikup nung tala gi-

wasan. Se ani aita am giwasam mu ani ko ikisam, nina ko ikisan tala.*

**Kristus ko numi karogo kapara
ko munan karonakko**

2 Nenenga Kristus ningi bagara mu sokel ningarso agi, noko kua ningara ningi bagara mu sangam ningarso agi, noko Bur Laili ilak bagara mu terong ikisan agi, noko gomang lila se gomang ningara mu ko amilmilasan iwita ikisan agi mu, ² asele ikia suanta te, ninimi kua tui se, nengemang motam suanta se loagara suanta te baga se, aninga angamang motam amilmil tualko. ³ Nina nengeta ninga ningo ko ikia tal ale ikia bo nunguning mena mu me karo tualko, mena. Bare kua kapara ko munan te ninimi karogo kapa se saki alo gira nunga beteralko. ⁴ Nina anapeya nengeta ninga ikia te aniso mu la me karo tualko, bare anapeya saki alo nunga ikia te aniso mu karogo la karo nungaralko.

⁵ Ninga ikia munan suen la mu Jesus ko wore iwitatala anirukko:

⁶ Nu Kaem, bare nu Kaem iwita nup biya kualala sokel ago bagarukko iwita me ikikaso, mena.

⁷ Nu kua kaparam, ale kari ko aratam, ale ura dungan kari yam iwita bagakaso.

⁸ Nu ali kari bo iwita tairam; ale numi ira kutuwuram ale Kaem kuring

karo tuam eng nama tam kangono te kueram.†

⁹ Bore te se, Kaem nu patawuram ale kuwim kalel biya mu tuam,

ale nup biya nunguningkiri, nup suen la nunga kiaram, mu tuam.

¹⁰ Se Jesus nup biya ko mu, kariimet duruk wonong te,

aliti imi te, ali bowa ko, mu suen la nubugura kulukurmon

¹¹ ale balmon, “Jesus Kristus mu Kari Biya,” mamon se Ba Kaem ko nup kualala biya anirukkowo.‡

Ana baras iwita kani se laganakko

¹² Buta se, aga singsang yawara, tom ani nina nengerak bagakasam se agiring karokasan iwitatala, aita ani awar bagasam imi te agiring ninguru karo tualko. Kaem ninga giam mu ko nguanga se, ko bowa ningi baga se, munan ningo nina te yawarakala bagaralko mu la bita se lagaralko. ¹³ Mu awuk, Kaem kota ninga sangarso, se nina nengemang motam pitigiso se nina noko ikia gomang motam te aniso mu karo tusan ale betesan.

¹⁴ Munan mel suen la beteralko mu, nging ngung tagira gurungumura mena, te beteralko. ¹⁵ Mu te nina memek bo mena, yawarakala Kaem ko kuring ningimik den mena iwita, kariimet nunga ikia aora biya memek imi nunga ningi baga se, baras taiti gomang te kaniwasan iwitatala, nikim kapa se,¶

¹⁶ den marak ago mu nunga maonalko. Nina butata beteral mu, ani Kristus tairukko kam te mu nenenga ko akokosa morikko, ale balik, aninga ura kowar karem mu ipi me bita te kolerem, mena, maikko. ¹⁷ Bare nenenga nengemang ningi nunguning ko ura iluman mu, Kaem tama bita tua iwita bitawaral se aninga angimik gue karogo ningi warmon se kaparuk mu terong, mu ani

***1:30** Ikup gia ko den: Matthew 5:12; Acts 5:41; 14:22; 16:22-23; 2 Thessalonians 1:5-8.

†**2:8** Jesus, Kaem ko Namar: John 1:1-2; 17:3-5; 2 Corinthians 4:4; Colossians 1:15; Hebrews 1:3. Nu numi ago kaparam: 2 Corinthians 8:9.

‡**2:11** Jesus nup biya tam: Hebrews 12:2. Nu mu Kari Biya (O.T. Yawe): Isaiah 45:21-23; Romans 14:11-12.

¶**2:15** Daniel 12:3 ago arikko.

nengerak tama bita tusam iwitala. Se ani umu ko angamang motam nungeruk se nina suen la nengerak amilmilarikko. ¹⁸Se nina betela nengemang motam nungeruk se ani agarak amilmilaralko.

Timothy ko den

¹⁹ Aninga loagara biya mu iwita, Kari Biya Jesus ko gomang uwuta aniruk agi mu, ani Timothy pasak ala bitirik se nama ningarkukko. Ale peleruk tairuk ale nenenga dugu duap aga manuk ale angamang tagi patawurukko. ²⁰Ani kari bo nu iwita nenenga ningo ko gomang biyala beteso se me arigem, mena. ²¹Kariimet suen la mu nongota nunga ikia la karo tusan, ale Jesus Kristus ko ura mu nubiring tusan. ²²Bare nina mu maingkala Timothy ari ko ikiman. Kuriang ko nuet ura te sangarso iwita, nu ani den gilalong ko ura te ninguru aga saongam. ²³Se aninga ikia mu, nuna aguwaya aga betemon se ikiek mu, ani tairate bitirik se nengete namarukko. ²⁴Ale ani mu Kari Biya ningi angamang motam sokel ago la ikisam mu, ani betela me kam la nengete tairikko.

Epaphroditus ko den

²⁵Nina ulengkala Epaphroditus beteman se agate tairam aga sangarukaso. Nu aninga bo se aga ura suan, nu Kristus ko kager kari ningo se nenenga tal-ing kari yawara. Bare ani aimi ikiem mu terong se ani nu bitirik se nengete peleruk namarukko angamang. ²⁶Mu awuk, nu nina suen la ningarkukko ko gomang biyala niaso. Nu kuera tam ko den nina ikiman mu nu ko ikiam, ale ningarkukko ko gomang batagawoso. ²⁷Nunguningta nu kuera tam, ale mena ta le mu kueram le. Bare Kaem gomang tuam se nungeram. Nu la mena wore ani agotala gomang aisam, mu awuk,

ani maingkala angamang bataga ningi bagasam se nu kueruk mu ani eng am angamang bataga biya nunguningkiri aga iramurokko. ²⁸Bore te se, aninga angamang biya mu nu bitirik se nengete namaruk se, ani ko ikisam nina nu arigal mu nengemang motam nungeruk se ani betela angamang karogo la kua kaparukko. ²⁹Tom nu nama aratuk mu, nina Kari Biya nup te amilmil ago la nu talko. Nina kari uwuta mu ari ikialko. ³⁰Mu awuk, nina awar biya se aninga saongalko me terong, se nu tairam ale aninga sangarukaso, ale Kristus ko ura luan ningi kua palungam.

Paul ko gomang biyala nu Kristus ko ninguru ikiokko

3 Buta se aga singsang, nina Kristus ilak soraman mu ko, amilmil ago la bagaralko! Ani den imi aking bataguru ningarikko mu me mesam, den iwita mu ninga sangukko. ²Sinar talko! Kari saki kausik memek iwita geraga se, nangimik guang batoga maguwura ko munan te ira sanamasan, ale munan umu te Kaem ko kariimet nunguning iwita bagaralko masan. Bare nina nunga den umu me ikialko! ³Mu awuk, ana awiriya Bur Laili ko sokel te Kaem perr tusan, ale Jesus Kristus te ira sanamasan ale ali imi ko munan nabiring tusan, mu asele ana Kaem ko kariimet nunguning ko bagasan.[§]

⁴Se ani mu munan umu te sanamarik ale ko balikko mu, am ko balikko tala. Mu awuk, ani awiriya munan mu te ira sanamasan mu nunga kia saperem ale ninguru ningi namerem. ⁵Tom ani bilangerem mu day 8 mu te angimik guang batagorman. Ani Benjamin ko gue te Israel ko kari. Ani Hebrew kari, se Hebrew ko gue nunguningkiri. Se Juda nunga law ko munan te mu ani Pharisee kari

^{§3:3} Kaem ko kariimet nunguning: Romans 2:28-29; Galatians 6:15.

nunguningkiri tala. ⁶ Ani law ko munan umu ko ninguru sail tagikasam, ale Kristus ko sios ninguru bita maguwukasam. Ale law bo me kiakasam, suen la diram la karo tuikasam, ningi memek bo mena.

⁷ Ani munan uwuta bitakasam mu ikikasam ani ko ningo arigekko iwita ikikasam. Bare aitag ani Kristus ningi mu, ani munan umu suen la mu mel yam iwita ari sapasam. ^{**} ⁸ Ale anapeya anapeya munan suen la mel yam iwita ari sapasam. Bare aninga loagara te, aga Kari Biya Jesus Kristus ko ninguru ari ikia umutang mel biya nunguningkiri, mel suen la kiaram. Bore te se, noko nup biya ko, aga melmasak magaram kuen-eram bare mu am mel yam iwita ikisam. Aninga ikia biya mu Kristus ilukuawurik ⁹ ale noko ningi bagarikko angamang biyala aniso. Se aitag ani law ko munan te, aga sail te kari ningo diram ko bagara ko munan umu te me ira sanamasam, mena. Bare ningo diram bagara ko munan Kristus ko angamang ningi nunguning te Kaem kote taiso umutang ani te sanamasam. ¹⁰ Ani Kristus ko ninguru ikiekko angamang biyala aniso, se ko sokel te barasam mu karogo tala ko ikiekko. Ale nu ikup yaman giam mu ilak giek, ale nu kueram iwita kuerikko agi mu am kuerikko. ¹¹ Ale ani ikisam ani betela tom nukum te, kariimet kuera barasamonko kam te, mu ani agotala barasikko. ^{††}

¹² Ani balsam ale ani maingkala Kristus ko munan umu gi saperem ma me balsam, mena, ale kari ningo diram ko aratem iwita me balsam tala. Bare Jesus Kristus aninga to iluwam ale noko ma aga balam iwitatata, ani nu aninga iwita to iluwekko am sokel ago naguwasam. ¹³ Aga singsang alo, ani to iluwem se nu

aninga iwita ma me balsam. Bare mel bo suanta ani bitawasam mu: Ani anapeya abiring ko mu ko ikia me tasam, ani mel o udagi taiwoso wore ko la ikia beterem ale namawasam. ¹⁴ Mu awuk, Kaem Jesus Kristus te aninga auram, ani duruk wonong te ilak bagarikko balam borta ani atumukirem, ale koma ningo taikko sokel ago naguwasam.

Munan ningo ko lage la kaoralko

¹⁵ Se ana awiriya suen la kualala ko munan ningi garuk sinarman mu uwu-tata ikia betenakko. Bare nenenga ikia ponor bo te kigilik aniruk agi mu, Kaem wetang te ninga kausokko. ¹⁶ Bare mel biya mu, munan ana maingkala taman mu ilukuawunak ale te aolak ilu nama se baganakko.

¹⁷ Aga singsang alo, nina kariimet saki nongorak aninga amolak kaoralko. Ale kariimet munan ana ko ninga manorman umu karo tuiwasan, umutang nomolak kaoralko. ¹⁸ Mu awuk, ani tom suen biya munan ko ninga manarukasam mu aking aitag amononge kapa se ninga manor-sam, kariimet suen biya Kristus ko tam kangono nubiring tui sapaman. ¹⁹ Nuna maga namara ko lage karowasan, ale nutagu luan te bagara ko munan mu nononga kaem iwita, se munan dolara ago mu betemonko ninguru amilmilasan. Nuna ali imi ko mel ko la ikia nunga moa lagoso. ²⁰ Bare anananga nanip mu duruk wonong te aniso. Se anananga wonong umu ko Sangaru Ta Kari, nanga Kari Biya Jesus Kristus, ko namotam bita se loagawasan. ²¹ Nu ko sokel biya, nu te mel suen la karogo tai bowa tugumokko mu te, anananga nangimik lilim ali imi ko mu gurugok se

^{**}3:7 Paul mel yawara arigam: Matthew 13:46.

^{††}3:11 Kris alo barasamonko tom: 1 Corinthians 15:23.

noko kumik nikim ago mu turan arata-monko.^{‡‡}

Ana lila te yawarakala baganakko

4 Bore te se, aga singsang yawara, nina uwutata Kari Biya te sokel ago sanamaralko! Ani ninga kuesam, ale ningarkikko angamang biyala aniso. Nina aninga ura ko nunguning, se ani nego ko ninguru amilmilasam.

² Ani ni Euodia se ni Syntyche, ani Kari Biya nup te nina ilagala ninimi nengemang suan awural ale bagaralko ninga isarsam. ³ Se ani ni aga ura suan yawara Syzygus ka isarsam, ni imet ilagala umu nunga sangaruko. Ni ikisam nuna ani abeta dugu te agarak den gilalong ko ura ilu lagaman. Ale nuna la mena wore, Clement se aga ura suan saki agotala, se nononga nunup mu maingkala marak pempem te bagara ko batoga umu ningi aniso.

Lila welang yawara te bagaralko

⁴ Tom pempem la Kari Biya ko amilmila se lagaralko. Se ani akingtala balsam: Amilmilaralko! ⁵ Ale ninga munan lila yawara mu wetang awural se suen la arigimonko. Kari Biya tairukko tom pingi aram. ⁶ Nina anapeya ko ikia me ninga morukko, mena. Bare anapeya mel suen la te mu, guranek te amilmil karogo Kaem maonal ale ninga isa mel agi mu kuting te beteralcko. ⁷ Se Kaem ko gomang lila, duap bo se ko iki kutuwunakko me terong mu, Jesus Kristus ningi ninga nengemang motam se ninga ikia kiti gurugokko.

⁸ Se aga singsang alo, bala nukum kitora mu iwita balsam: Anapeya munan nunguning agi, anapeya munan ningo agi, anapeya munan diram agi, anapeya munan karur mena agi, anapeya munan ko kua tua biya agi, anapeya munan kari

motam batagarso mu ilu kuawuralko. Se anapeya munan yawara se ko kariimet amilmilamonko mu ko pempem ikia to se lagaralko. ⁹ Nina anapeya munan aningate taman agi, ikiman agi, arigiman agi mu, ninga bagara aolak te uwutata beteralcko. Se gomang lila ko Kaem mu nengerak pempem la bagarukko.

Nuguting munan ko amilmil den

¹⁰ Nina tom maiya nuam ta laga asele aking ago ko ikia taman ale aga sangorman mu ko ani Kari Biya ko ninguru amilmilasam. Nunguningta nina ani ago ko ikia tokasan, bare kuring bo diram me kapa ningarukaso. ¹¹ Ani den imi balsam mu ani melmasak ko tukunangarem ale bagerem se nina aga sangorman iwita me balsam, mena. Mu awuk, ani munan aguwaya angimik te aratasa mu, ani ningi am terong la bagarikko ani maingkala ko ari ikiem ale ko sinarerem. ¹² Se ani mel mena se bagara agi, mel suen biya karogo bagara ko munan mu ani ko iki saperem. Ale inang suen biya ago бага se ninguru no nungia se bagara agi, tukunanga se karak kua ekeka se bagara ko munan mu ani am iki saperem ale, tom munan uwuta umu ningi mu, ani am ningi bagarikko terong la. ¹³ Ani Kristus sokel aisiso, se noko sokel umu te ani munan suen la bitirikko am terong la.

¹⁴ Bare nina ikup duap duap umu ningi aga sangorman mu, nina munan ningo beteman. ¹⁵ Ale umu la mena, bare nina Philippi ko kariimet mu nina ko ikisan, tom iru la ani den gilalong nenenga ningi duap beteream ale aking Macedonia sor beteream mu, sios bo bo mel nanimi tua ale nanimi kote tata ko munan bo agarak me bitakasan, mena. Mu nina nengeta diram munan umu te giriman. ¹⁶ Se tom ani Thessalonica wonong te бага se

^{‡‡}3:21 Nangimik iru ko den: 1 Corinthians 15:42-57.

tukunangarem mu, nina aga saongalko saonga gira awom la agate bitakasan. ¹⁷ Ani den imi balsam mu nina aga saongalko iwita me balsam, mena. Bare ani ko amilmilasang mu iwita, nenenga munan sumu ko koma yawara talko. ¹⁸ Se aitaq ani Epaphroditus kuting te nenenga nigiting munan aisiman mu giem, bare melmasak umu suen biya se aga ilu kiarang iwita, se ani melmasak ago am terong ma saperem. Melmasak umu mel siring ningo ago tama bita Kaem tua iwita, se Kaem ko amilmilasang. ¹⁹ Se aninga Kaem mu noko melmasak ningo ningo suen biya mu te, nina anapeya mel ko tukunangawasan umu Jesus Kristus ko nup te ningarukko.

²⁰ Se Kaem anananga Nainet mu ko nup biya pempem la ani se lagarukko. Nunguning.

Den nukum

²¹ Kris kariimet suen la aninga amilmil den Jesus Kristus ko nup te nungaralko. Se nanga singsang ani agarak imi te bagasan mu, nunga amilmil den karogo tala ningarsan. ²² Se Kris alo suen la imi te mu nunga amilmil den karogo la ningarsan. Se biyala mu Kris alo Caesar ko ura iluwasan mu nunga amilmil ningarsan.

²³ Se nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila nina suen la nengerak bagarukko. Nunguning.

COLOSSIANS

Colosse wonong te kari sang ikia kawel Kris alo nunga kasurukasan. Ale balukasan, “Imi kagin nunguning” makasan. Bore te se, Paul ikia kawel owore ko sinar den tam gawa imi te bataguru Kris alo nungaram. Ale balukaso, Kristus kota suanta ikia nunguning ko duap. Se Kristus nunga ningi bagaruk mu nuna pempem la noko nikim te bagamonko. Kristus mu Kaem yumura umu koma kumik am lilim to kuliram, ale nu Kaem ko melmasak suen la ko Supuling Gira bagoso. Nu kueram ale barasam mu te ali imi ko sokel memek menawu saparam. Se Kris alo nu ningi nukuri yager warmon mu sokel ago la bagamonko. Ali imi ko munan anapeya mu me nunga sangukko.

Den gira

1 Ani Paul, ani Kaem ko gomang te Jesus Kristus ko apostle bagasam, ani nanga bo Timothy ilak ²den imi bataguru nina nanga singsang alo laili se Kristus ko nengemang ningi nunguning Colosse bagasan mu ningarsan. Kaem nanga Nainet mu ko gomang ningara se ko gomang lila nengerak pempem la anirukko.

Kaem amilmil tua se ko guranek

³Ana tom pempem nina nego ko guranek betesan mu ana nanga Kaem, nanga Kari Biya Jesus Kristus ko Nuet, mu amilmil tusan. ⁴Ana nenenga nengemang ningi nunguning Jesus Kristus ko mu ko den ikiman, ale ninga munan Kris alo saki nunga kua nungara mu ko den mu karogo la ko ikiman, ale borta ko ana pempem guranek te amilmil betesan. ⁵Nina munan uwuta betesan mu ko duap mu, nina den gilalong ko nunguning ko ikiman ale ko ningo duruk

wonong te mu ko nemotam bita se loaga lagasan. ⁶Ali imi lilim la ningi mu den gilalong imi nunguning kapa kapa pagam ale namoso, nina ikiman ale Kaem ko gomang motam lilim ko sinarman se ko nunguning nenenga ningi kparam iwitatala aratuwoso. ⁷Den umu nina anananga ura suan se nanga bo Ephras, nu ana nangama tam ale ninga maonam se ikiman. Nu Kristus ko ura diram la betera ko ura kari yawara. ⁸Ale nuguta tala nenenga munan Bur Laili ningi ninimi ko kua tua mu ko nanga maonam se ana ikiman.

⁹Ale duap borta te se, tom ana nenenga den umu ikiman, mu ana guranek me ta bita to arigisan. Anananga nangamang mu Kaem, kualala ko ikia sinar ningo mu ningaruk se noko gomang motam ninguru ko sinararalko guranek te isaru lagasan. ¹⁰Se nina te Kari Biya koma te ninga bagara aolak se munan suen la te amilmil tualko; ninga ura ningo suen la mu nunguning ningo kapa se, Kaem ko ninguru ninguru tala ari ikial ale sinararalko. ¹¹Nu noko sokel nikim biya mu te sokel ningaruk se, nina te ikup suen biya ningi kua kapa se, sokel ago la бага se, ¹²amilmil biya ningi nanga Nainet amilmil tualko. Mu nuguta nina noko kingdom nikim ago mu ningi namaral ale noko kariimet ningi bagasan umu nongorak biguwu bagaralko ninga balam. ¹³Mu awuk, nu ana tiromorom ko sokel memek ningi bagaman, se nanga sangaru tam ale noko Namar ko kua tua biya mu ko kingdom ningi nangarak namaram. ¹⁴Noko Namar borta ko gue te anananga dia tam, ale nanga memek suen la siwu saparam.

Kaem ko Namar nup biya

¹⁵Nu Kaem yumura umu ko koma kumik am lilim to kuliram nunguningkiri; nu mu melmasak suen la Kaem nunguru saparam wore ko Supuling Gira

bagoso. ¹⁶Mu awuk, nu te melmasak suen la aratu saparam: duruk wonong te se ali imi te, melmasak namotam te ariginakko terong mu se, anapeya duap duap sokel ago namotam te ariginakko me terong mu se, melmasak suen la mu nu la nunguru saparam se noko la. ¹⁷Nu melmasak suen la umu me arata la nu giram bagakaso, ale nu te melmasak suen la nunga kuwim kuwim te gek am bagasan.^{¶¶} ¹⁸Ale nu sios lilim ko supuling biya bagoso, se sios mu noko kumik nuamur nuamur iwita bagasan. Nu sios ko duap, nu kuera kariimet nunga ningi nu giram marak barasam. Bore te se nu mel suen la ko supuling biya bagoso. ¹⁹Mu awuk, noko ningi mu Kaem ko ikia munan anapeya suen la wetangaram mu ko Kaem noman nungeram. ²⁰Se noko kumik gue tam kangono te kaparam mu te, Kaem melmasak suen la, ali imi te, se duruk wonong te mu, gomang lila nungaram ale nongorak numi gomang suan awurokko lage beteram.

²¹Nina tom bo te mu, ninga munan ikia memek memek ningi Kaem ilak kagera kam awar biya bagakasan. ²²Bare aita mu nu Kristus ko kumik lilim ago kueram mu te ninga giam, ale kota koma te ninga laili kauram, ningimik memek bo mena se udagi awiriya bo den te me ninga bitirukko tareng kaolam. ²³Bore te se, nina den gilalong ikiman ale ko nengemang ningi nunguning aram se ningi nukuri yager warman agi mu, te sanami se lagaralko. Mel bo nenenga ikia loagara den gilalong ningi beteman mu ningi me ninga sarumurokko.^{§§} Den gilalong nina ikiman borta tala kariimet suen la taiti imi bowa ningi bagara mu nongote apuman,

se den gilalong borta ko ura kari, ani Paul, bagasam.

Paul sios sangukko ura kowar bitakaso

²⁴Ani nina nego ko ikup giwasam mu ko amilmilasam. Mu awuk, Kristus ko sios, noko kumik lilim iwita, ko yaman ikup giam ale am giwoso; se ani betela noko sios ko yaman ikup nu giam iwita angimik te giwasam. ²⁵Kaem sios owore ko, ko ura ko sokel aisam, ale noko den owore lilim la ninga manaru saparikko ura aisam. ²⁶Den umu tom maiya biya me wetang kapakaso se kariimet gue nama lagaram mu me ko ikikasan, bare aita mu ana Kaem ko kariimet mu nangate wetang awuram. ²⁷Kaem ko kariimet suen la, nina sor saki ko ta, Juda ko ta, mu noko mel yumura nikim yawara yawara ago mu nengete wetang awuram. Noko mel yumura umu Kristus, aita nenenga ningi bagoso, se nu te maingte nina ko nikim ningi ilak bagaralko.

²⁸Se ana Kristus borta ikia sinar lilim te ko den apusan, ko ninga kiti gurgusan ale ko kausa den ningarsan. Ana uwuta betesan mu nina te Kristus ningi ningo la, sokel ago bagaralko, ana uwuta betesan. ²⁹Ani mel bo kigilik ko mena, ani am mel borta ko nu sokel aisam se gek am tala aninga ningi ura iluwoso wore te, ura sokel ago bita lagasam.

2 Aninga angamang mu nina iwita ikialko aniso: Ani nina nego ko se, Kris kariimet Laodicea bagasan mu se, saki amake me arigisan mu, nina suen la ninga, ani ura kowar ninguru bitawasam. ²Ani uwuta betesam ko duap mu, ani ninga nengemang motam sangik se sokel ago la ninimi kua tua

^{¶¶}1:17 Kristus nu Supuling Gira, mel suen biya iluwoso: John 1:1; 1:18; 8:58; Hebrews 1:2-3; Romans 8:19-23; Revelation 17:14.

^{§§}1:23 Ana me pelenak, sail ago baganakko: Hebrews 3:14; 6:11; 10:35-38.

ko munan te ilu biguwural ale бага se, munan umu te ikia nunguning ningo ningo mu talko. Ale te, Kaem ko ikia yumura nina nego ko mu ko ikialko. Se ikia yumura mu awiriya mena, mu Kristus ko ikialko. ³ Mu awuk, ikia sinar se ikia ningo ko munan suen la mu noko ningi ninguru aniso. ^{*} ⁴ Ani uwutata ninga manorsam ko duap mu, aninga angamang mu nina te sinar la bagaral se kariimet bo den kawel welang te me ninga kulokko. ⁵ Mu nunguningta, ani nina nengerak pingi me bagasam. Bare aninga angamang motam ningi mu, ani nina nengerak bagasam. Ale nina munan arerem la karo tusan ale ninga nengemang ningi nunguning Kristus ko mu, ani angamang motam te ari ikisam, ale ko amilmilasam.

Kristus ningi kualala ko munan ago gek masan

⁶ Bore te se, nina Jesus Kristus ninga Kari Biya ko iwita aitaq taman agi mu, nina nu la pempem ilak бага se lagaralko. ⁷ Nina noko ningi nukuri yager beteral ale lagaral tarigi se, munan suen la ko kausa taman umu te sokel ago la бага se, ninga amilmil mu kuring aratuk ale kaparukko.

⁸ Sinar la bagaralko! Se ali kari ko ikia kawel duap duap, ali imi ko munan te me ninga taliparukko. Bare nina Kristus ko munan ko ikiman mu sokel karogo la ilu kuawuralko. ⁹ Nina ko ikisan, Kristus ana ali kariimet iwitatala tairam, bare nu Kualala ko munan se ko marak sokel suen la ago terong mam. ¹⁰ Se nina mu Kristus ningi marak sokel

ago mu taman. [†] Nu anapeya sokel bibiya mu nunga kiaram ale supuling biya ko bagoso. ¹¹ Nina Kristus ningi mu, nu kota kuting te ningimik guang bataguru kam ali imi ko munan memek nenenga ningi mu bataguru saparam. Bare ali imi ko kari beteso ko munan te iwita me beteram. [‡] ¹² Nenenga anuwa marak te mu, nina Kristus ilak ninga mutim tugu kam ninga mutim tuguman, ale Kaem ko sokel ko nengemang ningi nunguning umu te, Jesus maraguwuram se barasam iwitatala ninga maraguwuram se barasaman.

¹³ Tom nina ninga memek ningi kue-man ale ali imi ko munan memek ningi mu, nina ningimik guang me bataguru kam kueman. Bare Kaem Kristus ilak ninga maraguwuram se aitaq marak bagasan. Nu Kristus te nanga memek suen la siwu saparam. ¹⁴ Ale law ko batoga se ko munan suen la, ana nanga maguwuwaram mu, suen la giam ale tam kangono te karogo la moa itutuwuram. [¶] ¹⁵ Ale tam kangono mu te, Satan se ko engel bibiya nunga nosokel menawuram, ale kariimet nomotam te mel yam ko nunga beteram.

Kristus mu munan girakala tuaturum iwita bitakan mu ko nunguning bita saparam

¹⁶ Bore te se, awiriya nina anapeya na yu inang nasan agi me nasan mu te me ninga balu maguwurokko. Agi Kaem kagin ko tom bibiya agi, sige iru ko amilmil agi, Sabbath tom ko munan te me ninga balu maguwurokko, mena. [§] ¹⁷ Mu awuk, mel suen la umu mel nunguning udagi

^{*}2:3 Ikia nunguning: 1 Corinthians 1:30.

[†]2:10 Jesus marak nunguning nangarso: John 1:14,16-18.

[‡]2:11 Kaem ko kariimet nunguning: Romans 2:29. Anuwa marak tata ko munan: Romans 6:4; 7:7-11.

[¶]2:14 Law: Romans 7; 1 Corinthians 15:55-56.

[§]2:16 Sinar ta ko den: Romans 14:3,5,16-17; Galatians 4:9-11. Verse 17: Hebrews 8:5; 10:1.

tairukko wore ko kausa iwita, bare mel nunguning mu aita Kristus ningi wetang aratu saparam. ¹⁸Se awiriya engel alo nunga numi ago kaposo ale mel biya ko nunga beteso mu betela kuring me ikialko. Kariimet uwuta mu ali ewere ko ikia kausa arigam maso ale te ira sanamoso, bare noko ikia mu kawel munan umu maguwu saparam. ^{**} ¹⁹Nu numi tagi bataguru namaram ale nanga Supuling mu bita tam. Bare ana suen la mu nanga Supuling umu ko kumik nuamur nuamur iwita, tagara pisi nanga kuti iluwoso iwita se Kaem nanga sangarso se lagawasan.

²⁰Nina ali imi ko ikia se ko munan memek ningi Kristus ilak kueman agi mu, awuk se nina aking am ningi baga kam, ko munan baluwoso, ²¹“Mel umu me ilup! Mel umu me kau to! Mel umu me ilu to!” mawoso mu am karo tuiwasan? ²²Bare ikialko! Ikia munan umu suen la ali ewere ko kari ko ikia bala se kausa ewere te se, mu menarukko. ²³Nononga ikia munan mu ko ariga mu anananga ikia sinar ningo ko ariga iwita, bare mena, mu ko buawen. Nuna balsan nimi karogo kapa se kagin bitarko masan, ale kimik guang bita maguwura te ka ikia memek menawurko masan. Bare umu nononga ikia kawel la. Se munan ikia uwuta mu awuk ta nanga sanguk se Kaem ko munan ningo diram la karo tunakko? Mena biya.

Laili bagara ko munan

3 Nina Kristus ilak marak barasaman agi mu, nengemang motam kualala ko mel te beteralko. Kuwim kualala umu nup ago, Kaem te Kristus noko kuting sengam te beteram se dagiwoso. ²Ninga ikia mu mel kualala ko mu te ikia biyala

beteralko, ale ali imi ko mel ko ikia me beteralko. ^{††} ³Mu awuk, nina kueman se ninga nengemang motam mu Kristus ningi Kaem ilak bagasan. ⁴Se tom Kristus nenenga nengemang motam mu peleruk tairuk mu, nina nu ilak ko nikim ningi bagaralko.

⁵Buta se, nengemang munan anapeya ali imi ko mu moral se kua saparukko: saman katagot, ikia memek duap duap betera, nemetam nengemang barasa, munan memek ko nengemang barasa, se mel bo bo karogo gia ko nengemang barasa, munan uwuta mu kaem kawel nunup biya nungara ko munan. ⁶Sinar talko! Duap borta te se, Kaem ko gomang magara mu taiwoso mu arigalko. ⁷Nina ulengkala mu munan memek memek uwuta wore ningi bagaman. ⁸Bare aita nina munan iwita mu bita talko: nengemang magara, ninimi alis tuata, saki nunga bita maguwura, saki nunga balu maguwura, se den memek nigiring te arata, munan mu suen la bita talko. ⁹Ale den kawel me ninimi maonalko. Mu awuk, nina ikia munan memek ulengkala te bagakasan mu maingkala nibiring tuman, ¹⁰ale nina kariimet iru ko arataman. Se Kaem kariimet iru ko ninga beteram mu, nina te nu turan bagaralko ninga ningi ura to se ikia ningaruwoso. ¹¹Se Kristus ningi mu, umu Greek se umu Juda agi; umu kumik guang batoga se umu kumik guang me batoga agi; umu taira kari agi, umu me ikia alo agi, umu ura dungan kari se, umu ura dungan kari mena, ko ikia bala uwuta mu me aniso, mena. Bare Kristus ningi mu ana suen la mu am koma suanta se, nu ana suen la nanga ningi bagoso.

^{**}2:18 Ali imi ko ikia kawel: 1 Timothy 4:3,7.

^{††}3:2 Nanga ikia duruk wonong ko mel te anirukko: Matthew 6:33.

Ana nanimi nangamang tui se baganakko

¹²Nina Kaem ko kariimet ko ninga balam, se nina kariimet laili, se ninguru ninga kua ningarso. Bore te se, munan iwita iwita mu guang yamel iwita tugumalko: bo gemang motam tua, munan ningo bo kote betera, nimi ago kapara, welang ago la bo kote betera se gemang pasak ala me dagula. ¹³Ninimi nengemang tui se, bo memek nengete bitiruk mu ko memek siwu tualko. Kari Biya nenenga memek siwu ningaram iwitatala, nina saki alo nongote beteralko. ¹⁴Ale munan umu suen la awote mu ninimi kua tua ko munan anirukko. Ninimi kua tua ko munan mu, munan suen la imi nunga ilu biguwu saposi se suanta ko bagasan.

¹⁵Kristus ko gomang lila mu nengemang ningi pempem anirukko. Mu awuk, ana Kakirip suanta wore ko kumik nuamur nuamur iwita бага se, lila te baganakko nanga aru tam. Se umu ko pempem amilmil tualko. ¹⁶Kristus ko den mu sokel ago la nenenga ningi aniruk se, ikia sinar ago la ninimi kausal ale ninimi kiti gurugalko. Ale psalm, se nengeta wur gurugusan mu, se wur Bur Laili ningarso umu ilu se Kaem ko amilmilaralko. ¹⁷Ale munan aguwaya beteralko, munak te balalko agi, munan te kiwemaralko agi ta wore, mu am Kari Biya Jesus ko nup te la Kaem nanga Nainet mu amilmil tualko.

Kris alo nunga kawam digo ningi bagara ko munan

¹⁸Nina imet alo, nina ninga kari nobowa ningi bagaralko. Munan umu Kari Biya motam te mu diram. ¹⁹Nina kari alo, nina ninga imet kua nungaral

ale alis daong ko munan nungumik te me beteralko. ²⁰Se nina kuriang alo mu, pempem la ninga ninam nenet nuguring bowa ningi la bagaralko. Mu awuk, munan umu Kari Biya ko amilmiloso.

²¹Nina nunam nonet alo, nina ninga kuriang alo mu nongomang motam me maguwural ale nongomang ikup me tualko.

Ura dungan kariimet se nunga dom alo nunga den

²²Nina ura dungan kariimet alo, nina ninga ali imi ko dom alo mel suen la te nuguring karo tualko. Bare nomotam te la beteral se ningarkamon ale nego ko amilmilamonko me beteralko, bare nengemang motam ningo te Kari Biya nup biya te taukko beteralko. ²³Anapeya ura beteralko mu, nengemang motam nunguning te ali kari ko mena wore Kari Biya ko ura bita kam beteralko. ²⁴Nina ko ikisan, Kari Biya nenenga ura mu ko koma yawara ningarukko. Mu awuk, nina Kari Biya Kristus ko ura kariimet. ²⁵Bare ikialko! Kari awiriya memek beteso mu noko memek koma mu taukko. Mu awuk, Kaem kariimet bo ari daleluwu se bo la kua tua ko Kaem mena, nu kariimet suen la nongote munan koma suanta la bita saposi.

4 Dom kariimet alo, nina ninga ura dungan kariimet munan diram se ningo la nongote beteralko. Nina ko ikisan, nina betela ninga Dom Biya mu duruk wonong te bagoso.

Guranek ko munan ilukuawura ko sangam den

²Nina sinar la бага se guranek ko munan ilukuawu se Kaem amilmil tualko. ³Ale ana nago ko agotala guranek

††3:19 Imet: 1 Corinthians 11:3,8-9; Ephesians 5:22. Kari: Ephesians 5:25; 1 Peter 3:7. Kuriang: Ephesians 6:1-4.

beteral se Kaem lage kuring bo den te bala ko wore kaguk, se Kristus ko den yu-mura te aniram se ani ko aita sen ningi bagasam ewere wetang te apunakko. ⁴Ale Kaem maonal se ani aga sanguk se den ani te balik se kariimet tamonko wore te diram la balikko. ⁵Taira kariimet nongote munan beteralko mu, ikia sinar ago la beteralko; kuring aguwaya kapa ningaruk mu te beteralko uwutata beteralko.[¶] ⁶Ninga munak suen la ningi mu nengemang nungaru se den welang nunguning ago mu nunga maonalko. Nina uwuta beteral mu asele nina awiriya ko den koma balalko mu guyak la balalko.

**Tychicus se Onesimus Paul
kuring te Colosse namamonko**

⁷Tychicus ani aguwaya bagasam mu aga dugu duap baluk se ikialko. Nu aninga bo yawara, nu gomang ningi nun-guning te ura betera ko kari, se nu Kari Biya ko ura ningi mu aninga ura suan. ⁸Nu ana aguwaya bagasan mu ninga manuk ale sangam ningarukko ani beterem se nengete namoso. ⁹Nu Onesimus ilak nengete namarukko. Onesimus mu anananga bo yawara tala, nu kari diram, se nenenga wonong suan tala. Nuna ilagala mel aguwaya imi te aratuwoso mu ko ninga manarmonko.

Amilmil den nukum

¹⁰Aristarchus, nu talipara kari, aninga bo yawara nu ani agarak talipara ningi bagoso, mu ko amilmil den ningarso. Se Mark, nu Barnabas numar, mu ko amilmil den agotala ningarso. Ani nu ko

maingkala ninga manem, uwutata tairuk agi mu, nina nu amilmil te talko. ¹¹Se Jesus, ko nup bo Justus, mu agotala ko den amilmil ningarso. Aninga ura suan imi te mu suen la sor saki ko kari la, se ilagala suan imitang diram Juda kari alo ana nangarak Kaem ko kingdom ko ura iluwasan. Ani nuna nungarkasam mu angamang motam sokel gemaso.

¹²Se Epaphras, nenenga wonong suan se Jesus Kristus ko ura kari, mu agotala ko amilmil den ningarso. Nu pempem la nina sokel ago la Kaem ko gomang motam lilim la karo tual ale garuk sinar la bagaralko guranek bita lagoso. ¹³Ani noko ikiem, nu nina se Kris alo Laodicea se Hierapolis bagasan mu nego ko ura kowar ninguru taso.

¹⁴Se anananga bo yawara Luke, nu doctor kari, se Demas, mu nononga amilmil den karogo ningarsan. ¹⁵Aninga den amilmil aga singsang Laodicea bagasan mu nongote, se nanga nago-ras Nympha, se sios noko kawam te ilu biguwusan, mu karogo tala nungaralko.

¹⁶Nina tam gawa te den imi arigal mu, aking Kris alo Laodicea anisan mu nongote beteral se namaruk se agotala arigimonko. Se tam gawa Laodicea nongote beterem se namaram mu, nina agotala nongote tal ale arigalko.

¹⁷Ale Archippus mu iwita maonalko: ?Ni Kari Biya ko ura kiting te beteman mu ninguru bita saparko,? malko.

¹⁸Ani Paul, aga den amilmil imi agata agiting te batagem. Ani sen ningi bagasam imi ko me ningamili saparukko. Kaem ko gomang lila yawara nengerak pempem bagarukko.

[¶]4:5 Ana ikia munan ago baganakko: Ephesians 4:29; 5:15-16; 1 Thessalonians 4:11-12; 1 Peter 3:15-16.

1 THESSALONIANS

Paul Silas ilak Thessalonica wonong te Juda nunga synagogue ningi den gilalong apuman, se Greek kariimet suen biya se Juda kariimet suan suan Kristus ko nongomang ningi nunguning aram. Bare Juda alo saki Paul Silas ninguru nunga bita maguwuman, se Kris alo tirom apostle ilagala nunga giman ale nunga beteman se Berea namaman: Acts 17:1-10.

Paul Thessalonica Kris alo ninguru nunga kuakaso. Bore te se nu Timothy beteram se tom ilagala ko nongote namaram. Ale tam gawa imi agotala bataguru nungaram. Nuna Kris iru ewere te se, te sokel ago bagamonko ikia sang nunga maonam. Nu kariimet kuera mu aking barasamonko mu ko karogo la sokel nungarukaso. Jesus peleruk tairukko kam te mu, ana marak bagasan mu me girinakko, bare nongomang ningi nunguning alo kueman mu girimon barasamon se ana marak bagasan mu karogo biguwu Jesus kote namanakko. Ale tom pempem ilak baga se laganakko.

Den gira

1 Ani Paul, aga bo Silas, se Timothy ago, ana tam gawa imi bataguru nina sios Thessalonica, Kaem ninga Nainet bagoso se Jesus Kristus ninga Kari Biya bagoso, mu ningarsan.

Kaem ko Namar ilak nunga nongomang ningara se nongomang lila mu nengerak pempem la anirukko.

Thessalonica Kris alo nunga kausa yawara ko amilmil guranek

²Ana pempem la nanga guranek te ninga balu se Kaem amilmil tui lagasan.

³Ana nenenga nengemang ningi nunguning ko ura, ninimi kua tua ko munan te ura kowar taman mu se, sokel ago la nanga Kari Biya Jesus Kristus te loaga lagasan mu ko, nanga Kaem se nanga Nainet mu kote nego ko ikia bita lagasan.

⁴Nanga singsang alo, ana ikisan Kaem nego ko kua ningaram ale noko ma ninga balam. ⁵Mu awuk, den gilalong ana nengete karogo taiman mu den la iwita mena, bare ko sokel ago se Bur Laili ago ninguru nengemang motam gurugokko iwita ikiman ale karogo nengete taiman. Ana aguwaya ninga sangornakko munan bitakasan mu nina ta nengeta ko ari iki sapaman. ⁶Nina Kari Biya ko munan ana karo tuikasan mu arikasan, ale nina uwutatala karo tuikasan. Mu awuk, nuna ninga bita maguwukasan, bare Bur Laili ko amilmil ningarukaso se nina den gilalong mu amilmil te taman. ^{§§} ⁷Bore te se, nina mu Macedonia se Achaia Kris alo te ari ikimonko kausa bo iwita ninga beteram. ⁸Se Kari Biya ko den gilalong nenenga ningi mu ko bala guruga mu Macedonia se Achaia ningi la me geragam. Bare Kaem ko nengemang ningi nunguning ko nirung mu aratam sor suen biya te namaram tala. Bore te se, ana ko den bo balnakko iwita mena. ⁹Mu awuk, ana me nunga manorsan, bare nuna nongota ana nenengate namaman se, nina aguwaya nangarak amilmil beteman ale, giris palagaman ale kaem kawel nibiring tuman ale Kaem nunguning marak bagoso mu nup biya tusan mu ko ago la balsan; ¹⁰ale ko

^{§§}**1:6** Nuna Bur Laili ko sokel te ura bitakasan: 1 Corinthians 2:4-5. Kris alo ikup gikasan: Acts 17:5-10.

Namar Jesus kueram se nu maraguwura se barasam, nu duruk wonong te wore peleruk tairukko nina ko kimi bitawasan, mu ko karogo tala balsan. Se Jesus nuguta Nuet ko gomang magari taiwoso mu ningi nanga bataguru taukko.

Paul Thessalonica wonong ningi ura beteram ko dugu duap

2 Nanga singsang alo, nina ikisan, anananga ura taiman nengete beteman mu me bita te kolaman, mena. ²Ana Philippi wonong ningi mu ninguru nanga bita maguwukasan, mu nina ko ikisan. Se yaman iki se, aking sumu te namaman mu, kariimet saki betela sokel ago nangarak dun kopa ilukasan. Bare anananga Kaem nanga saongam se sangam karogo la noko den gilalong ninga manarukasan.* ³Mu awuk, den balsan imi nangata nanga iki paguwura bo te agi, munan memek bo te agi, kawel munan bo te den me ninga manorsan, mena. ⁴Bare ana Kaem ko den gilalong ko ura betenakko kari nanga balam iwita, den balsan. Se ana ura imi te kariimet amilmil nungarnakko me betesan, mena. Ana ura imi Kaem nanga nangamang motam ari ikiwoso wore amilmil tunakko betesan.† ⁵Nina ikisan, ana nina nengemang kuluka ko den bo me balukasan, mena. Se Kaem agotala ko ikiwoso, ana nengete manga mel taginakko kawelakasan ale ura me ilukasan tala. ⁶Ana ali kari agi, nina ta agi, awiriya bo ta den ningo nago ko balmonko me ikia bitakasan. Ana mu Kristus ko apostle alo nunguning, ewere te se ana nina nanga saongalko mu ikup am ningarnakko tala, ⁷bare ana buta me bitakasan.

Ana imet bo ko kuriang nunga ninguru bitua iwita, am kua kapakasan ale welang te ninga bitaru lagakasan.‡ ⁸Nina anananga mel bo yawara iwita, se ana ninguru kua ningarukasan; ale amilmil te Kaem ko den gilalong la me ningarukasan, bare nanga bagara aolak te pempem la ningo la nengerak no gikasan.

⁹Nunguningta, nanga singsang alo, nina ta anananga ura kowar nego ko bitakasan mu nengeta ari ikikasan. Ana nina nanga saongalko ikup me ningarnakko se, Kaem ko den gilalong baluwa se wore, nangata nanimi te sangornakko tirom woremkalal ura tokasan, mu nina ko ikisan. ¹⁰Ana nina nengemang ningi nunguning alo nengerak baga se mu, ana laili la, se ningo diram la, nangimik te den bo mena nengerak bagakasan. Se mu nina ko ikiwasan uwutatala Kaem ko ikiso. ¹¹Mu awuk, nina ikisan, ana kari bo ko kuriang nongote munan beteso, uwutatala, ana nina suan suan nengete munan uwutatala bitakasan. ¹²Ana sangam ningarukasan, nengemang motam to se ninga manarukasan, bagara aolak Kaem ko amilmiloso wore te la bagaralko ninga manarukasan. Mu nuguta ninga auram se noko kingdom nikim ago mu ningi namaralko.

¹³Mel bo tala ana ko pempem la Kaem amilmil tusan mu, tom nina Kaem ko den umu ana nagiring te ikiman, mu nina kari ko den iwita me taman, mena, bare am Kaem ko den nunguning iwita taman. Se den umu nina awiriya ko nengemang ningi nunguning aram mu ninga ningi ura iluwoso. ¹⁴Nanga singsang alo, nina Kaem ko sios Judea ningi, Jesus Kristus ko nup biya ko, nongota nunga gue suan nuguting te ikup

*2:2 Paul ko sikisaki arungu nunga bita maguwuman: Acts 16:19–17:10.

†2:4 Galatians 1:10, se John 5:41,44 ago arikko.

‡2:7 Kariimet nunga saonga ko munan: John 10:11; Acts 20:33-35.

gikasan uwutatala, nina nengeta nunga wonong suan nuguting te ikup giman.¹⁵ Juda alo Kari Biya Jesus se prophet alo nunga moman se kueman, se anananga parusuwuman se Judea beteman arataman. Nuna Kaem munan me ko kua tuso wore betesan, ale kariimet suen la non-gorak ningo mena.¹⁶ Mu awuk, nuna sor saki ko kariimet den gilalong nodogawa te me ikimon se Kaem me nunga sangukko munan betesan, ale den ana ngiring te aratukko tareng betesan. Ale nunga munan umu te, nunga memek numi awote awuman se duruk tarigi kaparam. Se aitakta asele Kaem ko gomang magara nungumik te kapawoso.

Paul Thessalonica alo aking nungarkukko gomang niara biya

¹⁷Bare nanga singsang alo, ana tom tukunang ko nanimi tagi batagorman ale awar awar bagakasan.[¶] Bare ana nanga ikia te mu nina nego ko nangamili me sapakaso. Se anananga nangamang niara biya mu am ningarkanakko lage suen biya bitakasan.¹⁸ Anananga nangamang mu am tainakko nunguningkiri. Nun-guningta, ani agata Paul mu lage suen biya bitakasam, bare Satan nanga lage kalokaso.¹⁹ Mu awuk, tom Kari Biya Jesus Kristus peleruk tairuk mu, ana nu koma te anape te ira sanamanak ale te amilmilanak, ale ana mariraman umu ko kitigat iwita nasupuling tugunakko? Agi ani uwuta balsam mu ani nina nego ko iki se me balsam agila? ²⁰Mena, mu nianta ana nunga iki se balsan, ale nianta te anananga amilmil yawara umu tanakko.

3 Anananga niara nina ningarkanakko mu am biya se бага туртуwuuman ale, ani Silas ilak Athens бага se, ²nanga bo Timothy beteman se nengete taiso.

Nu Kaem ko ura kari se anananga ura suan, nu anananga iwitala Kristus ko den gilalong apura ko kari. Se nu tairuk mu nenenga nengemang ningi nunguning sokel tuok ale sangam ningarukko.³ Se ikup aitak ningi bagasan mu ningi, bo me gomang motam bola pala namaruk tairukko. Nina ikisan, nina ta ana ta ikup suwuta mu pempem ginakko nanga balam.⁴ Paguwura mena, kam ana nina nengerak бага se mu, ikup yaman uwuta nina ta ana ta ginakko mu ana nunga manaru se la. Se aitak te nunga manarukasan iwitala aratuwoso.⁵ Se borta ko, ani dagi бага туртуwurem ale Timothy beteram se nengemang motam aguwaya aniso wore ari ikiokko taiso. Aninga nguangara mu Satan nunga ira arigok, se noko ira ariga te dagulal se anananga ura nenenga ningi beteman wore yam bita te kolaman iwita namaruk wore ko.

Timothy den yawara ago tairam se Paul amilmilakaso

⁶Bare Timothy nunga beteram mu aitakta diram tai aratam, ale nenenga nengemang ningi nunguning se nunga kua tua ko munan te sokel ago la bagasan umu ko den ago tai nanga maonam. Nu nunga nigiring ana nago ko am ikia to se, ana nina ningarkanakko nangamang biyala niawoso uwutatala, nina ana nangarkalko nengemang motam niawoso mu ko nanga maonam.⁷ Se nanga singsang alo, nenenga sokel ago am sanamiwasan ko den umu, anananga ikup yaman suen biya ningi bagasan umu ningi sokel nangaram.⁸ Aitakta asele, nenenga sokel ago Kari Biya ningi sanamiwara ko den umu te, ana nangamang motam kua kaparam se daiga bagara nunguning arigisan.⁹ Ana Kaem

[¶]2:17 Acts 17:1-10.

[§]3:4 Kris alo ikup gimonko: Acts 14:22; 2 Timothy 3:12.

nenenga ningi munan beteram umu koma ko aguwaya nu koma te amilmil tunakko mu ana me ko ikisan nunguningkiri! ¹⁰Ale anananga nangamang biya mu akingtala tai ningarkanakko tirom woremkalal nangamang motam lilim la te guranek bita lagasan. Ana tai ningarkanak ale nengemang ningi nunguning ko munan te ponor i bo te ikuwawaral agi wore, sokel bo ago ningarnakko.

¹¹Se anananga ikia biya mu Kaem, nanga Nainet, se nanga Kari Biya Jesus ilak nanga lage kuring kagarmon se tai ningarkanakko tawun biya aniso. ¹²Ana nina ninguru ninga kua ningarsan. Uwu-tatala nanga nangamang mu, Kari Biya ninga sanguk se nengeta ninimi kua tui se, saki alo nunga kua nungara ko munan umu laguwurok se tarigiruk kuring aratuk ale nenenga ningi kapa se lagarukko uwutata aniso. ¹³Ale nengemang motam sokel tuok se, nina nanga Kaem se nanga Nainet koma te ningimik den mena, laili la bagaral se, tom nanga Kari Biya Jesus ko laili motam** non-gorak tairukko balam mu te nongorak tairukko. Anananga nangamang mu uwutata aniso.

Bagara aolak Kaem ko amilmiloso

4 Bore te se, nanga singsang alo, ana munan nina te diram la бага se Kaem amilmil tualko mu maingkala ninga kasurman, se nina diram la te sanamiwasan. Se ana aita mu Kari Biya Jesus ko nup te, munan umu bo bo ago la beteral se namaruk biyala ulalarukko, sokel ago la sangam ningarsan. ²Mu awuk, ana Kari Biya Jesus ko nup te munan den suen biya te ninga kiti guruguman umu nina ko ikisan.

³Se Kaem ko gomang motam mu, nina laili nunguningkiri бага se saman katagot ko munan me beteralko. ⁴Ale nina suan suan ninimi ko wosagam kitira ko munan ikial ale munan laili se nup ago mu te la bagaralko. ⁵Nina sor saki ko kariimet Kaem ko me ikia, mu nunga nomotam nongomang barasa ko munan me kaoralko. ⁶Ale bo ta munan umu ko launuria bo kumik te me ta bitirukko. Ana munan umu ko maingkala ninga manorman ale sinar den ninga manorman iwita, kari munan uwuta beteso, mu Kari Biya munan memek umu ko koma memek tuokko. ⁷Mu awuk, Kaem ana kilek memek karur ago mu betenakko me nanga auram, bare bagara aolak laili kako ago wore te baganakko nanga auram. ⁸Buta se kari awiriya den imi buring tuso, mu nu ali kari ko den buring me tuso, mena. Nu Kaem, ko Bur Laili ningarso, wore ko den buring tuso.

⁹Ario, se launuria ninimi kua tua ko munan mu asele ana me ko ninga manornakko. Mu awuk, Kaem munan umu ko ninga kausam se nina uwutata bitawasan. ¹⁰Ale ko nunguning mu nina ninga launuria Macedonia lilim ningi mu suen la kua nungaruwasan. Se nanga singsang, ana sokel ago nina munan umu bo bo karogo la bita se lagaralko ninga manorsan. ¹¹Nina suan suan ninga ura mu bagara aolak kutekam mu te бага se, ana ninga manorman uwuta, nengeta ninga ura ko iki se nengeta nigiting te ura iluwalko.†† ¹²Ale munan umu te nina awiriya kote mel ko me keka lagaralko. Se nika bagara aolak umu pempem la arigimon ale nongomang ningi nunguning mena ko kariimet alo mu, bala ningo balu kisimonko.

**3:13 Laili motam ko bala mu engel laili alo agi kariimet laili alo nunga balso.

††4:11 Nangata nanga ura ilu se baganakko: Ephesians 4:28; 2 Thessalonians 3:10-12; Colossians 4:5.

Nongomang ningi nunguning alo kueman wore nunga den

¹³Nanga singsang alo, ana nina kariimet kuera umu nunga aguwaya mu ko sinararalko nangamang aniso. Se kariimet kuera mu aking barasamonko. Bare kariimet sang uwuta ko me ikisan, ale nunga kuera kariimet nunga nongomang bataga se lagasan, iwita me bagaralko nangamang aniso. ¹⁴Ikialko, ana mu Jesus kueram bare aking marak barasam mu ko nangamang ningi nunguning aram. Bore te se, awiriya Jesus ko nongomang ningi nunguning se kueman mu, kam Jesus peleruk tairukko tom mu te, Kaem nunga maraguwurok se barasamon se nunga diruwu Jesus kote nunga awurokko. ¹⁵Kari Biya kota ko kuring ana ninga manorsan: Kari Biya peleruk tairukko tom mu, ana marak bagasan mu me girinakko, bare kariimet kuera mu girimonko.[‡] ¹⁶Mu awuk, kam Kari Biya duruk wonong bitiruk ale tai kaparukko mu, nu sokel ago airuk baluk se engel nunga supuling ko kuring, se Kaem ko biugel mu niaruk, se awiriya Kristus ko nongomang ningi nunguning aram se kueman mu girimon marak barasamonko. ¹⁷Asele ana noko kariimet am marak bagasan, mu nongorak taiti nuwi ningi kualu biguwu nama Kari Biya Jesus taiti gomang te ilak biguwunakko. Ale ilak pempem baga se laganakko. ¹⁸Bore te se, nina den imitang te ninimi nengemang sangam tui se lagaralko.

Kari Biya peleruk tairukko day tom

5 Ario, nanga singsang alo, aita day se tom ko bala mu ana anape ko tam gawa te ko ninga manaru se laganakko?

²Mu awuk, nina ko ikisan, Kari Biya ko day tom mu tirom tere kari me ko iki bataguruwara se taira iwita tairukko.

³Kariimet mu balmon, “Sor kutekam se lila ago se memek ikup bo mena,” mamon, bare tairatela ikup memek nunga irok maguwurokko. Imet yusan taukko yaman eresowita, yaman nunga irok se nuna nagumonko lage bo mena.”[¶]

⁴Bare nanga singsang, nina mu tiro-morom ningi me bagasan, mena. Bore te se, day tom umu tere kari iwita tairuk se nina me ta biririkalalko, mena.

⁵Nina suen la mu nikim ko kariimet, se woremkalal ko kariimet. Se nina ta ana ta mu tirom ko kariimet agi, tiro-morom ko kariimet mena. ⁶Buta se, ana kariimet saki aniwasan iwita me ani se baganakko, bare ana marak sinar ago la baganakko. ⁷Mu awuk, awiriya anisan mu tirom anisan. Se awiriya yu naso ngualoso mu tirom yu naso ale ngualoso.

⁸Bare ana mu woremkalal ko kariimet, se sinar ago la baga se anananga nangamang ningi nunguning ko munan, se nanimi ko kua tua ko munan, mu nakokosa ko lakira iwita nagunakko. Ale Kaem nanga sangaru taukko kote la loagara ko munan mu, kitigat iwita tugunakko. ⁹Mu awuk, Kaem ana noko gomang magara ningi memek tanakko me nanga balam, mena. Bare nanga Kari Biya Jesus Kristus ningi nanga sangaru taukko nanga balam. ¹⁰Nu ana nago ko kueram, bore te se, ana marak bagasan mu, se saki kueman mu karogo tala nu ilak biguwunak ale pempem la baga se laganakko. ¹¹Buta se nina munan ningo aita bitawasan suwutata, ninimi sangam tui se sokel ago la bagaralko.

[‡]4:15 1 Corinthians 15:51-53 ago arikko.

[¶]5:3 Ana ikia sinar ago baganakko: Luke 17:26-30; 21:34-35; Revelation 3:3. Kawel den balmonko: Jeremiah 6:14; Ezekiel 13:10.

Kiti guruga ko munan den nukum

¹²Nanga singsang, aita ana nina manorsan, nina nina ura kari nina ningi ura kowar towasan umu nobowa ningi la bagaralko. Nuna Kari Biya ko ura te nenenga kari gira se, ikia munan ningo te nina kiti gurugu se nengerak bagasan. ¹³Bore te se nina nunga kua nungaru se, ura kari gira iwita nungarkalko. Bagara lila ko munan te ninimi ago lila te bagaralko. ¹⁴Nanga singsang alo, ana sokel ago tala nina isarsan, gagor ko kariimet mu darangara nungaral se ura ilumonko. Ale awiriya nongomang motam sokel mena se nguangawasan mu sangam nungaralko. Se kituwura guat alo mu nunga saongal, ale kariimet suen la mu kua kapa se welang te munan nongote beteralko. ¹⁵Ale ninimi ko sinar tal se nenenga ningi bo, ko bo ko memek koma, munan memek me kumik te bitirukko. Bare ninimi ago ningo la bita se, kariimet suen la nongote mu ningo la pempem bita se lagaralko. ¹⁶Pempem la amilmil ago la bagaralko. ¹⁷Guranek mu me ta bita talko. ¹⁸Ale anapeya munan nengete aratuk mu ko Jesus Kristus ningi Kaem amilmil tui se lagaralko. Kaem ko gomang motam mu uwutata aniso.

¹⁹Nina Bur Laili ko ura nenenga ningi bitawoso mu me kalakumuralko. ²⁰Kaem ko gomang motam wetang te balu pagaruwasan umu nina mel yam ko iwita me beteralko. ²¹Bare anapeya munan suen la mu tal gurugal patawural arigal ale munan ningo mu tal iluwalko.^{§§} ²²Anapeya munan memek suen la mu biriruwuralko.

Den nukum

²³Anananga guranek mu Kaem, munan lila ko Kaem, mu kota ninguru nina laili kaurokko. Ale nu nina ningimik lilim, nina nedera, se nina ikia bituok se ningi memek bo mena, ningo la aniruk se, nanga Kari Biya Jesus Kristus peleruk tairukko. ²⁴Kakirip nina nina aru taso umu, nu diram la karo tua ko kari se, nu uwutata bitirukko.

²⁵Nanga singsang alo, nina ana nago ko guranek beteralko. ²⁶Nina Kris alo suen la amilmil den ninimi tui se ninimi nigiting iluwalko. ²⁷Ani Kari Biya nup te iwita nina manorsam, nina tam gawa imi tal ale Kris alo suen la nunga ningi kaural se ikimonko.

²⁸Se nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila mu nengerak pempem la anirukko.

§§5:21 Kaem kuring ta ale bala ko munan: 1 Corinthians 14:1,39; Ephesians 4:30; 1 John 4:1.

2 THESSALONIANS

Paul Corinth baga se tam gawa 1 Thessalonians giram bataguru nungaram. Ale imi mu tam gawa udagi 2 Thessalonians batogam. Sios umu ningi Jesus ko pelera taira ko ikia kawel sang barasam. Saki balukasan nu maingkala tairam makasan. Se saki mu balukasan, tairukko tom pingi aram makasan ale ura bita tokasan ale nunukum nuam te dagi se tairukko kimi bita loaga lagakasan.

Bore te se Paul nunga kiti gurugokko tam gawa imi bataguru nungaram. Ale ikia biya bo tala, Satan ko kari bo girok tairuk ale nu kota suanta nup biya bagaruk ko lage te numi bitiruk ale munan ikia duap duap te kolarukko. Bare Kari Biya kumik nikim biya mu tairuk ale marir kuring te arataso mu te itugu parusuwurok se maga namarukko mu ko den suen la karogo te nunga kiti gurugam. Paul nunga maonam, Jesus peleruk tairukko tom mu aita, se kariimet suen la peleton nunga ura mel ningi namamon, ale ningi to no se Kaem nup biya tui se lagamonko ma nunga maonam.

Den gira

1 Ani Paul, se Silas, se Timothy, ana Kaem nanga Nainet, se nanga Kari Biya Jesus Kristus ko sios Thessalonica bagasan mu tam gawa imi bataguru ningarsan.

²Kaem nanga Nainet se nanga Kari Biya Jesus Kristus, nunga nongomang ningara se nunga nongomang lila nina nengerak pempem la anirukko.

Kaem amilmil tua ko guranek

³Nanga singsang alo, ana pempem nina nego ko Kaem amilmil tui lagasan mu ko duap ningo ago. Anananga amilmil mu, nenenga nengemang ningi nunguning sokel ago la lagawoso, se ninimi kua tua ko munan mu betela ulalawoso ko den ikisan ale ko uwutata betesan. ⁴Nina ikup yaman ningi nunga bita maguwusan, bare nengemang ningi nunguning te sokel ago la baga se am giwasan, bore ko ana Kaem ko sios saki nunga ningi nunga balu patawusan.

⁵Nina Kaem ko kingdom ko ikup uwuta gi se bare am sokel ago sanamiwasan. Se ana umu te Kaem ko tutera munan diram mu wetang te arigisan. Se ko koma ningo mu nina noko kingdom umu ningi kasu naguralko terong ma sapaman. ⁶Ikialko, Kaem ko munan mu diram la, se nu awiriya nenenga bita maguwuwasan umu koma memek nungarukko. ⁷Ale munan umu te, nina ikup giwasan umu nengemang ilu nungok, se ana karogo tala nangamang motam kua kaparukko. Tom Kari Biya Jesus tama kuamili ningi, ko engel sokel ago bibiya mu nongorak duruk wonong bitiruk ale wetangaruk umutang te ana ko munan umu ari ko ikinakko. ⁸Nu awiriya Kaem ko me ikisan, ale nanga Kari Biya Jesus ko den gilalong me karo tusan, umu koma memek nungarukko. ⁹Nu magara kuenera kumik menara mena mu te nunga maguwurok, se nu koma te, se noko nikinang sokel biya mu duap te me bagamonko. [†]¹⁰Tom nu te taiso mu mel uwutata aratukko. Bare noko taira umu te mu, noko kariimet laili, noko nongomang ningi nunguning, mu amilmilamon ale nup biya tumonko. Se nina

*1:7 Memek koma kutuwura: Romans 12:19; Revelation 6:10; 18:6-8. Jesus engel arungu peleruk tairukko: Matthew 25:31.

†1:9 Psalm 79:6; Isaiah 66:15; Matthew 25:41,46; Romans 2:8-9; 2 Peter 3:7.

mu betela uwutata beteraliko, mu awuk, nina ko den ana ninga manorman mu ko nengemang ningi nunguning aram.

¹¹Umutang ko, ana pempem la nina nego ko guranek bita lagasan. Ana anapeya ko Kaem isaru lagasan mu, nu bagara ningo ko ninga auram mu ningi, ningo la baga se, noko sokel biya mu te ninga daiga bagara sanguk se nengemang ningi nunguning te munan beteraliko mu diram la beteraliko. ¹²Anananga guranek mu, nenenga ningi nanga Kari Biya Jesus nup biya tauk se nina nu te ninip kaparukko. Se munan umu suen la nanga Kaem, se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak nunga nongomang nangara ko munan te uwutata aratu saparukko.

Law munan kiawara ko kari

2 Nanga singsang alo, aita ko ana nanga Kari Biya Jesus Kristus ko pelera taira se ana ilak biguwura ko munan mu ko iwita balsan: ²Sinar talko. Kariimet i bo bala bo agi, den bo agi, tam gawa bo agi te, ana nagiring tamon ale nanga Kari Biya tairukko tom mu maingkala tairam mamon mu, ko me biririkaral ale ko ikia me ninga morukko! Mu den kawel. ³Nina awiriya bo kuring tual se lage munan bo ta te dun umu ko me ninga kulokko. Mu awuk, day tom umu aratukko tomaruk mu, Kaem bowa ningi me bagara ko munan mu barasuk se, maga namara ko kari, law munan kiawara, mu girok wetangaruk asele tom biya mu kaparukko. ⁴Kari uwuta nung mu, anapeya duap duap kaem ko nunga balsan ale nunup perr tuiwasan umu biriruwa saparuk ale nu kota numi patawu kualala biya bitirukko. Ale nu

Kaem ko temple ningi kasu nagu daigok ale numi baluk nu Kaem ma balukko.[‡]

⁵Tom ani nengerak baga se mu, ani mel imi suen la ko ninga manarukasam mu nina am ko ikiwasan agila? ⁶Bare aita ko anapeya nu to iluwam karogo bagoso mu nina ko ikisan. Mu uwuta iluwok ilak baga, ko tom nunguning te diram asele wetangarukko. ⁷Law munan kiara ko munan memek umu, maingkala ningi la ura iluwoso. Bare kakirip kari umu to iluwam ilak bagoso mu uwutata iluwok ilak nama tom nu tagi tauk mu, ⁸asele law munan kiawara ko kari mu wetang te aratukko. Se Kari Biya Jesus ko kuring ko marir te itugu saparuk se dagulok se noko nikim biya te taiso umu te menawurokkowo.[¶] ⁹Law munan kiawara ko kari mu Satan ko sokel ago tairuk ale, miracle duap duap buawen se kausa kawel aguwaya mu bita saparukko. ¹⁰Ale maga namara ko kariimet maga namawasan umu, kawel munan memek te ninguru nunga kulokko.[§] Nuna maga namawasan, mu awuk, nuna den nunguning kua tumon se nunga sangaru taukko me kueman. ¹¹Se duap borta te, Kaem munan duap bo, ko sokel aora biya mu te ngual nungaruk se, nuna kawel umu ko nongomang ningi nunguning arukko. ¹²Umutang te, awiriya suen la munan memek umu ko amilmil bita lagaman, ale den nunguning ko nongomang ningi me nunguning aram, mu koma memek to sapamonko.

Sokel ago la sanami se lagaralko

¹³Bare nanga singsang alo, Kari Biya ninguru kua ningarso, se ana borta ko tom pempem ko Kaem amilmil tui lagasan. Mu awuk, duaking te la Kaem

[‡]2:4 Kariimet suen biya Kaem nubiring tumonko: Matthew 24:11-12; 1 Timothy 4:1. Law munan kiawara ko kari: Daniel 11:36; Matthew 24:15; 1 John 2:18; 4:3; Revelation 13:5-6. 5

[¶]2:8 Law munan kiawara ko kari mu memek taukko: Revelation 19:14-21.

[§]2:10 Kawel biya: Matthew 24:24; Revelation 13:11-14.

nina ninga atumukiram, nina Bur Laili ninga laili kaurok se, nina noko den nun-guning mu ko nengemang ningi nungun-ing aruk se nu ninga sangaru taukko. ¹⁴Borta ko nu den gilalong ana ninga manorman mu te ninga aru tam, se nina nanga Kari Biya Jesus Kristus ko nikim mu ningi ilak bagaralko.

¹⁵Bore te se, nanga singsang alo, sokel ago sanamaral, ale den ana nagiring te agi, tam gawa te ninga kasurukan mu ninguru ilukuawuralko.

¹⁶Se anananga nangamang mu, nanga Kari Biya Jesus Kristus kota, se nanga Nainet Kaem, nu ana nago ko kua nangaram, ale ko gomang nangara kumik menara mena mu te sangam sokel nangaram se ana amilmil ago nu nanga giokko loaga se kimi bitawasan, ¹⁷mu nuna weten nengemang motam sangam tumon ale, ninga betera kaora ningo suen la te sokel ningarmon se den ningo la balu se lagaralko.

Ana nago ko guranek beteralko

3Ario, nanga singsang alo, aninga den nukum mu iwita balsam: nina ana nago ko guranek te bagaral se, Kari Biya ko den nenenga ningi pagam ale tairate namaram ale nup biya kaparam iwi-tatala, sor kasik biya te uwutatala paguk ale nup biya kaparukko. ²Ale guranek te bagaral se kari memek alo mu nugut-ing ningi Kaem nanga bataguru taukko. Mu awuk, kariimet sang den gilalong ko nongomang me nunguning awoso, mena. ³Bare Kari Biya ko den diram la pempem karo tui lagoso mu, sokel ningaruk ale ninga bituok se kari memek Satan me ninga maguwurokko. ⁴Ana Kari Biya ningi nangamang motam sokel ago la ko ikisan, nina munan ana ko ninga manorman se bitawasan mu nina uwutata bita se lagaralko. ⁵Anananga

nangamang mu, Kari Biya ninga nenge-mang motam gurugok se Kaem ko kua nangara ko munan ningi nengemang motam bita se, Kristus ikup ningi sokel ago sanamaram iwitatala ikup ningi sokel ago la sanami se lagaralko.

Gagor ko munan

⁶Nanga saki alo, ana Kari Biya Je-sus Kristus ko nup te sokel ago ninga manorsan, awiriya ninga singsang alo, nunukum nuam te dagiwa se, den ana ninga manorman mu me karo tui se, gagor munan bitawasan, mu nongorak me kapetaralko. ⁷Nina anananga betera kaora aguwaya mu nina nengeta ko ik-isan, uwutata kaoralko. Ana nengerak baga se mu, ana gagor tagi se nanikum nuam te me dagi lagakasan, mena. ⁸Agi, bo ko na inang ipi me tokasan, mena, mu ana dia se la. Ana nina me ikup ningar-nakko se, ana tirom woremkalal nan-imi te sangornakko ura kowar ninguru bitakasan. ⁹Nina ana na inang nangar-alko mu diram se ko lage kuring nun-guning. Bare ana uwuta me bitakasan, mu awuk, ana kausa sang bitakasan, se nina te arigal ale betela te beteralko. ¹⁰Tom ana nina nengerak baga se mu, ana munan imi ko karogo la ninga man-arukasan: “Kari gagor, ura mena, mu na me tual se naukko.”

¹¹Ana ikiman mu, nenenga ningi sang mu kariimet gagor. Nuna gagor gurum, nunukum nuam te dagi se, kariimet saki nunga ura anapeya, nuna ko balmonko mena, wore ko balu laga gilingisan. ¹²Ana kariimet uwuta mu Kari Biya Je-sus Kristus ko nup te sokel ago nunga manorsan, nuna dagi kutek mamon ale ura tamon ale ningi gi namonko nunga manorsan.** ¹³Bare nanga singsang alo, nina mu munan ningo beteralko me gagoraralko.

**3:12 Ana me gagornakko, ura tanakko: Proverbs 6:6 se ko footnote arikko.

¹⁴Awiriya kariimet bo, nenenga den ana tam gawa te ninga manorsan imi me karo tuok mu, ninguru ari ko ikialko. Ale nina me ilak kapetara se kota numi arigok ale dolurukko. ¹⁵Bare nina nu kari diwang bo iwita me beteralko, bare nenenga launuria bo iwita ari se den kagin aora tala tualko.

Den amilmil nukum

¹⁶Se nanga guranek mu, Kari Biya, gomang lila yawara ko duap mu, kota

lila yawara mu pempem la se lage duap duap te ningarukko. Ale Kari Biya nina suen la nengerak pempem la bagarukko.

¹⁷Ani Paul, agata aga agiting te amilmil den imi batagorsam. Ale aga tam gawa suen la te mu, iwitata agiting molak bita lagasam.

¹⁸Se nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila nina suen la nengerak pempem bagarukko. Nunguning.

1 TIMOTHY

Law ko kausa kari kawel nunga sinar den

Timothy mu Asia province ko kari bo. Noko nuet mu Greek kari, se ko nuam Eunice mu Juda imet. Nu Paul ilak sor saki te geraga se ko ura te sangarukaso: Acts 16:1-3; Philippians 2:19-22. Udagi Paul Timothy ura tuam se nu Ephesus Kris alo nunga ningi ura bitakaso. Paul Timothy ninguru ko kuakaso, ale noko balukaso aninga namar makaso.

Paul tam gawa imi Timothy gomang sokel tuokko batogam. Ale nu Kris alo munan aguwaya te bagamonko mu ko Timothy maonam. Timothy nu kari kulak, bare Paul nu maonam, "Kari bo ta ni kari kulak se me ka ari maguwurokko. Ni Kaem ko den kariimet nomokete kau se, apu se, aguwaya betemonko mu nunga kasuruko," mam. Kawel kari saki Kris alo nunga ningi бага se ikia kawel Kris alo nunga kasurukasan. Se borta ko Paul Timothy maonam, nunga manaru se kawus mamonko mam. Kris kariimet den nunguning ninguru ko ikimon ale ilukuawumonko mam.

Den gira

1 Ani Paul, ani nanga Sangaru Ta ko Kaem se Jesus Kristus nunga nongomang te apostle ko bagasam. Se Jesus Kristus borta tairukko ana ko namotam bita loaga lagasan.

²Ani tam gawa imi bataguru ni Timothy, ni Kristus ningi aninga namar nunguning, kisisam.

Kaem nanga Nainet mu se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak nunga nongomang nangara, se nunga nongomang bataga, se nunga nongomang lila, ni kerak pempem la anirukko.

³Tom ani Macedonia nama se nika manem uwutatala aking ka manorsam: ni am suwuta Ephesus бага se, kari saki munan kawel saki kariimet nunga kasuruwasan wore nunga manaru se bita tamonko. ⁴Ale nunga manaru se girakala ko dugu duap kawel kawel, se nunga tuwun taleng alo nunga gue te tairam ko dugu duap kawel kumik kopa mena mu te nunga tom me menawu se lagamonko.^{††} Dugu duap uwuta mu tagira gurungumura ningi barasoso, ale Kaem ko nangamang ningi nunguning ko ura me sangarso, mena. ⁵Ani ni uwuta nunga manaruko ka manorsam mu ko duap iwita: Kaem ko ura ko loagara biya mu nanimi kua tua ko munan. Se munan umu nangamang motam nikinang la, ikia ningo se nangamang ningi nunguning yawara ko munan ningi aratu taiso. ⁶Kariimet saki munan yawara yawara imi bita taman ale dalela namaman, ale den kumik nunguning mena wore ningi nguala sipa se anisan. ⁷Nononga nongomang mu law ko kausa kari ko aratamonko. Bare nuna law ko baluwasan umu ko nunguning ninguru me ko ikisan, ale anapeya ko balsan umu nuna ikisan diram se nunguningkiri ko iwita iki gilingisan.

⁸Ana ikisan, kam ni law ko munan te bitar, mu law mu ka sangukko.^{‡‡} ⁹Se ana ikisan tala, law mu kariimet ningo diram la bita karo se anira mu nunga me nungurman, mena. Bare law mu kariimet iwita wore nunga: law kulukuruwara alo, supuling nuguring bowa ningi me bagara alo, Kaem ko me ikia se kilek memek bitawara alo, se kariimet Kaem

^{††}1:4 Kari saki ikia kawel, se dugu duap kawel balukasan: 1 Timothy 4:7; 6:4; 2 Timothy 4:4; Titus 1:14.

^{‡‡}1:8 Law mu anananga memek wetang te beteso: Romans 3:10-11; 7:7-14; Galatians 3:19.

kagin ko laili me kaura wore nunga nungurman. Ale law mu kariimet nunga nunam nonet nunga mosan se kuesan mu se, kari mora se kuera ko kariimet wore nunga nungurman. ¹⁰Se saman katagot se ko munan duap duap dolara ago mu bitawara alo, se kariimet tere nunga gia ale ura dungan ko saki alo nongorak di-ara alo, se kawel kariimet, se den kawel te nunumi atumu sangaruwara alo, se kariimet anapeya munan kigilik, den gilalong karogo me arerem mu karo tui-wara, wore nunga, law nungurman se aniso. ¹¹Bare den gilalong nikinang ago mu Kaem amilmil yawara wore ko den, se nu ko den borta ani balu pagikko ura aisam.

Kari Biya ko gomang motam Paul tuam

¹²Ani Jesus Kristus nanga Kari Biya amilmil tusam. Mu awuk, nu ani noko ura umu diram la bitirikko iwita agarkam, ale ko ura mu bitirikko aga balam ale sokel aisam.[¶] ¹³Nunguningta, ani girakala noko nup balu maguwukasam, ani ko Kris kariimet ninguru nunga bita maguwukasam, ale kager ko wuli terter ago bagakasam. Bare nu ko gomang bataga aga kausam ale aga aru tam. Mu awuk, ani uwuta bitakasam mu nu ko ikiam, ani nu me ko ikikasam ale ko angamang ningi me nunguning akaso. ¹⁴Se Kari Biya ko gomang aisa mu tawun biya waram se ani angimik te kaparam; se Jesus Kristus ko angamang ningi nunguning ko munan se ko kua aisa karogo la angimik te waram se kaparam.

¹⁵Ikialko, den ani balsam imi mu den nunguning, se nina lilim la tal ale iluwalko: Jesus Kristus ali imi te kariimet memek bitawara wore nunga giokko tairam. Se memek betera ko kariimet suen la nunga ningi mu ani agata mu am memek biya. ¹⁶Se duap borta te se Jesus Kristus gomang ani aisam. Nu ani memek nunga memek nunguningkiri, bare uwuta aga beteram mu, nu noko gomang anise tairate aga memek koma aisuokko me piti-gira ko munan owore saki te arigi-monko kausa iwita ani angimik te we-tang saparam; se awiriya nu ko nongo-mang ningi nunguning aruk mu, nuna uwutata bagara ningo pempem la te bagamonko mu tamonko.^{§§} ¹⁷Ikialko, King pempem marak бага lagoso, namo-tam te ariginakko me terong, se nu kota Kaem nunguning, nup biya nikim ago mu pempem la tui se laganakko! Nunguning.

Timothy sokel ago la sanamarukko ko den sangam

¹⁸Timothy, aninga namar, ani bala ni kimik ko balman mu ko iki se iwita ka kiti gurugusam: ni bala umu karo tui se lager mu, ni kager ningi kager kari yawara ko kagera se lagerko.* ¹⁹Gemang motam nunguning ilukuawu se diram la karo tua ko munan bita se lagerko. Kari-imet saki munan umu nubiring tuman, ale nunga nongomang ningi nunguning mu dal iwita papak biliwiling mam se sarenga namaman. ²⁰Te ari ikialko mu, kari ilagala Hymenaeus Alexander ilak uwutatala beteman. Se ani Satan kuting te nunga awurem se memek tamon ale

[¶]**1:12** Kari Biya Jesus Paul ura tuam: Acts 9:15; 1 Corinthians 15:9-10; Galatians 1:15-16.

^{§§}**1:16** 2 Peter 3:9,15 ago arikko.

***1:18** Den Kris alo Timothy kumik te balman: 1 Timothy 4:14.

udagi Kaem nup balu maguwura ko munan me betemonko.[†]

Kaem nup biya perr tua ko munan den

2 Mel gira nunguning mu iwita ko bal-sam: kariimet suen la nongoma tata ale Kaem amilmil tuata ale mel ko guranek te isua mu mel gira iwita pempem bita se, ²king arika se ali sor supuling alo, se ana suen la bagara lila se bagara yawara te baga se Kaem kagin ningi laili kau se laganakko ko guranek beteralko.[‡] ³Munan umu munan ningo, se Kaem nanga Saonga ko kotam mu munan umu ko amilmiloso. ⁴Noko gomang mu kariimet suen la nunga sangaru tauk se den nunguning ko ikimonko gomang aniso.[¶] ⁵Mu awuk, nu kota suanta nu Kaem, se noko kariimet nongorak nunga kusumuri mu kari suanta tala bagoso, mu Jesus Kristus. ⁶Nu kariimet suen la nunga dia taukko kota numi kuera mateng te beteram. Mu mel Kaem ko gomang motam te aniram mu tom umu te wetangaram. ⁷Se ani borta ko apostle se den gilalong bala ko kari ko aga balam. Ani me kawelasam, ani den imi nunguning tala balsam. Ani sor saki ko kariimet alo den nunguning nunga kausekko aga balam.

⁸Bore te se, aninga angamang mu kari sor suen la te mu nongomang magara ko munan se, den tagira gurungumura ko munan ko nongomang motam gurugumon ale, munan laili te guranek te nuguting kanumonko. ⁹Se imet nunga mu, aga angamang mu iwita aniso tala, nuna mu nunumi ago kapara ko munan

te guang ningo la se ko munan te nagumonko. Nuna nomone se nungumik bala duap duap se guang mel ko manga motam bibiya mu me tugumonko.[§] ¹⁰Bare imet Kaem nup biya perr tumonko mu munan ningo ningo te nunumi bala tui kam nunumi bala tumonko.

¹¹Imet mu kua kapamon ale kutekam baga se anapeya ikia mu ko ari ikimonko. ¹²Ani imet bo kuring tuek se kari ko kausa ura bita se agi, kari ko pulawura iwita me bagarukko. Nu kutekam bagarukko. ¹³Mu awuk, Adam giram nungam, asele Eve.^{**} ¹⁴Se betela Adam giram kawel te me dagulam, mena. Mu Eve giram kawel te dagulam ale memek beteram. ¹⁵Bare imet gomang ningi nunguning ko munan te baga se, kua tua ko munan karo tui se numi ko sinar taso ale laili kauso mu, noko kuriang iluwa kam te mu Kaem nu sangukko.

Sios ko kari gira alo nunga den

3 Bala imi mu den nunguning: Awiriya pastor ura bitirukko gomang motam beteso, mu nu ura yawara gomang tuam.^{††} ²Bare pastor ko bagara aolak mu diram la kariimet motam te anirukko. Nu imet suanta ko kuari bagarukko, nu ko ikia sinar la pempem bagarukko, nu ko bagara aolak se ko ikia gomang ninguru bituokko, ale munan diram la bitirukko. Nu kariimet iwareng nuguting duap ningi nunga iluwok ale nunga bituokko terong la bagarukko. Nu kausa ura bitirukko terong la bagarukko. ³Nu yu nana ngualara ko kari mena, nu kager daong ko kari mena, bare ko bagara kutek am bagarukko; nu den alis ago

[†]1:20 Paul kari ilagala Satan kuting te nunga awuram: 1 Corinthians 5:5.

[‡]2:2 Romans 13:1 ago arikko.

[¶]2:4 Kaem ko gomang: 2 Peter 3:9. Paul ko ura: Acts 9:15.

[§]2:9 Imet nunga bala nunguning: 1 Timothy 5:10; 1 Peter 3:3-4.

^{**}2:13 Eve: Genesis 2:7,22; 3:6.

^{††}3:1 Supuling alo nunga den: Acts 20:28; Titus 1:6-9.

bala ko kari mena, se manga biyala taukko me ikia bita se lagarukko. ⁴Nu ko imet kuriang ninguru nunga bitua ko kari, se ko kuriang amilmil te kuring bowa ningi la bagamonko. ⁵Bare kari awiriya kota ko imet kuriang ninguru nunga bituokko me terong, mu nu awuk ta Kaem ko sios terong la bituokko?

⁶Kari bo ekela uleng ko ta giris palagam mu ura umu me taukko, mu awuk, nu numi patawurukko munan te mu, Satan memek tam iwitala memek taukko. ⁷Nu kariimet sios ningi me bagasan mu nongoma te nup ningo la bagaruk mu asele, nu dolara ningi me kaparuk ale Satan ko dagarok ningi me dagulokko.

Sios ura ko saonga kari nunga den

⁸Se saonga kari alo mu koma suanta tala, nuna mu kariimet nunga bala ningo baluwara ko kari alo bagamonko, nuna nungamili sorang ilagala ko kari mena. Nuna yu nana ngualara ko kari mena tala bagamonko. Nuna kawel munan te nusupuling diruwura ale manga gia ko kari mena bagamonko. ⁹Nuna nunga ikia diram guyak la te den nunguning ko nukuri ana ko nangamang ningi nunguning aram mu ninguru ilukuawura ko kari bagamonko. ¹⁰Bore te se, nuna mu giral ale nunga bagara aolak ninguru tuteral ale ikialko. Nuna terong se den bo nungumik te mena agi mu asele, nuna saonga ura am gimonko.

¹¹Se munan koma suanta tala mu te, nunga nunuwusari alo mu, kariimet nunga bala ningo baluwara ko imetari baga se lagamonko.† Nuna saki alo nubiring ko bala ko imetari mena bagamonko. Bare nuna nunga ikia sinar ago la pempem bagamonko. Ale nunga mu-

nan anapeya suen la te munan diram la betemonko.

¹²Se sios ura ko saonga kari mu imet suanta ko kari bagarukko. Nu ko nuwus kuriang se ko kawam digo lilim la yawarakala la nunga bituokko. ¹³Se nuna nunga ura uwuta yawarakala la betemon agi mu, kariimet nunga bala ningo balmon se nunga nongomang ningi nunguning Jesus Kristus ko mu sokel ago la anirukko.

Kaem ko sios ningi bagara ko munan

¹⁴Aninga ikia angamang mu pasak ala tairik ale karkikko aniso, bare ani tam gawa imi te ka kiti gurugusam, mu awuk, ¹⁵ani pasak ala me tairik agi mu, ni te kariimet munan aguwaya te Kaem ko kawam digo ningi bagamonko mu ko iki ale te nunga kiti guruguko. Kaem marak pempem bagoso mu ko kawam digo mu sios, se sios umu noko den nunguning ko barim aora den nunguning giam ale karogo bagoso iwita. ¹⁶Iki paguwura bo mena, anananga Kaem kagin yumura la aniram bare aita wetangaram mu nunguningkiri se nunguning: Nu ali ewere ko kumik lilim te tairam, se Bur Laili anananga kausam nu kari diram nunguningkiri;

se engel alo nu arigiman,

se kariimet noko den sor suen biya te balman;

se ali imi te kariimet nu ko nongomang ningi nunguning aram,

se nu nikitang nup biya ago mu ningi duruk wonong te nama tarigiram.¶

4 Bur Laili wetang te nanga manaru- woso, tom nukum aruk tairuk se kariimet saki den nunguning nubiring tumon, ale wit mairap kawel nunga

†3:11 Bala bo mu iwita: "Uwutatala, ura saonga imet alo mu nunga bagara diram nunguningkiri mu asele ura gimonko." Phoebe: Romans 16:1.

¶3:16 Kari Biya Jesus Kristus: John 1:1,14; Romans 1:4; 1 John 5:6-7; Ephesians 3:10; 1 Peter 1:12; Mark 16:19. Philipians 2:5-11 ago arikko.

kausa kawel karo tumonko.^{§§} ²Kausa uwuta mu kawel ko kariimet memek nunguningkiri, ikia bo ningo nuam nongote me aniso, wore nongote aratu taiso. ³Nuna kariimet nuwus kuari ko nunumi gia ko munan umu ko tareng betesan.* Ale na inang sang kariimet me namonko nunga manorsan. Bare na inang umu awiriya den nunguning ko ikiam ale ko gomang ningi nunguning aram mu, tauk ale ko kotam Kaem amilmil tui se naukko nungam. ⁴Mu awuk, melmasak suen la Kaem nungam mu am ningo la. Mel bo ko nasiwik sapanakko iwita mena, bare anapeya mel tanak agi mu, Kaem amilmil tui se la tanakko.[†] ⁵Mu awuk, ana Kaem ko den se guranek awote betesan mu, anapeya mel umu ta nu koma te mu laili kauram.

Jesus Kristus ko ura kari yawara

⁶Ni den umu Kris alo te nunga kiti gurgu mu, ni Jesus Kristus ko ura kari ningo ko munan bitarko. Se ka munan umu te ikimon, ni kualala ko den nunguning na ko no se, ko kausa ningo ningo mu karo tuiwasam iwita karkamonko. ⁷Dugu duap kawel Kaem kagin ningi me taiso mu se, imet kuriang nunga bala kawel kawel mu me ta kau toko, bare pempem la Kaem ko ikia munan karo tuiko lage kuring te nimi bita se lagerko. ⁸Mu awuk, nangimik lilim kuera ikes mena, ningo la anirokko kolara tuaturum sapara mu ningo nuam tala; bare Kaem kagin ningi nanimi tu-

aturum sapara mu ko ningo mu mel suen la ningi aniso, bagara aolak aitaik ko mu se, bagara aolak maingte ko mu ninguru nunga sangukko.

⁹Se bala imi bala nunguning se nungamang motam lilim la te ira sanamara ko bala. ¹⁰Se ana borta ko sail tagi se ura kowar betesan, ale Kaem marak pempem bagoso mu kote nanga loagara bita lagasan. Mu awuk, nu kariimet suen la nunga Sangaru ta ko Kaem, bare gira nunguningkiri mu kariimet noko nongomang ningi nunguning mu tawun biya nunga sangaru taso.[‡]

¹¹Bala mel suen la ani balem umu ninguru nunga manaru ale nunga kasuru se iki karo tumonko. ¹²Kari bo ta ni kari kulak iwita karkuk ale me karki maguwurokko, mena.[¶] Bare Kris alo karkamon ale molak karomonko nunga kausa iwita, ka munak te, ka bagara aolak te, ka kua nungara ko munan te, ka gemang ningi nunguning te se, laili kaura ko munan te tutera ningo la bitarko. ¹³Nika tom biya mu, kariimet ningi Kaem den kau tuati se, den apu se, den nunga kausa ura bita se bager se ani tairikko.[§] ¹⁴Sios ko ura kari gira alo nuguting bolala kimik te beteman se den ningi Bur Laili ko kuting munan kimik te kaparam mu ko me ta kamili saparukko, bare karo tui se lagerko.^{**}

¹⁵Munan suen la ani ko ka manem imi mu ninguru bitaruko. Gemang motam lilim la tuiko. Se awiriya mu suen la ka ura ko nunguning arataso mu arigi-

^{§§}4:1 Nuna ikia kawel suen biya balmonko: 2 Timothy 3:1; 2 Peter 3:3; 1 John 2:18; Jude 18.

*4:3 Nuwus kuari bagara mu Kaem beteram: Genesis 2:23-24; 1 Corinthians 7:28; Hebrews 13:4.

†4:4 Melmasak suen la Kaem nungam mu ningo: Genesis 1:29,31; 9:3; Mark 7:19; Acts 10:15.

‡4:10 Kaem mu Saonga Kari ningo: 1 Timothy 2:3-4.

¶4:12 Bo me ka ari maguwurokko: Titus 2:15.

§4:13 Kaem ko den: 2 Timothy 3:16-17.

**4:14 1 Timothy 1:18 se 2 Timothy 1:6 arikko. Acts 6:6; 8:17; 9:17 ago arikko.

monko. ¹⁶Keta ka bagara aolak se den nunga kasursam umu ko ninguru nun-guningkiri sinar toko. Ani anapeya munan ningo ko ka manem umu ni pem-pem la uwutata bita se lagerko. Ni uwuta pempem bita se lager mu, ni ta se ka kariimet sumu suen la nongorak munan memek suen biya ningi ninimi bataguru talko.

Sios kariimet alo te nunga bitua ko munan

5 Ni kari garuk bo den sokel ago te me ining tuiko, bare ni ka niet welang te kiti gurugusam iwita kiti guruguko. Se kari kulak mu ni munan ningo ka launuria nongote betesam uwutatala nongote bitarko. ²Se imet garuk mu ni ka niam kua tui se munan kote betesam uwutatala nongote bitarko. Se imet itiwikari mu ni munan ka kerasari nongote betesam uwutatala munan kumik karur memek bo mena mu la nongote bitarko.

Imet gerewa nunga bitua ko munan

³Imet gerewa kua ekekawasan mu ni ninguru nunga ari iki ale nunga sangaruko. ⁴Bare imet gerewa bo ko kuriang imas ago agi mu, nuna nunga Kaem kagin ko munan karo tumon ale, nongota nunga gue suan nunga bitua ko munan te nunga nonet nunam agi, nunga nonongotakari nunga bitarmonko. Mu awuk, mu munan umutang Kaem ko amilmiloso. ⁵Se imet gerewa kotam mena бага se kua ekekawoso se bo bo nu sangukko mena mu, ko gomang motam loagara Kaem kote la bita se, tirom woremkalal Kaem sangukko guranek te la бага se lagarukko.†† ⁶Bare imet gerewa ali imi ko amilmil gomang

tawun biya tuso ale ningi bagoso mu, marak бага se wore kua namakoyam bagoso. ⁷Ni den imi suen la Kris alo te nunga kiti gurugu se nuna karo tumon se kariimet saki nononga ningi memek bo me arigimonko. ⁸Se awiriya bo, nu ko gue suan agi kota ko kawam digo nun-guningkiri uwuta me nunga bitarso agi mu, nu Kaem kagin me ikikoyam beteso. Ale ko munan memek umu te nu nongomang ningi nunguning mena alo mu nunga ilu kiam ale awar biya Kaem kumik duap te me бага kam bagoso.

⁹Imet kari suanta ilak бага se kari umu kuera se nu imet gerewa iwita diram la бага lagara se ko yia 60 kiara, umutang diram imet gerewa nunga langilong ningi bitarko. ¹⁰Ale umu la mena, wore kariimet suen biya noko munan ningo ko ikisan, nu ko kuriang yawarakala la nunga bituam, nu kariimet iwareng nuguting duap ningi nunga ilukaso, nu numi karogo kapara ko munan te Kris alo saki nusuwik anukaso, nu saki alo ikup ago mu nunga sangarukaso, ale munan ningo ningo suen biya bitakaso. Imet gerewa uwuta mu asele imet gerewa nunga langilong ningi bitarko.

¹¹Bare ni imet gerewa kulak mu langilong umu ningi me nunga bitarko, mu awuk, nuna kari iru tamonko nunga ikia nongomang barasuk agi se nuna Kristus nubiring tumonko. ¹²Ale nunga munan umu te, nunga nongomang motam kariimet biya ningi kari bo iru me tamonko kaloman umu kulukurmonko.‡‡ ¹³Se umu la mena, wore nuna betela gagor munan bita bita kawam korang korang geragasan. Ale gagor munan la mena, bare den nuna balmonko mena wore balu balu den gi gi karogo gera-

††5:5 Imet gerewa ilagala nunga duap dugu: Luke 2:37; Luke 18:7.

‡‡5:12 Imet imitang mu kari Kris mena mu nunga gikasan agila. 1 Corinthians 7:39 arikko.

gasan.[¶] ¹⁴ Bore te se, aninga ikia mu, imet gerewa kulak mu kari iru am gimon ale kuriang kaparuk se, nunga kawam digo lilim ko sinar tamonko. Ale munan umu te awiriya bo nangarak bita karowara mu kuring bo nu te nanga balu maguwurokko me tumonko. ¹⁵ Nunguningta saki mu maingkala Kaem bita taman ale kari memek Satan kowom karowasan.

¹⁶ Kris imet bo, kota ko gue suan ningi imet gerewa saki bagamon agi mu, nu imet gerewa umu nunga sinar taukko. Se sios lilim mu gerewa umu nunga ikup me gimonko, bare gerewa sang nokotam mena, ninguru ta kua ekekawasan umu la nunga sangarmonko.

Supuling alo nunga den saki

¹⁷ Awiriya kari gira alo sios ko ura langilong suen la yawarakala bitarsan mu, koma yawara gira awom tamonko. Gira nunguningkiri mu, den apura ko kari alo se kausa kari alo. ¹⁸ Mu awuk, Kaem ko batoga te iwita baluwoso: “Bulmakau wheat nunguning gurugu patawu se geragawuruk, mu kuring me kaloko.” Uwuta tala, “Ura kari mu ko ura koma am taukko.”^{§§}

¹⁹ Se kari bo suanta kari gira bo den te atumok, mu ni me ikiko, bare kari ilagala agi ilagala suan uwuta kete taimon ale den te atumumon mu asele ikiko. ²⁰ Nunga memek betesan umu ko murum te nunga manaru se saki te ari ikimon ale memek me betemonko. ²¹ Se ani Kaem ko koma te, se Jesus Kristus ko koma te, se engel laili bibiya alo nongoma te, ani den sokel ago iwita ka manorsam: Ni ani den suen la ka manem imi ninguru karo tui se, munan koma suanta la kariimet suen la nongote bita

saparko. Bo kigilik ari se bo kigilik me arikko, mena.

²² Ni uririker ale kari ngual kasik sios ko gira kari bagarukko kiting supuling te me bitarko. Ni uwuta bitar mu noko memek sang mu ni giko. Ni nimi ko sinar to se Kaem koma te karur mena la bagerko.

²³ Nika tagu ko ikup se ka kuera ikes pempem tasam mu ko ningo ko mu, ni yu nunguning la me noko. Bare tom saki waen nuamur karogo langi no se ka sangukko.

²⁴ Kariimet saki nunga memek mu wetang te, se ana tairatela ko ikisan ale ko nunga manorsan. Bare kariimet saki nunga memek mu udagi te asele wetang te arataso se ko ikisan. ²⁵ Se munan koma suanta te tala, munan ningo mu wetang te pempem aniso, uwutatala munan memek mu yumura la me ani lagarukko, mena, mu wetangarukko.

Ura dungan kariimet nunga munan den

6 Se awiriya suen la ura dungan kariimet iwita bagasan mu, nongomang motam lilim la te kua kapa se nunga kari dom amilmil nungarmonko. Se nunga munan yawara mu te, awiriya bo Kaem ko nup biya se den gilalong ana ninga kasurman mu me balu maguwumonko. ² Se ura dungan kariimet bo ko kari dom mu Kris kari bo agi mu, nu uwuta arigok ale noko kari dom umu noko gomang motam sang la me tuokko, mena. Bare gomang motam eng am lilim la te kua kapa se biyala amilmil tuokko. Mu awuk, kari dom uwuta mu, Kris alo ninguru kua tusan ale nu sangorsan. Se ni munan imi suen la nunga kasuru ale

[¶]5:13 Imet kulak nugari kueman mu Kris kari iru gimonko: 1 Corinthians 7:9; 7:39. Gagor ko kilek: 2 Thessalonians 3:11.

^{§§}5:18 Deuteronomy 25:4; Luke 10:7. 1 Corinthians 9:9-11 ago arikko.

sokel ago nunga manaru se karo tumonko.*

Manga ko namotam nangamang barasa

³Se kariimet i bo nanga Kari Biya Yesus Kristus ko den nunguning se Kaem kagin ko kausa ningo mu buring tuso ale munan kawel kariimet nunga kasurso, ⁴mu nu numi patawura ko kari, se mel bo me ta ko ikiso. Nu den tagi gurungumura se, den te nanimi iluwa ko munan memek mu ko gomang ninguru barasoso. Se noko munan umu kariimet te nunumi nongomang maguwusan, nunumi pagaru kirker awusan, den memek nunumi manorsan, nunumi ko iki paguwusan, ⁵ale tom suen biya nunumi karogo den tagi gurungumu lagasan. Kariimet uwuta betesan mu nunga ikia maga saparam, se den nunguning nononga ningi me aniso, mu nuna nubiring tuman, ale nuna ikisan mu Kaem kagin te noge nungumik ko manga nungurmonko iwita ikisan.

⁶Bare ni Kaem kagin te бага se, anapeya Kaem ni kisam, biya agi gotektir ta, wore ko amilmil te la bager, mu ni mel suen la karogo terong la бага kam бага se lagerko. ⁷Mu awuk, tom ana bilangaman, mu ana mel bo giman ale karogo ali imi te me taiman, mena. Se kam kuenak mu, ana mel bo ginak ale karogo me namanakko, mena tala. ⁸Buta se tom ana na inang terong la ago se, guang yamel mel terong la agi, mu ana ko amilmilanak ale balnak mu terong manakko. ⁹Kariimet nungumik mel suen biya ago bagamonko nongomang barasu lagoso mu, nuna ira ariga

suen biya ningi dagulasan, se dagarok mel ilu kam nunga iluso, se ikia ngualara nangamang barasa memek mu nunga maguwuso ale maga namara ko lage te nunga beteso. ¹⁰Mu awuk, manga ko namotam nangama barasa ko munan mu, ikia munan memek singir biya ko duap. Kariimet saki manga ko nongomang barasa ko munan te Kaem kagin beteman, ale ikup yaman tawun biya giwasan.†

Kaem kagin ko kager ningo

¹¹Bore te se, ni Kaem ko kari, se munan memek umu suen la biring tui ale munan ningo diram imi gemang tuiko: Kaem kagin ko munan, nangamang ningi nunguning ko munan, kua tua ko munan, ikup ningi sokel ago la sanami se lagara ko munan, se gemang anise ekes te munan betera ko munan. ¹²Kaem kagin ko kager ningo mu te sanami se lagerko. Kaem ka auram se bagara aolak ningo pempem la te marak бага se lagerko mu ko ka gemang ningi nunguning kariimet suen biya nomokete balem, umutang ilukuawu se lagerko. ¹³Ani mel suen la marak nungara ko Kaem mu koma te, se Yesus Kristus, Pontius Pilate koma te numi duap balu se bala ningo balam umu ko iki se, ani den imi sokel ago ka manorsam:‡ ¹⁴munan imi suen la karo tui se kimik bala ikup mena bager se anananga Kari Biya Yesus Kristus numi wetang te bitirukko. ¹⁵Se mu Kaem kota ko tom nu kota ko ikiwoso mu te wetang awurokko. Nu Kaem nup biya, nu kota Bitua Kari, nu king suen biya nunga King Biya nunguningkiri se kari bibiya suen biya nunga Kari Biya

*6:2 Ura dungan kariimet: 1 Corinthians 7:20-23; Ephesians 6:5; Titus 2:9-10; Philemon 16.

†6:10 Mel ago agi mena agi wore am amilmil te terong la: Proverbs 30:8; Philippians 4:11-12; Hebrews 13:5.

‡6:13 Yesus den nunguning wetang te balam: John 18:36-37; 19:11.

nunguningkiri.[¶] ¹⁶ Nu kota suanta kuera mateng me ko ikiso, ale nu nikim ana ningi kasu nagura ko me terong wore ningi bagoso. Awiriya bo ta nu me arigam, ale bo ta nu arigokko me terong tala. Nup biya, se sokel biya mu pempem la am noko la. Nunguning.

Kariimet nungumik mel ago nunga den

¹⁷ Ni kariimet awiriya ali imi te nungumik mel ago bagasan mu, nunga manaru se nunga melmasak umu maga namarukko mu te ira sanami ikia biyala bita se nusupuling me lagarukko. Bare nunga manaru se Kaem anananga amilmil ko melmasak numi awote nangarso umu te la ira sanami se lagamonko.[§] ¹⁸ Nunga manaru se, munan ningo ningo ninguru tala bita se, nongomang nongomang nunga melmasak saki

nongorak nunumi tui namonko. ¹⁹ Ale munan umu te nuna melmasak maingte tom nukum te gimonko mu ko barim gek am ita nungurmon ale bagara aolak ningo mu tamon ilumonko, mu umutang bagara aolak ningo nunguningkiri tom suen biya anirokko.

Den nukum

²⁰ Timothy, ni ura anapeya mel suen la kiting te beteman umu ninguru ko sinar toko.^{**} Kariimet ikia kawel duap duap balsan, ale ko balsan ikia ningo masan, ale ko den tagi gurungumuwasan, umu biring nungaruko. Mu ikia nunguning mena. ²¹ Kariimet saki ikia uwuta umu taman ale nongomang ningi nunguning ko munan umu sapa gilingiman. Kaem ko gomang nangara mu nengerak pempem bagarukko.

[¶]6:15 King suen la nunga King Biya: Revelation 19:16.

[§]6:17 Mel ko magara tairate ko mu nangamang me tunakko: Matthew 6:19-21; Luke 12:20.

^{**}6:20 Timothy: 1 Timothy 4:7; 2 Timothy 1:14.

2 TIMOTHY

Paul Rome wonong te sen ningi бага se, tam gawa imi batogam ale Ephesus wonong te Timothy kote berteram se namaram. Paul numi ko ikiam, aitaik mu asele nu momon se kuerukko iwita ikiam: 4:6-7. Bore te se nu Timothy guguna tuam ale mam, “Ni pasak ala lage bo arik ale aningate tairko,” ma maonam.

Paul Timothy gomang sokel tua ko den manaru se sokel agotala den gilalong apura ko ura me bita taukko manarukaso. Ale ura suen la Kaem tuam mu am bita saparukko maonam. Kaem ko den mu Kaem ko kuring te aratu taiso, bore te se, nu te sanamaruk ale ko ura luan ningi kariimet te ningo la nunga kiti gurugokko.

Den gira

1 Ani Paul, ani Jesus Kristus ko apostle, Kaem ko gomang te ani Jesus Kristus ningi aga auram ale bagara aolak ningo mu aisam.

²Ani tam gawa imi bataguru ni Timothy aga namar yawara kisisam: Kaem nanga Nainet mu se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak nunga nongomang nangara, se nunga nongomang bataga, se nunga nongomang lila, ni kerak pempem la anirukko.

Sokel ago la sanami se lagara ko sangam den

³Ani aga Kaem, aga tuwun taleng alo girakala nup biya tui lagakasan uwutatala, ani aga ikia diram la te nup

biya tui lagasam. Ani tirom woremkalal amilmil tui se ni ko ko pempem angamin ares ma lagoso. ⁴Ani nika menenge kaparam wore angamin te taiso, se aga angamang biya mu am karkik nunguningkiri ale asele amilmilarikko angamang aniso. ⁵Ale nika gemang ningi nunguning ko munan mu ko ago la angamin ares maso. Munan umu ani girem ka nang Lois aora kote arigem, ale udagi ka niam Eunice kote arigem, ale aitaik ani ikisam nika ningi aniso tala.^{††}

⁶Duap owore te se ani ka manorsam, ni Kaem ko munan ni kisam sowore tama noman sisiram se bur patatangawoso iwita wore itugu pagaru se buluk palaguk ale noman saparukko. Noko munan umu kam ani agiting ni sipiling te awurem mu te, nu ni kisam se nika aniso. ⁷Mu awuk, Kaem ko Bur Laili nangaram mu ana te soror manakko me nangaram, mena. Nu Bur Laili nangaram umu, ana te sokel ago бага se, nanimi ko kua tui se, nangata nanimi te ninguru bitarnakko nangaram.^{‡‡}

⁸Bore te se, ni nanga Kari Biya ko balu pagaruko me doler, agi ani noko nup ko talipara kari imi aga me dolerko. Bare Kaem ko sokel te ni ani agarak den gilalong umu ko ikup yaman am giko.^{¶¶} ⁹Nu anananga sangaru giam ale noko kariimet laili ko baganakko nanga balam. Ana munan ningo bo beteman se nu uwuta me nanga berteram, mena. Bare mu nu kota ko ikia te se ko gomang nangara te uwutata nanga berteram.^{§§} Girakala biya, ali imi se mel suen la me aratam la, Kaem ko gomang nangara umu Jesus Kristus te nangaram se anikaso. ¹⁰Bare aitaik nanga Saonga

^{††}1:5 Timothy: Acts 16:1; 1 Timothy 4:14.

^{‡‡}1:7 Bur Laili sokel nangarso: Romans 8:15. Se Kristus ko den balnakko me nguanakko: Romans 1:16; 2 Timothy 2:3,9.

^{¶¶}1:8 Romans 1:16 se 2 Timothy 2:3,9 ago arikko.

^{§§}1:9 Kaem ko gomang nangara te anananga giam: Ephesians 2:8-9; Titus 3:4-5.

Kari Jesus Kristus te kuera mateng ko sokel menawuram, ale bagara aolak kumik menara mena umu den gilalong te wetangawuram.* ¹¹Se ani den gilalong yawara borta wonong wonong kariimet nunga kausekko Kaem apostle ko aga beteram se bagasam. ¹²Ani duap borta ko aital yaman ikup iwitata giwasam. Bare ani umu ko me dolasam. Mu awuk, ani Kakirip ko angamang ningi nunguning aram mu am ninguru ko ikiem. Ale ani ikisam, ani anapeya mel suen la nu kuting te awurem mu, nu terong la bitaruwuruk se nama tom nukum arukko.†

¹³Den gilalong se kausa ningo ani agiring te ikiem mu se, ka Jesus Kristus ko gemang ningi nunguning se ko kua tua mu karogo ninguru ilukuawurko. ¹⁴Ale munan mel ningo ningo suen biya nika ningi kisiman umu, Bur Laili ni kerak bagoso mu ko sokel te ninguru bitaruko.

**Kari saki ura ningi Paul bita taman,
bare saki am ilak bagakasan**

¹⁵Ni ikisam, Asia sor te kari suen biya ani agarak ura beteman mu aga bita sapaman. Phygelus se Hermogenes ilak mu agotala aga beteman.

¹⁶Bare aninga angamang mu Kari Biya ko gomang lila yawara Onesiphorus ko kawam digo lilim irokko. Mu awuk, nu tom suen biya tai agarkikaso ale angamang sokel tuikaso. Nu ani sen ningi bagasam imi ko me dolakaso, mena. ¹⁷Tom nu Rome tairam mu nu aninga kupu laga agarkam, ale agate taikaso ale sokel aisukaso. ¹⁸Se aga angamang biya mu Kari Biya ko day tom biya mu te mu

Kari Biya ko gomang lila nu tuokko. Ni nu Ephesus wonong te lage suen biya te aninga sangarukaso mu ni keta ko ikisam.

Jesus Kristus ko kager kari yawara

2 Bore te se, aga namar, Jesus Kristus ko gomang nangara ko munan ningi sokel ago la bagerko. ²Ale den ani kariimet biya ningi balem se ni ago ikiem, mu ni te sanamir ale kariimet awiriya Kristus ningi sokel ago sanamasan umu nunga manaru se nuna betela kariimet saki nunga kasurmonko. ³Ni Jesus Kristus ko kager kari yawara iwita sanamir ale, ikup yaman ana giwasan iwita am giko.‡ ⁴Ikiko, awiriya kager kari ko bagoso mu kariimet yam mu nunga bagara aolak ningi nongorak me soroso, mena. Nu ko kager kari supuling amilmil tuokko ura diram la beteso. ⁵Uwutatala, kari bo nagura kolara umu ko munan diram la me karok mu, nu ta saki nunga kiaruk ale girok ale marirarukko, bare mu koma ningo bo me taukko, mena. ⁶Ni ikisam, ningam ura ko kari mu, ko ura kowar ko nunguning mu nuguta girok gi naukko. ⁷Den pangan ilagala suan ka manem umu ka ikia te ninguru gurugu patawurko, se Kari Biya ka ikia sinar awurok se ko duap ko sinara saparko.

⁸Ale kamili me saparukko, Jesus Kristus mu David ko gue te ko kari bilangaram, ale kueram, bare aking maraguwuram se barasam. Imitang aninga den gilalong yawara. ⁹Se ani den borta ko ikup yaman giwasam, ale memek betera ko kari bo iwita aital ko sen ningi bagasam. Bare Kaem ko

*1:10 Kristus kuera mateng ko sokel menawuram: 1 Corinthians 15:55-57; Colossians 2:14.

†1:12 Nangamang ningi nunguning te sokel ago baganakko: Psalm 37:5-6.

‡2:3 Ana ikup am ginakko: 2 Timothy 1:8; 4:5.

den umu sen te me talipaman, mena.[¶]

¹⁰Bore te se, ani Kaem ko kariimet nunga ningo ko, ikup yaman suen la aisuwasan mu am giwasam. Mu awuk, aninga angamang mu nuna agotala den gilalong yawara umu ikimon se Kaem ko namar Jesus Kristus ningi nunga sangaru giok, se pempem la noko nikinang biya kumik menara mena mu ningi ilak бага se lagamonko.

¹¹Bala nunguning bo ni te ira sanamirko mu iwita:

Ana nu ningi ilak kueman agi mu,
ana aitak nu ningi ilak marak bagasan.

¹²Ana ikup yaman ginak, bare sokel ago la

baganak, mu ana nu ilak maingte mel
suen la bitarnakko.

Bare ana nu me ko ikisan manak, mu nu betela maingte ana me nanga ikiso maukko.[§]

¹³Ana den balman umu diram la me karo

tunak, bare nu mu ko den balso mu diram la karo tui lagoso.

Mu awuk, nu kota ko den balso mu ko, suwik me saposo, mena.^{**}

Kaem ko ura kari nunguning ko bagara ko munan

¹⁴Ni pempem la kariimet munan imi ko am nunga nungamin kiti pagaru se lagerko. Ale ikia duap duap ko den tagira gurungumura ko munan umu ko, Kaem nup te sail karogo nunga manaruko. Munan umu kumik ko ningo bo mena, bare awiriya nodogawa den umu ikisan mu nongomang motam nunga

ikia maguwuso.^{††} ¹⁵Kaem koma te ura sokel ago bitar se ka ura ko amilmilarukko. Ni den nunguning umu diram la bitaru mu ni anape ko dola nguanga se lagerko? ¹⁶Ni den ngual ngual tagira gurungumura, Kaem kagin ko den iwita mena, mu ningi me bagerko. Mu awuk, kariimet uwuta betesan mu nunga bagara aolak mu Kaem kagin ko bagara aolak umu bita taso ale nama eng am maga saposo. ¹⁷Se nunga kausa memek umu lot gawir aora pagoso ale kariimet kumik naso iwita paguk ale namarukko. Hymenaeus se Philetus ilak mu kariimet uwuta nunga nomolak karowasan. ¹⁸Nuna ilagala den nunguning bita taman, ale balukasan, kariimet kuera te barasamonko tom mu maingkala aratam makasan, ale kariimet sang nunga nongomang motam ningi nunguning mu parusuwu maguwukasan.^{‡‡} ¹⁹Bare mena, Kaem ko barim aora mu gek am am ko kuwim te aniso.^{¶¶} Se awote mu den ilagala imi aniso: “Kari Biya ko kariimet awiriya mu nunga ikiwoso,” bore te se, “Kariimet awiriya balso nu Kari Biya ko kari iwita numi balso, mu nu munan memek memek suen la bureng tui saparukko.”

²⁰Ikialko, kawam biya bo ningi na inang te nunga burangara nana ko melmasak duap duap aniso, gold se silver te la me nungurman, bare saki tam te kisi-man, se saki gege te nungurman. Saki mu tom biya kaparuk mu te, te nana gia ko, se saki mu tom yam te, te no gisan. ²¹Se uwutatala, awiriya bo munan memek suen la bureng tuso ale laili

[¶]2:9 Kaem ko den mu sen te kalomonko me terong: Philippians 1:12-14.

[§]2:12 Ana nabiring Jesus tunak, mu nu betela bureng ana nangarukko: Matthew 10:33.

^{**}2:13 Jesus ko munan me guruguso patawuso: Romans 3:3-4; Hebrews 13:8.

^{††}2:14 Den tagira gurungumura ko munan: Verse 16 se 23-24 mu se, 1 Timothy 4:7, se Titus 3:9-11 mu ago arikko.

^{‡‡}2:18 Nononga den kawel: 1 Corinthians 15:12.

^{¶¶}2:19 Kari Biya noko kariimet nunga ikiwoso: 1 Corinthians 8:3.

kauso mu, nu tom biya kaposo se te nana gia ko melmasak laili kau beteman mu iwita, se ko Kari Dom ura ningo duap duap aguwaya mu am kumik te bita saparukko.

²²Bore te se, kulak nunga nomotam nongoma barasa ko munan duap duap mu ko awar biya bagerko. Bare ningo diram bagara ko munan, gemang ningi nunguning ko munan, kua tua ko munan, se gemang lila ko munan umu ko sipiling diruwu se, kariimet Kari Biya nup biya tusan ale nongomang motam laili kausan uwutatala bagerko.

²³Ni kariimet ngualara sipira nunga den tagira gurungumura kumik duap bo mena, mu ningi me ta bagerko. Mu awuk, ni ikisam, munan uwuta mu, ining munak singi kager tagiso se arataso.

²⁴Bare Kari Biya ko ura kari mu, ining munak singi kager me bitirukko; bare nu kariimet suen la ningo la nongote bita se, ekes ekes te nunga kasuruwuruk se den nunguning mu ari ko ikimonko. ²⁵Se kariimet awiriya nu ilak barimasan mu, nu ekes te nunga kiti gurugu se Kaem kote la bitawuruk se, Kaem nunga gurugok se giris palagamon ale den nunguning mu ko ikimonko. ²⁶Ale nuna umu te nunga ikia sinararuk se Satan ko dagarok te nunga taliparam se noko ikia karo tuiwasan umu bita tamon ale palenga aratamonko.

Tom nukum te Kaem kagin ko buawen mu sor irokko

3 Se dun imi agotala ko ikiko bal-sam: Tom nukum te mu ikup memek memek duap duap aratukkowo. ²Kariimet nongota nunumi ko la kua tumonkowo, manga mel ko nomotam non-

gomang ninguru barasukkowo, munak te nunumi patawumonkowo, nunumi me eremonkowo, den memek memek balmonkowo, kuriang nonet nunam nuguring bowa ningi me namamonkowo, ningo nongote bitar mu amilmil me kisimonkowo, laili me kaumonkowo. ³Nuna bo kua tua ko munan me ikimonkowo, bo ko memek me siwu tumonkowo, saki alo nunga balu maguwumonkowo, nongota nunumi me bitarmonkowo, kariimet diwang daong ago iwita bagamonkowo, munan ningo me kua tumonkowo. ⁴Saki alo memek kut-ing te nunga betemonkowo, munan betemonko mu ikia gira awom me tamonkowo, nunumi nokokosa momonko, ali ko amilmil suen la mu kua tumonkowo, bare Kaem mu me kua tumonkowo. ⁵Nuna Kaem kagin ko munan karo tua iwita betemonkowo, bare Kaem kagin ko sokel nunguningkiri mu mel yam ko betemonkowo.^{§§} Ni kariimet uwuta mu nongorak me kapeterko, awar bagerko.

⁶Kariimet uwuta mu saki nunga kawam ningi nunumi diruwu kasu naganusan ale imet borara motam, sinar mena, mu ngual nungarsan. Imet umu nomotam nongoma barasa munan duap duap se munan memek ago ikuwa kapaman ale bagasan. ⁷Imetari umu kausa mel duap duap mu ari ikisan, bare den nunguning ko ari ikimonko mu me terong. ⁸Se kariari alo umu, girakala Jannes se Jambres Moses ilak nunumi sagarukasan uwutatala, aita k nuna Kaem ko den nunguning biriruwusan. Nuna nunga ikia mu maingkala maga saparam, se Kaem kagin ko munan ago nungarkanak mu wetang te ariginakko,

§§3:5 Nungumik diwang te Kaem kagin ko munan karo tua: Mark 7:6; Titus 1:16. Prophet kawel: Matthew 7:15,21-23.

nu nunga meram se awar biya bagasan.*
⁹Bare kariari umu nunga bitawasan
 umu karogo nomolak me maiyukko.
 Mu awuk, Jannes Jambres ilak munan
 nungumik te aratam mu uwutatala, kari-
 ari umu nunga ngualara sipira mu we-
 tang te kariimet ari iki sapamonko.

Paul den aora tala Timothy te kiti gurugam

¹⁰Bare ni mu, ni aninga kausa den
 balukasam mu ni ko iki sapakasam;
 aninga bagara aolak, aninga ikia anga-
 mang motam ko duap, aninga anga-
 mang ningi nunguning, aninga aimi ira
 se ekes te munan betera ko munan,
 aninga kua tua ko munan, aninga ikup
 gia ale sokel am sanamiwara ko munan,
 mu ni ko iki sapasam. ¹¹Ni ani ikup ya-
 man suen la Antioch, Iconium, se Lystra
 gikasam, bare ikup yaman memek mu
 ningi sokel ago am sanamiwakasam mu
 ni ko ikiwasam tala. Bare mena, Kari
 Biya ikup yaman suen biya umu ningi
 aga tagi bataguru tam.[†] ¹²Mu nungun-
 ingta, awiriya Jesus Kristus ningi Kaem
 kagin ko bagara aolak karokko mu, nu
 ko ikup yaman uwutata giokko. ¹³Bare
 kariimet memek se kawel kariimet alo
 umu kariimet saki nunga kulurmon, ale
 nuna betela kawel munan te dagulomon
 ale munan umu te eng am nama magara
 biya maga sapamonko.

¹⁴Bare ni mu sokel ago la anapeya
 den ni ikiem ale ko gemang ningi nun-
 guning aram mu ninguru ilukuawurko.
 Mu awuk, ni awiriya den umu ka ka-
 surman mu ni nunga ikiwasam; ¹⁵ale
 ni kuriang gotek la bagerem se Batoga
 laili umu ka kasurman, se den umu nika
 ikia sinar awuram se Jesus Kristus ningi

gemang ningi nunguning ko munan te
 ka sangaru taukko mu ni ko ikiwasam.
¹⁶Kaem ko Batoga suen la mu Kaem
 ko Kuring Bur karogo arataso, bore te
 se, den nunguning nanga kasurso, nanga
 memek ko sokel ago nanga manarso,
 nanga paguwura wetang te beteso, ale
 munan ningo diram la mu te bagara
 ko munan te nanga kiti gurugokko am
 terong la.[‡] ¹⁷Bore te se, den umu kari
 Kaem ko ura bitirukko mu ninguru san-
 guk se ura ningo suen la karogo terong
 maukko.

Timothy Kaem ko den am balu sagarukko

4 Kaem koma te se Jesus Kristus,
 kakirip peleruk tairuk ale ko king-
 dom wetang saparuk ale kariimet marak
 bagasan umu ta se kariimet kueman
 umu nunga tuterukko mu koma te, ani
 iwita sokel ago ka manorsam: ²Den gi-
 lalong apura ko ura mu ni me ta bita
 toko. Kariimet den ikimonko nongo-
 mang agi, mena agi, wore ura umu me
 ta bita toko. Ale kariimet nunga memek
 mu nunga kasuru ale ko sokel ago la
 nunga manaruko. Bare uwuta nunga ka-
 suru se mu, ni munan lila te, ekes te
 sangam nungarukko. ³Mu awuk, tom
 bo taiwoso mu te mu, kariimet den
 nunguning mu nubiring tumonko. Ale
 anapeya den ko nongomang barasoso
 se nodogawa ikiokko katataso mu, ko
 kausa kari duap duap nunga arumon
 se taimon ale ko nunga manarmonko.
⁴Nuna den nunguning ko node bagu-
 monko, bare dugu duap kawel kawel iki-
 monko mu nodogawa tagimonko. ⁵Bare
 ni mu munan ikia suen la te mu, sinar
 la baga se, ikup yaman gi se, bare den

*3:8 Jannes Jambres ilak nunga nunup Old Testament ningi me aniso, bare Juda
 alo balukasan mu kari ilagala umu Pharaoh koma te munan suen biya te Moses ilak
 nunumi sagarukasan: Exodus 7:11,22.

†3:11 Paul ikup gikaso: Acts 13:50; 14:5,19. Kris alo ikup gimonko: John 15:20.

‡3:16 Kaem ko den: Romans 15:4; 2 Peter 1:21.

gilalong apura ko ura am bitarko, ale ka ura kisiman umu ko dun suen la mu bita saparko.

⁶Mu awuk, ani aita mu waen, altar te tama betera ko waru kam aga warman, se aga tom te aolak ilu namarikko mu tai aratam. ⁷Ani kager ningo kagererem, aga nagura umu aita nukum awurem, ale aninga angamang ningi nunguning ko ura aisam mu bita kutuwurem. ⁸Se aita Kari Biya, nu ningo diram la kariimet nunga tuteso mu, munan ningo diram la betera ko kitigat ani ago ko nunguru beteram. Ale ko tom balu beteram mu te ani asupuling tugumokko. Bare ani la mena, mu awiriya Kari Biya kota tairuk ale numi wetang awurok se arigimonko kimikam la lagasan mu karogo la nononga mu nusupuling tugu muruwurokko.

Timothy mel sang giok ale ago Paul kote namarukko

⁹Ni pasak ala lage bo arik ale aningate tairko. ¹⁰Mu awuk, Demas nu ali ewere ko munan kua tuam ale aninga beteram Thessalonica namaram. Se Crescens mu Galatia namaram, se Titus mu Dalmatia namaram. ¹¹Se Luke kota ani agarak bagoso. Se ni tairko mu Mark to ale ilak tairko, mu awuk, nu ani ura te aga sangukko kari terong.^f ¹²Se Tychicus mu ani betere se Ephesus namaram.

¹³Se tom ni tairko mu aninga guang maiya Troas wonong te Carpus kote betere se aniso mu ago to ale karogo tairko. Ale aninga scroll suen la ago giko, ale scroll goat guang te nunga umu mu mel biya nunguningkiri, ni me ta ko kamili saparukko.

¹⁴Alexander, kari melmasak ain bilik te nungurso mu, ani ikup yaman

tawun biya nunguningkiri aisam. Nu munan ani angimik te beteram mu Kari Biya kota ko koma diram la tuokko. ¹⁵Nu anananga den balukasan mu nu am menawurokko ago kaeyakaso. Se ni agotala noko ninguru sinar toko.

¹⁶Tom motam motam kari bibiya aninga isarman se ani nunga den koma balem, mu kari bo ani agarak me sanamaram, suen la nagu sapaman. Bare mu ko ikup bo aningate me aniso. Kaem nononga memek mu am siwu nungarukko. ¹⁷Bare tom mu te Kari Biya ani agarak baga se sail aisukaso. Se ani den gilalong am wetang te apurem se sor saki ko kariimet Juda ko mena wore ninguru iki gilingiman. Tom mu te ani lion kuring ningi iwita bagerem, bare Kari Biya aga bataguru tam. ¹⁸Ale ani ikisam, Kari Biya nu ani memek suen biya ningi aga bataguru tauk ale, yawarakala aga sinar tauk agarak nama ko sor duruk wonong mu ningi agarak kasu nagurokko. Nu nup biya nikitang ago mu pempem la kote anirukko! Nunguning.

Den nukum

¹⁹Ani Priscilla ko kuari Aquila ilak, se Onesiphorus ko kawam bagara suan suen la arungu amilmil yawara nongote betesam. ²⁰Erastus mu Corinth am bagaram. Se Trophimus mu kuera tam se ani Miletus wonong te betere se bagaram. ²¹Se lage i arik agi mu, daula yar biya ko kam me tai aratuk la, ni tairatela gir aningate tairko.

Imi te Eubulus, Pudens, Linus, Claudia, se launuria suen la nunga amilmil yawara nina ningarsan.

²²Kari Biya ni kerak bagarukko. Se noko gomang lila nina suen la nengerak bagarukko.

^f4:11 Mark: Acts 15:37-40.

TITUS

Tam gawa imi Paul batogam ale Titus tuam. Titus mu Paul ko ura saonga kari bo tala. Nu Greek kari. Se Paul nu Crete tual te sios suen la nungok burangaruk se ko munan te la anirukko ura tuam, wonong suan suan te kari gira nunga atumukirok se nunga sios bitarmonko den kagin tuam. Ale kariimet sang kausa duap duap ngual kasik bitakasan umu ko sail karogo nunga manuk se bita ta-monko maonam.

Den gira

1 Ani Paul, ani Kaem ko ura kari se Jesus Kristus ko apostle. Nu ani Kaem ko kariimet noko ma nunga balam, wore nunga nongomang ningi nunguning sokel tui se den nunguning ko ikia ningo mu nunga kausek se, Kaem kagin te la бага se, ²bagara aolak tom pempem la anirukko mu ko nomotam bita se bagamonko. Kaem kumik kawel mena mu, bagara aolak umu melmasak suen la me arata la nu nungarukko balu beteram. ³Ale tom nu te ko ikiwaram mu te, den apura ko ura ani aisam umu ningi, noko den umu wetang te beteram. Se ura umu Kaem anananga Saonga Kari mu ani agiting te beteram.

⁴Ani tam gawa imi ni Titus bataguru kisisam.[§] Nangamang ningi nunguning ko munan te ni aninga namar nunguning.

Kaem nanga Nainet se Jesus Kristus nanga Saonga Kari mu ilak, nunga nongomang nangara se nunga nongomang lila mu ni kerak pempem anirukko.

Titus Crete tual te ura bo bitirukko ura tuam

⁵Duap ani ni Crete tual te bagerko ka ira taem mu, ni ura nuamur nuamur me menawuman wore nunguru burangir ale, ani ka manem uwutata, wonong suan suan te kari gira nunga atumukira nongorak namarko ka betarem. ⁶Ni kari bo kari gira ko atumukira ko mu, nu kari kumik te den bo mena, nu imet suanta ko kari, noko kuriang alo mu nongomang ningi nunguning alo, se nuna nusupuling lagara se den me karo tua ko kuriang iwita mena tala. ⁷Ni ikisam, kari gira mu Kaem ko ura nu kuting te aniso. Bore te se, nu kumik te den mena ko kari, nu nu la numi biya ko betera ko kari mena, nu gomang tairate magara ko kari mena, nu yu nana ngualara ko kari mena, nu kari ngil ngual nunga mora ko kari mena, se nu tere munan te manga mel gia ko kari mena tala. ⁸Bare sios ko kari gira ko munan mu, kariimet iwareng nugut-ing duap ningi nunga iluwa ko kari, nu munan ningo kua tua ko kari, nu kota numi ninguru kiti guruga ko kari, nu munan diram se laili kaura ko kari. ⁹Nu den nunguning kasurman mu sokel ago la ilukuawura ko kari, se nu den nunguning umu saki alo te nunga sangam nungarukko kari, bare awiriya den nunguning umu karogo numi sagarso, mu nu sokel ago nunga manuk ale nunga kau-sokko kari.**

Awiriya memek betemon mu nunga memek ko den sokel ago nunga manaruko

¹⁰Mu awuk, nusupuling lagara ko kari uwuta mu aita suen biya; nuna dugu duap kumik nunguning mena mu bala

[§]1:4 Titus: Acts 15:2; Galatians 2:1-3. Paul balam se Titus tom ilagala Corinth namaram: 2 Corinthians 7-8.

**1:9 Kari gira nunga munan: 1 Timothy 3:2-7.

ko kari, nuna den kawel bala ko kari, se nungumik guang batoga ko munan te mu am gira nunguningkiri bagasan.^{††}

¹¹Kariari uwuta mu ni sokel ago nunga manaru se nuguring kalomonko. Mu awuk, nuna nunga den kawel umu te kawam digo lilim nunga daiga bagara maguwusan. Nuna nunga kawel munan umu te manga gimonko betesan.

¹²Nongota nunga prophet bo ta balam, "Crete kari alo mu kawel kuruwim! Nuna gagor ko kausik memek iwita, am бага se inang la nutagu tuguwomonkowo," mam. ¹³Se bala imi nunguning. Bore te se, den sokel wuli ago am nunga manaruko, se nongomang ningi nunguning ko munan te sanamamonko. ¹⁴Ale Juda alo nunga dugu duap kawel kawel agi, den nunguning biriruwuwara alo nunga den mu me ikimonko. ¹⁵Kariimet nongomang motam lilim mu, melmasak suen la mu lilim se karur mena arigisan. Bare kariimet nongomang motam karur ago se nongomang motam ningi nunguning mena mu, melmasak suen la mu karur ago la. Mu awuk, nononga nusupulingkiri se nunga ikia mu karur paga saparam. ¹⁶Nuna nunumi balsan nuna Kaem ko ikisan masan, bare nunga betera kaora te mu nuna Kaem ko me ikia iwita betesan. Nuna kariimet memek, Kaem kuring bowa ningi me bagasan, ale munan ningo bo ta betemonko me terong nunguningkiri.

Kariimet garuk se kulak nunga den

2 Bare ni mu munan aguwaya Kaem ko den gilalong ago arerem mu la kariimet nunga kasuruko. ²Ni kari garuk mu iwita nunga kiti guruguko: Nuna yu

nana ale ngualara ko munan me betemonko. Nuna munan diram kariimet ko amilmilamonko mu la betemonko. Nuna nunga bagara aolak ko ninguru sinar to se, den nunguning mu ninguru ilukuawumonko. Ale kua tua ko munan te ikup gimon bare sokel ago la sanami se lagamonko.

³Ale uwutatala, ni imet garuk mu iwita nunga kiti guruguko: Nuna nunga bagara aolak te, mu laili kaura ko munan ningo te la bagamonko. Nuna saki alo nunga balu maguwura munan me betemon, ale nuna yu waen namonko nodogotak me katatiki se lagarukko, mena. Bare nuna munan ningo mu la kausa te betemonko. ⁴Ale munan umu te imet itiwik mu nunga nugari se nunga kuriang kua nungara ko munan nunga kasurmonko. ⁵Se nuna te nunga bagara aolak ko sinar to se, karur mena, diram la bagamonko. Ale nuna uwuta бага se, nunga kawam digo ninguru bitarmon, ale nunga nugari nobowa ningi bagamonko, se awiriya bo, Kaem ko den gilalong mu me balu maguwurokko.^{‡‡}

⁶Se koma suanta tala, kari kulak mu nunga bagara aolak ko ninguru sinar tamonko, bala mu te sangam nungarukko. ⁷Ale munan mel suen la te mu, ni keta nimi mu kausa yawara iwita bitar se nuna te ari ikimonko. Nika kausa ura ningi mu, ni munan ningo diram se karur mena, gemang ningi nunguningkiri te nunga kasuruko. ⁸Ale munak, ko nirung kari bo balu maguwurokko koma mena mu te nunga manaruko. Se awiriya ni kerak barimawasan mu dolomon ale bala memek ana nago ko balmonko mena.^{¶¶}

^{††}**1:10** Juda kari saki nongota nunga munan ko sail tagikasan: Galatians 2:12; 5:6; 6:15; Colossians 2:16-23.

^{‡‡}**2:5** Imet nunga den: 1 Timothy 3:11; Ephesians 5:22.

^{¶¶}**2:8** Nanga bagara aolak te kausa yawara betenakko: 1 Timothy 4:12; 1 Peter 5:3; 2:15.

Ura dungan kariimet nunga den

⁹ Ale ni ura dungan kariimet mu nunga kiti gurugu se munan suen la te mu nuna nunga kari dom nobowa ningi bagamonko. Nuna pempem la amilmil nungarmonko munan bita se, nunga den koma me balmon, am iki karo tumonko. ¹⁰ Ale nongote me tere namonko, mena. Nuna ura diram la betemon se nunga supuling umu nogo ko amilmilaruk ale nunga te ira sanami se lagarukko. Se nunga munan uwuta uwuta umu te, kariimet anananga Kaem se nanga Saonga ko den umu ko nup biya tumonko.

Kris alo munan diram la bita se Kristus tairukko kimi betemonko

¹¹ Mu awuk, Kaem ko gomang nangara ko munan te nanga sangaru taukko mu kariimet suen la nongote wetangaram. ¹² Ale ana ali imi ko betera kaora memek, se Kaem kagin ko me ikia ko munan mu ko “Mena” manakko, lage nanga kasuruwoso. Ale bagara aolaki imi te nanimi te kiti guruguwanak ale diram la baga se Kaem kagin te la tom imi te baganakko. ¹³ Ale namotam bita se, nanga Kaem nup biya se nanga Saonga Jesus Kristus ko nikim amilmil ago mu wetangarukko kimi bita loaga se laganakko.^{§§} ¹⁴ Nu giram ana nago ko numi kuera mateng te beteram, ale nanga munan memek umu ningi nanga dia tam, ale nanga laili kauram, ale noko kariimet ko ma nanga balam. Bore te se, ana munan ningo ningo betenakko nangamang ikia pempem bita se laganakko.

¹⁵ Se munan suen la imi ni nunga kasuruko munan mel. Ni ura ko nup biya umutang te sanamir ale, sangam nun-

garu ale, nunga memek ko den sail te am nunga manaruko. Se awiriya bo ni mel yam ko me ta ka bitirukko, mena.

Munan ningo te la bagara

3 Ni kariimet noge ilup se pempem la kari dom se kari supuling alo nobowa ningi la baga se, nuguring karo tui se, munan ningo betemonko sinar la lagamonko.* ² Bo kumik ko den memek me balmonko, bare lila te saki nongorak ningo la baga se, munan umu te, kariimet suen la nunga yawara betera ko munan te bagamonko.

³ Ni ikisam, ana tom bo te uwu-tatala, ngualara sipira, munan den me karo tuikasan, nanga kulurukasan se munan memek karo tui se, nangamang motam barasa se ali imi ko amilmil munan ko dungan bagakasan. Ana bo ko nangamang magara se nangamang memek te baga se, saki alo me kua nungarukasan, se nuna betela ana me kua nangarukasan. ⁴ Bare kam Kaem nanga Saonga yawara umu ko munan yawara se ko kua nangara mu wetangaram mu, ⁵ nu te nanga sangaru giam. Ana munan ningo bo beteman se nu uwuta me nanga beteram, mena, bare mu noko gomang nangara ko munan te uwutata beteram. Nu Bur Laili te nanga anuwam nungam ale noko kariimet iru ko nanga sangaru giam. ⁶ Nu Jesus Kristus nanga Saonga mu ko nup te Bur Laili gomang motam lilim te waram se nangate kaparam. ⁷ Se ko gomang nangara ko munan umu te, ana kariimet ningo diram ko nanga balam. Bore te se, ana noko kuriang alo iwita baga se, bagara ningo pempem la te baga se laganakko mu ko namotam bita se baganakko. ⁸ Bala umu mu den nunguning. Se aninga angamang mu ni

§§2:13 Jesus Kristus: 2 Peter 1:1; Jude 4.

*3:1 Ali sor supuling nobowa ningi bagara ko munan: Romans 13:1-7; 1 Peter 2:13-14.

mel imi sokel ago balu se kariimet Kaem te la ira sanamiwasan umu nongomang motam lilim la, sokel ago munan ningo pempem la bita se lagamonko. Munan mel imi mu diram nunguningkiri se kariimet suen la ninguru nunga sangukko.

⁹Bare nunga tuwun taleng nunga dugu duap ngualara bibiya ko bala tagira gurungumura, se nunumi nongomang maguwura ko munan, se law ko bala ko tagira gurungumura mu biring tuiko.[†] Mu awuk, munan uwuta umu kumik nunguning mena se awiriya bo me ta sangukko.¹⁰ Se awiriya munan umu te sios pagaru biluluwuwoso mu, den sokel ago manaru se bita taukko. Se me ikiok agi mu akingtala manaru, se me ikiok agi mu biring tui ale udagi den bo me manaruko.[‡] ¹¹Ni ikisam, kari uwuta mu lage nunguning mu bita tam, ale lage memek karowoso; kota ko memek mu nu maingkala maga namara ko lage memek te beteram.

Den nukum saki

¹²Se kam ani Artemas agi Tychicus ilak nunga bo nikate bitirik se namaruk

agi mu, ni pasak ala lage bo arik ale tai Nicopolis umu te ani agarkiko. Mu awuk, aninga ikia mu tuwik marir birigira ko kam taiwoso mu, ani umu te bagarikko iwita ikiwasam.¹³ Ni lage ikia aguwaya kari ilagala Apollos se law kari Zenas ilak, nunga sangaruko terong agi mu te nunga sangaruko, se nunga aolak umu te mel bo me ko tukunangamonko.[¶] ¹⁴Ni anananga kariimet nunga manaru se munan ningo betemonko me gagor-monko. Ale munan umu te nuna pempem la nam giam ko me tukunangamon, ale bagara aolak kua ekekara ago mu ningi me бага se lagamonko.

¹⁵Awiriya suen la ani agarak imi te bagasan mu nunga den amilmil nikate betesan. Se awiriya Kaem kagin ningi ana kua nangarsan mu, amilmil karogo la nungaruko.

Kaem ko gomang lila mu nina suen la nengerak bagarukko.

[†]3:9 Ikia kawel sang: 1 Timothy 1:4; Titus 1:10,14.

[‡]3:10 Kari Kris alo nunga pagaru kirker nunga awuso: Romans 16:17; Matthew 18:15-17.

[¶]3:13 Apollos: Acts 18:24.

PHILEMON

Philemon mu Colosse kari bo. Nu Paul kuring te Kristus ko den ikiam ale ko gomang ningi nunguning aram. Nu kari kumik mel suen biya karogo, wore te se nu ko ura dungan kariimet ago. Noko ura dungan kari bo mu Onesimus, bare nu ikup sang beteram ale naguram Rome wonong biya namaram bagakaso. Ale nu umu te бага Paul talipara ningi bagaram se arigam. Ale betelatala Paul kuring te Kristus ko den ikiam ale ko gomang ningi nunguning aram.

Paul aking Onesimus bitiruk se Philemon kote peleruk namarukko se tam gawa imi bataguru tuam. Nu tam gawa imi te Philemon iwita isuam, nu Onesimus ko memek siwu tuok ale Kristus ningi launuria bo iwita arigokko maonam. Nup Onesimus mu ko nunguning mu saonga kari yawara.

Den gira

1 Ani Paul, ani Jesus Kristus ko talipara kari se, nanga bo Timothy ilak, ana tam gawa imi bataguru ni Philemon kisisan. Ni anananga tiran yawara se nanga ura suan. ²Se nanga nagoras Apphia, se nanga bo Archippus, nu anananga iwitala Kaem ko kingdom ko kager kari, se sios lilim la nika kawam te biguwusan, mu tam gawa imi ningarsan:

³Kaem anananga Nainet, se nanga Kari Biya Jesus Kristus ilak nunga nongomang nangara se nongomang lila nengete beteman se namoso.

Paul Philemon ko munan ningo ko amilmilaram

⁴Aga bo Philemon, ani pempem la aga guranek ningi ni ko ko Kaem amilmil tusam. ⁵Mu awuk, ani nika gemang ningi nunguning Kari Biya Jesus ko mu,

se ka munan Kaem ko kariimet alo nunga kua nungara ko den mu, ade te ikiem ale ko amilmilerem. ⁶Aninga guranek mu, ni sokel ago la ka gemang ningi nunguning sumu saki alo te nunga sangaruko. Ale munan umu te ana mel ningo ningo Jesus te gisan umu ko ninguru sinarerko. ⁷Nika kua nungara ko munan mu ani amilmil aromemek aisam ale angamang sokel tuam. Mu awuk, ni aga bo, ni Kaem ko kariimet aking nongomang motam sokel tuem.

Paul Onesimus ko den balam

⁸Bore te se, ani Kristus ningi mu ni anapeya ura bitarko mu sokel ago am manikko, ⁹bare kua kisa ko munan te ka isarsam. Se ani Paul, ani kari garukerem ale aita Jesus Kristus ko talipara kari iwita бага se ¹⁰aga namar Onesimus ko ka isarsam; ani sen ningi бага se aga namar ko iwita taem. ¹¹Ni ekela ulengko ka loagara te mu nu saonga bo ningo ni me kisukaso iwita, bare aita nika te se aninga te mu nu saonga kari ningo bo.

¹²Nu aninga angamang motam nunguningkiri, bare ani beteram se nika te taiso. ¹³Aninga angamang mu nu ewere te iluwek se agarak бага se, aita ani den gilalong ko sen te aga talipaman se bagasam imi mu, nu nika kiwim te aga sangukko. ¹⁴Bare ani mel bo nika motam buring ko me bitirikko. Ani nika gemang motam aisa ko munan umu ko me ka diruwurekko, mena. Mu nika gemang motam te la bitarko.

¹⁵Aninga ikia te mu iwita ikisam, nina ilagala tom tukunang ko papak maman ale ninimi beteman mu, ko ningo mu aita tai biguwural mu, nina ningo la nama lagaralko, ¹⁶nu ura dungan kari yam iwita mena, bare ura dungan kari yam mu ilu kiara, launuria gue suan iwita. Ani noko ninguru kuesam, bare ani ikisam mu ni nu kari bo ko tala arik

ale, Kari Biya ningi mu launuria iwita arik ale ninguru tala ko kuarko.[§]

¹⁷Bore te se, ni ani nika bo yawara ko iwita agarkasam agi mu, ni aninga aru tasam iwitatala ni nu aru toko. ¹⁸Se nu mel i memek bo nika te beteram agi, nika mel i den bo mena tam agi mu, noko ikup mu ani aisuko. ¹⁹Ani Paul agata agiting te den imi batagorsam: Ani noko ikup mu kutuwurekko. Bare nika ikup aningate aniso mu, ani te ni suwuta bagasam, bare ani mu ko me balsam.**

²⁰Se aga bo, aninga angamang mu ni Kristus ningi munan uwuta te aga sangaruko. Jesus te angamang motam sokel tuiko. ²¹Ani nika iki karo tuata ko munan mu ko angamang me namoso taiso, mena. Ani tam gawa imi kisu se mu ani ko ikisam, ni mel ani ko ka isarsam mu

bita se, mel saki ani ko me ka isarsam mu ni keta ka ikia te la bita saparko.

Den nukum saki

²²Se den bo tala mu: Daup kawam ningi kuwim bo aninga nunguru bitarko, mu awuk, aninga ikia loagara mu, nengaga guranek ko nunguning mu ani talipara ningi menarik ale aratik kete tairikko iwita ikisam.

²³Se Epaphras, nu ani agarak wete Jesus Kristus ko talipara kari iwita bagasan mu, ko den amilmil yawara ni kisiso.

²⁴Koma suanta tala, Mark, Aristarchus, Demas, se Luke, nuna aninga ura suan, mu nunga den amilmil yawara ni kisisan.

²⁵Kari Biya Jesus Kristus ko gomang lila ni kerak bagarukko. Nunguning.

[§]**1:16** Nuna launuria bagasan: Galatians 3:28.

****1:19** Philemon Paul kuring te Jesus ko den ikiam ale gomang motam gurugam.

HEBREWS

Juda alo borta aking nunga balsan Hebrew alo ma nunga balsan. Nunga usir nup Eber: Genesis 10, Luke 3:35. Nuna suen biya nunga wonong ali te bagakasan, bare suen biya tala mu parasaman ale sor sor nunga ningi bagakasan. Ale suen biya tala Jesus mu Messiah nuna ko kimi bita loaga lagakasan iwita ikiman, ale ko nongomang ningi nunguning aram, se ko nup biya ko ikup yaman ninguru gikasan. Ale nunga ningi saki bita tamon pelemonko nongomang ikia bitakasan. Se awiriya tam gawa imi batogam mu nuna sangam sokel nungarukko tam gawa imi batogam. Nu nunga manarso, Kristus mu Kaem ko Namar, se nu girakala ko prophet alo, agi engel alo, agi Moses se girakala ko priest alo mu suen la nunga ilu kiaram ale kualala biya Nuet ko kutingsengam mu te dagiwoso.

Awiriya tam gawa imi batogam mu ko den bo wetang te me aniso se ana me ko ikisan tala. Bare nu tam gawa imi bataguru kariimet umu nunga taleng girigir alo Abraham ariwiri nunga nongomang ningi nunguning owore arigimon ale nomolak la karomonko nunga kiti guruguso. Nuna nunga nomotam mu Jesus te la betemonko, nu nononga nongomang ningi nunguning ko duap se nu kota tala nuna nongorak nukum awurokko.

Aitak Kaem ko Namar te nangarak munakawoso

1 Girakala mu Kaem tom suen biya te se lage suen biya te, prophet alo

nuguring te, anananga taleng girigir alo nongorak munakakaso. ²Bare aitak tom nukum aram taiso imi te mu, nu ko Namar te nangarak munakaram ale am munakawoso. Kaem nu te ali mel suen la nungam, ale nu la melmasak suen la umu kotam awurok ale bituokko balam. ³Noko Namar umu noko koma motam kumik lilim to kuliram nunguningkiri, ale nuet ko nikim biya wore wetang saparam. Ale melmasak suen la mu noko den sokel aora biya mu te ilukuawuram se sokel ago la aniso. Nu anananga memek siwurokko kueram, ale aitak mu Kaem Sokel Karogo mu ko kuting sengam mu te duruk wonong te dagiwoso. ^{††}
⁴Nu nup biya nunguningkiri, engel alo nunga nunup mu kia saparam mu aitak tam ale, nu nunga kia saparam ale nup biya kualala biya bagoso.

Kaem ko Namar mu engel alo nunga kiaram ale kualala biya bagoso

⁵Se engel alo nunga ningi engel awuk wore Kaem ko balam ale mam:

“Ni mu aninga Namar; se aitak mu ani nika Niet?”

Agi mam:

“Aitak mu ani noko Nuet, se nu mu aitak aninga Namar?”^{‡‡}

⁶Ale aking Kaem ko Namar suanta mu bitiruk se ali imi te tai kaparukko mu nu mam,

“Kaem ko engel alo suen la nubugura kulukurmon ale nup biya tumonko.”^{¶¶}

⁷Bare nu ko engel alo nunga mu iwita balam:

“Nu ko ura kari engel alo mu marir iwita nunga beteso se taisan, tama kuamili iwita tai kapasan.”^{§§}

⁸Bare noko Namar ko mu iwita balam:

^{††}1:3 Jesus: John 1:3; 2 Corinthians 4:4,6; Colossians 1:15-17.

^{‡‡}1:5 Psalm 2:7; 2 Samuel 7:14.

^{¶¶}1:6 Deuteronomy 32:43.

^{§§}1:7 Psalm 104:4.

“O Kaem, nika king ko bagara mu pem-
pem la butata bagerko,
se munan ningo diram mu nika king ko
tam iwita, nika kingdom te bitaruko.

⁹Ni munan ningo diram mu kua tuem
ale,

munan memek mu biring tuem;
bore te se, ani Kaem, nika Kaem, mu
amilmil oil sipiling te warem,
ale ka saki alo nunga ningi ni kualala
biya ka beterem se bagasam.”*

¹⁰Ale nu akingtala iwita balam:

“O Kari Biya, duap te nunguningkiri
girakala biya, ni ali imi ko nukuri yager
beterem,

se taiti gomang kualala mu nika kiting
kiwol.

¹¹Melmasak suen la umu mena
namamonko,

bare ni mu butata бага se lagerko;
melmasak suen la umu guang iwita
nama gigira amonko.

¹²Ni guang maiya bo moa patungursan
iwita nunga moa patunguruko;
guang iwita to sapar ale iru kuwim te
bitarko.

Bare ni mu koma suanta uwutata
pempem бага se lagerko, ni kimik ka
menara ko tom mena.”†

¹³Se Kaem engel alo awuk wore bo
maonam ale mam:

“Ni kuwim nup ago agiting sengam mu
te

bager se ani kari memek nunga
menawu siwik duap ningi nunga
awurekko”?‡

¹⁴Se engel alo suen la mu noko ura kari
la, nu kariimet nunga sangaru taukko

balam se bagasan wore nunga ningi ura
betemonko nunga beteso se namasan.

Sinar la bagara ko sinar den

2 Bore te se, ana den ikiman mu
ninguru ilukuawunak ale karo tu-
nakko, munan umu te mu asele ana
me nguala sipa nama kurakor kuring
nagunakko. ²Mu awuk, den engel alo
nuguring te ikiman mu diram se nun-
guning, se awiriya den mu biriruwura
iwita beteram, ale me karo tuam, mu
ko koma memek arigam. ³Bore te se,
ana te anananga sangaru taukko ura biya
beteram umu me ikia iwita betenak mu,
ana koma memek me tanak i?¶ Nanga
sangaru ta ko munan umu nanga Kari
Biya kota giram ko nanga maonam; se
udagi awiriya nu kuring te ikiman mu
awote tala nanga manorman ale sokel
tuman. ⁴Se Kaem betela kausa duap
duap se miracle duap duap bitakaso ale
den umu sokel tuikaso. Ale Bur Laili ko
gomang ikia te la munan duap duap kari-
imet nungaru gurugam.

Jesus ali kari nunguning ko aratam

⁵Ana ali iru aratukko ko baluwasan
umu mu, nu engel alo bitarmonko iki se
me baluwoso, mena. ⁶Bare batoga bo te
iwita baluwoso:

“Ana kariimet mu anape mel
nunguningkiri se ni ana mel biya ko
nanga betesam, ale ninguru nanga
bitarsam?

⁷Ni engel alo nunup biya bita nungarem,
ale ana katirta§ nobowa ningi ana
nanip nikitang karogo nanga beterem.

*1:9 Psalm 45:6-7.

†1:12 Psalm 102:25-27.

‡1:13 Psalm 110:1.

¶2:3 Sinar ta ko den: Hebrews 10:29; 12:25.

§2:7 Bala bo mu “tom tukunang ko”.

⁸Ni mel suen la nabowa ningi awurem, ale ana bitarnakko balem.”**

Ario, se mel suen la nabowa ninga awuram maso mu Kaem mel bo ta nanga ilu kia kam ta me beteram, mena. Bare ana aitak melmasak suen la nabowa ningi aniso se me ariwasan. ⁹Bare mel ana ko ari ikiman mu Jesus ikup yaman giok ale kuerukko wore te se, nu tom tukunang ko mu katirta engel alo nunga nobowa ningi iwita bita kam beteram. Nu Kaem ko gomang nangara ko munan te, kariimet suen la nongoma tam ale nu giram kuera mateng ningi namaram. Bore te se nu aitak nikim biya se nup biya mu kitigat iwita supuling tugumam mu ari ko ikiman.††

¹⁰Melmasak suen la mu Kaem ko la, se nu te melmasak suen la umu terong la aniso. Noko gomang mu kariimet suen biya nunga gi, noko nikim ningi noko kuriang alo iwita nunga awurokko, bore te se nu nunga sangaru ta ko kari umu ikup yaman ko munan te nungam burangaram. ¹¹Se koma singsang la, Kakirip kariimet nunga laili awuso mu ta se, kariimet nu nunga laili kauram mu nuna gue suanta. Bore te se, Jesus nuna noko launuria iwita nunga aurokko mu me doloso. ¹²Nu balso:

“O Kaem, ani nika nip biya aga launuria nongoma te balu pagikko; ale biguwura motam te nip biya kisa ko wur iluwekko.”‡‡

¹³Ale aking mam:

“Ani nu te la ira sanamasam.”

Ale akingtala balam:

“Ani se Kaem ko kuriang alo ani aisam mu nongorak iweya.”¶¶

¹⁴Se kuriang alo umu ali ewere ko kariimet, wore te se, nu nuna iwitatala ali kari ko aratam, ale ko kuera mateng umu te asele kakirip kuera mateng ko sokel iluwara umu maguwuram. Kakirip umu mu awiriya mena, mu Satan. ¹⁵Nu uwuta beteram ale te kariimet suen la kuera mateng ko nguangara nunga taliparam se bagaman mu nunga nguangara umu menawuram. ¹⁶Nunguningta, nu engel alo me nunga sangarso, mena, mu nu Abraham ko imas bitir, taleng girigir nunga sangarso. ¹⁷Duap bore te se, nu lage suen la te noko launuria umu nunga turan tala beteram. Se lage uwuta mu te asele, nu gomang nangara ko priest supuling ko бага se Kaem ko ura diram la bitiruk ale kariimet nunga memek kota kumik te giok ale karogo kuerukko. ¹⁸Ikiialko. Nu kota mu ira ariga ko ikup yaman giam ale ko ikiso, wore te se, nu awiriya ira ariga ningi bagasan mu am nunga sangukko terong la. §§

Jesus mu Moses kiaram ale nup biya nunguningkiri

3 Bore te se, aga launuria laili alo, nina ta ana suen la kualala ko aira taman umu, Jesus nu apostle se priest supuling ko ana wetang la balsan umu kote, nanga ikia se loagara pempem bita se laganakko. ²Nu Kakirip atumukiram ale beteram se tai kaparam mu kuring diram la, Moses Kaem ko kariimet ningi ura diram la bitakaso iwitatala, ura beteram. ³Bare iwita ikinakko, kari kawam kaloso mu ko nup biya mu kawam ko nup biya mu kiaram, iwitatala Jesus ko nup biya mu Moses ko nup

**2:8 Psalm 8:4-6.

††2:9 Jesus: Philippians 2:8-9; Hebrews 5:8-9.

‡‡2:12 Psalm 22:22. Jesus anananga balso noko launuria maso: Mark 3:35; John 15:14-15; 20:17.

¶¶2:13 Isaiah 8:17; Isaiah 8:18.

§§2:18 Jesus yaman ikup giam: Hebrews 4:15.

biya kiaram nunguningkiri.* ⁴Kawam kasik la mu kari kaloso, bare Kaem mel-masak suen la kalo nunguru saparam. ⁵Moses mu Kaem ko ura kari, se nu Kaem ko kariimet ningi mu ura diram la bitakaso, ale den gilalong kam udagi aratukko wore giram ale balu karokaso. ⁶Bare Kristus mu Kaem ko Namar, se Kaem ko kariimet ningi ura mu diram la beteso. Se ana sangam sokel ago la anapeya ko namotam bitawasan mu balu patawuwanak mu asele, ana noko kawam digo nunguning baganakko.

Nangamang ningi nunguning mena ko sinar den

⁷Bore te se, Bur Laili baluwoso iwita: “Nina awiriya aitakta noko kuring ikial mu, nina girakala ninga girigir alo, ⁸ira ariga ko tom, sor garagarayam mu ningi nu ilak dun kopa ilukasan iwita nengemang motam me aurokko.

⁹Tom umu te nenenga girigir alo ani ira ariga ko munan bitakasan.

Yar 40 ningi ani munan aguwaya bitakasam mu nuna ari iki sapakasan.

¹⁰Bare me ikia iwita bitakasan, bore te se, ani kariimet motam umu nunga angamang magakaso.

Se ani balem, ‘Nononga nongomang motam mu lage diram me karokaso, se nuna aninga lage diram mu me ko ikikasan.’

¹¹Se ani aga angamang magara mu ningi den aora biya balem ale maem:

‘Nuna aninga sor nuna te nonoman sapa-mon ale dagi bagamonko mu ningi me ta kasu nagumonko.’”†

¹²Umutang ko aga singsang alo, nina ninguru sinar talko. Ninga ningi bo ta ko gomang motam ningi memek agi aora biya te Kaem pempem la marak bagoso mu me ta bita taukko. ¹³Se day ko balso “Aitakta” mawoso mu day aitakta ewere ko baluwoso, bore te se, nina day suan suan te pempem la ninimi sangam tui se, munan umu te nenenga ningi bo memek ko kawel munan ningi gomang motam me ta aurokko. ¹⁴Mu awuk, ana nangamang motam lilim iru la Kristus kote beteman mu am ilukuawunak mu, ana nu ilak wete bagara suanta baganakko.

¹⁵Se ani maingkala balem uwutatala: “Nina awiriya aitakta noko kuring ikial mu, nina girakala ninga girigir alo, ira ariga ko tom, sor garagarayam mu ningi, nu ilak dun kopa ilukasan iwita nengemang motam me aurokko.”‡

¹⁶Se nuna mu kariimet awuk wore nu kuring ikikasan bare me karo tuikasan? Mu awiriya mena, mu nanga girigir alo Moses nongorak Egypt beteram ale aratam wore kiwem la lagakasan. ¹⁷Se nu yar 40 ningi mu kariimet awuk wore nunga gomang maga lagakaso? Agi kariimet umu mena, kariimet saki kigilik nunga memek koma sor garagarayam umu ningi kua parangakasan agila? ¹⁸Agi kariimet umu mena, kariimet saki kigilik nu kuring me karo tuikasan se ko den aora biya balam ale mam, nuna noko sor nuna te nonoman sapamon ale dagi bagamonko mu ningi me kasu nagumonko mam agila? ¹⁹Bare ana aita ikisan, nuna nongomang ningi nunguning mena, bore te se, nuna sor umu ningi kasu nagumonko me terong.

*3:3 Kawam kaola ko kari ko balso umutang Jesus, se kawam ko balso umutang Kaem ko kariimet biguwura suanta.

†3:11 Psalm 95:7-11. Israel alo: Numbers 20:2-5.

‡3:15 Psalm 95:7-8.

**Kaem ko kariimet mu noko
ningi nonoman sapara
nunguning nungarso**

4 Ario, noko noman sapa bagara ko sor ningi kasu nagura ko bala balam umu aita am sanamiwoso. Bore te se, ana aita ninguru sinar tanak se, nenenga ningi bo ta sor umu paguwurok ale watingi me bagarukko. ² Mu awuk, nuna den umu girakala nuna nongoma te apuman se nuna ikiman, uwutatala den gilalong mu anananga te apuman se ana ikiman. Bare den nuna ikiman mu mel yam ko beteman, mu awuk, nuna den umu nongomang ningi nunguning ko munan ago me biguwu te sanamaman, mena. ³ Bare ana kariimet nangamang ningi nunguning mu, noko noman sapara ningi bagasan. Bare Kaem kariimet nongomang motam aora biya mu nunga iwita balam:

“Se ani aga angamang magara mu ningi den aora biya balem ale maem, ‘Nuna aninga sor nuna te nonoman sapamon ale dagi bagamonko balem mu ningi me ta kasu nagumonko.’”[¶]

Nina ikisan, Kaem ko ura suen la, duaking ali se mel suen la te duap beteram ale nungam mu menawu saparam. ⁴ Mu awuk, batoga bo te nu day 7 mu ko bala imi te iwita balam se aniso: “Se Kaem ko ura bita saparam ale day 7 umu te noman saparam.”[§] ⁵ Ale bala maingkala mu te Kaem iwita baluwoso, “Nuna aninga sor te nonoman sapamon ale dagi bagamonko mu ningi me ta kasu nagumonko.”

⁶ Se bala umu uwutata sanamaram aniso, saki noko noman sapa bagara ko sor umu ningi kasu nagumonko. Bare saki den gilalong umu giriman ale nunga manorman mu me ningi kasu naguman, mu awuk, nuna me iki karo tuman. ⁷ Bore te se, Kaem akingtala day bo balam, day umu balam “Aitakta” mam, ale yia suen biya nama lagaram se udagi David kuring te maingkala ana balman iwitala balam:

“Nina awiriya aitakta noko kuring ikial mu, nina nengemang motam me aurokko.”^{**}

⁸ Girakala Joshua Kaem ko sor nunguning nuna te nonoman sapa dagi bagamonko mu ningi nongorak kasu naguram le mu, Kaem akingtala udagi David kuring te day bo tala ko me baluwoso le. ⁹ Bore te se ana ikisan, Kaem day 7 mu te noman saparam iwitala, noko kariimet nunga nonoman sapamonko tom karogo. ¹⁰ Mu awuk, awiriya Kaem ko noman sapara ningi kasu naguso mu, Kaem ko ura bita saparam ale noman saparam iwitala, nu ko ura ko munan bita taso ale noman saposo.^{††} ¹¹ Buta se ana naneman sapara umu ningi kasu nagu baganakko ninguru sail tagi se laganakko. Se munan umu te anananga ningi bo ta me karo tua ko munan te me dagulu namarukko.

¹² Mu awuk, Kaem ko den mu marak бага se ura iluwoso. Baenat kore koma singsang mu kiaram ale kore wuli ago. Mu kari gomang motam atumuso, ale du biya nama kaposo, ale kari ko gomang motam se ko ikia yumura mu suen la ari iki kutuwu saposo.^{‡‡} ¹³ Melmasak

[¶]4:3 Psalm 95:11.

[§]4:4 Genesis 2:2.

^{**}4:7 Psalm 95:7-8.

^{††}4:10 John 6:29 arikko. Kristus te ana nangamang suanta Kaem ilak bagasan: Romans 5:1; 8:1-2. Ale lila te bagasan: Matthew 11:28-30.

^{‡‡}4:12 Kaem ko den: 2 Timothy 3:16; 1 Peter 1:23; Revelation 2:12.

suen la se lilim la Kaem nungam imi ningi, mel bo ta Kaem motam te yumura me ikiso, mena biya. Melmasak suen la mu uruku apu sapaman se nu motam te wetang te ani saposo iwita. Se ana mu nu koma te nanimi duap suen la apu sapanakko.

Jesus mu Priest Supuling nup biya nunguningkiri

¹⁴ Ana nanga priest supuling biya nunguningkiri bo ago, nu duruk wonong ningi nama naguram, nu Jesus Kaem ko Namar. Bore te se, ana nangamang ningi nunguning balu pagorsan mu ninguru ilukuawunak ale te baganakko. ¹⁵ Mu awuk, anananga priest umu priest bo anananga tatapara ko me ari ikia ko kari iwita mena. Bare anananga priest supuling mu ana ira ariga te namasan iwi-tatala nu lage suen biya te ira ariga te namaram, bare nu kumik memek bo mena. ¹⁶ Bore te se, ana noko gomang nangara ko daiga kuwim duap te, nangamang motam sokel ago la pingi namanakko. Se nu ko gomang lila nangaruk ale nanga tatapara kam ningi nu nanga sangukko.

5 Priest supuling suen la mu kariimet ningi bo atumu kresan se kariimet nongoma taso ale dun aguwaya mu ko Kaem ilak tuataso; nu kariimet nunga nuguting munan agi nunga memek ko tama bita Kaem tuso. ² Nu ekes te gomang kua kapa se, awiriya me ari ikiso ale memek beteso mu, nunga sangukko terong la. Mu awuk, nu betela ali kari tala, se gomang motam sokel mena. ³ Duap borta te se, nu kariimet nunga memek ko tama bita se mu, kue kumik ko, ko memek ko karogo la tama beteso. ⁴ Awiriya bo ta kue kumik nuam te ura umu tagi kota kumik te me beteso,

mena. Mu Kaem Aaron aoram ale ura umu tuam uwutatala, Kaem nu aurok ale ura tuok mu asele uwutata ko.^{¶¶}

⁵ Se uwutatala Kristus betela kue kumik nuam te priest supuling ko ura nikim ago mu tagi kota kumik te me beteram, mena. Bare mu Kaem nu maonam ale mam:

“Ni mu aninga Namar;
se aitak mu ani nika Niet.”^{§§}

⁶ Ale batoga bo te agotala baluwoso mu iwita:

“Ni Melchizedek molak te priest ko baga se lagerko.”^{*}

⁷ Jesus ko bagara aolak ali imi te te bagakaso mu, nu sail ago nia mononge kapa se, kota kumik ko guranek te Kakirip nu kuera mateng te sangaru taukko terong umu, sangaru taukko agi wore ko tuikaso. Se noko kua kapara ale Kaem kuring bowa ningi la bagara mu ko munan te Kaem nu kuring iluwam. ⁸ Nunguningta, nu mu Kaem ko Namar, bare nu ikup yaman ningi kuring kaora ko munan mu ninguru ikiam. ⁹ Ale tom Kaem nu ningo nuam ko uwuta beteram mu, nu awiriya nu kuring karo tusan umu nunga sangaru giok se pem-pem la terong la baga se lagamonko ko kari gira iwita aratam. ¹⁰ Se Kaem nu priest supuling, Melchizedek bagaram iwita bagarukko molak te atumukiram se priest supuling iwita bagoso.

Nangamang ningi nunguning bita ta ale kutuga palaga namara ko sinar den

¹¹ Ana munan imi ko den suen biya balnakko, bare ana uwuta me betenakko. Mu awuk, nenenga ikia mu ikup biya se nina pasak ala me mel ko sinarsan. ¹² Se den nunguning iwita

^{¶¶}5:4 Priest nunga munan: Leviticus 9:7; Exodus 28:1.

^{§§}5:5 Psalm 2:7.

^{*}5:6 Psalm 110:4. Melchizedek: Genesis 14:18-20; Hebrews 7:1,16-17.

ninga manikko, nina aita mu, nina maingkala kausa kariimet iwita bagaralko; bare mena, nina mu kariimet bo Kaem ko den nunguning mu kausa iru duap bitawara iwita am gira awom la ninga kasuru se lagamonko. Nina am amin te bagasan iwita, nengeta inang aora nalko me terong! ¹³Awiriya am amin te bagoso, mu nu am kuriang mimili iwita bagoso, se munan ningo diram la bagara ko kausa mu nu me ko ikiso. ¹⁴Bare inang aora mu, kariimet garuk nunga. Nuna pempem la den mu karo tusan ale ningo se memek ko munan mu ninguru ko ari iki gilingisan.

6 Bore te se, ana Kristus ko den mu kausa iru duap la ikiman umu bita tanak ale, ana aita noko den ningi tawun nuam namaman iwita, garuk sinar la baganakko. Ana kausa gira iwita iwita iki lagaman: giris palaga ale kuera mateng ko lage memek nabiring tua ale Kaem ko nangamang ningi nunguningara ko den umu, kawam barim muru kam me gira awom la balu muru se lahanakko. ²Agi anuwa marak ko munan se, nagiting kariimet supuling te betera ko munan se, kuera ale barasa ko bala se, Kaem ko tutera munan te marak pempem baganak agi te maga namanakko ko den, mu ko la me balu se lahanakko, mena. Bare ko awote mu den saki aora nuam karogo la ko ikinak ale sinarnakko. ³Se Kaem uwuta ikiwuruk agi mu ana uwutata betenakko.

⁴Mu awuk, kariimet awiriya kualala ko nikim ningi бага se kualala ko munan ko iki batagorman, ale Bur Laili ko amilmil ningi namaman, ⁵ale Kaem ko den gilalong ko ningo nuam mu se ko sokel biya tom udagi ko mu ko karogo la ari ikiman, ⁶bare aking nubiring tumon ale dagulu namamon mu, akingtala

munan ningo ningi pelera taira ko mu ikup biya. Mu awuk, nuna nunga munan umu te mu, akingtala Kaem ko Namar udagi la tam kangono te moa tagi, kariimet ningi dolara tui kam bita gilingisan. ⁷Tuwik pempem daguloso mu ali yu tuso, se kariimet sume galuk sapasan mu ningo la kapa nungarso se Kaem ali umu marak tuso. ⁸Bare ali dikor se mayang kore ago memek umu la awote aragawoso, ali uwuta umu maga namarukko lage te aniso. Se tom nukum te mu tama te kaimon se kani namarukko.[†]

⁹Nanga singsang yawara alo, ana den uwuta balsan, bare ana nina nego ko mu ko ikisan, mu Kaem ninga sangaru tauk se mel ningo ningo ago terong ma saparalko. ¹⁰Kaem mu munan diram betera ko Kaem; se nu nenenga ura beteman umu se, kua tua ko munan kariimet sang nongote beteman ale aita am bitawasan mu arigam ale ko kuamili me saparukko.[‡] ¹¹Se anananga nangamang mu nina suan suan munan uwutatala bita se bagaral se nama tom nukum arukko, se mel nina ko nemo-tam bita loagawasan mu talko. ¹²Bare ana nina gagor ko munan ningi me namaralko nangamang aniso. Bare nina kariimet nongomang ningi nunguning ko munan te se, sokel ago la бага se, mel maingte tamonko balam umu ko loagawasan iwita bagaralko nangamang aniso.

Kaem mel bo bitirukko den kaloso mu diram la uwutata beteso

¹³Tom Kaem Abraham ilak den kaolam mu, awiriya bo nu ko kualala bagaruk se nu ko nup te den umu sokel tuokko mu mena, wore te se kota numi nup te den umu sokel tuam ale kaolam, ¹⁴ale mam, “Ani nunguningta marak

[†]6:8 John 15:5-6, 8, 16 se Isaiah 5:1-7 ago arikko.

[‡]6:10 Hebrews 10:32-34 ago arikko.

kisek, ale kuriang gue suen biya nunguningkiri kisekko,” mam.[¶] ¹⁵Se uwutata, Abraham gomang motam sokel ago la kimikam la lagaram se den mu ko nunguning kapa tuam.

¹⁶Ali imi ko kariimet mu awiriya nunga kualala bagoso mu ko nup te den kalosan, se nunga den umu nama auso se awiriya ko baluk tagirokko mu me terong. ¹⁷Se Kaem ko den kaolam umu, ko kariimet te ikimon nu ko ikia me guruguso patawuso iwita ko ikimonko, nu giram ko den nongorak kaolam ale ko atumukira kota ko nup te sokel tuam. ¹⁸Kaem kawel munan me ikiso. Bore te se nu mel ilagala guruga ko me terong umu balam, te ana awiriya nu nanga sangukko nama kararman mu, nanga-mang motam sokel ago la, mel ko namotam bita nu kote loaga se laganakko nangaram mu ninguru ilukuawu se laganakko. ¹⁹Mel ana ko namotam bita loagawasan umu anchor iwita, nanga nangamang motam sokel ago gek am la ilukuawuso se bagasan. Se nanga-mang motam umu kuwim laili nunguningkiri guang biya kekawoso umu buring ko wore iwita.[§] ²⁰Kuwim laili nunguningkiri umu Jesus ana nangamata ale giram nama ningi kaparam. Nu Melchizedek molak kaoram ale aitak priest supuling biya ko aratam ale pempem la bagoso.

Melchizedek mu priest biya

7 Melchizedek ewerta nu Salem wonong ko king, se Kaem Kalel Biya ko priest tala.^{**} Nu Abraham king saki kager te nunga moawaram ale pilawaram se marak tuam. ²Se Abraham kager ningi melmasak suen

la giam umu motam 10 ko pakakuram ale motam suanta mu nu tuam. Mel gira, noko nup umu ko nunguning mu “munan ningo diram la betera ko king”; ale betela, nu “Salem ko king”, ko nunguning mu, “Marolila ko King.” ³Nu kumik nuam agi nuet nongotak mena se, nu kumik duap mena se kopa mena. Nu Kaem ko Namar iwita tala se priest ko tom pempem la bagoso.

⁴Ikialko, nu kari biya nunguningkiri: Ana nanga girigir aora Abraham, nu kari nup biya tala, bare nu ko melmasak pakakumura motam 10 se motam suan gira mu nu tuam! ⁵Law ko munan te mu, Levi ko gue te ko kari mu la diram priest ko aratasan, ale nongota nunga gue suan Abraham ko gue te mu nunga melmasak motam 10 ko pakakumusan mu ko motam suan gira mu nongote gisan. ⁶Bare kari Melchizedek imi mu Levi ko gue te me tairam, bare nu Abraham, kari nup ago Kaem ilak den kaolam wore kote ko melmasak motam 10 se motam suan gira mu giam ale marak tuam. ⁷Se mu paguwukam mena, kari nup kualala mu kari nup aliti mu marak tuso, mu ana uwuta ko ikisan.

⁸Se priest alo Levi ko gue te melmasak motam suan gira mu gisan mu, nuna ali ewere ko kari ta se aking kua paranga namasan. Bare kari Melchizedek melmasak motam suan gira mu giam mu, batoga ko baluwoso mu, nu kumik kuera mateng mena, nu tom pempem la butata marak baga lagoso. ⁹Se awiriya bo am iwita balukko tala: Levi ko gue mu kariimet nongote melmasak motam suan gira mu gisan, bare nuna mu betela nunga melmasak motam suan gira mu Abraham kuting te Melchizedek tuam.

[¶]6:14 Genesis 22:16-17.

[§]6:19 Guang biya: Matthew 27:50-51.

^{**}7:1 Melchizedek: Genesis 14:17-20; Psalm 110:4. Hebrew den te “melech” king, “zedek” munan diram, se “salem” marolila. Munan suen la Melchizedek kumik te arik mu Jesus kumik te karogo la arikko.

¹⁰ Mu awuk, Melchizedek lage te Abraham arigam, tom umu te mu Levi me bilangakaso, bare noko girigir Abraham mu ta nu koma tata munan beteram.

Jesus Melchizedek ilak arerem

¹¹ Girakala law kariimet taman umu ko munan te mu, Levi ko gue te la priest ura umu bita sapakasan. Se nunga ura umu kariimet nunga anu nungurukaso se dirma sapakasan le mu, anape ko akingtala Aaron ko gue te mena, bare Melchizedek molak kaora priest bo tala tairukko?^{††} ¹² Se priest iru mu gue kigilik te tairam ale ko taira umu te Levi ko gue te la priest bagamonko law umu gurugam se geragam agi mu, law mu karogo tala lilim la geragukko. ¹³ Se kakirip ana ko baluwasan umu kari gue bo kigilik te tairam. Se kari gue nu te tairam mu bo ta altar te ura priest katir me ta bita arigam, mena biya. ¹⁴ Mu awuk, ana ikisan, anananga Kari Biya mu Judah ko gue te ko kari, se Moses kari gue umu priest ura betemonko katir me balu arigam, mena.

¹⁵ Se priest iru mu Melchizedek molak te am nu iwitatala aratam mu te ana wetang te ikisan tala, law mu lilim la geragam. ¹⁶ Se kakirip aitaik priest ko aratam mu, law noko kari gue ko munan baluwooso mu me kaoram, mena. Mu nu marak ningo pempem anise lagarukko wore ko sokel aora noko ningi wore ko munan kaoram ale aratam. ¹⁷ Mu awuk, batoga bo noko ko iwita balam:

“Ni Melchizedek molak te priest ko бага se lagerko,” mam.^{‡‡}

¹⁸ Bore te se, munan gira mu aitaik menawuman ale guruguman, mu awuk, munan umu sokel mena se nanga sangukko me terong. ¹⁹ Mu awuk, law ko munan mu daiga bagara ko munan saongam se me ta dirma saparam, mena. Bare loagara iru aitaik taman imi mu, nanga tagi Kaem kumik duap te nanga awuram.^{¶¶}

²⁰ Se loagara iru umu Kaem kota numi nup te den balu se priest iru ko atumukiram. Bare priest saki aratukasan, mu nu munan uwuta te ura priest umu me nungaram, mena. ²¹ Bare loagara iru imi priest ko atumukira se mu, Kaem kota numi nup te iwita maonam:

“Kari Biya kota numi nup te sokel ago noko ko balam, ale noko ikia balam imi me gurugokko:

‘Ni mu pempem la priest ko бага se lagerko.’”^{§§}

²² Nu kota numi nup te sokel ago la balam umu kaora, Jesus kontrak iru ningo nunguningkiri mu ko priest supuling ko bagoso.*

²³ Girakala priest alo mu suen biya priest ura ko aratukasan, mu awuk, saki kuakasan se saki iru nuguwim te aratukasan. ²⁴ Bare Jesus mu kumik kuera mateng mena, pempem la бага lagoso, owore te se, noko priest ura umu nu kota kumik te la ani lagoso. ²⁵ Bore te se, nu kota mu awiriya nu nup te Kaem kote tairukko mu sangaru saparukko terong. Mu awuk, nu pempem la nuna nongoma taso ale Kaem ilak wosenga kira lagoso.[†]

²⁶ Buta se priest supuling uwuta, kumik memek bo mena, nu ali kari memek

^{††}7:11 Jacob namar Levi ko gue te priest supuling Aaron aratam. Nu Moses ko laun.

^{‡‡}7:17 Psalm 110:4.

^{¶¶}7:19 John 14:6, Romans 8:3-4, se Galatians 2:16 ago arikko.

^{§§}7:21 Psalm 110:4.

*7:22 Kontrak iru: 2 Corinthians 3:6; Galatians 4:24; Hebrews 9:15.

[†]7:25 Jesus nangama taso ale Kaem ilak wosenga kira lagoso: Romans 8:34; Hebrews 4:14-16; 1 John 2:1.

nunga iwita mena, nu laili biya, nu kualala ko melmasak umu suen la nunga kia saparam ale kualala biya bagoso, umutang anananga sangukko umu asele terong nunguningkiri. ²⁷ Nu priest supuling saki alo nunga iwita, kota ko memek ko pempem la tama bita se, kariimet nunga memek ko Kaem tama bita tuokko iwita mena. Nu tom suanta ko, kariimet nunga memek ko numi memek te Kaem tama bita tui kam beteram, ale udagi tama betera munan bo uwuta me bita se lagarukko, mena, mu suanta uwutata. ²⁸ Mu awuk, law ko munan te kari priest supuling ko nunga balso mu ali ewere ko kari yam, se nosokel mena. Bare Kaem kota numi nup te den sokel ago udagi balam mu, kota ko Namar priest supuling ko bagarukko balam. Se ko Namar umutang priest nunguningkiri, tom suen la ura umu bitirukko бага se lagoso.

Kontrak iru ko Priest Supuling Biya

8 Den ana ko baluwasan imi ko duap nunguning mu iwita: Ana nanga Kakirip yawara bo priest supuling ko bagoso. Nu Kaem Sokel Garagar umu ko daiga kuwim duruk wonong te mu ko kuting sengam mu te daigam ale bagoso. ² Nu kuwim laili nunguningkiri wore ningi priest ura beteso. Se kuwim umu kuwim nunguning, Kari Biya kota nungam, aliti kari me nungurman.

³ Priest supuling suen la nunga atumu keresan umu, kariimet nuguting munan mel betesan umu se tama bita tua ko munan umu Kaem tusan. Se uwutatala priest supuling biya ana ko baluwasan mu munan bita Kaem tuokko. ⁴ Bare nu ali imi te bagoso le mu, nu priest ko me bagoso le. Mu awuk, ali imi te priest kari alo munan bita Kaem tu-

monko law ko munan te baluwoso mu maingkala anisan.[‡] ⁵ Bare nuna kuwim laili ali imi te mu ningi ura betesan imi, mel nunguning duruk wonong te aniso wore ko dora wore ningi ura betesan. Bore te se, tom Moses sel kawam laili kalokko negawaram mu Kaem den kagin tuam ale mam: “Ura mel suen la bitarko mu, mel suen la ani duruk Sinai te ko dora ka kausem umu turan tala diram la bita saparko.”[¶] ⁶ Bare ura Jesus tam ale iluwoso ale ko priest ko bagoso mu, nononga ura mu ilu kiaram ale sokel ago nunguningkiri. Mu awuk, kontrak iru Kaem nu te kaolam mu kontrak laun umu ko sokel kiaram, ale nu ko bala ningo ningo balam.

⁷ Se kontrak laun umu kumik te memek bo mena le mu, anape ko aking bo iru ko? ⁸ Bare Kaem kariimet nunga memek arigam ale balam:

“Ani Kari Biya iwita balsam, tom bo taiwoso mu te ani kontrak bo iru Israel kariimet se Judah kariimet nongorak kalikko.

⁹ Se kontrak iru umu kontrak laun ani nunga girigir alo nongorak kalem, ale nunga giem nongorak Egypt beterelem ale aratem umu iwita mena ko.

Mu awuk, nuna aninga kontrak laun umu diram la me karo tuman se ani abiring gurugu nungarem.

¹⁰ Ikialko, tom umu tai aratuk mu, ani kontrak iru imi Israel kariimet nongorak kalikko:

Ani aga law mu nunga ikia ningi bitirikko, ale nongomang motam ningi batagikko. Ale ani nononga Kaem bagarik, se nuna aninga kariimet bagamonko.

¹¹ Se tom umu kariimet bo, ko bo kausokko agi, kariimet bo ko launuria

[‡]8:4 Tom kari den imi batogam mu temple Jerusalem wonong te mu am anikaso, se priest alo tama bita Kaem tuikasan.

[¶]8:5 Exodus 25:40. Colossians 2:17 ago arikko.

manuk ale 'Kari Biya ko ikiko,' ma balukko tom bo mena.

Mu awuk, nuna suen la, nunup mena ta nama nunup bibiya ago ta, nuna suen la aninga ikimonko.

¹²Se ani nunga memek suen la siwu warik ale ko angamili sapa namarukko.[§]

¹³Kaem kontrak umu ko balam iru mam umu te kontrak laun umu ko sokel menawuram. Se ana ikisan, mel sokel menaso ale tuwunaso mu eng am nama menaso.

Ali ewere ko sel kawam laili

9Ario, se kontrak laun mu ko Kaem perr tua ko munan duap duap ago, se ko kuwim laili mu karogo tala anikaso.^{**}

²Nuna giriman ale sel kawam laili bo sapaman. Se ko galung gira mu ningi mu galep ko kuwim mu se, table bo bread ago se bread mu laili kau beteman se anikaso. Se galung umutang mu balukasan Kuwim Laili makasan. ³Se galung gira umu ko batoga mu guang biya bo kekawakaso, se guang umu buring ko mu Kuwim Laili Nunguningkiri makasan mu anikaso. ⁴Se Kuwim Laili Nunguningkiri umu ningi mu altar gold te nunga se mel siring yawara awote kanira mu se, kunup biya, kumik guang gold te kai karogo geraga ale law ko kontrak ningi tuguma, mu ko kuwim ningi anikaso. Se kunup umu ningi mu, inang manna ningi tuguma ko kani, gold te nungurman mu se, Aaron ko sikir girakala miri waram mu se, manga bilung ilagala Kaem ko law den 10 te batagorman mu karogo tala kunup umu ningi anikaso. ⁵Se kunup umu awote mu

Nikim Biya ko engel cherubim ilagala nunga nodora karogo, se nunga nuluman mu kariimet nunga memek te siwu wara ko kuwim umu lilim la pulawuram. Bare ana mel suen la imi ko dugu duap aitak tawun biya me balnakko.

⁶Se mel umu suen la uwuta nunguru sapaman mu, priest alo galung utangi umu, nunga tom tom te, ningi kasu nagu nunga ura bitakasan. ⁷Bare priest supuling kota suanta mu, yar suanta tom suanta ko kuwim laili nunguningkiri ningi biya umu ningi kasu nagukaso. Bare ipi mena, mu nu sipsip mel ko gue gikaso ale ago nama nagukaso, ale kota ko memek ko se, kariimet nunga memek bitakasan umu ko Kaem tama bita tuikaso.^{††}

⁸Bur Laili munan umu te iwita nanga kasurukaso, kam sel kawam laili se tuwun umu ko munan am sanamiwoso mu, awiriya kari yam Kuwim Laili Nunguningkiri umu ningi kasu nagurokko lage bo me ta aniso, mena biya. ⁹Munan gira umu mu ana aitak ko kariimet munan iwita nanga kasurso mu, nagiting munan se, sipsip mel tama bita Kaem tua ko munan umu ana nanga nangamang motam ikia me laili kaurok se Kaem perr tunakko, mena. ¹⁰Munan umu mu nangimik yam ko, na yu nana se gura pisakara ko munan mel, se karo namawa munan iru mu Kristus te utu nagurok se munan tuwun mu mena namarukko.^{‡‡}

Kristus ko kumik gue

¹¹Bare tom Kristus munan mel ningo ningo aitak aniso imi ko priest supuling biya tairam mu, nu sel kawam laili, kualala biya se ningo nunguningkiri, mu

§8:12 Jeremiah 31:31-34.

**9:1 Kawam laili: Exodus 25:8,23,30-31,37; Exodus 37:1-29; Numbers 1:50; 17:1-10; 18:2-4.

††9:7 Priest nunga ura: Numbers 18:2-6; Exodus 30:10; Leviticus 16:1-17.

‡‡9:10 Munan nuna bitakasan mu kausa bo, bare Jesus munan iru ago tairam: Colossians 2:16-17; Hebrews 10:1-2,19-20.

ningi namaram. Kuwim laili umu ali imi ko mel mena, se kari kuting te me kaolam tala, mena. ¹² Nu Kuwim Laili Nunguningkiri umu ningi kasu nagurokko mu, bulmakau gotektek agi goat nunga gue te me kasu naguram, mena. Bare nu anananga dia tauk se tom suen la baganakko, tom suanta ko kota ko gue te Kaem tama bita tuam. ¹³ Se kariimet Kaem koma te munan bo te karur pagam agi mu, bulmakau se goat nunga gue gisan, ale bulmakau gotek bo kani namoso umu ko tama nuwi gisan ale ago gurugusan ale kariimet umu nungumik te pisisuwusan. Se munan umu te nuna Kaem koma te tuang palagasan. ¹⁴ Bare Kristus ko gue ko sokel mu kalel biya, se anananga nangamang motam me anuwok nungok i? Nu kumik te ikup memek bo mena, bare Bur pempem la bagoso umu ko sokel te kota numi tama bita Kaem tuam. Se noko gue mu anananga munan ikia kuera mateng ko lage te nangarak namawoso mu anuwok nungokko terong la, se ana te diram ningo la Kaem nup biya tunakko!

¹⁵ Bore te se, Kristus mu aitik Kaem ko den iru ana nangarak kaolam umu ko priest iwita bagoso. Nu kariimet Kaem nunga aru giam ale noko kuriang iwita bagara aolak ningo pempem la te bagamonko mu nungarukko umutang nunga dia taukko kueram. Ale munan umu te Kaem den laun nongorak kaolam umu bowa ningi nunga memek ningi nunga sangaru giam.

¹⁶ Nina ikisan, kari bo me kuera la mu, nu ko melmasak suen la awiriya kotam awurokko mu ko balu beteso, ale baga kueso se noko den umu uwutata arataso. ¹⁷ Bare kari me kueso la mu, munan umu me arataso, mena, mu kari kueso asele munan umu arataso. ¹⁸ Bore te se, den

Kaem giram kaolam umu ko munan te mu, sipsip mel ko gue me kaparuk mu den umu me sokel taukko. ¹⁹ Se tom Moses law suen la mu kariimet suen la nunga manaru saparam mu, nu bulmakau gotek ko gue mu yu ago biguwuram. Ale sipsip mone guaram mu tam hyssop kower ago kaola umu yu gue ago mu ningi mituwukaso ale sisupukaso, se scroll batoga ago mu se, kariimet suen la nungumik te namakaso. ²⁰ Se balukaso, “Imi den Kaem nengerak kaolam wore sokel tuso, se nina den umu karo tualko.” ²¹ Ale munan koma suanta mu te tala, nu gue umu sel kawam laili mu se, ko mel suen la te kagin munan betesan umu karogo la awote sisupukaso. ²² Ale nunguningta mu, law ko munan te mu, melmasak suen la mu gue te la anu nungurukasan. Se sipsip mel ko gue me kapakaso mu nunga memek mu kumik siwura bo mena.”^{f1}

²³ Melmasak suen la sel kawam laili ningi mu, melmasak nunguning duruk wonong te wore ko dora iwita, se bulmakau mel gue te anu nungurukasan. Bare melmasak nunguning umu ko tama betera ko munan mu duap bo se ningo nunguningkiri, ko dora mu ko munan umu kiaram. ²⁴ Ikialko. Kristus sel kawam laili, kari nuguting te kaloman, mu ningi me namaram, mu awuk, umu kuwim nunguning duruk wonong te aniso wore ko dora iwita. Se nu duruk wonong nunguning umu ningi namaram, ale aitik mu ana nangama tata Kaem ilak bagoso.^{§§}

²⁵ Mel bo tala, nu duruk wonong ningi namaram mu nu ali imi ko priest supuling gira awom la beteso iwita me beteram. Ali imi ko priest supuling mu Kuwim Laili Nunguningkiri mu ningi, yia suan suan te tom suanta ko, kota

^{f1}9:22 Law ko munan sang: Exodus 24:3,6-8; Leviticus 17:11.

^{§§}9:24 Kristus ana nago ko Kaem koma dugu te bagoso: 1 John 2:1-2.

ko gue mena bare sipsip mel ko gue ago kasu nagu aratu lagoso, bare nu uwuta me beteram. ²⁶E uwuta mena ko le mu, tom Kaem ali imi nungam tom te se tai aitaik mu Kristus tom suen biya ko ikup yaman am gi lagoso le. Bare mena. Nu tom nukum imi te tom suanta ko ali imi te tairam, ale nanga memek siwu warukko tom suanta ko kota numi tama bita Kaem tuam. ²⁷Ali kariimet mu tom suanta ko kua gilingisan, bare udagi tutera munan te sanamamonko. ²⁸Uwutatala, Kristus tom suanta ko, kariimet suen biya nunga memek siwurokko Kaem tama beteram. Ale nu ak-ingtala wetangarukko, bare memek siwurokko iwita mena. Nu awiriya nu tairukko ko kimi bita loagawasan wore nunga sangaru giokko taiso.

**Kristus tom suanta ko kota
numi tama bita Kaem tuam
ale bo bo karogo mena ko**

10 Se law mu mel nunguning iwita mena, bare mu mel ningo ningo taiwakaso se aitaik tai aratam wore ko dora giram aratam iwita. Bore te se, yia suan suan te gira awom la tama bita lagara ko munan mu, kariimet Kaem perr tumonko pingi taikasan umu lilim la nunguningkiri me nunga sangarukaso.* ²E uwuta le mu, nuna nubiring tumon i? Mena. Mu awuk, Kaem nup biya tua ko kariimet umu, munan umu nunga memek anu nunguru sapakaso le, mu udagi memek bo nungumik te me ta anikaso le, se nuna udagi nunga memek umu me ko nguanga dola lagakasan le, mena. ³Bare mena. Tama betera ko munan umu yia pempem te nunga memek suen la umu ko nungamin kiti pagarukaso. ⁴Mu awuk, bulmakau se goat mel nunga gue umu kariimet nunga

ikup memek lilim la siwu warukko mu me terong.

⁵Bore te se, tom Kristus ali imi te tai kaparam mu nu iwita balam:

“O Kaem, ni tama bita kisa ko munan umu te me loaga lagasam, bare ni aninga angimik bo nunguru aistem se aniso.

⁶Bulmakau mel te ni tama bita kisisan se kani saposo,

se nunga ikup memek kutuwumonko tama betesan mu ni me ko amilmilasam.

⁷Se ani balem, ‘O Kaem, ani iweya, ani ni

kiring karo tuekko tairam iweya; nika batoga te ani ago ko iwita balem se aniso.”†

⁸Den nu giram balam, “Bulmakau mel te tama bita kisisan se kani saposo, se nunga ikup memek kutuwumonko tama betesan mu ni me ko amilmilasam,” mam, umu law ko munan te betemonko balam se aniso owore ko balam. ⁹Se ak-ing udagi balam, “O Kaem, ani iweya, ani ni kiring karo tuekko tairam iweya,” ko balam umu, nu munan gira owore sarumu due ko menawu bita se, munan iru owore duap beteram ale wetang saparam. ¹⁰Ale Jesus Kristus Kaem ko gomang motam kaoram ale tom suanta ko, kota numi Kaem tama bita tuam ale ana nanga laili kauram, ale udagi tama bo bo karogo me bitirukko, mu butata.

¹¹Day suan suan te priest alo sanamasan ale nunga kagin ko priest ura bita gilingisan; ale tama bita Kaem tua ko munan koma suanta wore gira awom la bita laga gilingisan. Bare umu nunga memek siwurokko me terong. ¹²Bare priest iru ana ko baluwasan imi tom suanta ko, anananga memek ko kota numi tama bita Kaem tuam, se tama umu suanta tom suen la ko pempem

*10:1 Colossians 2:16-17 arikko.

†10:7 Psalm 40:6-8.

butata anirokko. Se nu aitaK Kaem ko kuting sengam umu te dagiwoso. ¹³ Nu aitaK daigam ale Kaem kari nu ilak bari-mawasan umu suen la nu suwik duap ningi nunga awurokko kimi bitawoso. ¹⁴ Mu awuk, nu tom suanta ko kota numi tama bita Kaem tuam wore te, awiriya tom suen la noko kariimet laili bagamonko wore nunga laili kauram.

¹⁵ Se Bur Laili betela tala mel imi ko nanga manaruwoso. Se ko den giriso balso mu iwita:

¹⁶ “Kari Biya iwita balso:

“Tom tai aratuk se ani nongorak den iru iwita kalikko:

Aninga law mu nunga ikia te bitirikko; ale nunga nongomang motam ningi batagikko.”

¹⁷ Ale aking kunasoso:

“Ani nunga memek se nunga bagara aolak

daeldel mu siwu saparik se udagi angamin te me anirukko.”[‡]

¹⁸ Se kam nunga memek umu Kaem siwu warso, mu udagi memek siwu wara ko tama betera bo me anirokko.

Nangamang ningi nunguning te sokel ago la Kaem kumik duap te namanakko

¹⁹ Bore te se, aga singsang alo, aitaK ana Jesus ko gue te mu iki paguwura bo mena, Kuwim Laili Nunguningkiri umu ningi am kasu nagunakko. ²⁰ Nu kota numi guang biya kekawaram mu iwita barukam ale lage iru marak ago umu kagaru nangaram.[¶] ²¹ Ale nu aitaK anananga priest supuling biya ko baga se, Kaem ko kariimet suen la nunga bitaruwoso. ²² Bore te se, ana nangamang ningi nunguningkiri te se nangamang motam ningo te Kaem kumik duap

te pingi namanakko. Mu awuk, nu ko gue pisisuwuram ale anananga nangamang motam memek ago mu anuwam nungam, ale yu ningo nuam umu te nangimik lilim anuwam nungam.

²³ Se ana mel ko balsan, ale namotam bita loagawasan umu, bola pala mena, ninguru ilukuawunakko. Mu awuk, Kakirip mel umu nangarukko balam mu ko den diram la karo tuso. ²⁴ Ale nanimi kua tui se munan ningo betenakko, nanimi sangam tua ko munan mu me ta bita tanakko. ²⁵ Ana nanimi karogo pempem la ilu biguwura ko munan mu, saki alo bita towasan iwita me ta bita tanakko, mena. Mu awuk, nina ikisan, mel biya nunguningkiri mu Kristus ko day tom biya mu tai pingi awoso, bore te se, biguwura la baga se nanimi nangamang sokel tua ko munan umu ninguru tala ilukuawunakko.[§]

²⁶ Ikialko, ana den nunguning taman ale ko ikiman, bare den nunguning umu me ko ikia iwita am memek bita karogo namara la baganak, mu ana memek umu te siwunakko lage bo mena. ²⁷ Bare mel nguangara ago nanga maguwurokko mu, tutera tom biya tama kuamili biya ago barasuwoso mu ana kariimet Kaem ilak nanimi sagaruwara alo mu nanga lakumokko. ²⁸ Nina ikisan, awiriya Moses ko law umu buring tuikaso mu, kari ilagala agi ilagala suan nunga arukasan aing au makasan mu, nuna kari umu ko nongomang me batagakaso, am moakasan se kuakaso. ²⁹ Ario, se nina awuk ikisan, kari Kaem ko Namar suwik saparuk ale noko gue kontrak iru mu te kaolam ale nu anuwam nungam umu mel laili mena iwita bitiruk, ale Bur Laili ko gomang nangara umu ko bala memek

[‡]10:17 Jeremiah 31:33-34.

[¶]10:20 Guang biya ko den: Matthew 27:51-52.

[§]10:25 Pempem ilu biguwura ko munan: Acts 2:42; Hebrews 3:13.

baluk mu, nu koma memek awuk nunguningkiri wore taukko? Mu nu koma memek biyala nunguningkiri taukkowo!

³⁰ Mu awuk, ana Kakirip iwita balam mu ana ko ikisan, “Kari ko memek koma tua mu aninga ura; se ani nu koma tuekko,” ale aking balam, “Kari Biya ko kariimet nunga tuterukko.”^{**} ³¹ Ikialko, Kaem marak pempem bagoso umu kut-ing te memek tata mu, mel memek nunguningkiri, se nguangara karogo.^{††}

³² Bare nina iru la nikim umu taman umu ko ningamin ares maukko. Tom umu nina ikup yaman ninguru gikasan, bare nina sokel ago ali ereman ale sanamaman. ³³ Tom saki mu nina kariimet nomotam te den memek ninguru ningarukasan, ale ninga bita maguwukasan. Se tom saki mu nina kariimet ikup uwutatala gikasan umu nongorak sanamikasan ale nunga sangarukasan. ³⁴ Nina ninga saki talipara ningi bagakasan mu nunga neneman batagakaso se nunga sangarukasan. Se kari saki ninga melmasak suen la gikasan mu nina am amilmil ago la bagakasan. Mu awuk, nina ikikasan, nenenga melmasak nunguning tom suen biya ko mu am aniso.^{‡‡}

³⁵ Bore te se, nina nengemang motam sokel ago la sanamaral ale me nguangaralko. Mu asele nina koma ningo numi awote talko. ³⁶ Nina sokel ago la sanami se Kaem ko ikia ko gomang karo tui se lagaral, mu asele nina koma ningo Kaem ningarukko balu beteram umu talko. ³⁷ Mu awuk, Kaem ko batoga te iwita balam:

“Kam maiya mena se, Kakirip tairukko mu

tairukko, nu me gora sipa lagarukkowo.

³⁸ Bare aninga kariimet ningo diram umu

nongomang ningi nunguning ko munan te бага se lagamonko.

Bare awiriya soror mauk ale peleruk,

mu ani nu ilak me amilmilarikko.”^{¶¶}

³⁹ Bare ana mu soror ma ale pelera ale maga namara ko kariimet mena. Bare ana mu nangamang ningi nunguning te sokel ago la ali ira ale sanamara se nu nanga sangaru giokko ko kariimet.

Nangamang ningi nunguning ko munan

11 Ario, nangamang ningi nunguning ko munan mu iwita: Ana mel ko nanga ikia namotam bita se loagawasan umu ana nunguningkiri nunguning tanakko, ale nunguningta mel ana namotam te me arigisan bare mel umu nunguningta aniso, iwita ikisan.^{§§}

² Girigir alo girakala nononga nongomang ningi nunguning ko munan uwuta umu ko Kaem nunga amilmilakaso.

³ Ana nangamang ningi nunguning ko munan te ikisan, Kaem den te baluwakaso se ali se taiti mel suen la mu aratu aratu namaram. Bore te se, melmasak aitak ana namotam te arigisan imi Kaem balam se aratu saparam.

⁴ Abel gomang ningi nunguning ko munan te Kaem tama bita tuam ale Cain ko mu kiaram, se Kaem ko amilmilaram ale nu kari ningo diram ko ma balam. Se Abel mu girakala la kueram, bare noko

^{**}10:30 Deuteronomy 32:36; Psalm 135:14.

^{††}10:31 Sinar ta ko den: Hebrews 6:4-8.

^{‡‡}10:34 Anananga melmasak nunguning mu duruk wonong te aniso: Matthew 6:19-21.

^{¶¶}10:38 Habakkuk 2:3-4.

^{§§}11:1 Nangamang ningi nunguning ko munan: 2 Corinthians 4:16-18; 5:6-7.

gomang ningi nunguning ko munan umu aitak am wetang te ko baluwasan.*

⁵Se Enoch mu betela gomang ningi nunguning ko munan te Kaem nu kumik lilim ago tam, se nu ali imi ko kuera mateng me arigam. Se kupu laga me arigiman, mu awuk, Kaem nu kumik lilim ago tam. Se munan umu kumik te me arata la mu, bala te balam, Enoch ko gomang ningi nunguning ko munan te Kaem noko amilmilaram.[†] ⁶Se ana nangamang ningi nunguning ko munan te diram Kaem amilmil tunakko. Mu awuk, awiriya Kaem kote tairukko mu, nu gomang motam nunguning te ikiok, nunguningta Kaem marak bagoso, se kariimet saonga ko nu kupusan mu nu koma yawara nungarso iwita ikiok ale asele kote tairukko.

⁷Noah mu betela noko gomang ningi nunguning ko munan te ikup memek nu motam te me arikaso mu ko Kaem nu sinar awuram, se nu ko kawam digo lilim te nunga sangukko dal biya bo kaolam. Noko gomang ningi nunguning ko munan te nu ali lilim la ko kariimet nunga memek wetang te beteram. Ale noko gomang ningi nunguning ko munan umu te Kaem noko balam nu kari ningo diram ko ma balam.[‡]

⁸Abraham mu gomang ningi nunguning ko munan te tala, se tom Kaem ali sor bo nu maingte kotam awurokko mu te namarukko maonam mu, nu Kaem kuring la kaoram, ale barasam aguwaya namarukko me ko ikia tala wore am namakaso. ⁹Ale gomang ningi nunguning te, Kaem ilak den kaolam ale ali balu tuam umu noko wonong ko gurugam, bare taira kari iwita kawam sel kalo kalo

ningi bagakaso. Se ko namar Isaac se numas Jacob Kaem ko den suanta umu bowa ningi, nu molak te sel kawam kalo kalo ningi bagakasan tala. ¹⁰Mu awuk, noko loagara ikia biya mu wonong biya bo, duap aora biya ago, Kaem kota ko ikia te nungam burangaram ale kota tala kaolam wore te anikaso. ¹¹Se Sarah betela, nu garuk nunguningkiri, se kuin sisira tala, bare gomang ningi nunguning te nu ikiam Kaem den balso mu diram tala karo tuso, se umutang karo tua nu tuagu aratam.[¶] ¹²Bore te se, kari suanta garuk nunguningkiri, se kua namakoyam wore te, kuriang gue kaparam nama suen biya nunguningkiri, baras taiti gomang te mu se saun langi mu iwita, kaura moke mena gue pagam sor tam.

Nongomang ningi nunguning alo mu duruk wonong mu ko la loagawasan

¹³Kariimet uwuta nung mu nunga nongomang ningi nunguning am karogo бага karogo kua parangaman. Nuna mel Kaem nungarukko balam mu me giman, bare am awar бага se arigiman ale ko amilmilaman. Ale balman, nuna sor bo ko kariimet iwareng iwita ali imi te taiman makasan. ¹⁴Se kariimet uwuta balsan, mu ana ikisan nuna nongota nunga wonong bo tamonko loagawasan.

¹⁵Nuna nunga wonong beteman umu te pelemonko nunga ikia anikaso le mu, nuna aking te pelemonko lage kuring mu guyak la. ¹⁶Bare mena. Nuna sor bo ningo nunguningkiri wore ko nongomang ikia bitakasan. Se wonong umu duruk wonong. Bore te se, Kaem nononga Kaem ko numi balukko mu me

*11:4 Abel: Genesis 4:3-5; Hebrews 12:24; 1 John 3:12.

†11:5 Enoch: Genesis 5:24; Jude 14.

‡11:7 Noah: Genesis 6:13-22; 7:1; 1 Peter 3:20; 2 Peter 2:5.

¶11:11 Greek den te kariimet nup me te aniso. Se mu Abraham agi Sarah ko balu woso. Abraham: Genesis 12:1-5; 15:5; Romans 4:19. Sarah: Genesis 18:11-14; 21:2; 1 Peter 3:6.

doloso, mu awuk, nu maingkala nunga wonong bo nunguru beteram.

Abraham Isaac Jacob se Joseph

¹⁷ Kaem Abraham am ira arigam, bare Abraham gomang ningi nunguning te Isaac tama bita Kaem tuam. Nu namar suanta diram Isaac te Kaem ilak den kaolam, bare iki se am namar umu tama bita Kaem tuokko pingi aram. ¹⁸ Kaem nu namar Isaac te kariimet gue pagukko mu maingkala maonam se nu ikia, wore munan umu beteram. ¹⁹ Abraham mu ko ikiam, Kaem kariimet kuera mu am nunga maraguwurokko iwita ikiam, se ko ariga yam te mu Isaac mu kueram, bare aking maraguwuram se barasam, manakko.[§]

²⁰ Se mu gomang ningi nunguning ko munan te tala, Isaac namarari Esau se Jacob maingte aguwaya bagamonko mu ko marak nungaram.^{**}

²¹ Se Jacob gomang ningi nunguning te, kuerukko tom pingiawaram se Joseph ko namarari ilagala Manasseh se Ephraim marak nungaram, ale kokosa gomang ko sikir te atumu sangaru se maigam ale Kaem nup biya perr tuam.^{††}

²² Se Joseph mu betela, gomang ningi nunguning te, kuerukko tom irawaram mu, Israel alo nunga aolak aguwaya Egypt betemon aratamonko umu ko balu se, noko kumik sokelel aguwaya betemonko mu ko den nunga maonam.^{‡‡}

Moses ko gomang ningi nunguning

²³ Moses ko nuamnuet mu nongomang ningi nunguning te, Moses bilangaram mu sige ilagala suan ko kaluwura la

ilak bagakasan. Mu awuk, nuna kuriang arigiman mu kuriang duap bo se yawarakala nunguningkiri, bore te se, king ko munan kulukurmonko mu me nguangaman.^{¶¶}

²⁴ Se Moses betela, tom nu kari aram mu, gomang ningi nunguning te Pharaoh ko nanawus ko namar iwita bagarukko me amilmilaram. ²⁵ Nu ko gomang mu Kaem ko kariimet nongorak ikup yaman giokko se, ali imi ko bagara ningo tom tukunang te baga memek te maga namarukko mu buring tuam. ²⁶ Nu ikiam, nu Kristus ko nup biya ko den dolara giokko mu ko ningo biya nunguningkiri, Egypt ko mel ningo ningo kiaram iwita ikiam. Mu awuk, nu noko koma ningo maingte taukko wore te motam bitakaso.^{§§} ²⁷ Ale gomang ningi nunguning te, king ko gomang magara ko me nguangaram, nu Egypt beteram. Mu awuk, nu Kaem namotam te ariga moke mena mu, motam te arikoyam sokel ago la am namawakaso. ²⁸ Ale gomang ningi nunguning te balam se Passover ko sip-sip nunga moman ale gue songkuring te pisisuwu ilu ago namaman, se Egypt nunga kuriang gira bilangara mu nunga mora se kuera ko engel mu, Israel alo nunga kuriang gira bilangara umu me nunga moman se kueman.

Israel saki nunga nongomang ningi nunguning

²⁹ Israel kariimet alo nunga nongomang ningi nunguning te, ali sawan te aolak ilukoyam Red Sea batagorman koma sang ko namaman. Se Egypt alo uwutatala betemonko i mamam, bare

§11:19 Abraham: Genesis 22:1-4; James 2:21-22.

**11:20 Isaac: Genesis 27:27-29,39-40.

††11:21 Jacob: Genesis 48:15-16.

‡‡11:22 Joseph: Genesis 50:24-25.

¶¶11:23 Moses ko nuamnuet: Exodus 1:22; 2:2.

§§11:26 Moses: Exodus 2:10-12; 4:22; 12:21-30,50-51. Kristus ko nup ko ikup gia: Philippians 3:7; Hebrews 13:13; 2 Peter 2:19-21; 4:13-14.

gagi nunga mituwuram se sarenga naman.*

³⁰Se uwutatala kariimet nunga nongomang ningi nunguning te, Jericho wonong ko por biya mu tom 7 ko, duap karo gurungumu geragaman se ko por am kota parasaram kaparam.†

³¹Se lage luan imet Rahab mu betela gomang ningi nunguning te taling kari ilagala umu nunga saongam ale, Kaem kuring kuluka ko kariimet nunga mo-man se kueman umu nongorak me kueram.‡

³²Se ani anape bo ago balik? Ani Gideon, Barak, Samson, Jephthah, David, Samuel, se prophet alo nunga nongomang ningi nunguning ko munan karogo la nunga manikko, bare tom mena. ³³Nuna nongomang ningi nunguning te kingdom saki nunga ilu talipa nobowa tugukasan, kariimet munan ningo diram la te nunga bitarukasan, ale anapeya nononga balu beteman mu giman; se lion nuguring karogo la sisiram.¶ ³⁴Nuna tama kuamili biya barasuwakaso mu iruwukasan; ale kager ningi palanga namakasan ale baenat te me kuakasan. Ale nosokel mena ningi sokel iru to gilingikasan. Nuna kager kari sokel ago ko aratukasan ale sor awar ko kager kari motam bibiya mu nunga moa karokasan. ³⁵Se kari kua gilingikasan umu nunga maraguwu nunga nunam alo nungarukasan.§ Se saki mu kari nuguting te memek yaman ninguru gikasan, bare talipara ningi nunga betemon se aratamonko me balukasan,

nuna am kuemon ale marak yawara ago maingte barasamonko nongomang bitakasan. ³⁶Se saki mu nunga gusirukasan ale wip te nunga moakasan. Se saki mu sen te nunga bitakasan ale talipara ningi nunga awukasan.** ³⁷Ale manga te nunga usagukasan; ale nunga batutumu ilagala nunga awukasan; ale baenat te nunga moakasan se kuakasan. Ninguru nunga bita maguwukasan ale ikup nungarukasan se, nungumik melmasak mena, sipsip guang se goat guang la nagu nagu daiga bagara bo ningo mena geraga lagakasan. ³⁸Ali imi ko kariimet mu nononga ningo umu karogo me terong maman. Se nuna sor garagarayam mu te, duruk duap ningi, manga gogong ningi se mutim gogong ningi ani geraga lagakasan.

³⁹Nuna suen la imi nongomang ningi nunguning ko munan umu ko, Kaem nunga amilmilaram. Bare mel yawara Kaem nangarukko balu beteram umu, tom umu te me to gilingiman. Mena. ⁴⁰Mu awuk, Kaem ana nago ko mel ningo nunguningkiri balu beteram, se nuna ta se ana suen la arerem la ningo nuam se yawarakala aratanakko.

Anananga namotam mu Jesus kote la bita se laganakko

12 Ana mu Kaem ko kariimet motam biya umu nanga talulurman ale nangarkiwasan. Bore te se, ana anapeya mel nanga kalakumuwoso mu se, munan memek ota ana pasak ala nanga ilu taliposo mu waru sapanakko, ale sokel ago la nagura nangaram umu na-

*11:29 Israel alo Egypt beteman: Exodus 14:21-31.

†11:30 Jericho: Joshua 6:12-21.

‡11:31 Rahab: Joshua 2:1-21; 6:25.

¶11:33 Daniel 6:22.

§11:35 Elijah: 1 Kings 17:17-24. Elisha: 2 Kings 4:32-35.

**11:36 Jeremiah mu bo: Jeremiah 20:2; 37:15-16.

gunakko.^{††} ²Ana nanga namotam mu Jesus te la betenakko, nu anananga nangamang ningi nunguning ko duap se nu kota tala ana nangarak nukum awurokko. Nu amilmil biya tom udagi te, te bagarukko Kaem balam wore te ko ikia gomang beteram, ale tam kangono te dolara taukko mu mel yam ko beteram ale ikup yaman giam ale kueram, ale nu aitak Kaem ko kuting sengam mu te dagiwoso. ³Bore te se, nu sokel ago la sanamaram ale ali kari nuguting te ikup yaman giam wore ko ikial ale nina me uririkiral ale nengemang motam kaparukko.

⁴Nina munan memek menawuralko ura kowar to lagaman, bare umu ningi ko memek bo me taman ale ninga gue bo me kaparam. ⁵Agi nina nengemang sokel tualko den sangam Kaem ninga maonam mu ningamili saparam agila? Nu nina noko kuriang ko ninga balu se, mam:

“Aga namar, Kari Biya ni te giris meko munan bo bu iwita kisok ale den sokel ago ka manuk mu, me ko gemang dagulok se biring tuiko, am iki karo tuiko.

⁶Mu awuk, Kari Biya awiriya kua tuso mu

te giris palagukko mu bu tuso, ale awiriya noko kuriang ko ma balso mu

te ari ikiokko bu tuso.”^{‡‡}

⁷Bore te se, ikup yaman gial agi mu sokel ago la gialko, mu awuk, Kaem nina noko kuriang iwita ninga bitawoso. Se kuriang bo awuk wore te giris maukko nuet bu me tuso? Mena.^{¶¶} ⁸Kaem ko kuriang alo suen la memek betesan mu

suen la bu nungarso. Se nu nina bu me ningaruk se arigal mu, ko ikia nina noko kuriang nunguning mena.

⁹Nina ikisan ana suen la ali imi te mu nanga nainet alo te giris palaganakko bu nangarsan, se ana mu ko iki karo nangarsan. Se ana uwuta nunga betesan agi mu, ana nanga Nainet kualala ko mu, betela ninguru tala bowa ningi namanak ale bagara aolak ningo nunguningkiri mu ariginakko! ¹⁰Anananga nainet alo nongota ikisan terong mu tom tukunang ko uwuta bu nangarsan; bare Kaem mu anananga ningo maingte noko laili wonong te ilak pempem baganakko wore ko iki se bu nangarso ale nanga kiti guruguso. ¹¹Se bu tata mu mel ningo bo mena, se ko yaman ago. Bare awiriya bu ko munan ningi kari ko imet ko aso ale ko ningo mu arigiso mu, udagi ko bagara ningo diram la se bagara lila ago baga lagoso.

¹²Bore te se, nina nisiwik nigiting kuera gugum agi mu, sokel tual ale, ¹³“lage kaural nungal ale te diram kao-ralko.”^{§§} Se te bo suwik memek gugum agi mu, te suwik nungerukko.

Kaem nubiring tua ko sinar den

¹⁴Nina ninimi karogo se kariimet suen la nongorak lila te bagara se laili kaura ko munan ko ninguru sail tagiralko. Mu awuk, laili kaura ko munan te me bager mu Kari Biya me arikko, mena.

¹⁵Awiriya bo nenenga ningi Kaem ko gomang nangara ko munan yawara umu bita tauk ale dalela namaruk mu ko ninguru sinar talko. Agi bo tam memek mu iwita araguk ale, ko memek owore te saki alo nunga maguwurok bore ko

^{††}12:1 Ana sokel ago nagunakko: 1 Corinthians 9:24-25. Ana Jesus ko molak karonakko: Matthew 10:24-25.

^{‡‡}12:6 Proverbs 3:11-12.

^{¶¶}12:7 Kaem ana te diram la baganakko ikup nangarso: Deuteronomy 8:5; 2 Samuel 7:14; Proverbs 13:24; 1 Peter 1:6-7.

^{§§}12:13 Proverbs 4:26. Isaiah 35:3 ago arikko.

ninguru sinar talko. ¹⁶ Ale nenenga ningi bo saman katagot ko munan ningi dag-ulok mu ko ninguru sinar talko. Agi bo Kaem kagin me ko ikia ko munan Esau beteram iwita bitiruk mu ko ninguru sinar talko. Nu kuriang laun ko marak nu kumik te mu inang gotek bo te kote dia taman. ¹⁷ Nina ikisan, nu udagi ko marak umu aking taukko ikia beteram, bare kuting kutuwuman. Nu udagi marak umu taukko nunguningkiri mononge kapakaso, bare ikia bo me gurugu tuman, mena.*

Duruk Sinai se Duruk Zion ko den†

¹⁸ Nina duruk bo Sinai iwita, am kau talko terong se tama awote kani-wose se, yar daula samamer tiromorom yanana biya ago mu te me tai arataman. ¹⁹ Se biugel niakaso kuring geragakaso, se kuring bo munakakaso se kariimet ikikasan ale ninguru nguankakasan, ale kuring umu den bo karogo me balukko darangara bitakasan, ²⁰ mu awuk, nuna kuring umu ko den imi ikimon ilumonko me terong: “Se sipsip mel i bo ta duruk imi kau tauk mu, manga te usagamon se kuerukko,” makaso.† ²¹ Se duruk umu ko ariga nguangara karogo se Moses mam, “Ani nguangasam ale angimik barowara maso,” mam iwita, nina duruk uwuta umu te me tai arataman, mena.¶

²² Bare nina aita Duruk Zion te taiman, mu kualala ko Jerusalem wonong, se Kaem marak pempem la

bagoso wore ko wonong. Nina wonong engel alo suen biya, kaura moke mena, wore nunga amilmil biguwura kuwim te taiman.§ ²³ Ale nina Kaem ko kuriang laun nunga nunup duruk wonong te batogam se aniso wore nunga sios ningi taiman.** Nina Kaem kote taiman, nu kariimet suen la nunga tutura ko Kaem, se nu kariimet ningo diram kueman se nunga nodora nunga giam se ilak bagasan. ²⁴ Nina Jesus kote taiman, nu den iru Kaem kaolam wore ko priest, noko gue pisisuwuram umu ko ura ningo baluwoso, ale Abel ko gue kaparam mu iwita mena.††

²⁵ Bore te se, nina Kakirip munakawoso umu ko kuring kulukal mu ko ninguru sinar talko. Girakala nu ali imi te baga se kariimet nunga manarukaso, bare nuna kuring kulukurukasan ale koma memek tokasan. Se aita nu duruk wonong te baga se nanga manaru-wose se ana kuring kulukurnak mu, lage bo te nagu nama yumunakko me terong nunguningkiri. ²⁶ Ale tom umu te mu nu munakakaso se kuring dogotak te ali wanara ko kapakaso. Bare aita nu balso, “Ani akingtala ali yukuekko, bare aita ali la mena, bare taiti lilim la karogo la sisuwurekko.”‡‡ ²⁷ Se nu den “akingtala” mam umu ko duap mu, nu yukuok sisuwurok se mel nungam umu kutukutuk mamon kapamon se anapeya gek am aniso mu la animonko.

*12:17 Esau: Genesis 25:33-34; 27:38.

†12:17 Duruk Sinai mu Kaem ko law umu ko balso: Exodus 19 se 20; Galatians 4:24. Se Duruk Zion mu lage iru Jesus beteram umu ko balso: Hebrews 7:19; 10:20.

‡12:20 Exodus 19:13.

¶12:21 Deuteronomy 9:19.

§12:22 Duruk wonong: Galatians 4:26; Revelation 5:11; 21:2.

**12:23 Kaem ko kariimet nunga nunup duruk wonong te batogam se aniso: Luke 10:20.

††12:24 Abel: Genesis 4:10. Abel ko gue mu memek koma kutuwura ko baluwoso. Bare Jesus ko gue mu Kaem nanga memek siwu saparam mu ko nanga manaruwoso.

‡‡12:26 Haggai 2:6.

²⁸Bore te se, ana mu amilmilanakko, mu awuk, ana kingdom aora biya, me yukuokko terong, wore taman. Buta se ana munan Kaem kota ko kueso mu ko iki karo se perr tunakko. ²⁹Mu awuk, anananga “Kaem mu tama kuamili biya mel lakuso” wore iwita.”[¶]

**Sokel ago te sanamara ko
bala nukum nukum**

13 Launuria iwita ninimi ko kua tua ko munan mu me ta bita talko. ²Ale kariimet iwareng nugut-ing duap ningi nunga iluwa ko munan mu ko me ta ningamili saparukko. Mu awuk, munan uwuta umu betera te, kariimet sang engel alo kari nunguning nunga balman ale nunga aru tagiman ale nunga bitarman. ³Ale awiriya talipara ningi bagasan umu nunga me ningamili saparukko, nina ago nongorak talipara ningi бага kam ninimi beteralko. Ale awiriya nunga bita maguwusan umu nina agotala ninga bita maguwusan iwita ninimi beteralko.^{§§}

⁴Nuwus kuari ko munan mu diram la karo tualko, ale imet mu kari bo kigilik ilak me tere nauk, se kari mu imet bo kigilik ilak me tere naukko. Mu awuk, Kaem kariimet nuwus kuari ko munan maguwusan, ale saman katagot ko kariimet mu koma memek nungarukko.

⁵Manga ko ikia nengemang barasa ko munan mu nibiring tual ale, anapeya karogo bagasan umu mu terong mam iwita balal ale ko Kaem amilmil tualko.* Mu awuk, Kaem iwita nego ko balam: “Ani me ta ka bitirikko, ale me ta ko, ko angamili saparukko, mena.”[†]

⁶Bore te se, ana nangamang namara taira bo mena, sokel ago am iwita balnakko:

“Kari Biya mu aninga saonga, se ani mel bo ko me nguangarikko.

Se awiri ani angimik te awuk maukko? Mena.”[‡]

⁷Nina ninga kari gira alo gira ulengko Kaem ko den ninga manarukasan mu nunga me ningamili saparukko. Ale nunga bagara aolak ningo umu ko ningamin ares mauk se nunga nongomang ningi nunguning ko munan umu karo tualko.

⁸Jesus Kristus ko munan mu am koma suanta, ekelako, aitakta, se tom suen biya koma suanta ani lagoso. ⁹Ali kari ko kausa munan duap duap ninga tagirok bore ko, ninguru ninimi ko sinar talko. Ana Kaem ko gomang nangara ko munan te la ira sanami se laganak mu asele terong ko. Bare anapeya inang mel awiriya nasan se me nunga sangarso mu ko munan duap duap umu nangamang sokel me tuokko, mena. ¹⁰Anananga altar iru mu ko na inang ago, bare awiriya sel kawam tuwun umu ningi ura betesan mu anananga altar te na inang tamon namonko lage kuring bo me aniso.

¹¹Nononga priest supuling mu bulmakau mel nunga gue mu giso ale karogo Kuwim Laili Nunguningkiri mu ningi kasu naguso ale tama beteso; bare bulmakau mel umu nunga nungumik nunguning mu nunga bagara kuwim umu buring ko kaisan. ¹²Uwutatala Jesus wonong por buring ko ikup yaman tuman, se kota ko gue kaparam umu te kariimet nunga laili kauram.

[¶]12:29 Deuteronomy 4:24.

^{§§}13:3 Matthew 25:36.

*13:5 Ana manga mel ko me kuenakko: Matthew 6:19-25; Philippians 4:11-13; 1 Timothy 6:6-10; James 1:9-11.

[†]13:5 Joshua 1:5.

[‡]13:6 Psalm 118:6-7.

¹³ Buta se ana aratanak ale wonong buring ko nukote namanak, ale nu dolara giam turantala dolara ginakko.[†] ¹⁴ Mu awuk, ana ali imi te wonong bo te pempem la бага ланакко iwita mena, bare ana wonong te pempem бага ланакко tairukko mu ko loaga namotam bitawasan.

¹⁵ Bore te se, ana Jesus te Kaem nup biya mu nagiring te tama bita tui kam bita tui se ланакко. ¹⁶ Munan ningo bita se kariimet saki nongorak ninimi mel tui guruga ko munan ko ningamili me saparukko. Mu awuk, Kaem munan umu nu tama bita tui kam ko amilmiloso.

¹⁷ Nina pempem nunga supuling alo nengemang sokel ago nobowa ningi la bagaralko. Mu awuk, nuna maingte aguwaya nunga bitarsan umu, Kaem koma te balmonko umu ko iki se ura betesan. Buta se nina nuguring karo nungaral, se nuna amilmil te nunga ura betemon ale ikup iwita me ikimonko. Nuna ura ikup ago betemon mu, munan umu nina me nunga sangukko.

¹⁸ Ana nago ko guranek beteralko. Ana nanga ikia te ikisan mu ana Kaem koma te diram la betesan, mu awuk, ana munan suen la te mu diram la betenakko nangamang biyala pempem aniso. ¹⁹ Se aninga angamang mel biya ko guranek beteralko nunga manorsam mu, ani pasak ala tai ningarkikko.

Marak den se amilmil den nukum

²⁰ Se Kaem, lila ko kotam mu nu Kari Biya Jesus, Sipsip Bitua Kari umu maraguwuram se barasam, se ko gue te den iru kaolam umu tom pempem la anirokko sokel tuam. ²¹ Se aninga angamang mu iwita: Kaem lila ko kotam umu nanga Kari Biya Jesus Kristus te mel suen biya te nunga sanguk se, nina noko ikia gomang la karo tui se lagaralko. Ale munan nu ko kueso mu anananga ningi pempem bitiruk se aratukko. Se nup biya nikim ago mu pempem la ani se lagarukko! Nunguning.

²² Se aga singsang alo, aninga angamang mu nina nengemang ningo te sangam den ani nunga manem imi iki karo tualko. Mu awuk, aninga tam gawa imi maiya mena, am tukunangta nunguningkiri.

²³ Mel bo tala nina ko ikialko mu, nanga launuria Timothy talipara ningi bagaram mu aita aratam. Ale nu pasak aningate tairuk agi mu, ani tai ningarkikko mu ani nu ilak wete te tainakko. ²⁴ Aninga amilmil den nunga supuling suen la se Kaem ko kariimet suen la nungaralko. Nanga singsang alo Italy bagasan umu nunga amilmil den nengete betesan tala.

²⁵ Kaem ko gomang nangara nina suen la nengerak pempem la anirukko. Nunguning.

[†]13:13 Ana Kristus nup ko, ikup am ginakko: John 15:18-21; 1 Peter 4:14.

JAMES

Kari tam gawa imi batogam mu, Jesus ko uria James tam gawa imi batogam. Kam Jesus marak barasam mu nu James kote aratam se nu arigam tala: 1 Corinthians 15:7. James mu sios Jerusalem mu ningi nunga gira kari bo ko bagakaso: Acts 15:13; 21:18. A.D. 62 te iwita nu moman se kueram.

Nu tam gawa imi te Kris alo nunga nongomang ningi nunguning sokel ago la te bagamonko sangam nungarso. Ale kiwem ningo ningo bita se nongomang ningi nunguning mu wetang te betemonko nunga manarso. Nu munan den duap duap aniso mu ko kariimet sinar den nungarso: ira ariga, guranek, nagiring nangamili ko sinar ta, nanimi ago kapara, sokel ago la ikup gia, kua tua ko munan, se munan saki agotala ko kariimet nunga kiti guruguso.

Den gira

1 Ani James,[§] ani Kaem ko ura kari se Kari Biya Jesus Kristus ko ura kari tala. Ani den imi nina Israel kariimet motam 12 parasaman ale sor sor namaman ale bagasan wore ningarsam. Amilmil yawara ningarsam.

Ikup se ira ariga ko munan

² Aga singsang alo, ikup duap duap nengete aratuk mu am amilmilaralko. ³ Mu awuk, nina ikisan, ikup aratasa mu nengemang ningi nunguning ko munan ira arigiso, ale ninga sokel ago la sanamara ko munan sangam tuso. ⁴ Se sokel ago la sanamara ko munan umu nangimikaso, se ana garuk sinar

la бага se anapeya munan ningo bo ko me tukunanganakko.^{**} ⁵ Ni awiriya ikia sinar ko tukunangasam agi mu, Kaem isaru se ikia sinar kisokko. Nu awiriya suen la mel ko nu isarsan mu gomang nungaru se amilmil te anapeya mu nungara ko Kaem.^{††} ⁶ Bare kam ni mel ko isaruko mu gemang nama tai se mena, ni gemang ningi nunguning te isaruko. Mu awuk, awiriya gomang namara taira karogo mu nu gagi tamun daula itugu karogo namoso taiso wore iwita. ⁷ Kakirip uwuta mu Kari Biya kote mel bo taukko iwita me ikiokko, mu mena ko. ⁸ Kakirip uwuta mu ikia ilagala ko kari, se munan suen la bitirukko mu ikia bo suanta te mena, ko ikia nama bola tai pala te ura beteso.

Mel suen biya ago bagara se mel mena bagara ko munan

⁹ Nanga launuria bo kumik mel mena bare Kaem sangaru patawuso mu nu amilmilarukko, mu awuk, Kaem nup biya tuso. ¹⁰ Bare awiriya kumik mel suen biya karogo bare Kaem ita kutuwu ilak kaposu mu betela amilmilarukko, mu awuk, nu diri wakala iwita tom tuku-nang ta ko бага kutuga palaga dagulu namarukko. ¹¹ Mu awuk, worem basuso se ko kowar aora biya mu kaiso, se kusuguso ale daguloso se ko bala yawara umu maga namoso. Se uwutatala, awiriya kumik mel suen biya ago mu, nu terong tala ko ura bita se wore, ekes ekes te ta namawa nama menarukko.

Ira ariga ko munan

¹² Awiriya bo ira ariga ko munan ningi sokel ago la sanamoso mu amilmilarukko. Mu awuk, nu sokel ago

[§]1:1 James: Matthew 13:55; Mark 6:3; Acts 1:14; 12:17; 15:13-21; 21:18; 1 Corinthians 9:5; 15:7; Galatians 1:19; 2:9.

^{**}1:4 Ikup gia ale te sokel ago sanamara ko munan: Matthew 5:12,48; Romans 5:3-5; 1 Peter 1:6-7; 4:13-14.

^{††}1:5 Ikia sinar ningo ta ko lage: Proverbs 2:1-5; Mark 11:22-24.

uwuta sanamaruk mu ko koma ningo mu, bagara aolak yawara ko kitigat Kaem kariimet nu ko kua tusan mu nungarukko balam umu tugu tuokko. ¹³ Ikialko. Awiriya ira ariga ko munan kote aratuk mu baluk ale, “Kaem aninga ira arigiso,” iwita ma me balukko. Mu awuk, munan memek Kaem me ira arigiso, ale betela Kaem awiriya bo ira ariga te me beteso, mena. ¹⁴ Bare awiriya ira ariga te daguloso mu, nu kota ko gomang barasa tagiso ilak nama memek ningi saposo se daguloso. ¹⁵ Nangamang barasa ko munan memek umu, tam bo muguri sisik waru kam nangamang motam ningi muguri sisik warso. Ale nama, kam ana memek umu betesan mu, tam nunguning kapa kam anananga bagara aolak ningi nunguning kaposo. Ale tam nunguning garukaso ale yopa kaposo iwita, munan memek umu garukaso mu kuera mateng tagi anananga bagara aolak ningi beteso.

¹⁶ Bore te se, aga singsang yawara, kawel munan me ninga kulokko. ¹⁷ Munan ningo se yawarakala nunguningkiri suen la mu kualala wore taiso, taiti gomang ko nikinang suen la ko Kotam wore kote tai kaposo. Bare nu mu worem, sige, baras yumu namasan ale aking nunga tom te wetangasan iwita mena, nu kumik ko munan guruga patawura mena. ¹⁸ Se nu kota ko ikia gomang te, noko den nunguning te, ana iru bilanga kam bilangaman, ale melmasak suen la nu nungam umu ningi noko kuriang gira iwita bagasan.

Den ikia ale karo tua ko munan

¹⁹ Aga singsang yawara alo, den imi ikial ale ninguru ko sinar talko: Nina suen la den ikialko mu ninguru nedegawa gurugalko, bare nengemang anise

koma balalko, ale pasak nengemang me magarukko. ²⁰ Mu awuk, ana nangamang magara ko munan te bagara aolak ningo diram Kaem ko gomang te aniso mu me tasan, mena. ²¹ Bore te se, ali ko munan karur ago se memek ko munan nenenga ningi aniso mu waru saparal ale, kua kapa se den nunguning nengemang motam ningi aguman umu ilukuawuralko, umutang ninga sangaru taukko.

²² Nina den nunguning nedegawa te ikia diwang me ikial ale munan umu te ninimi me kulalko. Bare den nunguning ikisan uwutata karo tualko. ²³ Awiriya den nunguning ikiso bare me

karo tuso mu, nu kari glass te numi koma arigiso, ²⁴ ale namoso ale tairate aking numi koma arigam umu kuamili sapa namoso wore iwita. ²⁵ Bare awiriya te gopa palaga namara ko law ningo mu gira awom la ningi ninguru tatagoso, ale ko kuamili me saposo, bare due te ikiso iwita karo tuso mu, munan suen la te mu marak amilmil taukko.

²⁶ Se kari awiriya numi balso nu kagin munan ko kari maso, bare kota ko kuamili ko me sinar taso, mu nu kota numi kulurso se noko kagin munan umu mel yam. ²⁷ Bare kagin munan Kaem nanga Nainet arigiso ale ko balso ningo, kumik memek bo mena maso, mu iwita: ana kuriang marmar se imet gerewa ikup giwasan mu nunga sinar to se, nangata nanga bagara aolak ali ewere ko munan memek te magaruk bore ko ninguru bitarsan, umutang Kaem ko amilmiloso.

Munan koma suanta la kariimet suen la nungumik te bitarko

2 Aga singsang alo, nina Jesus Kristus, nikim biya ko Kari Biya, umu ko nengemang ningi nunguning agi mu,

††1:19 Anananga munak munakasan: Proverbs 10:18-21.

††1:22 Den am ipi me ikinakko: Matthew 7:26; Romans 2:13.

bo ari daleluwura ale bo la nengemang tua ko munan me beteralko. ²Se taturum bo mu iwita balikko: Kari bo guang ningo se murong mel gold te nunga mu te numi bala tuok ale ninga biguwura ningi utu nagurok, se aking kari bo tala guang memek karur ago mu ago utu nagurok, ³se nina kari guang ningo naguram umu maonal ale mal, “Ni daiga kuwim ningo imi te dagiko,” mal, ale kari kituwura umu maonal ale mal, “Ni suwuta sanami sager, agi kuwim i arik ale te dagiko,” mal, ⁴mu awiri nina tutura munan suwuta ninimi te beteralko balam se betesan? Mu nina nengeta ninimi bita maguwusan.

⁵Aga singsang yawara alo, ikialko: Kaem nu ali imi ko kariimet nunga ariga te kariimet kituwura guat masan umu nunga giam, ale nongomang ningi nunguning ko munan yawara nunguning umu nungaram. Ale kingdom nu awiriya nu kua tusan umu ningi bagamonko nunga balam mu ningi bagamonko nungaram.^{§§} ⁶Bare nina kariimet nungumik mel mena mu mel yam ko nunga betesan. Agi kariimet nungumik mel ago mu ikup ningarsan ale nunga tagi nengerak nama den ariga kari nongoma te me ninga awusan agila? ⁷Se Kristus ko nup ana giwasan umu awiri balu maguwu- woso? Mu kariimet nungumik mel ago mu munan umu me bitawasan agila?

⁸Bare nina law biya nup ago batoga ningi aniso, “Keta nimi kua tusam iwitatala bo ko kua tuiko,” umu karo tusan agi mu, nina munan diram betesan. ⁹Bare nina bo ari daleluwu se bo la nengemang tusan mu nina memek betesan, se law ko munan te mu nina law

kuluka ko kariimet. ¹⁰Mu awuk, awiriya munan den suen la karo tuso, bare munan bo suanta kiaso, mu ko ikia nu law suen la kulukumuram iwita. ¹¹Mu awuk, Kakirip balam, “Saman katagot ko munan me beteralko,” mam, borta tala aking balam, “Kari mora se kuera ko munan me beteralko,” mam.* Se ni saman katagot munan me bitar, bare ni kari moar se kueruk mu, ni law kulukumura ko kari ko aratasam.

¹²Bore te se, nina law ninga bataguru tauk se te gopa palagalko kariimet iwita, munan bita se munakaralko. Mu awuk, nina law borta te ninga tuterukko. ¹³Ikialko. Awiriya bo, bo me gomang bataga tuam umu, tutura kam te nu me gomang bataga tuokko tala, mena. Bare awiriya saki alo gomang bataga nungara ko kari mu, tutura ko kam umu te amilmilarukko.†

Nangamang ningi nunguning ko munan se kiwem ningo ko munan

¹⁴Se aga singsang alo, kariimet bo balso nu gomang ningi nunguning maso, bare kiwem ningo me karoso, mu ko ningo anape? Se awuk ta noko gomang ningi nunguning umu nu sangukko? Mena.‡ ¹⁵Se aking nanga launuria agi nagoras bo guang yamel mena se na inang naukko mu mena bagaruk, ¹⁶se nenenga ningi bo manuk, “Gemang lila te namar ale, guang yamel mel nagur ale no nungia se lagerko,” mauk, bare noko tukunang umu ningi me sanguk mu, awuk ta ko launuria agi ko koras umu sangukko? Mena. ¹⁷Uwuta tala, nangamang ningi nunguning ko munan umu kiwem ningo ilak me kapetaruk

§§2:5 Kaem kariimet kituwura guat nunga giam: 1 Corinthians 1:26.

*2:11 Exodus 20:14; Deuteronomy 5:17.

†2:13 Ana saki alo nunga nangamang batagukko: Matthew 5:7; 6:14-15; 18:32-35.

‡2:14 Ana nunguningta nanga saki alo nunga kuenakko, nagiring guang te la mena: Matthew 7:21; 25:41-45; 1 John 3:17.

mu, nangamang ningi nunguning ko munan umu mel yam, se kua namakoyam.

¹⁸Se awiriya bo nangamang ningi nunguning ko munan te la perer maukko, se bo kiwem ningo ko munan te la kasu kelagukko.

Bare ani iwita balsam: Nangamang ningi nunguning ko kumik kiwem mena mu, ana awuk ta ari ko ikinakko? Bare aninga angamang ningi nunguning mu aninga kiwem ningo te wetangaso se ari ko ikisan. ¹⁹Se ni balsam ale Kaem suanta masam. Mu terong! Bare wit mairap memek mu agotala umu ko ikisan — ale nguangara biya karogo bagasan!^f

²⁰Ni kari ngualara! Ni nangamang ningi nunguning kumik kiwem ningo mena mu mel yam, umu wetang te ka kasurnak se arikko balsam e? ²¹Girakala Abraham gomang ningi nunguning te kiwem beteram ale ko namar Isaac te tama bita Kaem tuokko patawu altar te beteram. Se noko gomang ningi nunguning ko kiwem owore te Kaem nu kari ningo diram ko balam. ²²Arigalko, noko gomang ningi nunguning se ko kiwem mu wete ura taman, se noko gomang ningi nunguning mu noko kiwem beteram umu te lilim awu saparam. ²³Se Kaem ko batoga imi ko nunguning kaparam: “Abraham Kaem ko gomang ningi nunguning umu te, nu kari ningo diram ko nup mu tam,” ale Kaem ko tiran yawara ko balam.[§] ²⁴Buta se, nina aitak ko ikisan, kari ko kiwem te nu ko ari ikisan; noko gomang ningi nunguning ko munan te la mena.

²⁵Se koma suanta tala, lage luan imet Rahab mu, nup ningo diram umu tam, mu awuk, nu taling kari nunga gi kaluwuram ale lage tuang kigilik te nunga awuram se namaman. ²⁶Se koma

suanta tala, karirigum bo ko marak ningi mu arataso mu kueram masan, uwutatala nangamang ningi nunguning mu, kumik kiwem ningo mena mu kueram masan tala.

Nanga munak munakasan ko sinar tanakko den

3 Aga singsang alo, nina suen la den ko kausa kariimet ko aratalko me urikiralko. Mu awuk, nina ikisan, ana den ko kausa kariimet mu, tutura munan nenenga ilu kia kam se gek am nagate bitirukko. ²Ana suen la lage munan duap duap te supusan ale dagulasan. Bare awiriya ko munak te den bo ta me balu paguwuso mu, nu kari diram nunguningkiri. Se nu kota ko kumik lilim ninguru bituokko terong.

³Tom ana ain bilik horse nogore sumulak te, te nagiring ilumonko tagi kalosan, mu ana horse mu nanga nangamang te, kumik lilim la am gurugunak patawunakko. ⁴Agi ana dal biya bo te ikinakko. Dal mu mel biya se daula sokel ago ituguso se sokel ago namawoso. Bare wosagam kitira kari mu wosagam gotektir wore te guruguso se apareyate namarukko mu te namoso. ⁵Uwutatala, anananga nangamili mu nangimik lilim ko nuamur gotektir bo, bare nangamili mu den munak bibiya gurugok patawunakko mu am terong la.

Tama te ikialko. Tama gotek bo katirta pirakaruk, bare te tama gigip biya am barasuk ale giarum biya mu am kani saparukko. ⁶Se nangamili mu tama iwi-tatala. Tama memek ko kotam kota tama umu uwiso. Se nangamili mu nangimik nuamur saki kiaram ale memek ago ninguru terong mam. Nangamili mu kari ko kumik lilim la karur memek tuguso,

^f2:19 Bur memek Jesus ko ikiman ale nguangaman: Matthew 8:29.

[§]2:23 Abraham: Genesis 22:9-12; 2 Chronicles 20:7; Isaiah 41:8; Hebrews 11:17-18.

ale ko bagara aolak lilim la tama memek ningi beteso.**

⁷Giarum ko mel bibiya gotektek, se inangnang mel se mot anapeya, se gagi du biya ko melmasak duap duap mu am nunga lila awurko, se kariimet butata betesan tala. ⁸Bare kari bo ta nangamili lila awurokko me terong. Nangamili mu katir noman me ta saposo. Nu pempem la mot memek iwita kariimet nunga moruk se kuemonko iwita bagoso.

⁹Bare ana nangamili tegeta nung te tala nanga Kari Biya se nanga Nainet ko nup te patawusan. Ale nangamili tegeta nung te tala kariimet saki, Kaem kota numi ari se nunga nungam umu, nunga balu maguwusan. ¹⁰Ana nagiring suanta nung te den duap ilagala arataso: ana Kari Biya ko nup te patawusan, ale aking saki alo te nunga balu maguwura den balsan. Bare aga singsang alo, munan umu me terong. ¹¹Se yu motam suanta umu ningi yu duap ilagala, yu welang se gagi seselak ago mu te am araturuk i? Mena. ¹²Aga singsang alo, tam fig kualo tam olive nunguning am arik i? Agi mayang waen mu kualo fig nunguning am arik i? Mena. Koma suanta tala, gagi seselak ningi mu yu welang me utu noko, mena.

Ikia nunguning mu Kaem kote taiso

¹³Nenenga ningi awiriya ikia sinar se ikia nunguning ago agi mu, nu ko bagara aolak yawara mu te wetang awurokko. Nu kua kapara ko munan te ikia sinar se ikia ningo ko munan bitirukko. ¹⁴Bare ni keta ka nip biya ko munan, se saki alo nunga gemang magara ko munan gemang motam ningi anirok mu, ka munan memek umu ko nimi me patawur ale den nunguning me karogo kaparko. ¹⁵Ni ta balu umu "ikia sinar" me, bare

ikia uwuta umu duruk wonong te me taiso, mena, bare ikia umu Satan ko, ali ewere ko ikia memek. ¹⁶Mu awuk, saki alo nunga balu maguwura ale keta nimi nup biya tua ko munan umu, dagi paguwura se munan memek memek ko munan ningi ka saparukko.

¹⁷Bare ikia sinar duruk wonong te taiso umu, ko mel gira mu karur bo mena, ningo nunguningkiri; se lila yawara ago, saki alo iki karo nungarsan, nunumi ago kapasan, nongomang bataga se saki alo munan ningo nongote betesan. Ale munan ningo betemonko me kawelasan bare am diram tala betesan. ¹⁸Lila munan kua tua ko kariimet alo lila te tam muguri agusan mu, ko nunguning mu munan ningo diram mu kapa nangarso.

Kua kapara ale Kaem bowa ningi bagara ko munan

4 Den tagira gurungumura se kager daong nenenga ningi mu ko munan mu aparete wore taiso? Agi nononga taira mu, nenenga mel duap duap ko nengemang barasa ko kager nengemang motam ningi barasuwo mu ningi me aratu taiso agila? ²Iwita balikko. Nina anapeya mel nengemang tusan bare gemaralko me terong se kari mosan se kueso. Se nina melmasak duap duap ko nemotam nengema barasoso bare gialko me terong se nina ining singi kager betesan. Ikiialko, nina mel ko kuesan bare me gemasan, mu awuk, nina ko Kaem me isarsan. ³Agi nina ko Kaem isarsan bare me gemasan, mu awuk, nina noko munan ningo te beteralako me ko isarsan, bare nina gemaral ale nengeta ninga amilmil ko ningo te beteralako.

⁴Nina lage luan ko kariimet, nina ali imi ko munan nengemang tusan agi mu,

** 3:6 Nanga munak munakasan ko den: Proverbs 16:27; Matthew 12:36; 15:11,19; Romans 3:13-14; Ephesians 4:29.

nina Kaem ari daleluwura ko munan me betesan e? Awiriya ali imi ko munan kua tuso mu, nu Kaem ilak barimara ko kari ko arataso.^{††} ⁵ Agi batoga te balam, nu noko marak anananga ningi beteram se nanga gi patauwoso umu, noko gomang mu nu la bowa ningi bagarukko balam mu, am bala diwang balam ta agila? ⁶ Bare uwuta mena. Noko gomang motam mu ninguru nangarso. Bore te se, batoga te iwita baluwoso:

“Nunumi patawura alo mu Kaem nunga biriruwaso;

bare kariimet nunumi karogo kua kapasan mu nu gomang nungarso.”^{‡‡}

⁷ Buta se, nina Kaem ko kuring bowa ningi la bagaralko. Bare Satan biriruwal se nu nina bita tauk ale tagi taukko.

⁸ Nina Kaem kumik duap te pingi tairal se nu nina ningimik duap te pingi tairukko. Nina kariimet memek alo, kari kuting anu nunguru kam nengemang motam anuwal nungalko. Nina nengemang motam ilagala ko kariimet, nengemang motam laili kauralko. ⁹ Nina nina memek ko nengemang bataguk se mal niaralko. Nina gusira munan bita tal ale nia mo kam bagaralko. Nina amilmil munan bita tal ale nengemang bataga te bagaralko. ¹⁰ Ale Kari Biya koma te ninimi ago kua kaparal se nu nina patawu kualala nina bitirukko.

¹¹ Aga singsang alo, nina ninimi me balu maguwuralko. Awiriya ko launuria balu maguwuso, agi ko bagara aolak tuteso, mu nu law balu maguwuso ale tutura munan beteso. Kam ni law tutesam, mu ni me karo tusam, ni tutura kari ko nima betesam ale law tutesam.”^{¶¶}

¹² Bare Kakirip bo kota ana law nangarso, ale nu kota tala anananga Tutura Kari; nu kota tala anananga sangaru tauk agi nanga maguwurokko sokel ago. Bare ni mu awiri? Se awiri ni sokel kisas se ni tutura munan ka bo kumik te betesam?

Anapeya ukurukse mu te nima me kuluruko

¹³ Ario, ikialko, nina awiriya balsan: “Ana aita agi, ukirok se, wonong biya mu te namanak ale yia suanta umu te baga se manga ura betenak ale manga tanakko,” masan. ¹⁴ Bare nina anapeya ukurukse aratukko mu me ko ikisan. Agi nina awuk nengeta ninimi ko ikisan? Bare ikialko, nina mu tama bur barasoso, ale tom katirta ko baga aking mena namoso wore iwita.^{§§} ¹⁵ Bare nina iwita balal mu asele terong ko: “Kaem ko gomang ana uwutata betenakko agi mu asele, ana am baga se, mel imi agi umu betenakko,” ma bala mu asele terong. ¹⁶ Bare mena, nina mu nigiring kapa kapa, nengeta ninimi patawu patawu geragasan. Nisipiling lagara munan uwuta mu memek.

¹⁷ Bore te se ninguru ikialko. Awiriya nu munan ningo ko ikiso mu ningo se nu am bitirukko, bare nu munan umu me beteso, mu nu memek beteso.

Kariimet nungumik mel ago se saki alo nunga bita maguwusan wore nunga sinar den

5 Se nina kariimet ningimik mel suen biya karogo* mu, nina ikialko: Nina niara ma te bagaralko, mu awuk, ikup memek nenengate taiwoso. ² Ne-

^{††}4:4 Ali imi ko munan ko me kuenakko: 1 John 2:15.

^{‡‡}4:6 Nanima karogo kapara ko den: Proverbs 3:34; 1 Peter 5:5-6.

^{¶¶}4:11 Nanga bo ko bagara aolak me tutenakko: Matthew 7:1-6; 22:34-40; Romans 2:1; 14:4; 1 Peter 2:1.

^{§§}4:14 Me nanima patawunakko: Proverbs 13:10; 27:1; Luke 12:18-20.

*5:1 Kariimet nungumik mel ago mu sinar tamonko: Luke 6:24; 16:25.

nenga melmasak yawara yawara mu iwiram turupuram, se ninga guang yamel mu dagor silale no barurumuman se batuwtuk maman.³ Se ninga manga gold se silver mu patan iram ale mag-aram. Se patan umu nina den te ninga bitiruk ale, tama ningimik nunguning no kam ninga naukko. Mel bo mena, tom nukum imi te ninga manga melmasak yawara yawara mu, am numi awote bolala awu sagaralko.⁴ Bare arigalko! Nina ninga ura kariimet ninga ningam ura bataguru gi lagaman umu, nina me nunga diaman se nunga niara aira mu am nengete bitawasan. Se ninga ura kariimet ninga na inang gi bolala awu lagaman umu nunga niara mu Kari Biya Sokel Garagar umu kote nama aratam se ikiam.⁵ Nina ali imi te mel ningo ningo karogo bagara ko munan kalel biya wore te бага se, pempem melmasak yawara yawara gi se ninguru te amilmil bita lagaman. Nina bulmakau mel moa nana te ninguru kasuman utuman ale negol ninguru kapa ekeka muruwuram.[†]
⁶ Nina kariimet sang, mel bo ko nina nengerak dun kopa me ilukasan, wore am nunga bita maguwukasan ale nunga moakasan se kuakasan.

Kua kapara ale ikup gia ko munan

⁷ Buta se aga singsang alo, nina kua kapa se sokel ago la bagaral se Kari Biya tairukko.[‡] Ningam kotam te ikialko. Nu gomang kua kapa se, inang muguri ningo ningo papak mauk ali bitiruk ale tarigirukko kimi bita se, worem tom se tuwik ko tom ko numi ira se loaga lagoso.⁸ Se nina uwutatala, nengemang anise sokel ago la bagaralko, mu awuk, Kari Biya ko tom te tairukko mu pingi

aram.⁹ Aga singsang alo, nina ninimi nibiring ko me ininga munaka se la-garalko. Nina uwuta beteral mu den te ninga betemonko. Se Tuteru Kari mu songkuring ago sanamaram bagoso!

¹⁰ Aga singsang alo, nina prophet alo Kari Biya nup te ura bitakasan wore nunga ikialko. Nuna girakala ikup memek ningi wore nongomang kua kapa se sokel ago la бага se gikasan.¹¹ Mu nina ikisan, ana kariimet uwuta ikup ningi sokel ago sanamasan mu ana nunup biya nungarsan. Se nina Job ko dugu duap mu ko ikiman. Nu ikup memek ko kam ningi wore sokel ago la sanamaram ale giwaram, se Kari Biya nukum te saonga munan aguwaya kumik te beteram mu nina ko ikisan. Mu awuk, Kari Biya mu gomang bataga se gomang motam nangara ko Kaem.

¹² Aga singsang alo, mel suen la umu ningi mel biya nunguningkiri mu, nina den sokel tualko mu, duruk wonong ko nup me balal, agi ali imi ko nup me balal, ale yam ta mel bo ko nup me balalko tala. Nenenga “Aing au” mu eng am uwutata aing au mal, ale ninga “Mena” mu eng am mena malko. E nina uwuta me beteral mu nina memek ningi ninga betemonko.[¶]

Nangamang ningi nunguning te guranek betera ko munan

¹³ Se nenenga ningi bo ikup mel i ago agi mu, nu guranek te Kaem manukko. Agi nenenga ningi bo amilmilaruk agi mu, nu wur te Kaem nup patawurukko.¹⁴ Se nenenga ningi bo kuera ikes karogo agi mu, nu sios ko kari gira alo nunga aurok, se taimon kumik kualo guranek betemon, ale Kari Biya ko nup te oil ku-

[†]5:5 NIV ko footnote ko bala bo mu iwita: “as in a day of feasting”.

[‡]5:7 Ana nangamang sail ago baganak mu udagi koma ningo tanakko: Luke 21:19; Galatians 6:9; Matthew 5:12; Job 42:10-13.

[¶]5:12 Jesus uwutatala balam: Matthew 5:34-37.

mik sapamonko. ¹⁵Se nongomang ningi nunguning te guranek betesan umu, kari kuera ikes ago umu aking nungerukko, mu awuk, Kari Biya nu sokel tuok se barasukko. Ale nu memek i beteram agi mu, ko memek umu siwu saparukko.

¹⁶Bore te se, ninimi nengema te ninga memek apural ale ninimi ko guranek beteral ale munan umu te ningo ari-galko. Kari ningo diram ko guranek mu sokel ago, se Kari Biya pasak ala iki karo tuokko.

¹⁷Elijah mu ali kari anananga iwi-tatala. Nu tuwik me kaparukko gira awom la guranek bitawaram se yia 3 se

ko sige 6 ningi tuwik ali me kau tam. ¹⁸Se udagi te akingtala guranek beteram se aking tuwik ali te tai dagulam se, ali ko tam muguri mel anapeya aking papak mam ale aragakaso.[§]

¹⁹Aga singsang alo, nenenga ningi bo den nunguning bita tauk ale dalela namaruk, se ninga ningi bo aking ilu tagi ilak den nunguning ko lage te ilak peleruk mu, ²⁰iwita ikialko: Kariimet awiriya kariimet memek bo, memek lage te taso ale ilak peleso, mu nu kariimet umu kuera mateng memek ko lage te sangaru taso, se ko memek aguwaya bita lagaram mu am ira kaluwu saposo.^{**}

§5:18 Elijah: 1 Kings 17:1; 18:42-45.

**5:20 Ana bo lage memek te sangaru tanakko: Proverbs 10:12; Matthew 18:15; Galatians 6:1; 1 Peter 4:8.

1 PETER

Tam gawa imi Peter ko tam gawa. Nu Jesus ko olekem. Nu tam gawa imi te Kris alo nongomang motam sokel tuikaso. Mu awuk, tom mu te mu Rome sor suen biya nunga bitaru se Kris kariimet alo mu ninguru nunga bita maguwukasan. Peter yia A.D. 67 iwita moman se kueram.

Nu ko tam gawa imi te mu Kris alo sokel ago la sanamamon ale, ikup duap duap nungumik ko taikaso mu gi se, Kristus ko nup biya ko amilmil te la bagamonko nunga manarukaso. Ale laili бага se nunga ikup suen la Kaem kuting te la betemonko ko sangam nungarukaso.

Den gira

1 Ani Peter, ani Jesus Kristus ko apostle, ani tam gawa imi bataguru nina kariimet Kaem noko ma nunga balam, bare aita parasaman ale kariimet iwareng iwita Pontus, Galatia, Cappadocia, Asia, se Bithynia kariimet nunga ningi bagasan owore ningarsam. ²Kaem nenenga Nenet kota ko ikia te nina noko kariimet iwita бага se, kuring karo tualko Bur Laili te nunga laili kauram, ale Jesus Kristus ko gue te nunga memek siwuram. Kaem ko gomang nangara, se ko gomang lila yawara mu lilim la nengerak pempem la anirokko.

Bagara ningo Kaem nangarukko balam umu te loaga se baganakko

³Anananga Kari Biya Jesus Kristus ko Kaem se ko Nuet nup biya tunakko! Nu gomang biyala nangaram ale Jesus Kristus ko kuera ale barasa mu te, ana kari-

imet iru bilanga kam nanga giam. Se ana bagara ningo Kaem nangarukko balam umu ko namotam bita se lagasan. ⁴Se bagara ningo umu, kumik magara mena, kumik karur mena, se me ta mena namarukko, mu nu duruk wonong te nenenga nunguru beteram se aniso. ⁵Se nenenga nengemang ningi nunguning te, Kaem ko sokel mu karem iwita nunga bituok nengerak nama, tom nukum te asele wetang te ninga sangaru giokko.††

⁶Se nina munan umu ko ninguru amilmilasan. Nunguningta, nina tom tukunang imi ko mu am ikup yaman duap duap giman ale nengemang motam batagam. ⁷Munan uwuta ningimik te aratam mu nenenga nengemang ningi nunguning ko ningo, gold ko ningo kiaram, wore wetang awuram. Gold tama kuamili te kai nungursan se ningo nuam nunguningkiri, bare mu am maga namarukko. Bare nenenga nengemang ningi nunguning mu tama aora biya kaiyok ta wore me ta maga namarukko. Bore te se, tom Jesus Kristus numi wetang te bitirukko tom umu te mu, nina noko nup biya, nikim karogo se bala ningo ago mu talko.‡‡

⁸Nunguningta, nina nu me arigiman, bare nina nu kua tusan. Ale aita mu betela nina nu me arigisan. Bare nina ko nengemang ningi nunguning aram, se ko amilmil nikim biya ago, ko bala moke mena, umu ningi ninguru ta nunguningkiri amilmilasan. ⁹Mu awuk, nina nunga nengemang ningi nunguning ko nunguning mu, nu nunga sangaru towoso.

¹⁰Nenenga sangaru ta ko munan imi, girakala prophet alo Kaem ko gomang nangara ko munan imi ko giriman balman. Ale nuna munan imi ko duap

††1:5 Kaem nanga sangarso ale koma ningo nangarukko: John 10:28-30; Romans 2:7; 1 Peter 5:10.

‡‡1:7 Gold ko den: Proverbs 17:3.

ninguru ikimonko ninguru kupukasan. ¹¹ Nuna Kristus ko Bur nunga ningi baga se, nu Kristus ikup yaman giok ale asele udagi ko ningo nikitang ago taukko mu ko nunga girikaso manarukaso. Se nuna tom amaruya te, se aguwaya aratukko, mu ko duap ninguru ikimonko karogo kaeyakasan. ¹² Bare Bur nunga kausam mu, den nuna balukasan mu nononga tom te aratukko mena, mu nina aita bagasan ewere nunga den. Se den umu aita Bur Laili duruk wonong te tairam umu ko sokel te, den gilalong bala ko kari alo nuguring te nunga manorman. Se engel alo betelatala, nuna mel suen la imi ninguru ko ikimonko nongomang bita lagasan.[¶]

**“Ani laili, ewere te se nina
betela laili bagaralko”**

¹³ Bore te se, nina sanamaralko nunga ikia nungal ale bagaralko; ale bola pala mena, nunga ikia sinar la bagaralko. Nunga nengemang motam loagara mu Kaem ko gomang nangara Jesus Kristus numi wetang te bitiruk se ningarukko umu te la anirukko. ¹⁴ Nina noko kuriang alo iwita nu kuring bowa ningi bagaralko; munan memek ko nengemang barasa ko munan, girakala nu kuring bowa ningi me bagara la bita lagaman umu, me beteralko. ¹⁵ Bare ikialko, Kakirip nunga auram ale nunga giam umu laili, bore te se nina betela nunga munan suen la te mu laili bagaralko. ¹⁶ Mu awuk, noko batoga te iwita aniso, “Ani laili, ewere te se nina betela laili bagaralko.”^{§§}

¹⁷ Se nina Kakirip, kariimet suen la nunga tutera ura koma suanta la bita

saposo umu nunga Nenet ko arusan agi mu, ikialko: Nina kariimet iwareng iwita ali imi te baga se, nu bowa ningi la baga se, aolak bagara diram te la bagaralko.

¹⁸ Mu awuk, nina ikisan, nina nunga nengetakari nunga munan kumik nunguning bo mena umu ningi bagaman se nu nunga dia tam. Nu nina ali imi ko mel maga namarukko, silver se gold iwita, mu te me nunga dia tam, mena.

¹⁹ Bare nu Kristus, sipsip gotek kumik te magara kuenera bo mena, wore ko gue ningo yawara se gomang motam nunguningkiri wore te nunga dia tam.

²⁰ Kristus ali imi se taiti mel suen la me aratam la Nuet giram balu beteram, bare nenenga ningo ko, tom nukum imi te wetang te beteram. ²¹ Nu kueram, bare Kaem maraguwuram ale nup biya tuam. Se nina nu te Kaem ko nengemang ningi nunguning aram. Se nenenga nengemang ningi nunguning, se nunga nengemang motam loagara mu Kaem kote la bita lagasan.

²² Ikialko, nina den nunguning karo tua ko munan te laili kauman, ale nunga singsang alo ningo la kua nungarsan agi mu, nengemang motam ningo se du biya te kua nungaralko. ²³ Mu awuk, nina aita Kaem ko den marak pempem ani lagoso, tam muguri bo maga namoso mu iwita mena, bare tam muguri kumik magara bo mena, wore te kuriang bilanga kam kariimet iru ko bilangaman.* ²⁴ Mu awuk, batoga te iwita aniso:

“Kariimet suen la mu sirsir iwita, se nunga nunup ningo mu sirsir wakala iwita; se tom katirta ko baga kusuguso ale piriso daguloso iwitata.

[¶]1:12 Prophet: Matthew 13:17. Engel: Ephesians 3:10. Prophet nunga den saki balman: Psalm 22; Isaiah 53.

^{§§}1:16 Leviticus 11:44.

*1:23 Nuna kariimet iru ko arataman: John 1:13; 6:68.

²⁵ Bare Kari Biya ko den mu tom suen la ani lagoso.”†

Se den umu, mu den borta nina ikialko nengema te apu lagakasan.

2 Bore te se, nina munan memek iwita mu suen la waru saparalko: kawel munan, kiwem ningo betesam ma se memek betera ko munan, bo ko mel ningo ko iki maguwura, se bo buring ko balu maguwura ko munan. ² Ale kuriang mimili nunga ikia amin ko la aniso iwita, nina kualala ko inang yu yawara ko la ikia beteral ale te Kaem ninga sangaru tam mu ningi kariimet garuk ko lagaralko. ³ Mu awuk, nina aitak Kari Biya ko munan mu kau taman arigiman, mu ningo nunguningkiri.

Kari Biya mu anananga manga gek am

⁴ Se nina marak duap ko Manga gek am, ali kariimet ari maguwuman ale biriruwuman, bare Kaem arigam ningo nuam nunguningkiri se atumukiram umu kote tairalko.[‡] ⁵ Nina mu betela manga marak ago nung iwita iwita, Kaem ninga ilu biguwuso ale noko temple ko ninga kaloso, se nina priest laili ko бага se, Jesus Kristus ningi tama siring yawara Kaem kua tuso umu bita tualko. ⁶ Mu awuk, batoga bo te iwita baluwoso: “Arigalko, ani manga bo yawarakala nunguningkiri atumukirem ale kawam giokko Zion betterem, se awiriya nu te la ira sanamaruk mu nu me ipi dola namarukko.”¶

⁷ Se nina awiriya noko nengemang ningi nunguning mu, manga umu arigisan yawarakala nunguningkiri. Bare awiriya

noko nongomang ningi me nunguning aso mu, batoga bo iwita ko balam se aniso:

“Kawam te kaola ko manga bo, kawam kaola kari alo ari meman, bare mu manga borta aitak kawam giwoso.”§

⁸ Se aking batoga te mu iwita baluwoso: “Manga umu kariimet nusuwik te atumusan ale dagulasan.”**

Nuna nusuwik te atumusan ale dagulasan, mu awuk, Kaem uwutata ko balam se aniso iwita, nuna den gilalong umu nubiring tusan ale te dagulasan.

⁹ Bare nina mu Kaem noko kariimet ko ninga atumukiram; nina King Biya ko priest alo, se kariimet laili motam biya bo, se nina Kaem ko kariimet bagasan.†† Se nina Kakirip tiromorom ningi bagaman se ninga auram se noko nikim yawara ningi taiman mu, nup biya ko balu patawu se lagaralko. ¹⁰ Tom bo te mu nina nemom nede ago lilim se biguwura la me bagakasan, bare aitak mu nina Kaem ko kariimet se biguwura la bagasan. Tom bo te mu nina noko gomang lila me ari ikikasan, bare aitak mu nina noko gomang lila mu arigiman ale ko ikiman.

Kaem ko me ikia alo nunga ningi бага se mu bagara aolak diram te la bagaralko

¹¹ Aga singsang yawara alo, ani nina ali imi te mu taira kariimet agi kariimet iwareng iwita ningarki se iwita ninga manorsam: Nina ikia memek ko nengemang barasa ko munan, nenenga ningi barasu se ninga maguwurokko ne-

†1:25 Isaiah 40:6-8.

‡2:4 Manga gek am ko den: Matthew 16:18; 21:42; Romans 9:23; 1 Corinthians 1:23; Ephesians 2:21-22.

¶2:6 Isaiah 28:16.

§2:7 Psalm 118:22.

**2:8 Isaiah 8:14.

††2:9 Exodus 19:5-6.

gawoso mu, nibiring tualko ani nunga manorsam. ¹²Nina kariimet Kaem ko me ikisan mu nunga ningi бага se mu, bagara ningo diram te bagaralko. Se nuna ta nina memek betesan mamon ale den atumu ningarmonko, bare udagi nenenga munan ningo betesan umu arigimon ale, day tom Kaem ana nangarkukko taiso umu te mu nu nup biya tumonko.††

¹³Nina Kari Biya ko iki se ali kariimet nunga supuling suen la nunga baongam umu nobowa ningi bagaralko. Nunga ali ko king nunga pulawura bagoso umu ta agi, ¹⁴dom bibiya umu nuguring bowa ningi bagaralko. Mu awuk, nu kariimet nunga memek koma bu nungarmon ale kariimet ningo betesan umu koma amilmil nungarmonko ura mu nungaram. ¹⁵Mu awuk, Kaem ko gomang mu iwita, nenenga munan ningo betera ko munan te, kariimet ngualara nunga nusupuling lagara ko munak umu te nuguring kaolalko. ¹⁶Nina ningimik den mena, guyak la lagaralko, bare nina memek bita se munan ningo umu te me ninimi kaluwuralko, nina pempem la Kaem ko ura kariimet iwita la lagaralko. ¹⁷Nina pempem kariimet suen la nunga kua nungaru se nunga kua kapa se lagaralko. Kris alo suen la mu launuria iwita kua nungaru se, Kaem bowa ningi бага se, king nup biya tui se lagaralko.

**Jesus kua kaparam ale ikup
yaman giam uwutatala
molak te kua kapanakko**

¹⁸Nina ura dungan kariimet alo, nina ninga dom alo nobowa ningi kua kapa

se lagaralko. Bare nononga ningi awiriya ningo se yawarakala nunga bitarsan umu la mena, bare sang nunga munan alis karogo betesan umu koma suanta nongote beteralko. ¹⁹Mu awuk, awiriya bo Kaem ko iki se kua kaposo, ale munan memek ko yaman kumik te betesan umu am gi lagoso mu, Kaem ninguru ko amilmiloso.¶¶ ²⁰Bare nina memek beteral se ko koma nunga momon se ikup mu gial mu, Kaem nenenga munan ko amilmilaruk i? Mena. Bare nina munan ningo bitawaral se ko nunga bita maguwumon se ikup mu gi lagaral mu, Kaem ko ninguru amilmilarukko.

²¹Mu awuk, Kristus nina nego ko ikup yaman uwutatala ipi giam ale kausa ningo ningaram. Se Kaem nina uwutatala beteralko nunga auram, buta se Jesus molak kaoralko.

²²Iwita,

“Nu memek bo me beteram, ale den kawel bo kuring te me aratam.”§§

²³Ale tom nuna den memek tuikasan, mu nu koma den memek me nungarukaso. Ale tom nuna nu bita maguwukasan, mu nu maingte koma memek nungarukko den bo me nunga manarukaso, mena. Bare nu kota numi lilim la Kakirip tutura diram la beteso umu kuting te beteram. ²⁴“Nu anananga memek suen la kota kumik te giam” ale karogo tam kangono te kueram. Bore te se ana munan memek nabiring tunak ale bagara aolal ningo diram mu te la baganakko. Ikialko, “noko kumik guang batutumu lot gawir tuman umu te, nunga bagara aolal ningo ko lage kuring kagaru

††2:12 Ana mu kariimet iwareng iwita: John 17:16; 18:36; Hebrews 11:9-10; 1 Peter 1:1. Verse 12: Matthew 5:16.

¶¶2:19 Nanga bita maguwumon agi mu ikup mu am ginakko: 1 Peter 3:17; 4:14; Matthew 16:24.

§§2:22 Isaiah 53:9; John 8:46.

ningaram.”* ²⁵ Mu awuk, “nina sipsip nguala sipa nama kam namaman”, bare aita k nina nunga Bitua Kari ningo kote peleman, nu nenenga Pulawura Biya bagoso.

Nuwus kuari nunga den

3 Uwutatala, nina imet alo, nina nunga nigariari nobowa ningi pempem bagaral se, nunga ningi saki i Kaem ko den ko nongomang ningi me nunguning aruk agi wore, nenenga munak ko munan te mena, bare nenenga kiwem ningo umu ari ikimon ale giris palagamonko. ² Nuna nenenga namara taira diram nunguningkiri, kuring bowa ningi bagara umutang arigimon ale te giris palagamonko.† ³ Nenenga ningimik bala mel ningo nunguningkiri mu, ningimik guang yamel mel te bala duap duap tua agi, nemene mora pituwura te agi, murong kulolo gold te nunga mu nedegawa nigiting peperek tuguma te agi, guang yamel kuluteng kuluteng ago mu te ninimi bala tua ko munan te me aniso. ⁴ Bare nenenga ningimik bala ningo nunguningkiri mu, nunga nengemang motam ningi kiwem te aratukko. Se bala ningo kumik menara mena umu mu, bagara kutekam lila ago ko munan, se Kaem koma te mu munan umu noko gomang motam nunguningkiri. ⁵ Mu awuk, munan uwuta mu girakala ko imet alo Kaem kote la nomotam bita se laili kaukasan, ale munan uwuta mu te nunumi bala ningo yawara tui kam tuikasan. Nuna kua kapakasan ale munan umu te nu-

gariari nobowa ningi la lagakasan. ⁶ Imet uwuta umu bo Sarah.‡ Nu Abraham kuring bowa ningi la бага se noko dom biya ko arukaso. Se nina mu munan diram umu la bita se anapeya ko me ngungaral, mu asele nina noko nanawusari iwita bagaralko.

⁷ Se nina nunga kariari mu, koma suanta tala nina nunga niniwusari nongorak бага se mu, ninguru nunga bitaru se amilmil nungaralko. Mu awuk, nuna mu imet ta se nungumik nosokel mena, bare Kaem bagara aolak ningo ningaram umu ningi karogo nengerak bagasan. Se munan umu te nenenga guranek kumik tareng bo mena, diram namarukko.¶

Nanga bita maguwumon agi wore, munan ningo la bita se baganakko

⁸ Se den imi nukum mu, nina suen la nengemang motam suanta бага se, ninimi ko iki se, launuria iwita ninimi ko kua tui se, kua kaparal ale ninimi nengemang tualko. ⁹ Bo memek ningimik te bitiruk mu koma memek me tualko, agi bo den memek te nunga manuk mu koma den memek te me maonalko. Bare koma marak den ningo nunga maonalko. Mu awuk, Kaem nina uwutata betaralko balu se nunga giam, ale marak ningo ningarukko balam.§ ¹⁰ Mu awuk, “Awiriya marak бага se lagarukko kueso, ale ko gomang tom ningo ningo taiwoso mu arigokko agi mu, kuring kuamili te den memek bo me

*2:24 Jesus nanga memek giam ale kueram: Isaiah 53:5-6; John 10:11,14; 2 Corinthians 5:21.

†3:2 Imet nunga den: Matthew 5:5; Ephesians 5:22-24,33; 1 Timothy 2:9-10; Titus 2:3-5.

‡3:6 Sarah: Genesis 18:2.

¶3:7 Kari nunga den: Ephesians 5:25-33; Colossians 3:19. Nuwus kuari nunga den sang 1 Corinthians 7 mu te aniso.

§3:9 Nanga bita maguwumon agi mu den ningo la nunga manornakko: Matthew 5:44; Romans 12:17.

baluk, ale kore sumulak te den kawel me ta balukko.

¹¹ Nu kilek memek buring tuok ale kilek ningo la bitirukko;

nu bagara lila se welang mu gomang tuok ale ko supuling diruwurokko.

¹² Mu awuk, Kari Biya ko motam kariimet

ningo diram mu nungarkiwo, ale nunga aira ko dogowa gurugu lagoso;

bare kariimet munan memek betesan mu nu buring gurugu nungarso ale memek nungarso.”**

¹³ Nina munan ningo beteralko sail tagiwaral mu, awiri anape ko ninga bita maguwurok? Mena. ¹⁴ Bare nina munan ningo beteral se ko ninga bita maguwumon mu, Kaem amilmil ningo ningarukko. “Nguangara ningarmon, bare nina me nguangaralko; ale nengemang motam me uririkirokko.”††

¹⁵ Bare nengemang motam nunguning te Kristus nenenga Kari Biya bagoso mu ko ninguru ikialko. Ale awiriya mel umu ko ninga isuok mu, ko koma maonalko guyak la sinar la bagaralko. Bare nengemang motam kua kapa se ekes te, amilmil te maonalko. ¹⁶ Ninga ikia sinar ago la aolak ilu se, awiriya nenenga bagara aolak ningo Kristus ningi mu balu maguwuso, mu ko bala memek umu ko kota dolorukko. ¹⁷ Se Kaem ko gomang te nina munan ningo bitawaral se ko ninga bita maguwumonko agi mu, terong la. Bare nina kilek memek bitawaral se ko koma ninga bita maguwumonko, umutang asele ko ikia memek. ¹⁸ Mu awuk, Kristus nenenga memek siwurokko kam suanta ko kueram ale menawu saparam. Nu

kari ningo diram, bare nu nina ningo diram ko kariimet mena wore ninga giok ale nengerak Kaem kote namarukko kueram. Nuna moman se kueram, bare nu kualala ko marak ago barasam.

¹⁹ Ale nu marak umu ningi, kariimet memek marir daula iwita talipara ningi bagakasan umu nunga sor te namaram ale den nunga maonam. ²⁰ Girakala biya nuna tom maiya biya ko Kaem kuring me karo tuikasan, bare nu nuna giris palagamonko am kutek mam ale Noah dal kalo saparukko kimi tuiwaram se kalo saparam. Se yu lom biya barasam bare nu ningi kariimet 8 diram nunga sangaru tam. ²¹ Se yu lom umu aitahta mu anuwa marak te nanga sangaru taso wore ko kausa iwita aniso. Bare mu nangimik ko karur nungokko yu mena; bare ana nanga Kaem ilak nanga kusumuri ningo wore ko mel.‡‡ Mu awuk, Jesus Kristus marak barasam, ²² ale duruk wonong te nama tarigiram ale Kaem ko kuting sengam mu te dagiwoso. Se engel bibiya nikim ago, nosokel ago, mu noko bowa ningi la bagasan.

Kaem ko iki karo tui se laganakko

4 Bore te se, Kristus kota ko kumik te ikup yaman giam. Uwutatala, nina munan koma suanta te ikup yaman gialko me nguangaralko. Mu awuk, awiriya bo ikup yaman kumik te giam, mu nu kilek memek buring tui saparam. ² Buta se nu ali imi te mu, nu ikia se munan memek ko kari me bagoso, mena. Nu Kaem ko gomang motam karo tuokko kari bagoso. ³ Mu awuk, nina ulengkala mu tom maiya biya Kaem ko me ikia alo munan bitakasan umu bita se, saman katagot, nemotam nengema

**3:12 Psalm 34:12-16.

††3:14 Isaiah 8:12. 1 Peter 2:20 se 4:14 ago arikko.

‡‡3:21 Anuwa marak tata ko munan: Romans 6:4; John 3:5; Titus 3:5; Hebrews 10:22.

barasa, yu nana ngualara, inang yu ko biguwura biya ningi munan memek memek ningi no nguala se, kaem kawel ngata nungara ko munan memek biya umu bita lagakasan. ⁴ Bare aita mu nina nuna nongorak nunga kilek memek umu ningi me bagasan, se munan umu ko ninguru nungamin yeneso. Bore te se nuna den memek memek te ninga balu maguwusan. ⁵ Bare mu nuna nunumi duap, Kakirip kariimet marak bagasan umu se kuera umu nunga tuterukko umu koma te, ninguru balu sapamonkowo. ⁶ Bore te se, kariimet maingkala kua namaman mu den gilalong umu ago la nunga manaru gilingiman. Se ali imi ko nangimik ko munan te kua gilingiman, bare nunga nodora mu maingte Kaem marak nungaruk se nu marak bagoso iwitatala bagamonko.

⁷ Melmasak suen la nukum awurokko tom mu pingi aram. Bore te se, guranek ninguru beteralako mu ninga nengemang motam se ikia ninguru bitualako. ⁸ Ale mel biya nunguningkiri mu ninimi ko kua tui se lagaralko. Mu awuk, ninimi kua tua ko munan umu memek suen biya ira kaluwuso. ⁹ Se kariimet sang anira bagara kuwim ningo nungaralko mu me ko den tagi gurungumu se lagaralko. [¶] ¹⁰ Ale Kaem ko gomang nangara ko munan te munan duap duap nangaram umu, koma koma te ninimi saonga ura nengemang ningi nunguning te beteralako. ^{§§} ¹¹ Ni awiriya munak bala ko kari agi mu, Kaem ko kuring te den tasam umutang la diram baluko. Se ni awiriya saki alo nunga saonga kari agi mu, eng am Kaem ko sokel kisiso mu te saki alo nunga sangaruko.

Ale munan suen la umu te Jesus Kristus nup te Kaem nup biya tualko. Noko nup biya nikim sokel ago mu pempem la anirukko. Nunguning.

Kristus ko nup biya ko ikup yaman gia

¹² Se aga singsang yawara alo, nina ikup yaman memek giwasan sumu ko me biririkaral ale munan bo kigilik biya nengete aratuwoso iwita me ikialko, mena. ¹³ Bare amilmilaralko, mu awuk, nina Kristus ikup yaman giam wore ko dun sang giwasan. Bore te se, tom nu nikim biya ningi numi wetang saparuk mu, nina amilmil aromemek nunguningkiri arigalko. ¹⁴ Nina Kristus ko nup biya ko den memek ninga manarmon, mu amilmilaralko! Mu awuk, Kaem ko Bur Laili nikinang sokel ago mu nengerak bagoso.*

¹⁵ Bare iwita ikialko. Nina ikup yaman gial agi mu, nina kari mora se kuera ko ikup agi, tere daong nana ko ikup agi, saki nunga ikup ko nangamuru sapa sapa lagara ko ikup agi, ikia memek duap duap betera ko ikup yaman gia ko munan iwita me beteralako. ¹⁶ Bare nina Kris kariimet se ko ikup yaman ningarmon agi mu, me ko dolaralko, mena. Bare ko Kaem amilmil tualko, mu awuk, nina Kristus ko nup biya giwasan wore ko ikup yaman giwasan.

¹⁷ Se tom Kaem ana noko kariimet nanga bagara aolak tuterukko tom mu tai aratam. Se nu ana noko kariimet nangate tutura duap bitiruk ale nanga memek nungok burangaruk, ale nama awiriya noko den gilalong bowa ningi me bagaman mu nongote aratuk mu, ko

[¶]4:9 Hebrews 13:2 ago arikko.

^{§§}4:10 Kaem ko Bur Laili munan duap duap nangaram: Romans 12:6-8; 1 Corinthians 12:4-7.

*4:14 Ana Kristus ilak ikup ginakko: Matthew 5:11-12; Acts 5:41; Romans 8:17; 2 Timothy 2:12; 1 Peter 1:6-7.

koma memek me tamon i?[†] ¹⁸ Batoga bo baluwoso iwitata:

“Se kariimet ningo diram mu nunga sangaru gia mu mel ikup bo tala agi mu, kariimet memek ago mu se Kaem kuring bowa ningi me bagara alo mu awuk nunga balnakko?”[‡]

¹⁹ Bore te se, awiriya Kaem gomang karo tui se ikup yaman giwoso mu, mel-masak kasik la ningo diram la nungam ko Kotam umu, kote kota numi bitiruk ale, munan ningo mu butata bita se lagarukko.

Kari gira alo se kariimet lilim

5 Ani kari gira bo tala, ani Kristus ikup yaman giam ale kueram mu amotam te arigem ale ko karogo la balsam, ale noko nikim biya umu wetangaruk mu ani karogo tala ningi bagarikko. Se ani nenenga kari gira nunga iwita balsam: ² Nina Kaem ko kariimet noko sipsip iwita nenenga bitua bowa ningi bagasan mu, nunga pulawura iwita baga se ninguru nunga bitualko. Bare Kaem ko gomang te aniso iwita, bo guguna ningara iwita mena, wore nengeta ninga amilmil te ura umu beteralko. Ale manga ko nengemang barasa se ura tata iwita mena tala, bare nenenga nengemang ningi nunguning te ura beteralko. ³ Nina noko kariimet mu sipsip motam bo iwita bitualko ningaram; mu guguna terter me nungaralko, bare kua kaparal ale ninga munan te kausa ningo nunga kausal se karo tumonko. ⁴ Se tom Sipsip Bitua Kari Gira Biya nunguningkiri mu wetangaruk

mu, nina koma yawara, kitigat nikitang ago me maga namarukko, mu gialko.[¶]

⁵ Se kari kulak alo, nina betelatala mu kua kaparal ale ninga kari garuk nobowa ningi bagaralko. Nina suen la mu ninimi karogo kapara ko munan umu guang yamel iwita nagural ale ninimi nengete munan ningo beteralko. Mu awuk:

“Kaem nunumi patawura ko kariimet mu nunga biriruwoso, bare kariimet kua kapasan mu nu gomang nungarso.”[§]

⁶ Bore te se, nina Kaem ko kuting sokel ago mu bowa ningi ninimi ago kapa se lagaral se, nu tom nu kota ko ikiwoso umu te ninga tagi patawurukko. ⁷ Nenenga nengemang namara taira se ikup mel suen la nu kuting te beteralko, mu awuk, nu ninga sangukko sinar la pempem baga lagoso.^{**}

⁸ Nina ninimi ninguru kiti gurugu se sinar ago la bagaralko. Nenenga kager kari Satan mu lion iwita, kari bo moruk naukko nia geragawoso. ⁹ Se nina nengemang ningi nunguning te sokel ago la sanamaral ale nu biriruwuralko.^{††} Mu awuk, nina ikisan, sor suen biya te ninga Kris launuria alo, nina ikup gisan mu uwutatala nuna gisan.

¹⁰ Se gomang nangara ko Kaem mu Kristus te nina noko nikim biya, tom pempem aniso mu ningi bagaralko ninga auram umu, tom tukunangta ko ikup giwaral se, ninga aru giok ale sokel iru ningaruk se aora biya gek am bagaralko. ¹¹ Sokel biya mu nokote pempem la aniso. Nunguning.

[†]4:17 Ezekiel 9:5-6, Malachi 3:1-6, Isaiah 10:12, se Jeremiah 25:29 ago arikko.

[‡]4:18 Proverbs 11:31.

[¶]5:4 Kariimet nunga bitua ko munan: John 10; 21:15-17; Acts 20:28; 2 Corinthians 1:24.

[§]5:5 Proverbs 3:34.

^{**}5:7 Nanga Saonga Kari bagoso: Matthew 6:25; 11:28-30; Philippians 4:6-7; Hebrews 13:5.

^{††}5:9 Ana Satan karonakko: James 4:7.

Den nukum

¹²Ani den tukunang imi Silas[‡] aga saongam se bataguru ningarsam. Nu gomang ningi nunguning te aninga launuria bo iwita arigisam. Ani tam gawa tukunang imi te sangam ningarsam, ale balsam Kaem ko gomang nangara mu mel nunguning. Gek am te sanamaral ale ninguru ilukuawuralko.

¹³Sios Babylon,[¶] Kaem nu agotala noko balam ale noko kariimet mam, mu nunga amilmil den ningarsan. Se aninga namar Mark mu agotala ko amilmil den ningarso. ¹⁴Ninimi ko kua se ninimi nigiting iluwalko.

Nina awiriya suen la Kristus ningi bagasan, mu lila yawara nengerak pem-pem bagarukko.

[‡]5:12 Silas: Acts 15:22-34,40; 18:5; 2 Corinthians 1:19; 1 Thessalonians 1:1; 2 Thessalonians 1:1.

[¶]5:13 Babylon maso mu Rome ko balso agila. Tom mu Rome sor suen biya nunga bitaruwakaso, ale tom sang Kris alo ninguru nunga bita maguwukaso. Revelation 14:8; 17:5,18; 18:2 ago arikko.

2 PETER

Peter momon se kuerukko tom iram, se ko iki se ko tam gawa imi te mu, Kris kariimet nunga bagara aolak te bagamonko wore ko nungamin kiti paoga sinar den nunga manarso. Nu nuna Kaem ko den te la ira sanamamon ale bagamon se Jesus peleruk tairukko sangam den nungarso. Ale kausa kariimet kawel ko karogo la nunga sinar awuso.

Den gira

1 Ani Simon Peter, ani Jesus Kristus ko ura kari se ko apostle. Ani den imi bataguru nina aninga Kris launuria alo ningarsam. Nanga Kaem se nanga Sangaru Ta Kari Jesus Kristus, noko munan ningo diram umu te, nangamang ningi nunguning ko munan ana nangaram uwutatala nina ningaram.

² Nina Kaem ko ikiman ale nanga Kari Biya Jesus Kristus ko ikiman, se munan umu te nononga nongomang nangara se nunga nongomang lila mu nenengate ninguru tala pempem anirukko.

Kaem ko aira karo tua ko sail tagi se laganakko

³ Kaem kota ko nikim biya mu se ko ningo nuam mu te nanga aru tam se ana noko ikiman, se sokel biya mu te noko munan mel suen la ana te ningo la nu koma te baganakko mu nangaram. ⁴ Noko kiwem umu te, noko munan mel ningo yawara nangarukko balam mu ko den nangaram. Se ana noko sangam umu te, noko Kaem ko betera kaora se munan ningo ningi бага se, ali imi ko gomang barasa ko magara kuenera aniso umu ilu kianakko.

⁵ Duap bore te se, nina ninguru sail tagiral ale, nenenga nengemang ningi nunguning ko kunasara mu noko ningo nuam mu beteralako; se noko ningo nuam mu ko kunasara mu ikia nunguning beteralako; ⁶ ale ikia nunguning ko kunasara mu kiti guruga ningo beteralako; se kiti guruga ningo mu ko kunasara mu sokel ago la sanami lagara ko munan mu beteralako; ale sokel ago la sanami lagara ko munan mu ko kunasara mu Kaem kagin ko munan beteralako; ⁷ se Kaem kagin ko kunasara mu launuria iwita ninimi saonga ko munan beteralako; se launuria ninimi saonga ko munan ko kunasara mu kua tua ko munan beteralako. ⁸ Mu awuk, nina munan umu suen la nenenga ningi kalel biya aniruk mu, nenenga ikia nanga Kari Biya Jesus Kristus ko mu sokel tuok se sokel ago la ura tauk ale nunguning kaparukko. ⁹ Bare awiriya munan uwuta umu nukote mena, mu nu awar me loagoso ale motam posara, se nu Kaem noko memek ulengkala ko mu siwu saparam umu ko kuamili saparam iwita.

¹⁰ Bore te se, aga singsang alo, nina Kaem ninga auram ale nina noko ma ninga balam owore te se, nina noko munan karo tualako ninguru sail tagiralko. Mu awuk, nina uwuta beteral mu nina me ta dagulalko. ¹¹ Se nina amilmil yawara te ninga aru tagimon se nanga Kari Biya se nanga Sangaru Ta Kari Jesus Kristus, ko kingdom pempem la ani lagoso umu ningi kasu naguralko.

¹² Bore te se, ani mel imi ko pempem la ningamin kiti pagaruwirikko. Ani ko ikisam, nina munan imi ko ikisan ale den nunguning aita ago bagasan umu ningi gek am sanamiwasan. ¹³ Bare kam ani marak ali imi ko kawam digo ningi бага se mu, nina ninga ningamin kiti pagaru se bagarikko, mu munan ningo se

^{§§}1:7 Munan ningo ningo: Galatians 5:22-23.

diram iwita ikisam. ¹⁴ Mu awuk, nanga Kari Biya Jesus Kristus aga maonam uwuta, ani ikisam tom me maiyuk se ali imi ko kawam digo imi kutuwu due ko bitirikko.* ¹⁵ Umutang ko se, ani mel imi ko nunga manikko mu ninguru sail tagisam, se udagi ani angama kaluwu namarik agi mu, nina pempem la mu mel imi ko iki se lagaralko.

Jesus ko nikim sokel biya nomotam te arigiman

¹⁶ Ana Kari Biya Jesus Kristus ko sokel se ko pelera taira ko dugu duap mu, ana nage nangamin te dugu duap saki iwita karoman ale me nunga manorman, mena. Bare ana nangata nomotam te noko sokel mu arigiman, bore te se ana nunga manorman. ¹⁷ Mu awuk, noko nup biya nikim ago mu, Kaem kote tam. Se noko Nuet Nikitang Sokel Karogo mu kote nup biya umu tui se, kuring bo iwita kote tairam, ale mam, “Imi aninga Namar, ani ninguru kua tusam; ani noko ninguru amilmilasam.” ¹⁸ Ana nangata ilak duruk laili mu awote ilak bagaman se kuring umu duruk wonong te wore tai kaparam se ana nangata agotala nado-gowa te ikiman.†

¹⁹ Se ana prophet alo nunga den batoga te aniso mu nangamang ninguru sokel tuam. Se nina den umu nengemang motam tual ale iki karo tual mu, tiromorom ningi, nikim bo nikinang ningaru karogo nama, ukira duap ago tiromola ko baras basu kam nengemang motam ningi bausokko.‡ ²⁰ Mel biya nunguningkiri mu iwita ikialko: Batoga ningi prophet alo nunga den mu prophet alo

nongota nunga ikia se nongomang motam te me balukasan, mena. ²¹ Mu awuk, prophet den mu ali kari nunga ikia te me taiso, mena. Bare prophet alo mu Kaem kote den tokasan ale Bur Laili ko sokel te balukasan.¶

Kausa kawel kariimet mu maga namamonko

2 Bare girakala Israel kariimet nunga ningi prophet kawel sang agotala bagakasan, uwuta tala aital kausa kawel ko kariimet saki mu nenenga ningi ago aratamonkowo! Nuna yumura la kariimet nunga ningi ikia kawel se den memek memek balu se, Kari Biya Sokel Garagar nunga dia tam mu nubiring tumonko. Nuna nunga munan umu te tairatela ikup memek tagi nungumik te betemonko. ² Se kariimet suen biya mu kawel munan dolara ago umu karo tumon se mu te suen biya tala den nunguning mu ko nusuwik sapamonko. ³ Kausa kariimet kawel umu manga ko nodogotak talalam, se nengete manga gimonko noge nungamin te dugu duap, duap duap balmonko.§ Bare ikialko, memek koma nunga maguwurokko mu mungkala la kimi bitawoso. Nu me aniwoso.

⁴ Mu awuk, Kaem engel sang uwutata memek beteman mu motam la me nungarkiwarem, mena. Nu memek kuwim ningi nunga awuram, se galung tiromorom biya nunguningkiri mu ningi бага se, tutura kam ko kimi bita se bagasan.** ⁵ Se uwutatala, kariimet nu bowa ningi me bagakasan mu me nungarkiwarem, mena, nu yu lom te nunga menawuram. Bare nu Noah, munan

*1:14 Peter: John 21:18-19; 2 Corinthians 5:1.

†1:18 Peter Jesus ko sokel arigam: Matthew 17:1-5.

‡1:19 Ukira duap ko baras: Revelation 22:16. Numbers 24:17 se Luke 1:78-79 ago arikko.

¶1:21 2 Timothy 3:16 ago arikko.

§2:3 2 Corinthians 2:17 ago arikko.

**2:4 Engel memek alo: Jude 6.

ningo diram bala ko kari, se ko kariimet ^{††}7 mu nongorak nunga bataguru tam se yawarakala bagaman.^{††} ⁶Se aking nu wonong ilagala Sodom se Gomorrah memek tamonko balam ale tama te nunga maliluwuram. Nu uwuta nungumik te beteram mu kausa bo beteram, awiriya noko bowa ningi me bagasan mu uwuta nunga bitirukko. ⁷Ale nu Lot, kari ningo diram, mu sangaru tam. Lot law kuluka ko kariimet umu nunga kiwem memek memek ko ninguru gomang dagulukaso. ⁸Mu awuk, kari ningo diram uwuta mu nunga ningi tirom woremkalal baga se, nunga law kuluka ko munan memek umu ari ikikaso, ale noko gomang motam ningo diram umu ningi ninguru yaman kuakaso.^{‡‡} ⁹Bore te se, Kari Biya noko kari uwuta uwuta umu ikup memek memek uwuta umu ningi nunga sangaru giokko lage mu ko iki saposo. Bare kariimet munan ningo diram mu me karo tusan mu, nu nunga iluwok ale memek nungaruk nama tutera ko day tom biya mu tairukko.^{¶¶} ¹⁰Kariimet awiriya munan memek memek ko nongomang barasa se supuling alo nuguring me karo tuiwasan mu, munan memek umu nunguningta nungumik te aratukko.

Nuna nusupuling lagara se, nguangara dolara bo nongote mena. Nuna engel alo agi ta wore, nunga balu maguwumonko me nguangasan! ¹¹Bare engel alo bibiya se nosokel bibiya ta wore, Kari Biya koma te engel saki den te nunga atumusan ta wore me nunga balu maguwusan.^{§§} ¹²Bare kariimet umu mel nuna ninguru me ko sinarsan wore balu

maguwusan. Nuna giarum ko mel bibiya ikia sinar mena, nungumik la bita aolak ilu lagasan wore iwita. Se nunga ilusan ale nunga mosan se kuesan wore iwita maga yumu namamonko.

¹³Nuna nunga memek koma mu memek uwutatala tamonko. Nuna anapeya betemonko agi namon gimonko mu amilmil te woremkalal wetang la betesan. Nuna nenenga namgiam ningi baga se mu, mel memek karur ago wore iwita baga se nunga ikia kawel betesan mu ko amilmilasan.

¹⁴Saman katagot ko munan mu nononga nomotam kuagi, se kiwem memek betera mu me bita to arigisan. Nuna kariimet nunga ikia nongomang sokel mena mu nongomang kulukursan ale, kilek memek betemonko nunga tagisan. Nuna nomotam barasa ko munan ko ninguru iki gilingisan. Se nuna den ningi bagasan! ¹⁵Nuna lage diram mu nubiring tuman ale nguala sipa nama Beor ko namar Balaam ko molak karowasan. Nu den memek baluk ale koma manga taukko ninguru kua paga anikaso.* ¹⁶Bare noko munan memek umu ko, donkey bo uwuta me kari iwita munakara wore munakaram ale, prophet nung ko ikia memek bitirukko ikiwaram mu ko ining tuam se eng am me beteram.

¹⁷Kariimet uwuta umu yu maraka namaram se ko mutim ipi anikam bagasan, agi taiti nuwi daula itugu ago bola pala nama kam bagasan. Se nononga nuguwim tiromorom biya ago mu, ninguru beteram se aniso. ¹⁸Mu awuk, nononga nuguring mu nunumi patawura

^{††}2:5 Noah: Genesis 7:1.

^{‡‡}2:8 Lot: Genesis 19:16,24.

^{¶¶}2:9 1 Corinthians 10:13 arikko.

^{§§}2:11 Jude nu den sang iwitala balam: Jude 6-10,16. Zechariah 3:1-2 ago arikko.

*2:15 Balaam mu nu prophet. Se King Balak nu maonam, “Ni Juda kariimet memek tamonko ko den balu ale ko koma manga toko,” mam. Se Balaam den mu baluk ale ko koma manga taukko ninguru kuakaso: Numbers 22.

ko den kumik nunguning mena umu te balsan. Ale ikia memek nongomang barasa ko munan te, kariimet ulengkota ikia kilek memek nubiring tui se anira mu nongomang kulukursan.¹⁹ Ale kariimet nunga manorsan, nina ana nagowom kaoral mu nina mel bo me ta ninga kalokkowo ma balsan. Bare nuna nongota mu kiwem memek ko talipara ningi bagasan. Mu awuk, kari munan aguwaya mu ko kua nanuguso mu, nu munan nung ko talipara bowa ningi bagoso.[†] ²⁰ Nuna anananga Kari Biya se nanga Sangaru Ta Kari Jesus Kristus ko ikiman, ale ali imi ko munan memek memek nubiring tui sapaman. Bare akingtala pelemon munan umu ningi kapamon se nunga taliparuk se aratamonko koma mena agi mu, nuna giriwuk la terong nuam, bare aita ko nukum te mu eng am memek biya nunguningkiri ko.²¹ Nuna eng am node nungamuru lilim, munan ningo diram ko lage me ikia iwita me bagaman. Bare nuna maingkala ko ari iki gilingiman, bare aking nubiring gurugu bala laili balu nungarman umu nubiring tuman mu, eng am me terong nunguningkiri.²² Se den pangan bo kariimet uwuta umu nunga baluwoso mu eng am nunguning awuman: “Kausik bo kapso ale aking kota ko kapara naso.” Se aking den pangan bo mu iwita: “Buruk yu gurusu ale kumik nikim, bare aking peleso namoso lom gege pupurut ningi tagoso girigirik maso,” iwatatala.[‡]

Jesus peleruk tairukko

3 Aga singsang yawara alo, imi aninga tam gawa girem ningarem wore ko atumukira 2 wore ningarsam. Aninga

tam gawa ilagala la te mu, ani ninga ikia diram ningo la anirukko ningamin kiti pagorsam ale sangam ningarsam.² Aninga angamang mu nina den girakala prophet laili alo balukasan umu se, munan den nanga Kari Biya se nanga Sangaru Ta Kari ninga apostle alo nuguring te ningaram wore me ko ningamili saparukko.

³ Mel gira imi ninguru ikialko: tom nukumaruk tairuk se Kaem kagin doleng sapara ko kariimet aratamonko, ale nongota nunga ikia memek nongomang barasa te, nego ko den kolara balmon ale ninga gusirmonko.⁴ Ale balmon, “Ito ‘tairukko’ balam mu apoko ya? Anananga nainet nanangatak alo kimikam la laga kua parangaman, bare melsak suen la mu duap te, te aratam uwutata aratu namawoso, mel bo iru ana me ariwasan.”[¶] ⁵ Bare nuna mel girakala aratam mu nungamili sapara nup te ta nungamili saparam. Girakala biya Kaem ko den te balam se taiti se mel suen la taiti gomang te mu aratu namaram, se ko den te yu ilu biguwuram ale ali nungam ale yu te lautam.⁶ Ale yu bibiya borta te tala, ali imi lilim la tom umu te ko mu moa mituwuram.[§] ⁷ Kaem ko den marak sokel ago borta tala, te taiti se ali aita anisan umu tama te kai menawurokko anisan. Nuna tutura tom biya mu ko kimi bitawasan. Se tom umutang te kariimet Kaem bowa ningi me bagara mu maga namamonkowo.

⁸ Bare aga singsang yawara alo, mel suanta imi ko me ningamili saparukko: Kari Biya motam te mu, day suanta mu 1000 yia iwita, se 1000 yia mu

[†]2:19 Munan memek ko ura dungan kariimet: John 8:34; Romans 6:16-17.

[‡]2:22 Kariimet munan ningo me iki kam betesan: Matthew 12:45; Hebrews 6:4-5; Proverbs 26:11.

[¶]3:4 Tom nukum: Matthew 24:48-51; 1 Timothy 4:1; Jude 18.

[§]3:6 Genesis chapter 1 se Genesis 7:11-21.

day suanta iwitatala.** ⁹Saki alo ikisan Kari Biya nu mel bitirukko balam mu bitirukko gora kira lagoso ma balsan. Bare mu uwuta mena. Nu nina nego ko gomang anise kuring ningaru lagoso. Nu kariimet bo ta maga yumu namarukko gomang me aniso. Noko gomang mu kariimet suen la giris palagamon ale nongomang gurugumonko kuring ningaru lagoso.††

¹⁰Bare Kari Biya ko day tom umu tere kari ni me ko sinarawasam se taiso iwita tairukko. Se taiti biyala niaruk, nirung kaparuk ale mena namarukko. Se melmasak suen la mu tamnunga menawurokko. Se ali se mel suen biya awote aniso mu kani malila sapamonkowo.

¹¹Ikialko, melmasak suen la mu munan umu te maga sapamonko agi mu, nina kariimet koma awuk wore iwita bagaralko? Mu nina Kaem kagin te baga se munan laili te la bagaralko. ¹²Ale Kaem ko day tom biya mu pasak tairukko yerur tui se bagaralko. Day tom umu taiti gomang lilim mu tama te kani malilarukko, se anapeya mel te ali mel nungam mu tama ko kowar te yu ko geraga namamonko. ¹³Bare ana mu taiti iru se ali iru Kaem ko balam mu ko kimi bitawasan. Se umu munan ningo diram ko sor wonong iwita pempem la anirukko.‡‡

Kris alo sokel ago bagamonko

¹⁴Buta se, aga singsang yawara alo, tom nina mel umu ko kimi bita se

mu, Kaem koma te ningimik memek bo mena, ningimik den bo mena se lila te nu ilak bagaralko. ¹⁵Ningamili me ta saparukko, nanga Kari Biya ko munan gomang anise kuring nangara mu, nanga bo yawara Paul ikia sinar Kaem tuam mu te, tam gawa te ninga maonam uwuta, mu nina te giris palagal se te ninga sangaru giokko munan beteso.¶¶ ¹⁶Paul ko tam gawa suen la te mu, nu mel imi ko uwuta uwuta balso. Noko tam gawa te den sang, ko nunguning ikia ko mu ikup nuam, mu karogotala te aniso. Se nusupuling lagara ko kariimet sang nongomang namara taira ago mu, nuna den umu tasan ale nunga ikia te gurugusan patawusan se nama magoso. Ale Kaem ko den sang agotala tasan ale uwutatala betesan.§§ Se umutang ko nuna memek tamonkowo.

¹⁷Buta se, aga singsang yawara alo, nina mel mu maingkala ko ikiman. Kariimet law kulukuruwara mu nunga kawel te ninga tagimon se ninga nigiwim te sokel ago sanamiwasan wore beteral bore ko, ninguru sinar talko! ¹⁸Bare nanga Kari Biya se nanga Sangaru Ta Kari Jesus Kristus, ko gomang nangara se ko ikia nunguning ningi, kariimet sinar ko garuka se te lagaralko. Nup biya nikim ago mu noko la, aita se pempem la anirukko! Nunguning.

**3:8 Psalm 90:4.

††3:9 1 Timothy 2:4 ago arikko.

‡‡3:13 Taiti iru se ali iru: Isaiah 65:17; Revelation 21:1,27.

¶¶3:15 Kari Biya kimi beteso ko duap: Romans 2:4; 2 Peter 3:9.

§§3:16 Den imi iwita ikinakko: Paul tam gawa batogam mu kota ko ikia te mena, Bur Laili nu kuring te den beteram, Old Testament ko batoga te uwutatala.

1 JOHN

Kaem ko nikingang te bagara ko bagara aolalak

Jesus ko olekem John tam gawa imi batogam, ko yia tom A.D. 90 iwita. Tom mu te prophet kawel balukasan Jesus mu Kristus mena makasan, ale bala duap duap Jesus ko balukasan. Se John tam gawa imi te sokel karogo tala balukaso, Jesus mu nu Kaem ko Namar, bare ali kari ko ali imi te tai kaparam ale nanga memek siwurokko numi tama bita Kaem tuam. Se awiriya noko Namar umu to iluso mu, bagara aolalak ningo umu arigiso; bare awiriya Kaem ko Namar umu me to iluso mu, bagara aolalak ningo mu me arigiso, mena.

Den nunguning kari ko wetangaram

1 Den imi ko duap nunguning mu ana nadogowa te ikiman, namotam kuagi te arigiman, ale nangata nanga nagiting te kau taman, ale ana Den* marak ago borta aitalak ko nanga manorsan. ² Den marak ago, pempem la te baga se laganakko umu, numi wetang awuram se ana arigiman ale ko dugu duap balsan; nu Nuet ilak baga wore tai wetangaram. ³ Ana anapeya nengerak balsan mu, mel ana namotam te arigiman ale nade te ikiman wore, nina ikial ale te tai nangarak koma suan awuralko nanga manorsan. Se ana suen la nanga Nainet Kaem se ko Namar Jesus Kristus ilak nongorak koma suanta baganakko. ⁴ Se ana den imi bataguru ningarsan, mu nina ta, ana ta, te nangamang motam kua kaparuk se amilmil te baganakko.

⁵ Se den imi ana nu kuring te ikiman, wore aitalak aking nanga manorsan: Kaem mu nikingang biya, se noko ningi mu tiromorom bo me aniso. ⁶ Se ana balnak, nu ilak bagara suanta bagasan ma se, aking tiromorom ko munan te aolalak iluwanak mu, ana nangata nanimi kulursan ale den nunguning me karo tusan.[†] ⁷ Bare ana nu nikim te bagoso iwitatata nikim te aolalak ilunak, mu ana nanimi karogo bagara suanta, se noko Namar Jesus ko gue mu anananga memek suen la siwu saposo.

⁸ E ana balnak, ana nangimik memek bo mena manak mu, ana nangata nanimi kulursan, se den nunguning mu anananga ningi me aniso. ⁹ Bare ana nanga memek nu koma te apunak mu, nu ningo se munan diram la beteso, wore te se, nanga memek umu siwu nangaruk ale memek ko tuawun suen la te nanga anuwok nungokko.[‡] ¹⁰ Bare ana balnak, ana memek bo me beteman manak, mu ana nu kawel ko balsan, se noko den mu anananga nangamang motam ningi me daigokko, kumik kuwim bo me aniso.

2 Aga kuriang yawara alo, ani den imi bataguru ningarsan, mu te nanga kiti gurugek se memek bo te me beteralako kiwemasam. Bare kariimet bo memek i bo bitiruk mu, anananga Kakirip bo Ningo se Diram nanga bataguru taukko nanga Nainet ilak munakarukko mu bagoso. ² Nuguta anananga memek siwurokko numi tama bita Kaem tuam. Ale ana nago ko la mena, bare ali imi lilim la ko kariimet nanga uwutata numi beteram.

*1:1 Greek den te Logos, se ko nunguning mu “den” se “ikia”. Jesus kumik te ana Kaem ko munan se ko ikia ko ikisan, mu awuk, nu Kaem tala: John 1:1.

†1:6 Nikim se tiromorom ko den: John 1:4,9; 8:12; 2 Corinthians 4:6; 1 John 2:9-11.

‡1:9 Kaem nanga memek siwurokko: Psalm 32:5; Proverbs 28:13.

Kua tua ko munan

³ Se ana nu kuring bowa ningi baganak mu asele, ana balnak, ana nu ko ikisan manakko. ⁴ Se kariimet bo baluk, “Ani Kaem ko ikisam,” mauk, bare noko kuring me karo tuok mu, nu kawel kari, se den nunguning noko ningi me aniso. ⁵ Bare awiriya noko den karo tuso mu, nunguningta, Kaem ko kua tua ko munan mu noko ningi terong la aniso. Se munan ana te ikinak, ana noko ningi bagasan iwita ikinakko mu iwita: ⁶ Awiriya balso nu noko ningi bagoso maso mu, nu Jesus ko bagara aolak karo tuokko.

⁷ Aga singsang yawara alo, ani bala bo iru me bataguru ningarsam, mena. Bare munan nina duap te la giriman ko ikiman wore akingtala ninga manorsam. ⁸ Bare ikialko, umu munan iru iwitatala aking ningarsam. Se ko nunguning mu nina noko ningi arigiman ale nengeta ninga ningi karogo tala ariwasan, mu awuk, tiromorom mu menaram namawoso se nikinang nunguning mu maingkala nikim kapawoso.⁴

⁹ Bore te se, awiriya bo balso nu nikinang umu ningi bagoso maso, bare ko bo me ko kua tuso mu, nu am tiromorom umu ningi bagoso. ¹⁰ Bare awiriya ko bo ko kua tuso mu nu nikim umu ningi bagoso, owore te se mel bo nu suwik atumok ale te dagulokko mu me aniso, mena. ¹¹ Bare awiriya ko bo ko me kua tuso, mu noko bagara aolak umu tiromorom ningi бага se nu aguwaya namoso mu me ko ikiso. Mu awuk, nu tiromorom ningi posa iluwoso.

¹² Aga kuriang yawara alo, ani tam gawa

imi nengete betesam, mu awuk, nenenga memek suen la mu noko nup te Kaem siwu waru saparam.

¹³ Se nina kari garuk alo, ani tam gawa imi

nengete betesam, mu awuk, nina Kakirip duap te la bagaram ale aitak bagoso mu nina ko iki sapaman.

Se nina kari kulak alo, ani tam gawa imi nengete betesam, mu awuk, nina kakirip memek umu ko sokel ilu kia sapaman.

¹⁴ Se aga kuriang yawara alo, ani tam gawa imi nengete betesam, mu awuk,

nina Ba Biya maingkala ko iki sapaman. Se nina kari garuk alo, ani tam gawa imi nengete betesam, mu awuk, nina Kakirip duap te la bagaram ale aitak bagoso mu nina ko iki sapaman.

Se nina kari kulak alo, ani nengete tam gawa imi betesam, mu awuk, nina nesokel ago, se Kaem ko den mu nenenga ningi aniso, wore te se nina kakirip memek umu ko sokel ilu kia sapaman.

Ali imi ko melmasak me kua tui se lagaralko

¹⁵ Ali imi nengemang motam me tual ale ko melmasak me kua tualko. Awiriya ali imi kua tuso mu, nu anananga Nainet ko kua nangara mu noko ningi me aniso.[§] ¹⁶ Mu awuk, melmasak suen la ali imi te mu, ali kari ko gomang barasa, ko motam barasa se ko mel gemara kokosa mora ko mel la. Se Ba Kaem kote me taiso, mu ali ewere te taiso. ¹⁷ Bare ali imi, se ko gomang barasa ko mel umu karogo mena namawoso, bare awiriya

⁴2:8 Jesus munan imi nangaram: John 13:34-35; 2 John 5-6. Munan imi Old Testament tom te ago aniram: Matthew 22:37-40.

[§]2:15 Ali imi ko munan se ko mel me kua tunakko: Matthew 6:24; 1 Corinthians 7:31; James 4:4; 1 John 5:21.

Kaem ko gomang motam karo tuso mu pempem la marak бага lagarukko.

**Kristus nunguning mena,
buawen, ko sinar den**

¹⁸ Aga kuriang yawara alo, aita imi tom nukum aram, se kristus buawen taiwoso mu nina nengeta ko den mu ikiman. Se uwutata aita mu kristus buawen suen biya taiman. Bore te se ana ikisan aita tom nukum aram.**

¹⁹ Nuna anananga ningi nangarak бага aratu nama kam namaman, bare mel nunguning mu nuna anananga mena. E nuna anananga le mu, nuna ana nangarak am bagasan le. Bare nuna nanga beteman ale arataman namaman umu te ana ko ikisan nuna anananga mena.

²⁰ Bare nina mu marak ningo Kakirip Laili mu kote giman, ale nina suen la den nunguning mu ko ikisan. ²¹ Ani nina den nunguning me ko ikia iwita nengete tam gawa imi me betesam, mena. Bare nina den nunguning ko ikia iwita ani den imi bataguru ningarsam. Mu awuk, den nunguning ningi kawel munan me aratu taiso, mu nina ko ikisan. ²² Awiri mu kawel kari iwita ko ikinakko? Mu kari balso Jesus mu Kristus mena maso, umutang ana balsan nu kawel kari. Kari uwuta, umutang kristus buawen, se nu Nuet o Namar o buring gurugu nungarso.†† ²³ Mu awuk, awiriya Namar buring gurugu tuso, mu nu noko Nuet ilak me bagoso. Se awiriya Namar ko ari ikiso, mu nu noko Nuet ilak bagoso tala.

²⁴ Bore te se nina duap te den ikiman mu nengemang te ninguru ilukuawural se nenenga ningi anirukko. Se den

mu ilukuawural se nenenga ningi aniruk mu asele, nina Nuet o Namar o nunga ningi bagaralko. ²⁵ Se ana munan umu te baganak mu asele, mel nangarukko balam mu, marak yawara tom suen la te бага se laganakko mu nangarukko.‡‡

²⁶ Ani kariimet nina ninga kuluru, lage memek te ninga bitawasan wore nunga, tam gawa imi bataguru ningarsam. ²⁷ Bare nina mu marak yawara nu kote taman mu nenenga ningi aniso, se awiriya bo aking kausa bo iru ningarukko mu mena. Noko marak yawara mu kausa suen biya ninga kasuruwoso, se marak yawara mu nunguning, buawen mena. Buta se ninga kasuruwoso iwita, noko ningi bagaralko.¶¶

Laili bagara ko munan

²⁸ Ario aga kuriang yawara alo, noko ningi бага se lagaralko, mu awuk, tom nu wetangaruk mu ana noko taira mu te, noko koma ko me dolanakko. ²⁹ Se nina nu mu ningo se diram nunguningkiri iwita ko ikisan agi mu, nina ikisan awiriya munan ningo diram la beteso mu noko ningi bilangaram.

3 Anananga Nainet ko kua nangara ko munan biya nago ko beteram ale ana noko kuriang ko balam owore ari-galko! Ana nunguningta noko kuriang alo ko bagasan. Se ali imi ko kariimet ana me nanga ari ikisan mu ko duap mu, nuna noko me ari ikiman. ² Aga singsang yawara alo, aita ana Kaem ko kuriang alo. Se tom udagi te ana aguwaya baganakko mu me wetangaso, aita. Bare ana ikisan, tom nu wetangaruk mu, ana nu diram ariginak ale ana

**2:18 Kristus buawen: Matthew 24:5,24; 2 Thessalonians 2:3-7; 1 John 4:3; 2 John 7. Kawel kari alo: Acts 20:30.

††2:22 Jesus mu Kristus se Kari Biya: Romans 10:9-10.

‡‡2:25 Jesus marak yawara tom suen la te bagara ko mu nangarukko mam: John 3:15; 6:40.

¶¶2:27 Bur Laili mel suen biya nanga kasurso: John 14:26.

nu iwitatala baganakko.^{§§} ³Se awiriya loagara uwuta umu noko te la bita-wo-so mu, nu laili bagoso iwitatala noko bagara aolak te laili bagarukko.

⁴Awiriya memek betesan mu nuna law kulukursan; mu awuk, memek ko munan umu, law me karo tua ko munan. ⁵Bare nina ikisan, nu anananga memek suen la menawurokko numi wetang awuram. Se noko ningi mu memek bo ta me aniso, mena. ⁶Se awiriya bo noko ningi bagoso, mu nu memek me bita se lagoso, mena. Agi awiriya bo memek am buta bita lagoso, mu nu noko me ari ikiso ale me ko ikiso tala.

⁷Aga kuriang yawara alo, kari bo nemotam la ariwaral se lage memek te nengerak namaruk bore ko, sinar talko. Awiriya munan diram beteso mu, nu kari ningo diram, se Kakirip ningo diram la bagoso umu iwitatala bagoso. ⁸Bare awiriya munan memek beteso mu, nu Satan ko kari.* Mu awuk, Satan mu duap te la memek bita lagara ko kari bagoso. Se duap Kaem ko Namar te tai wetangaram mu, nu Satan ko ura maguwurok ale menawurokko tairam. ⁹Awiriya Kaem ko kuriang bagoso mu nu kiwem memek me bita se lagoso, mena. Mu awuk, Kaem ko gomang motam noko ningi aniso. Nu kiwem memek me bita se lagoso, mu awuk, nu Kaem ko kuriang bagoso. ¹⁰Se ana munan te awiriya mu Kaem ko kuriang bagoso se awiriya mu Satan ko kuriang bagoso mu te nunga ikinakko mu iwita: Awiriya munan diram me beteso mu nu Kaem ko kuriang mena; agi ko singsang alo me

kua nungarso mu, nu Kaem ko kuriang mena tala.

Nanimi ko kua tui se laganakko

¹¹Den nina duap te la ikiman mu iwita: Ana nanimi ko kua tui se laganakko. ¹²Nina Cain beteram iwita me beteralako; nu kari memek Satan ko kari, se nu kota ko uria Abel moram se kueram. Nu anape ko moram se kueram? Ko duap mu nu kota ko betera kaora mu memek, se ko uria ko betera kaora mu ningo diram la, se ko gomang magaram se uwutata beteram.[†] ¹³Aga launuria alo, ali imi ko kariimet me kua ningarmon se arigal mu, mel bo iru iwita me arigalko.[‡] ¹⁴Ana nanga launuria nunga kua nungarsan umu te ana ikisan, ana kuera mateng ko lage mu bita taman, ale marak ningo ko lage te bagasan. Bare awiriya ko launuria me kua nungarso, mu nu kuera mateng ko lage te bagoso. ¹⁵Awiriya bo, ko launuria bo me kua tuso, mu nu kari mora se kuerukko kari. Se nina ikisan, kari mora se kuera ko kari mu, pempem te marak bagara ko marak mu noko ningi me aniso, mena.[¶]

¹⁶Ana kua tua ko munan mu anapeya mu ana munan imi te ninguru ko ikinakko: Mu iwita, Jesus Kristus ana nago ko memek tam ale kueram. Se ana uwutatala nanga launuria alo kua nungar-nakko. ¹⁷Se awiriya bo nangimik guang ko mel ago terong mu, ko launuria bo mel bo ko tukunangaso se arigiso bare gomang me tuso, ale me sangarso, mu nu awuk ta Kaem ko kua tua ko munan umu noko ningi aniso manakko?[§] ¹⁸Aga kuriang yawara alo, ana nagiring

^{§§}**3:2** Ana Kristus iwitatala aratanakko: 1 Corinthians 2:9; 2 Corinthians 3:18; Philip-pians 3:21.

***3:8** Satan ko kariimet: John 8:44. Kaem ko kuriang: John 1:12-13; 1 John 5:18.

†**3:12** Cain ko munan: Genesis 4; Hebrews 11:4; Jude 11.

‡**3:13** Ali imi ko kariimet Kris alo nunga bita maguwumonko: John 15:18-19.

¶**3:15** Bo me kua tua ko munan: Matthew 5:22; Revelation 21:8.

[§]**3:17** Kua tua ko munan: John 13:1; 1 Thessalonians 2:8; James 2:15-16.

nangamili ko kua tua ko munan bala mu te me ira sanamanakko. Bare ana den nunguning ningi nanga betera kaora ko munan te kua tua ko munan umu wetang sapanakko.

¹⁹Munan umu te, asele ana ikinak ana den nunguning ko kariimet, se noko koma te mu ana nangamang motam kua kaparuk se amilmilanakko. ²⁰Ana nangata nanga nangamang motam te nanimi ko iki maguwunak ta wore, mena. Mu awuk, Kaem ko gomang motam mu anananga mu kiaman, se nu mel suen biya ko iki saposo. ²¹Aga singsang yawara alo, ana nanga nangamang motam uwuta me nanga iki maguwurok mu, ana te ikinak ana nanga Kaem koma te terong la bagasan iwita ikinakko. ²²Ale ana anapeya suen la ko isarnak mu nangarukko, mu awuk, ana nu kuring bowa ningi бага se munan nu ko amilmiloso wore la betesan. ^{**}

²³Se noko bala ana te sanamanakko mu iwita: ana ko Namar Jesus Kristus ko nangamang ningi nunguning aruk, se nu nanga maonam iwita nanimi ko kua tunakko. ²⁴Awiriya noko kuring karo tusan mu nuna noko ningi bagasan, se nu nunga ningi bagoso. Se nu anananga ningi bagoso mu noko Bur Laili nangaram umu nanga kasurso se ari ikisan.

Kaem ko Bur se bur buawen

4 O aga singsang alo, bur duap duap pasak me nunga nengemang ningi nunguning arukko, bare Kaem kote taiman agi mena mu ko ninguru ari ikialko. Mu awuk, prophet kawel alo suen biya arataman ale ali lilim la ningi geragawasan mu nunga sinar talko. ²Bore te se Kaem ko Bur mu nina mu-

nan imi te ko ari ikialko: awiriya Jesus Kristus mu kari nunguning ko ali imi te tairam ma balso ale ko ari ikiso mu, Bur Laili ko sokel te uwuta beteso. ³Bare awiriya Jesus uwuta ko me ari ikiso ale ko balso mu, Bur Laili ko sokel te me ura towoso. Se umutang mu kristus buawen ko bur, nina tairukko ko den ikiman se aitak maingkala ali lilim ningi tairam. ^{††}

⁴Bare nina aga kuriang yawara alo, nina mu Kaem ko kariimet, ale nina prophet kawel umu nunga ilu kiaman. Mu awuk, Kakirip nenenga ningi bagoso mu kakirip ali imi ko mu kiaman. ^{‡‡}

⁵Prophet kawel alo mu ali ewere ko se, ali ewere ko loagara ikia te munakasan, se ali imi ko kariimet iki karo nungarsan.

⁶Bare ana mu Kaem ko kariimet, se awiriya Kaem iki karo tusan mu ana iki karo nangarsan. Bare awiriya Kaem ko mena, mu ana me iki karo nangarsan. Ana Den Nunguning ko Bur se kawel munan ko bur mu munan uwuta umu te nunga nungarki ikisan.

Kaem ko kua nangara se anananga nanimi kua tua

⁷O aga singsang alo, ana nanimi ko kua tunakko, mu awuk, nanimi kua tua ko munan mu Kaem kote taiso. Awiriya kua tua ko munan betesan mu Kaem kote taiman ale Kaem ko ikisan. ⁸Bare awiriya kua tua ko munan me beteso mu Kaem ko me ikiso, mu awuk, Kaem mu kua tua ko Kaem. ⁹Se Kaem mu ko kua nangara ko munan iwita anananga ningi nanga kausam: Nu ko Namar am suanta butata, bare ana te noko ningi bagara aolak ningo ariginakko beteram se ali te tai kaparam. ¹⁰Kua tua ko munan masan mu iwita: Ana giriman

^{**}3:22 Guranek ko munan: Hebrews 4:16.

^{††}4:3 Sinar den: 1 Thessalonians 5:21; 1 Corinthians 12:3. Kristus buawen: 1 John 2:18; 2 John 7.

^{‡‡}4:4 Kris alo prophet kawel nunga kiaman: 1 John 5:4-5.

Kaem me kua tuman, mena. Bare nu giram ana kua nangaram ale ko Namar beteram se tairam ale anananga memek siwurokko numi tama bita Kaem tuam.[¶]

¹¹ Aga singsang yawara alo, munan umu te Kaem ana ninguru kua nangaram. Bore te se ana betela nanimi ko kua tunakko. ¹² Awiriya bo ta Kaem kumik me arigam; bare ana nanimi ko kua tunak mu, Kaem anananga ningi bagoso se ana ko kua tua ko munan ago terong mamam.

¹³ Ana ko ikisan nu anananga ningi bagoso se ana noko ningi bagasan, mu awuk, nu ko Bur Laili ana nangaram.^{§§}

¹⁴ Se ana namotam te arigiman ale te wetang la balsan, anananga Nainet ko Namar ali imi lilim la ko Sangaru Ta Kari ko beteram se tai kaparam. ¹⁵ Se awiriya bo balso Jesus mu Kaem ko Namar maso, mu Kaem noko ningi bagoso se, nu Kaem ningi bagoso. ¹⁶ Bore te se, ana ikisan ale Kaem ko kua nangara ana nago ko mu te ira sanamasan.

Kaem mu kua nangara ko Kaem. Se awiriya kua tua ko munan ningi bagoso mu Kaem ningi bagoso se, Kaem noko ningi bagoso. ¹⁷ Se munan umu te, kua tua ko munan mu anananga ningi gek am aniruk se tutura ko day tom mu ko me nguanganakko. Mu awuk, ana ali imi te nanga aolak bagara mu Kristus iwita. ¹⁸ Nanimi kua tua ko munan mu ningi, nguangara bo me aniso. Bare nanimi kua tua ko munan mu nguangara ko munan pituwuso se aratu namoso. Mu awuk, nguangara mu bu memek ko mel. Se awiriya nguangoso mu ana ikisan, nu kua tua ko munan ago me terong mam.

¹⁹ Ana nanimi ko kua tusan, mu awuk, nu giram ana kua nangaram.

²⁰ Se awiriya bo baluk, “Ani Kaem kua tusam,” ma se, bare nu ko bo me kua tuok mu, nu kawel kari. Mu awuk, awiriya ko launuria bo ilak bagoso mu me kua tuso, mu nu Kaem yumura te bagoso mu awuk ta kua tuokko? Mena. ²¹ Se nu bala bo iwita nangaram: Awiriya Kaem kua tuso mu, ko launuria karogo la kua tuokko.*

Kaem ko Namar ko nangamang ningi nunguning

5 Awiriya gomang ningi nunguning te Jesus mu Kristus iwita ari ko ikiso, mu nu Kaem ko kuriang ko aratam. Se awiriya nunga nonet kua nungarsan, mu nunga nonet ko kuriang saki agotala kua nungarsan. ² Se mu munan ana te ikinak, nunguningta ana Kaem ko kuriang alo kua nungarsan manakko mu iwita: ana Kaem kua tui se kuring baluwoso iwita karo tunak mu asele ana noko kuriang alo kua nungarsan manakko. ³ Se Kaem kua tua ko munan mu, ana noko munan den suen la diram la karo tunakko. Noko munan den mu karo tunakko mu ikup mena, guyak. ⁴ Mu awuk, kari-imet Kaem ko kuriang ko aratasan mu, nuna ali imi ko munan memek biriruwumon ale sokel ago la bagamonko terong. Anananga nangamang ningi nunguning te ana ali imi ko munan kiasan ale sokel ago la bagasan. ⁵ Se awiri ali imi ko munan memek kia kaparuk ale sokel ago bagarukko terong? Mu awiriya gomang ningi nunguning te balso Jesus mu Kaem ko Namar maso, kari uwuta umutang ali imi ko sokel kia kaposo.[†]

⁶ Jesus Kristus mu Kakirip yu te anuwa marak ko munan ningi namaram, ale

[¶]4:10 Kaem ko kua nangara ko munan: John 3:16; Romans 5:8-10.

^{§§}4:13 Kaem ko Bur Laili ana nangaram: 2 Corinthians 1:21-22; Ephesians 1:13-14.

*4:21 Matthew 5:43-48 arikko.

[†]5:5 Ana Jesus kuring karo tunak ale nu te la sokel ago baganakko: John 14:23-24; 16:33; Romans 8:37.

tam kangono te kumik gue kapara ko munan ningi namaram. Nu yu te anuwa marak ko munan ningi la me namaram, mena, bare tam kangono te kumik gue kaparam ko munan te agotala namaram. Se Bur Laili mu den nunguning ko kotam, se nu mel umu nanga kasurso ale nanga manarso. ⁷Dun ilagala suan imi mel suanta owore ko nanga manaruwasan: ⁸mu Bur Laili, yu te ko anuwa marak, se tam kangono te ko kumik gue; se dun ilagala suan imi mel umu ko nongomang motam suan awuman ale baluwasan.[‡] ⁹Ana ali kari mel ko balu pagarso mu ko amilmilasan, bare Kaem mel ko balso umutang mel aromemek nunguningkiri. Mu awuk, mu Kaem munakawoso, ale imi mu nu ko Namar ko balu pagaruwoso.[¶] ¹⁰Awiriya Kaem ko Namar ko gomang ningi nunguning aso, mu bala uwuta umu noko gomang motam ningi aniso. Se awiriya Kaem ko den umu ko gomang ningi me nunguning aso, mu nu Kaem kawel kari ko iwita balso. Mu awuk, nu den Kaem, ko Namar ko balu paogam umu ko gomang ningi me nunguning aso. ¹¹Se den Kaem balu paogam mu iwita: Kaem ana bagara aolak ningo tom pempem la te baganakko nangaram mu, noko Namar ningi aniso. ¹²Se awiriya noko Namar umu to iluso mu, bagara aolak ningo umu arigiso; bare awiriya Kaem ko Namar umu me to iluso mu, bagara aolak ningo mu me arigiso, mena.[§]

John den ningo saki den nukum te balam

¹³Ani tam gawa imi, nina awiriya Kaem ko Namar ko nengemang ningi nunguning aram, wore bataguru ningarsam. Se te nina ko ikial, nina bagara aolak ningo tom pempem la te bagaralko mu nina taman iwita te ko ikialko. ¹⁴Ana mel ko Kaem isarnakko mu, ana dun imi ko diram la ikinakko mu iwita: ana anapeya Kaem ko gomang te aniso mu ko isarnak mu, nu ana nagiring iluwokko. ¹⁵Se ana ikinak, nu ana nagiring ikiam iwita ikinak mu, ana anapeya mel ko isarsan mu ana ko ikinak ana tanakko.^{**}

¹⁶Se awiriya, ko bo kiwem memek bo kuera mateng te me bitirukko mu bitiruk se arigok agi mu, nu Kaem gu-ranek te manuk se ko bo umu bagara aolak ningo tuokko. Ani kariimet nunga kiwem memek o kuera mateng lage te me nunga bitirukko wore nunga balsam. Bare kiwem memek bo bolta mu kuera mateng te kari tagi beteso. Se kiwem memek uwuta mu ani nu ko gu-ranek bitirukko me balsam. ¹⁷Memek betera ko munan suen la mu memek la, se memek munan sang mu kuera mateng lage te me ka bitirukko.^{††}

¹⁸Bare ana ikisan, awiriya Kaem ko kuriang ko arataso mu, nu munan memek betera ko munan mu bo karogo me bita lagoso, mena, nu buring tuso; se Kaem nu bitarso se, Satan nu bita maguwurokko mu me terong. ¹⁹Ana ikisan, ana mu Kaem ko kuriang alo, se

[‡]5:8 Jesus mu Kaem ko Namar bare kari nunguning ko aratam: John 1:29-34; 15:26; 17:5.

[¶]5:9 John 5:32-37 se 8:18 ago arikko.

[§]5:12 Jesus kota marak nunguning ko duap: John 3:36; 14:6; 1 John 5:20.

^{**}5:15 Ana nguangara mena Kaem kote pingi namasan: John 14:13-14; 16:23; Hebrews 4:16; 1 John 3:21-22.

^{††}5:17 Kariimet giris palagasan, mu Kaem memek mu siwura ikiso. Munan memek saki ko den: Matthew 12:31-32; Hebrews 6:4-6; 1 John 3:14; 5:12.

ali lilim la imi mu Satan ko bitua bowa ningi aniso. ²⁰ Bare ana ikisan tala mu, Kaem ko Namar tairam ale ikia nunguning nangaram, se ana te Kakirip nunguning mu ana ko ninguru ikinakko. Se ana Kakirip nunguning umu ningi bagasan,

mu awuk, ana noko Namar Jesus Kristus mu ningi bagasan. Nuguta nu Kaem nunguning se, bagara aolak ningo pempem la mu noko ningi ani lagoso. ^{‡‡}

²¹ Aga kuriang yawara alo, nina kaem kawel nibiring tua biya tualko.

^{‡‡}5:20 Kakirip nunguning: John 17:3.

2 JOHN

Kari tam gawa tukunang imi batogam mu Jesus ko olekem John, bare nu numi wetang te me balam. Se “Kris imet aora se ko kuriang ago” nunga balso mu nu congregation bo ko balso masan. Se “uria ko kuriang ago” mu congregation bo tala iwita nunga balso. John Kris nunga manarso, nuna den nunguning ilukuawu se, nunumi ko kua se бага se, Jesus Kristus mu kari nunguning se Kaem ko Namar tala mu ko den mu ilukuawumon ale den bo kigilik me ta ikimonko.

1 Ani Kris kari gira, ani den imi bataguru ni Kris imet aora ka atumu kereman mu se ka kuriang ago ningarsam.^{¶1} Ani den nunguning ko ura luan ningi ninga kuesam. Se ani la mena, bare kariimet den nunguning ikisan mu karogo la ninga kuesan. ²Mu awuk, den nunguning umu ana nanga ningi aniso, ale nangarak tom suen la бага se lagarukko.

³Ba Kaem ko Namar Jesus Kristus ilak nunga nongomang nangara, nongomang bataga se nongomang lila mu, den nunguning ningi se kua nangara ko munan ningi, nina ta ana ta nangarak bagarukko.

⁴O imet aora, ani nika kuriang saki, Ba Kaem nanga maonam uwutata, den nunguning karo tui se anisan wore ko den ikiem ale ninguru amilmilerem. ⁵Se imet aora, ani aita mu den bo iru me batagorsam, bare den suanta motam mo-

tam la taman wore ka manorsam: Ani ana nanimi ko kua tunakko ka isarsam. ⁶Se nanimi ko kua tua ko munan mu iwita: mu ana noko den iki karo tui se la-ganakko. Ale noko den nina motam motam la ikiman mu iwita: nina ninimi ko kua tui se lagaralko.

⁷Kawel kariimet suen biya ali lilim la ningi geragawasan. Nuna balsan, Jesus Kristus mu nu kari nunguning ko me aratam, masan. Bare awiriya uwuta balso mu nu kawel kari se nu Kristus ilak kagerara ko kari. ⁸Se ninguru sinar talko! Nina ura bita lagaman mu ko koma me ninga supurokko, bare koma mu lilim la talko. ⁹Awiriya Kristus ko kausa den mu la me ilukuawuso, bare taso ale noko ikia te guruguso patawuso, mu Kaem nu ilak me bagoso. Bare awiriya Kristus ko kausa den umu ilukuawuso, mu Nuet Namar ilak wete nu ilak bagasan. ¹⁰Buta se, awiriya nika te tairuk ale kausa den bo kigilik baluk, mu kariimet uwuta mu ka kawam ningi me ilup ale amilmil me tuiko.^{§§}

¹¹Awiriya kariimet uwuta mu aru tagiso ale amilmil tuso, mu nu kari umu ko ura memek ningi karogo la bagoso.

¹²Ani den suen biya ninga manikko angamang aniso, bare ani garek te bitirikko me kuesam. Aninga angamang mu ani tairik ningarkik ale, nanimi nangama motam ari se ninga manikko aniso, se nina ta, ana ta amilmilanakko.

¹³Se imet aora, nika uria ko kuriang alo karogo tala nunga amilmil den beteman se nikate namoso.

^{¶1:1} John Kris kariimet nunga balso agila. Den gira mu arikko.

^{§§1:10} Romans 16:17 se 1 Timothy 5:22 ago arikko.

3 JOHN

Jesus ko olekem John tam gawa imi batogam, bare nu kota numi wetang te me balam. Tam gawa imi te nu Gaius ko saonga ura yawara bitakaso wore ko amilmil den balso. Gaius mu kariimet sang Kaem ko den apura ko ura wonong wonong bita bita gerakasan mu nunga aru tagikaso ale ko kawam te nunga bitarukaso, wore ko John ko amilmil den balso. Bare supuling lagara ko munan Diotrephes bitakaso mu, John ko me amilmilakaso, mu tam gawa imi te karogo la ko balso.

1 Ani Kris kari gira, ani den imi bataguru ni Gaius, aga tiran yawara, kisisam. Ani den nunguning ko ura luan ningi ka kuesam.

² Se aga tiran yawara, aninga guranek mu iwita, nika gemang motam ningo aniso, iwitatala nika kimik kuera ikes mena se, yawarakala la bagerko angamang aniso. ³ Nanga singsang taiman ale nika bagara aolak te ni den nunguning diram la karo tui lagasam mu ko aga manorman, se ani ninguru amilmilerem. ⁴ Kam ani aga kuriang alo, nunga bagara aolak te den nunguning karo tuiwasan se ko den ikisam mu, aninga amilmil mu mel suen biya ko amilmil kia saposo.

⁵ Aga tiran yawara, ni gemang ningi nunguning te Kris alo saki nunga sinar tasam, saki kari iwareng bare ni yawarakala nunga betesam. ⁶ Se nuna nika kua nungara ko munan mu sios lilim la manorman se ikiam. Se munan Kaem ko amilmiloso mu te la nunga sangaru se namamonko. ⁷ Mu awuk, nuna Kristus ko nup biya te barasukko nama gilingisan. Ale nuna kariimet Kaem ko

me ikia mu nongote mel bo me tasan. ⁸ Bore te se, ana kariari uwuta mu nunga sangornakko, mu awuk, ana nuna nongorak ura koma suanta bitawasan.

⁹ Ani tam gawa bo maingkala bataguru ningarem, bare ani ko ikisam, kari Diotrephes, kokosa mora ko kari mu me iki karo nangarukko iwita. ¹⁰ Bore te se, tom ani nengete tairik mu, noko munan ana nabiring ko den kawel bala bitawoso mu am diram la ko balikko. Bare mu la mena. Nu Kris launuria alo me nunga aru tagiso ale amilmil nungarso mu, karogo la ko balikko. Nu awiriya munan ningo umu bitawoso mu, ining nungarso ale sios betemon ale watingi bagamonko nunga manarso. Ani noko munan imi suen la ko balu saparikko.

¹¹ O aga tiran yawara, ni munan memek me karo tuiko, bare ni munan ningo mu la karo tuiko. Awiriya munan ningo beteso, mu nu Kaem ko kari. Bare awiriya munan memek beteso, mu nu Kaem ko me ikiso. ¹² Kariimet suen biya Demetrius ko amilmilasan. Se den nunguning betela noko munan yawara umu ko baluwoso tala. Se ana betela ninguru ko amilmilasan, se ni ikisam mu anananga bala mu nunguningta.

¹³ Ani den suen biya ka manikko, bare tam gawa te bataguru kisekko mu me kuesam. ¹⁴ Mu awuk, ani tairik karkikko tom pingi aram iwita ikisam. Se ana nanimi nangama ari se munakanakko mu asele terong ko.

¹⁵ Gemang lila te bagerko. Nika singsang imi te mu nunga den amilmil ni kete namoso tala. Se aninga den amilmil anananga saki alo bola mu nunup te balu balu nungaruko.

*1:6 Kariimet awar taira nunga sinar tata: Romans 12:13; Hebrews 13:2; Titus 3:13.

JUDE

Jude mu Jesus ko uria bo. Nu den sang keleماك balukko. Bare den kawel ko kausa kariimet sang Kris alo nunga ningi kasu naguman ale ura bitakasan. Borta ko Jude nunga dugu duap balu se, Kris alo nunga maonam, den Kaem ana nangaram mu uwutata ilukuawu se, sokel ago la te sanamaral ale te kawel kari nunga den biriruwuralko mam.

Den gira

1 Ani Jude, ani Jesus Kristus ko ura kari se James ko uria.[†] Ani den imi bataguru nina kariimet Ba Kaem noko ma nunga balam ale kua ningarso, se Jesus Kristus nunga bitarso, wore ningarsam. ²Kaem ko gomang nangara se ko gomang lila se ko kua nangara mu pempem butata nengerak anirukko.

Kaem nubiring tua ko kariimet nunga magara kuenera

³Aga singsang yawara, aga angamang biya mu, Kaem nanga sangaru tam wore ko den sang tam gawa te nunga manikko. Bare aking ikiem mu, ani pasak ala tam gawa imi te sokel ningarik se, nangamang motam ningi nunguning Kaem ana noko kariimet maingkala nangaram se te sanami se laganakko wore ko sokel ago sanamaral ale me ta saparalko. ⁴Mu awuk, kari sang, girakala nunga memek koma mu ko gareka beteman se aniso mu, yumura la nenenga ningi palengaman kasu naguman. Nuna Kaem ko me nguangasan, ale Kaem gomang ninguru nangarso ale me

aguwaya nanga bitirukko, se ana munan memek duap duap am betenakko, iwita bita se, anananga Dom Biya Jesus Kristus, nu anananga Kari Biya, mu nubiring tusan.[‡]

⁵Nina ikisan, Kari Biya ko kariimet Egypt bagaman se nunga bataguru tam ale nongorak aratam, bare udagi saki nongomang ningi nunguning mena mu nunga maguwuram. Mel imi nina maingkala ko ikiman, wore ani am ningamin kiti paoga iwita balsam.[¶]

⁶Uwutatala, engel sang girakala nunga ura nup ago mu te la me bagaman, nuna nunga nuguwim beteman, se Kaem kuwim tiromorom biya mu ningi, nunga sen kumik magara mena mu te, nunga talipa awuram, se Tutura Tom Biya mu ko kimi bita se bagasan.[§] ⁷Ale am koma suanta tala, Sodom, Gomorrah, se wonong pingi pingi, mu saman katagot ko munan, se ko munan sang memek nunguningkiri mu agotala bitakasan. Se Kaem tama biya pempem kani lagoso, te memek koma tanakko, mu ko kausa iwita beteram, ale tama te Sodom Gomorrah nunga maguwuram.

⁸Ale munan koma suanta wore te, kariari umu ipingira kawel te sanamasan ale, nongota nungumik guang ikia memek memek te maguwusan. Nuna supuling nuguring bowa ningi me bagasan. Ale duruk wonong ko engel kualala anisan mu nunga balu maguwusan. ⁹Girakala engel supuling biya Michael mu Satan ilak Moses ko kumik guang guramu gurungumukasan mu, nu bala memek bo ta Satan me maonam, mena. Noko bala suanta mu mam, “Aninga angamang mu Kari Biya

[†]1:1 Jude James ilak mu Jesus ko uriamitak: Matthew 13:55; Mark 6:3.

[‡]1:4 Nunga ikia kawel: 1 Corinthians 6:12; Romans 6:15-16. Kausa kariimet kawel: Matthew 7:15-16; 1 John 4:1-3; 2 John 9-10.

[¶]1:5 Israel alo: 1 Corinthians 10:1-20.

[§]1:6 Jude nu Genesis 6:1-4 se den saki agotala wore ko iki se balso agila. 2 Peter 2:4 ago arikko.

kota koma kisokko!" mam. ¹⁰Bare kari-ari umu mu mel nuna ninguru me ko ikisan wore balu maguwusan. Ale aking mel nuna ko ikisan, mu buruk kausik ikia mena iwita am betesan, se mel borta punga geragoso nunga maguwuso.

¹¹Boteko, nuna memek biya arigimonko! Nuna Cain ko molak memek tawun biya ningi namawasan; nuna manga ko nongomang barasoso se Balaam kawel beteram iwita bitawasan; nuna Korah ko supuling lagara la karowasan, mu ali paguk se ningi kapamonko. ^{**}

¹²Kariari imi mel bo karur ago iwita, nenenga ninimi ko kuera ale biguwura la bagara ko inang bibiya ningi, nenenga na namonko dagisan. Nuna bitua kari memek, nungumik dolara nguangara bo mena, nuna inang te nongota la nunumi sangarmonko ikia tasan. Nuna taiti nuwi kaetmaso wore tuwik me kaposo se daula itugu parusuwu warso wore iwita; nuna tam, ko nunguning kapara kam te nunguning me kaposo se barukusan se marakaso wore iwita, nuna kueman. ¹³Agi, nuna mu gagi bibiya kelagoso ale ko ngisuk marok kulikul-ing ago aratu saun kore te kulukurso iwitata, kilek memek dolara ago betesan; nuna mu baras nunga lage nunguning paguwuman ale kuwim ngual ngual to to geragasan iwitata. Kaem nunga nuguwim tiromorom yanana ago biya se kaetam nunguningkiri, tom suen la te bagamonko, mu nunguru beteram se aniso.

¹⁴Enoch mu kari ko gue Adam te se kaparam tai gue 7 mu nu bilangaram. ^{††}Nu kariimet uwuta mu nunga iwita giram balam:
"Arigalko! Kari Biya ko engel laili,

kaura ko moke mena nunguningkiri wore nongorak taiwoso.

¹⁵Nu ali lilim la nunga tuteruk ale kariimet Kaem nubiring tuman ale memek duap duap bita se, Kaem kumik ko den memek memek balu lagaman, mu mel mu suen la ko koma memek nungarukkowo!"

¹⁶Kariari imi nging ngung ko yawara se kariimet saki nubiring ko bala ko kariari. Nuna nongota nunga ikia memek karo tusan; nuna nongota nunumi patawusan, ale nongota nunumi te sangarmonko kariimet saki nongomang nasan se nogowom karo gilingisan.

Sinar sangam den

¹⁷Bare aga singsang yawara alo, nanga Biya Jesus Kristus ko apostle alo den balman mu ningamin te ares maukko. ¹⁸Nuna iwita ninga manorman, "Tom nukum te kariimet sang aratamon ale Kaem doleng sapamon ale nongota nunga ikia memek karo tumonko." ¹⁹Kariari umu sios pagorsan. Nuna ali imi ko ikia munan karo tusan, se Bur Laili nongorak me bagoso.

²⁰Bare aga singsang yawara alo, pem-pem Bur Laili ko sokel te guranek bita se, nengemang ningi nunguning laili mu ningi sokel ago la lagaralko. ²¹Kaem ko kua nangara ko munan ningi la бага se, nanga Kari Biya Jesus Kristus ko gomang ningara ko munan te, bagara ningo pem-pem te bagara ko mu ningarukko kimi bita se bagaralko.

²²Arikaya nongomang nama taiwoso mu nina nengemang nungaralko. ²³Saki tama ningi namara ko lage towasan mu, nunga tagi bataguru gial ale nunga saongalko. Se saki mu, sinar ago la nengemang nungaralko. Nunga guang karur

^{**}1:11 Cain: Genesis 4:3-8. Balaam: Numbers chapters 22-24; 31:16. Korah: Numbers 16:1-3, 11.

^{††}1:14 Enoch: Genesis 5:18, 21-24.

ago mu me kau talko; nunga munan memek mu, nunga guang karur ago wore iwita.

Kaem nup biya tua ko den

²⁴ Kaem nup biya, nu kota nina dagu-
lal mu ko ninga sangukko terong, se nina
nu motam te ningo la noko kuwim nikim
ago mu ningi ninga bitiruk se amilmil

te bagaralko. ²⁵ Se ana noko nup biya
patawunakko! Nu nanga Kari Biya Jesus
Kristus te nanga sangaru tam. Nu Kaem
nunguning kota suanta, nu King Biya,
nu mel suen biya ko supuling, nikim
karogo, se sokel karogo, mel kasik biya
me aratukaso ko tom te la, se aita,
se tom pempem la butata bagarukko.
Nunguning!

REVELATION

Apostle John den imi Kris alo non-gomang sokel tuokko batogam. Tom mu te Rome kari bibiya mu Kris alo ninguru nunga bita maguwukasan. Ale nuna John agotala talipaman ale Patmos tual te beteman se bagakaso. Se tom mu te Kristus ko engel bo nukote beteram se namaram, ale mel aitaik tom imi te aratu-wose se tom udagi te aratukko mu nu kausam se arigam ikiam.

Batoga imi te ana Jesus arigisan, mu nu king alo suen la nunga King Biya, nup biya se sokel ago nunguningkiri. Kaem nu te Satan se ko bowa ningi anira alo nunga nosokel menawurok ale kuwim memek mu te nunga awurok se bagamonko. Ale nu kariimet noko nongomang ningi nunguning mu nunga giok, kuwim yawara mu nungaruk se, tom pempem la amilmil te nu ilak baga se lagamonko. Nunguningta, munan memek se ikup duap duap te ali imi magaram. Bare Kaem ikup memek mu suen la menawurok ale mel suen la iru la nungok se numi ulakuru taukko. Bore te se ana am balnakko, "Kari Biya Jesus, ni am tairko!" manakko.

Den gira

1 Jesus Kristus ko den, ko nunguning tom me maiyuk se wetangarukko imi, Kaem Jesus ko ura kariimet te nunga kausokko tuam. Se Jesus ko engel tuam se karogo tai kapa ko ura kari John kausam. ²Se nu Kaem ko den se Jesus Kristus ko anapeya suen la ari ikiam mu batoga imi te balu saparam. ³Se awiriya

prophet den imi kaurok ale ikiok, mu amilmilarukko. Se awiriya nodogawa te den imi ikimon ale karo tumon, mu amilmilamonko tala. Mu awuk, den mel umu wetang aratu saparukko tom pingi aram.

Den amilmil se Kaem nup biya ko bala

⁴⁻⁵Ani John, ani tam gawa bataguru nina sios 7 pela Asia sor te bagasan mu ningarsam.[‡] Kakirip girakala bagaram, aitaik bagoso, ale pempem la bagarukko mu ko gomang nangara, se Bur Laili ko kau paoga 7 pela nu koma dugu te bagoso mu ko gomang lila, se Jesus Kristus, dun suen la mu ko diram la balu saposo, mu ko gomang bataga nengerak pempem anirukko. Nu kariimet kuera nunga ningi nu giram barasam. Ale nu ali imi ko king suen la nunga bowa tugumam. Nup biya mu noko.

Nu ana kua nangarso, ale ko gue te nanga memek siwuram ale nanga bataguru tam se ana gopa palagaman.

⁶Nu ko kingdom ningi nanga awuram, ale noko Kaem se ko Nuet ko priest alo iwita baganakko nanga beteram.[¶] Nup biya nikim ago se sokel ago mu pempem la butata ani se lagarukko, nunguning!

⁷"Arigalko, nu taiti nuwi karogo taiso, se kariimet suen la nomotam arigimonko,

se awiriya nu beta te gangorman mu karogo la arigimonko.^{§§}

Se ali lilim ko kariimet mu nu ko mamon niamonko.*

Se munan mel umu uwutata aratu saparukko! Nunguning."

⁸"Ani Alpha se ani Omega," Kaem anananga Kari Biya uwuta balso. "Ani gi-

[‡]**1:4-5** Number 7 mu number suen la ningi Kaem ko balso. Se mel 7 ko balsan mu eng diram, se ura suen la mu te nukum moa liluma saposo.

[¶]**1:6** Jesus mu King se Priest tala. Se ana nu ilak kapetaman bagasan mu nu iwita bagasan: Exodus 19:4-6; 1 Peter 2:9; Revelation 5:10.

^{§§}**1:7** Daniel 7:7-13; Zechariah 12:10. John 19:34,37 mu ago arikko.

***1:7** Matthew 24:30.

rakala bagerem, aitag bagasam, ale pem-pem la бага ларикко. Ani Asokel Gara-gar.”†

John Kristus arigam

⁹Ani John, ani nenenga launuria. Ani Jesus ningi nina nengerak weté, kingdom ko ikup yaman gi se, wore sokel ago la sanamiwasam. Ani Kaem ko den balu se, Jesus ko dugu duap wetang la balukasam mu ko, aninga iluman ani agarak nama Patmos tual te aga sapa-man se bagerem.[‡] ¹⁰Se Kari Biya ko Day Tom umu te, ani Bur Laili angimik karogo lilimaram, se abiring ko aira bo trumpet nia kam airam se ikiem. ¹¹Se mam, “Anapeya arigisam imi bataguru se kaparuk, se sios 7 pela imi nongote bitar se namarukko: Ephesus, Smyrna, Pergamum, Thyatira, Sardis, Philadelphia, se Laodicea.”

¹²Se ani kakirip agarak munakakaso wore arigekko punga geragem, ale lam te kunasi awura ko kuwim 7 pela gold te nunguru nunguru awuman mu arigem, ¹³ale nunga kusumuri mu kakirip bo kari nunguning iwita arigem.[¶] Se guang nu naguram mu kumik lilim la ira kaluwuram karogo kapa suwik kopa te, se guang bilik maiya la biwinang kokosa ko beteram umu gold ago nungurman se buranong ago. ¹⁴Se supuling mone mu siraram nunguningkiri, sipsip mone iwita, se taiti nuwi sirarkiriyam iwita.

Se ko motam mu tama kuamili bulu-wuluk bagara iwita. ¹⁵Ko sowek tuagu ko nikim mu, brass tama te kaisan se yu aso ale ko nikim diriyam aringiyam arataso mu iwitata. Se ko dogotak kuring ko nirung mu yu garap luan te tai suragoso ale nirung kapawoso iwitata.[§] ¹⁶Noko kuting sengam mu te mu baras 7 pela mu iluwam, se baenat kore wuli koma singsang mu kuring ningi aratam.^{**} Se ko koma motam ko nikim mu worem nikim tamatama nunguningkiri mu iwita.

¹⁷Se kam ani nu arigem mu ani kuakoyam piri palagem suwik duap ningi dagulu kuerem. Bare nu ko kut-ing sengam mu angimik te beteram, ale mam, “Me nguangerko! Ani la Mel suen la ko Gira, se ani la Mel suen la ko Nukum kitira,” mam.^{††} ¹⁸“Ani marak pempem la bagasam! Ani kuerem, bare arikko, ani aitag tom suen biya marak бага se ларикко! Ani kuera mateng se kariimet kuera nunga nuguwim ko bugu mu ani iluwasam.

¹⁹“Bore te se, mel ni arigem imi, aitag ariwasam, se maingte aratuk se arikko, mu suen la tam gawa te bataguru saparko. ²⁰Baras 7 pela agiting te iluwasam se arigem, se lam gold 7 pela, mu ko nunguning mu iwita: baras 7 pela mu sios 7 pela nunga engel alo,^{‡‡} se lam 7 pela mu sios 7 pela.

†**1:8** Alpha mu Greek ko alphabet letter gira, se Omega mu alphabet ko letter nukum kitira. Revelation 21:6-7 se 22:13 ago arikko.

‡**1:9** Patmos tual: Talipara kari tual umu te nunga awukasan se bagakasan.

¶**1:13** Daniel mu “kari bo kari nunguning iwita” wore ko balam, umutang nu Messiah Jesus ko balukasaso: Daniel 7:13-14.

§**1:15** Ezekiel 1:24; 43:2 arikko.

****1:16** Kaem ko den mu baenat iwita: Hebrews 4:12; Revelation 2:12,16; 19:15,21.

††**1:17** Isaiah 44:6. Revelation 22:13 agotala arikko.

‡‡**1:20** Sios 7 pela mu suan suan nunga bitua kari bo karogo, umutang engel masan.

Den sios Ephesus wore nongote namaram

2 “Den imi sios Ephesus wore ko engel[¶] bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip baras 7 pela ko kuting sengam mu te ilu se, lam gold 7 pela mu nunga ningi geragawoso wore ko den. ² Ani nika betera kaora ninguru ko ikisam. Mu ni ura kowar tokasam, ale ikup gिकासam wore te sokel ago sanamikasam mu ani ko ikisam. Ni kariimet memek me ta nunga kuesam mu ani ko ikisam tala. Mu kari saki nunumi balsan ana apostle masan, bare nuna apostle mena, mu ni mungkala nunga ira arigem ale nunga kawel arigem ko ikiem. ³ Ale ni aninga aip ko ikup gिकासam, bare me aga bitakasam, am sokel ago bagakasam mu ani ko ikisam tala.

⁴ Bare aningate mu ni den ago. Ni iru la mu kua tua ko munan ninguru ilukuawukasam, bare aitalak ni munan umu bita taem. ⁵ Ni dagulem wore ko kamin ares mauk se, giris palage ale munan iru la girem bitakasam umu aking to ilupko. Bare ni me giris palage mu, ani kete tairik ale ka lam ko kuwim te aniso mu tagi kutuwu taikko. ⁶ Bare nika munan imi mu ni am iluwasam, mu ni ikia memek kawel Nicolas ko kariimet ago bitawasan mu ni biriruwusam, se ani ago biriruwusam tala.^{§§}

⁷ Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga balu-

woso imi ikiokko. Awiriya sokel ago la sanamiwoso mu, ani balik se Kaem ko paradise ningam mu ningi, tam ko nunguning nana ale marak pempem bagara mu kualigi naukko.

Den sios Smyrna wore nongote namaram

⁸ “Den imi sios Smyrna wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip Mel suen la ko Gira se Mel suen la ko Nukum kitira, nu kueram ale aking barasam bagoso, wore ko den. ⁹ Ani ni ikup memek kete arataso se kimik mel mena bagasam mu ko ani ikisam. Bare ni kimik mel ago! Ani Juda saki nunumi balsan Kaem ko kari ma balsan ale ni kimik ko den memek balu lagasan, mu ani ko ikisam. Bare mu nuna Juda nunguning mena, nuna Satan ko kari!^{*} ¹⁰ Ni ikup memek arikko tom pingi aram, bare mu ko me nguangerko. Ikiko! Satan ka ira arigok se ka kariimet saki talipara ningi kapamonko. Se ni day tom 10 pela ningi yaman ikup giko. Bare ni biring me aisuko, kuarko agi wore am aga ilukuawurko mu, ani marak pempem te bagara ko mel balayam mu sipiling tugumko.

¹¹ Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga balu-woso imi ikiokko. Awiriya sokel ago la sanamiwoso mu, kuera mateng bo tala, kuera mateng gira mu ko kowom karoso mu te me memek taukko, mena.[†]

[¶]2:1 Engel maso mu sios ko gira kari biya wore ko balso. Jesus “ni” maso mu nu kari suanta ko iki se me balso, nu sios lilim la wore ko iki se “ni” maso.

^{§§}2:6 Nicolas ko kausa kawel mu iwita: anananga nadera ko la sinar tanak ale nanga nangimik mu mel yam, nam giam saman katagot te am betenakko, mel bo mena.

^{*}2:9 Juda saki alo: John 8:39-44; Romans 2:25-29; Revelation 3:9.

[†]2:11 Revelation 20:14 se 21:8 agotala arikko.

**Den sios Pergamum
wore nongote namaram**

¹²“Den imi sios Pergamum wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip baenat kore wuli koma singsang mu ago bagoso wore ko den. ¹³Ani kuwim ni te bagasam mu ko ikisam, kuwim umu Satan pulawu saparam ale te bagoso. Bare ni aninga aip ilukuawukasam, ale ka gemang ningi nunguning ani ago ko mu me kaluwukasam. Ale tom nuna nika wonong te, wonong Satan te bagoso mu te, aninga dugu duap bala ko kari yawara Antipas moman se kueram, mu betela, ni aninga aip me kaluwukasam.

¹⁴Mu yawarakala, bare aningate mu ni den nuamur nuamur mu am kimik te aniso. Nika kariimet saki girakala ko prophet Balaam ko kausa mu aita am karo tuiwasan.[‡] Girakala Balaam ko kausa umu Balak kausam, se Balak kausa umu te Israel kariimet ngual nungaruk se kaem kawel nunga na inang nungurman mu no gi se saman katagot ko munan memek betemonko nunga kausam. ¹⁵Se uwutatala, nika kariimet saki Nicolas ko kariimet ago nunga kausa munan karo tuiwasan. ¹⁶Bore te se, giris palageko! Mena mu, ani me kam la nikate tairik ale baenat agiring te aniso mu te nongorak daong kager bitirikko.

¹⁷Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga balu- woso imi ikiokko. Awiriya sokel ago la sanamiwoso mu, ani duruk wonong ko na inang mu sang tuekko. Ale ani manga siraram, nup

iru bo te batagem se aniso, mu tuekko. Nup mu awiriya me ko ikiso, bare kari manga umu taso mu la nup mu ko ikiokko.

**Den sios Thyatira wore
nongote namaram**

¹⁸“Den imi sios Thyatira wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kaem ko Namar, noko motam tama kuamili buluwluk bagoso iwita, se brass palunga nunga se nikim kapawakam suwik nikim kapawoso wore ko den. ¹⁹Ani nika betera kaora ninguru ko ikisam. Ani ikisam ni gemang ningi nunguning bagasam, ale kariimet kua nungarsam, ale saonga ura ninguru betesam, ale ikup gi se sokel ago la bagasam. Ale ni munan ningo aita tom imi te betesam mu, ulengkala munan bitakasam mu kiararam.

²⁰Mu yawarakala, bare nika munan ani me ko kuesam mu iwita: Ni imet Jezebel, nu numi balso prophet maso, mu me karem, am motam la ariwasam.[¶] Se nu ikia munan memek aninga ura kari nunga kasurso, ale nunga tagiso se imet arungu tere nasan, ale na inang saki alo kaem kawel te tama tuman mu nasan. Bare umu ko, ni nu me karosam. ²¹Ani imet umu tom tuem, ko kilek memek wore buring tuok ale giris palagukko, bare nu giris palagukko ikia me taso. ²²Bore te se ani kuera yaman biyala nu tuekko. Se kariimet noko ikia karo tusan ale kilek memek betesan mu, nuna noko ikia me nubiring tumon ale me giris palagamon mu betelatala, ani

[‡]2:14 Balaam: Numbers 31:16,25.

[¶]2:20 Jezebel mu King Ahab ko nuwus. Nu Israel kariimet kaem kawel Baal wore ko nup patawumonko nongomang nokaso: 1 Kings 16:29-31; 18:4,19; 2 Kings 9:22.

yaman ikup biyala nungarikko tala.

²³ Ko kuriang mu ani nunga morik se kuemonko. Umutang te Kris alo singir la te ikimon, ani mu kariimet suen la nunga ikia nongomang ari-wasam ko kari ani, ma balmonko. Ale ani nina suan suan nunga betera kaora ko koma ningaru ningaru ago namarikko.

²⁴ Bare nina saki Thyatira bagasan mu Jezebel ko ikia kawel memek mu me karo tusan, ale ‘Satan ko ikia yumura’ masan mu me ko ikiman.[§] Se ani iwita nunga manorsam, ani ikup bo ago ta ningimik te me bitirikko.

²⁵ Bare aninga angamang nina den nunguning taman ale munan nunguning te bagasan umutang la te bagaral se ani pelerik tairikko.

²⁶ Awiriya sokel ago la sanami se, aninga ikia munan ilukuawuruk karogo nama tom nukum te mu, ani balik se sor suen biya bituokko.

²⁷ Ani nup biya sokel ago Ba kote taem iwitata,

‘Nu supuling ura ko tam aora mu te nunga bituokko, ale kani iwita nunga pakakurok se bilik bilik kapamonko.’^{**}

²⁸ Ale ani baras biya ukira karogo basuso mu ago tuekko.^{††} ²⁹ Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga baluwoso imi ikiokko.

**Den sios Sardis wore
nongote namaram**

3 “Den imi sios Sardis wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip Bur Laili ko kau paoga 7 pela, se baras 7 tala ago nunga iluwoso wore ko den. Ani nika betera kaora ninguru ko ikisam. Saki balsan mu ni marak bagasam masan, bare mena, ni kuerem.^{‡‡} ² Bore te se, baresko! Sangam ningo nika ningi mena namarukko namawoso mu sail tuiko. Mu awuk, ani arigem mu nika munan suen la aninga Kaem koma te mu diram nunguningkiri iwita mena. ³ Bore te se anapeya nika kasurman se ni ikiem mu, ilukuawur ale giris palage ale karo tuiko. Bare ni me barasu mu, ni tere kari me ko ikisam se taiso iwita, ani kete tairik se ni biririkerko.

⁴ Bare Sardis wonong ningi nika kariimet suan suan nunga guang ko sinar taman se karur mena. Mu kariimet umutang ani balik se guang siraram nagumon ale ani agarak geragamonko. Mu awuk, nononga bagara aolak terong. ⁵ Awiriya sokel ago la sanamiwoso mu, nu nuna iwitatala guang siraram mu ago nagurokko. Se ani noko nup, pempem marak ningo te bagara ko batoga^{¶¶} mu ningi mu, me siwu saparikko, mena. Ani noko nup aninga Ait koma te, se ko engel alo nomokete balik, ale nu aninga ma balikko. ⁶ Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga baluwoso imi ikiokko.

[§]2:24 Kausa kariimet kawel nunumi ikia bibiya se ikia yumura ago makasan, bare mu am Satan ko ikia kawel la.

^{**}2:27 Psalm 2:8-9.

^{††}2:28 Baras biya ukira karogo basuso: Revelation 22:16.

^{‡‡}3:1 Sardis Kris alo nunga munan: 1 Thessalonians 5:2-3,6; 1 Timothy 5:6.

^{¶¶}3:5 Pempem marak ningo te bagara ko batoga: Exodus 32:32-33; Daniel 12:1; Luke 10:20; Revelation 17:8; 20:15.

Den sios Philadelphia wore nongote namaram

⁷“Den imi sios Philadelphia wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip laili se nunguningta, nu David ko songkuring te kaoga ko bugu mu iluwoso, wore ko den. Nu songkuring kaguk, mu kariimet bagumonko me terong. Nu songkuring bagurok, mu kariimet kagarmonko me terong.^{§§} Nu iwita balso: ⁸Ani nika betera kaora ninguru ko ikisam. Arikko, ani ni kema dugu te songkuring kagaru beterem mu, kariimet bo bagurokko me terong. Ani ikisam, nika sokel katirta. Bare ni aninga agiring karo tuem, ale aga aip kaluwurem ale me ko ikisam ma me balem. ⁹Ikiko! Juda saki kawelasan ale nunumi Kaem ko kariimet ko ma balsan, bare mena, nuna Satan ko kariimet. Bare ani balik se ni siwik duap ningi nubugura kulukurmon ale aninga kua kisa ni ko ko mu ari ko ikimonko.* ¹⁰Ni aninga agiring karo tuikasam ale ikup kete taikaso wore ni sokel ago la sanamikasam. Bore te se ani nika ilukuawurik se, tom memek ali lilim la ko kariimet nunga ira arigokko taiwoso mu, ko memek bo ni kimik te me aratukko.

¹¹Ani tairikko tom pingi aram. Se munan ningo ni iluwasam mu ninguru ilukuawurko. Awiriya bo kamuru atumok se ka kitigat bala ningo ago wore me to bore ko, ninguru sinar toko. ¹²Awiriya sokel

ago la sanamiwoso mu, ani balik se aninga Kaem ko temple ningi ngatalek aora iwita ko sanamiwurukko. Ale udagi te kawam mu bitiruk ale matangi me aratukko. Ani aga Kaem ko nup, se aga Kaem ko wonong nup, Jerusalem iru, duruk wonong te aninga Kaem kote wore tai kapawuruk, mu nup ilagala umutang kumik te batagikko. Ale aninga aip iru mu agotala kumik te batagikko. ¹³Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga baluwoso imi ikiokko.

Den sios Laodicea wore nongote namaram

¹⁴“Den imi sios Laodicea wore ko engel bataguru tuiko:

Bala imi Kakirip den diram la balso se den nunguning ko Aing Au[†] maso, nu Kaem ko mel suen la ko Bitua Kari, wore ko den. ¹⁵Ani ka ikisam ni kowar biya mena, se ni ipi biya mena, bare aninga angamang mu ni bo suanta iwita bagerko, kowar biya, agi ipi biya ko bagerko! ¹⁶Bare ni kowar biya mena, se ipi biya mena tala, ni am kusumuri bagasam. Bore te se, ni aninga agiring ningi yu seselak ago iwita ka katingi saparikko.[‡] ¹⁷Ni balsam, ‘Ani manga biya ago, mel-masak suen biya ago, se mel bo ko me dagulasam,’ masam. Bare nunguningkiri mu ni memek biya bagasam. Ni iwiwara siring ningi kituwura guat, motam sisira, guang batuwutukam ningi bagasam. Bare

^{§§}3:7 Isaiah 22:22. Matthew 22:41-45 agotala arikko.

*3:9 Juda saki mu Kris alo nunga bita maguwukasan, se Jesus nunga balam, nuna Satan ko kariimet mam: John 8:44; Revelation 2:9.

[†]3:14 Nu den nunguning ko Aing Au maso: 2 Corinthians 1:20. Isaiah 65:16 mu te “true God” Hebrew den te mu iwita aniso: Elohim Amen, mu ko nunguning Aing Au ko Kaem.

[‡]3:16 Laodicea Kris alo nunga munan: Matthew 5:13; Romans 12:11.

ni keta nimi me ari ko ikisam. ¹⁸Se ani ka manorsam, aninga gold tama te kaiman se nikitang kapawoso umutang dier, asele ni kari kimik mel ago ko aratuko. Ale guang sir-aram mu ago agate dier ale kimik te ka dolara ira kaluwurko. Ale mel kiri welang agate dier ale motam te palunguru nunguru ale te ninguru sor arikko.

¹⁹Awiriya ani kua nungarem mu ani den sokel karogo nunga manorsam, ale bu nungarsam.[¶]

Bore te se, gemang gemang, gemang lilim la giris palageko.

²⁰Ikiko! Ani songkuring ago sanamerem ale songkuring bong bong bagasam. Awiriya ani agiring ikiok ale songkuring kaguk mu, ani kasu nagurek ale nu ta, ani ta, wete na nanimi tui nanakko.[§]

²¹Awiriya sokel ago la sanami-wooso mu, ani dun suen la ko sokel menawu saperem ale aga Ait ko daiga kuwim te ilak dagiwasam mu te balik se nu agarak daigokko.

²²Awiriya dogowa ago mu, den Bur Laili sios suen la nunga manaruwooso imi ikiokko.”

King ko daiga kuwim duruk wonong te

4 Ario, ani loagerem ale ikialko, ani duruk wonong te songkuring bo kaigam aniram se arigem! Se kuring bo motam motam ani trumpet iwita ikiem mu akingtala aga auram, ale aga maonam, “Ewela tai basu se ani mel maingte aratukko wore ka kausekko,”

mam. ²Se me kam la, Bur Laili lilim la aga iramuram, se duruk wonong te ani king ko daiga kuwim bo arigem, mu Kakirip bo awote dagiwaram se arigem.^{**} ³Noko ariga mu mel jasper se mel carnelian biliwilik mawakam nikim garagar. Se magulep bo, mel emerald biliwilik mawakam mu daiga kuwim umu laturu gurugam ale nikim kapawakaso.^{††}

⁴Se daiga kuwim 24 tala mu daiga kuwim umu laturu guruguman ale anikasan. Se kari supuling 24 daiga kuwim mu te dagi namaman ale bagakasan. Nunga guang siraram mu nagu muruwuman, ale nusupuling te mu crown gold te nunga mu tugu muruwuman tala.

⁵Se daiga kuwim kusumuri umu ningi, nikim pure iwita biliwilik makaso ale taga pagakaso ale nia nama taikaso. Se daiga kuwim umu koma ko mu lam 7 pela kaniwakasan, mu Bur Laili ko kau paoga 7 pela. ⁶Se daiga kuwim umu koma ko mu mel bo tala gagi iwita, bare ningi mu nikitang biya.

Se daiga kuwim kusumuri umu ko duap te nunguningkiri mu, mel mel nunup ago 4 pela.^{‡‡} daiga kuwim umu laturu guruguman ale bagakasan. Se nungumik lilim la, gira ko se nubiring ko, mu nomotam suen biya ago lili-maram. ⁷Se mel mel umu nunga bo gira mu lion iwita, se kowom kaora mu bull iwita, se ko atumukira mu ko koma motam ariga kariimet iwita, se nukum kitira mu taraga nuar bingawakam. ⁸Nuna suan suan mu nunga nuluman mu 6 pela, se nunga nuluman bowa ningi mu nomo-

[¶]3:19 Bu nangara ko munan: 1 Corinthians 11:32; Hebrews 12:5-6.

[§]3:20 John 14:23 ago arikko.

^{**}4:2 Isaiah betela daiga kuwim umu arigam: Isaiah 6:1-4.

^{††}4:3 Jasper mu diamond iwita, se carnelian mu diriyam, se manga emerald mu diamond iwita bare green.

^{‡‡}4:6 Ezekiel mel mel nunup ago 4 pela umu nungarkam: Ezekiel chapter 1.

tam la sor tam. Se tirom woremkalal, nuna nuguring katir me ta kalosan, nuna butata,

“Laili, laili, laili,

Kaem nu Kari Biya Sokel Garagar, nu girakala bagaram, aitaq bagoso, ale pempem la бага se lagarukko.”

⁹Se kam mel mel nunup ago 4 umu Kakirip marak pempem бага lagoso ko daiga kuwim te dagiwoso umu, amilmil tui se nup biya patawuwasan mu, ¹⁰kari supuling 24 umu Kakirip marak pempem бага lagoso, ko daiga kuwim te dagiwoso umu, nubugura kulukuru tusan ale perr tusan. Ale nunga crown kututuwa gira ko awusan, ale balsan:

¹¹“Ana nanga Kari Biya, se ana nanga Kaem!

Ni keta suanta nikim biya, se nip biya, se sokel biya, ko Kotam.

Mu awuk, ni, mel suen la nunguru saperem,

se nika gemang te la aratu nama sapa-man ale bagasan.”

Scroll se Sipsip Anumang

5 Se aking ani scroll bo mu Kakirip daiga kuwim mu te dagiwaram mu ko kuting sengam mu te iluwaram se arigem. Se buring gomang ko den saki batagorman se anikaso. Ale moa nungurman ale tom 7 ko kalo kutiman.[¶] ²Se ani engel bo sokel ago nunguningkiri sail ago aikaso ale iwita balukaso mu arigem, “Awiri ningo dirkiriya nun-guning se, scroll ewere ko kaola kutira mu kututuwa ago namaruk ale apurokko terong?” ³Bare kari bo duruk wonong te ta, se ali imi te ta, se ali bowa ningi ta, scroll umu apurok ale ningi tatagurukko

me terong. ⁴Se ani sail karogo mo ni-akasam. Mu awuk, kari ningo nuam bo scroll umu apurok ale ningi tatagurukko mu mena biya.

⁵Bare kari supuling umu nunga ningi bo aga maonam, “Me mo nierko!” mam. “Arikko! Judah ko gue te Lion aratam, David ko Miri mu sokel ago aratam, ale kager te sail ago sanamaram. Nu scroll umu ko kaola kutira 7 pela mu kutu-tuwurok ale apurokko terong mam.”^{§§}

⁶Se ani Sipsip Anumang bo arigem, bare ko ariga moman se kueram wore iwita. Nu kusumuri daiga kuwim anikaso mu karogo sanamaram, se mel mel nunup ago 4 mu laturu guruguman, se kari supuling 24 mu watingi ko laturu guruguman. Noko dinak 7 pela, se ko motam 7 pela. Motam umutang mu Kaem ko Bur Laili ko kau paoga 7 pela, ali sor lilim la te nunga awuram se namaman.* ⁷Se nu namaram Kakirip daiga kuwim te dagiwaram umu ko kuting sengam te scroll iluwaram mu tam. ⁸Se kam nu scroll umu tam mu, mel mel nunup ago 4 umu se, kari supuling 24 umu nubugura kulukuru sapaman. Supuling suan suan mu nunga gita se, tawir gold te nunga, mel siring ningo ningo ningi langiman umu, nunga ilu muruwuman, umutang Kaem ko kariimet nunga guranek. ⁹Ale nuna wur iru bo mu iwita ilukasan:

“Ni keta suanta ni ningo se dirkiriya, bore te se ni scroll umu to ale apurko terong.

Mu awuk, ni ka moman se kuerem, ale ka gue te kariimet nunga dia Kaem tuem;

nuna nunga digo nongoma nongoma,

[¶]**5:1** Ezekiel scroll bo arigam tala: Ezekiel 2:9-10. Scroll ko kaola kutira mu iwita: candle kaniso ale yu aso ale aking ipiso ale auso ale mel iluso iwita te kalo kuti gilingisan.

^{§§}**5:5** Lion ko den: Genesis 49:9. David ko Miri: Isaiah 11:10; Revelation 22:16.

^{*}**5:6** Sipsip Anumang: John 1:29. Ko motam 7 pela: Zechariah 4:10. Jesus se Bur Laili mel suen la ariwasan ko ikiwasan.

se nunga den nongoma nongoma,
se nuna kariimet kirker,
se nunga sor kirker tala,
bare ni nunga dia giem.

¹⁰ Ale nunga gi kingdom ningi nunga awurem, se Kaem ko priest alo iwita бага se ali lilim bitarmonko.”

¹¹ Asele ani loagerem gurugem ale eng-el alo suen biya nuguring ikiem, nunga kaura iluwa ko koma am mena, mena nunguningkiri. Nuna daiga kuwim umu se, mel mel nunup ago 4 mu se, kari supuling supuling umu nunga laturu gurugu sapaman, ¹² ale sail karogo wur imi ilukasan:

“Sipsip Anumang mu ningo se diram nunguningkiri; nuna moman se kueram, bare nup biya patawunakko.

Nu nup biya se nikim ago;
nu sokel ago, mel kasik biya ago,
ikia sinar se sangam sokel ko kotam;
nup biya pempem anirukko!”

¹³ Asele ani melmasak suen la, duruk wonong te, ali imi te, ali bowa ningi, se gagi bowa ningi, ko melmasak suen la wur iwita ilukasan se ikiem:

“Kakirip ko daiga kuwim te dagiwoso umu se Sipsip Anumang umu nunup patawunakko!

Nuna nunga nunup biya nikim sokel ago pempem la ani lagoso!”

¹⁴ Se mel mel nunup ago 4 mu nuguring bolala “Nunguning!” maman. Se kari supuling alo umu nubugura kulukurman ale Kakirip dagiwakaso umu se Sipsip Anumang umu perr nungarukasan.

Scroll ko kaola kutira[†]

6 Ani loagawerem se Sipsip Anumang umu kaola kutira 7 pela mu nunga ningi bo giram kutuwuram. Se mel mel nunup ago 4 mu nunga ningi bo pure paga kam munakaram se ikiem. Nu

balam, “Tairko!” mam. ² Se ani loagawerem mu horse bo siraram mu aratam! Se kari horse awote daigam mu daga wol iluwam. Se nuna crown bo supuling te beteman se nu kager suen la te nongorak kageraruk ale nunga gi bowa tugumokko gomang gomang aratam namakaso.

³ Se aking Sipsip Anumang umu kaola kutira 2 mu kutuwuram. Se mel mel nunup ago 4 mu ko bo tala 2 mu aking balam se ikiem, “Tairko!” mam. ⁴ Se horse bo tala aratam, mu diriyam! Nuna kari horse awote daigam mu sokel tuman, nu sor lilim ko bagara lila menawurok se kariimet daong kager te bagamonko. Nuna baenat bo biya wore tuman.

⁵ Se aking Sipsip Anumang umu kaola kutira 3 mu kutuwuram. Se ani mel mel nunup ago 4 mu ko bo tala 3 mu aking balam se ikiem, “Tairko!” mam. Se ani loagawerem mu horse bo kaetam mu aratam! Se kari horse awote daigam mu melmasak ko ikup te tasan ko mel mu iluwam. ⁶ Se nirung bo kari kuring iwita mel mel nunup ago 4 umu nunga ningi aratam se ikiem, mu iwita balam, “Na inang diara ko koma tarigiram bo!” mam. “Wheat muguri kani gotek imi ningi mu, tom suanta ko ura koma ko manga mu te diara ko mu terong mam. Se barley muguri kani gotek ilagala suan imi ningi mu betela, tom suanta ko ura koma ko manga te diamonko tala. Bare ni olive oil se waen me maguwurko!”

⁷ Se aking Sipsip Anumang umu kaola kutira 4 mu kutuwuram. Se mel mel nunup ago 4 mu nunga ningi bo nukum kitira 4 mu iwita balam se ikiem, “Tairko!” mam. ⁸ Se ani loagawerem mu horse bo kumik kuruguyam mu aratam! Se kari horse awote mu ko nup Mateng i. Se ko bo Hades[‡] mu nu pingi kowom

[†]6:0 Matthew chapter 24 mel ewerta ko baluwoso tala.

[‡]6:8 Sor Hades mu kariimet kuera nunga nuguwim.

karowakaso. Nuna nosokel karogo, nuna gatu te, karak te, kuera memek te, mel daong te, ali imi ko kariimet paoga motam 4 pela se ningi paoga motam suanta mu nunga momon se kua sapamonko taiman.

⁹Se aking Sipsip Anumang umu kaola kutira 5 mu kutuwuram. Se ani kariimet dora bowa ningi bagaman se nungarkem. Nuna Kaem ko den se ko bala ikia ilukuawuman wore ko nunga moa batutumuman se kueman. ¹⁰Nuna sail ago ai balukasan, “O Kari Biya, ni mel suen la ko Biya, ni laili, se ni nunguning. Ni amaru te ali ewere ko kariimet nunga munan tuter ale anananga gue kaparam umu ko koma nungaruko?”[¶]¹¹Asele guang siraram mu suan suan nungaru gurugu karogo namaman, ale nunumi ira se bagamon se nunga singsang, nunga ura suan alo, nuna nunga moman se kueman iwita, nunga momon se kuemon nama ko tom te ikiwoso mu te nama araguk se asele ko, uwuta nunga manorman.

¹²Se ani loagawerem se Sipsip Anumang umu kaola kutira 6 mu kutuwuram se wanara biya kaparam. Se worem motam tiromorom iram ale kuera mateng ko guang kaetam goat mone te nungursan uwuta aram. Se sige motam gue iwita guarman. ¹³Se baras taiti ningi mu, tam fig muguri barare, marir sokel ago ituguso se kutukutuk ma ali te kapara iwita kapakasan. ¹⁴Se taiti mu lilim bataga peleram ale numi moram, se duruk suen la se tual suen la mu yukua nama taikasan.[§]

¹⁵Umutang te aliti kari supuling bibiya, kari nunup ago, kager supuling alo, kari nungumik mel karogo, kari sokel karogo, se ura dungan, se kari

ura dungan kari mena, mu nuna suen la garap gogong ningi se duruk mutim ningi yumu yumu namaman. ¹⁶Ale duruk bibiya se manga bibiya nunga manarukasan, “Papak maral kaparal ale nanga ira kaluwuralko,” makasan. “Kakirip ko daiga kuwim te dagiwoso wore ko motam ko nanga kaluwural, ale Sipsip Anumang ko gomang magara ko nanga kaluwuralko! ¹⁷Mu awuk, nononga nongomang magari ko tom biya mu tai aratam, se awiri sokel ago sanamarukko terong? Mena.”

144,000 kariimet Kaem ko kuting molak taman

7 Asele ani engel 4 pela, ali lilim ko dun 4 pela mu te sanami namaman se nungarkem. Nuna ali ko marir daula bibiya 4 pela mu iluman se bo ta ali, gagi, se tam bo me itugukaso, mena. ²Asele ani engel bo koma worem bausa mu te basu tarigikaso se arigem, nu Kaem marak pempem la бага lagoso mu ko kuting molak ko mel iluwam. Nu engel 4 pela, Kaem ali se gagi maguwumonko ko sokel nungaram, umu sail karogo nunga auram ale mam: ³“Nina ali se gagi se tam me nunga maguwural, menaral se ana nanga Kaem ko kuting molak noko ura kariimet nomoke sengem te betenak se asele maguwuralko,” mam. ⁴Asele ani Kaem ko kariimet ko kuting molak taman umu ko tom ko ikiem: Israel ko kariimet motam 12 mu lilim ningi, noko kuting molak taman ko tom mu 144,000 kariimet.

⁵Judah ko gue te mu 12,000 noko kuting molak taman.

Se Reuben ko gue te mu 12,000.

Se Gad ko gue te mu 12,000.

⁶Se Asher ko gue te mu 12,000.

[¶]6:10 Kaem kariimet imi nunga aira ikiam: Revelation 16:5-7. Revelation 7:9,13-14 ago arikko.

[§]6:14 Matthew 24:29 se Hebrews 12:26-29 mu agotala arikko.

Se Naphtali ko gue te mu 12,000.

Se Manasseh ko gue te mu 12,000.

⁷Se Simeon ko gue te mu 12,000.

Se Levi ko gue te mu 12,000.

Se Issachar ko gue te mu 12,000.

⁸Se Zebulun ko gue te mu 12,000.

Se Joseph ko gue te mu 12,000.

Se Benjamin ko gue te mu 12,000.

Ilu biguwu sapara mu 144,000 kariimet.^{**}

Kariimet ningi awote guang siraram nagu muruwuman

⁹Ario, ani akingtala loagerem ale ikialko, ani kariimet motam biya, ningi awote, kaura moke mena mu nungarkem! Nuna sor suen biya ko, digo suen biya ko, kariimet duap duap ko, se den kirker ko. Nuna daiga kuwim kuringi se Sipsip Anumang umu ko koma ko sanamaman. Nuna guang siraram mu nagu muruwuman, ale pator gawa nugutinga saparam. ¹⁰Se sail karogo aikasan ale balukasan:

“Anananga sangaru tata ko sokel biya mu

anananga Kaem, nu ko daiga kuwim te dagiwooso mu se,

nanga Sipsip Anumang umu nunga mel nunguning!”

¹¹Se engel alo suen la mu nuna daiga kuwim mu se, kari supuling 24 mu se, mel mel nunup ago 4 umu nunga laturu guruguman ale sanamiwakasan. Ale nuna daiga kuwim umu kuringi nubugura kulukuru muruwuman ale nomoke ali ningi kaparam se Kaem perr tuikasan, ¹²ale makasan:

“Nunguning!

Amilmil yawara se nikitang biya,

se ikia sinar se nup patawura,

se nup biya, sokel biya, se sangam ningo mu anananga Kaem ko,

pempem la butata ani se lagarukko, nunguning!”

¹³Se kari supuling umu nunga ningi bo aninga isuam, “Kariimet guang siraram nagu muruwuman mu arika? Se nuna aparete taiman a?” mam.

¹⁴Se ani nu manem, “Dom, ni ko ikisam.”

Se nu mam, “Kariimet ewerta tom memek biya ningi nama gilingiman, bare aitaq dir palagaman. Nuna nunga guang Sipsip Anumang ko gue te anuman se siraram. ¹⁵Bore te se,

“nuna Kaem ko daiga kuwim umu kuringi

baga se, tirom woremkalal noko temple ningi nup biya tui lagasan;

se nu ko daiga kuwim te dagiwooso umu ko luman ulaluwurok ale nunga iramuru saparukko.

¹⁶Nuna udagi na ko me kuemon, ale yu ko me kuemonko.

Worem ko kowar me nunga kaniruk, agi ko kore me nunga turupurokko.

¹⁷Mu awuk, Sipsip Anumang daiga kuwim

kusumuri mu te bagoso mu nunga bitua kari yawara ko bagarukko;

nu marak ningo ko yu bulowolok

kapawoso mu te nunga kiti gurugu non-gorak namarukko.

Se Kaem nononga nomononge

miningam nomotam te kapawoso mu siwu waru saparukko.”

Kaola kutira nukum 7

8 Se Sipsip Anumang scroll ko kaola kutira nukum 7 umu kutuwuram, se duruk wonong te mu sor kutek ma saparam, nama hour suanta ko komasang iwita.

²Se udagi ani engel 7 pela Kaem koma ko pempem bagara umu nungarkem, se

^{**}**7:8** Kaem noko kariimet kuting molak nomoke sengem te betera mu, noko kota ko iwita nomom due iluwam. Ezekiel 9:3-6 ago arikko.

tom umutang te trumpet 7 pela mu nun-garman.^{††}

³Se engel bo tala tawir bo gold te nunga mu iluwam, ale ago tai altar duap te sanamaram. Se nuna tam kiri siring yawara yawara ilu biguwuman mu ninguru tuman, nu giok ale ago nama altar gold, Kaem ko daiga kuwim mu duap te aniso, mu te kaiyok se kaniruk ale siring yawara mu kariimet laili suen la nunga guranek ago barasukko. ⁴Se nu uwutata beteram se bur siring yawara mu kariimet laili umu nunga guranek ago Kaem koma te tarigikaso.^{‡‡} ⁵Asele engel mu ko tawir mu iluwam ale tama altar awote mu giam, tawir ningi awuram ale, waram se ali awote tai kaparam. Se pure biliwilik makaso ale taga pagakaso ale nia nama taikaso, se wanara kapakaso.

Trumpet

⁶Se engel 7 pela nunga trumpet 7 pela mu itugumonko kirimi karame beteman.

⁷Se engel gira mu ko trumpet itugumam se me kam la, tuwik muguri bibiya se tama gue ago mu patungam ali awote kaparam. Se ali lilim kau pagaru ilagala suan ko beteman mu ko suan mu, tam se anapeya mel karogo lilim kaniram.^{¶¶}

⁸Se engel 2 mu ko trumpet aking itugumam se mel bo duruk aromemek kaniwara iwita mu sapaman se nama gagi ningi dagulam. Se gagi lilim kau pagaru ilagala suan ko beteman mu ko suan mu gue ko geragam, ⁹se ko wal

anapeya mel mu kua sapaman, se ko dal mel mu ago la maga kuen a sapaman.

¹⁰Se engel 3 mu ko trumpet itugumam se baras biya bo, tama galep kaniwakam mu kutuwam, tai yu bibiya se gotektek pagaru ilagala suan ko awuman mu ko suan ningi dagulam. ¹¹Se baras umu ko nup mu Wormwood.^{§§} Se yu umu ko kau paoga baras umu ningi dagulam mu seselak paga saparam, se kariimet suen biya yu mu nokasan ale kuakasan.

¹²Se engel 4 mu ko trumpet itugumam se worem paga ilagala suanaram, se sige butatala, se baras mel paga motam ilagala suanaman tala, se nunga paoga umu ningi suan suan koma koma mu tiromorom nunga iram. Bore te se, day suanta ningi mu paoga ilagala suan umu ko suanta mu nikinang mena, se tirom mu koma suanta tala.

¹³Se ani loagawerem mu taraga bo kualala binga se sail karogo airam ale balukaso, “Boteko! Boteko! Boteko!” makaso. “Mu awuk, engel ilagala suan am bagasan umu nunga trumpet itugumon mu, o ali imi ko kariimet mu nina awuk ko ya?”*

Engel 5 ko trumpet itugumam

9 Se engel 5 mu ko trumpet itugumam se ani baras bo taiti gomang te wore tai ali te dagulam se arigem. Se nuna Mutim du biya ko kuring te kaoga ko bugu mu tuman. Mutim umu ko kuring mu gotektir, bare ningi mu wosesel se du biya, kumik nukum mena. ²Se kam nu Mutim nukung ko kuring kaogam

^{††}8:2 Kaola kutira 7 nukum kitira mu ilu kutuwuso mu, trumpet 7 mu ko den te duap betesan.

^{‡‡}8:4 Kariimet nunga guranek: 1 Peter 3:12; Revelation 5:8; 6:9-10.

^{¶¶}8:7 Moses ko tom te kilek sang uwuta aratu namakaso. Mu awuk, Kaem Egypt alo nunga memek koma nungaruk ale kota ko kariimet nunga bataguru taukko mu ko se: Exodus 9:23-26; 7:20-21.

^{§§}8:11 Wormwood mu mel bo ko seselak memek.

*8:13 Engel 5 se 6 ko den mu chapter 9 te aniso. Engel 7 ko den mu chapter 11:15 mu te duap beteso.

mu, tama bo, kowar tamatama wore ko bur barasukam, tama bur mu pateten-garam ale aratukaso. Se tama bur Mutim umu ningi mu barasam tarigiram ale taiti gomang lilim siruwuram se kaetma saparam ale worem motam kaluwuram.

³Se tama bur umu ningi mu locust duap bo arataman ale ali imi te tai kapaman. Ale nunga daong mu maruwan nulis nunga daong iwita mu taman.

⁴Nuna ali imi ko sirsir se ko tam mel mel me namon maguwumonko den taman. Bare kariimet Kaem ko kuting molak nomoke sengem te mena mu la nunga maguwumonko. ⁵Nuna sige 5 ningi yaman memek la nungarmonko. Bare me nunga momon se kuemonko den taman. Se ikup yaman kariimet umu gikasan mu maruwan nulis kari moso se ko ikup yaman taso iwita. ⁶Ale tom mu te mu, kariimet kua namara ko lage kupumon bare me arigimonko; nononga nongomang mu am kua namamonko, bare kuera mateng mu nagu yumu namarukko.

⁷Locust umu nunga ariga mu horse mel kager ko nunga nunguru betesan mu nunga ariga iwita. Se nusupuling te mu mel, crown gold te nunga wore iwita, mu tugu gilingiman. Se nongoma motam mu kariimet koma motam iwita.

⁸Nunga nomone mu imet nunga nomone iwita, se nunga nogore mu lion nunga nogore iwita. ⁹Se nunga nokokosa ko lakira mu ain iwita, ale nunga nuluman ko nirung mu karis mel horse kager ningi wuli karogo nunga tagisan ko nirung iwita. ¹⁰Nunga nomom mu kore karogo, maruwan nulis ko kore iwita, te daongasan. Ale nunga sokel taman umu sige 5 ko, kariimet te nunga momonko nomom te sokel taman. ¹¹Nunga supuling biya mu engel bo, nu Mutim du biya umu

bitarso. Noko nup Hebrew den te mu Abaddon, se Greek den te mu Apollyon.[†]

¹²Se taraga ko kuring te ikup ilagala suan aratukko balam mu bo eta aratam ale menaram. Se ikup ilagala am aniso.

Engel 6 ko trumpet itugumam

¹³Se engel 6 mu ko trumpet itugumam se ani kuring bo altar gold te nunga mu ko dinak 4 mu te aratam se ikiem. Altar umu Kaem koma te aniso. ¹⁴Se kuring umu engel 6 trumpet iluwaram mu maonam, “Engel 4 pela yu biya Euphrates te nunga talipaman se bagasan mu nunga bitar se namamonko!”[‡] ¹⁵Se nu engel 4 pela umu, hour, day, sige, yia ewerta ko nunga balman se bagaman mu nunga beteram se, kariimet lilim nunga pagaru motam ilagala suan nunga awuman se bagaman mu ko motam suanta umu lilim nunga momon se kuemonko arataman. ¹⁶Se kager kari horse ago mu nunga tom 200 million maman se ani ikiem.

¹⁷Se kager kari horse ago aninga ipin-gira te arigem mu nunga ariga iwita: Nunga nokokosa ko lakira mu diriyam, se sang blue, se sang aringiyam, salfa iwita. Se horse umu nunga nusupuling ariga mu lion nunga nusupuling iwita; se tama, tama bur, se salfa nuguring te aratukaso. ¹⁸Se kariimet pagaru motam ilagala suan nunga awuman mu ko motam suanta mu mel memek tama, tama bur, se salfa nuguring te aratam mu te, nunga moman se kua sapaman. ¹⁹Se horse nunga nosokel mu nunga nuguring te, se nomom te anikaso. Mu awuk, horse umu nunga nomom mu ma iwita, supuling ago, se te kariimet nunga moakasan.

²⁰Bare kariimet mel memek umu me nunga moman se kueman mu, aking nongomang motam me ta gurugukasan,

[†]9:11 Nup umu ko nunguning mu “Mel Suen la Maguwura ko Kari”.

[‡]9:14 Engel imitang mu Satan ko engel saki.

nuna nunga bagara aolak memek mu ningi am bagakasan. Nuna wit mairap kuar gold, silver, brass, manga, se tam te nunga nunga, nomotam mena, node mena, aolak mena, mu nunup patawura me ta bita to arikasan, am nunup patawuwakasan. ²¹Ale nunga kiwem memek, kari mora se kuera, nunga us us paka pakang ko munan, saman katagot ko munan duap duap, se nunga tere daong nana ko munan mu me ta bita tokasan.[†]

Engel bo se scroll gotek

10 Asele ani engel biya sokel ago bo duruk wonong beteram ale tai kapawaram mu arigem. Nu taiti nuwi mu guang yamel tugu kam ningi taikaso, se magulep dora bo supuling ko anikaso. Se ko koma motam mu worem iwita kanikaso, se ko suwik mu sokel ago gek kiriyam, ko ariga tama kuamili ari kam. ²Nu scroll gotek bo apuman mu kut-ing te iluwam. Ale nu ko doleng sengam mu patawu gagi awote beteram, ale ko doleng ngas mu ali awote beteram. ³Ale nu sokel ago lion nia kam airam. Ale kam nu airam mu pure 7 pela umu nuguring bolala munakaman. ⁴Se kam nuna munakawaman mu ani den balukasan mu batagikko negawerem mu, kuring bo duruk wonong te tairam ale iwita balam se ikiem, “Den pure 7 pela umu balman mu ni kimik ningi la anirukko, garek te me bataguruko.”

⁵Se engel suwik sang gagi awote se sang ali awote beteram ale sanamiwaram se arigem umu, ko kuting sengam mu kualala patawuram ⁶ale Kakirip pempem la бага lagoso, taiti se ko mel-

masak suen la ago, se ali se ko melmasak suen la ago, se gagi se ko melmasak suen la ago nungam mu ko nup te mam, “Gorara kira bo mena ko!” mam.^{§ 7} “Kam engel 7 mu ko trumpet itugumok mu te, Kaem ko ikia mel suen la yumura te aniram mu wetanga saparukko, nu giram ko ura kari prophet alo nunga maonam uwutata aratukko.”

⁸Se kuring ani maingkala duruk wonong te tai kaparam se ikiem mu akingtala aga maonam, “Namar ale engel suwik sang gagi awote se sang ali awote beteram ale sanamiwoso umu kuting te, scroll ulaluwuman se iluwoso mu toko,” mam.

⁹Se ani engel umu kote namerem ale nu scroll gotek iluwaram mu aisuokko manem. Se nu aga maonam, “To ale noko,” mam. “Kiring ningi mu yaman nuam, beras ningo no kam, bare tagu ningi mu seselak paguk se ko gara memek ikikowo,” mam.^{**}

¹⁰Se ani engel kuting te scroll gotek umu taem ale naem, se agiring ningi mu yaman nuam, beras ningo no kam. Bare kam ani no laku saperem mu, atagu ningi seselak pagam. ¹¹Se ani den bo iwita taem, “Ni akingtala kariimet suen biya, sor suen biya, den duap duap suen biya, se king suen biya nunga prophet den imi balu pagaruko,” mam.

Den apura ko kari ilagala

11 Ario, tam bo sikir iwita mu aisi-man, mu melmasak ko maiya tukunang te ilu ariga ko, ale namarik Kaem ko temple se ko altar ko maiya tukunang taik, ale kariimet kagin bitawasan mu nunga kau saparikko

[†]9:21 Nuna me giris palagaman: Revelation 16:9,11.

[§]10:6 2 Peter 3:9-10 ago arikko. Tom mu menaram taiwoso.

^{**}10:9 Ezekiel betela batoga gotek bo no lakumam asele Kaem kuring tam ale balam, ikup biya Israel alo nunga irokkowo ma balam: Ezekiel 2:8-3:3. Batoga gotek mu yaman nuam, mu awuk, mu Kaem kote tairam. Bare mu seselak tala, mu awuk, mu ikup aratukkowo.

den mu taem. ²Bare temple ko murum kuwim matangi mu ko maiya tuku-nang me taikko den taem. Mu awuk, kuwim umu sor saki ko kariimet nungarman, se nuna wonong laili mu sige 42 ko ira kalakumu ago bagamonko.^{††} ³Se kuring munakawaram mu aking iwita balam, “Aninga den apura ko kari ilagala umu sokel nungarik se day tom 1260 ko, nunumi karur tugumon ale guang memek kaetam ningi бага se prophet den balu pagarmonko.” ⁴Tam olive ilagala se lam ko kuwim ilagala Kari Biya ali lilim la bitaruwoso mu ko koma te sanamiwasan mu kari ilagala nung nunga baluwasan.^{‡‡} ⁵Se awiriya kari ilagala umu nungumik te memek i betera iwita betemon mu, tama kuamili nuguring ko aratuk ale awiriya umu nunga lakumokko. Awiriya anapeya nungumik te bitirukko negeruk mu uwutata kuerukko. ⁶Kariari umu, tom nuna den balu pagarmonko mu, taiti kalomon se tuwik me ta kaparukko sokel mu ago bagasan.^{¶¶} Ale yu gurugumon se gue ko aratukko sokel mu se, nononga nongomang te tom awilaya ko ali imi ikup memek duap duap memek tumonko mu ko sokel nongote aniso tala.

⁷Ario, se kam den balmonko mu balu kutuwumon mu, mel diwang memek Mutim du biya mu ningi бага arataso mu nongorak kageraruk ale nosokel menawurok ale nunga moruk se kue-monko. ⁸Se nunga nungumik guang mu wonong biya mu ko lage tuang te anirukko. Wonong biya umu den ira te Sodom agi Egypt ma balsan. Se wonong borta te tala nunga Kari Biya tam kangono te tagiman. ⁹Se day ilagala suan nukum ago iwita, kariimet duap duap

se digo duap duap, nunga den kirker se nunga sor kirker, mu suen la nunga nungumik guang umu ari gurugu se, pasak me mutim tugumonko nongomang anirukko. ¹⁰Ali imi ko kariimet suen biya mu kari ilagala kuman umu nunga amilmil bita se, na inang no gi se, nunumi munan mel tui gurugumonko. Mu awuk, prophet ilagala umu kariimet ikup yaman tawun biya nungaru lagaman.

¹¹Bare day ilagala suan ko nukum ago mu buring ko mu, Kaem marak noko ningi mu nononga ningi beteram se marak barasu sanamaman. Se kariimet nuna ilagala umu nungarkaman ale ninguru nguangakasan. ¹²Se kuring bo duruk wonong te tai kaparam ale sokel ago nuna ilagala nunga maonam, “Iwita tai bausalko,” mam. Se kariimet nunga bita maguwuman mu nungarkiwaman se nuna barasaman taiti nuwi ningi duruk wonong te namaman.

¹³Se me kam la mu wanara biya bo aratam, se wonong umu lilim ko paoga 10 pela mu ko suan mu lilim la parasaram kaparam. Se ko kariimet 7000 kua gilingiman. Se saki marak bagakasan mu ninguru nguangaman ale Kaem nup biya tuikasan.

¹⁴Se taraga ko kuring te ikup ilagala suan aratukko balam mu ilagala eta aratam ale menaram. Se suanta nukum te 3 mu aratukko tom ningi aram.

Trumpet 7 nukum

¹⁵Se engel 7 mu ko trumpet itugumam se kuring saki duruk wonong te mu sail ago balman:

“Ali imi ko kingdom mu aita anananga

^{††}11:2 Nuna wonong laili ira kalakumu karogo bagamonko: Luke 21:24; Romans 11:25.

^{‡‡}11:4 Zechariah mu tam olive ilagala se lam ko balam: Zechariah 4:1-14.

^{¶¶}11:6 Moses ko tom te kilek sang uwutata aratam: Exodus 7:20; 8:12. Se Elijah ko tom te 3 ½ yia ningi tuwik me kapakaso: 1 Kings 17:1; Luke 4:25; James 5:17-18.

Kari Biya se noko Kristus ilak nunga kingdom ko aratam, se nu pempem la ali imi butata bitaru se lagarukko!”

¹⁶Se kari supuling 24 Kaem koma ko dagiwaman mu nubugura kulukurman ale nomoke ali ningi kaparam se Kaem perr tui se ¹⁷balukasan:

“Ana ni Kari Biya Kaem Sokel Garagar amilmil kisisan;

nigita ni Kakirip girakala bagerem ale aitak bagasan;

ni aitak ka sokel biya mu te sor lilim bitaruwasam.

¹⁸Ali sor suen biya ko kariimet ni ko ko nongomang magaram, bare aitak mu nika gemang magara ko tom.^{§§}

Se aitak mu kariimet kuera mu nunga tutera ko kam,

se nika ura kari prophet alo se

ka kariimet laili se awiriya nip biya bowa ningi bagasan,

nunup ago ta, nunup mena ta, mu koma ningo nungaruko kam.

Se awiriya ali imi maguwu silatiwasan mu nunga maguwurko kam.”

¹⁹Se Kaem ko temple duruk wonong te mu kuring kaigam, se ningi mu noko den, ko kariimet nongorak kaolam, mu ko Kunup mu wetang te aniram se arigem. Se pure biliwilik makaso, ale taga papak makaso, ale nia nama taikaso. Se wanara kapakaso, ale tuwik muguri bibiya mu tagakaso.*

Imet bo se dragon bo

12 Ario, kausa duap bo† kigilik nunguningkiri taiti gomang te

aratam: imet bo, nu worem guang ko katakam kataram, se sige mu doleng bowa ningi anikaso, se baras 12 pela mu crown iwita supuling tugumam.[‡] ²Nu tuagu ago se kuriang iluwokko tom iram se yaman moakaso se nia kikakaso. ³Se aking kausa bo tala taiti gomang te aratam se arigem, mu dragon biya bo diriyam, ko supuling mu 7 pela, se ko dinak mu 10 pela. Se ko supuling suan suan mu crown ago la. ⁴Se dragon umu ko mom te, baras lilim la pagaru motam ilagala suan awuman umu ko motam suan mu suen la sarumu waram se ali te kapa gilingiman. Dragon umu imet umu kuriang iluwoso wore te la moa naukko kumik duap te kimi bitawakaso. ⁵Se imet umu kuriang kari iluwam, se kuriang umu maingte king ko бага se king ko tam iluwok ale sor suen la nunga bituokko.[¶] Se me kam la, kuriang umu tagi bataguru taman ale ilak nama Kaem ko daiga kuwim te beteman. ⁶Se imet umu naguram nama sor garagarayam Kaem nunguru beteram mu te, day tom 1260 ko umu te bitarukasan.

⁷Se kager biya bo duruk wonong te barasam. Michael[§] ko engel alo nongorak dragon umu ilak kagerakasan. Se dragon ko engel alo nongorak koma ko nongorak kagerakasan. ⁸Bare dragon ko engel arungu me terong, se nunga bagara kuwim duruk wonong te mu beteman. ⁹Dragon biya umu sapaman se ali imi te tai tagaram. Girakala nu ko balukasan mot makasan, kari memek Satan makasan, nu memek tagi ali imi lilim ningi beteram makasan borta. Nu ta se

§§11:18 Psalm 2:1-5; 110:5.

*11:19 Kunup: Hebrews 9:4; Revelation 15:5,8.

†12:1 John kausa koma kigilik 7 tala ari ari karogo namakaso umu ko bala chapter 12 nama 15 ningi aniso.

‡12:1 Baras 12 pela: Genesis 37:9.

¶12:5 Psalm 2:9; Revelation 19:15.

§12:7 Engel Michael: Daniel 10:13,21; 12:1; Jude 9.

ko engel alo ta suen la nunga warman se ali imi te tai dagulaman.**

¹⁰ Asele duruk wonong te kuring bo sail ago balam se ani ikiem:

“Aitak Kaem ko kingdom ko sokel wetang

saparam ale noko Kristus ko nup biya ago la wetang saparam

ale ko kariimet nunga sangaru giam.

Mu awuk, namuk tirom woremkalal

Kaem koma te anananga singsang den te nunga bitawara mu sapaman se ali te nama kaparam.

¹¹ Nuna Sipsip Anumang ko gue te se, den nuna wetang la apukasan mu te se, nuna nongota kuemonko mu ko ikia me tokasan, ale munan suen la umu te noko sokel menawuman.

¹² Bore te se taiti lilim la se anapeya mel suen la ningi bagasan mu amilmilaralko! Bare ali lilim se gagi, mu sinar talko, mu awuk, Satan sapaman se nengete nama kaparam.

Nu gomang ninguru tama ko kaniwoso, mu awuk, nu ko ikiso, noko tom mu tukunang gotek.”

¹³ Se kam dragon umu ali te sapaman se tai kaparam iwita numi arigam mu, nu imet kuriang kari iluwam umu morukko karokaso. ¹⁴ Bare imet umu luman ilagala, taraga biya bo ko luman iwita mu tuman, nu te bingok ale kuwim sor garagarayam te nunguru beteman umu te namarukko. Se nu mot memek umu kumik duap te mena, awar biya бага se, umu te bitarmon se yia ilagala suan ko nukum ago bagarukko. ¹⁵ Se mot memek umu kuring ningi yu aratu kapakaso ale lom iwita nagukaso. Nu yu lom te imet umu mituwurok se sarenga namarukko bitakaso. ¹⁶ Bare ali lilim mu imet umu sangarukaso ale kuring pa-

gakaso se yu lom umu laku sapakaso.

¹⁷ Se dragon mu imet umu ko gomang maga kapakaso, se namakaso ale imet umu ko kuriang gue saki, Kaem ko munan den bowa ningi бага se Jesus ko dugu duap ilukuawuwara, wore nongorak kagerarukko pim pim geragakaso.

Mel diwang memek gagi ningi wore aratam

13 Se dragon umu gagi norogen te langi sanamiwakaso. Ario, ani mel diwang memek bo gagi ningi aratam ale basukaso se arigem.^{††} Noko supuling mu 7 pela, se ko dinak mu 10 pela. Se ko dinak suan suan mu crown ago la. Se noko supuling suan suan umu garek ago la, se garek umu Kaem ilak kapara ale nu kota numi Kaem iwita betera ko den ago terong mam. ² Mel diwang memek umu ko ariga mu leopard iwita, bare ko suwik mu bear ko suwik iwita, se ko kuring mu lion ko kuring iwita. Se dragon mel diwang memek umu nup biya tuam, sokel tuam ale supuling biya ko bagarukko beteram.

³ Mel diwang memek umu ko supuling bo mu ko ariga, moman se kua namara ko lot karogo lagaram bare menaram se ko kawilis la aniso iwita. Se kariimet suen la nungamin biya gotek tugu laga, mel diwang memek umu kowom karokasan. ⁴ Nuna dragon nup patawukasan, mu awuk, nu sokel se nup biya mel diwang memek umu tuam. Ale nuna mel diwang memek umu betela nup patawukasan ale makasan, “Awiri nunguningkiri mel diwang memek imi turan ko?” makasan. “Awiri nunguningkiri nu ilak kagerarukko terong?” makasan.

** **12:9** Satan: Genesis 3:1; Job 1:11; Zechariah 3:1; Luke 10:18; John 8:44; 12:31.

†† **13:1** Mel diwang memek gagi ningi бага aratam: Matthew 4:15; 2 Thessalonians 2:1-12; 1 John 2:18.

⁵Se mel diwang memek umu sige 42 ko kuring tuam se, kariimet nunga bitaru se, Kaem balu maguwu se, kota numi patawura ko den balukaso. ⁶Nu Kaem balu maguwukaso, ale ko nup se ko kuwim te bagoso mu se, ko kariimet ilak duruk wonong te bagasan mu ago nunga balu maguwukaso. ⁷Nu kuring tam ale kariimet laili nongorak kager bitakaso ale nunga gi bowa tugukaso. Ale nu digo suen biya, kariimet koma koma, nunga den duap duap se nunga sor duap duap, mu nunga ilu tagi noko bowa ningi la nunga awukaso. ⁸Se ali lilim ko kariimet mu mel diwang memek mu ko nup patawukasan. Bare kariimet nunga nunup marak pempem te bagara ko batoga ningi aniso umutang nup me patawukasan. Batoga umu Sipsip Anumang moman se kueram wore ko batoga, ali imi lilim la me arata la bataguru beteman.^{‡‡}

⁹Awiriya dogowa ago agi mu, den imi ikiokko:

¹⁰“Ni talipara ningi ka betemon agi mu, am talipara ningi namarko.

Ni baenat te ka momon se kuarko agi mu,

am ka momon se kuarko.”^{¶¶}

Munan imi ana Kaem ko kariimet laili kua kapanak ale ningo diram la бага se, ikup yaman ginak ale sokel ago la sanamanakko sangam nangarso.

Mel diwang memek ale ningi wore aratam

¹¹Asele ani aking mel diwang memek bo tala ali ningi basu aratuwaram se

arigem. Mu ko dinak ilagala, sipsip gotek ko dinak iwitatala, bare nu dragon iwita munakakaso. ¹²Nu mel diwang gira lot kawilis ago wore sangarukaso, ale nup biya se ko sokel te ura tokaso uwutatala te bitakaso. Ale nu ali kariimet suen la nunga manarukaso se mel diwang gira umu ko nup biya patawukasan. ¹³Nu miracle se kausa bibiya bitakaso. Ale kariimet loagawaman se balam se tama taiti gomang te kaniram ale tai ali te kaparam.^{§§} ¹⁴Nu mel diwang gira umu sangarukaso ale miracle bitakaso umu te kuring tam ale ali imi ko kariimet nunga kulurukaso. Nu nunga maonam se, nuna mel diwang gira, baenat te moman se lot alaga lot marakam se bagoso umu, nup biya te tua ko, ko kuar bo kisi bangorman.* ¹⁵Asele nu sangam tam umu te mel diwang gira umu ko kuar kisi bangorman mu marak kumik ningi beteram se munakakaso. Se kariimet mel diwang gira umu ko nup patawumonko me kuakasan mu, kuar umu balukaso se nunga moakasan se kuakasan. ¹⁶Mel bo tala, nu kariimet suen la, nunup ago ta se nunup mena ta, nungumik mel ago, nungumik mel mena, ura dungan se ura dungan mena, mu suen la nunga diruwukaso se nuguting sengam mu te, agi nongoma sail te mak tokasan. ¹⁷Se awiriya mak umu mena, mu diara guruga munan bitirukko me terong. Mak umu mel diwang memek wore ko nup agi ko nup ko number.

¹⁸Ana mel mu ko sinarnakko. Awiriya ikia sinar ago mu, mel diwang memek umu ko number ko ninguru iki guru-

^{‡‡}**13:8** Sipsip Anumang ko batoga: Revelation 3:5; 17:8. Verse imi ko den guruga ko lage ilagala se NIV mu bala bo te baluwoso.

^{¶¶}**13:10** Jeremiah 15:2; 43:11.

^{§§}**13:13** Prophet kawel mu miracle bibiya te kariimet nunga kulokko: Matthew 24:24; 2 Thessalonians 2:9.

***13:14** Munan uwutata Daniel ko tom te aratam: Daniel 3:4-6. Ana mel uwuta mu nup me patawunakko: Deuteronomy 13:1-4.

gokko. Mu awuk, mu kari ko number. Se ko number mu 666.[†]

**Sipsip Anumang se
ko kariimet 144,000**

14 Asele ani aking loagerem ale ikialko, ani Sipsip Anumang Duruk Zion te ko kariimet 144,000 nongorak sanamiwaram se arigem. Nononga nongoma sail mu noko nup se ko Nuet ko nup ago la.[‡] ²Se ani nirung bo welang ago, duruk wonong te yu nagu kam se pure nia kam taikaso se ikiem. Se nirung ani iikikasam umu, harp suen biya te kolawara ko nirung iwita iikikasam. ³Se nuna daiga kuwim umu se, mel mel nunup ago 4 mu se, supuling alo 24 umu nongoma te wur iru bo ilukasan. Awiriya bo wur iru umu iki iluwokko me terong. Bare kariimet 144,000 ali imi ko kariimet nunga ningi nunga dia tam umu asele iki ilumonko mu terong. ⁴Kariimet imi laili nunguningkiri, imet kari nunumi ago anira barasa ko munan ningi katir me namara iwita bagara ko kariimet. [¶]Nuna Sipsip Anumang kowom karo gurungumu lagara ko kariimet. Nuna ali imi ko kariimet nunga ningi nunga dia tam, ale mel bo gira nunguningkiri ningo iwita, Kaem se noko iwita bagamonko nunga beteram. ⁵Nuna den kawel bala me ikisan. Nuna memek bo nungumik te me aniso.

Engel ilagala suan den balman

⁶Se ani aking engel bo tala kualala bingiawaram se arigem, mu den giralong pempem la ani lagoso mu sor suen biya, digo suen biya, se den duap duap, se kariimet duap duap ali imi te mu ikimonko apukaso. ⁷Nu sail karogo balukaso, “Kaem bowa ningi la baga se nup biya tualko, mu awuk, noko tutura ko tom mu tai aragam. Noko nup patawuralko. Nu taiti se ali se gagi se yu nungam.”

⁸Se me kam la, engel bo tala 2 mu kowom karo se makaso, “Dagulam bo! Wonong biya sor saki saman katagot ko munan te ngual nungarukaso se waen no nguala sipa kam bagaman mu, Babylon, dagulam bo!”[§]

⁹Se engel bo tala 3 mu gira ilagala umu nogowom kaoram, ale sail ago balukaso, “Awiriya mel diwang memek umu se ko kuar kisiman umu nup patawu se ko mak umu nuguting te agi, nongoma sail te tamon, ¹⁰mu nuna betela Kaem ko gomang magara, waen iwita marak bagun ningi langi betera umu namonko. Nuna engel laili alo umu se Sipsip Anumang umu nongoma te, sulphur kaniwara mu te yaman memek ninguru nunguningkiri nungarmonko.

¹¹Se ikup yaman memek towasan umu ko tama bur mu pempem butata barasu se lagarukko. Se kariimet uwuta mel diwang memek umu se ko kuar kisiman

[†]13:18 Number 7 mu Kaem ko number: 3:1; 5:6. Se 666 mu mel diwang memek ko number.

[‡]14:1 Duruk Zion: Joel 2:32; Hebrews 12:22.

[¶]14:4 2 Corinthians 11:2 agotala arikko.

[§]14:8 Babylon: Isaiah 21:9; Jeremiah 51:7; Revelation 18:1-24. Girakala wonong Babylon mu wonong biya, sokel ago, nup ago se melmasak suen biya ago. Munan memek suen biya tala wonong mu ningi anikaso se Kaem ko kariimet ago la nunga bita maguwukaso tala. Se kam John den imi batagukko kam te mu, Rome Babylon iwitatala bagakaso se nu den iram ale Babylon iwita balukaso. Se aitik mu uwutatala, sor bo munan uwuta beteso mu ana ko den ira ana Babylon te la balsan. Babylon mu lage luan imet iwitatala: Revelation 17:5. James 4:4 ago arikko.

umu se ko mak taman ale nup patawusan mu, tirom woremkalal nungumik nonoman sapara bo mena.”** 12 Munan imi ana kariimet laili Kaem kuring bowa ningi бага se, Jesus la ilukuawu se, ikup gi se sokel ago la sanamara ko munan ningi sangam nangarso.

13 Asele ani kuring bo duruk wonong te iwita balam se ikiem, “Den ewere bataguruko: Tom aita imi se tom pem-pem la, awiriya Kari Biya ilukuawuso ilak бага kueso mu amilmilarukko!”

“Se mu diram,” Bur Laili uwutatala baluwoso. Nu balso, “Nuna nunga ura kowar bita lagaman mu ko nonoman sapamonko. Mu awuk, nunga munan ningo bita lagaman mu me am ipi maga namarukko.”

Ali lilim la te inang gi bolala awura ko tom

14 Asele ani aking loagerem ale ikialko, ani taiti nuwi bo siraram arigem. Se taiti nuwi mu awote mu kakirip bo kari nunguning bo iwita mu dagiwaram se arigem. Se crown gold te nunga mu supuling te anikaso, se batir ko bala sickle masan, kore wuli tamatama kapawara mu kuting te iluwam. 15 Se engel bo tala temple ningi aratam, ale kakirip taiti nuwi awote dagiwaram mu sail karogo auram, ale maonam, “Ka batir sumu to ale na inang bataguru bolala awurko. Mu awuk, aita inang garukaram se gi bataguru bolala awura ko tom,” mam.†† 16 Se kakirip taiti nuwi awote dagiwaram umu, ko batir sickle mu ali lilim awote sisuwuram, se me kam la inang mel garukaram mu kariimet

bataguru karogo tai bolala awukam tai bolala awuman.

17 Se engel bo tala duruk wonong te temple ningi aratam. Nu betela batir sickle kore wuli ago mu iluwam.

18 Se akingtala engel bo altar ko tama bitaruwara mu altar beteram ale tairam, ale engel batir sickle iluwaram mu sokel ago auram, ale maonam, “Ka batir kore karogo sumu to ale ali te waen nunguning muguri yoparam mu batutumur ale bolala awurko. Mu awuk, ko nunguning suen biya yopa muruwuram,” mam.

19 Se engel umu ko batir sickle mu ali lilim awote sisuwuram ale waen nunguning muguri mu batutumuram. Ale giam ago nama kuwim biya waen te nungursan, umu Kaem ko gomang magara ko kuwim iwita, mu ningi waram. 20 Se waen nunguning muguri umu kuwim te ira kalakumu nunga, wonong buring ko, mu te ira kalakumu nungurukan. Se kuwim umu te gue lom iwita naguram kaparam lagaram tarigiram, horse nunga nusumulak ain bilik ago kalosan umu nunga kalel tam, ale naguram 1600 stadia ko maiya iwita namaram.‡‡

Engel 7 pela se mel memek tawir ago 7 tala

15 Se ani loagawerem mu aking kausa biya bo koma kigilik nunguningkiri tala mu duruk wonong te aratam se arigem: mu engel 7 pela, nuna kariimet te nunga maguwumonko mel tawir ago 7 tala suan suan koma koma ilu muruwuman. Mel mel umu Kaem ko gomang magara nukum te menawurokko mel mel.¶¶ 2 Asele ani mel bo tala arigem, mu ko ariga gagi iwita se tama kuamili ningi kani nama taiwa

**14:11 Revelation 13:11-17; 19:20; 20:10,15; 21:8. Psalm 75:8 ago arikko.

††14:15 Inang gia ko tom: Matthew 13:36-43.

‡‡14:20 1600 stadia ko maiya mu 300 kilometre iwita. Joel 3:12-13 agotala arikko.

¶¶15:1 Ikup 7 pela imi mu ikup bibiya nunguningkiri.

kam arigem.^{§§} Se gagi umu duap te mu, kariimet mel diwang memek umu se ko kuar kisiman umu se ko nup ko number ko sokel mu menawuman mu sanamiwaman se nungarkem. Nuna Kaem harp nungaram mu ilu muruwuman, ³ale Kaem ko ura kari Moses ko wur, se Sipsip Anumang ko wur mu iwita ilukasan:

“Kari Biya, ni Kaem Sokel Garagar; nika kiwol munan mu duap bo nunguningkiri se yawarakala nunguning.

Ni tom suen la ko King; nika munan mu diram la se nunguning la.

⁴O Kari Biya, awiri ni me ka nguangaruk ale nip biya mu me kisokko? Mena.

Mu awuk, ni keta suanta ni laili.

Se sor suen la taimon ni kema te ka nip patawumonko,

mu awuk, nika munan ningo diram mu wetangaram se ari sapaman.”

⁵Se akingtala loagerem ale ani du-ruk wonong te temple laili, Kaem ko numi duap wetang sapawoso, mu ko kuring kagaru ulaluwu beteman mu arigem.

⁶Se engel 7 pela mel kariimet te nunga maguwumonko tawir ago ilu muruwuman mu giman ale temple beteman arataman. Nuna guang karur bo mena, nikim ago mu nagu muruwuman, ale guang biling maiya la gotek, gold ago nungurman umu nubiwinang te beteman se kapa nokokosa iram. ⁷Asele mel mel nunup ago 4 umu nunga ningi, bo engel 7 pela umu tawir gold te nunga 7 pela, Kaem pempem la bagoso mu ko gomang magara ago, mu suan suan nungaru gurugam. ⁸Se Kaem ko sokel se ko nikinang mu ko bur barasam ale temple lilimaram, se kariimet bo temple

ningi kasu nagurokko me terong.* Se mu uwutata aniruk nama engel 7 pela mu se tawir 7 pela umu ko ura dun mena saparukko.

Tawir 7 pela Kaem ko gomang magara ago

16 Se ani temple mu ningi kuring bo sail ago engel 7 pela mu nunga manarukaso se ikiem. Mu iwita balam, “Tawir 7 pela Kaem ko gomang magara ago anisan sumu gial ago namaral ale ali lilim la awote waralko!”

²Se engel 1 mu ko tawir iluwaram mu ali lilim awote waram, ko memek mu lot aora memek memek mu kariimet mel diwang memek mu ko nup ko mak nungumik te taman, ale ko kuar nup patawu se anikasan mu nungumik te aratu aratu namakaso.[†]

³Se engel 2 mu ko tawir iluwaram mu gagi ningi waram, ko memek mu gagi kari kuera ale ko gue pakongara iwita pakonga namaram, se melmasak gagi ningi mu suen la kua sapaman.

⁴Se engel 3 mu ko tawir iluwaram mu ali imi lilim awote yu bibiya se yu gotektek suen la nunga ningi waram, ko memek mu yu umu gue ko geragam. ⁵Se ani ikiwerem mu yu bitaruwara ko engel umu mam:

“O Kakirip Laili nunguningkiri, ni girakala bagerem, ale aita bagasam.

Ni nunga memek koma nungarsam mu ni

tutera munan diram la betesam, se awiri ko balukko?

⁶Mu awuk, nuna nika kariimet laili alo se,

nika prophet alo nunga moman se kua gilingiman.

^{§§}15:2 Gagi biya: Revelation 4:6. Moses ko wur: Exodus 15 agi Deuteronomy 32.

*15:8 Kaem ko sokel se ko nikinang mu ko bur barasam: Exodus 40:34-35; 1 Kings 8:10-11.

[†]16:2 Lot memek aora aora: Exodus 9:10. Gagi gue iwita aratam: Exodus 7:17-21.

Se nunga memek umu ko koma te tamonko mu te diram la iki se gue nungarem se no gilingiman.”[‡]

⁷ Asele ani altar te kuring bo aratam se ikiem, mu iwita balam:

“Nunguningta! O Kari Biya, Kaem Sokel Garagar, ni nunga betera kaora ko koma, te tamonko wore te diram la nungarsam.”

⁸ Se engel 4 mu ko tawir iluwaram mu worem awote waram, ko memek mu worem ko kore kowar mu kariimet nunga kanikaso. ⁹ Se worem ko kowar mu aora biya nunguningkiri se ninguru nunga kanikaso, se Kaem ikup yaman umu suen la gi sapawakaso mu ko balu maguwukasan. Bare nuna nongomang gurugumon ale nu nup biya tumonko ikia me tokasan.[†]

¹⁰ Se engel 5 mu ko tawir iluwaram mu mel diwang memek umu ko daiga kuwim awote waram, ko memek mu ko kingdom lilim tiromorom biya iram. Se kariimet yaman biyala tokasan ale nia kika se, ¹¹ nunga lot gawir se yaman umu ko, duruk wonong ko Kaem balu maguwukasan. Bare nuna nunga betera kaora memek suen la ko me ta giris palagakasan.

¹² Se engel 6 mu ko tawir iluwaram mu yu biya Euphrates ningi waram, ko memek mu yu mu maraka namaram. Umutang te, koma worem bausa ko king alo te guyak la utu kapamonko lage kuring guyak awuram.[§] ¹³ Asele ani bur memek ilagala suan, gorogoro iwita, mu nungarkem. Bo dragon kuring te aratam,

se bo mel diwang memek mu kuring te aratam, se bo mu prophet kawel mu kuring te aratam. ¹⁴ Nuna wit mairap memek. Nuna ali lilim la ko king alo nongote namakasan ale miracle duap duap te, Kaem Sokel Garagar umu ko day tom biya umu te kager betemonko nunga ilu biguwukasan.^{**}

¹⁵ “Ikialko! Aninga taira mu tere kari ni me ko iki bataguruwara se taira iwita tairikko. Awiriya marak sinar ago baga se numi nunguru burangiwoso mu amilmilarukko. Uwuta mu asele tom biya mu kaparuk mu nu me tinga biririkirok, ale nunguning la bagoso mu ko me dolurukko.”

¹⁶ Se bur memek gorogoro iwita mu king alo suen la Hebrew nunga sor bo nup Armageddon^{††} mu te nunga ilu biguwuman.

¹⁷ Se engel 7 mu ko tawir iluwaram mu kualala sor yam te waruwaram mu kuring bo temple ningi sail karogo balam, “Imitang nukum kitirawo!” mam. Kuring mu noko daiga kuwim te tairam.

¹⁸ Asele pure biliwilik makaso ale taga pagakaso ale nia nama taikaso, se wanara biya kapakaso. Wanara mu duap bo, wanara bo uwuta ali imi lilim te me kapakaso se kariimet katir me ko iki-man wore kapakaso. ¹⁹ Se wonong biya mu paga ilagala suanaram. Se sor sor suen la nunga wonong bibiya mu papak ma parasa kapakasan. Kaem wonong biya Babylon ko memek ko kuamili me saparam, nu ko gomang magara memek nunguningkiri mu waen bagun ningi

[‡]16:6 Nuna kariimet nunga moman se kueman ko koma: Isaiah 49:26; Revelation 17:6; 18:24.

[†]16:9 Nuna me giris palagakasan: Revelation 9:20-21; 16:21. Tiromorom biya: Exodus 10:22.

[§]16:12 Dragon, mel diwang memek, se prophet kawel: Revelation 13:11-15.

^{**}16:14 Kager biya: Revelation 19:19. Kari Biya tairate tairuk se biririkamonko: 1 Thessalonians 5:1-3.

^{††}16:16 Armageddon mu Israel sor te gomeng wosesel biya bo, duruk Megiddo duap te. Mu kager kuwim bo, kager suen biya te aratukaso.

langi tua se no kam, koma memek mu naukko langi tuam.^{‡‡} ²⁰Tual gotektek suen la maga yumu namaman, se duruk suen la mu karogo la yumu namaman. ²¹Se tuwik muguri bibiya, manga bibiya iwita, ko ikup 40 kilogram iwita, mu kariimet nungumik kual kapakasan se memek ikup ninguru arigiman, ale ko Kaem balu maguwukasan. Mu awuk, Kaem ko gomang magara ko ikup umu am memek biya nunguningkiri.

Lage luan imet se mel diwang memek

17 Se engel 7 pela tawir 7 pela iluman mu nunga ningi bo aningate tairam ale mam, “Tair se ani lage luan imet ko memek koma taukko wore ka kausek se arikko. Nu yu suen biya duap te бага saposo.”^{¶¶} ²Ali lilim ko king alo ilak yumu no gi kam ilak naman giman. Se ali lilim ko kariimet mu waen nana ale nguala kam, noko munan memek ningi ninguru ngualaman sipiman.”

³Se Bur Laili angimik ago terong ma saparam se, engel umu aga giam ale agarak sor garagarayam bo te agarak namaram. Se umu te ani imet bo mel diwang memek bo guarum mu awote dagiwaram se arigem. Mel diwang umu Kaem nup karogo kapara ko nup duap duap kumik ago terong ma saparam. Se ko supuling mu 7 pela, se ko dinak mu 10 pela.^{§§} ⁴Se imet umu guang mel naguram mu purple, se guarum. Se mel gold te nunga, se manga mel gotektek balayam nikanang ago, se manga gotektek siraram palepalengam, mu numi te bala tuam. Nu bagun gold te nunga

mu kuting te iluwakaso; noko saman katagot ko munan memek, karur sir-ing kapawara, mu bagun ago lilimaram. ⁵Noko koma sail te mu, nup bo den pangan te batagorman se anikaso, mu iwita:

WONONG BIYA BABYLON,

LAGE LUAN IMET SUEN LA NUNGA NUNAM,

SE ALI IMI KO MUNAN MEMEK SUEN LA KO DUAP

⁶Imet umu ngualakaso se arigem. Mu awuk, nu Kaem ko kariimet laili, Jesus ko nup biya ko memek taman ale kueman, umu nunga gue nam ale ngualakaso. Se ani nu arigem ale ninguru biririkerem ale ikia aga moakaso. ⁷Se engel aga isuam, “Ni anape ko biririkerem ale ikia ka moso? Ani imet umu se mel diwang memek ko supuling 7 pela se ko dinak 10 pela nu awote dagiwoso mu, nunga duap yumura te aniram mu aitaik balik se ni ikiko. ⁸Mel diwang memek ni ekela uleng arikasam mu aitaik me bagoso, bare nu Mutim du biya mu bitiruk ale basu aratuk ale memek taukko. Bare ali imi ko kariimet, kam ali imi me aratukaso la nunga nunup tom pem-pem la bagara ko batoga umu ningi me aniso, mu mel diwang memek umu arigimon ale ninguru aimon niamon ale amilmilamonko. Mu awuk, nu ekela uleng bagakaso, ale aitaik me bagoso, bare udagi te aratukko.

⁹“Ni ikia sinar ago mu mel imi ko iki gurugu ale ikiko. Mel diwang ko supuling 7 pela umu mu duruk 7 tala lage luan imet awote dagiwoso wore ko balso.*

¹⁰Ale betela supuling 7 pela umutang

^{‡‡}16:19 Waen ko den: Psalm 75:8; Revelation 14:8-10. Tuwik muguri auram ale tai kapakasan: Exodus 9:24.

^{¶¶}17:1 Babylon: Chapter imi ko verse 15 arikko. Revelation 14:8 ko footnote mu ago arikko.

^{§§}17:3 Imet Babylon mu mel diwang memek awote dagiwaram: Revelation 13:1.

*17:9 Duruk ko balso mu wonong ali sor sokel ago wore nunga balso: Jeremiah 51:24-25.

mu king 7 tala nunga balso. Se 5 pela mu maingkala dagulaman, bo bagoso, se bo me arataso, aita. Bare aratok mu tom katirta ko bagarukko. ¹¹Se mel diwang memek ekela uleng bagakaso, bare aita me bagoso, mu king number 8 ko bagarukko. Nu king 7 pela mu nunga atumukira nu 8, se nama agotala memek taukko.

¹²“Se dinak 10 pela ni arigem mu king 10 pela, kingdom bo me tasan, aita, wore nunga balso.[†] Bare nuna hour suanta iwita mu, king iwita mel diwang memek umu ilak nunup ago bagamonko. ¹³Nuna nunga ikia nongomang motam suanta, se mu nunga nunup biya se sokel mu mel diwang memek umu tui sapa-monko. ¹⁴Nuna Sipsip Anumang mu ilak kager betemonko. Bare Sipsip Anumang mu nunga menawu saparukko, mu awuk, nu kari bibiya nunga Kari Biya bagoso, nu king alo nunga King bagoso.[‡] Se kariimet nu noko ma nunga balam, ale nunga atumukiram, se nuna diram la nu karo tui lagasan mu ilak bagasan.”

¹⁵Asele engel umu aking aga maonam, “Yu suen la lage luan imet umu te dagi bagaram se ni arigem umu mu, kariimet duap duap, sor kirker ko, se den duap duap ko, wore nunga atumukiram. ¹⁶Ario, mel diwang memek ko dinak 10 pela ago ni arigem umu, lage luan imet umu me kua tumonko. Nuna kumik guang lilim bataguru kagaru maguwumon se nunguning la bagarukko. Nuna ko kumik nunguning namon ale tama te karogo kaimonko. ¹⁷Mu awuk, Kaem mel gomang te aniram wore menawumonko se nu ikia nungaram, se nuna nongomang motam suan awuman, ale

nunga nunup biya se nunga sokel mel diwang memek umu te ura biturukko tuman. Se nu te sor bituok karogo nama, Kaem ko den mu suen la nunguning kaparukko. ¹⁸Se lage luan imet ni arigem umu mu wonong biya ali imi ko king suen la nunga pulawura bagoso wore ko baluwoso.”

Wonong biya Babylon dagulam ale magaram

18 Asele ani akingtala loagerem mu ani engel bo duruk wonong beteram tai kapawaram se arigem. Nu nup biya se sokel karogo. Se noko kumik nikim mu ali lilim la iramuram. ²Nu sokel ago airam ale balam:

“Dagulam bo! Wonong biya Babylon dagulam ale magaram kueneram![†] Nu aita wit mairap duap duap nunga kuwimaram,

se inangnang memek se mel memek karanga nama taigilingisan mu agotala te anisan.

³Mu awuk, nu ali lilim ko sor duap duap mu noko saman katagot ko munan yu waen iwita nungaram se naman ale nguala sapanam.

Ali imi lilim ko king alo ilak no gikasan. Ale nu mel ningo ningo awote bagarukko ninguru ko kuakaso, bore te se ali sor suen la ko diara guruga kari alo mu ilak mel ninguru diakasan ale te manga biyala tokasan.”

Babylon memek taukkowo! Aninga kariimet, nina wonong sumu beteral ale aratalko!

⁴Asele ani kuring bo tala duruk wonong te iwita balam se ikiem:

[†]17:12 Dinak 10 pela: Daniel 7:23-27. Mel diwang memek: Revelation 19:11-16, 19-21.

[‡]17:14 Psalm 136:3; 1 Timothy 6:15; Revelation 19:16.

[†]18:2 Isaiah 13:21-22; 21:9.

“Nina aninga kariimet alo, nina nu beteral ale aratalko![§]

Mu asele nina noko memek koma taukko mu ningi me bagaral,

ale ko ikup yaman giokko mu nina me gialko!

⁵ Mu awuk, noko munan memek mu duruk

tarigiram ale kalel biya nunguningkiri se Kaem noko memek mu maingkala ari ikiam.

⁶ Bore te se se noko munan memek saki alo nongote bita lagaram mu uwutatala kumik te bita se, bo bo karogo tala kumik te beteralako.

Nu ko munan memek mu waen bagun ago

iwita suanta agi langi kisukaso agi mu, ni ko koma ilagala langi tuiko.

⁷ Nu mel ningo ningo ninguru karogo бага se numi patawu lagaram, uwutatala ikup yaman memek ningi ma niara tualko.

Nu ko gomang ningi iwita balso:

‘Ani ali lilim la ko imet dom, ani imet gerewa mena.

Se ani anape ko mo nia lagarikko?’ maso.**

⁸ Bore te se, day suanta ningi ikup memek duap duap nu ninguru ira bagurokkowo,

kuera mateng, niara ma, se karak tom.

Mu awuk, Kari Biya Kaem Sokel Garagar mu diram la ko tutera mu nu kumik te bitiruk se tama nu lilim la lakumokko.

Babylon dagulam ko niara ma

⁹ “Se ali lilim ko king alo nu ilak no gi se, bagara ningo mel ningo ningo ilak nunumi tui gurugu lagaman mu, nu tama kani malilaruk se ko bur arigimon

ale ko mamon niamonko. ¹⁰ Nuna noko ikup yaman memek towoso mu arigimon ale nguangamon, ale awar biya sanamon ale niara ma ningi balmon:

“O Babylon o! Wonong biya sokel ago yo!

Tom tukunangta hour suanta ningi ni am tairatela maga kuene namerem!’

¹¹ “Se ali lilim ko mel diara guruga ko kari alo mu nu ko ko mamon niamonko. Mu awuk, awiriya bo aitalak nononga melmasak iwita mu diaruk gurugokko mu mena: ¹² gold, silver, manga mel gotektek balayam nikinang ago, se manga gotektek siraram palepalengam; se guang ningo ningo, sang purple, sang guarum, sang welak; se tam duap duap siring yawara; se mel duap duap elephant kuwas te nunga, se tam ko koma kalel biya mu te nunga, se brass, ain, se manga aora marble masan mu te kisira nunga; ¹³ se na te nunga burangara ko sinamon se karati mel, se sor siring yawara kaparukko ko tam kiri liliki, se myrrh se frankincense;†† se waen, se olive oil, se flour ningo, se wheat muguri; se bulmakau se sipsip; se horse ko karis ago; se ura dungan kariimet agotala nunga awukasan, kariimet nunga dia gimon ale aguwaya te nunga betemonko mu te nunga betemonko.

¹⁴ “Ni Babylon, ikiko! Mel ningo ningo ni ago bagerko mu ka bita muruwuman! Nika manga mel se mel duap duap ningo ningo, ko nip kapa lagaram, mu mena saparam, udagi me giko!

¹⁵ “Diara guruga kari alo mel duap duap umu nu ilak dia gurugu gema lagaman mu, noko memek yaman towoso mu arigimon ale nguangamon, ale awar

§18:4 Jeremiah 51:45. Verse imi ago arikko: 2 Corinthians 6:14-18; John 17:15-17; 1 Peter 2:11-12; 1 John 2:15-17.

**18:7 Isaiah 47:7-11 agotala arikko.

††18:13 Myrrh se frankincense mu mel siring yawara yawara karogo.

biya sanamamon ale niamon, ¹⁶ale balmon:

“O wonong biya yo!

Ni guang ningo ningo purple se guaram nagukasam,

ale gold se, manga gotektek balayam ningo ningo,

se manga gotektek siraram palepalengam mu te nimi bala tuikasam.

¹⁷Bare tom tukunangta hour suanta ningi,

ni ka mel ningo ningo duap duap

numi awote mu tom tukunang umu ningi la mena saparam!’

“Se dal ko yager iluwa ko kari suen la, se awiriya dal te namasan taisan, se dal ko ura kari, se awiriya dal te dia gurugu namasan taisan mu awar biya sanamamon ¹⁸ale nu kaniso mu ko tama bur barasuk se arigimon ale balmon, ‘Agi wonong bo, wonong biya Babylon iwita karogo e?’ ma balmonko.†† ¹⁹Ale kup-kup bila nusupuling te warmon, ale mo nia se balmon:

“O wonong biya yo! Ni te awiriya suen la

nunga dal gagi te nama taiwasan mu manga biya nunguningkiri nungurman ale terong la bagakasan!

Bare tom tukunangta hour suanta ningi, ni memek umu am ka menawu saparam!’

²⁰“O kualala ko mel suen la ta, se kariimet

laili ta, se apostle alo ta se prophet alo ta, amilmilaralko!

Nu ninga bita maguwu lagaram wore ko koma, Kaem nu bita maguwuwoso!”

Babylon me ta namarukkowo, ikup memek imi arigokko nunguningkiri

²¹Asele engel bo sokel ago mu manga aromemek ikup biya, wheat te ita iri batutumusan ko manga tawenangam mu iwita, mu patawuram ale gagi ningi sapa se mam:

“Daong kager ko munan ningi ni wonong biya Babylon ka sapamon se dagul ale udagi eng am me baresko.”¶¶

²²Bore te se, ka yagowom guruga kariimet

nunga harp nirung, se birak ituguma

nirung, se trumpet nirung, mu ka

wonong tuagu ningi udagi me ikimonkowo.

Kiwol ningo duap duap se ko kiwol kari mu udagi nika ningi me nungarkamonko.

Nika ningi kaiya kamara ko naur arisira nirung udagi me ikimonkowo.

²³Nika ningi tirom lam kanira ale nikim kapara bo me anirukkowo.

Imet kari iru numi gia ko amilmil

nirung bo kaparuk se me ikimonkowo.

Nika diara guruga ko kari alo mu ali imi lilim ko kari bibiya bagakasan;

se ni ka mang sima ko munan te, ali imi ko kariimet lage memek te nunga beterem.

²⁴Nika ningi prophet alo, se kariimet laili alo, se kariimet suen la

nunga moman se kueman mu nunga gue kaparam mu kiting te aniso.”§§

Babylon magaram se ko amilmil biya duruk wonong te kapakaso

19 Asele ani akingtala ade gurugem ale kariimet motam biya bo du-

††**18:18** Ezekiel 27:32 ago arikko. Wonong Tyre mu Babylon iwitatala, dagulam se ko ma niara den mu Ezekiel chapter 27 lilim te aniso.

¶¶**18:21** Jeremiah 51:60-64 ago arikko.

§§**18:24** Matthew 23:2526666 ago arikko.

ruk wonong te sokel ago iwita ai bala iwita ikiem:

“Aleluya! Anananga Kaem mu nu kota nup biya se sokel ago!

Sangaru ta ko kotam mu nu kota!

²Mu awuk, noko tutura ko munan mu nunguning la se diram la.

Nu lage luan imet biya ko saman katagot ko munan te ali lilim la maguwu silatiwaram mu koma memek tuam.

Nu ko ura kariimet alo nunga nungumik gue imet umu kuting te aniram mu ko koma memek tuam.”

³Ale akingtala ai balukasan:

“Aleluya! Imet umu kani malilawoso umu

ko bur mu uwutata pempem barasu se lagarukko.”

⁴Se supuling 24, se mel mel nunup ago 4 mu nubugura kulukurman ale, Kaem ko daiga kuwim te dagi-wakaso umu perr tui se aikasan,

“Amen, Aleluya!” makasan.

⁵Se kuring bo noko daiga kuwim mu te balukaso:

“O nina noko ura kariimet alo, biya te, gotek te, nu bowa ningi la bagasan mu, nanga Kaem nup biya tualko!”

⁶Asele ani nirung bo tala, kariimet motam biya ai balu kam agi, yu sokel ago nagura ko nirung agi, pure sokel ago paga ko nirung iwita ai balukasan se ikiem:

“Aleluya! Mu awuk, anananga Kari Biya Kaem Sokel Garagar, nu mel suen la bitaruwoso!

⁷Bore te se ana amilmilanak, naneman nungeruk se nup biya tunakko!

Mu awuk, Sipsip Anumang imet taukko tom kaparam,

se ko imet luan ilu beteman mu numi nungam burangaram.*

⁸Nu guang ningo nikim ago mu tuman se naguram.”

Guang ningo umu kariimet laili ningo diram la betesan umu nunga balso.

⁹Se engel umu aninga maonam, “Den imi bataguruko,” mam. “Awiriya Sipsip Anumang imet taukko umu ko amilmil inang te tairukko aira tam mu amilmilarukko!”[†] Ale den umu kunasaram ale mam, “Den imi Kaem ko den nunguning.”

¹⁰Se ani engel umu doleng duap ningi abugura kulukem ale perr tuekko negawerem, bare nu aninga maonam, “Suwuta me bitarko!” mam. “Ani ura kari nika turantala, se nanga singsang Jesus ko den apuwasan uwutatala. Bare Kaem kota diram nup biya perr tuiko! Mu awuk, prophet den bala ko marak nunguningkiri mu Jesus ko dugu duap apura ko munan.”

Kakirip horse siraram awote daigam

¹¹Se ani duruk wonong kuring kaigam se ikialko, ani horse bo siraram mu arigem. Se ko kotam awote dagiwakaso mu ko nup mu Diram la betera ko kari, se Kari Nunguning. Nu munan ningo diram la te iki se kager beteso. ¹²Noko motam mu tama kuamili ningi barasukam. Se ko supuling awote mu crown suen biya. Se nup bo nu kumik te batagorman mu, kariimet bo ta ko nunguning me ikiso, bare nu kota mu ko ikiso. ¹³Se nu guang maiya bo gue magaram mu naguram. Se noko nup mu Kaem ko Den.[‡] ¹⁴Se duruk wonong ko kager kari guang siraram nikim ago mu nagu mu-ruwuman ale, horse siraram la mu awote

*19:7 Imet luan iluman ko balso mu Kaem ko kariimet nunga balso: Hosea 2:19-20; 3:5; 2 Corinthians 11:2; Ephesians 5:25-27,32; Revelation 21:2,9.

†19:9 Amilmil inang biya: Matthew 22:1-14; 25:10; 26:29; Luke 14:15-24.

‡19:13 Ko guang naguram mu gue magaram: Isaiah 63:1-6. Ko nup mu “Kaem ko Den”: John 1:1,14.

dagi muruwuman ale kowom karokasan.

¹⁵Baenat kore wuli tamatama, ali sor sor te nunga batutumurokko, mu kuring ningi aratam. Nu kota king ko tam iluwok ale kariimet te nunga bituokko.[†] Ale nu kota waen nunguning muguri ita parusuwurokko, ale munan umu te Kaem Sokel Garagar ko gomang magara ko munan woyam kapawoso mu bitiruk se aratukko. ¹⁶Se noko guang kualuwong luan te mu nup imi batagorman se aniso:

Kari bibiya suen la nunga KARI BIYA se King alo suen la nunga KING

¹⁷Se ani engel bo worem te sanamiwaram se arigem. Nu inangnang kualala bingawaman umu sokel ago nunga auram ale mam, “Tairalko! Kaem ko inang biya nungam ewere ko tai ilu biguwuralko! ¹⁸Tai ilu biguwural ale king arika nunga nungumik nunguning, kager kari supuling se kari sokel ago alo nunga nungumik nunguning, se horse mel se nunga kari te kagersan umu nunga nungumik nunguning, se kariimet suen la, bibiya ta gotektek ta, nunup ago se nunup mena ta, ura dungan alo se ura dungan mena alo mu, suen la umu nunga nungumik nalko.”[§]

¹⁹Asele ani mel diwang memek mu se, ali lilim ko king alo se nunga kager kari ago ilu biguwuman ale, Kakirip horse siraram mu awote daigam umu se ko kager kari nongorak kagermonko ilu biguwuman mu nungarkem. ²⁰Bare mel diwang memek umu se prophet kawel nu koma tokaso ale miracle bitakaso umu nunga ilu talipaman. Noko miracle umu te kariimet mel diwang memek umu ko mak taman ale ko kuar perr tuikasan

umu nunga kulurukaso. Se nuna ilagala la nunga iluman ale, marak bagaman se, tama sulphur ago, kowar tamatama, yu iwita laiwoso, mu ningi nunga warman.^{**} ²¹Se nunga saki mu, Kakirip horse siraram awote daigam mu kuring te baenat aratam mu nunga batutumuram se kua sapaman. Se inangnang suen la mu nunga nungumik nunguning umu te nunumi kari ko beteman.

1000 yia

20 Se ani engel bo duruk wonong beteram ale tai kapawaram se arigem. Nu Mutim du biya mu ko songkuring te kaoga ko bugu mu iluwam, ale sen biya bo ago iluwam.^{††} ²Asele kausam dragon apu iluwam. Dragon umu aitakta ko mot memek bo mena, nuguta borta Diabolos, Satan, masan. Se engel nu sen te 1000 yia bagarukko taliparam, ³ale Mutim du biya mu ningi saparam. Ale kuring ninguru baguram ale sokel ago kalo kutiram se gek mam, se udagi dragon umu ali lilim ko kariimet ko kawel te me nunga kulok, uwuta bagaruk nama 1000 yia umu menarukko. Asele nu tom tuku-nangta ko kuring tumon se aratukko.

⁴Asele ani daiga kuwim saki arigem, daiga kuwim umu kari tutura ura betemonko nunga balam wore te dagi-wakasan. Se ani kariimet saki Jesus ko dugu duap apukasan ale Kaem ko den ko ningo ko, nunga moman se kue-man umu nunga nodora arikasam. Nuna mel diwang memek umu agi ko kuar mu me perr tuikasan, ale mak nongoma sail te agi nuguting te me giman. Nuna marak barasaman ale Kristus ilak 1000

[†]19:15 Psalm 2:9. Waen ko den: Isaiah 63:3; Jeremiah 25:30.

[§]19:18 Kaem ko inang biya: Ezekiel 39:1,17-21.

^{**}19:20 Mel diwang memek se prophet kawel: Revelation 13:11-17; 20:10.

^{††}20:1 Mutim du biya: Revelation 9:1.

yia ko ali lilim bitarukasan.^{‡‡} ⁵ Bare kariimet suen la kueman mu suen tala mu me barasaman, saki la barasaman. Bare me barasaman mu uwutata бага 1000 yia umu menarukko. Se sikina marak barasaman umu marak barasa ko munan gira nunguning wore masan.^{¶¶} ⁶ Kariimet marak barasa ko munan gira nunguningkiri umu te barasasan mu, nuna laili бага se amilmilamonko. Mu awuk, akingtala kuera mateng 2 kariimet nunup mena mu arigimonko mu, nuna me arigimonko, mena. Nuna Kaem se Kristus ilak nunga priest ko бага se Kristus ilak 1000 yia ko ali lilim bitarmonko.

Satan ko memek nukum tam

⁷ Se 1000 yia umu menaruk mu, Mutim du biya mu kuring kagarmon se Satan aratuk ale ⁸ ali lilim la ko koma 4 pela mu ko kariimet, Gog se Magog masan, mu te geraguk ale nunga kulok se kager ko ilu biguwumonko. Nuna suen biya, saun langi umu iwita aratu biguwumonko.^{§§} ⁹ Nuna koma kirker te aolak iluman, ali tuagu biya karoman taiman ale noko wonong, ko kua tua biya, ko kariimet te bagaman, umu nunga laturu guruguman. Bare tama duruk wonong te tai kaparam ale nunga menawuram. ¹⁰ Se Diabolos ko kawel te nunga kulam umu, tama sulphur ago, kowar tamatama, yu iwita laiwaram umu ningi patawu sapaman se ningi dagulam. Mel diwang memek umu se

ko prophet kawel ilak mu tama oworta ningi nunga warman. Nuna umu te tirom woremkalat butata pempem yaman kua se lagamonko.*

Tutera tom biya

¹¹ Se ani daiga kuwim biya bo siraram, se Kakirip bo awote dagiwaram, mu arigem. Se ali se taiti nu koma te mena namaman, se aking udagi nungarka ko iwita mena. ¹² Se ani kariimet kuera mu, biya te, gotek te, daiga kuwim umu koma ko sanami muruwuman se batoga suen la animan mu pagaru ulaluwuman se arigem. Se nukum kitira mu batoga bo, marak pempem la te bagara ko bala ago, umu karogo kagaru pagaru ulaluwuman. Asele kariimet kuera mu batoga suen la giriman ulaluwuman mu nunga betera kaora aguwaya umu te ari se nunga tutiakaso. ¹³ Se kariimet gagi ningi kua iwi namaman mu gagi nunga bita tam, se saki Kuera Mateng se Hades nunga iluwaram mu betela nunga bita tam, se barasu barasu tai sanamaman, se suan suan koma koma nunga betera kaora te iki se nunga tutiakaso.[†] ¹⁴ Asele Kuera Mateng se Hades mu weten nunga iluman ale tama kowar tamatama, yu iwita laiwoso, umu ningi nunga warman. Tama kowar tamatama yu iwita laiwoso se kariimet ningi nunga warmon se akingtala ningi kapamonko umutang, kuera mateng 2 masan. ¹⁵ Se awiriya noko nup marak pempem te bagara ko batoga umu ningi me aniso, umutang

^{‡‡}20:4 Kristus ko kariimet mu nu ilak ali sor bitarmonko: Matthew 19:28; Luke 22:30; 1 Corinthians 6:2; 2 Timothy 2:12. Daniel 7:27 ago arikko.

^{¶¶}20:5 Marak barasa gira nunguning se marak barasa udagi: Daniel 12:1-2; Luke 14:14; John 5:24-29; 1 Corinthians 15:23; 1 Thessalonians 4:14-17; Philippians 3:11; Revelation 20:12-13. Kuera mateng number 2: Revelation 2:11; 20:15; 21:8.

^{§§}20:8 Gog se Magog masan mu kari supuling memek se nunga kariimet ago; nuna Kaem ko kariimet nunga menawumonko ago kaesan: Ezekiel 38:2,9,15-16; 39:1-6.

*20:10 Tama kowar tamatama: Matthew 25:41; Revelation 19:20; 21:8.

†20:13 Tutera tom biya: Daniel 7:9-10; Matthew 25:31-46; Luke 12:47-48; Acts 17:31; 2 Corinthians 5:10.

tama kowar tamatama yu iwita laiwošo umutang ningi nunga warmon se ningi nama kapamonko.[‡]

Taiti iru se ali iru

21 Asele ani taiti iru se ali iru bo arigem, mu awuk, taiti laun se ali laun mu mena namaman. Se gagi mu betela mena namaram.[†] ²Se ikialko, ani Wonong Laili, Jerusalem iru, mu Kaem kote duruk wonong te wore tai kapakaso se arigem, imet itiwik bo luan iluman ale kari tumonko bala tuman iwita arikasam. ³Se ani uwuta ariw-erem mu kuring bo daiga kuwim umu te sokel ago iwita balam se ikiem, “Ario, aita Kaem ko bagara kuwim mu ko kariimet nongorak bagarukkowo. Nuna noko kariimet bagamon, se Kaem kota mu nongorak бага se nunga Kaem ko bagarukko. ⁴Nu nunga nomononge yu suen la siwu saparukko. Se kuera mateng bo mena, niara ma bo mena, se yaman ikup bo mena ko.[§] Mu awuk, munan tuwun umu ko anapeya suen la ago mena namaram.”

⁵Se Kakirip daiga kuwim te dagi-waram mu mam, “Ikialko, ani melmasak suen la iru la nunguruwasam!” mam. Ale iwita aga maonam, “Den imi bataguru se kaparukko. Mu awuk, den imi mu nunguning se mu nunguningta la ninga sangukkowo,” mam. ⁶Ale nu aga maonam, “Se mu uwutata kowo!” mam.

“Ani Alpha se ani Omega, ani Nukuri Duap se ani Mom Kopa.”^{**} Ani awiriya yu ko kueruk mu, marak ningo ko yu bulowolok bagoso mu, kumik diara mena, umu langi tuek

se naukko. ⁷Awiriya sokel ago la sanamiwuruk mu, aninga mel ningo imi tuek ale ani noko Kaem bagarik, se nu aninga kuriang ko bagarukko.

⁸“Bare awiriya nguanga durdur lagoso, agi gomang ningi me nunguning aso, agi munan memek duap duap beteso, agi kari moso se kueso, agi saman katagot ko munan beteso, agi dawur mang sima ko munan beteso, agi kaem kawel karo nungarso, agi kawel munan bita lagoso, kariimet uwuta mu nunga nuguwim mu tama sulphur ago, kowar tamatama, yu iwita laiwošo, umu ningi bagamonko. Kuera mateng 2 balsan mu ota umutang.”

Jerusalem iru

⁹Se engel 7 pela, tawir ikup memek nukum ago kuring aratu muruwuram umu 7 tala ilu muruwuman ale ago бага sor te maguwuman umu nunga ningi, bo mu tairam ale iwita aga maonam, “Tair se ani Sipsip Anumang ko imet luan iluman se aita tam mu ka kausek se arikko,” mam. ¹⁰Se ani Bur Laili angimik ago lilimaram, se engel umu agarak duruk biya bo kalel biya mu te agarak namaram, ale Wonong Laili Jerusalem, Kaem kote duruk wonong te tai kapawaram mu aga kausam. ¹¹Se wonong umu Kaem ko niki agi lilimaram. Se nikinang ningo umu manga jasper bal-ayam niki agi wore iwita.^{††} ¹²Wonong umu ko por mu kalel biya, se ko kuring mu 12 pela, se engel 12 pela kuring mu te sanami namaman ale bagakasan. Se kuring umu suan suan awote mu, Is-

[‡]**20:15** Kuera Mateng se Hades: 1 Corinthians 15:26; Revelation 6:8. Kariimet sang memek tamonko: Matthew 25:41.

[†]**21:1** Ali iru se taiti iru: Isaiah 65:17; 2 Peter 3:10-13. Wonong iru: Hebrews 11:16; 12:22; Revelation 3:12.

[§]**21:4** Isaiah 25:8; 1 Corinthians 15:54-55.

^{**}**21:6** Isaiah 44:6; 48:12; Revelation 1:8; 22:13.

^{††}**21:11** Manga jasper mu diamond iwita.

rael nunga taleng girigir 12 pela umu nunga nunup te bataguru ago nama-man. ¹³Koma worem bausa te mu kuring ilagala suan, se koma north mu kuring ilagala suan tala, se koma south mu ilagala suan tala, se koma worem kapara te mu ilagala suan tala. ¹⁴Wonong umu ko por mu manga bibiya 12 pela te lilim la kiti gurugu karogo geragaman, ale manga bibiya mu awote mu por kalo gurugu karogo geragaman. Se manga bibiya umu suan suan nungumik te mu, Sipsip Anumang mu ko apostle 12 pela mu nunup anikaso.^{‡‡}

¹⁵Se engel ani agarak munakaram mu tam bo gold te nunga, wonong umu se ko kuring suan suan, se ko por koma suen la ko maiya tukunang te taukko, mu iluwakaso. ¹⁶Se wonong umu ko maiya se ko ulal mu ilu singumura se koma suanta la, bewelak 4 pela. Se engel umu tam iluwaram mu te wonong umu ko maiya se ko ulal mu ilu arigam, mu ko maiya mu 12,000 stadia,^{¶¶} se ko ulal mu koma suanta tala, se ko kalel mu am koma suanta tala. ¹⁷Nu wonong lilim ko por ko kalel mu agotala tam, mu 144 cubit. Engel umu ali ewere ko loagara ikia te, wonong umu ko maiya ko ulal ko anapeya umu gi saparam.^{§§} ¹⁸Se ko por umu manga jasper te nungurman, se wonong lilim mu gold te kaloman, se glass iwita nikitang tamatama. ¹⁹Se ko por lilim la mu ko duap mu mel balayam yawara yawara nunguningkiri manga gotektek biliwilik bagara mu te bala tuman. Manga 1 mu jasper te bala tuman; se manga 2 mu sapphire; se manga 3 mu agate; se manga 4 emerald;

²⁰se manga 5 mu sardonyx; se manga 6 mu cornelian; se manga 7 mu chrysolite; se manga 8 mu beryl; se manga 9 mu topaz; se manga 10 mu chrysopraxe; se manga 11 mu jacinth; se manga 12 mu amethyst. ²¹Se kuring umu suen la mu manga palepalengam se nikinang ago, pearl masan, mu te nunguru nunguru ago namaman. Se wonong umu ko lage mu gold tamatama nikim kapawara wore te nungurman.

²²Bare ani temple bo wonong tuagu mu ningi me arigem, mena. Mu awuk, Kari Biya Kaem Sokel Garagar mu se, Sipsip Anumang mu wonong umu ko temple bagasan. ²³Se worem se sige mu anape ko wonong umu nikim tumonko? Mu awuk, Kaem ko nikim mu wonong umu nikim tuso. Se Sipsip Anumang umu wonong umu ko lam iwita kani lagoso. ²⁴Se sor wonong wonong mu wonong umu ko nikim te dugu karo nama taiwomonko. Se ali lilim ko king alo mu nunga ningo nuam nikim ago mu karogo wonong umu ningi taimonko. ²⁵Bare tirom se woremkalal i owola karogo se ni ko wonong kuring bagu se lagerko mena. ²⁶Sor wonong wonong nunga ningo nuam se nunga nunup biya mu wonong umu te gi karogo kasu nagumonko. ²⁷Anapeya laili mena mu umu te me ta kasu nagurokko. Agi awiriya anapeya munan dolara ago, agi kawel ago mu gi karogo umu te me ta kasu nagurokko. Bare kariimet awiriya suen la nunga nunup Sipsip Anumang mu ko marak pempem te bagara ko batoga ningi aniso, umutang la wonong umu ningi kasu nagumonko.

^{‡‡}21:14 Ephesians 2:20.

^{¶¶}21:16 12,000 stadia mu 2,200 kilometre iwita. Ali imi te kawam sel ningi kuwim laili nunguningkiri makasan mu, wonong imi ko dora anapeya suen la to nanuguram.

^{§§}21:17 144 cubit mu 65 metre iwita.

Ningam Eden tuwun mu iru numi ulakuru tam

22 Asele engel aking yu marak ningo ago naguwara mu aga kausam. Yu umu nikingang garagar, se Kaem ko Sipsip Anumang umu ilak nunga daiga kuwim tegeta mu te palenga kapakaso, ²ale wonong umu ko lage biya ko kusemuri nagu kapakaso. Ale yu umu ko norogen koma singsang mu te mu, tam marak ningo ago mu sanamiwakasan. Se tam mu yia suanta ningi tom 12 pela ko nunguning kapa gilingisan, sige suan suan ningi nunguning kapa gilingisan. Se tam umu ko gawa mu sor wonong wonong nunga nungok burangarukko anikaso. ³Anapeya memek mu wonong umu ningi me anirukko. Mu awuk, Kaem ko Sipsip Anumang ilak nunga daiga kuwim mu wonong umu ningi anirukko, se noko ura kariimet alo mu nu la iki karo tumonko. ⁴Nuna nu koma motam arigimon, se noko nup mu nononga non-goma sail te anirukko. ⁵Anape ko lam nikim agi worem nikim wonong umu te kupa ko? Umu te mu tiromorom bo me aniso. Mu awuk, Kari Biya Kaem kariimet umu nikim nungarukko. Se nuna nu bowa ningi butata sokel ago бага se lagamonko.

Engel se John

⁶Se engel mu aking aga maonam, “Den imi nunguning se nunguningta la ninga sangukko. Kari Biya, prophet alo nubiring ko бага se nunga gi sapawara ko Kaem, mu ko engel beteram se anapeya mel suen la kam me maiyuk se

aratukko mu ko ura kariimet alo nunga kausam.”

⁷“Ikialko! Ani tairikko tom pingi aram! Se kariimet awiriya mel udagi aratukko umu ko den batoga imi ningi aniso mu karo tuiwasan, mu amilmilamonko.”

⁸Ani mu John, anigita mel imi adogowa te ikiem ale amotam te ari saperem. Ale kam ani mel umu ikiem ale arigem mu, ani engel mel umu aga kasuruwakaso mu suwik duap ningi perr tuekko abugura kulukem. ⁹Bare nu aninga maonam, “Suwuta me bitarko!” mam. “Ani ura kari nika turantala, se nika sikisaki prophet alo, se awiriya suen la batoga imi ko den karo tuiwasan mu uwutatala. Bare ni Kaem kota diram nup biya perr tuiko!”

¹⁰Asele nu aga maonam, “Ni prophet den batoga imi ningi mu me yam kalo kuti bitar se anirukko. Mu awuk, tom pingi aram.” ¹¹Se ikialko. Awiriya munan memek bitawoso mu am butata bitawurukkowo. Se awiriya kiwem karur siring ago bitawoso mu am butata bitawurukkowo. Bare awiriya munan ningo diram bitawoso mu am butata bitawurukkowo. Se awiriya laili bagoso mu am butata laili bagarukkowo.”

Sinar den se amilmil den nukum

¹²“Ikialko! Ani tairikko tom pingi aram! Ani ningo memek koma ningarikko taiwasan, ale kariimet suan suan nunga betera kaora te iki se koma diram la nungarikko.” ¹³Ani Alpha se ani Omega, ani Nukuri Duap se ani

*22:2 Marak ningo ko tam: Genesis 3:22-24. Ezekiel yu se tam uwuta mu ko agotala balam: 47:1-12.

†22:10 Daniel den tam mu moa kalo kutirokko manorman, mu awuk, ko tom aitik. Bare aitik tom pingi aram se engel John den imi me kalo kutirokko mam. Daniel 12:4,9 arikko.

‡22:12 Jesus nanga betera kaora te iki se koma nangarukko: 1 Corinthians 3:12-15; Revelation 2:23.

Mom Kopa, ani la Mel suen la ko Gira, se ani la Mel suen la ko Nukum kitira.”[¶]

¹⁴ “Se kariimet awiriya nunga nongo-mang wonong biya umu kuring kagarmon se kasu nagumonko se guang anu nungursan ale nikim la bagasan mu, kuring umu kagarmon se kasu nagumon ale marak pempem te bagara ko tam mu ko nunguning to no se amilmil te lagamonko. ¹⁵ Bare watingi mu, kariimet kausik memek ko munan bitawara mu bagamonko; se dawur mang sima ko munan bitawara alo, saman katagot ko munan bitawara alo, kari mora se kuera ko munan bitawara alo, kaem kawel nobowa ningi bagara alo, se kariimet awiriya kawel munan kua tui lagara alo, mu suen la watingi bagamonko.

¹⁶ “Ani Jesus, anigita aga engel beterem se nina sios suen la ninga manukko nengete tairam. Ani David ko Miri, se ukira duap ko baras nikim garagar, mu basu kam.”[§]

¹⁷ Se Bur Laili se Sipsip Anumang ko imet tam** umu balsan, “Tairko!” masan. Se ni awiriya den imi iki mu,

ni karogo tala balu, “Tairko!” meko. Se kariimet awiriya yu ko kuawasan mu nina am tairalko; ale ko kuawasan uwutata yu marak ningo ago, kumik diara mena, mu utu nalko.

¹⁸ Ni awiriya batoga imi ko prophet den degewa te ikisam, mu ani ko sinar den iwita kisiam: Awiriya bo kota ko ikia te den imi kunasaruk agi mu, Kaem ikup memek batoga imi ko baluwoso mu kunasi tuokko. ¹⁹ Se awiriya bo kota ko ikia te prophet den batoga imi ningi baluwoso mu bo tagi kutuwurok agi mu, nu Kaem noko ningo nuam, wonong laili umu ningi se tam marak ningo ago te tauk naukko, batoga imi ningi baluwoso, umu tagi kutuwu saparukko.^{††}

²⁰ Se Kakirip mel imi suen la baluwoso mu maso: “Nunguningta, ani tairikko tom pingi aram,” maso.

Se mu butata. Amen. Kari Biya Jesus, mu ni am tairko.

²¹ Kari Biya Jesus ko gomang nangara mu Kaem ko kariimet suen la nengerak bagarukko. Nunguning.

[¶]22:13 Isaiah 44:6; Revelation 1:8; 1:17; 21:6.

[§]22:16 David ko Miri: Isaiah 11:1,10; Revelation 5:5. Baras nikim garagar: Numbers 24:17.

**22:17 Sipsip Anumang ko imet: 2 Corinthians 11:2; Ephesians 5:25-27,32; Revelation 19:7-8.

††22:19 Den diram la anirukko: Proverbs 30:5-6.